

The Department of Public Instruction, Bombay.

ATHARVAVEDASAMHITÂ

WITH THE
COMMENTARY OF SÂYANÂCHÂRYA.

EDITED BY

SHANKAR PÂNDURANG PAṆḌIT, M. A.

Registered for Copy-right under Act XXV of 1867

Vol. IV

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT

1898

All rights reserved.

Price 10 Rupees.

BOMBAY :

PRINTED AT JAYATI DADANI'S "NIRNAYA BHOGAL" PRESS.

अथर्ववेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितेन भाष्येण सहिता.

भाग ४.

पण्डितोपाभिधेन पाण्डुरङ्गसूनुना शंकरेण
संशोधिता.

सा च

मुद्रय्यां

जावजी दादाजी

इत्येतेषां "निर्णयसागराख्य" मुद्रणयन्त्रालये मुद्रिता.

॥

गवर्नमेन्ट सेन्ट्रल बुक डिपो.

अस्य च ग्रन्थस्य स्वामित्वं (१८६७) सतपथगुप्तपाठादयशस्तस्य पञ्चविंशतस्तनियममनुसृत्य कर्तरीतम् ।

१८९८.

मूल्यं १० रुप्यकाः

S'ivarāma S'āstrī Tāṭke and his services.

The work of carrying through the press, after the death of Mr. S. P. Pandit, the remainder of the text of Atharvaveda, and of preparing the Index of words, is mainly due to the exertions of Paṇḍit S'ivarāma S'āstrī Tāṭke. The help which this learned and hard working S'āstrī rendered to Mr. Pandit, ever since he undertook this important work was so great that he would not have failed to acknowledge the same in appropriate words as he did in the case of his edition of *Gauḍa vaṅś*. As unfortunately Mr. Pandit is not spared to make this return to the S'āstrī, it is only due to mention here that but for the close and exclusive attention of this many-sided S'āstrī, this work could not have been completed; and that he is, therefore, entitled to the best thanks of the Sanskrit reading public for placing before them, with more than half its Bhāṣya, this one of the most ancient sections of Indian literature.

Slight defects in the pada text of Kāṇḍa XX.

The pada text of the Śūktas and parts of Śūktas of Kāṇḍa XX mentioned in the following table will not be found in this edition, as none of the Manuscripts collated contain it; nor are the padas of that portion recited by the Vaidika Brāhmanas of the present schools. And consequently the padas are not noticed in the Index given at the end of volume III.

Śūktas	Paṭas.	REMARKS.
34	12, 16, 17	
48	1, 2, 3	
49	1, 2, 3	
127 136	Complete.	These are called Kuntūpa Śūktas

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सप्तदशे काण्डे एकोऽनुवाकः । तत्र त्रीणि सूक्तानि । अयं “विषा-
सहिम्” इत्यनुवाकः सलिलगणमध्ये पठितः । अतः “सलिलैः क्षीरौ-
दनम् अश्नाति । मन्थान्तानि” इति [कौ० ३. १] “सलिलैः सर्वकामः”
[कौ० ३. ७] इत्यादौ चास्य विनियोगः ॥

उपनयनकर्मणि आचार्यः ब्रह्मचारिणो नाभिदेशं संस्पृश्य अमुम् अनु-
वाकं जपेत् । तद् उक्तं कौशिकेन । “दक्षिणेन पाणिना नाभिदेशं संस्त-
भ्य जपति अस्मिन् वसु वसवो धारयन्तु” [१. ९] इत्यादि “प्राणाय नमः
[११. ६] विषासहिम् [१७. १] इत्यनुमन्त्रयते” इत्यन्तम् [कौ० ७. ६] ॥

उपनयनकर्मण्येव ऋषिहस्ते “कर्मणे वाम” इति हस्तप्रक्षालनानन्त-
रम् आचार्यो माणवकम् अनेनानुवाकेन अभिमन्त्रयते । “ऋषिहस्तस्य
कर्मणे वां वेशाय वाम” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “आ रभस्व [६. २]
प्राणाय नमः [११. ६] विषासहिम् [१७. १] इत्यभिमन्त्रयते” इति [कौ०
७. ९] ॥

उपनयन एव आयुरभिवृद्ध्यर्थम् अनेनानुवाकेन माणवकस्त्रिकालम्
आदित्यम् उपतिष्ठेत् । सूत्रितं हि । “उदस्य केतवः [१३. २] मूर्धाहम्
“[१६. ३] विषासहिम् [१७. १] इत्युद्यन्तम् उपतिष्ठेत् मध्यन्दिने अस्तं
“यन्तम्” इति [कौ० ७. ९] ॥

तथा आदित्यग्रहरूपान्हुते तच्छान्त्यर्थम् अनेनानुवाकेन आज्यं जुहु-
यात् । “अथ यत्रैतद् आदित्यं तमो गृह्णाति तत्र जुहुयात्” इति प्रक्रम्य

1 S' गणे. 2 S' om. च. 3 S' इति for इत्यन्तम्. 4 So S'. Kausika: ऋषिहस्तम्.
5 Kausika: घेषाय.

सूत्रितम् । “विषासहिं सहमानम् इत्येतेन सूक्तेन जुहुयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः” इति [कौ० १३. ७] । सूक्तेन । अर्थसूक्तेनेत्यर्थः । अतः कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य ग्रहणशान्तौ विनियोग इत्यवसीयते ॥

तथा चन्द्रग्रहरूपान्हुते तच्छान्त्वर्थम् अनेनानुवाकेन उपस्थानं कुर्यात् । “अथ यदेतच्चन्द्रमसम् उपस्रवति” इति [कौ० १३. ८] प्रक्रम्य सूत्रितम् । “रोहितैरुपतिष्ठते” इति ॥

अस्यानुवाकस्य आयुष्यगणे पाठाद् उपाकर्मणि अनेनानुवाकेन आज्यं जुहुयात् । “अभिजिति शिष्यान् उपनीय” इति प्रक्रम्य कौशिकेन सूत्रितम् । “विश्वकर्मभिरायुषैः स्वस्ययनैराज्यं जुहुयात्” इति [कौ० १४. ३] ॥

अस्य सूक्तस्य सलिलगणे पाठात् “आदित्यां श्रुततेजोधनानुष्कामस्य” इति [न० क० १७] विहितायाम् आदित्याख्यायां महाशान्तौ अस्यानुवाकस्य विनियोगः । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “सलिलगण आदित्यायाम्” इति [न० क० १८] ॥

तथा कोटिहोमे अस्यानुवाकस्य विनियोगः । कोटिहोमं प्रक्रम्य उक्तम् अथर्वपरिशिष्टे ।

जुहुमुः शान्तवृक्षस्य समिधो धृतसंयुताः ।

स्वयं चापि येनेद् ब्रह्मा सवितारं दिनेदिने ॥

पाकयज्ञविधानेन मन्त्राश्च स्युर्विषासहिः ।

शान्तिकामो यवैः कुर्यात् तिलैः पापापनुत्तये । इत्यादि [५० ३१. ६] ॥

तथा भास्करप्रीत्यर्थं क्रियमाणे आदित्यमण्डलदाने अस्यानुवाकस्य मण्डलाकारापूपामिमन्त्रणे विनियोगः । तद् उक्तम् अथर्वपरिशिष्टे । “अथ यः कामयेत् सर्वेषां नृणाम् उत्तमः स्याम इति स भास्करायापूपं द-

1 S' The *Kaṇvaśā* sūtra does not correspond with the quotation. रोहितैरुपतिष्ठते is not in *Kaṇvaśā* 13. 8, but in 13. 7, so that part of 13. 7 is quoted by Śāyana as part of 13. 8. Śāyana, however, who quotes from the *Āṅgīrī* rather than from *Kaṇvaśā*, is misled by the direction given in the former. 2 S' अपेक्षया. We with the *Ātharvaparīśiṣṭa*. 3 S' कामय यै for कामो यवैः which we take from the *Ātharvaparīśiṣṭa*.

“द्यात् । तस्य कल्पः ।” इत्यादि “सुवर्णशकलं चोपरिष्ठान्निधायार्चयेद् रक्तकुसुमैर्विषासहिम् इत्यभिमन्त्र्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्” इति [प० १२. १] ।

अत्र “त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रः” इत्यनेन मन्त्रेण दर्शेष्टौ माहेन्द्रं हविरनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं पैताने । “सांनार्यस्यैन्द्रं माहेन्द्रं वा इन्द्रेमम् [६. ५. २] त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रः [१७. १८]” इति [वै० १. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।

सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनजितम् ।

ईक्षं नाम ह इन्द्रमार्युष्मान भूयासम् ॥ १ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।

सहमानम् । सहऽजितम् । स्वऽजितम् । गोऽजितम् । संधनजितम् ।

ईक्षम् । नाम । ह । इन्द्रम् । आर्युष्मान् । भूयासम् ॥ १ ॥

अत्र सूर्यादित्यादिपदलिङ्गानाम् अश्रवणेऽपि कृत्स्नस्वाप्यनुवाकस्य उक्तप्रकारेण कृत्स्नेषु सौर्येषु कर्मसु प्रायेण विनियोगात् सूर्यपरतया मन्त्रा व्याख्यायाः । अथ वा परमैश्वर्ययोगात् “इन्द्र इरां दृणातीति वा इरां दारयतीति वा इरां धारयतीति वा” [नि० १०. ८] इत्यादिनिरुक्तकारोक्तानाम् अवयवार्थानां वृष्टिद्वारा सर्वेषां भूतानाम् आत्मात्वात् सूर्ये संभवाच्च ईक्षं नाम ह इन्द्रम् इति इन्द्रशब्द आदित्यम् अभिधत्ते । अथ वा “विवस्वदिन्द्रयुताः” इति “इन्द्रश्च विवस्वांश्चेत्येते” इति [तै० आ० १. १३. ३] च द्वादशादित्यमध्ये इन्द्रस्यापि श्रुतत्वात् स्मृतत्वाच्च इन्द्रः साक्षाद् आदित्य एव । तथा तैत्तिरीयश्रुतिः । “ऐन्दीम् आवृतम् अन्वावर्ते । असौ वा आदित्य इन्द्रः । तस्यैवावृतम् अनु पर्यावर्तते” इति [तै० सं० १. ७. ६. ३] । अतः उक्तरीत्या आदित्येन्द्रयोरेकात्वेन “सपत्नानां वि-

१ P ० जितम् ।

१ S' 'व्याचयेद् दिक्षुकुसुमे' । २ S' 'पादलिङ्गानाम्' । ३ S' omitt. 'तैत्तिरीय' । ४ S' विवस्वांश्चेत्येते ।

पासहिम्" [च० १०. १६६. १] "अषाढम् उग्रं सहमानम्" [तै० ब्रा० २. ८. ५. ८] इत्यादिषु इन्द्रविशेषणतया प्रसिद्धानि विषासहिम् इत्यादीनि सूत्रेपि अतिरुद्धानि । ईदृशम् स्तुत्यम् आरोग्यार्थमितिः सर्वैः प्राणिभिः सर्वदा स्तोतव्यं नाम सर्वेषां नामकम् । अथ वा नामेति प्रसिद्धौ । ईदृशत्वेन प्रसिद्धम् इन्द्रम् आदित्यं ह्ये हुवे इति संग्रहार्थः । ॥ सहेल्ले-
यतेल्ले "बहुलं छन्दसि" इति संप्रसारणम् । छान्दसो यण् ॥ . की-
दृशम् इन्द्रम् इति तं विशिनष्टि विषासहिम् इत्यादिना । विषासहिम्
विशेषेण सोढारम् । यथा शत्रवो न पुनरुद्भवन्ति तथा नाशयितारम्
इत्यर्थः । ॥ एह अभिभवे । अस्माद् यदन्तात् "सहिवहिचलिपति-
भ्यो यदन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ" इति क्रिप्रत्ययः ॥ . तदेव उ-
पपादयति सहमानम् इति । सहनशीलम् । "इन्द्रो यातूनाम् अभ-
वत् पराशरः" [८. ४. २१] इत्यादिश्रुतिभ्य इन्द्रस्य सहनशीलं प्रसि-
द्धम् । यस्य यादृक् स्वभावः स तादृशं करोतीति प्रसिद्धम् । अतः
शत्रुहननस्वाभाव्याद् विषासहित्वं तस्य युक्तम् इत्यर्थः । ॥ सहेल्ले-
श्चानश् ॥ . न केवलम् इदानीमेव तच्छीलत्वं प्रागपि तथेत्या-
ह । सासहानम् पूर्वमपि अभिभवितारम् । अतः शत्रुहननस्वभावता सि-
द्धा । ॥ लिटः कानच् । एताभ्यासलोपयोरभावश्छान्दसः ॥ . ननु
सन्त्यग्रे सोढारः कोस्मातिशय इति- तत्राह सहीयांसम् इति । सोढूणां
मध्ये अतिशयेन सोढारम् । ॥ सोढूशब्दात् "तुश्छन्दसि" इति ई-
यसुन् । "तुरिष्ठेमेयःसु" इति वृत्तोपः ॥ . उक्तविशेषणचतुष्टयसि-
द्धम् अर्थं पुनरनुवदति क्रियासंबन्धाय सहमानम् इति । उक्तोऽस्मा-
र्थः । ॥ सहेश्चानश् ॥ . एवंमहानुभावम् इन्द्रशब्दाभिधेयम्
आदित्यं हुवे । इत्थं शत्रुसहनद्वारेण इन्द्रं प्रशस्य अथ तेषां सहभादि-
जेतृत्वद्वारेणापि प्रशंसति । सहोजितम् सहः परेषाम् अभिभावुकं तेजः ।
तस्य जेतारं शत्रुबलापहर्तारम् । स्वर्जितम् । स्वर इति सुखनाम । श-
त्रूणां यत् सुखं तस्य जेतारं नाशयितारम् स्वर्गस्य वा जेतारम् । तथा
गोजितम् गोशब्दो महिष्याविकरितुरगोष्ठादेरुपलक्षकः । शत्रूणां ये ग-

वाद्याः सन्ति तेषां जेतारम् । यद्वा गावः उदकानि तेषां जेतारम् ।
 तथा संधनजितम् सस्यगधनस्य सुवर्णरजतमणिमुक्तादिलक्षणस्य जेतारम् ।
 यद्वा सहआदिजयः स्वोपासकार्यो द्रष्टव्यः । स्वभक्तेभ्यः सहःस्वर्गगोध-
 नानां लम्भकम् इत्यर्थः । “अर्वाञ्चम् इन्द्रम् अमुतो हवामहे यो गो-
 जिद् धनजिद् अश्वजिद् यः” [५. ३. ११] इत्यादिमन्त्रान्तरेषु इन्द्र-
 स्य गवादिजेतृत्वं प्रसिद्धम् । ॥ संधनानजितम् इति । सांहितिको
 दीर्घः ॥ उक्तगुणविशिष्टस्येन्द्रस्य आह्वाने प्रयोजनम् आह । आयु-
 प्मान् भूयासम् इति । आह्वानोपलक्षितैस्त्रैकालिकोपस्थानादिलक्षणैः कर्म-
 भिः परितुष्टस्य इन्द्रशब्दवाच्यस्य भगवतः सूर्यस्य प्रसादाद् अहम् आ-
 युप्मान् शतसंवत्सरलक्षणेन आयुष्येण उपेतो भवेयम् । अत एव आयु-
 प्तद्व्यार्पणालिङ्गाद् अस्यानुवाकस्य आयुरभिवृद्ध्यर्थं माणवकस्य त्रिकालम्
 आदित्योपस्थाने विनियोग उक्तः ॥

द्वितीया ॥

विष्वा॒स॒हिं स॒ह॒मा॒नं सा॒स॒ह्रा॒नं स॒ही॒यांस॒म् ।

स॒ह॒मा॒नं स॒हो॒जि॒तं स्व॒जि॒तं गो॒जि॒तं स॒ध॒ना॒जि॒तम् ।

ई॒श्व॒र्यं ना॒मं ह॒ इन्द्रं॑ मि॒त्रो दे॒वानां॑ भू॒यास॒म् ॥ २ ॥

वि॒ऽस॒स॒हिम् । स॒ह॒मा॒नम् । स॒स॒ह्रा॒नम् । स॒ही॒यांस॒म् ।

स॒ह॒मा॒नम् । स॒हो॒ऽजि॒तम् । स्वो॒ऽजि॒तम् । गो॒ऽजि॒तम् । स॒ध॒ना॒ऽजि॒तम् ।

ई॒श्व॒र्यम् । ना॒मं । ह॒ । इन्द्रं॑ । मि॒त्रः । दे॒वानां॑ । भू॒यास॒म् ॥ २ ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् । आयुप्मान् इत्यस्य स्थाने [मित्रो] देवानाम् इति
 विशेषः । इन्द्रस्य सर्वदेवाधिपतित्वात् तदात्मकस्य सूर्यस्यापि “एकैव वा
 महान् आत्मा देवता । स सूर्य इत्याचक्षते सर्वभूतात्मा” इति प्रतिज्ञाय
 अनुक्रमणिकाकारेण स्वोक्तेर्ये “सूर्य आत्मा जगत्स्तस्युपश्च” इति [अ०
 १. ११५. १] उदाहृतत्वात् तथा “तन्निभूतयोन्या देवताः” इति प्र-
 तिज्ञाय “तदप्येतद् ऋषिणोक्तम् । इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निम् आहु-
 र्यो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद् विष्वा बहुधा वदन्त्यग्निं

“यमं मातरिश्वा नम आहुः” [च० १. १६४. ४६] इति [स० अ० परि० २]
 प्रदर्शितत्वाच्च एकस्यैव भगवतः सूर्यस्य सर्वदेवतामयत्वात् तस्मिन् एकस्मिन्
 मीते इतरेषां देवानां प्रियो भवतीत्यभिप्रायः । इतरथा येषां प्रियभावः
 प्रार्थनीयस्त एव पृथक्पृथक् उपास्याः स्युः । न च वाच्यम् एकेनैव
 मीतेनादित्येनालम् किम् इतरदेवानां प्रियभावप्रार्थनयेति । फलानभि-
 घाताय इतरेषां स्वाधीनीकरणस्यापि अपेक्षितत्वात् । यथा लोके मीतेपि
 राजनि तापरतन्त्राणामपि अमात्यादीनां मीत्यर्थम् उपाधावनदर्शनात् ॥

तृतीया ॥

वि॒षास॒हिं स॒ह॒मानं सास॒हानं स॒हीयांस॒म् ।

स॒ह॒मानं स॒हो॒जितं स्व॒जितं गो॒जितं स॒धना॒जित॑म् ।

ई॒श्वं नामं ह॒ इन्द्रं प्रि॒यः प्र॒जानां भू॒यास॒म् ॥ ३ ॥

वि॒ऽस॒स॒हिम् । स॒ह॒मानम् । स॒स॒हानम् । स॒हीयांस॒म् ।

स॒ह॒मानम् । स॒हो॒ऽजित॑म् । स्व॒ऽजित॑म् । गो॒ऽजित॑म् । स॒ध॒ना॒ऽजित॑म् ।

ई॒श्वम् । नामं । ह॒ । इन्द्र॑म् । प्रि॒यः । प्र॒जाना॑म् । भू॒यास॒म् ॥ ३ ॥

प्रकर्षेण जायन्त इति प्रजाः पुत्राद्या भृत्यादयश्च । तासां प्रियो भू-
 यासम् । ता यथा विधेयाः सत्यः स्वात्मानं पूजयन्ति तथाविधो भूया-
 सम् इति आशास्ते ॥

चतुर्थी ॥

वि॒षास॒हिं स॒ह॒मानं सास॒हानं स॒हीयांस॒म् ।

स॒ह॒मानं स॒हो॒जितं स्व॒जितं गो॒जितं स॒धना॒जित॑म् ।

ई॒श्वं नामं ह॒ इन्द्रं प्रि॒यः प॒शूनां भू॒यास॒म् ॥ ४ ॥

वि॒ऽस॒स॒हिम् । स॒ह॒मानम् । स॒स॒हानम् । स॒हीयांस॒म् ।

स॒ह॒मानम् । स॒हो॒ऽजित॑म् । स्व॒ऽजित॑म् । गो॒ऽजित॑म् । स॒ध॒ना॒ऽजित॑म् ।

ईड्यम् । नाम । ह्ये । इन्द्रम् । मिथः । पशूनाम् । भूयासम् ॥ ४ ॥

पशवो गोमहिषजाविकाद्याः करितुरगोष्ठादयश्च । “चतुष्पादाः पशवः” इति श्रुतेः [ऐ० ब्रा० ५. १९] । सत्सु तेषु तेषां मिथभावप्रार्थनौचित्यात् तद्भावं तदानुकूल्यं चाशास्ते ॥

इत्थम् आयुष्याभावे कृत्स्नस्यापि लाभस्य वैयर्थ्यात् प्रथमम् आयुष्यम् आशास्य तत्तिद्धये देवतानुकूल्यमपि आशास्य पुत्राद्यभावे स्वात्मन एव अकात्स्न्यात् प्रजासमृद्धिम् आशास्य तदनन्तरं पशुलाभं प्रार्थ्य अथ तैः सर्वैः संपन्नः स्वसमानेषु श्रेष्ठभावम् आशास्ते ॥

पञ्चमी ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।

सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनजितम् ।

ईड्यं नाम ह्ये इन्द्रं मिथः समानानां भूयासम् ॥ ५ ॥

वि०स०स०हिम् । सहमानम् । स०स०हानम् । सहीयांसम् ।

सहमानम् । सह०जितम् । स्व०जितम् । गो०जितम् । संधन०जितम् ।

ईड्यम् । नाम । ह्ये । इन्द्रम् । मिथः । समानानाम् । भूयासम् ॥ ५ ॥

कुलजातिवयोधनविद्याकर्मादिभिः स्वसदृशाः समानाः । तेषां मिथो भूयासम् । तेषामपि श्रेष्ठत्वेन उपजीव्यो भूयासम् इत्यर्थः । सत्सु स्वसदृशेषु अन्येषु स्वस्य श्रेष्ठत्वाभावाद् “अहं भूयासम् उत्तमः समानानाम्” [तै० सं० ३. ५. ५. १] । “समानानाम् उत्तमश्चोक्तो अस्तु” [तै० सं० ५. ७. ४. ३] इत्यादिश्रुतिषु तेषामपि श्रेष्ठ्यप्रार्थनादर्शनात् । इत्थम् आयुष्यादिसर्वकामप्रार्थनालिङ्गाद् अस्यानुवाकस्य च सलिलगणे पाठात् “सलिलैः सर्वकामः” इत्यादिको गणप्रयुक्तो विनियोग उक्त इति द्रष्टव्यम् । अत एव मिथः प्रजानां भूयासम् मिथः समानानां भूयासम् इति लिङ्गाद् भास्करमीतिकरापूपदाने “अथ यः कामयेत सर्वेषां नृणाम् उत्तमः

स्याम्” इति प्रक्रम्य “विपासहिम् इति अभिमन्य द्राक्षणाय निवेद-
येत्” इति अस्यानुवाकस्य विनियोग उक्त इति ज्ञातव्यम् ॥

षष्ठी ॥

उदिद्बुदिहि सूर्यं वर्चसा माभ्युदिहि ।

द्विषंश्च मह्यं रध्वंतु मा चाहं द्विषते रधं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधार्या मा धेहि परमे व्योमन् ॥ ६ ॥

उत् । इहि । उत् । इहि । सूर्यं । वर्चसा । मा । अभिउदिहि ।

द्विषन् । च । मह्यम् । रध्वंतु । मा । च । अहम् । द्विषते । रधम् । तव । इत् ।

विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिर्यः । विश्वरूपैः । सुधार्याम् । मा । धेहि ।

परमे । विओमन् ॥ ६ ॥

सरति गच्छति संततम् इति वा [सुवति] प्रेरयति स्वोदयेन सर्वं
प्राणिजातं स्वस्वव्यापारे इति वा सूर्यः । ॥ सततः सुवतेर्वा क्यपि
“राजसूपसूर्य” इत्यादिना निपातितः । तस्य संबोधनम् ॥ हे
सूर्य त्वम् उदिहि उदिहि । वीर्यस्य उदयविषया त्वरा द्योत्यते । स्व-
मेव उदेष्यतः सूर्यस्य उदयविषयप्रार्थनं मन्देहाद्यसुरकृतोदयप्रतिबन्धम्
अन्तरेण उदयाशंसनार्थम् । तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः सूर्यस्य राक्षसकृतम्
उदयप्रतिबन्धं तापरिहारं च दर्शयति । “तस्माद् उत्तिष्ठन्तं हवा तानि
“रक्षांस्यादित्यं बोधयन्ति यावद् अस्तम् अन्यगात् । तानि हवा एता-
“नि रक्षांसि गायत्र्याभिमन्त्रितेनाम्भसा शाम्यन्ति । तदु हवा एते ब्र-
“ह्मवादिनः पूर्वाभिमुक्ताः संध्यायां गायत्र्याभिमन्त्रिता अप ऊर्ध्वं विशि-
“पन्ति । ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहारूपे द्वीपे मक्षि-
“पन्ति” इति [तै० आ० २. २. १.] । उदिहेव तव राक्षसकृत उदयप्र-
तिबन्धो मा भूद् इत्यभिप्रायः । उदयं विशिनष्टि । वर्चसा सर्वस्य आ-

i So we with ABÈODKÈÈSV Or De, and so throughout this Kind.
See Rv In this kind E is wanting in the first seven verses and commences
from मा त्वां दधन्. २ P पशुभिर्यः. 1.

वर्जकेन तेजसा सह मा मां प्रति अभ्युदिहि । अनेन नीहारादितिरोधानाभावः प्रार्थितः । अथ वा वर्चसा हेतुना मम वर्चोलाभाय अभ्युदिहि । सूर्ये उदिते सर्वस्यापि पदार्थस्य वर्चःप्राप्तिः सुप्रसिद्धैव । यद्यपि सर्वं भूतजातं प्रति उदेति तथापि उपासकस्य स्वस्य अभिमतप्राप्तिलक्षण-प्रयोजनसद्भावात् माभ्युदिहि इति प्रार्थयते । श्रुतिश्च भवति । “तस्मात् सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगाद् इति” इति [तै० सं० ६. ५. ४. २] । उद-यप्रार्थनायाः प्रयोजनम् आह द्विषंश्चेत्यादिना । हे सूर्य अमृतिबन्धेन उदितस्य तव अनुग्रहात् द्विषन् मयि द्वेषं कुर्वन् शत्रुः । ॥ “द्वि-पोऽग्निवे” इति शत्रुप्रत्ययः ॥ । मय्यं रध्यन्तु मम वशं प्राप्नोतु । मम पादाभ्यान्तो भवन्तु । ॥ रध हिंसासंराह्योः । दिवादिवात् श्यन् ॥ । यथा मद्द्वेषी स्वाधीनो भविष्यति एवं स्वयमपि तदाधीनः कदाचिदपि स्याम् इत्याशङ्क्य व्यतिरेकाभावम् आशास्ते मा चाहं द्विषते रधम् । अहं त्वदुपासकस्त्वत्पसादाद् द्विषते मयि द्वेषं कुर्वते शत्रवे रधम् वशो मा भूवम् । अयम् अर्थो मन्त्रान्तरेपि स्पष्टम् उक्तः ।

उदगाद् अयम् आदित्यो विन्धेन सहसा सह ।

द्विषन्तं मम रन्ध्रमन् मो अहं द्विषतो रधम् । [तै० ब्रा० ३. ७. ६. २३]

इति । द्विषंश्च मा चाहम् इति चकारी परस्परसमुच्चयार्थः । सत्यपि भोग्ये शत्रुसद्भावे भोगासंभवात् तत्स्वाधीनीकरणलक्षणं फलम् आशा-स्य इदानीम् ऐहिकामुभिकलोकसाधनलक्षणं फलम् आशास्ते तवेद् वि-ष्णो बहुधेत्यादिना । आदौ भोगप्रदानसामर्थ्यसद्भावं दर्शयति तवेद् इ-ति । हे विष्णो व्याप्नोति स्वरश्मिभिः सर्वं ब्रह्माण्डान्तरालम् इति वि-ष्णुरादित्यः । अथ वा ज्ञादशादित्यमध्ये “दिवाकरो मित्रो विष्णुश्च” इति श्रुतौ स्मृतौ च विष्णोरपि परिगणनाद् विष्णुरादित्यः । तादृशवि-ष्णुशब्दाभिधेयादित्य तवेत् तवैव वीर्याणि बहुधा बहुप्रकाराणि नान्यस्य देवतान्तरस्य । यत्तस्त्वं विष्णुः अतस्त्व वीर्याणि अनन्तानीत्यभिप्रायः । विष्णुतोपाधौ तु

विष्णोर्नु कं वीर्याणि न वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कभायद् उत्तरं सधस्यं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ।

[ऋ० १.१५४.१] इत्यादिमन्त्रश्रुतिषु पुराणेतिहासागमादिषु [च] प्र-
तिष्ठानि । साक्षात् सूर्यस्य भगवतो वीर्याण्यपि जगदन्धकारनिर्हरणस-
कलपदार्थप्रकाशननिसिललौकिकवैदिककर्मनिर्वर्तनसमयवृष्टिप्रदानारोग्यकर-
णमोक्षप्रदानादीनि लोकप्रसिद्धान्येव । यतस्तव सर्वप्राण्युपकारकाणि व-
हुविधानि वीर्याणि सन्ति अतस्तं नः अस्मान् विष्णुरूपैः गोमहिष्यजा-
विकरितुरगोष्ट्रादिलक्षणैः पशुभिः पृणीहि पूरय । ॥ १ ॥ इत्यादित्वात् आ ।
“प्लादीनां ह्रस्वः” इति ह्रस्वत्वम् ॥ १ ॥ तथा मा माम् एतद्देहा-
वसाने परमे निरतिशये व्योमन् व्योमनि विशेषेण अवतीति व्योम त-
स्मिन् ब्रह्मस्य विष्टपे स्थाने ।

यत्र ज्योतिरजसं यस्मिँल्लोके स्वरहितम् ।

तस्मिन् मां धेहि षवमानामृते लोके अक्षिते ।

इति [ऋ० १.११३.७] मन्त्रोक्तलक्षण इत्यर्थः । तत्पाविधे लोके स्व-
र्धापाम् । अजनामैतत् । यत्तेवया छुत्तृष्णाशोकमोहजराभ्रमरणादयो न भ-
वन्ति तर्पाविधे अन्ते अमृते मा मां धेहि स्थापय । तन्नो गार्ह कुर्यि-
त्यर्थः । उक्तलक्षणे स्थाने स्वधासज्जावो मन्त्रान्तरे । “स्वधा च यत्र
तृप्तिश्च तत्र माम् अमृतं कृधि” इति [ऋ० १.११३.१०] । ॥ १ ॥ धे-
हीति । दधतेल्लोटि “ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च” इति एच्चाभ्यासलोपौ ॥

सप्तमी ॥

उदिद्युदिहि सूर्यं वर्चसा माम्भुदिहि ।

यांश्च पश्यामि यांश्च न तेषु मा सुमतिं कृधि तवेद् विष्णो ब्रह्मधा वीर्याणि ।

तं नः पृणीहि पशुभिर्विष्णुरूपैः सुधायी मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ ७ ॥

उत् । इदि । उत् । इदि । सूर्य । वर्चसा । मा । अभिउदिदिहि ।

यान् । च । पश्यामि । यान् । च । न । तेषु । मा । सुमतिम् । कृधि । तव ।

इत् । विष्णो इति । ब्रह्मधा । वीर्याणि ।

१ P P इदि । We with J Gr.

१ S' Sāyana's text too is स्वधायाम्. २ S' तत्पाविधेऽमृते.

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।
परमे । विज्जोमन् ॥ ७ ॥

उदिद्युदिहीति मन्त्रभागः पूर्ववद् व्याख्येयः । यान् प्राणिनः पश्या-
मि चक्षुषा विषयीकरोमि देशादिभिरव्यवहितान् यांश्च प्राणिनः देशा-
दिव्यवधानवतो न पश्यामि तेषु द्विविधेषु प्राणिषु विषयभूतेषु मा मां
सुमतिम् शोभनबुद्धियुक्तं कृधि कुरु । तेषु द्रोहरहितचित्तं कुर्वित्य-
र्थः । ॥ “बहुलं छन्दसि” इति विकरणस्य लुक् । “श्रुशृणुपृकृवृ-
भ्यश्छन्दसि” इति हेर्धिरादेशः ॥ तादृशी बुद्धिः स्वात्मशत्रुभि-
त्रेषु समदर्शिन एव जायते । तथाविधा दृष्टिः परमेश्वरप्रीतये भवति ।

समात्म आराधनम् अन्युतस्यं ॥

सममतिरात्मसुदृढिपक्षपक्षे ।

न हरति न च हन्ति किंचिद् उच्चैः । [वि० ३. ७. २०] ॥

इति स्मरणात् । किं च अद्रोह एव पुरुषार्थसाधनेषु प्रथमतो निर्दिष्टः
“अहिंसा सत्यम् अस्तेयम्” [भा० ११. १७. २०] इति । ईदृशीं बुद्धिं
मन्त्रान्तरे महर्षिर्विष्णुं प्रार्थयामास । “त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्याम् अ-
प्रयुताम् एवयावो मतिं दाः” इति [ऋ० ७. १००. २] । हे विष्णो त-
वेद् इत्यादि गतम् । यतस्तव वीर्याणि बहुधा अतो मां सुमतिं कुरु ॥

अष्टमी ॥

मा त्वा दभन्तसलिले अप्स्रान्तये पाशिन उपतिष्ठन्वव ।

हित्वाशस्ति दिवमारुह्य एतां स नो मृड सुमतौ ते स्याम तवेद् विष्णो
बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायाम् मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ ८ ॥

मा । त्वा । दभन् । सलिले । अप्स्रसु । अन्तः । ये । पाशिनः । उपति-
ष्ठन्ति । अव ।

हिता । अशस्तिम् । दिवम् । आ । अप्स्रः । एताम् । सः । नः । मृड ।

सु॒म॒तौ । ते । स्या॒म । तव । इ॒त् । वि॒ष्णो इति । व॒हु॒धा । वी॒र्या॒णि ।
त॒म । नः । पृ॒णीहि । प॒शु॒भ्यः । वि॒श्व॒रूपैः । सु॒धाया॑म । मा । धे॒हि ।
पर॒मे । वि॒ज्यो॑मन् ॥ ८ ॥

सलिले सलिलम् अन्तरिक्षम् तस्मिन् अप्सवन्तः अन्तरिक्षस्थानाम् अपां मध्ये हे सूर्य त्वं त्वां मा दधन् दध्मन् हिंसां मा कार्षुः प्रच्छन्नचारिणो राक्षसाः । हृदन्तु दध्मे । माङ्गि लुङि “दध्मेत्येति वक्तव्यम्” इति हेः अङ् ४ । अप्सु सूर्यस्य हिंसकानां कः प्रसङ्ग इति तत्राह ये पाशिन इति । अत्र अप्सु ये पाशिनः पाशहस्ता गतिनिरोधसाधनवन्त उपतिष्ठन्ति मायाविनो राक्षसाः । “उत्तिष्ठन्तं हवा तानि रक्षांस्यादित्यं योधयन्ति यावद् अस्तम् अन्वगात्” [तै० आ० २. २. १] इत्यादिना गतिप्रतिबन्धकसद्भावः प्रदर्शितः प्राक् ॥ इत्थं गतिप्रत्यूहाभावम् आशास्य सुखेन ध्याम् आरूढं दृष्ट्वा आह हित्वेति । हे सूर्य एताम् अशस्त्रिम् । अशस्त्रिर्निन्दा । पराख्यव्रक्षणः सगुणमूर्तिभूतस्य भगवतः सूर्यस्य राक्षसा गतिं प्रायवधन् किल इत्येवंरूपा निन्दां हित्वा तैरप्रतिबन्धो भूत्वा दिवम् ध्याम् अन्तरिक्षम् आरूढः आरूढवान् असि । ॥ “शूल इगुपधाद् अनिटः क्तः” इति क्तप्रत्ययः ॥ स तादृशस्त्वक्काशस्तिस्त्रां नः अस्मान् मृष्ट सुख्य । ते सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम । देवताया अनुग्रहबुद्धौ सत्यां वद् अभीष्टं प्रार्थयते तत् सुलभं भवतीत्यभिप्रायेण आदौ सैव प्रार्थ्यते ॥ तवेद् इत्यादि पूर्ववत् ॥

नवमी ॥

त्वं न इन्द्र मह॒ते सौ॒भगा॒याद॑भ्येभिः परि॑ पा॒ह्यकु॒भिस्त॑वेद् वि॒ष्णो व॒हु॒धा वी॒र्या॒णि ।

त्वं नः पृ॒णीहि प॒शु॒भिर्वि॒श्व॒रूपैः सु॒धाया॑ मा धे॒हि पर॒मे व्यो॑मन् ॥ ९ ॥

त॒म । नः । इन्द्र । मह॒ते । सौ॒भगा॒य । अ॒र्द॒भ्येभिः । परि॑ । पा॒हि । अ॒शु॒भ्यः । तव । इ॒त् । वि॒ष्णो इति । व॒हु॒धा । वी॒र्या॒णि ।

1 S' दिससदानां षु for दिसकानां कः. 2 S' प्रतिदर्शितः. 3 S' भिदि for भिन्दा.

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायां । मा । धेहि ।
परमे । विऽओमन् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र परमेश्वर सूर्य त्वं नः अस्माकं महते निरतिशयाय सौभगाय
शोभनी भगो यस्य स सुभगः सुभगस्य भावः सौभगं सौभगाय सौभाग्याय ।
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वृष्णां भग इतीरणा । [वि० ६. ५. ७०] ॥

इत्युक्तलक्षणाख्यप्रभूतस्य ऐश्वर्यादेः सिद्धवर्थम् इत्यर्थः । तदर्थम् । अदब्धे-
भिः अदब्धैः अहिंसैर्व्याधिसर्पाभितस्करादिजनिताहिंसारहितैः अक्षुभिः ।
रात्रिनामैतत् । राज्यपलक्षितैर्बहुभिर्दिवसैर्निमित्तभूतैः परि पाहि सर्वतो
रक्ष । अथ वा प्रायेण रात्रावेव व्याधितस्करभूतैरक्षः पिशाचादिपीडासंभ-
वाद् विशेषेण रात्रिषु रक्षा प्रार्थ्यते ॥ तवेद् इत्यादि गतम् ॥

दशमी ॥

त्वं न इन्द्रोतिभिः शिवाभिः शंतमो भव ।

आरोहंस्त्रिदिवं दिवो गृणानः सोमं पीतये प्रियर्धामा स्वस्तये तवेद् वि-
ष्णो बहुधा धीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १० ॥ (१)

त्वम् । नः । इन्द्र । जतिभिः । शिवाभिः । शमजतमः । भवं ।

आऽरोहन् । त्रिऽदिवम् । दिवः । गृणानः । सोमंऽपीतये । प्रियऽर्धामा ।
स्वस्तये । त्वं । इत् । विष्णो इति । बहुधा । धीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायां । मा । धेहि ।
परमे । विऽओमन् ॥ १० ॥ (१)

हे इन्द्र त्वं नः अस्माकं शंतमो भव । शम इति सुखनाम । सु-
खतमो भव । सुखयितृतमो भवेत्यर्थः । न हि असुखस्य सुखयितृत्वम्

१ P भवं । We with P J Cr.

1 S' शोमन्. 2 S' सामूत for सौभगाय. 3 S' omits त in "स्वस्तये".

अस्ति । कैः साधनैरित्युच्यते । शिवाभिः मङ्गलाभिः कृतिभी रक्षाभिः ।
 याभी रक्षाभी रक्षितः पुनःपुनर्जननमरणादिक्लेशमाह न भवति तादृ-
 श्यो रक्षाः शिवा इत्युच्यन्ते । किं कुर्वन् । दिवः अन्तरिक्षस्य संबन्धि-
 नं त्रिदिवम् । तिसृणां द्यावां समाहारस्त्रिदिवः । “तिस्रो द्यावो नि-
 हिता अन्तरस्मिन्” [ऋ० ७, ८७. ५] “तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत
 द्यौः” [ऋ० २. २७. ८] “अथो वा इमे त्रिवृतो लोकाः” [ऐ० ब्रा०
 २. १७] इत्यादिश्रुतिभ्यो द्युलोकस्य त्रैविध्यम् । अथ वा भूलोकापेक्ष-
 या तृतीया द्यौर्द्युलोकस्त्रिदिवः । तम् आरोहन् । तथा सोमपीतये सो-
 मपानाय । सोमपानं तु सोमयागम् अन्तरेण न संभवति तं देवेभ्यो
 हुत्वा शेषभक्षणविधानात् अग्नौ हुतस्य सोमस्य पानाय वा अतो या-
 गादिकर्मसिद्धये गृणानः अस्माभिः स्तूयमानः । ॥ कर्मणि कर्तृप्र-
 त्ययः ॥ । आरोहणं किमर्थम् इति उच्यते । स्वस्तये जगतः क्षे-
 माय । उदयति सवितरि अन्धकारापगमेन सकलव्यवहारसिद्धेः सर्वप्रा-
 णिनां क्षेमं भवतीति सुप्रसिद्धम् । कीदृशस्त्वम् । प्रियधामा प्रियस्थानः ।
 द्युस्थाने प्रीतिमान् इत्यर्थः । न हि सूर्यस्य इतरदेववद् यदृच्छया स्था-
 नान्तरसंक्रमणम् अस्ति । अथ वा धाम तेजः । प्रियतेजा इत्यर्थः ।
 न हि स्वतेजः स्वस्याप्रियम् अतः सख्यमेव । अथ वा यस्य धाम लो-
 कस्य प्रियं स प्रियधामा । एवं कुर्वन् स्वस्तये भवेति शेषम् । अध्याह-
 न्य वा योज्यम् । तथेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

इति प्रथमं सूक्तम् ।

द्वितीये सूक्ते प्रथमा ॥

त्वमिन्द्रासि विश्वजित् सर्ववित् पुरुहूतस्त्वमिन्द्र ।

त्वमिन्द्रेभ्यं सुहव स्तोममेरेयस्व स नो मृड सुमन्तौ ते स्याम् तवेद् वि-
 ष्णो बहुषा वीर्याणि ।

तं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायी मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ ११ ॥

तम् । इन्द्र । असि । विश्वजित् । सर्वजित् । पुरुहूतः । तम् । इन्द्र ।

त्वम् । इन्द्र । इमम् । सुहवम् । स्तोमम् । आ । ईरयस्व । सः । नः । मृडु ।
 सुडमृतौ । ते । स्याम् । तव । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।
 त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायां । मा । धेहि ।
 परमे । विडोमन् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्यविशिष्ट सूर्य । इन्द्र एव वा संबोध्यते सूर्यमूर्त्यन्तर-
 भूतः । पुरुहूत इत्यसाधारणविशेषणात् । त्वं विश्वजित् विश्वस्य जेता व-
 शीकर्ता अधिपतिरसीत्यर्थः । तथा सर्ववित् सर्वप्रेरकत्वात् सर्वात्मकत्वा-
 च्छ । तथात्वं च “असावादित्यो ब्रह्म” [तै० आ० २. २. २] “स वेधा-
 त्मानं व्यकुसुत । अग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम् आदित्यं तृतीयम्” [बृ०
 आ० १. २. ३] इत्यादियुतेः परमेश्वराद् अभिन्नत्वात् सिद्धम् । तथा हे
 इन्द्र त्वं पुरुहूतोऽसि पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैः स्वस्वयागसिद्धये आहूतोसि ।
 यत एवंप्रमहिमासि अतो हे इन्द्र [त्वम्] इमम् इदानीं क्रियमाणप्र-
 कारं सुहवम् शोभनाह्वानसाधनं स्तोमम् स्तवम् आ सर्वतः ईरयस्व
 प्रेरय । स्तोमेन तुष्टः सन् एवमेव स्तुहीति प्रेरयेत्यर्थः । अथ वा ईरय-
 तिरत्र प्रेरणापूर्वके स्वीकारे वर्तते प्रेर्य स्वीकुर्वित्यर्थः । स नो मृळेति
 पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

द्वितीया ॥

अदब्धो दिवि पृथिव्यामुतासि न त आपुर्महिमानमन्तरिक्षे ।
 अदब्धेन ब्रह्मणा वावृधानः स त्वं न इन्द्र दिवि पदं मे यच्छ तवेद् वि-
 णो बहुधा वीर्याणि ।
 त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १२ ॥
 अदब्धः । दिवि । पृथिव्याम् । उत । अ॒सि । न । ते । आ॒पुः । म॒हिमा-
 नम् । अ॒न्तरि॒क्षे ।

१ Sāyana's text as well as commentary omits ये altogether, and reads दिवि शर्म &c. All our Sāṃhitā and pāda authorities give the word, though the metre abhors it.

1 S' ईरयति तत्र for ईरयतिरत्र. 3 S' प्रेरयेत्यर्थः for प्रेर्य स्वीकुर्वित्यर्थः.

अदब्धेन । ब्रह्मणा । वायुधानः । सः । त्वम् । नः । इन्द्र । दिवि । सन् ।
 शर्म । यच्छ । तव । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।
 त्वम् । नः । पूर्णाहि । पशुर्भिमः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।
 परमे । विओमन् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र त्वं दिवि द्युलोके अदब्धः केनापि राक्षसादिना अहिंसितो-
 सि । उत अपि च पृथिव्याम् भुवि भूचरैः कैश्चिदपि अदब्धः अ-
 हिंसितोसि । तथा अन्तरिक्षेपि ते तव महिमानं नापुः सौदुं शक्ता
 नाभवन् । अतिकठोरतेजस्वात् लोकत्रयेपि तव संतापलक्षणं महिमा-
 नम् आपुमपि अशक्ताः किल किमु वक्तव्यं तव हिंसां कर्तुम् अश-
 क्ता [इति] इत्यभिप्रायः । ईदृशो महिम्नः प्राप्तौ कारणम् आह अ-
 दब्धेनेति । यतस्त्वम् अदब्धेन अहिंसेन अकुण्ठितसामर्थ्येन ब्रह्मणा म-
 न्त्रेण गायत्रीलक्षणेन वायुधानः भृशं वर्धमानः । हिंसकानां रक्षां गा-
 यत्र्यभिमन्त्रितेनोदकेन निरस्तत्वेन संकोचाभावाद् इति भावः । निर-
 सनप्रकारः “तस्माद् उचिष्ठन्तं हवा तानि रक्षांस्यादित्यं योधयन्ति”
 [तै० आ० २. २. १] इत्यादिना प्रदर्शितः । यद्वा ब्रह्मणा “विपासहिं
 सहमानम्” इत्यादिकेन कृत्स्नेनानुवाकेन स्तुतिरूपेणेत्यर्थः । “भुवस्त्वम्
 इन्द्र ब्रह्मणा महान्” [ऋ० १०. ५०. ४] “एतेनाग्ने ब्रह्मणा वायु-
 धस्व” [ऋ० १. ३१. १८] इत्यादिश्रुतेर्देवताया ब्रह्मणा महच्चप्राप्तिरभि-
 वृद्धिश्च प्रसिद्धे । अथवा ब्रह्मणा परिबृढेन कर्मणा उपस्थानादिरूपेण
 वायुधानः । यतस्त्वं ब्रह्मणा वर्धसे अतस्त्वं सर्वत्र अदब्धः अन्यैरप्राप्त-
 माहात्म्यश्च भवसीत्यर्थः । स तादृशस्त्वम् हे इन्द्र नः अस्माकं दि-
 वि द्युलोके शर्म सुखं यच्छ देहि । स्वर्धायां मा धेहि परमे व्योम-
 निति युक्तम् । तवेद् इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

या तं इन्द्र तनुरप्सु या पृथिव्यां यान्तरुद्रौ या तं इन्द्र पर्वमाने स्व-
 विदि ।

सुखस्य वा लम्बने ज्ञातरि वा पवमाने । उपवतिर्गतिकर्मा ॥ स-
 र्वदा अनुपरतगते वायौ हे इन्द्र या [ते] तव तनूः मूर्तिरस्ति तयापि
 नः शर्म यच्छ । वहिरनुकूलस्पर्शजन्यम् अन्तःप्राणादिवायूनां विरकाल-
 संचारजन्यं च सुखं प्रपच्छेत्यर्थः । किं च हे इन्द्र यथा तन्वा मूर्त्या
 अन्तरिक्षं व्यापिष्य व्याप्तवान् असि तथा अन्तरिक्षव्यापिन्या मूर्त्या शर्म
 सुखम् अन्तरिक्षजन्यं वृष्ट्यादिसाध्यं यच्छ । अनेन पञ्चभूतव्यतिरेकेण सु-
 खसाधनवस्तन्त्राभावात् सर्वविषयं सुखं मार्थितं भवति । तथा पञ्चम-
 हाभूतव्यतिरेकेण अन्यस्य कस्यचिदपि पदार्थान्तरस्याभावात् तेषु व्याप्यभि-
 धानेन इन्द्रशब्दाभिधेयस्य सूर्यस्य भगवतः सर्वात्मकात्म उक्तं भवति ।
 अनेनैवाभिप्रायेण “सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्च” [ऋ० १, ११५, १] इ-
 त्यादिका श्रुतिः सूर्यस्य सर्वात्मकात्म आह ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ।

चतुर्थी ॥

त्वामिन्द्र ब्रह्मणा वर्धयन्तः सत्त्वं नि पैदुर्ऋषयो नाधमानास्तवेद् विष्णो
 बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे ओमिन् ॥ १४ ॥

त्वाम् । इन्द्र । ब्रह्मणा । वर्धयन्तः । सत्त्वं । नि । पैदुः । ऋषयः । नाध-
 मानाः । तव । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायां । मा । धेहि ।
 परमे । विडजोमिन् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र सूर्य त्वाम् ऋषयः पूर्वं अद्विरःप्रभृतयो नाधमानाः अभिमतं
 फलं याचमानाः ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्रशस्त्रादिरूपेण अथ वा परिवृटेन
 सोमपश्चादिरूपेण हविषा वर्धयन्तः अभिवृद्धं कुर्वन्तः सन्तः सत्त्वं गया-
 मयमादिरूपं [निषेदुः] निषण्णाः निष्पादयितुं नियमेन अवस्थिता आ-
 सन् । अन्वतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

1 P इन्द्र । We with P & C.

1 S omits अनु°, and reads सर्वदापरतगते (sic). 2 S तनूरस्तिमूर्तिरस्तिवायौ°. 3 S पृ-
 र्व-वागिरः for पूर्व-अद्विरः.

पञ्चमी ॥

त्वं तूतं त्वं पर्येष्यस्त्वं सहस्रधारं विदधं स्वर्विदं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायी मा धेहि परमे व्योमन् ॥१५॥

त्वम् । तूतम् । त्वम् । परि । एषि । उत्तम । सहस्रधारम् । विदधम् ।

स्वःऽविदम् । त्वं । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायीम् । मा । धेहि ।

परमे । विऽओमन् ॥ १५ ॥

हे इन्द्र त्वं तूतम् विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं पर्येषि व्याप्नोषि । अथ वा तूतम् आच्छन्नं मेघैरावृतम् उदकं पर्येषि । तत्रापि त्वम् उत्तम उत्स्य-
न्दतीति उत्तः उदकनियन्दस्तं पर्येषि । उत्तो विशेष्यते । सहस्रधारम्
अपरिमिताभिर्धाराभिरुपेतम् [विदधम्] । विदधो यज्ञः । ओषधिवनस्प-
त्यभिवृद्धिद्वारा यज्ञसाधनत्वाद् उत्तो विदध इत्युच्यते । अथ वा विदधं
ज्ञानम् “विदधानि म्रचोदयन्” इत्यादिदर्शनात् [ष्ट० ३. २७. ७] ।
सर्वेषां प्रज्ञापयितारम् इत्यर्थः । सत्यां वृष्टौ सर्वेषां पदार्थानाम् अभि-
व्यक्तेः । तथा स्वर्विदम् स्वर्गस्य सुखस्य वा लभयितारम् ॥ तवेत् इ-
त्यादि पूर्ववत् ॥

षष्ठी ॥

त्वं रक्षसे म्रदिशश्चतस्रस्त्वं शोचिषा नभसी वि भासि ।

त्वमिमा विश्वा भुवनानु तिष्ठस श्रुतस्य धन्वामन्वेवि विद्वांस्तवेद् वि-

ष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायी मा धेहि परमे व्योमन् ॥१६॥

त्वम् । रक्षसे । म्रदिशः । चतस्रः । त्वम् । शोचिषा । नभसी इति ।

वि । भासि ।

त्वम् । इमा । विश्वा । भुवना । अनु । तिष्ठसे । ऋतस्य । पन्थाम् । अनु ।
 एषि । विद्वान् । तव । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।
 त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायां । मा । धेहि ।
 परमे । विऽओमन् ॥ १६ ॥

हे सूर्य त्वं प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्रागाद्याश्चतस्रः रक्षसे रक्षसि पालयसि । विभजस इत्यर्थः । यत्रोदेति सा प्राची इत्येवं दिग्विभागकल्पनाहेतुत्वात् । अथ वा दिक्षु अवस्थितानां प्राणिनां रक्षैव दिशां रक्षेत्यभिप्रायेण एवम् उक्तम् । तथा त्वं शोचिषा रोचिषा प्रकाशेन नभसी अन्तरिक्षं दिवं च अथ वा द्यावापृथिव्यौ वि भासि प्रकाशयसि । अल्पम् इदम् उच्यते । त्वम् इमा इमानि विश्वा विश्वानि भुवना भुवनानि अनुलक्ष्य तिष्ठसे प्रकाशसे । समस्तानां लोकानां भूतानां वा एक एव प्रकाशसे । एवम् ऋतस्य यज्ञस्य उदकस्य वा पन्थाम् पन्थानं मार्गम् अन्वेषि अनुक्रमेण व्याप्नोषि । कीदृशः सन् । विद्वान् ऋतस्य अवस्थितिं जानन् । न हि कश्चित् कंचित् पदार्थम् अजानन् तम् अन्वेतुम् अर्हति ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

सप्तमी ॥

पृथभिः पराङ् तपस्येक्यार्वाङ्शस्तिमेपि सुदिने वार्धमानस्तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १७ ॥

पृथभिः । पराङ् । तपसि । एक्या । अर्वाङ् । अशस्तिम् । एषि । सुदिने । वार्धमानः । तव । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायां । मा । धेहि ।
 परमे । विऽओमन् ॥ १७ ॥

हे सूर्य त्वं पृथभिः दीधितिभिर्मरीचिभिः पराङ् ऊर्ध्वमुखः सन् तपसि प्रकाशसे उपरितनान् लोकान् । तथा एक्या दीधित्या अर्वाङ् अधोमु-

खः सन् तपसि । अन्तरिक्षस्यस्य सूर्यस्य उपरि प्रकाशयाना स्वर्महर्जनस्तपः-
सत्याख्यानां लोकानां पञ्चसंस्थाकत्वात् पञ्चभिरित्युक्तम् । तथा अन्तरिक्ष-
स्थितस्य [सूर्यस्य] अधः प्रकाश्यस्य भूलोकस्य एकत्वात् एकयार्वाङ् इत्यु-
क्तम् । एवं कुर्वन् सुदिने शोभनदिवसे नीहारमेघाद्युपद्रवरहिते दिवसे
निमित्तभूते सति नाधमानः तदर्थं याच्यमानः सन् अशस्तिम् एकयैवार्वाङ्
तपसीत्येवंरूपां निन्दाम् एषि प्राप्नोषि ॥ अथ वा पञ्चभिरंशैः पराङ् त-
पसि एकेनैवांशेन अर्वाङ् तपसि । चक्षुर्गम्यं तेजः एकदेश एव उपरितनं
तेजः निरवधिकम् इत्येवं स्तुतिं प्राप्नोषीत्यर्थः ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

अष्टमी ॥

त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रस्त्वं लोकस्त्वं प्रजापतिः ।

तुभ्यं यज्ञो वि तायते तुभ्यं जुहति जुहंतस्तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधार्या मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ १८ ॥

त्वम् । इन्द्रः । त्वम् । महाऽइन्द्रः । त्वम् । लोकः । त्वम् । प्रजाऽपतिः ।

तुभ्यम् । यज्ञः । वि । तायते । तुभ्यम् । जुहति । जुहंतः । तव । इत् । वि-

ष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधार्याम् । मा । धेहि ।

परमे । विऽओमिन् ॥ १८ ॥

हे सूर्य त्वम् इन्द्रः स्वर्गाधिपतिः “सहस्राक्षो गोत्रभिद् वज्रबाहुः” [तै०
सं० २. ३. १४. ४] इत्यादिमन्त्रोक्तस्वरूप इन्द्रस्त्वमेव । तथा महेन्द्रस्त्वमेव
महत्त्वगुणविशिष्ट इन्द्रोऽपि त्वमेव । वस्तुतो देवतैक्येऽपि विशेषणभेदाद् दे-
वताभेदम् इच्छन्ति तान्त्रिकाः । “यद् अग्नये पवमानाय * * * ।
यद् अग्नये पावकाय * * * । यद् अग्नये शुचये * * * ।”
[तै० ब्रा० १. १. ५. १०] इत्यत्र यथा अग्नेरेकत्वेऽपि पवमानादिगुणभेदेन भे-
दः एवम् अत्रापि द्रष्टव्यम् । इन्द्रस्य महत्त्वगुणयोगः “इन्द्रो वै वृत्रं
हत्वा महान् अभवत्” [ऐ० जा० १. १] इत्यादियुतेर्बृत्रवधाद्यसाधारणप-

राक्रमजन्यः । तथा तमेव लोकः सुकृतिभिः प्राप्यो लोकः स्वर्गादिल-
क्षणस्त्वमेव । अथ वा परब्रह्मस्वरूपत्वात् सर्वलोकात्मकत्वमेव । एवं म-
जापतिः प्रजानां स्रष्टा देवत्वमेव । यत् एवम् अतस्तुभ्यं तव प्रीतये य-
ज्ञो ज्योतिष्टोमादिः वि तायते विस्तार्यते यजमानैः । तथा जुह्वतः होमं
कुर्वन्तः सर्वेपि तुभ्यं त्वदर्शमेध जुह्वन्ति होमं कुर्वन्ति । याज्यापुरोनुवा-
क्यापुरःसरं ह्यमाना यागाः तद्गहिता होमाः इति तयोर्विवेकः ॥ तत्रैत-
इत्यादि पूर्ववत् ॥

नवमी ॥

असति सत् प्रतिष्ठितं सति भूतं प्रतिष्ठितम् ।

भूतं तु भव्यं आर्हितं भव्यं भूते प्रतिष्ठितं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायाम् मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १९ ॥

असति । सत् । प्रतिष्ठितम् । सति । भूतम् । प्रतिष्ठितम् ।

भूतम् । तु । भव्यं । आर्हितम् । भव्यम् । भूते । प्रतिष्ठितम् । तवे ।

इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

तम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।

परमे । विओमन् ॥ १९ ॥

असति । अत्र असच्छब्देन नामरूपादिराहित्यात् असत्प्रायं निरस्त-
समस्तोपाधिकं सम्मार्जं ब्रह्म अभिधीयते । यथा दृश्यपदार्था नामरूपा-
दिपटितत्वेन सत्त्वबहारम् अर्हन्ति एवं नामरूपाद्यभावेन चक्षुराद्यविषय-
त्वेन द्रष्टुम् अनर्हत्वाद् ब्रह्म असद् इत्युच्यते । सच्छब्देन च असत्तः
प्रपञ्चस्य सत्त्वेनावभासकत्वात् स्वयं च तद्रूपेण सत्त्वेनावभासात् अनृत-
नीहारमायाद्यपरपर्यायम् अज्ञानम् अभिधीयते । यद्यपि वस्तुतः सच्छ-
ब्देन ब्रह्म अभिधातव्यम् “सदेव सोम्येदम् अग्र आसीत्” [छा० उ०
६. २. १] “सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म” [तै० आ० ६. १] इत्यादिश्रुतेः

तथा असच्छब्देन जंबवत् [अज्ञानम्] अभिधातव्यम् सद्विलक्षणत्वात् भ्रान्तिबाधयोर्विषयत्वाच्च “अतोऽन्यद् आर्तम्” इति [वृ० आ० ३, ५, १] श्रुतेः तथापि प्रतीत्यनुसारेण एवम् उक्तम् । तस्मिन्नसति ब्रह्मणि सत् अज्ञानं प्रतिष्ठितम् आश्रितम् अध्यस्तम् । यथा इदमंशे शुक्तौ रजतम् रज्ज्वां सर्पधारादि एवं ब्रह्मणि अज्ञानं प्रतिष्ठितम् । सति उक्तलक्षणे अज्ञाने चैतन्याप्रतिबिम्बवति अज्ञाने भूतम् भूतकालावच्छिन्नं पृथिव्यादिभूतपञ्चकं सकलसृष्ट्युपादानभूतं प्रतिष्ठितम् तद् आश्रित्य वर्तते । तत् उत्पद्यत इत्यर्थः । यद्यपि “आत्मन आकाशः संभूतः” [तै० आ० ४, १] इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मतो भूतानाम् उत्पत्तिर्न मायातः तथापि अविक्रियस्य केवलस्य सन्भावस्य अकार्यत्वात् अकारणत्वात् मायात एव तेषाम् उत्पत्तिः । तदधिष्ठानत्वाद् ब्रह्मत उत्पत्त्यभिधानश्रुतिः ।

भ्रमाधिष्ठानतास्माभिः प्रकृतित्वम् उपेयते ।

इति हि स्मरन्ति । अथ वा असच्छब्देन सांख्यशास्त्रप्रसिद्धम् अनुद्भूतोद्भवाभिभवं गुणत्रयसाम्यावस्थालक्षणं प्रधानम् उच्यते । तस्य विकृतिरूपताऽभावात् असच्छब्दव्यवहारः । तस्मिन्नसति सत् उद्भूतोद्भवाभिभवम् अन्तरुदितविभेदं महत्तत्वं प्रतिष्ठितम् । महत्त्वस्य प्रधानविकारत्वात् सच्छब्देन व्यवहारः । तस्मिन् सति महत्तत्वे भूतम् भूतपञ्चकं प्रतिष्ठितम् । तच्च भूतम् भूतपञ्चकं सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य उपादानभूतं भव्ये कार्यजाते आहितम् अनुगतम् । तच्च भव्यम् कार्यजातं भूते स्वकारणभूते भूतपञ्चके प्रतिष्ठितम् नियतं वर्तते । कारणव्यतिरेकेण पृथगवस्थानाभावात् । एवमात्मनः प्रपञ्चावस्थानस्य परमेश्वरमहिमायत्तत्वात् तवेदं विष्णो बहुधा वीर्याणीत्युच्यते ॥ गतम् अन्यत् ॥

दशमी ॥

शुक्रोऽसि भ्राजोऽसि ।

स यथा त्वं भ्राजता भ्राजोऽस्येवाहं भ्राजता भ्राज्यासम् ॥ २० ॥ (२)

शुक्रः । असि । भ्राजः । असि ।

सः । यथा । त्वम् । भ्राजता । भ्राजः । अस्ति । एव । अहम् । भ्राजता ।

भ्राज्यासम् ॥ २० ॥ (२)

हे सूर्य त्वं शुक्रोसि शुक्रः अतिविशदः स्वच्छः प्रकाशः तद्रूपस्त्वम्
असि । यद्वा शुक्रशब्दोत्र धर्मिपरः । शुक्रगुणयुक्तोसि । अत्यन्तनिर्म-
लस्वरूपोसीत्यर्थः । अनेन कलुषलेशेनापि असंस्पृष्टस्वरूपता उक्ता । त-
था भ्राजोसि भ्राजते दीप्यत इति भ्राजः । ॥ पचाद्यच् ॥ दी-
प्तोसि सकललौकिकप्रकाशकेन तेजसा युक्तं इत्यर्थः । अस्तु किं तत्
इत्यत आह स यथा त्वम् इति । हे सूर्य ॥ तादृशस्त्वं [यथा] भ्राज-
ता सकललोकप्रकाशकेन तेजोमयेन रूपेण भ्राजोसि भ्राजनस्वभावो भव-
सि । “विश्वभ्राह्म भ्राजो महि सूर्यो दृशे” इति [चू० १०. १७०. ३]
मन्त्रान्तरम् । एव एवम् अहम् उक्तस्वरूपोपासकः भ्राजता दीप्तेन रूपे-
ण शरीरकान्त्या भ्राज्यासम् दीप्तो भूयासम् । तेजोगुणकस्य सूर्यस्य उ-
पासनया उपासकस्यापि तेजोगुणयुक्तत्वं युक्तमेव ॥

इति सप्तदशकाण्डे त्रितीयं सूक्तम् ॥

अथ तृतीयसूक्ते प्रथमा ॥

रुचिरसि रोचोसि ।

स यथा त्वं रुच्यां रोचोस्येवाहं पशुभिश्च ब्राह्मणवर्चसेन च रुचिपीय ॥ २१ ॥

रुचिः । अस्ति । रोचः । अस्ति ।

सः । यथा । त्वम् । रुच्यां । रोचः । अस्ति । एव । अहम् । पशुभिः ।

च । ब्राह्मणवर्चसेन । च । रुचिपीय ॥ २१ ॥

हे सूर्य त्वं रुचिरसि रुचिर्दीप्तिस्तद्रूपस्त्वम् असि । यद्वा रुचिशब्देन
रुचिमान् अभिधीयते । प्रकृष्टरुचिरसि । तथा रोचोसि रोचयति दी-
पयतीति रोचः । तादृशस्त्वम् असि । अत्र रुचिरसीत्यनेन दीप्तिमत्त्व-
मात्रम् उक्तम् । रोचोसीत्यनेन तु सकललोकदीपकात्मम् इति विवेकः ।
इत्थं स्वापेक्षितगुणविशिष्टत्वेन स्तुता स्वाभिमतम् आशास्ते स यथा

त्वम् इति । तत् तादृशत्वं रुच्या विश्वप्रकाशिकया दीप्त्या रोचोसि भव-
सि रोचको भवसि । ॥ पचाद्यच् ॥ । एव एवं भवानिव अ-
हमपि पशुभिश्च । चशब्दो वक्ष्यमाणब्रह्मवर्चसेन समुच्चयार्थः । पशवो
गोमहिषाश्चादयः तैश्च ब्राह्मणवर्चसेन च । अत्र चशब्दः पशुभिः समु-
च्चयार्थः । ब्राह्मणानाम् उचितं श्रुताध्ययनतपसादिजन्यं तेजः ब्राह्मणवर्च-
सम् । उभाभ्यां रुचिषीय दीप्तो भवेयम् । यथा ब्रह्मवर्चसलक्षणेन तेज-
सा दीप्यते लोके एवं बहुभिः पश्वादिधनैरपि आढ्यः सन् दीप्यते इति
पशूनां दीप्तिसाधनत्वाभिधानम् । लोके धनाढ्यः प्रकाशत इति प्रसिद्ध-
मेव । ॥ अत्र “ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः” इति विहितः समासान्तः अच्
प्रत्ययो ब्राह्मणशब्दात् परस्यापि वर्चसो भवति ॥ । अत्र ब्राह्मणव-
र्चसेन रुचिषीयेति ब्रह्मवर्चसप्रार्थनालिङ्गात् भाणवकस्य ब्रह्मवर्चसापेक्षत्वाद्
उपनयनकर्मणि भाणवकस्य नाभिदेशं संस्पृश्य जपेत् । तस्मिन्नेव कर्मणि
भाणवकाभिमन्त्रणे च अस्यानुवाकस्य विनियोग उक्त इति मन्तव्यम् ॥

द्वितीया ॥

उद्यते नमः उदायते नमः उदिताय नमः ।

विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २२ ॥

उत्पद्यते । नमः । उत्पद्यायते । नमः । उत्पद्भ्याय । नमः ।

विप्राजे । नमः । स्वप्राजे । नमः । सम्प्राजे । नमः ॥ २२ ॥

हे सूर्य उद्यते उदयैकदेशं गच्छते तुभ्यं नमः नमस्कारोस्तु । तथा
उदायते ऊर्ध्वम् ईषद्गच्छते । अधोदितायेत्यर्थः । तादृशाय तस्मै नमः ।
एवम् उदिताय ऊर्ध्वं सम्यक् प्राप्ताय संपूर्णोदयाय नमः । ॥ अत्र
उद्यते उदायत इत्युभयत्र उत्पूर्वात् उदाङ्पूर्वाच्च इण् गतौ इत्यस्मात्पठः श-
त्रादेशे “इणो षण्” इति यण् आदेशः ॥ । अथ यथोक्तावस्यात्रय-
निबन्धनास्तिस्रो मूर्तीः पृथक्पृथक् नमस्करोति विराजे नम इत्यादिना ।
उद्यते विराजे नमः विविधं राजत इति विराट् तस्मै एकदेशोदिताय
विराडात्मकाय नमः । स्वराजे नमः स्वयं राजत इति स्वराट् स्वाधीन-

प्रकाशाय उदायदवस्थाय अर्धोदिताय स्वराष्मूर्तये नमः । सम्राजे नमः
सम्यक् अतिशयेन राजमानाय उदितावस्थाय नमः ॥ अथ वा अवस्था-
नमः अन्तरेणैव विराट्स्वराट्प्राजः परमेश्वरस्य सोपाधिकास्तिस्रो मूर्तयः ।
तासु विराट् नाम परमेश्वरस्य यत् सकललोकात्मकं स्थूलशरीरं तद-
भिमानी पुरुषशब्दवाच्यो देवः । तथा स्मर्यते ।

भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् ।

स्वांशेन विष्टैः पुरुषाभिधानम् अवाप नारायण आदिदेवः ॥ [भा० ११. ४. ३]

विराजन् असृजत् प्रभुः ।

इति च । स्वराट् नाम भूतपञ्चकसाराम्भकं परमेश्वरस्य सर्वसमष्टिरूपं यत्
सूक्ष्मशरीरं तदभिमानी “स ब्रह्मा । स शिवः । स हरिः । सोऽक्षरः प-
रमः स्वराट्” [तै० आ० १०. ११. २] इत्यादिश्रुत्युक्तो हिरण्यगर्भः । स-
म्राट् नाम परमेश्वरः कारणशरीराभिमानी सकलभूतभौतिकप्रपञ्चस्रष्टा मा-
योपाधिक ईश्वरः ॥ “ब्रह्म प्रपद्ये । ब्रह्मकोशं प्रपद्ये” [तै० आ० २. १९.
१] “य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते” [छा० १. ६. ६] “हि-
रण्मये परे कोशे विराजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः”
[मु० २. २. ९] इत्यादिश्रुतेः सूर्यमण्डलाभिमानिनो देवस्य परमेश्वरत्वाद्
विराडादयः [सूर्यात्मकस्य देवस्य मूर्तयः] एव । अतस्ताभ्यः पृथक्पृथग्
नमस्करोति ॥ यद्वा विराट्स्वराट्प्राजः अग्निवाय्वादित्याख्याः परमेश्वरस्य
तिस्रो मूर्तयः ताभ्यः पृथक्पृथग् नमस्कारं करोति ॥

तृतीया ॥

अस्तंयते नमोस्तमेण्यते नमोस्तमिताय नमः ।

विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २३ ॥

अस्तमऽयते । नमः । अस्तमऽएण्यते । नमः । अस्तमऽइताय । नमः ।

विऽराजे । नमः । स्वऽराजे । नमः । समऽराजे । नमः ॥ २३ ॥

अस्तंयते अस्तम् अस्ताचलं गच्छते । ईषदस्तमितायेत्यर्थः । एवम् अ-

1 S' तस्माद् and विष्णुः for तस्मिन् and विष्टः respectively. 2 S' परमेश्वरस्य. 3 S'
मानिनोपदेवस्य.

स्तमेष्यते गमिष्यते अर्धमस्तमिताय नमः । अस्तमिताय अस्तं संपूर्णं
प्राप्ताय नमः । विराजे नम इत्याद्याः पूर्ववद् व्याख्येयाः । अस्तं गच्छ-
तोपि सूर्यस्य उक्तलक्षणावस्थात्रयनिबन्धना विराडादिसंज्ञाः सन्ति । अ-
स्तंयदवस्थायां किञ्चिदूनकृत्स्नप्रकाशसंभवाद् विराड्भवति । अर्धमस्तमितस्या-
पि अधोदितवत् स्वराट्त्वम् अख्येव । अस्तमितस्यापि “अग्निं वावादि-
“त्यः सायं प्रविशति । तस्माद् अग्निर्दूरावक्तं ददृशे । उभे हि तेजसी
“संपद्येते” [तै० ब्रा० २. १. २. ९] इति श्रुतेः अग्न्यात्मनायस्यानात् स-
न्नादत्वं न हीयते ॥ अथ वा सर्वदा मेरुं परिभ्रमतः सूर्यस्य स्वत उद-
यास्तमयाभावाद् अस्मदादिदर्शनतिरोधानतारतम्याद् उदयास्तमयव्यपदेशः ।
अतः उदयास्तमययोस्त्रैविध्येन विराडादिमूर्तयः उपासनार्थं शास्त्रे निर्दि-
ष्टाः ॥ मध्यन्दिनस्यापि उदितावस्थायाम् अन्तर्भावात् उक्तलिङ्गेन माण-
वकस्य आयुरभिवृद्ध्यर्थं त्रिकालम् आदित्योपस्थाने अस्यानुवाकस्य विनि-
योग उक्तः ॥

चतुर्थी ॥

उदगादुयमादित्यो विश्वेन तपसा सह ।

सपत्नान् मर्हन् रन्धयन् मा चाहं द्विषते रथं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

तं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायाम् मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ २४ ॥

उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विश्वेन । तपसा । सह ।

सपत्नान् । मर्हन् । रन्धयन् । मा । च । अहम् । द्विषते । रथम् । तव ।

इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

तम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।

परमे । विडोमिन् ॥ २४ ॥

अयं सर्वैः परिदृश्यमान आदित्यः उदगात् उदितवान् । कीदृशः सन् ।
विश्वेन कृत्स्नेन तपसा सकललोकसंतापकेन रश्मिनिचयेन सह । अय-
तिवद्धम् उदयतः सूर्यस्य रश्मीनां राक्षसादिकृतन्यूनताकरणाभावाद् विश्वे-

नेति विशेषितम् ॥ उद्यन्तम् आदित्यम् उपतिष्ठमान आह । मह्यं मद-
यं सपत्नान् शत्रून् रन्धयन् वशं प्रापयन् । उदयत्वेव सपत्नान् मम
वशं गमयत्वित्यर्थः । अहं च द्विषते अप्रियं कुर्वते डेष्ट्रे मा रधम् त-
स्य वशो मा भूवम् । हे सूर्य उदयतस्तवानुग्रहाद् इति शेषः ॥ तवेद्
विष्णो बहुधा इत्यादेर्मन्त्रशेषस्य व्याख्या पूर्ववद् द्रष्टव्या ॥

पञ्चमी ॥

आदित्यं नावमारुहः शतारित्रां स्वस्तये ।

अहर्मात्यपीपरौ रात्रिं सत्रातिं पारय ॥ २५ ॥

आदित्य । नावम् । आ । अरुहः । शत५अरित्राम् । स्वस्तये ।

अहः । मा । अति । अपीपरः । रात्रिम् । सत्रा । अति । पारय ॥ २५ ॥

हे आदित्य त्वं नावम् रथलक्षणम् आरुहः आरुढोसि आकाशा-
ख्यस्य समुद्रस्य तरणाय । नौर्विशेष्यते । शतारित्राम् उदकाकर्षणसाध-
नानि काष्ठानि अरित्राणीत्युच्यन्ते । अनेकैर्नौगतिसाधनैरुपेताम् । अत्र
ग्रहमण्डलाकर्षका वायव एव अरित्राणि । आरोहणप्रयोजनम् आह ।
स्वस्तये सर्वेषां प्राणिनां क्षेमाय । अथ स्वाभिमतम् आशास्ते । एवंप्रा-
नावम् आरुढस्त्वं मा माम् अहरत्यपीपरः अत्यपारयः । आध्यात्मि-
काधिदैविकाधिनौतिकलक्षणविविधापारंपरिहारेण अहः पारं प्रापितवान्
असि । एवमेव रात्रिमपि सत्रा सहैव अहः सह मध्ये व्यवधानम् अ-
कृत्वा माम् अति पारय रात्रेः पारं गमय । अहोरात्रयोः संधौ मर-
णादिभयशङ्कया आह सत्रेति । अनेन उवरशिरोव्यथादिपरिहारेण आयु-
रभिवृद्धिः प्रार्थिता भवति ॥ अथ वा एवं व्याख्येयम् । हे आदित्य
नावम् त्वामेव नौरूपम् आरुहः आरुहम् आरोहम् आरुढश्च त्वया
अहः पारं प्रापितवान् असीति व्याख्येयम् । यथा नौः स्वस्मिन्नधिष्ठितं
यथाभिमतदेशं गमयति एवं नयंसीति [त्वं] नौः । ५ आरुहेर्लुङि

1 S' महरत्यपीपरः. 2 S' 'त्रिषिष्ठाधुत्पाय'. 3 III य पप्रमेव. 4 S' आरुहमापित-
पानासि for आरुहः आरुहम् आरोहम् आरुढश्च त्वया अहः पारं प्रापितवान् असि which is
conjectural. 5 S' यथादित्य for यथा. 6 S' inserts यत्र before यथानि°. 7 S' नय-
मिति मोक्ष for नयंसीति [त्वं] नौः आ°. The emendation is conjectural.

“शल इगुपधाद् अनिठः क्सः” इति क्सः ॥ तस्मिन् पक्षे श-
तारित्राम् इति शतशब्दः अपरिमितवचनः । अपरिमितरश्मिरूपारित्रोपे-
ताम् इत्यर्थः । किमर्थम् आरोहणम् इति । स्वस्तये क्षेमाय सर्वोपद्रव-
राहित्येन चिरकालजीवनाय । स्वस्तिशब्दार्थं विशिनष्टि । अहर्मात्यपीपर
इत्यादिना । अहनि रात्रौ च सुखेन अवस्थानमेव क्षेमः । ॥ अपी-
पर इति । पारयतेर्लुङि चङि रूपम् ॥

षष्ठी ॥

सूर्यं नावमारुह्यः शतारित्रां स्वस्तये ।

रात्रिं मात्यपीपरोहः सत्रातिं पारय ॥ २६ ॥

सूर्यं । नावम् । आ । अरुह्यः । शतऽअरित्राम् । स्वस्तये ।

रात्रिम् । मा । अति । अपीपरः । अहः । सत्रा । अति । पारय ॥ २६ ॥

पूर्ववदेव व्याख्या । अहरित्यस्य स्थाने रात्रिम् इति रात्रिम् इत्यस्य
स्थाने अहरिति व्याख्ययमात्रं विशेषः । पूर्वमन्त्रे अहनि सूर्यानुग्रहेण सु-
खेन जीवनं सिद्धवत्कृत्य रात्रौ तद्विषये संदिहानो रात्रिं सत्राति पारये-
ति प्रार्थितवान् । अस्मिन्नु मन्त्रे रात्रौ सूर्यानुग्रहेण रात्रेः पारं प्राप्य
प्रबुद्धः सन् आह । हे सूर्य रात्रिं मा अत्यपीपरः रात्रिपारं प्रापित-
वान् अस्ति । एवमेव अहः अहरपि सत्रा रात्र्या सह तयोर्मध्ये व्यव-
धानराहित्येन अति पारय । एवं मन्त्रद्वयेन दिनद्वयेपि सांतत्येन सुखेन
जीवनं प्रार्थितं भवति ॥ एवं प्रतिदिनं त्रिषु कालेषु अनेनानुवाकेन सू-
र्योपस्थानं कुर्वतो माणवकादेः शतसंवत्सरलक्षणं दीर्घम् आयुर्भवति । अ-
तः एवमादिलिङ्गाद् आयुष्कामस्य कालत्रये सूर्योपस्थाने अस्मानुवाकस्य
विनियोग उक्तः ॥ आदित्यसूर्ययोः पर्यायत्वं गमयितुम् उत्तरमन्त्रे सूर्यं
नावम् इति निर्दिष्टम् ॥

सप्तमी ॥

प्रजापतेरावृत्तो ब्रह्मणा वर्मणाहं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च ।

ज॒रद॑ष्टिः कृ॒तवी॑र्यो विहा॒याः स॒हस्रा॑युः सु॒कृत॑श्चरे॒यम् ॥ २७ ॥

प्र॒जाऽप॑तिः । आऽवृ॑तः । ब्र॒ह्मणा॑ । वर्म॑णा । अ॒हम् । क॒श्यप॑स्य । ज्योति॑षा ।
वर्च॑सा । च ।

ज॒रत॑ऽअ॒ष्टिः । कृ॒तऽवी॑र्यः । विऽहा॒याः । स॒हस्रं॑ऽआयुः । सु॒कृतः॑ । च॒रे॒यम् ॥ २७ ॥

प्रकाशवृष्ट्यादिना प्रजानां पालनात् प्रजापतिः आदित्यः । अथ वा संवत्सरकालनिर्वाहकत्वात् तस्य च प्रजापतिरूपत्वात् सूर्यः प्रजापतिः । तस्य ब्रह्मणा परिवृतेन रूपेण । कीदृशेन । वर्मणा । वर्म तनुवन् तद्रूपेण सूर्यस्य तेजोमयेन स्वरूपेण आवृतः वेष्टितः । अथ वा प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा हिरण्यगर्भः । “स त्रेधात्मानं व्यकुरुत । अग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम् आदित्यं तृतीयम्” इति [यृ० आ० १. २. ३] श्रुत्या प्रजापतेर्मूर्त्यन्तरभूत आदित्यः । स एव ब्रह्म “असावादिभ्यो ब्रह्म” इति [तै० आ० २. २. २] श्रुतेः । तदेव ब्रह्म स्तोपासकस्य वर्मवद् आच्छादकत्वाद् वर्म इत्युच्यते । तेन आवृतो वेष्टितोहम् । अथ वा प्रजापतेः आदित्यस्य ब्रह्मणा मन्त्रमयेन वर्मणा । तत्स्वरूपनिरूपकत्वेन संबन्धाद् ब्रह्मणो मन्त्रस्य तदीयत्वम् । तेन परिवृतः । रक्षित इत्यर्थः । किं च कश्यपस्य । “कश्यपः पश्यको भवति यत् सर्वं परिपश्यति” इति [तै० आ० १. ८. ८] श्रुतेः कश्यपः सूर्यस्य मूर्त्यन्तरभूतः । तथा च श्रुत्यन्तरम् । “आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः । स्वर्णरो ज्योतिषीमान् विभा-
“सः । ते अस्मै सर्वे दिवम् आतपन्ति । ते सर्वे कश्यपाज्योतिर्लभ-
“न्ते” इति [तै० आ० १. ७. २] । “कश्यपोष्टमः । स महामेरुं न ज-
हाति” इति च [तै० आ० १. ७. १] । तादृशस्य कश्यपस्य प्रकाशमयस्य ज्योतिषा । द्योतत इति ज्योतिः । तेन प्रकाशेन । द्युत दीप्तौ इत्यस्माद् द्युतेरित्सिन् आदेश्च जः [उ० २. १०९] इति इसिन् आदेश्च भा-
यश्च द्यु । तथा तस्य वर्चसा च ज्योतिरित्यस्य व्याख्यानम् वर्चसेति ।
वर्चः तमस आपर्जनं तेजः । द्युवर्च दीप्तौ इति धातुः द्यु । च-

कारो ब्रह्मणा सह समुच्चयार्थः । अथ वा ज्योतिः स्वरूपप्रकाशः । व-
चो रश्मिप्रकाशः । चशब्दो ज्योतिषा समुच्चयार्थः । ज्योतिषा आवृतो
वर्चसा च आवृतोऽहम् इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम् । “परीवृतो
वरीवृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं तेजसा कश्यपस्य” [तै० आ० २. १९] इति ॥
अथ वा एवं व्याख्येयम् कश्यपाद् उदिताः सूर्याः “कश्यपाज्योतिर्ल-
भन्ते” इत्यादिश्रुतेः । कश्यपः इतरेषां सूर्याणां मुख्यः । स एवात्र प्र-
जापतिश्चेन्नोच्यते । तस्य ब्रह्मणा वर्मणा आवृतः इत्यस्य व्याख्यानं क-
श्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा चेति । अस्मिन् पक्षेऽपि चशब्दः अस्य ज्योतिषा
सह समुच्चयार्थः ॥ ब्राह्मणायपरिहाराय वर्मणा आवरणम् आशास्य अथ
भोगम् आशास्ते जरदष्टिरित्यादिना । जरदष्टिः । ॥ जरत् इति ।
जीर्यतेर्भूतकालावच्छिन्नेषु अहन् ॥ । जीनः सन्नपि अष्टिः अशनं
भोजनं यस्य स जरदष्टिः । अनेन अरोगहृदगात्रः सन् बहुविधान् भो-
गांश्चिरकालं भुञ्जानो भवेयम् इति प्रार्थना कृता भवति । तथा शत-
वीर्यः अपरिमितैर्वीर्यैः शारीरैर्वलैर्युक्तः अनेकपुत्राद्युत्पादनसामर्थ्योपेतो वा ।
विहायाः विविधगमनः । सर्वत्र अप्रतिबद्धगतिरित्यर्थः । ॥ ओहाङ्
गतौ । बहिर्वाधाज्ज्येष्ठन्दसि [उ० ४. २२०] इति असुन् । तत्र णिदि-
त्यनुवृत्तेर्णिञ्जन्नावाद् “आतो युक् विण्” इति युगागमः ॥ । त-
था सहस्रायुः अपरिमितायुषः । सुकृतः सुष्ठु संस्कृतः सर्वसंपूर्णः सन् ।
अथ वा लौकिकं वैदिकं च यत् कर्तव्यजातम् अस्ति तद् येन तस्य कृतं
तत् सुकृतः । कृतकृत्य इत्यर्थः । तादृशः सन् । यद्वा सुकृतः सुकृतवान्
सुकृतं धर्मस्तद्वा चरेयम् सर्वत्र पृथिव्यां गच्छेयम् । एतत् सर्वम् हे सूर्य
तवानुग्रहात् संपादयामीति आशास्ते ॥

अष्टमी ॥

परीवृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च ।

मा मा प्रायश्चित्तो दैव्या या मा मानुषीरवसृष्टा धार्य ॥ २८ ॥

परिवृतः । ब्रह्मणा । वर्मणा । अहम् । कश्यपस्य । ज्योतिषा । वर्चसा । च ।

मा । मा । ॥ । आप्न । इषवः । दैव्याः । शं । मा । मानुषीः । अवऽस्त-
द्योः । वधाय ॥ २८ ॥

परीवृत इत्यादि वर्चसा च इत्यन्तं पूर्ववद् आख्येयम् । यतोहं ब्र-
ह्मणा वर्मणा ज्योतिषा वर्चसा च परीवृतः [अतो] दैव्याः देवप्रेरि-
ताः । ॥ “देवाद् यजत्रौ” [इति] प्राग्दीव्यतीयो यज् मत्स्यः ॥ या
इषवः वाणाः सन्ति ता मा मां [मा] आप्न । इषवो विशेष्यन्ते । व-
धाय मम हननाय अयच्छाः प्रेरिताः मा आप्न । मा प्राप्नुयुः । ए-
वं मानुषीः मानुष्यः मनुष्यैर्वधाय प्रेषिता अपि इषवो मा मां आप्न ॥

नवमी ॥

ऋतेन गुप्त ऋतुभिश्च सर्वभूतेन गुप्तो भव्येन चाहम् ।

मा मा प्रापत् पाप्मा मोक्ष मृत्युरन्तर्दधेहं सलिलेन वाचः ॥ २९ ॥

ऋतेन । गुप्तः । ऋतुभिः । च । सर्वैः । भूतेन । गुप्तः । भव्येन । च ।
अहम् ।

मा । मा । ॥ । आपत् । पाप्मा । मा । उत । मृत्युः । अन्तः । दधे । अ-
हम् । सलिलेन । वाचः ॥ २९ ॥

अहम् ऋतेन । ऋतम् यथार्थम् । सत्यम् इत्यर्थः । तेन गुप्तः रक्षितः ।
अथ वा ऋतं ब्रह्म आदित्याख्यम् तेन गुप्तः । तथा [सर्वैः] ऋतुभिः
वसन्तादींश्च गुप्तो रक्षितः । तथा मृतेन पूर्वकालम् उत्पन्नेन पदार्पजा-
तेन गुप्तः । एवं भव्येन उत्पत्त्यमानेन च पदार्पजातेन गुप्तो रक्षितः ।
यत एवम् अतो हेतोः पाप्मा पापं नरकहेतुभूतं मा मां मा प्रापत्
मा प्राप्नुयात् । उत अपि च मृत्युः मरणकर्ता देवोपि मा प्रापत् । अहं
तु वाचो भन्नात्मिकायाः सलिलेन उदकेन रक्षाकामः अन्तर्दधे अन्तर्धा-
नं करोमि । यथा लोके सलिलेनान्तर्हितः माणी न केनापि दृश्यते

१ P देव्याः । We with P J Cr. २ P P J Cr omit the vi-arga in याः. We with
Siyana. ३ P P J Cr omit the vi-arga in पृष्टाः. We with Siyana

४ S' अहं after उदकेन.

एवम् अहं मन्त्रमयेन सलिलेन पापादिवाधराहित्याय आत्मानं गोप्या-
मीत्यर्थः ॥

दशमी ॥

अग्निर्मा गोप्ता परि पातु विश्वत उद्यन्तसूर्यो नुदतां मृत्युपाशान् ।

व्युच्छन्तीरुपसः पर्वता भुवाः सहस्रं प्राणा मया यतन्ताम् ॥ ३० ॥ (१)

अग्निः । मा । गोप्ता । परि । पातु । विश्वतः । उद्यन् । सूर्यः । नुदताम् ।
मृत्युपाशान् ।

विऽउच्छन्तीः । उपसः । पर्वताः । भुवाः । सहस्रम् । प्राणाः । मयि । आ ।
यतन्ताम् ॥ ३० ॥ (२)

अग्निः अङ्गनादिविशिष्टो देवो गोप्ता स्वाश्रितरक्षकः अथ वा मम
भयेभ्यो गोप्ता सन् विश्वतः सर्वतः यतोयतो भयं भवति तेभ्यः सर्वेभ्योपि
[मा] परि पातु परितो रक्षतु । तथा सूर्यो देवः उद्यन् उदयसमय
एव मृत्युपाशान् मृत्योर्मारकस्य देवस्य ये पाशाः सर्पादिव्यामकण्टकादि-
रूपा बितताः सन्ति तान् सर्वान् नुदताम् अपसारयतु । यथा ते मां
न स्पृशन्ति तथा करोतु । अथ उद्यन्तसूर्यो नुदताम् इत्यभिधानात् अ-
ग्निर्मा गोप्ता परि पातु इति अग्निविषयपरिपालनप्रार्थना उदयात्पूर्वकाली-
नरात्रिविषया वेदितव्या । तथा व्युच्छन्तीः व्युच्छन्त्यः । ॥ उच्छी
विधासे । विधासो वर्जनम् ॥ नैशस्य तमसो निवारयिष्य उपसः
उपोदेवता उदयात्पूर्वकालाभिमानिन्यः । ॥ दिवसानां बाहुल्यम् अ-
पेक्ष्य उपस इति बहुवचननिर्देशः ॥ तथा भुवाः निखलाः स्थिराः
पर्वताः पर्ववन्तः शैला हिमवदादयश्च । मृत्युपाशान् नुदन्ताम् इति यो-
ज्यम् । माम् अनुगृह्णन्ति वा शेषोऽध्याहर्तव्यः । तेषाम् अभ्यादी-
नाम् अनुग्रहात् सहस्रं प्राणाः । सहस्रम् इति अपरिमितनाम् । प्रा-
णस्य व्यापारभेदेन आनन्त्याद् अपरिमितत्वम् । ते मयि आयुष्कामे आ
सर्वतो यतन्ताम् चेष्टां कुर्वन्तु । अथ वा प्राणसंवादश्रुतिषु इन्द्रियाणा-

नपि प्राणशब्दव्यवहार्यत्वश्रवणात् “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति” [तै० आ० १०. १०. १] “नव वै प्राणा नाभिर्दशमी” [तै० ब्रा० १. ३. ७. ४] इत्यादौ [च] चक्षुरादीन्द्रियाणामपि प्राणशब्दव्यवहारात् तेषामपि स्वैर्यस्य मुख्यप्राणवदेव आशास्यत्वात् तद्व्यापारबाहुल्यमपि अपेक्ष्य सहस्रं प्राणा मन्या यतन्ताम् इत्युक्तम् ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहंरिहरमहाराजसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे
सप्तदशकाण्डं समाप्तम् ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तस्मै अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

“ओ चित् सखायम्” इति अष्टादशकाण्डे चत्वारोऽनुवाकाः । तत् काण्डं सकलं पितृमेधे शब्दाहे अग्निप्रदानानन्तरं सप्तनवैकादशादिविधम-संख्याका ब्राह्मणाः पूर्वाभिर्मुखोपविष्टा जपेयुः ॥

तत्रैव कर्मणि सारस्वतहोमानन्तरं सर्वे बान्धवा अनेन काण्डेन सक-लेन प्रेतम् उपतिष्ठेरन् । तथा च कौशिकेन सूत्रितम् । [“सर्वैरुपतिष्ठ-न्ति” इति । कौ० ११. २] ॥

तत्र प्रथमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । आदितश्चतुर्णां सूक्तानां काण्डप्रयुक्त एव विनियोगः । तेषु प्रथमेन सूक्तेन द्वितीये च सूक्ते “अथा कृणुष्व संविदं सुभद्राम्” इत्यन्तेन च वैवस्वतयोर्यमयम्योः संभोगार्थः संवादः प्रतिपादितः । तत्र यमी मिथुनार्थं स्वभ्रातरं यमं बहुमकारं प्रार्थितव-ती । त्वं च स्वभगिनीगमनस्य अत्यन्तम् अनुचितत्वाद् नामाविधाभिर्भु-क्तिभिस्तां प्रत्याचख्यौ । तयोर्यमयम्योः सरण्यौ विवस्वतः सकाशाद् यु-गलभावेनोत्पत्तिः उपरिष्ठात् “तथा दुहित्रे बहन्तु कृणोति” [५३] इत्या-ख्यायिकया प्रपञ्चयिष्यते ॥

तत्र प्रथमसूक्ते प्रथमा ॥

ओ चित् सखायं सखा वृत्त्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जग्म्वान् ।

पितुर्नृपांतमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ १ ॥

१ G B R A K V जग्म्वान्.

1 S' 'देहे. 2 S' is corrupt here and reads: पूर्वामित्रपामुखपुगायात् for पूर्वामिमुपोप-विष्टा जपेयुः ॥ The restoration is in the words of the *Kesari*. 3 S' inserts: तत्र प्रथ-मेऽनुवाके षट् सूक्तानि here again. 4 S' स्वभ्रातरं 5 S' सरण्यौ. 6 S' 'भावेनोत्पत्तिः.

ओ इति । चित् । सखायम् । सख्या । ववृत्याम् । तिरः । पुरु । चित् । अ-
र्णवम् । जगन्वान् ।
पितुः । नपातम् । आ । दधीत् । वेधाः । अधि । क्षमि । प्रऽतरम् । दी-
ध्यानः ॥ १ ॥

इदं यस्या वचनम् । अहं सखायम् समानख्यानं यमम् । यैव विव-
स्वत्युलक्षणा ख्यातिर्यमस्य सैव यस्या अपीति ख्यातेः समानत्वात् स-
खित्वं यमस्य । अथ वा गर्भवासप्रभृति युगलत्वेन अवस्थानात् सखि-
त्वम् । तादृशं यमं सख्या सखित्वेन संभोगविषयैकमनस्कावलक्षणेन नि-
मित्तेन ओ चित् । चिदिति पूरणः । आ उ इति निपातद्वयसमुदाया-
त्मकम् ओ इत्येकं पदम् । आ ववृत्याम् आवर्तयामि । अस्मदनुकूलं
करोमीत्यर्थः । अथ वा स्वमनीषितस्य अविहितरूपत्वात् लज्जया स्वयं
तम् आवर्तयितुम् अशक्तुवाना ब्रूते सख्या आह्वानोपायभूतया आ व-
वृत्याम् इति । इदानीं संभोगोचितान्तर्हितप्रदेशप्रदर्शनपूर्वकं तत्संभोगम्
आशास्ते तिरः पुरु चिद् इत्यादिना । तिरस्त्रिरोहितं पुरु विस्तीर्णम् अ-
र्णवम् मेघं समुद्रं वा जगन्वान् गच्छन् । अत्र समुद्रशब्देन तन्मध्यव-
र्ती द्वीपो वा लक्षयितव्यः । संभोगस्य अन्तर्हितदेशाभावेन यमः प्रति-
पेत्स्यतीति बुद्ध्या एवम् आह । एवं लब्धाभिमतप्रदेशो यमः पितुर्विव-
स्वतो नपातम् नप्तारं पौत्रं यस्याम् उत्पन्नः पुत्रस्तत्पितुर्विवस्वतो नप्ता भ-
वति । अथ वा नपातम् न पातपितारं कुलस्य प्रवर्तकम् इत्यर्थः ।
तादृशं पुत्रं वेधाः विधाता पुत्रस्य उत्पादको यमो मयि आ दधीत ग-
र्भं किम् आदध्यात् । गर्भम् आधातुं धात्रैव भाव्यम् इति को निर्व-
न्ध इत्याशङ्क्य तस्यातिशयम् आह अधि क्षमीति । ॥ अधिः सप्त-
म्यर्पानुवादी ॥ । क्षमायाम् इत्यर्थः । अतरम् प्रकृष्टतरं दीध्यानः
दीप्मानः । त केवलं स्वकीय एव लोके तस्य प्रकाशः किं तु भूमा-

१ P पुर I. We with P Cr.

१ S' 'विषयैक' for 'विषयैक'. २ S' रामात्यर्थः for करोमीत्यर्थः. ३ S' आधातुं किं
प्रायेयभाजम्.

वपि अतिशयितप्रकाश इत्यर्थः । सर्वप्राणिसंहाराधिकारावस्थितत्वाद् भू-
लोके तस्य ख्यातिः सर्वप्राणिप्रसिद्धा । यद्वा दीध्यानः मयि गर्भम् आ-
धातुम् उपायं ध्यायन्निति व्याख्येयम् । ॥ वृत्तव्याम् इति । वृत्तु व-
र्तने । अस्मात् लिङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । “बहुलं वन्दसि” इति
शपः शुः । यद्वा अस्माद् बहुगन्तात् लिङि “चर्करीतं पदम् अदादि-
वच्च द्रष्टव्यम्” इति परस्मैपदम् । जगन्वान् । गर्भेल्लिटः कसुः । “वि-
भाषा गमहनविदविशाम्” इति इटो विकल्पितत्वाद् अत्र इडभावः ।
“श्वोश्च” इति मकारस्य नात्वम् ॥

द्वितीया ॥

न ते सखां सख्यं वक्ष्येत्तत् सलक्ष्मा यद् विपुरुषा भवति ।

महस्पृजासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विषा परि ख्यन् ॥ २ ॥

न । ते । सखा । सख्यम् । वष्टि । एतत् । सलक्ष्मा । यत् । विपुरुषा ।
भवति ।

महः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः । दिवः । धर्तारः । उर्विषा । परि ।
ख्यन् ॥ २ ॥

इदं यमस्य वाक्यम् । ते सखा त्वया सह समानोदरोत्पन्नावेन स-
खिभूतो यमः एतत् उक्तलक्षणं भ्रातृस्वप्नोः संभोगात्मकं सख्यं न वष्टि
न कामयते । सख्यं कुतो वा न कामयत इति तत्र कारणम् आह ।
यत् यस्मात् सलक्ष्मा समानम् एकमेव लक्ष्म एकोदरत्वलक्षणं यस्याः
सा तथोक्ता सहजा सती विपुरुषा स्वसृष्ट्यै परित्यज्य भार्यात्वलक्षणरू-
पवती भवति भवेत् अतो न वष्टीति संवन्धः । यद्वा वाक्यद्वयम् । यत्
यतः सलक्ष्मा अतो न सख्यं वष्टि । लोके विपुरुषैव भवति भवति ।
भार्येति शेषः । यत् एवम् अत इति पूर्वत्र संवन्धः । न केवलं मम

१ B विपुरुषा. We with A B C D E. २ Cr ते. We with P.

1 S' inserts स before भूलोके. 2 S' वक्ष्या for प्रसिद्धा. 3 S' has अ--सिद्धो-
स्पृष्ट in place of ते सखा त्वया सह समानोदरोत्पन्नावेन, the lacuna being long enough to con-
tain about twenty letters. The restoration is conjectural. 4 S' भ्रातृस्वप्नोः. 5 S'
कोपा. 6 S' सहज. 7 S' भार्याभवतीति for मयति.

कामनाभावः किं तु देवा अपि निराकरिष्यन्तीत्याह महस्सुवास इत्यादिना । महः महतो महत्तोपेतस्य असुरस्य प्रकृष्टासोर्बलवतो रुद्रस्य पुत्रासः पुत्रा मरुतः । ते विशेष्यन्ते । वीराः विविधम् ईरयन्ति प्रेरयन्ति शत्रून् इति वीराः विक्रमवन्तः । दिवः द्युलोकस्य धर्तारः धारकाः पालकाः उर्विया उरवो महान्तो आप्ताः ते परि स्थान् परिवदन्ति । निराकरिष्यन्तीत्यर्थः । ॥ ३ ॥ अस्या प्रकथने । “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ्” इति हेः अङ् आदेशः ॥

तृतीया ॥

उशन्ति धा ते अमृतांस एतदेकस्य चित् त्वजसं मर्त्यस्य ।

नि ते मनो मनसि धायिस्मे जन्तुः पतिस्तन्वमा विविश्याः ॥ ३ ॥

उशन्ति । धा । ते । अमृतांसः । एतत् । एकस्य । चित् । त्वजसम् । मर्त्यस्य ।

नि । ते । मनः । मनसि । धायि । अस्मे इति । जन्तुः । पतिः । तन्वम् ।

आ । विविश्याः ॥ ३ ॥

इदं यमीवचनम् । हे यम रुद्रपुत्रा निराकरिष्यन्तीति मा घादीः । किं तु ते अमृतांसः अमृता देवा मरुतः एतत् मया प्रार्थ्यमानं कर्म उशन्ति धा । धेति प्रसिद्धौ । कामयन्त एव । एतच्छब्दार्थम् आह । एकस्य असाधारणस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य पुत्रस्य त्वजसम् त्यागं गर्भान्निर्गमनम् उत्पत्तिम् उशन्तीति संवन्धः । यत् एवम् अतस्ते मनः अस्मे अस्माकं मनसि नि धायि निधीयताम् । आवयोर्मनः एकमेवास्त्रित्यर्थः । अनन्तरं जन्तुः अपत्यस्य जनयिता त्वं पतिः । भूत्वेति शेषः । भ्रातृभावं परित्यज्य पतिः सन् तन्वम् तनूं मामकीनाम् आ विविश्याः आविश प्रविश । यद्वा तव तनूं मयि आविशय । संभोगं कुर्वित्यर्थः । ॥ ३ ॥ विश प्रवेशने । लिङि “बहुलं छन्दसि” इति शपः श्रुः ॥

चतुर्थी ॥

न यत् पुरा चकृमा कर्त्तुं नूनमृतं वदन्तो अनृतं रपेम ।

१ ऽ' पिठेष्थं. २ ऽ' उवाच. ३ ऽ' नमः. ४ ऽ' जन्तुपरत्पस्य.

गन्धर्वो अ॒प्स्व॒र्या च॒ योषा॒ सा नौ॒ नाभिः॒ पर॒मं जा॒मि तन्नौ ॥ ४ ॥

न । यत् । पुरा । च॒कृम । कत् । ह । नून॒म । च॒त॒म । वद॑न्तः । अनृ॑त॒म ।
र॒पे॒म ।

गन्ध॒र्वः । अ॒प्सु । अ॒र्या । च॒ । योषा॑ । सा । नौ । नाभिः । पर॒मम् ।
जा॒मि । तत् । नौ ॥ ४ ॥

इदं यमस्य वाक्यम् । यत् यस्मात् कारणात् पुरा इतः पूर्वस्मिन् काले न चकृम एतादृशं कर्म भगिनीसंभोगलक्षणं न चकृम न कृतवन्तः स्मः अतः कच्च कस्मात् खलु कारणात् नूनं निश्चयम् । किमर्थं करिष्याम इति शेषः । तदेव प्रकारान्तरेणाह । ऋतम् सत्यं यथार्थं वदन्तः नृवाणा वयम् अनृतम् असत्यम् अयथार्थं कथं रपेम स्पष्टं ब्रूमः । “यद्धि मनसा ध्यायति तद् वाचा वदति तत् कर्मणा करोति” इति [तै० सं० ६. १. ७. ४] श्रुतेः असत्याभिधाने अङ्गीकृते पश्चात् तदाचरणमपि भवेदेवेति बुद्ध्या असत्यवदनमपि न कुर्म इति प्रतिज्ञाया अभिप्रायः । अथ वा संभोगो मास्तु तद्विषयं शृङ्गारकवचनं वा कर्तव्यम् इत्याशङ्क्य तदपि निराक्रियते ऋतम् इत्यादिना ॥ उक्तनिषेधसिद्धये निषिध्यमानस्वार्थस्य प्रतिकूलताम् आह गन्धर्व इत्यादिना । गाम् उदकं धारयतीति गन्धर्वः आदित्यः अप्सु । अन्तरिक्षनामैतत् । अनात्रये स्थाने अस्य शब्दस्य व्यवहारः । अन्तरिक्षे । सांक्षित्येन वर्तत इति शेषः । तथा अप्या [अन्तरिक्षस्था सा प्रसिद्धा योषा] च आदित्यभार्या च अन्तरिक्षे वर्तते । सा भार्या नौ आवयोः नाभिः उत्पत्तिस्थानम् उभयोरपि तत् एवोत्पत्तेः । तत् मिथुनं परमं निरतिशयं [नौ आवयोः] जामि बन्धुभूतम् । अत्र भार्याया नाभित्वेऽभिहिते तापतिर्विष्वानपि उक्त एव अतस्तस्य पुनरभिधानं न । यद्वा मातुरुदरादेव गर्भनिर्गमात् सा नौ नाभिरिति तस्या एवाभिधानम् । इतरेषां बन्धुत्वस्य मातापितृसंबन्धसव्यये-

१ Or जामि ।

1 S' भवेदेवेतिपुद्ध्या for भवेदेवेति बुद्ध्या. 2 S' तद्विषयगारकवचन. 3 S' निषेध्य. 4 S' अन्तरिक्षसाक्षि. 5 S' omits this portion, which we have restored from the *Rigveda*. ■ has a blank space for about eight letters between अप्या and च

श्रुत्वा तयोर्वन्धुत्वस्य परमत्वम् । यतः पितरावभिन्नौ नौ च संनिहि-
नौ अतस्तदभीष्टं न कार्यम् इति तात्पर्यम् ॥

पञ्चमी ॥

गर्भे नु नौ जनिता दंपती कर्द्वस्त्रष्टा सविता विश्वरूपः ।

नकिरस्य प्र मिनन्ति प्रतानि वेदं नावस्य पृथिवी उत धौः ॥ ५ ॥

गर्भे । नु । नौ । जनिता । दंपती इति दम्पती । कः । देवः । त्रष्टा ।

सविता । विश्वरूपः ।

नकिः । अस्य । प्र । मिनन्ति । प्रतानि । वेदं । नौ । अस्य । पृथिवी ।

उत । धौः ॥ ५ ॥

यस्या वचनम् इदम् । एवम् एकयोनिजत्वेन दांपत्ये निराकृत्ये तत्
पूर्वमेव सिद्धम् इत्याह । नौ आवां गर्भे नु गर्भे एव जनिता जनयि-
ता अपत्यस्य त्रष्टा देवः दंपती दांपत्यवन्तौ कः अकः कृतवान् । ऋक्-
रोतेर्लुङि “मन्ते घस” इत्यादिना सेर्लुक् ऋ । क इति आकाङ्क्षा-
याम् आह । त्रष्टा मानुरुदरस्थितस्य रेतसः अवयवसंनिवेशकर्ता विश्व-
कर्मा देवः सविता प्रसविता सर्वस्य अनुज्ञाता विश्वरूपः विश्वं रूप्यते
येन सः विश्वस्त्रष्टा विश्वात्मको वा । एवंमहानुनावो देवः । दंपती करिति
पूर्वप्र संबन्धः । यस्माद् उक्तमहिमोपेतः अतः अस्य त्रष्टुः सयितुः प्रता-
नि तत्कृतानि कर्माणि नकिः प्र मिनन्ति न हिंसन्ति न केपि अति-
क्रामन्ति । ऋमीष् हिंसायाम् । “ष्वादीनां ह्रस्वः” इति ह्रस्वः ।
“श्राभ्यस्तयोरातः” इति आकारलोपः ऋ । एतत् सर्वं स्वकार्यार्थं
कल्पितम् इति आशङ्क्यायाम् आह वेदं नौ इति । नौ आवयोः अ-
स्य । ऋकर्मणि षष्ठी ऋ । इदं कर्म गर्भे एव दंपतित्वलक्षणम् ।
यद्वा अस्य त्रष्टुर्देवस्य कर्म दंपतिकरणलक्षणं कर्म । पृथिवी देवी उत अपि
च धौर्देवता वेद उभे अपि जानीतः । तस्मात् एतद् यथार्थम् इत्यर्थः ॥

1 P nū. We with P Cr. 2 Cr वेदं नौ L PP वेद । नौ ।

1 S' omits नपि in निपटतेपि. 2 S' दंपत्यौ for दांपत्यवन्तौ. 3 S' दंपती. 4 S' omits धौर् in धौर्देवता.

षष्ठी ॥

को अद्य युक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून् ।

आसन्नपून् हत्स्वसो मयोभून् य एषां भृत्यामृणधत् स जीवात् ॥ ६ ॥

कः । अद्य । युक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीवतः । भामिनः । दुःह-
णायून् ।आसन्नऽइषून् । हत्सुऽअसः । मयःऽभून् । यः । एषाम् । भृत्याम् । ऋण-
धत् । सः । जीवात् ॥ ६ ॥

इदं यमस्य वाक्यम् । यस्या असत्यमेवोक्तम् इत्यभिप्रेत्य सत्याभिधा-
नेस्य दुर्लभताम् आह । अद्य इदानीम् अस्मिन् काले ऋतस्य सत्यस्य
धुरि वहनव्यापारे गाः बलीवर्दस्थानीया वाचः स्त्रीयाः को युक्ते को यो-
जयति । न कोपीत्यर्थः । गोशब्दस्य लिङ्गव्यसाधारणत्वाद् उत्तरत्र गोवि-
शेषणानि सर्वाण्यपि पुल्लिङ्गतया निर्दिष्टानि । शिमीवतः । [शिमीति]
कर्मनाम् । छान्दसम् इवम् । कर्मवतः कार्यपर्यवसायिनः । केवलायाः
सत्योक्तेः सुलभत्वात् । भामिनः तेजस्विनः लोके सत्यवादा एव जयन्ति
“सत्यमेव जयति” नानृतम्” इत्यादिश्रुतेः [मु० ३. १. ६] । दुर्हणा-
यून् । १ हणीयतिः क्रोधकर्माद् । क्रोधरहितान् इत्यर्थः । यद्वा
लज्जारहितान् न हि सत्यवदनविषये क्रोधलजे स्तः । २ हणीद्
लज्जायाम् । कण्ठादिवाद् यक् । अस्माद् उण् प्रत्ययः । अतो लोपे
सति वर्णव्यापत्त्या आकारः । मृगधादिर्वा द्रष्टव्यः ॥ आसन्नि-
पून् आसन् आस्ये इष्यमाणान् तस्मात् प्रेर्यमाणान् सर्वदा सत्यविषय-
संकल्पवतोपि मुखतः सत्यं वक्तुम् अशक्यम् इत्यभिप्रायेण एवम् उ-
च्यते । ३ “पदन्” इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः ।
इषं गतौ इत्यस्मात् इषेः किञ्च [उ० १. १३] इति [उग्रप्रत्ययः । स च
कित्] ॥ हत्स्वसः हृदयेषु हृदयेभ्यः अस्पृष्टानाम् श्रोतॄणां हृद-

१ Cf शमी०. P P शिमी०.

1 S' 'मिधानेते for 'मिधानस्य. 2 S' पाः वाः for गाः. 3 S' यजति. 4 S' नि' for
शमीति. 5 So S' and not जयते. 6 So S'

येषु क्षिप्यमाणान् वा कण्ठाद् उपरि निर्गच्छन्तः शब्दाः संमता लोके
हृदयपूर्वकास्तु दुर्लभा इत्यभिप्रायेण हृत्स्वस इत्युक्तम् । ॥ असे-
र्व्यत्ययेन कर्मणि क्तिप् “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति सप्तम्या अ-
लुक् ॥ । मयोभून् । मय इति सुखनाम । सुखस्य भावयितृन् स-
त्याभिर्वाग्भिः सुखं सर्वेषां भवति असत्याभिस्तु असुखं भवतीति लोके
सुप्रसिद्धम् एतत् । यः पुरुषो महान् एषाम् उक्तविशेषणयुक्तानां गवां
भृत्याम् भृतिं भरणम् । ॥ “भृजोऽसंज्ञायाम्” इति क्यप् । तुगा-
गमः ॥ । ऋणधत् वर्धयेत् । सत्यवचनम् अभिवृद्धं कुर्यात् । ॥ षष्ठ्यु-
वृद्धौ । अस्मात् लेटि अडागमः ॥ । स जीवात् चिरकालं जीवति
सत्याभिधानस्य माहात्म्यात् । ॥ जीवात् । लेटि आडागमः ॥ ॥

सप्तमी ॥

को अस्य वेद प्रथमस्याहः क ई ददर्श क इह म वोचत् ।

बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कर्तुं ब्रव आहूतो वीच्या नृन् ॥ ७ ॥

कः । अस्य । वेद । प्रथमस्य । अहः । कः । ईम् । ददर्श । कः । इह ।
म । वोचत् ।

बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । कर्तुं । अहं इति । ब्रवः । आहूतः । वी-
च्या । नृन् ॥ ७ ॥

इदं यस्या वचनम् । [अस्य] प्रथमस्य अहः । ॥ कर्मणि प-
ष्ठ्यौ ॥ । प्रथमम् अहः । आवयोः संगमदिवसम् इत्यर्थः । तत् को
वेद जानाति । न कोपीत्यर्थः । किं च ईम् इदं कर्म इदानीं वा को
ददर्श पश्येत् । न कश्चित् पश्यतीत्यर्थः । तथा इह एतद्विषये कः पु-
मान् ईष्टम् अर्थं म वोचत् प्रवृत्त्यात् दृष्टम् अर्थम् अन्यस्मै कथयेत् ।
सोऽपि नाख्येव । ज्ञाता नैव किल । दृष्टा कथयिता च दूरापास्तावि-
त्यभिप्रायः । ज्ञानदर्शनप्रवचनानाम् अविषयं कालं संभावयति बृहदि-

1 S' has a lacuna for six letters in place of "उन्तः शब्दाः" 2 S' has a blank space for twenty or twenty-five letters for "त्याभिर्वाग्भिः सुखं सर्वेषां भवति असत्याभिस्तु भवत्युयं भवतीति लोके." 3 S' इष्टम्.

त्यादिना । मित्रस्य देवस्य धाम स्थानम् । अहरित्यर्थः । तद् बृहत्
प्रभूतम् । तथा वरुणस्य तमोवारकस्य देवस्य धाम रात्र्याख्यम् तच्च
बृहत् । अहोरात्रयोर्मध्ये क्तमश्चन समयः संभोगाय संपत्स्यत इत्यभि-
प्रायः । तस्मात् हे आहनः । ॥ आहुर्वात् हन्तेः असुन् ॥ । आ-
हन्तः अस्मदभिमतस्य जकारणेन क्लेशकारिन् क्त कथं वीच्योः विवि-
धम् अञ्चन्तः गञ्चन्तः संवरन्तो नृन् नराः । ॥ जसः स्थाने
शस् ॥ । ते सन्तीति कथं व्रवः व्रूयाः व्रवीषि ॥

अष्टमी ॥

यमस्य मा यम्यै काम आगन्तमाने योनौ सहश्रेय्याय ।

जायेव पत्ये तन्वर् रिचिचिं वि चिद् बृहेव रथेव चक्रा ॥ ८ ॥

यमस्य । मा । यम्यमि । कामः । आ । अगन् । समाप्ते । योनौ । सह-
श्रेय्याय ।

जायाऽइव । पत्ये । तन्वमि । रिचिचिम् । वि । चित् । बृहेव । रथ्याऽइव ।
चक्रा ॥ ८ ॥

इदमपि यमीवचनम् । मा मां [यम्यम्] यमीं यमस्य कामः यम-
विषयोभिलाषः आगन् आगतम् । ॥ यम्यम् इति । “वा छन्दसि”
इति पूर्वरूपत्वाभावे यण् आदेशः । “उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदा-
त्तस्य” इति यणः स्वरितत्वम् । आंगविति । गमेर्लुङि “मन्त्रे यत्”
इति श्लेर्लुक् । “हल्ङ्या” इत्यादिना तिलोपे “भो नो धातोः” इति
नत्वम् ॥ । कामं विशिनष्टि । समाप्ते साधारणे योनौ एकस्मिन्
शयने सहश्रेय्याय सहशयनार्हाय । ॥ श्रेयं शयनम् । “अचो यत्”
इति भावे यत् । “तद् अर्हति” इति यत् ॥ । यडा शय्याम् अ-
र्हतीति शय्यः तस्मै । ॥ “तद् अर्हति” इति यत् । एकारोपजन-

१ A B C K R Dc ३ for १. We with V २ Cr सहऽराज्याय, = reading which
doubtless arose from the omission of the matra over हे° and then the श being
mis-taken for रा. १ Cr बृहेव ।

१ S' हेः for हन्ते. २ S' वीच्यः. ३ S' आगन्नागविति.

शब्दान्दसः । तदर्थं तन्वम् तनूं मामकीनां रिरिञ्याम् पृथक् कु-
र्मां । तदधीनां कुर्याम् इत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः जायेव पत्ये [इति] ।
यथा स्वकीयाय भर्त्रे जाया पत्नी स्वकीयां तनुं पत्यधीनां करोति एवम्
इत्यर्थः । तस्मिन् यथा विस्रम्भेण कामोपभोगः एवं करोमीत्यर्थः । अ-
नन्तरं वि वृहेव आवां संश्लेषं करवाव । इतरेतरयोः संश्लेषो विवर्हा ।
तत्रापि दृष्टान्तोभिधीयते । रथ्येव चक्रा रथ्यया रथयोर्म्यया पदव्या सह
[चक्रा] चक्राणि यथा ब्रूहन्ति तद्वत् । ब्रूरथ्येति । “तद् ब्रूहति र-
थमुग्रासङ्गम्” इति यत् । अथ वा रथ्येव रथाधाराणि चक्राणि
अक्षेण सह विवर्हा कुर्वन्ति तद्वद् इति व्याख्येयम् ॥

नवमी ॥

न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पशं इह ये चरन्ति ।

अन्येन मर्दाहनो याहि तूर्यं तेन वि वृहु रथ्येव चक्रा ॥ ९ ॥

न । तिष्ठन्ति । न । नि । मिषन्ति । एते । देवानाम् । स्पशः । इह । ये ।
चरन्ति ।

अन्येन । मत् । आहनः । याहि । तूर्यम् । तेन । वि । वृहु । रथ्याऽइव ।
चक्रा ॥ ९ ॥

इह अस्मिन् लोके ये देवानां स्पशः चराः चरन्ति भ्रमन्ति ।
ध्ये एके केचनापि न तिष्ठन्ति एकत्र स्थितिं न कुर्वन्ति । तेषां
मिषन्ति । पशुमसंकोचनं मिषेणः । तदपि न कुर्वन्ति । न निद्रांती-
त्यर्थः । सर्वदैवं स्पशा जागरूका वर्तन्त इत्यर्थः । ब्रूस्पश इति ।
जसः सुः । किञ्चा द्रष्टव्यः । यत् एवम् अतः [हे आहनः]
मत् मत्तः अन्येन सह । ब्रू “एकवचनस्य च” इति षष्ठ्या अत्
आदेशः । तेन सह । रमस्वेति शेषः । तदर्थं तूयम् तूर्णं याहि

१ E' तूर्यम् । २ G' वृहु । P' ब्रूह । We with P'.

1 S' तदर्त्तः । 2 S' पत्यध्यानं । 3 S' om. संश्लेषो. 4 S' साह. 5 S' श्वेव. 6 S'
has a lacuna for six letters, after which it reads सः सुः.

गच्छ । तेन सह वि बृह संशेषं कुरु । रथ्येव चक्रेति दृष्टान्तवचनं व्याख्यातम् ॥

दशमी ॥

रात्रीभिरस्मा अहभिर्दशस्येत् सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरुन्मिमीयात् ।

दिवा पृथिव्या मिथुना सर्वन्धू यमीर्यमस्य विवृहादजामि ॥ १० ॥ (१)

रात्रीभिः । असौ । अहंभिः । दशस्येत् । सूर्यस्य । चक्षुः । मुहुः । जत् । मिमीयात् ।

दिवा । पृथिव्या । मिथुना । सर्वन्धू इति सज्वन्धू । यमीः । यमस्य । विवृ-
हात् । अजामि ॥ १० ॥ (१)

इदं यमीवचनम् । असौ यमाय रात्रीभिः तथा अहभिः अहोभिः । रात्रिषु अहःसु चेत्यर्थः । सर्वदा दशस्येत् । दशस्यतिर्दानक-
र्माः । प्रयच्छतु । यजमानो हविरिति शेषः । तथा सूर्यस्य देवस्य
चक्षुः प्रकाशकं तेजः मुहुः अन्वहम् उन्मिमीयात् ऊर्ध्वं गच्छेत् । अस्मा
अर्थायेति शेषः । सूर्योदयोपि अस्य भोगायास्तित्यभिप्रायः । ॥ दु-
मिन् प्रक्षेपणे । व्यत्ययेन शुः दीर्घश्च ॥ किं च दिवा पृथिव्या
च दिवा सह पृथिवी पृथिव्या सह द्यौश्च मिथुना मिथुने परस्परं मि-
थुने अविक्षिष्टे सर्वन्धू समानबन्धने यथा एकमनस्के एवं यमीः य-
मी । ॥ सोः सुः ॥ यमस्य अजामिः अवन्धुः स्वप्नरूपवन्धु-
त्वरहिता सती वि बृहात् विवृहणं कुर्यात् इति परोक्षत्वेन आत्मनो व्य-
पदेशः ॥

इति अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“आ पा ता” इति द्वितीयं सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ पा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र नामयः कृणवन्जामि ।

उपं वर्वहि वृषभाय वाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ ११ ॥

आ । प । ता । गच्छान् । उत्तरा । युगानि । यत्र । जामयः । कृण्वन् ।
अजामि ।

उपं । वर्वहि । वृषभाय । वाहुम । अन्यम । इच्छस्व । सुभगे । पतिम् ।
मत् ॥ ११ ॥

इदं यमवाक्यम् । य इति पादपूरणः । ता तानि उत्तरा उत्तराणि
युगानि अहोरात्रयोर्युगलानि । आगामिनो दिवसा इत्यर्थः । आ ग-
च्छान् आगच्छेयुः । ननु दिनानि आगच्छन्त्येव किमिति आशास्यत
श्याशङ्कयाम् उत्तराणि दिवसानि विशिनष्टि । यत्र येषु आगामिषु दि-
वसेषु जामयः वन्धवः स्वसृभूताः अजामि अवन्धुत्वं भार्यात्वं कृण्वन्
कुर्युः । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । “धिन्विकृण्वोर च” इति उ-
प्रत्ययः ॥ यस्माद् एवं तस्मात् हे यमि त्वं वृषभाय सेक्ते संभोगं कु-
र्वते अन्यस्मै वाहुम स्त्रीयं भुजम् उप वर्वहि अतिवृद्धं कुरु । ॥ षु-
हेर्यङ्लुगन्तात् लोटि “सेर्हपिच्च” इति हिः । तस्य डिच्चाद् गुणाभा-
वः । धातोरन्यलोपश्चान्दसः ॥ तदर्धम् हे सुभगे कामिनि मत्
महः । ॥ “एकवचनस्य च” इति षष्ठ्या अत् आदेशः ॥ अ-
न्यं पतिम् इच्छस्व कामयस्व ॥

द्वितीया ॥

किं भ्रातासद् यदनाथं भवति किमु स्वसा यन्निर्घृतिर्निगच्छात् ।

काममृता बद्धेऽतद् रपामि तन्वा मे तन्व मे सं पिपृग्धि ॥ १२ ॥

किम् । भ्राता । असत् । यत् । अनाथम् । भवति । किम् । ऊं इति । स्वसा ।

यत् । निःऽर्घृतिः । निऽगच्छात् ।

काममृता । बहु । एतत् । रपामि । तन्वा । मे । तन्वम् । सप्त । पि-
पृग्धि ॥ १२ ॥

१ AB १ for १. We with K Dc. २ P मृता L. We with P Gr.

१ S' इच्छ. २ S' कामय.

[इदं यमीवचनम् ।] स किं भ्राता असत् भ्राता भवेत् न भवत्येव । स भ्राता क एवं निन्द्यत इति तम् आह । यत् यदि भ्रातरि विद्यमाने स्वसा अनाथं नाथरहितम् अपेक्षितकामशून्यं भवाति भवेत् । स किं भ्रातासद् इति पूर्ववान्वयः । एवं भ्रातरं निन्दित्वा स्वसारं निन्देति । सा किमु स्वसा अंसत् स्वसा भवेत् न भवत्येव । कैवं निन्द्यत इति तां विशिनष्टि । यत् यदि स्वसृभूतायां विद्यमानायां भ्रातरं निर्हतिः दुःखं निगच्छात् प्राप्नुयात् । सा किमु स्वसेति संबन्धः । यतोहं सनाथा अतः कामभूता कामेन मूर्छिता बहुविधकामोपेता बहु अधिकम् एतत् इदानीम् एतेन कारणेन वां रपामि प्रलापं करोमि । ॥ वक्षेता इत्यत्र संहितायां “स्वरितो वानुदात्ते पदादौ” इति उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ अतो मम प्रलापस्य सार्थकत्वाय मे मम तन्वा शरीरेण सह हे भ्रातः [तन्वम्] तनूं तावकं शरीरं सं पिष्टुग्धि संपर्चय । ॥ पृची संपर्के । व्यत्ययेन शुः । “बहुलं छन्दसि” इति अभ्यासस्य इच्चम् ॥

तृतीया ॥

न ते नाथं यम्यन्नाहमस्मि न ते तनूं तन्वाऽं सं पृष्टव्याम् ।

अन्येन मत् प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वक्ष्येतात् ॥ १३ ॥

न । ते । नाथम् । यमि । अत्र । अहम् । अस्मि । न । ते । तनूम् । तन्वा । सत् । पृष्टव्याम् ।

अन्येन । मत् । प्रमुदः । कल्पयस्व । न । ते । भ्राता । सुभगे । वक्षि । एतात् ॥ १३ ॥

इदं यमवाक्यम् । हे यमि अत्र अस्मिन् विषये ते तव अहं नाथम् अभिमतार्थसंपादको भ्राता नास्मि न भवामि । किं च ते तव तन्वा शरीरेण सह नूनम् निश्चयं [न] सं पृष्टव्याम् संपर्कं न करोमि । त-

१ Or यमि ।

१ S' एष. २ S' प्रसातर. ३ S' निन्दित. ४ S' om from असत् to निन्द्य. ५ S' ता. ६ S' उदात्तेना. ७ S' 1. 4th's text in S' has नृवं for our तनूं.

स्मात् [तत्] महः अन्येन पुरुषान्तरेण सह प्रमुदः प्रमोदान् संभोगज-
नितान् कल्पयस्व साधय । ते तव भ्राता अयं जनः हे सुभगे संभोगा-
र्थिनि एतत् जायापत्यलक्षणं कर्म न वष्टि, न कामयते ॥

चतुर्थी ॥

न वा उ ते तनू तन्वा ३ सं पृथ्वां पापमाहुर्धुः स्वसारं निगच्छात् ।

असंयदेतन्मनसो हृदो मे भ्राता स्वसुः शयने यच्छयीयं ॥ १४ ॥

न । वै । ऊं इति । ते । तनूम् । तन्वा । सम । पृथ्वा । पापम् । आ-
हुः । यः । स्वसारम् । निगच्छात् ।

असंयद्यत् । एतत् । मनसः । हृदः । मे । भ्राता । स्वसुः । शयने । यत् ।
शयीये ॥ १४ ॥

इदमपि यमवाक्यम् । पूर्वमन्त्रोक्तमेव निषेधम् अत्यन्तपापतया पुन-
र्द्रढयति । हे यमि ते [तव] तन्वा सह तनूम् मदीयां न वै सं पृ-
थ्वा नैव संपर्चयामि । संपर्काभावे हेतुम् आह । स्वसारम् भगिनीं
निगच्छात् भ्राता संभोगं कुर्यात् इति यत् एतत् पापं निषिद्धम् आहुः
ब्रुवते धर्मरहस्यविदः । न केवलं पारलौकिकं पापमेव अपि तु दृष्ट्या-
धाप्यस्तीत्याह । एतत् वक्ष्यमाणं कर्म [मे मम] मनसः हृदः हृदयाच्च
अथवा मनसा हृदयेन च सह अर्सुम् प्राणम् । अपहरेत् इति शेषः ।
एतच्छब्दार्थम् आह । भ्राता सन् स्वसुर्भगिन्याः शयने । शय्यते अवेति
शयनम् । एकस्यां शय्यायां शयीय शयनं कुर्याम् इति यद् एतद् इति
पूर्वब्रान्वयः ॥

पञ्चमी ॥

वृत्तो वृतासि यम् नैव ते मनो हृदयं चाविदाम् ।

१ O K R असंयद्. We with B V Dc. २ So A B K R G V Dc Gr. ३ P P असंय-
यत् । C असंयद्यत् । changed to असंय यत् । meant to be असंय । यत् । Sāyana: अर्सुम्
and यद्, with which he supplies हरेत् &c. But असंयत् is a better reading as its
opposite, संयत्, means meeting, including perhaps a meeting of the sexes, so that
असंयत् should mean had or improper sexual intercourse which suits well here.

1 The text in 'S', however, reads यः स्वसारं निगच्छात् and not यत्स्वसारं निगच्छात्.

अन्या किल त्वां कक्ष्येवि युक्तं परि ष्वजातै लिबुजेव वृक्षम् ॥ १५ ॥

वतः । वत । असि । यम् । न । एव । ते । मनः । हृदयम् । च । अविदाम् ।

अन्या । किल । त्वाम् । कक्ष्याऽइव । युक्तम् । परि । स्वजातै । लिबुजाऽइ-

व । वृक्षम् ॥ १५ ॥

इदं यमीवाक्यम् । हे यम् त्वं वतोसि बलाद् अतीतो भवसि दुर्बलो जातोसि वत । खेदानुकम्पयोर्बतशब्दः अत्र खेदे वर्तते । यमस्य पराधीनतया दीर्घत्वं यम्याः खेदाय संपद्यते । स्वाभिमतकार्यस्य तत्रासंभवात् खेदश्च [। नैष ते मनः तव मनो मयि नास्त्येव । मयि उदासीनो भवसीत्यर्थः] । किं च तव हृदयम् अविदाम ज्ञातवन्तः स्म । बहुवचनं पूजार्थम् । हृदयस्य स्वाधीनताया अभावात् खेदेनेदम् उच्यते । हृदयपरिज्ञानप्रकारं प्रकटयति अन्या किलेति । अन्या मत्तः अपरा कामिनी त्वां परि ष्वजातै परिष्वङ्गं कृतवती तस्मात् माम् अवमन्यसे । अत एव च पराधीनत्वाद् दुर्बलश्च भवसीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तद्वयम् । कक्ष्येवेति एकः । अश्वस्य कक्षप्रदेशस्या रज्जुः कक्ष्या । सा यथा युक्तम् स्वसंबद्धम् अश्वं परिष्वजति क्षिप्तं भवति तद्वत् । दुर्दान्तोऽप्यश्वः कक्ष्या संबद्धो यथा स्वाच्छन्द्येन वर्तितुं न शक्नोति तद्वदिति । लिबुजेव वृक्षम् इति द्वितीयो दृष्टान्तः । लिबुजा वततिर्भवति [नि० ६. २८] इति निरुक्तम् । [सा यथा गार्ढ] वृक्षम् आदित आरभ्य अग्रम् आलिङ्गति तद्वत् त्वाम् अन्या सर्वात्मना स्वाधीनं चकार । एकदेशसंश्लेषस्य सर्वाङ्गसंश्लेषस्य च क्रमेण दृष्टान्तद्वयम् । ॥ अत्र वतो बलाद् अतीतो भवति दुर्बलो वतासि [नि० ६. २८] इत्यादि निरुक्तम् अनुसंधेयम् ॥

षष्ठी ॥

अन्यम् पु यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजातै लिबुजेव वृक्षम् ।

१ ABC K R V D. अन्यं पु. २ K अन्यं उ. We with P. ३ K inserts स्वं after पु.

1 S' यम्. 2 S' omits परि. 3 [] omits the चिन्ता in स. 4 S' कक्ष्येयमिति. 5 S' देशयन्तु for देशसा. 6 S' has a lacuna here for eight or nine letters. 7 S' अनुसंधेयम्.

तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविद् सुभद्राम् ॥ १६ ॥
 अन्यम् । ऊं इति । सु । यमि । अन्यः । ऊं इति । त्वाम् । परि । स्वजातै ।
 लिबुजाऽइव । वृक्षम् ।
 तस्य । वा । त्वम् । मनः । इच्छ । सः । वा । तव । अध । कृणुष्व । समऽवि-
 दम् । सुऽभद्राम् ॥ १६ ॥

इदं यमवाक्यम् । हे यमि त्वम् अन्यम् पु । उशब्दः एवार्थे । अ-
 न्यमेव सुष्ठु परि ष्वजातै अन्य उ त्वां त्वामपि अन्यः परि ष्वजातै ।
 एवं परस्परं कुरुते इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । लिबुजेव वृक्षम् । ग-
 तम् एतत् । संश्लेषस्य उभयव्यापारजत्वाद् व्यतिहारेणाभिधानम् । परस्-
 रसंश्लेषः समानमनस्कत्वम् अन्तरेण न घटत इत्यभिप्रेत्य आह तस्य
 [वा] त्वम् इति । हे यमि तस्य वा मनस्त्वम् इच्छ । वाशब्दश्चार्थे ।
 तस्य मनसे यद् रोचते तदेव त्वम् अनुसरेत्यभिप्रायः । स वा तव । मन
 इच्छत्विति शेषः । तव मनस आनुकूल्यं भजताम् । अध अथ परस्-
 रानुकूल्यानन्तरं सुभद्राम् अत्यन्तकल्याणां संविदम् संविद्धिं सुखानुभवं ते-
 न सह कृणुष्व कुरु ॥

सप्तमी ॥

त्रीणि च्छन्दांसि कवयो वि येतिरे पुरुषं दर्शत विश्वचक्षणम् ।

आपो वाता ओषधयस्तान्येकस्मिन् भुवन् आपितानि ॥ १७ ॥

त्रीणि । छन्दांसि । कवयः । वि । येतिरे । पुरुषं दर्शतम् । विश्वचक्षणम् ।
 आपः । वाताः । ओषधयः । तानि । एकस्मिन् । भुवने । आपितानि ॥ १७ ॥

कवयः श्रान्तप्रज्ञा ज्ञानिनः पूर्वे महर्षयः देवा वा त्रीणि च्छन्दांसि ।
 अत्र द्वादशाच्छन्दांसीति व्युत्पत्त्या छन्दःशब्देन वक्ष्यमाणा अवाद्यस्त्रयो

१ P अन्यः । P अन्यम् । C अन्यः । १ V ॥ पुरुषं दर्शतं विश्वचक्षणम्, B पुरुषं द-
 शतं विश्वचक्षणम्, C पुरुषं दर्शतं विश्वचक्षणम्, K पुरुषं दर्शतं विश्वचक्षणम्, We with
 R. १ C पुरुषम् ।

1 S' कव इत्यर्थः. 2 S' omits 'मन'. 3 S' मनसा. 4 S' has विद्धि for संविद्धि.

गृह्यन्ते । तानि वि येतिरे यत्नं कृतवन्तः । जंगन्निर्वाहायेति शेषः । तेषु एकैकं विशिनष्टि । तेषु मध्ये आपः अतत्त्वं पुरुरूपम् नानारूपम् अविकारत्वात् सर्वेषां रूपाणाम् । दर्शितम् दर्शनीयं स्पृहणीयत्वेन प्रियदर्शनम् विश्वचक्षणम् विश्वस्य द्रष्टृ । एवं वाताः वायुतत्त्वमपि प्राणात्मना पुरुरूपं भवति दर्शनीयं च भवति । सूत्रात्मतया विश्वद्रष्टृषि । एवम् ओषध्यात्मकमपीति द्रष्टव्यम् । यद्वा समुदायाभिप्रायेण एकवचनम् । तद् अवादित्र्यं पुरुरूपत्वादिधर्मकम् इत्यर्थः । श्रीणि च्छन्दांसीति उक्तम् । कानि तानि श्रीणीति तत्राह आपो वाता ओषधय इति । अवादीनां भुवनाच्छादकत्वं प्रसिद्धम् एव । तेषां भुवनैकप्रयोजकताम् आह तानीति । भवन्ति अत्र प्राणिनः अप्राणिनश्चेति भुवर्त्तं भूलोकः । तत्र तन्निर्वाहार्थम् आपितानि स्थापितानि सृष्ट्यादौ ॥

अष्टमी ॥

वृषा वृष्णे दुदुहे दोहंसा दिवः पर्यासि यज्ञो अदितेरदाम्यः ।

विश्वं स वेदु वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजति यज्ञियां ऋतून् ॥ १८ ॥

वृषा । वृष्णे । दुदुहे । दोहंसा । दिवः । पर्यासि । यज्ञः । अदितेः । अदाम्यः ।

विश्वम् । सः । वेदु । वरुणः । यथा । धिया । सः । यज्ञियः । यजति । य-

ज्ञियां । ऋतून् ॥ १८ ॥

वृषा कामानाम् अयां च वर्षित अग्निः वृष्णे आज्यपयआदेर्वर्षिते प्रयच्छते यजमानाय तज्जोगार्थं दोहसा दोहनसाधनेन यज्ञादिना दिवः सकाशात् पर्यासि उदकानि दुदुहे वर्षितवान् । कीदृशो वृषा । यज्ञः महन्तमैतत् । महान् । अथ द्यौर्विशेष्यते । अदितेः अस्त्रण्दनीयायाः । न हि द्यौः केनचित् स्त्रण्यते । अदाम्य इति वृष्णो विशेषणम् । कैरपि रक्षःप्रभृतिभिः अहिंसितः । स तादृशोऽग्निः विश्वम् सर्वं धिया यज्ञानेन वेदं जानाति साक्षात्करोति । तत्र दृष्टान्तः । वरुणो देवो यथा धिया वेत्ति तद्वत् । स च यज्ञियः यज्ञार्होऽग्निः । ॥ “यज्ञार्ति-

१ P P वृष्णे । We with Gr and the Smṛitā which is based on ABC & B

१ S' जगतिर्निर्वा०. २ S' दृष्टात्म्. ३ S' दृष्टादौ. ४ S' वर्षित.

भ्याम्” इति घः ॥ यज्ञियान् यज्ञार्हान् यष्टव्यान् चतून् अभिगन्तून् यद्वा यज्ञियान् यज्ञियेषु चतुषु कालेषु तत्तद्विहितकाले यष्टव्यान् देवान् यजतीति व्याख्येयम् ॥

नवमी ॥

रपद् गन्धर्वीरण्यां च योषणा नदस्य नादे परि पातु नो मनः ।

इष्टस्य मध्ये अदितिर्निधातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो विवोचति ॥१९॥

रपत् । गन्धर्वीः । अण्यां । च । योषणा । नदस्य । नादे । परि । पातु ।

नः । मनः ।

इष्टस्य । मध्ये । अदितिः । नि । धातु । नः । भ्राता । नः । ज्येष्ठः । प्रथ-

मः । वि । वोचति ॥ १९ ॥

गन्धर्वीः गन्धर्वस्य उदकधारकस्य भरतस्य आदित्यस्य स्वभूता भारती अप्या योषणा च अप्संवन्धिनी अप्सयाविनी युवतिः सरस्वती च रपत् रपतु स्पष्टं वक्तुं महारा अग्निं स्तौतु । नदस्य नादे स्तोतुर्मम स्तोत्ररूपे नादे कर्तव्ये ध्वनौ नो मनः मम मनः परि पातु] परितो रक्षतु । भारती सरस्वती चेति शेषः । अनन्तरम् इष्टस्य फलस्य यागस्य वा मध्ये नः अस्मान् अदितिः देवमाता देवी नि धातु स्थापयतु इष्टं योजयतु । भ्राता भरणकर्ता भ्रातृवत् हितकारी ज्येष्ठः गुणैः प्रशस्यः प्रथमोऽग्निः । ॥ प्रथम इति मुख्यनाम । प्रथमो भवति [नि० २, २२] इति निरुक्तम् ॥ वि वोचति विवक्तुं साधु यथा [अयम् इति] मयि ब्रवीत्वित्यर्थः । ॥ वि वोचति । “लिङ्वाशिष्यङ्” इति विहितोऽङ् प्रत्ययो व्यत्ययेनात्र न प्राप्तः । “वच उम्” इति अङ्प्रत्ययनिवन्धन उमागमः ॥ ॥

दशमी ॥

सो चिन्तु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युपा उवास मनवे स्वर्विती ।

18' वियक्तुं. ॥ So S'. Should we read लिङ्वाशिष्यङ् इति मङ् प्रत्ययः । इत्येति विहित इकारलोपो व्यत्ययेनात्र ॥ प्राप्तः ?

यदीमुशन्तमुशतामनु क्रतुमग्निं होतारं विदधाय जीजनन् ॥ २० ॥ (१)

सो इति । चित् । नु । भद्रा । क्षुभती । यशस्वती । उषाः । उवास् । मनवे । स्वः । उवती ।

यत् । ईम् । उशन्तम् । उशताम् । अनु । क्रतुम् । अग्निम् । होतारम् । विदधाय । जीजनन् ॥ २० ॥ (१)

सो चित् सैव खलु भद्रा भन्दनीया कल्याणी क्षुभती मन्तरूपशब्द-
वती । प्रातरनुषाकादौ बहुभिरुवस्यसूक्तैः शस्यमानत्वात् । अथ वा त-
स्मिन् काले पश्यादीनां प्रवृत्तानां शब्ददर्शनात् क्षुभती । यशस्वती । य-
श इति अन्ननाम । अन्नवती मनुष्योपभोगार्थेन अन्नेन हविर्लक्षणेन वा
तद्वती । तथा स्वर्वती स्वः आदित्यः । तद्वती । तदविनाभावात् । ॥ “छ-
न्दसीवनिषौ” इति मनुषो वत्वम् ॥ । एवंप्रकारं उषाः मनवे मनु-
ष्याय । ॥ जातावेकवचनम् ॥ । मनुष्याणां व्यवहाराय यजमा-
नाय वा तस्याग्निहोषाद्यर्थाय उवास् प्रादुरभूत् । तमो निराचकारेत्पर्यः ।
यत् यदा ईम् एनम् उशन्तम् कामयमानं होतारम् देवानाम् आह्वा-
तारं होमनिष्पादकं वा अग्निम् उशतान् यज्ञार्थं कामयमानानां यजमा-
नानां तेषां विदधाय यज्ञाय देवानां हविःप्रापणाय अनु क्रतुम् तत्रतत्र
क्रतौ तत्तत्कालार्थं जीजनन् अजीजनन् उदपादयन् अध्वर्यवः ॥

[इति] अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

अथ तृतीयं सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अथ त्वं द्रुप्तं विभ्वं विचक्षणं विराभरदिधिः श्येनो अध्वरे ।

यदी विशो वृणते द्रुप्तमार्गं अग्निं होतारमथ धीरजायत ॥ २१ ॥

१ P जीजनन् । Or जीजनम् । २ P omits the anagram. We with P Cr. ३ Cr उश-
ताम् ।

1 So S'. We should have मानुषायाश्च &c. instead of छन्दसी &c. 2 S' in-crit
मनुष्याय उवास् प्रादुरभूत् तमोनिराचकार after this. 3 ॥ कामयमानानां प्राजन्तं दी-
पमानं.

अध॑ । त्वम् । द्र॒प्तम् । वि॒ऽभ्व॑मि । वि॒ऽचक्ष॑णम् । विः । आ । अ॒भ॒रत् ।

इ॒षि॒रः । श्ये॒नः । अ॒ध्व॒रे ।

यदि॑ । वि॒शः । वृ॒णते॑ । द॒सम् । आ॒र्याः । अ॒ग्निम् । हो॒तार॑म् । अध॑ । धीः ।

अ॒जा॒यत ॥ २१ ॥

अथ अथ अनन्तरं त्वम् तम् । “तृतीयस्याम् इतो दिवि सोम आसीत्” [तै० ब्रा० ३. २. १. १] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । द्रप्तम् देवैर्मनुष्यैश्च भक्षणीयं सोमम् । कीदृशम् । विभ्वम् महिम्नामैतत् । महान्तं विचक्षणम् बिंदुप्रसारम् एवंलक्षणं सोमम् इषिरः प्रकृष्टगमनः एवंणां प्राज्ञः अश्यादिदेवैः प्रार्थितो वा श्येनः शंसनीयगतिः सौपर्णो विः पक्षी अध्वरे यज्ञे निमित्तभूते सति आभरत् आहरत् आहृतवान् । गायत्री सुपर्णरूपं धृत्वा सुलोकात् सोमम् आहरद् इत्येतद् आख्यानम् “तृतीयस्याम् इतो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्याहरत् । तस्य पर्णम् अच्छिद्यत्” [तै० ब्रा० ३. २. १. १] “कद्रूश्च वै सुपर्णी चास्पर्थेताम्” [तै० सं० ६. १. ६. १] इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । एवम् आहृते सोमे यदि यदा आर्याः सर्वैरभिगन्तव्या विशः प्रजाः यजमाना दसम् दर्शनीयम् अग्निं होतारम् होमनिष्पादकम् । ॥ जुहोतेहोतेत्यौर्णवाभः इति निरुक्तम् [नि० ७. १५] ॥ होतृत्वेन वृणते वरणं कुर्वन्ति पुरस्कुर्वन्ति अध [अथ] अनन्तरं सोमस्य अग्नेश्च सिद्धत्वाद् धीः । कर्मनामैतत् । अग्निष्टोमादिलक्षणं कर्म अजायत जायते निर्वृत्ता भवति । अग्निम् अन्तरेण कस्यचिदपि कर्मणः असिद्धेः यदी विशो वृणते अध धीरजायतेति अग्नेर्होतृत्वोपयोगित्वेन स्तुतिः ॥

द्वितीया ॥

सदा॑सि र॒ण्वो य॑र्वसेव् पु॒ष्यन्ते॑ हो॒त्रा॑भिर॒ग्ने म॑नुषः स्व॒ध्वरः ।

वि॒प्र॒स्य वा॒ यच्छ॑श॒मान॒ उ॒क्यो॒ ३ वा॒जं स॑स॒र्वा उ॑र्प॒यासि॑ भूरि॒भिः ॥ २२ ॥

१ B V उर्पयासि. De उर्पयासि corrected to उर्पयासि. We with A C K R.

१ S' has here a blank for about five letters. २ S' रपणां. ३ S' तृतीयं यथा०.

४ S' 'अन्तरेणास' for अन्तरेण कस्य०. ५ S' अग्नेराहृत्योप० for अग्नेर्होतृत्वोप०.

सदा । अ॒सि । र॒ण्वः । य॒वसा॑ऽइव । पु॒ष्यते । हो॒त्राभिः । अ॒ग्ने । म॒नुषः ।
सु॒ऽअ॒ध्वरः ।

विप्र॑स्य । वा । यत् । श॒श॒मा॒नः । उ॒क्थ्यः । वा॒ज॒म् । स॒स॒ऽवान् । उ॒प॒ऽया॒-
सि । भू॒रि॒ऽभिः ॥ २२ ॥

हे अग्ने स्वध्वरः शोभनयागः सुष्ठु यागस्य निर्वर्तकत्वं [मनुषः म-
नुष्यस्य स्वभूताभिः] होत्राभिः होमसाधनाभिः आज्यादिभिः पुष्यते पो-
षयित्रे यजमानाय तदर्थं सदा सर्वदा रण्वः रमणीयः दर्शनीयोऽसि । त-
त्र दृष्टान्तः । यवसेव यवसा हरितवृणादिना गवादिरिव । स यथा पु-
ष्यते स्वामिने रमणीयो भवति तद्वत् । [यत्] यत्त्वं शशमानः शं-
सन् यजमानं प्रशंसन् उक्थ्यः स्तोतव्यश्च सन् विप्रस्य मेधाविनो यज-
मानस्य वाजम् अन्नं हविर्लक्षणं ससवान् संभजमानः भूरिभिः बहुभिः
कामैः सहितस्त्वं बहुभिर्देवैः सहितो वा उपयासि उपगच्छसि । यत्त एवं
करिष्यसि अतस्त्वं यजमानस्य सदा रण्वोऽसीति संबन्धः ॥

तृतीया ॥

उदी॑रय पि॒तरां जा॒र आ भग॑मि॒र्य॒क्षति॑ ह॒र्यतो॑ ह॒त इ॒ष्यति॑ ।

वि॒व॒क्ति॒ ब॒हिः स्व॒प॒स्यते॑ म॒ख॒स्त॒वि॒ष्यते॑ अ॒सुरो॑ वे॒प॒ते म॒ती ॥ २३ ॥

उत् । ई॒र॒य॒ । पि॒तरां । जा॒रः । आ । भग॑म् । इ॒र्य॒क्षति॑ । ह॒र्य॒तो॑ । ह॒तः ।
इ॒ष्य॒ति॒ ।

वि॒व॒क्ति॒ । ब॒हिः । सु॒ऽअ॒प॒स्यते॑ । म॒खः । त॒वि॒ष्यते॑ । अ॒सुरः । वे॒प॒ते । म॒ती ॥ २३ ॥

हे अग्ने त्वं पितरा पितरौ मातापितरौ । १ “पिता मात्रा” इ-
त्येकशेषः ॥ अत्र द्यावापृथिव्यौ गृह्येते । “द्यौः पितः पृथिवि मा-
तः” [ते० ब्रा० २. ६. ६. ५] “द्यौः पिता पृथिवी माता” [ते० ब्रा० ३.
७. ५. ४] इत्यादियुतिषु तथा श्रवणात् । तौ उदीरय उद्गमय यज्ञं मति
प्रेरय । यद्वा तावकं तेवः पितरौ मति उदीरय उद्गमय । अत्यन्तं प्रज्व-
लितो भवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः जार आ भगम् । जारः आदित्यः रात्रे-

जर्जरयिता । ॥ जार इव भगम् आदित्योत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिते-
ति यास्कः [नि० ३. १६] ॥ आ इति इवार्षे । जार इव आ-
दित्य इव । स यथा भगम् भजनीयं स्वप्रकाशं द्यावापृथिव्यौ प्रति मे-
रयति तद्वत् । लौकिको जारो भगम् योनिमिव इत्ययं दृष्टान्तस्तु स्पष्टं
प्रतीयत एव । अथ वा जरा स्तुतिः । तत्कृत्वेन तत्संबन्धी जारः स्तो-
ता । स च भगम् भजनीयं त्वाम् जा । ह्वयति इत्यध्याहारः । अत
उदीरयेति संबन्धः ॥ अथ परोक्षम् आह । इयच्छति यष्टुम् इच्छति
यान् देवान् यजमानः । ॥ यजतेः सन् । अभ्यासस्य छान्दसं सं-
प्रसारणम् ॥ तान् हर्यतः कमनीयः स्पृहणीयोमिः दत्तः हृदयात्
हृदयेनैव इष्यति इच्छति । स्वं कर्तुम् इति शेषः ॥ किं च बहिः ह-
विषां वोढाग्निः मत्तः मत्तसाधनो मंहनीयो वा स्वपस्यते शोभनकर्म
कर्तुम् इच्छते । ॥ “सुप आत्मनः क्यच्” । “नः क्ये” इति नि-
यमात् पदसंज्ञाया अभावाद् रुपाभावः ॥ यजमानाय विवक्तिं ब्र-
वीति । अभिलषितं त्वेष्टं दास्यामीति भाषत इत्यर्थः । तथा तद्विष्य-
ते । ॥ तद्विषिर्दृष्ट्यर्थः ॥ वर्धिष्यते यजमानाय असुरः बल-
वान् अग्निः मती माया कर्मणा यागेन निमिस्तेन वेपते कम्पते चलति
आगच्छति ॥

चतुर्थी ॥

यस्ते अग्ने सुमतिं मर्तो अख्यन्त सहस्रः सुनो अति स ॥ शृण्वे ।

इषं दधानो बर्हमानो अग्नैरा स धुमो अमंडवान् भूयति धून् ॥ २४ ॥

यः । ते । अग्ने । सुडमतिम् । मर्तैः । अख्यन्त । सहस्रः । सुनो इति । अति ।

सः । प्र । शृण्वे ।

इषम् । दधानः । बर्हमानः । अग्नैः । जा । सः । सुडमान् । अमंडवान् ।

भूयति । धून् ॥ २४ ॥

1 BY De मर्मण्यभूयति. We with ACDE. 2 P अग्नौ. We with P Cr. 3 Cr भूयति ।

1 S' त्वान्. 2 So S'. Is स्वये a mistake for स्पृहीयान्?

हे अग्ने ते तव सुमतिम् शोभनां बुद्धिम् अनुग्रहलक्षणां यो मर्तः
मरणधर्मा मनुष्यो यजमानः अख्यत् कथयति परस्मै । स्वयं प्राप्तो भ-
वतीत्यर्थः । हे सहस्रः सूनो बलस्य पुत्र बलेन मथ्यमानो जायत इति
तादृशान्ने स त्वयानुगृहीतो यजमानः अग्निं आभिमुख्येन सर्वतः प्र शृ-
ण्वे प्रकर्षेण श्रूयते । ॥ शृणोतेर्लिटि “छन्दस्युभयथा” इति लिटः
सार्वधातुकात् “श्रुवः शृ च” इति श्रुप्रत्ययः ॥ । सर्वत्र विद्युतो
भवति । किं च [स] त्वयानुगृहीतो यजमानः इषम् सर्वैरेषणीयम् अन्नं
दधानः धारयन् बह्वन्नः सन् तथा अग्नैः बहुभिर्बहमानः अग्नैरुद्यमानो
रघगामी भूत्वा शुमान् दीप्तिमान् अमवान् बलवान् सन् द्यून् । अह-
र्नामैतत् । बहून् दिवसान् आ भूयति आभवति । सर्वम् अधिष्टाय व-
र्तते । यद्वा भूयति दुभूयति शुमान् अमवांश्च भवितुम् इच्छति । ॥ भ-
वतेः सनि “सनि ग्रहगुहोश्च” इति इडभावः । “इक्ते इल्” इति
क्त्वाद् गुणाभावः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् द्वित्वाभावः ॥

षष्ठमी ॥

श्रुधी नो अग्ने सदने सधस्ये युद्ध्वा रथममृतस्य द्रवितुम् ।

आ नो बहु रोदसी देवपुत्रे माकिर्देवानामर्प भूरिह स्याः ॥ २५ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदने । सधस्ये । युद्ध्व । रथम् । अमृतस्य । द्रवितुम् ।

आ । नः । बहु । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे । माकिः । देवा-

नाम् । अर्प । भूः । इह । स्याः ॥ २५ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकम् आह्वानं श्रुधि शृणु । कुत्रेति उच्यते । सद-
ने सीदत्यत्रेति सदने गृहं तत्र । कीदृशे सधस्ये सहस्राने । ॥ “स-
ध मादस्योश्छन्दसि” इति सहस्य सधादेशः ॥ । देवानां सा-
धारणे यागगृहे । तदर्पम् अमृतस्य उदकस्य द्रवितुम् द्रावकं रथं यु-
द्ध्व योजय । किं च त्वं नः अस्माकम् अर्थाय रोदसी द्यावापृथिव्यौ ।
कीदृश्यौ । देवपुत्रे देवाः पुत्रा ययोस्ते तादृश्यौ तदुपजीव्यत्वात् तत्पुत्र-

1 S' has a space for fifteen or sixteen letters after 'लिटि'. 2 S' गुणा° for द्वित्वा°. 3 S' सदा° for सधा°.

तोपचारः । ते देवते आ वह यज्ञार्थम् । किं च त्वं देवानां संघे मा-
किरप भूः मा भूः मा गच्छ । किं तु इह अस्मदीये यागगृह एव
स्याः भव । सर्वकर्मार्थं सर्वदा संनिहितो भवेत्यर्थः । यद्वा देवानां म-
ध्ये एकोपि देवो माकिरप भूः अप भूत् अपगतो मा भूत् । किं तु
सर्वोपीह स्याः स्यात् । ॥ “तिडां तिडो भवन्ति” इति [प्रथमपु-
रुषस्थाने मध्यमः] ॥

षष्ठी ॥

यदस् एषा समितिर्भवाति देवी देवेषु यजता यजत्र ।

रत्ना च यद् विभजासि स्वधावो भागं नो अत्र वसुमन्तं वीतात् ॥ २६ ॥

यत् । अग्ने । एषा । समऽइतिः । भवाति । देवी । देवेषु । यजता । यजत्र ।
रत्ना । च । यत् । विऽभजासि । स्वधाऽवः । भागम् । नः । अत्र । वसुऽ-
मन्तम् । वीतात् ॥ २६ ॥

हे यजत्र यष्टव्य अग्ने यत् यदा एषा पुरोभाविनी समितिः समाजः ।
संहतिरित्यर्थः । भवाति भवति । स्तुतानां हविषां च समितिर्यदा भव-
ति । कीदृशी । देवी देवी देवसंवन्धिनी दीप्ता वा । कुत्र । देवेषु म-
ध्ये । पुनः कीदृशी सा । यजता यष्टव्या पूजनीया । हे स्वधावः अ-
न्नवः अन्नवत् अग्ने यत् यदा च रत्ना रत्नानि रमणीयानि धनानि वि-
भजासि स्तोतृभ्यो विभजसि प्रयच्छसि अत्र विभागसमये नः अस्माक-
मपि वसुमन्तम् प्रभूतेन वसुना युक्तं भागम् अंशं वीतात् । ॥ देवी
गत्यादिषु । अत्र गत्यर्थः ॥ वीहि । प्रयच्छेत्यर्थः ॥

“अन्यग्निः” इति सप्तमी “प्रत्यग्निः” इति अष्टमी च पूर्वत्र व्या-
ख्याते [७, ८७, ४, ५] । तयोः पाठस्तु ।

सप्तमी ॥

अन्यग्निरुपसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।

१ P संयाति 1. We with P Cr.

1 S' माकिर्भूः for माकिरप भूः. 2 S' यच्छ. 3 S' has a lacuna for seven or eight
letters here.

अनु सूर्यं उषसो अनुं रश्मीननु द्यावापृथिवी आ विवेश ॥ ७ ॥
 अनु । अग्निः । उषसाम् । अग्रम् । अरुह्यत् । अनु । अहानि । प्रथमः ।
 जातवेदाः ।
 अनु । सूर्यः । उषसः । अनु । रश्मीन् । अनु । द्यावापृथिवी इति । आ ।
 विवेश ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

प्रत्यग्निरुपसामग्रमरुह्यत् प्रत्यहानि प्रथमो जातवेदाः ।
 प्रति सूर्यस्य पुरुषा च रश्मीन् प्रति द्यावापृथिवी आ ततान ॥ २६ ॥
 प्रति । अग्निः । उषसाम् । अग्रम् । अरुह्यत् । प्रति । अहानि । प्रथमः ।
 जातवेदाः ।
 प्रति । सूर्यस्य । पुरुषा । च । रश्मीन् । प्रति । द्यावापृथिवी इति । आ ।
 ततान् ॥ २६ ॥

नवमी ॥

द्यावा हु क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्चावे भवतः सत्यवाचा ।
 देवो यन्मतीन् यजर्थाय कृण्वन्सीदुद्धोतां प्रत्यङ् स्वमसुं यन् ॥ २९ ॥
 द्यावा । हु । क्षामा । प्रथमे इति । ऋतेन । अभिश्चावे । भवतः । सत्यवाचा ।
 देवः । यत् । मतीन् । यजर्थाय । कृण्वन् । सीदन् । होता । प्रत्यङ् । स्वम् ।
 असुम् । यन् ॥ २९ ॥

अत्र द्यावापृथिव्यौ यष्टुम् इच्छन् तयोर्यागस्य अग्निसव्यपेक्षत्वाद् अग्निं
 स्तौति । द्यावा । ॥ “दिवो द्यावा” इति द्यावादेशः ॥ द्यौः
 तथा क्षामा क्षमा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ । ॥ व्यवहितप्रयोगशब्दान्द-
 सः । यद्वा द्यौश्चब्दस्य द्विवचनं द्यावेति । द्यावौ । क्षामा[शब्दस्य द्विव-
 चनं क्षामेति] । क्षामे । इन्द्रस्य युगपदधिकरणवचनत्वात् परस्सरापेक्षया

उभयोरपि द्विवचनत्वमङ् । द्यावापृथिव्यौ । ह इति प्रसिद्धौ । प्र-
थमे ह मुख्ये खलु [सत्यवाचा] सत्यवाचौ सत्यस्तुतिके । सर्वदेवमनु-
ष्याद्याश्रयत्वात् सर्वोपकारकत्वाच्च तद्विषया स्तुतिरूपा वाक् सर्वापि स-
त्यैव विद्यमानगुणैव । ते ऋतेन यज्ञेन निमित्तेन यज्ञार्थम् अभिश्रावे
अभितः श्रूयेते इति अभिश्रावे स्तोतुः श्रवणयोग्ये भवतः । कदेति उ-
च्यते । यत् यदा देवः द्योतमानोऽग्निः मर्तान् मनुष्यान् यजथाय यागा-
य यज्ञार्थं कृण्वन् कुर्वन् होता होमनिष्पादको देवानाम् आह्वाता वा
प्रत्यङ् यजमानाभिमुखं स्वम् स्वीयम् असुम् प्रज्ञां यागविषयां वलं वा
ज्वालालक्षणं यन् गच्छन् प्राप्नुवन् सीदन् निषीदति । तदा अभिश्रावे
भवत इति संबन्धः ॥

दशमी ॥

देवो देवान् परिभूर्ऋतेन वहां नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् ।

धूमकेतुः समिधा भार्गवीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान्
॥ ३० ॥ (१)

देवः । देवान् । परिभूः । ऋतेन । वंह । नः । हव्यम् । प्रथमः । चिकित्वान् ।
धूमकेतुः । समिद्धर्षा । भाः ऽर्घ्वजीकः । मन्द्रः । होता । नित्यः । वाचा ।
यजीयान् ॥ ३० ॥ (१)

हे अग्ने देवः द्योतमानः प्रकृष्टज्वालस्त्वम् ऋतेन यज्ञेन देवान् यष्ट-
व्यान् परिभूः परिभवन् स्वाधीनान् कुर्वन् प्रथमः मुख्यः सन् चिकि-
त्वान् एतेन यष्टव्या इति जानन् नः अस्माकं हव्यम् हविः धह प्रापय
देवान् प्रति गेमय । अथ अग्निं बहुधा प्रशंसति । धूमकेतुः धूमेन प्र-
ज्ञायमानः समिधा समिन्धनसाधनेन काष्ठादिना भार्गवीकः भासमान-
दीप्तिः प्रकृष्टज्वालः मन्द्रः मोदमानः मादयिता वा होता देवानाम् आ-

१ ABK V De भार्गवीको. We with OR. २ Cr यहां १. EP यहां १. ३ P
*द्रुंजीकः १. Cr *द्रुंजीकः १. ४ Cr नित्यः १.

1 S' धूयते. 2 S' inserts देवः. 3 S' पमय for प्रति गमय. 4 S' प्रशंसन्ति.

ह्याता नित्यः अविनाशी वाचा स्तुतिरूपया यजीयान् अतिशयेन यथा
यष्टव्यो वा । उक्तमहिमोपेतः सन् हव्यं बहेति संवन्धः ॥

इत्यष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

चतुर्थसूक्ते प्रथमा ॥

अर्चामि वां वर्धायापो घृतञ्छू द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।

अहा यद् देवा असुनीतिमायन् मध्वा नो अन्नं पितरां शिशीताम् ॥ ३१ ॥

अर्चामि । वाम् । वर्धाय । अयं । घृतञ्छू इति घृतञ्छू । द्यावाभूमी इति ।

शृणुतम् । रोदसी इति । मे ।

अहां । यत् । देवाः । असुनीतिम् । आयन् । मध्वा । नः । अन्नं । पि-
तरां । शिशीताम् ॥ ३१ ॥

हे घृतञ्छू उदकस्य सारयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ वाम युवयोः अपः कर्म
वर्धाय अभिवृद्धये । ॥ वृधेर्धन्तात्वाद् आद्युदात्तः ॥ अर्चामि
स्तौमि । तदर्थम् हे द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ रोदसी रोधयित्र्यौ द्यावा-
पृथिव्योर्मध्ये सर्वेषां प्राणिनां निरोधात् । अथवा रोदयित्र्यौ वृष्टिफलयोः
प्रतिबन्धेन । एवंरूपे द्यावापृथिव्यौ मे मम शृणुतम् । स्तुतिम् इति शेषः ॥
अथ परोक्षम् आह । यत् तेषु अहा अहस्सु देवाः । दीव्यतिरञ्च स्तु-
त्यर्थः । युवयोः स्तोतारः ऋतिजः असुनीतिम् असूनां बलानां नयनम्
[आयन्] अगच्छन् स्वकीयं बलं यज्ञार्थम् अकुर्वन् । अन्न एषु दिवसेषु
पितरा पितरौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ नः अस्माकं मध्वा । ॥ द्वि-
तीयार्थे तृतीया ॥ मधु उदकं शिशीताम् संस्क्रुतां प्रयच्छताम् ।
यज्ञा मध्वा मधुना उदकेन नः अस्मान् शिशीताम् संस्क्रुताम् । उद-
कप्रदानेन वर्धयताम् इत्यर्थः । अग्निसाहचर्याद् अनयोः स्तुतिः । ॥ शि-
शीताम् इति । शो तनूकरणे । लोटि छान्दसं रूपम् ॥

१ B K R घृतञ्छू. D घृतञ्छू corrected to घृतञ्छू. We with C V. २ B देवा. R देवा
(=देवा?). V देवा. D देवा corrected to देवा. We with K G. ३ P वर्धाय l. ४ P
मापः l. C मापः l. ५ C रोदसी l.

1 S' जारयित्र्यौ. 2 S' सुर्वस्क्रुताम्. 3 S' वर्धयतम्.

द्वितीया ॥

स्वावृक् देवस्यामृतं यदी गोरतो जातासो धारयन्त उर्वी ।

विश्वे देवा अनु तत् ते यजुर्गुदुहे यदेनी दिव्यं घृतं वाः ॥ ३२ ॥

स्वावृक् । देवस्य । अमृतम् । यदि । गोः । अतः । जातासः । धारयन्ते ।
उर्वी इति ।

विश्वे । देवाः । अनु । तत् । ते । यजुः । गुः । दुहे । यत् । एनी । दिव्यम् ।
घृतम् । वाः ॥ ३२ ॥

देवस्य द्योतमानस्य अग्नेः स्वावृक् सुष्ठु आवर्जकं सर्वप्राण्यावर्जकं स्वा-
धीनकर्तुं अमृतम् अमृतवद् उपकारकम् उदकं यदि यदा गोः रश्मेः
सकाशाद् उत्पद्यते अतः अस्माद् अमृताद् वृष्ट्युदकात् जातासः जाता
ओषधयः उर्वी उर्वी मह्यौ द्यावापृथिव्यौ धारयन्ते अंधारयन्त । भू-
मिष्ठानां धुस्वानां च प्राणिनां तिलव्रीक्षाद्योषधुपजीवितात् तल्लोकनिवा-
सिनां धारणेन तद्वारकलोपचारः । किं च यत् [यदा] एनी इयेता तव
दीप्तिः । ॥ “वर्णाद् अनुदात्तात्” इति [एतशब्दात् ङीप् तका-
रस्य नकारश्च] ॥ दिव्यम् दिवि भवं घृतम् क्षरद् वाः सर्वलोक-
च्छादकम् उदकं दुहे दुग्धे हे अग्ने ते तव तद् यजुः । युज्यत इति
यजुः कर्म तत् कर्मजनितम् उदकं विश्वे सर्वे देवा अनु गुः अनुग-
च्छन्ति । उदकाभिवृद्धानां व्रीक्षादीनाम् अनुगतिरेव उदकानुगतिरित्यु-
च्यते । यद्वा इज्यत इति यजुः । ॥ यजिरञ्च दानार्थः ॥ तव
तद् दानम् उदकविपर्य विश्वे सर्वे देवाः । ॥ दीज्यतिरञ्च स्तुत्य-
र्थः ॥ स्तोतार ऋत्विजः अन्वगुः अनुयान्तीति व्याख्येयम् ॥

तृतीया ॥

किं सिन्तो राजा जगृहे कदस्याति व्रतं चकृमा को वि वेद ।

१ K यजुर्गुदुहे. We with ABCRV Dc. २ Gr वाः १. ३ B जगृहे. We with AC
R K V Dc.

1 S' धारयन्त धारयन्त. 2 S' has in place of ~~सिन्तो~~ a blank for about ten letters.
3 S' has उदकं after क्षरद् ab-o. 4 E' युज्येत.

मित्रश्चिद्धिं ष्मा जुहुराणो देवांल्लोको न यातामेणि वाजो अस्ति ॥ ३३ ॥

किम् । स्वित् । नः । राजा । जग्गृहे । कत् । अस्य । अति । व्रतम् । चक्र-
म । कः । वि । वेद ।

मित्रः । चित् । हि । स्म । जुहुराणः । देवान् । श्लोकः । न । याताम् ।
अपि । वाजः । अस्ति ॥ ३३ ॥

राजा देवेषु मध्ये क्षत्रियजातिर्यमो नः अस्माकं संबन्धि किञ्चिद्वि-
रादिकं किं स्वित् जग्गृहे गृह्णाति । कत् कदा अस्य यमस्य ग्रीणनं
व्रतम् कर्म यमप्रीतिकरं नित्यनैमित्तिकरूपं कर्म अति चक्रम अतिक्रमं
कृतवन्तः स्मः । को वि वेद तत् को जानाति । अविद्यमानं ज्ञातुं
[कः शक्नोति] । यमविषयापराधपरिहारोस्तीत्याह । देवान् ज्ञातव्यान् जु-
हुराणः आह्वयन् । ३३ कौटिल्ये । कानचि रूपम् । धातूनाम्
अनेकार्थत्वाद् अत्र द्वयत्यर्थः ३ । मित्रः मित्रवद्वितकारी अग्निर्वि-
द्यते । चित् हि स्म इति पादपूरणाः । सर्वं स एव परिहरिष्यतीत्यर्थः ।
यातान् देवानभिगच्छतो नः अस्मान् रक्षितुं श्लोको न । नेति उपमा-
यै । श्लोकः स्तुतिः । स्तुतिर्यथास्ति एवं वाजोपि हविर्लक्षणम् अन्नं च
विद्यते । अस्मान् रक्षितुं स्तुत्या हविषा च अग्निं परितोष्य तन्मुखाद्
यमस्यापराधं परिहरिष्याम इत्यभिप्रायः ॥

चतुर्थी ॥

दुर्मन्त्रत्रामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद् विषुरुपा भवति ।

यमस्य यो मनवते सुमन्त्रे तमृष पादार्थमुच्छन् ॥ ३४ ॥

दुःसन्तु । अत्र । अमृतस्य । नाम । सलक्ष्मा । यत् । विषुरुपा । भवति ।

यमस्य । यः । मनवते । सुसन्तु । अत्रै । तम् । ऋष्व । पाहि । अमृषु-
च्छन् ॥ ३४ ॥

१ B मित्रश्चिद्धि. We with A C K E V Dc २ B A C K E V देवांल्लोको. We with R
Dc ३ K E V Dc यातामेणि. We with A B O R ४ P युक्ताम् । ॥ युक्तान् । ५ P
मनु । ६ O P पाहि ।

पूर्वत्र “सलक्ष्मा यद् विषुरूपा भवति” [२] इत्यत्र यमेन स्व-
सृभूताया यम्याः या संभोगप्रार्थना निराकृता तां स्मारयन्नाह । अत्र
अस्मिन् । कृते सतीति शेषः । यद्वा अत्र यम्याः संभोगविषये अमृतस्य
अमरणस्य यमस्य नाम नामधेयं दुर्मन्तु दुर्मननं दुर्वचम् । भवतीति
शेषः । कथं भवतीत्याशङ्क्य तत्र कारणम् आह सलक्ष्मेति । यत् यस्मात्
कारणात् यमस्य यमीम् इच्छतः । अथ वा यत् यस्यै संभोगम् अङ्गी-
कुर्वते यमाय इति व्याख्येयम् । सलक्ष्मा समानोदरा स्वसा यमी संभो-
गानन्तरं विषुरूपा भिन्नरूपा भार्यारूपा भवति भवेत् । अतः स्वभगिनी-
भर्तृति यमस्य तुर्वचं नाम भवेद् इत्यर्थः ॥ तथा सति यश्च पुमान् यम-
स्य राज्ञो नाम सुमन्तु सुवचं नाम मनवतो मनुते स्तौति । ॥ मनु
अवबोधने । लेटि तनादित्वाद् उग्रत्ययः । “लेटोडाटौ” इति अडाग-
मः । आगमस्य अनुदात्तत्वेन विकरणस्वरः ॥ तं स्तोतारम् हे ऋष्य
दर्शनीय अग्ने त्वम् अग्रयुञ्छन् अमाद्यन् विस्ररणम् अकुर्वाणः पाहि
रक्ष । एवं यमस्य निन्दानुकीर्तनदोषपरिहारप्रार्थनारूपेण अग्नेः स्तुतिः ॥

यजमी ॥

यस्मिन् देवा विदधे मादयन्ते विवस्वतः सदने धारयन्ते ।

सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्यं^१ अक्षून् परिं द्योतनिं चरतो जजस्ता ॥ ३५ ॥

यस्मिन् । देवाः । विदधे । मादयन्ते । विवस्वतः । सदने । धारयन्ते ।

सूर्ये । ज्योतिः । अदधुः । मासि । अक्षून् । परिं । द्योतनिम् । चरतः ।

जजस्ता ॥ ३५ ॥

यस्मिन् अग्नौ सति यज्ञनिर्वर्तकत्वेन अग्नौ विद्यमाने सति देवा इ-
न्द्राद्याः विदधे यज्ञे मादयन्ते माद्यन्ति । यस्मिन् सति मनुष्या विवस्व-
तः सूर्यस्य सदने स्थाने सूर्यलोके धारयन्ते वर्तन्ते । कर्मफलम् उपभु-
ञ्जानाः सुखेन अवतिष्ठन्ते । येन वा अग्निना देवाः सूर्ये ज्योतिः लो-

१ A R have no kampa. C ग्रास्यकम्पारि. We with B K V De. २ Gr मासि ।

1 S' संभोगा^०. 2 S' has स्तो for स्तौति. 3 S' यन.

कत्रयप्रकाशकं तेजः अदधुः स्थापितवन्तः । एवं मासि मांस्यते परिमी-
यत इति माश्वन्द्रः । ॥ “पहनोमास्” इत्यादिना मासशब्दस्य
मास्भावः ॥ तस्मिन् अक्तून् व्यञ्जकान् तमोनिवर्तकान् रश्मीन्
अग्नेः सकाशाद् आहृत्य देवाः स्थापितवन्तः । यद्वा अक्तवो रात्रयः ।
चन्द्रमसि रात्रीः [स्थापितवन्तः] । यस्माद् एवं तस्माद् द्योतनिम् द्योत-
मानम् अग्निं तौ चन्द्रसूर्यां अजस्रम् सततं परि चरतः ॥

पृष्ठी ॥

यस्मिन् देवा मन्मनि संचरन्त्यपीच्ये^१ न वयमस्य विद्मः ।

मित्रो नो अत्रादिर्निरनागान्तसविता देवो वरुणाय वोचत् ॥ ३६ ॥

यस्मिन् । देवाः । मन्मनि । समऽचरन्ति । अपीच्ये^२ । न । वयम् । अस्म्य ।
विद्मः ।

मित्रः । नः । अत्र । अदितिः । अनागान् । सविता । देवः । वरुणाय ।
वोचत् ॥ ३६ ॥

यस्मिन् मन्मनि मन्तव्ये स्थाने वरुणख्ये देवाः यष्टव्याः संचरन्ति ।
कीदृशि स्थाने । अपीच्ये । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हिते स्थाने । अस्म्य
वरुणस्य तत् स्थानं न वयं विद्मः न जानीमः । [अत्र] अन्तर्हितस्थाने
स्थिताय देवसंचारास्पदाय वरुणाय नः अस्मान् अनागान् अनागतः स-
विता देवः अदितिः देवमाता द्यौः मित्रश्च हे अग्ने त्वदनुग्रहाद् वोचत्
प्रवीतु । वोचद् इति प्रत्येकं संवध्यते ॥

सप्तमी ॥

सखाय आ शिषामहे ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे ।

स्तुष ऊ षु नृत्तमाय धृणवे ॥ ३७ ॥

१ B V De विद्मः. We with A C K R. २ P अयम् L. ३ Sâyana's text has वो after
यु as in *Rigveda* (VIII. 24. 1), but the word is not found in A B C K R V P P J
De, nor in Sâyana's commentary.

1 S' अक्तून् व्यञ्जकान्. 2 S' अग्निना. 3 S' स्थान्. 4 S' सविता च.

सखायः । आ । शिषामहे । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे ।
स्तुषे । ॐ इति । सु । नृत्तमाय । धृणवे ॥ ३७ ॥

हे सखायः सखिभूताः परस्परं प्रेमवन्तः वयं वज्रिणे वज्रोपेताय । अ-
नेन अतिशयितवीर्यत्वम् अस्य उक्तं भवति तेन च तस्य अवश्यपृष्ठ्य-
तावेगम्यते । तादृशाय इन्द्राय देवाय ब्रह्म परिवृढं कर्म आ शिषामहे
आशास्महे । कर्तुम् इति शेषः । ॥ आङः शांसु इच्छायाम् । ले-
टि आडागमः । “शास इदहृहलोः” इति विहितम् इक्षम् अत्र व्यत्य-
येन भवति । “शासिषसिषसीनां च” इति षत्वम् ॥ अथ वा
अयम् अर्थः । सखायो षयम् । यजमाना इति शेषः । अस्मिन् पक्षे
सखायः इन्द्रस्य सखिभूता इत्यर्थः । तत्सखित्वं च हविःप्रदानाभिमतफ-
लप्रदानाभ्याम् इति मन्त्रव्यम् । उ अपि च नृतमाय नेतृतमाय । नृ-
णां मध्य इति शेषः । सर्वेषां देवानां मुख्यायेत्यर्थः । धृणवे धर्षकाय
शत्रूणां प्रच्यावकाय एवंप्रपाय इन्द्राय तन्नीषनाय स्तुषे स्तौमि । अथ वा
एकमेव वाक्यम् । उक्तविशेषणोपेताय इन्द्राय स्तुषे स्तोतुम् । ॥ धुञ्
स्तुतौ । तुमर्थे क्तेप्रत्ययः ॥ ब्रह्म स्तुतिसाधनं मन्त्रजातम् आ
शिषामहे इच्छाम इति योजना ॥

अष्टमी ॥

शर्वसा ह्यसि श्रुतो वृत्रहर्त्येन वृत्रहा ।

मधैर्मधोनो अति शूर दाशंसि ॥ ३८ ॥

शर्वसा । हि । असि । श्रुतः । वृत्रहर्त्येन । वृत्रहा ।

मधैः । मधोनः । अति । शूर । दाशंसि ॥ ३८ ॥

पूर्वमन्त्रे वज्रिणे ब्रह्म आ शिषामहे इत्युक्तम् । अनेन मन्त्रेण तस्य
महत्त्वं वर्णयन् स्वाभिमतम् आशास्ते । हे इन्द्र वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता

१ A धितो. C धितो changed to श्रुतो. B P श्रुतो. We with B K P V Dc. १ P दा-
शंसि. We with A B C K P E V Dc १ P अति L. २ P दाशंसि L. ३ P धिता L.

१ S' 'तावेगम्यते. २ S' शत्रु. ३ S' ३१२ वर्षे repeated after यजमाना. १ S' 'प्रदा-
भ्या'. ३ S' हन्ता.

बलवतोऽसुरस्य हन्ता त्वं वृत्रहृत्वेवं वृत्रहन्नेनेव यथा त्वं श्रुतः एवं श-
वसा । बलनामैतत् । बलेन गोत्रभेदनवर्लनमुच्चाद्यसुरविनाशकरणादिरू-
पसामर्थ्येन श्रुतः विख्यातोसि तेन युक्तो भवसि । यस्माद् एवम् अतो
मधैः मंहनीयैर्वहुविधैर्धनैः मघोनः धनवतः बहुविधैर्धनैराढ्योहम् इति म-
न्यमानस्य आढ्यस्य । धनम् इति शेषः । हे शूर विक्रान्त त्वं तद्ध-
नम् अति दाशसि अतिप्रयच्छसि । मह्यम् इति शेषः । त्वदर्थं यागम्
अकुर्वाणस्य धनं तव यष्टे मह्यं प्रयच्छेत्यर्थः । “अयज्वनो विभजन्नेति
वेदः” [ऋ० १. १०३. ६] । “आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदः” [ऋ०
३. ५३. १४] इत्यादिश्रुतेः ॥

नवमी ॥

स्तेगो न क्षामत्येपि पृथिवीं मही नो वाता इह वान्तु भूमौ ।

मित्रो नो अत्र वरुणो युज्यमानो अग्निर्वने न ज्वंसृष्ट शोकम् ॥ ३९ ॥

स्तेगः । न । क्षाम । अति । एपि । पृथिवीम् । मही इति । नः । वाताः ।

इह । वान्तु । भूमौ ।

मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । युज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । अ-

सृष्ट । शोकम् ॥ ३९ ॥

[स्तेगायति संघातेन बाहुल्येन शब्दं करोति वर्षास्त्विति स्तेगो मण्डूकः ।]

स यथा क्षाम क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षा मही तं यथा अत्येति ।
वर्षाकाले भुवं परित्यज्य अप्सु स्रवत इत्यर्थः । एवं त्वं पृथिवीम् अत्ये-
पि अतिगच्छसि ऊर्ध्वं गच्छसि । अथ वा अतीति अमीत्यस्यार्थः । अ-
भिगच्छसि सर्वा पृथिवीम् । महीति पृथिवीविशेषणम् । महतीम् इत्य-
र्थः । ॥ अमः स्थाने सुः ॥ अथ वा महीति उत्तरत्र वाता
इत्यनेन संबध्यते । किं च मही महान्तो वाता वायवः इह भूमौ नः

१ So ABCĀRPVDe. २ KVDc युज्यमानोऽग्निः. We with ABCR. ३ B
VDc ज्वंसृष्ट. We with ACĀE.

1 S' वृत्रहृत्. 2 So S'. 3 S' श्रुतः. 4 S' समानस्य. 5 S' has here a lacuna
for twelve letters.

अस्माकं वान्तु । अग्निं सहायत्वेनेति शेषः । यद्वा अस्माकं सुखायेति योज्यम् । किं च मित्रः सर्वप्राणिनां मित्रभूतः एतन्नामको देवः नः अस्माकम् अर्पाय अत्र अस्मिन् कर्मणि युज्यमानः सन् शोकं व्यसृष्टेति उत्तरत्र संबन्धः । तथा वरुणोऽपि देवो युज्यमानः सन् शोकं व्यसृष्ट । नाशयत्वित्यर्थः । ॥ सृज विसर्गं । अस्माद् दैवादिकात् लुङि रूपम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । अग्निर्वने न अग्निर्यथा तृणगुल्मादिकं कात्क्षेपेन विसृजति दहति एवम् इति ॥

दशमी ॥

स्तुहि श्रुतं गर्तंसदं जनानां राजानं भीममुपहलुमुग्रम् ।

मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यमस्मत् ते नि वपन्तु सेव्यम् ॥ ४० ॥ (४)

स्तुहि । श्रुतम् । गर्तंसदम् । जनानाम् । राजानम् । भीमम् । उपहलु-
लुम् । उग्रम् ।

मृडा । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् । अस्मत् । ते । नि । वपन्तु । से-
व्यम् ॥ ४० ॥ (४)

अत्र अग्निरूपो रुद्रः स्तूयते । “रुद्रो वै क्रूरः” [तै० सं० ६. १. ७. ७] [“एष रुद्रो यद् अग्निः” [तै० ब्रा० १. १. ५. ८] इति श्रुतेः । अत्र स्तोता स्वात्मानमेव संबोध्य ब्रूते । हे स्तोतस्त्वं [श्रुतम् प्रसिद्धं] गर्तंसदम् । “श्मशानसंचयोऽपि गर्त उच्यते” [नि० ३. ५.] इति निरुक्तोक्तगर्तः शवदाहप्रदेशः । तत्र सीदतीति गर्तंसदः । प्रसिद्धो गर्तों वा परिगृह्यते । तस्य अरण्ये संचाराद् गर्तंसदनं युज्यते । पुनः फीदशम् । जनानां किरातपिशाचादिजनानां राजानम् स्वामिनम् । तथा भीमम् विभेति अस्माद् इति भीमं भयजनकम् । तथा उपहलुम् उपेत्य हनारम् । उग्रम् उद्गूर्णवलम् । एवं महानुभावं रुद्रम् हे आत्मन् स्तुहि स्तुतिं कुरु ॥ अथ मत्पक्षवादः । हे रुद्र । सर्वप्राणिनो माम् अनिष्ट्वा

१ P P सृदि । २ P श्रुतम् । Cr श्रुतम् ।

1 S' व्यसृष्टवान् नाशं for व्यसृष्ट । नाशं. 2 S' अग्निष्ट्वा.

नश्यन्तीति स्वयं रौति इति रुद्रः । ॥ रुद्रो रौतीति सतः [नि० १०. ५.] इति निरुक्तम् ॥ अथ वा देवैर्भर्तितः सन् स्वयम् अ-
रोदीद् इति रुद्रः । “सोऽरोदीत् । यद् अरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्”
इति श्रुतेः [नै० सं० १. ५. १. १] । यद्वा रुद्र दुःखं दुःखहेतुभूतं पापं
वा । तद् द्रावयतीति रुद्रः । स्वसेवकानां दुःखस्य द्रावकत्वं श्रुत्यागम-
प्रसिद्धम् । तादृशस्त्वं स्तवानः । ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ अ-
स्माभिः स्तूयमानः सन् मृड सुखय अस्मान् । अतस्ते सेव्यम् सेनाः
अस्मात् अस्मात्तः अन्यम् तव द्वेष्टारं नि वपन्तु । ॥ वपिरेष माह्व-
र्यः ॥ नितरां प्राप्नुवन्तु । अथ वा सेव्यम् तव सेनार्हम् । ॥ “तद्
अर्हति” इति यः ॥ अन्यम् इति व्याख्येयम् । असिन् पक्षे
सेना इति शेषः सामर्थ्याल्लभते ॥

इति अथर्वसंहितायाम् अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके

चतुर्थं सूक्तम् ॥

पितृमेधकर्मणि “सरस्वतीं देवयन्तः” [४१] इति तिसृभिः अग्निदाता
कनिष्ठपुत्रश्चितौ दक्षिणात् आग्नेयं सारस्वतहोमान् कुर्यात् ॥

तत्रैव कर्मणि शषदहनस्थानम् “उदीरताम्” [४४] इत्युच्चा काम्पील-
शाख्या उद्धृत्य अभ्युक्ष्य लक्षणं कुर्यात् [कौ० ११. १] ॥

तथा पिण्डपितृयज्ञेषु अनया घृष्टा गतै खनेत् । तथा च सूत्रितम् ।
“यज्ञोपवीती दक्षिणपूर्वम् अन्तर्देशम् अभिमुखं उदीरताम् इति कर्षू ख-
नति प्रादेशमात्रीं त्रिर्यगङ्गुलिमिताम्” इति [कौ० ११. ८] ॥

तत्रैव “उदीरताम्” इति तृचेन ग्रीणि उदपात्राणि बर्हिषि निन-
येत् । सूत्रितं हि । “उदीरताम् इति तिसृभिरुदपात्राण्यन्वृचं निनय-
ति” इति [कौ० ११. ८] ॥

तत्रैव “इदं पितृभ्यः” [४६] इत्युच्चा गतै दर्भान् स्तृणीयात् ॥

1 S' सौर्य for स्वय. 3 This is doubtless added in forgetfulness of the existence
of जरिरे in the text. 3 S' शाखाया 4 S' सुखम्. We with Kausika. 5 S' omits
the anuvāsa on 'मार्वा. 6 S' तयेत् for तृचेन. 7 S' शुच for 'नृच. 8 S' नियति
for निनयति.

पितृमेधे परेयिवासम् इति ज्ञाभ्यां [कनिष्ठपुत्रेण चित्यादीपने सति या-
म्यौ होमौ] कुर्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।

सरस्वतीं सुकृतो हवन्ते सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ४१ ॥

सरस्वतीम् । देवयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । तायमाने ।

सरस्वतीम् । सुकृतः । हवन्ते । सरस्वती । दाशुषे । वार्यम् । दात् ॥ ४१ ॥

सरस्वतीम् सरणवतीं सकलशब्दसरणिस्वरूपां वाग्देवतां देवयन्तः दे-
वान् यष्टव्यान् आत्मन इच्छन्तः । ॥ “सुप आत्मनः क्यच्” इ-
ति क्यच् ॥ अत्र विनियोगानुसारेण देवः मृतशरीरस्य संस्कार-
कोऽग्निः यमो वाभिमतः । तम् इच्छन्तः हवन्ते आह्वानं कुर्वन्ति । तस्य
प्रीणनायेति शेषः । तथा सरस्वतीमेव अध्वरे यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ ता-
यमाने सति हवन्ते । ॥ “तनोतेर्यकि” इति आत्वम् ॥ यज्ञे
सारस्वतहोमस्य विद्यमानत्वात् स्तोत्रशस्त्रादीनां वागात्मकत्वात् तत्सिद्धये
च हवन्ते । अत्रापि विनियोगानुसारेण अध्वरः पितृमेधिको द्रष्टव्यः ।
एयम् उत्तरत्रापि विनियोगानुसारेण योज्यम् । तथा सरस्वतीं सुकृतः
सुकर्माणः स्वस्वाभिमतफलाय अह्वयन्त आह्वानम् अकुर्वन् पूर्वं आह्वय-
न्ति इदानीम् । इति सरस्वती देवी दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वा-
र्यम् वरणीयं दात् प्रयच्छतु ॥

द्वितीया ॥

सरस्वतीं पितरो हवन्ते दक्षिणां यज्ञमभिनर्क्षमाणाः ।

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ र्येऽस्मे ॥ ४२ ॥

सरस्वतीम् । पितरः । हवन्ते । दक्षिणा । यज्ञम् । अभिनर्क्षमाणाः ।

१ Or हवन्ते । २ A C E हवन्ते दक्षिणा. We with B E V Dc.

1 S' has a lacuna here for about eleven letters with मी at the end.

आ॒ऽसद्य॑ । अ॒स्मिन् । ब॒र्हिषि॑ । मा॒दय॑ध्व॒म् । अ॒न॒मी॒वाः । इ॒षः । आ । धे॒-
हि । अ॒स्मे इति॑ ॥ ४२ ॥

सरस्वतीं देवीं पितरोपि हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशाः । दक्षि-
णा । ॥ “दक्षिणाद् आच्” इति आच् प्रत्ययः ॥ वेदेर्दक्षिणभागे
यज्ञम् अभिनक्षमाणाः व्याप्नुवानाः । ॥ नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ “स-
र्वकर्माणि तां दिशम्” इत्यादिसूत्रात् [आश्व० २. ६. ३] वेदेर्दक्षिणभागे
पैतृकं कृत्स्नं कर्म क्रियते । पितृणामपि स्वधालाभाय सरस्वत्यपेक्षा वि-
द्यत एव । तत्रापि मन्त्रादिरूपायाः सरस्वत्या अपेक्षितत्वम् ॥ हे पितरः
यूयम् अस्मिन् क्रियमाणे बर्हिषि यज्ञे आसद्य उपविश्य मादयध्वम् स-
रस्वतीं तर्पयत । आसद्य यूयं वा मादयध्वम् तृप्ता भवत । अस्माभिर्दत्त-
या स्वधयेति शेषः । किं च हे सरस्वति पितृभिराहृता त्वम् अनमी-
वाः हिंसकै रक्षोभिर्वर्जिताः व्याधिरहिता वा इषः इष्यमाणाः एवंलक्ष-
णानि अन्तानि अस्मे अस्मासु आ धेहि स्थापय ॥

तृतीया ॥

सरस्वति॒ या सर॑षं॒ य॒यापो॑क्वैः स्व॒धाभिर्दे॒वि पि॒तृभिर्म॑दन्ती ।

सह॒स्रार्घ॑मि॒डो अ॒न्नं भा॒गं रा॒यस्यो॑षं॒ य॒ज॑मानाय धेहि ॥ ४३ ॥

सरस्वति । या । स॒ऽऽर॑षम् । य॒या॒र्षं । उ॒क्वैः । स्व॒धाभिः । दे॒वि । पि॒तृ॒ऽभिः ।
म॑दन्ती ।

सह॒स्र॒ऽऽर्घ॑म् । इ॒डः । अ॒न्नं । भा॒गम् । रा॒यः । पो॑षम् । य॒ज॑मानाय । धे॒हि ॥ ४३ ॥

हे सरस्वति देवि या प्रसिद्धा त्वं सरषम् समानम् एकमेव रषं य-
याष यासि । सामर्थ्यात् पितृभिरिति गम्यते । ॥ या प्रापणे । लि-
टि “अचस्तास्वत्यत्यनिटो नित्यम्” इति षलि इडभावः ॥ की-
दृशी त्वम् । उक्वैः शस्त्रैः स्वधाभिः । पितृणाम् अन्नं स्वधा । ता-
भिश्च पितृभिः सह मदन्ती आत्मानं तर्पयन्ती । त्वम् [अन्नं] सहस्रार्घम्

अनेकैः पुत्रादिभिः पूजनीयं पुत्रादिसंतर्पकं बहुमूल्यत्वेन अनर्घं वा इदः
अन्नस्य भागम् भजनीयम् अंशं रायस्पोषम् धनस्य गवादिलक्षणस्य पु-
ष्टिं च यजमानाय मह्यं धेहि प्रयच्छ । ॥ रायस्पोषम् इति । “घ-
ष्ट्याः पतिपुत्रं” इत्यादिना सांहितिकं सत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

उदीरतामवरं उत परासं उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४४ ॥

उत् । उदीरताम् । अवरे । उत । परासः । उत । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ।

असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः ।

हवेषु ॥ ४४ ॥

अवरे वयसां गुणैर्वा निकृष्टाः पितरः उदीरताम् उत्तिष्ठन्तु । ॥ ईर-
गतौ । आदादिकोऽनुदात्तेत् ॥ । तथा परासः परे वयसादिना श्रेष्ठाः
पितरः उदीरताम् । एवं मध्यमाः उक्तप्रकारेण तादृशाः पितरः उत्तिष्ठ-
न्तु । अथ वा [अवरे पुत्रपौत्रप्रपौत्राः] परासः परे वृद्धप्रपितामहादयः ।
मध्यमाः पितृपितामहप्रपितामहाः । सर्वत्र उदीरताम् इति संबन्धः ।
यद्वा सोम्यास इति सोमसंबन्धाद् “अङ्गिरसो नः पितरो नधग्वा अ-
थर्वाणो भृगवः सोम्यासः” [५६] इत्यादिमन्त्रोक्ता अङ्गिरःप्रभृतयः पू-
र्वतनाः पितरः अत्र गृह्यन्ते । तेष्वेव तपआदिमहत्त्वतारतम्येन अवर-
परमध्यमत्वलक्षणो विभागो द्रष्टव्यः । ते विशेष्यन्ते । सोम्यासः । सो-
मार्हाः सोमसंपादिनः । ॥ “सोमम् अर्हति यः” इति यम्रात्य-
यः ॥ । ये असुम् प्राणम् ईयुः प्राणोपलक्षितं लिङ्गशरीरं प्राप्ताः
प्राणं वा प्रयच्छन्ति स्वयष्टृभ्यः । अवृकाः अहिंसकाः । ऋतज्ञाः सत्य-
विदः । ते तादृशाः पितरः हवेषु आह्वानेषु निमित्तभूतेषु नः अस्मान्
अवन्तु रक्षन्तु ॥

१ Cp ऋतज्ञाः ।

1 S' सा for वयसा. 2 S' has a lacuna here for about twelve letters. 3 S' om.
“पितामहम्”. 4 S' om. यम्.

पञ्चमी ॥

आहं पितृन्सुविदर्शं अविस्ति नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।

वर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पितृस्त इहागमिष्ठाः ॥ ४५ ॥

आ । अहम् । पितृन् । सुविदर्शान् । अविस्ति । नपातम् । च । विष्क-
मणम् । च । विष्णोः ।वर्हिषदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पितृः । ते । इह । आग-
मिष्ठाः ॥ ४५ ॥

अहं सुविद्वान् कल्याणधनान् पितृन् आविस्ति आभिमुख्येन प्राप्नोमि
 आजानामि वा । ॥ विदेर्लाभार्थात् लुङि सिचि “एकाच उपदेशे-
 नुदात्तात्” इति इट्प्रतिषेधः । “लिङ्गिचावात्मनेपदेषु” इति कित्वाद् गु-
 णाभावः । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वाद् आत्मनेपदम् । विदेर्ज्ञानार्थाद् वा
 लुङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । इडभावः ॥ किं च विष्णोः । “य-
 ज्ञो वै विष्णुः” इति [तै० ब्रा० ३. १. ६. ७] श्रुतेर्यज्ञाख्यस्य विष्णोः न-
 पातम् न पातयितारम् । ॥ “नम्राण्नपात्” इत्यादिना निपाति-
 तः ॥ निर्वाहकम् अग्निं च आविस्ति । तथा विक्रमणं च क्रमेण
 सवनत्रयाक्रमणं च आविस्ति । अतो ये वर्हिषदः वर्हिषि निषीदन्तः
 एतन्नामकाः पितरः सन्ति । “ये वै यज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरो वर्हि-
 षदः” इति श्रुतेः [तै० ब्रा० १. ६. ९. ६] । एवंलक्षणा ये स्वधया सह
 सुतस्य अभिपुतस्य । ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सुतं सोमं [भजन्त]
 भजन्ते ते तान् हे अग्ने पितृः । आसन्ननामैतत् । आसन्नः सन् इह
 अस्मिन् कर्मणि आगमिष्ठाः आगमय । अथ वा ये भजन्ते ते पितरः
 पितृः अन्तिकं देशम् आगमिष्ठाः आगच्छन्तु ॥

षष्ठी ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वय ये पूर्वास्तो ये अपरास्त इयुः ।

१ R 'विदर्शं' अविस्ति. De 'विदर्शं' अविस्ति changed to 'विदर्शं' अविस्ति. २ P 'वि-
 द्वान्'. We with F Ge. ३ R 'यज्वरस'. We with A B C E V De.

1 B' इडभावः.

ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु दिक्षु ॥ ४६ ॥

इदम् । पितृभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वासः । ये । अंपरासः । ईयुः ।

ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽसत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुऽवृजनासु ।

दिक्षु ॥ ४६ ॥

पितृभ्यः अद्य इदानीं क्रियमाणम् इदं नमोस्तु । “नमस्कारो हि पितृणाम्” इति श्रुतेः [तै० ब्रा० १.३.१०.८] नमउक्तिः क्रियते । पितृन् विशिनष्टि । ये पूर्वासः पूर्वं परेताः ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । उं अपि च परासः परे ईयुः । ये च पितरः पार्थिवे रजसि भूलोके आ निषत्ताः आनिषण्णाः स्थिताः । ॥ “नसत्तनिषत्त” इत्यादिना निषातितः ॥ वा अथ वा ये पितरो नूनम् इदानीं सुवृजनासु सुदु बिभक्तासु दिक्षु प्रागादिषु आ निषत्ताः । तेभ्यः सर्वेभ्यः पितृभ्यः इदं नमोस्तु इति पूर्वचान्वयः ॥

सप्तमी ॥

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्वृहस्पतिर्ऋकभिर्वावृधानः ।

यांश्च देवा वायुधुर्यं च देवांस्ते नोवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४७ ॥

मातली । कव्यैः । यमः । अङ्गिरः । ऽभिः । बृहस्पतिः । ऋकः । ऽभिः । वावृधानः ।

यान् । च । देवाः । वायुधुः । ये । च । देवान् । ते । नः । अवन्तु । पित-

रः । हवेषु ॥ ४७ ॥

मातली यमः बृहस्पतिश्च पितृणां नेतारो देवाः । अत्र मातली नाम देवः [कव्यैः] एतत्संज्ञकैः पितृभिः सह वावृधानः वर्धमानो भवति यजमानप्रत्नेन हविषा । तथा यमो देवः अङ्गिरोभिः पितृभिः सह । यमस्य देवत्वं पितृत्वं चेति द्वैरूप्यम् अस्ति । अत्र देवत्वं विवक्षितम् । तथा बृहस्पतिर्देवोपि ऋकभिः अर्चनीयैः [एतन्नामकैः पितृभिः सह वावृधानः । तत्र यांश्च पितृन् देवाः मातल्यादयः प्रमुखाः सन्तो वावृधुः व-

१ So P P and Cr, and not उपरासः । or उ । परासः ।

१ S' पितरः. २ S' वृत्तिनासु for सुवृजनासु.

र्धयन्ति यज्ञे । ये च पितरः कव्यादयो देवान् निर्दिष्टान् ववृधुः वर्ध-
यन्ति स्वधामदाने ते अत्र निर्दिष्टाः पितरः नः अस्मान् हवेषु जा-
ह्नानेषु अवन्तु रक्षन्तु ॥

अष्टमी ॥

स्वादुक्किलायं मेधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम् ।

उतो न्वँस्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आहवेषु ॥ ४६ ॥

स्वादुः । किल । अयम् । मेधुमान् । उत । अयम् । तीव्रः । किल । अ-
यम् । रसवान् । उत । अयम् ।

उतो इति । नु । अस्य । पपिवांसम् । इन्द्रम् । न । कः । चन । सहते ।
आहवेषु ॥ ४६ ॥

अत्र सोमः सूयते । अयम् अभिषुतः सोमः स्वादुः सुखेन आस्वा-
द्यः किल । यथा बालकं पयआदिकपानाय स्वाद्यादिगुणकीर्तनेन प्र-
रोचयति तद्वद् अत्रापि अभिधीयते । उत अयं सोमः मेधुमान् माधु-
योपेतः किल । यत एवम् अतः स्वादुरित्यर्थः । तथा अयं सोमः ती-
व्रः आशु मदयिता किल । उत अपि च अयं रसवान् बहुरसोपेतः
किल । उतो अपि च नु किल अस्य अमुं सोमं पपिवांसम् पीतव-
न्तम् इन्द्रम् आहवेषु परस्पराह्वानवत्सु संग्रामेषु कश्चन असुरादिः न
सहते नाभिभवति । तं सोढुं न शक्नोतीत्यर्थः । अनेनास्य अत्यन्त-
यत्नकरत्वं उक्तं भवति । तत्र सर्वत्र स्वाद्यादिगुणेषु अनुभवसिद्धेष्वपि
पितृणां देवानां [च] तत्प्रत्यायनाय किलेति प्रयुक्तम् इति मन्तव्यम् ॥

नवमी ॥

परेपिवासं प्रवतो महीरिति वहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।

१ C स्वादुः किलायं. We with A B K R V Dc. २ R मेधुमं. Dc मेधुमे changed to
मेधुमां. C मेधुमां. ३ R रसवं. Dc रसवं changed to रसवाँ. ४ C R १ for १. ५ C
अस्य. ६ So all our MSS. and saṁdikas. But it is certain इति is a mistake for अति.
Observe that Śāyana explains by अतिक्रम्य (though his own reading is अनु).

1 S' स्वप्रधाने. 2 S' बालकं पयआदिकं पानाय ॥ S' स्वादिगुणेषु. 4 S' तत्पितृ-
णां देवानां प्रत्यायनाय.

वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा सपर्यत ॥ ४९ ॥

परेयिवांसम् । प्रऽवतः । महीः । इति । बहुभ्यः । पन्थाम् । अनुऽप-
स्सशानम् ।

वैवस्वतम् । समऽगमनम् । जनानाम् । यमम् । राजानम् । हविषा । स-
पर्यत ॥ ४९ ॥

परेयिवांसम् परागतम् अत्यन्तविप्रकृष्टदेशं गतवन्तम् । ॥ “उपे-
यिवाननाश्वाननूचानश्च” इति कस्वन्तो निपातितः । उपसर्गग्रहणम् अ-
तन्त्रम् ॥ परागतिं विशिनष्टि । प्रवतो महीरनुं प्रकर्षवतीर्भू-
मीः प्रति । सर्षा भूमिम् अतिक्रम्य वर्तमानम् इत्यर्थः । ॥ “उ-
पसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे” इति वृत्तिः । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् लिङ्गसंख्या-
योगः ॥ किं च बहुभ्यः पितृलोकं गतेभ्यः पन्थाम् पन्थानं मा-
गम् अनुपस्यशानम् । अनु इत्ययम् अवेत्यस्यार्थे । अवगच्छन्तम् इत्य-
र्थः । ॥ संशतिर्ज्ञानकर्मा ॥ एवरूपं वैवस्वतम् विवस्वतः पु-
त्रं जनानाम् मृतानां संगमनम् प्राप्तिस्थानभूतम् एवमहानुभावं यमं
राजानं हविषा सपर्यत पूजयत् ॥

दशमी ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गर्व्यतिरपभर्तुवा उ ।

यत्रा नः पूर्वे पितरः परेता एना जज्ञानाः पथ्याऽनु स्वाः ॥ ५० ॥ (५)

यमः । नः । गातुम् । प्रथमः । विवेद । न । एषां । गर्व्यतिः । अपभर्तुवै । ऊ-
इति ।

यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽइताः । एना । जज्ञानाः । पथ्याऽः । अनु ।
स्वाः ॥ ५० ॥ (५)

यमो देवः नः अस्माकं संवन्धिनां मृतानां गातुम् मार्गं प्रथमः पू-

१ Or पुपां ।

१ S' परेयुवां. २ S' उपेयुवान् for उपेयिवान्, and the text also in S' has उपेयु-
वान्. ३ S' प्रकर्षयत्यो. ४ S' स्पर्शयतिप्रा.

वैगामी सन् विवेद अजानात् । उ अपि च एषा मृतेन गन्तव्या य-
मेन नेतव्या गव्यूतिः पञ्चतिः । मार्ग इत्यर्थः । ॥ “गौर्युतौ छन्द-
सि०” इति वान्तादेशः ॥ । अपभर्तवै अपहर्तुं देवैर्मनुष्यैर्वा परिहर्तुं
न । शक्येति शेषः । अवश्यं गन्तव्यैवेत्यर्थः । आत्मसाक्षात्काररहितैः पु-
रुषैः स्वकर्मफलभोगाय पितृलोकमाप्तेरावश्यकत्वात् । ॥ अपभर्तवै इ-
ति । “तवै चान्तश्च युगपत्” इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । यत्र
यस्मिन् मार्गे नः अस्माकं पूर्वं पूर्वभाविनः पितरः परेताः परागताः
येन च मार्गेण पुनरागत्य जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वीयाः स्वस्वक-
मानुरोधिनीः पथ्याः हितकरा भूमीर्गच्छन्ति । स्वस्वकमोपार्जितानि स्वा-
नानि स्वेषां हितानि भवन्ति । तं मार्गं [यमो विवेदेति पूर्वत्र संबन्धः] ॥

इत्यपर्वसंहितायाम् अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “वर्हिषदः पितरः” इत्यृचा वर्हिः स्तृणीयात् । सूत्रितं
हि । “वर्हिर्गृहीत्वा विचृत्य संनहनं दक्षिणात्परम्” इति प्रक्रम्य “व-
र्हिर्दुदकेन संमोक्ष्य वर्हिषदः पितरः [१८. १. ५१] उपहृता नः पितरः
“[१८. ३. ४५] अग्निष्वात्ताः पितरः [१८. ३. ४४] ये नः पितुः पित-
रः [१८. ३. ४६] येस्माकम् [१८. ४. ६८] इति प्रस्तृणाति” [इति ।
कौ० ११. ८] ॥

तत्रैव कर्मणि “आच्या जानु” [५२] इत्यृचा तस्मिन् वर्हिपि तिलान्
प्रकिरेत् ॥

पितृमेधे प्रेतासीनि अनया त्रिपादे शिक्वे उपवेशयेत् ॥

पितृमेधे “मेहि मेहि” [५४] इत्यनया तम् उत्थाप्य शकटे निद-
ध्यात् ॥

तत्रैव “अपेत वीत” [५५] इत्यनया प्रेतदहनस्यानं कान्पीलशालया
संमोक्षयेत् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “उशन्तस्त्रा” [५६] इति द्वाभ्याम् ऋभ्यां द्वे काष्ठे

1 S' वासप० for अप०. 2 S' leaves a lacuna for some ten letters here after परेताः
and has then यर्रेगताः for परागताः. 3 The text in S' too has येता for एता. 4 S'
leaves after मार्गं a lacuna for some ten letters. 5 S' श्राध्यायः.

गृहीत्वा अग्निम् आदीपयेत् । सूत्रितं हि । “वे काष्ठे गृहीत्वा उश्न
इत्यादीपयति । आदीपयोरकं प्रति निदधाति” इति [कौ० ११. ८] ॥

तत्रैव “अङ्गिरसो नः पितरो नवम्वाः” [५८] इति सप्तभिर्ऋग्भिः
प्रेतशरीरे अग्निप्रदः पुत्रः आज्यं जुहुयात् ॥

“इमं यम” [६०] इत्यृचा यमाय चतुर्थी वपाहुतिं जुहुयात् ॥

“इत्त एतद् उदासहन” [६१] इति चतसृभिः उत्थापनीयाभिर्ऋग्भिः
प्रेतम् उत्थाप्य शकटे शयने वा निदध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

वर्हिषदः पितर ऊत्यर्वाग्निमा वो हव्या चक्रुमा जुषध्वम् ।

त आ गतावसा शंतमेनार्धा नः शं योररपो दधात ॥ ५१ ॥

वर्हिऽसदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चक्रुम् । जु-
षध्वम् ।

ते । आ । गत । अवसा । शमंजमेन । अर्धः । नः । शम् । योः । अरपः ।
दधात ॥ ५१ ॥

हे वर्हिषदः । वर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे सीदन्तीति वर्हिषदः । ॥ अ-
न्त्यलोपश्चान्दसः ॥ । यज्ञम् आगताः हे पितरः यूयम् ऊती ऊ-
त्या अस्मद्रक्षणेन निमित्तेन अर्वाक् अस्मदभिमुखम् । आगच्छतेति शेषः ।
आगते सति किं लभ्यम् अस्तीत्यत्राह । इमा इमानि पुरत आ-
सन्नानि हव्या हव्यानि हवींषि वः युष्मभ्यं चक्रुम् अकार्षम् । तानि यूयं
जुषध्वम् सेवध्वम् । ते तादृशा यूयम् आ गत आगच्छत । ॥ ग-
मेलुङि “मन्ते यस्” इति ङेलुक् । “अनुदात्तोपदेशः” इत्यादिना
अनुनासिकलोपः ॥ । केन सहिताः । शंतमेन सुखतमेन अवसा र-
क्षणेन सह । अस्माकं क्लेशलेषेणापि रहितां रक्षां कर्तुम् आगच्छतेत्य-
र्थः । अर्धं आगत्य च [नः] अस्मभ्यं शम् रोगाणां शमनं योः भ्या-
नां यावनं च अरपः । ॥ रपो रिप्स इति पापनामनी भवतः इति
निरुक्तम् [नि० ४. २१.] ॥ । अपापं यथा भवति तथा दधा-

त । ॥ “तप्तनप्तनथनाथ” इति तस्य तवादेशः । तपः पित्राद् आ-
ल्लोपाभावः ॥ । प्रयच्छत ॥

द्वितीया ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येदं नो हविरभि गृणन्तु विश्वे ।

मा हिंसिष्ट पितरः केन चित् नो यद् आगः पुरुषता कराम ॥ ५२ ॥

आऽअच्य । जानु । दक्षिणतः । निऽसद्य । इदम् । नः । हविः । अभि ।
गृणन्तु । विश्वे ।

मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यद् । आगः । पुरुषता ।
कराम ॥ ५२ ॥

हे पितरः विश्वे सर्वे यूयं जानु आच्य जानुप्रदेशम् आकुक्ष्य । अ-
नेन भोजनोचितः संनिवेश उक्तो भवति । दक्षिणतः वेदेर्दक्षिणभागे उं-
पसद्य उपविश्य इदम् अस्माभिर्दीयमानं पुरोवर्ति हविः हव्यम् अभि
गृणीतं अभिषुत समीचीनम् इति ब्रूत । अनेन हविःस्वीकारः अर्घाद्
उक्तो भवति । न हि अनास्वाद्यमानस्य प्रशंसास्ति । कर्तव्यविषये अति-
क्रमे संजातेपि शिक्षा न कार्येति प्रार्थयते । हे पितरः यूयं केन चिद्
अल्पेन महता वा अपराधेन नः अस्मान् मा हिंसिष्ट हिंसां मा कु-
रुत । अपराधस्य [संभावनाम् आह] । पुरुषता पुरुषत्वेन मनुष्यत्वेन
हेतुना [वः युष्माकं] यद् आगः यम् अपराधं कराम कुर्मः । मनुष्या-
णाम् अनवधानाद् अतिक्रमसंभावनास्त्वैवेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

तथा दुहित्रे बहुतुं कृणोति तेनेदं विश्वं भुवन् समेति ।

यमस्य माता पर्युक्षमाना महो जाया विर्वस्ततो ननाश ॥ ५३ ॥

तथा । दुहित्रे । बहुतुम् । कृणोति । तेन । इदम् । विश्वम् । भुवन्म् ।
सम् । एति ।

यमस्य । माता । परिउज्जहमाना । महः । जाया । विवस्वतः । ननाश ॥५३॥

अस्य मन्त्रस्य “अपागूहन्” [१८. २. ३३] इति उपरि वक्ष्यमाणस्य च अर्थविवरणरूपा आख्यायिका बृहदेवतानुक्रमणिकाकारेण स्पष्टं प्रदर्शिता ।

अभवन्मिथुनं तष्टुः सरण्युस्त्रिशिराश्च ह ।
 स वै सरण्युं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥
 ततः सरण्यो जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः ।
 तौ चाप्युभौ यमौ स्यातां ज्यायांस्ताभ्यां नु वै यमः ॥
 हृद्वा भर्तुः परोक्षं नु सरण्युः संहर्षी स्त्रियम् ।
 निक्षिप्य तंद्युगं तस्याम् अश्वा भूत्वापचक्रमे ॥
 अविज्ञाता विवस्वांस्तु तस्याम् अजनयन्मनुम् ।
 राजर्षिरभवत् सोऽपि विवस्वानिव तेजसा ॥
 स विज्ञाय त्वपक्रान्तां सरण्युं त्वंश्चरूपिणीम् ।
 त्वार्ष्टीं प्रति जगामाशु अंशो भूत्वा संलक्षणः ॥
 सरण्युश्च विवस्वन्तं विदित्वा हयरूपिणम् ।
 मैथुनायोपचक्राम तां चाश्वामारुरोह सः ॥
 ततस्तयोस्तु योगेन शुक्लं तद् अपतद् भुवि ।
 उपजिप्रति सा त्वश्वा तच्छुक्लं गर्भकाम्पयां ॥
 आघातमात्राच्छुक्लात् तुं कुमारौ संवभूवतुः ।
 नासत्यंश्चैव दत्तश्च यौ तु तौवश्विनाविति ॥

तृष्ठा सितस्य रेतसः पुरुषाद्याकारनिर्माता देव उच्यते । “यावच्छो वै रेतसः सितस्य तृष्ठा रूपाणि विकरोति” [तै० सं० १. ५. ९. २] इत्यादि-
 श्रुतेः । एतन्नामको देवः दुहित्रे खदुहितुः पुत्र्याः सरण्योः । ॥ ५-

१ G: महः १.

1 S' गृहस्य for मन्त्रस्य. 2 So S'. 3 S' सरण्या. 4 So S'. 5 S' वैद्यमा. 6 S' दृष्ट. 7 S' सदृशं प्रियम्. 8 S' मिथुना. 9 S' मृताप. 10 S' सस्वरूपिणीम्. 11 S' श्वो for अश्वो. 12 S' स्वलक्षणः. 13 S' मैथुनायाप. 14 S' चाश्वमारु. 15 S' तदपि तद्वति. 16 S' तच्छुक्ला. 17 S' काम्पयां. 18 ॥ च्छुक्लात्. 19 S' नासत्यंश्चैव. 20 S' ततयिभ्यनादिति. The corrections in the quotation are conjectural. 21 S' सरण्या.

ष्ठयर्थे चतुर्थी ॥ । वहतुम् विवाहं कृणोति करोति ईति तेन कारणेन
इदं विधं भुवनम् भूतजातं समेति संगतम् अभूत् । तद्विदुष्येति शेषः ।
यमस्य देवस्य माता जनयित्री सरण्युः पर्युह्यमाना परिवाहम् उद्वाहं त्व-
ष्टा पित्रा क्रियमाणा । ॥ वहतेर्येकि यजादित्वात् संप्रसारणम् ॥ । म-
हः महतः अतिशयितप्रभावस्य विवस्वतः सूर्यस्य जाया सरण्युः ननाश
अदर्शनं तिरोधानं प्राप्ता । “अयागूहक्षमृतां मर्त्येभ्यः” [१८. २. ३३]
इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र निरुक्तम् । त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीतीदं
सर्वं भुवनं समेति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो
ननाश । रात्रिरादित्यस्य । आदित्योदयेनार्धीयते [नि० १२. ११] इति ॥

चतुर्थी ॥

मेहि मेहि पृथिभिः पूर्याणैर्येनां ते पूर्वे पितरः परेताः ।

उभा राजानौ स्वधया मर्दन्तौ यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ५४ ॥

म । इहि । म । इहि । पृथिभिः । पूःऽयानैः । येन । ते । पूर्वे । पितरः ।

पराऽज्ञताः ।

उभा । राजानौ । स्वधया । मर्दन्तौ । यमम् । पश्यासि । वरुणम् । च ।

देवम् ॥ ५४ ॥

अत्र “मेहि मेहि” इत्यनया भेतम् उत्थाप्य शकटे निदध्याद् इति
विनियोगात् भेतस्य शकटं प्रति गमनम् अभिधीयते । हे भेत त्वं मेहि
मेहि मगच्छ मगच्छ । शकटं प्रतीति शेषः । अथ वा यमलोकं प्रति
मेहि । द्विरभिधानम् आवश्यकगमनद्योतनाय । कैः साधनैरिति तत्राह ।
पूर्याणैः । यात्यनेनेति यानं वर्त्म । पुमांसो येन वर्त्मना पितृलोकं यान्ति
त पूर्याणः । पुंभिः उह्यमानो वा शिविकादिः पूर्याणः । ॥ ५-
पोदरादित्वाद् अयं साधुः ॥ । बहुवचनं पूजार्थम् । तैः [पृथिभिः]
मेहि । स मार्गो विशेष्यते । येन यानेन ते तव पूर्वे पितरः पितृपि-
तामहाद्याः परेताः परागताः पितृलोकं प्राप्ताः ॥ तत्र को लाभ इत्य-
त्राह । उभा उभौ राजानां राजानौ देवेषु मध्ये क्षत्रियजातीयौ ।

“यमो राजा” [तै० ब्रा० ३. १. २. ११] “वरुणो राजा” [तै० ब्रा० ३. ७. ७. ६] इति श्रुतिषु सर्वत्र प्रसिद्धेः । स्वधया अस्माभिर्दत्तया मदन्तौ माद्यन्तौ । विद्येते इति शेषः । तत्र लोके यमं देवं पश्यासि पश्यसि वरुणं च देवं पश्यसि । अतः प्रेहीति पूर्वशान्वयः ॥

यज्ञमी ॥

अपेतं वीतिं वि च सर्पतातोस्मा एतं पितरो लोकमकम् ।

अहोभिरङ्गिरक्तुभिर्व्यक्तिं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ५५ ॥

अपे । इत । वि । इत । वि । च । सर्पत । अतः । अस्मै । एतमे । पितरः ।
लोकम् । अकम् ।

अहःऽभिः । अतःऽभिः । अक्तुभिः । विऽअकम् । यमः । ददाति । अ-
वसानम् । अस्मै ॥ ५५ ॥

अत्र अनया दहनस्थानं संमोक्षेत् इति विनियोगात् तत्स्थानस्थितानां रक्षःपिशाचादीनाम् अपगमनम् अभिधीयते । हे रक्षःप्रभृतयः यूयम् अपेत अपगच्छत । वीत । हवी गत्यादिषु । अत्र गतिरर्थः ॥ वि-
गता भवत । अतः अस्माद् दहनस्थानाद् वि सर्पत च विविधं विशेषेण वा गच्छत । वूरं गच्छतेत्यर्थः । अपसारणीयान् विशिनष्टि । ये अत्र स्थले पुराणाः पूर्वतनाः स्य भवथ । ये च अत्र नूतनाः इदानी-
नानाः स्य तिष्ठथ । ते सर्वे अपेतेति संबन्धः । अस्मै प्रेताय अहोभिश्च अङ्गिः क्षालनसाधनैरुदकैश्च अक्तुभिः अभिव्यक्तिसाधनाभी रात्रिभिश्च व्यक्तम् सुविशदम् अवसानम् अवस्यति अत्रेत्यवसानम् । हवी अ-
न्तर्कर्मणि । अधिकरणे ल्युट् ॥ स्थानम् । तद् अस्मै यमो देवः
ददाति अदात् । तदर्थम् अपेतेति संबन्धः ॥

१ Cp इतः । २ Cp इत ।

1 S' अपसारणीयान्, 2 The text in S', however, reads सर्पतातोस्मा एते पितरो लोक-
कमपन् and not येन रक्ष पुराणा ये च नूतनाः which S'yanu appears to have read most-
ly in conformity with the *Taittiriya Aranyaka* I. 25. 5.

षष्ठी ॥

उ॒शन्त॑स्त्वे॒धीम॑द्यु॒शन्तः॑ स॒मि॒धीम॑हि ।

उ॒शन्तु॑श॒त आ॑ व॒ह पि॒तृन् ह॒विषे॑ अ॒क्षवे ॥ ५६ ॥

उ॒शन्तः । त्वा । इ॒धीम॑हि । उ॒शन्तः । सम् । इ॒धीम॑हि ।

उ॒शन् । उ॒शतः । आ । व॒ह । पि॒तृन् । ह॒विषे॑ । अ॒क्षवे ॥ ५६ ॥

हे अग्ने अस्मिन् पितृयज्ञे त्वा त्वाम् उशन्तः यज्ञनिर्वाहार्थं त्वां कामयमाना हवामहे आह्वानं कुर्मः । तथा उशन्तः कामयमानास्त्वां समिधीमहि सम्यग् ईडं करवाम । ॥ इन्धेर्विधिलिङि विकरणस्य लुक् छान्दसः । “अनिदिताम्” इति धातुनकारस्य लोपः ॥ त्वं च उशन् यज्ञं [स्वधां वा] कामयमानः सन् उशतः स्वधां कामयमानान् पितृन् आ वह । किमर्थम् । हविषे हविःस्वीकाराय अक्षवे तस्य च भक्षणाय । आं वहेति संबन्धः ॥

सप्तमी ॥

द्यु॒मन्त॑स्त्वे॒धीम॑हि द्यु॒मन्तः॑ स॒मि॒धीम॑हि ।

द्यु॒मान् द्यु॒मेत॑ आ व॒ह पि॒तृन् ह॒विषे॑ अ॒क्षवे ॥ ५७ ॥

द्यु॒मन्तः । त्वा । इ॒धीम॑हि । द्यु॒मन्तः । सम् । इ॒धीम॑हि ।

द्यु॒मान् । द्यु॒मन्तः । आ । व॒ह । पि॒तृन् । ह॒विषे॑ । अ॒क्षवे ॥ ५७ ॥

हे अग्ने द्युमन्तः दीप्तिमन्तः त्वदनुग्रहाद् अतिशयिततेजसो ययं त्वा त्वां हवामहे । शिष्टं पूर्वमन्त्रवद् योज्यम् ॥

अष्टमी ॥

अ॒ङ्गिर॑सो नः पि॒तरो॑ न॒व॒ग्व्वा अ॒र्ध॒र्वाणो॑ भृ॒गवः॑ सो॒म्यासः॑ ।

१ P P उशतः । २ A B C R द्युमन्तः. We with K K V Dc ३ P P मन्तः । We with Gp

1 Sdyana's text in S', however, = इधीमहि. 2 S' वृद्ध. 3 S अनुदित । स्वधां वा । सामिति &c instead of अनिदितामिति &c The words स्वधां वा obviously ought to be where we have inserted them. They were perhaps misplaced by the scribe of S'. 4 S' omits आ. 5 S' तदनु०.

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ५८ ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।
तेषाम् । वयम् । सुमतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्या-
म ॥ ५८ ॥

अङ्गिरसः एतन्नामानः अङ्गारात्मकाः । “येङ्गारा आसंस्तेङ्गिरसोभ-
वन्” इति निरुक्तम् [ऐ० वा० ३. ३४] । पूर्वं महर्षयः नः पितरः [अ-
स्माकं पितरः । नवग्वाः] नूतनस्तुतिका नवभिर्मासैरुत्ता वा । तथा
अथर्वाणश्च नः पितरः भृगवश्च नः पितरः । ॥ भृगुर्भृज्यमानो न
देहेङ्गारेष्विति निरुक्तम् [नि० ३. १७] ॥ एते सर्वे सोम्यासः सो-
मार्हाः सोमसंपादिनः । एषाम् अङ्गिरःप्रभृतीनाम् ऋषिगणमध्ये प्राधा-
न्याद् इदानीन्तनानामपि प्राचुर्येण तज्जोत्रत्वात् पितृत्वम् । यज्ञियानाम्
यज्ञार्हाणां तेषां सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहरूपायां बुद्धौ वयं स्याम
भवेम । तेषां सुमतिरस्मासु भवेद् इत्यर्थः । अपि अपि च तेषां भद्रे
कल्याणे सौमनसे सुमनसो भावः सौमनसम् । ॥ युवादिषु पाठो द्र-
ष्टव्यः ॥ तत्र स्याम भवेम । उक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टाभिधानम् एतत् ॥

नवमी ॥

अङ्गिरोभिर्यज्ञियैरा गृहीह यमं वैरूपैरिह मादयस्व ।

विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेस्मिन् बर्हिष्या निषद्य ॥ ५९ ॥

अङ्गिरःऽभिः । यज्ञियैः । आ । गृहि । इह । यमं । वैरूपैः । इह । मादयस्व ।

विवस्वन्तम् । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । बर्हिषि । आ । निऽसद्य ॥ ५९ ॥

हे यम इह अस्मिन् कर्मणि अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः सह
आ गृहि आगच्छ । कीदृशैः । यज्ञियैः यज्ञार्हैः । एवं वैरूपैः विरूपा-
क्षस्य महर्षेर्गोत्रजैः सह आ गृहि । आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे माद-
यस्व तर्पयस्व ॥ न केवलं त्वामेव ह्वयामि । किं तु ते तव यः पिता वि-
वस्वान् आदित्यः तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि । ॥ छयतेर्लटि “व-

हुलं छन्दसि” इति संप्रसारणम् ॥ अस्मिन् वहिषि आस्तीर्णे निषद्य । यथा हविः स्वीकरोति तथा आह्वयामीति शेषः । आभिमुख्येन निषद्य इति वा ॥

दशमी ॥

इमं यमं प्रस्तरमा हि रोहङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।

आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्तेना राजन् हविषो मादयस्व ॥ ६० ॥

इमम् । यम् । प्रस्तरम् । आ । हि । रोह । अङ्गिरःभिः । पितृभिः ।

सम्विदानः ।

आ । त्वा । मन्त्राः । कविशस्ताः । वहन्तु । एना । राजन् । हविषः ।

मादयस्व ॥ ६० ॥

हे यम इमम् पुरत आस्तीर्णं प्रस्तरम् वहिषम् । उपस्तीर्णो दर्भः प्रस्तरः । ॥ “मे स्त्रोऽयज्ञे” इति निषेधाद् घमभावः । “ऋदोरप्” ॥ तं प्रस्तरम् आ सीद । हि इति पादपूरणः । किमेक एव । नेत्याह । अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः सह संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः । ॥ “समोगम्यच्छि” इति आत्मनेपदम् ॥ [हे राजन्] त्वा त्वां कविशस्ताः कविभिः क्रान्तप्रज्ञैर्महर्षिभिः स्तुता मन्त्राः आह्वानसाधना आ वहन्तु आह्वानं कुर्वन्तु आगमयन्तु । आगत्य च एना एनेन अनेन । ॥ “द्वितीयादौःस्वेनः” इति एनादेशः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् इनादेशाभावः ॥ हविषः । ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ हविषा अस्माभिर्दत्तेन मादयस्व ॥

एकादशी ॥

इत एत उदारुहन् दिवस्पृष्टान्यारुहन् ।

म भूर्जयो यथा पथा चामङ्गिरसो युयुः ॥ ६१ ॥ (९)

१ O K हि रोहङ्गिं. R हि रोहङ्गिं. We with ABV Dc. २ B K उदारं. R उदारं. We with CV Dc. ३ V उदारं. ४ B C K R V Dc भूर्जयो. We with Gc.

1 S' यहिष उपस्तीर्णो &c. 2 S' एकं. 3 S' om. आ°.

इतः । एते । उत् । आ । अरुहन् । दिवः । पृष्ठानि । आ । अरुहन् ।
 म । भूऽजयः । यथा । पथा । द्याम् । अङ्गिरसः । ययुः ॥ ६१ ॥ (९)

श्वसंस्कर्तारः पुरुषाः एतत् मृतशरीरम् इतः अस्माद् भूमदेशाद् उ-
 दारुहन् ऊर्ध्वं शकटादिकम् आरोहयन् । इत एतद् इति शकटे शयने
 वा प्रेतं निदध्याद् इति विनियोगात् ॥ अनन्तरं दिवः द्युलोकस्य पृ-
 ष्ठानि स्मृष्टव्यानि उपरितनस्पलानि भोग्यस्थानानि आरुहन् आरोह-
 यन् । ॥ रुहेर्लुङि “कुमृदरुहिभ्यश्छन्दसि” इति स्त्रेः अङ् । डि-
 त्वाद् गुणाभावः ॥ द्युलोकं केन पथा आरोहयन्निति तत्राह ।
 भूर्जयः भरणवन्तो भुवं जितवन्तो वा अङ्गिरसः यथा यादृशेन पथा मा-
 र्गेण द्याम् द्युलोकं [म] ययुः प्राप्ताः । तेन मार्गेण दिवस्पृष्ठान्यारुहन्
 इति संबन्धः ॥

इत्यथर्वसंहितायां प्रथमेनुवाके अष्टादशकाण्डे षष्ठं सूक्तम् ॥

प्रथमोऽनुवाकः समाप्तः ॥

द्वितीयेनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र “यमाय सोमः” इति प्रथमं सूक्तम् ।
 अत्र आदितस्त्रिष्टुणाम् ऋचां पूर्वर्चा सह प्रेतोत्थापनकर्मणि उक्तो वि-
 नियोगः ॥

पितृमेधे “मैनमग्ने” [४] इत्यादिभिः “सहस्रणीषाः कवयः” [१८]
 इत्यन्ताभिः “अव सृज” [१०] इत्यृग्वर्जिताभिश्चतुर्दशभिर्चाम्भिर्दक्षमानं
 प्रेतशरीरं सर्वे गोत्रिण उपतिष्ठेरन् ॥

“मैनमग्ने” इति चतसृभिः प्रेतशरीरे कनिष्ठपुत्रेण दत्तम् अग्निं गो-
 त्रिण आदीपयेयुः ॥

तत्रैव कर्मणि “अजो भागः” [८] इति डाभ्यां चितेर्दक्षिणपार्श्वे अज-
 पशुं वधीयात् । यथा दहते तथा वन्धनं कार्यं मोचनं न कर्तव्यम् । तथा
 च माहकिराचार्यः “अजो हन्यते दहते एकाग्निप्रेतशरीरदहने” इति ॥

1 S' inserts प्रथमा after तत्र. 2 S' व्युक्तः for व्योगः. 3 S' इत्यृग्वर्चताभिः for इ-
 त्यृग्वर्जिताभिः. 4 S' याहि for माह.

पितृमेध एव चतुर्थेऽहनि “अव सृज” इत्यनया एकान्निकस्याहिताग्नेः
शरीरम् अनुमन्त्रयेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

यमाय सोमः पवते यमार्यं क्रियते हविः ।

यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निर्दूतो अरंकृतः ॥ १ ॥

यमार्यं । सोमः । पवते । यमार्यं । क्रियते । हविः ।

यमम् । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निर्दूतः । अरम्भऽकृतः ॥ १ ॥

यमाय देवाय सोमः पवते पूयते अभिषूयते सोमयागे यजमानैः । १ क-
र्मणि कर्तृप्रत्ययः । शप् । पूधातोः ३ । सोमसाधनो ज्योतिष्टोमादि-
रनुष्ठितश्चेद् यमो नरके पातयिष्यतीति भिया यमप्रीतये सोमोभिषूयत
इत्यर्थः । अथ वा पितृणां सोमसंवन्धेन यमस्यापि सोमोऽस्येव । किं
च यमायैव हविः आज्यादिलक्षणं क्रियते संस्क्रियते उत्पवनादिसंस्कारे-
ण । किं च यमं ह यममेव यज्ञः कृत्स्नो ज्योतिष्टोमादिः गच्छति ।
कीदृशो यज्ञः । अग्निर्दूतः । दूतो यथा स्वामिना दत्तं धनादिकं दा-
तव्याय प्रयच्छति एवम् अग्निरपि यजमानेन दत्तं हविस्तस्मै तस्मै देवाय
प्रयच्छतीत्यग्निर्दूत इत्यभिधीयते । अलंकृतः स्तोत्रशस्त्रादिभिर्भूषितः । यज्ञा
अलंम् अत्यर्थं निष्पादितः । साङ्गोपाङ्ग इत्यर्थः । यद्यपि सोमो हविश्च
उभे सर्वार्थं क्रियेते तथा यज्ञोऽपि सर्वदेवार्थः तथापि यमस्य सर्वप्राणि-
संहर्तृत्वेन वा सर्वेषां पितृलोकप्रापकत्वेन वा प्राधान्याद् यमायैव सो-
मादिकं क्रियत इत्युपचर्यते ॥

द्वितीया ॥

यमाय मधुमत्तमं जुहोता प्र च तिष्ठत ।

इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वैभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ २ ॥

यमार्यं । मधुमत्तमम् । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।

1 S' एकाहि° for एकाग्नि°. We correct according to the Kerañi. 2 S' शपधात्-
त्स्यामिसाधने for शप् । पूधातोः । सोमसाधनो. 3 S' संवन्धनो for संवन्धेन. 4 S' बलपम्.

इदम् । नमः । ऋषिभ्यः । पूर्वजेभ्यः । पूर्वैभ्यः । पथिकृतभ्यः ॥ २ ॥

अत्रापि पूर्वमन्त्रवद् यमस्य प्राधान्याभिप्रायेण होमप्रतिष्ठे तस्यैव कर्तव्ये
इत्यभिधीयते । हे यजमानाः यमायैव देवाय मधुमत्तमम् अतिशयेन म-
धुमत् सोमाज्यादिकं हविः जुहोत जुहुत । ■ “तप्तनप्तन” इति
तस्य तवादेशे गुणः ॥ प्र च तिष्ठत प्रतिष्ठां समाप्तिं यमायैव कु-
रुत । ननु यमायैव हूयते तत्तद्व्याचिष्टां पितृणां किं स्याद् इत्याशङ्क्य
तेषां नमस्कारः क्रियत इत्याह इदं नम इति । ऋषिभ्यः मन्त्रादिद्रष्टृ-
भ्यः अङ्गिरःप्रभृतिभ्यः । ॥ ऋषिर्दर्शनात् । स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यव
इति निरुक्तम् । तद् यद् एनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंभवंभ्यानर्धत् त-
च्छ्रयोऽभवस्तद् ऋषीणाम् ऋषित्वम् इति विज्ञायते । इति च निरु-
क्तम् [नि० २, ११.] ॥ ॥ ऋषयो विशेष्यन्ते । पूर्वजेभ्यः पूर्वम् उ-
त्पन्नेभ्यः इदानींतनयजमानापेक्षया तेषां पूर्वजत्वम् । अत एव पूर्वैभ्यः
पथिकृतः । [पथिकृतः पितृलोकस्य पथां कर्तारः । ये प्रथमं परेताः स्व-
र्गमार्गाणां दर्शयितारस्ते पथिकृतः पितृगणगताः । तेषां मार्गाणाम् इदा-
नीन्तनैरपि अनुस्मियमाणत्वात् । एवंमहानुभावेभ्य ऋषिभ्यः अङ्गिरःप्रभृ-
तिभ्यः इदं नमः नमस्कारोस्तु ॥

तृतीया ॥

यमार्यं घृतवत् पयो राज्ञे हविर्जुहोतन ।

स नो जीवेष्वा यमेद्दीर्घमायुः म जीवसे ॥ ३ ॥

यमार्यं । घृतवत् । पयः । राज्ञे । हविः । जुहोतन ।

सः । नः । जीवेषु । आ । यमेत् । दीर्घम् । आयुः । म । जीवसे ॥ ३ ॥

हे यजमानाः यमाय राज्ञे घृतवत् घृतोपेतं पयः क्षीरं हविः हवीरूपेण

१ A B C K R यमेद्दीर्घः. We with V G r D c P P. २ K V D c शुष्ण. We with A B C R. ३ P आयुः । ४ G r जीवसे ।

1 S' स्वयंभुवभ्यानवृषत्तृपयोऽनुवन्तदृषीणा. 2 S' has a lacuna for some eighteen or twenty letters here. The restoration is conjectural. 3 S' अनुसर्वे for अनु-
क्षिप.

संस्कृतं जुहोतन जुहोत जुहुत । ॥ तस्य तनादेशे गुणः । तेन
किं लभ्यत इत्यत आह । स प्राप्तहविः सन् नः अस्मान् जीवेषु जी-
वान्तु प्राणिषु मध्ये आ यमैत् नियमयेत् स्थापयेत् । यथा मृतिर्न भवेत्
तथा करोतु । किं च स यमः दीर्घम् आयुः शतसंवत्सरलक्षणम् । प्र-
यच्छतु इति शेषः । किमर्थम् । जीवसे जीवनाय ॥

चतुर्थी ॥

मैनमग्ने वि दहो माभि शूशुचो मास्य त्वचं विश्विपो मा शरीरम् ।

शृतं यदा करसि जातवेदोर्ध्वमेनं प्र हिणुतात पितृभ्यः ॥ ४ ॥

मा । ए॒नम् । अ॒ग्ने । वि । द॒हः । मा । अ॒भि । शू॒शुचः । मा । अ॒स्य । त्व॒चम् ।
वि॒श्विपः । मा । शरी॑रम् ।

शृतम् । यदा । करसि । जा॒त॒वे॒दः । अर्थः । ई॒म । ए॒नम् । प्र । हि॒णु॒ता॒त ।
पि॒तृ॒भ्यः । उप॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने एनं मेनं मा वि दहः विदाहम् अतिदाहं मा कार्षीः । त-
था माभि शूशुचः । ॥ शुचेर्लुङि षडि रूपम् । “दीर्घो लघोः”
इति अभ्यासस्य दीर्घः ॥ । अभितः शोकयुक्तं मा कार्षीः । उप-
र्यधश्च उभयोः पार्श्वयोरपि दाहाद् अभितः शोको भवति तदभावोत्र
प्रार्थ्यते । किं च अस्य त्वचं मा विश्विपः अन्यत्र मा गमय । त्वग्ने-
दं मा कुर्वित्वर्थः । तथा शरीरमपि मा विश्विपः । अस्य शवशरीरस्य
आहुतिरूपत्वात् पुरोडाशादिवद् विदाहाद्यभावः प्रार्थ्यते । यदा त्वम् ए-
तच्छरीरं शृतम् हविर्योग्यं पक्वं करसि करोषि । ॥ आ पाके ।
“शृतं पाके” इति कर्मणि कर्तरि वा निपातनात् शृभावः । करसी-
ति । करोतेः औत्सर्गिकः शप् । लेटि वा अडागमः ॥ । हे जा-
तवेदः जातमज्ञ अग्ने अथ शृतकरणानन्तरम् ईम एनं पितृभ्यः उपे पि-
तृसमीपं प्र हिणुतात ग्रहिणु प्रेरय ॥

१ A मेनं (omitting ध्वं). C वेदोर्ध्वमेनं. B वेदोर्ध्वमेनं. We with B & Dc. १ P
रमम्. P too, which however seems to correct it to इम (ईम् १).

1 So S'. The text in S' however, reads पितृभ्यः for पितृभ्यः.

पञ्चमी ॥

यदा शृतं कृण्वो जातवेदोऽथेममेनं परि दत्तात् पितृभ्यः ।

यदो गच्छात्यसुनीतिमेतामर्थं देवानां वशनीर्भवाति ॥ ५ ॥

यदा । शृतम् । कृण्वः । जातवेदः । अर्थः । इमम् । एनम् । परि । दत्तात् । पितृभ्यः ।

यदो इति । गच्छाति । असुनीतिम् । एताम् । अर्थः । देवानाम् । वशनीः । भवाति ॥ ५ ॥

हे जातवेदः प्राप्तहविरक्षणधन अग्रे त्वम् एनं शृतम् पक्वं यदा कृण्वः अकरोः । अथ अनन्तरम् इदम् इदानीम् एनं दाहेन संस्कृतं पुरुषं पितृभ्यः परि दत्तात् प्रयच्छ । यद्वा परिदानं रक्षणाय दानम् इति प्रसिद्धेस्तस्य रक्षणाय प्रयच्छ । उ अपि च अयम् एतां प्रसिद्धाम् असुनीतिम् असून् प्राणान् नयति लोकान्तरम् इति असुनीतिः प्राणपहर्त्री देवता तां [यदा] गच्छाति गच्छति अथ अनन्तरम् अयं देवानाम् द्योतमानानां स्वकीयानाम् इन्द्रियाणां वशनीः वशं नयतीति वशनीः । ॥ “सप्तद्विष” इत्यादिना क्षिप् ॥ चक्षुरादीन्द्रियाणां सूर्यादिदेवताप्रापको भवाति भवति ॥

षष्ठी ॥

त्रिकद्रुकेभिः पवते षड्वीरेकमिद् बृहत् ।

त्रिष्टुब् गांयत्री छन्दांसि सर्वा ता यमे आपर्णिता ॥ ६ ॥

त्रिकद्रुकेभिः । पवते । षट् । उर्वीः । एकम् । इत् । बृहत् ।

त्रिष्टुप् । गांयत्री । छन्दांसि । सर्वा । ता । यमे । आपर्णिता ॥ ६ ॥

त्रिकद्रुकेभिः त्रिकद्रुकैः । ज्योतिष्टोमगोष्टोमापुष्टोमास्त्रयः त्रिकद्रुका इत्युच्यन्ते । तैर्निमित्तभूतैस्तेषां निष्पत्तये पवते पूयते यमार्थम् अभिपूयते ।

१ A °पेधमेनं. We with CKRBVDe २ Cp इदम् । इम्, for इमम् । ३ P गच्छति । Cp गच्छाति । ४ P भवति ।

सोम इति शेषः । ज्योतिष्टोमादीनाम् अननुष्ठाने यमो हनिष्यतीति भी-
त्या तेषु सोमोभिषूयत इत्यर्थः । तथा षडुर्वीः षडुर्व्यः । “षण्मोर्वीरं-
हसस्मान्तु” [आश्व० १, २, १] इत्यत्रास्मानाद् द्यौश्च पृथिवी च अहश्च
रात्रिश्च आपश्च ओषधयश्च एताः षड् उर्व्यः । ता अपि एकमित् एकमेव
बृहत् महान्तं यमम् । उद्दिश्यैव प्रवर्तन्त इति शेषः । अथ वा बृहत् इति
उत्तरत्र अन्वेति । बृहत् बृहती छन्दः तथा त्रिष्टुप् गायत्रीति च्छ-
न्दांसि । ता तानि इतराणि [सर्वा सर्वाणि] छन्दांसि यमे आपिता
आर्पितानि पर्यवसितानि । छन्दोभिरुपलक्षिताः सर्वे मन्त्रा यमैकविषया
इत्यर्थः । ॥ ऋ. गतौ । “अतिह्री” इत्यादिना पुगागमः । “जु-
ष्टार्पिते च च्छन्दसि” इति आद्युदात्तत्वम् ॥

सप्तमी ॥

सूर्यं चक्षुषां गच्छ वातमात्मना दिवं च गच्छ पृथिवीं च धर्मभिः ।

अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठ शरीरैः ॥ ७ ॥

सूर्यम् । चक्षुषा । गच्छ । वातम् । आत्मना । दिवम् । च । गच्छ । पृथि-
वीम् । च । धर्मभिः ।

अपः । वा । गच्छ । यदि । तत्र । ते । हितम् । ओषधीषु । प्रति । तिष्ठ ।
शरीरैः ॥ ७ ॥

हे मृत पुरुष त्वं सूर्यं देवं चक्षुषा चक्षुर्द्वारेण गच्छ । सूर्यप्राप्तौ च-
क्षुरेव द्वारम् । “आदित्यश्चक्षुर्भूताक्षिणी प्राविशत्” इति [ऐ० आ० २,
४, २] पूर्वम् अक्षिणि आदित्यानुप्रवेशात् । तथा वातम् वायुं सूत्रात्मा-
नम् आत्मना । अत्र आत्मशब्देन मुख्यः प्राणोभिधीयते । तेन तं ग-
च्छ । अत्रापि “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्” इति [ऐ० आ०
२, ४, २] श्रुतेः वातप्राप्तौ प्राण एव द्वारम् । एवं धर्मभिः शरीरधारकैः
इतरैरिन्द्रियैः दिवं [च] पृथिवीं च गच्छ । वा अथ वा अपो गच्छ

१ R चक्षुषा गच्छ. De चक्षुषा गच्छ changed to चक्षुषा गच्छ. We with A C. १ A
C R C' E च गच्छ. We with B V De १ B V De वा. We with A R C E.

1 S' omits न in मृतपुष्टानि. 2 S' भूत्वाक्षिणी.

उदकानि अन्तरिक्षं वा प्राप्नुहि । यदि तत्र अप्सु अद्देवतायां ते तव हितं भवेत् । अनेन तत्तत्स्थानप्राप्तेरैच्छिकत्वं सूचितं भवति । ओषधीषु वीहियवादिषु शरीरैः स्वावयवैः कर्मेन्द्रियैः । यद्वा पूजार्थं बहुवचनम् । शरीरेण स्थूलेन प्रति तिष्ठ प्रतिष्ठितो भव ॥

अष्टमी ॥

अजो भागस्तपस्तप्तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः ।

यास्ते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहेनं सुकृतां लोके ॥ ८ ॥

अजः । भागः । तपसः । तम् । तपस्व । तम् । ते । शोचिः । तपतु । तम् । ते । अर्चिः ।

याः । ते । शिवाः । तन्वः । जातवेदः । ताभिः । वहु । एनम् । सुकृताम् । जं इति । लोकम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने अयम् अजस्तव भागः । अनुस्तरणीत्वेन अजस्य हन्यमानत्वाद् एवम् उच्यते । तं तपसा तापकेन तव तेजसा तपस्व संतापय । तम् एव अजं भागं ते तव शोचिः दीप्तिः तपतु संतापयतु । तम् एव अजं ते अर्चिः ज्वालालक्षणं तेजः तपतु ॥ एनम् अजस्य तापादिविषयताम् अभिधाय अथ प्रेतस्य अग्निमतलोकप्राप्तिम् आशास्ते । उ अपि च हे जातवेदः प्राप्तपशुलक्षणधनं त्वं ते याः शिवाः सुखकरास्तन्वः सन्ति । “ये ते अग्ने शिवे तनुवौ” [तै० ब्रा० १. १. ७. २] इत्यध्वर्युमन्त्रोक्ता विराट्स्वराडाद्याः शिवास्तन्वः सन्ति ताभिस्तनूभिः शरीरसुखकरीभिः एनं प्रेतं सुकृताम् पुण्यकृतां लोकम् स्थानं वह प्रापय ॥

नवमी ॥

यास्ते शोचयो रंहयो जातवेदो याभिरापृणासि दिवमन्तरिक्षम् ।

अजं यन्तमनु ताः समृण्वतामथेतराभिः शिवर्तमाभिः शृतं कृधि ॥ ९ ॥

१ B युन्तः. We with A C K B V De. २ C शिवं. R गृह changed to शिवं. We with A B K V De.

१ S' स्पदययै for स्वावयवैः. २ S' अजाय for अजस्य. ३ S' ज्वालालक्षणतमेव for ज्वालालक्षणं तेजः. ४ S' तनुवा.

याः । ते । शोचयः । रंहयः । जातवेदः । याभिः । आऽपृणासि । दिवम् ।
अन्तरिक्षम् ।

अजम् । यन्तम् । अनु । ताः । सम् । ऋण्वताम् । अथ । इतराभिः । शि-
वऽतमाभिः । शृतम् । कृधि ॥ ९ ॥

हे जातवेदः ते याः शोचयः । शोचयन्तीति शोचयः । तादृशा याः
सन्ति । तथा या रंहयः वेगवत्यः । ह्ररहि गतौ । औणादिक इ-
मत्ययः ॥ तन्वः सन्ति । किं च याभिस्तनूभिर्ज्वालारूपाभिः दि-
वम् अन्तरिक्षं च [आ] प्रीणासि पूरयसि तर्पयसि वा तास्तव त-
न्वो यन्तं गच्छन्ताम् अजम् अनुस्तरणीलक्षणं समृण्वताम् संगच्छन्ताम् ।
अथ । अथेत्ययं प्रकारान्तरद्योतनार्थः । इतराभिस्तनूभिः शिवतराभिः
अत्यन्तसुखकराभिः अमुं प्रेतं शृतम् पक्वं हविर्योग्यं कृधि कुरु ॥

दशमी ॥

अवं सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्तु आहुतश्चरति स्वधावान् ।

आयुर्वसान् उप यातु शेषः सं गच्छतां तन्वा सुवर्चाः ॥ १० ॥ (०)

अवं । सृज । पुनः । अग्ने । पितृभ्यः । यः । ते । आऽहुतः । चरति ।
स्वधावान् ।

आयुः । वसानः । उप । यातु । शेषः । सम् । गच्छताम् । तन्वा । सु-
वर्चाः ॥ १० ॥ (०)

हे अग्ने त्वम् एनं प्रेतं तव हविष्टेन कल्पितं पितृभ्यः पुनरव सृज
अत्यन्तं त्यज प्रयच्छ । पितृलोकस्थानायेत्यर्थः । यः प्रेतपुरुषः ते त्वयि
आहुतः आहुतिवेन दत्तः स्वधावान् अस्माभिर्दत्ताभिः स्वधाभिस्तद्वान्
सन् चरति गच्छति ॥ किं च शेषः । अपत्यनामैतत् । ॥ शेष इ-
त्यपत्यनाम शिष्यत इति [निरुक्तम् । ३. २. ४ । आयुर्वसानः] आ-

१ P P शिवम् । We with Cp. २ Cp चरति ।

1 Sāyaṇa's text too in 8' has प्रीणासि. 2 S' has सत for आयुर्वसानः and then a
space for about fifteen letters followed by यन्.

युष्मान् सन् उप यातु स्वगृहं प्रति गच्छतु । स च प्रेतः सुवर्चाः शो-
भनेन वर्चसा युक्तः सन् तन्वा पितृलोकावस्थानोचितेन शरीरेण सं
गच्छताम् युक्तो भवतु ॥ यद्वा चतुर्थपादोऽपि अपत्यविषयतया योजनी-
यः । तत्पक्षेऽपि स च शेषः सुवर्चाः सन् तन्वा स्वीयेन शरीरेण सं ग-
च्छताम् । अनेन पितृमृतिदुःखात् पुत्रस्य शरीरत्यागाभावो वर्चस्वित्वं च
प्रार्थितं भवति ॥

इत्यष्टादशकाण्डे द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

पितृमेधे “अति द्रव” इति अष्टानाम् ऋचां दह्यमानप्रेतशरीरोप-
स्थाने विनियोग उक्तः ॥

तथा एताभिरष्टभिर्दहनदेशं नीयमानं प्रेतशरीरम् अनुमन्त्रयेत् ॥

संचयनकर्मणि एताभिरष्टभिः हरिणीसंज्ञिकाभिर्ऋग्भिः अस्विपूर्ण कलशं
निखननप्रदेशं प्रति हरेयुः ॥

तत्र “अति द्रव” इति तिसृभिः प्रेतहस्तयोर्दीयमानं गोपशुक्लद्वयम्
अनुमन्त्रयेत् ॥

“स्योनास्मै भव” इति तिसृभिर्मुमूर्षु यजमानम् अग्निहोत्रशालायाम्
आस्तीर्णेषु दर्भेषु स्थापयेत् ॥

तथा एताभिसित्सृभिर्ऋग्भिः अग्नेरुत्तरपार्श्वं प्रेतस्य शरीरं शकटाद्
अवतारयेत् । इदं कर्म दहनस्थाने कर्तव्यम् ॥

तथा अस्विपूर्णकलशस्य भूमौ निखननपक्षे “स्योनास्मै भव” [१९]
इत्युवा कलशम् अभिमन्त्र्य निखनेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अति द्रव श्वानौ सारमेयौ चतुरशौ शुबलौ साधुनां पृथा ।

अथा पितृन्सुविदत्रो अपीहि यमेन ये संधमादं मर्दन्ति ॥ ११ ॥

अति । द्रव । श्वानौ । सारमेयौ । चतुःश्रुशौ । शुबलौ । साधुनां । पृथा ।

१ C' चतुःश्रुशौ ।

१ S' दहनपक्षे. २ S' अग्निहोत्रे.

अध । पितॄन् । सुविद्वान् । अपि । इहि । यमेन । ये । सधमादम् ।
मदन्ति ॥ ११ ॥

प्रेतः संबोध्यते । हे पितृलोकं गच्छन् प्रेत सारमेयौ सरमा नाम दे-
वशुनी तस्याः पुत्रौ । ॥ “स्त्रीभ्यो ढक्” ॥ । चतुरक्षौ चत्वा-
रि अक्षीणि ययोः । एकैकस्य चतुरक्षत्वम् । ॥ “बहुव्रीहौ सकथ्य-
क्षणोः” इति षच् समासान्तः ॥ । शबलौ शबलवर्णौ । यद्वा ना-
मधेयम् एतत् । श्यामशबलसंज्ञकौ । शबलाविति द्विवचनेन श्यामोपि
विवक्ष्यते । स्मर्यते हि ।

श्वानौ द्वौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।

ताभ्यां बलिं प्रदास्यामि स्यातां मे तावहिंसकौ ।

इति । तौ श्वानौ साधुना समीचीनेन ऋजुना पथा मार्गेण अति द्रव
अतीत्य गच्छ । अध अथ अनन्तरं सुविद्वान् । विद्वन्नशब्दो धनवाची ।
सुधनान् शोभनहवीरूपात्मान् । यद्वा । ॥ वेत्तेः कर्त्तव्यः ॥ । ज्ञा-
नवाची विद्वन्नशब्दः । संज्ञानान् पितॄन् अपेहि । अपशब्दः उपोपसर्ग-
स्वार्थे । उपेहि । उपगच्छेत्यर्थः । यद्वा अपशब्दो वर्जनार्थः । अप-
वृज्य मार्गासीनौ श्वानौ वर्जयित्वा पितॄन् इहि गच्छ । ॥ एतेल्लोढि
रूपम् ॥ । ये पूर्वजाः पितरो यमेन पितृराजेन सधमादम् सह मा-
दन् तृप्तिर्यस्मिन् कर्मणि तत् सधमादं सह तृप्तिर्हर्षो वा यथा भवति
तथा मदन्ति माद्यन्ति तान् इहीति संबन्धः । ॥ “सध मादस्य-
शेष्टश्चन्दसि” इति सहस्य सधादेशः । मादयतेरेरजन्तो माद इति मा-
द्यतेर्बा व्यत्ययेन घञ् ॥

द्वितीया ॥

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिपदी नृचक्षसा ।

ताभ्यां राजन् परि धेह्येनं स्वर्ग्यसा अनमीवं च धेहि ॥ १२ ॥

यौ । ते । श्वानौ । यम । रक्षितारौ । चतुःक्षौ । पथिसदी इति पथिस-
दी । नृचक्षसा ।

१ C' यमरक्षितारौ. We separate the words with P P २ C' चतुःक्षौ ।

१ S' शयलशबलवर्णौ. २ S' एक° for कर्त्तव्य. ३ S' मार्गसिनौ

ताभ्याम् । राजन् । परि । धेहि । एनम् । स्तुति । अस्मै । अनमीवम् ।
च । धेहि ॥ १२ ॥

यमरक्षितारौ यमो रक्षिता गोपायिता ययोः । ॥ “ऋतश्छन्दसि”
इति कवभावः । अन्तोदात्तप्रकरणे “त्रिचक्रादीनाम् उपसंख्यानम्”
इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ यद्वा यमशब्देन तत्स्वामिकं पुरम् उच्य-
ते । यमपुरस्य पालयितारौ । ॥ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन अन्तोदा-
त्तत्वम् ॥ चतुरक्षौ व्याख्यातम् । पचिसदी पितृभिर्गन्तव्ये मार्गे सी-
दन्तौ । ॥ “छन्दसि धनसनरक्षिमयाम्” इति विहित इन् प्रत्ययः
सदेरपि व्यत्ययेन भवति ॥ नृचक्षसा नृचक्षंसौ नृणां गन्तृणां द्र-
ष्टारौ हे राजन् पितृणां स्वामिन् ते त्वदीयौ यौ श्वानौ वर्तेते ताभ्या
श्वभ्याम् एनम् अन्वादिष्टं प्रेतं परि धेहि । परिदेहीत्यर्थः । रक्षणार्थं
दानं परिदानम् इत्युच्यते । किं च अस्मै त्वदीयं लोकं गच्छते [स्व-
स्ति] । स्वस्तीत्यविनाशिनाम् । अविनाशम् अनमीवम् अमीवो रोगः
याधा तद्रहितं स्थानं च धेहि विधेहि ॥

तृतीया ॥

उरुणसावसुतृपावुदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनौ अनु ।

तावसुभ्यं दृश्ये सूर्याय पुनर्दातामसुमधेह भद्रम् ॥ १३ ॥

उरुऽनसौ । असुऽतृपौ । उदुम्बलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु ।

तौ । असुभ्यम् । दृश्ये । सूर्याय । पुनः । दाताम् । असुम् । अद्य । इह ।

भद्रम् ॥ १३ ॥

उरुणसौ विस्तीर्णनासिकौ । ॥ नासिकाशब्दस्य नरुभावः । सुप
आकारः ॥ असुतृपौ प्राणिनाम् असुभिः प्राणैस्तृप्यन्तौ प्राणाप-
हारकौ उदुम्बलौ । विस्तीर्णवलावित्यर्थः । ॥ पूर्वपदे वर्णोपजनशब्दा-
न्दसः ॥ यमस्य दूतौ प्रेष्यौ जनान् जननवतः उत्पत्तिमतः प्राणि-
नः [अनु] अनुलक्ष्य चरतः तेषां प्राणान् अपहर्तुं सर्वत्र संचरतः ।

तौ दूतौ सूर्याय । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्र-
दानत्वाच्चतुर्थी ॥ दृश्ये दर्शनाय । ॥ इगुपधात् कित् [उ० ४.
११९] इति औणादिक इग्रन्थः । किञ्चात् लघूपधगुणाभावः ॥ सू-
र्यं द्रष्टुम् अद्य इदानीम् इह अस्मच्छरीरे भद्रम् भन्दनीयम् असुम् प-
ञ्चवृत्तिकं प्राणम् अस्मभ्यं पुनर्दाताम् पुनः प्रयच्छताम् । ॥ ददा-
तेश्चान्दसे लुङि “गातिस्था” इति सिचो लुक् । बाहुलकाद् अमा-
व्योगेऽपि अङभावः ॥

चतुर्थी ॥

सोम एकेभ्यः पवते घृतमेक उपासते ।

येभ्यो मधु प्रधावति तांश्चिदेवार्पि गच्छतात् ॥ १४ ॥

सोमः । एकेभ्यः । पवते । घृतम् । एकै । उप । आसते ।

येभ्यः । मधु । प्रधावति । तान् । चित् । एव । अर्पि । गच्छतात् ॥ १४ ॥

इदमादिभिः पञ्चभिर्वृत्तिभिः स्त्रियमाणानां यजमानानां वर्तनम् अत्र
प्रतिपाद्यते । एकेभ्यः केभ्यश्चित् पितृभ्यः सोमः पवते उपभोगाय कु-
त्यारूपेण प्रवहति येषां गोत्रजाः सामानि ब्रह्मयज्ञसमयेऽधीयते । श्रूय-
ते हि । “यत् सामानि सोम एभ्यः पवते” इति [तै० आ० २. १०.
१] ॥ एके अन्ये पितरः घृतम् आज्यम् उपासते उपगच्छन्ति । उप-
भुञ्जत इत्यर्थः । येषां पुत्रादयो यजूंषि ब्रह्मयज्ञकालेऽधीयते । श्रुतिश्च
भवति । “यद् यजूंषि घृतस्य कृत्या” इति [तै० आ० २. १०. १] ॥
येभ्यः पितृभ्यः । ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ उपभोगाय मधु क्षौद्रं
प्रधावति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति । ये आष्वर्षणान् मन्त्रान् ब्रह्मयज्ञा-
र्थम् अधीयते तेषां पितृन् प्रति [मधु] मधुकृत्या प्रवहति । तथा चा-

१ A B C R V Do प्रधावति. K प्रधावति. Gr प्रधावौ । अर्पि । P P प्रधावौ । अर्पि । We
with Sáyana. प्रधावौ can make no sense here. *Halāyudha* gives ‘a well’ as one of the
senses of प्रधि, but I know of no Vedic passage in which the word means a well.
Besides, अधि does not mean in, but upon, which will not do in the present passage.
I prefer to follow Sáyana.

स्नायते । “यद् अथर्वाङ्गिरसो मधोः कूल्याः” इति [तै० आ० २. १०. १] ।
तांश्चिदेव पूर्वोक्तान् सर्वान् एव हे म्रियमाण भ्रेत वा अपि गच्छतात्
अपिगच्छ प्रामुहि । ॥ “तुलोः” इति हेस्तातङ् आदेशः ॥

पञ्चमी ॥

ये चित् पूर्वं ऋतसांता ऋतजांता ऋतवृधः ।

ऋषीन् तपस्वतो यम तपोर्जौ अपि गच्छतात् ॥ १५ ॥

ये । चित् । पूर्वं । ऋतऽसांताः । ऋतऽजांताः । ऋतऽवृधः ।

ऋषीन् । तपस्वतः । यम । तपःऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥ १५ ॥

ये चित् ये च पूर्वं पूर्वपुरुषा ऋतसांताः ऋतम् सत्यं यज्ञो वा तेन
दत्ताः संभक्ता वा । ॥ सनतेर्निष्ठायां “जनसनखनां सन्द्यलोः” इति
आत्वम् ॥ अत एव ऋतजाताः ऋतेन सत्येन जाता उत्पन्नाः
ऋतावृधः ऋतस्य वर्धकाश्च भवन्ति । तपस्वतः तपसा युक्तान् तपोजान्
तपसः सकाशादेव उत्पन्नान् ऋषीन् अतीन्द्रियार्पदक्षिन्स्तान् हे यम य-
मवत् नियत यद्वा यमेन पितुराजेन नीयमान हे भ्रेत त्वम् अपि ग-
च्छतात् [अपिगच्छ प्रामुहि] ॥

षष्ठी ॥

तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्गियुः ।

तपो ये चक्रिरे महस्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १६ ॥

तपसा । ये । अनाधृष्याः । तपसा । ये । स्वर्गः । युः ।

तपः । ये । चक्रिरे । महः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १६ ॥

ये जनाः तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना युक्ताः सन्तः अनाधृष्याः पापै-
रप्रधृष्या भवन्ति । ये च तपसा यागादिरूपेण साधनेन स्वः स्वर्गं य-
युः यान्ति प्रामुवन्ति । ये च महः महत् तपः अन्यैर्दुष्करं राजसूयाश्व-

१ Cr चक्रिरे ।

1 S' °यर्वाङ्गिरसो for °यर्वाङ्गिरसो. 2 S' ऋतस्य वर्धकाश्च for ऋतस्य वर्धकाश्च. 3 S' has here a lacuna for about nine letters.

मेधादिकं हिरण्यगर्भाद्युपासनं वा चक्रिरे कुर्वन्ति । एते येषु लोकेषु वर्तन्ते तेषु लोकेषु तांश्चिदेव तानेव तपस्विनः हे प्रेत अपि गच्छतात् अपिगच्छ ॥

सप्तमी ॥

ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनूत्वजः ।

ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १७ ॥

ये । युध्यन्ते । प्रधनेषु । शूरासः । ये । तनूत्वजः ।

ये । वा । सहस्रदक्षिणाः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १७ ॥

प्रधनेषु । प्रकीर्णानि अस्मिन् धनानि भवन्तीति प्रधनाः संग्रामाः । तेषु शूरासः शौर्यवान्तो ये युध्यन्ते शत्रून् संग्रहरन्ति । ये च तनूत्वजः शरीराणि तत्र ये त्यक्तारो भवन्ति । ये वा ये च सहस्रदक्षिणाः सहस्रदक्षिणान् कृतून् अनुष्ठितवन्तः तान् सर्वानेव हे प्रेत त्वम् इतो गच्छ । ते येषु उत्तमेषु लोकेषु निवसन्ति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

सहस्रणीषाः कवयो ये गोपायन्ति सूर्यम् ।

ऋषीन् तर्पस्वतो यम तपोर्जा अपि गच्छतात् ॥ १८ ॥

सहस्रदक्षिणीषाः । कवयः । ये । गोपायन्ति । सूर्यम् ।

ऋषीन् । तर्पस्वतः । यम् । तपोज्ञान् । अपि । गच्छतात् ॥ १८ ॥

सहस्रणीषाः सहस्रनयनाः कवयः क्रान्तदर्शिनो ये सूर्यम् आदित्यं गोपायन्ति रक्षन्ति तपस्वतः तपसा युक्तान् तपोज्ञान् तपसः सकाशादेव उत्पन्नान् तान् ऋषीन् हे यम नियत शकटे बद्ध वा यमेन नीयमान वा हे प्रेत त्वम् अपि गच्छतात् अपि गच्छ ॥

नवमी ॥

स्योनासौ भव पृथिव्यनृक्षरा निवेशनी ।

यच्छासौ शर्म सप्रथाः ॥ १९ ॥

स्योना । असौ । भव । पृथिवि । अनृक्षरा । निवेशनी ।

यच्छ । असौ । शर्म । सप्रथाः ॥ १९ ॥

हे पृथिवि प्रथिते भूमे वेदिरूपे त्वम् अनृक्षरा अनाधिका निवेशनी निविशन्ति अत्रेति निवेशनी शयनार्हा सती असौ मुमूर्षवे जनाय अस्थिरूपप्रेताय वा स्योना सुखकरी भव । किं च असौ पूर्वोक्ताय सप्रथाः [प्रथाः] प्रख्यानं विस्तीर्णता तत्सहिता त्वं शर्म सुखं यच्छ देहि । ॥ दाण् दाने । “पाप्रा०” इत्यादिना यच्छादेशः ॥

दशमी ॥

असंवाधे पृथिव्या उरौ लोके नि धीयस्व ।

स्वधा याश्चकृषे जीवन् तास्ते सन्तु मधुश्च्युतः ॥ २० ॥ (८)

असमऽवाधे । पृथिव्याः । उरौ । लोके । नि । धीयस्व ।

स्वधाः । याः । चकृषे । जीवन् । ताः । ते । सन्तु । मधुश्च्युतः ॥ २० ॥

हे मुमूर्षो मेत वा असंवाधे । संवाधः संमर्दः । तद्रहिते उरौ विस्तीर्णे पृथिव्याः अग्निहोत्रवेदिलक्षणाया लोके लोक्यमाने स्थाने नि धीयस्व धापितो भव । ॥ दधातेः कर्मणि यक् ॥ पूर्व त्वं जीवन् जीवनवान् याः स्वधाः स्वम् आत्मानं दधाति पुण्याति धिनोतीति स्वधा अन्नम् देवानि हवींषि स्वधाकारेण दत्तानि पित्र्याणि हवींषि [च] चकृषे कृतवान् अस्ति । ॥ करोतेर्लिटि ऋदिनियमाद् इडभावः ॥ ताः स्वधाः ते तव मधुश्च्युतः मधुप्रवाहक्षारयिष्यः सन्तु भवन्तु । उपलक्षणम् एतत् । मधुरसघृतसोमादिप्रवाहरूपा भवन्तु ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

१ ॥ जीवान्ता०. ABCV जीवन्ता०. De जीवान्ता० corrected to जीवन्ता०. K. ०कृषे जीवन्ता०. The emendation is mine. २ C De मधुश्च्युतः changed to मधुभृतः. R मधुश्च्युतः. ३ P P स्वधा । We with Gr. ४ Gr जीवन्. P P जीवन् L. ५ Gr ०च्युतः ।

1 S' जीवन्तन्. 2 S' ०प्रवाहक्षार० for ०प्रवाहक्षार०.

“हयामि”[२१] इति आद्यायाः “स्योनास्मै भव”[१९] इत्यनया सह उक्तो विनियोगः ॥

“उत् त्वा वहन्तु”[२२] इत्यनया चितेर्दक्षिणपार्श्वे अंजं पशुं [वधा-
ति । यथा दह्यते] तथा वधीयात् ॥

आहिताग्नेः संस्कारार्थं विहितेषु त्रिष्वग्निषु “अपेमम”[२७] इत्यृचा आज्यं जुहुयात् ॥

पिण्डपितृयज्ञे बर्हिषि उदपात्रनिनयनानन्तरं “ये दस्यवः”[२८] इत्यृचा उभयत आदीप्तम् उल्मुकं निरस्येत् । सूत्रितं हि । “यज्ञोपवीती ये दस्यव इत्युभयत आदीप्तम् उल्मुकं त्रिः प्रसव्यं परिहृत्य निरस्यति” इति [कौ० ११. ८] ॥

पिण्डपितृयज्ञ एव “सं विशन्तु”[२९] इत्यनया आस्तीर्णे बर्हिषि तिलान् प्रकिरेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

हयामि ते मनसा मन इहेमान् गृहोँ उप जुजुषाण एहि ।

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेन स्योनास्त्रा वाता उप वान्तु शुग्माः ॥ २१ ॥

हयामि । ते । मनसा । मनः । इह । इमान् । गृहान् । उप । जुजुषाणः ।

आ । इहि ।

सम् । गच्छस्व । पितृभिः । सम् । यमेन । स्योनाः । त्वा । वाताः । उप ।

वान्तु । शुग्माः ॥ २१ ॥

हे प्रेत पुरुष ते तव संबन्धि मनः अन्तःकरणम् अस्मदीयेन मनसा इह अस्मिन् लोके हयामि आह्वयामि । इमान् अस्मदीयान् गृहान् येषु त्वाम् उद्दिश्य और्ध्वदेहिकं कर्म क्रियते तान् जुजुषाणः सेवमानः प्रीयमाणो वा । जुजुषी प्रीतिसेवनयोः । व्यत्ययेन शुः ॥ उपैहि उपागच्छ । उपेत्य च संस्कारोत्तरकालं पितृभिः पितृपितामहप्रपि-

१ P इमाम् । गृहान् । P इमाम् । गृहान् । Gr इमान् । गृहां ।

1 S' अजपशु. 2 S' has a lacuna for some nine letters here. The restoration is based upon the *Kesari*. 3 So S'.

तामहैः सं गच्छस्व सापिण्ड्यकरणेन संगतो भव । ॥ “समो ग-
म्यच्छि” इति आत्मनेपदम् ॥ यमेन तद्वाजेन च संगतो भ-
व । सोनाः । ॥ षिवुं तन्तुसंताने । अस्माद् औणादिको नप्रत्ययः ।
“च्छोः शूडनुनासिके च” इति वकारस्य ऊडादेशः ॥ पितृलोक-
गमनसमये तव अध्वजन्यश्रमम् अपनेतुं संतताः नैरनार्येण वर्तमानाः
शग्माः सुखकराः शैत्यमान्द्यसौरभ्ययुक्ता वाताः वायवस्ता त्वाम् उप
वान्तु उपगच्छन्तु । ॥ वा गतिगन्धनयोः । अदादित्वात् शपो लुक् ॥

द्वितीया ॥

उत् त्वा वहन्तु मरुतं उदवाहा उदमुतः ।

अजेन कृण्वन्तः शीतं वर्षेणोक्षन्तु बालिति ॥ २२ ॥

उत् । त्वा । वहन्तु । मरुतः । उदवाहाः । उदमुतः ।

अजेन । कृण्वन्तः । शीतम् । वर्षेण । उक्षन्तु । बाल् । इति ॥ २२ ॥

हे मेत मरुतः मरुतसंज्ञका देवास्ता त्वाम् उवहन्तु ऊर्ध्वम् आकाशे
वहन्तु धारयन्तु । यद्वा उदवाहसमभिव्याहारात् मरुच्छब्देन वायव उ-
च्यन्ते । वायवस्ताम् उपरिलोकं प्रापयन्तु इत्यर्थः । अपि च उदवाहाः
उदकं वहन्ति धारयन्तीति उदवाहा मेघाः । ॥ “पेवंवासवाह” इति
उदकशब्दस्य उदभावः ॥ अत एव उदमुतः उदकैर्भूमिं प्रापयन्तः
आर्द्राकुर्वन्तः । शीतम् शैत्यगुणं कृण्वन्तः कुर्वन्तः एवंगुणविशिष्टा मे-
घाः समीपवद्भेन अजेन सहितं त्वां वर्षेण वर्षजलेन उक्षन्तु सिञ्चन्तु ।
इतिशब्दः बाल् इत्यस्य अनुकरणशब्दतां द्योतयति । उक्ष्णसमये बाल्
इत्येवमात्मकः शब्दो यथा जायेत तथा उक्षन्तु इत्यर्थः । ॥ उक्ष से-
वने ॥

तृतीया ॥

उदहमायुरायुषे ऋते दक्षाय जीवसे ।

१ B K उदमुतः. V उदमुतः (sic). De उदमुतः changed to उदमुतः. We with A C
Op PR. २ P P यद्वत् ।

1 S' तद्वाहा for तद्वाजेन. 2 S' पिवि for पितु.

स्वानं गच्छेत् ते मनो अर्धा पितृरूपं द्रव ॥ २३ ॥

उत् । अहम् । आयुः । आयुषि । कर्त्ते । दक्षाय । जीवसे ।

स्वानं । गच्छेत् । ते । मनः । अर्ध । पितृन् । उप । द्रव ॥ २३ ॥

हे मेत ते तदीयम् आयुः उदह्वम् उच्चैःस्वरेण आह्वयामि । “ह-
न्दसि लुङ्लुङ्लिटः” इति लुङ् । “लिपिसिचिह्वश्च” इति ह्रैः अङ्
आदेशः ॥ किमर्थम् । आयुषे जीवनाय कृते कृते यज्ञादिकर्म-
णे दक्षाय वलाय । यद्वा “प्राणो वै दक्षः । अपानः क्रतुः” इति
[तै० सं० २. ५. २. ४] श्रुतेर्दक्षक्रतुशब्दाभ्यां प्राणापानावन्भिधीयेते । क-
र्त्ते अपाननव्यापाराय दक्षाय प्राणनव्यापाराय । प्राणवायोर्नासारन्भाद्
बहिर्निःसरणं प्राणनम् । अन्तराकर्षणम् अपाननम् । जीवसे जीव-
नाय प्राणधारणाय । ॥ सर्वत्र तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ एतत् स-
र्वम् आयुषि सत्येव भवतीति तदाह्वानं कियत् इत्यर्थः । ते तदीयं मनः
स्वामं स्वकीयां तनुं संस्कारजन्यम् अभिनवशरीरं गच्छतु । अथ अथ
शरीरप्राप्त्यनन्तरं पितृन् वत्सादिरूपान् उप द्रव उपलक्ष्य गच्छ । ॥ दु-
गतौ ॥

चतुर्थी ॥

मा ते मनो मासोर्माङ्गानां मा रसस्य ते ।

मा ते हास्त तन्वुः किं चनेहे ॥ २४ ॥

मा । ते । मनः । मा । असौ । मा । अङ्गानाम् । मा । रसस्य । ते ।

मा । ते । हास्त । तन्वुः । किम् । चन । इह ॥ २४ ॥

हे मेत पुरुष ते तव मनः मानसम् इन्द्रियं मा हास्त त्वं मा प-
रित्याक्षीत् । ॥ ओहाक् त्यागे । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ य-

१ So ABCĀRVDe and not स्वां. २ BR गच्छतु We with ACĀRVDe. ३ So
we with ABCĀRVDe. See Ru. ४ PP स्वाम् । We with Gr which, however,
actually reads स्वान् । ५ ई चनेहं.

1 B' पानावित्यभिधीयेते. 2 B' अन्तराकर्षणम्.

डा । ॥ ओहाङ् गतावित्यस्य रूपम् ॥ । मा गच्छतु त्वां विहाय इह मा तिष्ठतु । तथा असोस्त्रदीयस्य प्राणस्य किं चन किमपि रूपं मा हास्त । अङ्गानाम् अवयवानां हस्तपादादीनां किमपि मा हास्त । तथा ते तव देहसंवन्धिनो रसस्य रुधिरादेः किमपि मा हास्त । इह अस्मिन् लोके ते तव तन्वः शरीरस्य किं चन किमप्यङ्गं मा हास्त । लोकान्तरे मनःप्राणादिसर्वाङ्गसहितशरीरयुक्तो भवेत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

मा त्वां वृक्षः सं वाधिष्ट मा देवी पृथिवी मही ।

लोकं पितृषु वित्तैधस्व यमराजसु ॥ २५ ॥

मा । त्वा । वृक्षः । सम् । वाधिष्ट । मा । देवी । पृथिवी । मही ।

लोकम् । पितृषु । वित्ता । एधस्व । यमराजसु ॥ २५ ॥

हे मेत त्वा त्वां वृक्षः त्वदाश्रयभूतो मा सं वाधिष्ट संवार्धं हिंसनं मा कार्षीत । ॥ वाधुं विलोडने । “माङ्गि लुङ्” ॥ । तथा देवी द्योतमाना दानादिगुणयुक्ता वा मही महती पृथिवी त्वदाश्रयभूता भूमिस्त्वां मा सं वाधिष्ट । त्वं च यमराजसु यमो राजा ईश्वरो येषां ते यमराजानः तथाविधेषु पितृषु पितृदेवतासु लोकम् स्वार्न वित्ता लब्ध्वा एधस्व वर्धस्व । ॥ विद् लामे । “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” इति क्ताप्रत्ययः । “एकाच उपदेशे” इति इट्प्रतिषेधः ॥

षष्ठी ॥

यत् ते अङ्गमर्तिहितं पराचैरंपानः प्राणो य ई वा ते परेतः ।

तत् ते संगत्य पितरः सर्नीडा घासाद् घासं पुनरा वैशयन्तु ॥ २६ ॥

१ R B Dc वाधिष्ट. K वाधिष्टे. We with ACV. २ P P² यम । यमसु । ३ AB C उवातेपरैतः. K E उवातेपरैताः. De उवातेपरैताः changed to उवातेपरैतः. We with the corrected version of De. ४ A B K V Dc सर्नीडाघासादासं. We with B E.

1 S' om. "वित्यस्य रूपम् । मा गच्छतु त्वां विहाय इह मा तिष्ठतु, and has instead a lacuna for about fifteen letters. 2 S' त्वदाश्रय". 3 S' वाध.

यत् । ते । अङ्गम् । अतिहृतम् । पराचैः । अपानः । प्राणः । यः । ऊं
इति । वा । ते । पराद्धेतः ।

तत् । ते । समङ्गतम् । पितरः । सङ्नीडाः । घासात् । घासम् । पुनः ।
आ । वेशयन्तु ॥ २६ ॥

हे प्रेत ते तव यद् अङ्गम् शरीरं पराचैः पराङ्मुखम् अतिहृतम्
अतीत्य स्थितम् । अतिश्रम्य गतम् इत्यर्थः । तस्मिन् शरीरे वर्तमानः
अपानः अपानवायुः प्राणः प्राणवायुः । उशब्दः अप्यर्थे । अपि वा
ये* च अन्ये चक्षुःश्रोत्रादिरूपाः सप्तशीर्षण्याः प्राणास्ते त्वदीयाः परेताः
परागताः । अपुनरावृत्तये शरीरान्निर्गता इत्यर्थः । ते त्वदीयं तत् सर्वं
सनीलाः समाननिलयाः पितरः पितृदेवताः संगत्य संधीभूत्वा । ॥ सं-
पूर्वाद् गमेः क्लो ल्यप् । “अनुदात्तोपदेशः” इत्यादिना अनुनासिकलोपे
“ह्रस्वस्य पिति०” इति तुक् ॥ घासात् । अद्यते भुज्यते अस्मि-
न्निति घासः भोगायतनं शरीरम् । ॥ अद् भक्षणे । अधिकरणे
घञ् । “घञपोश्च” इति घस्लादेशः ॥ घासात् भोजनाधिकर-
णाच्छरीराद् घासम् भोजनाधिकरणम् अन्यच्छरीरं पुनरा वेशयन्तु अ-
भिप्रापयन्तु ॥

सप्तमी ॥

अपेमं जीवा अरुधन् गृहेभ्यस्तं निर्वहत् परि ग्रामादितः ।

मृत्युर्यमस्यासीद् दूतः प्रचेता असून् पितृभ्यो गमयां चकार ॥ २७ ॥

अप । इमम् । जीवाः । अरुधन् । गृहेभ्यः । तम् । निः । बहुत् । परि ।
ग्रामात् । इतः ।

मृत्युः । यमस्य । आसीत् । दूतः । प्रचेताः । असून् । पितृभ्यः । गम-
याम् । चकार ॥ २७ ॥

जीवाः जीवन्तः प्राणधारिणो बान्धवा इमं प्रेतं गृहेभ्यः सकाशाद्

१ P P वा । ते । Cr वा (sic) । ते । pointing to वा ते as the correct reading in the
Sāmhitā. २ None of our pada authorities have इतः. ३ Cr कामय ।

अपास्थन् । प्रेतशरीरम् अपागमयन्तु इत्यर्थः । ॥ रुधिर् आवरणे ।
 “इरितो वा” इति स्त्रेः अङ् आदेशः ॥ तं प्रेतदेहम् इतः अ-
 स्माद् ग्रामात् । परिः पञ्चम्यर्थानुवादी । यद्वा परिहरणार्थः । हे वा-
 न्धवाः तं मृतदेहं परिहृत्य निर्वहेत ग्रामाद् निर्गमयत । कुत इत्यत
 आह । मृत्युः मारकः पुरुषो यमस्य राज्ञो दूतः कर्मकर आसीत् अ-
 भवत् । प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः सः स्त्रियमाणस्य पुरुषस्य असून प्राणान्
 पितृभ्यः पितॄन् अनुप्रवेशयितुम् । ॥ “क्षिणार्थोपपदस्य [च] कर्मणि
 स्थानिनः” इति चतुर्थी ॥ गमयां चकार प्रापयामास । ॥ ग-
 मेर्ण्यन्तात् “कास्मत्ययाद्” इति आम् प्रत्ययः । कृञोऽनुप्रयोगश्च ॥

अष्टमी ॥

ये दस्यवः पितॄषु प्रविष्टा ज्ञातिमुक्ता अहुतादृश्चरन्ति ।

परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टानस्मात् प्र धमाति यज्ञात् ॥ २८ ॥

ये । दस्यवः । पितॄषु । प्रविष्टाः । ज्ञातिऽमुक्ताः । अहुतऽअदः । चरन्ति ।

पराऽपुरः । निऽपुरः । ये । भरन्ति । अग्निः । तान् । अस्मात् । प्र । धमाति ।

यज्ञात् ॥ २८ ॥

ये दस्यवः उपक्षयकारिणो राक्षसा ज्ञातिमुक्ताः ज्ञातीनां मुखमिव मुखं
 येषां ते तथोक्ताः । ज्ञातिप्रतिरूपा इत्यर्थः । अत एव पितॄषु पितृपि-
 तामहमपितामहेषु मध्ये प्रविष्टाः अहुतादः अहुतं लौकिकम् अन्नम् अ-
 दन्ति भक्षयन्तीति अहुतादः । यद्वा अहुतावस्थमेव हविर्मायया अदन्तीति
 अहुतादः । चरन्ति पितॄषु मध्ये वर्तन्ते । परापुरः पराष्टणन्ति पिण्डान्
 ददतीति परापुरः पिण्डदातारः पुत्राः । [निपुरः] निष्टणन्ति नियमेन पि-
 ण्डदानादिकं कुर्वन्तीति निपुरः पौत्राः । ॥ य पृ पालनपूरणयोः । इ-
 त्यस्माद् उभयत्र कर्तरि क्तिप् । “उदोष्ठपूर्वस्य” इति उल्लम् ॥ ये
 [च] राक्षसाः पिण्डोदकदानादिना पालयितॄन् पुत्रपौत्रादीन् भरन्ति ह-

१ CR दस्यवः. We with ABĒV De. २ CR ज्ञातिमुक्ता अहुता° (without any
 accent on ज्ञातिमुक्ता) We with BĒV De Cr

1 S' निर्देह. 2 S' om. °त्र°.

रन्ति । नाशयन्तीत्यर्थः । तान् मायाविनो राक्षसान् अग्निः अस्माद् यज्ञात् पितॄन् उद्दिश्य क्रियमाणात् य धमाति प्रथमतः प्रकर्षेण निर्गमयतु । ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । अस्मात् लेटि आडागमः । “पा-मा” इत्यादिना धमादेशः ॥

नवमी ॥

सं विशन्तिह पितरः स्वा नः स्योनं कृण्वन्तः प्रतिरन्तु आयुः ।

तेभ्यः शकेम हविषा नक्षमाणा ज्योक् जीवन्तः शरदः पुरुचीः ॥ २९ ॥

सम् । विशन्तु । इह । पितरः । स्वाः^१ । नः^२ । स्योनम् । कृण्वन्तः । प्रतिरन्तु । आयुः ।

तेभ्यः । शकेम् । हविषा । नक्षमाणाः । ज्योक् । जीवन्तः । शरदः । पुरुचीः ॥ २९ ॥

इह अस्मिन् यज्ञे नः अस्माकं स्वाः ज्ञातयो गोत्रजाः पितरः पि-
तृपितामहपितामहाः सं विशन्तु सम्भग् उपविशन्तु । उपविष्टास्ते स्यो-
नम् सुखम् अस्माकं कृण्वन्तः कुर्वन्तः आयुः जीवनं प्रतिरन्ते । ॥ प्र-
पूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ । प्रवर्धयन्तु । चिरकालम् अस्मान् जीवयन्तु
इत्यर्थः । दक्षमाणाः वर्धमाना वयं तेभ्यः पितृभ्यो हविषा चरुपुरोडा-
शादिलक्षणेन शकेम परिवर्तितुं शक्ता भूयास्म । ॥ शक्नु शक्तौ इ-
त्यस्माद् आशिषि लिङि “लिङ्याशिष्यङ्” इति अङ् प्रत्ययः ॥ । पु-
रुचीः पुरु बहुलम् अञ्चन्ति गच्छन्तीति पुरुच्यः । ॥ अञ्चते: “कृ-
विग्” इत्यादिना क्तिन् । “अनिदिताम्” इति नलोपः । “अचः”
इति अकारलोपे “चौ” इति दीर्घः । अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति
ङीप् ॥ । पुरुचीः वह्नीः शरदः संवत्सरान् । ॥ अत्यन्तसंयोगे

१ Some with **ABCKRVDe** **Cr** have **प्रतिरन्ते** । **PP** **प्रतिरन्ते** । **Sivana** **प्रतिरन्ते** । But the recent in the *Smṛiti* as well as the context doubtless suggest **प्रतिरन्त** in the *prā* path, which we accordingly adopt in spite of the *prā* MSS. Prof Whitney has rightly adopted the correction in his *Index Verborum* to his edition १ **PP** **स्याम्** १, and **Cr** **स्याम्** १ for **स्वा** १ व ।

द्वितीया ॥ ज्योक् चिरकालं जीवन्तः पितृप्रसादाज्जीवितारो भवेम ॥
दशमी ॥

यां ते धेनुं निपृणामि यमु ते क्षीर ओदनम् ।

तेना जनस्यासो भर्ता योवांसदजीवनः ॥ ३० ॥ (१)

याम् । ते । धेनुम् । निपृणामि । यम् । ऊं इति । ते । क्षीरे । ओदनम् ।

तेन । जनस्य । असः । भर्ता । यः । अत्र । असत् । अजीवनः ॥ ३० ॥

हे भूत ते तुभ्यं यां धेनुम् दोग्ध्रीं गां निपृणामि प्रयच्छामि । ॥ नि-
पूर्वः पृणातिः पित्र्ये दाने वर्तते ॥ । त्वाम् उद्दिश्य गां दत्तवान्
अस्मीत्यर्थः । तथा क्षीरे पयसि पक्वं यम् उ यं च ओदनं ते तुभ्यं नि-
पृणामि तेन धेनुसहितेन ओदनेन जनस्य अनिमतो लोकस्य भर्ता धा-
रयिता पोषयिता वा असः भवेः । ॥ हुभृज् धारणपोषणयोः ॥ यो
जनः अत्र अस्मिन् लोके अजीवनः जीवनरहितः असत् भवेत् । तस्य
जनस्येति संबन्धः । यद्वा अस्मिन् लोके जीवनरहितः असत् । पुरुषव्य-
त्ययः । स त्वम् इति संबन्धः । ॥ अस इति । अस्तेल्लेष्टि अंडा-
गमः । “इतश्च लोपः परस्मैपदेषु” इति इकारलोपः ॥

इति द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

पितृमेधे “अश्वावतीम्” [३१] इत्यृचा शवदाहानन्तरं स्नानं कृत्वा
नदीं तरतोऽनुमन्त्रयेत् । पिण्डपितृयज्ञे “ये निखाताः” [३४] इति द्वाभ्यां
द्वे समिधावादध्यात् । “शं तप” [३६] इत्यृचा भूतशरीरे पुत्रेण दक्षम्
अग्निं पुत्रो गोविणो वा दीपयेयुः । “ददामि” [३७] इत्यनया का-
म्पीलशाखया दहनस्थानं संप्रोक्षेत् । “इमां मात्रां मिमीमहे” [३९]
इत्यादिभिः सप्तभिः श्मशानदेशं प्रतिदिशं मिमीते । दिष्टिवित्तस्यादिभिः

१ K C °वांसद्. We with A B V Dc. २ G ओदने ।

1 S' आडागमः. 2 S' नदीतरतोनु° for नदी तरतोनु° which is conjectural. Kausika
has: अश्वावतीमिति नदीं तरयते । Kcs'ava: अश्वावतीत्यृचा नदीतरतामनुमन्त्रयेत् । 3 S'
मिमीत.

प्रमाणैः सप्त दक्षिणतो मिमीते । सप्त उत्तरतः । पञ्च पुरस्तात् । पञ्च पश्चात् इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अश्वावतीं प्र तर या सुशेवाक्षकं वा प्रतरं नवीयः ।

यस्ता जघान वध्यः सो अस्तु मा सो अन्यद् विदत भागधेयम् ॥३१॥

अश्वावतीम् । प्र । तर । या । सुशेवा । क्षकाकम् । वा । प्रतरम् । नवीयः ।

यः । त्वा । जघान । वध्यः । सः । अस्तु । मा । सः । अन्यत् । विदत् ।

भागधेयम् ॥ ३१ ॥

हे प्रेत अश्वावतीम् अश्वा अस्यां सन्तीति अश्वावती अश्वानाम् आकरभूता नदी । ॥ “[मन्त्रे] सोमाग्नेन्द्रिय” इति मतौ दीर्घः ॥ संज्ञाशब्दोपम । एतत्संज्ञां नदीं प्र तरयं प्रकर्षेण तारय उत्तारय । सा च नदी सुशेवा अस्मभ्यं सुसुखा भवतु । तथा क्षकाकं वा । वाशब्दश्चाप्ये । क्षकाकम् ऋक्षैः भल्लूकैरुपेतं दुष्टमृगनिषेवितं नवीयः नवतरम् अष्टष्टपूर्वम् अरण्यमपि प्रतरम् प्रकर्षेण तरामि । हे प्रेत त्वा त्वां यः पुरुषः जघान स वध्यः वधाहः अस्तु भवतु । स घातकः पुरुषः अन्यद् भागधेयम् पूर्वम् उपभुक्ताद् अन्यद् उपभोग्यं यस्तु मा विदत मा लभताम् । निर्धनो भवतित्यर्थः । ॥ विदू लाभे । अस्मात् माहि लुङि आत्मनेपदैकवचने लुदित्वात् हेः अह् आदेशः ॥

द्वितीया ॥

यमः परोर्वरो विवस्वान् ततः परं नातिं पश्यामि किं चन ।

यमे अंधरो अर्धि मे निर्विष्टो भुवो विवस्वान् च्वाततान ॥ ३२ ॥

२ Cr अक्षकाकम् । १ P Cr वध्यः । ३ A K C R परोर्वरो विवस्वान्, De यमः परोर्वरो विवस्वान् changed to यमः परोर्वरो विवस्वान्. ॥ यमः । पुरुः । यवतः । विवस्वान् । B V यमः परोर्वरो विवस्वान्. We with B V De ४ G भुवो विवस्वान्. We with A B K R V.

1 S' अकार° for आकर°. 2 S' अष्टष्टपूर्वमृगनिषे.

यमः । परः । अवरः । विवस्वान् । ततः । परम् । न । अति । पश्यामि ।
किम् । चन ।

यमे । अध्वरः । अधि । मे । निऽविष्टः । भुवः । विवस्वान् । अनुऽजात-
तान ॥ ३२ ॥

यमः विवस्वतः पुत्रः परः तेजसा अधिकोभवत् । विवस्वान् यमस्य
पिता आदित्यः अवरः तेजसा निकृष्टोभवत् । यमस्तेजसा पितुरपि अ-
धिकोभवद् इत्यर्थः । ततः तस्माद् यमात् परम् उत्कृष्टं किं चन कि-
मपि प्राणिजातं नास्ति पश्यामि अतिक्रान्तं न जानामि । तस्मिन् सर्वो-
त्कृष्टे यमे मे मदीयः अध्वरो यज्ञः अधि निविष्टः अधिकम् अवस्थितः ।
ताम्रीतिकरो वर्तत इत्यर्थः । यज्ञस्य सिद्धये विवस्वान् तत्पिता सूर्यः भुवः
भूमदेशान् अन्वाततान् स्वकिरणैर्विस्तारितवान् । ॥ तनु विस्तारे ॥

तृतीया ॥

अपांगूहन्मृतां मर्त्येभ्यः कृत्वा सर्वर्णामदधुर्विवस्वते ।

उताश्विनावभरद् यत् तदासीदजहाद् द्वा मिथुना सरण्यूः ॥ ३३ ॥

अप । अगूहेन् । अमृताम् । मर्त्येभ्यः । कृत्वा । सर्वर्णाम् । अदधुः ।
विवस्वते ।

उत । अश्विनौ । अभरत् । यत् । तत् । आसीत् । अजहात् । जं इति । द्वा ।

मिथुना । सरण्यूः ॥ ३३ ॥

“त्वष्टा दुहिते” [१. ५३] इत्यत्र इतिहासोभिहितः । सोऽत्र ऋगर्थ-
प्रतिपक्षे पुनः स्मार्यते । त्वष्टदुहिता सरण्युर्णाम विवस्वत आदित्याद्
यमौ मिथुनौ जनयांचकार । तौ च यमलौ यमश्च यमी चेत्याहुरेति-
हासिकाः । माध्यमिकोऽग्निर्माध्यमिका धाक् चेति नैरुक्ताः । ततः सर-

१ R °मृतान् for °मृतां. De °मृतान् changed to °मृतां. ॥ P अमृताम् l. Ge ममृतां l.
We with A B C K. २ P अगूहम् l. Ge गूहन् (sic) l. ३ Ge सरण्यूः l.

1 S' अधिकोभवत्. 2 S' निकृष्टोभवत्. 3 W अतः. 4 S' has यज्ञस्य repeated.
5 S' has त for ततः. "

पुस्ततेजः असहमाना स्वसमानरूपाम् अन्यां प्रतिनिधाय आश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव । सोऽपि विवस्वान् तज्जानन् आश्वमेव रूपं कृत्वा तां समभवत् । ततः अश्विनौ जज्ञाते । प्रतिनिहितायां सवर्णायां विवस्वत आदित्याद् मनुर्जज्ञ इत्ययम् अर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते ॥ मत्स्येभ्यः मरणधर्मभ्यो मनुष्येभ्यः अमृतान् मरणधर्मरहितान् आत्मनः देवा अपागूहन् तिरोहितान् अकुर्वन् । अमृतत्वप्रापकं स्वकीयं रूपं देवा मनुष्येभ्यः प्राच्छादयन् । ॥ गुह संवरणे ॥ । तथा सवर्णाम् समानरूपाम् अन्यां स्त्रियं कृत्वा विवस्वते आदित्याय अदधुः आधारयन् । प्रायच्छन्नित्यर्थः । उत अपि च सरण्यथा यद् आश्वं रूपं तदानीं स्वीकृतम् आसीत् तत् अश्विनौ अभरत् समभरत् । उदपादयद् इत्यर्थः । यद्वा अश्वभूतयोः सरण्युविवस्वतोऽयं देव आसीत् तद् अश्विनावजनयद् इत्यर्थः । सा च सरण्युस्त्वष्ट्रदुहिता निर्गमनसमये द्वा द्वौ मिथुना मिथुनौ स्त्रीपुंसात्मकौ अजहात् पर्यत्यजत् । ॥ ओहाक् त्यागे ॥ । उशब्दः अवधारणे । ॥ द्वा मिथुनेत्यत्र “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

चतुर्थी ॥

ये निखाता ये परोक्षा ये दग्धा ये चोद्धिताः ।

सर्वास्तान् आ वह पितृन् हविषे अक्षवे ॥ ३४ ॥

ये । निखाताः । ये । परोक्षाः । ये । दग्धाः । ये । च । उद्धिताः ।

सर्वान् । तान् । अक्षे । आ । वह । पितृन् । हविषे । अक्षवे ॥ ३४ ॥

ये पितरः भूमौ निखाताः निखननसंस्कारेण संस्कृताः । ॥ खनु अवदारणे । कर्मणि निष्ठा । “जनसनखनां सन्खलोः” इति आत्मन् ॥ । ये च पितरः परोक्षाः परावपनं दूरदेशे काष्ठवत्यरित्यागः । तेन संस्कृताः । ये च दग्धाः अग्निना संस्कृताः । ये च उद्धिताः संस्कारोत्तरकालम् ऊर्ध्वदेशे पितृलोके स्थिताः । एवं बहुविधाव-

१ P P उद्धिताः । We with Gr.

१ S' प्रच्छादयन् for प्राच्छादयन्. २ S' om “नित्यत्र वा छन्दसि इति पू” and has a lacuna for ten letters instead

स्थितान् तान् सर्वान् पितॄन् हविषे अन्तवे अस्माभिर्दत्तं हविर्भक्षयितुम् हे
अग्ने आ वह आनय । ३३ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः
संप्रदानत्वात् हविःशब्दाच्चतुर्थी । अद भक्षणे इत्यस्मात् “तुमर्थे सेतेन्”
इति तवेन् प्रत्ययः ३३ ॥

पञ्चमी ॥

ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।

त्वं तान् वेत्स्य यदि ते जातवेदः स्वधया यज्ञं स्वधितिं जुपन्ताम् ॥ ३४ ॥

ये । अग्निदग्धाः । ये । अनग्निदग्धाः । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयन्ते ।

त्वम् । तान् । वेत्स्य । यदि । ते । जातवेदः । स्वधया । यज्ञम् । स्वधि-

तिम् । जुपन्ताम् ॥ ३४ ॥

ये पितरः अग्निदग्धाः अग्निना संस्कृताः । ये च अनग्निदग्धाः अ-
ग्निदाहरहितेन खननादिसंस्कारेण संस्कृता दिवः द्युलोकस्य मध्ये स्वध-
या । अन्ननामैतत् । पुत्रादिभिर्दत्तेन पिण्डरूपेण हविषा । यद्वा स्वधा-
कारोपलक्षितेन पिण्डपितृयज्ञादिकर्मणा मादयन्ते दृष्टास्तृप्ता वर्तन्ते हे
जातवेदः जातानां वेदितरग्ने त्वं तान् सर्वान् पितॄन् यदि वेत्स्य जा-
नासि । “यदि वेदाः प्रमाणं स्युः” इतिवद् निश्चये यदिशब्दः । तन्मेव
तान् निश्चयेन जानासीत्यर्थः । ते सर्वे स्वधायाः संवन्धिनस् अस्मदीयं
यज्ञं स्वधितम् । स्वधा संजाता यस्य स तथोक्तः । ३३ तारकादिवाद्
इतच् प्रत्ययः ३३ । यद्वा स्वैर्ज्ञातिभिः पुत्रपौत्रादिभिः हितं विहितं
कृतम् ईदृशं यज्ञं जुपन्ताम् सेवन्ताम् ॥

षष्ठी ॥

शं तं मांति तपो अग्ने मा तन्वं तपः ।

वनेषु शुषो अस्तु ते पृथिव्यामस्तु यद्वरः ॥ ३६ ॥

१ CB यदि ते जातवेदः. Gr ते । Dc यदि ते जातवेदः changed to यदि ते जातवेदः. We with A K R. २ Or अग्निदग्धाः. We with the Samhitā. ३ A B C K R Dc तन्वं तपः. Gr तपः. Only V recites: तन्वं तपः. The latter is the correct accent, but requires further confirmation.

शम् । तपः । मा । अति । तपः । अग्ने । मा । तन्वाम् । तपः ।

वनेषु । शुभेः । अस्तु । ते । पृथिव्याम् । अस्तु । यत् । हरः ॥ ३६ ॥

हे अग्ने शम् सुखं यथा भवति तथा प्रेतशरीरं तप दह । मा अति तपः अतितापं मा कार्षीः । अतिदहने हि अस्थीन्यपि भस्मीभवन्ति तेषां संचयनादिसंस्कारेण प्रतिविधानाद् अतिदाहो निषिध्यते । तथा तन्वंः शरीराणि अस्मत्संवन्धीनि मा तपः मा धाक्षीः । तथा ते त्वदीयः शुभः शोषको ज्वालासमूहो वनेषु अरण्येषु अस्तु भवतु । हरः रसहरणशीलं यत् त्वदीयं तेजस्तत् पृथिव्याम् भूम्याम् अस्तु भवतु ॥

सप्तमी ॥

ददाम्यस्मा अवसानमेतद् य एष आगन् मम चेदभूद्विह ।

यमश्चिकित्वान् प्रायेतदाह ममैष राय उप तिष्ठतामिह ॥ ३७ ॥

ददामि । अस्मै । अवसानम् । एतत् । यः । एषः । आऽअगन् । मम ।

च । इत् । अभूत् । इह ।

यमः । चिकित्वान् । प्रति । एतत् । आह । मम । एषः । राये । उप । ति-

ष्ठताम् । इह ॥ ३७ ॥

यमो ब्रूते । अस्मै मृताय पुरुषाय अवसानम् । अवस्यन्ति निवसन्ति अस्मिन्निति अवसानम् आवासस्थानम् । एतत् स्थानं ददामि [यत् यस्मात् कारणात् एष पुरुषः आगन् मत्समीपम् अगमत् । ऋग्वेद-मेर्लुङि “मन्त्रे घस०” इति छेर्लुक् । “मो नो धातोः” इति नत्वम् ॥ स च आगतः पुरुषः इह अस्मिन् लोके मम संवन्धी अभूचेत् । यदि मत्संवन्धी मत्परिचरणशीलो भवेद् इत्यर्थः । तदा अस्मै आगतायेति पूर्वेण संवन्धः । एवं चिकित्वान् जानन् यमो मृतं पुरुषं प्रति एतद् वाक्यम् आह ब्रवीति । एषः मत्समीपम् आगतः पुरुषः

१ See foot-note १ on the previous page. २ Cp जुग्यः । ३ Cp अमुन् । ४ Cp अति ।

1 S' has ददामि for ददामि and then a hiatus for about ten letters. 2 This यत् is supplied from Sijani's text which reads यदेष instead of य एष.

रायः । ॥ रै शब्दे ॥ रायति स्तौतीति रायः मम स्तोता भू-
त्वा इह अस्मिन् मदीये लोके उप तिष्ठताम् सेवताम् ॥

अष्टमी ॥

इमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासतै ।

शते शरासु नो पुरा ॥ ३८ ॥

इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासतै ।

शते । शराऽसु । नो इति । पुरा ॥ ३८ ॥

इमाम् इति इदंशब्देन सूत्रोक्ता मात्रा अभिनयेन प्रदर्श्यते । इमाम्
एतावतीं श्मशानदेशस्य मात्राम् परिमाणं मिमीमहे अरत्तिमादेशादिमि-
तेन दण्डेन परिच्छेदयामः । ॥ माङ् माने ॥ यथा येन प्र-
कारेण अपरम् अन्यत् श्मशानकर्म मां मां न आसतै नासीत् न प्रा-
भूयात् । ॥ आस उपवेशने । अस्मात् लेटि आदागमः । “वैतोन्य-
त्र” इति ऐकारः ॥ तथा मिमीमहे इति संबन्धः । श्मशानक-
र्माप्त्येवधिसु आह शते शरस्त्विति । शतसंख्याकेषु संवत्सरेषु अस्माकं
जीवनं ब्रह्मणा परिकल्पितम् ततः पुरा शतसंवत्सरमध्ये नो नैव अस्मान्
श्मशानकर्म प्राप्नोतु । अकालमृतिरस्माकं मा भूद् इत्यर्थः ॥ एवम् उ-
त्तरे षण्मन्त्रा ध्याव्येयाः ॥

नवमी ॥

मेमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासतै ।

शते शरासु नो पुरा ॥ ३९ ॥

प्र । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासतै ।

शते । शराऽसु । नो इति । पुरा ॥ ३९ ॥

प्रेत्येतावान् अत्र विशेषः । प्रकर्षेण मिमीमहे इति श्मशानदेशमान-
स्य प्रकर्षगुणः प्रतिपाद्यते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

दशमी ॥

अपेमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासति ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४० ॥ (१०)

अपे । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासति ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४० ॥ (१०)

अत्र अप इत्युपसर्गेण अपगतदोषता मानस्य प्रतिपाद्यते । तद्दोषाश्च श्मशानलक्षणे निषिध्यन्ते । यथाह भारद्वाजः । “दहनदेशं जोषयते दक्षिणाग्रत्यक्प्रवणम् अनिरिणम् असुषिरम् अनूपरम् अभङ्गुरम्” इत्यादिना । अन्यत् पूर्ववत् ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“वीमां मात्रां मिमीमहे” इति आदितश्चतसृणाम् ऋचां श्मशानप्रमाणकरणे विनियोग उक्तः ॥

“अमासि मात्राम्” [४५] इति तिसृभिः पूर्वोक्तप्रकारेण मितं श्मशानप्रदेशम् अनुमन्त्रयेत् ॥

“उदन्वती” [४६] इति द्वाभ्यां प्रेतम् उत्थाप्य शुकटे शयने वा निदध्यात् ॥

“ये नः पितुः पितरः” [४९] इति द्वाभ्यां प्रेतशरीरे संदीपितेऽग्नौ याम्यहोमं कुर्यात् ॥

“इदमिद् वा” [५०] इति तिसृभिः श्मशानदेशं विषमसंख्याकाभिः शलाकाभिः शृङ्गाभिर्वा प्रसव्यं चिनुयात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

वीमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासति ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४१ ॥

वि । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासति ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४१ ॥

अत्र वीत्युपसर्गेण श्मशानदेशमानस्य विशिष्टगुणयोगः प्रदर्शितः ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥

द्वितीया ॥

निरिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासति ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४२ ॥

निः । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासति ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४२ ॥

अत्र निरित्युपसर्गेण निर्गतदोषता मानस्य प्रतिपाद्यते । अन्यत् समा-
नं पूर्वेण ॥

तृतीया ॥

उदिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासति ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४३ ॥

उत् । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासति ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४३ ॥

उद् इत्युपसर्गेणात्र मानस्य उक्तर्षगुणोभिधीयते । गतम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

समिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासति ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४४ ॥

सम् । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासति ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४४ ॥

इमां श्मशानदेशस्य मात्रां सं मिमीमहे । उदीरितगुणयोगेन सम्यग्
मिमीमहे । अत्र प्रत्युचं यथापरं न मासति इत्यादिरावर्त्यते । तस्या-
यम् अभिप्रायः । पुनःपुनःप्रार्थनया आदरातिशयद्योतिन्या प्रार्थ्यमानोऽर्थः
सर्वथा सिध्यतीति । गतम् अन्यत् ॥

१ Or मासते ।

1 S' स्वशान°. 2 S' तत्र. 3 S' om. 'महे । अत्र प्रत्युचं यथा° and has instead a lacuna
for about twelve letters.

पञ्चमी ॥

अमांसि मात्रां स्वरिगामायुष्मान् भूयासम् ।

यथापरं न मासतै शते शतसु नो पुरा ॥ ४५ ॥

अमांसि । मात्राम् । स्वरिः । अगाम् । आयुष्मान् । भूयासम् ।

यथा । अपरम् । न । मासतै । शते । शतसु । नो इति । पुरा ॥ ४५ ॥

मात्राम् श्मशानदेशस्य परिमाणम् अमांसि परिच्छेदितवान् अस्मि ।
उदीरितरीत्या समीचीनं मानम् अकृषीत्यर्थः । ॥ माद् माने इत्य-
स्मात् लुङि उत्तमैकवचने रूपम् ॥ तेन मानेन स्वः अगाम् स्व-
र्गं लोकं गतोस्मि । भाविस्वर्गलोकप्राप्तिस्तस्य मानस्य फलम् इत्यर्थः ।
यद्वा । ॥ अन्तर्भावितण्यर्थे एतिर्वर्तते ॥ अगाम् अगमयम्
इत्यर्थः । ॥ “इणो गा लुङि” इति गादेशः ॥ तेन च मा-
नकर्मणा अहम् आयुष्मान् शतसंवत्सरपरिमितेन आयुषा युक्तो भूया-
सम् । यथापरं न मासतै इत्यादि प्रागुक्तार्थम् ॥

षष्ठी ॥

प्राणो अपानो व्यान आयुश्चक्षुर्दृश्ये सूर्यीय ।

अपरिपरेण पथा यमराज्ञः पितृन् गच्छ ॥ ४६ ॥

प्राणः । अपानः । विज्ञानः । आयुः । चक्षुः । दृश्ये । सूर्यीय ।

अपरिपरेण । पथा । यमराज्ञः । पितृन् । गच्छ ॥ ४६ ॥

मुख्यप्राणस्य तिस्रो वृत्तयः प्राणाद्याः । मुखेनासिकाभ्यां वह्निर्निःस-
रन् वायुः प्राणः । अन्तर्गच्छन् अपानः । मध्यस्थः सन् अशितपीता-
दिकं विविधम् आनिति कृत्स्नदेहं व्यापयतीति व्यानः । आयुः जीवनं
शतसंवत्सरपरिमितम् । चक्षुः नीलपीतादिदर्शनसाधनम् इन्द्रियम् । ए-
तच्च उपलक्षणम् अन्येषाम् इन्द्रियाणाम् । सर्वम् एतद् अनुकान्तं सू-

१ Cr मासतै. २ PP यथा । Cr पथा. The Sāṃhitā MSS. all give पथा and not
यथा.

1 S' मुख्यः.

र्याय । ॥ पञ्चवर्षे चतुर्थी ॥ । सूर्यस्य दृश्ये दर्शनाय भवतु ।
प्राणादिभिः सहिताः सूर्यं पश्यन्तश्चिरकालम् अवतिष्ठेमहीत्यर्थः ॥ हे मृ-
तपुरुष त्वं यमराज्ञः यमश्चासौ राजा यमराजा तस्य स्वभूतेन अप-
रिपरेण । परिपरिणः पर्यवस्थातारश्चोराः । तद्रहितेन पथा मार्गेण पि-
तृन् गच्छ प्राप्नुहि ॥

सप्तमी ॥

ये अग्रवः शशमानाः परेयुर्हिवा द्वेषांस्वनपत्यवन्तः ।

ते द्यामुदित्वाविदन्त लोकं नाकस्य पृष्ठे अधि दीध्यानाः ॥ ४७ ॥

ये । अग्रवः । शशमानाः । पराड्युः । हिवा । द्वेषांसि । अनपत्यवन्तः ।

ते । द्याम् । उदित्वा । अविदन्त । लोकम् । नाकस्य । पृष्ठे । अधि । दी-
ध्यानाः ॥ ४७ ॥

शशमानाः । शशमानः शंसमान इति यास्कः [नि० ६, ८] । य-

द्वा ॥ शश पुतगतौ । ताच्छीलिकथानश् ॥ पुतगमनशीला
अग्रवः अग्रगामिनो ये पितरः अनपत्यवन्तः अपत्यरहिता द्वेषांसि द्वे-
षणीयानि पापानि हिवा त्वक्वा परेयुः पराजग्मुः । अमृषतेत्यर्थः । ते
पितरो द्याम् अन्तरिक्षम् उदित्य उन्नत्य ऊर्ध्वं गत्वा नाकस्य दुःखसंस्पर्श-
रहितस्य स्थानस्य पृष्ठे उपरिभागे । अधिः सप्तम्यर्षानुवादी । अधिकं वा
दीध्यानाः दीप्यमाना लोकम् सुकृतफलोपभोगस्थानम् अविदन्त अल-
भन्त । ॥ विदू लाभे । लुदित्वाद् आत्मनेपदेपि व्यत्ययेन हेः अङ्
आदेशः । यद्वा लटि “अनित्यम् आगमशासनम्” इति नुमभावः ॥

अष्टमी ॥

उदन्वती चौरवमा पीलुमतीति मध्यमा ।

तृतीया ह प्रद्यौरिति यस्यां पितर आसते ॥ ४८ ॥

१ CR अग्रवः. De अग्रवः corrected to अग्रवः. We with B K V Gr. २ Cr अविद-
न्त । ३ ACR उदन्वती. De उदन्वती corrected to उदन्वती. Cr उदन्वती । We
with B K V De.

1 S' अवतिष्ठेमही° for अवतिष्ठेमही°.

उदन्वती । द्यौः । अवमा । पीलुमती । इति । मध्यमा ।

तृतीया । ह । मध्यौः । इति । यस्याम् । पितरः । आसते ॥ ४८ ॥

पितृलोकस्य सयौत्कृष्टां वक्तुं दिव्यैर्विध्यं प्रतिपाद्यते । अवमा अधःकक्षां गता द्यौः उदन्वती उदकवती यस्याम् अवस्थिता मेघाः प्रवर्षन्ति । तस्या उदन्वतीति संज्ञेत्यर्थः ॥ मध्यमा मध्यकक्षां गता द्यौः पीलुमती इत्युच्यते । पालयन्तीति पीलवः ग्रहनक्षत्राद्वयः । ते यस्यां सन्तीति पीलुमती । तृतीया ह । ह्यंशब्दः प्रसिद्धौ । मध्यौरिति प्रसिद्धा । प्रकृष्टफलोपेता द्यौः मध्यौः । यस्यां तृतीयस्यां दिवि नाकपृष्ठाख्ये स्थाने पितरः पितृदेवता आसते निवसन्ति ॥

नवमी ॥

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुर्वन्तारिक्षम् ।

य आक्षियन्ति पृथिवीमुत द्यां तेभ्यः पितृभ्यो नमस्ता विधेम ॥ ४९ ॥

ये । नः । पितुः । पितरः । ये । पितामहाः । ये । आविविशुः । उरु ।
अन्तारिक्षम् ।

ये । आक्षियन्ति । पृथिवीम् । उत । द्याम् । तेभ्यः । पितृभ्यः । नमस्ता ।
विधेम ॥ ४९ ॥

नः अस्माकं पितृस्तातस्य ये पितरः जनकाः । ये च पितामहास्त-
जानकाः । पूजार्थं बहुवचनम् । ये च अन्ये उरु विस्तीर्णम् अन्तारि-
क्षम् आविविशुः आविष्टवन्तः । ये च पृथिवीम् आक्षियन्ति अभिनिव-
सन्ति । पृथिव्यां वर्तन्त इत्यर्थः । उतशब्दः अप्यर्थे । ये च द्याम् स्व-
र्गलोकम् आक्षियन्ति आश्रित्य निवसन्ति । इत्थं लोकत्रयं व्याप्य वर्तन्त
इत्यर्थः । तेभ्यः सर्वेभ्यः पितृभ्यः । ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ । न-
मस्ता । नम इति अन्ननाम । हविलक्षणेन अन्नेन नमस्कारेण वा विधे-
म परिवरेम । ॥ विधतिः परिचरणकर्मा ॥

१ See foot-note १ on the previous page.

1 S' मध्यकक्षा°. 2 S' has a lacuna of about seventeen letters here.

दशमी ॥

इदमिद् वा उ नापरं दिवि पश्यसि सूर्यम् ।

माता पुत्रं यथा सिचाभ्येति भूम ऊर्णुहि ॥ ५० ॥ (११)

इदम् । इत् । वै । ऊं इति । न । अपरम् । दिवि । पश्यसि । सूर्यम् ।

माता । पुत्रम् । यथा । सिचा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णुहि ॥ ५० ॥

हे मृतपुरुष इदम् इद् वा उ इदमेव खलु तव जीवनम् यद् अस्माभिः श्राद्धेषु दीयते । अपरम् अन्यद् न किञ्चिद् अस्ति । अत्रैव श्मशानदेशे निवसन् सूर्यं दिवि आकाशे पश्यसि ॥ उत्तरोर्ध्वः परोक्षकृतः । यथा येन प्रकारेण माता जननी सिचा चेलाञ्चलेन स्वकीयं पुत्रम् अभिवृणोति आच्छादयति हे भूमे पृथिवि एनं श्मशानस्थं मृतम् अभ्यूर्णुहि स्वतेजसा प्रच्छादय । शीतवातोष्णादिकं यथैनं न प्राप्नोति तथा तत्स्वरूपे अन्तर्भावयेत्यर्थः । ॥ ऊर्णुञ् छादने ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“इदमिद् वै” इति ऋचोराद्ययोः श्मशानदेशे शलाकाभिश्चयनकर्मणि विनियोग उक्तः ॥

“अग्नीषोमा पथिकृता” [५३] इति तिसृभिः प्रेतम् उत्थाप्य दहनाय शकटे निदध्यात् ॥

“इमौ युनज्मि” [५६] इत्यनया सप्तैते शकटे वृषभद्वयम् अभिमन्य युज्यात् ॥

“एतत् त्वा वासः” [५७] इत्यनया वासोऽभिमन्य प्रेतं प्रच्छादयेत् ॥

“अग्नेर्वर्म” [५८] इत्यनया सप्तच्छिद्रया गोविषया प्रेतमुत्तं प्रच्छादयेत् ॥

“दण्डं हस्तात्” [५९] इत्यनया प्रेतब्राह्मणहस्ताद् वेदयाष्टिं पुत्रो गृहीयात् ॥

“धनुर्हस्तात्” [६०] इत्यनया प्रेतक्षत्रियहस्ताद् धनुर्गृहीयात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

इदमिदं वा उ नापरं जरस्यन्यदितोपरम् ।

जाया पतिमिव वाससाभ्येनिं भूम ऊर्णुहि ॥ ५१ ॥

इदम् । इत् । वै । ऊं इति । न । अपरम् । जरसि । अन्यत् । इत् । अपरम् ।

जाया । पतिम् । इव । वाससा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णुहि ॥ ५१ ॥

जरसि जरायां जीर्यदवस्थायां यद् अन्नादिकम् उपभुक्तम् इदम् इदं वा उ इदमेव खलु परिशिष्टम् नापरम् अन्यद् भोक्तव्यम् अस्ति । इत्तः अस्मात् श्मशानदेशाद् अन्यत् स्थानमपि अस्य न विद्यते अपरं कार्यजातमपि अस्य न संभवति । इत्थं श्मशाने परित्यक्तम् एनम् हे भूमे जाया भार्या पतिं वाससेव अभ्यूर्णुहि अभिग्रन्थादय ॥

द्वितीया ॥

अभि त्र्योणोमि पृथिव्या मातुर्वस्त्रेण भद्रया ।

जीवेषु भद्रं तन्मयि स्वधा पितृषु सा त्वयि ॥ ५२ ॥

अभि । त्वा । ऊर्णोमि । पृथिव्याः । मातुः । वस्त्रेण । भद्रया ।

जीवेषु । भद्रम् । तत् । मयि । स्वधा । पितृषु । सा । त्वयि ॥ ५२ ॥

मातुः सर्वजनान्याः भद्रया । ॥ पृथ्व्यै तृतीया ॥ भद्रायाः कल्याण्याः पृथिव्याः भूम्याः संबन्धिना वस्त्रेण वाससा हे मृतपुरुष त्वा त्वाम् अभि त्र्योणोमि अभिग्रन्थादयामि । जीवेषु प्राणधारिषु जीवद्वयस्या[वात्सु मनुष्येषु मध्ये यद्] दानाय [भद्रम्] शोभनं वस्तुस्ति तन्मयि संस्कर्तरि भवतु । पितृषु पितृदेवतासु या स्वधा विद्यते । स्वधेति अन्ननाम । स्वधाकारेण ह्ययमानं हविर्लक्षणम् अन्नं यद् अस्ति सा स्वधा त्वयि । मृतपुरुषे भवतु । यद्वा स्वैर्ज्ञातिभिर्धीयते विधीयत इति स्वधा पिण्डोदकदानादिरूपा पितृहृतिकरी क्रिया स्वधा । सा त्वयि भवत्वित्यर्थः ॥

तृतीया ॥

अग्नीषोमा पथिकृता स्योनं देवेभ्यो रत्नं दधयुर्वि लोकम् ।

उप श्रेष्ठेनतं पूषणं यो वहान्वज्जोयानैः पथिभिस्तत्र गच्छतम् ॥ ५३ ॥

अग्नीषोमा । पथिऽकृता । स्योनम् । देवेभ्यः । रत्नम् । दधयुः । वि । लोकम् ।

उप । प्र । ईष्यन्तम् । पूषणम् । यः । वहान्वि । अजऽज्यानैः । पथिऽभिः ।

तत्र । गच्छतम् ॥ ५३ ॥

अग्नीषोमा अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ । ॥ “सुपां सुलुक्”

इति पूर्वसवर्ण आकारः ॥ पथिकृता पन्थानं पुण्यलोकगमनसाधनं

मार्गं कुरुत इति पथिकृतौ । ॥ तेनैव सूत्रेण विभक्तेराकारः ॥ - एवं-

गुणविशिष्टावग्नीषोमौ स्योनम् सुखकरं रत्नम्-रमणीयं यद्वा रत्नवद् उ-

त्कृष्टं लोकम् स्वर्गाख्यं देवेभ्यः । ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ देवा-

नाम् अर्थे वि दधतुः चक्रतुः । ॥ “छन्दसि परेपि” इति उपस-

र्गस्य परत्र प्रयोगः ॥ यद्वा । पुरुषव्यत्ययः । हे पथिकृतावग्नीषो-

मौ देवेभ्यः देवार्थं देवान् उद्दिश्य होतुं रत्नम् रमणीयं लोकम् स्यामं

यि दधयुः युवां कृतवन्तौ स्यः । श्रूयते हि । “राजानौ वा एतौ दे-

वतानां यद् अग्नीषोमौ । अन्नरा देवता इज्येते देवतानां विधुत्यै”

इति [तै० सं० २. ६. २. २] । यो लोकः उप समीपे श्रेष्ठन्तम् प्रगच्छ-

न्तं पूषणम् पूषाख्यं देवम् यद्वा सर्वप्राणिनां योषकं सूर्यं वहान्वि वह-

ति धारयति तत्र तस्मिन् लोके अज्ज्यानिः अजसा आर्जवेन यान्ति

१ R दधतुः. Dc दधतुः corrected to दधयुः. We with A B C K P P V Dc १ A

B O K R V श्रेष्ठन्तं. Dc reads उपश्रेष्ठन्तं corrected from उपश्रेष्ठन्तं. १ V यद्वाऽवज्ञापाने..

K यद्वाऽवज्ञापानैः (sic) B C R यद्वाऽवज्ञापाने. Dc यद्वाऽवज्ञापाने: corrected to यद्वाऽव-

ज्ञापानैः, where it must doubtless have been intended to emend not only the २ but

the १ also from the जो, but where the १ appears to have remained intact by over-

sight. If this conjecture is right the reading of V must be the result of a similar

incomplete correction of १ MS A, Stryana and Stryana's text have यद्वाऽवज्ञापानैः.

५ P P प्र । ईष्यन्तम् । Ce प्र । ईष्यन्तम् । The accent on ईष्यन्तम् is mine

गच्छन्ति एभिरिति अज्ञयानाः । तैः पथिभिर्गच्छतम् इमं प्रेतं गमय-
तम् । ॥ प्रयोज्यव्यापारवाचिना प्रयोजकव्यापारो लक्ष्यते ॥

चतुर्थी-॥

पूषा त्वेतश्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददत् पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविद्विष्येभ्यः ॥ ५४ ॥

पूषा । त्वा । इतः । च्यवयतु । प्र । विद्वान् । अनष्टपशुः । भुवनस्य । गोपाः ।
सः । त्वा । एतेभ्यः । परि । ददत् । पितृभ्यः । अग्निः । देवेभ्यः । सुवि-
द्विष्येभ्यः ॥ ५४ ॥

हे प्रेत त्वा त्वां विद्वान् जानन् पूषा एतत्तंज्ञको देवः इतः अस्मात्
स्यानात् प्र च्यावयतु निर्गमयतु । कीदृशः पूषा । अनष्टपशुः अनष्टा
अहताः पशवो येन स तथोक्तः । स खलु गवादिपशूनां पोषयिता ।
“पूषा पोषयतु” [तै० ब्रा० १. ६. २. २] “पूषा गा अन्वेतु नः पूषा र-
क्षत्वर्धतः” इत्यादिश्रुतेः [ऋ० ६. ५४. ५] । भुवनस्य भूतजातस्य गो-
पाः गोपायिता । ॥ गुपू रक्षणे । “गुपूधूपविच्छि” इति आयम-
त्वयः । क्विपि अतो लोपे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद् भवतीति त-
स्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् “लोपो व्योर्वलि” इति यकारलोपः ॥ । स
पूषा त्वा त्वाम् एतेभ्यः पितृभ्यः । एतच्छब्देन संनिहितार्थवाचिना मृत-
पुरुषसंबन्धिनः पितरः परामृश्यन्ते । त्वदीयेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहे-
भ्यः परि ददात् परिददातु । रक्षणार्थं दानं परिदानम् । ॥ तथो-
गे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । “अग्नये त्वा परिददामि” [कौ० ७. ७]
इत्यादौ तथा दर्शनात् । परिपूर्वाद् ददातेर्लेटि जाडागमः । “इतश्च
लोपः” इति इकारलोपः ॥ । तथा अग्निर्देवः दहनसंस्कारेण त्वा
सुविद्विष्येभ्यः । सुविद्वं शोभनविज्ञानम् यद्वा सुखेन लब्धव्यं धनं सु-

१ A K̄ “पितृभ्यो अग्निः”. C “पितृभ्यो अग्निः” (for “पितृभ्योऽग्निः” ?). We with B R V
Dc. २ Cc प्रविद्वान् । PP प्र विद्वान् ।

1 S' लोपः. 2 S' प्रस्तिवस्थानि for प्रति न स्थानि.

विदन्म सुपु विशेषेण दानं वा । ह्र आह च यास्कः । सुविदत्रं
 धनं भवति विन्दतेवैकोपसर्गाद् ददाते[र्वा] स्याद् द्युपसर्गात् । इति नि०
 ७. ९ ह्र । तदर्हाः सुविदत्रियाः । तेभ्यो देवेभ्यः परि ददानु ॥

पञ्चमी ॥

आयुर्विश्वायुः परि पातु त्वा पूषा त्वां पातु मपथे पुरस्तात् ।

यज्ञास्ते सुकृतो यत्र त ईयुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ ५५ ॥

आयुः । विश्वऽआयुः । परि । पातु । त्वा । पूषा । त्वा । पातु । मऽपथे ।
 पुरस्तात् ।

यत्र । आस्ते । सुकृतः । यत्र । ते । ईयुः । तत्र । त्वा । देवः । सविता ।
 दधातु ॥ ५५ ॥

आयुः [एतन्नामको जीवनाभिमानि देवः त्वा त्वां परि पासति' परि-
 पातु । कीदृश आयुः । विश्वायुः सूर्यजीवनवान् । तथा पूषा] जीवपो-
 पको देवः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि मपथे पथो गमनमार्गस्य मारग्ये त्वा
 त्वां पातु रक्षतु । यत्र यस्मिन् स्वर्गे लोके सुकृतः पुण्यकृतः आस्ते
 उपविशन्ति ते सुकृतो यत्र यस्मिन् स्वर्गसंबन्धिनि देशे नाकपृष्ठाख्ये ईयुः
 जग्मुः तत्र देशे देवः दानादिगुणयुक्तः सविता सर्वमेक एतत्तंशकः हे
 मेत त्वा त्वां दधातु धारयतु स्थापयतु ॥

षष्ठी ॥

इमौ मुनज्मि ते चह्री असुनीताय वोढवे ।

तान्वा यमस्य सार्दम् समितीश्चाव गच्छताम् ॥ ५६ ॥

इमौ । मुनज्मि । ते । चह्री इति । असुनीताय । वोढवे ।

ताभ्याम् । यमस्य । सार्दम् । समऽइतीः । च । अव । गच्छताम् ॥ ५६ ॥

हे मृतपुरुष चह्री वोढारौ इमौ अनङ्गाहौ ते तव वहनाय मुनज्मि

१ Cr ते । २ P P मुनज्मि । Cr मुनज्मि । ३ P गच्छताम् ।

1 So the text in S'. All our MSS. and vaidikas read पातु. 2 S' 'पयोगमन'.
 3 S' सर्वे.

अनसि संयोजयामि । किमर्थम् । असुनीताय असवः प्राणा नीता य-
स्मात् सः असुनीतो गतप्राणो देहः [तस्मै] । ॥ “क्रियाग्रहणं
कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ । त्यक्तप्राणं शरीरं
बोद्धवे बोद्धुम् । यद्वा सुप्तु नेतव्यः सुनीतः न सुनीतः असुनीतः । दुर्वह
इत्यर्थः । तादृशं शवं बोद्धुम् । ॥ वहेः “तुमर्थे सेसेन्” इति तु-
मर्थे तवेन् प्रत्ययः ॥ । ताभ्याम् अनहुज्यां यमस्य संबन्धि सदनम्
गृहम् इति अनेन प्रकारेण समं अब गच्छतात् सम्यग्जानीहि ॥

सप्तमी ॥

एतत् त्वा वासः प्रथमं न्वागन्पैतदूह यदिहाविभः पुरा ।

इष्टापूर्तमनुसंक्राम विद्वान् यत्र ते दत्तं बहुधा विवन्धुषु ॥ ५७ ॥

एतत् । त्वा । वासः । प्रथमम् । नु । आ । अगन् । अर्प । एतत् । ऊह ।

यत् । इह । अविभः । पुरा ।

इष्टापूर्तम् । अनुसंक्राम । विद्वान् । यत्र । ते । दत्तम् । बहुधा । विवन्-
धुषु ॥ ५७ ॥

एतत् इदं संनिहितं प्रथमम् मुख्यं वासस्त्वा त्वां नु अद्य आगन्
आगन्तुं प्राप्नोत । ॥ गमेलुङि “मन्ते यत्” इति छेलुक् । “भो
नो धातोः” इति नत्वम् ॥ । एतद् वासः अपोह परित्यज । इह
अस्मिन् भूलोके पुरा पूर्वस्मिन् जीवनकाले यद् वासः अविभः अधार-
यः । एतत् इति पूर्वेषु संबन्धः । ॥ बिभर्तेर्लुङि सिपि “भृजाम्
इत्” इति अभ्यासस्य इच्चम् ॥ । विद्वान् जानन् भोहरहितो भूत्वा
इष्टापूर्तम् इष्टम् श्रुतिचोदितम् अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि कर्म पूर्तम् स्मृत्यु-
दितं वापीकूपतटाकादिनिर्माणम् तद् उभयं स्वात्मना कृतम् अनुलक्ष्य
संक्राम गच्छ संप्राप्नुहि । यत्र यस्मिन्निष्टापूर्ते क्रियमाणे वन्धुषु बान्धवज-

१ A B K C ग्रन्थम्. De ग्रन्थम् corrected to ग्रन्थम्. We with R V. १ P पुरा ।

1 S' असुनीताय for असुनीताय. Sáyana's text too has असुनीताय. ॥ S' समजा-
नीहि. 3 S' omits the anuvāsa in स्मृत्युदितं.

नेषु बहुधा बहुप्रकारं ते त्वया विशेषेण धनं दत्तम् दक्षिणात्वेन विती-
र्णम् । अभवद् इत्यर्थः । तादृशम् इष्टापूर्तम् इति संबन्धः ॥

अष्टमी ॥

अग्नेर्वर्मं परि गोभिर्व्यस्य सं मोर्णुष्व मेदसा पीवसा च ।

नेत् त्वा धृणुर्हरसा जर्हपाणो दुधृक् विधक्षन् परि ईक्ष्याति ॥ ५८ ॥

अग्नेः । वर्मं । परि । गोभिः । व्यस्य । सम । प्र । ऊर्णुष्व । मेदसा । पी-
वसा । च ।

न । इत् । त्वा । धृणुः । हरसा । जर्हपाणः । दुधृक् । विधक्षन् । परि ई-
क्ष्याति ॥ ५८ ॥

हे मेत गोभिः । अवयवेषु अवयविशब्दः । अनुस्तरण्या गोः संब-
न्धिभिरवयवैः अग्नेः दाहकस्य बहेः वर्मं चारकं कवचं परि व्यस्य प-
रितः [संवृणु । यथाग्नेर्ज्वालाभिर्दग्धो न भवसि] तथा गोसंबन्धिभि-
रवयवैः संवृत्तो भवेत्यर्थः । ॥ व्येज् संवरणे । संब्याप्त्याफलस्य
आत्मगामित्वात् “स्वरितजितः” इति व्यतेरात्मनेपदम् ॥ उक्त
एवाचो विमियते । पीवसा पीवरेण स्थूलेन मेदसा मेदोधातुरूपया व-
पया सं मोर्णुष्व । यद्वा मेदसा वपया [पीवसा] अन्येन च पीवरेणाङ्गेन
सं मोर्णुष्व हे मेत आत्मानं सम्मक् प्रच्छादय । प्रच्छादनाभावे भीतिं
दर्शयति नेद् इति । धृणुः धर्षकः अभिभवनशीलो हरसा रसहरणशी-
लेन तेजसा जर्हपाणः अत्यथै हृष्यन् दुधृक् प्रगल्भः एवंगुणविशिष्टोभिः
त्वा त्वां विधक्षन् विशेषेण दग्धुम् इच्छन् परि परितः नेत् ईक्ष्याति
ईक्षुनं चलनं दाहासहिष्णुतया इतस्ततः पतनम् तत्रैव कुर्यात् । महाभी-
तिकरम् ईक्षुनं तव मा भूद् इत्यर्थः । ॥ नेत् इति निपातः प-

१ B नत्वा for नेत् त्वा. We with A C K R V De. २ B K V “व्यस्यन्”, De “व्यस्यन्”
changed to धृष्यन्. We with A C R. ३ M R “परिप्रायति”. We with B K V.
v Cr विधक्षन्. P P विधक्षन्.

1 S' पिश for विशेषेण. 2 S' has a lacuna for some sixteen letters here.

रिभये^१ वर्तते । उक्तं हि यास्केन । अथापि नेत्येष इद् इत्येतेन संप्रयुज्य-
ते परिभये [नि० १, १०] इति । ईङ्कतिर्गत्यर्थः । उख उखि वख वखि
इत्यादिषु गत्यर्थेषु इख इखि ईखि इति पठितत्वात् । तस्मात् लेटि आ-
हागमः । “वैतोन्वत्र” इति ऐकारः ॥

नवमी ॥

दण्डं हस्तादाददानो गतासोः सह श्रोत्रेण वर्चसा वलेन ।

अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वा मृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ५९ ॥

दण्डम् । हस्तात् । आऽददानः । गतऽसोः । सह । श्रोत्रेण । वर्चसा । वलेन ।

अत्र । एव । त्वम् । इह । वयम् । सुऽवीराः । विश्वाः । मृधः । अभिऽमा-

तीः । जयेम ॥ ५९ ॥

समावर्तनप्रभृति समन्तकं दण्डधारणं ब्राह्मणस्य विहितम् । स द-
ण्डः अस्मिन् काले पुत्रादिना धारणाय स्वीकार्य इति प्रतिपाद्यते । ग-
तासोः गता असवः प्राणा यस्मात् स तपोक्तः तथाविधस्य ब्राह्मणश-
वस्य हस्ताद् वैणवं दण्डम् आददानः स्वीकुर्वन्नाहं श्रोत्रेण शब्दश्रवण-
साधनेन्द्रियजनितेन वर्चसा श्रुताध्ययनसंभूतेन तेजसा तत्कृतेन वलेन च
सह । भवामीति शेषः ॥ अत्र अस्मिन् दहनदेश एव हे मेत त्वम् भ-
व वर्तस्व । वयं तु इह अस्मिन् भूलोके सुशेवाः सुसुखाः सन्तः विश्वाः
सर्वा मृधः संप्रामान् अभिमातीः अभिमन्यमानान् हिंसकान् शत्रून् ज-
येम अभिभवेम ॥

दशमी ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्य सह श्रोत्रेण वर्चसा वलेन ।

समागृभाय वसु भूरि पुष्टमर्वाह् त्वमेष्टुपं जीवलोकम् ॥ ६० ॥ (१२)

धनुः । हस्तात् । आऽददानः । मृतस्य । सह । श्रोत्रेण । वर्चसा । वलेन ।

१ R समारुमाय. Cr समुऽआरुमाय I. We with ABC K V Cr Dc १ K R २३
मेष्टुप. Dc त्वमेष्टुपं corrected to २२मेष्टुपं. We with ABC V Dc

[द्वितीया] ॥

उदीर्घं नार्यमि जीवलोकं गतासुमेतमुपं शेष एहि ।

हस्तग्राभस्य दधिपोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं वभूष ॥ २ ॥

उत् । ईर्घ । नारि । अभि । जीवलोक्म । गतऽसुम् । एतम् । उपं ।

शेषे । आ । इहि ।

हस्तऽग्राभस्य । दधिपोः । तव । इदम् । पत्युः । जनिऽत्वम् । अभि ।

सम् । वभूष ॥ २ ॥

हे नारि धर्मपति जीवलोकम् जीवानां जीवतां प्राणधारिणां लोकः । लोक्यते अनुभूयते जन्मान्तरकृतधर्माधर्मफलं सुखदुःखात्मकम् अस्मिन्निति लोकः भूलोकः । “उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्” इति श्रुतेः । तथाविधं जीवलोकम् अभिलक्ष्य उदीर्घं उक्तञ्च । पत्युः सकाशाद् उच्यते । ॥ ईर् गतौ कम्पने च । “अदिप्रभृतिभ्यः शपः” इति शपो लुक् ॥ गतासुम् गता असयः प्राणा यस्मात् स तथोक्तः तथाविधम् एतं पतिम् उप शेषे उपेत्य तेन सार्धं शयनं करोपि । ॥ शीर् स्वप्ने । अदादित्वात् शपो लुक् ॥ अयम् अर्थः । पूर्वम् अदृष्टार्थम् अनुगमनम् उक्तम् । इदानीं शास्त्राविरोधिदृष्टफलानुरोधेन तत् उत्थानं प्रतिपाद्यते । दृष्टफलाभावप्रतिपत्त्यर्थं गतासुम् इति विशेषणम् । उपशयने दृष्टप्रयोजनं नास्तीत्यतः एहि पत्युः सकाशाद् आगच्छ ॥ जीवनावस्थायामेव पतिसकाशात् सर्वम् ऐहिकं पुत्रादिलक्षणम् अभिप्राप्तम् अतोपि हेतोरागच्छेति प्रतिपाद्यते हस्तग्राभस्येति । हस्तं गृह्णातीति हस्तग्राभः पाणिग्रहणकर्ता [तस्य] । ॥ ग्रह उपादाने इत्यस्मात् “कर्मण्यण्” इति अण् प्रत्ययः । “हग्रहोर्भश्छन्दसि” इति भत्वम् ॥ दधिपोः धारयितुः तव पत्युः इदं जनित्वम् अपत्यादि-

१ V K दिधिपो°. De दिधिपो° changed to दिधिपो°. P P दिधिपोः । Or दिधिपोः । We with OR.

1 S' has a lacuna of four letters in place of करोपि । शी°. 2 S' has a lacuna for about fifteen letters before उपशयने.

रूपेण जन्मत्वम् अभि सं बभूथ अभिसंग्राह्नासि । ॥ “बभूथात-
न्य जगृभ्म ववर्येति निगमे” इति इदभावो निपात्यते ॥

“अपश्यं युवतिम्” इति द्वाभ्याम् चुम्भ्यां चितौ पार्श्वतः परिणी-
यमानां गाम् अनुमन्त्रयते । तत्र आद्या

सूक्ते तृतीया ॥

अपश्यं युवतिं नीयमानां जीवां मृतेभ्यः परिणीयमानाम् ।

अन्धेन यत् तमसा प्रावृतासीत् प्राक्तो अपाचीमनयं तदेनाम् ॥ ३ ॥

अपश्यम् । युवतिम् । नीयमानाम् । जीवाम् । मृतेभ्यः । परिणीयमानाम् ।

अन्धेन । यत् । तमसा । प्रावृता । आसीत् । प्राक्तः । अपाचीम् । अनयम् ।

तत् । एनाम् ॥ ३ ॥

युवतिम् यौवनावस्थोपेतां नीयमानाम् श्वसमीपं प्राप्यमाणां जीवाम्
जीवनीं मृतेभ्यः । ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ । त्यक्तप्राणेभ्यः पुरुषे-
भ्यः मृतपुरुषार्थं परिणीयमानाम् दारुचित्यध्यादिसहितं शवं परितः प्र-
सव्यं नीयमानां गाम् अनुस्तरण्याख्याम् अपश्यम् पश्यामि अवलोक-
यामि । ॥ “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति वर्तमाने लङ् ॥ । जी-
वदवस्थापन्नाया युवतेर्गौः श्वपरिणयनम् अयुक्तम् इति जानामीत्यभिप्रायः ।
अनुस्तरणी सा गौः यत् यस्माद् अन्धेन दृष्टुपपातकेन गाढेन तमसा
तमिक्षेण अज्ञानलक्षणेन प्रावृता प्रकर्षेण वेष्टिता आसीत् । हिताहितवि-
भागं स्वयं न जानातीत्यर्थः । तत् तस्माच्चेतोः एनां गां प्राक्तः पूर्वदे-
शात् श्वसमीपाद् अपाचीम् अपाङ्मुखीं शवात् पराङ्मुखीम् अस्मदभि-
मुखीम् अनयम् प्रापयामि । ॥ पूर्ववत् लङ् ॥

चतुर्थी ॥

प्रजानंत्यग्निं जीवलोकं देवानां पन्थामनुसंचरन्ती ।

१ P P R जीवामृतेभ्यः. We with C K V Dc. २ Cp. युवतीम् । ३ P P जीवाम् ।

मृतेभ्यः । ४ K प्रजानंत्यग्निं. We with A B C V Dc.

1 S' घातेन for घातकेन. 2 S' य for न.

संमऽआगृभाय । वसु । भूरि । पुष्टम् । अर्वाङ् । त्वम् । आ । इहि । उ-
प । जीवऽलोकम् ॥ ६० ॥ (१२)

मृतस्य त्वक्प्राणस्य क्षत्रियस्य हस्ताद् धनुश्चापम् आददानः गृह्ण-
हं क्षत्रेण क्षतात् त्रायत इति क्षत्रम् क्षत्रजातेरसाधारणं तेजः तेन ते-
जसा [वर्चसा] पराभिभवसमर्थेन वीर्येण तत्कृतवलेन च सह युक्तो भ-
वामि ॥ भूरि बहुलं पुष्टम् पोषकं वसु धनम् अस्मभ्यं दातुं समागृभा-
य सम्यग् अभिमुखं गृहाण आदत्स्व । अग्रह उपादाने । “ह-
न्दसि शायजपि” इति हल उत्तरस्य आग्रहस्य शायजादेशः ॥ ए-
वं धनं गृहीत्वा जीवलोकम् जीवानां लोकं भूलोकम् उपलक्ष्य अर्वाङ्
अस्मदभिमुखः सन् त्वम् एहि आगच्छ । आगत्य अस्मभ्यम् इष्टप-
नादिकं प्रपच्छेत्यर्थः ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

अष्टादशकाण्डस्य द्वितीयोनुवाकः ॥

तृतीयेनुवाके सप्त सूक्तानि । [तच्च प्रथम]सूक्तस्य आद्यया चितौ भा-
यी मेतेन सह संवेशयेत् । षष्कपाठस्तु

[मथमा] ॥

इपं नारीं पतिलोकं वृणाना नि पद्यत उप त्वा मर्य मेतम् ।

धर्मं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि ॥ १ ॥

इयम् । नारी । पतिऽलोकम् । वृणाऽना । नि । पद्यते । उप । त्वा । मर्यम् ।
प्रददतम् ।

धर्मम् । पुराणम् । अनुऽपालयन्ती । तस्यै । प्रजाम् । द्रविणम् । च । इ-
ह । धेहि ॥ १ ॥

१ See note १ on the previous page. २ A B K V *पादर्वती. De *पादर्वती, the v being changed from some other letter. We with C R. ३ B धेहि. We with A C K R V De. ४ P *पादर्वती. De *पादर्वती. ५

१ S' क्षत्रियेण. २ S' has a lacuna for twelve letters in place of त्वम् प्रथमं. ३ S' मथमा.

इयं पुरोवर्तिनी नारी स्त्री । ॥ “नृनस्योर्वृद्धिश्च” इति शार्ङ्ग-
खादिपु पाठात् ङीन् प्रत्ययः । “क्षित्यादिर्नित्यम्” इति आद्युदात्त-
त्वम् ॥ पतिलोकम् पत्युलोकः पतिलोकः पत्या अनुष्ठितानां या-
गदानहोमादीनां फलभूतं स्वर्गादि स्थानम् तं पतिलोकं वृणाना सहधर्म-
चारिणीत्वेन संभजमाना । ॥ वृङ् संभक्तौ । लटः शानच् । क्यादि-
त्वात् आ प्रत्ययः । “चितः” इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ एवंभूता स्त्री
हे मर्त्य मरणधर्मन् मनुष्य प्रेतम् प्रकर्षेण गतम् अस्माद् भूलोकाद् वि-
निर्गतं त्वा त्वाम् उप नि पद्यते समीपे नितरां गच्छति । अनुमरणार्थं
प्राप्नोतीत्यर्थः । ॥ पद गतौ । दिवादित्वात् श्यन् प्रत्ययः ॥ क-
साद्धेतोरित्याह । पुराणम् पुरातनम् अनादिशिष्टाचारसिद्धं स्मृतिपुरा-
णादिप्रसिद्धं वा । ॥ “पुराणप्रोक्तेषु” इत्यत्र पुराणेति निपातनात्
तुङभावाः ॥ धर्मम् सुकृतम् अनुपालयन्ती । आनुपूर्व्येण संपदा-
याविच्छेदेन परिपालनम् अनुपालनम् । तत् कुर्वती । ॥ “लक्षण-
हेत्वोः क्रियायाः” इति हेतौ शतृप्रत्ययः ॥ स्मृतिपुराणादिप्रसिद्ध-
धर्मस्य अनुमरणजन्यस्य अनुपालनाद्धेतोरित्यर्थः । स्मर्यते हि ।

भर्तारम् उद्धरेन्नारी प्रविष्टा सह पावकम् ।

ब्यालग्राही यथा सर्प बलाद् उद्धरते विलात ।

इति । तस्यै तथाविधायै अनुमरणं कृतवत्यै स्त्रियै इह अस्मिन् भूलोके
जन्मान्तरे लोकान्तरेपि प्रजाम् । प्रजस्यत इति प्रजा । ॥ “उपसर्गे
च संज्ञायाम्” इति जनेर्हप्रत्ययः ॥ तां पुत्रपौत्रादिरूपां त्रविणम्
धनं च धेहि प्रयच्छ । अनुमरणप्रभावाज्जन्मान्तरेपि स एव तस्याः प-
तिर्भवतीत्यर्थः । ॥ दुधाञ् दानधारणयोः । “ध्वसोरेद्धावभ्यासलो-
पश्च” इति एच्चाभ्यासलोपौ ॥

उपनिपद्यमाना सा यदि इह लोके पुनर्जीवितुम् इच्छेत् तदा “उ-
दीर्घ” इत्यनया द्वितीययर्चा प्रेतेन सह संविष्टां ताम् अभिमन्य उ-
न्यापयेत् ॥ पाठस्तु

1 S' फलभूतं for फलभूतं. 2 S' inserts स्मर्यते हि after “भवतीत्यर्थः”, but quotes no
smṛiti. Śāyana might have intended to fill in but probably never filled in the
blank by a suitable quotation.

अयं ते गोपतिस्तं जुषस्व स्वर्गं लोकमधि रोहयैनम् ॥ ४ ॥

प्रजानती । अङ्ग्रे । जीवलोकम् । देवानां । पन्थाम् । अनुसंचरन्ती ।
अयम् । ते । गोऽपतिः । तम् । जुषस्व । स्वःऽगम् । लोकम् । अधि ।
रोहय । एनम् ॥ ४ ॥

हे अङ्ग्रे । गोनामैतत् । अहन्तव्ये हे गौः जीवलोकम् जीवानां लोको
जीवलोकः भूलोकः । तं प्रजानती प्रकर्षेण जानाना । ३ ज्ञा ज-
वबोधने इत्यस्मात् लटः शत्रादेशः । “ज्ञाननोर्जा” इति जादेशः ।
“श्राम्यस्तयोरातः” इति आहोपः । “उगितश्च” इति डीप् । “श-
तुरनुमः” इति नद्या उदात्तावम् ३ । तथा देवानाम् इन्द्रादीनां
पन्थाम् पन्थानं मार्गं यज्ञलक्षणम् अनुसंचरन्ती अनुलक्ष्य गच्छन्ती क्षी-
रदध्यादिहविर्निष्पादयन्ती । त्वम् आगच्छेति शेषः । ते तव अयं गोप-
तिः गोस्वामी । तं जुषस्व सेवस्व । एनं मृतं पुरुषं स्वर्गं लोकम् अधि
रोहय प्रापय ॥

पितृमेधे चतुर्थेऽहनि संचयनाख्ये कर्मणि “उप धामुप वेतसम्”
इति पञ्चमीपठौभ्यां मन्त्रीका ओषधीरभिमन्य ताभिः क्षीरेण ब्राह्मण-
स्य अस्मीनि अवसिद्धेत् । तांश्च ओषधयः वेतसाश्च कर्णी[च] नदीफेनं
च अवका च गर्हका च बृहद्दूर्वा च मण्डूकपर्णी चेत्येवमाद्याः ॥

पञ्चमी ॥

उप धामुप वेतसमवतरो नदीनाम् ।

अग्रे पिष्टमपामसि ॥ ५ ॥

१ B K वेतस°. We with C V. Dc वेतस° changed to वेतस°. २ B K V Dc पितृ-
म°. We with A C R.

1 S' चतुर्थे इति for चतुर्थेऽहनि. 2 So Kesava too: उपधामुप वेतसमिति द्वे शं ते नी-
हार इत्येकम् । एताभिर्ग्रामिभिरन्त्रोक्तानाम् ओषधीनाम् उद्धृत् क्षीरं चैकत्र कृत्या अभिमन्य ब्राह्मण-
स्यास्मीनि निविशति । मन्त्रीका ओषधय उच्यन्ते । वेतसश्च कर्णश्च नदीफेनश्च अवका च गर्हक-
का च बृहद्दूर्वा च धापाशपेनश्च मण्डूकपर्णी च धनिका च । एता मन्त्रोक्तार ओषधयः ॥ (XI-3)

3 After this S' has a lacuna for about sixteen letters and omits the text of the next
(5th) verse giving merely the commentary. 4 S' omits च°. 5 This portion is
in S' mixed up with the commentary on verse 5.

उप । घाम् । उप । वेतसम् । अवतुतरेः । नदीनाम् ।
अग्ने । पित्तम् । अपाम् । अस्ति ॥ ५ ॥

नदीनाम् नदनशीलानाम् अपाम् । नदनाब्ज इति यास्कः [नि० २. २४] । मन्त्रवर्णश्च भवति । “अहावनदता हते । तस्मादा नद्यो नाम स्य” इति [३. १३. १] । ऽपचादिषु नदद् इति पाठात् “टिह्वाणञ्” इत्यादिना ङीप् ऽ । नदनशीलानाम् अपां संवन्धिनीं घाम् उप । [अत्र घोशब्दः अवकावाची] । जलस्योपरि प्ररुढा भूतंसर्शरहिता अवका उच्यन्ते । तत्समीपे । तथा वेतसम् उप । वेतसो नदीतीरगतो वृक्षविशेषः । तस्य समीपे । यद्वा सप्तम्यर्थप्रतिपादकाबुधशब्दौ । अचकासु वेतसे चेत्यर्थः । अवस्तरः अतिशयेन अवन् रक्षणसमर्थः सारभूतांशो विद्यते । वेतसस्य च अवकानां च अपसारत्वं तैत्तिरीये समान्नायते । “अपां वा एतात् पुष्पं यद् वेतसः । अपां शरोऽवका । वेतसशाखया चावकाभिश्च विकर्षति” इति [तै० सं० ५. ४. ४. २] । हे अग्ने त्वमपि अपां पित्तम् अप्संवन्धी पित्तधातुरसि । “शुचिरपित्तम् और्वस्तु” इति अभिधानकारः । यतस्तम् अपां संवन्ध्यसि अतस्त्वाम् अप्संवन्धिनीभिः अवकावेतसशाखानदीफेनवृहदूर्वाद्योषधीभिः शमयामीति शेषः । औषधयः केशवेन पङ्क्तिकारेण परिगणिताः । वेतसाश्च कर्णौ [च] नदीफेनं चावका च बर्हका च वृहदूर्वा च मण्डूकपर्णी चेति । ऽअवस्तर इति । अव रक्षणे इत्यस्मात् लटः शब्दादेशः । ततः प्रकर्षार्थे तरप् ऽ ॥

पृष्ठी ॥

यं त्वमग्ने समदहस्तम् निर्वोपया पुनः ।

१ Cr वेतसम् । २ Cr अवस्तरः । ३ Cr पित्तम् । L P पित्तम् । P पित्तम् ।

1 In S' the words from सप्त to मण्डूकपर्णीखेवमाद्याः in the introductory paragraph of the comment on this verse are found in place of the words [अत्र घोशब्दः अवकावाची] which we have restored from guess. 2 S' om. औषधः. 3 S' कर्णौ. Kesava कर्णश्च. 4 Kesava गुरुहेरुका.

क्याम्बूरजं रोहनु शाण्डदूर्वा व्यल्कशा ॥ ६ ॥

यम् । तम् । अग्ने । समऽअर्दहः । तम् । ऊं इति । निः । वापय । पुनः ।

क्याम्बूः । अत्र । रोहनु । शाण्डदूर्वा । विऽअल्कशा ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं यं पुरुषं समदहः सम्यग् दग्धवान् असि तमु तं खलु त्वं पुनर्निर्वापय निर्वृतं सुखितं कुरु । दाहजनिष्यपरिहारेणेत्यर्थः । एतदर्थमेव हि पूर्वम् अपां पिबन्म असीति अग्नेरप्यार्थतम् उक्तम् । ३ निरुपलुष्टाद् “वा गतिगन्धनयोः” इत्यस्मात् णिचि “आतां पुङ्गौ” इति पुगागमः ३ । दाहनिर्वापणस्य परां काष्ठाम् आह क्याम्बूरित्युत्तरार्धेन । अत्र अस्मिन् दहनप्रदेशे क्याम्बूः ओषधिविशेषः रोहनु प्ररोहनु उत्पद्यताम् । तथा शाण्डदूर्वा जलसमीपे उत्पद्यमाना अण्डाकृतिमूलसहिता दीर्घकाण्डा वा दूर्वा शाण्डदूर्वा सा बृहदूर्वेत्युच्यते । सा व्यल्कशा अल्काः शाखाः । ३ शी मत्वर्षीयः ३ । विविधशाखोपेता । रोहत्विति संबन्धः ॥

“इदं त एकम्” इत्यनया सप्तम्या आहिताग्नेः प्रेतस्याग्ने अग्नित्रयं धारयित्वा अनुमन्त्रयते ॥ तत्पाठस्तु

[सप्तमी] ॥

इदं त एकं पर ऊं त एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व ।

संवेशने तन्वा इ चारुं एधि म्रियो देवानां परमे सधस्ये ॥ ७ ॥

इदम् । ते । एकम् । परः । ऊं इति । ते । एकम् । तृतीयेन । ज्योतिषा ।

सम् । विशस्व ।

समऽवेशने । तन्वा । चारुः । एधि । म्रियः । देवानां । परमे । सधस्ये ॥ ७ ॥

१ B K V व्यल्कशा. De व्यल्कशा. G विऽअल्कशा. We with A K C R. २ B O संवेशने. C समऽवेशने. P P समऽवेशने. We with A K R V De. ३ K K V तन्वाशा. De तन्वाचारुं changed to तन्वाचारु. We with A B C R.

1 S परिहारेणेत्यर्थः. 2 S सो.

हे प्रेत ते तव परलोकगमनाय इदम् एकम् गार्हपत्याख्यं ज्योतिः ।
 तथा परः परस्तात् ते तव । उशब्दः अग्नये । अन्वाहार्यपचनाख्यम-
 पि एकं ज्योतिः । तृतीयेन चित्तसंख्यापूरकेण ज्योतिषा आहवनीयाख्ये-
 न सं विशस्व संगतो भव । साकल्येन आत्मानम् आहवनीयं गमये-
 त्यर्थः । इत्थम् अग्निसंवेशने सति तन्वा संस्कारजनितेन देवशरीरेण
 चारुः शोभनः एषि भव । ॥ अस भुवीत्यस्माल्लोटि “ध्वसोरेद्धा-
 [वभ्यासलोपश्च” इति अकारस्य एत्वम् । तस्य “असिद्धवद् अघ्रा
 भात्” इति असिद्धत्वात् “हुङ्गल्म्यः” इति हेर्धित्वम् ॥ ततः
 परमे उत्कृष्टे सधस्ये सहस्याने देवलोके देवानाम् इन्द्रादीनां म्रियः म्री-
 तिषिषयो भव । ॥ सह तिष्ठन्ति अस्मिन्निति सधस्यः । “घञर्थे
 कविधानम्” इति अधिकरणे तिष्ठतेः कप्रत्ययः । “सध मादस्ययोश्छ-
 न्दसि” इति सहस्य सधादेशः ॥ यद्वा अग्निसंस्कारजनितदेवश-
 रीरेण चारुर्भूत्वा देवलोके देवानां म्रिय एधीत्येकवाक्यता ॥

“उत्तिष्ठ मेहि” इत्यष्टम्या “प्र च्यवस्व” इति नवम्या च दहनप्र-
 देशं नेतुं प्रेतम् उत्थापयेत् ॥

तत्र अष्टमी ॥

उत्तिष्ठ मेहि प्र द्वौकः कृणुष्व सलिले सधस्ये ।

तत्र त्वं पितृभिः संविद्वानः सं सोमेन मदस्व सं स्वधाभिः ॥ ८ ॥

उत् । तिष्ठ । प्र । इहि । प्र । द्रव । ओकः । कृणुष्व । सलिले । सधस्ये ।

तत्र । त्वम् । पितृभिः । समऽविद्वानः । सम । सोमेन । मदस्व । सम ।

स्वधाभिः ॥ ८ ॥

हे प्रेत त्वम् उत्तिष्ठ अस्मात् स्नानाद् ऊर्ध्वं तिष्ठ । ॥ “उदो-
 नूर्ध्वकर्मणि” इति पर्युदासात् तिष्ठतेरात्मनेपदाभावः ॥ उत्थाना-
 नन्तरं मेहि प्रगच्छ । ततः ॥ द्रव प्रकर्षेण धाव । शीघ्रं गच्छेत्यर्थः ।
 सलिले । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षे सधस्ये सहस्याने अलौकिके ओ-

1 S' has a blank space for some eight letters before संगतो. 2 S' inserts a वे before अग्निः. 3 S' वाचदत्ता for वास्यता.

रयि॑ मे॒ विश्वे॒ नि यच्छन्तु॑ दे॒वाः स्यो॒ना मापः॑ प॒र्वनैः पुनन्तु॑ ॥ ११ ॥
 वर्च॑सा । मा॒म । स॒म । अ॒न॒क्तु । अ॒ग्निः । मे॒धाम । मे॒ । विष्णुः॑ । नि । अ॒-
 न॒क्तु । आ॒सन् ।
 रयि॑म् । मे॒ । विश्वे॑ । नि । यच्छन्तु॑ । दे॒वाः । स्यो॒नाः । मा॒ । आ॒र्पः । प॒-
 र्वनैः॑ । पुनन्तु॑ ॥ ११ ॥

अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः मा मां वर्चसा तेजसा समनक्तु सं-
 योजयतु । ॥ अञ्जु व्यक्तिस्लक्षणागतिवु । रुधादित्वात् श्रम् । “श्वा-
 न्नलोपः” इति नलोपः ॥ तथा विष्णुः मे मम आसन् आसनि
 आस्ये मुखे मेधां नि अनक्तु नितरां संयोजयतु । ■ “पहन्” इ-
 त्यादिना आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः । “सुपां सुलुक्” इति सप्तम्या
 लुक् ॥ तथा विश्वे देवाः स्योनार्त्तं सुखकर्त्री रयिम् धनं मे सधं
 नि यच्छन्तु नियतां कुर्वन्तु । ॥ यम उपरमे । “इषुगमियमां छः”
 इति छत्वम् ॥ यद्वा नियमेन ददतु । ॥ दाण् दाने इत्यस्य
 “पाप्मा” इत्यादिना यच्छादेशः ॥ तथा आपः उदकानि पर्वनैः
 शोधनसाधनैः स्वांशैः [मा] मां पुनन्तु पूतं शुद्धं कुर्वन्तु ॥

“मित्रावरुणा परि माम्” इति द्वितीयया ऋचा पिण्डपितृयज्ञे पाणी
 कर्ता मक्षालयेत् । तापाठस्तु

[द्वितीया] ॥

मित्रावरु॑णा परि॒ माम॑धा॒तामा॑दित्वा मा॒ स्वर॑वो वर्धयन्तु ।

वर्चो॑ म इन्द्रो न्य॒न॒क्तु हस्त॑योर्ज॒रद॑ष्टि मा सचि॒ता कृ॑णोतु ॥ १२ ॥

मि॒त्राव॑रु॒णा । परि॑ । मा॒म । अ॒धा॒ता॒म । आ॒दि॒त्याः । मा॒ । स्वर॑वः । व॒-
 र्ध॒यन्तु॑ ।

वर्चः॑ । मे॒ । इन्द्रः॑ । नि । अ॒न॒क्तु । हस्त॑योः । ज॒रत्त॑ज॒ष्टिम् । मा॒ । सचि॒-
 ता । कृ॒णोतु॑ ॥ १२ ॥

मित्रावरुणा मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । ॥ “देवताद्वन्द्वे च”
इति पूर्वपदस्य आनङ् आदेशः । “सुपां सुलुक्” इति पूर्वसवर्णदी-
र्घः ॥ अहरमिमानी देवो मित्रः । वरुणो रात्र्यभिमानी । ता-
वुभौ मां पर्यधाताम् परितो धारयताम् । यद्वा वस्त्रादिना परिहितं कु-
रुताम् ॥ तथा आदिन्याः अदितेः पुत्रा अन्ये देवाः स्वरवः । ॥ स्त्रु-
शब्दोपतापयोः । शृस्त्रिहीत्यादिना [उ० १, १०] उपत्ययः ॥ स्वर-
वः शोभनशब्दं कुर्वाणाः यद्वा अस्मच्छत्रुविषयम् उपतापं कुर्वन्तो मा-
मां वर्धयन्तु ॥ अपि च इन्द्रो देवः मे मम हस्तयोर्वर्चः वलं नि अ-
नक्तुं नियोजयतु । बाहुजातत्वाद् इन्द्रस्य बाहुवलं तत्प्रसादाद्बलम् इ-
त्यभिप्रायः ॥ सविता सर्वस्य प्रसविता देवो मा मां जरदष्टिन् जीर्यद-
धस्यभोजनं दीर्घायुधं कृणोतु करोतु ॥

तृतीया ॥

यो म॒मरं प्रथ॑मो म॒र्त्यानां यः प्रे॒यायं प्रथ॑मो लो॒कमे॒तम् ।

वै॒व॒स्व॒तं स॒ग॒म॒नं ज॒नानां य॒मं रा॒जानं ह॒विषा॑ स॒पर्य॑त ॥ १३ ॥

यः । म॒मरं । प्रथ॑मः । म॒र्त्यानाम् । यः । प्रे॒यायं । प्रथ॑मः । लो॒कम् ।
ए॒तम् ।

वै॒व॒स्व॒तम् । स॒ग॒म॒नम् । ज॒नानाम् । य॒मम् । रा॒जानम् । ह॒विषा॑ । स॒-
पर्य॑त ॥ १३ ॥

यो यमो राजा मर्त्यानाम् मरणधर्मिणां मनुष्याणां मध्ये स्वयमपि
एकः सन् प्रथमः प्रथमभूतो ममार [मरणं प्राप्तवान्] । ॥ मृद्-
माणत्यागे । “म्रियतेर्लुङ्लिट्” इति नियमात् लिट् परस्मैप-
दम् ॥ एतं लोकं यो यमो राजा प्रथमः प्रथमभूतः प्रेयाय प्र-
गतवान् । प्रथमं मरणम् पश्चात् लोकान्तरगमिः इत्युभयं यमोपज्ञम्
आसीद् इत्यर्थः । अत एव यमस्य मनुष्यवत् कामयितृत्वादिकं यागाद्

कः गृहं कृणुष्व कुरु । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । “धिन्विकृण्व्योर-
च” इति उग्रत्ययः ॥ तत्र तस्मिन् लोके तं पितृभिः वह्निपद-
शिषाज्ञाख्याभिः पितृदेवताभिः संविदानः संजानानः ऐकमत्यं गतः सन्
सोमेन सं मदस्व । ॥ मदं तृप्तियोगे ॥ सोमपानेन तृप्ते भ-
वेत्यर्थः । सोमयागेषु हि नाराशंसाख्यः सोमरसस्य भागः पितृणाम्
अस्ति । तदुपभोगेन आत्मानं हर्षयेति भावः । यद्वा सोमेन राज्ञा पि-
तृणाम् अधिपतिना सह मदस्वेत्यर्थः । तथा स्वधाभिः स्वधाकारसहितैः
आद्वैः पुषादिभिः कृतैः सं मदस्व । ॥ संविदान इति । विद ज्ञा-
ने । “समो गम्यच्छि” इत्यादिना आत्मनेपदम् ॥

“प्र च्यवस्व” इत्यनया प्रेतस्य गात्राणि इतस्ततश्च व्याकुलीकुर्यात् ॥
तथाठस्तु

[नवमी] ॥

प्र च्यवस्व तन्वै १ सं भरस्व मा ते गात्रा वि हायि मो शरीरम् ।

मनो निविष्टमनुसंविशस्व यत्र भूमैर्जुपसे तत्र गच्छ ॥ १ ॥

प्र । च्यवस्व । तन्वमि । सम । भरस्व । मा । ते । गात्रा । वि । हायि । मो
इति । शरीरम् ।

मनः । निविष्टम् । अनुसंविशस्व । यत्र । भूमैः । जुपसे । तत्र । गच्छ ॥ १ ॥

हे प्रेत त्वं प्र च्यवस्व अस्मात् स्थानात् प्रच्युतो भव । तदर्थं तन्वम्
शरीरं हस्तपादादिसहितं सं भरस्व संभृतम् एकीभूतं कुरु । ते तव गा-
त्रा गात्राणि हस्तपादादीनि मा वि हायि परित्यक्तानि मा भूषन् ।
तथा शरीरम् अवयविभूतो मध्यदेहश्च मो मेव त्यादीः । यत्र यस्मिन्
स्थाने त्वदीयं मनो निविष्टम् अवस्थितं मनसो विषयभूतं तत् स्वर्गादि-
लक्षणम् अनुसंविशस्व संग्रविष्टो भव । तथा यत्र यस्यां भूमौ भूमदेशे
जुपसे प्रीयसे । ॥ जुपी प्रीतिसेवनयोः ॥ तत्र गच्छ । तं
भूमदेशं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

१ P P भूमे । C P भूमैः ।

1 ■ एधमत्य. ■ S' 'प्राप्यादि'.

पिण्डपितृयज्ञे “वर्चसा माम्” इति दशम्या उत्तरसूक्तस्य आद्याया
आचामेत् । “वर्चसा माम् इत्याचामति” इति हि सूत्रितम् [कौ०
१. २] ॥

दशमी ॥

वर्चसा मां पितरः सोम्यासो अञ्जन्तु देवा मधुना घृतेन ।

चक्षुषे मा प्रतरं तारयन्तो जरसे मा जरदष्टिं वर्धन्तु ॥ १० ॥ (११)

वर्चसा । माम् । पितरः । सोम्यासः । अञ्जन्तु । देवाः । मधुना । घृतेन ।
चक्षुषे । मा । प्रतरम् । तारयन्तः । जरसे । मा । जरदष्टिम् । वर्ध-
न्तु ॥ १० ॥ (११)

पितरः पितृदेवताः सोम्यासः सोम्याः सोमार्हाः । ॥ “सोमम्
अर्हति यः” इति सोमशब्दाद् अर्हार्थे यप्रत्ययः । “आजसेरसुक्” ॥ त-
थाविधाः पितरो मां यजमानं वर्चसा तेजसा अञ्जन्तु अर्क्तं संक्षिप्तं कु-
र्वन्तु । तथा देवाः विश्वे देवा मधुना माधुर्योपेतेन घृतेन दीप्तिकरेण
आज्येन माम् अञ्जन्तु । अपि च चक्षुषे दर्शनाय मा मां प्रतरम् प्र-
कृष्टतरं तारयन्तः सावयन्तः । दीर्घकालदर्शनार्थं रोगादिभ्यो मां व्याव-
र्तयन्त इत्यर्थः । तथा जरसे जरायै मा मां जरदष्टिम् जरती जीर्णा अ-
ष्टिः अशनं यस्य । ॥ जृप् वयोहानी । “जीर्यतेरतृन्” इति भूतेषु
अतृन् प्रत्ययः । “जराया जरस् अन्यतरस्याम्” इति जराशब्दस्य ज-
रस् आदेशः । तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ जरार्थम् यावत्ता कालेन जरा
भवति तावत्कालपर्यन्तं मां जरदष्टिं कृत्वा वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

[इति] अष्टादशकाण्डस्य तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“वर्चसा माम्” इति आद्याया ऋचः पूर्वया ऋचा सह उक्तो वि-
नियोगः । तत्पाठस्तु

[प्रथमा] ॥

वर्चसा मां सर्मानक्तग्निर्मेधां मे विष्णुर्येनित्कासन् ।

राज्यप्राप्तिश्च आम्नायते । “यमो वा अकामयत पितॄणां राज्यम् अभि-
जयेयम् इति । ॥ एतं यमायापभरणीभ्यश्चरुं निरवपत्” इति [तै० ब्रा०
३.१.५.१४] । इत्थं यः यमो राजा मरणपूर्वकं प्रथमं मेयाय अस्मा-
होकात् प्रगतो बभूव तं वैवस्वतम् विवस्वान् आदित्यः तस्य पुत्रं ज-
नानाम् जनिमतां प्राणिनां संगमनम् संगच्छन्ते अस्मिन्निति संगम-
नः । ॥ अधिकरणे स्युद् ॥ जनिमद्भिः सर्वैः प्राणिभिः सं-
प्राप्यम् इत्यर्थः । एवंगुणविशिष्टं यमं राजानम् ईश्वरम् । प्राणिकृतसु-
कृतदुष्कृतानुरूपेण शिष्टाकरम् इति यावत् । इविषा आज्यपुरोडाशादिना
सपर्यत पूजयत् । हे ऋत्विज इति शेषः । ॥ सपर पूजायाम् ।
“कण्वादिभ्यो यक्” इति यक् प्रत्ययः ॥ अथ वा प्रथमः प्रथ-
मभाषी कल्यादौ वर्तमानो यो जनः प्राणी ममार यश्च जनः प्रथमः
कल्यादौ वर्तमानः एतं लोकं यमस्य स्वभूतं मेयाय प्रगतवान् । तदाम-
भृति वर्तमानानां सर्वेषां जनानां संगमनम् संप्राप्यं राजानम् इत्यादि
पूर्ववत् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “परा यात” इति चतुर्थ्या ऋचा पितॄन् विसर्जयेत् ।
तत्पाठस्तु

[चतुर्थी] ॥

परा यात पितर आ च यातायं वो यज्ञो मधुना समंक्तः ।

दुत्तो अस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयि च नः सर्ववीरं दधात ॥ १४ ॥

परा । यात । पितरः । आ । च । यात । अयम् । वः । यज्ञः । मधुना ।
समंजक्तः ।

दुत्तो इति । अस्मभ्यम् । द्रविणा । इह । भद्रम् । रयिम् । च । नः । स-
र्ववीरम् । दधात ॥ १४ ॥

हे पितरः पितृदेवताः अस्माभिः कृतेन पितृयज्ञरूपेण कर्मणा संतु-
ष्टाः सन्तः परा यात परागच्छत । पराङ्मुखाः स्वस्थानं गच्छतेत्यर्थः ।

। S' °अभिजयेदिति.

पुनर्यागार्थम् अस्माभिराहूताः सन्तः आ यात च आगच्छत च ॥ इदानीं परागमने कारणम् आह । वः युष्मभ्यं मधुना मधुरेण आज्येन । “एतद् वै मधु दैव्यं यद् आज्यम्” इति हि ऐतरेयकम् [ऐ० ब्रा० २, २] । समक्तः सम्यक् संसिक्तः अयं यज्ञः अस्माभिर्देतः ॥ तं स्वीकृत्य अस्मभ्यम् अस्मदर्थं भद्रम् कल्याणं द्रविणा द्रविणं धनम् इह अस्मिन् गृहे दधात धारयत ॥ तथा सर्ववीरम् वीर्याज्यायन्त इति वीराः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजासैः सर्वरूपेण रविम् प्रजापत्यादिरूपं धनं नः अस्माकं दधात धारयत । ॥ “तप्तनप्तनयनाश्च” इति तस्य तवादेशः । पित्रेण द्विजाभावाद् आहोपाभावः ॥

पञ्चमी ॥

कर्णः कक्षीवान् पुरुमीढो अगस्त्यः श्यावाश्वः सोमर्यर्चनानां ।

विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरत्रिर्वनु नः कश्यपो वामदेवः ॥ १५ ॥

कर्णः । कक्षीवान् । पुरुमीढः । अगस्त्यः । श्यावऽश्वः । सोमरी । अर्चनानां ।

विश्वामित्रः । अयम् । जमदग्निः । अत्रिः । अर्यनु । नः । कश्यपः । वामदेवः ॥ १५ ॥

कण्वादयो द्वादशसंख्याका ऋषयो नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु । कर्णः शब्दार्थः । ॥ अष्टपुष्टिलटिकणिलटिविशिभ्यः कन् [उ० १, १४९] इति कन् प्रत्ययः ॥ [निन्ताद् आशुदात्तः] कण्वशब्दः । कल्या रजुरश्वस्य कर्णं सेवते [नि० २, २] इति यास्कः । तद्वान् कक्षीवान् । ॥ “आसन्दीवद् अष्टीवच्चकीवत् कक्षीवत्” इति मतुपि निपात्यते ॥ पुरुमीढः । ॥ मिह सेचने इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा ॥ पुरुणि मीढानि सिक्तानि अपत्यानि यस्य स तथोक्तः । यद्वा मीढम् इति धननाम । पुरुणि मीढानि धनानि यस्य स तथोक्तः । बहुधन इत्यर्थः । अगस्त्यः प्रसिद्धः । श्यावाश्वः श्यावाः कुण्ववर्णा

1 'I' has = means for about ten letters, after which it reads यन्तः कण्वशब्दः.
2 S' om. °णि निष्ठा । पुरुणि मीढानि.

अथा यस्य स तथोक्तः । सोमरी प्रसिद्धः । अर्चनानाः अर्चनम् अर्चनी-
यम् अनः शकटं यस्य स तथोक्तः । संज्ञाशब्दोपम । स च अत्रीणां प्र-
वरमध्ये पठ्यते । “आत्रेयार्चनानसश्यावाश्चेति । श्यावाश्चवद् अर्चनानस-
वद् [अत्रियत्]” इति । विश्वामित्रः । विश्वं सर्वं जगत् मित्रं यस्य स
तथा । ॥ “मित्रे चर्वौ” इति विश्वशब्दस्य दीर्घः ॥ अयम्
इति इदंशब्देन पुरोवर्तिवस्तुवाचिना सर्वजनसंनिहितत्वेन सर्वमित्रत्वम् उ-
पपाद्यते । जमदग्निः । ॥ जमतिर्ज्वलतिकर्मा ॥ जमन्तो ज्व-
लन्तः अग्नयो यस्य स तथोक्तः । अग्निः । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौ-
तिकभेदभिन्नास्त्रिविधा दुःस्नानुभवा यस्य न विद्यन्ते स तथा । अत एव
यास्तो निरवोचत । तस्माद् अचिर्न जय इति [नि० ३. १७] । क-
श्यपः । आद्यन्तवर्णविपर्ययः । सर्वं जगत् सर्वदा सौहृम्येण पश्यतीति
कश्यपः । श्रूयते हि । “कश्यपः पश्यको भवति यत् सर्वं परिपश्य-
तीति सौहृम्यात्” इति [तै० आ० १. ८. ८] । वामदेवः । वामो व-
ननीयो देवो द्योतकोस्ति तत्त्वविषये बोधो यस्य स तथा । स खलु
गर्भावस्य एव सन् उत्पन्नतत्त्वज्ञानः स्वस्य सार्वभौम्यम् अनुसंदधौ ।
श्रूयते हि । “अहं मनुरभवं सूर्यश्च” इति । [षट्० ४. २६. १] ॥

पृष्ठी ॥

विश्वामित्रं जमदग्नें वसिष्ठं भरद्वाजं गोतमं वामदेवं ।

शुद्धिर्नो अग्रभीतमोभिः सुसंशसः पितरो मृडता नः ॥ १६ ॥

विश्वामित्र । जमत्तुऽअग्ने । वसिष्ठ । भरत्तुऽवाज । गोतम । वामत्तुऽदेवं ।

शुद्धिः । नः । अग्निः । अग्रभीत । नमःत्तुभिः । सुसंशसः । पितरः । मृ-

डता । नः ॥ १६ ॥

१ BGV शुद्धिर्नो. De शुद्धिं changed to शुद्धिः. We with A K R. २ K सुसंशसः.
ABR V सुसंशसः पितरो. C सुसंशसः पितरो De सुसंशसः पितरो corrected to सु-
संशसः पितरो. Cr सुसंशसः । पितरः । We with A B R V Cr. ३ Cr वामत्तुऽदेवं ।
४ C शुद्धिः ।

१ S पश्य २ S' द्योतकोऽस्ति for द्योतकोऽस्ति.

पूर्वाधेन पट्टख्याका ऋषयः संवोध्यन्ते । तत्र वसिष्ठो वसुमत्तमः एत-
न्नामा ऋषिः । भरणाद् भारद्वाज इति यास्कः [नि० ३. १७] । अ-
न्ये शब्दा उक्तार्थाः । मृडता नः इत्येतद् वक्ष्यमाणं पदद्वयम् अत्रापि सं-
वध्यते । हे विश्वामित्रादय ऋषयः नः अस्मान् मृडत सुखयत । अग्निः
एतत्संज्ञो महर्षिनः अस्माकं शर्दिः छर्दिः । गृहनामैतत् । ॥ उद्ध-
दिर् दीप्तिदेवनयोः इत्यस्माद् आर्षिशुचिहुसृपिष्ठादिछर्दिभ्य इतिः [७०
२. १०७] इति इतिप्रत्ययः । वर्णव्यत्ययः ॥ नः अस्मदीयं गृहम्
अग्रभीत् अग्रहीत् । रक्षणार्थं गृहीतवान् इत्यर्थः । ॥ ग्रह उपादा-
ने । “हग्रहोर्भः” इति भाष्यम् ॥ यद्वा शर्दतिर्वलकर्मा । शर्द-
यति वलयतीति शर्दिः । एवंगुणविशिष्टः अग्निर्नः अस्मान् अग्रहीत् आ-
त्मीयत्वेन गृहीतवान् । अथ वा शर्दिर्नाम कश्चिद् ऋषिः । अन्यत् पू-
र्ववत् । तथा नमोभिः नमस्कारैः । यद्वा अन्ननामैतत् । दीयमानैरन्नैः
कव्यरूपैर्हेतुभिः हे पितरः पितृदेवताः यूयं सुशंसांसः सुष्टु शंसितुं स्तोतुं
शक्याः । ॥ शंसु स्तुतौ इत्यस्मात् “ईषहुःसुष्टु” इति कर्मणि खल्
प्रत्ययः । “आञ्जसेरसुक्” ॥ सुष्टुताः संस्तुताः सन्तः नः मृडत
अस्मान् सुखयत । ॥ मृडत । मृडं] सुखने ॥

शषदहनदिवसे रात्रौ रिक्तकलशभजनकर्ता “कस्ये मृजानाः” इति
सप्तमीम् ऋचं जपेत् । ऋक्पाठस्तु

[सप्तमी] ॥

कस्ये मृजानां अतिं यन्ति रिग्रमायुर्दधानाः प्रतरं नवीयः ।

आप्यार्वमानाः प्रजया धनेनार्धं स्वाम सुरभयौ गृहेषु ॥ १७ ॥

कस्ये । मृजानाः । अतिं । यन्ति । रिग्रम् । आयुः । दधानाः । प्रतरम् ।
नवीयः ।

1 A B C R V have कस्ये मृजाना. De कस्ये मृजाना changed to कस्ये मृजाना. Or
कस्ये । मृजानाः । P P कस्ये । मृजानाः । K कस्ये मृजाना. २ Or आयुः ।

1 S' शर्दति°. 2 S' शर्दयति. 3 S' omits ह in हेतुभिः. 4 S' has after से a
lacuna for about sixty letters at the end of which occurs सुरग्रपते instead of सुरने.
3 S' रिक्तकलशभजन — कर्ता. Neither Kausika nor the Kesari throws light
on the passage.

आऽप्यायमानाः । प्रजया । धनेन । अर्थे । स्याम् । सुरभयः । गृ-
हेषु ॥ १७ ॥

कसः कीकसः । ॥ कीशब्दलोपश्छान्दसः ॥ । कसम् अहं-
तीति कस्यो दहनदेशः तस्मिन् भृजानाः वान्धवमृतिजनितं दुःखम् उ-
पलिपन्तः । परित्यजन्त इत्यर्थः । रिप् । पापनामैतत् । श्वसंस्पर्श-
जनितं पापम् । ॥ रपो रिप् इति पापनामनी भवतः इति हि नि-
रुक्तम् [नि० ४, २१] ॥ । मरणनिमित्तं पापम् अति मन्ति अतीत्य
गच्छन्ति । इति प्रथमः पादः परोक्षकृतः । यद्वा पुरुषव्यात्ययः । अती-
मः । अतीत्य गच्छाम इत्यर्थः । ॥ इष् गतौ । अदादिवात् शपो
लुक् । “इणो यण्” इति यण् आदेशः ॥ । यतो वयम् उत्तरी-
त्या दुःखम् अतिष्ठान्तास्ततो हेतोः नवीयः अतिशयेन नवम् उत्कृष्टम्
आयुः जीवितं प्रतरम् प्रकृष्टतरं दधानाः । दीर्घकालजीवनं धारयन्त इ-
त्यर्थः । एवम् अनेन द्वितीयपादेन चिरकालजीवनं प्रार्थितम् ॥ जीवत
एव पुरुषस्य प्रजापत्याद्यपेक्षेति तृतीयेन पादेन प्रतिपाद्यते । प्रजया पु-
त्रपौत्रादिरूपया धनेन कनकरजतादिलक्षणं गवाश्वादिकं च धनम् तेन
आप्यायमानाः वर्धमाना भवेम ॥ अथ अथ अनन्तरं गृहेषु सुरभयः
शोभनगन्धोपेताः द्वाध्यगुणमुक्ताः स्याम भवेम ॥

पिण्डपितृयज्ञे “अञ्जते अञ्जते” इति ऋचा पिण्डेषु धृतेन अभिपा-
रणं कुर्यात् । सैषा सूक्ते

अष्टमी ॥

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।

सिन्धोरुच्छ्वासे पतर्यन्तमुक्षणं हिरण्यपावाः पशुमांसु गृह्णते ॥ १८ ॥

अञ्जते । वि । अञ्जते । सम । अञ्जते । क्रतुम् । रिहन्ति । मधुना । अभि ।

अञ्जते ।

१ P P अध्यायम् । for अर्थ । व्यास ।

१ S' S'. Should not we rather read अपतिपन्तः ? २ S' इति for इत्यर्थः.

सिन्धोः । उतऽश्वासे । पतयन्तम् । उक्ष्णम् । हिरण्यऽपावाः । पशुम् ।
आसु । गृह्णते ॥ १८ ॥

पितृत्वं प्राप्ताः कर्मिणो जना धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकं प्राप्य तत्र या-
गहोमादिसुकृतजनितं फलं भुञ्जत इति स सोमः अनया स्तूयते । सो-
मयागं प्रवर्तयन्तः प्रथमम् ऋत्विजः अज्जते यजमानम् अज्जनेन संस्कुर्वन्ति ।
तथा च ऐतरेयकम् । “आञ्जन्येनम् । तेजो वा एतद् अहोर्ष्यद् आज्जनम् ।
सतेजसमेवैनं तत् कृत्वा दीक्षयन्ति” इति [ऐ० ब्रा० १. ३] । ॥ अञ्जु
व्यक्तिमलक्षणगतिषु । “असोरहोपः” इति अकारलोपः ॥ त-
स्याञ्जनस्य लौकिकाद् वैशिष्ट्यं प्रतिपाद्यते व्यञ्जत इति । विविधम् अ-
ज्जते । लौकिकाद् अज्जनाद् अन्येन प्रकारेण यजमानस्याहणोरञ्जनं कु-
र्वन्तीत्यर्थः । तद्व्यकारश्च तैत्तिरीये समान्नायते । “दक्षिणं पूर्वम् आङ्गे ।
सर्वं हि पूर्वं मनुष्या आज्जते” [तै० सं० ६. १. १. ६] इत्यादिना । तथा
समज्जते सम्यग् अक्तं कुर्वन्ति । उक्तस्याञ्जनस्य सम्यक्त्वविशेषणप्रतिपादे-
नाय पुनरनुवादः । तथा क्रतुं रिहन्ति । क्रतुः सोमयागसंकल्पः । तं
लिहन्ति आस्वादयन्ति । ॥ लिह आस्वादाने । कपिलकादिवात् लव-
विकल्पः ॥ सोमेन यक्ष्य इत्येवमात्मकं वक्षो यजमानम् उच्चारय-
न्तीत्यर्थः । मधुना माधुर्योपेतेन नवनीतेन अभ्यञ्जते अभ्यक्तंशरीरं कुर्व-
न्ति । तथा च ऐतरेयकम् । “नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति । स्वेनैवैनं तद् भा-
गधेयेन समर्धयन्ति” [ऐ० ब्रा० १. ३] इति ॥ यद्वा अज्जनादिसंस्कारैः
सोम एव स्तूयते । सोमयागे प्रवृत्तां ऋत्विग्यजमानाः सोमम् अज्जते
दीक्षणीयादिषु ह्यमानेनाज्येन सोममेव अज्जन्ति । संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥
तथा व्यञ्जते दण्डकृष्णाजिनादिदीक्षाव्यञ्जनद्रव्येण यजमानद्वारा तमेव सोमं
संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ तथा समज्जते सोमयागोपयुक्तं यूपं सम्यग् आमूलाग्रम्
अञ्जते । तेन च समज्जनेन यूपद्वारा सोम एव संस्कृतो भवतीत्यर्थः ॥

1 S' वर्त प्रथममृजः for प्रवर्तयन्ता प्रथमम् ऋत्विजः. 2 S' वाजा. 3 S' अभ्यक्तंशरीरं.
4 S' has a blank space for about nine letters in place of 'अज्जन्ति । स्वेनैवैनं तद्. 5 S'
सोमयागप्रतुल्य. 6 S' अज्जति.

क्रतुं लिहन्ति । यूपवान् यागः क्रतुः । अत्र तत्ताधनभूतः सोमो लक्ष्य-
ते । क्रतुम् सोमं लिहन्ति ऋषाभिषवादिसंस्कारपूर्वकं सोमम् अग्नौ हु-
त्वा हुतशेषं लिहन्ति । आस्तादयन्तीत्यर्थः । मधुना माधुर्योपेतेन क्षी-
रादिना श्रयणद्रव्येण तं सोमम् अभ्यञ्जते अभितः अक्तं संयुक्तं संस्कृतं
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ दिवि स्थितश्चन्द्र एव लतारूपसोमात्मना पृथिव्याम् अव-
स्थित इति प्रतिपादयति सिन्धोरुच्छ्वास इति । सिन्धोः स्पन्दनशीलस्य
समुद्रस्य [उच्छ्वासे] । उच्छ्वास उन्नमः अभिवृद्धिः । तस्मिन् समये प-
तयन्तम् गच्छन्तम् । उद्यन्तम् इत्यर्थः । ॥ पत गतौ । चुरादिरद-
न्तः । अतो लोपस्य स्थानिवच्चाद् उपधावृत्त्यभावः ॥ उक्षणम्
सेक्तारम् अमृतमयैः किरणैरभिषिञ्चन्तम् । यद्वा सिन्धोः स्पन्दनशील-
स्य वसतीधरीजलस्य उच्छ्वासे उन्नमे सति अभिषवकाले पतयन्तम् गच्छ-
न्तम् । अभिषवसंस्कारेण द्रवीभवन्तम् इति यावत् । उक्षणम् सेक्तारं
सर्वजगदुत्पत्तेः आहुतिद्वारा धीजभूतम् इत्यर्थः । सूर्यते हि ।

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग् आदित्यम् उपतिष्ठते ।

आदित्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।

इति [म० ३. ७६] । तथा पशुम् । पश्यति सर्वं जगत् स्वकिरणैः प्र-
काशयतीति पशुश्चन्द्रमाः । ॥ पशुः पश्यतेरिति यास्कः [नि० ३.
१६.] ॥ एवंगुणविशिष्टं सोमं रसात्मना अवस्थितं हिरण्यपावाः
हिरण्येन पावयन्तीति हिरण्यपावाः अभिपोतार चत्विजः । अभिषवपा-
वनादिषु तेषां हिरण्यपाणित्वं भगवता आपस्तम्बेनोक्तम् । “हिरण्य-
पाणिरभिपुणोति गृह्णाति जुहोतीत्यन्तप्रदेशः” इति [आप० १२. ७.
१२] । आसु स्थालीषु । सोमयागे हि प्रधानभूतानाम् आश्रयणा-
दीनां ग्रहणां ग्रहणाय चतस्रः स्थाल्यो विहिताः । तासु गृभ्णन्ते गृ-
ह्णते । उपलक्षणम् एतत् । स्थाल्युपलक्षितग्रहचमसपात्रेषु सोमरसग्रहणेन
संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

एवं पितृदेवताभूतसोमाञ्जनलिङ्गात् पिण्डाभिधारणे विनियोग उपपन्नः ॥

1 B' प्रतिपादयितु. 2 B' प्रसाहुतिः and omits 'ग् आदित्य'. 3 B' has दितः for
विहितः and leaves a blank space for four letters after स्थाल्यो.

नवमी ॥

यद् वौ मुद्रं पितरः सोम्यं च तेनो सचध्वं स्वयंशसो हि भूतं ।

ते अर्वाणः कवय आ शृणोत सुविदत्रा विदथे हूयमानाः ॥ १९ ॥

यत् । वः । मुद्रम् । पितरः । सोम्यम् । च । तेनो इति । सचध्वम् । स्वयं-
शसः । हि । भूतं ।

ते । अर्वाणः । कवयः । आ । शृणोत । सुविदत्राः । विदथे । हूयमानाः ॥ १९ ॥

हे पितरः वः युष्माकं संबन्धि मुद्रम् मोदकं हर्षजनकम् । ॥ मुद्रं
हर्षे इत्यस्मात् स्फायितञ्चीत्यादिना [उ० २. १३] रक् ॥ यद्वा मुद्रम्
हर्षं रातिं ददातीति मुद्रम् । ॥ “आतोनुपसर्गे कः” इति कप्रत्य-
यः ॥ प्रीतिकरं यद् धनम् सोम्यम् सोमार्हं च विद्यते तेनो [तेनै-
व धनेन सह यूपं] सचध्वम् अस्माभिः संगता भवत । ॥ षच सम्-
वाये ॥ तादृग् धनम् अस्मभ्यं प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ तत्र हेतुरुच्यते ।
हि यस्माद् यूपं स्वयंशसः स्वायत्तयशस्का [भूत] भवथ । तस्माद् इ-
ष्टफलदानं भयतां युक्तम् इत्यर्थः ॥ ते यूपम् अर्वाणो गन्तारः कवयः
क्रान्तदर्शनाः सुविदत्राः शोभनज्ञानाः शोभनधना वा विदथे यज्ञे हूय-
मानाः अस्माभिराहूयमाना आ शृणोत अस्मदाक्षानं शृणुत । ॥ श्रु
श्रवणे । लोटि तस्य तवादेशः ॥

दशमी ॥

ये अत्रयो अङ्गिरसो नवग्वा इष्टावन्तो रातिपाचो दधानाः ।

दक्षिणावन्तः सुकृतो य उ स्वासद्यास्मिन् वर्हिधिं मादयध्वम् ॥ २० ॥ (१०)

ये । अत्रयः । अङ्गिरसः । नवग्वाः । इष्टावन्तः । रातिऽसार्वः । दधानाः ।

१ C K R P P Dc भूतम्. We with BV. २ B O K E V Dc सुविदत्रा. Cp सुविद-
त्राः । There is no manuscript or Vaidika authority for the necessary correction to
सुविदत्रा. See Rv. ३ Cp पितरः । ४ Cp सूत L P P भूतम् । ५ E B V अत्रयोर्णि०.
Dc ये अत्रयो अङ्गि० changed to ये अत्रयोर्णि०. We with A C K.

1 S' चाति. 2 S' तनोत्तन and then a lacuna for some ten letters in place of तेनो
[तेनैव धनेन सह यूपं].

दक्षिणाऽवन्तः । सुऽकृतः । ये । ऊं इति । स्व । आऽसद्यं । अस्मिन् । व-
हिषि । मादयध्वम् ॥ २० ॥ (१४)

ये पितरो यूयम् अत्रयः अत्रिगोत्रोत्पन्नाः । ये वा अङ्गिरसः अङ्गि-
रोगोत्रजाः । यद्वा अत्रिमहर्षिरूपेण अङ्गिरोरूपेणावस्थिताः । नवग्वाः
अभिनवगमनाः । अथ वा अङ्गिरसो हि केचन सन्नयागं कुर्वाणा न-
वभिर्मासैः [स्वर्ग] गतास्ते नवग्वा उच्यन्ते । अपरे दशभिर्मासैर्गतास्ते
दशग्वाः । तथा चास्त्रायते । “नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं दशग्वा-
सो अभ्यर्चन्त्यर्कैः” इति [ऋ० ५. २९. १२] । इष्टावन्तः इष्टाः दर्श-
पूर्णमासादिशागास्तद्वन्तः इष्टावन्तः । रातिषाचः रातिर्दानम् तत् सद्यन्ते
समवयन्तीति दक्षिणादानपुक्तक्रिया रातिषाच इत्युच्यन्ते । ता दधानाः
धारयन्तः । ये च अन्ये हे पितरो यूयं दक्षिणावन्तः दक्षिणादानपुक्ताः
सुकृतः पुण्यकृतः स्व भवथ । उशब्दः अणर्थे । अस्मिन् वहिषि यज्ञे
आस्तीर्णे दमे वा आसद्य उपविश्य ते सर्वे यूयं मादयध्वम् अस्मदी-
येन हविषा तृप्ता भवत ॥

[इति] अष्टादशकाण्डे तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अथा यथा नः” इति आदितश्चतसृणाम् ऋचां प्रेतोपस्थाने वि-
नियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अथा यथा नः पितरः परासः प्रतासो अग्न आत्तमाशशानाः ।

शुचीदयन् दीर्घत उक्थशसः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरपे प्रन् ॥ २१ ॥

अर्थ । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रतासः । अग्ने । आत्तमा-
शानाः ।

शुचि । इत् । अयन् । दीर्घतः । उक्थऽशसः । क्षामे । भिन्दन्तः । अरुणीः ।

अपे । प्रन् ॥ २१ ॥

{ P १शसः । २ P क्षामा ।

1 S' सप्रयोग.

अथ अथ अनन्तरम् । यद्वा अप्यर्थः अधेति निपातः । अपि च यथा येन प्रकारेण नः अस्माकं पितरः पितृपितामहाः । यद्वा अस्माकं पितृभूता अङ्गिरसः परासः । परशब्दः उत्कृष्टवाची । ॥ “आज्-सेरसुक्” ॥ । परा उत्कृष्टाः प्रजासः पुराणाः हे अग्ने त्वत्प्रसादाद् ऋतम् यज्ञम् आशशानाः व्याप्नुवन्तः । ॥ अशू व्याप्तौ इत्यस्मात् कानचि रूपम् ॥ । एवंभूतास्ते शुचि दीप्तं स्थानं नाकृष्टाख्यम् अयन् अगच्छन् । इच्छब्दः अवधारणे । ॥ इण् गतौ । अस्मात् लङि पूर्वम् “इणो यण्” इति यणि कृते तस्य असिद्धवज्रावेन प्राप्तस्य आठश्रद्धान्दसावाद् निवृत्तौ अडागम एव भवति ॥ । दीध्यतः दीप्यमानाः । ॥ दीधीद् दीप्तिदेवनयोः इत्यस्मात् लट् । व्यत्ययेन शब्दादेशः ॥ । उक्थशासः । उक्थानि शस्त्राणि । तेषां शंसितारः एवंगुणविशिष्टास्ते पितरः क्षमा रात्रिः तत्संबन्धि तमः क्षाम शार्वरं तमो भिन्दन्तः स्वतेजसा निर्वर्तयन्तः अरुणीः अरुणवर्णा उषसः उषः कालान् अप व्रन् अपावृण्वन् प्राकाशयन् ॥ यद्वा पणिनामानोऽसुरा अङ्गिरसां यज्ञसाधनभूता गा अपहृत्य भूम्यां विलं प्रावेशयन् अङ्गिरसस्तज्जानन्तः इन्द्रसहाया विलं विवृण्वन् ता गा अलभन्तेत्याख्यायिका । तद् एतद् उच्यते । क्षाम क्षमां भूमिं भिन्दन्तः विदारयन्तः अरुणीः अरुणवर्णा गा अप व्रन् अपावृण्वन् विलङ्कारापवरेण अलभन्तेत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तो अयो न देवा जनिमा धर्मन्तः ।

शुचन्तो अग्निं वावृण्वन् इन्द्रं सुवीं गव्यां परिषदं नो अकन् ॥ २२ ॥

सुऽकर्माणः । सुऽरुचः । देवऽयन्तः । अयः । न । देवाः । जनिम । धर्मन्तः ।

शुचन्तः । अग्निम् । वावृण्वन्तः । इन्द्रम् । सुवीम् । गव्याम् । परिऽसदम् ।

नः । अकन् ॥ २२ ॥

सुकर्माणः शोभनकर्माणः सुरुचः सुदीप्तयो देवयन्तः देवान् आत्मन

इच्छन्तः अयो न । नेति उपमार्थे । यथा अयस्कारा अयो धमन्ति
 धमनेन परिशुद्धं कुर्वन्ति एवं स्वकीयं जनिम जन्म धमन्तस्तपसा शोध-
 यन्तो देवाः देवत्वं प्राप्ताः अग्निम् गार्हपत्यादिकं शुचन्तः दीपयन्तः सा-
 मिधेनीभिः प्रज्वालयन्तः इन्द्रं ववृधन्तः स्तुतिभिर्वर्धयन्तः उर्वीम् महतीं
 गव्याम् गवां समूहम् । ॥ “सलगोरथात्” इति समूहार्थे यमत्य-
 यः ॥ नः अस्माकं परिषदम् परितः सीदन्तीम् अकन् अका-
 र्णुः । ॥ हुहुञ् करणे । “मन्त्रे घस” इत्यादिना हेर्लुक् ॥

तृतीया ॥

आ यूथेव धुमतिं पृथो अख्यद् देवानां जनिमान्युग्रः ।

मर्तासश्चिदुर्वशीरकृग्रन् वृधे चिदुर्य उपरस्यायोः ॥ २३ ॥

आ । यूथाऽइव । धुंमतिं । पृथः । अख्यत् । देवानाम् । जनिम । अन्ति ।
 उग्रः ।

मर्तासः । चित् । उर्वशीः । अकृग्रन् । वृधे । चित् । अर्यः । उपरस्य ।
 आयोः ॥ २३ ॥

उग्रः उग्रूर्णबलोर्यमग्निः देवानाम् यष्टव्यानाम् इन्द्रादीनां जनिम जन्म
 मादुर्भावम् अन्ति अन्तिके समीपे । ॥ “कादिलोपो बहुलम् इति
 वक्तव्यम्” इति अन्तिकशब्दस्य कादिलोपः ॥ आ अख्या अभि-
 पश्यति । आभिमुख्येन ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थः । यूथेव धुमति पथ इति
 तत्र दृष्टान्तः । यूथा इव । ॥ सप्तम्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ यूथे
 समूहे धुमति शब्दवति गवां संपि पथः यशून् आत्मीयान् गवादीन् यथा

१ A B C R यूथेव धुमतिं. K V यूथेव धुमतिं. De यूथेव धुमतिं corrected to यूथेव धु-
 मतिं which we adopt. P धुम् । अति । P धुम् । अति । G धुम् । अति । There can be
 no doubt that the older Atharva-reading was यूथेव धुमतिं i. e. यूथाऽइव । धुम् । अति ।
 and that it was afterwards corrected to यूथेव धुमतिं in conformity with the *Rigveda*
 (IV. 2. 18). २ B “मान्युग्र”. K G V “मान्युग्र”. A R “मान्युग्र”. P उग्र । C उग्रः ।
 P उग्रः । De corrects “मान्युग्र” to “मान्युग्र”. The MSS. oscillate between the उग्र
 of the *Rigveda* and उग्रः peculiar to the *Atharva-veda*. ३ P अख्यत् ।

1 S' गवादीयान्.

स्वामी पश्यति तद्वत् । अयं देवसंघे यद्व्यान् जानातीत्यर्थः ॥ यद्वा दा-
हकोप्तिः संबोध्यः । हे अग्ने त्वया दहमानोऽयं यजमानस्तत्प्रसादाद् उ-
ग्रः उन्नूर्णबलः क्षुमति शब्दवति पशुसंघे पश्वः पशूनां यूथा यूथानीव
देवानां ननिम आख्यत् अभिपश्यतीति । देवलोकं गतस्य तस्य देवा अ-
निके प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ मर्त्याश्चित् मर्त्या अपि मनुष्यजातीया अपि
तत्प्रसादाद् उर्वशीः उर्वश्यांश्चा अप्सरसः अकृपन् अकल्पयन् । उपभोक्तुं
समर्था भवन्तीत्यर्थः । ॥ कृषू सामर्थ्ये इत्यस्मात् लुङि ह्येः अह् आ-
देशः । “बहुलं ह्रन्दसि” इति रुडागमः ॥ ततश्च तत्प्रसादाद्
देवत्वं प्राप्तः अयः स्वामी भूत्वा उपरस्य उप्तस्य गर्भाशये निषिक्तस्य
आयोः मनुष्यस्य गर्भावस्यस्य वृधे चित् वर्धनाय च । भवतीति शेषः ।
पितृप्रसादात् पुत्रपौत्राद्यभिवृद्धिरिति भावः ॥

चतुर्थी ॥

अकर्म ते स्वर्पसो अभूम ऋतमवस्रक्षुषसो विभातीः ।

विश्वं तद् भद्रं वदन्ति देवा बृहद् वदेम विदधे सुवीराः ॥ २४ ॥

अकर्म । ते । सुऽअर्पसः । अभूम । ऋतम् । अवस्रन् । उपसः । विऽभातीः ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदधे ।

सुऽवीराः ॥ २४ ॥

हे अवस्रन् अवनवन् यालक अग्ने ते तुभ्यम् अकर्म परिचरणम्
अकार्पम् । ॥ “मन्त्रे षस०” इत्यादिना हेर्लुक् ॥ अतस्त-
त्प्रसादात् स्वर्पसः शोभनकर्माणः अभूम अस्माभिः कृतानि यागहोमदा-
नादीनि कर्माणि शोभनानि फलयुक्तानि येषां तथोक्त अभयाम । अ-
स्तत्कर्माणि फलयुक्तानि भवन्तीत्यर्थः ॥ तथा विभातीः विभात्यः व्युच्छ-
न्त्य उपसश्च ऋतम् । सत्यनामैतत् । सत्यं यागदानादिकर्मफलम् । कु-
र्वन्तु इति शेषः ॥ यत् शास्त्रविहितं कर्म देवा अवन्ति रक्षन्ति तद् पि-

१ B K R A V De अभूमर्तम्. We with G. २ Gr अवस्रन् ।

१ S' य इष्टव्यान्. २ S' उर्वश्याः चा for उर्वश्याया. ३ S' मषती०. ४ S' भयनस्यन्.
५ S' has here a lacuna for some fifteen letters.

यम् सर्वं भद्रम् कल्याणं भवति । वयमपि सुवीराः शोभनपुत्रादियुक्ताः
सन्तो विदधे यज्ञे बृहत् महत् स्तोत्रं वदेम ब्रूयाम ॥

“इन्द्रो मा मरुत्वान्” इत्यादिभिः एकादशभिर्ऋग्भिः इमशानचय-
नकर्मणि आज्यं जुहुयात् ॥

तथा “इन्द्रो मा मरुत्वान्” इत्यादिपञ्चभिर्ऋग्भिः प्रेतशरीरे अग्नि-
दानानन्तरम् आज्येन सारस्वतहोमान् कुर्यात् ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रो मा मरुत्वान् प्राच्या दिशः पातु वाहुच्युतां पृथिवीं द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २५ ॥

इन्द्रः । मा । मरुत्वान् । प्राच्याः । दिशः । पातु । वाहुऽच्युतां । पृथिवी ।
द्यामऽइव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानां । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ २५ ॥

मरुत्वान् मरुद्भिः एकोनपञ्चाशत्संख्याकैर्देवैः सहितः इन्द्रो मा मां
संस्कर्तारं प्राच्या दिशः प्राचीदिक्संबन्धिभयहेतोः पातु रक्षतु । तत्र दृ-
ष्टान्तः । वाहुच्युतां वाहुभ्यो दातृसंबन्धिभ्यश्च्युता विनिर्गता । यद्वा वा-
हुषु प्रतिग्रहीतृसंबन्धिषु च्युता प्राप्ता । उदकपूर्वं दत्तेत्यर्थः । तादृशी
दातृसाकृता पृथिवी द्यामिव यथा द्याम दिवं स्वर्गं भूदानप्राप्यन् उ-
परि आगामिनि काले दातृप्रतिग्रहीतृभ्याम् उपभोग्यं लोकं पाति त-
द्वात् । मां पातिति संबन्धः ।

भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।

उमौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनौ ।

इति ॥ अपि च लोककृतः लोकस्य पुण्यफलभूतस्य स्वर्गादेः कर्तृन् प-
थिकृतः तत्राप्तपुण्यभूतस्य मार्गस्य कर्तृन् यजामहे हविषा पूजयामः ।

हे देवाः [ये] यूयं देवानाम् इन्द्रादीनां मध्ये हुतभागाः हुतः स्वाहा-
कारवषट्काराभ्याम् अग्नौ प्रक्षिप्तो हविर्भागः अंशो येषां ते हुतभागा
इह अस्मिन् पितृमेधकर्मणि स्य भवथ । तान् देवान् लोककृत इति
पूर्वेण संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

धाता मा निर्ऋत्या दक्षिणाया दिशः पातु बाहुच्युतां पृथिवीं धामि-
वोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २६ ॥

धाता । मा । निःऽऋत्याः । दक्षिणायाः । दिशः । पातु । बाहुऽच्युतां ।
पृथिवी । धामऽऽव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ २६ ॥

धाता सर्वस्य जगतो विधाता धारयिता वा एतत्संज्ञो देवः निर्ऋ-
त्याः । निर्ऋतिः आर्तिकरी पापदेवता । तद्युक्ताया दक्षिणाया दिशो
मा मां पातु दक्षिणदिगवस्थिताद् रक्षःपिशाचादेर्मा संस्कर्तारं रक्षतु ॥
बाहुच्युतेत्यादेः पूर्ववद् योजना ॥

सप्तमी ॥

अदितिर्मादित्यैः प्रतीच्यां दिशः पातु बाहुच्युतां पृथिवीं धामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २७ ॥

अदितिः । मा । आदित्यैः । प्रतीच्याः । दिशः । पातु । बाहुऽच्युतां । पृ-
थिवी । धामऽऽव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ २७ ॥

अदितिः अदीना देवमाता । सा आदित्यैः स्वपुत्रैः सह प्रतीच्या

दिशः सकाशात् मा मां पातु प्रत्यग्दिगवस्थितरक्षःपिशाचादेर्मा रक्षन्ति-
त्यर्थः ॥ अन्यद् उक्तार्थम् ॥

अष्टमी ॥

सोमो मा विश्वेदेवैरुदीच्या दिशः पातु बाहुच्युतां पृथिवीं द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पृथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २८ ॥

सोमः । मा । विश्वैः । देवैः । उदीच्याः । दिशः । पातु । बाहुऽच्युतां ।

पृथिवी । द्याम्ऽइव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पृथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।

स्य ॥ २८ ॥

विश्वैः सर्वैः [देवैः] सह सोमः [एतन्नामको देवः] मा माम् उ-
दीच्या दिशः पातु उत्तरदिगवस्थिताद् राक्षसादेः श्मशानवासिनः सका-
शाद् रक्षतु ॥

नवमी ॥

धर्ता ह त्वा धरुणो धारयाता ऊर्ध्वं भानुं सविता द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पृथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २९ ॥

धर्ता । ह । त्वा । धरुणैः । धारयातैः । ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविता । द्याम्ऽइ-
व । उपरि ।

लोकऽकृतः । पृथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इ-
ह । स्य ॥ २९ ॥

धरुणः सर्वस्य जगतो धारयिता धर्ता एतत्तंजक ऊर्ध्वदिगभिमानो
देवः हे प्रेत त्वा त्वाम् ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वदिगवस्थितं लोकान्तरं गन्तुम्
उद्यतम् ऊर्ध्वमुसं वा धारयातै धारयतु । ॥ “लेटोडाटौ” इति
आडागमः । “वैतोन्वत्र” इति ऐकारः ॥ तत्र दृष्टान्तः । स-

1 W has here a space for about five letters. 2 S' सशतम्. 3 S' inserts उपरि
हे ऊर्ध्वोपां दिशि before धरुणः.

विता सर्वमेकः सूर्यः भानुम् दीप्तां ग्रामं द्युलोकं यथा उपरि धारयति
तद्वद् इत्यर्थः ॥ लोककृत इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

दशमी ॥

माच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युतां पृथिवीं
धामिवोपरि ।

लोककृतः पृथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ ३० ॥ (१५)

माच्याम् । त्वा । दिशि । पुरा । सम्संवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।

बाहुच्युता । पृथिवी । ग्रामइव । उपरि ।

लोककृतः । पृथिकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतभागाः । इह ।

स्य ॥ ३० ॥ (१५)

माच्यां दहनदेशात् पूर्वस्यां दिशि पुरा पूर्वं संवृतः संछादितः कम्ब-
लेन आवेष्टितोहम् यद्वा पूः शरीरम् तेन संवृतः सशरीर एव सन् हे
मेत त्वा त्वां स्वधायाम् पितृणां तृप्तिकरी देवता स्वधा तस्याम् आ द-
धामि स्थापयामि । संस्कारकर्मणा मेतत्प्रच्युतिपूर्वकं पितृदेवतात्वं गम-
यामीत्यर्थः । बाहुच्युता दातृबाहुभिः प्रच्युता ब्राह्मणेभ्यो दत्ता पृथिवी
उपरि उपरिष्ठादेशस्थितां ग्रामं दिवं नाकप्रष्टाख्यं स्थानं यथा पालयति ।
यद्वा उपरि आगामिनि काले भूदानप्राप्यां दिवं यथा दत्ता पृथिवी
पालयति तथा त्वां सैव पृथिवी पालयत्वित्यर्थः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“दक्षिणायां त्वा दिशि” इत्यादितः पञ्चानाम् आज्यहोमे अभिमन्त्र-
णे च विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

दक्षिणायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युतां पृथि-
वीं धामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ ३१ ॥

दक्षिणायाम् । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि । बाहुऽच्युता । पृथिवी । घामऽईव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह । स्य ॥ ३१ ॥

हे प्रेत त्वा त्वां दक्षिणायां दिशि दक्षिणदिग्भागे पुरा पूर्वमेव संवृतः आत्तरक्षार्थं कम्बलादिना प्रावृतः स्वधायाम् पितृदेवतायाम् आ दधामि स्थापयामि । स्वधाकारभानं करोमीत्यर्थः ॥ अन्यद् व्याख्यातम् ॥

द्वितीया ॥

मृतीच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायाम् दधामि बाहुच्युता पृथिवी घामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ ३२ ॥
मृतीच्याम् । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।
बाहुऽच्युता । पृथिवी । घामऽईव । उपरि ।
लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ ३२ ॥

दहनदेशान् पश्चिमायां दिशि पुरा संवृत इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

उदीच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायाम् दधामि बाहुच्युता पृथिवी घामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ ३३ ॥
उदीच्याम् । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।
बाहुऽच्युता । पृथिवी । घामऽईव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पृथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानां । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ ३३ ॥

उदीच्याम् उत्तरस्यां दिशि ॥ अन्यत् पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

भुवायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युतां पृथिवी
धामिवोपरि ।

लोकऽकृतः पृथिऽकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ ३४ ॥

भुवायाम् । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।
बाहुऽच्युता । पृथिवी । धामऽइव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पृथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानां । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ ३४ ॥

भुवा सिरा अधरा दिक् । तस्यां दिशि ॥ गतम् अन्यत् ॥

पञ्चमी ॥

ऊर्ध्वायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युतां पृथिवी
धामिवोपरि ।

लोकऽकृतः पृथिऽकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वायाम् । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।
बाहुऽच्युता । पृथिवी । धामऽइव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पृथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानां । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वायाम् उपरितन्यां दिशि हे प्रेत त्वा त्वां स्वधायाम् स्वधाकारे
आ दधामि स्थापयामि पुरा पूर्वमेव संवृतः प्रावृत्तोऽहम् ॥ बाहुच्युता
पुण्यकृतां बाहुभिर्दत्ता पृथिवी च त्वां पातु । उपर्यवस्थितां धामिव दा-

नफलभूतं स्वर्गं यथा सा पालयति तद्वत् ॥ लोककृतः स्वर्गादिलोकस्य
कर्तृन् यजामहे हविर्भिः पूजयामः । देवानाम् हविर्भुजां मध्ये हे देवाः
ये यूयम् इह अस्मिन् लोके हुतभागाः स्य भवथ ॥

षष्ठसप्तमौ द्वौ यजुर्मन्त्रौ ॥

धर्तासि धरुणोसि वंसंगोसि ॥ ३६ ॥

धर्ता । असि । धरुणः । असि । वंसंगः । असि ॥ ३६ ॥

उदूपूरसि मधुपूरसि वातपूरसि ॥ ३७ ॥

उदूपूः । असि । मधुपूः । असि । वातपूः । असि ॥ ३७ ॥

हे अग्ने त्वं धर्तासि सर्वेषां धारयितासि । धरुणः । धार्यत इति धरु-
णः । ॥ धारोर्णिलुक् च [उ० ३. ५८] इति उनन् प्रत्ययः ॥ गा-
हपत्यादिरूपेण सर्वैर्धार्यमाणोसि । वंसंगः वननीयगतिर्वृषभः असि भ-
वसि । तथा “चात्वारि शृङ्गा” इत्यस्याम् ऋचि [ऋ० ४. ५८, ३]
वृषभरूपकस्यनाम्नेः समान्नाता । अत एव “तिग्मशृङ्गो न वंसंगः”
इति अन्यत्रापि [ऋ० ६. १६, ३९] आस्नातम् ॥ तथा हे अग्ने त्वम्
उदपूः उदकस्य पूरयितासि । तथा मधुपूः मधुनो माक्षिकस्य पूरयि-
ता असि भवसि । तथा वातपूः वातस्य प्राणात्मकस्य वायोः पूरयिता
असि भवसि । एवंगुणविशिष्टत्वं इमं यजमानं पालयेत्पर्यः ॥

सोमयागे हविर्धानाख्यशकटे प्रवर्त्यमाने “इतश्च मा” इति द्वाभ्याम्
अभिमन्त्रयेत् । तथा च वैतानं सूधम् । “हविर्धाने प्रवर्त्यमाने इतश्च
मेति द्वाभ्याम् अनुमन्त्रयेत्” इति [वै० ३. ५] ॥

अष्टमी ॥

इतश्च मामुतश्चावतां यमे इव यतमाने यदैतम् ।

प्र वा भरन् मानुषा देवयन्तो आ सीदतां स्वमु लोकं विदानि ॥ ३८ ॥

१ C cancels 'म् and reads यदैतम्. We with A B R K V Dc. २ AC देवयन्तो correct-
ed to देवयन्त. We with B K R V Dc, and Sāyana's text. ३ A K B R V Dc सीदतां.
C सीदतं. P P सीदताम्. Or सीदताम् ।

1 S' has a blank space for about twelve letters instead of यतानि सर्वेषां धा०.

इतः । च । मां । अमुतः । च । अंवताम् । यमे इवेति यमेइव । यतमाने
इति । यत् । ऐतम् ।

प्र । वाम् । भरन् । मानुषाः । देवयन्तः । आ । सीदताम् । स्वम् । ऊं इ-
ति । लोकम् । विदाने इति ॥ ३८ ॥

इतश्च इतः अस्माद् भूलोकाद् अमुतश्च अमुपमात् स्वर्गलोकात् लोक-
द्वयावस्थिताद् भयहेतोः मा मां यजमानम् अवताम् हविर्धाने रक्षताम् ।
इति परोक्षकृतो निर्देशः ॥ अथ प्रत्यक्षकृतः । [हे] हविर्धाने यमे इव
यमले युगपद् उत्पन्ने अपत्ये इव यतमाने समानव्याप्तिमात्रे जगतः यो-
षणाय प्रयत्नं कुर्वाणे [यत् यस्मात् कारणाद् युवाम् ऐतम् गच्छथः] ॥
वाम् युवाभ्यां देवयन्तः देवान् आत्मन इच्छन्तो मानुषाः मनुष्या ऋत्वि-
ग्यजमानाः प्र भरन् हवींषि समभरन् । तदानीं युवां स्वम् स्वकीयं
लोकम् स्थानं विदाने जानती आ सीदताम् उपविशताम् । उ इति
पदपूरणः ॥

नवमी ॥

स्वासस्ये भवत्मिन्दवे नो युजे वां ब्रह्म पूर्वं नमोभिः ।

विं श्लोक एति पृथेव सूरिः शृण्वन्तु विश्वे अमृतांस एतत् ॥ ३९ ॥

स्वासस्ये इति सुऽआसस्ये । भवत्तम् । इन्दवे । नः । युजे । वाम् । ब्रह्म । पूर्वं ।
नमःऽभिः ।

वि । श्लोकः । एति । पृथ्वाऽइव । सूरिः । शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतांसः । एतत् ॥ ३९ ॥

हे हविर्धाने नः अस्माकम् इन्दवे सोमाय स्वासस्ये सुखासनस्ये सु-
स्थिरे भवतम् । अहं च वाम् युवयोः पूर्वम् पूर्वकाले भवं चिरंतनं
ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं नमोभिः नमस्कारैः सहितं युजे युनजिम् । यद्वा

१ Cp मा १. २ See note १ on previous page.

१ S' इतश्च लोपः for इतश्च. २ S' inserts अथ प्रत्यक्षकृतो निर्देशः before मय प्रत्यक्ष-
कृतः. ३ S' has no empty space in place of this bracket. ४ S' विजाने for विदाने.
५ S' जानन्त्यौ for जानती.

नमोभिः नमस्कारप्रतिपादकैर्मन्त्रैरित्यर्थः । श्लोकः श्लोकनीयस्तुतिसंघः
 व्येति विशेषेण युवां गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । पथ्या सूरिरिव । पथो-
 नपेतं पथम् । ॥ “सुपां सुलुक्” इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदी-
 र्घः ॥ पथोनपेतेन धर्मेण सूरिः विद्वान् अभिमतं फलं प्राप्नोति
 तद्वद् इत्यर्थः ॥ एतत् अस्माभिः कृतं स्तोत्रम् अमृतासः अमृता मरण-
 रहिता विश्वे सर्वे देवाः शृण्वन्तु आकर्णयन्तु । ॥ श्रु श्रवणे । “श्रु-
 वः श्रु च” इति श्रुप्रत्ययः शृभावश्च ॥

“त्रीणि पदानि” इत्यनया दंष्ट्रमानं प्रेतशरीरं वान्धवा उपतिष्ठेरन् ॥

दशमी ॥

त्रीणि पदानि रूपो अन्वरोहुच्चतुष्पदीमन्वैतद्वृत्तेन ।

अक्षरेण प्रति निमीति अर्कमृतस्य नाभावमभि सं पुनाति ॥ ४० ॥ (१५)

त्रीणि । पदानि । रूपः । अनु । अरोहुत् । चतुःऽपदीम् । अनु । ऐतत् । वृत्तेन ।

अक्षरेण । प्रति । निमीति । अर्कम् । मृतस्य । नाभौ । अभि । सम् ।

पुनाति ॥ १० ॥ (१५)

रूप्यति मुह्यतीति रूपो मृतः पुरुषः । ॥ युप रूपं लुप विमोह-
 ने । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः ॥ त्रीणि त्रिसंख्याकानि पदानि

१ AC रूपो. Or रूप. २ P रूपा. ३ We with BKR P V De २ What can this be? ABKR De read as above C मन्वैतद्वृत्तेन changed to मन्वैतद्वृत्तेन. The two pada manuscripts P P have एतत्. Or has ऐतत् ३. But all the Samhitā MSS. (and Śāyana's text also) read मन्वैतद्वृत्तेन. The *Agveda* has: पञ्च पदानि रूपो अन्वरोहुच्चतुष्पदीमन्विमि वृत्तेन. In our passage the sandhi ought to give us मन्वैतद्वृत्तेन and the accent मन्वैतद्वृत्तेन, if एतत् the pronoun is meant. एतद्वृत्तेन as a compound would be very un-Vedic. Is एतत् a later corruption of ऐतत् which I once read and which Or actually reads? That seems probable, and would give us ऐतत् as the pada version, and would consist with the metre as it would be equivalent to a metrical elongation एतत् or एतत्. If my conjecture is right, the corruption of ऐतत् into एतत् (which the pada-writers could only equate with the absurd एतत्) is much older than the time of Śāyana.

१ S' दारामानं. २ S' रोपेति. ३ S' leaves a blank space for about thirteen letters after the word पदानि.

द्युस्थानानि अन्वरोहत् क्रमेण आरूढवान् । प्राप्तवान् इत्यर्थः । केन साधनेन इत्याह । एतत् एतेन अनुष्ठीयमानेन व्रतेन कर्मणा पैतृमेधिकसंस्कारेण चतुष्पदीम् चत्वारः पादा यस्याः सा तथोक्ता ताम् अनुस्तरण्याख्यां गाम् अनुलक्ष्य । अन्वरोहद् इति संबन्धः । संस्कारमाहात्म्येन मृतो लोकत्रयं व्याप्नोद् इत्यर्थः । अक्षरेण । अश्रुते व्याप्नोति स्वफलभूतं स्थानम् इत्यक्षरं स्वार्जितं सुकृतम् । यद्वा खरो विनाशः । तद्रहितम् । तेन स्वार्जितेन सुकृतेन । यद्वा परिच्छेदकशरीरे त्यक्ते अक्षरेण व्यापकेन विनाशरहितेन आत्मस्वरूपेण अर्कम् अर्चनीयं सुकृतफलं स्वर्गादिकं सूर्यमेव वा प्रति मिमीते प्रतिमुखं मिमीते परिच्छिन्सि । व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्वा प्रतिमानं प्रतिविम्बम् । सूर्यस्य प्रतिविम्बं भवति । सूर्यसदृशो भवतीत्यर्थः । षट्स्य योनौ । षट्स्य इति सप्तस्य उदकस्य यज्ञस्य वा नामधेयम् । तस्य योनिः उत्पत्तिस्थानं सूर्यमण्डलम् तत्र अभि अभितः सर्वतः आभिमुख्येन वा सं पुनाति सम्यक् भूतो वर्तते ॥

[इति] तृतीयेनुवाके चतुर्थं सूकम् ॥

“देवेभ्यः कम्” इत्यादिकं पञ्चमं सूकम् । तत्र “त्वमग्न ईळितः” इत्यनया पिण्डपितृयज्ञे समिधम् आदध्यात् । “त्वमग्न ईळितः [१८.३.४२] आ त्वाग्ने [१८.४.८८] इत्यादधाति” इति हि [कौ० ११.१०] सूत्रम् ॥

“अग्निष्वात्ताः पितरः” [४४] इत्यनया पिण्डपितृयज्ञे बर्हिः स्तृणीयात् ॥

“उपहूता नः पितरः” [४५] इति उत्तराभ्यां द्वाभ्यां च पिण्डपितृयज्ञे बर्हिः स्तृणीयात् ॥

“ये तातृषुः” [४७] इत्युच्चा “ये सत्यासः” [४८] इत्युत्तरया च पिण्डपितृयज्ञे समिधावादध्यात् ॥

“उप सर्प” [४९] इति तिसृभिर्चग्निः श्मशानदेशं शलाकाभिः इष्टकाभिर्वा प्रसव्यं चिनुयात् ॥

1 S' स्वाश्रुतो for मृतो. 2 S' अक्षरो for क्षरो. 3 S' तिसृक्षरेण for अक्षरेण. 4 S' स्थानम्.

तत्र प्रथमा ॥

देवेभ्यः कसंवृणीत मृत्युं प्रजायै किममृतं नावृणीत ।

बृहस्पतिर्यज्ञमंतनुत ऋषिः प्रियां यमस्तन्वमा रिरिच ॥ ४१ ॥

देवेभ्यः । कम् । अवृणीत । मृत्युम् । प्रजायै । किम् । अमृतम् । न । अवृणीत ।

बृहस्पतिः । यज्ञम् । अतनुत । ऋषिः । प्रियाम् । यमः । तन्वम् । आ ।

रिरिच ॥ ४१ ॥

देवेभ्यः दीव्यन्तीति देवाः इन्द्रादयः । तेभ्यः । हृतादर्थे चतुर्थी ॥ तदर्थं कम् कीदृशं मृत्युम् अवृणीत सृष्ट्यादौ विधाता वृत्तवान् । देवानाम् अर्थे स्रष्टा कमपि मरणहेतुं न कृतवान् इत्यर्थः । काष्ठा घोत्यते । अतो देवानां मृत्युसंबन्धविरहात् तेषाम् अमृतत्वम् उत्पत्तिसिद्धम् इत्यर्थः । प्रजायते उत्पद्यत इति प्रजा मनुष्यादिरूपा । तस्यै वेधाः [किम्] किंकारणम् अमृतम् अमरणं न अवृणीत न वृत्तवान् । मनुष्यादीनां देववद् अमृतत्वं न कृतवान् । तत्र कारणं किमपि नास्तीत्यर्थः । प्रजापतिना केचन इन्द्राद्याः अमृताः सृष्टाः मनुष्याद्याः प्राणिनो मरणधर्मोपेताः कल्पिताः । अतो देवानाम् अमरणं मनुष्याणां मरणं च अनादिसिद्धम् । अतस्तत्र कारणगवेषणं न कार्यम् इत्यर्थः ॥ बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां पतिः स्वामी ऋषिः अतीन्द्रियार्थद्वष्टा यज्ञम् सोमयागम् अतनुत अकरोत् । भूलोके ऋषिरूपेणावस्थितो बृहस्पतिः स्वस्य ऐहिकामुष्मिकफलप्राप्तये तन्मनुष्यायभूतं यज्ञं कृतवान् इत्यर्थः । श्रूयते हि । “बृहस्पतिरकामयत देवानां पुरोधाम् गच्छेयम् इति । स एतं बृहस्पतिं सवम् अपश्यत् । तम् आहरत् । तेनायजत” इति तै० ब्रा० २. ७. १. २] । बृहस्पतेः प्रियां तन्वम् प्रेमास्पदं मानुषं शरीरं यमो वैवस्वतः आ रिरिच आसमन्ताद् रिक्तं निःसारं मृतं कृतवान् । ऋषिरूपेणावस्थितस्य बृहस्पतेरपि यमः प्राणान् अपाहार्थीति किल किमु वक्तव्यम् अन्येषां मनुष्यादीनां यमः प्राणान् अपहरतीति । यज्ञा नावृ-

णीत इति पूर्वत्रापि संबध्यते । देवानां कं मृत्युं नावृणीत । सर्वमपि मृत्युं वृत्तवान् । अतस्तेषामं अमृतत्वसिद्धये तैः प्रार्थितो बृहस्पतिः ऋषिर्भूत्वा यज्ञम् अतनुत् । तस्माद् यज्ञात् ते देवा अमृताः संपन्नाः । तथा प्रजायै मनुष्यादिरूपायै किमपि अमृतं नावृणीत अतः सा मर्त्या भूता । तस्माद् यमो मनुष्यादिशरीरम् आरेचितवान् इति ॥

द्वितीया ॥

त्वमग्न ईडितो जातवेदोवाहुव्यानि सुरभीणि कृत्वा ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्वद्धि त्वं देव प्रयंता हवींषि ॥ ४२ ॥

त्वम् । अग्ने । ईडितः । जातवेदः । अवाद् । हुव्यानि । सुरभीणि । कृत्वा ।

प्र । अदाः । पितृभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रयंता-

ता । हवींषि ॥ ४५ ॥

हे जातवेदः जातानां जनिमतां प्राणिनां वेदितः हे अग्ने ईडितः अस्माभिः स्तुतस्त्वं हुव्यानि अस्मदीयानि चरुपुरोडाशादीनि सुरभीणि सुगन्धीनि रसयन्ति कृत्वा अवाद् देवेभ्यो वह । ॥ “अन्दसि लुङ्ल-
ङ्लिटः” इति लोट्छे लुङ् । वह प्रापणे इत्यस्मात् लुङि सिपि “व-
हुलं अन्दसि” इति इडभावे “श्लो शलि” इति सिजलोपः । “हल्-
ङ्गाद्यभ्यः” इति सलोपे रूपम् ॥ तथा पितृभ्यः पितृदेवताभ्यः
स्वधया स्वधाकारेण सह कव्यसंज्ञकानि हवींषि प्रादाः प्रक्षयान् असि ।
ते च पितरस्त्वया दत्तानि कव्यानि हवींषि अक्षन् अभुञ्जत । ॥ अ-
द भक्षणे । “लुङ्सनोर्धसृ” इति घस्त्रादेशः । “मन्त्रे घसृत्वर”
इत्यादिना छेर्लुक् । “गमहनजनखनघसां लोपः” इति उपधालोपः ।
चर्त्तयत्वे ॥ हे देव द्योतमान अग्ने त्वमपि प्रयंता प्रयतानि प्रक-
र्षेण अस्माभिर्दत्तानि हवींषि अद्धि भुङ्क्ष्व । ॥ अद भक्षणे । “हु-
क्षभ्यो हेर्षिः” इति हेर्षिरादेशः ॥

तृतीया ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्त्रं प्र यच्छत् त इहोर्जं दधात ॥ ४३ ॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपस्थे । रयिम् । धत्त । दाशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्त्रं । प्र । यच्छत् । ते । इह । अर्जम् । द-
धात ॥ ४३ ॥

हे पितरः अरुणीनाम् अरुणवर्णानां मातृणाम् उपस्थे उत्सङ्गे आ-
सीनासः आसीना उपविशन्तो दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मरणधर्मेणे य-
जमानाय रयिम् धनं धत्त दत्त प्रयच्छत् ॥ पुत्रेभ्यः । पुंनाम्नो नरकात्
त्रायन्त इति पुत्राः । तेभ्यः अस्मभ्यं तस्य वस्त्रः । ॥ कर्मणि ष-
ष्ठी ॥ तत् प्रसिद्धं वसु धनं प्रयच्छत् दत्त । ॥ दाण् दाने ।
“पामाभ्मा[स्यान्ना]दाण्” इत्यादिना यच्चादेशः ॥ हे पितरः ते
यूयम् इह अस्मिन् भूलोके अर्जम् बलकरम् अन्नम् अस्मभ्यं दधात
धत्त ॥

चतुर्थी ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत् सदःसदः सदत सुमनीतयः ।

अतो हवींषि प्रयत्नानि वह्निषि रयि च नः सर्वेवीरं दधात ॥ ४४ ॥

अग्निऽस्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत् । सदःऽसदः । सदत् । सुऽ-
मनीतयः ।

अतो इति । हवींषि । प्रयत्नानि । वह्निषि । रयिम् । च । नः । सर्वेऽवी-
रम् । दधात ॥ ४४ ॥

हे अग्निष्वात्ताः [पितरः] । पितरो द्विविधाः । वह्निषदः अग्निष्वात्ता-
श्चेति । तेषां भेदस्तैत्तिरीयके स्पष्टम् आम्नातः । “पितृन् वह्निषदो यज-

१ B V वसु. Dc वस्त्रः changed to वसु. Cr वसु । P P वसुः । We with A C R.
R. २ So we read with A B O R V Dc.

“ति । ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः तानेव तद् यजति ॥ पितॄन्
 “अग्निष्वात्तान् यजति । ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ताः”
 इति [तै० ब्रा० १, ६, ९, ६] । कृतसोमयागाः पितरो बर्हिषत्संज्ञकाः अ-
 कृतसोमयागास्तु अग्निष्वात्तसंज्ञका इत्यर्थः । हे एतत्संज्ञकाः पितरः इह
 अस्मिन् यज्ञे आ गच्छत ॥ हे सुप्रणीतयः । प्रणीतिः प्रकृतं फलमाप्-
 णम् । शोभना प्रणीतिर्येषां ते तथोक्ताः । आगतास्ते यूयं सदःसदः ।
 सीदन्ति अस्मिन्निति सदः उपवेशनस्थानम् पितृपितामहप्रपितामहादीनां य-
 द्वात् स्थानं परिकल्पितं तत् स्थानं सदत प्राप्तुम् । स्वस्वे स्थाने उपविशते-
 त्यर्थः ॥ बर्हिषि यज्ञे प्रयतानि प्रज्ञानि यज्ञा शुद्धानि हवींषि चरुपुरोडा-
 शादीनि अर्हं भक्षयत ॥ हविरदनेन संतुष्टा यूयं नः अस्मभ्यं सर्ववीरम्
 सर्वैर्वीरैरुपेतं रयिम् धनं दधातुं धत्त । प्रयच्छतेत्यर्थः । ॥ हुधाब्
 दानधारणयोः । लोटि “तप्तनप्तनधनाश्च” इति तस्य तन्वादेशः ॥

पञ्चमी ॥

उपहृता नः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तधि नुवन्तु तेर्विन्त्वस्मान् ॥ ४५ ॥

उपहृताः । नः । पितरः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निधिषु । प्रियेषु ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । नुवन्तु । ते । अ-
 स्मान् ॥ ४५ ॥

नः अस्माकं पितरः उपहृताः समीपम् आहृताः ॥ सोम्यासः सो-
 म्याः सोमार्हा एवंगुणविशिष्टाः पितृपितामहप्रपितामहाः बर्हिष्येषु बर्हि-
 षि यज्ञे भया बर्हिष्याः तेषु प्रियेषु प्रीतिविषयेषु निधिषु निधीयमाने-
 षु हविःषु सत्सु प्रागुदीरितास्ते पितरः आ गमन्तु आगच्छन्तु ॥ इह
 अस्मिन् यज्ञे ते पितरः श्रुवन्तु अस्मदीयं स्तोत्रं शृण्वन्तु । ॥ श्रु
 श्रवणे । “बहुलं ह्रस्वसि” इति विकरणस्य लुक् ॥ अधि नु-

1 C' श्रुवन्तु ।

1 S' सीदति.

वन्तु अधिवचनं पक्षपातेन वचनम् । अधिवचनेन अस्मान् सीकुर्वन्तु ।
न केवलम् अधिवचनमात्रम् अपि तु ते पितरः अस्मान् अवन्तु ऐहि-
कामुष्मिकफलप्रदानेन रक्षन्तु ॥

षष्ठी ॥

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा अनूजहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।

तेभिर्मयः संरराणो हवींष्यशन्नशङ्निः प्रतिकाममस्तु ॥ ४६ ॥

ये । नः । पितुः । पितरः । ये । पितामहाः । अनुजहिरे । सोमं पीयम् ।
वसिष्ठाः ।

तेभिः । यमः । संरराणः । हवींषि । अशन् । अशतशभिः । प्रतिष्का-
मम् । अस्तु ॥ ४६ ॥

नः अस्माकं पितुर्जन्मकस्य ये पितरः सन्ति ये च पितामहास्तज्जनका
वसिष्ठाः वसुमत्तमाः एवंगुणविशिष्टा ये पितृपितामहप्रपितामहाः सो-
मपीयम् सोमपानम् अनुजहिरे अनुक्रमेण हरन्ति आत्मसात् कुर्वन्ति स्म
तेभिस्तैः पितृभिः संरराणः सह रममाणो यमः । अशन् कामयमानः अ-
शङ्निः कामयमानैस्तैः पितृभिः सह हवींषि अग्निदीयानि चरुपुरोडाशा-
दीनि हवींषि प्रतिकामम् । कामः अभिलाषः । अभिलाषं प्रति । अ-
भिलाषानुसारेणेत्यर्थः । अस्तु भक्षयतु ॥

सप्तमी ॥

ये तातृपुद्वेवचा जेहमाना होत्राविद् स्तोमंतथासो अकैः ।

आग्नें याहि सहस्रं देववन्दैः सत्यैः कविभिर्चापिभिर्मयसङ्निः ॥ ४७ ॥

ये । तातृपुः । देवडात्रो । जेहमानाः । होत्राऽविदः । स्तोमं तथासः । अकैः ।

१ K V De अनुजहिरे. A B अनुजहिरे. □ अनुजहिरे. R अनुजहिरे. Or अनुजहिरे ।
P P अनुजहिरे । S. J. S. text : अनुजहिरे. The *Rigveda* reading is अनुहिरे, of
which अनुजहिरे may be a perversion. २ Cr सोमं पीयम् । ३ Cr देवमा ।

१ S' आधिक'. २ S' वसिष्ठाः. ३ S' पितृभिः सह संरराणः रममाणः.

आ । अग्ने । याहि । सहस्रम् । देवऽवन्दैः । सत्यैः । कविऽभिः । ऋषिऽभिः । धर्मसतऽभिः ॥ ४७ ॥

देवत्रा देवेषु जेहमानाः । ॥ जेह्म प्रयत्ने ॥ । प्रयतमानाः व्याप्रियमाणा होत्राविदः होत्राः सप्त वर्षद्वर्तारः । तत्कृतान् यागान् जानन्तः अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः स्तोमतष्टासः स्तोमस्य स्तुतेः [कर्तारः स्तोमकर्तारः । ॥ तद्यु तैजुकणे । तस्मात् कर्तारि [निष्ठा] ॥ । एवंगुणविशिष्टा ये पितरः तातृषुः तृष्यन्ति पिपासन्ति । तैर्देववन्दैः देवान् वन्दन्ते प्रणमन्तीति देववन्दाः [तैः] सत्यैः सत्यफलैः कविभिः ज्ञानदर्शिभिर्ऋषिभिः अतीन्द्रियद्रष्टृभिः धर्मसद्भिः धर्मः प्रवर्ग्यः तदुपलक्षिते सोमयागे सीदन्तीति धर्मसदः । ॥ सहार्चयोगे तृतीया ॥ । एवंगुणविशिष्टैः पितृभिः सह हे अग्ने त्वम् अस्माकं सहस्रम् अपरिमितं धनं यथा भवति तथा आ याहि आगच्छ । आगत्य च अस्मदीयेन हविषा पितॄणां तृषं निवर्तयेति भाषः ॥

अष्टमी ॥ .

ये सत्यासो हविरदो हविषा इन्द्रेण देवैः सरथं तुरेण ।

आग्ने याहि सुविदत्रैर्भिर्वाङ् परैः पूर्वैर्ऋषिभिर्धर्मसद्भिः ॥ ४८ ॥

ये । सत्यासः । हविःऽअदः । हविःऽपाः । इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । तुरेण ।

आ । अग्ने । याहि । सुविदत्रैर्भिः । अर्वाङ् । परैः । पूर्वैः । ऋषिऽभिः ।

धर्मसतऽभिः ॥ ४८ ॥

ये पितरः सत्यासः सत्याः सत्यभवाः सत्यभाषणोपेता वा हविरदः हवींषि चरुपुरोडाशादीनि अदन्ति भक्षयन्तीति हविरदः । हविष्याः हविः सोमरसं पिबन्तीति हविष्याः । तुरेण त्वरमाणेन शत्रूणां हिंसकेन

१ Or ऋषिऽभिः । Is not the मध्योदात्त to be accounted for by the fact that the *Rigveda* reading (पितृभिः *Rig.* 15. 8, 10) is मध्योदात्त? २ AB हविष्या, but might be intended for हविष्या. We with C K R V De.

१ S' leaves a blank space for about ten letters. २ S' कन्दने.

वा इन्द्रेण देवैः अन्यैश्च सरथम् समानो रथो यथा भवति तथा । वर्तन्त इति शेषः । इन्द्रेण देवैः सह एकं रथम् उषारूढा वर्तन्त इत्यर्थः । तैः सुविद्वेभिः सुविद्वैः शोभनधनैः शोभनप्रज्ञैर्वा परैः उत्कृष्टैः पूर्वैः पूर्वपुरुषैः पितृपितामहप्रपितामहैः ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः धर्मतद्भिः यज्ञे सीदद्भिः एवंगुणविशिष्टपितृभिः सह हे अग्ने त्वम् अर्वाङ् असदभिमुखः सन् आ याहि [आ]गच्छ ॥

नथमी ॥

उप सर्प मातरं भूमिमेतामुर्व्यचसं पृथिवीं सुशेवाम् ।

कर्णस्रदाः पृथिवी दक्षिणावत एषा त्वां पातु प्रपथे पुरस्तात् ॥ ४९ ॥

उप । सर्प । मातरम् । भूमिम् । एताम् । उर्व्यचसम् । पृथिवीम् । सुशेवाम् ।

कर्णस्रदाः । पृथिवी । दक्षिणावते । एषा । त्वा । पातु । प्रपथे । पुरस्तात् ॥ ४९ ॥

हे मेत मातरम् जननीम् एतां भूमिम् उप सर्प उपगच्छ । कीदृशीम् । उर्व्यचसम् । ॥ व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ । विस्तीर्णव्यापनं पृथिवीम् प्रथितां प्रख्यातां सुशेवाम् सुसुखाम् ॥ एषा त्वया उपसृप्ता पृथिवी दक्षिणायते दक्षिणा अस्य सतीति दक्षिणावान् बह्वीभिर्यज्ञसंयन्त्रिणीभिर्दक्षिणाभिर्युक्ताय तुभ्यम् कर्णस्रदाः कर्णाभिर्विरचितकम्बलवन्मदीयसी मार्दवेन सुखकरी सती पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पूर्वमेव वा प्रपथे पथो मार्गस्य प्रारम्भः प्रपथः । ॥ “ऋक्पूरव्यूः” इति अकारः समासान्तः ॥ । तत्र वर्तमानं त्वा त्वां पातु रक्षतु ॥

दशमी ॥

उच्छ्वंसस्व पृथिवि मा नि बांधवाः सृषायनासौ भव सूपंसर्पणा ।

माता पुत्रं यथा सिचाम्येनिं भूम कर्णुहि ॥ ५० ॥ (१०)

उत् । श्वञ्चस्व । पृथिवि । मा । नि । बाधथाः । सुऽउपायना । अस्मै । भ-
व । सुऽउपसर्पणा ।

माता । पुत्रम् । यथा । सिचा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णुहि ॥ ५० ॥

हे पृथिवि भूदेवते त्वम् उच्छ्वञ्चस्व । ॥ श्वञ्चतिर्गतिकर्मा ॥ उ-
च्छ्वानावयवा पुलकिता भव । एनम् उपसृष्टं पुरुषं मा नि बाधथाः
काकश्येन मा बाधस्व । अपि च अस्मै पुरुषायः सूपायना सुखेन उ-
पगन्तुम् अर्हा सूपसर्पणा शोभनोपसर्पणयुक्ता च भव । यथा येन प्र-
कारेण माता जननी स्वकीयं पुत्रं सिचा चेलाञ्चलेन अभिच्छादयति त-
था एनं त्वाम् उपगतं पुरुषम् हे भूमे त्वमपि अभ्यूर्णुहि अभितः प्र-
च्छादय । यथा अस्य शीतवातोष्णादिजनितदुःखं न भवति तथा एनं
प्रायस्वेत्यर्थः । ॥ ऊर्णुष्व छादने । अदादित्वात् शपो लुक् ॥

[इति] तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“उच्छ्वञ्चमाना” [५१] इत्याद्याया ऋचो विनियोग उक्तः ॥

पात्रचयनकर्मणि यजमानस्य उदरे इवापात्रं निधाय “इमम् अस्मै”
[५३] इति द्वाभ्याम् अनुमन्त्रयते ॥

यदि आहिताग्निः एकामिवा सर्पव्याघ्रादिभिर्म्रियेत तर्हि “यत् ते कु-
ण्डः शकुनः” [५५] इत्यनया सर्पदंशनस्थानं दंष्ट्रादिकृतयणस्थानं वा अ-
ग्निना दहेत् ॥

“पयस्वतीः” [५६] इति ऋचा शवदहनानन्तरं स्नानं कुर्यात् ॥

“शं ते नीहारः” [६०] इत्यनया अभिमन्त्रिताभिर्जलक्षीरमिश्रिता-
भिरोषधीभिर्ब्राह्मणस्य अस्मीनि सिञ्चेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि अयन्ताम् ।

ते गृहासो घृतधृतः स्योना विश्वाहास्यै शरणाः सन्तत्र ॥ ५१ ॥

उत्तश्चक्षमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । सहस्रम् । मितः । उप । हि ।
अयन्ताम् ।

ते । गृहासः । घृतश्चुतः । स्योनाः । विश्वाहा । अस्मै । शरणाः । सन्तु ।
अत्र ॥ ५१ ॥

उच्छ्रयमाना उच्छ्रयमानावयवा पुलकितशरीरा पृथिवी सु तिष्ठतु सु-
खेन अवतिष्ठताम् । तत्र श्मशानदेशे सहस्रम् सहस्रसंख्याका अपरिमि-
ता मिथः मीयमानाः स्थाप्यमाना ओषधयः उप अयन्ताम् उपेत्य आ-
श्रिता भवन्तु । हिशब्दो यस्मादर्धे । यस्माद् ओषधिवनस्पतयस्तत्र उ-
पाश्रितास्तस्मात् ते घृतश्चुतः घृतस्त्राविणः अत एव स्योनाः सुखकरा अ-
स्मै मृतपुरुषाय गृहासः गृहाः विश्वाहा सर्वाणि अहानि । ॥ अ-
त्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ सर्वकालम् अत्र श्मशानदेशे शरणाः रक्ष-
काः सन्तु भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

उत्ते स्तभ्रामि पृथिवीं त्वत् परीमं लो॒गं नि॒दध॒न्तो अ॒हं रि॒पेम् ।

ए॒तां स्यू॒णीं पि॒तरौ॑ धा॒रय॒न्ति ते॒ तत्र॑ य॒मः सा॒द॒ना ते॒ कृ॒णोतु ॥ ५२ ॥

उत् । ते । स्तभ्रामि । पृथिवीम् । त्वत् । परि । इमम् । लो॒गम् । नि॒द॒ध-
धत् । मो इति । अ॒हम् । रि॒पेम् ।

ए॒ताम् । स्यू॒णाम् । पि॒तरः । धा॒रय॒न्ति । ते । तत्र॑ । य॒मः । सा॒द॒ना । ते ।
कृ॒णोतु ॥ ५२ ॥

हे मृतपुरुष ते तुभ्यं त्वदर्धम् इमां पृथिवीम् उत् ऊर्ध्वं स्तभ्रामि
धारयामि । ॥ एभि स्क्भि गतिप्रतिबन्धे । ऋषादिवात् आ प्रत्य-
यः ॥ त्वत् परि तव परितः इमं लोकम् सर्वमाप्यधिष्ठितं भूलोकं

१ Or मृपेताम् । २ Or °दनुतः । P °दनुतः । P °दनुतः । ३ Or अस्मै । ४ R लो॒गं.
De लोकं changed to लो॒गं P लो॒कम् । P लो॒गम् । We with ABCD: K P V. ५ A
BCR V D: रि॒पेम्. P P रि॒पेम् । R रि॒पेम् । We with K.

१ S' °मानापयया धा. २ S' स्तभ्रान्. ३ S' S'yan's text too: मिथः.

निदधत् निक्षिपन् अहं सो रिषम् मैव हिंसितो भूवम् ॥ तत्र तस्याम्
उत्तम्भनेन धृतायां भूम्यां ते तदर्थं पितरः पितृदेवताः एतां प्रसिद्धां
स्पृणां तव गृहनिर्माणाय धारयन्ति स्थापयन्ति । यमस्तत्र ते तव साद-
ना सदनानि गृहाणि कृणोतु करोतु । ॥ “शेषद्वन्द्वसि बहुलम्”
इति शेलोपः ॥

तृतीया ॥

इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।

अयं यश्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ५३ ॥

इमम् । अग्ने । चमसम् । मा । वि । जिह्वरः । प्रियः । देवानाम् । उत ।
सोम्यानाम् ।

अयम् । यः । चमसः । देवपानः । तस्मिन् । देवाः । अमृताः । माद-
यन्ताम् ॥ ५३ ॥

हे अग्ने इमं चीयमानं चमसम् भक्षणसाधनम् इडापात्रं मा वि जि-
ह्वरः कुटिलं मा कार्षीः । ॥ इह कौटिल्ये । अस्माग्न्यन्तात् लुडि
चडि रूपम् । “न माङ्गयोगे” इति अडभावः ॥ यश्चमसो दे-
वानाम् अद्यादीनां प्रियः प्रीतिकरः । उत अयि च सोम्यानाम् सो-
मार्हाणां पितॄणां प्रियः । “उपहृता नः पितरः सोम्यासः” इति हि
उक्तम् [४५] । देवपानः देवाः पिबन्ति अनेन अमृतम् इति देवपानः ॥
एवंगुणविशिष्टो योयं चमसस्तस्मिन् अमृताः अमरणधर्माणः सर्वे देवा इ-
न्द्रादयो मादयन्ताम् माद्यन्तु । तवत्यहविरास्तादनेन तृप्ता भवन्तु इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

अर्धर्वा पूर्णं चमसं यमिन्द्रायाविभर्वाजिनीवते ।

तस्मिन् कृणोति सुकृतस्य भूषं तस्मिन्निन्दुः पवते विश्वदानीम् ॥ ५४ ॥

अर्धर्वा । पूर्णम् । चमसम् । यम् । इन्द्राय । अविभः । वाजिनीवते ।

तस्मिन् । कृणोति । सुकृतस्य । भक्षम् । तस्मिन् । इन्दुः । पवते । विश्व-
दानीम् ॥ ५४ ॥

अथर्वा [एतन्नामकः अतीन्द्रिवार्षद्वय कश्चिद् ऋषिः] वाजिनीवते
वाजः अन्तम् हविलक्षणम् अस्याम् अस्तीति वाजिनी यज्ञक्रिया । त-
द्धते इन्द्राय पूर्णम् सोमादिहविषा पूरितं यं चमसम् अविभः भृत्-
वान् । ॥ विभर्तेर्लङि प्रथमैकवचने रूपम् ॥ इन्द्रमीत्यर्थे ह-
विर्भिः पूर्णं यं चमसं संभृतवान् इत्यर्थः । तस्मिन् चमसे सुकृतस्य सुदु-
कृतस्य यज्ञस्य संवन्धि भक्षम् भक्षणं हुतशिष्टहविषो भक्षणं कृणोति क-
रोति । ऋत्विजां गण इत्यर्थः । तथा तस्मिन् अथर्वकृते चमसे विश्व-
दानीम् सर्वदा इन्दुः सोमः पवते अमृतरसात्मकः स्रवति । ॥ पूरु-
षवने । भौवादिकः । विश्वदानीम् इति । विश्वशब्दाद् दानीं प्र-
त्ययः ॥

पञ्चमी ॥

यत् ते कृष्णः शकुन आनुतोद पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः ।

अग्निष्टद् विश्वादेगद् कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणो आविवेश ॥ ५५ ॥

यत् । ते । कृष्णः । शकुनः । आनुतोद । पिपीलः । सर्पः । उत । वा ।
श्वापदः ।

अग्निः । तत् । विश्वेऽअत् । अग्नेदम् । कृणोतु । सोमः । च । यः । ब्राह्म-
णान् । आऽविवेश ॥ ५५ ॥

हे पुरुष ते त्वदीयं यत् अङ्गं कृष्णः कृष्णवर्णः शकुनः पक्षी काका-
दिः आनुतोद व्यपितं दष्टं कृतवान् । ॥ तुद व्यपने ॥ तथा
पिपीलः विषदंष्ट्रः पिपीलिकाविशेषः उत वा अपि वा सर्पः श्वापदः
शुनः पदानीय पदानि यस्य स श्वापदो व्यामादिः आनुतोदेति सर्वत्र
संवध्यते । तद् अङ्गं विश्वात् विश्वं सर्वम् जज्ञीति विश्वात् सर्वभक्षकः

(C' पा १. १ C' विश्वेऽअत् ।

1 B' मध्यमेकः. 2 B' यद्यनेयं च ५५ यत्तस्य संवन्धि. 3 B' *देष्टः for *दंष्ट्रः.

अग्निः अगदम् गदो रोगः तद्रहितं कृणोतु करोतु । यः सोमः ब्राह्म-
णान् क्षत्रिग्यजमानान् आविवेश रसरूपेण अन्तः प्रविष्टवान् तादृशः
सोमोपि । अगदं कृणोत्विति संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

पर्यस्वतीरोषधयः पर्यस्वन्नामकं पर्यः ।

अपां पर्यसो यत् पर्यस्त्रेन मा सह शुम्भतु ॥ ५६ ॥

पर्यस्वतीः । ओषधयः । पर्यस्वत् । मामकम् । पर्यः ।

अपाम् । पर्यसः । यत् । पर्यः । तेन । मा । सह । शुम्भतु ॥ ५६ ॥

ओषधयः ग्रीहियवाद्याः प्रसिद्धाः याश्च अन्याः फलपाकान्ताः ताः स-
र्वाः पर्यस्वतीः अस्मदर्थं पर्यस्वत्वः । पर्यःशब्देन सारभूतांश उच्यते ।
सारवत्यो भवन्तु । ऋजसि “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ मा-
मकम् मात्संबन्धि मम शरीरस्थितं यत् पर्यः सारभूतं बलं तदपि पर्यस्वत्
सारवद् भवतु । तथा अपाम् उदकानां संबन्धिनः पर्यसः सारभूतांशस्य
यत् पर्यः सारभूतः उक्छोऽंशः स तेन ओषध्यादिगतेन सर्वेण पर्यसा
सह मा मां शुम्भतु शोभनं करोतु । जलाभिमानि वरुणः स्नानेन
मां शोधयत्विति भावः । ॥ शुभ शुम्भ दीप्तौ ॥

सप्तमी ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराजनेन सर्पिषा सं स्पृशन्ताम् ।

अनश्रवो अनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥ ५७ ॥

इमाः । नारीः । अविधवाः । सुपत्नीः । आऽअजनेन । सर्पिषा । सम ।

स्पृशन्ताम् ।

अनश्रवः । अनमीवाः । सुरत्नाः । आ । रोहन्तु । जनयः । योनिम् ।

अग्रे ॥ ५७ ॥

१ B V शुभत. De शुम्भतु changed to शुम्भत. We with BCKRP. २ B योनिमग्रे.
We with ARSV De (as given at Book XII. 2. 31).

१ S' omits "ऽशः स तेन.

“इमा नारीः” इत्येषा सप्तमी पूर्वम् आम्नाता[१२.२.३१] । तत्रैव व्याख्याता ॥ अर्थस्तु । इमाः प्रेतकुलोत्पन्ना नार्यः वैधव्यरहिताः सुपतिकाः सत्यः सर्पिर्मिश्रेण आस्रनेन संस्पृष्टा भवन्तु । अश्रुरहिता रोगरहिताः शोभनाभरणा अपत्यजनन्यः अपत्योत्पादनाय योनिम् आ रोहन्त्विति ॥

अष्टमी ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनैष्टापूतेन परमे व्योमिन् ।

द्वित्वावधं पुनरस्तमेहि सं गच्छतां तन्वा सुवर्चाः ॥ ५६ ॥

सम् । गच्छस्व । पितृभिः । सम् । यमेन । इष्टापूतेन । परमे । विड-
ओमन् ।

द्वित्वा । अवधम् । पुनः । अस्तम् । आ । इति । सम् । गच्छताम् । त-
न्वा । सुवर्चाः ॥ ५६ ॥

हे मृतपुरुष त्वं पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः सं गच्छस्व पैतृमे-
धिकेन सापिण्ड्यकरणावधिना संस्कारेण [हेतुना संगतो भव । पितृषु
मध्ये प्राप्तस्यानो] भवेत्यर्थः । यस्तेषां राजा यमः तेनापि सं गच्छ-
स्व । तथा परमे उत्कृष्टे पितृलोकादपि श्रेष्ठे व्योमन् व्योम्नि द्युलोके
नाकपृष्ठाख्ये कर्मफलोपभोगस्थाने इष्टापूतेन । इष्टम् प्रत्यक्षश्रुतिचोदितं
यागहोमदानादि । पूतेन स्मृतिपुराणागमचोदितं वापीकूपतटाकदेवागार-
निर्माणादि । तेन उभयेन सं गच्छस्व । तत्फलम् उपभुङ्क्ष्वेत्यर्थः । तथा
अवधम् पापं हित्वा त्वक्त्वा अस्तम् । गृह्णामैतत् । उत्तमलोकस्थितं
गृहं पुनरेहि प्राप्नुहि ॥ सुवर्चाः शोभनदीप्तिकस्तव आत्मा तन्वा स्वर्ग-
लोकभोगयोग्येन शरीरेण सं गच्छताम् संयुज्यताम् । ॥ “समो ग-
म्यच्छिः” इति संपूर्वाद् गमेरकर्मकाद् आत्मनेपदम् ॥

१ KCH चय. We with ABVDe The word occurs also here in the Atharva
and is accented सययम्. २ Cr अवयम्. ३ Cr गच्छस्व ।

1 S has a henna here for about twelve letters. 2 S' हस्तम्.

नवमी ॥

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुरुर्वान्तरिक्षम् ।

तेभ्यः स्वराडसुनीतिर्नो अद्य यथावशं तन्वुः कल्पयाति ॥ ५९ ॥

ये । नः । पितुः । पितरः । ये । पितामहाः । ये । आऽविविशुः । उरु ।
अन्तरिक्षम् ।

तेभ्यः । स्वराट् । असुनीतिः । नः । अद्य । यथाऽवशम् । तन्वुः । क-
ल्पयाति ॥ ५९ ॥

नः अस्माकं पितुः जनकस्य ये पितरः जनका ये च पितामहास्ते-
षामपि उत्पादयितारः । पूजार्थं बहुवचनम् । पितृपितामहमपितामहा इ-
त्यर्थः । ये च अन्ये गोत्रजा उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् आविविशुः आ-
विष्टाः प्रविष्टाः । तेभ्यः । इषमर्थे चतुर्थी ऋ । तेषां तन्वुः
शरीराणि अद्य इदानीं स्वराट् स्वयमेव राजा असुनीतिः असूनां नेता
एतत्संज्ञको देवः नः अस्माकं यथावशम् यथाकामं कल्पयाति कल्पयतु ।
तत्रतत्र फलोपभोगाय शरीराणि संपादयतित्यर्थः ॥

दशमी ॥

शं ते नीहारो भवतु शं ते मुष्वा अव शीयताम् ।

शीतिके शीतिकावति हार्दिके हार्दिकावति ।

मण्डूक्येषु शं भुव इमं स्वग्निं शमय ॥ ६० ॥ (१८)

शम् । ते । नीहारः । भवतु । शम् । ते । मुष्वा । अव । शीयताम् ।

शीतिके । शीतिकाऽवति । हार्दिके । हार्दिकाऽवति ।

मण्डूकी । अप्सु । शमे । भुवः । इमम् । सु । अग्निम् । श-

मय ॥ ६० ॥

हे प्रेतरूप नीहारः अवश्यायः ते तव शं भवतु सुखकरो भवतु ।

१ E V De मण्डूक्या । E मण्डूक्या (no kampa). C has no kampa and reads म-
ण्डूक्यः. २ C हार्दिके । हार्दिकाः. P हार्दिके । हार्दिकाः । ३ Or सम ।

दाहजनितम् औष्ण्यं शमयत्वित्यर्थः । तथा मुष्ठां विमुद्गूषेण स्रवन् उ-
त्तः ते तव शमं सुखं यथा भवति तथा अव शीयताम् अवपततु । अ-
धोमुखं स्रवत्वित्यर्थः ॥ हे शीतिके शीतस्य कारिणि । ओषधिविशेषस्ये-
यं संज्ञा । हे शीतिकावति शीतिकाख्यौषधियुक्ते पृथिवि हे हार्दके ह्या-
दः सुखम् तत्कारिणि ओषधे हे हार्दकावति ह्यादकाख्यौषधियुक्ते पृथिवि
मण्डूक्यां मण्डूकस्य स्त्री मण्डूकी तथा । यद्वा मण्डूकपर्णाख्यया ओष-
ध्या अस्य दग्धस्य पुरुषस्य शं भवं । दाहशमनहेतुर्भवेत्यर्थः । तदर्पम्
इमं दाहकम् अग्निं सुष्ठु शमय शान्तं कुरु ॥

[इति] तृतीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“विवस्वान् नः” [६१] इत्यादिभिः सप्तभिर्ऋग्भिः शमशानचयनकर्मणि
कर्ता सर्वे गोविणश्च शमशानस्य पञ्चाङ्गागे स्थित्वा प्रेतम् उपतिष्ठेरन् ॥

पितृमेधे चतुर्पेऽहनि वैवस्वते स्थालीपाके “विवस्वान् नो अभयम्”
इति द्वाभ्यां प्रमृचं द्वे आहुती जुहुयात् । युक्ताभ्यां तृतीयाम् आहुतिं
कुर्यात् ॥

तथा एताभ्यामेव हुतशेषम् अभिमन्य्य समानोदका गोविणः कर्तारं
प्राशयेयुः ॥

संचयने “विवस्वान् नः” इति व्यृचम् “इन्द्रं कृतुम्” [६७] इत्येतां
च स्वस्त्वयनार्थं जपेत् ॥

“वास्ते धानाः” [६९] इति द्वाभ्यां तिलमिश्रा धाना अस्त्राम् उप-
रि आदध्यात् । “पुनर्देहि” [७०] इति चाचा अस्मीनि वृक्षमूलाद् आ-
ददात् यदि अस्मीनि वृक्षमूले पूर्वं स्थापितानि स्युः ॥

“आ रभस्व” [७१] इति तिसृभिः प्रेतशरीरे दत्तम् अग्निं काष्ठैर्दीपयेयुः ॥

“ये ते पूर्वे परागताः” [७२] इति चाचा सर्पिर्मधुभ्यां चरुम् अ-
भिमन्य्य अस्मिन्मीपे निदध्यात् ॥

तथा पिण्डपितृयज्ञे अनया निरुक्तानां पिण्डानाम् उपरि पृतधारां
निनयेत् ॥

1 S' पृष्ठा. 2 Śāyana's text: हार्वके हारुकायति, but he explains हार्दके and हार्द-
कायति respectively. 3 S' स्रवन्. 4 S' मण्डूकम्.

तत्र प्रथमा ॥

विवस्वान् नो अभयं कृणोतु यः सुत्रामा जीरदानुः सुदानुः ।

इहेमे वीरा बहवो भवन्तु गोमर्दश्चवन्मर्यस्तु पुष्टम् ॥ ६१ ॥

विवस्वान् । नः । अभयम् । कृणोतु । यः । सुत्रामा । जीरदानुः । सुदानुः ।

इह । इमे । वीराः । बहवः । भवन्तु । गोमर्त । अश्वश्वात् । मयि । अ-

स्तु । पुष्टम् ॥ ६१ ॥

विवस्वान् एतत्संज्ञक आदित्यो नः अस्माकम् अभयम् मरणजनित-
भीतिराहित्यं कृणोतु करोतु । तथा जीरदानुः जीवनस्य कर्ता । जी-
व प्राणधारणे । “जीवे रदानुक्” इति ॥ यद्वा हरकि ज्यः
संमसारणम् इति [उ० २, २३.] ज्या वयोहानौ इत्यस्माद् रक् प्रत्ययः
संमसारणं च ॥ जीरस्य वयोहानेर्दाता जीरदानुः । सुदानुः शो-
भनदानुः । एवंगुणविशिष्टो यः सुत्रामा तुष्टु घाता एतत्संज्ञको देवः
सोऽपि अस्माकम् अभयं कृणोत्विति संबन्धः ॥ इह अस्मिन् लोके इमे
वीराः पुत्रपौत्रादयः अस्माकं बहवः बहुला भवन्तु । तथा गोमर्त व-
हुभिर्गोभिर्युक्तम् अश्ववात् बहुश्वोपेतं पुष्टम् पोषकं धनं मयि आत्मनि
अस्तु भवतु । मरणजनितभीतिपरिहारेण पुत्रपौत्रादिसमृद्धिर्धनसमृद्धिश्च
अस्माकं भवत्वित्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

विवस्वान् नो अमृतत्वे दधातु परैतु मृत्युमृतं न एतु ।

इमान् रक्षन्तु पुरुषाना अरिम्णो मो जेषामसंवो यमं गुः ॥ ६२ ॥

विवस्वान् । नः । अमृतत्वे । दधातु । परा । एतु । मृत्युः । अमृतम् ।

नः । आ । एतु ।

१ B K V विवस्वानो. De विवस्वाणो changed to निवस्वाणो. We with A C K R.

1 See the *Kāśikā* on *Pāṇini* VI. 1. 66

इमान् । रक्षतु । पुरुषान् । आ । जरिष्णः । मो इति । सु । एषाम् । असंवः । यमम् । गुः ॥ ६२ ॥

“ विवस्वान् आदित्यो नः अस्मान् अमृतत्वे अमरणत्वे दधानु स्थापय-
तु ॥ तद्वसादात् मृत्युः मरणकारी देवः परैतु पराङ्मुखो गच्छतु ।
अमृतम् अमरणं नः अस्मान् एतौ प्राप्नोतु ॥ आ जरिष्णः । जराया भा-
यो जरिमा । जरावस्थापर्यन्तम् इमान् अस्मदीयान् पुरुषान् पुत्रपौत्रा-
दीन् रक्षतु पालयतु ॥ एषां पुरुषाणाम् असंवः प्राणाः सु सुषु मो मैव
यमम् वैवस्वतं गुः गच्छन्तु । विवस्वता यमस्य पित्रा रक्षितत्वाद् इति
भावः । ॥ इण् गतौ । माङि लुङि “इणो गा लुङि” इति
गादेशः ॥

तृतीया ॥

यो दुध्रे अन्तरिक्षे न मुहा पितॄणां कविः प्रमत्तिर्मतीनाम् ।

तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे धातु ॥ ६३ ॥

यः । दुध्रे । अन्तरिक्षे । न । मुहा । पितॄणाम् । कविः । प्रमत्तिः । म-
तीनाम् ।

तम् । अर्चत । विश्वमित्राः । हविःभिः । सः । नः । यमः । प्रतरम् ।
जीवसे । धातु ॥ ६३ ॥

यो यमः कविः क्रान्तदर्शी प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धिः मुहा स्वमहिम्ना म-
तीनाम् मन्त्रणा स्तोत्राणां पितॄणाम् । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्”
इति कर्मणः संमदानत्वात् अनुव्यये षष्ठी ॥ पितॄन् अन्तरिक्षेण अ-

१ Or मययः । २ A O अन्तरिक्षेण (double-s for अन्तरिक्षे न). De अन्तरिक्षेण changed to अन्तरिक्षे न. ३ अन्तरिक्षेण (double-s for अन्तरिक्षे न). We with B K P P V. Si-
yana's own text is अन्तरिक्षेण (i.e. अन्तरिक्षे न), but his interpretation is certainly
wrong. ४ So B O K R V De. Siyana takes it as a vocative. But it can be taken
as a nominative. ५ Or दुध्रे ।

1 Siyana's reading in his text too: अमृतं न पतु, not अमृतं न पेतु. 2 E' मन्त्रणां
स्तोत्राणां पितॄणां for मन्त्रणां स्तोत्राणां पितॄणां.

न्तरा ध्यान्तेन लोकेन दधे धारयति हे विश्वमित्राः सर्वजनमित्रभूता
ब्राह्मणाः तं तादृशं यमं हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिः अर्चत पूजयत ॥ सो-
र्चितो यमो नः अस्मान् जीवसे जीवनाय प्रतरम प्रकृष्टतरं धातु दधा-
तु धारयतु । ॥ प्रशब्दात् तरप् । “अमु च च्छन्दसि” इति अ-
मु प्रत्ययः ॥

चतुर्थी ॥

आ रोहत् दिवमुत्तमामृषयो मा विभीतन ।

सोमपाः सोमपायिन इदं वः क्रियते हविरगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ ६४ ॥

आ । रोहत् । दिवम् । उत्तमाम् । अमृषयः । मा । विभीतन् ।

सोमपाः । सोमपायिनः । इदम् । वः । क्रियते । हविः । अगन्म । ज्यो-
तिः । उत्तमम् ॥ ६४ ॥

हे ऋषयः मन्त्रदर्शिनो मनुष्याः उत्तमान् उत्कृष्टां दिवम् स्वर्गम् आ
रोहत यज्ञदानादिसत्कर्मभिः प्राप्तुम् । मा विभीतन् भयं मा प्राप्नु-
त । ॥ विभेतेर्लोठि “तप्तनप्तनधनाश्च” इति तस्य तनादेशः ॥ ऋ-
षयो विशेष्यन्ते । सोमं पिबन्तीति सोमपाः । स्वयं कृतसोमयागा इ-
त्यर्थः । सोमपायिनः अन्यान्पि यजमानान् सोमं पाययन्तीति सोमपा-
यिनः । सोमयागस्य कारयितार इत्यर्थः । दिवम् आरूढानां वः सु-
ष्माकम् इदं हविः क्रियते । तेन हविषा यूयं सुखेन द्युलोके वर्तध्वम्
इत्यर्थः । वयं च शुष्मत्प्रसादाद् उत्तमम् उत्कृष्टतमं ज्योतिः प्रकाशं चि-
रकालजीवनम् अगन्म गच्छेम ॥

पञ्चमी ॥

प्र केतुना बृहता भात्यग्निरा रोदसी वृषभो रौरवीति ।

दिवश्चिदन्तादुपमामुदानहपामुपस्ये महिषो ववर्ध ॥ ६५ ॥

प्र । केतुना । बृहता । भाति । अग्निः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रो-
रवीति ।

हे प्रेत ते तुभ्यं त्वदर्धम् अपूपापिहितान् अपूपैरपिहितान् छादितान्
यान् कुम्भान् घृतमध्वादिपूर्णान् देवा आधारयन् तवोपभोगाय धारित-
वन्तः ते कुम्भाः स्वधावन्तः अन्नवन्तः मधुमन्तः मधुनोपेता घृतश्रुतः
घृतसाविणश्च ते तुभ्यं सन्तु भवन्तु ॥

नवमी ॥

यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमित्राः स्वधार्वतीः ।

तास्ते सन्तु विम्बीः प्रम्बीस्तास्ते यमो राजानुं मन्यताम् ॥ ६९ ॥

याः । ते । धानाः । अनुऽकिरामि । तिलऽमित्राः । स्वधाऽवतीः ।

ताः । ते । सन्तु । विऽम्बीः । प्रऽम्बीः । ताः । ते । यमः । राजा । अनुं ।

मन्यताम् ॥ ६९ ॥

हे प्रेत ते तुभ्यं तिलमित्राः तिलैर्मिश्रिताः स्वधावतीः स्वधाकारवतीः
स्वधोदकवतीर्वा या धानाः । भृष्टयवा धाना उच्यन्ते । अनुकिरामि
आनुपूर्व्येण विक्षिपामि । समर्पयामीत्यर्थः । ॠक् विक्षेपे । तुदा-
दित्वात् शप्रत्ययः ॥ ता धानास्ते तुभ्यं विम्बीः विम्ब्यः विविधा
भवन्त्यः विभुत्वगुणोपेता वा प्रम्बीः प्रम्ब्यः प्रभवन्त्यः तृप्तिजननसमर्पा-
श्च सन्तु भवन्तु ॥ राजा राजमान ईश्वरो यमः ते तव ता धाना अ-
नु मन्यताम् भोक्तुम् अनुजानातु । ॥ विभुशब्दात् प्रभुशब्दाच्च “यो-
तो गुणयचनात्” इति ङीप् । जसि “वा छन्दसि” इति पूर्वसर्ग-
दीर्यः ॥

दशमी ॥

पुनर्देहि वनस्पते य एष निहितस्तपि ।

यथा यमस्य सार्दन् आसति विदधा वदन् ॥ ७० ॥

पुनः । देहि । वनस्पते । यः । एषः । निऽहितः । तपि ।

यथा । यमस्य । सार्दन् । आसति । विदधा । वदन् ॥ ७० ॥

१ K' मन्यताम्. We with ABORV De.

1 S' तं कुम्भान् for ते कुम्भाः. 2 S' मयसा.

हे वनस्पते वृक्षविशेष त्वयि य एषः अस्थ्यात्मकः पुरुषो निहितः नि-
क्षिप्तः पूर्वम् तं पुनर्देहि अस्मभ्यं प्रयच्छ । किमर्थम् इति चेत् उच्यते ।
यथा येन प्रकारेण यमस्य राज्ञः सद्ने गृहे विदया विदयानि विज्ञा-
नानि । यद्वा यज्ञनामैतत् । यज्ञात्मकानि स्वार्जितानि कर्माणि वदन्
ब्रुवन् प्रकाशयन् आसात्रे आसीत् उपविशेत् । तदर्थं पुनर्देहीत्यर्थः ॥

एकादशी ॥

आ रभस्व जातवेदस्तेजस्वरो अस्तु ते ।

शरीरमस्य सं द्वाप्येनं धेहि सुकृतां लोके ॥ ७१ ॥

आ । रभस्व । जातवेदः । तेजस्वतः । हरः । अस्तु । ते ।

शरीरम् । अस्य । सम । द्वाह । अर्थ । एनम् । धेहि । सुकृताम् । जं
इति । लोके ॥ ७१ ॥

हे जातवेदः जातानाम् उत्पन्नानां प्राणिनां वेदितरम्ने आ रभस्व मृ-
तं दग्धम् उपक्रमस्व ॥ ते तव तेजस्वत् तेजोभिर्ज्वालाभिर्युक्तं हरः र-
सहरणशीलं दहनसामर्थ्यम् अस्तु भवतु ॥ अस्य मृतस्य शरीरं सं दह
सम्यग् दह । यथा भस्मसाद् भवति तथा कुर्वित्यर्थः ॥ अथ शरीरद-
हनानन्तरम् एनं पुरुषं सुकृताम् पुण्यकृतां लोके स्वर्गे धेहि स्थापय ।
यत्र पुण्यकृतो निवसन्ति तं लोकं प्रापयेत्यर्थः ॥

द्वादशी ॥

ये ते पूर्वे पराङ्गता अपरे पितरश्च ये ।

तेभ्यो मृतस्य कुल्येति शतधारा व्युन्दती ॥ ७२ ॥

ये । ते । पूर्वे । पराङ्गताः । अपरे । पितरः । च । ये ।

तेभ्यः । मृतस्य । कुल्या । एतु । शतधारा । विजुन्दती ॥ ७२ ॥

ते^१ प्रसिद्धा ये पूर्वे पूर्वभाविनः पूर्वम् उत्पन्ना ज्येष्ठाः पितरः पराङ्-

^१ K कुल्येत् De कुल्येत् changed to कुल्येत्. Or कुल्या । B कुल्येत्. We with A
CRV.

1 S' प्राणानां for प्राणिनां.

दिवः । चित् । अन्तात् । उपऽमाम् । उत । आनद् । अपाम् । उपऽस्यै ।
महिषः । ववर्धे ॥ ६५ ॥

अयम् अग्निः केतुना केतयित्रा ध्वजेन बृहता महता धूमेन प्र भाति
प्रकर्षेण दीप्यते ॥ तथा रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अभिलक्ष्य वृषभः
कामानां धर्वकः अयम् अग्नी रोरवीति मृशं शब्दं करोति ॥ माम् उप
मात्समीपे दिवश्चिदन्तात् । चिच्छब्दः अप्यर्थे । आकाशस्य पर्यन्तादपि
अयम् अग्निः उदानद् ऊर्ध्वं व्याप्नोत् ॥ तदनन्तरम् अपाम् उदकानाम्
उपस्ये उपस्थाने अन्तरिक्षप्रदेशे महिषः । महन्नामैतत् । महान् भूत्वा वव-
र्धे ववृधे । प्रवृद्धोभूद् इत्यर्थः । ३ वृधु वृद्धौ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

पृष्ठी ॥

नाके सुपर्णमुप यत् पतन्तं हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।

हिरण्यपक्षुं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् ॥ ६६ ॥

नाके । सुऽपर्णम् । उप । यत् । पतन्तम् । हृदा । वेनन्तः । अभिऽअच-
क्षत । त्वा ।

हिरण्येऽपक्षम् । वरुणस्य । दूतम् । यमस्य । योनौ । शकुनम् । भुरण्युम् ॥ ६६ ॥

कं सुखम् अकं दुःखम् । नास्मिन् अकम् अस्तीति नाकः । ३ “न-
भ्राणनपात्” इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः ३ । तस्मिन् नाके स्व-
र्गलोके पतन्तम् गच्छन्तं सुपर्णम् शोभनपतनम् उपलक्ष्य हृदा मन-
सा वेनन्तः । ३ वेनन्तिः कान्तिकर्मा ३ । कामयमानाः हे प्रेत
त्वा त्वां यत् यदा अभ्यचक्षत अभिपरयन्ति तदानीम् हिरण्यपक्षम् हि-
रण्यपक्षोपेतं वरुणस्य एतत्संज्ञस्य देवस्य दूतम् । वरुणः खलु सत्यानृत-
विभागेन प्राणिनां शिक्षकः । श्रूयते हि । “यासां राजा वरुणो या-
ति मध्ये सत्यानृते अवपश्यन् जनानाम्” इति [अ० ७, ४९, ३] ।

१ P उपऽमाम् । P उप । माम् । ३ उप । माम् । २ R सुपर्णपतन्तं. De सुपर्णपतन्तं
changed to सुपर्णपतन्तं. O सुपर्णपतन्तं. १ B हृदा. De हृदा changed to हृदा. Wo
with ACKRV. २ So PP Cr. ५ Or हिरण्येऽपक्षम् ।

१ B om. “यादि”. २ B इदानीं.

“अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति” इति च [तै० ब्रा० १. ७. २. ६] । अतो वरुणस्य शिक्षकत्वात् तत्समीपे दूतवद् वर्तमानम् इत्यर्थः । यमस्य योनौ गृहे शकुनम् शकुनिवद् वर्तमानं भुरण्युम् भर्तारम् । हे मृत त्वां पश्यन्तीति शेषः ॥

—सप्तमी ॥

इन्द्रं क्रतुं नृं आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिक्षां णो अस्मिन् पुरुहूतं यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ ६७ ॥

इन्द्र । क्रतुम् । नः । आ । भर । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा ।

शिक्ष । नः । अस्मिन् । पुरुहूत । यामनि । जीवाः । ज्योतिः । अशी-
महि ॥ ६७ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त देव क्रतुम् कर्म सोमयागादिलक्षणम् यद्वा त-
द्विषयं ज्ञानं नः अस्मभ्यम् आ भर आहर यथा येन प्रकारेण पिता
पुत्रेभ्यः अभिमतं फलम् आहरति तद्वत् ॥ हे पुरुहूत पुरुभिर्यजमानैरा-
हूत अस्मिन् यामनि याने संसारगमने नः अस्मान् शिक्ष अनुशा-
धि । यद्वा शिक्षतिर्दानकर्मा । नः अस्मभ्यम् अभिमतफलं प्रयच्छेत्यर्थः ।
वयं च त्वत्प्रसादात् जीवाः चिरकालजीवनोपेता ज्योतिः प्रकाशम् इह-
लोकसुखानुभवम् अशीमहि प्राप्नुयाम ॥

अष्टमी ॥

अपूपपिहितान् कुम्भान् यांसो देवा आधारयन् ।

ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्रुतः ॥ ६८ ॥

अपूपऽअपिहितान् । कुम्भान् । यान् । ते । देवाः । आधारयन् ।

ते । ते । सन्तु । स्वधावन्तः । मधुमन्तः । घृतश्रुतः ॥ ६८ ॥

१ AB अपिहिता कुं. We with C K R V Dc. २ B C K R V Dc आधारयन्. We
with Cp. ३ Cp अश्रुतः ।

1 S' omits °राहूत अस्मिन् यामनि, and leaving a blank space for about eight letters
reads यानि यान संसार° &c.

ताः पराङ्मुखं गताः । अपुनरावृत्तये गता इत्यर्थः । ये च अपरे अपरभाविनः पश्चाद् उत्पन्नाः पितरः तेभ्यः सर्वेभ्यः । ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ घृतस्य कुल्या क्षरणशीलस्य सर्पिषः कुल्या एतु गच्छतु । कुल्या कृत्रिमा सरित् इति निघण्टुः । घृतपूर्णा कुल्या प्रवहत्वित्यर्थः । कीदृशी सा । शतधारा शतसंख्यधाराभिरुपेता । अत एव ब्रुन्दती विविधम् आर्द्रीकुर्वती ॥

त्रयोदशी ॥

एतदा रोह वयं उन्मृजानः स्वा इह बृहदु दीदयन्ते ।

अभि मेहि मध्यतो माप हास्याः पितृणां लोकं प्रथमो यो अत्र ॥ ७३ ॥ (१५)

एतत् । आ । रोह । वयः । उन्मृजानः । स्वाः । इह । बृहत् । ऊं इति । दीदयन्ते ।

अभि । म । इहि । मध्यतः । मा । अप । हास्याः । पितृणाम् । लोकम् । प्रथमः । यः । अत्र ॥ ७३ ॥ (१५)

हे मृतपुरुष एतत् परिदृश्यमानं संनिहितं वयः । वियन्ति गच्छन्ति अस्मिन्निति वयः अन्तरिक्षम् । एतद् आ रोह आरूढो भव । किं कुर्वन् । उन्मृजानः उन्मार्जनं कुर्वन् । शरीराद् उक्कमणेन स्वात्मानं शोधयन्नित्यर्थः ॥ स्वाः शतयः इह अस्मिन् लोके बृहत् अधिकं दीदयन्ते दीप्यन्ताम् । समृद्धा निवसन्तु । ॥ दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥ उ- शब्दः पदपूरणः ॥ आरोहणार्थं मध्यतः बन्धुजनमध्याद् अभि मेहि लोकान्तरम् अभिलक्ष्य प्रकर्षेण गच्छ ॥ अत्र अस्मिन् द्युलोके यः पितृणां संवन्धी प्रथमः मुख्यो लोकः तं लोकं मा अप हास्याः मा परित्यजे । चिरं तत्रैव निवसेत्यर्थः । ॥ ओहाक् त्यागे ॥

[इति] तृतीयेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

अष्टादशकाण्डे तृतीयोनुवाकः ॥

चतुर्थेनुवाके नव सूक्तानि । तत्र “आ रोहत जनित्रीं जातवेदसः”
इत्यादिभिः पञ्चदशभिर्ऋग्भिश्चित्तिस्वम् आहिताग्निं प्रेतम् उपतिष्ठेत् ॥

“आ रोहत जनित्रीम्” [१] इत्यनया षट्चा देशान्तरमृतस्य आ-
हिताग्नेरेकाग्नेश्च अरणिद्वयम् अग्नौ प्रतापयेत् ॥

“जुहुर्दाधार द्याम्” [५] “भुव आ रोह” [६] इत्याभ्याम् ऋ-
ग्भ्यां प्रेताङ्गेषु प्रक्षेप्याणि यज्ञपात्राणि अनुमन्त्रयेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ रोहत जनित्रीं जातवेदसः पितृयाणैः सं व आ रोहयामि ।

अवाहुर्व्येषितो हव्यवाह ईजानं युक्ताः सुकृता धत्त लोके ॥ १ ॥

आ । रोहत । जनित्रीम् । जातवेदसः । पितृयाणैः । सम् । वः । आ ।
रोहयामि ।

अवाद् । हुव्या । इषितः । हुव्यवाहः । ईजानम् । युक्ताः । सुकृताम् ।
धत्त । लोके ॥ १ ॥

हं जातवेदसः । वैतानिकाभ्यपेक्षया बहुवचनम् । “पश्चा हि स
तर्हि भवति” इति श्रुतेः प्रत्यहं होमानन्तरम् आहवनीयशक्तेर्गार्ह-
पत्येऽनुप्रवेशाद् एतद्योनेर्दक्षिणाग्नेश्च तत्रैवानुप्रवेशाद् बहुवदुक्तिः । स्मार्-
ताग्निपक्षे पूजार्थं बहुवचनम् । जातानि भूतानि विदन्ति जातैः प्रा-
णिभिर्विद्यन्ते ज्ञायन्त इति वा जातवेदसः । ऋकर्तरि कर्मणि
वा असुन् ३ । यद्वा वेद इति धननाम् । जातस्य प्राणिमात्र-
स्य वेदो धनं येष्योऽग्निष्यो भवति । उपलक्षणम् एतत् । सर्वेषां वैदि-

१ So ABCKRVDe Cr. २ So BCKRVDe Cr. Sāyana takes हव्यवाहः as
the singular, but that is not necessary. The plural suits the passage well and con-
sists with the accent of the MSs. In *Taittirīya Brāhmaṇa* 3. 1. 2. 11 it is doubt-
ful whether हव्यवाहौ is the dual of हव्यवाह् or of हव्यवाह. See Bw. १ Cr इषिता ।
PP इषितः । ४ So Cr.

1 S' प्रक्षेपाणि. 2 S' एतद्योनेर्दक्षिणा.

कानां स्मार्तानां च कर्मणाम् अग्निसाध्यत्वात् तत्कर्मफलस्य प्रापयितारः
हे गार्हपत्यादयोऽग्नयः जनित्रीम् स्तोत्रादिकाम् अरणिम् । ॥ “ज-
निता मन्त्रे” इति निपातनात् णिलोपः । प्रत्येकविवक्षया एकवच-
नम् ॥ आ रोहत शक्त्यात्मना प्रविशत ॥ अहमपि अरणी आ
रोहतो वः युष्मात् पितृयाणैः । पितरो यान्ति एभिः पथिभिः पित्र्यं
लोकम् इति पितृयाणाः पन्थानः । ॥ करणे ल्युट् ॥ द्वि-
विधो हि मार्गः देवयानः पितृयाण इति । देवलोकप्राप्तिसाधनभूतो दे-
वयानः । पितृलोकप्रापक इतरः । तत्र तैः पितृयाणैः समा रोहयामि
सम्यक् विधिपूर्वकम् अधिरोहयामि अरण्योः । अग्नीनां तत्रानुप्रवेशे प-
था भाव्यम् इति पितृसंबन्धात् पन्थास्तादृश उक्तः । आहिताग्नेर्मृतत्वाद्
उत्तरत्र तेन अग्निभिः साध्यानां कर्मणाम् अभावात् समारोपणम् ॥ इतः
पूर्वं तु हव्यवाहः । द्विविधं हि हविः । दैवं हविर्हव्यम् पित्र्यं हविः
कव्यम् । पूर्वं पित्र्यहविःसंबन्धाभावात् हव्यम् इत्युक्तम् । हव्यं दैवं व-
हतीति हव्यवाहः अग्निः । ॥ “कर्मण्यण्” । हविर्यौदृत्वाकारेण
एकत्वाद् एकवचनम् ॥ अग्निरपि द्विविधः । हव्यवाहनः कव्यवा-
हन इति । इषितां इषितानि इष्टानि । ॥ “तीपुसह” इति इडा-
गमः ॥ तत्फलसाधनावेन अभिमतानि यजमानेन दत्तानि हव्या
हव्यानि हवींषि अवाट् अवासीत् । उदिष्टान् देवान् प्रापिषत् । ॥ व-
हेर्लुङि सिच् । “वदमज” इति हलन्तालक्षणा वृद्धिः । “बहुलं छ-
न्दसि” इति इडभावः । “श्लो शलि” इति सकारलोपः । “ह-
ल्लथा” इत्यादिना तिपो लोपे ढत्वजश्त्वचत्वादि ॥ अतः हे
अग्नयः यूयं युक्ताः परस्परं समवेताः सन्तः ईजानम् येन यूयम् आहि-
ता इष्टाश्च तम् इष्टयन्तं देशान्तरे मृतं यजमानं सुकृताम् सुकृतकर्मणां
लोके स्थाने धत्त धारयत स्थापयत । ॥ ईजानम् इति । यजेर्लिट्
कानचि “वचिस्त्वप्” इति संप्रसारणे “लिट्यभ्यासस्य” इति अ-
भ्यासस्य संप्रसारणम् ॥ यद्वा हे जातवेदसः जनित्रीम् अरणीम्

आ रोहत आहवनीयादिशक्तिरूपेण । अरणी आरूढवतो वः युष्मान्
 पितृयाणैर्मार्गैः समा रोहयामि । पुण्यलोकम् इति शेषः । यजमानस्य
 देशान्तरे मरणात् तत्प्रतिनिधित्वेन तदाहितानाम् अग्नीनां परलोकनय-
 नम् । अत एव अग्नीनामपि पितृयाणः पन्था उक्तः । गार्हपत्याद्या-
 कारेण परलोकनयने तदर्थं हविषोऽपेक्षितत्वात् हविःसद्भावं तन्नेतारम्
 अग्निं च दर्शयति । हव्यवाहः । अत्र हविषः अग्निदेवत्यात्वात् हव्यम् इ-
 त्युक्तम् । तद्वहतीति हव्यवाहः अग्निः । इषिता इषितानि । ॥ इष
 गताविति धातुः ॥ अस्माभिः संस्कृतेभिः प्रेषितानि प्रक्षानि हव्या
 हव्यानि अवाद् अवाक्षीत् वक्ष्यति प्रापयिष्यति युष्मान् । ॥ वहेश्छा-
 न्दसो लुङ् ॥ एवं पुण्यलोकं प्रापिताः हविर्भिः प्रीणयिष्यमाणाश्च
 हे अग्नयः यूयं युक्ताः समाहिताः सन्तः । ॥ युज समाधौ इति
 धातुः ॥ ईजानम् इष्टवन्तं पुण्यलोके स्थापयतेति ॥

द्वितीया ॥

देवा यज्ञमृतवः कल्पयन्ति हविः पुरोडाशं स्रुचो यज्ञायुधानि ।

तेभिर्याहि पृथिभिर्देवयानैर्यैरीजानाः स्वर्गं यन्ति लोकम् ॥ २ ॥

देवाः । यज्ञम् । मृतवः । कल्पयन्ति । हविः । पुरोडाशम् । स्रुचः । य-
 ज्ञायुधानि ।

तेभिः । याहि । पृथिभिः । देवयानैः । यैः । ईजानाः । स्वर्गम् । य-
 न्ति । लोकम् ॥ २ ॥

देवाः इन्द्राद्या यष्टव्या देवताः मृतवः वसन्ताद्याश्च कालाः यज्ञं क-
 ल्पयन्ति कुर्वन्ति । स्वयं हविःस्वीकारार्थं यष्टृणां च फलसिद्धयर्थं यज्ञं निं-
 मिमते । तत्स्वरूपं दर्शयति । हविः । चर्वान्यसोमलक्षणं हविः । पुरोडा-
 शम् पिष्टमयम् । स्रुचः । उपलक्षणम् एतत् । जुह्वादीनि यज्ञोपयुक्तानि ।
 यज्ञायुधानि पात्राणि आयुधवद् आयुधानि । यथा योद्धारः आयोधन-

1 S' प्रेतानि for प्रेषितानि. 2 S' यज्ञमिममवते. 3 S' दर्शयतीति. 4 S' आयु-
 धानि for यज्ञायुधानि.

साधनैः शस्त्रादिभिर्द्विषो निघ्नन्ति एवं यष्टारोपि एतैः सुगादिपानैर्यज्ञविद्धे-
पकारिणः स्वोपद्रवकारिणश्च परिहरन्तीति आयुधत्वोपचारः । एवं देवर्तु-
निर्मितपुरोडाशयज्ञायुधात्मकयज्ञम् अनुष्ठितं वन् हे आहिताग्ने मेत त्वं [दे-
वयानैः] देवा यान्ति एभि रिति देवयानास्तैर्देवलोकप्राप्तिसाधनैस्तेभिस्तैः
पथिभिः मार्गैः याहि गच्छ । गन्तव्यं स्थानं दर्शयति । ईजानाः इष्टव-
न्तः कृतयज्ञाः पुरुषा यैः पथिभिः स्वर्गम् सुखात्मकं लोकम् स्थानं य-
न्ति गच्छन्ति ॥

तृतीया ॥

ऋतस्य पन्थामनु पश्य साध्वङ्गिरसः सुकृतो येन यन्ति ।

तेभिर्याहि पथिभिः स्वर्गं यत्रादित्या मधुं भक्षयन्ति तृतीये नाके अंधि
वि अयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । पश्य । साधु । अङ्गिरसः । सुकृतः । येन । यन्ति ।
तेभिः । याहि । पथिभिः । स्वः । डगम् । यत्र । आदित्याः । मधु । भक्षय-
न्ति । तृतीये । नाके । अंधि । वि । अयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पन्थाम् पन्थानम् । ॥ सुपो डादे-
शः ॥ साधु सम्यक् । पथो वा विशेषणम् । ॥ सुपो लु-
क् ॥ साधुं समीचीनम् अर्चिरादिमार्गम् अनु पश्य अनुक्रमेण
जानीहि । ॥ पश्यतिज्ञानार्थः ॥ सुकृतः सुकर्माणः अङ्गिरसः
एतत्संज्ञका महर्षयः अङ्गारोत्पन्नाः । “येङ्गतरा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभ-
यन्” इति ऐतरेयकथ्युतेः [ऐ० ब्रा० ३. ३४] । येन पथा यन्ति स्वर्ग-
लोकम् । अङ्गिरसां सत्तयागानुष्ठानेन स्वर्गलोकप्राप्तिः ऐतरेयके श्रूयते ।
“अङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्तम आसते” इति । “तं स्वर्ग-
न्नोद्युज्जेतत् ते ब्राह्मण सहस्रम् इति” [इति ऐ० ब्रा० ५. १४] । तेभिः

१ K तेभ्यो वा. De तेभिर्या० changed to तेभ्यो वा. We with BRVCCr. १ K
मधि विधयाम्य. We with BRVCCr. १ Or भक्षयन्ति ।

१ S' 'दिपे.' २ S' अनुष्ठितम् for अनुष्ठितपत्न. ३ S' वेभिः.

तैः पचिभिः मार्गैः स्वर्गं याहि । प्रेत एव संवोध्यते । यत्र यस्मिन् स्वर्गे
 आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः मधु मधुवत्प्रीतिकरं मधुरम् अमृतं भक्ष्य-
 न्ति आस्वादयन्ति । गत्वा च तृतीये त्रित्संख्यापूरके उत्तमे नाके । कम-
 सुखम् । अकम् दुःखम् । न विद्यते अकं यस्मिन् । ॥ “नभ्राण-
 पात्” इति नाकशब्दो नलोपाभावेन निपातितः । अधिः सप्तम्यर्था-
 नुवादी ॥ । तस्मिन् सुखात्मके स्वर्गे वि अयस्त्र विञ्चितः प्रतिष्ठितो
 भव । यद्वा स्वर्गस्य लोकस्य उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिवृत्त्वात् तृतीये
 नाक इत्युक्तम् । तथा च ऐतरेयकम् । “त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः”
 इति [ऐ० ब्रा० २. १७.] । मन्त्रवर्णोपि “तिस्रो भूमीर्धारयन् प्रौरुत धून्”
 [ऋ० २. २७. ८] इति । तथा “यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्य-
 मस्याम् अवमस्याम् उत स्यः” इति च [ऋ० १. १०६. १०] ॥

चतुर्थी ॥

त्रयः सुपर्णा उपरस्य मायू नाकस्य पृष्ठे अधि विष्टपि श्रिताः ।
 स्वर्गा लोका अमृतेन विष्टा इषमूर्ज यजमानाय दुहाम् ॥ ४ ॥
 त्रयः । सु० पर्णाः । उपरस्य । मायू इति । नाकस्य । पृष्ठे । अधि । विष्ट-
 पि । श्रिताः ।
 स्वः ऽगाः । लोकाः । अमृतेन । वि० ऽस्याः । इषम् । ऊर्जम् । यजमानाय ।
 दुहाम् ॥ ४ ॥

त्रयः त्रिसंख्याकाः सुपर्णाः सुपतना अशिसूर्यसोमाः उपरस्य । “उ-
 पर उपलो मेघो भवति” इति यास्कः [नि० २. २१] । तस्य मेघस्य
 संबन्धिनौ मायू । ॥ मायुशब्दो लुप्तमत्वर्थीयः ॥ । मायुमन्तौ
 शब्दकारिणौ वायुपर्जन्यौ । तौ हि मेघसंबन्धेन शब्दकारिणौ । एते अ-
 द्यादयः अधिष्ठातृदेवाः क्रमेण नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरिभागे तृतीय-
 कक्ष्यायां विष्टपि । विष्टपशब्दः अन्तरिक्षवचनः । ॥ सप्तम्येकवचने

१ C विष्ट. We with R V B Dc Cr १ Cr नाकस्य ।

१ S' नाकशब्देन नाकशब्दे for नाकशब्दो. २ S' om. भय । यद्वा स्वर्गः. ३ S' अयं for परः. ४ S' मायुः for मायुः.

अन्त्यलोपश्छान्दसः ॥ तस्मिन् विष्टपे अधि त्रिताः । अभ्यादयः
स्वर्गलोकम् वायुपर्जन्यावन्तरिक्षलोकम् अधितिष्ठन्तीत्यर्थः । एतैरभ्यादिभि-
रधिष्ठिताः स्वर्गाः सुखात्मका लोकाः स्वकर्मभिरार्जिताः । कर्मभेदात् फ-
लवैविध्येन उत्तमादिभेदेन वा स्वर्गा लोका इति बहुवचनम् । अमृते-
न अमरणसाधनेन सुधारसेन विष्टाः व्याप्ताः पूर्णाः । ॥ विष्णु व्या-
प्तौ । अस्मात् निष्ठाप्रत्ययः ॥ यजमानाय यज्ञं स्मार्तं वैदिकं वा
अनुष्ठितवते मेताय इषम् इष्यमाणम् अन्नम् ऊर्जम् बलकरम् अन्नरसं
च दुहाम् दुहतां प्रयच्छन्तु । ॥ दुहेल्लोति इत्य अदादेशः । “आम्
एतः” । “लोपस्त आत्मनेपदेषु” इति तकारलोपः । “बहुलं छन्द-
सि” इति ह्रादेशस्य तस्य रुडागमः ॥

षष्ठमी ॥

जुह्वादीधारं चामुपभृदन्तरिक्षं भुवा दीधारं पृथिवीं प्रतिष्ठाम् ।

प्रतीमां लोकां धृतपृष्ठाः स्वर्गाः कामकामं यजमानाय दुहाम् ॥ ५ ॥

जुहः । दाधार । चाम् । उपभृत् । अन्तरिक्षम् । भुवा । दाधार । पृथि-
वीम् । प्रतिष्ठाम् ।

प्रति । ईमाम् । लोकाः । धृतपृष्ठाः । स्वर्गाः । कामम् । कामम् । यज-
मानाय । दुहाम् ॥ ५ ॥

जुहः जुहोति हवते वा अनया हविरिति जुहोमसाधनभूतः पात्र-
विशेषः । ॥ जुहोतेङ् च इति क्तिप् द्विवचनं चकाराद् धातोर्दी-
र्घश्च ॥ चाम् व्युत्प्रेक्षेण दाधार धृतवती । ॥ धरतेभौवादि-
कस्य लिटि तुजादित्वाद् अभ्यासस्य दीर्घः ॥ । उपभृत् उप स-
मीपे जुह्वाः म्रियते धार्यत इति उपभृत् एतत्संज्ञकः पात्रविशेषः अ-
न्तरिक्षम् अन्नरा दानं मध्यमलोकं धरति । भुवा वहिषि आसा-

१ A B C K R V De प्रतीमां which I believe is for प्रतिमां, with the ति elongated. P प्रतिष्ठाम् । G प्रतिष्ठाम् । We with Sāyana. २ B V लोका. We with A C K R. ३ ई दुहाम्. We with A B C R V De.

1 S' inserts उत्तेहि before अमृतेन.

दनम् आरभ्य यज्ञपरिसंमाप्तेरचलेभावा भुवा प्रतिष्ठिता एतत्संज्ञका सुक्
प्रतिष्ठाम् चराचरात्मकस्य जगत आश्रयभूतां पृथिवीम् प्रथितां भूमिं दा-
धार । एवं जुह्वाद्यास्तिस्रः सुचो ध्रुलोकादिधारकत्वेन प्रशस्ताः ॥ इमान्
भुवया धारितां पृथिवीं प्रति अभिलक्ष्य धृतपृष्ठाः । ॥ घृ क्षरणदी-
प्तोः ॥ दीप्नोपरिभागाः सर्वतो ज्योतिष्मन्तः स्वर्गाः सुखात्मका
लोकाः । कक्ष्यात्रयवत्त्वाद् बहुवचनम् । यजमानाय इष्टवते कामंका-
मम् । ॥ “नित्यवीप्सयोः” इति द्विर्भावः ॥ काम्यमानानि
सर्वाणि फलानि दुहाम् ॥ पूर्वस्मिन् मन्त्रे तृतीये नाके अर्धे वि अ-
यस्तेति उत्तमं स्वर्गं लोकम् आरूढवतो यजमानस्य स्वकर्माणिताः पु-
ण्यलोकाः सुकृतफलं प्रयच्छन्तु इत्युक्तम् । अस्मिन्नु मन्त्रे पुण्यक्षयानन्तरं
मर्त्यलोकं प्राप्तवतः अस्वैवाहिताग्नेः पूर्वजन्मानितसुकृतवासनावलाद् इह
लोकेपि पुनः स्वर्गलोकप्रापकाणि यज्ञादीनि समीचीनानि कर्माणि भ-
वन्तु इत्याशास्यते । तथा च भगवतोक्तम् ।

त्रैविद्या मां सोमपाः [पूतपापा] यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गंति प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यम् आसाद्य सुरेन्द्रलोकम् अश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ।

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥

इति [भ० गी० ९, २०, २१] ॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकान् उषित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥

इति च [भ० गी० ६, ४३] ॥

षष्ठी ॥

भुव् आ रौह पृथिवीं विश्वभोजसमन्तारिषमुपमृदो कर्मस्य ।

१ A B R K ध्रुव. C ध्रुव. Gr ध्रुवे । P P ध्रुवे । We with V De. Do once read ध्रुव
आ. २ C K R सुपुष्टा. We with Do Gr. Do once read सुपुष्टा.

1 S' 'समाप्तेः चल' for समाप्तेरचल. 2 S' om. 'वि वि अय'. 3 S' चपीविद्या.

जुहुं द्यां गच्छ यजमानेन साकं सुवेण वत्सेन दिशः प्रपीताः सर्वो धु-
ह्वाहणीयमानः ॥ ६ ॥

धुवे । आ । रोह । पृथिवीम् । विश्वभोजसम् । अन्तरिक्षम् । उपभृत् ।
आ । क्रमस्व ।

जुहुं । द्याम् । गच्छ । यजमानेन । साकम् । सुवेण । वत्सेन । दिशः ।
प्रपीताः । सर्वोः । धुह्व । अहणीयमानः ॥ ६ ॥

हे धुवे एतन्नामधेये सुक् । ■ “आमन्त्रितस्य च” इति पाष्टि-
कम् आद्युदात्तम् ॥ विश्वभोजसम् विश्वस्य भोजयिषीं सस्यादि-
द्वारेण विश्वभोगाधिकरणभूतां वा पृथिवीम् आ रोह अधितिष्ठ । यज-
मानेन साकम् इति तृतीयवाक्ये समाम्नातस्य सर्वज्ञानुषङ्गः । यजमा-
नोपि पृथिवीम् अधितिष्ठतु । ॥ “सहयुक्तेऽग्रधाने” इति तृती-
या ॥ ध्रुवा नाम सुक् बर्हिषि आसादिता यज्ञपरिसमाप्तिपर्यन्तम्
आज्येन संपूर्णं अविचलिता वर्तते । पृथिव्यपि स्थिरा । अतस्तस्या सां
अधिष्ठात्रीत्युच्यते ॥ हे उपभृत् अन्तरिक्षम् मध्यमलोकम् आ क्रमस्व
आकाम । ॥ ज्योतिरुद्गमनाभावेपि “आहु उद्गमने” इति आहु-
र्धात् क्रमेर्ब्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ अध्वर्युणा हि हस्ताभ्यां जुहु-
रुपभृच्च यागकाले धार्यते । तत्र उपभृत् सज्वहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेन
जुह्वा जुहोति । अतोत्र जुह्वा उपभृत् अधस्तनीति मध्यमलोकाधि-
ष्ठातृत्वेन उच्यते ॥ हे जुहुं द्याम् दिवं यजमानेन साकम् सह गच्छ । हे
ध्रुवादिसुचः यूयं क्रमेण पृथिव्यादिलोकान् यजमानेन अधिष्ठापयतेत्यर्थः ॥
अथ प्रत्यक्षवदुक्तिः । एवं सुम्भिलोकचरं प्रापितो यजमानस्त्वम् अहणीय-
मानः । ॥ “हणीद् रोपे लज्जायाम्” इति कण्वादौ पठ्यते ॥ क-

१ B जुहु. R जुहु. Dc जुहु changed to जुहु. We with C K V D. २ B अहणीयमानः
A अहणीयमानः. We with B C K R P V Dc. ३ See foot-note on the previous
page.

१ S' यत् for अत्. २ S' यत् for सत्. ३ S' inserts साकम् इति उदात्तस्य after उ-
पभृत्. ४ S' उपभृत् for उपभृत्. ५ S' अधस्तनीति. ६ S' जुहुः which is also the
reading of Sayana's text. ७ S' लोचन.

धम अहं व्याप्ता दिशः अभिलषितानि दुहीयेति विचिकित्ताम् अकुर्वन्
सुवेण वात्सेन वात्सवद् वत्सः वात्सो यथा प्रथमं स्तन्यपानेन मातरं पीनोर्मीं
करोति तद्वत् सुवोपि सर्वाणि जुह्वादीनि पात्राणि आज्यपूरितानि करो-
तीति वत्सत्वेन रूपितः । वत्सरूपेण सुवेणं प्रपीनाः प्रकर्षेण प्रवृद्धास्त-
नीः । प्रोक्तुतस्तनीरित्यर्थः । ताः सर्वा दिशः प्राच्याद्या दश दिशः
कर्म धुक्ष्व अभिलषितानि फलानि । ॥ दुहिर्द्विकर्मकः । प्रपीना इ-
ति । प्यायतेर्निष्ठायां पीभावः । “ओदितश्च” इति निष्ठानत्वम् ॥

सप्तमी ॥

तीर्थैस्तरन्ति मृतो महीरिति यज्ञकृतः सुकृतो येन यन्ति ।

अत्रादधुर्यजमानाय लोकं दिशो भूतानि यदकल्पयन्त ॥ ७ ॥

तीर्थैः । तरन्ति । मृद्वतः । महीः । इति । यज्ञकृतः । सुकृतः । येन । यन्ति ।

अत्र । अदधुः । यजमानाय । लोकम् । दिशः । भूतानि । यत् । अकल्पयन्त ॥ ७ ॥

तीर्थैः । ॥ तरन्ति दुष्कृतानि एभिरिति करणे क्यन् प्रत्य-

यः ॥ । तरणसाधनैर्यज्ञादिभिः प्रवतः । ॥ “उपसर्गाच्छन्दसि

धात्वर्थे” इति वतिप्रत्ययः । वतेः अव्ययत्वेपि अर्थग्रहणसामर्थ्याल्लिङ्गसंख्या-

योगः ॥ । प्रवतः प्रकृष्टा महीः महतीः आपदस्तरन्ति अतिक्रामन्ति

इति एवं यज्ञादीनि आपदुत्तरकाणि भवन्तीति बुद्ध्या यज्ञकृतः यज्ञं वै-

दिकं स्मार्तं च कुर्वाणा अत एव सुकृतः सुकृतकर्माणो येन पथा यन्ति

प्राप्नुवन्ति पुण्यलोकम् अत्र अस्मिन् पुण्यलोकप्राप्तिसाधने पथि तं पन्था-

नम् अनुसृत्य आगच्छते यजमानाय तदर्थं लोकम् पुण्यार्जितम् अदधुः वि-

दधतु यज्ञकृतः सुकृतकर्तारः दिशो भूतानि वा । ॥ दधातेश्छान्दसो

लुङ् ॥ । यत् ॥ सुपो लुक् ॥ । यं लोकं दिशः “सुवेण

वात्सेन दिशः प्रपीनाः सर्वा धुक्ष्व” इति पूर्वमन्त्रे अभिलषितफलप्रदत्वेन

उपवर्णिता दिशः भूतानि भवनवन्ति सर्वदिगवस्थितप्राणिजातानि [च] अ-

कल्पयन्त यजमानार्थं समपादयन् । तं लोकम् अदधुरिति पूर्वेण संवन्धः ॥

१ Or प्रवतः ।

१ B' मातरं पानोद्गी । १ B' पुण्यं लोकम् ।

अष्टमी ॥

अङ्गिरसामयनं पूर्वी अग्निरादित्यानामयनं गार्हपत्यो दक्षिणानामयनं
दक्षिणाग्निः ।

महिमानमग्नेर्विहितस्य ब्रह्मणा समङ्गः सर्वं उप याहि शम्भः ॥ ४ ॥

अङ्गिरसाम् । अयनम् । पूर्वीः । अग्निः । आदित्यानाम् । अयनम् । गा-
र्हपत्यः । दक्षिणानाम् । अयनम् । दक्षिणऽअग्निः ।

महिमानम् । अग्नेः । विहितस्य । ब्रह्मणा । समऽअङ्गः । सर्वः । उप ।
याहि । शम्भः ॥ ४ ॥

परितश्चिताम् आहिताग्नेर्गार्हपत्यादयोऽग्नयो विद्वता यथामदेशं वर्तन्ते ।
तेऽग्नयः अभिलषितमदा भयन्तु इत्ययम् अर्थः इत उत्तरैर्मन्त्रैः प्रतिपा-
द्यते । अङ्गिरसाम् अयनं नाम सत्तात्मकः क्रतुविशेषः । स एव पूर्वः
पूर्वस्यां दिशि वर्तमानोऽग्निः आहवनीयः । आदित्यानाम् अयनम् एत-
त्संज्ञकः सत्तयागः गार्हपत्योऽग्निः । ॥ “गृहपतिना संयुक्ते ज्यः”
इति ज्यप्रत्ययः ॥ दक्षिणानाम् दक्षा एव दक्षिणाः दक्षाणाम् अ-
यनं सत्तविशेषः स एव दक्षिणाग्निः दक्षिणस्यां दिशि वर्तमानोऽग्निः ॥ ए-
वं ब्रह्मणा मन्त्रेण मन्त्रसाध्यसत्तयागात्मना वा विहितस्य निर्मितस्य पृ-
थगायतनेषु स्थापितस्य अग्नेर्महिमानम् आहवनीयादिसंज्ञाभिर्व्यवहियमा-
णां विभूतिं समङ्गः संहतावयवः सर्वः संपूर्णावयवः अतः शम्भः । सु-
खनामैतत् । सुखितः सन् उप याहि । सर्वैरग्निभिर्दक्षमानः मेत ए-
वम् उच्यते ॥

नवमी ॥

पूर्वी अग्निर्वा तपतु शं पुरस्ताच्छं यश्चात् तपतु गार्हपत्यः ।

दक्षिणाग्निर्धे तपतु शर्म धर्मोत्तरतो मध्यतो अन्तरिक्षाद् दिशोदिशो
अग्ने परि याहि घोरात् ॥ १ ॥

पूर्वः । अग्निः । त्वा । तपतु । शम् । पुरस्तात् । शम् । पश्चात् । तपतु ।
गार्हपत्यः ।

दक्षिणऽअग्निः । ते । तपतु । शर्म । वर्म । उत्तरतः । मध्यतः । अन्तरि-
क्षात् । दिशःऽदिशः । अग्ने । परि । पाहि । घोरात् ॥ ९ ॥

हे अग्निभिर्दत्तमान मेत पूर्वा अग्निः पूर्वस्यां दिशि दीप्यमान आ-
हवनीयः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि शम् सुखं यथा तथा त्वा त्वां त-
पतु तापयतु दहतु । तथा गार्हपत्यः गृहपतिना यजमानेन आहितः
सर्वाग्निभ्योनिभूतोऽग्निः पश्चात् पश्चिमभागे शम् सुखं तपतु त्वां दहतु ।
दक्षिणाग्निः दक्षिणस्यां दिशि निहितोऽग्निस्ते त्वदर्घ्यं शर्म सुखं यथा तथा
वर्म कवचं पराभेद्यं यथा तथा तपतु । कवचं यथा सर्वधारकम् यथा
शर्म गृहम् गृहं यथा सर्वाच्छादकम् एवं सर्वं त्वदीयशरीरम् आवृत्य
दहत्वित्यर्थः ॥ अथ अग्नेः प्रायश्चस्तुतिः । हे अग्ने । आहवनीयाद्यनुगतत्वा-
कारेण एकवचनम् । उत्तरतः । ॥ “पञ्चम्यास्तसिल्” ॥ उत्तरस्या
दिशः । ॥ “तसिल्रादिष्वाकृतसुचः” इति पुंवञ्जावः ॥ “ म-
ध्यतः पूर्वादीनां चतसृणां मध्यमदेशाद् अन्तरिक्षात् आकाशाद् दिशो-
दिशः सर्वस्या अवान्तरदिशः परि पाहि परितो रक्ष ॥ न केवलं दि-
शो भवन्ति किं तु तजस्यो भयंकरः पुरुषो हिनस्ति । तथा च महार-
ण्यं प्रस्तुत्य मन्त्रवर्णः । “न वा अरण्यानिर्हन्त्यन्यश्रेणाभिगच्छति”
इति [ऋ० १०, १४६, ५] । अतो भीतिकारणम् आह घोरादिति । घो-
रात् क्रूरात् हिंसकात् परि पाहि । ॥ “भीत्रार्थानां भयहेतुः” इति
सर्वत्र अपादानसंज्ञा । “अपादाने पञ्चमी” इति पञ्चमी ॥

दशमी ॥

यूयर्ममे शन्तमामिस्तन्भूभिरीजानमभि लोकं स्वर्गम् ।

१ C' दक्षिणऽअग्निः ।

१ S' भूताग्निः. २ S' त्वर्थ. ३ S' पुरा°. ४ S' सर्वधारकम् for सर्ववारकम्.

अश्वो भूत्वा प्रष्टिवाहो वहाय यत्र देवैः सधमादं मदन्ति ॥ १० ॥ (१०)
यूयम् । अग्ने । शमस्तमाभिः । तनूभिः । ईजानम् । अभि । लोकम् ।
स्वऽगम् ।

अश्वोः । भूत्वा । प्रष्टिवाहोः । वहाय । यत्र । देवैः । सधमादम् । म-
दन्ति ॥ १० ॥ (१०)

हे अग्ने यूयम् । एकस्यैवाग्नेस्त्रेधाभवनाद् यूयम् इति बहुवचनम् ।
पृथगायतनेषु स्थापिता यूयं शंतमाभिः अत्यन्तं सुखकरीभिस्तनूभिः श-
रीरैः । द्विविधाः खलु अग्नेस्तन्वः घोराश्च शिवाश्चेति । उभयस्तन्वस्तै-
स्त्रिरीयके श्रूयन्ते । “ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विराट् च स्वराट् च ते
“मा विशतां ते मा निन्वताम् । सम्राट् चाभिभूश्च । विनूश्च परिभूश्च ।
“ग्रन्वी च ग्रभूतिश्च । यास्ते अग्ने शिवास्तनुवः” इत्यादि [तै० ब्रा०
१.१.७.३] । “यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । सुष्ठु तृणा च । अस्तुक्
“धानाहुतिश्च । अशनया च विपासा च । सेदिश्वामतिश्च । एतास्ते
“अग्ने घोरास्तनुवः” इति [तै० आ० ४.२२] । तत्र शिवाभिस्तनूभिः स-
ह ईजानम् येन यूयम् आहिता इष्टाश्च तम् इष्टवन्तं पुरुषं स्वर्गम् सु-
खेन गन्तव्यं सुखात्मकं लोकम् अभि वहाय अभिगमयत । अग्नित्रयस्य
गन्तव्यप्रापणे दृष्टान्तम् आह अश्वो भूत्वेति । प्रष्टिवाहः अश्वो भूत्वा ।
पुरस्ताद् एकः पश्चाद् द्वौ इत्येवं त्रिभिरन्यैर्युक्तो दैवो रथः प्रष्टिः । तं
वहन् प्रष्टिवाहः अश्वो भूत्वा । समष्टिरूपेण एकवचनम् । एवं त्रिधा-
भवन्तो यूयम् एनम् आहितान्नि स्वर्गं लोकम् अभिगमयतेति । इव-
हतेल्लेष्टि आडागमः इ । यत्र यस्मिन् स्वर्गे लोके देवैः अमृतपैः
सधमादम् सह मदो यस्मिन् कर्मणि तथा मदेमं हृष्यास्म । उपस्तो-
तुन् गोत्रिणोऽपेक्ष्य उत्तमपुरुषी बहुवचनं च । इ “सध मादस-

१ A B C K E V अश्वोः । P P अश्वोः । 1. Cr अश्वोः । 1. Dc reads अश्वोः corrected from
अश्वोः । २ V प्रष्टिवाहो वहा०. Dc अश्वोः गृत्वा प्रष्टिवाहो changed to अश्वोः भूत्वा प्रष्टिवाहोः.
Cr प्रष्टिवाहः । 1. C K E R प्रष्टिवाहो वहाय. We with A B V Dc. ३ Cr मदन्ति changed
to मन्ति.

योश्चन्दसि” इति सहस्र सधादेशः । मदेमेति । माद्यतेः आशीर्लिङि
“लिङ्याशिष्यद्” इति अङ् प्रत्ययः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“शमन्ने” इति द्वितीयसूक्ते आदितः पञ्चानाम् ऋचां चित्तिस्थाहिता-
भ्युपस्थाने विनियोग उक्तः । “ईजानश्चित्तमारुह्यत्” [१४] इति डा-
भ्याम् ऋग्भ्यां चित्तावुत्तानम् आहितं प्रेतं कर्ता अनुमन्त्रयेत् । “अपू-
पवान् क्षीरवान्” [१६] इति नवभिर्ऋग्भिर्मन्त्रोक्तद्रव्ययुतान् नवसं-
ख्याकांश्चरुन् अभिमन्त्र्य अस्त्रां समीपे पश्चिमदिक्प्रभृत्यष्टसु दिक्षु एकं
मध्य इति क्रमेण निदध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

शमन्ने पश्चात् तपं शं पुरस्ताच्छमुत्तराच्छर्मधरात् तपैनम् ।

एकस्त्रेधा विहितो जातवेदः सम्यगेन धेहि सुकृतासु लोके ॥ ११ ॥

शम । अग्ने । पश्चात् । तप । शम । पुरस्तात् । शम । उत्तरात् । शम । अ-

धरात् । तप । एनम् ।

एकः । त्रेधा । विहितः । जातवेदः । सम्यक् । एनम् । धेहि । सुकृ-

ताम् । ऊं इति । लोके ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वं पश्चात् । ॥ “पश्चात्” इति निपातितोयं श-

ब्दः ॥ पश्चिमभागे गार्हपत्यः सन् शम सुखं तप दह । पुरस्तात्

पूर्वभागे शम । तपेत्यनुषङ्गः । उत्तरात् उत्तरदिक्प्रदेशे । अधरात् । अ-

धरशब्देनात्र उत्तरप्रतियोगिनीं दक्षिणां दिग् उच्यते । ॥ उभयत्र

“उत्तराधरदक्षिणाद् जातिः” इति आतिप्रत्ययः ॥ वाक्यभेदात् शं-

पदस्य आवृत्तिः । एनम् आहिताग्निं तप ॥ ॥ जातवेदः जातानां वेदि-

तरग्ने त्वं पूर्वम् एकोपि त्रेधा विहितः गार्हपत्यादिरूपेण त्रिमकारं स्वा-

१. K C तप. We with B E V Dc. २. K C E जातवेदः. C appears to have read जा-

तवेदाः once. We with B Dc Y. ३. K लोक. We with B C E V Dc.

1 S' अस्थिता. 3 S' योगिन्या. 3 S' दक्षिण इति for दक्षिणा. 4 S' स्थापिरुवं.

अश्वो भूत्वा पृष्टिवाहो वहाथ यत्र देवैः सधमादं मदेन्ति ॥ १० ॥ (१०)
 यूयम् । अग्ने । शमस्तमाभिः । तनूभिः । ईजानम् । अग्नि । लोकम् ।
 स्वऽगम् ।

अश्वोः । भूत्वा । पृष्टिवाहोः । वहाथ । यत्र । देवैः । सधमादम् । मदे-
 दन्ति ॥ १० ॥ (१०)

हे अग्ने यूयम् । एकस्मैवाग्नेस्त्रेधाभवनाद् यूयम् इति बहुवचनम् ।
 पृथगायतनेषु स्थापिता यूयं शंतमाभिः अत्यन्तं सुखकरीभिस्तनूभिः श-
 रीरैः । त्रिविधाः खलु अग्नेस्तन्वः घोराश्च शिवाश्चेति । उभयस्तन्वस्तै-
 त्तिरीयके श्रूयन्ते । “ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विराट् च स्वराट् च ते
 “मा विशतां ते मा जिन्वताम् । सम्राट् चाभिभूश्च । विभूश्च परिभूश्च ।
 “प्रभो च प्रभूतिश्च । यास्ते अग्ने शिवास्तनुवः” इत्यादि [तै० ब्रा०
 १.१.७.३] । “यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । क्षुच्च तृणा च । अस्तुक्
 “चानाहुतिश्च । अशनया च पिपासा च । सेदिश्चामतिश्च । एतास्ते
 “अग्ने घोरास्तनुवः” इति [तै० आ० ४.२२] । तत्र शिवाभिस्तनूभिः स-
 ह ईजानम् येन यूयम् आहिता इष्टाश्च तम् इष्टवन्तं पुरुषं स्वर्गम् सु-
 खेन गन्तव्यं सुखात्मकं लोकम् अग्निं वहाथ अभिगमयत । अग्निवयस्य
 गन्तव्यप्रापणे दृष्टान्तम् आह अश्वो भूत्वेति । प्रष्टिवाहः अश्वो भूत्वा ।
 पुरस्ताद् एकः पश्चाद् द्वौ इत्येवं त्रिभिरश्वैर्युक्तो दैवो रथः प्रष्टिः । तं
 वहन् प्रष्टिवाहः अश्वो भूत्वा । समष्टिरूपेण एकवचनम् । एवं त्रिधा-
 भवन्तो यूयम् एनम् आहिताग्निं स्वर्गं लोकम् अभिगमयतेति । ॥ व-
 हतेल्लेष्टि आहागमः ॥ । यत्र यस्मिन् स्वर्गे लोके देवैः अमृतपैः
 सधमादम् सह मदो यस्मिन् कर्मणि तथा मदेमं दृष्ट्यास्म । उपस्तो-
 वृन् गोत्रिणोऽपेक्ष्य उत्तमपुरुषो बहुवचनं च । ॥ “सध मादस्य-

१ A B C K R V अश्वो. P P अश्वोः । Cr अश्वोः । De reads अश्वो corrected from
 अश्वो. २ V पृष्टिवाहो वहाथ. De अश्वो भूत्वा पृष्टिवाहो changed to अश्वो भूत्वा पृष्टिवाहो.
 Cr पृष्टिवाहः । C K R पृष्टिवाहो वहाथ. We with A B V De. ३ Cr मदेति changed
 to मदेति.

1 So S', and the printed text also. = S' 'पुरुषे.

योश्चन्दसि” इति सहस्र सधादेशः । मदेमेति । माद्यतेः आशीर्लिङि
 “लिङ्याशिष्यह्” इति अङ् प्रत्ययः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“शममे” इति द्वितीयसूक्ते आदितः पञ्चानाम् ऋचां चितिसाहिता-
 द्युपस्थाने विनियोग उक्तः । “ईजानश्चितमारुहत्” [१४] इति ङा-
 भ्याम् ऋग्भ्यां चिताबुद्धानम् आहितं प्रेतं कर्ता अनुमन्त्रयेत् । “अपू-
 यवान् क्षीरवान्” [१६] इति नवभिर्ऋग्भिर्मन्त्रोक्तद्रव्ययुतान् नवसं-
 ख्याकांश्चरुन् अभिमन्त्र्य अस्त्रां समीपे पश्चिमदिक्प्रभृत्यष्टसु दिक्षु एकं
 मध्य इति क्रमेण निदध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

शममे पश्चात् तपं शं पुरस्ताच्छर्मुत्तराच्छर्मधरात् तपैनम् ।

एकस्त्रेधा विहितो जातवेदः सम्यगेन धेहि सुकृतांसु लोके ॥ ११ ॥

शम् । अमे । पश्चात् । तप । शम् । पुरस्तात् । शम् । उत्तरात् । शम् । अ-
 धरात् । तप । एनम् ।

एकः । त्रेधा । विहितः । जातवेदः । सम्यक् । एनम् । धेहि । सुकृ-
 तांसु । लोके ॥ ११ ॥

हे अमे त्वं पश्चात् । ॥ “पश्चात्” इति निपातितोयं श-
 ब्दः ॥ पश्चिमभागे गार्हपत्यः सन् शम् सुखे तप दह । पुरस्तात्
 पूर्वभागे शम् । तपेत्यनुषङ्गः । उत्तरात् उत्तरदिक्प्रदेशे । अधरात् । अ-
 धरशब्देनात्र उत्तरप्रतियोगिनी दक्षिणां दिग् उच्यते । ॥ उभयत्र
 “उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः” इति आतिप्रत्ययः ॥ वाक्यभेदात् शं-
 पदस्य आवृत्तिः । एनम् आहिताग्निं तप ॥ हे जातवेदः जातानां वेदि-
 तरमे त्वं पूर्वम् एकोपि त्रेधा विहितः गार्हपत्यादिरूपेण त्रिमकारं स्वा-

१ R C तप. We with BRV De. २ R CE जातवेदः. C appears to have read जा-
 तवेदाः once. We with BD V. ३ R लोक. We with BCRV De.

1 S' अस्थना. 2 S' श्योगिता. 3 S' दक्षिण इति for दक्षिणा. 4 S' स्यापिरुयं.

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ १७ ॥

अपूपऽवान् । दधिऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ १७ ॥

अपूपसाहित्यं सर्वेषां चरूणां साधारणम् । दधिवान् दधिमान् । ॥ भू-
न्नि मनुप् । “छन्दसीरः” इति मनुषो यत्तम् ॥ दधियोगो द्वि-
तीयचरोर्विशेषः ॥

अष्टमी ॥

अपूपवान् द्रप्सवांश्चरुहे सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ १८ ॥

अपूपऽवान् । द्रप्सऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः ।
इह । स्य ॥ १८ ॥

द्रप्सा दधिकणाः । तद्वत्तम् अस्य चरोर्विशेषः ॥

नवमी ॥

अपूपवान् घृतवांश्चरुहे सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ १९ ॥

अपूपऽवान् । घृतऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः ।
इह । स्य ॥ १९ ॥

घृतवान् घृतं भूयोऽस्यासीति घृतवान् ॥

दशमी ॥

अपूपवान् मांसवांश्चरुहे सीदतु ।

लोककृतः पृथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥२०॥ (२१)

अपूपऽवान् । मांसऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पृथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।

स्य ॥ २० ॥ (२१)

मांसवत्त्वम् अस्य विशेषः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अपूपवानन्नवांश्चरुः” इति आदितश्चतसृणाम् ऋचाम् अस्थिसमीपे मन्त्रोक्तचरुस्थापनकर्मणि उक्तो विनियोगः ॥

“अपूपापिहितान्” [२५] इत्यनया पूर्वस्थापितान् नवचरुकुम्भान् अभिमन्त्रयेत् । मिश्रा धाना आदध्यात् ॥

“द्रप्सश्चस्कन्द” [२६] इत्यनया अग्निष्टोमादिऋतुषु बहिष्यमानप्रसर्पणकाले वैमुपहोमं कुर्यात् ॥

“शतधारम्” [२९] इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्याम् अभिमन्त्रितेन शतच्छिद्रपात्रपतितोदकेन अस्मीनि आसावयेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अपूपवानन्नवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पृथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २१ ॥

अपूपऽवान् । अन्नऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पृथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।

स्य ॥ २१ ॥

अन्नम् अदनीयम् ओदनम् स्थालीपत्रके चरौ पात्रान्तरपक्वम् ओदनं प्रदोषव्यम् इत्यर्पः । ओदनान्तरयुक्तश्चरुरिति यावत् ॥

त्वाद् गुणाभावः ॥ । किमर्थम् नाकस्य दुःखरहितस्य स्वर्गस्य पृष्ठे
उपरिभागे दिवम् तृतीयकक्षारूपं द्युलोकम् । “त्रयो वा इमे त्रिवृतो
लोकाः” इति श्रुतेः [ऐ० ब्रा० २. १७] एकैकस्य लोकस्य त्रिवृत्त्वाद्
एकस्यापि स्वर्गलोकस्य उत्तमाधममध्यभेदेन त्रैविध्यम् । मध्यमायाः स्व-
र्गकक्ष्यायाः परमां तृतीयकक्ष्याम् उत्पत्तिष्यन् । उत्पत्तनाद्धेतोरित्यर्थः ।
तस्मै दिवम् उत्पत्तिष्यते सुकृते सुकृतकर्मणे तदर्थं नभसः मध्याकाशस्य
ज्योतिषीमान् ज्योतिष्मान् प्रकाशकः देवयानः देवा यान्ति अनेनेति सः
स्वर्गः सुखेन गन्तव्यः परमः स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतो वा पन्थाः मार्गः प्र-
भाति प्रकर्षेण दीप्यतां प्रकाशताम् । ॥ भातेः पञ्चमलकारः ॥

पञ्चमी ॥

अग्निहोताध्वर्युष्टे बृहस्पतिरिन्द्रो ब्रह्मा दक्षिणतस्ते अस्तु ।

हुतोयं संस्थितो यज्ञ एति यत्र पूर्वमयनं हुतानाम् ॥ १५ ॥

अग्निः । होता । अध्वर्युः । ते । बृहस्पतिः । इन्द्रः । ब्रह्मा । दक्षिणतः ।
ते । अस्तु ।

हुतः । अयम् । समऽस्थितः । यज्ञः । एति । यत्र । पूर्वम् । अयनम् । हु-
तानाम् ॥ १५ ॥

हे चित्तस्य मेत ते तव पितृमेधाख्ये यज्ञे अग्निहोता वषट्कर्ता एतत्सं-
ज्ञक ऋत्विग् अस्तु । बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः पालको देवः अ-
ध्वर्युः अध्वरं यज्ञं यजमानस्य कामयमानः एतत्संज्ञक ऋत्विग् अ-
स्तु । ॥ अध्वरशब्दात् “छन्दसि परेच्छायाम्” इति क्यच् । “कप्य-
ध्वरपृतनस्यर्चि लोपः” इति अन्यलोपः । “क्याच्छन्दसि” इति उभ-
त्ययः । अध्वर्युष्ट इत्यत्र “मुष्मत्तत्तद्युःषु” इति सांहितिको मूर्धन्यादे-
शः ॥ । इन्द्रो दक्षिणस्यां दिशि आसीनो ब्रह्मा एतत्संज्ञक ऋत्विक्
ते तव पितृमेधाख्ये यज्ञे अस्तु भवतु । अस्मिन् मेतसंस्काररूपपितृमेधे

१ B हुतो १यं. A V हुतो १यं. De ½ added sub-sequently. C K R have no kampa.
We with C K R. २ K संस्थितो. De संस्थितो changed to संस्थितो. We with C R
V. ३ C पृष्टस्पतिः ।

अस्यादीनां होत्रादिमहर्षिग्भावेन रूपणम् अस्य कर्मणो वैकल्याभावद्यो-
तनायेति मन्तव्यम् । होत्रादिकीर्तनम् अन्येषाम ऋत्विजाम् उपलक्षणा-
र्थम् । एवं होत्रादिरूपैरस्यादिभिरनुष्ठितोयं यज्ञः पितृमेधाख्यः संस्यितः
समापितः सन् एति गच्छति । गन्तव्यं स्थानं दर्शयति । यत्र य-
स्मिन् स्थाने हुतानाम् इष्टानां यज्ञानां पूर्वम् पूर्वकालीनम् अयनम्
गमनं प्राप्तिर्विद्यते । यज्ञस्य उत्तमलोकप्राप्त्या तत्संस्कृतस्य पुरुषस्य स्व-
र्गलोकप्राप्तिरुक्त्यनुसंधेयम् ॥

षष्ठी ॥

अपूपवान् क्षीरवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ १६ ॥

अपूपवान् । क्षीरवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोककृतः । पथिकृतः । यजामहे । ये । देवानां । हुतभागाः ।
इह । स्य ॥ १६ ॥

अपूपवान् गोधूमादिपिष्टविकारा अपूपाः तद्वान् । क्षीरवान् क्षीरं गो-
पयः तद्वान् । चरुः कुम्भ्यां पक्क ओदनः इह अस्मिन् संचयनकर्मणि
अस्मां समीपे पश्चिमदिग्भागे आ सीदतु आसन्नो भवतु ॥ चर्वासादन-
मेव देवानां म्रीणनकारीति दर्शयति । लोककृतः संस्क्रियमाणस्य प्रेतस्य
लोकं स्वर्गं कुर्वन्तीति लोककृतः तान् पथिकृतः गन्तव्यस्थानस्य मार्गक-
र्तुन् मार्गप्रदर्शकान् देवान् यजामहे म्रीणयामः । इह अस्मिन् संचयन-
कर्मणि अपूपक्षीरयुक्तचर्वासादने देवानां यष्टव्यानाम् इन्द्रादीनां मध्ये
ये यूपं हुतभागाः हुतं हविः । भागः भजनीयोंऽशः । ॥ कर्मणि
घञ् ॥ हविर्भागवन्तः स्य भवथ तान् यजामहे ॥ एवम् उत्तरेऽष्टौ
पर्याया व्याख्येयाः । विशेषस्तु वक्ष्यते ॥

सप्तमी ॥

अपूपवान् दधिवांश्चरुरेह सीदतु ।

पितः एनम् अन्वादिष्टम् अग्न्याहितं प्रेतम् । उशब्दः अवधारणे । सु-
कृताम् सुकृतकर्मणां लोके स्थाने स्वर्गाख्य एव सम्यक् समीचीनं यथा
तथा धेहि स्वापय । सम्यक्त्वं नाम अविकलं चिरकालावस्थायितम् ॥

द्वितीया ॥

शमग्रयः समिद्धा आ रभन्तां प्राजापत्यं मेध्यं जातवेदसः ।

शृतं कृण्वन्त इह मावं चिक्षिपन् ॥ १२ ॥

शम । अग्रयः । समऽर्द्धाः । आ । रभन्ताम् । प्राजाऽपत्यम् । मेध्यम् ।
जातवेदसः ।

शृतम् । कृण्वन्तः । इह । मा । अवं । चिक्षिपन् ॥ १२ ॥

आभ्याम् अग्नीन् संभूय प्रार्थयते । जातवेदसः जातानां वेदितारो-
ग्रयः समिद्धाः सम्यक् प्रदीपिताः सन्तः प्राजापत्यम् प्रजापतिदेवत्वं
मेध्यम् मेधो यज्ञः पितृमेधाख्यः तदहम् इमं प्रेतरूपं पशुं संमा रभ-
न्ताम् संस्पृशन्तु परितो दहन्तु । इह अस्मिन् दहनकर्मणि शृतम् प्राजा-
पत्यम् इमं यज्ञार्हं पशुं पक्वं कृण्वन्तः कुर्वन्तः मा अवं चिक्षिपन् अवशि-
प्तम् अयकीर्णं मा कुर्वन्तु । यथा निरवशेषं दहते तथेति । ॥ “सा-
स्य देयता” इत्येतस्मिन्नर्थे “पत्युत्तरपदाण्यः” इति ण्यः । शृतम् इ-
ति । आ पाके इत्येतस्मात् कर्मकर्तरि निष्ठायां “शृतं पाके” इति नि-
पातनात् शुभावः ॥

तृतीया ॥

यज्ञ एति पितृतः कल्पमानं ईजानमभि लोकं स्वर्गम् ।

तमग्रयः सर्वेदुतं जुपन्तां प्राजापत्यं मेध्यं जातवेदसः ।

शृतं कृण्वन्त इह मावं चिक्षिपन् ॥ १३ ॥

१ R पितृतः कल्पमानं. O पितृतः कल्पमानं. De पितृतः कल्पमानं changed to पितृतः क-
ल्पमानं. Cr पिस्तृतः । कल्पमानः १. We with B K V De. २ K जातवेदसः. We with B
CR V D. ३ K कृण्वन्त इह. We with B CR V De.

1 S' द्वाय for देयय. 2 S' ताः स्पृशन्तु for संस्पृशन्तु. 3 S' पि for मय. 4 S'
for अय.

यज्ञः । एति । विंशतः । कल्पमानः । ईजानम् । अभि । लोकम् । स्वः । ऽगम् ।
तम् । अग्नयः । सर्वः । हुतम् । जुषन्ताम् । प्राजाऽपत्यम् । मेध्यम् । जा-
तऽवेदसः ।

शृतम् । कृण्वन्तः । इह । मा । अर्व । चिश्चिपुन ॥ १३ ॥

विततः प्राच्योदीच्याङ्गैर्विस्तृतः कल्पमानः इष्टं प्रदेशं प्रापयितुं स-
मर्थो यज्ञः पितृमेधाख्यः ईजानम् इष्टवन्ताम् एनं स्वर्गम् सुखात्मकं
लोकम् अभ्येति । ४ अन्तर्भावितण्यथोयम् एतिः ४ । अभिगम-
यति अभिप्रापयति ॥ अतो जातवेदसः अग्नयः प्राजापत्यं मेध्यं तम्
ईजानं प्रेतरूपं पशुं सर्वहुतम् सर्वः निरवशेषः हुतो दग्धः तं जुषन्ताम्
सेवन्ताम् ॥ शृतम् इत्यादि व्याख्यातम् ॥

चतुर्थी ॥

ईजानश्चितेमारुहदग्निं नाकस्य पृष्ठाद् दिवंमुत्पतिष्यन् ।

तस्मै प्र भाति नभसो ज्योतिषीमान्स्वर्गः पन्थाः सुकृते देवयानः ॥ १४ ॥

ईजानः । चितम् । आ । अरुहत् । अग्निम् । नाकस्य । पृष्ठात् । दिवंम् ।
उत्पतिष्यन् ।

तस्मै । प्र । भाति । नभसः । ज्योतिषीऽमान् । स्वः । ऽगः । पन्थाः । सुकृ-
ते । देवऽयानः ॥ १४ ॥

ईजानः इष्टवान् यज्ञः चितम् विषमसंख्याकाभिः शलाकाभिरिष्टका-
भिर्वा वयनेन संस्मृतम् अग्निम् प्रदेशम् । इष्टकचितः प्रदेशः अग्निरि-
त्युच्यते । उक्तं च भगवता आपस्तम्बेन । “अग्निष्टोम उत्तरवेदिस्त-
रेषु क्रतुषग्निः” इति [आप० २५.४] । तम् आ अरुहत् आरूढ-
वान् । ४ हेर्लुङि “शल इगुपधाद् अनिटः” इति क्सः । कि-

१ See foot-note on the previous page. २ P सं । रमन्ताम् । for सर्वः हुतम् । जुषन्ताम् ।
३ R V De “विष्” We with CRPP. ४ R “दिप” We with OR V De. ५ Cp
उत्पतिष्यन् ।
१४/ वेदि

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ १७ ॥
 अपूपऽवान् । दधिऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
 लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
 स्य ॥ १७ ॥

अपूपसाहित्यं सर्वेषां चरूणां साधारणम् । दधिवान् दधिमान् । ॥ भू-
 म्नि मनुप् । “छन्दसीरः” इति मनुषो वाक्म ॥ दधियोगो द्वि-
 तीयचरोर्विशेषः ॥

अष्टमी ॥

अपूपवान् द्रप्सवाँश्चरुरेह सीदतु ।
 लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ १८ ॥
 अपूपऽवान् । द्रप्सऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
 लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः ।
 इह । स्य ॥ १८ ॥

द्रप्ता दधिकणाः । तद्वच्चम् अस्य चरोर्विशेषः ॥

नवमी ॥

अपूपवान् घृतवाँश्चरुरेह सीदतु ।
 लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ १९ ॥
 अपूपऽवान् । घृतऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
 लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः ।
 इह । स्य ॥ १९ ॥

घृतवान् घृतं भूयोऽस्यास्तीति घृतवान् ॥

दशमी ॥

अपूपवान् मांसवाँश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥२०॥ (१)
 अपूपऽवान् । मांसंऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
 लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतभागाः । इह ।
 स्य ॥ २० ॥ (१)

मांसवत्त्वं अस्य विशेषः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अपूपवानन्नवांश्चरुः” इति आदितश्चतसृणाम् ऋचाम् अस्थितमीपे
 मन्त्रोक्तचरुस्थापनकर्मणि उक्तो विनियोगः ॥

“अपूपापिहितान्” [२५] इत्यनया पूर्वस्थापितान् नवचरुकुम्भान् अ-
 भिमन्त्रयेत् । मिश्रा धाना आदध्यात् ॥

“द्रप्सश्चस्कन्द” [२६] इत्यनया अग्निष्टोमादिऋतुषु वहिष्पवमानमस-
 र्पणकाले वैमुषहोमं कुर्यात् ॥

“शतधारम्” [२९] इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्याम् अभिमन्त्रितेन शत-
 च्छिद्रपात्रपतितोदकेन अस्थीनि आत्मावयेत् ॥

तत्र प्रथमां ॥

अपूपवानन्नवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २१ ॥

अपूपऽवान् । अन्नंऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतभागाः । इह ।

स्य ॥ २१ ॥

अन्नम् अदनीयम् ओदनम् स्वालीयके चरौ पात्रान्तरपक्वम् ओदनं
 प्रक्षेप्तव्यम् इत्यर्थः । ओदनान्तरयुक्तश्चरुरिति यावत् ॥

१ ॥ मांसऽवान्.

१ S' मांसवत्त्वं. २ S' भुञ्जान् for *कुम्भान्. ३ S' पात्रे for *पक्वे.

द्वितीया ॥

अपूपवान् मधुमांश्चरुह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्व ॥ २२ ॥

अपूपवान् । मधुमान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोककृतः । पथिकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतभागाः । इह ।

स्व ॥ २२ ॥

मधुमान् मधु मासिकं तडान् ॥

तृतीया ॥

अपूपवान् रसवांश्चरुह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्व ॥ २३ ॥

अपूपवान् । रसवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोककृतः । पथिकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतभागाः । इह ।

स्व ॥ २३ ॥

रसवान् रसाः स्वाहम्ललवणतिरोषणकषायारूपाः पट्टख्याकाः तडान् ॥

चतुर्थी ॥

अपूपवानपवांश्चरुह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्व ॥ २४ ॥

अपूपवान् । अपवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोककृतः । पथिकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतभागाः । इह ।

स्व ॥ २४ ॥

अपूपवान् । भिन्नप्रकृतिका अपूषा विवक्षिताः । तडान् चरुः इह मध्यमदेशे आ सीदतु ॥ लोककृत इत्यादि पूर्ववत् ॥

१ So O K R P P V De Cr.

1 All our authorities of the Samhitā and pada texts have अपवान् and not अपूपवान् for the second word as explained by Sīyana.

पञ्चमी ॥

अपूपपिहितान् कुम्भान् यांस्ते देवा अधारयन् ।

ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्रुतः ॥ २५ ॥

अपूपऽपिहितान् । कुम्भान् । यान् । ते । देवाः । अधारयन् ।

ते । ते । सन्तु । स्वधाऽवन्तः । मधुऽमन्तः । घृतऽश्रुतः ॥ २५ ॥

पूर्वानुवाके व्याख्यातैषा [३. ६६] । अपूपपिहितान् अपूपैराच्छादितान् यान् कुम्भान् चरूपूर्णान् भवकलशान् देवाः तत्तद्विर्भागिनो मन्त्रोक्ता देवताः ते संचितास्मिरूप हे प्रेत त्वदीयान् अधारयन् स्वस्वभागत्वेन धारितवन्तः स्वीकृतवन्तः ते हुतभागैर्देवैः स्वीयत्वेन परिगृहीताः कुम्भस्याश्चरवः ते परलोकप्राप्तवन्ते तुभ्यं स्वधावन्तः स्वम् आत्मानं दधाति पुष्पाति धिनोतीति [वा] स्वधा अन्नम् तद्धन्तः सन्तु । मधुमन्तः मधुसहिताः घृतश्रुतः बह्वाज्यक्षारिणो भवन्तु । भवदीयास्मिन्महीपे स्थापिताश्चरवः परलोकं प्राप्तस्य तव प्रीणनाय बह्वन्तराशयो मधुघृतकुल्यायुक्ता भवन्तु इत्यर्थः ॥

यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमित्राः स्वधावन्तीः ।

तास्ते सन्तुद्धीः प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानुं मन्यताम् ॥ २६ ॥

याः । ते । धानाः । अनुऽकिरामि । तिलऽमित्राः । स्वधाऽवन्तीः ।

ताः । ते । सन्तु । उत्तऽभ्वीः । प्रऽभ्वीः । ताः । ते । यमः । राजा । अनुं ।

मन्यताम् ॥ २६ ॥

अक्षितिं भूर्यसीम् ॥ २७ ॥

अक्षितिम् । भूर्यसीम् ॥ २७ ॥

षष्ठी ॥ हे संचितास्मिरूप प्रेत ते त्वदर्थं तिलमित्राः कृष्णतिलयुक्ताः

१ Here B reads अधारयन् and not अधारयन्, which shows that here as well as at 3, 68 above we should read अधारः. २ See hymn 3. 68 above. ३ B V *किरामि तिलमित्राः. De *मि तिलमित्राः changed to *मि तिलमित्राः. We with C E R.

स्वधावतीः अन्नवतीर्या धानाः भृष्टयवान् अनुकिरामि अनुक्रमेण विकि-
रामि अनूचीनं वा विक्षिपामि ता धानास्ते परलोकं प्राप्तवतस्तव प्रीण-
नाय अम्बीः । महन्नामैतत् । महन्तो भवन्तु । प्रम्बीः प्रभूताश्च सन्तु भ-
वन्तु । ४ “भुवश्च” इति डीप् । प्रम्बीरिति । “वा इन्द्रसि” इ-
ति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ । ता महतीः प्रभूताश्च धानास्ते तव भोगाय
यमः निपन्ता पितॄणां राजा अनु मन्यताम् अनुजानातु । अनुमतेर्नि-
वधित्वं दर्शयति अक्षितिं भूयसीम् इति । भूयसीम् अत्यन्तं बहुम् अक्षि-
तिम् अक्षयम् । बहुकालपर्यन्तम् इति यावत् । ५ “कालाध्वनोः”
इति द्वितीया ॥ । यथा लोके नगरे तिष्ठन् पुरुषः स्त्रीयं बहुधनं पु-
रः स्वामिनोनुज्ञया भुङ्क्ते एवं यमराज्यं प्राप्तवतः प्रेतस्य अन्नभोगाय
पितृराजस्य यमस्य अनुज्ञा प्रार्थ्यते ॥

द्रुप्तश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।

समानं योनिमनु संचरन्तं द्रुप्तं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ २८ ॥

द्रुप्तः । चस्कन्द । पृथिवीम् । अनु । द्याम् । इमम् । च । योनिम् । अनु ।

यः । च । पूर्वः ।

समानम् । योनिम् । अनु । समऽचरन्तम् । द्रुप्तम् । जुहोमि । अनु ।

सप्त । होत्राः ॥ २८ ॥

सप्तमी ॥ पितृत्वं प्राप्तं जना धूमादिर्मागेण पितृलोकम् आप्ताद्य तत्र
सोमयागनितं सुकृतफलम् उपभुञ्जत इति अस्मिन् पित्र्ये प्रकरणे सोमे
स्थितस्य उदकस्य कणः सोमो वा अनया स्तूयते । द्रुप्तः सोमरस-
स्थितोदककणः पृथिवीम् भूमिं द्याम् दिवं च अनुलक्ष्य चस्कन्द स्कन्नो
विप्रकीर्णोभवत् । १ लक्षणाये अनुः कर्मप्रवचनीयः । “कर्मप्रव-
चनीययुक्ते द्वितीया” इति द्वितीया ॥ । आचभिरभिपवकाले भूमी

1 P P ५। स्कन्द १. We with Or.

1 S' मदेलो. 2 S' नगरो. 3 S' धूमानदि* for धूमादि*. 4 S' om. स्कन्द from य-
स्कन्द. 5 S' “कीर्णोपयन्तु.

सोमरसः स्कन्दति । दशापवित्राद् द्रोणकलशं प्रति धारापातसमये अन्तरिक्षे सोमकणो विप्रकीर्णो भवतीति यावत् । एतदेव उच्यते इमं च योनिम् इति । इमं योनिम् सर्वस्य चराचरात्मकस्य जगतः कारणं पृथिवीम् अनुलक्ष्य तथा पूर्वः पूर्वम् उत्पन्नो यो ब्रूलोकस्तम् अनु । ४ प-
रस्परसमुच्चयायौ चकारौ । योनिशब्दः पुल्लिङ्गोऽपि विद्यते ॥ स-
मानम् एकविधं योनिम् द्वावापृथिवीलक्षणं स्थानम् अनुलक्ष्य संचर-
न्तम् समन्ताद् विप्रकीर्णं द्रप्तम् सोमरसकणं सप्त सप्तसंख्याका होत्राः ।
वषट्कर्तृणां संज्ञा होत्रा इति । सप्त होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छसिपोतृनेष्ट्रा-
ग्नीध्राच्छावाकसंज्ञकान् वषट्कर्तृन् अनुलक्ष्य कृत्वा जुहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि ।
उत्तरत्र होत्रादिवषट्कारे सोमरसः अध्वर्युभिर्हूयते । तदर्थं स्वहं सोमरसं
द्रप्तदेवतायै करोमीत्यर्थः । वाजसनेयब्राह्मणे खलु एष द्रप्तः आदित्या-
त्मना स्तुतः । तथा च आन्त्रायते । “असौ वा आदित्यो द्रप्तः । स
“दिवं च पृथिवीं च स्कन्दति । इमं च योनिमनु यश्च पूर्व इति । इमं
“[च] लोकम् अमुं चेत्येतत् । समानं योनिमनु संचरन्तम् इति । समानं
“क्षेप एतं योनिमनु संचरति । द्रप्तं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इति । असौ
“वा आदित्यो द्रप्तः । दिशः सप्त होत्राः । अमुं तदादित्यं दिक्षु प्र-
“तिष्ठापयति” इति [श० ब्रा० ७. ४. १. २०] ॥

शतधारं वायुमर्कं स्वविदं नृचक्षस्ते अभि चक्षते रविम् ।

ये पृणन्ति प्र च यच्छन्ति सर्वदा ते ब्रूहते दक्षिणां सप्तमातरम् ॥ २९ ॥

शतधारम् । वायुम् । अर्कम् । स्वऽविदम् । नृचक्षसः । ते । अभि ।

चक्षते । रविम् ।

ये । पृणन्ति । प्र । च । यच्छन्ति । सर्वदा । ते । ब्रूहते । दक्षिणाम् । स-

प्तमातरम् ॥ २९ ॥

अष्टमी ॥ शतधारम् शतसंख्याकच्छिद्रपतितोदकप्रवाहयुक्तम् अत एव

वायुम् । ॥ लुप्तमात्रार्थीयः ॥ वायुमन्तम् । सच्छिद्रे वस्तुनि
वायुर्वाति । यद्वा वायुम् वातारं चरन्तं वायुवदेव कुम्भोपि हस्ताद्वस्त-
प्रापणेन सर्वदा चरति तम् अर्कम् अर्चनीयं स्वर्विदम् स्वः स्वर्गस्य ल-
म्भकम् एतं कुम्भं नृचक्षुसः नृणां द्रष्टारो देवास्ते तदर्पम् । ॥ यु-
ष्मच्छब्दस्य “तेमयावेकवचनस्य” इति ते इत्यादेशो व्यत्ययेन उदा-
त्तः ॥ हे मेत तदर्पं रयिम् धनम् अभि वक्षते पश्यन्ति जान-
न्ति । एतं कुम्भं तव धनम् इत्येव जानन्ति । ये गोविणः संस्कर्तारः
पृणन्ति अस्मिरूपं त्वां कुम्भोदकेन ग्रीषयन्ति प्र वच्छन्ति च कुम्भोदकं
ते सप्तमातरम् सप्तसंख्याका मातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्यांस्ताम् यद्वा
सप्तसंख्याका मातारः कर्मणां निर्मातारः कर्तारो होत्रादयः सन्ति [य-
स्याः] तादृशीम् । अथ वा मातारः परिच्छेद्धारो यस्याम् एकधा दत्तां
सप्तधा मान्ति परिच्छिन्दन्ति ताम् । ॥ “ऋतश्चन्दसि” इति कपः
प्रतिषेधः ॥ तथाविधां दक्षिणां सर्वदा दुहते दुहते । उदकेन आ-
प्लावनं नाम दक्षिणादोहनम् इत्यर्थः । ॥ दुहेर्लटि शस्य “बहुलं छ-
न्दसि” इति रुडागमः ॥

कोशं दुहन्ति कलशं चतुर्विलमिडीं धेनुं मधुमतीं स्वस्तये ।

ऊर्जं मर्दन्तीमर्दिति जनेषु मा हिंसीः परमे व्योमिन् ॥ ३० ॥ (१२)

कोशम् । दुहन्ति । कलशम् । चतुःखिलम् । इडांम् । धेनुम् । मधुम-
तीम् । स्वस्तये ।

ऊर्जम् । मर्दन्तीम् । अर्दितिम् । जनेषु । अग्ने । मा । हिंसीः । परमे ।

व्योमिन् ॥ ३० ॥ (१२)

नयमी ॥ चतुर्विलम् । शतसंख्याकच्छिद्रस्य कुम्भस्य चतुर्णां छिद्राणाम्
अयमुत्प स्तुतिः । चतुर्छिद्रं चतुःस्तनं कोशम् कोशवत् कोशः । कोशो
यथा धनकनकादिसंपूर्णस्तद्वत् एतः पूर्णं कलशम् कुम्भं कुम्भोपमम् ऊधः

१ Cr रुडागम् ।

१ S' यस्तः तयाग्रे for यस्यास्ताम् यद्वा. २ S' दत्ता. ३ S' ज्ञप्तये.

मधुमतीम् मधुररसक्षीरयुक्ताम् इडाम् । धेनुनामैतत् । एतत्संज्ञकां धेनुम् ।
 यद्वा इडा भूमिः । भूमिरूपां धेनुं दुहन्ति । ॥ दुहिर्द्विकर्मकः ॥ कि-
 मर्थम् । स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशिनाम् । प्रेतस्य सर्वदा परलोकनिवा-
 साय । चतुश्चिद्रकलशोदकेन आम्नावनं नाम चतुःस्तनधेनुदोहनमेवेत्यर्थः ।
 मदन्तीम् मदयन्तीं तोषयन्तीम् अदितिम् अखण्डनीयाम् ऊर्जम् बलक-
 रम् अन्नं जनेषु पितृत्वं ग्रामेषु मध्ये हे अग्ने मा हिंसीः पितॄणां म-
 ध्ये एतस्य प्रेतस्य भोगाय अन्नं मा च्छेत्सीः । परमे व्योमन्निति पदद्वयं
 कलशं दुहन्तीत्यनेन संबन्धनीयम् । परमे उत्कृष्टे व्योमन् । ॥ स-
 प्रम्या लुक् । “न हिंसं वुद्भ्योः” इति नलोपाभावः ॥ व्योम-
 नि आकाशे शतच्छिद्रं कलशं दुहन्तीति ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“एतत् ते देवः” इति सूक्तस्य आचम्या षट्चा वासोऽभिमन्त्र्य प्रेतं
 प्रच्छादयेत् ॥

“धाना धेनुरभयत्” [३२] “एतास्ते असौ धेनवः” [३३] “ए-
 नीर्धाना हरिणीः” [३४] इति तिसृभिर्ऋग्भिः अस्माम् उपरि तिल-
 मिश्रा धाना आदध्यात् ॥

पितृमेधे द्वितीयेऽहनि “वैश्वानरे हविः” [३५] इत्यनया दहनस्यान-
 संनिधौ अन्यवत्ताया गोः पयः पयसि शृतं स्यात्प्रीपाकं वा जुहुयात् ॥

“सहस्रधारम्” [३६] इत्यनया अभिमन्त्रितेन सहस्रच्छिद्रपात्रपतितो-
 दकेन अस्मीन्याप्लावयेत् ॥

“इदं कसाम्बु” [३७] इत्यनया गतं स्थापितानि अस्मीनि गोत्रिणः
 सर्वे धा ईक्षेरन् । कर्ता मन्त्रं ब्रूयात् ॥

“इहैवैधि” इत्यनया पिण्डपितृयज्ञे दीपयोः काष्ठयोरेकं हत्वा पासुषु
 प्रक्षिपेत् । सूत्रितं हि । “द्वे काष्ठे गृहीत्वा उशन्तः [१८. १. ५६] इ-
 “त्वादीपंयति । आदीपयोरेकं प्रतिनिदधाति । इहैवैधि धनसनिः [१८.
 “४. ३८] इत्येकं हत्वा पांसुष्वाधाय” इति [कौ० ११. ८.] ॥

“पुत्रं पौत्रम्” [३९] इत्यृचा पिण्डपितृयज्ञे पिण्डदानानन्तरम् आ-
चामेत् ॥ “आपो अग्निम्” [४०] इत्युत्तरया अद्भिरग्निम् अवसिञ्चेत् ॥
सूत्रितं हि । “आपो अग्निम् इत्यद्भिरग्निम् अवसिञ्च्य पुत्रं पौत्रम्
अभितर्पयन्तीरित्याचामति” इति [कौ० ११.९.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

एतत् ते देवः संविता वासो ददाति भर्तवे ।

तत् त्वं यमस्य राज्ये वसानस्तार्ष्यं चर ॥ ३१ ॥

एतत् । ते । देवः । संविता । वासः । ददाति । भर्तवे ।

तत् । त्वम् । यमस्य । राज्ये । वसानः । तार्ष्यम् । चर ॥ ३१ ॥

हे भेत ते तव संविता सर्वस्य प्रेरको देवः एतत् इदं वासः वस्त्रं
भर्तवे भरणाय आच्छादनाय ददाति प्रयच्छति । त्वं च तत् तार्ष्यम्
तर्पणार्हं प्रीतिकरम् । यद्वा तृपा नाम तृणविशेषः । तन्निर्मितं घृताक्तं
वस्त्रं तार्ष्यम् इति अन्ये वदन्ति । तद् वस्त्रं वसानः आच्छाद-
यन् । ॥ वस आच्छादने । आदादिकः अनुदासेत् ॥ यमस्य
मेताधिराजस्य राज्ये चर परिभ्राम्य ॥

द्वितीया ॥

धाना धेनुरभवद् वात्सो अस्यास्तिलोभवत् ।

तां वै यमस्य राज्ये अर्क्षितामुष जीवति ॥ ३२ ॥

धानाः । धेनुः । अभवत् । वात्सः । अस्याः । तिलः । अभवत् ।

ताम् । वै । यमस्य । राज्ये । अर्क्षिताम् । उष । जीवति ॥ ३२ ॥

धाना भृष्टपवः धेनुः प्रीणयित्री गौरभवत् । अस्या धेनुरूपाया धा-
नायास्तिलः वात्सोऽभवत् । तां वात्सरूपतिलसहितां धेनुरूपां धानां य-

१ A B K̄ V ददानु. De ददाति changed to ददातु. We with C Gr. २ C °नस्तार्षं चर,
the र्षं being for र्ष्यं, and the accent on र्षं being wrongly omitted. ॥ °नस्तार्ष. V
°नस्तार्ष. De वसानस्तार्ष्यं चर changed to वसानस्तार्ष्यं चर. We with A K̄ R Gr. ३ De
अस्यास्तिलो° changed to अस्यास्तिलो°. B V C अस्यास्तिलोः. We with K̄ R.

मस्य राज्ये अक्षिताम् क्षयरहिताम् उप जीवांति उपजीवेद् अयं मे-
तः । ॥ जीवतेलेटि आडागमः ॥ वैशब्दः प्रसिद्धियोतनार्थः ।
यद्वा । ॥ तिङां तिङो भवन्तीति हेस्तिबादेशः ॥ उपजीव हे
मेत त्वम् इति । ॥ अक्षिताम् । क्षि क्षये । “निष्ठायां अण्यद-
र्थे” इति पर्युदासाद् दीर्घाभावः । ण्यदर्थो भावकर्मणी । अत एव
दीर्घाभावाद् नत्वाभावः ॥

तृतीया ॥

एतास्ते असौ धेनवः कामदुषा भवन्तु ।

एनीः श्येनीः सरूपा विरूपास्तिलवत्सा उप तिष्ठन्तु त्वात्र ॥ ३३ ॥

एताः । ते । असौ । धेनवः । कामदुषाः । भवन्तु ।

एनीः । श्येनीः । सरूपाः । विरूपाः । तिलवत्साः । उप । तिष्ठन्तु ।

त्वा । अत्र ॥ ३३ ॥

असौ इति म्रेतस्य संवोधनम् । हे असौ अमुकनामधेय म्रेत ते तव एता
धानाः कामदुषाः कामं काम्यमानं फलं ब्रुहन्तीति कामदुषाः । ॥ “दु-
हः कव्यश्च” इति कप् प्रायस्यो घञ्च अन्तादेशः ॥ इष्टफलदां धेनवो
भवन्ति । ता एव विशिनष्टि । एनीः । एतः संध्यावर्णः । श्येतः शु-
भ्रवर्णः । ॥ उभयत्र “वर्णाद् अनुदात्तात्” इति झिन्नकारौ । “वा
छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अन्यः संध्यावर्णः शुभ्रावर्णव-
र्णः श्येन्यो धवलवर्णः सरूपाः समानरूपाः विरूपाः विविधरूपाः ति-
लवत्साः तिलात्मकवत्सहिता धेनुरूपा धानाः अत्र अस्मिन् यमराज्ये
हे म्रेत त्वा त्वाम् उप तिष्ठन्तु अभिमतफलदोहनार्थं समीपे सेवन्ताम्
परिचरन्तु ॥

१ So B C K R V Dc P P. Ce alone has अवति । २ B C V विरूपास्तिलवत्सा. Dc
विरूपास्तिलवत्सा changed to विरूपास्तिलवत्सा. Ce तिलवत्साः । We with R K
and Ce.

१ B' °फलदां.

चतुर्थी ॥

एनीर्धाना हरिणीः श्येनीरस्य कृष्णा धाना रोहिणीर्धेनवस्ते ।

तिलवत्सा ऊर्मस्रै दुहाना विश्वाहा सन्त्वनपस्फुरन्तीः ॥ ३४ ॥

एनीः । धानाः । हरिणीः । श्येनीः । अस्य । कृष्णाः । धानाः । रोहिणीः ।
धेनवः । ते ।तिलवत्साः । ऊर्म । अस्रै । दुहानाः । विश्वाहा । सन्तु । अनपस्फु-
रन्तीः ॥ ३४ ॥

पूर्वमन्तोक्तोर्यः अनया विमियते । एनीश्येनीशब्दौ व्याख्यातौ । हरि-
णीः हरिण्यः हरितवर्णाः । कृष्णाः अतिभर्जनात् कृष्णवर्णाः । रोहिणीः
रोहितवर्णा अरुणवर्णाः । ॥ सर्वत्र पूर्ववद् ङीम्नकारदीर्घाः ॥ ॥ धे-
नुरूपा धानाः अस्य ते तव भवन्ति । तास्तिलवत्सा धेनवो विश्वाहा
सर्वेषु अहःसु । ॥ “कालाध्वनोः” इति द्वितीया ॥ ॥ अ-
नपस्फुरन्तीः अनपस्फुरन्त्यः । अपस्फुरणं नाम नाशः । अविनश्यः
अक्षीणाः सत्यः अस्रै अस्विरूपाय ते तव ऊर्म बलकरम् अन्नं दु-
हानाः प्रयच्छन्त्यः सन्तु भवन्तु ॥

पञ्चमी ॥

वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि साहस्रं शतधारमुत्तम ।

स विभर्ति पितरं पितामहान् प्रपितामहान् विभर्ति पित्र्वमानः ॥ ३५ ॥

वैश्वानरे । हविः । इदम् । जुहोमि । साहस्रम् । शतधारम् । उत्तम ।

सः । विभर्ति । पितरम् । पितामहान् । प्रपितामहान् । विभर्ति । पित्र्व-
मानः ॥ ३५ ॥

१ ई पुनी°. De पुनी° changed to पुनी°. We with C B R V. २ B तिलवत्सा. De तिलवत्सा changed to तिलवत्सा. We with C B R V Gr. ३ ई सन्त्वनपस्फुरन्ती. De सन्त्वनपस्फुरन्ती changed to सन्त्वनपस्फुरन्तीः. P अनपस्फुरन्ती. P अनपस्फुरन्तीः. C P अनपस्फुरन्ती. We with C B R V, except that C R omit the visarga after न्ती, which visarga we take from P V De and Sāyana.

1 S' क्षीणाः for अक्षीणाः.

वैश्वानरे विश्वनरहितो विश्वानरः । ॥ “नरे संज्ञायाम्” इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ विश्वानर एव वैश्वानरः । तस्मिन् अग्नौ इदं पयोरूपं स्यालीपाकरूपं वा हविः जुहोमि प्रक्षिपामि । हविर्विशिनष्टि । साहस्रम् सहस्रविधोदकप्रवाहयुक्तम् । ॥ “तपःसहस्राभ्यां विनीनी” । “अण् च” इति मत्वर्थीयः अण् मत्वर्थः ॥ शतधारम् शतप्रवाहोपेतम् । अवयुत्वं स्तुतिः । उत्तमम् प्रसन्नवर्णम् । यथा एवंविध उत्तमः स्वोपजीविनः प्राणिनः प्रीणयति एवम् इदं हविः नानाविधं सत् पितृन् पुण्यातीति उत्तात्मना रूपितम् ॥ पित्र्यमानः । ॥ विविरिदन्तः प्रीणनार्थो भौषादिकः । इतिवानुम् ॥ हविषा प्रीतः स वैश्वानरोऽग्निः पितरम् पितृत्वं प्राप्तं स्वजनकं प्रेतं पितामहान् पितुः पितृन् विभर्ति प्रीणयति । तथा प्रपितामहान् प्रकृष्टान् पितामहान् स्वपितुः पितामहान् । यद्वचनेन पितामहादीन् सर्वान् स्ववंश्यान् । विभर्ति पुण्यातीति । ॥ “पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः” इति पितामहशब्दो निपातितः ॥

पृष्ठी ॥

सहस्रधारं शतधारमुत्तमक्षितं व्यञ्जमानं सलिलस्य पृष्ठे ।

जर्जं दुहानमनपस्फुरन्तमुपासते पितरः स्वधाभिः ॥ ३६ ॥

सहस्रधारम् । शतधारम् । उत्तमम् । अक्षितम् । विऽअञ्जमानम् । सलिलस्य । पृष्ठे ।

जर्जम् । दुहानम् । अनपस्फुरन्तम् । उप । आसते । पितरः । स्वधाभिः ॥ ३६ ॥

सहस्रधारम् सहस्रसंख्याकच्छिद्रपतितोदकप्रवाहयुक्तं शतधारम् । अवयुत्वं स्तुतिः । उत्तमम् । उत्सवद् उत्तमः । उत्सोपमं कलशम् अक्षितम्

१ B ‘मानं. De व्यञ्जमानं (sic) changed to व्यञ्जमानं. PP विऽअञ्जमानम् । Cr विऽअञ्ज-मानम् । We with A C K R V Cr. २ K ‘मुपासते. De ‘स्फुरन्तमुपासते changed to ‘स्फुरन्तमुपासते. We with B O R V.

1 S' स्वे. 2 S' अवयुत्वं for अवयुत्वं.

क्षयरहितम् उदकपूर्णं सलिलस्य अन्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरिभागे व्यच्यमानम् । ॥ व्यचिर्वायिकर्मा ॥ । व्याप्नुवन्तम् । आकाशे धार्यमाणम् इति यावत् । ऊर्जम् बलकरम् अन्नम् । अन्नसाधनोदकम् इति यावत् । दुहानम् क्षारयन्तम् अनपस्फुरन्तम् बहुच्छिद्रसाहित्येपि अविदीर्यमाणं सम्पक् शोभमानं वा सहस्रच्छिद्रं कुम्भं पितरः प्रेतभूताः । ॥ पूजायां बहुवचनम् ॥ । स्वधाभिः । ॥ हेतौ तृतीया ॥ । स्वर्गोन्नतसाधनैरनैर्हेतुभिः उपासते सेवन्ते उपगच्छन्ति ॥

सप्तमी ॥

इदं कसाम्बु चयनेन चितं तत् संजाता अर्ब पश्यतेतं ।

मर्त्योयममृतत्वमेति तस्मै गृहान् कृणुत यावत्सवन्धु ॥ ३७ ॥

इदम् । कसाम्बु । चयनेन । चितम् । तत् । संजाताः । अर्ब । पश्यत ।

आ । इत् ।

मर्त्यः । अयम् । अमृतत्वम् । एति । तस्मै । गृहान् । कृणुत । यावत्सवन्धु ॥ ३७ ॥

हे संजाताः सहजन्मानः समानकुले जाता गोत्रिणः यूयं चयनेन संचयनकर्मणा चितम् संचितम् एकत्र समूहीकृतं तद् इदं कसाम्बु कसाः क्रीकसाः असीनि । ॥ आदिबर्णलोपश्चान्दसः ॥ । कसांश्च अम्बूनि च कसाम्बु । ॥ इन्द्रैकवज्रावः ॥ । पूर्वमन्त्रेण अश्वान् उदकेन आत्मायनम् उक्तम् । उदकात्सावितात्वासीनि अयं पश्यत अवधानेन ईदधम् । एत आगच्छत ॥ अयं मर्त्यः मरणधर्मा प्रेतः अमृतत्वम् एति अमरणधर्मं प्राप्नोति । तस्मै तदर्थं गृहान् स्थानानि कृणुत कुरुत । यावत्सवन्धु यावन्तः सवन्धवः समानगोत्रा भवथ ते

१ B K चित् । P चित्तम् । We with A C R V De Cr P. २ Stryer's text in S' alone reads पश्यतेत. All our Sāṃhitā-MSS. correctly read पश्यतेत, and the pada-MSS. पश्यत । धा । इत् । ३ K C मर्त्यो ३°. De मर्त्योयम् changed to मर्त्योयम् and rechanged to मर्त्योयम्. We with B V De.

१ S' दुहानं. २ S' एसंचयनं for संचयनं. ३ S' कसांश्च.

सर्वे यूयं तस्मै प्रेताय गृहान् कुरुतेति । तस्यास्थिनिरीक्षणमेव परलोके
स्नानकरणम् इत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

इहैवैधिं धनसन्निरिहचिह्न इहकृतुः ।

इहैधिं वीर्यवत्तरो वयोधा अपराहतः ॥ ३६ ॥

इह । एव । एधि । धनसन्निः । इहचिह्नः । इहकृतुः ।

इह । एधि । वीर्यवत्तरः । वयोधाः । अपराहतः ॥ ३६ ॥

हे दीप्तांसुषाहित उत्सुक त्वम् इहैव पांसुलक्षणे प्रदेश एव एधि
भव । धनसन्निः अस्माकं धनस्य दाता भव । ॥ “छन्दसि वनस-
नरक्षिमयाम्” इति सनोतेः इन् प्रत्ययः ॥ । इह अस्मिन् प्रदेशे
चिह्नः प्रज्ञातो भव । ॥ चिन्ता संज्ञाने । कर्मणि निष्ठा । “श्री-
दितो निष्ठायाम्” इति इहभावः ॥ । इह कृतुः कर्म अस्मदीयक-
र्मसंपादको भव । तथा इहैव प्रदेशे वीर्यवत्तरः अत्यन्तं बलवान् व-
योधाः । वय इति अन्ननाम । तस्य धाता विधाता अपराहतः शत्रुभिर-
पराजितश्च सन् एधि भव । ॥ अखेलोटि हौ रूपम् ॥

नवमी ॥

पुत्रं पौत्रं भित्तर्पयन्तीरापो मधुमतीरिमाः ।

स्वधां पितृभ्यो अमृतं दुहाना आपो देवीरुभयांस्तर्पयन्तु ॥ ३९ ॥

पुत्रम् । पौत्रम् । अन्निस्तर्पयन्तीः । आपः । मधुमतीः । इमाः ।

स्वधाम् । पितृभ्यः । अमृतम् । दुहानाः । आपः । देवीः । उभयान् । त-
र्पयन्तु ॥ ३९ ॥

मधुमतीः मधुररसोपेता इमा आचमनार्हा आपः पुत्रम् अव्यवहितं

१ K̐ 'वैधि धनसन्नि'. De 'वैधि धनसन्नि' changed to 'वैधि धनसन्नि'. We with BCR
V De. २ K̐ 'वीर्यवत्तरो'. De 'वीर्यवत्तरो' changed to 'वीर्यवत्तरो'. We with BCR V De.
३ Cr 'धनसन्नि'. ४ K̐ 'पौत्रं भित्तर्पयन्ती'. De 'पौत्रं भित्तर्पयन्ती' changed to 'पौत्रं भित्तर्पयन्ती'. We with BCR
V De.

पुमपत्यं पौत्रम् पुत्रस्य पुमपत्यम् । ॥ उभयत्र एकवचनम् अत-
न्त्रम् । लिङ्गं तु विवक्षितम् ॥ पुत्रान् पौत्रांश्च अभितर्पयन्तीः अ-
भितः सर्वतस्तर्पयन्त्यः प्रीणयन्त्यो भवन्ति यतः अतः पितृभ्यः स्वीयेभ्यः
पिण्डोपजीविभ्यः अमृतम् अमरणसाधनं स्वधाम् आत्मप्रीणनकरम् अ-
न्नं दुहानाः प्रयच्छन्त्यो देवीः देव्यो द्योतमाना आपः आचमनीया उ-
भयान् पुत्रान् पौत्रांश्च उभयविधान् तर्पयन्तु वर्धयन्तु । अथ वा उभ-
यशब्देन स्वीया मातृपितामहादयः पितृवंश्याश्च विवक्ष्यन्ते । तान् उभय-
विधांस्तर्पयन्तु । पिण्डदानानन्तरं क्रियमाणेन अनेन आचमनकर्मणा तृ-
प्तान् कुर्वन्तु । ॥ अस्मिन् पक्षे पितृभ्य इत्यत्र “पिता मात्रा” इति
एकशेषो द्रष्टव्यः ॥

दशमी ॥

आपो अग्निं प्र हिणुत पितॄरुपेभं यज्ञं पितरों मे जुषन्ताम् ।

आसीनामूर्जमुष ये सचन्ते ते नो रुयिं सर्ववीरं नि यच्छान् ॥ ४० ॥ (११)

आपः । अग्निम् । प्र । हिणुत । पितॄन् । उप । इमम् । यज्ञम् । पितरः ।
मे । जुषन्ताम् ।

आसीनाम् । ऊर्जम् । उप । ये । सचन्ते । ते । नः । रुयिम् । सर्ववीरम् ।
नि । यच्छान् ॥ ४० ॥ (११)

हे आपः अवसेचनसाधनभूता यूयम् अग्निम् गुप्ताभिरवसिच्यमानं द-
क्षिणाग्निं पितॄन् पितृपितामहादीन् उप । उपशब्दः समीपवचनः । पितृ-
णां समीपं ॥ हिणुत श्रेययत । बर्हिर्दत्तान् पिण्डान् दातुम् इति शेषः ॥
मे मदीयम् इमम् इदानीम् अनुष्ठीयमानं यज्ञम् पिण्डपितृयज्ञाख्यं पि-
तरः मदीया जुषन्ताम् सेवन्ताम् । पिण्डान् आस्तादपन्तु । ये पितरः
आसीनाम् उपविष्टाः । ॥ आस उपवेशने । “ईदासः” इति ई-
कारः ॥ बर्हिषि आसादिताम् ऊर्जम् बलकरपिण्डलक्षणम् अन्नम्

१ ABCKKRPV De यञ्जत्. We with Gr. २ Gr ऊर्जं. उभयं. सचन्ते. for
ऊर्जम्. उप. ये. सचन्ते ।

1 S' भवति.

उप सचन्ते स्वीकर्तुं समीपे समवयन्ति ते पितरो नः अस्मभ्यं सर्ववी-
रम् । वीराः कर्मणि कुशलाः पुत्रपौत्रादयः । बहुपुत्रादिसहितं रयिम्
धनं नि यच्छान् नियच्छन्तु प्रयच्छन्तु । नियमनं नाम स्वैर्येण अवस्था-
पनम् । हुयमेलेटि “इत्तश्च लोपः परस्मैपदेषु” इति इकारलोपः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“समिन्धते” इति आद्यया ऋचा पिण्डपितृयज्ञे समिधम् आद-
ध्यात् । सूत्रितं [हि] । “उपसमादधाति ये निखाताः [१८. २. ३४]
समिन्धते [१८. ४. ४१] ये तातृषुः [१८. ३. ४७] ये सत्यासः” [१८.
३. ४८] इति [कौ० ११. ८.]

“यास्ते धानाः” [४३] इत्यस्या अस्थिषु तिलमिश्रधानाधिकिरणे वि-
नियोग उक्तः ॥

“इदं पूर्वम्” [४४] इत्यनया दहनार्थं प्रेतम् उत्थाप्य शकटे निदध्यात् ॥

“सरस्वतीं देवयन्तः” [४५] इति तिसृणां प्रेतशरीरे अभिदानानन्तरं
सारस्वतहोमे विनियोग उक्तः ॥

“पृथिवीं त्वा” [४६] इत्यनया सवयज्ञेषु मृज्जोमयादिना चरुस्यालीम्
आलिम्पेत् । “पृथिवीं त्वा पृथिव्याम् इति कुम्भीम् आलिम्पति” इति
[कौ० ८. २.] सूत्रं प्रागेव प्रदर्शितम् ॥

“आ म ज्वेधाम्” [४९] इति ऋचा प्रेतवाहनवृषभौ अभिमन्त्र्य
कर्ता गृहीयात् ॥

पितृमेध एव चतुर्थेऽहनि “एयमगन्” [५०] इति ऋचा दक्षिणारूपां
गाम् अभिमन्त्र्य प्रतिगृहीयात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

समिन्धते अमर्त्यं हव्यवाहं धृतम्रियम् ।

स वेदुर्निर्हितान् निधीन् पितॄन् परावर्तो गतान् ॥ ४१ ॥

सम् । इन्धते । अमर्त्यम् । हव्यवाहम् । धृतम्रियम् ।

सः । वेदुः । निर्हितान् । निधीन् । पितॄन् । परावर्तः । गतान् ॥ ४१ ॥

अमर्त्यम् अमरणधर्माणं घृतप्रियम् प्रियं प्रीतिकरं घृतम् आज्यं यस्य । ५ “वा प्रियस्य” इति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातविकल्पनाद् अत्र परनिपातः ॥ । आज्येन अग्निः प्रवृद्धज्वालो भवतीति घृतप्रियत्वम् । हव्यवाहम् हव्यस्य हविषो वोढारम् अग्निं समिन्धते समिन्धनसाधनैः काष्ठैः सम्यग् दीपयन्ति कर्तारः । ॥ इन्धेल्लिटि बहुवचने रूपम् ॥ । यद्वा ॥ तस्मादेव धातोर्लटि अङ्गागमः ॥ । समिद्धिः समिन्धीत । यतः सोमिः निहितान् भूमौ स्थापितान् निधीन् निक्षेपान् । लुप्तोपमम् एतत् । यथा भूम्यां निगूढा निधयः प्रदर्शकेन विना न प्रकाशन्ते एवं पितरोपि पुरःस्फूर्तिका न भवन्ति । निधीनिय स्थितान् परावतः । परावच्छब्दो दूरवाची । ॥ पराशब्दाद् “उपसर्गाच्छन्दसि” इति वतिप्रत्ययः ॥ । अतिदूरान् देशान् गतान् ग्रामान् पितृन् वेद जानाति । अस्य पितरः अत्र देशे वर्तन्त इति सम्यग् जानाति । ॥ वेष्टेः “विदो लटो वा” इति तिपो णल् आदेशः ॥ । अतः समिन्धत इति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

यं ते मन्थं यमोदुनं यन्मांसं निष्पृणामि ते ।

ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्रुतः ॥ ४२ ॥

यम् । ते । मन्थम् । यम् । ओदुनम् । यत् । मांसम् । निष्पृणामि । ते ।

ते । ते । सन्तु । स्वधावन्ताः । मधुमन्ताः । घृतश्रुतः ॥ ४२ ॥

मेतस्य हि प्रीजनाय सक्तुमन्थादयः प्रदीयन्ते । “ये अग्नयः [३, २१, १] इति दशर्चेन पलाशपर्णैः सक्तुमन्थं विकिरेत्” इति हि सूत्रम् [कौ० ११, ३] । “अपूपवान् मांसवान्” [२०] इति “अन्नवान्” [२१] इति च मन्त्रयोर्मोसान्नदानं विहितम् । उपलक्षणम् एतत् क्षी-

१ K O R ते मन्थं. De यं ते मन्थं changed to यं ते मन्थं. Cf मन्थम् 1. Elsewhere the word is मन्थः. As for the passage in the kundaśā (३, २.) it is no authority at all. We with V De. २ K पृणामि ते. De पृणामि ते changed to पृणामि ते. We with B C R V De. ३ Cf “श्रुतः” 1.

1 S' गाराः. 2 S' र्णां for मन्थाः. 3 S' has अतः before निधीनिय.

रौदेनदध्योदनतिलमिश्रधानादेः । यन्मन्थादिकम् हे भ्रेत ते तुभ्यं निष्ठ-
णामि ददामि । निपरणं नाम पित्र्योपवीतिना पराचीनपाणिना पित्र्यं
चोदितद्रव्यस्य प्रक्षेपः । ते मन्थादयः ते तव स्वधावन्तः बह्वन्ता [मधुम-
न्तः] मधुयुक्ता [घृतश्रुतः] घृतसहिताश्च [सन्तु] भवन्तु ॥

तृतीया ॥

यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावन्तीः ।

तास्ते सन्तुङ्घीः प्रङ्घीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥ ४३ ॥

याः । ते । धानाः । अनुङ्किरामि । तिलमिश्राः । स्वधावन्तीः ।

ताः । ते । सन्तु । उतङ्घीः । प्रङ्घीः । ताः । ते । यमः । राजा । अनु ।

मन्यताम् ॥ ४३ ॥

“यास्ते धानाः” इति तृतीया ऋग् असिन्नेवानुवाके तृतीयसूक्ते आ-
ख्याता [२६] ॥

चतुर्थी ॥

इदं पूर्वमपरं नियानं येनां ते पूर्वं पितरः परेताः ।

पुरोगवा ये अभिशार्चो अस्म्य ते त्वा बहन्ति सुकृतासु लोकम् ॥ ४४ ॥

इदम् । पूर्वम् । अपरम् । निऽयानम् । येन । ते । पूर्वं । पितरः । पराङ्गताः ।

पुराङ्गवाः । ये । अभिऽशार्चः । अस्म्य । ते । त्वा । बहन्ति । सुङ्कृताम् ।

जं इति । लोकम् ॥ ४४ ॥

इदं नियानम् । नीचीनं पराङ्मुखं यान्ति अनेन भ्रेता इति नियानं
शकटम् । इदं पुरोवर्ति भ्रेतवहनाय संनद्धं नियानं शकटं पूर्वम् पुरातनम्
अपरम् अद्यतनं च । पूर्वेषां भ्रेतानां वहनाय एतदेव शकटम् अपरे-

1 B गवा. 2 गवा. We with R V Dc. 3 KRC अभिशार्चो. Dc अभिशार्चो changed
to अभिशार्चो. V with Sáyana. 4 P अभिऽशार्चः 1. Cc अभिऽशार्चः 1. अभिशार्चः ap-
pears to be the ancient reading of the Atharva.

1 S' क्षीरोदनं. 2 S' पूर्वव्यतनं for अद्यतनं.

षाम् इदानींतनानामपि इदमेव शकटम् इति पूर्वम् अपरं चेत्युच्यते ।
पूर्वत्वमेव उपपादयति । येन शकटेन ते तव पूर्वं पुरातनाः पितरः प-
रेताः इतः पराङ्मुखं गताः ॥ अस्य अपरस्य इदानीं संनद्यमानस्य श-
कटस्य अभिषांचः अभितः पार्श्वद्वये सचमानाः संगच्छमानाः पुरोगवाः
शकटस्य पुरस्ताद्भागे धुरि युज्यमानाः अनङ्गाहो ये सन्ति । ॥ “गो-
रतद्धितलुकि” इति टच् समासान्तः ॥ ते पुरोगवास्त्वा त्वां सु-
कृताम् सुकृतकर्मणाम् । उशब्दः अवधारणे । लोकमेव वहन्तुं प्राप-
यन्तु । ॥ बहिर्द्विकर्मकः ॥

पञ्चमी ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमानि ।

सरस्वतीं सुकृतो हवन्ते सरस्वती दाशुषे वार्यं दातु ॥ ४५ ॥

सरस्वतीम् । देवयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । तायमानि ।

सरस्वतीम् । सुकृतः । हवन्ते । सरस्वती । दाशुषे । वार्यम् । दातु ॥ ४५ ॥

“सरस्वतीं देवयन्तः” [१८.१.४१] इति पञ्चम्याद्यास्तिस्र च्युचः अ-
स्मिन्नेव काण्डे प्रथमेनुवाके पञ्चमे सूक्ते व्याख्याताः ॥

षष्ठी ॥

सरस्वतीं पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ धेन्वासे ॥ ४६ ॥

सरस्वतीम् । पितरः । हवन्ते । दक्षिणा । यज्ञम् । अभिनक्षमाणाः ।

आसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् । अनमीवाः । इषः । आ । धे-

हि । असे इति ॥ ४६ ॥

सप्तमी ॥

सरस्वति या सरथं ययाथोक्थैः स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।

सहस्रार्यमिहो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥ ४७ ॥

सरस्वति । या ॥ स॒र॒स्व॒म । य॒यार्थ॑ । उ॒व्यैः । स्व॒धाभिः । दे॒वि । पि॒तृ॒ऽभिः ।
म॒द॒न्ती ।

सह॒स्र॒ऽअ॒र्घ्य॒म । इ॒डः । अ॒न्नं । भ॒ग॒म । रा॒यः । यो॒र्व॒म । य॒ज॒मा॒नाय॑ । धे॒-
हि ॥ ४७ ॥

अष्टमी ॥

पृथि॒वीं त्वा॑ पृथि॒व्याम॑ वे॒श्यामि॑ दे॒वो नो॑ धा॒ता म॒ तिरा॑त्यायुः ।

परा॑परे॒ता वसु॑विद् वो॒ अ॒स्त॒धा मृ॒ताः पि॒तृ॒षु सं भ॑वन्तु ॥ ४८ ॥

पृथि॒वीम् । त्वा॑ । पृथि॒व्याम् । आ । वे॒श्यामि॑ । दे॒वः । नः । धा॒ता । म॒ ।
ति॒रा॒ति । आ॒युः ।

परा॑ऽपरे॒ता । वसु॑ऽवि॒त् । वः । अ॒स्तु । अ॒र्घ॒ । मृ॒ताः । पि॒तृ॒षु । स॒म् । भ॒-
व॒न्तु ॥ ४८ ॥

पृथिव्याम् पृथिवीविकारभूतायां कुम्भ्यां पृथिवीम् हे मृत्तिके त्वा
त्वां मृदम् आ वेश्यामि आलिम्पामि । मृद्भोमयादिलेपनेन चरुस्सालीं
त्वा ईषद् दृढां करोमि । धाता विधाता सर्वस्य देशो नः अस्माकं
सवयज्ञानुष्ठापणाम् आयुः जीवनं म तिराति । ॥ प्रपूर्वस्तिरतिवर्ध-
नार्थः ॥ । मतिरनु प्रवर्धयतु । ॥ प्रपूर्वात् तिरतेलेंटि आडाग-
मः ॥ । हे परापरेताः परावतं दूरदेशं पराङ्मुखम् इतो गता हे
पितरः वः युष्माकं वसुविद् वसु अन्नलक्षणं धनम् तस्य लम्भयित्री प्रा-
पयित्री [अस्तु] भवतु । एषा मृदालिप्ता चरुकुम्भीति लभ्यते ॥ अ-
प्र परोक्षस्तुतिः । अथ अथ चरुस्वाहाकारानन्तरं पितृषु पितृत्वं प्राप्तेषु
पुरातनेषु स्वपूर्वजेषु अमृताः अमरणधर्माणः सन्तः सं भवन्तु संप्राप्ताः
संयुक्ता भवन्तु । इदानींतनाः पितरः स्वपूर्वजान् पितॄन् संयुञ्जन्तु । ॥ भ-
वतिरत्र प्राप्त्यर्थः ॥

१ P B पराऽपरेता । Or पराऽपरेता ।, probably a refinement of पराऽपरेता mis-
written for पराऽपरेता = परापरेता.

1 S' inserts पृथिवी after मृत्तिके. 2 S' लेपदृढो for त्वा ईषद् दृढो. 3 Sâyana's
text too is परापरेताः. 4 S' भयित्री for लम्भयित्री. 5 S' संयुजन्तु.

नवमी ॥

आ प्र च्वेषामप तन्मृजेयां यद् वामभिभो अत्रोचुः ।

अस्मादेतमभ्यौ तद् वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम ॥ ४९ ॥

आ । प्र । च्वेषाम् । अप । तत् । मृजेयाम् । यत् । वाम् । अभिभोः ।

अत्र । अचुः ।

अस्मात् । आ । इतम् । अभ्यौ । तत् । वशीयः । दातुः । पितृषु । इहभो-

जनौ । मम ॥ ४९ ॥

हे प्रेतवाहनवृषभौ युवाम् आ अस्मदभिमुखं प्र च्वेषाम् शकटात्
प्रच्युतौ विमुक्तौ भवेतम् । ॥ च्युद् पुद् गतौ । भौवादिक आत्म-
नेपदी ॥ तत् वक्ष्यमाणं निन्दारूपं वाक्यम् [अप मृजेयाम्] अ-
पमार्जयत् शोधयतम् । ॥ मृजेलोति व्यत्ययेन शः । “आतो डि-
तः” इति इयादेशः ॥ किं तद् अपमार्जनीयं तद् आह । अ-
भिभोः अभिभावका दूषकाः पुरुषाः । ॥ अभिपूर्वाद् भवतेः “डो-
न्यत्रापि दृश्यते” इति डः ॥ अत्र अस्मिन् प्रेतवाहनकर्मणि वाम
युवां यद् अचुः पुंगवौ किल अस्पृश्यम् अनिरीक्ष्यं प्रेतम् जडवन्तौ
इत्यादिनिन्दारूपं यद् वाक्यम् उदितवन्तस्तच्छोधयतम् इति । अतो
हेतोः हे अभ्यौ अहन्तव्यौ हे वृषभौ युवाम् अस्मात् निन्दानिमित्ताच्छ-
कटाद् एतम् आगच्छतम् । तत् आगमनं वशीयः श्रेष्ठं भवति युवयोः ।
ततः इहं अस्मिन् पितृमेधे पितृषु । ॥ विषयसप्तमी ॥ पितृवि-

१ K *ममिजा. We with A O B R V De. २ B अस्मादेतमभ्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विह भोजनौ मम. So A except that it has अभ्यौ. K V अस्मादेतमभ्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विह भोजनौ मम; V (reads तद् !). C अस्मादेतमभ्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विह भोजनौ मम. De अस्मादेतमभ्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विह भोजनौ मम, changed to अस्मादेतमभ्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विह भोजनौ मम. E अस्मादेतमभ्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विह भोजनौ मम. ३ C यत् for यद् । वाम् । D P यद् । वाम् । ४ C अस्मात् । P P अस्मात् । ५ C इतम् । ६ C अभ्यौ । P P अभ्यौ । ७ C वशीयः । P वशीयः । P वशीयः ।

घये पितृन् उद्दिश्य दानुः अग्निं प्रदातुः हविः प्रदातुर्वा मम भोजनौ
भोजयितारौ पालयितारौ भवतम् इति ॥

दशमी ॥

एयमग्नं दक्षिणा भद्रतो नो अनेन दत्ता सुदुषा वयोधाः ।

यौवने जीवानुपपृञ्चती जरा पितृभ्य उपसंपराणयादिमान् ॥ ५० ॥ (२४)

आ । इयम् । अग्निम् । दक्षिणा । भद्रतः । नः । अनेन । दत्ता । सुदुषा ।
वयोऽधाः ।

यौवने । जीवान् । उपपृञ्चती । जरा । पितृभ्यः । उपसंपराणयात् । इ-
मान् ॥ ५० ॥ (२४)

इयं दक्षिणा गोरूपा नः अस्मान् संस्कर्तुं भद्रतः कल्याणात् प्रदे-
शाद् आ अग्नं आगच्छति । ऋगमेर्लुङि “मन्ने घसं” इति
हेर्लुक् । “हृद्घा०” इत्यादिना तिपो लोपे “मो नो धातोः” इति
नत्वम् ॥ अनेन मेतेन दत्ता वितीर्णा सुदुषा सुष्ठु दोग्भी वयो-
धाः । वय इति अजनाम् । अस्मस्य क्षीरलक्ष्णस्य विधानी प्रदात्री
गोरूपा दक्षिणा यौवने । युवत्वा भावो यौवनम् । ऋ “हायनान्तपु-
यादिभ्योण्” इति अण् प्रत्ययः ॥ यौवनं नाम शरीरस्य मध्या-
यस्या तस्याम् । लुप्तोपमम् एतत् । यौवन इव वार्धके जरा उपपृ-
ञ्चती [आत्मानं जराया] संपर्चयन्ती संयोजयन्ती । अपिशब्दः अध्या-
हार्यः । [संयोजयन्त्यपि] यौवने वर्तमानेव जीवार्तं जीवतु । किं च गो-
रूपा दक्षिणा पितृभ्यः पूर्वजेभ्यः । ऋतादर्थ्यं चतुर्थी ॥ इ-
मान् अधुना संस्क्रियमाणान् पितृन् उपै समीपं संपराणयात् सम्यक्
पराङ्मुखं नयतु पूर्वजान् प्रापयतु । ऋ उभयत्र लेटि आडागमः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

१ B V De यौवने. K R यौवने. We with AC. २ K पृञ्चन्ती. ३ B V उपसंपरां.
K उपसंपरा. De उपसंपरा° changed to उपसंपरा°. We with A C II Gr.

1 S' °लक्षणस्य. 2 S' संयोजयन्ती. 3 Sâyana's text also has : जीवानुपपृञ्चती.

“इदं पितृभ्यः” इति [५१] प्रथमायाः प्रथमार्धेन चितिकाष्ठानाम् उपरि दर्भान् स्तृणाति । उत्तरार्धेन आस्तीर्णदर्भाया चितौ प्रेतम् उ-
त्तानशयं कुर्यात् ॥

तथा श्मशानचयनकर्मणि “इदं पितृभ्यः” इत्यर्धेन गतं दर्भान् स्तृ-
णीयात् । “तदा रोह” इत्युत्तरार्धेन अस्तीनि तस्मिन् गतं निदध्यात् ॥

“एदं बर्हिः” इति [५२] ऋचा कुले ज्येष्ठः अस्तीनि यथापरु सं-
चिनुयात् ॥

“पर्णो राजा” इति [५३] ऋचा “अपूपवान् क्षीरवान्” इति म-
न्त्रोक्तान् प्रतिदिशं मध्ये च स्थापितान् नव चरुन् शतच्छिद्रसहस्रच्छि-
द्रादिपात्राणि च मध्यपलाशपत्रैराच्छादयेत् ॥

“ऊजो भागः” इति [५४] ऋचा चरुन् पात्राणि च पाषाणैरिष्ट-
काभिर्वा पिदध्यात् ॥

“यथा यमाय” इति [५५] ऋचा शलाकाभिरिष्टकाभिर्वा प्रसव्यं
चितं श्मशानप्रदेशं कुट्टयेयुः । सर्वत्र कर्तुरेव मन्त्रवचनम् । तत्र पितृगृ-
हम् [उन्नतं] कुर्यात् “उन्नतं स्वर्गकामस्य” [इति] श्रुतेः ॥

“इदं हिरण्यम्” इति [५६] प्रथमार्धेन प्रेतहस्ते विद्यमानं हिर-
ण्यम् आन्येन अभिषार्य ज्येष्ठपुत्रेण अग्नावादीपयेत् । “स्वर्गं यतः” इ-
त्युत्तरार्धेन पुत्रः प्रेतहस्तं मार्जयेत् ॥

“ये च जीवाः” इति [५७] ऋचा सर्पिर्मधुसहितं चरुद्वयम् अ-
भिमन्त्र्य अस्थिसमीपे निदध्यात् ॥

पिण्डपितृयज्ञे अनया बर्हिषि पित्र्यै दत्तात् पिण्डान् घृतेन अभि-
धारयेत् ॥

“वृषा मतीनाम्” [५८] इत्यादीनां तिसृणां पितृमेध एव काण्डोक्तो
विनियोगोनुसंधेयः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इदं पितृभ्यः प्र भरामि बर्हिर्जीवं देवेभ्य उत्तरं स्तृणामि ।

१ So B C K R V De. Sāyana's accent ought to be “जीवं” as he reads जीवन्.

1 S' “यमेत्यत्रया.

तदा रोहं पुरुषं मेध्यो भवन् प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ॥ ५१ ॥
इदम् । पितृभ्यः । अ । भ्रामि । बर्हिः । जीवम् । देवेभ्यः । उत्तरम् ।
स्तृणामि ।

तत् । आ । रोह । पुरुष । मेध्यः । भवन् । प्रति । त्वा । जानन्तु । पितरः ।
पराङ्गतम् ॥ ५१ ॥

पितृभ्यः पित्रर्थम् इदं बर्हिः अ भ्रामि ग्रहरामि आस्तृणामि । त-
स्मिन्नास्तीर्णे बर्हिषि देवेभ्यः देवार्थं जीवन् जीवनवान् अहं संस्कर्ता
उत्तरम् उपरितनं बर्हिः स्तृणामि । ॥ स्तृष् [आच्छादने ॥ हे
पुरुष त्वं मेध्यः ।] मेधो यज्ञः पितृमेधाख्यः । तदहो भवन् तत् बर्हिः
आ रोह आतिष्ठ । ॥ भवतेः शत्रन्तं पदं भवन्निति ॥ पि-
तरः पूर्वजाः परेतम् इतः पराङ्मुखं गतं त्वा त्वां प्रति जानन्तु अनु-
जानन्तु । बर्हिरारोहणाय अस्मदीयोयं पितृलोकं प्राप्नोत्विति स्मरन्तु इ-
त्यर्थः । ॥ “संप्रतिभ्याम् अनाध्याने” इति आध्यानपर्युदासाद्
आत्मनेपदाभावः ॥

द्वितीया ॥

एदं बर्हिरसदो मेध्योभूः प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ।

यथापुरु तन्वम् सं भ्रस्व गात्राणि ते ब्रह्मणा कल्पयामि ॥ ५२ ॥

आ । इदम् । बर्हिः । असदोः । मेध्यः । अभूः । प्रति । त्वा । जानन्तु ।
पितरः । पराङ्गतम् ।

यथाऽपुरु तन्वम् । सम । भ्रस्व । गात्राणि । ते । ब्रह्मणा । कल्पयामि ॥ ५२ ॥

हे मेत त्वम् इदं चित्तावास्तीर्णे बर्हिः आ असदः आरुहः । ॥ अस-

१ R तथा for तदा. २ R CE मेध्यो. De मेध्यो changed to मेध्यो. We with V De.
३ P P पुदप. मेध्यः । Cf पुदमेध्यः. Our Samhitā authorities and Śāyana's text :
पुदपमेध्यो, and not पुदमेध्यो. ४ ABCDE V De Cf पुद. P P पुद. We with
Śāyana. See IX.5.4. ५ Cf असतः L. ६ Cf परि L. P P प्रति L.

1 S' पित्रर्थम्.

देर्लदित्वात् स्त्रेः अङ् ॥ अतो मेध्यः पितृमेधयज्ञार्हः अभूः । द-
हनेन संस्कृतोभूरिति यावत् ॥ प्रति त्वेति पादो व्याख्यातः । जान-
न्त्विति लोटन्तं पदं भूतकालपरतया व्याख्येयम् । अथ [वा] क्रिय-
माणास्थिसंचयनार्थम् अनुजानन्त्विति यथास्थितम् अस्तु ॥ तन्वम् त-
नूम् अस्तिरूपां यथापरम् । परुशब्दः पर्ववाची । यथापर्व जीवदवस्था-
यां येन संनिवेशेन अस्थीनि संहितानि तं निवेशम् अनतिक्रम्य । ॥ प-
दार्थानतिवृत्तौ अव्ययीभावः ॥ सं भरस्व संहस्व । ॥ “ह-
ग्रहोर्भः” ॥ संधेहि ॥ अहमपि कुले ज्येष्ठः ते तव गात्राणि
अङ्गानि अस्तिरूपाणि ब्रह्मणा मन्त्रेण कल्पयामि पूर्वस्थितपर्वानतिक्रमेण
समर्पानि संहितानि करोमि ॥

तृतीया ॥

पूर्णो राजापिधानं चरूणामूर्जो बलं सह ओजो न आगन् ।

आयुर्जावेभ्यो विदधद् दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ॥ ५३ ॥

पूर्णः । राजा । अपिधानम् । चरूणाम् । ऊर्जः । बलम् । सहः । ओजः ।

नः । आ । अगन् ।

आयुः । जीवेभ्यः । विदधद् । दीर्घायुत्वाय । शतशारदाय ॥ ५३ ॥

चरूणाम् “अपूपवान् क्षीरवान्” [१६] इति मन्त्रोक्तद्रव्ययुतानां नया-
नां चरूणां पिधानम् आच्छादनभूतः । ॥ “वष्टि भागुरिरहोपम् अ-
वाप्योरुपसर्गयोः” इति अपिशब्दस्य आदिबर्णलोपः ॥ पूर्णः पला-
शवृद्धः पलाशो राजा यज्ञियत्वात् सर्ववृक्षाणाम् अधिपतिः नः अस्मा-
कम् ऊर्जः ऊर्जयति बलवन्तं करोतीति ऊर्जः अन्तरसः । ॥ ऊर्जं बलमा-
णने । अस्मात् ष्यन्तात् पचाद्यच् ॥ बलम् शरीरं बाह्यं च मनु-
ष्यसंपत्त्यादिलक्षणं त्रिविधं बलं सहः शत्रुधर्पणसामर्थ्यम् । ॥ स-
हतेरभिमतार्थाद् असुन् ॥ ओजः तेजः शरीरकान्तिः सर्वधा-

१ V “जीवेभ्यो विदधद्”. De “जीवेभ्यो विदध” changed to “जीवेभ्यो विदध”. We with C
K R Cr. The reading of V and De is logically better. But C K R Cr are support-
ed by Sāyan and we therefore follow them. २ So our pads-MSS. ३ P विदधत् ।

त्वान्तरभूतः शरीरधारकोष्ठमधातुर्वा आ अग्नः । सकलचरुपिधायकः
 पलाशपर्णः अस्माकम् ऊर्जबलाद्यात्मक एव आगच्छतु । यद्वा ऊर्जो ब-
 लम् इत्यादीनि द्वितीयान्तानि पदानि । अन्नादीनि दातुम् आगच्छतु इति
 क्रियाध्याहारेण योज्यम् । ॥ गमेर्लुङि हेर्लुक् ॥ न केवलम्
 अन्नादिदानं किं तु जीवेभ्यः जीवनवद्भ्यः अस्मभ्यम् आयुः जीवनं [विद-
 धत्] विदध्यात् मयच्छतु । ॥ दधातेर्लेटि श्चुः । “घोलोपो लेटि वा”
 इति धातोः आकारलोपः । “लेटोडाटौ” इति अडागमः ॥ श-
 तशारदाय । शरच्छब्दः संवत्सरवाची । शतसंवत्सरपरिमिताय । ॥ उ-
 त्तरपदवृद्धिशब्दान्दसी ॥ दीर्घायुत्वाय दीर्घायुद्वाय । ॥ ष्टोद-
 रादिवाद् अन्त्यलोपः ॥ चिरकालजीवनाय ॥

चतुर्थी ॥

ऊर्जो भूगो य इमं अजानाश्मानानामाधिपत्यं जगाम् ।

तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे धात् ॥ ५४ ॥

ऊर्जः । भूगः । यः । इमम् । अजानं । अश्मा । अन्नानाम् । आधिप-
 त्यम् । जगाम् ।

तम् । अर्चत । विश्वमित्राः । हविःभिः । सः । नः । यमः । प्रतरम् ।
 जीवसे । धात् ॥ ५४ ॥

ऊर्जः अन्नस्य अस्थिसमीपस्थापितचरुलक्षणस्य भागः संभक्ता । ॥ क-
 र्तरि व्यत्ययेन षञ् ॥ यो यमः इमं प्रेतं अजानं जनयामास ।
 येन च यमेन अश्मा यमदेवत्यचरुपिधायकः पापाणः अन्नानां चरु-
 णाम् आधिपत्यम् अधिपतित्वम् उपर्यवस्थापित्वं जगाम प्राप्तवान् । हे
 विश्वमित्राः विश्वं मित्रं येषां ते सकलोपकारिजनवन्तो हे चान्धवाः तं

१ ई भूगं. We with A B C R V De. २ ई °श्वायामधिपत्यं जगाम. III °श्माभानामा-
 धिपत्यं जगाम. V °श्माभानामधिपत्यं जगाम. De °श्माभानामधिपत्यं जगाम corrected to °श्मा-
 भानामधिपत्यं जगाम. We with A C R. ३ So we with B C K R V De. ४ Cr अधिप-
 त्यम्. P अधिपत्यम्. P अधिपत्यम्. ५ III जगाम् ।

1 S' इत्यादि. 2 S' has here a blank space of two or three letters in place of येन
 च यमेन अ°. 3 S' °देवत्यः चरु°.

यमं हविर्भिरर्चत प्रीणयत । ॥ अर्चतिभौवादिकः ॥ । स यमः
नः अस्मात् प्रतरस् प्रकृष्टं जीवसे जीवनाय यात् विदधानु । अयम्
अर्धर्वः पूर्वानुवाके व्याख्यातः [१८. ३. ६३.] ॥

पञ्चमी ॥

यथा यमाय हर्म्यमवपन् पञ्च मानवाः ।

एवा वपामि हर्म्यं यथा मे भूरयोसंत ॥ ५५ ॥

यथा । यमाय । हर्म्यम् । अवपन् । पञ्च । मानवाः ।

एव । वपामि । हर्म्यम् । यथा । मे । भूरयः । असंत ॥ ५५ ॥

पञ्च पञ्चसंख्याक्ता मानवाः मनोरपत्यादिजनाः । निषादपञ्चमाश्वत्वा-
रो वर्णाः पञ्च जना इति हि यास्कः [नि० ३. ८] । अथ वा देवमनु-
ष्यादयः पञ्च जनाः । तथा च ऐतरेयब्राह्मणे समाम्नायते । “सर्वेषां वा
“एतत् पञ्चजनानाम् उक्तं देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां
“च । एतेषां वा एतत् पञ्चजनानाम् उक्तम्” इति [ऐ० ब्रा० ३. ३१] ।
एते पञ्च जना यथा येन प्रकारेण यमाय प्रेताधिपतये हर्म्यम् निवास-
स्थानं सौधम् अवपन् निर्मितवन्तः एव एवं हर्म्यम् स्थानम् उन्नतं पितृ-
गृहम् अवपामि मृत्तिकया संपादयामि प्रेतनिवासार्थं विदधामि । यथा
येन प्रकारेण मे मदीया बान्धवा युयं भूरयः बहवः असन् स्यात् ।
प्रेतोन्नतस्थानाकरणे बान्धवानां प्रत्यवायो भवतीति उन्नतपितृगृहकर-
णम् । ॥ अस्तोर्लेटि अदागमः ॥

षष्ठी ॥

इदं हिरण्यं जिमृहि यात् ते पितायिभः पुरा ।

स्वर्गं यतः पितुर्हस्तं निर्मृहि दक्षिणम् ॥ ५६ ॥

1 ABCRVD: संतः. PP असतः. We with Cr. १ CK वि०. De वि०
corrected to वि०. Cr पितुः. We with RV. ३ K निर्मृहि दक्षि०. We with CR
VD.

1 S' प्रयोगाकारणं. 2 S' has a blank space for about four letters instead of
उन्नतपि०.

इदम् । हिरण्यम् । विभृहि । यत् । ते । पिता । अविभः । पुरा ।

स्वःऽगम् । यतः । पितुः । हस्तम् । निः । मृद्धि । दक्षिणम् ॥ ५६ ॥

हे प्रेत इदं हिरण्यम् सुवर्णनिर्मितम् अङ्गुलीयं पिष्टं हि पूरय । आज्येन अभिघारयेत्यर्थः । ॥ ५५ ॥ पालनपूरणयोः । जौहोत्यादिकः । “अतिपिपत्योश्च” इति अभ्यासस्य इच्छम् ॥ यत् हिरण्यं ते तव पिता पुरा पूर्वम् अविभः भृतवान् हस्ते धारितवान् । ॥ ५६ ॥ धृभृञ् धारणपोषणयोः । [शपः] श्रुः । “भृजाम् इत्” इति अभ्यासस्य इच्छम् । त्विपि धातोर्गुणे “हल्ङ्या” इत्यादिना त्विपो लोपे विसर्जनीयः ॥ स्वर्गम् सुखेन गन्तव्यं कर्माजितं लोकं यतः गच्छतः पितुः जनकस्य दक्षिणं हस्तं निर्मृद्धि निर्मार्जय शोधय । हिरण्यस्य दक्षिणहस्ते धारणात् तस्य प्रमार्जनम् । ॥ मृजेः आदादिकात् लोटि हित्वधित्वादिकार्याणि ॥

सप्तमी ॥

ये च जीवा ये च मृता ये जाता ये च यज्ञियाः ।

तेभ्यो घृतस्य कुल्यां मधुधारा व्युन्दती ॥ ५७ ॥

ये । च । जीवाः । ये । च । मृताः । ये । जाताः । ये । च । यज्ञियाः ।

तेभ्यः । घृतस्य । कुल्यां । एतु । मधुधारा । विऽउन्दती ॥ ५७ ॥

ये जीवाः जीवन्तः ये मृताः परासवः । समुच्चयार्थाश्चकाराः । ये जाताः अनिमन्तः उत्पन्नाः ये यज्ञियाः अनिष्यमाणाः यज्ञिम् उत्पत्तिं यान्ति गच्छन्तीति यज्ञियाः । ॥ जनी प्रादुर्भावे । “आहगम-हनजनः” इति किप्रत्ययः । लिङ्ङावाद् द्विवचनादि कार्यम् । जज्ञिपदोपपदाद् यत्तेर्विच् प्रत्ययः ॥ तेभ्यः जीवादिव्यः सर्वेभ्यस्तद-

१ See foot-note २ on the previous page. २ B R C V De कुल्येतु. We with R Cr. ३ R मधुधारा. C V मधुधारा. De मधुधारा corrected to मधुधारा. Cr मधुधारा changed to मधुधारा l. We with R B. ४ P P कुल्या l. Cr कुल्या l.

र्थं मधुधाराः मधुप्रवाहान् व्युन्दती विशेषेण सिञ्चती अभिवर्षन्ती घृतस्य
आज्यस्य कुल्या कृत्रिमा सरित् एतु तत्प्रीणनाय गच्छतु ॥

अष्टमी ॥

वृषा मतीनां पवते विचक्षुणः सूरः अह्नां प्रतरीतोषसां दिवः ।

प्राणः सिन्धूनां कलशो अचिक्रदुदिन्द्रस्य हार्दिमाविशन्मनीषया ॥५६॥

वृषा । मतीनाम् । पवते । वि॒ऽच॒क्षु॒णः । सूरः । अ॒ह्नाम् । प्र॒ऽतरी॑तां । उ॒-
षसा॑म् । दि॒वः ।

प्राणः । सिन्धूनाम् । कलशान् । अ॒चि॒क्र॒दत् । इन्द्र॑स्य । हार्दि॑म् । आ॒ऽवि॒-
शन् । म॒नीषया॑ ॥ ५६ ॥

पितृत्वं प्राप्ताः पुरुषा धूमादिभागेण पितृलोकं प्राप्य सोमयागादिज-
नितसुकृतफलम् उपभुञ्जते । अतः अनया पित्र्यप्रकरणे सोमः स्तूयते ।
मतीनाम् मन्दूषां स्त्रोतृषां वृषा वर्षिता अभिमतफलवर्षकः मती-
नाम् स्तुतीनां वा वर्षकः स्तुतिविषये विचक्षुणः विशेषेण द्रष्टा स-
र्वस्य सर्वेषां द्रष्टव्यः सोमः पवते । ॥ पवतिर्गतिकर्मा ॥ ग-
च्छति दशपवित्रात् स्पन्दते । यद्वा । ॥ पूज् पवने । अन्त्ययेन क-
र्मणि कर्तृप्रत्ययः शप् ॥ पूयते शोध्यते अध्वर्षुभिः । अह्नाम् ।
अहोरात्राणाम् इत्यर्थः । सूरः प्रेरयिता निष्पादयिता । ॥ पू मेरणे ।
औणादिको रक् प्रत्ययः ॥ उपसाम उपःकालानां दिवः चुलो-
कस्य च प्रतरीता प्रवर्धयिता । ॥ तरतेस्तृचि “वृतो वा” इति इ-
डागमस्य दीर्घः ॥ सिन्धूनाम् स्पन्दमानानां वसतीवरीणाम् अ-
पां प्राणः प्राणभूतः स्वान्तरूपत्वेन कर्ता सोमः कलशान् द्रोणकलशपूत-
भृदाधवनीयान् ऐन्द्रवायवादिग्रहान् वा । अभिलक्ष्य इत्यध्याहारः । अ-
चिक्रदत् अत्यन्तं शब्दायते । अथ वा कलशान् अचिक्रदत् धारापातध्व-

१ C प्रतरीता उपसां. R प्रतरीत उपसां. Dc प्रतरीत उपसां corrected to प्रतरीतेपसां.
P P प्रतरीताः । Cr प्रतरीता । We with A B K V Dc.

निना तद्वतः करोति । यद्वा कलशान् अचिक्रदत् कामयते ॥ ततः इन्द्रस्य सवनत्रये यष्टव्यस्य हार्दिम् । हृदयम् इत्यर्थः । हृदयमेव हार्दिम् । ॥ पृथ्वादिषु पाठो द्रष्टव्यः । स्वार्थिकश्चेमनिच् अवगन्तव्यः ॥ हृदययुक्तं जठरं वा मनीषया मनस ईषया यथामनोभिलाषम् अविशत् प्रविशति । यद्वा मनीषया मननीयया इष्यमाणया धारया अविशत् ॥

नवमी ॥

त्वेपसे धूम ऊर्णोतु दिवि पञ्चक आततः ।

सुरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ५९ ॥

त्वेपः । ते । धूमः । ऊर्णोतु । दिवि । सन् । शुक्रः । आततः ।

सुरः । ने । हि । द्युता । त्वम् । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ५९ ॥

अत्र प्रेताग्निः स्तूयते । हे प्रेताग्ने ते तव त्वेपः दीप्तो धूमः ऊर्णोतु आच्छादयतु अन्तरिक्षं कर्म सर्वत्र मेवात्मना परिणतः । अथ वा त्वेपः । ॥ त्वेप दीप्तौ । “अन्येभ्योपि दृश्यते” इति विच् प्रत्ययः । लघूपधगुणः । द्वितीयावहुवचनम् शस् । व्यत्ययेन अन्तोदात्तत्वम् ॥ दीप्तीः सूर्यस्य त्वदीयो धूम ऊर्णोतु । दिवि अन्तरिक्षे सन् भवन् शुक्रः शोचिष्मान् आततः विस्तीर्णः ॥ किं च हे पावक शोधक दाहक प्रेताग्ने त्वं सुरो न सूर्य इव । हि इति पूरणः । द्युता दीप्त्या रोचसे दीप्पसे कृपा । ॥ तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ कृपया स्तुत्या सहितः । स्तूयमान इत्यर्थः ॥

दशमी ॥

अ वा एतीन्द्रिरिन्द्रस्य निष्कृतिं सखा सख्युर्न अ मिनाति संगिरः ।

मर्य इव योपाः समर्पसे सोमः कलर्ये श्रुतयामना पृथा ॥ ६० ॥ (२५)

१ P ऊर्णोति । G ऊर्णोति । P ऊर्णोतु । २ G नहि । ३ K संगिरः, D संगिरः chang-
ed to संगिर. We with BCEVDe. ४ So BCKRV G De.

१ S' हृदयमेवार्द for हृदयमेव हार्दिम्. २ S' शोचिष्मान्.

प्र । वै । एति । इन्दुः । इन्द्रस्य । निःऽकृतिम् । सखा । सख्युः । न । प्र ।

मिनाति । सम्ऽगिरः ।

मर्यःऽइव । योपोः । सम् । अर्पेत् । सोमः । कलशे । शतयामना । पथा ॥६०॥

पितृलोकाधिपतिः सोमः स्तूयते । इन्दुः स्पन्दमानः सोमः इन्द्रस्य निष्कृतिम् । अठरलक्षणं स्थानम् इत्यर्थः । वै प्रैति प्रगच्छति । वैश्वः प्रसिद्धौ । “अस्मिन् यज्ञे वर्हिष्या निषद्या दधिध्वेनं अठर इन्दुम् इन्द्र” इति हि मन्त्रवर्णः [ऋ० ३. ३५. ६] ॥ सखा सखेव हितकारी सोमः सख्युः अभिषवस्तोत्रादिना सखिभूतस्य यष्टुः संगिरः संगीर्यमाणानि इदमेव फलं सोमादेव लभेय इत्येवं प्रतिज्ञायमानानि काम्यमानानि वस्तूनि न प्र मिनाति न हिनस्ति मोषानि न करोति किं तु प्रयच्छति । यद्वा सखा सोमः सख्युः इन्द्रस्य संगिरः । ॥ एकवचनस्य बहुवचनम् आदेशः ॥ संगिरम् । उदरम् इत्यर्थः । संगिरति निर्गिरति अत्र ओदनादिकम् इति व्युत्पत्तेः । न प्र हिनस्ति शून्यं न करोति । सर्वदा स्वेन पूर्णं करोतीत्यर्थः । ॥ मीञ् हिंसायाम् । “मीनातेर्निगमे” इति ह्रस्वत्वम् ॥ मर्य इव मर्यो मरणधर्मा मनुष्यः यथा योपो । ॥ तृतीयाया आकारः ॥ योपया युवत्या संगच्छते एवं सोमः कलशे सोमाधारे द्रोणकलशे शतयाम्नां शतयानेन पथा मार्गेण समर्पेत् । ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ समर्पते संगच्छते । ॥ षष्ठी गतौ । भौवादिकः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ उदकमिश्रितस्य सोमरसस्य दशापवित्रात् स्पन्दनसमये बहुधारासद्भावात् शतयाम्नेत्युक्तम् ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “अध्वन्मीमदन्त” इति प्रथमया ऋचा पिण्डोपस्थानान्नरम् उत्तरपरिषेकं कुर्यात् ॥

१ Cr निःऽकृतिम् । २ Do our texts-MSS. ३ Cr अर्पेत् । ४ अर्पेत् ।

१ S' प्रयच्छति. २ S' उरम् for उदरम्. ३ S' निर्गिरति. ४ S' माइ.

“आ यात पितरः” इति [६२] ऋचा पिण्डदानार्थं स्तीर्णे वह्निषि
तिलान् प्रकिरेत् ॥

“परा यात” इति [६३] ऋचा पितॄन् विसर्जयेत् ॥

पिण्डपितृयज्ञ एव अनया सायंवनंस्तण्डुलान् जुहुयात् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “अभूद् दूतः” इति [६५] ऋचा समिदाधानानन्तरं
सर्वप्रणीतम् अग्निं प्रत्यानयेत् । सूत्रितं हि । “अभूद् दूत इत्याग्निं
“त्रिः प्रत्यानयति यदि सर्वः प्रणीतः स्यात् । दक्षिणाशौ तेतद् आहि-
“ताग्नेः । गृह्येप्यनाहिताग्नेः” इति [कौ० ११. १०] ॥

“असौ हा इह ते” इति [६६] डाभ्यां श्मशानदेशं विषमसंख्या-
कामिः शलाकाभिरिष्टंकाभिर्वा प्रसव्यं चिनुयात् ॥

“येस्माकं पितरः” इति [६८] अर्धर्चेन पिण्डप्रदानार्थं वह्निः स्तृणीयात् ॥

“उदुक्षमम्” इति [६९] ऋचा शवदाहानन्तरं सर्वे ब्राह्मणाः स्नानं कुर्युः ॥

“मास्तत् याशान्” इति [७०] ऋचं पितृमेधे दशरात्रपर्यन्तं सायं-
प्रातः स्वस्मयनार्थं [पठेयुः] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अक्षन्तमीमदन्त॒ ह्यव॑ प्रियाँ॒ अधूषत॑ ।

अस्तोषत॒ स्वभानवो॑ विप्रा॒ यविष्ठा॑ ईमहे ॥ ६१ ॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाँ । अधूषत ।

अस्तोषत । स्वभानवः । विप्राः । यविष्ठाः । ईमहे ॥ ६१ ॥

अत्र पितरः स्तूयन्ते । अक्षन् अघसन् वह्निषि दक्षान् पिण्डान् । ४ अ-
द भक्षणे । “लुङ्ङनोर्घस्तृ” इति घस्लादेशः । “मन्ते घस०” इति
ह्रैर्लुक् । “गमहन्” इति उपधालोपः । “शासिवसिषसीनां च”
इति यत्वम् । “स्वरि च” इति चत्वेन यकारस्य ककारः । कपयोगे
ह्यः । “लुङ्लङ्” इति अडागम उदात्तः । पादादित्वाद् अनिघा-

॥ R ह्यवाप्रियाँ. K V ह्यवाप्रियाँ. Dc ह्यव प्रियं corrected to ह्यवाप्रियाँ. P doubtful. P
अप्रियान् । Ce अप्रियान् । We with CBV.

॥ So S'. MSS. of Kausika and Kesava (XI. 9) : सायनंस्त०. ॥ S' ०८४.

तः ॥ । अमीमदन्त । हिशब्दश्चार्थे । ॥ तिष्ठ उत्तरत्वाद् नि-
घाताभावः ॥ । पिण्डभक्षणेन तृप्ताश्च अभूवन् । ॥ मद तृप्ति-
योगे । चुरादेरात्मनेपदिनश्चङि रूपम् ॥ । यद्वा हिशब्दो हेतुर्थे ।
यतस्तृप्ता अतः प्रियान् स्वकीयान् देहान् अवाधूयत अकम्पयन् । अ-
तिशयितरसास्वादनेन गन्तुम् अशक्नुवन्तः शरीराण्येव अकम्पयन् । ॥ धू
विधूयने । कुटादिः । लुङि सिच् । “गाङ्कुटादिभ्यः” इति सिचो
ङित्वाद् गुणाभावः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ । अनन्तरं स्वभान-
वः स्वायत्तदीप्तयः पितरः अस्तोषत अस्ताविषुरस्मान् साधु कृतम् इ-
ति । ॥ पुञ् स्तुतौ । लुङि सिच् । “सार्वधातुकार्धधातुकयोः” इ-
ति गुणः ॥ । एवं पिण्डभक्षणेन तृप्तान् पितॄन् दिप्ताः मेधाविनो
यन्निष्ठाः युवतमा वयम् ईमहे । ॥ याच्नाकर्मा ॥ । याचामहे
स्वेष्टानि फलानि । ॥ ईङ् गतौ । दैवादिक आत्मनेपदी । श्यनो
लुक् बाहुलकात् ॥

द्वितीया ॥

आ यात पितरः सोम्यासौ गम्भीरैः पृथिभिः पितृयाणैः ।

आयुरस्मभ्यं दधतः प्रजां च रायश्च पोषैरभि नः सचध्वम् ॥ ६२ ॥

आ । यात । पितरः । सोम्यासः । गम्भीरैः । पृथिभिः । पितृयाणैः ।

आयुः । अस्मभ्यम् । दधतः । प्रजाम् । च । रायः । च । पोषैः । अभि ।

नः । सचध्वम् ॥ ६२ ॥

हे पितरः सोम्यासः सोमार्हा यूयम् आ यात आगच्छत गम्भीरैः
दुर्गमैः पितृयाणैः पितरो यान्ति एमिरिति तैः पृथिभिः मार्गैः । आ-
गत्य च अस्मभ्यं पिण्डदानार्थं स्तीर्णं वार्हिषि तिलान् विकिरद्भ्यः आयुः
बहुकालजीवनं प्रजाम् प्रकर्षेण जायमानां पुत्रपौत्रादिलक्षणां संततिं च
दधतं धत्त प्रयच्छत । ॥ दधातेर्लेटि “घोर्लोपो लेटि” इति धा-

१ B गम्भीर. We with A C E B V Dc.

१ S' यङ्गुम्. २ S' स्तीर्णम्.

तोराकारलोपः । अडागमः । यडा दध धारणे । भौवादिक आत्मनेपदी । अत्र व्यत्ययेन परसैषदम् । अथ वा श्लुश्च शश्चेति विकरणद्वयम् । शस्य डित्वात् “शाम्यस्तयोरातः” इति आकारलोपः ॥ किं च नः अस्मान् रायः धनस्य पौषैः समृद्धिभिः अभि सचध्वम् अभितः समवेत । रयिपोषेण अस्मान् संयोजयतेति ॥

तृतीया ॥

परां यात पितरः सोम्यासौ गम्भीरैः पृथिभिः पूर्याणैः ।

अर्धा मासि पुनरा यात नो गृहान् हविरर्त्तुं सुमजसः सुवीराः ॥ ६३ ॥

परां । यात । पितरः । सोम्यासः । गम्भीरैः । पृथिभिः । पूर्याणैः ।

अर्धं । मासि । पुनः । आ । यात । नः । गृहान् । हविः । अर्त्तुम् । सुमजसः । सुवीराः ॥ ६३ ॥

हे पितरः सोम्यासो यूयं पूर्याणैः पूः पुरं स्वीयः पितृलोकस्तं यान्ति एभिरिति पूर्याणास्तेः स्वपुरमाप्तिसाधनैः गम्भीरैः पृथिभिः परा यात इतः पराङ्मुखा यात स्वस्थानं गच्छत ॥ अथ अथ अनन्तरं मासि मासे पूर्णे । अमावास्यायाम् इत्यर्थः । हविरर्त्तुं हविरदन्ति एषु गृहेष्विति ते हविराववः तान् हविर्भक्षस्थानभूतान् नः असदीयान् गृहान् पुनरा यात आगच्छत । किंविशिष्टान् । सुमजसः । प्रजा संततिः पुत्रलक्षणा । शोभनपुत्रयुक्तान् । ॥ “नित्यम् असिच् प्रजामेधयोः” इति असिच् समासान्तः ॥ सुवीराः । वीरः कर्मणि कुशलः पौत्रादिः । शोभनपौत्रादिसमेतान् । ॥ शसो जसादेशः ॥ एवंविधान् गृहान् आ यात । पितृणां वा विशेषणम् । शोभनप्रजसः सुवीराः सन्तः असभ्यं पुत्रपौत्रादिलक्षणां संततिं दातुं पुनरायातेति संबन्धः ॥

१ Śāyana's हविरर्त्तुं सु° would perhaps require us to read °हविरर्त्तुं सु°. Only U has हविरर्त्तुं सु°. De हविरर्त्तुं. Or हविः । अर्त्तुम् । changed to हविः । अर्त्तुम् । P हविः । अर्त्तुम् । P हविः । अर्त्तुम् । So that none read in conformity with the accent which Śāyana's reading implies. We with ABKBEVPC २ P P अयात । U अयात् ।

1 S' येति°. 2 S' अर्त्तुं. 3 S' अयान् for 'विधान्. 4 S' शोभनप्रजावीराः.

“यद् वो अग्निः” इत्यनया चित्तिस्थानाद् विप्रकीर्णं प्रेतावयवं पुनर-
ग्नौ प्रक्षिपेत् । सैषा सूक्ते

चतुर्थी ॥

यद् वो अग्निरजंहादेकमङ्गं पितृलोकं गमयं जातवेदाः ।

तद् व एतत् पुनरा प्याययामि साङ्गाः स्वर्गे पितरो मादयध्वम् ॥ ६४ ॥

यत् । वः । अग्निः । अजंहात् । एकम् । अङ्गम् । पितृलोकम् । गमयन् ।
जातवेदाः ।

तत् । वः । एतत् । पुनः । आ । प्याययामि । सङ्गाः । स्वर्गे । पित-
रः । मादयध्वम् ॥ ६४ ॥

हे प्रेताः वः युष्मान् पितृलोकम् पितृभिरधिष्ठितं स्थानं गमयन् प्रा-
पयन् जातवेदाः जातानां वेदिता पुण्यापुण्यकर्मणः यद्वा जातानां कर्म-
फलस्य लग्भयिता प्रापयिता अग्निः प्रेतादाहकः यद् युष्मदीयम् एकम्
अङ्गम् अजहात् त्यक्तवान् । चित्तेर्विप्रकीर्णम् अवयवं नादहद् इत्य-
र्थः । ॥ ओहाक् त्यागे । जौहोत्यादिकः ॥ । [वः युष्माकं
तद् एतत् पुरोवर्ति अङ्गम् अवयवं पुनरा प्याययामि अग्नौ प्रक्षेपेण
प्रवर्धयामि । यूयं साङ्गाः संपूर्णावयवाः पितरो भूत्वा स्वर्गे मादयध्वम्
मोदध्वम्] ॥

पञ्चमी ॥

अभूद् दूतः प्रहितो जातवेदाः सायं संहं उपवन्द्यो नृभिः ।

प्रादाः पितृभ्यः स्तुधया ते अक्षन्द्धि तं देव प्रयता हवीषि ॥ ६५ ॥

अभूत् । दूतः । प्रहितः । जातवेदाः । सायम् । निऽअहं । उपवन्द्यः ।
नृभिः ।

१ B गुमयन्, २ So we with B C K R De Cr. ३ Cr अजहात् । ४ CR न्यहं. P
उप । पंचः । De सद् changed to संहं. We with De B K Cr P.

प्र । अ॒दाः । पि॒तृ॒भ्यः । स्व॒धायां । ते । अ॒क्षन् । अ॒द्धि । त्वम् । दे॒व । प्र॒ऽ-
य॒ता । ह॒वीं॒पि ॥ ६५ ॥

[सायं न्यहे सायं प्रातः नृभिरुपवन्द्यः मनुष्यैरुपासनीयो जातवेदाः
जातानां वेदिताग्निः दूतः महितोभूत् दूतत्वे नियुक्तः सन् प्रेषितोभूत्
अस्माभिः पितृन् प्रति ॥ अथ प्रत्यक्षनिर्देशः । हे अग्ने एतादृशस्त्वं
पितृभ्यः प्रादाः अस्माभिः प्रयतानि हवींषि प्रयच्छ । ते पितरः स्वधया
अक्षन् स्वधाकारेण दत्तानि हवींषि भक्षयन्तु । अनन्तरम् हे देव अग्ने
त्वमपि प्रयोजता प्रयतानि तुभ्यमेव दत्तानि हवींषि अद्धि भक्षय । अ-
द भक्षणे । प्राप्तकाले लोदद् ॥ पित्रर्षे त्वदर्षे च अस्माभिर्यमि
हुतानां हविषां पितृभ्यः प्रदानानन्तरं तावकीनहविर्भक्षणस्य कालः प्राप्त
इति यावत् ॥

षष्ठी ॥

अ॒सौ हा इ॒ह ते॒ मनः॑ ककु॒त्सल॑मिव जा॒मयः॑ ।

भू॒मे॒र्नि भू॒म ऊ॒र्णुहि॑ ॥ ६६ ॥

अ॒सौ । हे । इ॒ह । ते॒ । मनः॑ । ककु॒त्सल॑म॒ऽइव । जा॒मयः॑ ।

अ॒भि । ए॒न॒म् । भू॒मे । ऊ॒र्णुहि॑ ॥ ६६ ॥

असौ इति प्रेतस्य संयोधनम् । हे अमुकनामधेय प्रेत ते तव मनः
इह अस्मिन् प्रसव्यम् इष्टकचिते प्रदेशे वर्तते । हा संतोषे ॥ हे भूमे
चित्तरमशानदेश एनम् अन्वादिष्टम् अब्रैव अवतिष्ठमानं प्रेतम् अभ्यू-
र्णुहि अभितः सर्वत आवृणु आच्छादय । तत्र दृष्टान्तः । जामयः भ-
गिन्यः । उपलक्षणम् एतत् । आप्ता बान्धवाः ककुत्सलमिव । ककु-
च्छब्दः प्रधानवाची । प्रधानावयवप्रदेशमिव । यथा मात्रादय आप्ता

१ So A B C K R P P C Dc. २ K R अर्णुर्न. We with C Dc. ३ K भूम ऊर्णुहि.
We with R C Dc.

1 S' omits as much of the commentary of the previous and of this mantra as is
enclosed within brackets and the whole of the text of the latter. The commentary
which is supplied is from guessing. 2 S' प्रसव्याम्. 3 S' अवतिष्ठामानं.

वान्धवाः पुत्रादीना शिरःप्रभृतीन्वङ्गानि शीतातपप्वातनिवारणाय वाससा-
च्छादयन्ति एवम् । यद्वा जामिशब्दः स्त्रीमात्रपरः । यथा स्त्रियः ककु-
त्सलम् । ग्रीवापरभागः ककुत् । स्वक्न्धरप्रदेशं वाससा प्रोर्णुवन्ति तद्वत् ॥

सप्तमी । द्विपदा ॥

शुम्भन्तां लोकाः पितृषदनाः पितृषदने त्वा लोक आ सादयामि ॥ ६७ ॥
शुम्भन्ताम् । लोकाः । पितृऽसदनाः । पितृऽसदने । त्वा । लोके । आ । सा-
दयामि ॥ ६७ ॥

हे भेत तव पितृसदनाः पितरः सीदन्ति अत्र इति पितृसदना लो-
काः शुम्भन्ताम् प्रकाशन्ताम् । ॥ शुभ शुम्भ शोभायाम् । तौदा-
दिकः ॥ । अहं संस्कर्ता पितृसदने पितृभिरधिष्ठिते लोके त्वा त्वाम्
आ सादयामि स्थापयामि ॥

एकपदाष्टमी ऋक् एवम् आम्नायते ।

[अष्टमी ॥]

येऽसाकं पितरस्तेषां वर्हिरसि ॥ ६८ ॥

ये । असाकम् । पितरः । तेषाम् । वर्हिः । असि ॥ ६८ ॥

ये असाकं पितरः पितृत्वं प्राप्ताः पूर्वजास्तेषां वर्हिः आसदनस्यानम्
असि भवसि । इति पिण्डदानार्थं स्तीर्यमाणं वर्हिः संवोध्यते ॥

नवमी ॥

उदुहृतं वरुणं पार्श्वमसदवोधुमं वि मध्यमं यथाय ।

अर्धं वयमादित्यं व्रते तवानांगसो अदितये स्याम ॥ ६९ ॥

उत् । उत्तमम् । वरुणं । पार्श्वम् । असत् । अर्धं । अधमम् । वि । म-
ध्यमम् । त्रयम् ।

अर्धं । वयम् । आदित्यं । व्रते । तव । अनांगसः । अदितये । स्याम ॥ ६९ ॥

1 B A 1 for १. D: येऽसाकं corrected from येऽसाकं.

एषा पुरस्ताद् व्याख्याता [७. ८८. ३] । वरुणपाशास्त्रिविधा उत्तमा-
धममध्यमभेदेन । तत्र हे वरुण त्वदीयम् उत्तमं पाशम् अस्मत् अ-
स्मत्तः उत् अथाय ऊर्ध्वम् उन्मोचय । अधमम् निकृष्टं पाशम् [अव
अथाय] अवस्ताद् मोचय । मध्यमं तु पाशं [वि अथाय] विस्त्रेप-
य । ॥ अन्ध प्रतिहर्षविमोचनयोः । जैयादिकः । “छन्दसि शायज-
पि” इति हौ शायजादेशः ॥ अथ अनन्तरं विमुक्तपाशा वयम्
हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण तव व्रते कर्मणि परिचरणरूपे अना-
गतः निर्दोषाः प्रत्यवायरहिताः सन्तः अदितये अखण्डनाय अहिंसायै
स्याम इति संग्रहार्थः । ॥ दो अवखण्डने । किनि “यतिस्पतिमा-
स्यामि त्ति किंति” इति इक्ष्म ॥

दशमी ॥

प्रासत् पाशान् वरुण मुञ्च सर्वान् यैः समामे वध्यते यैर्व्यामे ।

अधा जीवेम शरदं शतानि त्वया राजन् गुपिता रक्षमाणाः ॥ ७० ॥ (१६)

प्र । अस्मत् । पाशान् । वरुण् । मुञ्च । सर्वान् । यैः । समऽजामे । वध्यं-
ते । यैः । विऽजामे ।

अध । जीवेम । शरदम् । शतानि । त्वया । राजेन् । गुपिताः । रक्षमाणाः ॥ ७० ॥

हे वरुण वारक देव पाशान् वक्ष्यमाणान् बन्धनसाधनभूतान् सर्वान्
अस्मत् अस्मत्तः प्र मुञ्च प्रमोचय । यैः पाशैः समामे वध्यते पुरुषः
व्यामे च यैर्वध्यते । व्यामो नाम “व्यामो वाह्योः सकरयोस्ततयोस्तिर्यग-
न्तरम्” इत्येवंविहितप्रमाणकः प्रदेशः । पञ्चारत्निर्व्याम इति भाङ्गिकाः ।
समामो नाम व्यामसंज्ञितप्रदेशात् संकुचितप्रमाणको देशः । संनिहिते
प्रदेशे दूरे प्रदेशे [च] इति यावत् ॥ अध अथ पाशमोचनानन्तरम् हे

१ K प्रास्त्. २ K संयुते. We with BCE De. ३ K वध्यते. De वध्यते changed
to वध्यते. Cr वध्यते. We with CR De. ४ K शरदं. We with ABCR P De.
५ Cr राजेन्. ६ PP गुपिता. We with Cr.

1 S' मय्य. 2 S' हे. 3 S' कति for किति. 4 S' च्यते for वध्यते.

राजन् वरुण त्वया गुपिताः रक्षिताः पूर्वं पालिता रक्षमाणाः । ॥ य-
गभावश्छान्दसः ॥ रक्ष्यमाणा इतः परमपि पाल्यमाना वयं श-
तानि शरदम् शरदः । ॥ “कालाध्वनोः” इति द्वितीया ॥ व-
हुवर्षपर्यन्तं जीवेम जीवनवन्तः स्याम ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “अग्नये कव्यवाहनाय” इति त्रिभिर्मन्त्रैः “स्वधा पितृ-
भ्यः पृथिविपञ्चः” इति अष्टमनवमदशमैश्च त्रिभिः स्वालीपाकं जुहुयात् ।
सूत्रितं हि । “ये रूपाणि” इति प्रकम्य “कुम्भीपाकम् अभिधारयति ।
“अग्नये कव्यवाहनायेति जुहोति । यथा निरुप्तं द्वितीयां यमाय पितृमते
“स्वधा पितृभ्य इति तृतीयाम्” इति [कौ० ११. ९] ॥ निर्वापप्रकारस्तु
एवं कौशिकेन [उक्तः] । “यज्ञोपवीती दक्षिणपूर्वम् अन्तर्देशम् अभि-
“मुखः शूर्पं एकपवित्रान्तर्हितान् हविष्यान् निर्वपति इदम् अग्नये कव्य-
“वाहनाय स्वधा पितृभ्यः पृथिविपञ्चः इति । इदं सोमाय पितृमते
“स्वधा पितृभ्यः सोमवज्रः पितृभ्यो वान्तरिक्षसञ्चः इति । इदं यमाय
“पितृमते स्वधा पितृभ्यश्च दिविपञ्चः” इति [कौ० ११. ८.] ॥

पिण्डपितृयज्ञ एव “एतत् ते प्रततामह स्वधा” इति पञ्चमपष्ठसप्त-
मैर्मन्त्रैर्वर्हिषि घ्रीन् पिण्डान् संहितान् निदध्यात् । सूत्रितं हि । “उ-
“हृत्याज्येन संनीय घ्रीन् पिण्डान् संहितान् निदधाति एतत् ते प्रतता-
“महेति” [इति कौ० ११. ९.] ॥

एतत् सूक्तं सर्वं यजुर्मन्त्रात्मकम् ॥

तत्र प्रथमादितो मन्त्रचतुष्टयपाठस्तु

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः ॥ ७१ ॥

अग्नये । कव्यवाहनाय । स्वधा । नमः ॥ ७१ ॥

सोमाय पितृमते स्वधा नमः ॥ ७२ ॥

सोमाय । पितृमते । स्वधा । नमः ॥ ७२ ॥

पितृभ्यः सोमंवज्रः स्वधा नमः ॥ ७३ ॥

पितृभ्यः । सोमंवज्रभ्यः । स्वधा । नमः ॥ ७३ ॥

यमाय पितृमते स्वधा नमः ॥ ७४ ॥

यमाय । पितृमते । स्वधा । नमः ॥ ७४ ॥

दैवहविःप्रापकोमिः हव्यवाहनः । पित्र्यहविःप्रापकोमिः कव्यवाहनः । तत्र कव्यवाहनाय कव्यं पित्र्यं हविः । तद्वहते पितृन् प्रापयते । ऋक-
व्योपपदाद् वहेर्जुप्ठ् प्रत्ययः । अस्माद् उपधावृद्धिः ऋ । तस्मै अ-
ग्नये स्वधा स्वधाकारेण इदं हविः हुतम् अस्तु नमः नमस्कारोस्तु ।
स्वाहाकारवषट्कारप्रदाना हि देवाः । स्वधाकारनमस्कारप्रदानाः खलु
पितरः । स्वाहाकारवषट्कारौ विकल्पितौ । स्वधानमःशब्दौ समुच्चितौ ।
“स्वधा नम इति वषट्करोति । स्वधाकारो हि पितृणाम्” इति तैत्तिरी-
यकश्रुतेः [तै० ब्रा० १. ६. ९. ५] । ऋ “नमःस्वस्तिस्वाहा०” इति
अग्नय इति चतुर्थी ऋ ॥ एवम् उत्तरे मन्त्रा योज्याः । सोमस्य पि-
तरो विशेषणभूताः सोमो वा पितृणां विशेषणम् ॥

धिण्डप्रदानमन्त्रा एवम् आम्नायन्ते ।

एतत् ते प्रततामह स्वधा ये च त्वामनु ॥ ७५ ॥

एतत् । ते । प्रततामह । स्वधा । ये । च । त्वाम । अनु ॥ ७५ ॥

एतत् ते ततामह स्वधा ये च त्वामनु ॥ ७६ ॥

एतत् । ते । ततामह । स्वधा । ये । च । त्वाम । अनु ॥ ७६ ॥

एतत् ते तत स्वधा ॥ ७७ ॥

एतत् । ते । तत । स्वधा ॥ ७७ ॥

हे प्रततामह प्रपितामह । ततशब्दः पितृवचनः । सृष्ट्यादौ हि प्रजा-
पतिना स्वजनकाह्वानार्थं ततोति तातोति व्याहृतम् । तथा च ऐतरेयकम्

१ K̐ C R एतत्ते ततः. De एतत्ते ततः changed to एतत्त तत. We with V De Cr.

1 S' समुत्तौ.

“एतां वाच प्रजापतिः प्रथमां वाचं व्याहरद् एकाक्षरद्वयद्वारां ततेति ता-
तेति । तथैव तत् ततवत्या वाचा प्रतिपद्यते” इति [ऐ० आ० १.३.३] ।
अतः प्रशस्तत्वात् ततेति आम्नातम् । आश्वलायनेन तु स्वपित्रादीनां नाम-
धेयान्यजानानः पुत्रस्ततश्च प्रयुज्जीतेति सूचितम् । “नामान्यविद्वांस्ततपि-
तामहमपितामहेति” [इति । आश्व० २. ६] । ततामहप्रततामहेत्यर्थः । यद्वा
देवानां परोक्षनामप्रियत्वात् ततेत्यादिना परोक्षनाम्ना व्यदहारः । अथ वा
पितृलोकं ग्रामाः सर्वेपि पितरः । तत्र शृङ्गग्राहिकया स्वजनकादीनाम्
आह्वानाय ततेतिशब्दप्रयोगः । हे प्रततामह मपितामह ते तुभ्यम् एतत्
पिण्डलक्षणं हविः स्वधाकारेण दत्तम् अस्तु । ये च पितरः भार्यापुत्रादयः
पितरस्त्वाम् अनुसृत्य वर्तन्ते तेभ्योपि स्वधास्तु । ते च अत्र अंशभागि-
नो भवेयुरिति ॥ एवम् उत्तरौ मन्त्रौ व्याख्येयौ । हे ततामह पितामह ।
हे तत पितः । अत्र तृतीये मन्त्रे पिण्डप्रदातरि पुत्रे जीवति सति अ-
नुगामिनाम् अव्येकाम् अभावाद् वे च त्वाम् अनु इति मन्त्रशेषो ना-
म्नातः ॥

अष्टमादिमन्त्रास्त्रय एवम् आस्त्रायन्ते ।

स्वधा पितॄभ्यः पृथिविषज्यः ॥ ७८ ॥

स्वधा । पितॄभ्यः । पृथिविषज्यः ॥ ७८ ॥

स्वधा पितॄभ्यो अन्तरिक्षसज्यः ॥ ७९ ॥

स्वधा । पितॄभ्यः । अन्तरिक्षसज्यः ॥ ७९ ॥

स्वधा पितॄभ्यो दिविषज्यः ॥ ८० ॥ (१)

स्वधा । पितॄभ्यः । दिविषज्यः ॥ ८० ॥ (१)

पृथिविषज्यः पृथिव्यां सीदज्यः । ॥ पूर्वपदस्य ह्रस्वं छान्दसम् ।
“पूर्वपदात्” इति पाठम् ॥ पितॄभ्यः स्वधा । इदं हविः स्व-
धाकारेण हुतम् अस्तु ॥ एवम् उत्तरौ व्याख्येयौ । दिविषज्यः दि-

वि द्युलोके सीदद्भ्यः । ॥ “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति सप्त-
म्या अलुक् । पूर्ववद् उत्तरपदस्य मूर्धन्यादेशः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

“नमो वः पितरः” इति अष्टमिर्यजुर्मन्त्रैर्वर्हिषि पिण्डेषु आवाहि-
तान् पितॄन् उपतिष्ठेत् । सूचितं हि । “नमो वः पितरः [८१] इत्यु-
“पतिष्ठते । अस्मन् [६१] इत्युत्तरसिचम् अवधूय परा यात [६३] इति
“परायापयति” इति [कौ० ११. ९] ॥

तत्रैव कर्मणि “आ त्वाग्ने” इत्यनया समिधम् आदध्यात् । “समि-
धोभ्यादधाति” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “त्वमग्ने ईळितः [१८. ३. ४२]
आ त्वाग्ने इधीमहि [१८. ४. ८८]” इति [कौ० ११. १०] ॥

“वारुणीं जलभये जलसंक्षये [च]” इति [न० क० १७.] विहितायां व-
रुणदेवत्यायां महाशान्ती “चन्द्रमा अप्सन्तरा” इत्येनाम् ऋचम् आवधेत् ।
उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । “यद् देवा देवहेळनम् [६. ११४. १] इति याम्याया
चन्द्रमा अप्सन्तरा [१८. ४. ८९] इति वारुण्याम्” इति [न० क० १८.] ॥

मन्त्रपाठस्तु

नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरो रसाय ॥ ८१ ॥

नमः । वः । पितरः । ऊर्जे । नमः । वः । पितरः । रसाय ॥ ८१ ॥

नमो वः पितरो भामाय नमो वः पितरो मन्यवे ॥ ८२ ॥

नमः । वः । पितरः । भामाय । नमः । वः । पितरः । मन्यवे ॥ ८२ ॥

नमो वः पितरो यद् घोरं तस्मै नमो वः पितरो यत् क्रूरं तस्मै ॥ ८३ ॥

नमः । वः । पितरः । यत् । घोरम् । तस्मै । नमः । वः । पितरः । यत् ।

क्रूरम् । तस्मै ॥ ८३ ॥

नमो वः पितरो यच्छिवं तस्मै नमो वः पितरो यत् स्योनं तस्मै ॥ ८४ ॥

नमः । वः । पितरः । यत् । शिवम् । तस्मै । नमः । वः । पितरः । यत् ।

स्योनम् । तस्मै ॥ ८४ ॥

नमो वः पितरः स्वधा वः पितरः ॥ ८५ ॥

नमः । वः । पितरः । स्वधा । वः । पितरः ॥ ८५ ॥

एते मन्त्रा निगदव्याख्याताः । एतैर्मन्त्रैः पितॄणां नमस्कारः प्रतिपाद्य-
ते । “नमस्कारोति । नमस्कारो हि पितॄणाम्” इति श्रुतेः [तै० ब्रा० १.
३. १०. ८] । नमस्कारस्य फलप्रतिपादकानि ऊर्जे इत्यादीनि । ब्रह्मा
पितृभिर्गुप्ताभिर्दीयमानाय ऊर्जे नम इति । एवम् उत्तरत्र । ऊर्जे अ-
न्नाय रसाय अन्नरसाय ॥ भामाय । ब्रह्माम क्रोधे । अस्माद्
घञ् ॥ क्रोधाय । अत्र पितृसंबन्धी क्रोध एव नमस्कार्यः । तथा अं-
न्यत्र समान्नायोते । “नमस्ते रुद्र मन्यवे” इति [तै० सं० ४. ५. १. १] ।
मन्युः मानसः क्रोधविशेषः ॥ योरम् अहितकारिणां भयंकरं रूपं तस्मै
नमः । क्रूरम् हिंस्रं रूपं तस्मै नमः ॥ शिवम् मङ्गलं रूपं स्योनम्
सुखप्रदं तस्मै च नमः नमस्कारोस्तु ॥ हे पितरः वः युष्मभ्यं नमः ।
हे पितरः वः युष्मभ्यं स्वधा स्वधाकारेण इदं हविर्हुतम् अस्तु ॥

षष्ठादिमन्त्रपाठस्तु

येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्वं युष्मांस्तेनुं यूयं तेषां श्रेष्ठा भूयास्य ॥ ८६ ॥

ये । अत्र । पितरः । पितरः । ये । अत्र । यूयम् । स्वं । युष्मान् । ते । अ-
नु । यूयम् । तेषाम् । श्रेष्ठाः । भूयास्य ॥ ८६ ॥

य इह पितरो जीवा इह वयं स्वं । अस्मांस्तेनुं वयं तेषां श्रेष्ठा भूयास्य ॥ ८७ ॥

ये । इह । पितरः । जीवाः । इह । वयम् । स्वं ॥ अस्मान् । ते । अनु ।
वयम् । तेषाम् । श्रेष्ठाः । भूयास्य ॥ ८७ ॥

१ B येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्वं । A येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्वं । E येत्र पितरः
पितरो येत्र यूयं स्वं । C येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्वं । E येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्वं । D
येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्वं corrected to येत्र पितरः पितरो येत्र यूयं स्वं । C ये । अत्र । पि-
तरः । पितरः । ये । अत्र । स्वं । युष्मान् । ते । अनु । यूयम् । तेषाम् । श्रेष्ठाः । भूयास्य । We with
the Panchaputalikā and the Saradaulramani. २ So we divide with A B E C R.
• See Rv. Dc यूयं स्वं corrected to यूयं स्वं । ३ Ce ते ।

1 B' नमस्कारोति.

अत्र अस्मिन् पिण्डपितृयज्ञे ये पितरो यूयं स्य देवतात्वं प्राप्ताः स्य ।
आदरार्थं व्यतिहारेण पुनर्वचनम् । युष्मान् अनुसृत्य ते अधिकत्वेन प्र-
सिद्धाः पितरो वर्तन्ते । तेषां यूयं श्रेष्ठाः प्रशस्यतमा उपजीव्या भूयास्य
भवत । युष्मद्व्यसादात् तेषां पिण्डांशभागित्वात् ॥ इह अस्मिन् यज्ञे [ये]
पितरः पितृत्वेन संभावितास्तेषां श्रेष्ठा भूयास्येति संबन्धः । इह अस्मिन्
लोके वयं पिण्डदातारो जीवाः जीवनवन्तः आयुष्मन्तः स्मः । अस्मान्
अनुसृत्य ते प्रसिद्धाः समानवयोर्वंशविद्याधना वर्तन्ते । तेषां श्रेष्ठा भू-
यास्य । इति पिण्डेष्ववाहितान् पितॄन् उपतिष्ठेत् ॥

आ त्वा॑म् इ॒धीम॑हि ह्यु॒मे॒नै॑ दे॒वा॒जर॑म् ।

यद् घ॒ सा ते॒ पनी॑यसी॒ समि॑द् दी॒दर्य॑ति॒ द्यवि॑ ।

इ॒षं स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ ८८ ॥

आ । त्वा । अ॒ग्ने । इ॒धीम॑हि । ह्यु॒म॒न्ता॑म् । दे॒व । अ॒जर॑म् ।

यत् । घ॒ । सा । ते॒ । पनी॑यसी । समि॑द् इ॒ह । दी॒दर्य॑ति । द्यवि॑ ।

इ॒षम् । स्तो॒तृभ्यः॑ । आ । भ॒र ॥ ८८ ॥

नवमी ॥ हे देव द्योतमान हे अग्ने द्युमन्तम् दीप्तिमन्तम् अजरम्
जरारहितं त्वा त्वाम् आ इधीमहि समिधा अभिमुखं समिधीमहि दीप्या-
मः । ॥ इन्धेर्लिङि बाहुलकात् श्रमो लुक् । “अनिदिताम्” इति धातु-
नकारलोपः ॥ यत् । ॥ सुपो लुक् ॥ यस्य ते तव । घेति
पूरणः । सा प्रसिद्धा पनीयसी । ॥ पनतिः स्तुतिकर्मा ॥ स्तुत्यतरा
समिद् सम्यक् प्रकाशिका दीप्तिः द्यवि । ॥ द्योशब्दाद् ओकारान्तात्
सप्तम्येकवचनम् ॥ दिवि अन्तरिक्षे दीदयति दीप्यते । ॥ दी-
देतिर्दीप्तिकर्मा ॥ हे अग्ने समिधा समिध्यमानस्त्वं स्तोतृभ्यः स्तुति-

१ B R त्वा अग्र०. De त्वा अग्र० changed to त्वाग्र०. We with G V De. २ B द्युमन्तं.
We with C K R V De. ३ BC समिदीदयति. We with K R V De. ४ So we divide
with A B C K R V De and the *Saradānīya* man. ५ G अजरम् ।

1 S' तत्र. ॥ S' देवतात्वे. 3 S' विद्याना for विद्याधना.

कारिभ्यः अस्मभ्यम् इषम् इष्यमाणम् अन्नम् इष्टं फलं वा आ भर
आहर देहि । ॥ “हग्रहोर्भः०” ॥

चन्द्रमा अप्सं॑न्तरा सु॒पर्णो॑ धा॒वते॑ दि॒वि ।

न चो॑ हिरण्य॒नेमयः॑ प॒दं वि॒न्दन्ति॑ वि॒द्युतो॑ वि॒ज्रं मे॑ अ॒स्य रो॑दसी ॥ ८९ ॥ (१८)

चन्द्रमाः । अप्सु । अन्तः । जा । सु॒॒ऽऽर्णः । धा॒वते । दि॒वि ।

न । चः । हिर॒ण्य॒ऽनेमयः । प॒दम् । वि॒न्दन्ति । वि॒द्युतः । वि॒ज्रम् । मे ।

अ॒स्य । रो॒दसी॑ इति ॥ ८९ ॥ (१८)

दशमी ॥ अत्र शाखायनिन इतिहासम् आचक्षते । एकतो द्वितस्त्रित
इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । एते कदाचिद् मरुभूमौ अरण्ये वर्त-
मानाः पिपासया संतप्तगान्त्राः सन्तः एकं कूपम् अविन्दन् । तत्र त्रिताख्य
एको जलपानाय कूर्पं प्राविशत् । प्रविश्य स्वयम् अपः पीत्वा इतरयोश्च
कूपाद् उदकम् उद्धृत्य प्रादात् । तावुभौ तद् उदकं पीत्वा तं चितं
कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वम् अपहृत्य कूर्पं च रथचक्रेण पिधाय
मास्थिपातात् । ततः कूपे पतितः स चितः कूपाद् उत्तरीतुम् अशक्नुवन्
सर्वे देवा माम् उद्धरन्तु इति मनसा सप्सार । अथ स त्रितो रात्रौ
कूपस्य अन्तश्चन्द्रमसो रश्मीन् अपश्यन् अनया ऋचा परिदेवयत् इति ॥
अस्या ऋचः अयम् अर्थः । अप्सु आन्तरिक्षासु उदकमये मण्डले अ-
न्तः मध्ये । यद्वा जाय इति अन्तरिक्षनाम । तत्र मध्ये वर्तमानः
सु॒पर्णः शो॒भन॑पतनः । यद्वा सु॒पर्ण इति रश्मिनाम । सु॒पु॒न्त्राख्येन
सूर्यरश्मिना युक्तश्चन्द्रमाः चन्द्रम् आह्लादं सर्वस्य जगतो निर्मिमीत
इति चन्द्रमाः । ॥ “चन्द्रे माझे दित [उ० ४. २२७] इति
असुन् । दासीभारादिषु पाठात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ आह्लाद-
कारी सोमो दिवि द्युलोके आ धावते शीघ्रं गच्छति । ॥ गतो ।

१ B धावते. We with K R V. २ B विन्दन्ति. A K विन्दति. Cr विन्दति. L P विन्दति.
P विन्दति. ३ R B विद्युतं. We with K V Dc. ४ Cr विद्युतः. L. ५ Cr गस्य. L.
६ P C रोदसी इति.

1 B' आन्तरिक्षासु. 2 B' om. चन्द्रमा.

[अ० ४. सू० ४.] ५४४ अष्टादशं काण्डम् ।

“पाप्मा०” इत्यादिना वेगितायां गतौ धाव् आदेशः । व्यत्ययेन आत्मनेप-
दम् ॥ तादृशस्य चन्द्रमसः संबन्धिनो हे हिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशप-
र्यन्ता हितरमणीयग्रान्ता वा हे विद्युतः विद्योतमाना रश्मयः वः शुष्माकं
पदं पादस्थानीयम् अग्रं न विन्दन्ति मदीयानि इन्द्रियाणि कूपेन आवृतत्वाद्
न लभन्ते । न पश्यन्तीत्यर्थः । अतः इदम् अनुचितम् । तस्मात् कू-
पाद् माम् उक्तायतेत्यर्थः ॥ अपि च हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मे मदी-
यम् अस्य इदं स्तोत्रं वित्तम् जानीतम् । ह्रविद ज्ञाने । लोटि अ-
दादित्वात् शपो लुक् । पादादित्वात् “तिङ्गितिङः” इति निघाताभा-
वः ॥ यद्वा [मे मदीयं] कूपपतनरूपं यद् इदं दुःखं तद् अव-
गच्छतम् । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा अस्मात् कूपाद्
माम् उक्तायतम् इत्यर्थः । ह्रअस्येति । “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्”
इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यै षष्ठी । “ऊडिदम्” इति विभक्तेरु-
दात्तत्वम् ॥

चतुर्थेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

अनुवाकश्च समाप्तः ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहर-

महाराजकारिते सायणाचार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे

अष्टादशकाण्डं समाप्तम् ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानाम् उपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः सुस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

एकोनविंशे काण्डे सप्तानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि ।
तत्र “सं सं स्रवन्तु” इति प्रथमं सूक्तं सर्वपुष्टिकर्मणि संपाताभिम-
न्वितमैश्वर्याधान्यचरुप्राशने दधिमधुमिश्रसक्तुमन्यप्राशने च विनियुक्तम् ।
सूचितं हि । “सं सं स्रवन्त्विति नाव्याभ्याम् उदकम् आहरतः सर्वत
उपासेचं तस्मिन् मैश्वर्याधान्यं शृतम् अश्नाति” इत्यादि [कौ० ३. २] ।
व्रीहियवादीनि मिश्रधान्यानि । “व्रीहियवगोधूमोपवाकतिलमियङ्गुण्या-
माका इति मिश्रधान्यानि” इति [कौ० १. ८] परिभाषासूत्रात् ॥

लक्ष्मीकरणेऽपि एतत् सूक्तम् । सूचितं हि । “यस्य श्रियं कामयते
ततो व्रीह्याज्यपय आहार्यं व्रीहौदनम् अश्नाति” इत्यादि [कौ० ३. २] ॥

तथा अमृतादिमहाशान्तिसाधारणभूतायां शान्तौ शान्त्युदकार्थं नदीह्रदा-
दिभ्यः समार्हर्तं जलम् अनेन सूक्तेन अभिमन्त्रयते । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे ।

तन्त्रभूतां महाशान्तिं प्रवक्ष्यामो यथाविधि ।

अन्यासां सर्वशान्तीनाम् अमृतां विश्वभेषजीम् ॥

नदीभ्यो वा ह्रदेभ्यो वा जलं पुण्यं समाहरेत् ।

सं सं स्रवन्तु तद् विज्ञान् अभिमन्त्रयते ततः ॥

इति [न० क० २०] ॥

1 S' अश्रवन्ति for अश्रवन्त्विति which we with Kausika. 2 So S'. Kausika उपा-
सेचन् (in one MS.) and उपासेचं (in another). 3 S' परिभाषासूत्रात्. 4 S' समा-
हितं. 5 S' तत्रभूतं. 6 S' अश्रवन्ति for अश्रवयते.

प्रथमकाण्डे “सं सं स्रवन्तु सिन्धवः” इति समाभ्यातं चतुर्ध्वं सूक्तम् [१.१५] “इहेतु सर्वो यः पशुरस्मिन् तिष्ठतु या रयिः” इति “तेभिर्मे सर्वैः संस्त्रावैर्धनं सं स्त्रायामसि” इति च धनरयिलिङ्गात् सर्वपुष्टिकर्मणि लक्ष्मीकरणे च विनियुक्तम् । अत्रापि “यज्ञम् इमं वर्धयता गिरः” “रूपंरूपं चोवयः” इति लिङ्गात् सर्वपुष्टिकर्मणि लक्ष्मीकरणे च विनियुज्यते । अत एव उभयसाधारणं सूक्तप्रतीकं कौशिकः सूचितवान् “सं सं स्रवन्त्विति नाव्याभ्याम् उदकम् आहरतः” इति [कौ० ३.२] “सं सं स्रवन्तु तद् विद्वान्” इति च [मं०क०२०] । अतः सूक्तयोः समुच्चयेन विकल्पेन वानुष्ठानम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

सं सं स्रवन्तु नद्यः सं वाताः सं पतत्रिणः ।

यज्ञमिमं वर्धयता गिरः संस्त्राव्येण हुविषा जुहोमि ॥ १ ॥

सम् । सम् । स्रवन्तु । नद्यः । सम् । वाताः । सम् । पतत्रिणः ।

यज्ञम् । इमम् । वर्धयता । गिरः । सम्स्त्राव्येण । हुविषा । जुहोमि ॥ १ ॥

नद्यः नदनशीला निम्नगाः सं सं स्रवन्तु [सम्यक् प्रवहन्तु । वाताश्च सं स्रवन्तु] आनुकूल्येन वान्तु । तथा पतत्रिणः पतत्राणि पक्षा येषां सन्ति ते तदुपलक्षिताः सर्वे प्राणिनः सं स्रवन्तु । सम्यग् अनुकूलस्वभावाश्चरन्तु । यद्वा एते नदीप्रभृतयः सं स्रवन्तु । ॥ अन्तर्भावित्यर्थः ॥ सं स्त्रायन्तु । अस्मदभिलषितं फलं प्रयच्छन्तु इत्यर्थः ॥ हे गिरः गीर्यन्ते स्तूयन्ता इति गिरः । ॥ कर्मणि क्तिप् ॥ हे देवाः स्तूयमाना यूयम् इमम् हविःप्रदं यज्ञम् यजमानम् । ॥ व्यत्ययेन कर्तरि नङ् प्रत्ययः ॥ यस्य कृते पुण्यादिकर्मशान्तिरनुष्ठीयते तं फलस्वामिनं यजमानं वर्धयत पशुपुत्रादिभिः समृद्धं कुरुत । अपि वा गृणन्तीति गिरः । ॥ कर्तरि क्तिप् ॥ क-

1 B C D R १ for १. We with K K V D C.

1 S' स्रवन् for प्रथम°. 2 S' कर्णेति for कर्णे च. 3 S' कर्णेन for कर्णे च. 4 S' स्तू for स्तू. 5 Kaus sha nowhere gives सं सं स्रवन्तु तद्विद्वान्. 6 S' ou. 'स्यम्'.

र्मप्रयोक्तारः संवोध्यन्ते । अत्र हविषः सञ्ज्ञावं दर्शयति संस्त्राव्येणेति ।
 सम्यक् स्रवणं संस्त्रावः । ॥ स्र गतौ । भावे घञ् ॥ संस्त्रा-
 वम् अर्हतीति संस्त्राव्यम् आज्यपयःप्रभृति । ॥ “तद् अर्हति”
 इति यत् प्रत्ययः ॥ यद्वा संस्त्रावणीयेन । ॥ संपूर्वात् स्रवते-
 ष्यन्ताद् “अचो यत्” इति यत् प्रत्ययः ॥ तादृशेन हविषा आ-
 ज्यादिना जुहोमि आज्यादिकं हविः देवान् उद्दिश्य अग्नौ मक्षिषामीत्य-
 र्थः । ॥ “तृतीया च होश्छन्दसि” इति हविषेति कर्मणि तृतीया ॥

द्वितीया ॥

इमं होमां यज्ञमवतेमे संस्त्रावणा उत ।

यज्ञमिमं वर्धयता गिरः संस्त्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ २ ॥

इमम् । होमाः । यज्ञम् । अवत् । इमम् । समऽस्त्रावणाः । उत ।

यज्ञम् । इमम् । वर्धयत् । गिरः । समऽस्त्राव्येण । हविषा । जुहोमि ॥ २ ॥

हे होमाः आहुतयः यूयम् इमं प्रवर्त्यमानं यज्ञम् आहुतिसमुदाया-
 त्त्वं कर्म अवत तर्पयत । कतिपयाहुतीनां परित्यागे विपर्यासे वा त-
 त्तमष्टिरूपस्य कर्मणो वैगुण्यं भवतीति व्यस्ता एव आहुतयः पृथक् प्रा-
 र्थ्यन्ते । यथा वनसभादिषु समूहिवृक्षाद्यभावात् समूहाभावः एवम् अत्रा-
 पि । उत अपि च हे संस्त्रावणाः । ॥ कर्मणि ल्युट् प्रत्ययः ॥ सं-
 स्त्रावणीयाः आज्यपयःप्रभृतयः यूयम् इमं यज्ञम् अवत । साधनाभावे
 साध्यस्य अनिष्पादनात् ॥ अथ वा हे होमाः होतव्या देवताः इमं
 यज्ञम् यष्टारं फलकामं यजमानम् अवत । पशुपुत्रादिभिः सर्वैः फलैः
 समर्धयत । जुहतीति होमा इति प्रयोक्तारो वा संवोध्यन्ते ॥ यज्ञम्
 इमम् इत्यादिस्तरार्धचो व्याख्यातः ॥

तृतीया ॥

रूपंरूपं ययोवयः संरभ्यैनं परि ष्वजे ।

१ So we with A B C D K R P P J C; De २ E गिरः. We with B C D V De C.

१ S' हेम for हे होमाः.

यज्ञमिमं चतस्रः प्रदिशो वर्धयन्तु संस्त्राव्येण हुविषा जुहोमि ॥ ३ ॥
 रूपम्ऽरूपम् । वर्धऽवयः । समऽरभ्य । एनम् । परि । स्वजे ।
 यज्ञम् । इमम् । चतस्रः । प्रदिशः । वर्धयन्तु । समऽस्त्राव्येण । हुवि-
 षा । जुहोमि ॥ ३ ॥

रूपंरूपं वयोवयः । ॥ “नित्यवीप्सयोः” इति द्विर्वचनम् । “नि-
 त्यं वा वयः” “सप्तदश वयांसि” इति च श्रुतेः ॥ । समस्तं
 पशुपुत्रादिकम् अभिलषितं फलं संरभ्य गृहीत्वा एनं कर्मप्रयोजयितारं
 फलकामं यजमानं परि व्रजे पशुपुत्रादिफलैः सर्वतः संबद्धं करोमि
 इति प्रयोक्ता श्रुते । ॥ “इदमोन्वादेशे” एनादेशः । वज्र परि-
 व्रजे । लटि उत्तमैकवचने “दंशसञ्जस्त्रां शपि” इति उपधानकारलो-
 पः ॥ । कथम् एकेन प्रयोक्ता सर्वरूपवयसां स्वीकारः । तत्राह ।
 चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टाः प्राच्यादयो महादिशः तत्रस्था जनाः इमं य-
 ज्ञम् यजमानं वर्धयन्तु । अभिलषितैः सर्वैः समृद्धं कुर्वन्तु । संस्त्राव्येणे-
 ति पादः पूर्ववाह ॥

[इति] एकोनविंशे काण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“शं त आपः” इति सूक्तेन तन्वमूतमहाशान्तौ नद्यादिसमाहृतं जलम्
 अभिमन्त्रयेत् । सूत्रितं हि नष्टवकल्पे ।

नदीभ्यो वा ह्रदेभ्यो वा जलं पुण्यं समाहरेत् ।

सं सं सवन्तु तद् विद्वान् अभिमन्त्रयते ततः ॥

शं त आपो हैमवतीः ॥

इति [म० क० २०] ॥

तत्र प्रथमा ॥

शं त आपो हैमवतीः शंमु ते सन्तुत्स्यः ।

शं ते सन्तिष्यद् आपः शंमु ते सन्तु चर्याः ॥ १ ॥

१ Dc शमु ते changed to शंमु ते. Sāyana's text शं ते संतुत्स्यः. २ A D सन्तिष्यद्.

१ A C D R Cs शमु ते संतु. Dc शमु ते संतु changed to शंमु ते संतु. We with B K V Dc.

1 S' नित्यवाहयः.

शम् । ते । आपः । हैमवतीः । शम् । ऊं इति । ते । सन्तु । उत्स्याः ।
 शम् । ते । सन्निस्पदाः । आपः । शम् । ऊं इति । ते । सन्तु । वर्षाः ॥ १ ॥

शान्तिकर्मकर्ता धृत्विक् प्रयोजयितारं फलकामं यजमानं संबोध्य आह ।
 हे यजमान ते तव हैमवतीः हिमवतः पर्वताद् आगताः । ॥ “तत्
 आगतः” इति अण् ॥ हिमवति भवा वा । ॥ “तत्र भ-
 वः” इति अण् “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ता आ-
 पः शम् सुखकारिण्यो भवन्तु । तथा उत्स्याः उत्तः प्रसवणम् तव
 भवाः । ॥ “भवे छन्दसि” इति यत् ॥ ता आपः ते त-
 व शं सन्तु सुखकारिण्यो भवन्तु । तथा सन्निस्पदाः सर्वदा स्पन्दमा-
 नाः । ॥ स्पन्दतेर्यङ्लुकिं अभ्यासस्य छान्दसो निगागमः ॥ स-
 ततं स्रवण्य आपः ते तव शं भवन्तु । उ अपि च वर्षाः वर्षास्तु
 भवा आपः ते तव शं सन्तु सुखकारिण्यो भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

शं त आपो धन्वन्याः शं ते सन्तु नूपाः ।

शं ते खनित्रिमा आपः शं याः कुम्भेभिरामृताः ॥ २ ॥

शम् । ते । आपः । धन्वन्याः । शम् । ते । सन्तु । अनूपाः ।

शम् । ते । खनित्रिमाः । आपः । शम् । याः । कुम्भेभिः । आऽमृ-

ताः ॥ २ ॥

धन्वन्याः धन्वनि मरुदेशे भवाः । ॥ “भवे छन्दसि” इति
 यत् । “ये चाभावकर्मणोः” इति प्रकृतिभावात् “नस्तद्धिते” इति वि-
 हितटिलोपो न भवति ॥ ता आपः ते तव शं भवन्तु । अनू-
 प्याः अनुगता आपो यस्मिन् देशे । ॥ “ऋक्पूरुषः पयाम आन-
 क्षे” इति अच् समासान्तः । “ऊदनोर्देशे” इति अप्शब्दाकारस्य ऊ-
 कारादेशः ॥ अनूपे जलसमृद्धे देशे भवा आपः । ॥ पूर्व-

१ P P J सन्निस्पदाः ।

1 S' छुडि. 2 S' स्रवतं. 3 S' सं.

वद् यत् ॥ ते शं सन्तु । तथा खनिविमाः खननेन निर्वर्त्याः कूपतटाकादिस्था आपः ते तव शं भवन्तु । ॥ खनतेर्बाहुलकात् क्तिप्रत्ययः । “आर्धधातुकस्येड्‌लादेः” इति इडागमः । “क्रेर्मन्त्रित्यम्” इति मप् प्रत्ययस्तद्धितः ॥ तथा कुम्भेभिः कुम्भैः आभृताः आहृता आनीता या आपः सन्ति ता अपि शं भवन्तु । ॥ “हग्रहोर्मश्चन्दसि” इति भः ॥

तृतीया ॥

अन॒भ्रयः खन॑माना वि॒प्रां गम्भी॑रे अ॒पसः ।

भिष॑भ्यो भिष॑क्त॒रा आपो॑ अच्छा व॒दाम॑सि ॥ ३ ॥

अन॒भ्रयः । खन॑मानाः । वि॒प्राः । गम्भी॑रे । अ॒पसः ।

भिष॑क्ऽभ्यः । भिष॑क्ऽत॒राः । आपो॑ । अच्छा । व॒दाम॑सि ॥ ३ ॥

अनभ्रयः अभिः खननसाधनं कुदालादि । तद्रहिताः सन्तः खनमानाः काष्ठहस्तपादादिना खननशीला गम्भीरेऽपसः गम्भीरे असाध्येऽपि विषये अपः कर्म येषां ते दुःसाध्यमपि प्रयोजनं मन्त्रबलात् साधयन्तो विप्राः मेधाविनः । इति सर्वम् ऋत्विग्विशेषणम् । एते वयं भिषभ्यः वैद्येभ्योऽपि भिषक्तराः । भिषजो हि औषधानि अन्यतः समानीय चिकित्सन्ति । अर्पां तु मध्ये भेषजानि विद्यन्त इति लौकिकेभ्यश्चिकित्सकेभ्योऽपि शिष्टा वैद्याः । तथा च निगमः । “अप्सु मे सोमो अन्नब्रीद् अन्तर्विन्धानि भेषजा” [ऋ० १०. ९. ६] “आपश्च विश्वभेषजीः” इति च [ऋ० १. २३. २०] । तथाविधा आपः । ॥ “अमृन्” इति असर्वनामस्थानेऽपि छान्दसो दीर्घः ॥ अच्छा वदामसि अभिवदामः अभिष्टुमः । ॥ “इदन्तो मसिः” “अच्छ गत्यर्थवदेषु” इति अच्छशब्दो गतिसंज्ञकः ॥ अथ वा पूर्वार्धं सर्वम् अव्विशेषणम् । अनभ्रयः अमृपादिसाधनराहित्येन खनमानाः तटङ्गयम् अवदार-

1 S' "तटाकादि". 2 S' दुःसाध्यमपि. 3 S' वैद्योऽपि for वैद्येभ्योऽपि. 4 S' औषधानि. 5 S' अप्सुपांतु for अपो ॥. 6 S' "चिकित्सकेभ्यो".

यन्त्यः विप्राः स्वोपजीविनां मेधाजननहेतवः विशेषेण पूर्णा वा गम्भीरे अ-
गाधे स्थाने अपो व्याप्तिर्योसां ता महाहृदादिषु व्यापनशीलाः । ॥ आ-
प्नोतेर्नुह ह्रस्वश्च [उ० ४, २०७] इति असुन् । धातोर्ह्रस्वश्च तुदागमस्तु
विकल्पितः ॥ । एवरूपा या आपः सन्ति ता वैद्येभ्योपि अत्यन्त-
हितकारिणीरपः अभिष्टुम इति ॥

चतुर्थी ॥

अपामहं दिव्यानिमपां स्रोतस्यानिम ।

अपामहं प्रणेजनेर्था भवथ वाजिनः ॥ ४ ॥

अपाम् । अहं । दिव्यानिम् । अपाम् । स्रोतस्यानिम् ।

अपाम् । अहं । प्रेजनेजने । अर्थाः । भवथ । वाजिनः ॥ ४ ॥

अहेति विनिग्रहार्थीयः । दिव्यानाम् दिवि भवानाम् अपाम् स्रोतस्या-
नाम् स्रोतः [प्रवाहः । तद्भवानाम् अपाम्] अपाम् तदुभयव्यतिरिक्ता-
नाम् अन्यासान् अपां प्रणेजने शोधनविषये अर्थाः । लुप्तोपमैषा । अ-
स्थाः तुरगा इव वाजिनः याजो वेगः तद्वन्तो भवथ इति ऋत्विजः प-
रस्परं ब्रुवते यजमानो वा ऋत्विजो ब्रूते मदर्थं व्याप्तिमाणा यूयं शा-
न्त्युदककर्मणि त्वरमाणा भवतेति ॥

पञ्चमी ॥

ता अपः शिवा अपोरेह्मंकरणीरपः ।

यथैव तृप्यते मयस्तास्त आ दत्त भेषजीः ॥ ५ ॥

ताः । अपः । शिवाः । अपः । अयह्ममङ्करणीः । अपः ।

यथा । एव । तृप्यते । मयः । ताः । ते । आ । दत्त । भेषजीः ॥ ५ ॥

१ C प्रणेजनेर्था. We with A B D K K R V Dc C. २ J प्रणे. जने । We with P P. ३ CD °यह्मं. We with A B K K R V Dc C. ४ So A B C D K K R P P J V C. Dc. ५ B आहुत corrected from आदत्त. K आहुत मे° corrected from आदत्त मे°. A C आहुत. Dc आहुतमे° corrected to आहुतमे°. R आहुत. G D आहुत. We with Sāyana. ६ P आपः । Sāyana's text: आपः. We with P J. ° P P J आत् । उह । for आ । दत्त ।

१ B' मयदारयंतः. २ S' स्वोपजीविना. ३ S' आपो. ४ S' घन° for शोधन°. ५ S' in-ert- another वा before ह्ये. ६ S' मयेति for मयतेति.

इदमपि प्रयोजकस्य वाक्यम् । ताः प्रसिद्धा या आपः शिवाः शिव-
कारिण्य आपः अयस्मंकरणीः अरोगकारिण्यो या अपः आपः । ॥ प्र-
थमार्थे द्वितीया । “आढ्यसुभग” इति विहितः ख्यन् प्रत्ययः अयस्म-
शब्दोपपदादपि व्यत्ययेन उत्पन्नः । “स्वित्यनव्ययस्य” इति मुम् आग-
मः ॥ ता भेषजीः भिषग्वद् आंमयनिर्हारिकाः हितकारिणीश्च
अपः । ॥ “केवलसामक” इति झीप् प्रत्ययः ॥ ते यूयम्
[प्रयोक्तारः] । ॥ युष्मच्छब्दादेशशब्दो न भवति । तच्छब्दस्य प्र-
थमावहुवचने रूपम् । निघातस्तु छान्दसः ॥ आ दत्त आनय-
त । ॥ दुदाञ् दाने । लोटि मध्यमवहुवचनम् । “आढो दोता-
स्पविहरणे” इति आत्मनेपदं सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् न भ-
वति ॥ उदकानयने फलं दर्शयति यथैवेति तृतीयपादेन । मय
इति सुखनाम । सुखं यथैव । एवकारो भिन्नक्रमः । सुखमेव येन प्र-
कारेण नृप्यते तृप्तम् अधिकं भवति । अधिकसुखलाभाय शान्त्युदकम्
आनयतेत्यर्थः । यद्वा ते त्वदर्थम् आदत्त आनीतवान् इति प्रयोक्ता स्वा-
त्मानं परोक्षेणाह । ॥ “आढो दः” इति आत्मनेपदम् ॥

[इति] प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

[“दिवस्पृथिव्याः” इति सूक्तद्वयं मेधाजननकर्मणि विनियुज्यते । एतेन
सूक्तद्वयेन मेधाकामः सुखोत्थाय मुखं हस्तेन प्रक्षालयति । सूत्रितं हि ।]
दिवस्पृथिव्याः इति संहाय मुखं विमार्ष्टि” इति । [कौ. २. १] ॥

वर्चस्कामोपि अनेन सूक्तद्वयेन दधिमधुनी संपात्य अभिमन्य अ-
श्नीयात् ॥

तथा वर्चस्कामः क्षत्रियश्चेद् अनेन सूक्तद्वयेन भर्तृमिश्रिते दधिमधु-
नी संपात्य अभिमन्य क्षत्रियं प्राशयेत् ॥

वर्चस्कामो वैश्यशूद्रादिश्चेद् अनेन सूक्तद्वयेन केवलम् ओदनं संपात्य
अभिमन्य प्राशयेत् ॥

1 Sāyana's text too: शिवा आपोयस्मं. 2 ऽ' अनर्वं for आमप. 3 ऽ' युष्मच्छब्दादे-
शशब्देन भवति । तुच्छश्च. 4 ऽ' बहुवचने for बहुवचनम्. 5 ऽ' मक्ति. 6 ऽ' शूद्रश्च.

सूत्रितं हि । “प्रातरग्निम् [३. १६] गिरावरगराटेषु [६. ६९] दिव-
“स्पृथिव्याः [९. १] इति दधिमध्वाशयति कीलालमिश्रं दध्निर्यं कीला-
“लम् इतरान्” इति [कौ० २. ३] ॥

यथा नवमकाण्डे समाम्नातयोः “दिवस्पृथिव्याः” इति [९. १. १-
१०] “यथा सोमः प्रातःसवने” इति [९. १. ११-२४] सूक्तयोः प्र-
थमसूक्ते “मधुकशा हि अज्ञे” इति मन्त्रेषु कशेति वाङ्नामलिङ्गाद्
द्वितीयसूक्ते “वर्चस्वर्ती वाचम् आषदानि जनीं अनु” इति वाग्लिङ्गाच्च
मेधाजननकर्मणि विनियोगः तथा “यथा सोमः प्रातःसवने” [९. १.
११-२४] इति द्वितीयसूक्ते “एवा मे अग्निना वर्च आत्मनि ध्रियताम्”
इति वचोलिङ्गाद् वर्चस्यकर्मणि च विनियोग उक्तः एवम् अत्रापि प्र-
थमसूक्ते वर्चःसमानार्थमहिमपुष्ट्यादिलिङ्गाद् द्वितीयसूक्ते “अयो भगस्य
नो धेहि” इति लिङ्गाच्च वर्चस्यकर्मणि “वृहस्पतिर्म आकूतिम् आङ्गि-
रसः प्रति जानातु वाचम् एताम्” इति वाग्लिङ्गाच्च मेधाजननकर्मणि
विनियोग उच्यते । एवम् अनयोरेव विनियोगान्तरेषु यथायथं लिङ्गम्
अवगन्तव्यम् । अत एव कौशिको भिन्नप्रदेशस्यस्य सूक्तद्वयस्य सर्वत्र वि-
नियोगं सूचयितुं “दिवस्पृथिव्याः” इति उभयसाधारणं सूक्तप्रतीकं सूत्र-
यामास । यत्र सूक्तविशेषस्य विनियोगोपेक्षितस्तत्र सूक्तं विशिष्य सूत्रित-
वान् । यथा चैतानि । “दिवस्पृथिव्या इति मधुसूक्तेन राजानं [सं]श्रयति”
इति [वै० ३. ६] ॥

तत्र प्रथमा ॥

दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाद् वनस्पतिर्भ्यो अध्येषधीभ्यः ।

यत्रयत्र विभृतो जातवेदास्तत स्तुतो जुषमाणो न एहि ॥ १ ॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । अन्तरिक्षात् । वनस्पतिर्भ्यः । अधि । ओष-
धीभ्यः ।

१ C स्पृतिभ्यो. २ A K विभृतो. CDEB V विभृतो. D विभृतो changed to विद्र-
तो. We with C. ३ So we with DCEAB V Dc Cs P P J.

1 S' विनियोगो. 2 S' मधुसूक्तेन. We with the Vaidāna.

यत्रऽयत्र । विऽभृतः । जातऽवेदाः । ततः । स्तुतः । जुषमाणः । नः । आ ।

इद्भि ॥ १ ॥

द्युलोकादीनि अग्नेरुत्पत्तिस्थानानि । ॥ अत एव “जनिकर्तुः प्र-
कृतिः” इति अपादानसंज्ञायाम् “अपादाने पञ्चमी” इति द्युशब्दा-
दिभ्यः पञ्चमी ॥ दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेः । ॥ परिः
पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ अन्तरिक्षात् अन्तरा स्थानाद् मध्यमलोकाद्
वनस्पतिभ्यः पुष्पैर्विना फलशो वृक्षेभ्यः ओषधीभ्यः ओषः पाको धीयत
आस्त्विति ओषध्यः फलपाकान्ताः ताम्यश्च । ॥ अधिः पञ्चम्यर्थानु-
वादी ॥ द्युलोकादिभ्य उत्पन्नो जातवेदाः जातानि वेत्ति जातैर्वि-
द्यते ज्ञायत इति या जातवेदाः यत्रयत्र यस्मिन् यस्मिन् स्थाने विभृतः
विशेषेण पूर्णो वर्तते । यद्वा विभृतो विहृतो विभक्तो वर्तते ततस्ततः
तेभ्यः सर्वेभ्यः स्थानेभ्यः नः अस्मान् जुषमाणः । ॥ अन्तर्भावित-
प्यर्थः ॥ जोषयमाणः प्रीणयन् । ॥ “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः”
इति हेतौ शानच् प्रत्ययः ॥ अस्माप्रीणनाद्धेतोः एहि आगच्छ ॥

द्वितीया ॥

यस्ते अप्सु महिमा यो वनेषु य ओषधीषु पशुष्वर्ष्वेन्तः ।

अग्ने सर्वास्तन्वर्षेः सं रभस्व ताभिर्न एहिं द्रविणोदा अजंसः ॥ २ ॥

यः । ते । अप्सु । महिमा । यः । वनेषु । यः । ओषधीषु । पशुषु ।

अप्सु । अन्तः ।

अग्ने । सर्वाः । तन्वर्षेः । सम । रभस्व । ताभिः । नः । आ । इद्भि । द्र-
विणःऽदाः । अजंसः ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव यो महिमा अप्सु उदकेषु वर्तते । अग्नेरुदकप्रवेशः
श्रूयते “सोपः प्राविशत्” [तै० सं० २. ६. ६. १] इति । दाशतय्यामपि

१ P P J विघ्नतः । २ A B C D E २ for १. We with K K V. ३ A B C D E °स्तु-
न्ताः । P तन्वाः । We with K K V Dc and with P and J (as originally).

१ S' अंतरि for अन्तरा. २ S' उत्पन्नोद्भिः बहुना जातवेदाः. ३ S' ज्ञायत°.

मन्त्रवर्णः । “ऐच्छाम त्वा बहुधा जातवेदः प्रविष्टम् अग्ने अप्सोषधीषु”
इति [च० १०. ५१. ३] । यश्च वनेषु वर्तते दावाग्निरूपेण । यश्च ओ-
षधीषु महिमा फलपाकनिमित्तभूतः । यश्च पशुषु पशूपलक्षितेषु सर्वमा-
णिषु वैश्वानरात्मना वर्तते । अप्सु अन्तरिक्षस्थेषु उदकेषु । मेघेष्वित्यर्थः ।
तेषु अन्तः मध्ये वैद्युतात्मना यो महिमा वर्तते हे अग्ने सर्वाः अवादि-
स्थानविशेषनिष्ठमहिमरूपाः तन्वः शरीराणि सं रभस्व संकलय । तत्रतत्र
विभक्तास्तनूरेकत्र संमेलयेत्यर्थः । किमर्थं संकलनं तद् आह ताभिरि-
ति । ताभिः सर्वाभिस्तनूभिः सह नः अस्मान् अजस्रः । ॥ लि-
ङ्गव्याख्यः ॥ अजस्रम् अनवरतं द्रविणोदाः धनस्य दाता सन् ए-
हि आगच्छ ॥

तृतीया ॥

यस्ते देवेषु महिमा स्वर्गो या ते तनूः पितृष्वविवेश ।

पुष्टिर्था ते मनुष्येषु पप्रथे तथा रयिमस्मासु धेहि ॥ ३ ॥

यः । ते । देवेषु । महिमा । स्वःऽगः । या । ते । तनूः । पितृषु । आऽविवेश ।

पुष्टिः । या । ते । मनुष्येषु । पप्रथे । अग्ने । तथा । रयिम । अस्मासु ।

धेहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने ते तव स्वर्गच्छतीति स्वर्गः । ॥ “डोन्यन्नापि दृश्यते”
इति डप्रत्ययः ॥ दिवः प्रापणार्थं स्वर्गलोकं गन्ता यो महिमा देवे-
षु । ॥ विषयसम्पन्नी ॥ देवविषये वर्तते । यजमानैर्दत्तं हविः
देवान् प्रापयितुम् इहलोकसंचारी यो माहात्म्यगुणो वर्तते । या च ते
त्वदीया तनूः पितृषु आविवेश पितृषु आविश्य स्वर्धाकारेण प्रहं कव्य-
संज्ञकं हविः पितृन् प्रापयितुं पितृलोकसंचारिणी वर्तते । या च ते त्व-
दीया पुष्टिः मनुष्येषु मनुष्योपलक्षितेषु सर्वेषु चराचरात्मकमाणिषु पप्रथे
प्रथिता अशितपीतादिपाककरणाद् मनुष्यादिषु या त्वत्कर्तृका पुष्टिर्वर्तते

1 S' भरस्व, though its text has रभस्व. 2 S' स्वर्गं गच्छतीति 3 S' पितृषु पितृषु
आविवेश भाषित for पितृषु आविवेश पितृषु आविश्य 4 S' स्वधाकारेण.

तया । ॥ प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् ॥ । तामिस्तनूभिः सह
अस्मासु रयिम धनं धेहि प्रयच्छ ॥

चतुर्थी ॥

श्रुत्कर्णाय कवये वेद्याय वचोभिर्वोकैरुप यामि रातिम् ।

यतो भयमभयं ततो अस्त्रव देवानां यज हेडो अग्ने ॥ ४ ॥

श्रुत्कर्णाय । कवये । वेद्याय । वचोऽभिः । वोकैः । उप । यामि । रातिम् ।
यतः । भयम् । अभयम् । तत् । नः । अस्तु । अव । देवानाम् । यज् । हे-
डः । अग्ने ॥ ४ ॥

हे अग्ने श्रुत्कर्णाय अस्मदीयस्तुतिप्रवणसमर्पकणमुक्ताव । ॥ शृणो-
तेः कृप् । श्रुतो कर्णौ यस्येति विग्रहः ॥ । कवये । कविः कान्त-
दर्शी । अतीन्द्रियार्थदर्शिने वेद्याय सर्वज्ञातव्याय वेदार्हाय वा । ॥ “तद्
अर्हति” इति यत् । “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः सम्प्रदानत्वा-
च्चतुर्थी ॥ । एवंगुणविशिष्टं तां [रातिम्] अभिलषितफलदानम् उप
यामि । याव्वाकमेतत् । उपवाचामीत्यर्थः । ॥ याचतेर्लटि अन्त्यलो-
पशब्दान्तः ॥ । कैः साधनैर्वाचनं तद् आह । वचोभिः मन्त्ररूपैर्वा-
क्यैः । वोकैः । एकदेशेन व्यपदेशः । अनुवाकैर्मन्त्रसंयात्मकैः । वाकैर्वक्तव्यैः
सूक्तैर्वा । कीदृशी रातिः । तत्स्वरूपं दर्शयति । यतः यस्माद् भयं भी-
तिर्भवति तत् । ॥ “सुपां सुलुक्” इति षष्ठ्या लुक् ॥ । त-
स्माद् अभयम् भयराहित्यं नः अस्माकम् अस्तु भवतु । अथ वा तद्
यतो भयं तत् सर्वं भयकारणम् अभयम् भयनिमित्तं न भवत्वित्यर्थः ।
भयहेतो विद्यमाने कस्माद् अभयप्रार्थनं तत्राह अवेति । हे अग्ने देवा-
नाम् दीव्यतां हेडः । क्रोधनामेतत् । क्रोधम् । ॥ हेडु अनादरे
इत्यस्माद् असुन ॥ । अव यज तिरस्कुरु । ये ये अस्मभ्यं क्रुध्यन्ति
तेषां क्रोधं निवारयेत्यर्थः ॥

[इति] प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

१ A B मयमभयं. We with C D R V. २ Comita अग्ने अग्ने. We with A B D R V.

1 S' reads: वाकः after एकदेशेन व्यपदेशः. 2 S' उभयम्.

“यामाहुतिम्” इति सूक्तस्य मेधाजननकर्मणि वर्चस्यकर्मणि च वि-
नियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यामाहुतिं प्रथमामर्धर्वा या जाता या हव्यमकृणोजातवेदाः ।

तां त एतां प्रथमो जोहवीमि ताभिष्टुप्तो वहतु हव्यमग्निमये स्वाहा ॥१॥

याम् । आहुतिम् । प्रथमाम् । अर्धर्वा । या । जाता । या । हव्यम् । अ-
कृणोत् । जातवेदाः ।

ताम् । ते । एताम् । प्रथमः । जोहवीमि । ताभिः । स्तुप्तः । वहतु । ह-
व्यम् । अग्निः । अमये । स्वाहा ॥ १ ॥

तिस्रः खलु अग्नेस्तन्वः । देवतारूपा हविःप्रापकदूतरूपा हविःप्रक्षेपा-
धाराधाररूपा चेति । “तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि
गिरो अमयुच्छन्” इति [ऋ० ३. २०. २] मन्त्रवर्णात् । “तव प्रयाजा
“अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वनो हविषः सन्तु भागाः । तवामे यज्ञो-
“यमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशद्यतस्रः” [ऋ० १०. ५१. ९] इत्य-
त्र अग्नेर्देवतारूपत्वम् आम्नायते । हविःप्रापकदूतरूपत्वम् अग्नेर्देवानां च
उक्तिप्रत्युक्तिरूपाभ्यां मन्त्राभ्याम् अवगम्यते । “विश्वे देवाः शास्तन मा
“यथेह होता वृत्तो मनवै यन्निषद्य । प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन
“यथा हव्यमा वो वहानि” इति [ऋ० १०. ५२. १] । “कुर्मस्त आ-
“युरजरं यद् अग्ने यथा युक्तो जातवेदो न रिप्याः । अथा वहसि सु-
“मनस्पमानो भागं देवेभ्यो हविषः सुजात” इति [ऋ० १०. ५१. ७] ।
हविःप्रक्षेपाधाररूपत्वं तु सर्वलोकेसंप्रतिपन्नम् । “ते देवा हविरदन्त्याहु-
तम्” इति [ऋ० २. १. १३] श्रुतेः । तद् इदम् अवोच्यते । अथ-
र्वा । “अथार्वान् एनम् एतास्वेवाप्सन्विच्छेति । तद् यद् अत्रवीद्
अथार्वान् एनम् एतास्वेवाप्सन्विच्छेति तद् अथर्वामवत्” इति [गो०

१ B K V and Sayana's text: जाताय for जाता या. We with A C D K R De C3
P P J.

१ S' इति इत्यत्र for इत्यत्र. २ S' 'दूतदूत'.

ब्रा० १. ४] ब्राह्मणे परब्रह्मसृष्टास्वेवाप्सु परमात्मानम् अन्विष्येति अशरीरया वाचा भृगुं प्रति उक्तम् । तस्माद् अथर्वशब्दवाच्यत्वं परमात्मनोऽथर्ववेद-स्रष्टुरास्नायते ॥ अथर्वा अथर्वशब्दवाच्यः परमात्मा प्रथमाम् सर्वसृष्टेः प्राक्कालीनां याम आहुतिम् अकृणोत् स्वसृष्टदेवप्रीणनाम् अकरोत् । जातवेदाः जातानि वेदिं जातैर्विद्यते ज्ञायत इति वा जातवेदा अग्निः या । ॥ द्वितीयाया लुक् ॥ याम् अथर्वणा दक्षाम् आहुतिं जातय प्रादुर्भूताय देवगणाय हव्याम् होतुं दातुम् अर्हा यथाभागं कल्पनीयाम् अकृणोत् अकरोत् । ॥ जुहोतेः अर्हायें यत् प्रत्ययः । “वान्तो यि प्रत्यये” इति अय् आदेशः ॥ ताम् एताम् आहुतिं प्रथमः सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभावी सन् ते । अग्निः संबोध्यते । ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ त्वयि अथ वा ते तव । आस्ये इत्यध्याहारः । जोहवीमि अथर्व जुहोमि । यजमानेन सर्वयष्ट्यः पूर्वं देवताः परिग्रहणीया इत्यत्र मन्त्रवर्णः । “वसन् रुद्रान् आदित्यान् इन्द्रेण सह देवतास्ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्त्र आयतने मनीषया” [तै० ब्रा० ३. ७. ४. ३] इति । ताभिः तिसृभिस्तनूभिः सह स्तुतः स्तोतृभिरभिष्टुतोमिः हव्यम् देवयोग्यं हविः बहवु प्रापयतु देवान् इति । सामान्यप्रतीतावाह अग्नये स्वाहेति । अग्नये अग्निशब्दप्रतिपाद्यायै देवतायै स्वाहा इदं हविः सुहुतम् अस्तु । एवं शरीरव्यमुक्तोमिः अनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यते ॥

द्वितीया ॥

आकृतिं देवीं सुभगां पुरो दधे चिंतस्य माता सुहवा नो अस्तु ।
यामाशंमेमि केवली सा मे अस्तु विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् ॥ २ ॥
आऽकृतिम् । देवीम् । सुऽभगाम् । पुरः । दधे । चिंतस्य । माता । सुऽहवा । नः । अस्तु ।
याम् । आऽशाम् । ऐमि । केवली । सा । मे । अस्तु । विदेयम् । एनाम् ।
मनसि । प्रऽविष्टाम् ॥ २ ॥

इदमादिभिस्त्रिभिर्यजुर्भिर्वाग्देवता प्रार्थ्यते । आकूर्तिम् तात्पर्यरूपाम् ।
 लौकिकवैदिकसर्ववाक्यप्रतिपाद्याम् इत्यर्थः । देवीम् द्योतमानां सुभगां
 भगो भाग्यं शोभनभाग्ययुक्ताम् एवरूपां वाग्देवतां पुरो दधे पुरस्कुर्वे प-
 रिचरामि । सर्वेष्वभीष्टकार्येषु वाग्देवतामेव पुरस्ताद् भावयामीत्यर्थः ।
 अनर्थान्निवारकं हिने प्रवर्तकम् आप्तं जनं पुरोहितं कुर्वन्ति एवम् अ-
 स्माभिः पुरतो निहिता चित्तस्य मनसः माता जननी यथा पुत्रो मा-
 तृवशे वर्तते एवं चित्तं स्वप्रभवं नियमयन्ती वाक् नः अस्माकं सुहवा
 सुपु ह्यात्म्या अस्तु भवतु । आह्वानेन अस्मदनुकूला भवत्वित्यर्थः । किं
 च याम् आशां फलविषयां कामनाम् एमि प्राप्नोमि सा कामना मे
 मम केवली अस्तु असाधारणी भवतु । मन्दन्यं न कामयताम् इत्य-
 र्थः । ॥ “केवलमामकं” इति केवलशब्दाच्छन्दसि ङीप् ॥ न
 केवलं कामना किं तु मनसि प्रविष्टाम् निहितां सर्वदा मनसि प्रव-
 र्तमानाम् एनां फलविषयां कामनां विदेयम् फलपर्यवसायिनीं लप्स्या-
 सन् । ॥ विदेर्लाभार्थाद् आशीर्लिङि “लिङ्वाशिष्यङ्” इति अङ्
 प्रत्ययः । लिङ्वात् लघूपधगुणाभावः ॥

तृतीया ॥

आकूत्या नो बृहस्पते आकूत्या न उपा गंहि ।

अथो भगस्य नो धेह्यथो नः सुहयो भव ॥ ३ ॥

आऽकूत्या । नः । बृहस्पते । आऽकूत्या । नः । उप । गंहि ।

अथो इति । भगस्य । नः । धेहि । अथो इति । नः । सुहवः । भव ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते बृहतां देवानां हितोपदेष्टृत्वेन पालक एतन्नामक देव आ-
 कूत्या सर्ववाक्यतात्पर्यरूपया वाचा सह नः अस्मान् उपागहि वाग्दे-
 वताम् अस्माकम् अनुकूलयितुम् उपागच्छ । ॥ गमेलोऽङि “बहुलं
 छन्दसि” इति शपो लुक् । हेऽङ्छाद् “अनुदात्तोपदेशः” इति अ-

१ B C D R S C. भगस्य. We with K K V Dc

1 S' आकूर्ति. Siyama's text too आकूर्ति देवी. 2 S' एवमिति अस्माभिर्ये पुरतो for एवम् अस्माभिः पुरतो 3 S' स्वप्रणवं. 4 S' असाधारण्यं. 5 S' मन्दन्येन कामं.

नुनासिकलोपः । “असिद्धवद् अत्रा भात्” इति अनुनासिकलोपस्य असिद्धत्वाद् “अतो हेः” इति हेर्लुक् न भवति ॥ एतदेव आदरार्थं पुनरुच्यते आकृत्या न उपा गहीति ॥ अथो अपि च भगस्य भाग्यम् । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । “चतुर्थ्यर्थे बहुलं ह्यन्दसि” इति षष्ठी ॥ नः अस्मभ्यं देहि यच्च । एतत् सर्वं बृहस्पतेराभिमुख्येन विना न घटत इति तदेव प्रार्थ्यते अथो न इति चरमपादेन । अथो अपि च नः अस्माकं सुहवः सुपु ह्यातम्यः आह्वानमात्रेणानुकूलो भव ॥

चतुर्थी ॥

बृहस्पतिर्मे जाकृतिमाङ्गिरसः प्रति जानातु वाचमेताम् ।

यस्य देवा देवताः संवभूवुः स सुप्रणीताः कामो अन्वेत्तस्मान् ॥ ४ ॥

बृहस्पतिः । मे । जाकृतिम् । आङ्गिरसः । प्रति । जानातु । वाचम् । एताम् ।

यस्य । देवाः । देवताः । संवभूवुः । सः । सुप्रणीताः । कामः । अनु । एतु । अस्मान् ॥ ४ ॥

आङ्गिरसः अङ्गिरसां पुत्रः । बृहस्पतेरङ्गिरसः पुत्रत्वम् एतरेयब्राह्मणे समान्नायते । “येङ्गारा आसंस्तेङ्गिरसोभवन् । यद् अङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तद् बृहस्पतिरभवत्” इति [ऐ० ब्रा० ३, ३४] । तादृशो देवः जाकृतिम् सर्वाभिप्रायरूपाम् एतां सकलव्युतिपुराणादिप्रसिद्धां वाचम् वाग्देवतां मे । ॥ “क्रियार्थोपपदस्य” इति चतुर्थी ॥ मह्यं दानुं प्रति जानातु स्मरतु । ॥ “संप्रतिभ्याम् अनाध्याने” इति अनाध्यान इति निषेधात् प्रतिपूर्वात् जानातेरात्सनेपदं न भवति ॥ अर्पिर्न प्रति दातव्यस्सरणं प्रदानान्तं भवतीति तदेव प्रार्थ्यते । यस्य बृह-

१ B C D R S देवताः संवभूवुः. De देवताः संवभूवुः corrected to देवताः संवभूवुः. We with K K V Dc P २ P J स्य. सुभूवुः. We with P.

स्तेतः । वंश इति अध्याहारः । देवाः देवताश्च स्त्रीपुरुषात्मना प्रसिद्धाः सकला देवताः सुप्रणीताः येन बृहस्पतिर्नैव कार्येषु सुष्ठु प्रणीयमाना देवताः संवभूवुः संभूताः संगता ऐकमत्यं प्राप्ताः सकला देवता यस्य वशे वर्तन्ते । स कामः काम्यमानफलप्रदाता बृहस्पतिः अस्मान् कामयमानान् अभ्येतुं फलप्रदानाय अभिमुखम् आगच्छतु ॥

[इति] प्रथमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“इन्द्रो राजा” इति एकर्चेन सूक्तेन धनकामः इन्द्रं यजेत उपतिष्ठेत वा ॥

ऋक्पाठस्तु

इन्द्रो राजा जगत्तर्षणीनामधि क्षमि विपुरुषं यदस्ति ।

ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदद् राध उपस्तुतश्चिदुर्वाक् ॥ १ ॥

इन्द्रः । राजा । जगतः । तर्षणीनाम् । अधि । क्षमि । विपुरुषम् । यत् । अस्ति ।

ततः । ददाति । दाशुषे । वसूनि । चोदद् । राधः । उपस्तुतः । चित् । अर्वाक् ॥ १ ॥

जगतः त्रैलोक्यस्य तर्षणीनाम् । मनुष्यनामैतत् । मनुष्योपलक्षितानां दैवीनां मानुषीणां [च] प्रजानां राजा स्वामी इन्द्रः परमेश्वरसंपन्नो देवः दाशुषे हविर्देवते जनाय वसूनि धनानि ततः तस्मात् । आनीयेति अध्याहारः । ॥ त्यग्लोपे पञ्चमी ॥ ददाति ददातुं । तत् इत्युक्तं किं तद् इति तद् आह । क्षमि क्षमायां पृथिव्याम् । ॥ क्षमाशब्दात् सप्तम्येकवचने “आतः” इति योगविभागाद् आकारलोपः । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ विपुरुषम् नानारूपं यद् अस्ति तस्माद् ददातु इत्यन्वयः । एतदेवाह चोददिति । उपस्तुतः अस्माभिरभिष्टुतः सन् । चिच्छब्द एवायं । अर्वाक् अस्मदभिमुखं राधः धनं चोदत् चोदयेत् प्रेर-

येत् । प्रयच्छतु इति यावत् । ३ चुद मेरणे । अस्माण्यन्तालेटि
 “छन्दस्युभयथा” इति लेटि आर्धधातुकत्वात् “णेरनिटि” इति णिलो-
 पः । “लेटोडाटौ” इति अडागमः ॥

[इति] प्रथमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“सहस्रबाहुः पुरुषः” इति सूक्तद्वयं पुरुषमेधे क्रतौ पुरुषपञ्चनुमन्त्रणे
 विनियुक्तम् । “पुरुषमेधोश्चमेधवच्चैज्याः पुरस्तात्” इति प्रक्रम्य वैताने
 सूत्रितम् । “स्नातम् अलंकृतम् उत्सृज्यमानं सहस्रबाहुः पुरुषः [१९.६]
 केन पाणी [१०.२] इत्यनुमन्त्रयते” इति [वै० ७.२] ॥

तथा एतस्य सूक्तद्वयस्य शनैश्चरग्रहदेवत्वहविराज्यहोमे समिदाधानोप-
 स्थानयोश्च विनियोगः । “अथाज्यभागान्ते विषासहिम् [१७.१] इत्यादि-
 त्याय हविषो हुत्वाज्यं जुहुयात् समिध आधायोपतिष्ठते” इति प्रक्रम्य
 शान्तिकल्पे सूत्रितम् । “सहस्रबाहुः पुरुषः [१९.६] केन पाणी [१०.
 २] प्राणाय नमः [११.४] इति शनैश्चराय” इति [श० क० १५.] ॥

सौवर्णभूमिदानेपि एतत् सूक्तद्वयम् आज्यहोमे विनियुक्तम् । “अथ
 रोहिण्याम् उपोषितो ब्रह्मा” इति प्रक्रम्य परिशिष्टेभिहितम् । “अन्वा-
 “रभ्याथ जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तम् इत्यथ सुवर्णमयीं भू-
 “मिन् इत्यादि” [प० १०.१] ॥

सर्वातिशायित्वसर्वभूतात्मकावकामेन नारायणाख्येन पुरुषेण अनुष्ठितस्य
 पुरुषमेधक्रतोः प्रतिपादकत्वात् जगत्कारणस्य आदिनारायणपुरुषस्य प्रतिपा-
 दकत्वाद् वा एतत् पुरुषसूक्तम् इति उच्यते । अतः अस्य सूक्तस्य द्वि-
 विधोर्धः आधियज्ञिक एकः आध्यात्मिकोपरः । पुरुषमेधविधायकं वाजस-
 नेयकब्राह्मण एवम् आम्नायते । “पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत् ।
 “अंतितिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि अहमेवेदं सर्वं स्याम् इति । स एतं पु-
 “रुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुम् अपश्यत् । तम् आहरत् । तेनायजत् ।
 “तेनेष्टात्यतिष्ठत् सर्वाणि भूतानि । इदं सर्वम् अभवत्” इति [श०
 प० १३.६.१.१] ॥

तत्र सूक्ते प्रथमा ॥

सहस्रबाहुः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रबाहुः । पुरुषः । सहस्रअक्षः । सहस्रपात् ।

सः । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशअङ्गुलम् ॥ १ ॥

पुरुषसंज्ञापेक्षितावरणस्थानीयो देहविशेषो यज्ञानुष्ठातुर्नारायणपुरुषस्य रूप्यते । यथा परोक्षस्याग्नेः प्रत्यक्षैरग्निभिः स्तवः तद्वत् परोक्षस्यादिपुरुषस्य लौकिकैः सहस्रबाहुत्वं बहुक्षिपादत्वं च उच्यते । सहस्रबाहुः सहस्रशब्दस्य उपलक्षणात्वाद् अननैर्बाहुभिर्युक्तः सहस्राक्षः बहुभिरक्षिभिरूपेतः । ॥ “बहुर्बाहौ सक्थ्यक्ष्णोः” इति षच् समासान्तः । सति शिष्टः समासान्तः स्वरः प्रवर्तते ॥ सहस्रपात् अनेकचरणः । ॥ “संख्यासुपूर्वस्य” इति पादस्य लोपः समासान्तः ॥ एवंपुं यः पुरुषः यज्ञानुष्ठाता नारायणाख्यः पुरुषो वर्तते स पुरुषः भूमिम् सप्तसमुद्रद्वीपां विश्वतः सर्वतो वृत्वा महिम्ना व्याप्य दशाङ्गुलम् दशाङ्गुलिं प्रमाणं यस्येति । ॥ आर्हीयस्य ठक्कः “अध्यर्धपूर्वद्विगोः” इति लुक् । “तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्यादेः” इति अच् समासान्तः ॥ अत्र दशाङ्गुलशब्देन हृदयाकाशम् उच्यते । तद् अत्यतिष्ठत् । पूर्वं हृदयाकाशे परिच्छिन्नस्वरूपः सन् स्थानुष्ठितक्रतुसामर्थ्यात् परिच्छिन्नाकारतां परित्यज्य सर्वातिशायिस्वरूपोभवद् इत्यर्थः ॥ अध्यात्मपक्षे सर्वप्राणिसमष्टिरूपः सूत्रात्मा प्रतिपाद्यते । सहस्रबाहुः ये व्यष्टिभूतसर्वप्राणिनां बाहुवस्ते सर्वे सूत्रात्मदेहान्तःपातित्वात् तदीया एवेति सहस्रबाहुत्वम् । एवम् अक्षिषु पादेऽपि योजनीयम् । यद्वा सर्वत्र बाह्यादिसाध्यबहुकार्यसंभवात् तेषां सहस्रत्वव्यपदेशः । अत एव इमं अर्थम् अभिप्रेत्य अन्यत्राश्रयते । “विश्वतश्चक्षुस्त विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्पात्” इति [च० १०, ८१, ३] । पुरुषः पुरि देहे शेत् इति पुरुषः । ॥ १-

षोदरादिः ॥ । सर्वप्राणिदेहावस्थितः पूर्णो वा सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 एवंरूपो यो वर्तते ॥ पुरुषः भूमिम् । उपलक्षणम् एतद् अवादीना
 भूतानाम् । सकलभूतकार्यब्रह्माण्डं तदन्तर्गतान् भूम्यादीन् विकारान् वा
 विश्वतः सर्वतो वृत्वा मृदिव घटादीन् व्याप्य दशाङ्गुलम् दशाङ्गुलिप्रमा-
 णं देशम् अत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य अवस्थितः । दशाङ्गुलम् इति उपलक्ष-
 णम् । ब्रह्माण्डाद् बहिरपि सर्वतो व्याप्य अवस्थितः । एकेनांशेन ब्र-
 ह्माण्डं व्याप्य दशभिरंशैः कार्यप्रपञ्चासंस्पृष्टः स्वप्रतिष्ठो वर्तते इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

त्रिभिः पञ्चिर्धामिरोहुत् पादस्येहामवत् पुनः ।

तथा व्यक्रामद् विष्वक्शेनानशने अनु ॥ २ ॥

त्रिभिः । पत्त्रिभिः । द्याम् । अंरोहुत् । पात् । अंस्य । इह । अभवत् । पुनः ।

तथा । वि । अक्रामत् । विष्वक् । अशनानशने इत्यशनऽअनशने ।

अनु ॥ २ ॥

सौर्यं यज्ञानुष्ठाता नारायणपुरुषः त्रिभिः पञ्चिः पादैः । ॥ “पद्भ्यो-
 मासु” इत्यादिना पादशब्दस्य पञ्चावः ॥ द्याम् दिवं स्वर्गलोकम् अं-
 रोहुत् आरूढवान् आक्रान्तवान् । [अस्य] पुरुषस्य पादः चतुर्थः इह भू-
 लोके पुनरभवत् । पुनः पुनराविर्भवति प्रकाशते । पादचतुष्टयेन सर्वलोक-
 व्याप्तिमेव दर्शयति । तथा तेन उक्तेन प्रकारेण अशनानशने अन्नातीति अ-
 शनम् । ॥ “कृत्यत्पुटो बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् ॥ अ-
 नशनम् अनश्नत् अशनानशने वस्तुनी अनु । ॥ लक्षणार्थे अनुः
 कर्मप्रवचनीयः ॥ अशना मनुष्यतिर्यगादयः । अनशना देववृक्षाद-
 यः । तान् अभिलक्ष्य विष्वक् सर्वतोऽशनः विश्वव्यापनः व्यक्रामत् वि-

१ K V “अंरोहुत्पादौ” with Sijana. S “अंरोहुत्पादौस्ये” changed from अंरोहुत्पादःस्ये.
 We with A B C D R V Dc. २ A S व्यक्रमम्. ३ None of our authorities have विष्व-
 क्शः. ४ A B K R C D R S V Dc “अशनानशने. P J अशनानशने इत्यशनऽअनशने । P अ-
 शनानशने इत्यशनऽअनशने । ५ P अंरोहुत्. ६ P P J पादस्य । for पात् । अनु ।

1 S' त्यदन्तर्गतम्. 2 S' द्यम्. 3 S' पुनःपुनःपुनरा. 4 S' अनशाय.

ज्ञानवान् ॥ अध्यात्मपक्षे सोयम् उदीरितस्वरूप आदिपुरुषः त्रिभिः प-
द्भिः पादैः अंशैः संसारस्पर्शरहितैः द्याम् दिवं द्योतनात्मकं स्वमकाश-
स्वरूपम् आरोहन् आरूढवान् आस्थितवान् । यद्यपि “सत्यं ज्ञानम् अ-
नन्तं ब्रह्म” [तै० आ० ८, १] इत्याम्नातस्य परब्रह्मणः इयत्ताया अभावाद्
अंशचतुष्टयं न निरूपयितुं शक्यं तथापि अगद् इदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षया अ-
त्यल्पम् इति विवक्षितुं पादत्रयोपन्यासः । स पुरुषः संसारस्पर्शरहितः ज्ञा-
नबहलस्वरूपो द्याम् आरोहन् अज्ञानकार्यात् संसाराद् बहिर्भूतः सन्
अत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः स्वस्वरूपे वर्तते इत्यर्थः । अस्य पुरुषस्य योयं पादः
लेशश्चतुर्थः सोयम् इह जगति पुनरभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनःपुनरावि-
र्भवति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् ।

विष्टभ्याहम् इदं कृत्स्नम् एकांशेन स्थितो जगत् ॥

इति [भ० गी० १०, ४२.] । तथा तेन प्रकारेण तुरीयेण पादेन स पु-
रुषो विष्वक् विष्वग्मन्त्रः अशनानशने अनु स्वावरजङ्गमात्मकं जगद् अ-
भिलक्ष्य व्यक्रामत् । अथ वा चेतनाचेतनात्मकम् उभयविधं जगद् यथा
स्यात् तथा पुरुषः स्वयमेव द्विविधो भूत्वा व्याप्तवान् इति । यद्येकस्मिन्
कल्पे एकस्य पादस्य जननमरणयुक्तसर्वभूतात्मकत्वं तर्हि कल्पान्तरेपु पा-
दत्रयमध्ये एकैकस्य सर्वभूतात्मकत्वं संभवति । तथा च सति अंशचतुष्ट-
यात्मकस्य परब्रह्मणः सर्वजगदात्मकत्वसंभवेन सांसारिकसुखदुःखादिबन्धसं-
स्पर्शो भविष्यति इत्येषा शङ्का अंशत्रयेण द्याम् आरोहन् इह पुनरभवत्
इत्यनेन अपाक्रियते । तथा हि अंशत्रयात्मकं ब्रह्म सर्वदा स्वमतिष्ठं सं-
सारस्पर्शरहितं सच्चित्सुखलक्षणं वर्तते । एकोऽंशस्तु पुनःपुनर्जगदात्मना वि-
वर्तते इति । यः पूर्वकल्पे जगदात्मा विवृत्तः स एव कल्पान्तरेपि स-
र्वभूतात्मना विवर्तते नान्योऽंश इति ॥

तृतीया ॥

तावन्तो अस्म्य मद्भिमानस्ततो ज्यायार्थं पूरुषः ।

१ A B D अस्म्य मद्भिमा०. We with K K B C S V Dc P. २ C पूरुषः. We with A D E
K K V Dc S

1 S' अपि for इति. 2 S' विविधे. 3 S' निवृत्तः.

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

तावन्तः । अस्य । महिमानः । ततः । ज्यायान् । च । पुरुषः ।

पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिपात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥ ३ ॥

यद् इदं देवतिर्यङ्मनुष्यात्मकं जगद् यावद् अस्ति तावान् सर्वोपि
अस्य यज्ञानुष्ठानुः पुरुषस्य महिमा महत् कर्म स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । ता-
वन्तो महिमान इति पूजायां बहुवचनम् सृष्टिभेदापेक्षया वा । ततो म-
हिम्नोपि महिमाधारः पुरुषः ज्यायान् प्रवृद्धः अतिशयितः । अस्य पा-
दश्चतुर्थः विश्वा विश्वानि भूतानि भवनवन्ति स्यावरजङ्गमात्मकानि । व्या-
वर्तत इति शेषः । अस्य त्रिपात् पादत्रयम् अमृतम् अमरणधर्मकं सत्
[दिवि] शुलोके स्वर्गलोके वर्तते ॥ अध्यात्मपक्षे यद् इदं देवतिर्यङ्मनुष्या-
त्मकम् अतीतानागतवर्तमानम् अस्तिरूपं जगद् यावद् अस्ति तावान्
सर्वोपि अस्य पुरुषस्य महिमा । इदं तु तस्य न वास्तवं स्वरूपम् ।
वास्तवस्तु पुरुषः । अतो महिम्नो यथोक्तात् मर्त्यामर्त्यलक्षणात् कार्यव-
र्गात् ज्यायान् वृद्धतरः । ॥ वृद्धशब्दस्य ईयसुनि ज्यादेशः ॥ नै-
तावान् इति मन्तव्यं कथम् इत्यत आह । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भू-
तानि भवनवन्ति कालत्रयवर्तीनि प्राण्यप्राणिजातानि अस्य पुरुषस्य पादः
चतुर्धोः । अस्य अंशतिष्ठं त्रिपात् अंशत्रयात्मकं स्वरूपम् अमृतम्
अमरणधर्मकं विनाशरहितं सत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशे स्वरूपे अव-
तिष्ठते । तुरीय एव पादो जननमरणयुक्तः । तथा च तैत्तिरीया उक्त-
रनारायणे समाभनन्ति । “अंजायमानो बहुधा विजायते तस्य धीराः
परिजानन्ति योनिम्” इति [तै० आ० ३.१३.१] । यद्यपि परब्रह्मणः परि-
च्छेदाभावाद् अंशचतुष्टयं न निर्देष्टुं शक्यं तथापि विश्वम् इदं ब्रह्मरूपापे-
क्षया अत्यल्पम् इति विवक्षित्वा पादलोपन्यासः । ॥ त्रिपादिति । त्रयः
पादाः अस्य “संख्यासुपूर्वस्य” इति लोपे “द्वित्रिभ्यां षाढन्” इति
उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

1 S' 'कर्मा'. 2 S' 'यथोक्तान् मर्त्यामर्त्यलक्षणान्'. 3 S' 'विशिष्टं for अवशिष्टं'. 4 S' 'सजाय-
मानो'. 5 S' 'न निर्देष्टुमशक्यं'.

चतुर्थी ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम् ।

उत्तमृतत्वस्येश्वरो यदन्येनाभवत् सह ॥ ४ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भाव्यम् ।

उत्त । अमृतत्वस्य । ईश्वरः । यत् । अन्येन । अभवत् । सह ॥ ४ ॥

यद् भूतम् अतीतं जगत् यच्च भाव्यम् भविष्यद् यदपि इदं प्रत्यक्षेण
दृश्यमानं व्यक्तं स्थावरजङ्गमात्मकं वर्तमानं जगत् तत् सर्वं पुरुष एव ।
यथा अस्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि पुरुषस्यावयवाः तथैव
अतीतागामिनोः कल्पयोरिति द्रष्टव्यम् । अथ वा एतत् सर्वं पुरुष एव
पुरुषस्यैवायं विवर्तः ॥ उत्त अपि च अयं पुरुषः अमृतत्वस्य देवत्वस्यापि
ईश्वरः स्वामी । देवानामपि ईश्वर इति यावत् । यत् किञ्चिद् भूतम्
अन्तेन अदनीयेन भोग्येन सहाभवत् भवति तस्यापीश्वरः । अयोनि-
जानां देवानाम् अन्तरसपरिणामानां मर्त्यादीनां च ईश्वर इति यावत् ।
यज्ञानुष्ठातुर्नारायणस्य यज्ञनिर्वर्त्य सार्वार्थ्यम् । जगत्कारणस्य सूत्रात्मन-
स्तु स्वाभाविकम् इतीयान् विशेषः । शिष्टं समानम् ॥

पञ्चमी ॥

यत् पुरुषं व्येदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य किं बाहू किमूरु पादा उच्येते ॥ ५ ॥

यत् । पुरुषम् । वि । व्येदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ।

मुखम् । किम् । अस्य । किम् । बाहू इति । किम् । ऊरु इति । पादा ।

उच्येते इति ॥ ५ ॥

“विराड् अग्रे समभवद् विराजो अधि पुरुषः” [९] इति पुरुष-

१ K K̐ V यद् मयम्. We with A B̐ C D E S̐ Dc २ G R B̐ मृतत्वं. We with
A D S̐ K̐ K̐ V Dc. ३ So we with A B̐ D R S̐ C यदन्ये. K̐ K̐ V यदप्ये. Dc यद-
न्ये° changed to यदप्ये°. ४ P̐ अन्येन । We with P J. ५ A B̐ O D K̐ K̐ S̐ V Dc व्य-
दधुः. We with P R. ६ P J अदधुः । We with P.

1 S' कल्पयोर्द्रष्टव्यम्. 2 S' पुरुषस्यैवायं.

सृष्टिराम्नास्यते । “यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञम् अतन्वत” [१०]
 इति पुरुषेण साधनेन यज्ञसृष्टिश्च आम्नास्यते । तं पुरुषं निमित्तीकृत्य
 प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुम् अत्र ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते ।
 यत् यदा पुरुषम् यज्ञं व्यदधुः विशेषेण अकुर्वन् साध्या नाम देवाः व-
 सवश्च तदा तं पुरुषं कतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् विविधं क-
 ल्पितवन्तः । एष सामान्यरूपः प्रश्नः । ॥ “इति च” इति संख्यासं-
 ज्ञकात् कतिशब्दात् “संख्याया विधार्थे धा” इति धा प्रत्ययः ॥ मुखं
 किम् इत्यादयो विशेषप्रश्नाः । अस्य यज्ञात्मनः पुरुषस्य किं वस्तु मु-
 खम् आसीत् । किं वस्तु बाहू । किं वस्तु [ऊरू । किं वस्तु] पादा
 उच्येते । बाहूरुपादद्वयात्मना किं वस्तु कथ्यते । ॥ “लोपः शा-
 कल्पस्य” इति वकारलोपः ॥ किम् इति सामान्यरूपात्वाद् नपुं-
 सकलिङ्गता एकवचनता च ॥ अध्यात्मपक्षे यत् यदा पुरुषम् वैराजं
 व्यदधुः मनःसंज्ञकप्रजापतेर्विराजः प्राणरूपा देवाः संकल्पेन उत्पादितवन्तः
 तदानीं कतिधा व्यकल्पयन् इत्यादि पूर्वेषु समानम् ॥

[इति] एकोनविंशे काण्डे प्रथमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“ब्राह्मणोऽस्य मुखम् आसीद्” इति सूक्तस्य पुरुषमेधे उत्तृज्यमान-
 पुरुषपञ्चनुमन्त्रणे शनैश्चरग्रहदेवत्यहविरान्यहोमे च पूर्वसूक्तेन सह उक्तो
 विनियोगः ।

तत्र प्रथमा ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्योर्भिवत् ।

मध्यं तदस्य यद् वैश्यः पद्मां शूद्रो अजायत ॥ ६ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः । अभवत् ।

मध्यम् । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पद्मभ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥ ६ ॥

“कतिधा व्यकल्पयन्” इति सामान्यप्रश्नस्य “चन्द्रमा मनसो जातः”
 इत्यादिना उत्तरं भविष्यति । मुखदिविशेषप्रश्नानाम् उत्तरम् अनया उ-
 च्यते । अस्य यज्ञात्मनः पुरुषस्य ब्राह्मणो मुखम् आसीत् । ब्राह्मणजा-

तिविशिष्टः पुरुषः अस्य मुखाद् उत्पन्न इत्यर्थः । योयं राजन्यः क्षत्रि-
यजातिविशिष्टः पुरुषः [स तस्य यज्ञपुरुषस्य बाहु बाहुद्वयम् अभवत्] ।
[यद् वैश्यः वैश्यजातम्] इति यद् अस्ति [तद् अस्य यज्ञपुरुषस्य मध्यम्
मध्याङ्गम् अभवत्] । मध्यभागाद् वैश्य उत्पन्न इत्यर्थः । पञ्चाम पा-
दाभ्यां शूद्रः अजायत उत्पन्नः ॥ इत्थं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनाम् उ-
त्पत्तिं तैत्तिरीयाः समामनन्ति । “स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत । ब्राह्म-
णो मनुष्याणाम्” इति । “उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत । राजन्यो
मनुष्याणाम्” इति । “मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत । वैश्यो मनुष्याणाम्”
इति । तत्र “अन्नधानाद्व्यसृज्यन्त” [तै० सं० ७, १, १, ५] इति वाक्य-
शेषेण शरीरस्य मध्यभाग एव विवक्षितः । मध्यभागः ऊर्वोरुपलक्षकः ।
अत एव प्रश्नः किम् ऊरु इति युज्यते । तत्रैव प्रश्ने “एकोविंशं निर-
मिमीत । शूद्रो मनुष्याणाम्” इति च । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि त-
त्परत्वेन योजनीये ॥ अध्यात्मपक्षेऽपि एषोर्थः समानः ॥

द्वितीया ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद् वायुरजायत ॥ ७ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ।

मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ ७ ॥

अस्मिन् उशरस्मिन्नपि मन्त्रे उशरकथनेन तदनुसारिणः प्रश्ना जह-
नीयाः । अत एव कतिधा व्यकल्पयन्निति सामान्यप्रश्नो ब्रह्मवादिभिः
कृतः । यज्ञात्मनः पुरुषस्य मनसः सकाशात् चन्द्रमाः [चन्द्रम आ]हा-
दं माति निर्मिमीत इति चन्द्रमाः सोमो जातः । “चन्द्रमा मनो भू-
त्वा हृदयं प्राविशत्” इति हि श्रुत्यन्तरम् [ऐ० आ० २, ४, २] । चक्षोः
चक्षुषः । ॥ अन्यलोपश्चान्दसः ॥ सूर्यः अजायत । “आ-
दित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्” इति हि श्रुतिः [ऐ० आ० २, ४, २] । इ-
न्द्रश्च अग्निश्च । परस्परसमुच्चयार्थं चकारौ । तौ देवौ मुखात् जातौ ।

अत्र मुखशब्देन वाग्निन्द्रियम् उच्यते । “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्” इत्य-
त्र सर्वं मुखमण्डलं विवक्षितम् । “अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्”
इति ऐतरेयकश्रुतिः [ऐ० आ० २. ४. २] । वाचः इन्द्रसंवन्धं तैत्तिरीयाः स-
मामनन्ति । “वाग् वै पराच्यं व्याकृतावदत् । ते देवा इन्द्रम् अद्युवन् ।
“इमां ना वाचं व्याकुर्विति । ताम् इन्द्रो मध्यतोवक्रम्य व्याकरोत् ।
“तस्माद् इयं व्याकृता वाग् उच्यते” इति [तै० सं० ६. ४. ७. ३] । अस्य
पुरुषस्य प्राणात् । अत्र प्राणशब्देन प्राणेन्द्रियं विवक्ष्यते । तस्माद् वायुर-
जायत । “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्” इति हि श्रुत्यन्तरम्
[ऐ० आ० २. ४. २] । अत्र सर्वत्र स्वस्वकारणप्रवेशेन तस्माद् उत्पत्तिर्वि-
वक्षितेति मन्तव्यम् ॥ अध्यात्मपक्षेषु अयम् अर्थः समानः ॥

तृतीया ॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्णो द्यौः समवर्तत ।

पञ्चा भूमिर्दिशः श्रोत्रात् तथा लोकौ अकल्पयन् ॥ ८ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्णः । द्यौः । सम । अवर्तत ।

पञ्चभ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥ ८ ॥

अत्रापि उत्तरानुसारिणः प्रश्ना ऊह्याः । अस्य यज्ञपुरुषस्य नाभिशि-
रःपादेभ्यः अन्तरिक्षद्युभूमयस्त्रयो लोकाः समभवन् । [शीर्णः] । ॥ “शी-
र्षश्छन्दसि” इति शिरसः शीर्षेण आदेशः । “अहोपोनः” इति अका-
रलोपः । पञ्चाम् इति । “पद्मोमास्” इति पद्मावः ॥ श्रो-
त्रात् अस्य पुरुषस्य श्रोत्रेन्द्रियाद् दिशः प्राच्यादय आसन् । “दिशः श्रोत्रं
भूत्वा कर्णौ प्राविशन्” इति हि श्रुत्यन्तरम् [ऐ० आ० २. ४. २] । उ-
क्तापोपसंहारश्चतुर्थश्चरणः । तथा उक्तेन प्रकारेण उक्तरीत्या लोकान् अ-
न्तरिक्षादीन् । उपलक्षणम् एतत् । ब्राह्मणसूत्रियादीन् अकल्पयन् अस्माद्
यज्ञपुरुषात् कल्पितवन्तः उत्पादितवन्तः साध्या नाम देवाः ॥ अध्या-
त्मपक्षे प्रजापतेः प्राणरूपा देवा इतीयान् विशेषः ॥

१ P J शीर्णोः । १' शीर्णः ।

१ S' पराच्यं. २ S' व्याकृता. ३ S' व्याकृत्य.

चतुर्थी ॥

विराडग्रे समभवद् विराजो अधि पूरुषः ।

त जातो अत्यरिच्यत पश्चाद् भूमिमथो पुरः ॥ ९ ॥

वि०राट् । अग्रे । सम । अभवत् । वि०राजः । अधि । पूरुषः ।

सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम । अथो इति । पुरः ॥ ९ ॥

पूर्वं यस्मात् पुरुषाद् ब्राह्मणादिसृष्टिरुक्ता तस्य सृष्टिरग्रेच्यते । अग्रे सृष्ट्यादौ विराट् विविधं राजन्ति वस्तूनि यस्मिन्निति स विराट् नाम पूरुषः समभवत् । “सहस्रबाहुः पूरुषः” इत्यादिना उपवर्णिताद् आदिपुरुषाद् विराट्संज्ञकः पुरुषोजायत । “तस्माद् विराट् अजायत” इति [तै० आ० ३. १२. २] शास्त्रान्तरे विराजः आदिपुरुषाद् उत्पत्तिः समानायते । तथा मानवे शास्त्रे स्मर्यते ।

द्विधा कृत्वात्मनो देहम् अर्धेन पुरुषोभवत् ।

अर्धेन नारी तस्यां च विराजन् असृजत् प्रभुः ॥

इति [म० सू० १. ३२] । विराजः अधि । अधिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी । तस्माद् विराजः पूरुषः अन्यः पुरुषोजायत । अत्र वाजसनेयकम् । “विराजो अधि पूरुष इत्येषा वै सा विराट् । एतस्या एवेतद् विराजो यज्ञं पूरुषं जनयति” इति [श० ब्रा० १३. ६. १. २] । स च तृतीयः पूरुषः यज्ञात्मा जातः उत्पन्नमात्र एव अत्यरिच्यत अतिरिक्त आसीत् । भूमिम् भूम्यादीन् सर्वान् लोकान् पश्चात् पश्चाद्वागे अथो अपि च पुरः पुरस्तात् । ॥ “पूर्वाधरावराणाम् असि पुरधवश्चैषाम्” इति असि प्रत्ययः । तत्तानियोगेन पूर्वशब्दस्य पुर् आदेशः ॥ स पुरुषो जातमात्र एव भूम्यादीन् लोकान् पश्चात् पुरस्ताच्च व्याप्य अतिश्रान्तवान् ॥ अध्यात्मपक्षे । अग्रे सृष्ट्यादौ विराट् विविधं राजन्ति वस्तूनि यस्मिन्निति स विराट् मनःसंज्ञकः प्रजापतिः सहस्रबाहुः पूरुष इति प्रकृताद् महापुरुषाद् अजायत ।

१ ० पूरुषः.

1 S' अन्यः पूरुषः पूरुषः for पूरुषः अन्यः पूरुषो. 2 S' एव तद् for एवेतद्.

ततो विराजः अधि विराजमेव अधिकरणीकृत्य पुरुषः अन्यः प्रजापतिः
 सर्वभूतेन्द्रियपुरुषसमष्ट्यात्माभवत् निष्पन्नः । श्रूयते हि । “स मानसीनं
 आत्मा जनानाम्” इति [तै०आ० ३.११.१] । मानसीनः मनसा
 निष्पन्न इत्यर्थः । स वैराजः पुरुषो जातः प्रादुर्भूतमात्रः अत्यरिच्यत
 स्वयमेव आत्मानम् अत्यरेचयत् । ॥ कर्मकर्तरि रूपम् ॥ । अ-
 नेकधा भावलक्षणं स्वरूपातिरेकम् अभजत । भूतेन्द्रियादीनि असृजद्
 इत्यर्थः । श्रूयते हि । “असतोधि मनोसृज्यत । मनः प्रजापतिम् अ-
 सृजत । प्रजापतिः प्रजा असृजत” इति [तै०ब्रा० २.२.९.१०] ।
 पश्चात् भूतग्रामसृष्टेरन्ते भूमिम् अत्यरेचयत् । ॥ सामर्थ्यात् कर्मकर्तृ-
 भावोऽत्र नियतते ॥ । एवम् आकांशादिपृथिव्यन्तानां तत्त्वानां सृष्टि-
 रुक्ता भवति । अथो भूमेरनन्तरं पुरः पूर्णन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः
 शरीराणि सुरनरतिर्यगादीनां स्थावराणां च अत्यरेचयत् अतिरिक्तान्य-
 करोत् । ॥ पुर इति । द्वितीयावहुवचनं शस् । छान्दसं विभक्त्यु-
 दात्तत्वम् ॥ । अध्यात्मपक्ष एव अन्योर्थः । अग्रे विराट् ब्रह्माण्ड-
 रूपो देहः तस्माद् आदिपुरुषाद् उत्पन्नः । विराजः अधि विराड्देहस्यो-
 परि तमेव देहम् अधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानि कश्चित् पुमान्
 अजायत । योऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स एव स्वकीयमायया विराड्-
 देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानिदेवतात्मा
 जीवोभवत् । एतच्च आचर्वणिका उत्तरतापनोये स्पष्टम् आभनन्ति । “स
 “वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो
 “मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव” इति [जृ०उ०ता० १.९] । स जातः विरा-
 ट्पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तोभूत् । देवतिर्यङ्मानुष्यादिरूपोभूत् । पश्चात् दे-
 वादिजीवभावाद् ऊर्ध्वं भूमिं ससर्जति क्रियाध्याहारः । अथो भूमि-
 सृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः शरीराणि ससर्ज । एवं भूतसृष्टिः पि-
 ण्डसृष्टिश्च प्रतिपादिता ॥

1 B' अधिकरणकृत्य पुरुषः for अधिकरणीकृत्य पुरुषः.

2 B' ज्ञानोयत for ज्ञानयत्.

3 B' मानसीने.

पञ्चमी ॥

यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमर्तन्वत ।

वसन्तो अस्यासीदार्ज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ १० ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अर्तन्वत ।

वसन्तः । अस्व । आसीत् । आर्ज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ १० ॥

“उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य” [वृ० आ० १. १. १]—इत्यादिना पुरुषस्य अश्वत्वेन उपासना आम्नायते । अतोत्र पुरुषस्य अश्वत्वात् हविष्ट्वम् । अश्वमेधे हि अश्वः पशुः । अथ वा मुख्यः पुरुष एव पुरुषमेधे पशुः । तस्माद् अयम् अर्थः । यत् यदा पुरुषेण अश्वरूपेण पुरुषरूपेण वा हविषा देवाः साध्यनामका यज्ञम् अतन्वत अकुर्वत तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तः रसानाम उत्पादक ऋतुः स्वमहिम्ना आर्ज्यम् होम्यम् आसीत् । ग्रीष्मः शोषक ऋतुः इध्मः अग्निसमिन्धनसाधनभूतैकविंशतिदारुमयात्मकः पदार्थ आसीत् । शरत् शीर्यन्ते पच्यन्ते अस्याम् ओषधय इति शरद् ऋतुः हविः यज्ञियचरुपुरोडाशादिहवीरूपोभवत् ॥ अध्यात्मपक्षे । यत् यदा पुरुषेण मजापतिना हविषा हविष्ट्वेन संकल्पितेन हविरन्तरस्याभावाद् देवाः प्राणाः प्राजापत्या इन्द्रियाणि च यज्ञम् संकल्पात्मकम् अतन्वत अकुर्वत । यद्वा यज्ञमेव अन्वतिष्ठत् । स्रष्टृकामः मजापतिर्देवः देवशब्दवाच्यप्राणादिभेदेनोच्यते । अथ वा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु उत्पन्नेषु ते देवा उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं तत्साधनत्वेन यज्ञम् अतन्वत । कंचिद् यज्ञम् अन्वतिष्ठत् । द्रव्यस्य अद्यापि अनुत्पन्नत्वेन हविरन्तराभावात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य तेन पुरुषाख्येन हविषा यत् यदा मानसं यज्ञम् अकुर्वत तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तर्तुरेव आर्ज्यम् अभूत् । तमेव आर्ज्यत्वेन संकल्पितवन्तः । एवं ग्रीष्मः इध्मत्वेन संकल्पितः । शरत् पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पिता । पूर्वं पुरुषस्य हविः सामान्यरूपत्वेन संकल्प्य वसन्तादीनां तु आर्ज्यादिषु विशेषरूपत्वेनेति द्रष्टव्यम् ॥

१ B D S 'अतन्वत'. We with C K R V Dc १ P J अतन्वत् I. We with P.

1 S' समित् for शरत्. 2 S' पूर्व for पूर्व.

षष्ठी ॥

तं यज्ञं प्रावृषा मौक्षन् पुरुषं जातमग्रशः ।

तेन देवा अयजन्त साध्या वसवश्च ये ॥ ११ ॥

तम् । यज्ञम् । प्रावृषा । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रशः ।

तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । वसवः । च । ये ॥ ११ ॥

तं यज्ञम् यष्टव्यं पुरुषम् अग्रशः अग्रे सृष्ट्यादौ जातम् अश्वभूतं वा प्रावृषा वर्षकेण प्रावृडाख्येन ऋतुना मौक्षन् प्रोक्षितवन्तः । ॥ उश सेवने ॥ । प्रावृङ्कालं प्रोक्षणसाधनोदकरूपत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तेन पुरुषेण देवा अयजन्त इष्टवन्तः । [के] देवाः तान् आह । ये साध्या वसवश्च एतत्संज्ञका देवाः ॥ अध्यात्मपक्षे । यज्ञम्, यज्ञसाधनभूतम् । ॥ करणे नङ् प्रत्ययः ॥ । तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे वह्नम् अग्रशः अग्रतः अग्रे सर्वविकारसृष्टेः पूर्वं जातम् पुरुषत्वेन उत्पन्नं संकल्पात्मके यज्ञे प्रावृषा मौक्षन् प्रावृङ्कालेन प्रोक्षितमिव मनसा कृतवन्त इत्यर्थः । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवाः अयजन्त मानसं यागं निष्पादितवन्तः । के ते देवा इति त उच्यन्ते । साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः साधयन्तीति साध्याः । ॥ “कृत्यत्युटो बहुलम्” इति कर्तरि “अचो यत्” इति यत् प्रत्ययः ॥ । वसवः वासकाः प्राणाः इन्द्रियाणि च । द्वयेपि देवतशीलत्वाद् देवा इत्युच्यन्ते ॥

सप्तमी ॥

तस्मादश्वा अजायन्त ये च के चोभयादतः ।

गार्वा ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ १२ ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । च । के । च । उभयादतः ।

गार्वाः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजंऽअवयः ॥ १२ ॥

१ A C D B S Cs अयजन्त. We with K K̄ E V Dc. २ P J अयजन्त । We with P̄.

३ K V omit च. We with B C D R S Dc Cs. ४ P अजाऽअवयः । We with P̄ J

पशुसृष्टिरुच्यते । तस्मात् यज्ञात्मनः पुरुषाद् अश्वा अजायन्त । ये के च अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च ये के च [उभयादतः] ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति ते अजायन्त । ४ “छन्दसि च” इति दन्तस्य दन्तभावः । “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घः । “अनित्यम् आगमशासनम्” इति नुमभावः ॥ तस्मादेव पुरुषाद् गावश्च जज्ञिरे । ५ जनी प्रादुर्भावे ॥ हशब्दश्चार्थे । तस्मादेव यज्ञपुरुषाद् अजावयः अजाश्च अवयश्च जाताः ॥ अध्यात्मपक्षेऽपि अयम् अर्थः समानः ॥

जष्टमी ॥

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतं ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दो ह जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत ॥ १३ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।

छन्दः । हु । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ १३ ॥

सर्वहुतः । ४ “सुपां सुलुक्” इति पञ्चम्येकवचनस्य सुः ॥ सर्वहुतात् । आश्वमेधिकोश्वः सर्वहुतः । पुरुषस्य अश्वमेधत्वम् उक्तम् । यज्ञा सर्वः सर्वाङ्गः सन् पशुर्ह्रियते [स] सर्वहुत । ५ कर्मणि व्यत्ययेन क्षिप् प्रत्ययः ॥ सर्वहुतः अश्वभूतात् तस्माद् यज्ञात् पुरुषाद् ऋचः पादवद्धा मन्त्राः सामानि गीत्वात्मकानि जज्ञिरे । तस्मात् यज्ञात् पुरुषात् छन्दः । ५ जसो लुक् ॥ छन्दांसि । हशब्दश्चार्थे । छन्दांसि च ऋगाद्यधिष्ठानानि जज्ञिरे । तस्मादेव पुरुषाद् यजुः प्रक्षिप्तपाठात्मको मन्त्रः अजायत । ऋगादीनां लक्षणं जैमिनिना सूत्रितम् । “तच्चोदकेषु मन्त्राख्या” [जै० २. १. ३२] । “तेषाम् ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था” [जै० २. १. ३५] । “गीतिषु सामाख्या” [जै० २. १. ३६] । “शेषे यजुःशब्दः” [जै० २. १. ३७] इति ॥ अध्यात्म-

१ B S जज्ञिरे. We with A D K K V R Dc Cs. २ K V छन्दांसि for छन्दां ह. We with C D R S Dc Cs.

पक्षे । सर्वहुतः सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हूयतेस्मिन्निति सोयं सर्वहुत त-
स्मात् पूर्वोक्ताद् मानसाद् यज्ञात् । शिष्टं समानम् ॥

नवमी ॥

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।

पशून्स्तान् चक्रे वायव्यान् आरण्या ग्राम्याश्च ये ॥ १४ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । समऽभृतम् । पृषत्तऽआज्यम् ।

पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्याः । ग्राम्याः । च । ये ॥ १४ ॥

सर्वहुतस्तस्माद् यज्ञात् यज्ञात् अश्वभूताद् यज्ञपुरुषात् संभृतम् संपादितं
यत् किञ्चिद् द्रव्यजातं तत् पृषदाज्यम् । दधिमिश्रम् आज्यं पृषदाज्यम्
इत्युच्यते । तद् आसीत् । अथ तत् पृषदाज्यम् कर्म ते देवाः साध्य-
नामकाः वायव्यान् वायुदेवत्यान् आरण्यान् अरण्योद्भवान् त्रिबुरश्चापद-
पक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेयाख्यान् सप्तसंख्याकान् एवमादिकान् अन्यान्
आरण्यान् पशून् चक्रे । ॥ “तिङां तिङो भवन्ति” इति ह्रस्व
तादेशः ॥ ये च ग्राम्याः ग्रामोद्भवा गोश्वाजाविपुरुषगर्दभोष्ट्रा ए-
वमादिका अन्ये ग्राम्याश्च ये सन्ति तान् पशून् चक्रे । ॥ अरण्ये
भवा आरण्याः । “तत्र भवः” इति अण् प्रत्ययः । “ग्रामाद् यज-
जौ” इति ग्रामशब्दात् शैषिको यञ् प्रत्ययः ॥ आरण्यपशुविशे-
षणे तच्छब्दस्य प्रसिद्धिवाचकत्वम् । ग्राम्यविशेषणे यच्छब्दयोगात् तच्छ-
ब्दस्य प्रतिनिर्देशः । पशूनाम् अन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्वत्वं मत्तान्तरव्या-
ख्याने तैत्तिरीयाः समासनन्ति । “वायवः स्वेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्ष-
“स्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु यै पशवः । वायव एवैनान् परि-
“ददाति” इति [तै० ब्रा० ३, २, १, ४] । आरण्यानामेव वायुरधिपतिरि-
ति केचित् ॥ अध्यात्मपक्षे । सर्वहुतस्तस्माद् यज्ञात् पूर्वोक्ताद् मानसाद्

१ K K̄ C D R̄ S̄ V पृषदाज्यम्. We with A D c O s J P. २ C B J वायव्यान् आर०. We
with A B K̄ K̄ D̄ S̄ V D c G s P P. ३ K V आरण्यान्. We with R̄ B̄ D̄ K̄ D c C-
P P J. ४ P̄ आज्यम्. We with P J. ५ J वायव्यान्. We with P P.

यज्ञात् संभृतम् समुत्पन्नं पृषदाज्यं पृषत् विचित्रं विन्दुमद् आज्यम् । अथ
तत् पृषदाज्यम् कर्म आरण्यान् ग्राम्यांश्च द्विविधान् पशूंश्चक्रे प्राणेन्द्रियस-
मष्टिरूपः प्रजापतिः । तत्रैव अर्थान्तरम् । पृषदाज्यम् दधिमिश्रम् आज्यं
संभृतम् संपादितम् । दधि च आज्यं च इत्येवमादि भोग्यजातं सर्वं
संपादितम् इत्यर्थः । तथा द्विविधान् पशूंश्चक्रे प्राणेन्द्रियसमष्टिरूपः प्र-
जापतिरेवेति ॥

दशमी ॥

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

देवा यद् यज्ञं तन्वाणा अवभन्त पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयः । त्रिः । सप्त । समिधः । कृताः ।

देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वाणाः । अवभन्त । पुरुषम् । पशुम् ॥ १५ ॥

यत् यदा यज्ञम् अश्वमेधं पुरुषमेधं वा तन्वाणाः कुर्वाणाः साध्या
देवाः स्वस्तिन् यज्ञे पुरुषं पशुम् अश्वभूतं मुख्यं पुरुषं वा अवभन्त
यूपे वद्वधन्तः तदानीम् अस्य यज्ञस्य सप्त सप्तसंख्याकानि गायत्र्यादीनि
च्छन्दांसि त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्यायुक्ताः परिधयः समिधश्च कृताः संपा-
दिता आसन् । ऐष्टिक्यः पञ्चदशभिः सामिधेनीभिर्ऋग्भिराधीयमानाः
पञ्चदश समिधः एका अनुयाजसमित् द्वे आधारसमिधौ त्रयः परिधयः
इति एकविंशतेर्दार्ढ्यां संपादनेन इध्मरूपं कृतम् ॥ अथ वा अस्य
सांख्यिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त च्छन्दांसि परिधय आसन् । ऐष्टिक-
स्य आहवनीयस्य त्रयः परिधयः । औत्तरवेदिकास्त्रयः । आदित्यश्च स-
प्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवान्नायते । “न पुरस्तात् परिदधाति ।
आदित्यो खेबोद्यन् पुरस्ताद् रक्षांस्यपहन्ति” इति [तै० सं० २. ६. ६.
३] । त एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयः अत्र सप्तच्छन्दोरूपाः ।
तथा समिधः त्रिः सप्त त्रिगुणितसप्तसंख्याका एकविंशतिः कृताः । “द्वा-
दश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः” इति [ऐ०

ब्रा० १. ३०] श्रुताः यदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेष्मत्त्वेन भाविताः । एवम्
इध्मानाम् एकविंशतेर्दारुणां संपादनेन इध्मरूपं कृतम् पूर्वं तु पृथक्त्वेन
परिधानकाले परिधिरूपणं कृतम् इति द्रष्टव्यम् । यत् यदा देवाः प्र-
जापतिप्राणेन्द्रियरूपा यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं वैराजं
पशुम् अवभ्रन् तं पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिमेत्य पू-
र्वत्र पुरुषेण हविषा इत्युक्तम् ॥

एकादशी ॥

मूर्ध्नो देवस्य बृहतो अंशवः सप्त सप्ततीः ।

राज्ञः सोमस्याजायन्त जातस्य पुरुषादधि ॥ १६ ॥

मूर्ध्नः । देवस्य । बृहत्तः । अंशवः । सप्त । सप्ततीः ।

राज्ञः । सोमस्य । अजायन्त । जातस्य । पुरुषात् । अधि ॥ १६ ॥

सर्वस्य यज्ञस्य सोमसाध्यत्वाद् अत्रापि यज्ञे परंपरया सोमसंबन्धं दर्श-
यितुं सोमः अनया प्रस्तूयते । पुरुषात् यज्ञात्मनः वैराजाद् वा । अ-
धिश्चब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी । जातस्य निष्पन्नस्य सोमस्य राज्ञः सप्त स-
प्तगुणिताः सप्ततीः सप्ततयः सप्तगुणितसप्ततिसंख्याका अंशवः किरणाः
बृहत्तः महतो देवस्य द्योतनात्मकस्य “सहस्रबाहुः पुरुषः” इत्यादिना
निरूपितस्य आदिपुरुषस्य मूर्ध्नः सकाशाद् अजायन्त उद्भूताः ॥ अयम्
अर्थः । द्विविधो हि सोमः वह्निरूपो देवतारूपश्चेति । तत्र लतारूपस्य
सोमस्य स्वसाध्याः प्रकृतिविकृत्यादिभेदेन नानासंख्याकाः प्रकृतिरूपाः
अग्निष्टोमादिसप्तसंस्थाः नानासंख्याकां विकृतिभेदेन [च क्रतवः] पुरुषमे-
धक्रतुनिर्वर्तकनारायणपुरुषस्य शिरसः सकाशाद् उद्भूता इति । कलारू-
पस्य तु सोमस्य द्युलोके सप्तगुणितसप्ततिसंख्याकाः किरणा निष्पन्नाः ।
सूर्यस्य तु सहस्रकिरणाः सोमस्य तु दशेनपञ्चशतसंख्याकाः किरणा दे-
वस्य मूर्ध्नोजायन्त इति ॥

[इति] एकोनविंशे काण्डे प्रथमेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“चित्राणि साकम्” इति “यानि नक्षत्राणि” इति सूक्तयोर्नक्षत्रदेव-
ताज्यहोमे तद्विहीमे च विनियोगः । “अथ नक्षत्राणाम् उपचारं व-
क्ष्यामः” [न० क० १] इति प्रक्रम्य नक्षत्रकल्पे सूत्रितम् । “एतेषां चैव
“ऋक्षाणां ध्रुवस्थानोपसादिनाम् । यथावर्णानि पुष्पाणि वासांसेवानुले-
“पनम् । इमा आप इत्येतैः षड्विः प्रतिगृह्णन्तु भगवन्ति नक्षत्राणि इत्ये-
“तैर्यथोक्तं कृत्वा अथाज्यभागान्ते चित्राणि साकं दिवि रोचनानि यानि
“नक्षत्राणोत्थाज्यं हुत्वा” इति [न० क० ६] । “अथ नक्षत्रहर्षावि ।
घृतं कृत्तिकाभ्यः । सर्वबीजानि रोहिण्यै” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “क्षी-
“रिवृक्षाङ्कुरा अधिनीभ्याम् । कृष्णतिलाः सर्पिर्मधुमिद्या भरणीभ्यः ।
“चित्राणि साकं दिवि रोचनानि [१९.७] यानि नक्षत्राणि [१९.८]
“इति हुत्वाभयेन [६.४०] उपस्थाय तन्त्रं परिसमापयेत्” इति च
[न० क० १२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

चित्राणि साकं दिवि रोचनानि सरीसृपाणि भुवने जवानि ।

तुर्मिशं सुमतिमिच्छमानो अहानि ग्रीभिः संपर्यामि नाकम् ॥ १ ॥

चित्राणि । साकम् । दिवि । रोचनानि । सरीसृपाणि । भुवने । जवानि ।

तुर्मिशम् । सुमतिम् । इच्छमानः । अहानि । ग्रीऽभिः । संपर्यामि ।

नाकम् ॥ १ ॥

चित्राणि चायनीयानि नानावर्णानि वा दिवि द्योतमाने स्वर्गे साकम्
सह रोचनानि रोचमानानि दीप्यमानानि । ॥ “अनुदात्तेतच्च ह-
लादेः” इति युच् प्रत्ययः ॥ । भुवने भुवलोके अन्तरिक्षे सरीसृ-
पाणि पुनःपुनः सर्पन्ति । ॥ सृपेर्यङ्गुलान्तात् पचाद्यच् । “न धातु-
लोप आर्धधातुके” इति लघूयधगुणाभावः ॥ । सरीसृपाणि इत्यमेन
विलम्बगमनप्रतीतावाह । जवानि शीघ्रगामीनि अनुक्षणम् आवर्तमानानि

१ So we with A B C D K K R S V D c P P J. C. संपर्यामि. २ So P P J.

1 S' प्रतिगृह्णन्ति. 2 S' संघेः for इत्येतैः. We with the Nalchakalpa. 3 S' नक्ष-
त्राणि अत्रयनीपस्यान्व. 4 S' om. सर्पिः. ॥ S' अनुक्षमाणमावर्त.

अहानि प्रत्यहम् एकैकनक्षत्रसद्भावाद् अहःशब्देन नक्षत्राण्युच्यन्ते । ना-
कम् । कम सुखम् अकं दुःखम् न विद्यते अकं दुःखं यस्मिन् स
नाकः स्वर्गः । ॥ “नम्राण्णपात्” इति नञो नलोपाभावेन नि-
पातितः ॥ नाकं स्वर्गलोकम् । आसितानि इत्यध्याहारः । द्युलो-
कावस्थितानि नक्षत्राणि गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः मन्त्रकरणैर्हविर्भिर्वा
सपर्यामि । ॥ सपर्यतिः परिचरणकर्मा ॥ परिचरामि । कि-
मर्थं तद् आह तुर्मिशांम इति । तुर्मयो हिंसकाः हिंसाकारिणः तान्
श्यति तनूकरोतीति तुर्मिशां । ॥ तुर्वतेहिंसार्याद् औणादिको मिम-
त्ययः । “लोपो व्योः” इति वलोपः । शो तनूकरणे इत्यस्माद् “आतो-
नुपसर्गे कः” ॥ [यद्वा] तुरो हिंसकान् मिषति स्पर्धते हिनस्तीति
तुर्मिशां । ॥ मिष स्पर्धायाम् इत्यस्माद् मूलविभुजादित्वात् कप्रत्य-
यः । मूर्धन्यस्य तालव्योपजनश्छान्दसः । एवंविधव्युत्पत्तिदर्शनाद् अनव-
ग्रहः ॥ बाधकनिवारयिषीं सुमतिम् शोभनैराम् अनुग्रहेषुबुद्धिम् इ-
च्छमानः इच्छन् कामयमानः । ॥ “लक्षणहेत्वोः” इति हेतौ शा-
नच् प्रत्ययः ॥ दुःखनिवारकनक्षत्रानुग्रहबुद्ध्येषणाद्धेतोरित्यर्थः । ए-
वम् अस्मिन् मन्त्रे सर्वाणि नक्षत्राणि संयुक्तः प्रार्थितानि ॥

अथ उत्तराभिर्ऋग्भिश्चतसृभिः कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि प्रत्येकं प्रार्थ्यन्ते ॥

द्वितीया ॥

सुहवममे कृत्तिका रोहिणी चास्तु भद्रं मृगशिरः शमार्द्रा ।

पुनर्वसु सूनृता चारु पुष्यो भानुराश्लेषा अर्घनं मघा मे ॥ २ ॥

सुहवम् । अमे । कृत्तिकाः । रोहिणी । च । अस्तु । भद्रम् । मृगशिरः ।

शमे । आर्द्रा ।

पुनर्वसु इति पुनःऽवसु । सूनृता । चारु । पुष्यः । भानुः । आश्लेषाः । अर्घ-
नम् । मघाः । मे ॥ २ ॥

१ A B सन्मार्द्रा. De समार्द्रा. Gs S De समा° changed to शमा°. We with K K R V.

२ J सस्तु । We with P P. ३ P P J सस्तु. We with Sāyana and our Sāhita. ४ P पुष्यः ।

1 S' परिचरणकर्मा परिचरणकर्मा. 2 S' पर्वविधा°. 3 S' शोभनादनु°.

हे अग्ने कृत्तिकाः । कृत्तिकानक्षत्रस्य आग्नेयत्वाद् अग्निः संबोध्यते ।
 एवम् उत्तरेषां रोहिण्यादीनां नक्षत्राणां तत्तद्देवता भावनीया इति ज्ञा-
 पयितुं प्रथमम् अग्नेर्निर्देशः । तेजःप्रदेशोपाधिबहुत्वापेक्षया कृत्तिका इति
 बहुवचनम् । बहुप्रदेशाभिमानिनो नक्षत्रस्य ऐक्यात् सुहवम् अस्त्वि-
 ति एकवचनम् । एवम् उत्तरेषु नक्षत्रेषु द्विवचनं बहुवचनं च प्रदेशो-
 पाधिभेदाद् इत्यवगन्तव्यम् । कृत्तिकानक्षत्रं सुहवम् सुष्ठु आह्वातुम् अर्हम्
 अस्तु भवतु । स्वदोषांशं परित्यज्य अस्मदनुकूलं भवत्वित्यर्थः । रोहिणी
 रोहिणीनक्षत्रं च हे प्रजापतिदेवते सुहवम् अस्तु । मृगशिरः मृगस्य
 शिर इव प्रतीयमानम् एतत्संज्ञकं नक्षत्रम् हे सोम भद्रम् भन्दनीयं
 मङ्गलप्रदं भवतु । आर्द्रा नक्षत्रं रुद्रदेवत्यं शम् सुखकारि भवतु । पुन-
 र्वसू एतत्संज्ञकम् अदितिदेवताकं सृजता । प्रियसत्यात्मिका वाक् सृजते-
 त्युच्यते । सा [भवतु] । वाक्प्रदं भवत्वित्यर्थः । पुष्यस्तियः बार्हस्पत्यः
 चारु श्रेयःप्रदम् । सर्वत्र अस्तु इति योज्यम् । आश्लेषाः सर्पदेवत्यं नक्षत्रं
 भानुदीप्तिः । ॥ दाभाभ्यां नुः [उ० ३. ३२] इति नुः ॥ दी-
 प्तिप्रदम् । मघाः पितृदेवत्यम् एतत्संज्ञकं नक्षत्रं मे मम अयनम् गन्तव्यं
 स्थानम् । भवत्वित्यर्थः ॥

तृतीया ॥

पुण्यं पूर्वा फल्गुन्यौ चात्र हस्तश्चित्रा शिवा स्वाति सुखे मे अस्तु ।

राधे विशाखे सुहवानुराधा ज्येष्ठा सुनक्षत्रमरिष्टं मूलम् ॥ ३ ॥

पुण्यम् । पूर्वा । फल्गुन्यौ । च । अत्र । हस्तः । चित्रा । शिवा । स्वाति । सुखे । मे । अस्तु ।

सुखेः । मे । अस्तु ।

राधे । विशाखे । सुहवा । अनुराधा । ज्येष्ठा । सुनक्षत्रम् । अरिष्टं ।

मूलम् ॥ ३ ॥

१ V K and Slynge's texts: स्वाती. We with ACDKREBŚDc C₅ P P J. २ So A B C D K R E Ś V Dc C₅ P P J. ३ अरिष्टमूलम् is what all our MSS. read, P P J अरिष्टं । मूलम् । अरिष्टं may stand for an original अरिष्टम्.

1 S' क्षापयित्री for क्षापयितुं.

पूर्वा पूर्वं फल्गुन्यौ अर्यमदेवत्यम् एतत्संज्ञकं पुण्यम् अस्तु । अत्र अ-
स्मिन् नक्षत्रगणे फल्गुन्यौ उत्तरे च भगदेवत्यम् एतन्नक्षत्रं च । पुण्यम्
इति अनुषङ्गः । हस्तः सावित्रः पुण्यप्रदोस्तु । चित्रा ऐन्द्री शिवा मङ्गल-
कारिणी । स्वांती वायव्या मे मम सुखास्तु । राधे विशाखे इति प-
दद्वयं विशाखानक्षत्रवाचि । राधासंज्ञकं विशाखासंज्ञकं च एकं नक्षत्रम्
ऐन्द्राम् सुहवेति सुहवं भवत्विति लिङ्गवचनविपरिणामेन योज्यम् । अ-
नुराधा राधे अनु राधयोः पञ्चाङ्गावि एतन्नामकं मैत्रं नक्षत्रं सुहवा
सुष्ठु आह्वातुम् अर्हा । ज्येष्ठा ऐन्द्री च सुहवा । विचित्रनक्षत्रस्य मूल-
संज्ञां निर्वक्ति अरिष्टमूलम् इति । मूलम् इति नक्षत्रस्य रूढं नाम न
भवति किं तु यौगिकम् सर्वेषाम् अरिष्ठानां पादभेदेन पितृमातृस्वधन-
नाशानां निदानम् । अरिष्टमूलम् इति वक्तव्ये मूलम् इति एकदेशेन
व्यपदिशन्ति सत्यभामा भामेतिवत् । तादृशम् अरिष्टनिदानं मूलसंज्ञकं
पितृदेवत्यं सुनक्षत्रम् शोभननक्षत्रं मम अयःप्रदं भवतु ॥

चतुर्थी ॥

अन्तं पूर्वीं रासतां मे अंषादा ऊर्जी देव्युत्तरा आ वहन्तु ।

अभिजिमे रासतां पुण्यमेव श्रवणः श्रविष्ठाः कुर्वतां सुपुष्टिम् ॥ ४ ॥

अन्तम् । पूर्वीं । रासताम् । मे । अंषादाः । ऊर्जम् । देवी । उत्तराः ।

आ । वहन्तु ।

अभिजित् । मे । रासताम् । पुण्यम् । एव । श्रवणः । श्रविष्ठाः । कुर्वताम् ।

सुपुष्टिम् ॥ ४ ॥

पूर्वा अषाढाः । तेजःप्रदेशबहुत्वापेक्षया बहुवचनम् । पूर्वाषाढाः अ-
व्येवत्याः मे मह्यम् अन्तम् अदनीयं भोग्यं रासताम् ददन्तु । ३ राते-
लोटि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । बहुलग्रहणाद् अलेख्यपि "सिञ्चहुलम् ०"

१ O अषाढा. D अषाढा. We with A B R S K R V De C. २ A B O D R S K R De C. देव्युत्तरा आ. K V देव्युत्तरा आ with Sáyana. We with Sáyana. ३ So P P J. ४ P
अषाढाः । We with P J. ५ P P J देहि । उत्तरा । We with Sáyana. ६ P कुर्वताम् ।

1 S' ददातु.

इति सिप् । “आत्मनेपदेष्वनतः” इति शस्य अदादेशः । [यद्वा] रास्त्
 शब्दे । आत्मनेपदी । अनेकार्थत्वाद् घातूनाम् अत्र रासतिर्दानार्थे ।
 नक्षत्रविवक्षया एकवचनम् ॥ देवी देव्यः । ॥ बहुवचनस्य ए-
 कवचनम् आदेशः ॥ उत्तराः अषाढाः वैश्वदेव्यः ऊर्जम् बलकरम्
 अन्नम् अन्नरसम् आ वहन्तु अस्मदभिमुखं प्रापयन्तु । अभिजित् अभि-
 जयसाधनं ब्रह्मदेव्यं नक्षत्रं मे मम पुण्यमेव रासताम् प्रयच्छतु । ॥ पू-
 र्ववद् रातेल्लोटि “बहुलं छन्दसि” इति शपो लुगभावः । पूर्ववत्
 सिवात्मनेपदे । रासतेर्वा रूपम् ॥ श्रवणः विष्णुदेवत्यः श्रविष्ठाः
 धनिष्ठा वासव्यश्च सुपुष्टिम शोभनां पुष्टिं पशुपुत्रादिपोषं कुर्वताम् ॥

पञ्चमी ॥

आ मे महच्छतभिषक् वरीय आ मे ह्रया मोष्ठपदा सुशर्म ।

आ रेवती चाश्वयुजौ भर्गो म आ मे रयि भरण्य आ वहन्तु ॥ ५ ॥

आ । मे । महत् । शतभिषक् । वरीयः । आ । मे । ह्रया । मोष्ठपदा ।
 सुशर्म ।

आ । रेवती । च । अश्वयुजौ । भर्गो । मे । आ । मे । रयि । भरण्यः ।

आ । वहन्तु ॥ ५ ॥

शतभिषक् शतविशाला ऐन्द्री वरीयः उरुतरम् । ॥ “मिवस्मिन्”
 इत्यादिना उरुशब्दस्य ईयसुनि वर् आदेशः ॥ उरुतरं फलं मे
 मम आ वहन्तु आवहन्तु । ॥ बहुल्लोटि अडागमः ॥ ह्रया द्वि-
 प्रकारा । ॥ ङीष्ः स्थाने व्यत्ययेन टाप् प्रत्ययः ॥ मोष्ठपदा अ-
 जैकपादेवत्या पूर्वाभाद्रपदा अहिर्बुध्न्यदेवत्या उत्तराभाद्रपदा च सुशर्म शोभनं
 सुखं गृहं वा आ वहन्तु इति क्रियानुषङ्गः ॥ रेवती पौष्णी मे मम भ-
 र्गो भाग्यम् आ वहन्तु । अश्वयुजौ अश्विदेवत्यौ आ वहताम् इति ।
 भरण्यः याम्यो मे मम रयि धनम् आ वहन्तु प्रापयन्तु । द्वितीय
 आकारः पूरणः ॥

[इति] प्रथमेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

“यानि नक्षत्राणि” [इति] सूक्तस्य नक्षत्रहोमे पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यानि नक्षत्राणि दिव्यन्तरिक्षे अप्सु भूमौ यानि नगेषु दिक्षु ।
प्रकल्पयन् चन्द्रमा यान्येति सर्वाणि ममैतानि शिवानि सन्तु ॥ १ ॥
यानि । नक्षत्राणि । दिवि । अन्तरिक्षे । अप्सु । भूमौ । यानि । नगेषु । दिक्षु ।
प्रकल्पयन् । चन्द्रमाः । यानि । एति । सर्वाणि । मम । एतानि । शि-
वानि । सन्तु ॥ १ ॥

दिवि द्युलोके अन्तरिक्षे मध्यमलोके अप्सु उदकेषु भूमौ पृथिव्यां न-
गेषु पर्वतेषु दिक्षु च यानि नक्षत्राणि दृश्यन्ते द्युलोके देवतात्मना अ-
न्तरिक्षे तेजोमण्डलाकारेण अप्सु प्रतिबिम्बनेन । उदये च अस्तमयकाले
च भूमिसमानदेशे पर्वतसमानप्रदेशे च प्रतीतेर्भूमिः पर्वताश्च अधिकर-
णत्वेन उच्यन्ते । दिक्षु प्रतीतिस्तु स्फुटा । चन्द्रमाः यानि नक्षत्राणि
प्रकल्पयन् प्रकल्पेण कल्पयन् संभोगसमर्थानि कुर्वन् प्रोक्ताह्वयन् एति प्रा-
प्नोति एतानि सर्वाणि नक्षत्राणि मम शिवानि सुखकराणि सन्तु भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

अष्टाविंशानि शिवानि शम्भानि सह योगं भजन्तु मे ।
योगं प्र पद्ये क्षेमं च क्षेमं प्र पद्ये योगं च नमोऽहोरात्राभ्यामस्तु ॥ २ ॥
अष्टाविंशानि । शिवानि । शम्भानि । सह । योगम् । भजन्तु । मे ।
योगम् । प्र । पद्ये । क्षेमम् । च । क्षेमम् । प्र । पद्ये । योगम् । च । नमः ।
अहोरात्राभ्याम् । अस्तु ॥ २ ॥

अष्टाविंशानि प्रत्येकम् अष्टाविंशतेः संख्यायाः पूरणानीति सर्वाणि
अष्टाविंशानीत्युक्तम् । ॥ पूरणार्थे इद्व्यये कृते “ति विंशतेर्द्विति”

१ A R G S १ for १. We with D K E V D C G.

1 S' omits the vi-argi in भूमिः. 2 S' अधिकरणेन. 3 S' प्रकल्पयन्.

इति तिश्दस्य लोपः । “द्वष्टनः संख्यायाम्” इति अष्टशब्दस्य आ-
 चमः ॥ । कृत्तिकेत्यादीनि भरणीत्यन्तानि शिवानि सुखदर्शनानि
 [शग्मानि] । सुखनामैतत् । सुखप्रदानि तानि सर्वाणि नक्षत्राणि मे म-
 दर्ष्य मम फलं दातुम् । ॥ “क्रियार्थोपपदस्य” इति चतुर्थी ॥ । स-
 हयोगम् सहभावम् ऐकमत्यं भजन्तु प्राप्नुवन्तु । नक्षत्राणां मदर्थं सहयो-
 गाद् अहं योगम् । अलम्ब्यवस्तुप्राप्तियोगः । तं प्र पद्ये पूर्वम् अल-
 व्यानि वस्तूनि नक्षत्रप्रसादाहमेव । क्षेमम् । लम्ब्यवस्तुपरिपालनं क्षेमः ।
 तं च प्र पद्ये । क्षेमस्य अन्वाचयशिष्टत्वेन अमाधान्यशङ्कां वारयितुं त-
 त्प्राधान्येन पुनराह क्षेमं प्र पद्ये योगं चेति । अनेन योगक्षेमयोः प्रा-
 धान्यम् । अहनि रात्रौ च नक्षत्राणां संचरणात् तयोरानुकूल्यकरणं न-
 मोहोरात्राभ्याम् अस्त्विति । ॥ अहश्च रात्रिश्च । “अहःसर्वैकदेशः”
 इति अच् समासान्तः ॥ । ताम्या नमः नमस्कारोस्तु ॥

तृतीया ॥

स्वस्तिर्मे सुप्रातः सुसायं सुदिवं सुमृगं सुशकुर्न मे अस्तु ।

सुहवर्ममे स्वस्ति^१ अमर्त्यं गत्वा पुनरायाभिन्नन्दन ॥ ३ ॥

स्वस्तिर्मे । मे । सुप्रातः । सुसायम् । सुदिवम् । सुमृगम् । सुशकु-
 र्नम् । मे । अस्तु ।

सुहवर्म । अन्ते । स्वस्ति । अमर्त्यम् । गत्वा । पुनः । आये । अभिन्-
 नन्दन ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्रे योगक्षेमप्रपदनं प्रार्थितं तद् विशिनष्टि । मे मम तत् व-
 क्षमाणं स्वस्ति इत्यविनार्थिनाम् । अविनश्वरं तत् फलं भवतु । सुप्रातः

१ ॥ स्वस्तिर्मे. De स्वस्तिर्मे changed to स्वस्तिर्मे which is further changed to
 स्वस्तिर्मे. We with A B C D E C. K K V स्वस्ति वन्ये with Sāyana. २ So we
 with A B C D K K R S V C. De P P J. ३ C D K K S De १ for १. We with V
 ४ P स्वस्तिर्मे. changed to स्वस्ति । ॥ १. P J स्वस्तिर्मे । K with Sāyana. २ P भायां ।
 We with P J.

1 ॥ om. the letters कृत्तिकेत्यादीनि भरणी°. 2 ॥ “विनाशः”.

प्रातःकालः शोभनः सुखो भवतु । ॥ प्रातरादिशब्दैः सह सुशब्दः
 समृद्धयर्थे समस्यते । स समासः अव्ययीभावः ॥ प्रातःकालाः
 सुकारित्वेन समृद्धा भवन्तु । सुसायम् सायंकाला अपि सुखाः समृद्धाः ।
 सुदिनम् दिनशब्दः अहोरात्रपरः सुखानि अहानि सुखा रात्रयश्च ।
 समृगम् मृगा हरिणादयः अर्थार्थम् अनुकूले नक्षत्रे गच्छतो मम भा-
 विफलसूचकत्वेन अनुकूलगतिचेष्टायुक्ता भवन्तु । एवं सुशकुनम् श-
 कुनाः काकादयः स्वरगतिचेष्टादिभिः अनुकूला मे सन्तु । एवं नक्ष-
 त्राणि संप्रार्थ्य नक्षत्राधिदेवताः प्रार्थयते । हे अग्ने । कृत्तिकानक्षत्रदेव-
 ताऽग्निः तदुपलक्षिताः सर्वनक्षत्रदेवता यूयं सुहवम् सुष्टु आह्वातुमर्हम् अ-
 मर्त्यम् अमरणधर्माणम् अविनश्वरं च्युलोकं स्वस्ति क्षेमेण गत्वा अभिन-
 न्दन् हविःप्रदातुन् अभिलक्ष्य दृष्यन् आय आगच्छ । ॥ प्रत्येक-
 विवक्षया एकवचनम् ॥ ॥ केवलोऽग्निरेव वा संबोध्यते । हे अग्ने
 सुहवम् ॥ हविः तत्तदेवताहं हविः अमर्त्यम् अमरणधर्मकं तत्तन्नक्षत्रदे-
 वतासंपं स्वस्ति क्षेमेण गत्वा । ॥ अन्तर्भीतण्यर्थः ॥ गमयित्वा
 पुनः अस्मान् अभिनन्दन् आय आगच्छ । ॥ इ गतौ । भौवा-
 दिकः । आङ्कर्वस्व लोटि हौ रूपम् ॥

चतुर्थी ॥

अनुहुवं परिहुवं परिवादं परिह्वम् ।

सर्वं रिक्तकुम्भान् पेरं तान्संवितः सुव ॥ ४ ॥

अनुऽहुवम् । परिऽहुवम् । परिऽवादम् । परिऽह्वम् ।

सर्वः । मे । रिक्तऽकुम्भान् । पेरं । तान् । संवित् । सुव् ॥ ४ ॥

अनुकूले नक्षत्रे धनार्थं गच्छतः पुरुषस्य भाविकार्यप्रतिबन्धकानि प-
 त्यादाह्वानादीनि दुर्निमित्तानि । तेषां निवारणम् आशास्ते । अनुह्वम्

१ D परिह्वम्. CR BC परिह्वम्. We with A SK K VD. २ A B C D R S G
 कुम्भान्पेर. De परं changed to पेर. We with V K K P. ३ A D S सुव. We with
 K R C E V D C G P P J. ४ P J परिह्वम्. We with P. ५ P J पुरातान्. We
 with P.

1 S' तत्तदेवताहं हविः मर्त्य. 2 B' 'दादीति.

पुरो गच्छतः पुरुषस्य नाम गृहीता पश्चाद्भागावस्थायिना पुरुषेण आ-
 ह्वानम् अनुहवः । परितः पार्श्वद्वये आह्वानं परिहवः । परुषभाषणं प-
 रिवादः । परितः सर्वतः क्षवः क्षुतं परिक्षवः । अथ वा वर्जनायं परि-
 शब्दः । वर्जिते वर्जिते प्रदेशे पुरोभागलक्षणे क्षुतं क्षवः परिक्षवः ।
 रिक्तकुम्भाः शून्यकलशः । तान् उक्तान् अनुहवादीन् दुर्निमित्तदोषान्
 मे मम कार्यार्थे गच्छतो मम हे सवितः सर्वस्य प्रसवितः अनुज्ञातदेव
 सर्वैः नक्षत्रदेवैः सहितः सन् परा सुवैः पराकुरु । ३ ध्रुवं प्रेरणे ।
 तौदादिकः ५ ॥

पञ्चमी ॥

अप॒पापं॑ परि॒क्ष्वं पु॒ण्यं भक्षी॑महि॒ क्ष्वम् ।

शि॒वा ते॒ पाप॑ नासि॒कां पु॒ण्यं ग॒च्छाभि॑ मे॒हता॑म् ॥ ५ ॥

अप॒डपा॑म । परि॒डक्ष्व॑म् । पु॒ण्यम् । भक्षी॑महि । क्ष्वम् ।

शि॒वा । ते॒ । पा॒प । नासि॒काम् । पु॒ण्यं ग॒ । च । अ॒भि । मे॒हता॑म् ॥ ५ ॥

अत्रापि दुर्निमित्तदोषपरिहार आशास्यते । पापम् पापावहम् अहि-
 तनिमित्तं परिक्ष्वम् कष्टप्रदेशे क्षुतम् अप । ३ उपसर्गश्रुतेयौग्यक्रिया-
 ध्याहारः ३ । अपगमयेम । न केवलम् अहितनिवारणं किं तु क्ष-
 वम् दुर्निमित्तरूपं क्षुतं पुण्यम् श्रेयस्करं भक्षीमहि लप्सीमहि । ३ भज
 सेवयाम् । आशीर्लुङि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् । “एकाच
 उपदेशेनुदात्तात्” इति इट्प्रतिषेधः ३ ॥ उत्तरार्धम् ऋषिग्वचनम् ।

१ So A B C D K R S V D c. P P J अप॒डपा॑म् । २ C E B C परि॒क्ष्वं । D परि॒-
 क्ष्वं changed to परि॒क्ष्वं । P परि॒डक्ष्वं । ३ So A B C D K R S V D c. ४ A B C D
 K R S V D c. all read: नासि॒कां पु॒ण्यं ग॒च्छाभि॑ मे॒हता॑म् । ५ So P P J. ६ P क्ष्वम् ।
 ७ P P J all read: पा॒प । नासि॒काम् । पु॒ण्यं ग॒ । च । अ॒भि । मे॒ । हुता॑म् । which makes
 as good sense as Śāyana's reading. There is nothing to prevent पु॒ण्यम् from
 meaning the same thing as पण्ड्यम् or something else which will suit the context
 equally well.

1 S' दभाषणं for परुषभाषणं. 2 S' वर्जिते for वसिते. 3 S' सः for सन्. 4 S' पु
 for ध्रु. 5 S' "श्रुतेः" for "क्रिया".

धनार्थं प्रयास्यतः पुरुषस्य पथि शिवागमनं शिवादर्शनं तद्धृनिश्रवणं नपुंसकदर्शनं च निषिद्धम् । तत्परिहारायाह । हे पुरुष शिवा । क्रोष्टुनामैतत् । नियतं स्त्रीलिङ्गम् । विरुद्धं शब्दायमानापि शिवा ते तव गच्छतः पापनाशिका दुर्निमित्तदोषनिवारिका भवतु । तथा षण्ढकः नपुंसकः पुरुषश्च अभिमेधताम् मोत्साहयतु । स्वदर्शनंस्पर्शनादिदोषं परिहार्यं त्वत्कार्यसिद्ध्यनुकूलो भवतु । ३ मेघु संगमे । भौवादिकः ३ । अभिमेधनं नाम मोत्साहनम् इति आपस्तम्बेनोक्तम् । “पत्नयोभिमेधन्ते” इति [आप० २३. १८] ॥

षष्ठी ॥

इमा वा ब्रह्मणस्पते विपूचीर्वात् ईरते ।

सुभीचीरिन्द्र ताः कृत्वा मर्ह्यं शिवतमास्कृधि ॥ ६ ॥

इमाः । याः । ब्रह्मणः । पते । विपूचीः । वातः । ईरते ।

सुभीचीः । इन्द्र । ताः । कृत्वा । मर्ह्यम् । शिवतमाः । कृधि ॥ ६ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । उत्तरार्धे इन्द्रेति निर्देशात् तस्य विशेषणम् एतत् । ब्रह्मणः मन्त्रसंघस्य पते स्वामित् सर्वमन्त्रप्रतिपाद्य इन्द्र इमाः परिहृयमाना [याः] प्राच्यादिदिशः । कर्म । वातः वात्यारूपो वायुः विपूचीः विष्वग्दर्शना ईरते ईरते । यथा प्राच्यादिदिग्बिभागो न भवति तथा परिभ्रमयतीत्यर्थः । माची वा प्रतीचीवत् प्रतीयते प्रतीची वा प्राचीवत् प्रतीयते अन्यदिगात्मना वा प्रतीयते तथा व्यामोहयतीति यावत् । महावाते वाति एवं भवतीति प्रसिद्धिः । २ विपूचीरिति । विपुशब्दोपपादाद् अञ्जतेः क्तिन् । “अञ्जतेश्चोपसंख्यानम्” इति डीप् । “अचः” इति अकारलोपे “चौ” इति दीर्घः । ईर गतो । आदादिकोनुदात्तेत् । “बहुलं छन्दसि” इति शपो लुगभावः ३ । हे इन्द्र ता विपूची-

१ ई नियतमाकृधि.

1 S' is confused here, reading धनार्थं प्रयासन् पुरुषेण पथि शिवागमनं शिवा क्रोष्टुनामैतत् । दर्शनं तत्परिहारायाह हे पुरुष —————नियतं &c. The emendation is conjectural. 2 S' स्वदर्शनंस्पर्शनादिदोषं. 3 S' शोपपरिहार्यं. 4 S' तत्कार्यं. 5 S' तत्तन्पो for पत्नयो. 6 S' विष्वग्दर्शना for विष्वग्दर्शना.

दिशः सध्रीचीः सहाय्यना यथास्थितप्रदेशवस्थाविनीः कृत्वा मह्यं मदर्थं
शिवतमाः अत्यर्थं सुखकारिणीः कृधि कुरु । ॥ सहपूर्वाद् अच्यतेः
किंनि “सहस्य सध्रिः” इति सध्यादेशः ॥

सप्तमो मन्त्रो यजूरूपः पठ्यते ॥

स्वस्ति नो अस्त्रभयं नो अस्तु नमोहोरात्राभ्यामस्तु ॥ ७ ॥

स्वस्ति । नः । अस्तु । अभयम् । नः । अस्तु । नमः । अहोरात्राभ्याम् ।
अस्तु ॥ ७ ॥

नः अस्माकम् । स्वस्ति इत्यविनाशिनाम् । तद् अस्तु । अभयम्
भयराहित्यं च नः अस्माकम् अस्तु । भयादिकं तु अहनि रात्रौ वा
संभवतीति तत्परिहारायाह । नमोहोरात्राभ्याम् अह्ने रात्रये च नमः
नमस्कारोस्तु ॥

[इति] प्रथमेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

प्रत्यहं कर्तव्ये राज्ञो वासगृहमापणकर्मणि शर्करामक्षेपानन्तरं “शा-
न्ता द्यौः” इति शान्तिसूक्तं जपेत् । “अथातो रात्रिसूक्तानां [विधिम्]
अनुक्रमिष्यामः” इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । “ज्यायुषम् [५. २८. ७]
“इति राज्ञे रक्षां कृत्वा असपत्नम् [१९. १६] इति शर्करा अभिमन्त्र्य
“अङ्गुष्ठात् प्रदक्षिणं प्रतिदिशं क्षिपेत् । शान्ता द्यौरिति जपित्वा राजानं
“वासगृहं नयेत्” इति [५०. ४. ५.] ॥

षिष्टरात्रिकल्पेपीदं शान्तिसूक्तं विनियुक्तम् [५०. ६. ५.] ॥

अस्य सूक्तस्य शान्तिप्रतिपादकत्वेन शान्तिगणे पाठाद् “आयुष्यः शान्तिः
स्वस्तिगण [ऐरावत्याम्” इति] [न० क० १८] ऐरावत्यादिषु विनियोगो
द्रष्टव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

शान्ता द्यौः शान्ता पृथिवी शान्तामिदमुर्वीक्षन्ति ॥

१ P omits मू in अभयम्. २ A B C D E S ३ for १. We with K K V.

१ S' रात्रौ. २ S' षिष्टषिष्टरात्रे कल्पे.

शान्ता उदन्वतीरपः शान्ता नः सन्तोषधीः ॥ १ ॥

शान्ता । द्यौः । शान्ता । पृथिवी । शान्तम् । इदम् । उरु । अन्तरिक्षम् ।

शान्ताः । उदन्वतीः । आपः । शान्ताः । नः । सन्तु । ओषधीः ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते सर्वतः शान्तिः प्रतिपाद्यते “या तेनोच्यते सा देवता” इति न्यायात् शान्तिरेव देवता । शान्तिर्नाम अनिष्टपरिहारेण सुखकारिरूपता । अतोत्र शान्तिकारिणः पदार्थविशेषान् आह शान्ता द्यौः इत्यादिना । द्यौः द्युलोकः शान्तास्तु । ॥ शम्भु उपशमे । कर्तारि क्तप्रत्ययः ॥ । दोषाणां शमयित्री स्वनिबन्धनोपद्रवशमनेन अस्य सुखकारिण्यस्त्वित्यर्थः । एवम् उत्तरत्रापि । पृथिवी प्रपिता भूमिः शान्तास्तु । इदं परिदृश्यमानम् उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् अन्तरा शान्तं मध्यमलोकः । उदन्वतीः उदन्वान् उदकवान् उदधिः । ॥ “उदन्वान् उदधौ च” इति उदकशब्दाद् भूतुषि उदन्भावो निपात्यते । “तत्र भवः” इति भवार्थे अण् । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” इति आदिवृत्तेरभावः । कार्ये वा कारणशब्दः । “वा छन्दसि” इति यणादेशाभावे पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ । [ता आपः शान्ताः सन्तु] ओषधीः ओषः पाको धीयते आस्त्विति ओषध्यः । ता नः शान्ताः सन्तु ॥

द्वितीया ॥

शान्तानि पूर्वरूपाणि शान्तं नो अस्तु कृताकृतम् ।

शान्तं भूतं च भव्यं च सर्वमेव शमेस्तु नः ॥ २ ॥

शान्तानि । पूर्वरूपाणि । शान्तम् । नः । अस्तु । कृतऽअकृतम् ।

शान्तम् । भूतम् । च । भव्यम् । च । सर्वम् । एव । शम् । अस्तु । नः ॥ २ ॥

पूर्वरूपाणि कार्यापेक्षया पूर्वरूपाणि कारणावस्थापनानि वस्तूनि कृताकृतम् कृतं कार्यजातम् अकृतम् अनिष्पन्नं नित्यं मे^१ मदर्थं शान्तानि [यज्ञा] मदीयानि पूर्वरूपाणि पूर्वाणि रूपाणि दुष्कृतफलभूतानि प्राक्तनानि जन्मानि शान्तानि सन्तु । पूर्वेषु जन्मसु तत्तत्कर्मणो भोगादेव तत्कृतानि-

छाभावः अतः किमिति एषां शान्तिवशासनम् इति । नैष दोषः । प्रा-
क्तनजन्मापादकस्य कर्मणोऽभावेऽपि तत्तज्जन्मकृतदुष्कृतकर्मण उन्तरत्र ति-
र्यगादिजन्मप्रापकत्वे तत्परिहाराय तच्छान्तिराशास्या । तथा मे^१ मदीयं
कृताकृतम् । इह कृतशब्देन सम्यग् अनुष्ठितं कर्म न विवक्ष्यते किं तु
विरुद्धम् आचरितम् अकृतम् अननुष्ठितं स्वाश्रमविहितं कर्म नित्यनैमित्ति-
करूपम् । तद् उभयं शान्ताम् अस्तु । ॥ “त्वेन नञ्विशिष्टेनानञ्”
इति कृतशब्दः अकृतेन समस्यते ॥ विरुद्धाचरणविहितानाचरणयोः
पतनहेतुत्वं स्मर्यते

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनम् ऋच्छति ॥

इति ॥ भूतम् उत्पन्नं भव्यम् भविष्यत् । परस्परसमुच्चयार्थं चकारौ ।
तद् उभयं शान्ताम् । किं बहुना । सर्वम् कालत्रयावच्छिन्नम् उक्तम्
अनुक्तं च सर्वं नः अस्माकं शम् दोषशमपितु सुखमेव भवतु ॥

तृतीया ॥

इयं या परमेष्ठिनी वाग् देवी ब्रह्मसंशिता ।

ययैव संसृजे घोरं तयैव शान्तिरस्तु नः ॥ ३ ॥

इयम् । या । परमेऽस्थिनी । वाक् । देवी । ब्रह्मसंशिता ।

यया । एव । संसृजे । घोरम् । तया । एव । शान्तिः । अस्तु । नः ॥ ३ ॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठिनी परमेष्ठिनो ब्रह्मणः पत्नी वा । ॥ “त-
त्पुरुषे कृति बहुलम्” इति सप्तम्या अलुक् ॥ ब्रह्मसंशिता ब्रह्मभि-
र्मन्त्रैः सम्यग् उद्देजिता सकलवैदिकवाक्यप्रतिपादितस्वरूपा इमं विद्वद्भिः
स्वात्मभूतेन सम्यग् अनुभूयमाना या वाग्देवी वर्तते ययैव वाग्देव्या घो-
रम् परेषाम् अरुन्तुदं वचः शापादिरूपं संसृजे सृष्टम् उच्चरितं तयैव
वाचा नः अस्मदर्थं शान्तिरस्तु वाचां सृष्टस्य घोरकर्मणः शान्तिर्भवतु ।

१ Do संसृजे changed to संसृजे. We with B D S K K C R V C.

1 ॥ शवोपशमयि for शम् दोषशमपितु. 2 S' उद्देजिता. 3 So S'. 4 S' सम्य-
दस्य for वाचा सृष्टस्य, which is conjectural.

यद् वाचा अनर्थजातम् उत्पन्नं तदेव स्वकृतम् अनर्थं परिहरत्वित्यर्थः ।
एवम् उत्तरयोर्मन्त्रयोरपि योज्यम् ॥

चतुर्थी ॥

इदं यत् परमेष्ठिनं मनो वीं ब्रह्मसंशितम् ।

येनैव संसृजे घोरं तेनैव शान्तिरस्तु नः ॥ ४ ॥

इदम् । यत् । परमेष्ठिनम् । मनः । वीम् । ब्रह्मसंशितम् ।

येन । एव । संसृजे । घोरम् । तेन । एव । शान्तिः । अस्तु । नः ॥ ४ ॥

परमेष्ठिनम् परमे उत्कृष्टे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । तेन सृष्टम् “तद-
सदेव सन्मनोकुरुत स्वाम् इति” [तै० ब्रा० २.२.९.१] [इति] सृष्ट्यादौ
मनःसृष्टिरुक्ता । ॥ आदिवृद्धभावश्चान्दसः ॥ ब्रह्मसंशितम्
ब्रह्मणा सृज्यविषये तीक्ष्णीकृतम् इदं सर्वजगन्मूलकारणं यत् मनः विद्यते
येनैव मनसा घोरं कर्म संसृजे तेनैव मनसा नः अस्मदर्थं मनःसृष्टस्य
घोरकर्मणः शान्तिरस्तु ॥

पञ्चमी ॥

इमानि यानि पञ्चेन्द्रियाणि मनःषेष्ठानि मे हृदि ब्रह्मणा संशितानि ।

यैरेव संसृजे घोरं तैरेव शान्तिरस्तु नः ॥ ५ ॥

इमानि । यानि । पञ्च । इन्द्रियाणि । मनःषेष्ठानि । मे । हृदि । ब्रह्मणा ।
सम्शितानि ।

यैः । एव । संसृजे । घोरम् । तैः । एव । शान्तिः । अस्तु । नः ॥ ५ ॥

मनः षष्ठं येषां तानि । पूर्वमन्ते मनसः पृथगुक्तावपि चक्षुरादिसर्वे-
न्द्रियाणां स्वस्वविषयज्ञाने मनःसाहाय्यस्य अवश्यम् अपेक्षणीयत्वाद् अ-

१ So all our MSS. Śāyana's text: यः. Śāyana has no comment on either. २ K
KCBV संसृजे. De संसृजे changed to संसृजे. We with B D S E V Cs. ३ A
B C D K K R S V De Cs पञ्चानि. P F J मनः । पञ्चानि. We with Śāyana. ४ K K V
संसृजे. De संसृजे changed to संसृजे We with B D R S Cs.

1 S' यतवानर्थं for यद् वाचा अनर्थं, which = conjecturally restored. 2 S' om.
तद्. 3 S' पृथगुक्तावपि.

त्रापि मनस उपादानम् । मनःसहितानि [इमानि यानि] पञ्च ज्ञा-
नेन्द्रियाणि मे हृदि हृदयप्रदेशे वर्तन्ते । हृदयं हि आत्मनिवासस्थानम् ।
सुषुप्तिकाले स्वस्वकारणरहितानि सर्वेन्द्रियाणि आत्मनि लीयन्त इति ह-
दीत्युक्तम् । इन्द्रियाणि विशिनष्टि । ब्रह्मणा चेतनेन आत्मना नियन्त्रा
संशितानि स्वस्वविषयेषु व्यापारितानि । विषयप्रवणत्वमेव संशितत्वम् ।
यैरेव इन्द्रियैः घोरम् पापावहं कर्म सृष्टेः सृष्टं तैरेव इन्द्रियैः सृष्टस्य
घोरकर्मणो नः अस्मदर्थं शान्तिः शमनम् अस्तु ॥

षष्ठी ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं विष्णुः शं प्रजापतिः ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो भवतर्पमा ॥ ६ ॥

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । विष्णुः । शम् । प्रजापतिः ।

शम् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शम् । नः । भवतु । अर्पमा ॥ ६ ॥

मित्रः सूर्यः अहरभिमानी । वरुणः रात्र्यभिमानी । विष्णुः व्यापको
देवः । [प्रजापतिः] प्रकर्षेण जायमाना देवतिर्यङ्मानुषादयः [प्रजाः]
तासां पतिः पालकः । इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः । बृहस्पतिः बृहतां देवानां
पतिः हितकारित्वेन पालकः । अर्पमा । अर्पितार्थातोः अर्पमन्शब्दो
निपातितः ॥ मित्रादयः अर्पमान्ताः सर्वे देवा नः अस्माकं शम
शान्त्यै भवन्तु । वाक्यभेदात् शम् इति पदस्य प्रतिवाक्यं प्रयोगः ॥

सप्तमी ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं विवस्वान्तमन्तकः ।

उत्पाताः पार्थिवान्तरिक्षाः शं नो दिविचरा ग्रहाः ॥ ७ ॥

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । विवस्वान् । शम् । अन्तकः ।

१ K R उत्पाताः. S उत्पाताः. De उत्पाताः changed to उत्पाताः. P उत्त्पाताः ।
We with A B C D R Gs and P J. २ A B C R Gs अन्तरिक्षान्तो. D अन्तरिक्षान्तो.
Siyana's text: उत्पाताः पार्थिवान्तरिक्षाः शं नो. We with K S R V Dc. ३ P विवस्वान् ।
We with P J.

उत्त॑ऽपाताः । पार्थि॑वा । आ॒न्तरि॑क्षाः । श॒म् । नः । दि॒विऽच॑राः ।
ग्रहाः ॥ ७ ॥

मित्रवरुणौ व्याख्यातौ । विवस्वान् विवासयति अपगमयति तम इति
विवस्वान् । ॥ विपूर्वाद् वसेर्वसुः । यद्वा धनस्य नाम विव इति । तद्
अस्यास्तीति मतुप् । "मादुषधायाः" इति वत्वम् ॥ अन्तकः
सर्वेषां प्राणिनाम् अन्तम् अवसानं करोतीति अन्तकः । ॥ अन्तो-
पपदात् करोतेः "होन्वन्नापि दृश्यते" इति डः ॥ पार्थिवाः पृ-
थिव्यां भवाः [आन्तरिक्षाः] अन्तरिक्षे मध्यमलोके भवा उत्पाताः । शं
भवन्तु इति शेषः । [दिविचराः] दिवि चुलोके चराः संचरन्तो ग्रहाः
कालचक्रवशात् परिभ्राम्यन्तः अङ्गारकाद्याः । मित्रादयः सर्वेपि नः अ-
स्माकं शम् दोषशमकाः सुखकरा भवन्तु ॥

अष्टमी ॥

शं नो भूमिर्वेप्यमा॑नां शु॒म॒ल्का नि॑हतं च॒ यत् ।

शं गा॒वो लो॑हित॒क्षीराः॑ शं भूमि॑रव ती॒र्य॒तीः ॥ ८ ॥

शम् । नः । भूमिः । वे॒प्य॒मा॒ना । शम् । उ॒ल्का । निः॒ऽह॑तम् । च॒ । यत् ।

शम् । गा॒वः । लो॑हित॒क्षीराः । शम् । भूमिः । अ॒व॒ । ती॒र्य॒तीः ॥ ८ ॥

पार्थिवान् आन्तरिक्षांश्च उत्पातान् आह । वेप्यमाना कम्पमा-
ना । ॥ व्यात्ययेन कर्तरि षण् प्रत्ययः ॥ यद्वा प्राणिसंहार-
ककालेन वेप्यमाना कम्प्यमाना । ॥ कर्मणि "सार्वधातुके यक्"
इति यक् प्रत्ययः ॥ सा भूमिः नः अस्माकं शम् शान्त्यै कम्प-
दोषपरिहाराय भवतु । तथा उल्कांनिहतम् उल्काभिः आधतज्वालारू-

१ See foot-note 1 on the previous page. २ So P P J. ३ P P J अन्तरिक्षाः । ४ B वेप्यमाणा. V वेप्यमाना. Dc K D C S वेप्यमाणाः. E वेप्यमानाः. ५ So we with A B C D R C: Dc. V शु॒म॒ल्कानि॑हतं. S शु॒म॒ल्कानि॑हतं. K K शु॒म॒ल्कानि॑हतं. ६ B O D R C: लो॒हितः. We with K K V Dc P P J. ७ So we with A B C D K K R S Dc C: V भूमि॑रवतीर्यती. ८ P P J वेप्यमाणाः । ९ P P J अवतीः । यतीः ।

1 S' वसेरवसुः । विव इति for वसेर्वसुः । यद्वा धनस्य नाम विव इति.

पेण पतन्तीभिर्वापितं दग्धं यद् विद्यते तच्च शम् अस्तु । [लोहित-
क्षीराः] लोहितमेव क्षीरं यासां ताः लोहितदोग्ध्यो गावश्च शम् दो-
घनिर्हारिका भवन्तु । अवदीर्यती अवदीर्यमाणा । ॥ दृ विदारणे ।
“वृत्त इद्धातोः” इति इत्थम् । “हलि च” इति दीर्घः । व्यत्य-
येन लटः शत्रादेशः ॥ अवदीर्यमाणा द्विधा भवन्ती भूमिश्च
शं भवतु । भूमिः कम्पनविदरणदोषजनितम् अनर्थं शमयतु । अन्त-
रिक्षम् उल्काभिहननजनितं दुरितं गावो लोहितदोहनजं शमयन्तु इति ॥

नवमी ॥

नक्षत्रमुल्काभिहतं शमस्तु नः शं नोभिचाराः शमु सन्तु कृत्वाः ।

शं नो निष्ठाता वल्गाः शमुल्का देशोपसर्गाः शमु नो भवन्तु ॥ ९ ॥

नक्षत्रम् । उल्काः । अभिहतम् । शम् । अस्तु । नः । शम् । नः । अ-

भिचाराः । शम् । ऊं इति । सन्तु । कृत्वाः ।

शम् । नः । निष्ठाताः । वल्गाः । शम् । उल्काः । देशोपसर्गाः ।

शम् । ऊं इति । नः । भवन्तु ॥ ९ ॥

उल्काभिहतम् समन्ताद् आकाशात् पतन्तीभिरास्यज्वालाभिरुपसृतं न-
क्षत्रम् । अभिचाराः मारणार्थं शत्रुभिः क्रियमाणानि कर्माणि । ॥ अ-
भिपूर्वाक्षरतेः “अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्” इति कर्मणि घञ् प्र-
त्ययः ॥ उशब्दः अप्यर्थे । कृत्वाः अभिचारकर्मभिरुत्पादिताः पि-
शाच्यः । अभिचारकर्माणि जहत्वात् स्वयमेव शत्रुसमीपम् आगत्य न
निघ्नन्ति किं तु हिंसिकाः पिशाचीरुत्पादयन्ति । तेभिचारास्ताः पिशा-
च्यश्च शम् उपद्रवशमनाय भवन्तु । ॥ “कृञः श च” इति स्त्रियां
करोतेः क्यप् प्रत्ययः । “ह्रस्वस्य पिति०” इति नुक् ॥ तथा नि-

१ So we with A B C D K K R S V D c O s (R S C s ० ह्रि) and P P J. २ A B C D R S C s नो निष्ठाता. D c नो निष्ठाता changed to नो निष्ठाता. P J निष्ठाताः । We with K K V D c P. ३ So we with A B C D K K R S V D c O s P J. P वल्गाः । ४ P P J उल्का ।

1 S' उल्काभिहननजनितं.

खाताः भूमावप्रकाशं निगूहिता वलंगाः । वलगाः पीडार्थं भूमेरधो
बाहुप्रदेशे निखन्यमाना अस्थिकेशादिवेष्टिता विषवृक्षादिनिर्मिताः पुंस्तल्यो
वलगा इत्युच्यन्ते । तथा च तैत्तिरीयके “रक्षोहणो वलगहनः” इत्यत्र
समान्नायते । “असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन् ।
तान् बाहुमात्रेण्वविन्दन् । तस्माद् बाहुमात्राः खायन्ते” इति [तै० सं०
६.२.११.१] । तेपि वलगा नः अस्माकं शम् भवन्तु । उल्काः आ-
काशान्निर्घृतन्त्य आयतज्वालाः । उल्कादर्शनम् अनर्थकारि । उल्काः
स्वदर्शनजनितं बुरितं शमयन्तु । देशोपसर्गाः देशे जनपदे उपसर्गा
ईतिवाधाः । उशब्दश्चार्थः । तेपि शम् शान्ता भवन्तु ॥

दशमी ॥

शं नो ग्रहाञ्चान्द्रमसाः शमादित्यश्च राहुणा ।

शं नो मृत्युर्धूमकेतुः शं रुद्रास्तिग्मतेजसः ॥ १० ॥

शम् । नः । ग्रहाः । चान्द्रमसाः । शम् । आदित्यः । च । राहुणा ।

शम् । नः । मृत्युः । धूमकेतुः । शम् । रुद्राः । तिग्मतेजसः ॥ १० ॥

चान्द्रमसाः चन्द्रमसः संवन्धिनश्चन्द्रमण्डलस्य भेदकाः संघर्षका ये
अङ्गारकाद्या ग्रहाः सन्ति ते [नः] शं भवन्तु । राहुणा ग्रहेण अस्त
आदित्यश्च शम् शान्त्यै भवतु । आदित्यस्य अतितेजस्वित्वेन इतरग्रहैरुप-
सर्वाभावाद् राहुणेति विशेषितम् । तथा मृत्युः भारको धूमकेतुः उत्पातः ।
धूमकेतोरनिष्टकारित्वं कौशिकेन सूचितम् । “अथ यच्चैतद् धूमकेतुः सप्त-
जघ्नीन् उपधूपयति तद् अयोग्येमाशङ्कम् इत्युक्तम्” [इति कौ० १३.
३५.] । स धूमकेतुः शम् दोषनिर्घाताय भवतु । तिग्मतेजसः तीक्ष्णतेजसो
रुद्राः रोदका एतत्संज्ञका देवाश्च स्वतेजःसंतापकम् उपद्रवं परिहरन्तु ॥

१ A V C. दित्यः शं. K' दित्यश्च शं राहुणा corrected from दित्यः शं राहुणा. B' दित्य-
त् शं. C D E दित्यः शं. De दित्याः संराहुणा changed to दित्यः शं राहुणा. S' दित्यः
शराहुणा changed to दित्यश्च राहुणा. P J शराहुणा 1. P' शराहुणा 1. K V with Sāyana.
We with S. २ P केतु 1. We with P J.

1 S' उत्तल्यो. 2 S' अगुरो. 3 So S'. निपतन्त्यः ? 4 S' श्रवमाणात्.

एकादशी ॥

शं रुद्राः शं वसवः शमादित्याः शमन्नयः ।

शं नो महर्षयो देवाः शं देवाः शं बृहस्पतिः ॥ ११ ॥

शम । रुद्राः । शम । वसवः । शम । आदित्याः । शम । अन्नयः ।

शम । नः । महोऽक्षर्यः । देवाः । शम । देवाः । शम । बृहस्पतिः ॥ ११ ॥

रुद्राः एकादशः । वसवः अष्टौ । आदित्याः द्वादशः । अन्नयः चै-
तानिकास्त्रयः सभ्याषसय्याभ्यां सह पञ्च वा । एकः स्मात्तो वाग्निः ।
महर्षयः सप्त । देवाः द्योतमानास्तेजोरूपाः । महर्षिविशेषणम् एतत् ।
देवाः इन्द्रादयः । बृहस्पतिः तेषां पुरोधाः । एते रुद्रादयः [नः] शम
शान्त्यै भवन्तु ॥

द्वादशी ॥

ब्रह्म प्रजापतिर्धाता लोका वेदाः संसृष्टयोन्नयः ।

तैर्मे कृतं स्वस्वयनमिन्द्रो मे शर्म यच्छतु ब्रह्मा मे शर्म यच्छतु ।

विश्वे मे देवाः शर्म यच्छन्तु सर्वे मे देवाः शर्म यच्छन्तु ॥ १२ ॥

ब्रह्म । प्रजापतिः । धाता । लोकाः । वेदाः । संसृष्टयोन्नयः । अन्नयः ।

तैः । मे । कृतम् । स्वस्वयनम् । इन्द्रः । मे । शर्म । यच्छतु । ब्रह्मा । मे ।

शर्म । यच्छतु ।

विश्वे । मे । देवाः । शर्म । यच्छन्तु । सर्वे । मे । देवाः । शर्म । य-

च्छन्तु ॥ १२ ॥

१ A C D S C शमन्नयः. We with K K R V D c P P J. २ K K R D महर्षयो. R
महर्षयो. S महर्षयो. V महर्षयो. C महर्षयो. D महर्षयो changed to महर्षयो.
P J महर्षयो. P महर्षयो. ३ P P देवाः. J देवाः changed to देवाः. ४ P J
देवाः. We with P. ५ R संसृष्टयो. S संसृष्टयो. D देवाः संसृष्टयो changed to देवाः
संसृष्टयो. C देवाः संसृष्टयो. R देवाः संसृष्टयो changed to देवाः संसृष्टयो. J देवाः
changed to देवाः. We with A B C D V.

1 S' वाग्निः for वाग्निः.

ब्रह्म । ॥ बृहतेर्मनिन् प्रत्ययः ॥ देशकालानवच्छिन्नं सच्चि-
दानन्दलक्षणं परं ब्रह्म । प्रजापतिः प्रजानां पालकः सर्वनियन्ता स-
र्वान्तर्यामी । धाता सर्वस्य धाता चतुर्मुखो ब्रह्मा । वेदाः साक्षाद्य-
त्वारः । लोकाः सप्तसंख्याकाः । सप्तर्षयः प्रसिद्धाः । अग्नयः व्याख्या-
ताः । तैः सर्वैः मे मम स्वस्त्ययनम् । स्वस्तीति अविनाशिनाम् ।
तस्य अयनं प्राप्तिः कृतम् स्वस्त्ययनं क्षेमप्रापणं कृतम् । ॥ “आशं-
सायां भूतवच्च” इति भूतवत् प्रत्ययः ॥ इन्द्रो मे शर्म सुखं
यच्छतु मयच्छतु । ॥ दाण् दाने । “पाप्मा” इत्यादिना यच्छा-
देशः ॥ एवं ब्रह्मा मे इत्याद्यास्त्रयः पर्याया व्याख्येयाः ॥

तृयोदशी ॥

यानि कानि चिच्छान्तानि लोके सप्तऋषयो विदुः ।

सर्वाणि शं भवन्तु मे शं मे अस्तभयं मे अस्तु ॥ १३ ॥

यानि । कानि । चित् । शान्तानि । लोके । सप्तऋषयः । विदुः ।

सर्वाणि । शम् । भवन्तु । मे । शम् । मे । अस्तु । अभयम् । मे ।

अस्तु ॥ १३ ॥

उक्तानुक्तानि शान्तिकारणानि संगृह्य आह । सप्तर्षयः अतीन्द्रिया-
र्षद्रष्टारो लोके सर्वेषु लोकेषु यानि कानि चिद् वस्तूनि शान्तानि
शान्तिकारणानि विदुः जानन्ति तानि सर्वाणि मे शं भवन्तु ॥ एत-
त्तूष्णप्रतिपाद्यस्यार्थस्व संग्रहेण वचनम् शं मे अस्तभयं मे अस्त्विति ।
“शान्ता धौः” इत्यादिना द्युलोकादयः शान्ता भवन्तु इति यद् उ-
क्तं तस्यायम् अर्थः । मे शम् अस्तु सर्वतः सुखम् अस्तु । अभ-
यम् भयराहित्यं चास्त्विति ॥

१ R 'नि लोके सप्तर्षयो. A 'नि लोके सप्त ऋषयो. B 'नि लोके सप्तर्षयो. C 'नि लोके
सप्तर्षयो. D 'नि लोके सप्तऋषयो changed to 'नि लोके सप्तऋषयो. D 'नि लोके सप्तऋषयो.
C 'नि लोके सप्तर्षयो. P J लोके. We with K V Dc P. २ P विदुः. 1. We with P J.

1 S' omits न in 'कालानव'. 2 S' उक्तानुक्तानि.

चतुर्दशी ॥

अनृगात्मकश्चतुर्दशो मन्त्र एवम् आम्नायते ।

पृथिवी शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिर्यौः शान्तिरापः शान्तिरोपधयः शान्ति-
र्वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे मे देवाः शान्तिः सर्वे मे देवाः शान्तिः शा-
न्तिः शान्तिः शान्तिभिः ।

ताभिः शान्तिभिः सर्वे शान्तिभिः शर्मयामोहं यदिह घोरं यदिह क्रूरं
यदिह पापं तच्छान्तं तच्छिवं सर्वमेव शर्मस्तु नः ॥ १४ ॥

पृथिवी । शान्तिः । अन्तरिक्षम् । शान्तिः । यौः । शान्तिः । आपः । शा-
न्तिः । ओपधयः । शान्तिः । वनस्पतयः । शान्तिः । विश्वे । मे । दे-
वाः । शान्तिः । सर्वे । मे । देवाः । शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ।
शान्तिभिः ।

ताभिः । शान्तिभिः । सर्वे । शान्तिभिः । शर्म । अयाम् । अहम् ।
यत् । इह । घोरम् । यत् । इह । क्रूरम् । यत् । इह । पापम् । तत् ।
शान्तम् । तत् । शिवम् । सर्वम् । एव । शर्म । अस्तु । नः ॥ १४ ॥

पृथिव्यादयः शान्तिरूपा भवन्तु । शान्तिभिः उक्ताभिः पृथिव्यादिशा-
न्तिभिः शान्तिः निरुपपदा सर्वसाधारणभूता शान्तिरपि शान्तिर्भवतु इत्या-
शास्यते । शान्तेरपि शान्तिर्ब्रह्म तैत्तिरीयके समास्नायते । “शान्तिरेव शा-
न्तिर्मे अस्तु शान्तिरिति” [तै० आ० ४. ४२. ५] । ताभिः शान्तिभिः [सर्व-]
शान्तिभिः । अहम् । ४ “सुषां सुलुक्” इति जसः सुः ४ । वयं
शर्मयामः अपगमयामः । किं तद् इति तद् आह । इह अस्मिन्
कर्मणि यद् घोरम् भयंकरं विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलप्रापकं यद्

१ A B E D S̄ Dc Cs P̄ J omit शान्तिः. We with K C P K̄ V P. २ So we with A B
C D R K K̄ S̄ V Dc Cs P̄ P̄ J. ३ B C D C. E S̄ शान्तिभिः शर्म. We with V K K̄ A
Dc. ४ A adds a तं after पापं. ५ P̄ P̄ J distinctly सर्वे । शान्तिः १. ६ P̄ P̄ J शर्मय ।
मोहम् ।

1 S' Sāyana's text reads सर्वशान्तिभिः as ours does.

अस्ति । एतस्यैव विवरणम् यद् इह कूरं यद् इह पापम् इति । अथ वा त्रिर्वचनेन दोषशमयितृत्वं निश्चितं भवतीति यद् इह घोरम् इत्यादि त्रिर्वचनम् । एवं तच्छान्तं तच्छिवम् इति शान्तिशिवशंशदैस्त्रिर्वचनम् । यथा कर्मान्तरेषु “अदीक्षिष्टायं ब्राह्मणः” [तै०सं० ६.१.४.३] इत्यादिषु आवेदनरूपेषु विरुपांशुवचनम् त्रिरुच्चैर्वचनम् एवम् अत्रापि । सर्वथा घोरं कर्म शमयामः । तच्च सर्वथा शान्तं भवत्वित्यर्थः ॥

इति एकोनविंशे काण्डे प्रथमेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

प्रथमोनुवाकः समाप्तः ॥

द्वितीयेनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र “शं न इन्द्राग्नी” इति प्रथमसूक्तत्रयस्य अहरहः पुरोहितेन कर्तव्ये राज्ञः शय्यागृहप्रवेशनकर्मणि शान्त्यर्थजपे विनियोगः । “अथातो रात्रीसूक्तानां [विधिम्] अनुकमिष्यामः” इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । “शान्ता द्यौरिति जपित्वा राजानं वासगृहं नयेत्” इति [प० ४. ५.] ॥ अत्र शान्ता द्यौरित्येकेन शान्त्यर्थप्रतिपादकं समनन्तरम् इदं सूक्तद्वयं गृह्यते । यवैकेन प्रतीकेन समानार्थं समानदेवायं समानार्थं वा समनन्तरं सूक्तं गृह्यते तद् अर्थसूक्तम् इति अथर्वणां परिभाषणात् ॥

तथा अनेन सूक्तत्रयेण “शान्ता द्यौः” इति पूर्वेण च तुलापुरुषमहादाने आज्यहोमं कुर्यात् । “अथातस्तुलापुरुषविधिं व्याख्यास्यामः” इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । “प्राक्तन्त्रम् आज्यभागानां कृत्वा महाव्याहृतिसावित्रीशान्तिब्रह्मर्जज्ञानम् इति हुत्वा” इति [प० ११. १.] । अत्र शान्तिपदेन शान्त्यर्थप्रतिपादकम् इदं सूक्तत्रयं पूर्वं च गृह्यते ॥

अस्य सूक्तत्रयस्य शान्तिप्रतिपादकत्वेन शान्तिगणे पाठाद् “आयुष्यः शान्तिः स्वस्तिगण ऐरावत्याम्” [न०क० १८.] इत्यादिषु विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या ।

शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ॥ १ ॥

शम । नः । इन्द्राग्नी इति । भवताम् । अर्वऽभिः । शम । नः । इन्द्रा-
वरुणा । रातऽहव्या ।

शम । इन्द्रासोमा । सुविताय । शम । योः । शम । नः । इन्द्रापूषणा ।
वाजऽसातौ ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी युवाम् अवोभिः रक्षाभिः नः अस्माकम् अस्मभ्यं वा
शम शान्त्यै सकलदुःखनिवारणाय भवताम् । ॥ इन्द्राग्नी इत्यत्र
“आमन्त्रितस्य च” इति आष्टमिकं सर्वानुदास्तवम् ॥ रातहव्या
रातहव्यौ यजमानैर्देवहविष्कौ इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ । ॥ “देव-
ताद्वन्द्वे च” इति आनङ् उभयपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ शं नः । भ-
वताम् इत्यनुपङ्गः । इन्द्रासोमा इन्द्रासोमौ सुविताय । सुखनामैतत् ।
तुष्टु प्राप्तव्याय । ॥ सुपूर्वाद् एतेः कर्मणि क्तः । तन्वादिवाद् उ-
वङ् आदेशः ॥ सुखाय शं भवताम् । ॥ शं योः इति पदयो-
रर्थो यास्केनोक्तः । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् इति
[नि० ४. २१.] । शमु उयशमे । अु मिश्रणामिश्रणयोः । उभयत्र
“अन्येभ्योपि दृश्यन्ते” इति विच् प्रत्ययः ॥ शमनाय यावनाय
च । केचिद् एवं व्याचक्षिरे । “शम आत्महेतुकं सुखम् योः विषययो-
गनिमित्तं सुखम्” इति । इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणौ । ॥ “वा षपू-
र्वस्य निगमे” इति पूषन्शब्दस्य दीर्घाभावः ॥ वाजसातौ । यु-
द्धनामैतत् । बाजो वेगः वेगेन सातिः अवसानं विनाशो योद्धृणां भ-
वति यवेति वाजसातिः युद्धं तत्र । अथ वा वाजः अन्नं तद्वाभा-
र्चम् । ॥ विषयसप्तमी ॥ शं नो भवताम् । ॥ यो अ-
न्तर्कर्मणि । “स्त्रियां क्तिन्” । “अतिथूतिः” इत्यादिना निपातनाद्

१ P J सुविताय । Wo with P.

1 S' अहोरक्षाभिः though Sayana's text is all right. 2 S' ऽहविष्कौ. 3 S' चेति स-
मानम् for च इति आनङ्. 4 S' व्याचक्षे for व्याचक्षिरे.

आत्वं द्रष्टव्यम् । अथ वा षण् संभक्तौ । अस्मात् किनि “जनस-
नखनां सन्दलोलः” इति आत्वम् ॥

द्वितीया ॥

शं नो भगः शम् नः शंसो अस्तु शं नः पुरंधिः शम् सन्तु रायः ।

शं नः सत्यस्य सुयमस्य शंसः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥ २ ॥

शम् । नः । भगः । शम् । ऊं इति । नः । शंसः । अस्तु । शम् । नः ।

पुरंधिः । शम् । ऊं इति । सन्तु । रायः ।

शम् । नः । सत्यस्य । सुयमस्य । शंसः । शम् । नः । अर्यमा । पुरुजा-
तः । अस्तु ॥ २ ॥

भगः भजनीयो देवः । ॥ “पुंसि संज्ञायाम्” इति भजतेर्प-
मत्ययः ॥ नः अस्माकं शम् अस्तु । शंसः सर्वैः स्तूयमानः ।
एकदेशेन व्यपदेशः । नराशंसो नाम देवः । उशब्दः अवधारणे । शम्
एव नः अस्तु । पुरंधिः पूर्णा धीयते निधीयते संचार्यते इति पुरंधिर्बु-
द्धिः शं नः अस्तु । रायः धनानि सुखयैव सन्तु । सुयमस्य सुष्ठु
यन्तव्यस्य शोभनवर्मयुक्तस्य वा । “अहिंसासत्त्वास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा
यमाः” इति [पा०सू० २.३०] यमस्वरूपं पातञ्जले विहितम् । तादृशस्य
सत्यस्य शंसः वचनं नः अस्माकं सुखाय भवतु । पुरुजातः बहुमादु-
र्भावः अर्यमा देवः शं नोस्तु ॥

तृतीया ॥

शं नो याता शम् धर्ता नो अस्तु शं न उरुंची भवतु स्वधाभिः ।

शं रोदसी ब्रह्मती शं नो अग्निः शं नो देवानां सुहृद्वानि सन्तु ॥ ३ ॥

१ A B D सुयमेत्तु. Dc सुयमेत्तु changed to सुयमेस्य. Os सुयमेस्य changed to सुय-
मेत्तु. P *यमेत्तु. We with CKRS VPJ. २ A B उरुंची. We with CDKRR
S V Cc Dc.

1 S' om. अथ वा षण् संभक्तौ. 2 S' *मय* for *यम*. 3 S' om. *सत्यस्य*. 4 S' पातञ्जले.

शम् । नः । धाता । शम् । अं इति । धर्ता । नः । अस्तु । शम् । नः ।
उरुची । भवतु । स्वधामिः ।

शम् । रोदसी इति । बृहती इति । शम् । नः । अद्रिः । शम् । नः । दे-
वानाम् । सुहवानि । सन्तु ॥ ३ ॥

धाता विधाता सर्वस्य देवः नः अस्माकं शम् अस्तु । धर्ता विधा-
रयिता पुण्यपापानाम् वरुणः शम् एव नः अस्तु । उरुची विस्तीर्ण-
गमना विवर्तगेमना वा पृथिवी कथ्यते । स्वधामिः अनैः सह नः अ-
स्माकं शं भवतु । बृहती बृहत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ शं भवताम् ।
अद्रिः पर्वतः शं नो भवतु । नः अस्मदीयानि देवानां सुहवानि सुपु-
तयः शं सन्तु ॥

चतुर्थी ॥

शं नो अग्निज्योतिरनीको अस्तु शं नो मित्रावरुणावश्विना शम् ।

शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं न इषिरौ अग्निं वातु वातः ॥ ४ ॥

शम् । नः । अग्निः । ज्योतिःऽअनीकः । अस्तु । शम् । नः । मित्रावरु-
णौ । अश्विनौ । शम् ।

शम् । नः । सुकृताम् । सुकृतानि । सन्तु । शम् । नः । इषिरः । अग्निं ।
वातु । वातः ॥ ४ ॥

ज्योतिरनीकः ज्योतींषि अनीके मुखे यस्य स तादृशोऽग्निः अङ्गना-
दिगुणयुक्तो देवः नः अस्माकं शम् अस्तु । मित्रावरुणौ नः शं भव-
ताम् । अश्विना अश्विनौ शं स्ताम् । सुकृतां पुण्यकर्मणाम् । ॥ “सु-
कर्मपाप” इति किप् प्रत्ययः ॥ । सुकृतानि सुपु कृतानि पुण्यानि
नः शं सन्तु । इषिरः गमनशीलो वातः वायुः शम् शान्त्यर्थं नः अ-
ग्निं वातु अस्मान् अभिलक्ष्य प्रवातु ॥

१ P P J ऊरुची । २ P वातु । We with P J.

१ S' विषमि° for विपते°, the emendation being conjectural २ S' भवाम्, ३ S' पूर्वतः.

पञ्चमी ॥

शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहृतौ शमन्तरिक्षं दृश्ये नो अस्तु ।

शं न ओषधीर्वनिनो भवन्तु शं नो रजसस्पातिरस्तु जिष्णुः ॥ ५ ॥

शम् । नः । द्यावापृथिवी इति । पूर्वहृतौ । शम् । अन्तरिक्षम् । दृश्ये ।

नः । अस्तु ।

शम् । नः । ओषधीः । वनिनः । भवन्तु । शम् । नः । रजसः । पातिः ।

अस्तु । जिष्णुः ॥ ५ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्वहृतौ देवानां प्रथमस्तोत्रार्थम् । यद्वा पूर्वे पूर्वं जाता देवा ह्रयन्ते इज्यन्ते आह्रयन्ते वेति पूर्वहृतिर्यज्ञः तत्र शं नः स्ताम् । अन्तरिक्षम् मध्यमलोकः दृश्ये दर्शनाय शं नो अस्तु । ओषधीः ओषधयः वनिनः वनरूपसमुदायिनो वृक्षाश्च शं नो भवन्तु । रजसः लोकस्य पतिः पालकः जिष्णुः जयशील इन्द्रः शं नोस्तु ॥

षष्ठी ॥

शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।

शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलापः शं नस्तथा आभिरिह शृणोतु ॥ ६ ॥

शम् । नः । इन्द्रः । वसुभिः । देवः । अस्तु । शम् । आदित्येभिः । वरुणः । सुशंसः ।

शम् । नः । रुद्रः । रुद्रेभिः । जलापः । शम् । नः । तथ । आभिरिह । शृणोतु ।

इह । शृणोतु ॥ ६ ॥

इन्द्रो देवः वसुभिः एतत्संज्ञकैर्देवैः सार्धं नः अस्माकं शम् अस्तु । सुशंसः शोभनस्तुतिर्वरुणः आदित्येभिः आदित्यैः सार्धं शं नोस्तु । जलापः । सुखनाम्नत । जलापः सुखं तद् अस्यास्तीति । अर्श-आदिवाद् अच् प्रत्ययः ॥ सुखकरो रुद्रो रुद्रेभिः रुद्रैः सार्धं शं

१ B जिष्णुः. २ P P J अन्तरिक्षः ।

१ B' आह्रयन्ते. ॥ B' देवहृति' for पूर्वहृति'. ३ B' omits यः in जलापः.

नोस्तु । त्वष्टा सर्वप्राणिनां रूपाणि विकुर्वन् देवः प्राभिः देवपत्नीभिः
सार्धं शं नोस्तु । इह अस्मिन् कर्मणि शृणोतु च । नः स्तोत्रम् इति शेषः ॥

सप्तमी ॥

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो आवाणः शम्भुं सन्तु यज्ञाः ।

शं नः स्वरूपां मितर्यो भवन्तु शं नः प्रस्वः शम्भुं वेदिः ॥ ७ ॥

शम् । नः । सोमः । भवतु । ब्रह्म । शम् । नः । शम् । नः । आवाणः ।

शम् । ऊं इति । सन्तु । यज्ञाः ।

शम् । नः । स्वरूपाम् । मितर्यः । भवन्तु । शम् । नः । प्रस्वः । शम् । ऊं

इति । अस्तु । वेदिः ॥ ७ ॥

सोमः लतारूपः अभिषूयमाणः शं नोस्तु । ब्रह्म स्तोत्रशस्त्रात्मकं शं
नोस्तु । आवाणः अभिषवसाधनभूताः शं नः सन्तु । यज्ञाः सोमनि-
र्वर्त्याः क्रतवः शम् एव सन्तु । स्वरूपाम् । ॥ लुप्तमत्वर्णीयः ॥ स्वरू-
पमतां यूपानां मितर्यः उन्मानानि शं नो भवन्तु । प्रस्वः प्रकर्षेण सू-
यमाना जायमाना ओषधयः चरुपुरोडाशसंपादिकाः शं नः सन्तु । ॥ प्र-
स्व इति । प्रपूर्वात् सूयतेः क्तिप् । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेण अन्तोदात्तः ।
ततः परस्य जसः “उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य” इति स्वरि-
तत्वम् ॥ उशब्दः अवधारणे । वेदिः शम्भेवास्तु । ॥ “मय
उजो वो वा” इति उशब्दस्य वकारः ॥

अष्टमी ॥

शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु शं नो भवन्तु मदिशश्चतस्रः ।

शं नः पर्वता भुवयो भवन्तु शं नः सिन्धवः शम्भुं सन्तार्यः ॥ ८ ॥

शम् । नः । सूर्यः । उरुचक्षाः । उत । एतु । शम् । नः । भवन्तु । मदि-

शः । चतस्रः ।

शम् । नः । पर्वताः । भुवयः । भवन्तु । शम् । नः । सिन्धवः । शम् । ऊं

इति । सन्तु । आर्यः ॥ ८ ॥

उरुचक्षाः विस्तीर्णतेजाः उरुभिर्वहुभिर्दृश्यमानो वा । ॥ “अस-
नयोः प्रतिपेधो वक्तव्यः” इति ख्याजादेशाभावः ॥ सूर्यो नः अ-
स्माकं शम् शान्त्यर्थम् उदैतु ॥ चतस्रः प्रदिशः महादिशः शं नो भ-
वन्तु ॥ भुवयः भुवाः । ॥ भु सूर्ये । औणादिकः किमत्ययः । उ-
चङ् आदेशः ॥ स्थिराः पर्वताः शं नो भवन्तु ॥ सिन्धवः स्पन्द-
माना नद्यः नः शं सन्तु । शम् एव सन्तु आपः ॥

नवमी ॥

शं नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।

शं नो विष्णुः शम् पूषा नो अस्तु शं नो भवित्रं शम्बस्तु वायुः ॥ ९ ॥

शम् । नः । अदितिः । भवतु । व्रतेभिः । शम् । नः । भवन्तु । मरुतः ।
सुअर्काः ।

शम् । नः । विष्णुः । शम् । ऊं इति । पूषा । नः । अस्तु । शम् । नः ।
भवित्रम् । शम् । ऊं इति । अस्तु । वायुः ॥ ९ ॥

अदितिः अखण्डनीया देवमाता व्रतेभिः व्रतैः कर्मभिः सार्धं नः अ-
स्माकं शं भवतु । स्वर्काः । ॥ अर्कोर्चतेः स्तुतिकर्मणः इति या-
स्कः ॥ सुदुतयो मरुतः नः शं भवन्तु । शं नोस्तु विष्णुः । शम्
एव पूषा नो अस्तु । भवित्रम् भुवनम् उदकम् अन्तरिक्षं वा शं नो-
स्तु । ॥ “अर्तिलूधूसूस्त्रनोसह” इति विहित इजमप्ययो भषतेरपि
व्यत्ययेन उत्पन्नः ॥ उशब्दः अवधारणे । वायुः शम् शान्त्यर्थमे-
वास्तु । ॥ “मय उजो वो वा” इति उजो यकारादेशः ॥

दशमी ॥

शं नो देवः संविता त्रायमाणः शं नो भवन्तुषसो विभातीः ।

शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शंभुः ॥ १० ॥

१ BSC मूलं. We with DKRV Do Co.

18' नयंतु.

शम् । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । शम् । नः । भवन्तु । उपसः ।
विडभातीः ।

शम् । नः । पर्जन्यः । भवन्तु । प्रजाम्यः । शम् । नः । क्षेत्रस्य । पतिः ।
अस्तु । शम्भुः ॥ १० ॥

त्रायमाणः रक्षन् भयेभ्यः सविता सर्वस्य प्रेरको देवः नः शं भवतु ।
विभातीः विभात्यो व्युच्छन्त्यः । ॥ “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्ण-
दीर्घः ॥ उपसः उषोभिमानिन्यो देवताः नः शं भवन्तु । पर्जन्यः
वृष्टिप्रदो नः अस्माकं प्रजाम्यः [शं भवतु] । शंभुः सुखस्य भावयिता
क्षेत्रस्य पतिः ।

रुद्रं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिद् अग्निम् अथापरे ।

स्वतन्त्र एव वा कश्चित् क्षेत्रस्य पतिरुच्यते ॥

एतत्संज्ञको देवः नः अस्माकं शम् शान्त्यै अस्तु भवतु । ॥ “वि-
मसंभ्यो दुर्संज्ञायाम्” इति विमसमुपपदाद् भवतोर्विहितो दुर्मत्ययः शंपू-
र्वादपि व्यत्ययेन भवति ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“शं नः सत्यस्य” इति सूक्तस्य राज्ञीकत्यादिषु शान्त्यर्चनये पूर्वसू-
क्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तः शम्भुं सन्तु गावः ।

शं नः ऋभवं सुकृतं सुहस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥

शम् । नः । सत्यस्य । पतयः । भवन्तु । शम् । नः । अर्वन्तः । शम् । ऊं
इति । सन्तु । गावः ।

शम् । नः । ऋभवं । सुकृतं । सुहस्ताः । शम् । नः । भवन्तु । पितरः ।
हवेषु ॥ १ ॥

सत्यस्य पतयः पालयितारः सत्यशीला देवाः नः अस्माकं शम् शान्त्यै

भवन्तु । अर्वन्तः अश्वाः शं नो भवन्तु । शम् एव सन्तु गावः धेनवः ।
 सुकृतः सुकृतकर्माणः कर्मणैव देवत्वं प्राप्ताः सुहस्ताः शोभनहस्ताश्चमस-
 तक्षणादिषु कुशलहस्ता ऋभवः एतत्संज्ञकाः कर्मदेवाः । तथा च दाश-
 तयाम् आर्भवसूक्ते समाम्नायते । “एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयं निश्च-
 र्मणो गाम् अरिणीत धीतिभिः” इति [ऋ० ४, ३६, ४] । “विष्टी शमी
 तरणित्वेन वायतो मर्तासः सन्तो अमृततम आनिशुः” इति [ऋ० १,
 ११०, ४] ॥ “ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीषम् अभ्यजयन्” इ-
 त्यादिना ऐतरेयब्राह्मणे [३, ३०] ऋभूणां मनुष्याणामेव देवैः सह सो-
 मपानं विद्यत इति प्रपञ्चितम् । अत एव अत्र सुकृत इत्युक्तम् ।
 एवंविधमहिमान् ऋभवो देवा नः अस्माकं शम् शान्त्यै दुरितनिवृत्त्यै
 भवन्तु । पितरो हवेषु स्तोत्रेषु । ॥ विषयसप्तमी ॥ यज्ञेषु वा
 नः अस्माकं शं भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीभिर्स्तु ।

शमभिःपाचः शमुं रातिःपाचः शं नो दिव्याः पार्थिवाः शं नो अर्ण्याः ॥ २ ॥

शम् । नः । देवाः । विश्वदेवाः । भवन्तु । शम् । सरस्वती । सह । धी-
 भिः । अस्तु ।

शम् । अभिऽसाचः । शम् । ऊं इति । रातिऽसाचः । शम् । नः । दिव्याः ।
 पार्थिवाः । शम् । नः । अर्ण्याः ॥ २ ॥

विश्वदेवाः । अत्र दीव्यतिः स्तुत्यर्थः । बहुस्तोत्रका देवा इन्द्रादयः ।
 यद्वा देवा इति विश्वदेवानां विशेषणम् । दीव्यन्तो विश्वे सर्वे देवाः ॥ पू-
 र्वस्मिन् पक्षे “बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्” इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । द्वि-
 तीयस्मिन् पक्षे तत्पुरुषपक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाद् आयुदात्तत्वेन भवित-
 व्यम् । अत्र “परादिश्छन्दसि बहुलम्” इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ दे-

१ P अभिऽसान्ता । We with P J.

1 S' मभ्युदयन्. 2 S' विश्वसंज्ञायाम्. 3 S' स्वरत्वं. The emendation is conjectural.

तः नः अस्माकं शं भवन्तु । सरस्वती वर्णपदवान्यात्मना सरणवती
 । अग्नेदेवता धीभिः स्तुतिभिः कर्मभिर्वा सह शम् अस्तु । अभिषाचः । ॥ ५-
 ॥ समवाये ॥ । अभिषचमानाः यज्ञम् अभितः समवयन्तो देवाः
 । भवन्तु । रातिषाचः रातये दानार्थं संगच्छमाना देवाः शम् एव
 भवन्तु । रातिषाचः अभिषाचः इति पदद्वयेन विश्वे देवा उच्यन्ते । तथा
 । द्वाशतय्यां वैश्वदेवसूक्ते समाम्नायते । “विश्वे देवाः सह धीभिः पुरं-
 या मनोर्यजत्रा अभृता ऋतज्ञाः । रातिषाचो अभिषाचः स्वर्विदः स्व-
 र्गैरो ब्रह्म सूक्तं जुषेरत्” इति [ऋ० १०. ६५. १४] । दिव्याः दिवि
 भवा देवाः पार्थिवाः पृथिव्यां भवाः । ॥ उक्तादित्वाद् अम् प्रत्य-
 यः ॥ । पार्थिवा देवाश्च नः अस्माकं शं भवन्तु । अप्याः अप्तु
 अन्तरिक्षे [भवाः] । ॥ “भवे छन्दसि” इति यत् । “यतोऽनावः”
 इति आद्युदात्तत्वम् ॥ । ते शं भवन्तु ॥

तृतीया ॥

शं नो अज एकपाद् देवो अस्तु शमहिर्वुभ्यः॑ शं संमुद्रः ।

शं नो अपां नपात् पेरुस्तु शं नः पृश्निर्भवतु देवर्गोपा ॥ ३ ॥

शम् । नः । अजः । एकऽपात् । देवः । अस्तु । शम् । अहिः । वुभ्यः ।

शम् । संमुद्रः ।

शम् । नः । अपाम् । नपात् । पेरुः । अस्तु । शम् । नः । पृश्निः । भु-

वतु । देवर्गोपा ॥ ३ ॥

अजः अजायमानः एकपात् एकः पादः स्थावरजङ्गमात्मको यस्य ।
 “पादोऽस्य विश्वा भूतानि” इति श्रुतेः [१९. ६. ३] । ॥ “संख्या-
 सुपूर्वस्य” इति पादस्य लोपः समाप्तान्तः ॥ । अजैकपाच्छब्दा-
 भ्याम् एक एव देवोभिधीयते । अजैकपानामको देवः नः शम् अस्तु ।
 अहिर्वुभ्यः अहिः अहन्तव्यः वुभ्यः वुभं मूलं तदर्हः । अत्रापि पर्ववद्

१ A B C ३ for १. We with K R V Dc Cs.

1 S' अजैक° for अजएक°. 2 S' वुभं.

अहिर्वुभ्य इति षद्वयम् एकदेवताप्रतिपादकम् । अहिर्वुभ्यनामको देवः
 नः शम् अस्तु । समुद्रः समुद्रवन्ति आपः अस्माद् इति समुद्रः शम्
 अस्तु । अपां नपात् अपाम् उदकानां न पातयिता । ॥ पातयतेः
 क्तिप् । “नभ्राण्नपात्” इति नल्लोपाभावो निपातितः ॥ । अ-
 पांनपात्संज्ञको देवो नः शम् शान्त्यै पेरुः पारयिता दुःखेभ्यो भवतु ।
 पृथ्विः मरुतां माता देवगोपा देवा गोपयितारो यस्याः सा पृथ्विः नः
 शं भवतु । ॥ गुप् रक्षणे । क्तिप् । “गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य
 आयः” इति आयप्रत्ययः । अतोऽलोपयलोपौ । देवा गोपा यस्या इति
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

चतुर्थी ॥

आदित्या रुद्रा षसंवो जुपन्तामिदं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।

शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियांसः ॥ ४ ॥

आदित्याः । रुद्राः । षसंवः । जुपन्ताम् । इदम् । ब्रह्म । क्रियमाणम् ।
 नवीयः ।

शृण्वन्तु । नः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियांसः ॥ ४ ॥

आदित्याः अदितेः पुत्रा ह्युस्याना देवाः । ॥ “दित्यदित्यादित्य-
 पत्युत्तरपदात्” इति ण्यः ॥ । रुद्राः रोदयितारः अन्तरिक्षस्याना
 देवाः षसवः पार्थिवाः जुपन्ताम् सेवन्ताम् । किं तत् । नवीयः नवत-
 रम् इदम् इदानीं क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रं जुपन्ताम् इत्यन्वयः ॥ अन्ये च
 नः अस्मदीयं ब्रह्म स्तोत्रं शृण्वन्तु । के ते । दिव्याः दिवि भवाः पा-
 र्थिवासः पार्थिवाः । ॥ “आजसेरसुक्” ॥ । पृथिवीस्यानाः
 गोजाताः गोः पृथ्वीर्जाता मरुतो देवाः । उत अपि च यज्ञियांसः य-
 जार्हा ये देवास्तेपि नः स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥

पञ्चमी ॥

ये देवानामृत्विजो यज्ञियांसो मनोर्यजत्रा अमृतां श्रुतज्ञाः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं यात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

ये । देवानाम् । ऋत्विजः । यज्ञियासः । मनोः । यजत्राः । अमृताः । ऋ-
तज्ञाः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुङ्गायम् । अद्य । यूयम् । यात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ५ ॥

देवानाम् “शं न इन्द्राग्नी” इत्यादिसूक्तद्वयप्रतिपादितानाम् [ऋत्विजः]
ऋतौ काले यष्टारः । ॥ “ऋत्विग्धृक्” इत्यादिना ऋत्विक्शब्दो
निपातितः ॥ । यज्ञियासः यज्ञार्हा मनोः प्रजापतेः यजत्राः यज-
नीया यजनार्हा अमृताः अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः ऋतं सत्यभूतं यज्ञं
जानन्तो ये देवाः सन्ति ते देवाः अद्य इदानीं नः अस्माकम् उरुगा-
यम् प्रभूतां कीर्तिं रासन्ताम् प्रयच्छन्तु । ॥ रासतिर्दानकर्मा । कै
गै रै शब्दे । अस्मात् कर्मणि घञ् । आतो युगागमः ॥ हे दे-
वाः यूयं नः अस्मान् सदा सर्वदा स्वस्तिभिः । स्वस्तीति अविनाशि-
नाम् । क्षेमकरणैरुपायैः यात रक्षतं । ॥ सुपूर्वाद् अस्तेः क्तिनि भू-
भावाभावश्छान्दसः ॥

षष्ठी ॥

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शुस्तम् ।

अशीमहिं गाधमुत मतिष्ठां नमो दिवे बृहुते सादनाय ॥ ६ ॥

तत् । अस्तु । मित्रावरुणा । तत् । अग्ने । शुम् । योः । अस्मभ्यम् । इदम् ।

अस्तु । शुस्तम् ।

अशीमहिं । गाधम् । उत । मतिष्ठाम् । नमः । दिवे । बृहुते । सादनाय ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अहोरात्राभिमानीतौ तत् वक्ष्यमाणं फ-
लम् अस्तु । हे अग्ने प्रातःसायंकालाभिमानीन् तत् वक्ष्यमाणं फलम्

(C ‘उरुगाय’ . २ P सादनाय L. We with P J.

1 S’ सत्यभूतं. ॥ S’ रक्षतु

अस्तु । किं तत् । शम् रोगाणां शमनम् योः भयाना यावनं पृथक्-
रणं च इदम् उक्तं फलं शस्तम् प्रशस्तं समीचीनम् असम्भ्यम् अस्तु ।
उत अपि च गाधं प्रतिष्ठाम् । ॥ गाधु प्रतिष्ठालिप्सयोग्रन्थे च ।
अस्माद् यञ् ॥ । प्रतिष्ठां स्थितेरविच्छेदम् । यद्वा गाधं धनलाभं
प्रतिष्ठां च क्षेत्रादिरूपं फलम् अशीमहि अश्रुवीमहि । ॥ अशू व्या-
प्ता । अस्माद् विधिलिङि विकरणस्य लुक् छान्दसः । आशीर्लिङि वा
ऊदिवाद् इडभावः । “छन्दसुभयथा” इति लिङः सार्वधानुकावात्
“लिङः सलोपोनन्यस्य” इति सकारलोपः ॥ । दिवे द्युलोकाय वृ-
हते महते सद्नाय सर्वेषां निवासस्थानाय । ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ । पृ-
थिव्यै [च] नमः नमस्कारोस्तु ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“उषा अप स्वसुः” इति एकर्वस्य सूक्तस्य रात्रिकल्पे शान्त्यर्थेनपे
“शान्ता द्यौः” इत्यादिसूक्तत्रयेण सह उक्तो विनियोगः ॥

सा खल्वेषा ऋग् एवम् आम्नायते ।

उषा अप स्वसुस्तमः सं वर्तयति वर्तनि सुजातता ।

अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १ ॥

उषाः । अप । स्वसुः । तमः । सम । वर्तयति । वर्तनिम् । सुजातता ।

अया । वाजम् । देवहितम् । सनेम् । मदेम् । शतहिमाः । सुवीराः ॥ १ ॥

उषाः उषःकालाभिमानिनी देवता स्वसुः । यदा उषा अभवत् त-
दा अनन्तरमेव रात्रिर्भवतीति परस्पराविनाभावेन रात्रिरुपसः स्वसेत्युच्य-
ते । स्वसुः स्वयमेव सारिण्या आगच्छन्त्याः स्वसृभूताया रात्रेः तमः
अन्धकारम् अप । गमयतीति योग्यक्रियाध्याहारः । ततः सुजातता
सुष्ठु जाता सुजाता तस्या भावः सुजातता । ॥ “त्वत्लोर्गुणवच-

१ AD आपः. B C K K R S V अपः. Cs अप. P आपः । १ P J अपः । We read अप
with De. २ D वर्तयत. We with A B C K K R S V De Cs. २ D K S V De P
‘युतता. We with A B R C P J.

नस्य” इति पुंवद्भावः । तृतीयाया आकारः ॥ सुजाततया सुपु
 प्रादुर्भावेन सम्यक् प्रकाशकरणेन वर्तनिम् मार्गं लौकिकं वैदिकं च सं
 वर्तयति सम्यग् निर्वर्तयन्ति । उपःकाले जाते सर्वेपि प्राणिनः स्वस्वव्या-
 पारकरणाय मार्गं पश्यन्ति वैदिका अपि अग्निहोत्रादिकर्ममार्गं पश्यन्ती-
 त्वर्थः ॥ अया अनया उपसा । ॥ सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पित-
 त्वाद् अनादेशाभावः । इदमः इद्रूपस्य लोपः । “आङि चापः” इति
 एवे अयादेशः । अनादेशे वा नकारलोपश्छान्दसः । “अङिदम्” इति
 विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ देवहितम् देवैः सम्यगिष्टैर्हितं निहितं दत्तं दे-
 वेभ्यो वा हितं वाजम् अन्नं सनेम संभजेमहि लभेमहि । ॥ वन
 षण संभक्तौ ॥ अनन्तरं सुवीराः । वीरः कर्मणि कुशलः पुत्रपौ-
 त्रादिः । शोभनपुत्रादिसमेताः सन्तः शतहिमाः । हिमशब्दो हेमन्तर्तुवाची ।
 शतं हिमाः शतसंख्याकान् हेमन्तर्तून् शतं वर्षाणि मदेम हृष्यास । ॥ “का-
 लाध्वनोः” इति द्वितीया । माद्यतेः “लिङ्याशिष्यङ्” इति अङ्
 प्रात्ययः ॥ ।

[इति] द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इन्द्रस्य वाहू” इति चतुर्थं सूक्तम् अमृतिरचसंज्ञकम् । तस्य “गणा-
 वायुष्यवर्चस्यौ तयामृतिरचं स्मृतम्” इति शान्तिकल्पे [न० क० २३] “अम-
 तिरचं जपित्वा” इति वैतानपरिशिष्टादिषु [च] [वै० ३. ३, प० ६. ४] यद्यप्यत्र
 अमृतिरचसंज्ञया विनियोगश्चोद्यते तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगोऽवगन्तव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रस्य वाहू स्यविरो वृषाणौ चित्रा इमा वृषभौ पारयिण्यौ ।

तौ योक्षे प्रथमो योग आगन्ते याम्यां जितमसुराणां स्वयैर्यत ॥ १ ॥

१ So P J. ^१ चित्रा । corrected to चित्राः । २ A D K K Gs वृषभौ. We with B C V
 Dc. ३ B पारयिण्यु. We with A C D K R S V Dc Gs. ४ So we with A B C R S
 V Dc Gs P P J. ५ A R Gs ३ for १. We with K K V Dc.

1 S' तृतीया आकारः. 2 S' निवर्तयति. 3 S' "वर्चसायुष्य" for "वर्चस्यौ तथा. The
 Nakshatra-Kalpa (28) reads: गण आयुष्यवर्चसतया" (sic). 4 S' स्मृतम्. 5 So S'.

इन्द्रस्य । बाहू इति । स्वविरौ । वृषाणौ । चित्रा । इमा । वृषभौ । पार-
यिणू इति ।

तौ । योगे । प्रथमः । योगे । आङ्गति । याभ्याम् । जितम् । असुराणाम् ।
स्वः । यत् ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते शत्रुधर्षणसमर्थ इन्द्रः स्तूयते । स हि स्वबाहुभ्यामेव
परान् हिनस्तीति तावेव प्रथमं स्तूयेते । स्वविरौ नाम स्थूलौ पुष्टौ म-
हान्तौ वृषाणौ अभिमतफलवर्षकौ । “आग्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात्”
इति हि मन्त्रान्तरम् [७. २७. ८] । शस्त्रास्त्रवर्षकौ वा चित्रौ चायनीयौ
सर्वैः श्लाघनीयौ । ॥ चायू पूजानिशामनयोः इत्यस्माद् उत्पन्नश्चित्र-
शब्द इति यास्को मन्यते [नि० १२. ६] ॥ कटकाङ्गदादिभिराम-
रणैर्नानावर्णौ वा इमा इमौ. परिदृश्यमानौ वृषभौ । लुप्तोपमम् एतत् ।
वृषभौ पुंगवाच्चिब दुर्ललितौ पारयिणू प्रक्रान्तशत्रुहननकर्म समाप्तिं गम-
यन्तौ निःशेषं शत्रून् मर्दयन्तौ याविन्द्रस्य परमैश्वर्यसंपन्नस्य देवस्य बाहू
विद्येते तौ बाहू प्रथमः सर्वेभ्य उपासकेभ्यः पूर्वभावी सन् यक्षे पूज-
यामि प्रोत्साहयामि । ॥ यजतेलेंटि “सिन्वहुलम्” इति सिप् ।
“टित आत्मनेपदानाम्” इति टेरेत्वम् ॥ किमर्थं यजनम् । योगे
आगते च । अग्राप्यप्रापणं योगः । प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः । अत्र आ-
गतशब्देन क्षेम उच्यते । योगक्षेमार्थं यक्षे इति संबन्धः । याभ्यां बाहु-
भ्याम् असुराणाम् देवविद्वेषिणां स्वर्गं स्वः स्वर्गं तत्र निवासिनो देवान्
वा यत् गच्छत् वाधकत्वेन प्राप्तुवत् बलं शरीरं सेनालक्षणं च वीर्यं
जितम् पराजितम् । निरस्तम् इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणेध्वर्षणीनाम् ।

१ See foot-note v on the previous page. २ A B omit the visarga in 'घुनः'. We with C D K R S V Dc Cs. ३ A C D S क्षोभन्. We with B K R V Dc Cs.

1 S' म for नाम. 2 S' पुण. 3 S' कटकाङ्गनादि for कटकाङ्गदादि. 4 S' इमौ इमा इमौ. 5 S' 'प्रापणयोगः' for 'प्रापणं योगः'. 6 S' यजत for यक्षे. 7 S' अगच्छत् for गच्छत्.

संक्रन्दनोनिमिष एकवीरः शतं सेनां अजयत् साकमिन्द्रः ॥ २ ॥

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभणः । चर्षणीनाम् ।
समऽक्रन्दनः । अनिऽमिषः । एकऽवीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । सा-
कम् । इन्द्रः ॥ २ ॥

आशुः शीघ्रकारी व्यापको वा । ॥ कृवापाजिमिस्वदिताध्येशूभ्यः
उ० १. १] इति उण्. प्रत्ययः ॥ शिशानः तीक्ष्णीभवन्मतिः स्वाभिम-
संपादने व्यग्रः । ॥ शो तनूकरणे । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । “व-
लं छन्दसि” इति शेषः श्रुः । अभ्यासस्य च इत्थम् । श्यैह गतौ
त्यस्य वा । छान्दसो यलोपः ॥ वृषभो न वृषभ इव भीमः
त्यंकरः घनाघनः हन्ता शत्रूणाम् । ॥ हन्तेः पचाद्यचि “हन्तेर्घत्वं
।” इति द्विर्वचनम् । अभ्यासस्य आगागमः । घत्वं च धावभ्यास-
तोः ॥ चर्षणीनाम् अनुष्णाणां क्षोभणः क्षोभयिता । ॥ “कृ-
रस्युटः” इति कर्तरि ल्युट् ॥ ग्रावृषि वर्षादिना कर्षकादीन् युद्धे
रसेना वा विशोभयन् संक्रन्दनः युद्धे रिपूणाम् आह्लाता क्रन्दयिता
। स्तनयितॄणां वा शब्दयिता अनिमिषः अनिमेषचक्षुः । ॥ मि-
तिः “घञर्थे कविधानम्” इति कः । ततो बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्”
। अन्तोदात्तायम् ॥ एकवीरः एकविक्रान्तः असहाय एव कार्य-
पमर्थः ईदृश इन्द्रः शतम् बह्वीः सेनाः परकीयाः साकम् सहैव एक-
कारेण अजयत् जयति । तस्मात् तमेवाश्रयत इष्टसिद्धयर्थम् इति शेषः ॥

तृतीया ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुनायोध्येन दुह्यवनेन धृष्णुना ।

तदिन्द्रेण जयत तत्संहर्धं युधो नर इषुहस्तेन वृणा ॥ ३ ॥

१ P P क्षोभन. 1. २ A D B ऽ जिष्णुनायोध्येन दुह्यवनेन. B जिष्णुनायोध्येन दुह्यवनेन C
जिष्णुनायोध्येन दुह्यवनेन. G जिष्णुनायोध्येन दुह्यवनेन. We with K K V De

1 S' सायाति for 'साध्यशूभ्य' इति. 2 S' तीक्ष्णमव. 3 S' एकविक्रान्त for एकवि-
क्रान्तः. 1 S' तस्माच्चमेवयगाधित for तस्मात् तमेवाश्रयत.

समऽक्रन्दनेन । अनिऽमिषेण । जिष्णुना । अयोध्येन । दुःऽच्यवनेन ।
धृष्णुना ।

तत् । इन्द्रेण । जयत । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः । इषुऽहस्तेन
वृष्णा ॥ ३ ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण व्याख्यातौ । संक्रन्दयिषा अनिमिषचक्षुषा जि
ष्णुना जयशीलेन योध्येन युद्धसंस्केन । ॥ युधं संपहारे । “अ
हलोर्ण्यत्” । “शकि लिङ् च” इति शक्यार्थे कृत्यप्रत्ययः ॥ । दु
ःच्यवनेन [दुःखेन] आवयितुं शक्येन अविचाल्येन । ॥ “छन्दसि
गत्यर्थेभ्यः” इति युच् ॥ । धृष्णुना प्रसहनशीलेन इषुहस्तेन । ॥ इ
षवो वाणा हस्ते यस्येति बहुव्रीहौ “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ”
इति परनिपातः ॥ । वृष्णा यर्षिषा कामानाम् इन्द्रेण ययोरुगुण
संपन्नेन सहायेन हे युधः योद्धारः हे नरः मनुष्याः । ॥ “विभा
षितं विशेषवचने बहुवचनम्” इति पूर्वस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमान
वत्सनिपेधाद् द्वितीयं निहन्यते ॥ । योद्धारः शूराः युधं तज्जयत ।
जेतव्यम् इति सामर्थ्याल्लभ्यते । किं च तेनैव इन्द्रेण सहायेन तत् स
हध्वम् अभिभवनीयम् इति अभिभवत ॥

चतुर्थी ॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी संसृष्टा स युध इन्द्रो गृणेन ।

संसृष्टजित् सौमपा वाहुशुर्ध्वोऽग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ४ ॥

सः । इषुऽहस्तैः । सः । निषङ्गिभिः । वशी । समऽसृष्टा । सः । युधः ।
इन्द्रः । गृणेन ।

१ P J °च्यवनेन । We with P. २ P नरः । J नरः । changed to नरः । We with P.
३ A B C K K S V संसृष्टा. De संसृष्टा changed to संसृष्ट. We with DE C. ४ A
°शुर्ध्वः. S °शुर्ध्वः. We with B C D K K R V Dc C. ५ C B °धन्वा. We with A D
R E K S V Dc C. ६ A B K K C D R S V Dc C P P J all read: अस्तात्. We with
Siyana. ७ P P J °सृष्टा ।

संसृष्टजित् । सोमं ऽपाः । वाहुऽशर्धी । उग्रधन्वा । प्रतिऽहिताभिः । अ-
स्ता ॥ ४ ॥

इषुहस्तैः इषवो हस्तेषु येषां तैरुपलक्षितः स इन्द्रः निषङ्गिभिः इषुधि-
मुकैर्धन्विभिः । निषङ्गशब्देन सर्वदा हस्ते संवध्यमानो गृह्यमाणः खड्गा-
दिरुच्यते । तद्वन्निः सहितः स इन्द्रः वशी वशैः वश्यैर्वैश्वर्तिभिरनुचरैस्त-
द्भान् स च इन्द्रः संस्रष्टा । संयोजनशीलः । केन संस्रष्टा । गणेन ।
सामर्थ्यात् परकीयो गणो विवक्ष्यते । परकीयेन सैन्येन एकीभवनशीलः ।
किं कुर्वन् । युधः युध्यमानः । ॥ इषुपधलक्षणः कः ॥ यद्वा
युधः युद्धाद्येतोः । ॥ “सावेकावः” इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ न
केवलं संस्रष्टा अपि तु संसृष्टजित् संसृष्टानां संघीभूतानाम् अभिसुखम्
आगतानां वा जेता सोमपाः सोमस्य पाता वाहुशर्धी । शर्धो बलम् ।
वाहुबलवान् । ॥ मावर्षीय इतिप्रत्ययः ॥ यद्वा । ॥ शृधु
प्रसहने ॥ वाहुभ्यां शर्धयति अभिभवतीति वाहुशर्धी । ॥ “सु-
प्यजातौ” इति णिनिः ॥ उग्रधन्वा भयंकरधनुर्मुक्तः । ॥ “ध-
नुषश्च” इति अनङ् समासान्तः ॥ प्रतिहिताभिः परशरीरे प्रेरि-
ताभिरिषुभिः अस्ता परेषां क्षेप्ता मारयिता । ॥ असु क्षेपणे । तृचि
“रधादिभ्यश्च” इति इङ्गिकत्वः ॥ एतादृशगुणोपेत इन्द्रो वर्तते ।
तादृशेन इन्द्रेण जयत तत् सहध्वम् इति ॥

पञ्चमी ॥

वलविज्ञायः स्वर्विरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।

अभिवीरो अभिपीता सहोजिजैर्ब्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोविर्देन ॥ ५ ॥

वलऽविज्ञायः । स्वर्विरः । प्रऽवीरः । सहस्वान् । वाजी । सहमानः । उग्रः ।

१ P P सुमुऽपा । J सोमुऽपा । २ P वाहुः । ३ P P J अस्तात् । We with the
Sūritā. ४ A D R C. विज्ञाय. De विज्ञाय changed to विज्ञायः. We with B O
K K R S V. ५ A O D S C. अभिसत्त्वा. De अभिसत्त्वा changed to अभिपत्त्वा. We
with B K K R V. ६ C. गोविद् changed to गोविर्देन.

1 S' इषु for इषवो. 2 S' हस्त. 3 S' भयति for भवतीति.

अभिऽवीरः । अभिऽसत्त्वा । सहऽजित् । जैत्रम् । इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ ।

गोऽविदन् ॥ ५ ॥

बलविज्ञायः परस्य बलं विजानातीति । ॥ “कर्मण्यण्” ॥ यद्वा अयं मम बलम् इति सर्वैर्बलत्वेन विज्ञायत इति बलविज्ञायः । सर्वस्य बलभूतं इत्यर्थः । ॥ “अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्” इति कर्मणि घञ् ॥ । स्वविरः महान् पुरातनो वा प्रवीरः प्रकर्षेण वीरः शूरः । यद्वा प्रगतान् परागतबलानपि वीरयतीति प्रवीरः सहस्वान् अभिभवनशक्तिमान् बाजी अक्षवान् वेगवान् वा सहमानः अभिभवनशक्नुन् उग्रः उद्गूर्णबलः अभिवीरः अभितो वीरा बलवन्तः अनुचरा यस्य सः अभिषत्त्वा अभिषदनशीलः शत्रुसेनाभिगमनशीलः । ॥ सदेः कनिष् । दकारस्य तकारः । “सदिरप्रतेः” इति षत्वम् । [यद्वा सत्त्वो वीरान् अभिभवतीति अभिषत्त्वा] । सांहितिको मूर्धन्यादेशः ॥ । स-होजित् शात्रवीरबलस्य जेता गोविदन् गां परकीया धेनुः स्वकीयत्वेन जानन् परगवीः स्वाधीनाः कुर्वन् । ॥ वेत्तेः शत्रुप्रत्ययः । “पूरण-गुणसुहितः” इति षष्ठीसमासप्रतिषेधो न भवति । छन्दसि सर्वविधीनां विकल्पितत्वात् ॥ । हे इन्द्र एवंगुणविशिष्ट स त्वं [जैत्रम्] जयशीलं रथम् आ तिष्ठ अस्मदर्थं रथम् आरोढुम् अर्हसि ॥

षष्ठी ॥

इमं वीरमनुं हर्षध्वमुग्रमिन्द्रै सखायो अनु से रभध्वम् ।

ग्रामजितं गोजितं वज्रवाहुं जयन्तमजम् प्रमृणन्तमोजसा ॥ ६ ॥

इमम् । वीरम् । अनुं । हर्षध्वम् । उग्रम् । इन्द्रम् । सखायः । अनुं ।

सम् । रभध्वम् ।

ग्रामजितम् । गोऽजितम् । वज्रऽबाहुम् । जयन्तम् । अजम् । प्रमृण-

न्तम् । ओजसा ॥ ६ ॥

हे सखायः समानख्यानाः समानबुद्धिकर्माणो योद्धारो यूयम् इमं

शत्रुधर्वणसमर्थं वीरम् विक्रान्तम् अत एव उग्रम् उद्गूर्णवलम् इन्द्रम्
 अनु हर्षध्वम् । एनं वीरम् अग्रतः कृत्वा यूयं पश्चाद् उत्ताहिनो भ-
 वत । ॥ हृष तुष्टौ । “कर्तरि शप्” इति शवेव जातः शवेवो-
 त्पन्नः । तस्यापवादत्वेन श्यनोऽनुत्पत्तिश्छान्दसी आत्मनेपदं च ॥ त-
 या इन्द्रम् अनु सं रभध्वम् शत्रुहननाय संरब्धम् उद्योगवन्तम् इन्द्रम्
 अनु स्वयमपि उद्योगिनो भवत । ॥ रभ राभस्ये ॥ इन्द्रं
 विशिनष्टि । ग्रामजितम् शत्रुसंघस्य जेतारम् । अथ वा ग्रामस्य शत्रु-
 पुरस्य जेतारम् [गोजितम्] शत्रुगवीनां जेतारं वज्रबाहुम् वज्रं वा-
 हौ यस्येति । ॥ “महरणाद्येभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ” इति पर-
 निपातः ॥ जयन्तं शत्रून् अजम् अजन्तशीलम् । ॥ सुपो
 लुक् ॥ यद्वा अजम् अजन्ति अत्र योद्धार इति युद्धस्थानम् । ॥ अ-
 धिकरणे मनिन् प्रत्ययः ॥ युद्धस्थानं जयन्तम् इति । ओजसा
 वीर्येण प्रमृणन्तम् प्रकर्षेण हिंसन्तं परसैन्यानि । ॥ मृण हिंसायाम् ।
 तौदादिकः ॥ ॥

सप्तमी ॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोदाय उग्रः शतमन्युरिन्द्रः ।

दुश्च्यवनः पृतनाषाडयोध्योऽस्माकं सेनां अवतु ॥ युस्तु ॥ ७ ॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गाहमानः । उदायः । उग्रः । शतमन्युः ।

इन्द्रः ।

दुःश्च्यवनः । पृतनाषाट् । अयोध्यः । अस्माकम् । सेनाः । अवतु । प्र ।

युतस्तु ॥ ७ ॥

गोत्राणि गोः उदकस्य त्राणि त्रायकाणि मुह्यन्ते त्राणि वा सहसा व-

१ A B C D दुश्च्यवनः. Dc दुश्च्यवनः changed to दुश्च्यवनः. We with K K̄ R S̄ V C.

२ K D V १ for १. We with B C K̄ R S̄ Dc G. ३ J अद्यः १. P अद्यः १. We with P̄.

४ P̄ J अयोध्यः १. We with P.

१ S' येन. २ S' नोत्पत्ति for "उत्पत्ति" ३ S' परस्य. ४ S' अनन्त. ५ S' त्राय-
 काण्यत्राणि.

लेन अभि गाहमानः आभिमुख्येन प्रविशन् अदायः निर्दयो निग्राह्ये-
ष्वविद्यमानकरुणः । ॥ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । अस्माद् घञि
बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ उग्रः उद्गूर्णवलो
वीरः शतमन्युः बहुविधक्रोधः दुश्चयवनः च्यावयितुं युद्धाङ्गणाद् अपसा-
रयितुम् अशक्यः । ॥ “छन्दसि गत्यर्थेभ्यः” इति युच् ॥ पृ-
तनाषाद् परसेनानाम् अभिभविता । ॥ “छन्दसि सहः” इति ण्विः ।
“सहेः साङः सः” इति मूर्धन्यादेशः ॥ अयोध्यः योद्धुं संपर्हर्तुम्
अशक्यः ईदृश इन्द्रः युस्तु युद्धेषु । ॥ संपदादिलक्षणः किप् ॥ अ-
स्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥

अष्टमी ॥

बृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहामित्रौ अपवाधमानः ।

प्रभञ्जं शत्रून् प्रमृणन् अमित्रान् अस्माकमेध्वविता तनूनाम् ॥ ॥

बृहस्पते । परि । दीय । रथेन । रक्षः । उहा । अमित्रान् । अपवाधमानः ।

प्रभञ्जन् । शत्रून् । प्रमृणन् । अमित्रान् । अस्माकम् । एधि । अवि-
ता । तनूनाम् ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते बृहतां देवानां पते पालक त्वं रथेन परि दीय । ॥ दी-
यतिर्गतिकर्मसु पठ्यते । छान्दसो धातुः । अथ वा दीङ् क्षये । अ-
नेकार्थत्वाद् धातूनाम् अत्र गत्यर्थः ॥ युद्धभूमिं परितो गच्छ
व्यामुहि । रक्षोहा रक्षसां हन्ता अमित्रान् शत्रून् । ॥ अम गत्यादि-
षु । अस्माद् इत्रप्रत्ययः ॥ अपवाधमानः सर्वतो नाशयन् । ॥ “ल-
क्षणहेत्वोः” इति हेत्वर्थे शानच् ॥ वाधनेन हेतुना सर्वतो ग-
च्छ ॥ शत्रून् प्रभञ्जन् प्रकर्षेण मर्दयन् । ॥ भञ्जो आमर्दने । रौ-
धादिकः ॥ अमित्रान् शत्रून् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् ईदृशस्तम

१ C R C: रथेन. We with A B D S V De. २ R “मित्रं अप”. D “मित्रं अप”. A “मित्रां
अप”. ३ B S “मित्रो अप”. Os रथेन रक्षोहामित्रं अपवाधम्. We with K K V De. ३ A
प्रभञ्ज. We with B C D R S K K V De C. ४ P मित्रान् । P J मित्रान् ।

1 S' गर्थे: for गत्यर्थः.

अस्माकं तनूनाम् शरीराणाम् अविता रक्षिता एधि भव । अ-
स्तेलौटि “ध्वसोरेद्यौ” इति हेर्ध्यादेशः एत्वं च ॥

नवमी ॥

इन्द्र एषां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।
देवसेनानामभिभजतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्तु मध्ये ॥ ९ ॥
इन्द्रः । एषाम् । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । पुरः । एतु ।
सोमः ।
देवसेनानाम् । अभिभजतीनाम् । जयन्तीनाम् । मरुतः । यन्तु ।
मध्ये ॥ ९ ॥

अभिभजतीनाम् अस्मदभिवान् आभिमुख्येन भक्तुं मर्दयितुम् । हे-
त्वर्थे शतृप्रत्ययः । “उवाश्चन्दसि” इति नाम उदात्तत्वम् ॥ भ-
जनेन हेतुना जयन्तीनाम् जयनशीलानाम् ॥ जयन्तीनाम् इत्यत्र
बहुलंबचनाद् नाम उदात्तत्वं न भवति ॥ एवम् अस्मदर्थं प्रव-
र्तमानानाम् एषाम् । इल्लिङ्गप्रत्ययः ॥ आत्मान् देवसेना-
नाम् इन्द्रो नेता अस्तु । बृहस्पतिः पुरः पुरस्ताद् एतु दक्षिणा च
यज्ञश्च सोमश्च पुर एतु । इति प्रत्येकविवक्षा एकवचनम् । दक्षिणा
दक्षिणस्या दिशि बृहस्पतिरेतु यज्ञः सोमश्च पुरस्ताद् एतु इति केचिद्
व्याचक्षते । तदा दक्षिणशब्दाद् “दक्षिणाद् आच्” इति आचि कृते
“चितः” इति अन्तोदात्तत्वम् । यथा “सरस्वतीं यां पितरो हवन्ते
दक्षिणा यज्ञम् अभिनक्षमाणाः” [१६. १. ४२, ऋ० १०. १७. ९] इत्यत्र
दक्षिणाशब्दः अन्तोदात्तः पठ्यते एवम् अत्रापि स्यात् । अतः यज्ञो
दीयमाना गोरूपा दक्षिणा अत्र विवक्षिता । इदम् बृहदौ । हुद
क्षिभ्याम् इनन् [उ० २. ५०] इति इनन्प्रत्यये कृते “त्रित्यादिर्नित्यम्”
इति आद्युदात्तत्वं सिध्यति । दिगाख्याने वा व्यत्ययेन आद्युदात्तत्वं द्रष्ट-
व्यम् ॥ तथा मरुतो देवताश्च देवसेनानां मध्ये यन्तु गच्छन्तु ॥

दशमी ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्ध उग्रम् ।

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ १० ॥

इन्द्रस्य । वृष्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदित्यानाम् । मरुताम् । शर्धः ।

उग्रम् ।

महाऽमनसाम् । भुवनऽच्यवानाम् । घोषः । देवानाम् । जयताम् ।

उत् । अस्थात् ॥ १० ॥

वृष्णः कामानां धर्षितुः शस्त्रास्त्राणां वा सांतत्येन प्रक्षेप्तुः इन्द्रस्य राज्ञः राजनशीलस्य वरुणस्य शत्रुनिवारकस्य एतत्संज्ञकस्य देवस्यापि आदित्यानाम् अदितिपुत्राणां देवानां मरुतां च उग्रम् उग्रं शर्धः शत्रुप्रसहनसमर्थं बलम् उद् अस्थात् उत्तिष्ठतु शत्रून् हन्तुम् आविर्भवतु । ॥ शृधु प्रसहने ॥ अस्माद् असुन् प्रत्ययः ॥ । ततः महामनसाम् अदीनमनसां भुवनच्यवानाम् च्यावयितुं समर्थानां भुवनेभ्यो लोकेभ्यो वा शत्रूंश्च्यवयितुं शक्तानाम् । ॥ च्यवतेरन्तर्भावित्वेन्यथात् पचाद्यच् ॥ । जयताम् शत्रून् विनाशयतां देवानां सर्वेषामपि घोषः जयध्वनिः उद् अस्थात् उत्तिष्ठतु ॥

एकादशी ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।

अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मान् देवासोवता हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकम् । इन्द्रः । समऽर्च्यतेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवः ।

ताः । जयन्तु ।

अस्माकम् । वीराः । उत्तरे । भवन्तु । अस्मान् । देवासः । अवत । ह-

वेषु ॥ ११ ॥

ध्वजेषु ध्वजवत्सु । ॥ अर्शजादित्वाद् मत्वर्थीयः अच् प्रत्ययः ॥ । सं-

ग्रामेषु समृतेषु । ॥ अतः “गत्वर्थाकर्मकं” इति कर्तरि क्तप्रत्य-
यः ॥ । संप्राप्तेषु सत्तु अस्माकम् इन्द्र एव । रक्षिता भवत्विति
शेषः । अस्माकं या इषवः इष्यमाणाः प्रेयमाणाः शरास्ता जयन्तु श-
त्रून् । यद्वा इषुशब्देन इषुमन्तो योधा उच्यन्ते । ॥ लुप्तमत्वर्थीयो
निर्देशः ॥ । इषुमन्तो योधा जयन्तु ॥ अस्माकं संवन्धिनो वीराः
विक्रान्तकर्माणः पुरुषा उत्तरे भवन्तु जयेन उत्कृष्टा भवन्तु ॥ हे देवासः
देवाः यूयमपि हवेषु । हूयन्ते आहूयन्ते परस्परं योद्धारो योद्धृभिरत्रेति
हवः संप्रानः । तेषु अस्मान् अवत रक्षत । यथा जयिनो भवेम तथा
अनुपालयत । ॥ “अन्येषामपि दृश्यते” इति तिङन्तस्य दीर्घः ॥ ॥

इति द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“इदमुच्छ्रेयोवसानम्” इति एकवचन सूक्तेन सामिपत्नीक आहिताग्निः
प्रयाणे पर्यवसिते आज्यं जुहुयात् ॥

सैषा ऋग् एवम् आस्त्रायते ॥

इदमुच्छ्रेयोवसानमागां शिवे मे द्यावापृथिवी अभूताम् ।

असप्तपत्ताः प्रदिशो मे भवन्तु न वै त्वा द्विप्सो अभयं नो अस्तु ॥ १ ॥

इदम् । उतऽश्रेयः । अवऽसानम् । आ । अगाम् । शिवे इति । मे । द्यावा-
पृथिवी इति । अभूताम् ।

असप्तपत्ताः । प्रदिशः । मे । भवन्तु । न । वै । त्वा । द्विप्सः । अभयम् ।

नः । अस्तु ॥ १ ॥

अवसानम् । अवस्यति परिसमाप्तं भवति प्रयाणम् अत्र स्थान इति
अवसानम् । तद्रूपम् इदम् इदानीं गम्यमानं श्रेयः श्रेष्ठं फलम्
उत्तं । ॥ योग्यक्रियाध्याहारः ॥ । उद्दिश्य आगाम प्राप्तवान्

१ So we with A B C D K K R S V D C. P P J उतऽश्रेयः । २ R हे. We with
A B C D K K S V D C. ३ A अभूताम् for अभूताम्. ४ C द्विप्सो. ५ P P J अव-
सानम् । ६ P द्विप्सः । J द्विप्सः । changed from द्विप्सः । We with P.

1 S' योजयन्तु for योधा जयन्तु. ॥ S' इदम् इदम् for इदम्.

अस्मि । इणो लुङि गादेशः ॥ । द्यावापृथिवी द्यावापृथि-
व्यौ मे मम शिवे श्रेयःप्रदे अभूताम् भवताम् । ॥ भवतेष्ट्यान्दसो
लुङ् ॥ । तथा मे मम प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्राच्यादिमहादिशः अ-
सपत्नाः । सपत्नीव सपत्नः । ॥ अकार उपमार्थीयः । “यस्मेति
च” इति ईकारलोपः । एतत् सर्वं “व्यन्तसपत्ने” इति निपातनात् सि-
द्धम् ॥ । सपत्नरहिता बाधकहेतुकोपद्रवरहिता भवन्तु । ॥ “न-
ज्जुभ्याम्” इति अनोदात्तत्वम् ॥ । भयहेतौ विद्यमाने कथं तत्कृ-
तोपद्रवरहित्यम् इत्यत आह न वै त्वा द्विष्म इति । हे सपत्न त्वां
त्वां न द्विष्मः द्विष्टं मा कुर्मः । वैशब्दः प्रसिद्धौ । तद्विषये मया द्वेष्ये
न क्रियत इति सर्वे जानन्तीत्यर्थः । अतो नः अस्माकम् अभयं भू-
हित्यम् अस्तु । ॥ “अध्यये मज्जकुनिपातानाम् इति वक्तव्यम्” ॥
नजः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥

इति द्वितीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“यत् इन्द्र भयामहे” इत्यस्य सूक्तस्य अभयगणे पाठाद् “अभय-
गणोऽभयायाम्” इति [न० क० १४]

“आयुष्यश्चाभयश्चैव तथा स्वस्त्वयनो गणः” इति [प० ५. ३.]

“अभयेनोपतिष्ठो” [शा० क० १६]

इति नक्षत्रकल्पशान्तिकल्पपरिशिष्टादिषु गणप्रयुक्तो विनियोगोऽनुसंधेयः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यत् इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

मर्धवंछग्धि तव त्वं न ऊतिभिर्वि द्विषो वि मृधो जहि ॥ १ ॥

यतः । इन्द्र । भयामहे । ततः । नः । अभयम् । कृधि ।

मर्धं ज्वन् । शग्धि । तव । त्वम् । नः । ऊतिभिः । वि । द्विषः । वि ।

मृधः । जहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र अभयंकर यतः यस्माद्धेतोः भयामहे विभीमः भीतिं प्राप्नु-
मः । ॥ विभेतेः सामान्यविहितः कर्तरि शबेवोत्पन्नः । यद्वा लेख्या-
डागमः । उभयत्र व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । “भीचार्यानां भयहेतुः”
इति यत इत्यत्र अपादानत्वात् षष्ठसी ॥ ततः तस्माद् भयहेतोः नः
अस्माकम् अभयम् भयराहित्यम् उपद्रवपरिहारं कृधि कुरु । ॥ करोते-
ल्लोटि विकरणस्य लुक् । “शुश्रूणुषुकृवृभ्यः” इति हेर्धिरादेशः ॥ किं
च हे मयवन् धनवन् इन्द्र त्वं [तव] त्वत्संवन्धिनीभिः अतिभिः रक्षा-
भिः नः अस्मान् । रक्षितुम् इति शेषः । शग्धि शक्तः समर्थो भ-
वः । ॥ शक्तेः प्राप्तकाले लोट् ॥ भयहेतोः सपत्तात् सका-
विभ्यतोऽसांस्त्वदीयैः पालनैः पालयितुम् अयं प्राप्तः काल इत्य-
“ ॥ शकैल्लोटि विकरणस्य लुक् छान्दसः । श्लक्ष्णत्वात् हेर्धि-
रादेशः ॥ अनन्तरं द्विषः वेष्टुन् अस्मदीयान् शत्रून् वि जहि वि-
शेषेण छिन्धि । मृधः शत्रुसंवन्धिनः संग्रामांश्च वि जहि विशेषेण ना-
शय । यद्वा द्विषो मृध इति बाह्याभ्यन्तररूपा द्विविधाः शत्रवो विदक्षि-
ताः । संनिहिता [असंनिहिताद्येति] वा ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रं वयमनूराधं हवामहेतुं राध्यास्व द्विषदा चतुष्पदा ।

मा नः सेना अररुषीरुषं गुर्विषूचीरिन्द्रं द्रुहो वि नाशय ॥ २ ॥

इन्द्रम् । वयम् । अनुराधम् । हवामहे । अनु । राध्यास्व । द्विषदा ।
चतुष्पदा ।

मा । नः । सेनाः । अररुषीः । उरुष । गुः । विषूचीः । इन्द्र । द्रुहः ।
वि । नाशय ॥ २ ॥

अनुराधम् अनुक्रमेण राधनीयं पूजनीयम् । सर्वेपि स्वस्वकार्यार्थम्
इन्द्रम् एव मार्पयन्ते । तथा च दाशतयाम् आस्त्रायते । “इन्द्रं परेवरे

१ B अनुराधं. २ C चरिद्रं. ३ P इन्द्रं. We with P J.

१ B विभेदे. २ B रक्षतुम्. ३ B विज्यतो नोस्मान्.

त्राता रक्षिता भवतु । सामान्येन उक्ता विशेषत आह । वरेण्यः वर-
णीय इन्द्रः नैः अस्माकं परैस्पाः परेभ्यः पाता रक्षिता । ॥ सका-
रोपजनश्छान्दसः ॥ । परः परस्ताद् वा पाता । उत्तरत्र ग्राच्यादिदि-
ग्भ्यो रक्षितेति वदति तद्वतिरिक्ताभ्यो दिग्भ्यो रक्षितेत्यर्थः । । ॥ पाते-
र्विच् ॥ । स एव इन्द्रः चरमतः अन्ते । ॥ सार्वविभक्तिकस्त-
सिः ॥ । तत्र रक्षिता मध्यतः मध्यदेशे । सर्वत्र स इत्युक्तिः अ-
वश्यरक्षणीयत्वद्योतनार्थम् । पश्चात् पृष्ठभागे पुरस्तात् पुरोभागे नः अ-
स्माकं रक्षिता अस्तु भवतु ॥

चतुर्थी ॥

उरुं नो लोकमनु नेपि विद्वान्स्वर्ग्यज्योतिरभयं स्वस्ति ।

उग्रा ते इन्द्र स्वविरस्य वाह उपं क्षयेम शरणा बृहन्ता ॥ ४ ॥

उरुम् । नः । लोकम् । अनु । नेपि । विद्वान् । स्वः । यत् । ज्योतिः । अ-
भयम् । स्वस्ति ।

उग्रा । ते । इन्द्र । स्वविरस्य । वाह इति । उपं । क्षयेम् । शरणा । बृ-
हन्ता ॥ ४ ॥

हे इन्द्र विद्वान् सर्वे जानानस्त्वं नः अस्मान् उरुम् विस्तीर्णं लो-
कम् इमम् अमुं च अनु नेपि अनुप्रापय । ॥ नयतिर्द्विकर्मकः ।
“बहुलं छन्दसि” इति शपो लुक् ॥ । स्वर्ग्यत् स्वः स्वर्गं सर्वं वा
या गच्छद् व्यामुषद् वा ज्योतिः आदित्याख्यं स्वस्ति । अविनाशिना-
म् । अभयम् भयरहितं क्षेमप्रदं च अस्तु । भयहेतुनिवन्धनोपद्रवपरि-
हारकं क्षेमादिसकलाभीष्टप्रदं च भवतु ॥ हे इन्द्र स्वविरस्य महतः पु-
रातनस्य वा ते तव संबन्धिनौ उग्रा उग्रौ उद्गूर्णवलौ शरणा शरणौ
शत्रुविशरणसमर्थौ । अथ वा शरणशब्दो रक्षितवाची । सर्वस्य रक्षकौ

१ A B C D S १ for १. ॥ Cs °स्वर्ग्यज्यो° without any kampa-figure, though one is implied of course. We with K R V Dc. १ C V omit उ in उपं. We with A B D K R S Dc Cs.

बृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ बाहू उप क्षियेम उपप्राप्नुयाम । शरणेति वि-
धेयविशेषणम् । रक्षकत्वेन उपगच्छेम । ॥ क्षि निवासगत्योः । तौ-
दादिकः । विधिलिङि रूपम् ॥

पञ्चमी ॥

अभयं नः कर्त्यन्तारिक्षमभयं द्यावापृथिवी उभे इमे ।

अभयं पश्चादभयं पुरस्तादुत्तरादधरादभयं नो अस्तु ॥ ५ ॥

अभयम् । नः । कर्त्ति । अन्तरिक्षम् । अभयम् । द्यावापृथिवी इति ।

उभे इति । इमे इति ।

अभयम् । पश्चात् । अभयम् । पुरस्तात् । उत्तरात् । अधरात् । अ-
भयम् । नः । अस्तु ॥ ५ ॥

अन्तरिक्षम् अन्तरा द्यानां मध्यमलोकः नः अस्माकम् अभयम् भ-
यराहित्यं करति कुर्यात् । ॥ करोतेः पञ्चमलकारे अडागमः ॥ इ-
मे सर्वप्राणिनिवासस्थानभूते परिदृश्यमाने उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथि-
व्यौ अभयम् । करतीति अनुषज्यमानं क्रियापदम् अथ शिवचनान्तत्वेन
विपरिणमयितव्यम् । कुर्याताम् । तथा पश्चात् पश्चिमस्यां दिशि नः अ-
स्माकम् अभयम् अस्तु । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उत्तरात् उदीच्यां दिशि
अधरात् उत्तरप्रतियोगिकः अधरशब्दो दक्षिणदिग्वाची । दक्षिणस्यां दि-
शि नः अस्माकम् अभयम् अस्तु । ॥ “उत्तराधरदक्षिणाद् आ-
तिः” इति आतिप्रत्ययः ॥

षष्ठी ॥

अभयं मित्रादभयममित्रादभयं ज्ञातादभयं पुरो यः ।

अभयं नक्तमभयं दिवा नः सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु ॥ ६ ॥

1 A B C D K R S V C: De. 2 दमये. P P J अमये । We with Sāyana. 3 So B K
K R V C: De. 4 पुरोयः changed to पुरोयः. D पुरोयः. 5 पुरोयः without accents. P
J पुरः । यः ।

अभयम् । मित्रात् । अभयम् । अमित्रात् । अभयम् । ज्ञातात् । अभयम् । पुरः । यः ।

अभयम् । नक्तम् । अभयम् । दिवा । नः । सर्वाः । आशाः । मम । मित्रम् । भवन्तु ॥ ६ ॥

मित्रात् सुहृदः अभयम् भयराहित्यम् अस्तु । सर्वदा हितकारी खलु पुरुषो मित्रम् तस्माद् भयमसङ्ग एव नास्ति किमर्थं भयराहित्यम् आशास्यते । सत्यम् । अत्र भयराहित्यं न प्रार्थ्यते किं तु भयव्यतिरिक्तं हितं फलं सर्वदा भवत्विति । ॥ अत्र नवस्तदन्यत्वम् अर्थः ॥ त-
था अमित्रात् । ॥ अमेरित्रप्रत्ययः ॥ शत्रोः सकाशाद् अभयम् अस्तु । अत्र भयपरिहारः प्रार्थ्यते । अमित्रं विशिनष्टि । ज्ञातात् द्वेष्टत्वेन परिज्ञाताद् अमित्रात् । यः परः ज्ञाताद् अन्यः अपरिज्ञातः मका-
शशत्रुर्न भयति किं तु गूढशत्रुः तस्माच्च अभयम् अस्तु । नक्तम् रात्रौ दिवा अहनि नः अस्माकम् अभयम् अस्तु । अहोरात्रयोरभयप्रार्थनेन काल-
निवन्धनभयपरिहारः । सर्वा आशाः सर्वा दिशः मम अभयकामस्य मित्रम् मित्रवन्निव्रं सर्वदा हितकारिण्यो भवन्तु । अनेन सर्वतो भी-
तिनिवारणम् आशास्यते ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“असपत्नं पुरस्तात्” इति सूक्तचतुष्कस्य रात्रौ पुरोहितकर्तव्ये राज्ञः शय्यागृहप्रवेशकर्मणि अभिमन्त्रितशर्करायाः प्रतिदिशं प्रदक्षिणं प्रक्षेपे वि-
नियोगः । “अपातो रात्रिसूक्तानां [विधिम्] अनुक्रमिष्यामः” इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । “त्र्यायुषम् [५. २८. ७] इति राज्ञे रक्षां कृ-
“त्वा असपत्नम् [१९. १६] इति शर्कराम् अभिमन्त्र्याङ्गुष्ठात् प्रदक्षिणं
“प्रतिदिशं क्षिपेत्” इति [५० ४. ५] । असपत्नम् इत्येकेन प्रतीकेन समनन्तरं सूक्तत्रयं समानार्थत्वाद् गृह्यते । अत एव असपत्नम् इति अ-
र्थसूक्तम् आध्वरेणा व्यवहरन्ति ॥

तत्र प्रथमा ॥

असपत्नं पुरस्तात् पश्चाच्चो अभयं कृतम् ।

सविता मां दक्षिणत उत्तरान्मा शचीपतिः ॥ १ ॥

असपत्नम् । पुरस्तात् । पश्चात् । नः । अभयम् । कृतम् ।

सविता । मा । दक्षिणतः । उत्तरात् । मा । शचीऽपतिः ॥ १ ॥

पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि असपत्नम् सप्तवराहित्यं शत्रुबाधापरिहारं नः
अस्माकं कृतम् कुरुतम् । सामर्थ्याद् उत्तरार्धे निर्दिष्टौ सवितृशचीपती
संबोधेते । पश्चाच्च अभयं कुरुतम् । ॥ करोतेर्लुङि “मन्त्रे यस”
इति हेर्लुक् । अमाङ्योगेऽपि छन्दसि अडभावः । करोतेर्लोङि वा श-
पो लुक् ॥ अथ परोक्षवचनः । मा मां दक्षिणतः सविता सर्व-
स्य भेरको देवः । रक्षतु इति क्रियाध्याहारः । उत्तरात् उत्तरतः शची-
पतिः शची इन्द्राणी तस्याः पतिरिन्द्रः मा मां रक्षतु ॥

दिवो मादित्या रक्षन्तु भूम्या रक्षन्तमयः ।

इन्द्राग्नी रक्षतां मा पुरस्तादश्विनावभितः शर्म यच्छताम् ।

तिरश्चीन्ऽप्यो रक्षन्तु जातवेदा भूतकृतो मे सर्वतः सन्तु वर्म ॥ २ ॥

दिवः । मा । आदित्याः । रक्षन्तु । भूम्याः । रक्षन्तु । अयः ।

इन्द्राग्नी इति । रक्षताम् । मा । पुरस्तात् । अश्विनौ । अभितः । शर्म ।

यच्छताम् ।

तिरश्चीन् । अयः । रक्षन्तु । जातवेदाः । भूतकृतः । मे । सर्वतः ।

सन्तु । वर्म ॥ २ ॥

श्रुतीया ॥ आदित्याः अदितेः पुत्राः सर्वे देवा दिवः द्युलोकाद् मा
मा रक्षन्तु । द्युलोकनिवन्धनेभ्योऽश्विन्यादिभ्यो देवीभ्य आपन्न्यो रक्षन्तु ॥

1 A B O D K S V C. D. P P J कृतम्. We with R. १ P शची. We with P J.

२ So A B O D K R S C. D. १ तिरश्चीन् with Sijana. P P J तिरश्चीन् । अयः ।

१ So all our Samhitā MSS P P J रक्षन्तु ।

अग्नयः अङ्गनशीला गार्हपत्यादयस्त्रयोदशो भूम्याः सकाशाद् रक्षन्तु भूमिहेतुकान् उपद्रवान् परिहरन्तु । ॥ दिवो भूम्या इत्युभयत्र “भी-त्रार्थानाम्” इति अपादानत्वात् पञ्चमी ॥ तथा पुरस्तात् पूर्वस्या दिशो मा माम् इन्द्राग्नी रक्षताम् पालयताम् । इन्द्रः पूर्वदिगभि-मानी । आहवनीयाग्निरपि पूर्वदिगभिमुख एव ग्रंणीयते । अतस्तौ त-तो रक्षितारौ भवताम् ॥ तथा अग्निना अग्निनौ सूर्यपुत्रौ देवानां भिषजौ नासत्यौ अभितः सर्वतः शर्म सुखं यच्छताम् प्रयच्छताम् । ॥ “पा-शां” इत्यादिना दाणो यच्छादेशः ॥

तृतीया ॥ [तिरश्चीनित्यादि ।] सैषा द्विपदा ऋक् । जातवेदाः जा-तानां वेदिता जातैर्विद्यमानो वा अग्निः तिरश्चीन् तिर्यगञ्चनान् अस्मान् रक्षतु । यद्वा तिरश्चीशब्देन विदिश उच्यन्ते । ॥ नकारोपजनशब्दा-न्दसः ॥ तिरश्चीः । ॥ पञ्चम्याः शसादेशः ॥ तिरश्चीभ्यो दिग्भ्यो रक्षतु । ॥ तिरःपूर्वाद् “अञ्जतेश्चोपसंख्यानम्” इति ङीप् । “अचः” इति अकारलोपे श्रुत्वेन शकारः । तिरश्चीनान् अस्मान् इति पक्षे तिर्यक्शब्दाद् “विभाषाखेरदिक्स्त्रियाम्” इति खः । तस्य ईना-देशे तिरश्चीन् इति भवति । अत्र अन्त्यलोपशब्दान्दसः । अग्नी रक्षतु इत्यत्र । “दूलोपे” इति सांहितिको दीर्घः ॥ भूतकृतः भ-वनवताम् उत्पत्तिमतां प्राणिनां कर्तारो निर्मातारो देवाः । यद्वा भूता ग्रहपिशाचादयः । तेषां निकर्तितारो हिंसितारो देवाः । ॥ कृती छेदने । क्विप् ॥ तादृशा देवा मे मम सर्वतः सर्वत्र वर्म परैरभेद्यं सुरक्षकं कवचं सन्तु भवन्तु ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“अग्निर्मा पातु” इति सूक्तद्वयस्य रात्रौ राज्ञः शय्यागृहप्रवेशनार्थं पुरोहितेन कर्तव्ये पिष्टमयरात्रिप्रतिमादिसमर्चनकर्मणि प्रतिदिशं शर्करा-चतुष्टयप्रक्षेपानन्तरं राजानम् अधिष्ठापितायाः पञ्चम्याः शर्करायाः प्रति-दिशं प्रक्षेपे विनियोगः ।

अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह ।

अर्चितां गन्धमाल्येन स्थापयेत् तस्य चाग्रतः ॥

इति प्रक्रम्य [प० ४. ३] उक्तं परिशिष्टे । “अभयम् [१९. १५, ५] इत्यृचा
“चतस्रः शर्कराः प्रदक्षिणं प्रतिदिशं क्षिपेत् । एह्यश्मानम् आं तिष्ठ [२.
“१३. ४] इति षष्ठमीम् अधिष्ठापयेत् । न तं यद्माः [१९. ३८] ऐतु
“देवः [१९. ३९] इति गुग्गुलुकुष्ठधूपं दद्यात् । यस्ते गन्धः [१२. १.
“२३-२५] व्यायुषम् [५. २८, ७] इति भूमिं प्रयच्छेत् । दूष्या दूषिरसि
“[२. ११. १] इति प्रतिसरम् आवध्य तां शर्कराम् अग्निर्मा पातु वसु-
“भिः पुरस्ताद् [१९. १७] इति प्रतिदिशं क्षिपेत्” [प० ४. ४] इति ॥

तत्र “अग्निर्मा पातु” इति सूक्ते एकैकस्याः प्राच्यादिमहादिशो द्वौ
द्वौ पर्यायौ भुवाया ऊर्ध्वाया दिशश्च एकैक इति दश पर्यायाः ॥

तत्र प्रथमपर्याये एष मन्त्र आस्त्रायते ॥

अग्निर्मा पातु वसुभिः पुरस्तात् तस्मिन् क्रमे तस्मिन्नेये तां पुरं प्रैमि ।

स मां रक्षतु स मां गोपायतु तस्मा आत्मानं परिं ददे स्वाहा ॥ १ ॥

अग्निः । मा । पातु । वसुभिः । पुरस्तात् । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् ।

अये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।

सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परिं ।

ददे । स्वाहा ॥ १ ॥

अग्निः इष्यीष्यानो देवः वसुभिः एतात्संज्ञकैर्देवैः सह पुरस्तात् पूर्व-
स्थां दिशि मा मां पातु रक्षतु । अग्नेर्वसुसाहित्यम् अन्यत्राम्नायते ।

“अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्” इति [आश्व० २. ११] । कुत्र-
सं पुरुषं रक्षतु इत्याकाङ्क्षायां आह । तस्मिन् क्रमे । क्रमणं क्रमः
पादप्रक्षेपः । ऋभावे षञ् । “नोदाहोपदेशश्च” इति वृद्धवभा-

1 S' सप्तमर्चितां for सह । अर्चितां. 2 S' नमयं सोम यतेत्यनृचं for अभयम् इत्यृचा
which we with the Parisishṭa. 3 S' परामानमातिष्ठ. 4 S' ०दिराम् for ०सरम्.
5 S' ऊर्ध्वायायाः. 6 S' तत्र प्रथमपर्याये एषमत्रमास्त्रायते.

वः ॥ तस्मिन् पादप्रक्षेपे । तस्मिन् अये । अयं अयः आश्रयः । ॥ “अग्नीभुवोनुपसर्गे” इति विहितो घञ् व्यत्ययेन न प्रवर्तते । “एरच्” इति अच् प्रत्ययः ॥ तस्मिन् आश्रये अवस्थाने । पादप्रक्षेपप्रदेशे अवस्थानप्रदेशे चेत्यर्थः । यद्वा क्रमे अये इति तिङन्तं पदम् । तस्मिन् यस्मिन्नुद्दिष्टे स्थाने क्रमे पादं प्रक्षिपामि । ॥ क्रमेतेर्विपूर्वत्वाभावेऽपि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । यद्वा । वृत्त्याद्यर्थेषु अनुपसर्गाद् आत्मनेपदम् ॥ यद् गन्तव्यं स्थानम् उद्दिश्य उत्सहे तं च । तथा यत् स्थानं अये आश्रयामि तत्र । ॥ श्रीञ् सेवायाम् । लटि जिज्ञात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् ॥ तां पुरं या उद्दिष्टा धूः शय्यागृहलक्षणा तां पुरं प्रेमि प्रगच्छामि । तत्र सर्वत्र अग्निर्मा पातिति संबन्धः । यद्वा “आपो मौषधीमतीः” इति पृष्ठमन्त्रे तासु क्रमे तासु अये इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन आन्त्रानाद् अत्रापि तस्मिन् क्रमे इत्यत्र एवं व्याख्येयम् । तस्मिन् । [सति]सप्तमीयम् । तस्मिन् वसुमन्त्रस्यै रक्षके सति क्रमे कर्मणं करोमि । तस्मिन् रक्षके सति अये आश्रयामि । तां पुरं प्रेमीत्यादि पूर्ववत् । किं च स वसुमान् अग्निः मा मां रक्षतु । सोमिश्च मा मां गोपायतु । अत्र रक्षणगोपनयोः अहितनिवारणहितकरणरूपपालनभेदेन भेदो द्रष्टव्यः । ॥ गुपेः “गुपूधूप०” इति आश्रयप्रत्ययः ॥ तस्मै सर्वतो रक्षकाय वसुमन्त्रे अस्ये आत्मानं परि ददे । रक्षणार्थं दानं परिदानम् इत्युच्यते । रक्षणार्थं प्रयच्छामि । स्वाहा । तदधीनत्वद्योतनार्थं स्वाहाशब्दप्रयोगः । यथा सुहुतं हविस्तत्तदेवताधीनं भवति एवम् आत्मापि रक्षणार्थम् अश्वधीनो भवत्वित्यर्थः ॥

एवम् उत्तरे नव पर्याया व्याख्येयाः । विशेषस्तु तत्रतत्र वक्ष्यते ॥

द्वितीयपर्यायमन्त्रः ॥

वायुर्मान्तरिक्षेणैतस्यां दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिन्नुपे तां पुरं प्रेमि ।

1 S' om. 'अयः'. ॥ S' येनजित्प्रत्ययः. 3 S' तत्रस्व for तत्र. 4 S' क्रियापदे. 5 S' क्रमेण. 6 S' सुदत्तं. 7 S' एवमुत्तरेणनवमप०. ॥ S' द्वितीया.

स मां रक्षतु स मां गोपायतु तस्मां आत्मानं परिं ददे स्वाहा ॥ २ ॥
 वायुः । मा । अन्तरिक्षेण । एतस्याः । दिशः । यातु । तस्मिन् । क्रमे । त-
 स्मिन् । अये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।
 सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परिं । द-
 दे । स्वाहा ॥ २ ॥

वायुः अन्तरिक्षस्यानो देवः अन्तरिक्षेण स्वाधिष्ठितेन मध्यमलोकेन सह
 मा माम् एतस्याः पूर्वमन्ते पुरस्ताद् इति निर्दिष्टायाः प्राच्या दिशः पा-
 तु । ॥ “भीशार्थानाम्” इति अपादानत्वात् पञ्चमी ॥ त-
 स्मिन् क्रम इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीयपर्यायः ॥

सोमो मा रुद्रैर्दक्षिणाया दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिच्छये तां पुरं प्रैमि ।
 स मां रक्षतु स मां गोपायतु तस्मां आत्मानं परिं ददे स्वाहा ॥ ३ ॥
 सोमः । मा । रुद्रैः । दक्षिणायाः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । त-
 स्मिन् । अये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।
 सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परिं । ददे ।
 स्वाहा ॥ ३ ॥

सोमो देवः रुद्रैः रोदधिवृभिः एतत्संज्ञकैर्देवैः मा मां दक्षिणस्या दि-
 शः पातु । सोमस्य रुद्रसाहित्यम् अन्यशान्नापते । “सोमो रुद्रैरभिर-
 क्षतु तना” इति [आश्व० २. ११] ॥ शिष्टं पूर्ववन्तेयम् ॥

चतुर्थपर्यायः ॥

परुणो मादित्यैरेतस्या दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिच्छये तां पुरं प्रैमि ।
 स मां रक्षतु स मां गोपायतु तस्मां आत्मानं परिं ददे स्वाहा ॥ ४ ॥
 परुणः । मा । आदित्यैः । एतस्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । त-
 स्मिन् । अये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।

सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परि । ददे ।
स्वाहा ॥ ४ ॥

वरुणः वारको देवः आदित्यैः अदितिपुत्रैः एतत्संज्ञैर्देवैः सह । वरु-
णस्य आदित्यसाहित्यम् अन्यत्र श्रूयते । “आदित्येनो वरुणः शर्म यं-
सत्” इति [आश्व० २, ११] । एतस्या दक्षिणाया दिशः पातु ॥ शिष्टं
व्याख्यातम् ॥

पञ्चमपर्यायः ॥

सूर्यो मा द्यावापृथिवीभ्यां प्रतीच्या दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिच्छ्रये
तां पुरं प्रेमि ।

स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ ५ ॥

सूर्यः । मा । द्यावापृथिवीभ्याम् । प्रतीच्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्र-
मे । तस्मिन् । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।

सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परि । ददे ।
स्वाहा ॥ ५ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः । ॥ “राजसूर्यसूर्य०” इति सुवतेः
सूर्यतेर्वा सूर्यशब्दः क्यवन्तात्वेन निपातितः ॥ द्यावापृथिवीभ्यां सह ।
तत्प्रकाशत्वेन तत्साहित्यम् । प्रतीच्याः पश्चिमाया दिशः ॥ शिष्टं पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥

षष्ठपर्यायः ॥

आपो मौषधीमतीरेतस्यां दिशः पान्तु तासु क्रमे तासु श्रये तां पुरं प्रेमि ।

ता मा रक्षन्तु ता मा गोपायन्तु ताम्यं आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ ६ ॥

आपः । मा । ओषधीऽमतीः । एतस्याः । दिशः । पान्तु । तासु । क्रमे । ता-
सु । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।

ताः । मा । रक्षन्तु । ताः । मा । गोपायन्तु । ताम्यः । आत्मानं । परि ।
ददे । स्वाहा ॥ ६ ॥

ओषधीमतीः ओषधीमत्यः । ॐ “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्ण-
दीर्घः ॥ आपः । अपाम ओषधीसाहित्यं संपोष्यत्वेन हेतुना ।
एतस्या दिशः [मा] मां पान्तु । तासु ओषधीमतीष्वप्सु रक्षिकासु स-
तीषु क्रमे गन्तव्यं स्यात् प्रति पादं प्रक्षिपामि । तासु रक्षित्रीषु श्रये
संश्रये अवतिष्ठे । तां पुरम् शय्यागृहलक्षणां प्रेमि प्रगच्छामि । तत्र स-
र्वत्र आपः पान्तु इति संबन्धः । किं च ता आपो [मा] मां रक्ष-
न्तु । ताञ्च मा गोपायन्तु । ताम्यः अज्यः आत्मानं परि ददे रक्ष-
णार्थं प्रयच्छामि । स्वाहाशब्दो व्याख्यातः ॥

सप्तमपर्यायः ॥

विश्वकर्मा मा सप्तष्टपिभिर्ऋदींच्या दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिद्भूये
तां पुरं प्रेमि ।

स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ ७ ॥

विश्वकर्मा । मा । सप्तष्टपिभिः । ऋदींच्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् ।
क्रमे । तस्मिन् । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एभिः ।

सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परि । ददे ।
स्वाहा ॥ ७ ॥

विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म कार्यं सृज्यं यस्माद् भवति स विश्वकर्मा
विश्वजगत्कारणभूतः परमात्मा सप्तर्षिभिः स्वमनःसृष्टैः सप्तसंख्याकैर्ऋषिभिः
सह मा माम् ऋदींच्या उतरस्या दिशः पातु । विश्वकर्मणः सप्तर्षिस्ता-
हित्यं स्वकार्यत्वेन । उक्तं च भगवता गीतासु ।

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भाषा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥

इति [भ०गी०१०.६] ॥ तस्मिन् सप्तर्षिसहिते विश्वकर्मणि रक्षितरि क्र-
मे इत्यादि पूर्वपदं व्याख्येयम् ॥

अष्टमपर्यायः ॥

इन्द्रो मा मरुत्वनि॒तस्या॑ दि॒शः पा॑तु तस्मिन् क्र॒मे तस्मि॑द्भूये तां पु॒रं प्रै॑मि ।

स मा रक्ष॑तु स मा गोपा॑यतु तस्मा॑ आ॒त्मानं॑ परि॒ ददे॑ स्वाहा ॥ ८ ॥

इन्द्रः । मा । म॒रु॒त्वा॒न॒ । ए॒त॒स्याः । दि॒शः । पा॑तु । तस्मिन् । क्र॒मे । तस्मिन् ।

भू॒ये । ता॒म् । पु॒रं । प्र । ए॒मि ।

सः । मा । र॒क्ष॑तु । सः । मा । गो॒पा॑यतु । तस्मै । आ॒त्मा॒नम् । परि॒ । द॒दे॒ ।

स्वाहा ॥ ८ ॥

मरुत्वान् मरुच्चिस्तद्वान् । ॥ “इयः” इति मनुषो यत्नम् ॥ स इन्द्रः एतस्याः पूर्वमन्त्रोक्ताया उदीच्या दिशः पातु । इन्द्रस्य मरुत्वाहित्यम् अन्यत्रान्नायते । “वृचस्य त्वा श्वसथाद् ईषमाणा विश्वे देवा ज-
“जतुये सखायः । मरुच्चिरिन्द्र सख्यं ते अस्त्रधेसा विश्वाः पृतना ज-
“यासि” इति [ऋ० ८, ९६, ७] । अस्य मन्त्रस्य ऐतरेयकब्राह्मणम् ए-
वम् आन्नायते । “इन्द्रो वै वृचं हनिष्यन्तस्त्वा देवता अब्रवीद् अनु
“सोपतिष्ठध्वम् उप माह्वयध्वम् इति । तथेति तं हनिष्यन्त आद्रवन् ।
“सोवेन्मां वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति हनोमान् भीषया इति । तान् अभि
“प्राश्वसीत् । तस्य श्वसथाद् ईषमाणा विश्वे देवा अद्रवन् । मरुतो हैनं
“नाजहुः । ग्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवैनम् एतां वारं वदन्त उ-
“पातिष्ठन्त” इति [ऐ० ब्रा० ३, २०] । तस्मिन् मरुत्वति इन्द्रे रक्षित-
रि ॥ शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

नवमपर्यायः ॥

प्र॒जाप॑तिर्मा प्र॒ज॒न॒न॒वान्त॑सुह॒ प्र॒ति॒ष्ठा॑या भू॒वाया॑ दि॒शः पा॑तु तस्मिन् क्र॒-

मे तस्मि॑द्भूये तां पु॒रं प्रै॑मि ।

स मा रक्ष॑तु स मा गोपा॑यतु तस्मा॑ आ॒त्मानं॑ परि॒ ददे॑ स्वाहा ॥ ९ ॥

प्र॒जा॒ऽप॒तिः । मा । प्र॒ज॒न॒न॒ऽवा॒न् । सु॒ह । प्र॒ति॒ऽस्था॒याः । भू॒वा॒याः । दि॒-

शः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् । अये । ताम् । पुरम् । म । एमि ।
 सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परिं । ददे ।
 स्वाहा ॥ ९ ॥

प्रजननवान् प्रजननं नाम सर्वजगदुत्पादनसाधनम् तद्वान् । यद्वा प्र-
 जननं पुंव्यञ्जकम् स्त्रीपुंससृष्टेस्तद्वेतुत्वात् । प्रजापतिः प्रकर्षेण आयमाना
 मनुष्यादिकाश्चराचरात्मिकाः प्रजाः तासां पतिः स्रष्टा देवः । सहसाम-
 र्थात् प्रजननेन साकम् इत्यर्थः । यद्वा प्रतिष्ठायाः । ॥ तृतीयाधे-
 यणी ॥ प्रतिष्ठया सहेति । प्रतिष्ठायाः सर्वजगदाधारभूताया ध्रुवा-
 याः स्थिराया भूमेर्दिशः । भूमिरपि अधरदिक्त्वेनोच्यते । तस्याः पातु ॥
 तस्मिन् क्रमे इत्यादि शिष्टम् अविशिष्टम् ॥

दशमपर्यायः ॥

बृहस्पतिर्मा विश्वेदेवैरुर्ध्वायां दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिन्नये तां
 पुरं प्रेमि ।

स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परिं ददे स्वाहा ॥ १० ॥

बृहस्पतिः । मा । विश्वैः । देवैः । ऊर्ध्वायाः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्र-
 मे । तस्मिन् । अये । ताम् । पुरम् । म । एमि ।

सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परिं । ददे ।
 स्वाहा ॥ १० ॥

बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां पतिर्देवो विश्वैः सर्वेदेवैः सह ऊर्ध्वा-
 या उपरिस्थिताया दिवो दिशः । द्यौरपि ऊर्ध्वदिक्त्वेन तत्रतत्रोच्यते ।
 तस्याः पातु । तस्मिन् विश्वदेवसहिते बृहस्पती रक्षितरि क्रमे पादप्र-
 क्षेपं करोमि ॥ शिष्टं पूर्ववन्नेयम् ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

“अग्निं ते वसुमन्तम्” इति सूक्तस्य पिष्टरात्रीसमर्चने कर्मणि शर्करामक्षेपे पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

अत्र पूर्वसूक्ते प्राच्यादिदिग्भ्यो रक्षिका वसुमदभ्यांदिदेवताः तत्तद्दिग्-
वस्थिताः [सत्यः शत्रुसकाशाद् रक्षन्तु इति प्रतिपाद्यते । अत्र तु तासु
देवतासु तत्तद्दिश आगच्छन्तः] स्वद्वेषिणः अनिष्टकारिणो नाशार्थं प्र-
विशन्तु इति प्रतिपाद्यते इत्येतावान् विशेषः ॥ अत्रापि दश पर्यायाः ।
सर्वेपि अर्धर्चाः ॥

प्रथमपर्यायद्वयम् एवम् आभ्यायते ॥

अग्निं ते वसुवन्तमृच्छन्तु ।

ये मांघायवः प्राच्या दिशोऽभिदासात् ॥ १ ॥

अग्निम् । ते । वसुंऽवन्तम् । अृच्छन्तु ।

ये । मा । अघऽयवः । प्राच्याः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ १ ॥

वासुं ते तृन्तरिक्षवन्तमृच्छन्तु ।

ये मांघायव एतस्या दिशोऽभिदासात् ॥ २ ॥

वायुम् । ते । अन्तरिक्षऽवन्तम् । अृच्छन्तु ।

ये । मा । अघऽयवः । एतस्याः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ २ ॥

अघायवः अघं हिंसालक्षणं पापं परस्वेच्छन्तः । ॥ अघशब्दात्
“छन्दसि परेच्छायामपि” इति वयच् । “अशायस्यात्” इति आत्वम् ।
“क्याच्छन्दसि” इति उग्रत्ययः ॥ जिघांसवो ये शत्रवः प्राच्याः
पूर्वस्या दिश आगत्य मा मां रात्रीसमर्चनकारिणं माम् अभिदासात्
अभितः सर्वतो दासयेयुः उपक्षपेयुः हिंस्युः । ॥ दसु उपक्षये । अ-

१ B D R S Cs दिशोऽभिं. We with A C K K V Dc. The same is true of the sub-
sequent verses. २ P ते I. We with F J. ३ O ते तृन्तरिक्षं. D R S Cs तृन्तरिक्षं. Dc तृ-
न्तरिक्षं changed to तृन्तरिक्षं. P J ते I. P ते I changed to ते I. We with G.

1 S' इन्द्रादीर्देवताः. 2 S' तत्रविगवस्थिताः. 3 S' उपयेयुः for उपक्षपेयुः.

स्माण्यन्ताद् अभिपूर्वात् पञ्चमलकारे “तिङां तिङो भवन्ति” इति श्चे-
स्तिवादेशः । “इतश्च लोपः” इति इकारलोपः । “लेटोडाटौ” इति
आडागमः । “छन्दस्युभयथा” इति तिप् आर्धधातुकत्वेन “णेरनिटि”
इति णिलोपः । प्रत्ययलक्षणपरिभाषया “अत उपधायाः” इति वृ-
द्धिः ६ । ते अभिदासकाः शत्रवो वसुमन्तम् वसुभिर्देवैस्तद्वन्तम् अग्निम्
ऋच्छन्तु मरणार्थं प्राप्नुवन्तु । ६ ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु ।
अस्मात् लोट् ४ ॥ एवम् उत्तरे नव पर्यायमन्त्रा व्याख्येयाः ॥ अ-
न्तरिक्षवन्तम् अन्तरिक्षम् अधिष्ठेयत्वेन यस्यास्ति तं वायुं ते अघायवः
शत्रवः ऋच्छन्तु प्रलयार्थं प्राप्नुवन्तु ये अघायवः शत्रवः एतस्याः प्राच्या
दिशः सकाशाद् आगत्य [मा] माम् अभिदासात् अभिदासयेयुः हिंस्युः ॥

तृतीयचतुर्थपर्यायमन्त्रौ ॥

सोमं ते रुद्रवन्तमृच्छन्तु ।

ये माघायवो दक्षिणाया दिशोऽभिदासात् ॥ ३ ॥

सोमम् । ते । रुद्रवन्तम् । ऋच्छन्तु ।

ये । मा । अघायवः । दक्षिणायाः । दिशः । अभिदासात् ॥ ३ ॥

वरुणं त आदित्यवन्तमृच्छन्तु ।

ये माघायव एतस्यां दिशोऽभिदासात् ॥ ४ ॥

वरुणम् । ते । आदित्यवन्तम् । ऋच्छन्तु ।

ये । मा । अघायवः । एतस्याः । दिशः । अभिदासात् ॥ ४ ॥

ते हिंसकाः शत्रवो रुद्रवन्तम् रुद्रदेवैस्तद्वन्तं सोमं देवम् ऋच्छन्तु
नाशार्थं गच्छन्तु ॥ आदित्यवन्तम् आदित्यैरदितिपुत्रैः आदित्यसंज्ञकैर्वा
देवैस्तद्वन्तं वरुणम् अरिष्टनिवारकं देवं ते शान्तिवितारो रिपवः ऋच्छन्तु ।
एतस्या दक्षिणाया दिशः ॥ शिष्टं पूर्ववत् ॥

पञ्चमपष्ठमन्त्रपाठस्तु ॥

सूर्यं ते धावाष्ट्रिषीर्वन्तमृच्छन्तु ।

ये माघायवः प्रतीच्या दिशोभिदासात् ॥ ५ ॥

सूर्यम् । ते । द्यावापृथिवीऽर्वन्तम् । ऋच्छन्तु ।

ये । मा । अघड्यवः । प्रतीच्याः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ ५ ॥

अपस्त ओषधीमतीः ऋच्छन्तु ।

ये माघायव एतस्या दिशोभिदासात् ॥ ६ ॥

अपः । ते । ओषधीऽमतीः । ऋच्छन्तु ।

ये । मा । अघड्यवः । एतस्याः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवीवन्तम् द्यावापृथिव्यौ यस्य प्रकाशयत्वेन स्तः । ॥ इति मनुप् । “हृन्दसीरः” इति तस्य वत्वम् ॥ ओषधीमतीरपः उदकानि । कर्म । एतस्याः प्रतीच्या दिशः ॥ शिष्टं निगदसिद्धम् ॥

सप्तमाष्टमपर्यायमन्त्रपाठस्तु ॥

विश्वकर्माणं ते सप्तऋषिवन्तमृच्छन्तु ।

ये माघायव उदीच्या दिशोभिदासात् ॥ ७ ॥

विश्वऽकर्माणम् । ते । सप्तऋषिऽर्वन्तम् । ऋच्छन्तु ।

ये । मा । अघड्यवः । उदीच्याः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ ७ ॥

इन्द्रं ते मरुत्वन्तमृच्छन्तु ।

ये माघायव एतस्या दिशोभिदासात् ॥ ८ ॥

इन्द्रम् । ते । मरुतऽर्वन्तम् । ऋच्छन्तु ।

ये । मा । अघड्यवः । एतस्याः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ ८ ॥

सप्तऋषिवन्तम् सप्तसंख्याका ऋषयः सृज्यत्वेन यस्य सन्ति । ॥ इति मनुप् । “ऋत्यकः” इति प्रकृतिभावः । “हृन्दसीरः” इति मनुपो वत्वम् ॥ मरुत्वन्तम् मरुद्भिस्तत्त्वन्तम् इन्द्रम् । एतस्या उदीच्या दिशः ॥ शिष्टं व्याख्यातम् ॥

नवमदशमपर्यायौ एवम् आम्नायेते ॥

प्रजापतिं ते प्रजननवन्तमृच्छन्तु ।

ये मायायवो भुवायां दिशोऽभिदासात् ॥ ९ ॥

प्रजाऽपतिम् । ते । प्रजननऽवन्तम् । अृच्छन्तु ।

ये । मा । अयऽयवः । भुवायाः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ ९ ॥

बृहस्पतिं ते विश्वदेववन्तमृच्छन्तु ।

ये मायायव जूर्ध्वायां दिशोऽभिदासात् ॥ १० ॥

बृहस्पतिम् । ते । विश्वदेवऽवन्तम् । अृच्छन्तु ।

ये । मा । अयऽयवः । जूर्ध्वायाः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ १० ॥

प्रजननं नाम सर्वजगदुत्पादनसाधनं वस्तु । यद्वा प्रजननम् इति पुं-
व्यञ्जनम् उच्यते । स्त्रीपुंससृष्टेस्तन्निमित्तकत्वात् ॥ विश्वदेववन्तम् विश्वदेवै-
स्तद्वन्तम् । ५ “मादुपधायाः” इति मतुपो वत्वम् ॥ बृह-
स्पतिम् बृहतां महतां देवानां पतिं देवम् ॥ शिष्टम् अविंशिष्टम् ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

“मित्रः पृथिव्योदक्तामत्” इति सूक्तेन पुरोहितो राज्ञौ राजानं श-
य्यागृहं प्रवेशयेत् । परिशिष्टं तु पूर्वमेव उदाहृतम् । राज्ञो नूतननगर-
प्रवेशनकर्मणि च विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

मित्रः पृथिव्योदक्तामत् तां पुरं प्र णयामि यः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा यः शर्मं च धर्मं च यच्छत् ॥ १ ॥

मित्रः । पृथिव्या । उत । अक्तामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । यः ।

ताम् । आ । विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । यः । शर्मं । च । धर्मं ।

च । यच्छत् ॥ १ ॥

मित्रः । मित्रशब्देन अग्निरुच्यते । पृथिव्याः साहचर्यात् पृथिवीस्थान-
त्वाद् अग्नेः “सूर्यो दिवोदक्रामत्” इति सूर्यस्य पृथग्वक्ष्यमाणत्वाच्च । मि-
त्रः अग्निः मीयमानत्वाद् आहवनीयादिस्वरूपेण ग्रणीयमानत्वात् । ३ दु-
मिञ् प्रक्षेपणे । अस्माद् औणादिकः क्तान् प्रत्ययः । किच्चाद् गुणा-
भावः ४ । पृथिव्या स्वनिवासस्थानभूतेन पृथिवीलौकेन सह उदक्रा-
मत् उक्रान्तवान् । यां पुरं रक्षितुम् इति शेषः । तां पृथिवीलौकाभि-
मानिना अग्निना रक्षितां पुरम् शय्यागृहलक्षणां प्रसिद्धां नगरीं वा वः
युष्मान् राज्ञः । पूजायां बहुवचनम् पुत्रमित्रामात्यावरोधस्त्रीविवक्षया वा
बहुवचनम् । पुत्रयोषित्सहितान् युष्मान् प्र णयामि प्रकर्षेण नयामि प्रा-
पयामि । ततः तां पुरम् आ विशत अभिमुखं प्रविशत प्रवेशोन्मुखा
भवत । अनन्तरं तां पुरं प्र विशत अन्तःप्रविष्टा भवत । शय्यास्थाने
स्त्रीयसौधे वा निविष्टा भवतेति वा । सा पूः शय्यागृहलक्षणा पुरी वा
वः युष्मभ्यं प्रविष्टेभ्यः शर्म सुखं वर्म कवचं पराभेद्यत्नलक्षणम् आव-
रणं वा यच्छतु प्रयच्छतु । ५ दाणो यच्छादेशः ६ । परस्पर-
समुच्चयार्थौ चकारौ । एवम् उत्तरे दश पर्यायमन्त्रा व्याख्येयाः । वि-
शेषस्तु तततत्र वक्ष्यते । यथा अग्निः स्वाधिष्ठिते पृथिवीलौके सर्वोत्तरो
वर्तते एवं त्वमपि इदं नगरम् अधिष्ठाय सर्वातिशायी वर्तस्वेति विवक्षि-
तम् । [यथा] पृथिव्या सह अग्निरुक्रान्तवान् इत्युक्तः एवम् उत्तरयोर्वा-
युसूर्यमन्त्रयोस्तात्पर्यार्थ उन्नेयः ॥

अथ द्वितीया ॥

वायुरन्तरिक्षेणोदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विंशत तां प्र विंशत सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥ २ ॥

वायुः । अन्तरिक्षेण । उत । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः ।

ताम् । आ । विंशत । ताम् । प्र । विंशत । सा । वः । शर्म । च । व-

र्म । च । यच्छतु ॥ २ ॥

1 S' पृथिव्या for पृथिव्याः. 2 S' मीयत्वात् for मीयमानत्वात्. 3 S' has रक्षितां तां.
4 S' वक्ष्यते. 5 S' 'स्तात्पर्यार्थ उन्नेयः.

वायुः वातो मातरिश्वा अन्तरिक्षेण अन्तरा क्षान्तेन स्त्रीयेन मध्यम-
लोकेन सह उदक्रामत् । यां पुरं रक्षितुम् इति शेषः । तां पुरम् इ-
त्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

तृतीया ॥

सूर्यो दिवोर्दक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छत् ॥ ३ ॥

सूर्यः । दिवा । उत । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः ।

ताम् । आ । विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । वः । शर्मं । च । व-
र्मं । च । यच्छत् ॥ ३ ॥

सूर्यः सर्वस्य मेरक आदित्यः दिवा स्वनिवासस्थानेन शुलोकेन सह ।
उदक्रामत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

चन्द्रमा नक्षत्रैरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छत् ॥ ४ ॥

चन्द्रमाः । नक्षत्रैः । उत । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः ।

ताम् । आ । विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । वः । शर्मं । च । व-
र्मं । च । यच्छत् ॥ ४ ॥

चन्द्रमाः चन्द्रम् आहार्द माति निर्मिमीत इति चन्द्रमाः सर्वस्य लो-
कस्य आह्लादको हिमांशुः नक्षत्रैः । न क्षीयन्त इति नक्षत्राणि तार-
काः । ॥ “नक्षत्राणपात” इत्यादिना नक्षत्रशब्दो निपातितः ॥ स्वो-
पभोग्यैरश्विन्यादिनक्षत्रैः सह नक्षत्राधिपतिश्चन्द्रमाः स्वपरिवारभूतैस्त्रैरेव स-
हितो यां पुरं रक्षितुम् उक्तान्तवान् तां पुरम् । शुष्मान् प्रापयामीत्यादि
गतम् ॥

पञ्चमी ॥

सोम ओषधीभिर्दक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा वि॒शत॒ तां ॥ वि॒शत॒ सा वः॒ शर्म॑ च॒ वर्मे॑ च॒ यच्छतु॑ ॥ ५ ॥
 सोमः । ओष॑धीभिः । उ॒त् । अ॒क्राम॑त् । ताम् । पु॒रम् । प्र । न॒यामि॑ । वः ।
 ताम् । आ । वि॒शत॒ । ताम् । प्र । वि॒शत॒ । सा । वः । शर्म॑ । च॒ । वर्मे॑ ।
 च॒ । य॒च्छतु॑ ॥ ५ ॥

सोमः ओषधीनां रसप्रदानेन पोषको देवः ओषधीभिः ओषः पाको
 धीयत आस्विति ओषधयः फलपाकान्ताः । उपलक्षणम् एतत् तरुगुल्मा-
 दीनाम् । तैः स्वपोष्यैः सहितः । उदक्रामत् इत्यादि गतम् । युष्माभिः
 प्रविश्यमाने पुरे ओषध्यादिसमृद्धिर्भवन्नित्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

य॒ज्ञो दक्षि॑णाभि॒रुद॑क्राम॒त् तां पु॒रं प्र॑ ण॒यामि॑ वः ।
 तामा वि॒शत॒ तां प्र॑ वि॒शत॒ सा वः॒ शर्म॑ च॒ वर्मे॑ च॒ यच्छतु॑ ॥ ६ ॥
 य॒ज्ञः । दक्षि॑णाभिः । उ॒त् । अ॒क्राम॑त् । ताम् । पु॒रम् । प्र । न॒यामि॑ । वः ।
 ताम् । आ । वि॒शत॒ । ताम् । प्र । वि॒शत॒ । सा । वः । शर्म॑ । च॒ । व-
 र्मे॑ । च॒ । य॒च्छतु॑ ॥ ६ ॥

यज्ञः ज्योतिष्टोमादिः प्रकृतिविकृत्यात्मकः सर्वः क्रतुः दक्षिणाभिः वि-
 हिताभिर्यषोक्ताभिर्दक्षिणाभिः सह उक्तान्तवान् । यां पुरं रक्षितुम् इति ।
 अत्र बहुदक्षिणाका यज्ञाः समृद्धा भवन्नित्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

स॒मुद्रो न॒दीभि॒रुद॑क्राम॒त् तां पु॒रं प्र॑ ण॒यामि॑ वः ।
 तामा वि॒शत॒ तां प्र॑ वि॒शत॒ सा वः॒ शर्म॑ च॒ वर्मे॑ च॒ यच्छतु॑ ॥ ७ ॥
 स॒मुद्रः । न॒दीभिः॑ । उ॒त् । अ॒क्राम॑त् । ताम् । पु॒रम् । प्र । न॒यामि॑ । वः ।
 ताम् । आ । वि॒शत॒ । ताम् । प्र । वि॒शत॒ । सा । वः । शर्म॑ । च॒ । वर्मे॑ ।
 च॒ । य॒च्छतु॑ ॥ ७ ॥

नदीभिः नदनशीलामिरापणाभिः समुद्रः समुद्रवन्ति जस्माद् आय

इति अम्बुराशिः उदक्कामत् । तां पुरम् इत्यादि गतम् । रक्षोहननार्थं
नदीसहितसमुद्रोक्तान्या दापत्यधर्मविशिष्टाः प्रजा अत्र संपद्यन्ताम् इति
विवक्ष्यते ॥

अष्टमी ॥

ब्रह्म ब्रह्मचारिभिर्दक्कामत् तां पुरं ॥ णयामि वः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा वः शर्म च वर्म च यच्छत् ॥ ८ ॥

ब्रह्म । ब्रह्मचारिभिः । उद् । अक्कामत् । ताम् । पुरम् । प्र । न्या-
मि । वः ।

ताम् । आ । विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । वः । शर्म । च ।
वर्म । च । यच्छत् ॥ ८ ॥

ब्रह्म साङ्गो वेदः ब्रह्मचारिभिः ब्रह्मणि वेदे वेदविहिते यज्ञादिकर्मणि
चरितुं वर्तितुं शीलं येषां ते तैः सह उदक्कामत् । अनेन श्रौतस्मार्तकर्म-
निष्णाताः साङ्गवेदाध्यायिनः अनूचाना ब्राह्मणा बहवः समृध्यन्ताम्
इति विवक्ष्यते । तां पुरम् इत्यादि पूर्ववत् ॥

नवमी ॥

इन्द्रो वीर्येणोदक्कामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा वः शर्म च वर्म च यच्छत् ॥ ९ ॥

इन्द्रः । वीर्येण । उद् । अक्कामत् । ताम् । पुरम् । प्र । न्यामि । वः ।

ताम् । आ । विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । वः । शर्म । च ।
वर्म । च । यच्छत् ॥ ९ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः समस्तदेवाधिपतिः वीर्येण वीरकर्मणा स्वीयेन
याहुशौरेण सेनालक्षणेन यत्नेन वा सह उद् अक्कामत् । इन्द्रो यथा
स्ववीर्येण सर्वान् शत्रून् जितवान् एवम् अस्मिन् पुरे वर्तमानस्त्वमपि स-
र्वान्तिशायी सर्ववैरिण्यपी भूया इत्यर्थः ॥

दशमी ॥

देवा अमृतेनोदकामस्तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ १० ॥

देवाः । अमृतेन । उत । अकामने । ताम् । पुरम् । प्र । णयामि । वः ।

ताम् । आ । विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्मं । च ।

वर्मं । च । यच्छतु ॥ १० ॥

देवाः चोत्तनशीला अमरा अमृतेन अमरणसाधनेन सुधारसेन सह उदकामन् । यां पुरं रक्षितुम् इति शेषः । तां पुरम् इत्यादि गतम् । अजत्याः प्रजा निर्भीका दीर्घायुषश्च भवन्तु इत्यर्थं विवक्षितं रक्षणार्थम् अमृतेन सह देवा उक्तानवन्त इत्युक्तम् ॥

एकादशी ॥

प्रजापतिः प्रजाभिर्दकामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ ११ ॥

प्रजापतिः । प्रजाभिः । उत । अकामत् । ताम् । पुरम् । प्र । णयामि । वः ।

ताम् । आ । विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्मं । च । वर्मं ।

च । यच्छतु ॥ ११ ॥

प्रजापतिः प्रजानां पतिर्देवः प्रजाभिः प्रकर्षेण बहुत्वेन जायमानाभिर्मनुष्यादिकामिः उदकामत् । तां पुरम् इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् । उत्तरोत्तरं प्रभविष्णुप्रजाभूयिष्ठत्वम् अत्र नगरे भूयाद् इत्याशासितुम् इदं वचनम् ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

१ A B C K D S V De गृह्येषो. We with K K C. २ P अकामत् । P अकामत् । J अकामन् । changed to अकामत् ।

1 S' उदकामत्, though in its text it reads उदकामन् तां &c. 2 S' निरासेका, 3 S' बहुभिः सत्वेन. 4 S' प्रजाः.

“अप न्यधुः पौरुषेयम्” इति सूक्तेन युद्धोद्यतं राजानं कवचेन पुरोहितः संनहते ॥

तत्र प्रथमा ॥

अप न्यधुः पौरुषेयं वधं यमिन्द्राग्नी धाता संविता बृहस्पतिः ।

सोमो राजा वरुणो अश्विना यमः पूषा अस्मान् परि पातु मृत्योः ॥ १ ॥

अप । न्यधुः । पौरुषेयम् । वधम् । यम् । इन्द्राग्नी इति । धाता । संविता । बृहस्पतिः ।

सोमः । राजा । वरुणः । अश्विना । यमः । पूषा । अस्मान् । परि । पातु । मृत्योः ॥ १ ॥

पौरुषेयम् पुरुषैः शतयितृभिररिभिः कृतम् । ॥ “पुरुषाद् वध-
विकारसमूहेन कृतेष्विति वक्तव्यम्” इति ढञ् । “सित्यादिनिमित्तम्” इ-
ति आद्युदात्तम् ॥ तं यं वधम् वधसाधनम् । ॥ “हनश्च
वधः” इति हन्तेरप् प्रत्ययः । वधश्चादेश आद्युदात्तः ॥ अप न्य-
धुः अपाश्चम् अपगूढं न्यधुः निहितवन्तः । बलगलक्षणं शस्त्रास्त्रादिरूपं
वा हननसाधनं मायया परेषाम् अप्रकाशं हननसाधनम् अस्मान् हिं-
सितुम् अस्मदभिमुखं प्रेरितवन्त इत्यर्थः । ॥ यस्तदोर्निमित्तवन्धाद् उ-
त्तरवाक्ये तच्छब्दाध्याहारः ॥ तस्माद् अप्रकाशात् शत्रुभिः प्रहि-
ताद् मृत्योः मृत्युसाधनाद् मृत्युरूपाद् वा वधाद् अस्मान् कवचधा-
रिणः अस्मदीयान् राज्ञो वा इन्द्राभ्यादयो देवताः परि पातु । प्रत्येकवि-
वक्ष्या एकवचनम् । परितः सर्वतः पातु रक्षन्तु । ॥ “भीत्रार्थ-
नाम्” इति मृत्योरित्यत्र अपादानत्वात् यञ्चमी ॥

द्वितीया ॥

यानि चकार भुवनस्य यस्पतिः प्रजापतिर्मोतरिष्वा प्रजाभ्यः ।

प्रदिशो यानि वसते दिशश्च तानि मे वर्माणि बहुलानि सन्तु ॥ २ ॥

यानि । चकार । भुवनस्य । यः । पतिः । प्रजापतिः । मातरिणा ।
प्रजाभ्यः ।

प्रदिशः । यानि । वसते । दिशः । च । तानि । मे । वर्माणि । बहु-
लानि । सन्तु ॥ २ ॥

भुवनस्य भूतजातस्य पतिः पालको यः प्रजापतिरस्ति स यानि वर्माणि कवचानि चकार । किमर्थम् । प्रजाभ्यः प्रकर्षेण ज्ञायमानाभ्यो मनुष्यपञ्चादिभ्यः । ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ तद्रक्षणार्थं मातरिणा मातरि अन्तरिक्षे शसितीति मातरिणा वायुः सूत्रात्मा । प्रजापतेर्विशेषणम् एतत् । तथा प्रदिशः प्रकृष्टाः प्राच्यादिमहादिशः दिशः अथान्तरदिशश्च यानि वर्माणि वसते आच्छादयन्ति स्वरक्षणार्थम् । ॥ वस आच्छादने । आदादिकोऽनुदात्तेत ॥ तानि प्रजापतिना प्रजारक्षणार्थं निर्मितानि दिग्भिश्च स्वरक्षणार्थं वसितानि वर्माणि कवचानि मे मम युयुत्तोः बहुलानि प्रभूतानि [सन्तु] भवन्तु ॥ यदायदापेक्षते तदा लाभाय बहुलानीत्युक्तम् । अथ वा स्वस्य परिवाराणां च अपेक्षया बहुलानीति । यस्य यद् अपेक्षितं तस्य तद् भवत्वित्यर्थः ॥

तृतीया ॥

यत् ते तनूष्वनहन्त देवा द्युंराजयो देहिर्नः ।

इन्द्रो यच्चक्रे धर्मं तदस्मान् पातु विश्वतः ॥ ३ ॥

यत् । ते । तनूषु । अनहन्त । देवाः । द्युंराजयः । देहिर्नः ।

इन्द्रः । यत् । चक्रे । धर्मं । तत् । अस्मान् । पातु । विश्वतः ॥ ३ ॥

१ P J वसते । We with M. २ A B C D R S E V C G De वसतस्तनूष्वनहन्तदेवाधि-
राजयोदेहिर्नः. We with Sāyana, the accents being ours. ३ J P ते । We with P.
४ P P J देवा । अधिराज । यः । देहिः । नः । We with Sāyana, the accents being ours.
५ P P J सर्वतः. We with Sāyana and our Sañhitā which is based on A B C D R
R S (C: सर्वतः).

१ S' स्वरक्षणार्थम्.

द्युराजयः दिवि द्युलोके राजमाना देहिनः शरीरिणः । कवचधारणं
देहस्यैवेति देहिनो देवा इत्युक्तम् । ते मसिद्धा देवाः तनूषु स्वशरीरेषु यद्
वर्म अनहन्ता धृतवन्तः । ॥ णह बन्धने । दैवादिकः । कर्त्रभिप्राये
क्रियाफले आत्मनेपदम् ॥ । असुरयुद्धे स्वदेहरक्षणार्थं प्रतिमुक्तवन्तः ।
इन्द्रश्च यद् वर्म कवचं चक्रे शत्रुविजयार्थम् । ॥ करोतेः पूर्ववद्
आत्मनेपदम् ॥ । तत् कवचं देवैरिन्द्रेण च स्वशरीरे धारितम्
इदं कवचम् अस्मान् युद्धोद्यत्तान् विश्वतः सर्वतः परकृतप्रहारेभ्यः पानु
रक्षतु ॥

चतुर्थी ॥

वर्म मे द्यावापृथिवी वर्माहुर्वर्म सूर्यैः ।

वर्म मे विश्वे देवाः कृन् मा मा प्रापत् प्रतीचिका ॥ ४ ॥

वर्म । मे । द्यावापृथिवी इति । वर्म । अहुः । वर्म । सूर्यैः ।

वर्म । मे । विश्वे । देवाः । कृन् । मा । मा । प्र । आपत् । प्रतीचिका ॥ ४ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मे मम वर्म कवचं कुरुताम् । अग्निय
वर्म करोतु । सूर्यश्च विश्वे सूर्ये देवाः इन्द्रादयश्च मे मम युयुतोर्मदी-
यस्य वा राज्ञः वर्म कवचं कृन् कुर्वन्तु । ॥ करोतेप्रज्ञान्दसे लुङि
“मन्ते पस०” इति छेर्लुक् । ज्ञेः सार्वधातुकस्य छित्वाद् गुणप्रतिषेधे यण्
आदेशः । “बहुलं छन्दस्यमाद्योगेपि” इति अहभायः ॥ । किं
च प्रतीचिका प्रत्यगन्तना प्रतीची । ॥ अज्ञातार्थे कप्रत्ययः । “के-
ऽणः” इति ह्रस्वत्वम् ॥ । शत्रुसेना अज्ञातप्रतिकूलाद्यना सती
[मा] मां कवचधारिणं युद्धोद्यतं मी मैव प्रापत् प्राप्नोतु । ॥ आ-
प्नोतेर्माहि लुङि लृदित्वाद् अङ् ॥ । कवचधारिणो ममाग्रतः श-

१ A B C D K K R देवा कृन् P P J कृन् । We with S C Dc. २ B D S प्रतीचि-
का. Dc प्रतीचिका changed to प्रतीचिका. We with O K K R V O. ३ J प्रतीचिका ।
We with P P.

१ S' कवचधारिणं देहमे. २ S' शर्म for कवचं. ३ S' Sâyana's text too वर्माहुर्वर्म
and not वर्माहुर्वर्म.

त्रुसेना प्रकाशैव आयातु । देवानुगृहीतकवचधारणेन दृष्टामपि तां पर-
सेनां हन्तुं शक्नोमीत्यर्थः ॥

एकादशं सूक्तम् ॥

[इति] एकोनविंशे काण्डे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र “गायत्र्युष्णिक्” इति प्रथमसूक्त-
स्य “गायत्रीं छन्दोब्रह्मवर्चसकामस्य प्रयुञ्जीत” इति [न० क० १७] वि-
हितायां गायत्र्याख्यायां महाशान्तौ विनियोगः । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे ।
“छन्दोगणः [२२] गायत्र्याम् समासः [२२, २३] आङ्गिरस्याम्” इति
[न० क० १८.] ॥

तत्सूक्तपाठस्तु ॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् बृहती पङ्क्तिस्त्रिष्टुप् जगत्पै ॥ १ ॥

गायत्री । उष्णिक् । अनुष्टुप् । बृहती । पङ्क्तिः । त्रिष्टुप् । जगत्पै ॥ १ ॥

“सप्तसु छन्दःस्वृचः कल्पयित्वा गायत्र्यादि गायत्र्यै स्वाहा इत्येवं
यथाछन्दः” इति तत्रैव नक्षत्रकल्पे मन्त्राणाम् ऊहनप्रकारस्य दर्शित-
त्वाद् गायत्र्यै स्वाहा उष्णिहे स्वाहा अनुष्टुभे स्वाहा बृहत्यै स्वाहा पङ्क्त्यै
स्वाहा त्रिष्टुभे स्वाहा जगत्पै स्वाहा इत्येवम् अस्मिन् सूक्ते सप्त मन्त्रा
भवन्ति । सर्वे मन्त्राः स्पष्टार्थाः ॥

[इति] तृतीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

१ C गायत्र्यु०. R C: गायत्र्यु०. K K B D V गायत्र्यु०, none having any kampo. १८
जगत्पै । We with P J.

1 S' गायत्री. 2 S' गायत्र्याख्यां महा०. 3 S' समासमाङ्गि० for समासः आङ्गि०. 4 S'
छन्दस्ततः for छन्दःस्वृचः. 5 S' इष for इति. 6 S' Bāyana's text very correctly
reads गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तिस्त्रिष्टुप्जगत्पै so as to form the whole line only one
word. This reading is doubtless proved to be the correct original reading by the
MSS. having जगत्पै instead of जगत्पै. The MSS. make the words separate and
then necessarily accent them but make the line quite unintelligible thereby. None
of our MSS. have *पङ्क्तिस्त्रिष्टुप्*.

“आङ्गिरसानामाद्यैः” इत्यादिसूक्तद्वयस्य “आङ्गिरसीं संपत्कामस्य अभिचरतोभिचर्यमाणस्य च” [न०क० १७.] इति विहितायाम् आङ्गिरस्याख्यायां महाशान्तौ विनियोगः । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । “समांसः [१९.२२, २३] आङ्गिरस्याम् इन्द्र जुषस्व [२.५] इत्यैन्द्रं चाम्” इति [न०क० १८.] ॥ अत्र समासशब्देन एतत् सूक्तद्वयम् उच्यते ॥

तत्र “आङ्गिरसानामाद्यैः” इति सूक्तम् एवमास्त्रायते ॥

आङ्गिरसानामाद्यैः पञ्चानुवाकैः स्वाहा ॥ १ ॥

आङ्गिरसानाम् । आद्यैः । पञ्च । अनुवाकैः । स्वाहा ॥ १ ॥

पृष्ठाय स्वाहा ॥ २ ॥

पृष्ठाय । स्वाहा ॥ २ ॥

सप्तमाष्टमाभ्यां स्वाहा ॥ ३ ॥

सप्तमऽअष्टमाभ्याम् । स्वाहा ॥ ३ ॥

नीलनखेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

नीलनखेभ्यः । स्वाहा ॥ ४ ॥

हुरितेभ्यः स्वाहा ॥ ५ ॥

हुरितेभ्यः । स्वाहा ॥ ५ ॥

सुद्रेभ्यः स्वाहा ॥ ६ ॥

सुद्रेभ्यः । स्वाहा ॥ ६ ॥

पर्यायिकेभ्यः स्वाहा ॥ ७ ॥

पर्यायिकेभ्यः । स्वाहा ॥ ७ ॥

प्रथमेभ्यः शङ्खेभ्यः स्वाहा ॥ ८ ॥

प्रथमेभ्यः । शङ्खेभ्यः । स्वाहा ॥ ८ ॥

द्वितीयेभ्यः शङ्खेभ्यः स्वाहा ॥ ९ ॥

द्वितीयेभ्यः । शङ्खेभ्यः । स्वाहा ॥ ९ ॥

तृतीयेभ्यः शङ्खेभ्यः स्वाहा ॥ १० ॥

तृतीयेभ्यः । शङ्खेभ्यः । स्वाहा ॥ १० ॥

उपोऽन्नमेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

उपोऽन्नमेभ्यः । स्वाहा ॥ ११ ॥

उत्तमेभ्यः स्वाहा ॥ १२ ॥

उत्तमेभ्यः । स्वाहा ॥ १२ ॥

उत्तरेभ्यः स्वाहा ॥ १३ ॥

उत्तरेभ्यः । स्वाहा ॥ १३ ॥

अपिभ्यः स्वाहा ॥ १४ ॥

अपिभ्यः । स्वाहा ॥ १४ ॥

शिविभ्यः स्वाहा ॥ १५ ॥

शिविभ्यः । स्वाहा ॥ १५ ॥

१ A B C S शिविभ्यः, Dc शिवि° changed to शिवि°. We with DK KR VC. १ J शिविभ्यः । We with P P.

1 S' समाम्ना for समाम्ना, 2 S' 'स्वैन्द्रिया° for 'स्वैन्द्रिया°.

गणेभ्यः स्वाहा ॥ १६ ॥

गणेभ्यः । स्वाहा ॥ १६ ॥

महागणेभ्यः स्वाहा ॥ १७ ॥

महाऽगणेभ्यः । स्वाहा ॥ १७ ॥

सर्वेभ्योऽङ्गिरोभ्यो विद्गणेभ्यः

सर्वेभ्यः । अङ्गिरःऽभ्यः । विद्ऽगणे-

स्वाहा ॥ १८ ॥

भ्यः । स्वाहा ॥ १८ ॥

पृथक्सहस्राभ्यां स्वाहा ॥ १९ ॥

पृथक्ऽसहस्राभ्याम् । स्वाहा ॥ १९ ॥

ब्रह्मणे स्वाहा ॥ २० ॥

ब्रह्मणे । स्वाहा ॥ २० ॥

ब्रह्मज्येष्ठा संभृता वीर्याणि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमा ततान् ।

भूतानां ब्रह्मा प्रथमोत्ते जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः ॥ २१ ॥

ब्रह्मज्येष्ठा । समऽमृता । वीर्याणि । ब्रह्म । अग्रे । ज्येष्ठम् । दिवम् ।

आ । ततान् ।

भूतानाम् । ब्रह्मा । प्रथमैः । उत् । जज्ञे । तेन । अर्हति । ब्रह्मणा । स्-

र्धितुम् । कः ॥ २१ ॥

अत्र विंशतिकाण्डात्मिकायाम् अस्यां शाखायां विद्यमानानुवाकसूक्तगण-
विशेषादिसंज्ञारूपैः शब्दैः अनुवाकादिद्रष्टार एतन्नामान ऋषयः प्रतिपा-
द्यन्ते । नीलनखादिसूक्तविशेषाणां प्रसिद्धत्वात् तानि विशेषतो न प्रद-
र्शितानि । “ब्रह्मणे स्वाहा” इति ब्रह्मशब्देन विंशतिकाण्डात्मकवेदवाच-
केन तस्य द्रष्टा ब्रह्माख्य ऋषिः प्रतिपाद्यते । अन्यत् सर्वं निगदध्या-
ख्यातम् ॥ अन्त्यर्चा पूर्वमन्त्रप्रतिपादितस्य ब्रह्मणः सर्वाभिभाषकत्वं प्र-
तिपाद्यते । वीर्याणि वीरकर्माणि ब्रह्मज्येष्ठा ब्रह्मज्येष्ठानि ब्रह्मा पूर्वोक्तौ

१ B C D R Gs ज्येष्ठा. We with K K V De. २ So all our authorities, and even
Sâyana's text, though the latter has प्रथमोत्ते in the next hymn. ३ P J ब्रह्म । ज्येष्ठा ।
P ब्रह्म । ज्येष्ठा । ४ P ज्येष्ठम् । We with P J. ५ P P J प्रथमा । We with Sâyana.
६ P ज्ये । We with P J. ७ P P J स्पर्धितुं कः । There can be little doubt this
mantra has undergone considerable corruption. Corrected thoroughly it ought
to read thus: ब्रह्मज्येष्ठा संभृता वीर्याणि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठो दिवमा ततान् । भूतानां ब्रह्मा प्रथमोत्ते
जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः । Sâyana's commentary ignores the different genders
and different accents which ब्रह्मन् exhibit in the text and says nothing upon प्र-
थमोत्ते (read also by his text) in which उत् forms a very irregular sandhi with its
neighbour.

ज्येष्ठः प्रशस्यतमो येषां तानि । ॥ शैर्लुक् ॥ । यद्वा ज्येष्ठेन
ब्रह्मणा । ॥ एकत्र विभक्तैर्लुक् । अपरत्र तृतीयाया इनादेशा-
भावः ॥ । संभृता संभृतानि । सर्वस्माद् अयमेव वीर्यवान् इत्यर्थः ।
अग्रे सृष्ट्यादौ ज्येष्ठं ब्रह्म दिवम् द्युलोकम् आ ततान् विस्तारितवान् ।
तथा ब्रह्मा भूतानां सृज्यमानानां प्रथमैः पूर्वभावी जज्ञे उत्पन्नः । तेन
कारणेन ब्रह्मणा स्पर्धितुम् स्पर्धां कर्तुं कः अन्यो देवो मनुष्यो वा अ-
र्हति समर्थो भवति । अधिकतरवीर्यवत्त्वात् सर्वोत्कृष्टस्याननिवासित्वात्
सर्वेषाम् आदिभूतत्वाच्च ब्रह्मणः समानो नास्तीत्यर्थः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“आथर्वणानां चतुर्ऋचेभ्यः” इति सूक्तस्य समाससंज्ञकस्य आङ्गि-
रसां महाशान्तौ विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः । सूत्रं तु तत्रैवो-
दाहृतम् ॥

तत् सूक्तम् एवम् आम्नायते ॥

आथर्वणानां चतुर्ऋचेभ्यः स्वाहा ॥ १ ॥

आथर्वणानाम् । चतुःऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ १ ॥

पृथ्वेभ्यः स्वाहा ॥ २ ॥

पृथ्वःऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ २ ॥

पृथ्वेभ्यः स्वाहा ॥ ३ ॥

पृथ्वेऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ३ ॥

सप्तर्षेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

सप्तऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ४ ॥

अष्टर्षेभ्यः स्वाहा ॥ ५ ॥

अष्टऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ५ ॥

नवर्षेभ्यः स्वाहा ॥ ६ ॥

नवऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ६ ॥

दशर्षेभ्यः स्वाहा ॥ ७ ॥

दशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ७ ॥

एकादशर्षेभ्यः स्वाहा ॥ ८ ॥

एकादशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ८ ॥

द्वादशर्षेभ्यः स्वाहा ॥ ९ ॥

द्वादशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ९ ॥

१ A B C D K R R E De Cः पृथ्वेभ्यः. We with J and Śāyana. २ P P' पृथ्वेभ्यः.
We with J.

1 So S', a neuter subject with a masculine predicate.

त्रयोदशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ १० ॥

चतुर्दशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

पञ्चदशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ १२ ॥

षोडशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ १३ ॥

सप्तदशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ १४ ॥

अष्टादशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ १५ ॥

एकोनविंशतिः स्वाहा ॥ १६ ॥

विंशतिः स्वाहा ॥ १७ ॥

महेत्काण्डाय स्वाहा ॥ १८ ॥

नृचेभ्यः स्वाहा ॥ १९ ॥

एकर्चेभ्यः स्वाहा ॥ २० ॥

द्युत्रेभ्यः स्वाहा ॥ २१ ॥

एकानृचेभ्यः स्वाहा ॥ २२ ॥

रोहितेभ्यः स्वाहा ॥ २३ ॥

सूर्याभ्यां स्वाहा ॥ २४ ॥

ब्राह्म्याभ्यां स्वाहा ॥ २५ ॥

म्राजापत्याभ्यां स्वाहा ॥ २६ ॥

विषासद्यै स्वाहा ॥ २७ ॥

मङ्गलिकेभ्यः स्वाहा ॥ २८ ॥

ब्रह्मणे स्वाहा ॥ २९ ॥

त्रयोदशऽर्चेभ्यः । स्वाहा ॥ १० ॥

चतुर्दशऽर्चेभ्यः । स्वाहा ॥ ११ ॥

पञ्चदशऽर्चेभ्यः । स्वाहा ॥ १२ ॥

षोडशऽर्चेभ्यः । स्वाहा ॥ १३ ॥

सप्तदशऽर्चेभ्यः । स्वाहा ॥ १४ ॥

अष्टादशऽर्चेभ्यः । स्वाहा ॥ १५ ॥

एकोनविंशतिः । स्वाहा ॥ १६ ॥

विंशतिः । स्वाहा ॥ १७ ॥

महेत्काण्डाय । स्वाहा ॥ १८ ॥

नृचेभ्यः । स्वाहा ॥ १९ ॥

एकऽर्चेभ्यः । स्वाहा ॥ २० ॥

द्युत्रेभ्यः । स्वाहा ॥ २१ ॥

एकऽनृचेभ्यः । स्वाहा ॥ २२ ॥

रोहितेभ्यः । स्वाहा ॥ २३ ॥

सूर्याभ्याम् । स्वाहा ॥ २४ ॥

ब्राह्म्याभ्याम् । स्वाहा ॥ २५ ॥

म्राजाऽपत्याभ्याम् । स्वाहा ॥ २६ ॥

विऽसद्यै । स्वाहा ॥ २७ ॥

मङ्गलिकेभ्यः । स्वाहा ॥ २८ ॥

ब्रह्मणे । स्वाहा ॥ २९ ॥

१ Dc °विशति changed to °विशति. G. ई °विशति. D °विशति. KV follow Sāyana and recite °विशत्यै. CR °विशतिः. PJ °विशतिः. P °विशतिः. We with A B K V. २ J विशतिः. D Dc विशति. A B R विशतिः. KV follow Sāyana, and recite विशत्यै. We with O K S V C. P P. ३ So all om. MSS. and Vaidikas. ४ A C R ब्रह्मणे. We with B D K K S V Dc C.

ब्रह्मज्येष्ठा संभृता वीर्याणि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमा ततान ।

भूतानां ब्रह्मा प्रथमोत्ते जज्ञे तेनाहति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः ॥ ३० ॥

ब्रह्मज्येष्ठा । समऽभृता । वीर्याणि । ब्रह्म । अग्रे । ज्येष्ठम् । दिवम् ।

आ । ततान् ।

भूतानाम् । ब्रह्मा । प्रथमः । उत । जज्ञे । तेन । अहति । ब्रह्मणा । स्पर्धितुम् । कः ॥ ३० ॥

अत्र चतुर्धृचादिदशर्चानैः शब्दैस्तृचाद्येकर्चानैः शब्दैश्च तत्तात्तंशका अथर्वाख्या ऋषयः प्रतिपाद्यन्ते । एकादशादिर्विंशत्यनैः शब्दैराथर्वणा आर्वेयाः प्रतिपाद्यन्ते । तथा च गोपथब्राह्मणे समास्त्रायते । “तस्म अ-
“थर्वाणस्म ऋषिस्म अभ्यश्राम्यत् । अभ्यतपत् । समतपत् । तस्माच्छ्रान्तात्
“तप्तात् संतप्ताद् दशतयान् अथर्वण ऋषीन् निरमिमीत । एकर्चान् द्व्य-
“चांस्तृचांश्चतुर्धृचान् पञ्चर्चान् षट्चर्चान् सप्तर्चान् [अष्टर्चान्] नवर्चान्
“दशर्चान् इति । दशतयान् आथर्वणान् आर्वेयान् निरमिमीत । ए-
“कादशान् द्वादशांस्त्रयोदशांश्चतुर्दशान् पञ्चदशान् षोडशान् सप्तदशान्
“[अष्टादशान्] नवदशान् विंशान् इति” इति [गो० १.५] । “महा-
काण्डाय” इति शब्देन विंशतिकाण्डात्मककृत्स्नवेदवाचिना तद्रूपैवैतन्नामां
ऋषिरभिधीयते । “क्षुद्रेभ्यः” इति यजुर्मन्त्रवाचिना “पर्यायिकेभ्यः” इति
पर्यायसूक्तवाचिना “एकानृचेभ्यः” इति अथर्वचवाचकेन रोहितादिकाण्ड-
वाचकैः शब्दैश्च तत्तात्तंशका ऋषयोभिधीयन्ते । अत्र रोहितादिमतिपाद-

१ Here Sâyana's text reads प्रथमोत्ते though in the previous hymn it has प्रथमोत्ते.
२ See the last mantra of the last hymn and notes thereon.

1 S' om. 'दशर्चान्ते'. 2 S' तत्तात्तंशका for तत्तात्तंशका. 3 S' om. समतपत्. 4 None of our Samhitâ. or pada MSS. or our Vaidikas read क्षुद्रेभ्यः स्याद्वा. Sâyana's text has the words between क्षुद्रेभ्यः स्याद्वा and पर्यायिकेभ्यः स्याद्वा. 5 S' om. 'चतुर्धृचा' and merely reads 'स्तृचान्वचर्चान्'. We with the Gopatha-Brahmana. 6 S' om. इति. 7 S' 'वाचनात्तद्रूपैवैतन्नामा'. 8 S' 'वाचना पर्या' for 'वाचिना पर्या'. 9 S' None of our Samhitâ. or pada MSS. have the words पर्यायिकेभ्यः स्याद्वा. They appear in Sâyana's text, where they are read after क्षुद्रेभ्यः स्याद्वा. 10 S' 'वाचना एका' for 'वाचिना एका'.

काः काण्डाः सुप्रसिद्धाः । “विषासह्यै स्वाहा” इति विषासहिशब्देन समदशकाण्डोभिधीयते । ब्रह्मणे स्वाहेत्यादि व्याख्यातम् ॥

[इति] तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“येन देवं सवितारम्” इति सूक्तम् “त्वाष्ट्रीं वस्त्रक्षये प्रयुञ्जीत” [न० क० १७] इति विहितायां महाशान्तावावपेत । “अथावापिकाः शान्तय इत्यमृतायाम्” इति प्रकृत्य सूत्रितं हि नक्षत्रकल्पे । “प्राणाय नमः” [११. ६] इति संतत्याम् येन देवं सवितारम् [१९. २४] इति त्वा-
“पूयाम्” इति [न० क० १८.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

येन देवं सवितारं परि देवा अंधारयन् ।

तेनेमं ब्रह्मणस्पते परि राष्ट्राय धत्तन ॥ १ ॥

येन । देवम् । सवितारम् । परि । देवाः । अंधारयन् ।

तेन । इमम् । ब्रह्मणः । पते । परि । राष्ट्राय । धत्तन ॥ १ ॥

देवाः द्योतमाना इन्द्रादयः देवम् द्योतमानं सवितारम् सर्वस्य प्रेर-
कम् आदित्यं येन हेतुना रक्षोहननरूपेण पर्यधारयन् परितः सर्वत आ-
च्छादयन् । दर्शपूर्णमासादिषु रक्षोनिबन्धनयज्ञभंशपरिहाराय आदित्यमेव
परिधित्वेन कल्पितवन्त इत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके समान्नायते ।
“न पुरस्तात् परिदधाति । आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद् रक्षांस्पहन्ति”
इति [तै० सं० २. ६. ३] । तेन कारणेन शत्रुनिर्हरणात्मना हे ब्रह्म-
णस्पते ब्रह्मणो वेदरूपस्य मन्त्रस्य पते पालक एतत्संज्ञक देव इमम् म-
हाशान्तिप्रयोकारं यजमानं राष्ट्राय राज्याय । “क्रियार्थोपपदसम्”

१ A D K K V Cs अंधारयन्. De अंधारयन् changed to अंधारयन्. We with B O R B
P J. P अधारयन् ।

1 S' The commentator, it will be observed, omits to notice महलिकेभ्यः स्वाहा. His text has the words like our authorities after विषासह्यै स्वाहा. It reads them मां-
लिकेभ्यः स्वाहा, more correctly than our authorities which all have मंगलिकेभ्यः स्वा-
हा. 2 S' अथ वापि°.

इति चतुर्थी ॥ । राज्यं रक्षितुं परि धत्तन परिधापय । रक्षकत्वेन
धापय । अस्य राज्यस्य परकृतवाधापरिहारार्थम् इमं साधकं राजानं
रक्षकत्वेन कुर्वित्यर्थः । ॥ दधातेल्लोटि मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनादे-
शः । “तिङां तिङो भवन्ति” इति एकवचनस्य बहुवचनम् आदे-
शः ॥ यद्वा परि धत्तनेति लिङ्गाद् वस्त्ररक्षणार्थं विहितायां त्वा-
ष्ट्यां शान्तौ विनियोगाद् अयम् अर्थः । येन निमित्तेन देवाः सविता-
रम् आच्छादकम् अकुर्वन् तेन [हे] ब्रह्मणस्पते । वाससः सर्वदेवत्वत्वात्
तदभिमानिदेवाः संबोध्यन्ते । वाससः सर्वदेवत्वत्वं तैत्तिरीयकाः समामन-
न्ति । “तद् वा एतत् सर्वदेवत्वं यद् वासः” इति [तै० सं० ६. १. १.
४] । परि धत्तन हे वासोभिमानिनो देवाः यूयमपि एनं राष्ट्राय परि
धत्तन । यथा देहस्य वास आच्छादकम् एवम् इमं साधकं राज्यस्य व-
स्त्रवत् परिधापयत आच्छादकं कुस्त इति बहुवचनोपपत्तिः ॥

द्वितीया ॥

परीममिन्द्रमायुषे महे क्षत्राय धत्तन ।

यथैनं जरसे नृयां ज्योक् क्षत्रेधि जागरत् ॥ २ ॥

परि । इमम् । इन्द्रम् । आयुषे । महे । क्षत्राय । धत्तन् ।

यथा । एनम् । जरसे । नृयांम् । ज्योक् । क्षत्रे । अधि । जागरत् ॥ २ ॥

हे इन्द्रं परमैश्वर्यसंपन्न त्वम् इमं साधकं मां माम् आयुषे आयुर्ला-
भाय महे महते क्षत्राय क्षतात् त्रायत इति क्षत्रम् परकृतवाधापरिहा-
रकं बलम् । तस्मै तल्लाभाय च परि धत्तन परिधापयत । अत्रापि पूर्व-
वत् पूजायां बहुवचनं ब्रह्माभिमानिसर्वदेवापेक्षया वा । उक्तम् अर्थं स्प-
ष्टीकरोति । ज्योक् चिरकालं क्षत्रे वाधापरिहारके बले । निमित्ते सप्त-
मी । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । अधिकं वा जागरत् जागृयात् असी

१ So we with A B C D K R V C. De. S originally read परीममिन्द्र* and has then corrected it to परीममिन्द्र*, by removing the necent. P P J इन्द्रम् । आयुषे । १ So we with A B C D K R S V C. De. P P J त्रयाम् ।

1 S' व्यापय for धापय. 2 S' *लक्षणार्थं for *रक्षणार्थं. 3 S' सर्वदेवदेवापेक्षया.

शान्तिकर्ता यजमानः । ॥ जाग्रतेल्लेष्टि अडागमः ॥ । यथाश-
ब्दो भिन्नक्रमः । यथा अयं साधकश्चिरकालं बलवान् शत्रुधर्षणसमर्थो
जागृयात् अवहितो भवेत् । तथेत्यध्याहारः । एनं शान्तिकर्तारं जरसे
जरायै जरापर्यन्तं नयं प्रापय । आयुष्मन्तं कुर्विति इन्द्रः संबोध्यः ।
विश्वदेवसंबोधनपक्षे प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । ॥ इदमोन्वादेशे
एनादेशोनुदात्तः । “जराया जरस् अन्यतरस्याम्” इति अजादौ ज-
राया जरस् आदेशः ॥

तृतीया ॥

परीमं सोममायुषे महे ओत्राय धत्तन ।

यथैनं जरसे नयामं ज्योक् ओत्रेधि जागरत् ॥ ३ ॥

परि । इमम् । सोमम् । आयुषे । महे । ओत्राय । धत्तन ।

यथा । एनम् । जरसे । नयामं । ज्योक् । ओत्रे । अधि । जागरत् ॥ ३ ॥

हे सोमं वासोभिमानिदेवं इमं शान्तिकर्तारं मां माम् आयुषे चि-
रकालजीवनाय महे महते ओत्राय । ओत्रशब्दः सर्वेषां चक्षुरादीनाम्
उपलक्षणम् । इन्द्रियसाध्यरूपाद्युपलब्धये आदानादिकर्मणे च परि धत्त-
न परितः सर्वतो धत्त । पुष्टं कुरुत । पूर्ववद् बहुवचनम् । यद्वा ओ-
त्रशब्देन अयते स्थाप्यते सर्वैः पुमान् अनेनेति यश उच्यते । ॥ शु-
श्रवणे । करणे औणादिकस्त्रन् प्रत्ययः ॥ । महते यशसे च परिध-
त्त । यथैनम् इत्यादि पूर्ववत् । क्षत्रस्थाने ओत्रशब्दो विशेषः । यथा चि-
रकालं ओत्रादीन्द्रियशक्तिमान् यशस्वी वा जागृयात् तथा एनं जरसे
जरापर्यन्तं नयेति ॥

चतुर्थी ॥

परि धत्त धत्त नो वर्चसेमं जरामृत्युं कृणुत दीर्घमायुः ।

१ So we with A B C D K R S V C De. २ S ओत्रायं. De ओत्रायं changed to ओत्रा-
य. We with D K R R V C. ३ So we with A B C D K R S V C De P P J नयाम् ।

॥ S' देवते for 'देव. २ S' repeats here ओत्रशब्देन though it has the word already
after यद्वा.

बृहस्पतिः प्रायच्छद् वास एतत् सोमाय राज्ञे परिधातुवा उ ॥ ४ ॥
 परि । धत्त । धत्त । नः । वर्चसा । इमम् । जरामृत्युम् । कृणुत । दी-
 र्घम् । आयुः ।

बृहस्पतिः । प्र । अयच्छत् । वासः । एतत् । सोमाय । राज्ञे । परिधा-
 तुवै । कुं इति ॥ ४ ॥

एषा ऋक् द्वितीयकाण्डे तृतीयेनुवाके “आयुर्दाः” इति सूक्ते [२. १३. २] व्याख्याता । संग्रहार्थस्तु । वाससः सर्वदेवत्वत्वात् तदभिमानिदेवा-
 नामेव संबोध्यत्वम् । तथात्वं च वाससः तैत्तिरीयके समान्नायते । “अ-
 ग्रेस्तूपाधानम्” इति प्रकम्य “तद् वा एतत् सर्वदेवत्वं यद् वासः”
 इति [तै० सं० ६. १. १. ४] । हे देवाः परि धत्त । ॥ अन्नर्भावि-
 त्पथः ॥ । इमं माणवकं वासः परिधापयत । नः अस्मदीयम्
 इमं वर्चसा तेजसा धत्त पोषयत । तेजस्विनं कुरुतेत्यर्थः । किं च इ-
 ममेव माणवकं जरामृत्युम् जरयैव मृत्युर्मृतिर्यस्य स तथोक्तः तथाविधं कु-
 रूत । अकालमृतिर्मा भूद् इत्यर्थः । एतदेवाह दीर्घम् इति । अस्य मा-
 णवकस्य दीर्घम् शतपरिमितम् आयुरस्तु ॥ तदेव वासः प्रशंसति । बृ-
 हस्पतिः बृहताम् इन्द्रादीनां पतिः एतन्नामा देवः । ॥ “तद्बृहतोः
 करपत्नोः” इति सुट्त्लोपौ । “पत्यावैश्वर्ये” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
 प्राप्ते “उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्” इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । ए-
 तन्नामा देवः एतत् प्रकृतं वासः सोमाय राज्ञे ब्राह्मणानां स्वामिने ।
 “सोमोस्माकं ब्राह्मणानां राजा” इति श्रुतेः [तै० सं० १. ८. १०. २] ।
 परिधातुयै परिधातुम् । ॥ “तुमर्थे सेसेत्” इति तयै प्रत्ययः ।
 “तयै चान्ताश्च युगपत्” इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । प्रायच्छत्
 अददात् । ॥ दाण् दाने । इत्यस्मात् लङि “पाम्ना” इत्यादिना
 यच्छादेशः ॥ । उ इति षदपूरणः । अनेन वस्त्राणां सोमदेवताकृतं
 सूचितम् । तथा च श्रुत्यन्तरम् । “सौम्यं वै वासः । स्वयैवैन्द दे-
 यतया प्रतिगृह्णाति” इति [तै० ब्रा० २. २. ५. २] ॥

पञ्चमी ॥

जरां सु गच्छ परि धत्स्व वासो भवा गृहीनामभिशस्तिपा उ ।

शतं च जीवं शरदः पुरुंची रायश्च पोषमुपसंव्ययस्व ॥ ५ ॥

जराम् । सु । गच्छ । परि । धत्स्व । वासः । भव । गृहीनाम् । अभिश-
स्तिपाः । उं इति ।

शतम् । च । जीवं । शरदः । पुरुंचीः । रायः । च । पोषम् । उपसंव्य-
यस्व ॥ ५ ॥

इयमपि ऋक् तथैव काण्डे [२. १३. ३.] व्याख्याता । अत्र प्रथम-
पादो भिन्नः । हे शान्तिप्रयोक्तः त्वं जराम् वार्धकं सु गच्छ सम्यक्
प्राप्नुहि । ॥ “सुः पूजयाम्” इति कर्मप्रवचनीयः ॥ जर-
पर्यन्तम् आयुष्मान् भवेत्यर्थः । वासः एतत् परि धत्स्व आच्छादय ।
अनेन वासःपरिधानेन गृहीनाम् गवाम् [अभिशस्तिपाः] अभिशस्तिः
अभितो विशसनं हिंसा तन्निमित्ताद् भयात् पाता पालको भव । तत्र
अभूरिति पाठः । अत्र भवेति विशेषः । गवाम् अभिशस्तिपात्वं तत्रैव श-
तपयब्राह्मणानुसारेण प्रपक्षितं तत् ततोवगन्तव्यम् । किं च पुरुंचीः व-
हुकालम् अञ्जनीः बहुविधान् पुत्रपौत्रादीन् वा व्याप्नुवतीः शतम् शतसं-
ख्याकाः शरदः संवत्सरान् जीव । अपि च रायः धनस्य पोषम् पुष्टिं
समृद्धिम् उपसंव्ययस्व परिधत्स्व । एतद्वासःपरिधानेन धनादिसमृद्धिर्भ-
वतीति भावः ॥

पष्ठी ॥

परीदं वासो अधिषाः स्वस्तयेभूर्वापीनामभिशस्तिपा उ ।

शतं च जीवं शरदः पुरुंचीर्वसूनि चारुर्वि भजासि जीवन् ॥ ६ ॥

१ A B C E C. पुरुंची. We with D K S V Dc. २ P J पुरुंचीः. We with P. ३ A
O D Dc अधिषा. We with B K R S V C. ४ A B C D पुरुंची. We with K R
S V C. Dc.

परि । इदम् । वासः । अधिषाः । स्वस्तये । अभूः । वापीनाम् । अभि-
शस्तिऽपाः । ऊं इति ।

शतम् । च । जीवं । शरदः । पुरुचीः । वसूनि । चारुः । वि । भजासि ।
जीवन् ॥ ६ ॥

एषापि तत्रैव द्वितीयकाण्डे तृतीयेनुवाके [२.१३.३.] व्याख्याता ।
अत्र चरमपादो विभिन्नः । हे शान्तिकर्तः इदम् उक्तं वासो वस्त्रं स्व-
स्तये क्षेमाय पर्यधिषाः परिहितवान् असि । ॥ परिपूर्वाद् [धा]-
धातोर्लुङि “स्याध्वोरिच्च” इति इत्त्वकित्त्वे । “ह्रस्वाद् अङ्गात्” इति
सिञ्जलोपः ॥ तेन वासःपरिधानेन गृष्टीनाम् गवाम् अभिशस्तिपाः ।
व्रगादानभीतिरत्र अभिशस्तिशब्देन विवक्षिता । तस्या अभिशस्तेः पाता
अभूः भव । उशब्दः पूरणः । शतं च जीवेति तृतीयः पादः पूर्ववत् ।
जीवन् शतसंवत्सरजीवनवान् चारुः वाससा दीप्यमानस्त्रं वसूनि धनानि
वि भजासि पुत्रमित्रदायादादिभ्यो विभक्तं कुरु । अर्थिभ्यो वा प्रय-
च्छ । ॥ भजतेर्लोटि आडागमः ॥

सप्तमी ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे ।

सखाय इन्द्रमुतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवऽतरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे ।

सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ७ ॥

अमाष्यप्रापणं योगः । ॥ “नित्यवीप्सयोः” इति द्विर्वचनम् ॥ यो-
गेयोगे सर्वस्य अमाष्यस्य फलस्य प्रापणविषये वाजेवाजे । वाजशब्दः अ-
न्वाची । उपलक्षणम् एतत् । अन्नादिलक्षणे फले लब्धे च । ॥ पू-
र्ववद् द्विर्वचनम् । लुप्तमत्वर्थायस्तवस् शब्दः ॥ अतिशयेन तव-
स्त्विनं समृद्धं तम् इन्द्रम् परमैश्वर्यसंपन्नं देवं सखायः समानख्यानाः

१ P J पुरुचीः L. We with P.

१ Snyan's text also has "गृष्टीनामि" for our "वापीनामि". २ S' समानसखाः for समानख्यानाः.

स्तोतारो वयम् ऊतये रक्षणार्थं च हवामहे आह्वयामः । अभिमतफल-
लाभार्थं लब्धस्य परिपालनार्थं स्वरक्षणार्थं च इन्द्रमेव आह्वयाम इत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

हिरण्यवर्णो अजरः सुवीरो जरामृत्युः प्रजया सं विशस्व ।

तदग्निराहु तद् सोम आहु बृहस्पतिः सविता तदिन्द्रः ॥ ६ ॥

हिरण्यवर्णः । अजरः । सुवीरः । जराऽमृत्युः । प्रजया । सम् । वि-
शस्व ।

तत् । अग्निः । आहु । तत् । जुं इति । सोमः । आहु । बृहस्पतिः । स-
विता । तत् । इन्द्रः ॥ ६ ॥

हिरण्यवर्णः हितरमणीयशरीरकान्तिः हिरण्यसमानवर्णो वा अजरः ज-
रारहितः सुवीरः । वीराः कर्मणि कुशलाः पुत्राः । शोभनपुत्रादियुक्तो
जरामृत्युः जरयैव मृत्युमृतिर्यस्य अकालमरणरहितश्च सन् प्रजया प्रकर्षेण
जाममानया पुत्रादिकया भृत्यादिरूपया वा सह सं विशस्व । संवेशश-
ब्देन अत्र निवेशो विवक्ष्यते । निर्विश । एवं हिरण्यवर्णादिविहितफलो-
पपन्नः सन् चिरकालं सुखयेत्यर्थः । यद्वा ॥ विशस्व सम्प्रविश प्रविश ।
उक्तगुणोपेतः सन् स्वगृहम् अधितिष्ठेत्यर्थः । ॥ विशतेर्व्यत्ययेन आ-
त्मनेपदम् ॥ उक्तेर्धे विप्रतिपत्त्यभावं वासोभिमानिसर्वदेवतायचनेन
समर्पयते उत्तरार्धेन । अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः तत् अस्मिन् सूक्ते
प्रतिपादितम् अर्थजातम् आहु ब्रवीति । उशब्दः अवधारणे । तदेव
सोमो देव आहु । तदेव अर्थजातम् इन्द्रबृहस्पतिसवितार आहुः । एत-
दादयः सर्वेपि देवा इमम् उक्तम् अर्थम् आहुः । अस्मिन्नर्थे विप्रतिप-
त्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके चतुर्थे सूक्तम् ॥

“अत्रान्तस्य त्वा” इति एकत्वं सूक्तं “गान्धर्वीम् अन्धक्षये प्रयुञ्जी-
त” [न० क० १७.] इति विहितायां गान्धर्व्याख्यायां महाशान्तायावपेत् ।

उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । “अत्रान्तस्य त्वा मनसा युनज्मीति गान्धर्व्याम्
आयुष्यः शान्तिः स्वस्तिगण ऐरावत्याम्” इति [न० क० १८.] ॥

सैषा ऋग् एवम् आस्तायते ॥

अत्रान्तस्य त्वा मनसा युनज्मि प्रथमस्य च ।

उत्कूलमुद्बहो भवोदुह्य प्रति धावतात् ॥ १ ॥

अत्रान्तस्य । त्वा । मनसा । युनज्मि । प्रथमस्य । च ।

उत्कूलम् । उद्बहः । भव । उद्बुद्ध । प्रति । धावतात् ॥ १ ॥

अत्र अश्वः संबोध्यः । हे गान्धर्वाश्व त्वा त्वाम् अत्रान्तस्य अमर-
हितस्य परसेनाभिगमनेपि शरीरायासरहितस्य तुरंगमस्य मनसा शत्रुध-
र्पणोत्तुकेन स्वाधिरोहसादिमोत्साहकेन वा मनसा मानसेन प्रथमस्य सृ-
ष्ट्यादौ उत्पन्नस्य अश्वजातेः पूर्वस्य अश्वस्य च मनसा युनज्मि योज-
यामि । जितश्रमस्य उच्चैःश्रवसः अश्वश्रेष्ठस्य च मन उपलक्षितां सर्वेन्द्रि-
यशक्तिं शरीरदार्ढ्यम् आशुत्वं परसेनाभिभवनसामर्थ्यं च अस्मिन् शा-
न्तिफलत्वेन काम्यमाने तुरंगमे योजयामीत्यर्थः । एवंसामर्थ्योपेतत्वेन उ-
त्कूलमुद्बहो भवः । अतिदृप्तो भवेति तात्पर्यार्थः ॥ पदार्पस्तु । नदी परा-
र्वाची तीरे प्रभूतेन जलप्रवाहेण उक्तस्य ऊर्ध्वं प्रवहति एवं त्वमपि यु-
द्धाय संनद्धं परसैन्यं स्वसामर्थ्येन अतिक्रम्य विशोभयेति अश्वः मोत्सा-
ह्यते । उद्बह प्रापणे । “उदि कूले रुजिवहोः” इति खच् प्र-
त्ययः । “स्विमन्व्ययस्य” “अरुद्धिपदजन्तस्य मुमु” इति कूलशब्दस्य
मुमु आगमः । भवतेर्लेटि अडागमः । “भूसुवोस्तिडि” इति गुणनि-
पेधाभावप्रदान्दसः । यद्वा छान्दसे लङि अमाळ्योगेपि अडभावः ॥ दु-
हीयं एतादृशसामर्थ्योपेतेन अश्वेन भवता एषणीयानि शत्रुजयलक्षणानि

1 CR S उल्बुन्. We with A B D K V De Cs. 2 B C D K S V भुषोर्दुह्य. De भुषो-
र्दुह्य changed to भुषोर्दुह्य. We with A R V Cs and P P J which have: उत्कूलम् ।
उद्बुद्धः । भव । उद्बुद्धः (P उत्कूलम्).

1 S' 'रोहसादि' for 'रोहसादि'. 2 S' 'उपलक्षित'. 3 S' 'अतिदृप्तो'. 4 B' 'गति'
for 'गुण'. 5 So Stryan's text too.

फलानि लभेय । ॥ दुह प्रपूरणे । अस्माद् विधिलिङि कर्त्रभिप्राये
क्रियाफले आत्मनेपदम् । उत्तमैकवचनम् इट् ॥ अतः अथ त्वं
प्रतिधावतात् जेतव्यं स्थानं प्रति शीघ्रं गच्छ । ॥ प्रतिपूर्वात् सत्ते-
र्वेगितायां गतौ धाव् आदेशः । “तुह्योस्तातङ्” इति मध्यमपुरुषस्य
हेस्तातङ् आदेशः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“अग्नेः प्रजातम्” इति सूक्तेन “आग्नेयीम् अभिभये सर्वकामस्य
च” [न० क० १७.] इति विहितायाम् आग्नेय्याख्यायां महाशान्तौ हिर-
ण्यनिर्मितं कुण्डलादिकम् अभिमन्य ब्रवीयात् । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे ।
“अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यम् इति हिरण्यम् आग्नेय्याम्” इति
[न० क० १९.] । कर्णमध्ये छिद्रवद्विरण्यकुण्डलम् इत्यर्थः ॥

तथा अनेन सूक्तेन तुलापुरुषे शान्तिकलशे हुता संपातान् आनयेत् ।
“अथातस्तुलापुरुषविधिं व्याख्यास्यामः” इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे ।
“‘अग्ने गोभिः’ ‘अग्नेभ्यार्तिन्’ [कौ० ९. ४] ‘अग्नेः प्रजातम्’ [१९.
२६] इति संपातान् उदपात्र आनीयाभिपेककलशेषु निनयेत्” इति
[प० ११. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यममृतं दुधे अधि मर्त्येषु ।

य एनद् वेद् स इदेनमर्हति जरामृत्युर्भवति यो विभर्ति ॥ १ ॥

अग्नेः । प्रजातम् । परि । यत् । हिरण्यम् । अमृतम् । दुधे । अधि । मर्त्येषु ।

यः । एनत् । वेद् । सः । इत् । एनम् । अर्हति । जरामृत्युः । भवति ।

यः । विभर्ति ॥ १ ॥

१ A B C D R S C. एनदेद्. De एनदेद् changed to एनदेट्. J एनत् । We with K K
V and P P. २ K K विभर्ति. De विभर्ति changed to विमर्ति. We with A B C D R S
V C.

1 S' insert, कर्ण after इति. Our Ms. of the *Nakshatra-kalpa* omits the word.
2 May this refer to *Paippalada* 1. 8 1 1. ?

अग्नेः परि अग्नेः सकाशात् । ॥ परिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ प्र-
जातम् प्रकर्षेण उत्पन्नं यत् हिरण्यम् सुवर्णं विद्यते । आग्नेयाद् रेतसः
सुवर्णम् उत्पन्नम् इति तैत्तिरीयाः समांमनन्ति । “अग्ने रेतश्चन्द्रं हिर-
ण्यम् । अद्भ्यः संभूतम् अमृतं प्रजासु” इति [तै० ब्रा० १. २, १. ४] ।
यच्च हिरण्यं मर्त्येषु मरणधर्मसु मनुष्येषु अधि । ॥ अधिशब्दः स-
प्तम्यर्थानुवादी अधिकृत्येति वां ॥ अमृतम् अमरणसाधनं सत् दधे
अवतिष्ठते । ॥ धृह् अवस्थाने । तौदादिकः । अकर्मकः । आत्मने-
पदी ॥ मरणधर्मिणां मनुष्याणां मरणनिर्हरणसाधनत्वेन यत् हिरण्यं
तिष्ठति । यद्वा । ॥ धृ धारणे । सकर्मकः । छान्दसो लिट् ॥ म-
र्त्येषु अमरणसाधनत्वेन देवैर्दधे । चक्रे इति यावत् । एनत् । ॥ “इ-
दमो नपुंसकैक्यवचने एनदादेशो वक्तव्यः” इति इदम् एनदादेशः ॥ । ‘ ए-
नत् उक्तं हिरण्यं यः पुमान् वेद उक्तस्वरूपं हिरण्यं जानाति स इत् ।
इत् अवधारणे । स एव पुमान् एनम् अन्वादिष्टं हिरण्यरूपं पदार्थम्
अर्हति । धारयितुम् इति शेषः । यः पुमान् विभर्ति धारयति स्वश-
रीरे मणिकुण्डलाङ्गुलीयादिरूपं स पुरुषो हिरण्यधारी जरामृत्युः जरयैव
मृत्युर्मृतिर्यस्य अकालमृतिरहितो भवति ॥

द्वितीया ॥

यद्धिरण्यं सूर्येण सुवर्णं प्रजावन्तो मनवः पूर्वं ईषिरे ।

तत् त्वा चन्द्रं वर्चसा सं सृजत्यायुष्मान् भवति यो विभर्ति ॥ २ ॥

यत् । हिरण्यम् । सूर्येण । सुवर्णम् । प्रजावन्तः । मनवः । पूर्वं । ईषिरे ।

तत् । त्वा । चन्द्रम् । वर्चसा । सम । सृजति । आयुष्मान् । भवति । यः ।

विभर्ति ॥ २ ॥

१ K K V मनवः पूर्वं ईषिरे. ॥ D E S C: मनवः पूर्वं ईषिरे. C मनवः पूर्वं ईषिरे. De मनवः
पूर्वं ईषिरे changed to मनवः पूर्वं ईषिरे. We with C and partly with De. २ K K V वि-
भर्ति. De विभर्ति changed to विभर्ति. We with B C D E S C. १ P J पूर्वं. We with
P. २ P P J इषिरे. १ P सृजति. We with P J. १ P विभर्ति. We with P J.

1 S' मरुत्येति वा. 2 S' मरणधर्मिणां.

प्रजावन्तः प्रकर्षेण जायमानाभिः पुत्रभृत्यादिभिस्तद्वन्तो मनवः । कार्ये
कारणशब्दः । मनोः पुत्रा मनुष्याः पूर्वे हिरण्यधारिणां प्रथमभाविनः
सन्तः । पूर्वे सृष्ट्यादावुत्पन्ना मनवो वा ।

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मन्नावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥

इति हि भगवद्वचनम् [म० गी० १०, ६] । सुवर्णम् शोभनवर्णं यद्विर-
ण्यम् हितरमणीयं हेम सूर्येण सर्वस्य प्रसवित्रा स्वकारणेन आदित्येन
सह ईषिरे प्राप्तयन्तः । लब्धवन्त इत्यर्थः । सूर्येण प्रेरिता वा मनवो
हिरण्यम् ईषिरे । ॥ ईष गत्यादिषु । भौवादिकः । आत्मनेपदी ।
“इजादेश्च गुरुमतो नृच्छः” इति विहित आम् प्रत्ययोव मन्त्रत्वाद् न
प्रवर्तते “अमन्त्रे” इति निषेधात् । इषु इच्छायाम् इत्यस्माद् वा व्य-
त्ययेन आत्मनेपदम् ॥ तत् मनुभिर्धारितं चन्द्रम् आह्लादकं हि-
रण्यं कर्तुं त्वा त्वां हिरण्यधारकं वर्चसा तेजसा शरीरकान्त्या सं सृ-
जतुं संयोजयतु । यः पुरुषो विभर्ति धारयति हिरण्यं स पुमान् आ-
शुप्मान् चिरकालजीवनवान् भवति । ॥ भूसार्धे मनुप् प्रत्ययः ॥

तृतीया ॥

आयुषे त्वा वर्चसे त्वीजसे च वलाय च ।

यथा हिरण्यतेजसा विभासांसि जनां अनु ॥ ३ ॥

आयुषे । त्वा । वर्चसे । त्वा । ओजसे । च । वलाय । च ।

यथा । हिरण्यतेजसा । विभासांसि । जनां । अनु ॥ ३ ॥

हे हिरण्यधारक पुरुष त्वा त्वाम् आयुषे चिरकालजीवनाय । तच्चन्द्रं
सं सृजतु इत्यनुपङ्गः । तथा त्वा त्वां तद्विरण्यं वर्चसे वर्चोलाभाय सं
सृजतु । ओजसे शरीरबलाय । शरीरधारकोष्टमो धातुर्वा ओजः ।
तदर्थं वलाय भृत्यादिसंपत्तिरूपाय ब्राह्म्याय वलाय तदर्थं च हिरण्यं त्वां

१ C & E जनु for जनु. ३ जनु changed to जनु. १ J आसति । We with P P.

1 S' धारिणे for धारिणां. 2 S' अंतः.

सं सृजतु । समुच्चयार्थौ चकारौ । यथा हिरण्यम् सुवर्णं तेजसा शुक्ल-
भास्वरूपेण विशेषेण भासते । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् तथेत्यध्याहारः ।
तथा त्वमपि च जनान् अनु लक्ष्यकृत्य । ॥ लक्षणादिष्वर्थेषु अनुः
कर्मप्रवचनीयः ॥ तेजसा वर्चसा उज्ज्वलरूपेण विभासासि विशे-
षेण भासेथाः । ॥ तृतीयार्थे वा अनुः कर्मप्रवचनीयः ॥ जनैः
सह विशेषेण भासस्व । ॥ भासु दीप्तौ । लेटि आडागमः । व्यत्य-
येन परस्मैपदम् ॥

चतुर्थी ॥

यद् वेद् राजा वरुणो वेदं देवो बृहस्पतिः ।

इन्द्रो यद् वृत्रहा वेदं तत् ते आयुष्यं भुवत् तत् ते वर्चस्यं भुवत् ॥ ४ ॥

यत् । वेदं । राजा । वरुणः । वेदं । देवः । बृहस्पतिः ।

इन्द्रः । यत् । वृत्रहा । वेदं । तत् । ते । आयुष्यम् । भुवत् । तत् । ते । व-
र्चस्यम् । भुवत् ॥ ४ ॥

यत् हिरण्यं राजा राजमानो वरुणो देवः वेद अग्नेरुत्पन्नम् इति म-
नुष्याणां मरणनिर्हरणोपाय इति जानाति । तथा बृहस्पतिः बृहता म-
हतां देवानां पतिः पालकः एतत्संज्ञको देवः यत् हिरण्यम् उक्तस्वरूपं
वेद । वृत्रहा वृत्रं हतवान् इन्द्रोपि यत् हिरण्यम् उक्तलक्षणं वेद । तत्
वरुणादिभिर्देवैर्ज्ञातप्रभावं धारितं वा हिरण्यं ते तव हिरण्यधारक पु-
रुष आयुष्यम् चिरकालजीवनाय हितम् आयुष्कारि भुवत् भवतु । तथा
तद्द्विरण्यं ते तव वर्चस्यम् वर्चसे हितं तेजस्कारि भुवत् भवतु । ॥ “त-
स्मै हितम्” इति उभयत्र यत् प्रापयः । भुवदिति । भवतेर्लेटि “भू-
सुवोस्तिङि” इति गुणप्रतिषेधः । अडागमः । “इतश्च लोपः” इति
तिप् इकारलोपः ॥

एकोनविंशे काण्डे पष्ठं सूक्तम् ॥

तृतीयोनुवाकः समाप्तः ॥

१ A B C. धेनु. We with B C D K R V De. २ C मयचर्च. We with A B D K R
R S V.

1 S' Shyama's text also हिरण्यं तेजसा for our हिरण्यतेजसा.

चतुर्पेनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र “गोभिष्ट्वा पातु” इति प्रथमं सूक्तम् । अनेन “प्राजापत्यां प्रजापशुकामस्य प्रजाक्षये च” [न०क० १७.] इति विहितायां प्राजापत्याख्यायां महाशान्तौ सुवर्णरजतलोहमयमणिबन्धनं कुर्यात् । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । “गोभिष्ट्वा पान्वृषभः [१९. २७] “इति त्रिवृतं प्राजापत्यायाम् अक्षितास्ते [६. १४२. ३] इति ययमणिं “सावित्र्याम्” इति [न०क० १९.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

गोभिष्टा पात्तृषभो वृषां त्वा पातु वाजिभिः ।

वायुश्च ब्रह्मणा पात्विन्द्रस्ता पात्विन्द्रियैः ॥ १ ॥

गोभिः । त्वा । पातु । ऋषभः । वृषा । त्वा । पातु । वाजिभिः ।

वायुः । त्वा । व्रक्षणा । पातु । इन्द्रः । त्वा । पातु । इन्द्रियैः ॥ १ ॥

हे त्रिवृन्मणिधारक पुरुष त्वा त्वां हृषभः सेक्ता प्रबलः पुंगौर्यूपपतिः
गोभिः स्वयूथाभिः सह पातु रक्षतु । गोषु बहून्यपत्यानि उत्पाद्य त-
त्समृद्धिकरणद्वारा त्वां समृद्धं करोतित्यर्थः । अथ वा हृषभो वृषभ-
देवता स्वीयाभिर्गोभिर्देवताभिः सह स्वयम् अरिद्वेष्यः पातु । ॥ गो-
भिर्द्वेत्यत्र “युष्मत्तत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादम्” इति मूर्धन्यादेशः ॥ । तथा
वृषा प्रजननसमर्थोऽश्वः यानिभिः वेजनवज्रिः शीघ्रगतिभिरसैः सह त्वां
पातु । पूर्ववद् अश्वपुष्टिद्वारेणेति मन्तव्यम् । एवं वायुः अन्तरिक्षचरो देवः
ब्रह्मणा परिवृत्तेन कर्मणा यज्ञलक्षणेन सह त्वा त्वां पातु । “वाताद्
यज्ञः प्रमुज्यताम्” [तै० ब्रा० ३. ७. ४. १] इति श्रुतेः वायोर्यज्ञाख्यब्रह्म-
णा संबन्धः । यद्वा वायुः ब्रह्मणा परिवृत्तेन व्याप्तेन सूत्रात्मलक्षणेन सह
पातु । अथ वा ब्रह्मशब्देन परिवृत्तम् अन्तरिक्षं स्वाश्रयम् उच्यते तेन
सह पातु । एवम् इन्द्रो देवः इन्द्रियैः । ॥ “इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गम्
इन्द्रदृष्टम् इन्द्रसृष्टम्” इत्यादिना इन्द्रियशब्दो निपातितः ॥ । अतः
इन्द्रियाण्यत्र इन्द्रसृष्टानि इन्द्रगृष्टानि वा परिगृह्यन्ते तैः सह पातु ।

1 S' इतियोमणि for इति यद्यमणि. 2 Śāyana's text, however, reads पातृपमो and not पातृ वृपमो. 3 S' देवताकः for वृपमदेवता.

यद्वा “तद् यद् एनं प्राणैः समैन्धंस्तद् इन्द्रस्येन्द्रत्वम्” इत्यादिश्रुतेः
[नि० १०.८] इन्द्र आत्मा । स च इन्द्रियैः इतरैर्वागादिभिः सह पातु ॥

द्वितीयां ॥

सोमंस्त्वा पातोषधीभिर्नक्षत्रैः पातु सूर्यः ।

मात्र्यस्त्वा चन्द्रो वृत्रहा वातः प्राणेन रक्षतु ॥ २ ॥

सोमः । त्वा । पातु । ओषधीभिः । नक्षत्रैः । पातु । सूर्यः ।

मातृऽभ्यः । त्वा । चन्द्रः । वृत्रऽहा । वातः । प्राणेन । रक्षतु ॥ २ ॥

सोमो बहुधात्मक ओषधीनां राजा देवः ओषधीभिः इतराभिर्वीक्षा-
दिभिः सह त्वा त्वां पातु रक्षतु । एवं सूर्यो देवो नक्षत्रैः । नक्षत्राणां शात-
पतनात् त्रायन्त इति नक्षत्राणीति अत्र नक्षत्रशब्देन ग्रहाः परिगृह्यन्ते ।
तैः सह त्वां पातु । एवं चन्द्रः सर्वपदार्थप्राण्याह्लादकारी देवः मांजिः
मासैः सह पातु । ॥ “पहन” इत्यादिना मासशब्दस्य भास्भावः ।
“शलां जशोन्ते” इति जशब्देन दकारः । मस्यन्ते परिमीयन्ते सकला
वृद्धिहासैरिति मासा इति तद्व्युत्पत्तिः ॥ त विशेष्यते वृत्रहेति ।
वृत्रः आवरकोन्धकारः तस्य हन्तेति वृत्रहा । एवं वातो वायुः प्राणेन
स्वकीयेन शरीरगतेन पञ्चवृत्त्यात्मकेन वायुना सहितः सन् त्वां रक्षति
रक्षतु ॥

तृतीया ॥

तिष्ठो दिवस्तिष्ठः पृथिवीस्त्रीण्यन्तरिक्षाणि चतुरः समुद्रान् ।

त्रिवृतं स्तोमं त्रिवृतं आपं आहुस्तास्ता रक्षन्तु त्रिवृतां त्रिवृद्धिः ॥ ३ ॥

तिष्ठः । दिवः । तिष्ठः । पृथिवीः । त्रीणि । अन्तरिक्षाणि । चतुरः । समुद्रान् ।

त्रिऽवृतम् । स्तोमम् । त्रिऽवृतः । आपः । आहुः । ताः । त्वा । रक्षन्तु ।

त्रिऽवृतां । त्रिवृताभ्यः ॥ ३ ॥

१ So A B C D K K R S V D. C. P P J. २ B C D R S V C. ३ for त्रि through-
out the mantra. We with K K D. ३ K K S V तांतिवृद्धिः. R C: त्रिवृतां चतुर्वृद्धिः.
We with A B C D D. ४ P त्रिऽवृताः । P J त्रिऽवृताः ।

1 So Śāyana's text also.

दिवः द्युलोकान् तिस्रः त्रीन् त्रिगुणान् । आहुरिति सर्वत्र संबन्धः ।
 अभिज्ञाः कथयन्ति । दिवंस्त्रिवृत्त्वं चन्द्रार्कनक्षत्राणाम् [आ]श्रयस्थानभेदाद्
 अवगन्तव्यम् । यद्वा तज्जिगमिषूणाम् उत्तममध्यमाधमभेदेन गन्तव्यस्यापि
 द्युलोकस्य त्रैविध्यम् अवगन्तव्यम् । एवं पृथिव्या अन्तरिक्षस्य च गन्तु-
 भेदेन त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् । तथा तिस्रः [पृथिवीः] पृथिवीरपि तिस्र
 आहुः । निष्कृष्टप्राणिभोगाश्रया पृथिव्येका । मध्यमप्राणिभोगाश्रया पृ-
 थिव्यपरा । उन्नतप्राणिभोगाश्रया पृथिव्यन्या । इति तिस्रः पृथिवीरित्यु-
 च्यते । तृणौषधिर्वनस्पतिभिर्वा त्रिवृत्त्वं पृथिव्याः । अन्तरिक्षाण्यपि त्रीणि
 आहुः । अत्रापि सुकृत्तिनां त्रैविध्याद् गन्तव्यस्यापि अन्तरिक्षस्य त्रैवि-
 ध्यम् । अथ वा “यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितम् अन्तरिक्षम्” [नृ० पू० ता० १]
 इति वचनात् तेषाम् आवासभेदेन त्रैविध्यम् । चतुरः समुद्रान् आहुः ।
 यद्यप्यत्र त्रिवृन्मणिस्तुतिसाधनत्वेन त्रितमम् अपेक्षितं तथापि चतुर्षु त्रयाणां
 संभवात् चत्वारः समुद्रा इति प्रसिद्ध्यनतिलङ्घनाय चतुरः समुद्रान् इत्यु-
 क्तम् । एवं स्तोमं त्रिवृतम् आहुः । त्रिवृदाख्ये स्तोमे त्रयाणां तृचानां
 संभवाद् ऋचां गानस्य च त्रिरावृत्तेः स्तोमम् स्तोत्रं त्रिवृतम् आहुः ।
 तथा आपः अपः त्रिवृत आहुः दिव्यान्तरिक्षभौमभेदेन । तान्निर्वृतः ।
 द्युपृथिव्यादिकाः त्रिवृत्तधर्मवायः त्रिवृन्मणिना सह अभेदम् आपन्ताः
 सत्यः त्रिवृद्धिः स्वकीयैस्त्रिभिः प्रकारैः मणिगतहिरण्यरजतलोहलक्षणेन
 त्रिवृता सह अभेदम् आपन्नैः त्वा त्वां रक्षन्तु ॥

चतुर्थी ॥

श्रीमार्कांस्त्रीन् समुद्रांस्त्रीन् ब्रह्मांस्त्रीन् वैष्टपान् ।

त्रीन् मातरिष्वनस्त्रीन्सूर्यान् गोमूत्रं कल्पयामि ते ॥ ४ ॥

१ BCDKĒRŚVDe Cs “नारुली”°. We with A and Śāyana’s text. २ BCR
 Cs “मृग”°. We with DKĒŚVDe. ३ AĒCDRŚCs मातरिष्व°. De मातरिष्व°
 changed to मातरिष्व°. We with KĒVDeP. ४ AĒDŚV गोमूत्रं°. We with C
 RPP.

1 S’ त्रिवृत° for दिव°. 2 S’ रित्युच्यते for रित्युच्यते. 3 S’ तृणौषधिर्वन°.
 4 Śāyana’s text too reads त्रिवृतस्त्रिवृद्धिः for our त्रिवृता त्रिवृद्धिः. 5 S’ भेदम् for
 अभेदम्.

वीन् । नाकान् । वीन् । समुद्रान् । वीन् । ब्रह्मान् । वीन् । वैष्टपान् ।
वीन् । मातरिश्वनः । वीन् । सूर्यान् । गोमृन् । कल्पयामि । ते ॥ ४ ॥

हे हिरण्यरजतलोहात्मकत्रिवृन्मणिधारक पुरुष वीन् नाकान् । उक्त-
प्रकारेण गन्तृत्रैविध्याद् गन्तव्यस्य नाकस्य स्वर्गस्यापि त्रैविध्यम् । ना-
स्मिन् अकं दुःखम् अस्तीति तद्व्युत्पत्तिः । “पुण्यकृतो ह्येव तत्र ग-
च्छन्ति” इति वचनात् । तान् ते गोमृन् कल्पयामि त्रिवृन्मणिद्वारा
रक्षकान् करोमि । एवम् उत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । वीन् समुद्रान् समुद्र-
वन्ति अस्माद् आप इति समुद्राः अन्तरिक्षविशेषाः । तान् वीन् । अथ
वा प्रसिद्धा एष समुद्राः परिगृह्यन्ते । उत्तरसमुद्रस्य दुरन्तत्वात् वीन्
इत्यभिहितम् । तान् ते गोमृन् कल्पयामि । वीन् ब्रह्मान् ब्रह्मः सर्वस्य
बन्धः आधारभूत आदित्यः । तस्य त्रैविध्यं प्रकाशयद्युत्थानत्रैविध्याद् द्र-
ष्टव्यम् । वीन् वैष्टपान् । विष्टपान् इत्यर्थः । ब्रह्मस्य त्रित्वाभिधानात्
तदाश्रयविष्टपानामपि त्रैविध्यम् । यद्वा विष्टपशब्दो भुवनसामान्यवचनः
“विष्टपं भुवनं जगत्” इत्यभिधानात् । विष्टपानां त्रैविध्यात् तत्रत्याः
प्राणिनोपि देवमनुष्यपित्रात्मकत्वेन त्रिविधास्तान् । वीन् मातरिश्वनः ऊ-
र्ध्वाधस्तिर्यग्गतिभेदेन वा संचाराश्रयभूतलोकानां त्रित्वेन वा मातरि-
श्वरिणो त्रिविधः तान् । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति मात-
रिश्वा इति तच्छब्दव्युत्पत्तिः । वीन् सूर्यान् प्रकाशयानां लोकानां त्रि-
त्वात् सूर्या अपि त्रय इत्युच्यन्ते । यद्वा रश्मिमण्डलतदधिष्ठातृदेवताभेदेन
सूर्यस्य त्रित्वम् । त्रिवृन्मणिं योजयन् अहं ये ये त्रैविध्योपपन्ना नाकाद्याः
सन्ति तान् सर्वान् [ते] तव गोमृन् कल्पयामि ॥

पञ्चमी ॥

पूतेन त्वा समुक्षांम्यस आन्येन वर्धयन् ।

१ P P J नाकम् । २ J ब्रह्मान् । corrected into ब्रह्मन् । P ब्रह्मन् । P' ब्रह्मन् । corrected
into ब्रह्मन् । ३ P J मातरिश्वनः । We with K P. ४ D E Gs समुक्षायम् । B समु-
क्षायम् । We with A K E V Dc.

1 S' लोकान् for नाकान्. 2 Sâyana's text too ब्रह्मान्. 3 S' inserts प्राणिनोपि again
after देवमनुष्यपित्रात्मकत्वेन. 4 S' त्रिविधान्. 5 S' मातरिश्वातित्रि. 6 Gs लोकान्.

त्रीन् । नाकान् । त्रीन् । समुद्रान् । त्रीन् । ब्रह्मान् । त्रीन् । वैष्टपान् ।
 त्रीन् । मातरिश्वनः । त्रीन् । सूर्यान् । गोमृन् । कल्पयामि । ते ॥ ४ ॥

हे हिरण्यरजतलोहात्मकत्रिवृन्मणिधारक पुरुष त्रीन् नाकान् । उक्त-
 प्रकारेण गन्तृत्रैविध्याद् गन्तव्यस्य नाकस्य स्वर्गस्यापि त्रैविध्यम् । ना-
 स्मिन् अकं दुःस्वप्न अस्तीति तद्व्युत्पत्तिः । “पुण्यकृतो ह्येव तत्र ग-
 च्छन्ति” इति वचनात् । तान् ते गोमृन् कल्पयामि त्रिवृन्मणिद्वारा
 रक्षकान् करोमि । एवम् उत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । त्रीन् समुद्रान् समुद्र-
 वन्ति अस्माद् आप इति समुद्राः अन्तरिक्षविशेषाः । तान् त्रीन् । अथ
 वा प्रसिद्धा एष समुद्राः परिगृह्यन्ते । उत्तरसमुद्रस्य दुरन्तत्वात् त्रीन्
 इत्यभिहितम् । तान् ते गोमृन् कल्पयामि । त्रीन् ब्रह्मान् वधः सर्वस्य
 वन्धः आधारभूत आदित्यः । तस्य त्रैविध्यं प्रकाशयद्युत्थानत्रैविध्याद् द्र-
 ष्टव्यम् । त्रीन् वैष्टपान् । विष्टपान् इत्यर्थः । वधस्य त्रित्वाभिधानात्
 तदात्रयविष्टपानामपि त्रैविध्यम् । यद्वा विष्टपशब्दो भुवनसामान्यवचनः
 “विष्टपं भुवनं अगात्” इत्यभिधानात् । विष्टपानां त्रैविध्यात् तत्राप्याः
 प्राणिनोपि देवमनुष्यपित्रात्मकत्वेन त्रिविधास्तान् । त्रीन् मातरिश्वनः ऊ-
 र्ध्वाधस्तिर्यग्गतिभेदेन वा संचाराश्रयभूतलोकानां त्रित्वेन वा मातरि-
 श्वापि त्रिविधः तान् । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टो इति मात-
 रिश्वा इति तच्छब्दव्युत्पत्तिः । त्रीन् सूर्यान् प्रकाशयानां लोकानां त्रि-
 त्वात् सूर्या अपि त्रय इत्युच्यन्ते । यद्वा रश्मिमण्डलतदधिष्ठातृदेवताभेदेन
 सूर्यस्य त्रित्वम् । त्रिवृन्मणिं योजयन् अहं ये ये त्रैविध्योपपन्ना नाकाद्याः
 सन्ति तान् सर्वान् [ते] तव गोमृन् कल्पयामि ॥

पञ्चमी ॥

धृतेन त्वा समुत्क्षोभ्यस्व आज्येन वर्धयन् ।

१ P P J नाकेम् । २ J ब्रह्मान् । corrected into ब्रह्मन् । P ब्रह्मन् । P' ब्रह्मन् । corrected
 into ब्रह्मन् । ३ P J मातरिश्वनः । We with K P. ४ D R S Cs समुत्क्षोभ्यः । B समु-
 त्क्षोभ्यः । We with A K K V De.

1 S' लोकान् for नाकान्. 2 Sâyana's text too ब्रह्मन्. 3 S' inserts प्राणिनोपि again
 after देवमनुष्यपित्रात्मकत्वेन. 4 S' त्रिविधान्. 5 S' मातरिश्वानि. 6 S' लोकान्.

अग्नेश्चन्द्रस्य सूर्यस्य मा प्राणं मायिनो दभन् ॥ ५ ॥
 घृतेन । त्वा । सम । उक्षामि । अग्ने । आज्येन । वर्धयन् ।
 अग्नेः । चन्द्रस्य । सूर्यस्य । मा । प्राणम् । मायिनः । दभन् ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वा त्वाम् आज्येन होमसाधनेन वर्धयन् अभिवृद्धं कुर्वन् कर्तुम् इच्छन् अहं [घृतेन] सम उक्षामि सम्यक् सिञ्चामि । बह्वीभिर्घृतधाराभिरक्तं करोमि । अग्नेर्घृतेन समुक्षितस्य चन्द्रस्य ओषधियनस्यत्याद्याह्लादकारिणश्च सूर्यस्य देवस्य च अनुग्रहात् हे मणिं विभ्रत पुरुष तव प्राणं मायिनः मायावन्तोऽसुरा मा दभन् दम्भनं मा कुर्वन्तु । मापहरन्तु इत्यर्थः । ॥ दन्भु दम्भे । अस्य लुङि अङि रूपम् ॥

षष्ठी ॥

मा वः प्राणं मा वोपानं मा हरो मायिनो दभन् ।
 भ्राजन्तो विश्ववेदसो देवा दैव्येन धावत ॥ ६ ॥
 मा । वः । प्राणम् । मा । वः । अपानम् । मा । हरः । मायिनः ।
 दभन् ।
 भ्राजन्तः । विश्ववेदसः । देवाः । दैव्येन । धावत ॥ ६ ॥

अत्र राज्ञो मणिवन्धने विनियोगाद् राजनि पूजार्थं बहुवचनस्य युक्त्वाद् अत्र व इति बहुवचननिर्देशः । यद्वा राज्ञः पुत्रभृत्यादिकम् अपेक्ष्य बहुवचनम् । हे राजादयः वः युष्माकं प्राणं मायिनो मायावन्तोऽसुरा मा दभन् हिंसां मा कुर्वन्तु । तथा वः अपानमपि मा दभन् । एवं हरः शत्रुवलापहारकं तेजो मा दभन् । तदर्थम् हे देवाः अग्निचन्द्रसूर्याः भ्राजन्तः दीप्यमाना विश्ववेदसः विश्वस्य सर्वस्य वेत्तारो विश्वधना वा । वेद इति धननाम । यूयं दैव्येन देवसंबन्धिना रथादिना साधनेन वेगेन वा धावत । प्राणरक्षार्थम् इति शेषः । ॥ दैव्येनेति । “देवाद् यजगौ” इति यञ् ॥

सप्तमी ॥

प्राणेनाग्निं सं सृजति वातः प्राणेन संहितः ।

प्राणेन विश्वतोमुखं सूर्यं देवा अजनयन् ॥ ७ ॥

प्राणेन । अग्निम् । सम् । सृजति । वातः । प्राणेन । सम् । संहितः ।

प्राणेन । विश्वतः । समुखम् । सूर्यम् । देवाः । अजनयन् ॥ ७ ॥

प्राणरक्षाम आशास्य इदानीं तस्य माहान्त्र्यं वर्णयति । प्राणेन मुख-
स्येन वायुना अग्निं सं सृजति संयोजयति समिन्धनकर्ता पुरुषः । यत्
एवम् अतः प्राणो रक्षितव्यः । किं च वातः वाह्यो वायुः प्राणेन मु-
खस्येन सह संहितो भवति । अनेन तयोरेकत्वम् उक्तं भवति । अपि
च प्राणेन सूक्ष्मात्मरूपेण ब्रह्मणा विश्वतोमुखम् । सर्वत्र प्रकाशकत्वात्
सूर्यो विश्वतोमुखं इत्युच्यते । यद्वा मां प्रत्युदगात् इति प्रतिपुरुषम् आ-
भिमुख्यबुद्धिसंभवाद् विश्वतोमुखत्वव्यवहारः । तादृशं सूर्यं देवा इन्द्राद्या
अजनयन् पुरा उदपादयन् । स्वस्वप्रयोजनाय लब्धवन्त इत्यर्थः । एवं
महानुभावः प्राण इति प्राणस्य अवर्यरक्षणं युक्तम् इत्यभिप्रायः ॥

अष्टमी ॥

आयुषायुःकृता जीवायुष्मान् जीव मा मृषाः ।

प्राणेनात्मन्वर्ता जीव मा मृत्योरुदगां वंशम् ॥ ८ ॥

आयुषा । आयुः । ऽकृताम् । जीव । आयुष्मान् । जीव । मा । मृषाः ।

प्राणेन । आत्मन् । ऽवर्ताम् । जीव । मा । मृत्योः । उत । अगाः ।

वंशम् ॥ ८ ॥

१ P सृजति । We with P J. २ V आयुषायुःकृता with Śāyana's text. We with A
B C D K K R S Dc Cs. ३ A C D K V Dc Cs 'त्मन्वर्ता'. C is somewhat doubtful.
B R S 'त्मन्वर्ता' which may, however, be intended for 'सृजति'. Śāyana's text reads:
'त्मन्वर्ता'. ४ A B C D K K R S V जीव. P J जीव । We with Dc P. ५ A B C S Cs
'गा वंशं' (without any accent-marks). DE 'गा वंशम्' (without any accent-marks).
Dc 'गा वंशं' corrected to 'गा वंशम्'. F वंशम् । J वंशम् । We with K K V and Dc as
subsequently corrected, and P. ६ P P J आत्मन्वर्ताम् ।

1 S' मृत्यु for विश्वतोमुख.

हे राजन् मणिधारक त्वम् आयुष्कृताम् । परेषाम् आयुरभिवृद्धि-
 तारं आयुष्कृतः । यद्वा तपआदिना दीर्घम् आयुः कुर्वन्ति संपादय-
 न्तीति आयुष्कृतः चिरकालजीविनः पूर्वं महर्षयः आयुष्कृतः । तेषाम्
 आयुषा । तेषां यादृग् आयुस्तद्वशेनायुषेत्यर्थः । अथ वा तैर्दत्तेन
 आयुषा त्वं जीव । तस्माद् आयुष्मान् । ॥ भूमायै मनुम् ॥ दी-
 र्घायुष्यः । भवेति शेषः । उक्तवैपरीत्यं निराकरोति । [जीव] मा मृषाः
 मृतिं मा प्राप्नुहि । ॥ मृष्ट् प्राणत्यागे । “माङ्गि लुङ्” । “ह्रस्वाद्
 अङ्गात्” इति सिचो लोपः ॥ आत्मन्वताम् स्थिरेण आत्मना त-
 दन्तः तेषाम् आत्मन्वताम् । ॥ “अनो नुद्” इति मनुषो नुडा-
 गमः ॥ तेषां प्राणेन त्वं जीव । किं च मृत्योः मारकस्य देवस्य
 वशं मा उद् अगाः मोहच्छ मा प्राप्नुहि ॥

मधमी ॥

- देवानां निहितं निधिं यमिन्द्रोन्वविन्दत् पृथिविदेवयानैः ।
 • आपो हिरण्यं जुगुप्सुवृत्रिस्तास्तां रक्षन्नु विवृतां विवृत्रिः ॥ ९ ॥
 देवानां । निहितम् । निधिम । यम् । इन्द्रः । अनुऽभविन्दत् । पृथि-
 विः । देवयानैः ।
 आपः । हिरण्यम् । जुगुप्सुः । विवृतऽभिः । ताः । ताः । रक्षन्नु । विवृतां ।
 विवृतऽभिः ॥ ९ ॥

यं प्रसिद्धं निहितम् निक्षेपत्वेन संगोप्य स्थापितं हिरण्यार्थं [देवानां]
 निधिम इन्द्रो देवः देवयानैः देवमार्गैः देवा यैर्मार्गैर्गत्वा निधिं निहि-

१ V यमिन्द्रो (result of following Sāyana with ignorance of accents!). A B C D K K S यमिन्द्रा°. R De यमिन्द्रा°. Ga यमिन्द्रा°. P P J इन्द्रा°. We with Sāyana.
 २ B C वृचतां वृ°. R K De विवृतांवि°. D R Ga वृवृतांवि°. S V वृवृतांवि°. P J विवृ-
 तांवि°. P विवृतांवि°.

1 S' दीर्घायुष्यो मनुषो भवेति शेषः. 2 S' आत्मन्वताम्. 3 S' आत्मतां वा for आत्मन्व-
 तां. Probably a locus corruptus. Some letters or words may have dropped away
 between आत्म and °तां, and the वा may be quite correct, a different interpretation
 of आत्मन्वतां being intended.

सप्तमी ॥

प्राणेनाग्निं सं सृजति वातः प्राणेन संहितः ।

प्राणेन विश्वतोमुखं सूर्यं देवा अजनयन् ॥ ७ ॥

प्राणेन । अग्निम् । सम् । सृजति । वातः । प्राणेन । सम्संहितः ।

प्राणेन । विश्वतःऽमुखम् । सूर्यम् । देवाः । अजनयन् ॥ ७ ॥

प्राणरक्षाम् आशास्य इदानीं तस्य माहात्म्यं वर्णयति । प्राणेन मुख-
 स्येन वायुना अग्निं सं सृजति संयोजयति समिन्धनकर्ता पुरुषः । यत
 एवम् अतः प्राणो रक्षितव्यः । किं च वातः बाह्यो वायुः प्राणेन सु-
 खस्येन सह संहितो भवति । अनेन तयोरेकत्वम् उक्तं भवति । अपि
 च प्राणेन सूत्रात्मरूपेण ब्रह्मणा विश्वतोमुखम् । सर्वत्र प्रकाशकत्वात्
 सूर्यो विश्वतोमुखं इत्युच्यते । यद्वा मां प्रत्युदगात् इति प्रतिपुरुषम् आ-
 भिमुख्यबुद्धिसंभवाद् विश्वतोमुखत्वव्यवहारः । तादृशं सूर्यं देवा इन्द्राद्या
 अजनयन् पुरा उदपादयन् । स्वस्वप्रयोजनाय लब्धवन्त इत्यर्थः । एवं
 महानुभावः प्राण इति प्राणस्य अवश्यरक्षणं युक्तम् इत्यभिप्रायः ॥

अष्टमी ॥

आयुषायुःकृता जीवायुष्मान् जीव मा मृषाः ।

प्राणेनात्मन्वेता जीव मा मृत्योरुदगां वशम् ॥ ८ ॥

आयुषा । आयुःऽकृताम् । जीव । आयुष्मान् । जीव । मा । मृषाः ।

प्राणेन । आत्मन्ऽवेताम् । जीव । मा । मृत्योः । उत । अगाः ।

वशम् ॥ ८ ॥

१ P मृषाति । We with P J. २ V आयुषायुकृता with Śāyana's text. We with A
 B C D K K R S De Cs. ३ A C D K V De Cs 'मृत्वता'. ४ is somewhat doubtful.
 B R S 'मृन्वेता' which may, however, be intended for 'मृत्वता'. Śāyana's text reads:
 'मृत्वता'. ५ A B C D K K R S V जीव P J जीव । We with De P. ६ A B C S C
 'गा वशं' (without any accent-marks). DE 'गा वशन्' (without any accent-marks).
 De 'गा वशं' corrected to 'गा वशं'. P वशम् । J वशम् । We with K K V and De as
 subsequently corrected, and P. ७ P P J 'मृत्त्वताम्' ।

1 S' मृत्यु for विश्वतोमुख.

तेन अवस्थितेन हिरण्येन स्वमुख्यांशभूतेन अयं मणिः वीर्याणि स्वेन सह अवस्थितानि वीर्याणि त्रयस्त्रिंशद्देवतानां त्रिविधानि सामर्थ्यानि कृण्वत् मणिधारके पुरुषे करोतु ॥ यद्वा हिरण्यरजतलोहानां त्रयाणां यानि आयुर्वर्धनैश्वर्यकरत्वशुच्यखाख्यानि अनन्यसाधारणानि त्रीणि वीर्याणि सन्ति तानि अन्येषां मा भूवन्निति बुद्ध्या प्रियायमाणाः अप्सु अन्तः गोपनम् अकुर्वन् । तानि अस्मिन्नन्द्रे प्रसिद्धे चन्द्रमसि चन्द्रस्य अम्मयत्वात् तत्र यद्विरण्यं निहितं तेन हिरण्येन अयं मणिः उक्तविधानि त्रीणि वीर्याणि कृण्वत् इति । ॥ प्रियायमाणा इति । “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङ् । “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घः ॥

ये देवा दिव्येकादशः स्य ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ ११ ॥

ये । देवाः । दिवि । एकादशः । स्य । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥ ११ ॥

ये देवा अन्तरिक्षे एकादशः स्य ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ १२ ॥

ये । देवाः । अन्तरिक्षे । एकादशः । स्य । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥ १२ ॥

ये देवाः पृथिव्यामेकादशः स्य ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ १३ ॥

ये । देवाः । पृथिव्याम् । एकादशः । स्य । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥ १३ ॥

एकादशी ॥ ये देवा दिव्याः दिवि भवाः । ॥ “भवे छन्दसि” इति यः ॥ दिवि द्युलोके आदित्याख्या गणा एकादशः स्य भवथ । यद्यपि ते द्वादश तथापि एकादशत्वाभिधानं न विरुध्यते । अधिकसंख्यायां न्यूनसंख्यायाः संभवात् । ते देवासः देवाः इदं हविः ह्यमानम् आज्यं जुषध्वम् सेवध्वम् ॥ एवं ये देवा अन्तरिक्षे एकादशः स्य रुद्रा-

१ P देवासः। We with P J.

1 Śāyana's text of the 11th mantra reads. ये देवा दिव्या दिव्येकादश स्य. It reads the 12th and 13th mantras all right like a- 2 S' 'सेवध्वम्.

तवन्तस्तैः पृथिमिर्मार्गैः स्वयमपि गत्वा अन्वविन्दतं अन्विष्य लब्धवान् ।
यद् देवनिधिरूपं हिरण्यं त्रिवृतः उक्तप्रकारेण त्रिविधा आपः त्रिवृद्धिः
साधनैर्जुगुपुः अरक्षन् तास्त्रिवृत आपः त्रिवृद्धिः हिरण्यरजतलोहरूपेण
त्रिविधैः स्वरूपैस्ता त्वां रक्षन्तु पालयन्तु ॥

दशमी ॥

त्रयस्त्रिंशद् देवतास्त्रीणि च वीर्याणि प्रियायमाणा जुगुप्सुर्वन्तः ।

अस्मिन्चन्द्रे अधि यस्त्रिरण्यं तेनार्यं कृण्वद् वीर्याणि ॥ १० ॥

त्रयःऽत्रिंशत् । देवताः । वीर्याणि । च । वीर्याणि । प्रियं इयमाणाः । जुगुप्सुः ।

अप्सु । अन्तः ।

अस्मिन् । चन्द्रे । अधि । यत् । हिरण्यम् । तेन । अयम् । कृण्वत् । वी-
र्याणि ॥ १० ॥

[त्रयस्त्रिंशद् देवताः] “अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्र-
जापतिश्च वषट्कारश्च” इति ऐतरेयब्राह्मणे [ऐ० ब्रा० १. १०] समान्ना-
ताः । बृहदारण्यके तु “अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः”
इत्यभिधाय “इन्द्रश्च प्रजापतिश्च” [बृ० आ० ३. ९. ३] इति वषट्कारस्याने
इन्द्र आम्नातः । ता अत्र त्रयस्त्रिंशद् देवता इत्यनेन परिगृह्यन्ते । ता
देवताः वीर्याणि च वीर्याणि । अत्र चशब्दः पूर्वमन्तोक्तम् “आपो हिरण्यं
जुगुप्सुः” इत्युक्तं हिरण्यं समुच्चिनोति । वीर्याणि वीर्याणि च कायिकवाचिकमा-
नसमेदेन त्रिविधानि च सामर्थ्यानि प्रियायमाणाः प्रियमिव आचरन्त्यः ।
तेषु अत्यर्थं प्रियं कुर्वाणा इत्यर्थः । अप्सुर्नर्जुगुप्सुः, उदकेषु मध्ये य-
था अन्ये नापहरेयुस्तथा उदकेषु मध्ये गोपनम् अकुर्वन् । अस्मिन्
परिदृश्यमाने चन्द्रे अपि आह्लादक उदके यत् हिरण्यम् अस्ति । अप्सु
हिरण्यावस्थानं पूर्वमन्ते “आपो हिरण्यं जुगुप्सुः” इत्याम्नानात् सिद्धम् ।

1 A B C D K K̄ R S̄ V Dc Cc प्रियायमाणा. P P J प्रियायं । माणा । २ A B C D
R Cc ३ for १. We with K K̄ S̄ V Dc.

1 S' अन्यविन्दन्. Śāyana's text also has: यमिन्द्रोन्वविन्दन्पृथिः. 2 S' seems to read
आचरन्तः.

तेन अवस्थितेन हिरण्येन स्वमुख्यांशभूतेन अयं मणिः वीर्याणि स्वेन सह अवस्थितानि वीर्याणि त्रयस्त्रिंशद्देवतानां विविधानि सामर्थ्यानि कृण्वन्त मणिधारके पुरुषे करोतु ॥ यद्वा हिरण्यरजतलोहानां त्रयाणां यानि आयुर्वर्धनैश्वर्यकरतश्चतुर्जयाख्यानि अनन्यसाधारणानि त्रीणि वीर्याणि सन्ति तानि अन्येषां मा भूवन्निति बुद्ध्या प्रियायमाणाः अप्सु अन्तः गोपनम् अकुर्वन् । तानि अस्मिन्मध्ये प्रसिद्धे चन्द्रमसि चन्द्रस्य अम्मयत्वात् तत्र यद्विरण्यं निहितं तेन हिरण्येन अयं मणिः उक्तविधानि त्रीणि वीर्याणि कृण्वन् इति । ॥ प्रियायमाणा इति । “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङ् । “अकृत्सार्वधानुकयोः” इति दीर्घः ॥

ये देवा दिव्येकादश स्य ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ ११ ॥

ये । देवाः । दिवि । एकादश । स्य । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥ ११ ॥

ये देवा अन्तरिक्षे एकादश स्य ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ १२ ॥

ये । देवाः । अन्तरिक्षे । एकादश । स्य । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥ १२ ॥

ये देवाः पृथिव्यामेकादश स्य ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ १३ ॥

ये । देवाः । पृथिव्याम् । एकादश । स्य । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥ १३ ॥

एकादशी ॥ ये देवा दिव्याः दिवि भवाः । ॥ “भवे छन्दसि”

इति यः ॥ दिवि द्युलोके आदित्याख्या गणा एकादश स्य भवथ । यद्यपि ते द्वादश तथापि एकादशत्वाभिधानं न विरुध्यते । अधिकसंख्यायां न्यूनसंख्यायाः संभवात् । ते देवासः देवाः इदं हविः हयमानम् आज्यं जुषध्वम् सेवध्वम् ॥ एवं ये देवा अन्तरिक्षे एकादश स्य रुद्रा-

१ P देवासः । 1. We with P J.

1 Strydom's text of the 11th mantra reads: ये देवा दिव्या दिव्येकादश स्य. It reads the 12th and 13th mantras all right like us. 2 B' संख्याया.

भिधानाः ते देवा इदं हविर्जुषध्वम् ॥ तथा ये देवाः पृथिव्याम् ए-
कादश स्य भवथ । अत्रापि त्रयाणां न्यूनताम् अनादृत्य एवम् उक्तम् ।
गतम् अन्यत् ॥

द्वादशी ॥

असपत्नं पुरस्तात् पश्चाच्चो अभयं कृतम् ।

सविता मां दक्षिणत उत्तरात्मा शचीपतिः ॥ १४ ॥

असपत्नम् । पुरस्तात् । पश्चात् । नः । अभयम् । कृतम् ।

सविता । मा । दक्षिणतः । उत्तरात् । मा । शचीपतिः ॥ १४ ॥

अत्र यद्यपि पुरस्तात् पश्चाच्च रक्षाविषये देवते न निर्दिष्टे तथापि कृ-
तम् इति द्विवचनसामर्थ्याद् उत्तरार्धे वक्ष्यमाणौ सवितृशचीपती परि-
गृह्येते । हे उक्ते देवते युवां मे^१ मह्यं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पश्चात्
प्रतीच्यां च अभयम् भयराहित्यम् असपत्नं यथा भवति तथा कृतम्
कृणुतम् । अथ वा पुरस्ताद् असपत्नम् सपत्नाभावं कृतं पश्चाद् अ-
भयं च कृतम् । जिगीषोः, युरतः शत्रूणाम् अभाव आशास्यः पश्चाच्च
पार्ष्णिग्राहाद् भयाभावाय अभयम् आशास्यम् । अतः पुरस्ताद् अस-
पत्नं कृणुतं पश्चाद् अभयं कृणुतम् इति विभागः । तथा सविता मा
मां दक्षिणतः दक्षिणदिक्स्तकाशाद् दक्षिणदिग्गताद् भयात् सविता रक्षतु
इत्यध्याहर्तव्यम् । उत्तरमन्त्रे भूम्या रक्षन्त्वग्नय इति रक्षणक्रियासंबन्धात् ।
एवम् उत्तरात् उत्तरदिग्गताद् भयात् । ॥ “उत्तराधरदक्षिणाद् आ-
तिः” इति आतिप्रत्ययः ॥ मां मां शचीपती रक्षतु ॥

द्वियो मादित्या रक्षन्तु भूम्या रक्षन्त्वग्नयः ।

इन्द्राग्नी रक्षतां मा पुरस्तादुश्विनावभितः शर्म यच्छताम् ।

तिर्य्योन्मां रक्षतु आतवेदा भूतकृत्तो मे सर्वतः सन्तु वर्मे ॥ १५ ॥

द्वियः । मा । आदित्याः । रक्षन्तु । भूम्याः । रक्षन्तु । अग्नयः ।

१ See foot-notes to XIX, 16, 1. २ See foot-notes to XIX, 16, 2.

१ S तत्पुरस्तात्पुरस्तात् for पुरस्तात्. २ S' कृणुतविभागः. ३ S' मा मा मां for मा मां.
४ So S'. ५ S' यन्मां for मा मां.

इन्द्राग्नी इति । रक्षताम् । मा । पुरस्तात् । अग्निनौ । अभितः । शर्म ।
यच्छताम् ।

तिरश्चीन् । अङ्ग्या । रक्षतु । जातवेदाः । भूतऽकृतः । मे । सर्वतः । सन्तु ।
वर्म ॥ १५ ॥

त्रयोदशी ॥ आदित्यानां द्युस्थानत्वाद् दिवः सकाशाद् रक्षणम् उ-
चितम् । अग्नीनां च पृथिव्यायतनत्वात् तस्याः सकाशाद् रक्षणेमार्थना ।
अथ वा “असपत्नम्” इत्यारभ्य “रक्षन्त्वग्नयः” इत्यन्त एको मन्तः ।
तथा सति रक्षन्त्विति पदम् अर्थानुसारेण रक्षत्विति विपरिणमयितुं सु-
शकम् । उत्तरञ्च छन्दोन्तरत्वाद् नायम् अर्थवस्तत्र संबध्यते ॥

चतुर्दशी ॥ इन्द्राग्नी मा मां पुरस्ताद् रक्षताम् पालयताम् । तथा
अग्निनौ देवौ अभितः सर्वतः सर्वासु दिक्षु [शर्म] सुखं यच्छताम् ।
एवं तिरश्चीन् तिर्यगञ्जनान् अस्मान् । ॥ तिरःपूर्वाद् अञ्चतेः
क्विप् । “अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति ङीप् । “अचः” इति अकार-
लोपः ॥ यद्वा तिरश्चीः तिर्यग्निदशो जातवेदाः जातमज्ञो रक्षावि-
षयमज्ञावान् अग्निः रक्षतु । तिर्यक्प्रदेशेभ्यो रक्षत्वित्यर्थः । ॥ अग्नी
रक्षतु इत्यत्र “दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” इति सांहितिको दीर्घः ॥ एवं
भूतकृतः भूतानां पृथिव्यादीनां कर्तारः पञ्चभूताभिमानिदेवा अग्न्यादयो
मे सर्वतः वर्म वारकं कवचं सन्तु भवन्तु ॥

इत्येकोनविंशे काण्डे चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“इमं वभामि ते मणिम्” इति सूक्तत्रयम् “ऐन्द्रां जयवलवृष्टिपशु-
कामस्य परचक्रागमे च” इति [न० क० १७] विहितायाम् ऐन्द्राख्यायां
महाशान्तौ दर्भमणिवन्धने विनियुक्तम् । सूत्रितं हि नक्षत्रकल्पे । “इमं
“वभामि ते मणिं दीर्घायुताय तेजसे [१९. २८] इति दर्भमणिम् ऐन्द्राम्
“अभीवर्तेन [१. २९] इति रथनेमिमाणं माहेन्द्राम्” इति [न० क० १९] ॥

१ See foot-notes to XIX. 16. 2.

1 S' रक्षणाः. 2 S' रक्षत्वित्ययमर्थानुः. 3 S' सुशक्तः. 4 So S' The grammatical
note explains neither तिरश्चीन् nor तिरश्चोः. See commentary on 16. 2 above.

तत्र प्रथमा ॥

इमं वक्षामि ते मणिं दीर्घायुत्वाय तेजसे ।

दर्भं सपत्नदम्भनं द्विषतस्तर्पनं हृदः ॥ १ ॥

इमम् । वक्षामि । ते । मणिम् । दीर्घायुत्वाय । तेजसे ।

दर्भम् । सपत्नदम्भनम् । द्विषतः । तर्पनम् । हृदः ॥ १ ॥

हे विजयवलादिकाम ते तव इमं मणिं दर्भमयं वक्षामि । किम-
र्घम् । दीर्घायुष्टाय यथा त्वं दीर्घायुर्भवसि तथाभावाय तेजसे अतिश-
यिततेजोलाभाय । मणिं विशिनष्टि । दर्भम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । दर्भ-
निर्मितं मणिं सपत्नदम्भनम् शत्रूणां हिंसकं सपत्नीवत् सपत्नः । ॥ “व्य-
नत्तपत्ने” इति निपातनात् साधुः । दम्भनम् इति । “कृत्यल्युटो
बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् ॥ द्विषतः द्वेषं कुर्वतः शत्रोः [हृदः]
हृदयस्य तपनं तापकम् ॥

द्वितीया ॥

द्विषतस्तार्पयन् हृदः शत्रूणां तापयन् मनः ।

दुर्हार्दुः सर्वोत्तं दर्भं घर्म इवाभीन्तस्तार्पयन् ॥ २ ॥

द्विषतः । तार्पयन् । हृदः । शत्रूणाम् । तापयन् । मनः ।

दुःहार्दुः । सर्वोत्तं । त्वम् । दर्भम् । घर्मः ऽईव । अभीन् । समस्तार्पयन् ॥ २ ॥

हे दर्भमणे त्वं द्विषतः द्वेषं कुर्वतः शत्रोः हृदः हृदयं तापयन् संतप्तं
कुर्वन् तथा शत्रूणां मनश्च तापयन् एवं दुर्हार्दुः दुष्टहृदयस्य । ॥ हृदं
ददं हार्दम् । “तस्येदम्” इति अण् । हार्दं करोति । “तत् करोति”
इति णिच् । हार्दयतेः क्तिप् “णेरनिटि” इति णिलोपः ॥ तस्य

१ A B C D K R S C: दर्भं सपत्नम्. D: दर्भसपत्नम् (sic) changed to दर्भं सपत्नम्.
P J दर्भम्. P' दर्भम्. २ D S D C: हृदः. We with C R P P J. ३ A दुर्हार्दुः सर्वो-
त्तम् (corrected into सर्वोत्तम्). D दुर्हार्दुः सर्वोत्तम्. R C: दुर्हार्दुः सर्वोत्तम्. Stryana's text:
दुर्हार्दुः सर्वोत्तम्. We with B C R S V D C P P.

१ S' दर्भमिषत्. २ B' हृदय हृदः.

सर्वेभ्यः गृहशेषपञ्चादिकं धर्म इव आदित्य इव । यद्वा “यद् धर्माः १३ इत्यपतत्
तद् धर्मस्य धर्मत्वम्” इति [तै० आ० ५. १. ५] श्रुतेः धर्मः प्रवर्ग्यः ।
स इव अभीन् अभयान् संतापयन् भिन्धीति संबन्धः ॥

तृतीया ॥

धर्म इवाभितर्पन् दर्भ द्विषतो नितर्पन् मणे ।

हृदः सपत्नानां भिन्धीन्द्र इव विरुजं बलम् ॥ ३ ॥

धर्मः ऽइव । अभिऽतर्पन् । दर्भः । द्विषतः । निऽतर्पन् । मणे ।

हृदः । सऽपत्नानाम् । भिन्धि । इन्द्रः ऽइव । विऽरुजन् । बलम् ॥ ३ ॥

हे दर्भ । दर्भधिकारे दर्भशब्दः । हे दर्भनिर्मित मणे त्वं धर्म इव ।
उक्तो धर्मशब्दार्थः निदापकालो वा । स इव द्विषतः द्वेषं कुर्वतः श-
चोर्द्ध्वयम् । यद्वा । ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ द्विषन्तम् शत्रुम् अभि-
तपन् अभितः संतापं कुर्वन् तथा नितपन् नितरा संतापयन् भिन्धि
भेदं कुरु । दाढ्याय उक्तमेवार्थम् पुनराह । सपत्नानाम् राष्ट्रादिविषये
समानः पतिर्येषां ते सपत्नाः । राष्ट्रविषये स्त्रेषामपि पतित्वं कामयमाना
इत्यर्थः । ॥ सपत्नीष्व सपत्नः । “अन्तसपत्ने” इति निपातनात्
साधुः ॥ तेषां बलम् शरीरं बाह्यं च इन्द्र इव विरुजन् स यथा
शत्रूणां बलं विरुजति एवं विरुजन् नाशयन् तेषां हृदः हृदयानि भिन्धि
विदारय । ॥ भिदिर् विदारणे ॥

चतुर्थी ॥

भिन्धि दर्भ सपत्नानां हृदयं द्विषतां मणे ।

१ BD “तर्प दर्भे. KKV Cs “तर्प दर्भे. P तर्पयन् । We with ACKS De P J. २ D
R De Cs P P J हृदः. We with CS. ३ ABCDECs सपत्नानां. De सपत्नानां
changed to सपत्नानां. S सपत्नान् मि. P J सऽपत्नान् । अ । for सऽपत्नानाम्. We with
KRV P. ४ R Cs वीरुजं. De विरुजन् changed to विरुजं. We with ABCDKK
S V. P P J विऽरुजम् । Sīyana's text: विरुजन्. ५ P “तर्पयन् । We with P J.

1 Sīyana's text too has सर्वे. 2 S' इ for मा २१. 3 S' दर्भनिमित्त. 4 S' हृदया-
दिनिमित्ति.

तत्र प्रथमा ॥

इमं वंक्षामि ते मणिं दीर्घायुत्वाय तेजसे ।

दुर्भै संपत्तदम्भनं द्विषत्तस्तर्पनं हृदः ॥ १ ॥

इमम् । वक्षामि । ते । मणिम् । दीर्घायुत्वाय । तेजसे ।

दुर्भम् । सपत्नऽदुर्भनम् । द्विषतः । तर्पनम् । हृदः ॥ १ ॥

हे विजयशलादिकाम ते तव इमं मणिं दर्भमयं वभामि । किम-
र्यम् । दीर्घायुद्वयं यथा त्वं दीर्घायुर्भवसि तथाभावाय तेजसे अतिश-
यिततेजोलाभाय । मणिं विशिनष्टि । दर्भम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । दर्भ-
निर्मितं मणिं सपत्नदम्भनम् शत्रूणां हिंसकं सपत्नीवत् सपत्नः । ४ “व्य-
नसपत्ने” इति निपातनात् साधुः । दम्भनम् इति । “कृत्यल्युटो
बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् ४ । द्विपत्तः द्वेषं कुर्वतः शत्रोः [हृदः]
हृदयस्य तपनं तपकम् ॥

द्वितीया ॥

द्विपतस्तापयन् द्वेदः शत्रूणां तापयन् मनः ।

दुर्हार्दः सर्वास्त्रं दर्भं घर्म इवाभीन्तैतापर्यन्त ॥ २ ॥

द्विपतः । तापर्यन् । हृदः । शर्व्वणाम् । तापर्यन् । मनः ।

दुःहार्दः । सर्वाङ्गः । त्वम् । दुर्भ । धर्मः । इव । अभीष्टः । सम्प्रापयन् ॥२॥

हे दर्भमणे त्वं द्विपतः द्वेपं कुर्वतः शत्रोः हृदः हृदयं तापयन् संतमं
 कुर्यन् तथा शत्रूणां मनश्च तापयन् एवं दुर्हार्दः दुष्टहृदयस्य । ॥ हृदं
 इदं हार्दम् । “तस्मेदम्” इति अण् । हार्दं करोति । “तात् करोति”
 इति णिच् । हार्दयतेः क्तिप् “जेरनिटि” इति णिलोपः ॥ तस्य

१ A B C D K R R C: द्विं सप्तम्, D: द्वांसप्तम् (sic) changed to द्विं सप्तम्, P J द्विंम्, P द्विंम्, ~ D S D C: हृद्, We with C R P P J, २ A हुद्दः सर्प-
स्व (corrected into सर्वस्व), D हुद्दः सर्वस्व, H C: हुद्दिद्दः सर्वस्व, Sjyama's text:
हुद्दः सर्वस्व, We with B C R S V D C P P.

१४' दर्भनिमित्तं. २४' हृदय रक्ष.

सर्वेभ्यः गृहक्षेत्रपञ्चादिकं धर्म इव आदित्य इव । यद्वा “यद् धर्माः १३ इत्यपतत्
तद् धर्मस्य धर्मत्वम्” इति [तै० आ० ५. १. ५] श्रुतेः धर्मः प्रवर्ग्यः ।
स इव अभीन् अभयान् संतापयन् भिन्धीति संवन्धः ॥

तृतीया ॥

धर्म इवाभितर्पन् दर्भं द्विषतो नितर्पन् मणे ।

हृदः सपत्नीनां भिन्धीन्द्र इव विरुजं बलम् ॥ ३ ॥

धर्मः ऽइव । अभिऽतर्पन् । दर्भं । द्विषतः । निऽतर्पन् । मणे ।

हृदः । सऽपत्नीनाम् । भिन्धि । इन्द्रः ऽइव । विऽरुजन् । बलम् ॥ ३ ॥

हे दर्भ । दर्भविकारे दर्भशब्दः । हे दर्भनिर्मित मणे त्वं धर्म इव ।
उक्तो धर्मशब्दार्थः निदाघकालो वा । स इव द्विषतः द्वेषं कुर्वतः श-
शोर्हृदयम् । यद्वा । ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ द्विषन्तम् शत्रुम् अभि-
तर्पन् अभितः संतापं कुर्वन् तथा नितर्पन् नितरा संतापयन् भिन्धि
भेदं कुरु । दाढ्याय उक्तमेयार्थम् पुनराह । सपत्नीनाम् राष्ट्रादिविषये
समानः पतियेषां ते सपत्नाः । राष्ट्रविषये स्वेषामपि पतित्वं कामयमाना
इत्यर्थः । ॥ सपत्नीव सपत्नः । “व्यन्तसपत्ने” इति निपातनात्
साधुः ॥ तेषां बलम् शरीरं बाह्यं च इन्द्र इव विरुजन् स यथा
शत्रूणां बलं विरुजति एवं विरुजन् नाशयन् तेषां हृदः हृदयानि भिन्धि
विदारय । ॥ भिदिर् विदारणे ॥

चतुर्थी ॥

भिन्धि दर्भं सपत्नीनां हृदयं द्विषतां मणे ।

१ BD *तर्पं दर्भं, K K V Cs *तर्पं दर्भं. P तर्पयन् । We with A C R S Dc P J. २ D
R Dc Cs P P J हृदः. We with C S. ३ A B C D R C सपत्नीनाम्. Dc सपत्नीनां
changed to सपत्नीनां. S सपत्नीनां मि. F J सुऽपत्नीनां । आ । for सुऽपत्नीनाम्. We with
K K V P. ४ R Cs विरुजं. Dc विरुजन् changed to विरुजं. We with A B C D K K
S V. P P J विऽरुजन् । Sâyana's text: विरुजन्. ५ P *तर्पयन् । We with P J.

1 Sâyana's text too has सर्व. 2 S' मं for धर्माः. 3 S' दर्भनिर्मित. 4 S' हृदया-
दिनिर्मित.

उद्यन् त्वचमिव भूम्याः शिर एषां विं पातये ॥ ४ ॥

भिन्धि । दुर्भ । सपत्नानाम् । हृदयम् । द्विषताम् । मणे ।

उत्पद्यन् । त्वचमइव । भूम्याः । शिरः । एषाम् । विं । पातय ॥ ४ ॥

हे दुर्भ मणे द्विषताम् द्वेषं कुर्वतां सपत्नानां हृदयं भिन्धि । हृद-
यभेदनमात्रेण अपरितुष्यन्नाह । उद्यन् ऊर्ध्वं गच्छन् भुजादिप्रदेशम् अ-
धितिष्ठन् तं भूम्यास्त्वचस [इव] तृणगुल्मौषध्याद्यधिष्ठानभूतां यथा त-
द्वक्षणेन निपातयति गृहादिनिर्माणार्थं लोके एवम् एषां सपत्नानां शिरः ।
जात्येकपञ्चनम् । शिरांसि विं पातय अधःपतितानि कुरु ॥

पञ्चमी ॥

भिन्धि दुर्भ सपत्नान् मे भिन्धि मे पृथनायतः ।

भिन्धि मे सर्वान् दुर्हार्दो भिन्धि मे द्विषतो मणे ॥ ५ ॥

भिन्धि । दुर्भ । सपत्नान् । मे । भिन्धि । मे । पृथनायतः ।

भिन्धि । मे । सर्वान् । दुःहार्दः । भिन्धि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ५ ॥

पृथनायतः पृथना सेना । ताम् आत्मन इच्छन्तः पृथनायन्तः । तां
भिन्धि । ॥ “सुप आत्मनः क्यच्” इति क्यच् । सर्वविधीनां
न्दसि विकल्पितत्वाद् आकारलोपाभावः ॥ तान् भिन्धि । ॥
दिर् विदारणे ॥ दुर्हार्दः दुष्टहृदयान् । ॥ हृद इदं हार्दम् । “त-
स्पेदम्” इति अण् । हार्दं करोति । “तत् करोति” इति णिच् ।
हार्दयतेः क्विप् “गेरनिटि” इति णिलोपः ॥ स्पष्टम् अन्यत् ॥

यष्टी ॥

भिन्धि दुर्भ सपत्नान् मे भिन्धि मे पृथनायतः ।

१ C: त्वच इव. २ So we with B C D E K R S P P J. Śāyana's text: निपातय.
V नि and वि. ३ D पातय. We with A B C K R S V D C.

१ S' omits मे in अपरितुष्यन्. २ S' उत्पद्यन्. ३ So S', though the text in S' has
निपातय. ४ S' अकार. ५ So S', repeating unnecessarily.

छिन्धि मे सर्वान् दुर्हादीन् छिन्धि मे द्विपतो मणे ॥ ६ ॥

छिन्धि । दुर्भे । स॒ऽपत्ता॒न् । मे । छिन्धि । मे । प॒त॒ना॒ऽय॒तः ।

छिन्धि । मे । सर्वान् । दुः॒ऽहादी॑न् । छिन्धि । मे । द्वि॒प॒तः । म॒णे ॥ ६ ॥

छिन्धि । ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे ॥ शिष्टं समानम् ॥

सप्तमी ॥

वृश्च दर्भे स॒ऽपत्ता॒न् मे वृश्च मे प॒त॒ना॒य॒तः ।

वृश्च मे सर्वान् दुर्हादीं वृश्च मे द्विपतो मणे ॥ ७ ॥

वृश्च । दुर्भे । स॒ऽपत्ता॒न् । मे । वृश्च । मे । प॒त॒ना॒ऽय॒तः ।

वृश्च । मे । सर्वान् । दुः॒ऽहादी॑ः । वृश्च । मे । द्वि॒प॒तः । म॒णे ॥ ७ ॥

वृश्च । ॥ ओमश्चू छेदने इति धातुः ॥

अष्टमी ॥

कृन्त दर्भे स॒ऽपत्ता॒न् मे कृन्त मे प॒त॒ना॒य॒तः ।

कृन्त मे सर्वान् दुर्हादीं कृन्त मे द्विपतो मणे ॥ ८ ॥

कृन्त । दुर्भे । स॒ऽपत्ता॒न् । मे । कृन्त । मे । प॒त॒ना॒ऽय॒तः ।

कृन्त । मे । सर्वान् । दुः॒ऽहादी॑न् । कृन्त । मे । द्वि॒प॒तः । म॒णे ॥ ८ ॥

कृन्त । ॥ कृती छेदने । “शे मुचादीनाम्” इति नुम् आ-
गमः ॥

नवमी ॥

पिंशे दर्भे स॒ऽपत्ता॒न् मे पिंशे मे प॒त॒ना॒य॒तः ।

पिंशे मे सर्वान् दुर्हादीं पिंशे मे द्विपतो मणे ॥ ९ ॥

१ A दुर्हादीं corrected from दुर्हादी. B C D K S दुर्हादी. Sāyana's text: दुर्हादीः छि° (sic). R C दुर्हादीं छि°. De दुर्हादीं changed to दुर्हादी. P P हादीम् । J हादीम् ।

२ A दुहादीं corrected from दुर्हादी. R C and Sāyana's text: दुर्हादीं. We with B C D K S De. P P हादीम् । J हादीम् । १ De पिंश changed to पिंश. ४ B D C दुर्हादी. De दुर्हादी changed to दुर्हादी. We with A C R S V. .

उद्यन् त्वंचमिव भूम्याः शिर एषां वि पातये ॥ ४ ॥

भिन्धि । दुर्भ । सऽपलानां । हृदयम् । द्विषताम् । मणे ।

उत्तऽयन् । त्वंचमऽइव । भूम्याः । शिरः । एषाम् । वि । पातय ॥ ४ ॥

हे दुर्भ मणे द्विषताम् द्वेषं कुर्वतां सपलानां हृदयं भिन्धि । हृद-
यमेदनमात्रेण अपरितुष्यन्नाह । उद्यन् ऊर्ध्वं गच्छन् भुजादिप्रदेशम् अ-
धितिष्ठन् तं भूम्यास्तचम [इव] तृणगुल्मौषध्याद्यधिष्ठानभूतां यथा त-
द्वक्षेण निपातयति गृहादिनिर्माणार्थं लोके एवम् एषां सपलानां शिरः ।
जात्येकवचनम् । शिरांसि विं पातय अधःपतितानि कुरु ॥

पञ्चमी ॥

भिन्धि दर्भ सपलान् मे भिन्धि मे पृतनायतः ।

भिन्धि मे सर्वान् दुर्हादो भिन्धि मे द्विषतो मणे ॥ ५ ॥

भिन्धि । दुर्भ । सऽपलान् । मे । भिन्धि । मे । पृतनायतः ।

भिन्धि । मे । सर्वान् । दुःहार्दः । भिन्धि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ५ ॥

पृतनायतः पृतना सेना । ताम् आत्मन इच्छन्तः पृतनायन्तः । तां
भिन्धि । ॥ “सुप आत्मनः क्यच्” इति क्यच् । सर्वविधीनां
न्दसि विकल्पितत्वाद् आकारलोपाभावः ॥ तां भिन्धि । ॥
दिर् विदारणे ॥ दुर्हादः दुष्टहृदयान् । ॥ हृद इदं हार्दम् । “त-
स्येदम्” इति अण् । हार्दं करोति । “तत् करोति” इति णिच् ।
हार्दयतेः क्विप् “जेरनिटि” इति णिलोपः ॥ स्पष्टम् अन्यत् ॥

षष्ठी ॥

भिन्धि दर्भ सपलान् मे भिन्धि मे पृतनायतः ।

१ C: स्वयं इय. २ So we with BCDKRRSPFJ. Stryana's text: निपातय.
Y नि and वि. ३ D पातय. We with A B C K R R S V D C G.

१ S' omits ॥ in अपरितुष्यन्. २ S' उत्क्षेपेन. ३ So S', though the text in S' has
निपातय. ४ S' अपार. ५ So S', repeating unnecessarily.

तृन्धि मे सर्वान् दुर्हादौ तृन्धि मे द्विषतो मणे ॥ २ ॥

तृन्धि । दुर्भ । सऽपत्नान् । मे । तृन्धि । मे । पृतनाऽयतः ।

तृन्धि । मे । सर्वान् । दुःहादौ । तृन्धि । मे । द्विषतः । मणे ॥ २ ॥

तृन्धि नाशय । ॥ उत्तदिर् हिंसानादरयोः । “असोरलोपः”
इति अकारलोपः ॥

तृतीया ॥

रुन्धि दुर्भ सपत्नान् मे रुन्धि मे पृतनायतः ।

रुन्धि मे सर्वान् दुर्हादौ रुन्धि मे द्विषतो मणे ॥ ३ ॥

रुन्धि । दुर्भ । सऽपत्नान् । मे । रुन्धि । मे । पृतनाऽयतः ।

रुन्धि । मे । सर्वान् । दुःहादौ । रुन्धि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ३ ॥

रुन्धि आवृणु निरोधं कुरु । ॥ रुधिर् आवरणे ॥

चतुर्थी ॥

मृण दुर्भ सपत्नान् मे मृण मे पृतनायतः ।

मृण मे सर्वान् दुर्हादौ मृण मे द्विषतो मणे ॥ ४ ॥

मृण । दुर्भ । सऽपत्नान् । मे । मृण । मे । पृतनाऽयतः ।

मृण । मे । सर्वान् । दुःहादौ । मृण । मे । द्विषतः । मणे ॥ ४ ॥

॥ मृण हिंसायाम् ॥

पञ्चमी ॥

मन्थं दुर्भ सपत्नान् मे मन्थं मे पृतनायतः ।

मन्थं मे सर्वान् दुर्हादौ मन्थं मे द्विषतो मणे ॥ ५ ॥

मन्थं । दुर्भ । सऽपत्नान् । मे । मन्थं । मे । पृतनाऽयतः ।

१ A B C K S V दुर्हादौ तृन्धि. D C s दुर्हादौ रुन्धि. De दुर्हादौ changed to दुर्हादौ.
P P हार्दाम् । J हार्दाम् । We with B. २ A D S C s मृण दुर्भ सपत्नान् मे मृण मे. De
मृण धं changed to मृण धं. P J मृण । in all places. We with C R V P. ३ A C
D S मृण मे सर्वान् दुर्हादौ मृण मे. De मृण मे &c changed to मृण मे. We with K R V.

पिंश । दुर्भे । स॒प॒त्नान् । मे । पिंश । मे । पृ॒त॒ना॒ड्य॒तः ।

पिंश । मे । स॒र्वान् । दुः॒ऽहार्दः । पिंश । मे । द्वि॒ष॒तः । म॒णे ॥ ९ ॥

पिंश । ॥ पिंश अवयवे । मुचादिताद् नुम् ॥

दशमी ॥

वि॒ध्यं दुर्भे स॒प॒त्नान् मे वि॒ध्यं मे पृ॒त॒ना॒य॒तः ।

वि॒ध्यं मे स॒र्वान् दुर्हा॒र्दो वि॒ध्यं मे द्वि॒ष॒तो म॒णे ॥ १० ॥

वि॒ध्यं । दुर्भे । स॒प॒त्नान् । मे । वि॒ध्यं । मे । पृ॒त॒ना॒ड्य॒तः ।

वि॒ध्यं । मे । स॒र्वान् । दुः॒ऽहार्दः । वि॒ध्यं । मे । द्वि॒ष॒तः । म॒णे ॥ १० ॥

वि॒ध्य । ॥ व्यध ताडने । दैवादिकः । “ग्रहिज्या०” इत्यादिना
संप्रसारणम् ॥

इत्थेकोनविंशे काण्डे चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“निक्ष दुर्भे” इत्यादिकं [तृतीयं] सूक्तम् । अस्य ऐन्द्र्या महाशान्तौ
दुर्भमणिवन्धने विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

नि॒क्षं दुर्भे स॒प॒त्नान् मे नि॒क्षं मे पृ॒त॒ना॒य॒तः ।

नि॒क्षं मे स॒र्वान् दुर्हा॒र्दो नि॒क्षं मे द्वि॒ष॒तो म॒णे ॥ १ ॥

नि॒क्षं । दुर्भे । स॒प॒त्नान् । मे । नि॒क्षं । मे । पृ॒त॒ना॒ड्य॒तः ।

नि॒क्षं । मे । स॒र्वान् । दुः॒ऽहार्दः । नि॒क्षं । मे । द्वि॒ष॒तः । म॒णे ॥ १ ॥

नि॒क्ष चुम्ब । ॥ नि॒क्ष चुम्बने इति धातुः ॥ शिष्टं पूर्ववत् ॥

द्वितीया ॥

तृ॒न्धि दुर्भे स॒प॒त्नान् मे तृ॒न्धि मे पृ॒त॒ना॒य॒तः ।

१ A O D B C, वि॒ष्य दुर्भे. De वि॒ष्य वं changed to वि॒ष्य वं. We with B K K R;
and the other accents in the verse accordingly. २ B दुर्हा॒र्दो. ३ A B O D R B C;
नि॒क्ष दुर्भे, throughout the verse. De नि॒क्ष वं changed to नि॒क्ष वं. P J नि॒क्ष १. We with
K K V P.

नवमी ॥

जहि दर्भे सपत्नान् मे जहि मे पृतनायतः ।

जहि मे सर्वा दुर्हादो जहि मे द्विपतो मणे ॥ ९ ॥

जहि । दुर्भे । सपत्नान् । मे । जहि । मे । पृतनायतः ।

जहि । मे । सर्वा । दुःहादो । जहि । मे । द्विपतः । मणे ॥ ९ ॥

जहि । ॥ हन हिंसागत्योः । लोटि “हन्तेर्जः” इति जादेशः ।
आभाच्छास्त्रीयस्य असिद्धत्वाद् “आतो हेः” इति हेर्लुक् न भवति ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“यत् ते दर्भे” इति चतुर्थं सूक्तम् । तस्य ऐन्द्राख्यायां महाशान्ती
दर्भमणिवन्धने विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यत् ते दर्भे जरामृत्युः शतं वर्मसु वर्मे ते ।

तेनेमं वर्मिणं कृत्वा सपत्नो जहि वीर्यैः ॥ १ ॥

यत् । ते । दुर्भे । जरामृत्युः । शतम् । वर्मसु । वर्मे । ते ।

तेन । इमम् । वर्मिणम् । कृत्वा । सपत्नान् । जहि । वीर्यैः ॥ १ ॥

हे दर्भे ते तव मर्मसु ग्रन्थिषु [यत्] जरामृत्युशतम् जरसा मृत्यूनां
॥ शतम् । वर्तते इति शेषः । शतशब्दः अपरिमितवचनः । परुषाम् अ-
परिमितत्वात् । प्रतिपरुर्विच्छेदस्य सुकरत्वात् जरामृत्युशतास्यदत्तं दर्भस्य ।
यच्च ते तव वर्म जरामृत्युपरिहारके कवचम् अस्ति तेन मर्मगतजरामृ-
त्युशतपरिहारकेण वर्मणा इमं तव धारकं रक्षाजयादिकामं पुरुषं वर्मि-
णम् आमुक्तवर्माणं कृत्वा वीर्यैः परकृतोपद्रवपरिहारशत्रुविजयकरणादिल-

१ P repeats जहि । मे । twice before पृतनायतः । We with P J. २ So we with
A B C D R S V D c C s P P J.

1 Śāyapa's text, however, is वर्मसु. 2 Here about sixteen letters are almost
altogether torn away at the end of the line on the palm leaf and are here supplied
by guess.

मन्य । मे । सर्वान् । दुःऽहर्दः । मन्य । मे । द्विषतः । मणे ॥ ५ ॥

॥ मन्य लोडने ॥ गतम् अन्यत् ॥

षष्ठी ॥

पिण्डि दर्भ सपत्नान् मे पिण्डि मे पृतनायतः ।

पिण्डि मे सर्वान् दुर्हर्दः पिण्डि मे द्विषतो मणे ॥ ६ ॥

पिण्डि । दर्भ । सपत्नान् । मे । पिण्डि । मे । पृतनाऽयतः ।

पिण्डि । मे । सर्वान् । दुःऽहर्दः । पिण्डि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ६ ॥

पिण्डि । ॥ पिप चूर्णे । रौधादिकः । “हुहलभ्यो हेर्धिः” इति धिः । पुलं नशत् च ॥

सप्तमी ॥

ओष दर्भ सपत्नान् मे ओष मे पृतनायतः ।

ओष मे सर्वान् दुर्हर्दः ओष मे द्विषतो मणे ॥ ७ ॥

ओष । दर्भ । सपत्नान् । मे । ओष । मे । पृतनाऽयतः ।

ओष । मे । सर्वान् । दुःऽहर्दः । ओष । मे । द्विषतः । मणे ॥ ७ ॥

ओष । ॥ उप सुप दाहे । भौवादिकः । लघूपधगुणः ॥

अष्टमी ॥

दह दर्भ सपत्नान् मे दह मे पृतनायतः ।

दह मे सर्वान् दुर्हर्दः दह मे द्विषतो मणे ॥ ८ ॥

दह । दर्भ । सपत्नान् । मे । दह । मे । पृतनाऽयतः ।

दह । मे । सर्वान् । दुःऽहर्दः । दह । मे । द्विषतः । मणे ॥ ८ ॥

सप्तम ॥

१ K V 'न्म ओष. De 'न्म ओष changed to 'न्म ओष. We with B C D C. २ P ओष ।
१ B C D R S C. दह दर्भ. De दह दर्भ changed ॥ दह दर्भ. ॥ दह in all places. We
with K V P J.

१ S' लघूपधगुणः

कवचम् आहुः । देवा बृहस्पतिरिन्द्रश्च त्वां स्वस्वरक्षार्थं धारयन्ति इत्य-
भिप्रायः । यत एवम् अतस्त्वं राष्ट्राणि [त्वां] धारयतो राज्ञो राज्यानि
रक्षसि पालयसि पालय ॥

चतुर्थी ॥

सपत्नक्षयणं दर्भं द्विषतस्तपनं हृदः ।

मणिं क्षत्रस्य वर्धनं तनूपानं कृणोमि ते ॥ ४ ॥

सपत्नक्षयणम् । दर्भं । द्विषतः । तपनम् । हृदः ।

मणिम् । क्षत्रस्य । वर्धनम् । तनूपानम् । कृणोमि । ते ॥ ४ ॥

हे दर्भ ते त्वा त्वां सपत्नक्षयणम् शत्रूणां नाशकम् । ॥ “कृत्य-
ल्युटो बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् ॥ । तथा द्विषतः द्वेषुः हृदः
हृदयस्य तपनम् संतापकं क्षत्रस्य बलस्य वर्धनम् वर्धकम् । तथा तनू-
पानम् तन्वाः शरीरस्य पातारं रक्षितारम् एवंमहानुभावं मणिं कृणोमि
करोमि ॥ अथ वा रक्षाकामः पुरुषः संबोध्यते । हे राजन् दर्भमणिं
सपत्नक्षयणादिसामर्थ्योपेतं ते तुभ्यं क्षत्रस्य वर्धनं तनूपानं च कृणोमीति
संबन्धनीयम् ॥

पञ्चमी ॥

यत् समुद्रो अभ्यक्रन्दत् पर्जन्यो विद्युता सह ।

ततो हिरण्ययो विन्दुस्ततो दुर्मो अजायत ॥ ५ ॥

यत् । समुद्रः । अभिऽअक्रन्दत् । पर्जन्यः । विद्युता । सह ।

ततः । हिरण्ययः । विन्दुः । ततः । दुर्मो । अजायत ॥ ५ ॥

यत् यस्मिन् स्थाने समुद्रः समुद्रवन्ति अस्माद् आप इति समुद्रः ।
तादृशः पर्जन्यः मेघो विद्युता सह अभ्यक्रन्दत् अभिक्रन्दनं स्तननम् अ-

१ P हृदः । २ A B C D E B C हिरण्ययो विन्दुः । De हिरण्ययो विन्दुः changed to
हिरण्ययो विन्दुः । E विन्दुः । We with K K V P J.

1 S' बलवर्धनं चक्षुर्वर्धकं for बलस्य वर्धनम् वर्धकम्. 2 S' inserts a ते before दर्भम्.

क्षणेः सामर्थ्यैः सपत्नान् अमुष्य राज्ञः शञ्चून् जहि पराभव नाशय ॥
द्वितीया ॥

शतं ते द॒र्भं व॑र्म॒णीणि स॒हस्रं वी॒र्या॑णि ते ।

ते॒मस्मै वि॒श्वे त्वां दे॒वा ज॒रसे॑ भ॒र्तव्ये॑ अ॒दुः ॥ २ ॥

श॒तम् । ते॒ । द॒र्भम् । व॑र्म॒णीणि । स॒हस्रम् । वी॒र्या॑णि । ते॒ ।

ते॒म् । अ॒स्मै । वि॒श्वे । त्वा॒म् । दे॒वाः । ज॒रसे॑ । भ॒र्तव्ये॑ । अ॒दुः ॥ २ ॥

हे द॒र्भं म॒णिरूप॑ ते तव म॑र्माणि प॒र्वाणि पर॑कृतपीडाविषयभूतानि
[शतं] सन्ति । तत्परिहाराय ते तव वी॒र्याणि सामर्थ्या॒न्यपि स॒हस्रम् स॒-
हस्रसंख्या॑कानि सन्ति । तं तादृशं भ॒र्भशताच्छा॑दनसाधनवीर्योपेतं त्वाम्
अस्मै रक्षा॑दिकामाय राज्ञे विश्वे स॒र्वे दे॒वाः जर॑से ज॒रानि॑मित्तम् अ॒स्य
जरा॑परिहाराय भ॒र्तव्ये भ॑रणाय योषणाय प्रयोजनाय अ॒दुः दत्त॑वन्तः । अ-
तः अमुष्य जरां परिहृत्य भरणं कुर्वित्यर्थः । ॥ भ॒र्तव्ये । तवै॒प्र-
त्ययः ॥

तृतीया ॥

त्वामाहु॑दे॒व्यव॑र्मं त्वां द॒र्भं ब्र॑ह्मण॒स्पति॑म् ।

त्वामिन्द्र॑स्याहु॒र्वर्मं त्वं रा॒ष्ट्राणि र॑क्ष॒सि ॥ ३ ॥

त्वा॒म् । आ॒हुः । दे॒व्यव॑र्मं । त्वा॒म् । द॒र्भम् । ब्र॑ह्मणः । प॒तिम् ।

त्वा॒म् । इन्द्र॑स्य । आ॒हुः । व॑र्मं । त्वम् । रा॒ष्ट्राणि । र॑क्ष॒सि ॥ ३ ॥

हे द॒र्भं म॒णे त्वां दे॒व्यव॑र्मं आहुः दे॒वानां र॑क्षणा॒र्थं क॒वच॑म् आहुः ।
तथा त्वां ब्रह्मणस्पतिम् वेदस्य पालयितारम् एतन्नामानं दे॒वम् आहुः वे॒-
दवि॑दितस्यापि रक्षाकारित्वात् । किं च त्वाम् इन्द्रस्य दे॒वाधि॑पतेरपि व॒र्मे

१ A S and Śāyana's text: म॒र्माणि. We with B C D K R Dc C₃ P P J. २ A B C E V C. त्वम॒स्मै, Dc त्वम॒स्मै changed to त्वम॒णी. P P J त्वम् । We with D K R S V. ३ P विश्वे । We with P J. ४ P भ॒र्तव्ये । We with P J. ५ A B C D R S C₃ 'दे॒व' for 'दे॒व्य'. ॥ J दे॒व्यव॑र्मम् । We with K R V Dc P.

1 S' जरानि॑त्त for जरानि॑मित्तम्. 2 Śāyana's text reads त्वामाहु॑दे॒व्यव॑र्मं त्वामाहु॑ब्रह्मण॒स्पति॑म् for our त्वामाहु॑दे॒व्यव॑र्मं त्वां द॒र्भं ब्र॑ह्मणस्पति॑म्.

कवचम् आहुः । देवा बृहस्पतिरिन्द्रश्च त्वां स्वस्तरक्षार्थं धारयन्ति इत्य-
भिप्रायः । यत्न एवम् अतस्त्वं राष्ट्राणि [त्वां] धारयतो राज्ञो राज्यानि
रक्षसि पालयसि पालय ॥

चतुर्थी ॥

सपत्नक्षयणं दर्भं द्विपतस्तर्पनं हृदः ।

मणिं क्षत्रस्य वर्धनं तनूपानं कृणोमि ते ॥ ४ ॥

सपत्नक्षयणम् । दुर्भं । द्विपतः । तर्पनम् । हृदः ।

मणिम् । क्षत्रस्य । वर्धनम् । तनूपानम् । कृणोमि । ते ॥ ४ ॥

हे दर्भं ते त्वा त्वां सपत्नक्षयणम् शत्रूणां नाशकम् । “कृत्य-
ल्युटो बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् ॥ तथा द्विपतः द्वेष्टुः हृदः
हृदयस्य तर्पनम् संतापकं क्षत्रस्य बलस्य वर्धनम् वर्धकम् । तथा तनू-
पानम् तन्याः शरीरस्य पातारं रक्षितारम् एवमहानुभावं मणिं कृणोमि
करोमि ॥ अथ वा रक्षाकामः पुरुषः संबोध्यते । हे राजन् दर्भमणिं
सपत्नक्षयणादिसामर्थ्योपेतं ते तुभ्यं क्षत्रस्य वर्धनं तनूपानं च कृणोमीति
संबन्धनीयम् ॥

पञ्चमी ॥

यत् समुद्रो अभ्यर्कन्दत् पर्जन्यो विद्युता सह ।

ततो हिरण्ययो विन्दुस्ततो दुर्मो अजायत ॥ ५ ॥

यत् । समुद्रः । अभिऽअर्कन्दत् । पर्जन्यः । विऽद्युता । सह ।

ततः । हिरण्ययः । विन्दुः । ततः । दुर्मः । अजायत ॥ ५ ॥

यत् यस्मिन् स्थाने समुद्रः समुद्रवन्ति अस्माद् आप इति समुद्रः ।
तादृशः पर्जन्यः मेघो विद्युता सह अभ्यर्कन्दत् अभिर्कन्दनं स्तननम् अ-

१ F हृदः । २ A B C D E S Gs हिरण्ययो विन्दुः. Ds हिरण्ययो विन्दुः changed to
हिरण्ययो विन्दुः. F विन्दुः । We with K K V P J.

1 S' बलवर्धनं वपवर्धकं for एतस्य वर्धनम् वर्धकम्. 2 S' inserts a ते before दुर्मः.

कार्षीद् वृष्ट्युत्पादनाय ततः अभिक्रन्दतो मेघात् [हिरण्ययो] हिरण्ययो विन्दुः उदभूत् । [ततः] तस्माद् उत्पन्नात् हिरण्यविन्दोः सकाशाद् दर्भो अजायत प्रादुर्बभूव । अनेन दर्भोत्पत्तिवर्णनेन दर्भमयस्य मणेरतिशयित-
वीर्यत्वम् उक्तं भवति । ॥ हिरण्य इति । “चतुर्व्यवास्तव्यवास्तव”
इत्यादिना हिरण्यमयशब्दस्य मयटो मकारलोपो निपातितः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“औदुम्बरेण” इत्यादिकं पञ्चमं सूक्तम् । अस्य “कौवेरीं धनकाम-
स्य धनक्षये च” [न० क० १७] इति विहितायां कौवेर्याख्यायां महाशा-
नौ औदुम्बरमणिवन्धने विनियोगः । उक्तं नक्षत्रकल्पे । “औदुम्बरेण
मणिना पुष्टिकामाय वेधसा इत्यौदुम्बरं कौवेर्याम्” इति [न० क० १९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

औदुम्बरेण मणिना पुष्टिकामाय वेधसा ।

पशूनां सर्वेषां स्फातिं गोष्ठे मे सविता कर्तु ॥ १ ॥

औदुम्बरेण । मणिना । पुष्टिकामाय । वेधसा ।

पशूनाम् । सर्वेषाम् । स्फातिम् । गोऽस्थे । मे । सविता । कर्तु ॥ १ ॥

औदुम्बरेण उदुम्बरनिर्मितेन मणिना । ॥ “तस्य विकारः” इति
अण् प्रत्ययः ॥ पुष्टिकामाय पशुपुत्रधनशरीरादिविषयं पोष्यं काम-
यमानाय पुरुषाय तदर्थं वेधसा विधात्रा पुरा प्रयोगः कृतः । यद्वा वे-
धसा पुष्ट्यादिविधात्रा कर्त्रा मणिना पुष्टिकामाय तव रक्षां करोमीति
व्याख्येयम् । अतः सर्वेषां गोमहिषाभ्याजगजादिरूपाणां पशूनाम् । च-
तुष्पादाः पशवः । तेषाम् । अथ वा द्विपादश्चतुष्पादश्च पशवः । उभ-
यविधानां परिग्रहाय सर्वेषाम् इत्युक्तम् । तेषां स्फातिम् । ॥ स्फा-
यी वृद्धी । क्तिनि यत्प्रोषः ॥ अभिवृद्धिं मे मम गोष्ठे गवां नि-
वासस्थाने । ॥ “घञर्थे कविधानम्” इति अधिकरणे कप्रत्ययः ।
“अम्बाम्बगोभूमि” इत्यादिना मूर्धन्यादेशः ॥ सविता मसविता

सर्वस्य अनुज्ञाता प्रेरकः एतन्नामको देवः कर्तुं कुर्यात् । ॥ करोतेः पञ्चमलकारः ॥ “सविता वै प्रसवानाम् ईशे” इत्यादि श्रुतेः [ऐ० ब्रा० १. १६] सवितुः सर्वस्य प्रेरकत्वाद् “देवो वः सविता प्रार्पयतु” इति [तै० सं० १. १. १. १] गवां व्याघ्रतस्करादिकृतनाशपरिहाराय प्रार्पणप्रार्थनश्रुतेश्च सवितुः सर्वपशुस्फातिप्रार्थना युक्ता ॥

द्वितीया ॥

यो नो अग्निर्गार्हपत्यः पशूनामधिपा असत् ।

औदुम्बरो वृषा मणिः स मां सृजतु पुष्ट्या ॥ २ ॥

यः । नः । अग्निः । गार्हपत्यः । पशूनाम् । अधिपाः । असत् ।

औदुम्बरः । वृषा । मणिः । सः । मा । सृजतु । पुष्ट्या ॥ २ ॥

यो गार्हपत्योऽग्निः । गृहपतिना यजमानेन सह संयुक्तोऽग्निर्गार्हपत्यः । यस्तासंज्ञकोऽग्निरस्ति । ॥ “गृहपतिना संयुक्ते ज्यः” इति ज्यः ॥ स नः अस्माकं पशूनाम् गवाश्वादीनाम् अधिपाः अधिष्ठाय पाता असत् भवेत् । ॥ अस्तेल्लेष्टि अडागमः ॥ “इह पशवो विश्वरूपा रमन्ताम् अग्निं गृहपतिम् अभिसंवसानाः” [तै० ब्रा० ३. ७. ४. ५] इति मन्त्रवर्णाद् अग्निहोत्रे “पशून् मे यच्छ” इति [आश्व० २. ३] गार्हपत्यप्रार्थनाविधानाच्च पशूनाम् अधिपत्यं तस्य सिद्धम् । अतः गार्हपत्योऽग्निः पशून् पालयतु चोरादिभयेभ्यः । औदुम्बरः उदुम्बरविकारो वृषा अभिमतफलवर्षको मणिः पुष्ट्या पोषेण शरीराभिवृद्ध्या आ सर्वतः सं सृजतु । पशूनां पुष्टिं करोत्वित्यर्थः । “ऊर्गं वा उदुम्बरः” इति श्रुतेः [तै० सं० २. १. १. ६] अनरूपत्वात् पोषकत्वं तस्य युक्तम् ॥

तृतीया ॥

कुरीपिणीं फलवतीं स्वधामिरां च नो गृहे ।

१ De सृजतु पुष्ट्या changed to सृजतु पुष्ट्या. KKV सृजतु पुष्ट्या. P पुष्ट्या 1. We with ABCDRSC PJ १ P असत् 1. We with PJ.

1 S' प्रापण°. 2 S' सखं for सह. 3 S' पोषण.

औदुम्बरस्य तेजसा धाता पुष्टिं दधातु मे ॥ ३ ॥

करीषिणीम् । फलवतीम् । स्वधाम । इराम् । च । नः । गृहे ।

औदुम्बरस्य । तेजसा । धाता । पुष्टिम् । दधातु । मे ॥ ३ ॥

करीषिणीम् करीषो गवां शकृत् । प्रभूतेन करीषेण तद्वतीम् । अनेन गवां समृद्धिरुक्ता भवति तदभावे करीषाभावात् । तादृशीं स्वधाम । अन्ननामेतत् । स्वस्मिन् धीयत इति व्युत्पत्तेः । व्रीहियवादिलक्षणम् अन्नं फलवतीम् प्रकृष्टेन फलेन उपेताम् इरां च भूमिमपि । अथ या इरा इला गौः । जात्येकवचनम् । गावः । अब करीषिणीं फलवतीम् इति विशेषणद्वयं स्वधाम इरां च उभयमपि विशिनष्टि । उभयत्रापि संबन्धयोग्यतासंभवात् । नः अस्माकं गृहे । करत् इति संबन्धः । औदुम्बरस्य उदुम्बरविकारस्य मणस्तेजसा सामर्थ्येन धाता सर्वस्य विधाता एवंनामको देवः पुष्टिम् शरीरादिषोषं मे मम दधातु स्थापयतु । करोषित्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

यद् द्विषाच्च चतुष्पाच्च यान्यनानि ये रसाः ।

गृहेऽहं त्वेषां भूमानं विभ्रदौदुम्बरं मणिम् ॥ ४ ॥

यत् । द्विषात् । च । चतुःपात् । च । यानि । अन्नानि । ये । रसाः ।

गृहे । अहम् । तु । एषाम् । भूमानम् । विभ्रत् । औदुम्बरम् । मणिम् ॥ ४ ॥

द्विषात् पादद्वयोपेतं पुरुषादिकं यत् पशुजातम् अस्ति । यच्च चतुष्पात् पादचतुष्टयोपेतं गवादिकम् अस्ति । ॥ उभयत्र “संख्यासुपूर्वस्य”

१ ऽ औदुम्बरं. २ K K V पुष्टिं दधातु मे. Do पुष्टिं दं changed to पुष्टिं दं. We with B O D R S Cs. ३ D ते. We with A O K K R S V D Cs. ४ S Dc यान्यनानि ये रसाः. Cs [यान्यनानि ये रसाः. R यान्यनानि ये रसाः. We with A B O D K K V. ५ D R S Cs have no kampa-figure. We with A O K K V Dc. ६ K K V त्वेषां. Dc त्वेषां changed to त्वेषां. We with A B O D R S Cs. ७ P P omit the avagraha. We with J. ८ J रसाः changed to रसाः. We with P P. ९ P J एषाम्. We with P.

1 S' मे पुष्टि for पुष्टिम्, unnecessarily repeating मे when मे मम follows °दिषोषं.

इति पादस्य लोपः समासान्तः । “द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ”
 इति द्विपाच्छब्दस्य अन्तोदात्तत्वम् । चतुष्पाद् इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वम् ॥ यानि च अन्नानि तिलभाषव्रीहियवम्रियङ्गादीनि आ-
 म्याणि अन्नानि । यानि च अरण्यजानि अन्नानि ये च रसाः दधि-
 क्षीरमधुगुडादिरूपाः सन्ति एषाम् उक्तानां सर्वेषां भूमानम् बहुभा-
 वम् । ॥ बहुशब्दाद् इमनिचि “बहोर्लोपो भू च बहोः” इति इ-
 मनिच आदिलोपो बहोर्भूभाषश्च ॥ औदुम्बरं मणिं विभ्रद् अहं
 गृहे स्वीकरोमि भजामि ॥

पञ्चमी ॥

पुष्टिं पशूनां परिं जग्रभाहं चतुष्पदां द्विपदां यच्च धान्यम् ।

पयः पशूनां रसमोषधीनां बृहस्पतिः सविता मे नि यच्छात् ॥ ५ ॥

पुष्टिम् । पशूनाम् । परिं । जग्रम् । अहम् । चतुःस्पदाम् । द्विःस्पदाम् ।

यत् । च । धान्यम् ।

पयः । पशूनाम् । रसम् । ओषधीनाम् । बृहस्पतिः । सविता । मे । नि ।

यच्छात् ॥ ५ ॥

अहं पशूनां द्विपदां चतुष्पदां च यच्च धान्यम् व्रीहियवादिरूपं तस्या-
 पि पुष्टिम् पोषं परिं जग्रभं परिग्रहं करोमि । ॥ अग्रेष्वान्वसे लि-
 टि उत्तमैकवचने णलि “णलुप्तमो वा” इति णिच्स्य विकल्पितत्वाद्
 बृहस्पतिभावः ॥ किं च सविता सर्वस्य अनुज्ञाता बृहस्पतिर्देवः पशू-
 नाम् गोमहिषादीनां पयः तथा ओषधीनाम् व्रीक्षादीनां रसम् सार-
 भूतम् अंशं मे मह्यं नि यच्छात् । औदुम्बरस्य तेजसा इति शेषः । प्रय-
 च्छतु । ॥ यम उपरमे । लेटि “इपुगमियमां छः” इति छान्देशः ।
 आडागमः ॥

१ P पुष्टिम् L. We with P.J. २ P पादांम् L.

1 S' याणि यानि for यानि. 2 ॥ तेषाम्. 3 S' सारभूतभूतमंशं for सारभूतम् अंशं.

षष्ठी ॥

अहं पशूनामधिपा असानि मयि पुष्टं पुष्टपतिर्दधातु ।

मह्यमौदुम्बरो मणिर्द्रविणानि नि यच्छतु ॥ ६ ॥

अहम् । पशूनाम् । अधिऽपाः । असा॒नि । मयि । पुष्टम् । पुष्ट॒पतिः ।
दधा॒तु ।

मह्य॑म् । औदु॒म्बरः । म॒णिः । द्र॒विणानि । नि । य॒च्छ॒तु ॥ ६ ॥

“मह्यमौदुम्बरः” इति अथर्वः उत्तरमन्त्रे वा द्रष्टव्यः । अहं पुष्टि-
कामः पशूनाम् द्विपदां चतुष्पदां च अधिपाः अधिपत्यं चालकः स्वामी
असानि भवानि । ॥ अधिपूर्वात् पातेर्विच् । असानीति । अस्ते-
लॉटि “आहुत्तमस्य पिच्च” इति आडागमः ॥ तदर्थं मयि पुष्टि-
कामे पुष्टम् पोषं पश्चादेः समृद्धिम् । ॥ “नपुंसके भावे क्तः” इति
क्तः ॥ तत् पुष्टपतिः पश्चादिपोषस्वामी औदुम्बरो मणिः दधातु
प्रयच्छतु । एवं मह्यम् औदुम्बरो मणिः द्रविणानि हिरण्यानि नि य-
च्छतु नियमयतु प्रयच्छतु ॥

सप्तमी ॥

उप मौदुम्बरो मणिः प्रजया च धनेन च ।

इन्द्रेण जिन्विता मणिरा मांगस्तसह वर्षसा ॥ ७ ॥

उप । मा । औदुम्बरः । मणिः । प्र॒जया । च । धनेन । च ।

इन्द्रेण । जिन्वि॒तः । म॒णिः । आ । मा । अ॒ग्न । सह । वर्ष॑सा ॥ ७ ॥

मा माम् औदुम्बरो मणिः प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया च धनेन हि-
रण्यादिलक्षणेन गवादिरूपेण च सह उप । ॥ उपसर्गश्रुतेः साम-
र्थ्याद् आगन्ति आकृष्यते ॥ आगमात् । एवं स मणिः इन्द्रेण

१ A B C D K R De Cs असानि. P P J असा॒नि । We with S. १ A B R उ॒प-
मौदु॒म्ब॒. D उपमौदु॒म्ब॒. De उपमौदु॒म्ब॒ We with C K R S V C. १ A B C D K R S V
De Cs जिन्विता. P P J जिन्वि॒तः । We with Bāyana, and the accents accordingly.

1 S' चतुष्पदा. 2 S' पुष्टि, though the text in S' is पुष्टं. 2 S' समृद्धम्.

जिन्वितः प्रीणितः प्रेरितः वर्चसा असदभिमतेन तेजोविशेषेण सह मा
माम् आगन् आगमत् । ॥ जिन्वित इति । इवि जिवि धिवि प्री-
णनार्थाः । धातूपदेशावस्यायामेव नुमागमः । कर्मणि निष्ठायां इडा-
गमः । इदित्वाद् नकारलोपाभावः । अगच्छति । गमेर्लुङि “मन्ते
यस०” इति हेर्लुक् । “मो नो धातोः” इति नत्वम् ॥

अष्टमी ॥

देवो मणिः सपत्नहा धनसा धनसातये ।

पशोरन्नस्य भूमानं गर्वां स्फातिं नि यच्छतु ॥ ८ ॥

देवः । मणिः । सपत्नहा । धनसा । धनसातये ।

पशोः । अन्नस्य । भूमानम् । गर्वान् । स्फातिम् । नि । यच्छतु ॥ ८ ॥

देवः द्योतमानो मणिः औदुम्बरः । पुष्ट्यर्थं देवैर्निर्मितत्वाद् देव इ-
त्युच्यते । तादृशो मणिः सपत्नहा सपत्नानां हन्ता तथा धनसाः धना-
नाम् असदभिलषितानां साता दाता । ॥ वन पण संभक्तौ ।
“जनसनखनकमगमो विद्” । “विज्ञनोरनुनासिकस्यात्” इति आ-
चक्षम् ॥ एवंप्रकारो मणिः धनसातये धनानां लाभाय भवतु । ॥ “ज-
नसनखनां सन्धलोः” इति आचक्षम् ॥ किं च पशोः अन्नस्य
च भूमानम् बहुभारं समृद्धिं नि यच्छतु । तथा गर्वां स्फातिम् अभि-
वृद्धिं च नि यच्छतु । यद्यपि पशुभूम्नैव गोस्फातिरप्युक्ता तथापि ग-
वाम् अतिशयेनोपयोगात् प्राधान्याय पुनरभिधानम् । “देवा वा ऊर्जं
व्यभजन्त । तत उदुम्बर उदतिष्ठत्” इति श्रुतेः [ते० ब्रा० १. १. ३. १०]
ऊर्जसंवन्धाद् अन्नसमृद्धिकारकत्वम् ॥

१ A B C D R S' गर्वां स्फातिर्वि. De गर्वां स्फातिर्वि corrected to गर्वां स्फातिं नि. R' V
गर्वां स्फातिं with Sāyana, retaining the accents of the MSS. We with De J and
Sāyana as regards the case and De P' as in accents. २ P P' J धनसा । ३ P पशोः ।
We with P' J. ४ P स्फातिः । P' स्फातिः । J स्फातिम् । changed to स्फातिं ।

1 S' धनसा for धनसा. 2 S' यच्छति.

नवमी ॥

यथाग्रे त्वं वनस्पते पुष्ट्या सह जज्ञिषे ।

एवा धनस्य मे स्फातिमा दधातु सरस्वती ॥ ९ ॥

यथा । अग्रे । त्वम् । वनस्पते । पुष्ट्या । सह । जज्ञिषे ।

एव । धनस्य । मे । स्फातिम् । आ । दधातु । सरस्वती ॥ ९ ॥

हे वनस्पते वनस्य पालक औदुम्बरमणे । विकारे प्रकृतिशब्दः । त्वं यथा अग्रे ओषधिवनस्पतिसृष्टिसमये पुष्ट्या पोषेण सह उत्पत्तिसमय एव जज्ञिषे उत्पन्नोसि एव एवं मे धनस्य स्फातिम् अभिवृद्धिं त्वया साधन-भूतेन सह सरस्वती सरणवती वाग्देवी आ दधातु करोतु । ॥ आ-हुवौ दधातिः करोत्यर्थे वर्तते । एवा धनस्येत्यत्र “निपातस्य च” इति साहित्यिको दीर्घः ॥

दशमी ॥

आ मे धनं सरस्वती पर्यस्फातिं च धान्यम् ।

सिनीवाल्युपां बहाद्वयं बौदुम्बरो मणिः ॥ १० ॥

आ । मे । धनम् । सरस्वती । पर्यःस्फातिम् । च । धान्यम् ।

सिनीवाली । उप । बहोत् । अयम् । च । औदुम्बरः । मणिः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी मे मम धनम् हिरण्यादिलक्षणं पर्यस्फातिम् पर्यसोऽभिवृद्धिं च । अनेन पर्यसोऽभिवृद्धिप्रार्थनेन गोसमृद्धिः प्रार्थिता भवति । तथा धान्यं च । ग्रीह्यवादीनाम् ओषधीनां फलानि धान्यानि । अत्र जातवेकवचनम् । ॥ आ इति उपसर्गश्रुतेः बहविति योग्यक्रियाध्याहारः ॥ एवं सिनीवाली देवता च । “दृष्टचन्द्रा सिनीवाली न-

१ K K̄ V वनस्पते पुष्ट्या. P पुष्ट्या. De वनस्पते पुष्ट्या changed to वनस्पते पुष्ट्या. We with A B̄ C D R S̄ G. P J. २ A B̄ C D K K̄ R V De Gs जज्ञिषे. P J जज्ञिषे. We with P. ३ A B̄ C D R S̄ मे स्फातिमा. De मे स्फातिमा changed to मे स्फातिमा. P स्फातिम्. J स्फातिम्. L. We with K̄ V P De. ४ A B̄ “ल्युपां” corrected from “ल्युपा”. ५ P P J अयम् ।

दृष्ट्वा कुहूर्मता” इति श्रुतेः दृष्ट्वा चन्द्राभावास्याभिमानिदेवता सिनी-
वाली । सा च धनादिकम् उपां वहात् । अयं धार्यमाण औदुम्बरो
मणिश्च उपं वहात् उपावहतु प्रापयतु । ॥ ब्रूवह प्रापणे । लेटि आ-
डागमः ॥ अथ वा सरस्वती मे धनम्-हिरण्यरजतमणिमुक्तादि-
लक्षणं हस्तेन धारणयोग्यम् आ गमयतु । पयस्फातिं धान्यं च सिनी-
वाली औदुम्बरो मणिश्च उपां वहात् समीपदेशं प्रापयतु इति व्यवस्था ॥

एकादशी ॥

त्वं मणीनामधिपा वृषासि त्वयि पुष्टं पुष्टपतिर्जजान ।

त्वयिमे वाजा द्रविणानि सर्वौदुम्बरः स त्वंस्मत् संहस्त्रारादरातिम-
मिति क्षुधं च ॥ ११ ॥

त्वम् । मणीनाम् । अधिऽपाः । वृषा । अस्ति । त्वयि । पुष्टम् । पुष्टऽपतिः ।
जजान् ।

त्वयि । इमे इति । वाजाः । द्रविणानि । सर्वौ । औदुम्बरः । सः । त्वम् ।
अस्मत् । संहस्त्र । आरात् । अरातिम् । अमितिम् । क्षुधम् । च ॥ ११ ॥

हे औदुम्बर मणे त्वं मणीनाम् इतरेषां रक्षासमृद्धिजयादिसाधनानां
दर्भादिनिर्मितानाम् अधिपः स्वामी वृषा अभिमतफलवर्धिता च अस्ति ।
अधिपत्वे कारणम् आह । यतः त्वयि पुष्टम् गवाश्वादीनां सर्वेषां पोषं
पुष्टपतिः सर्वपदार्थपोषकर्ता प्रजापतिः जजान् उदपादयद् अकरोत् ।
अतः मणीनाम् अधिपो वृषा चास्ति । अस्तु किं तत् इत्यत आह ।
त्वया सर्वसमृद्ध्यास्पदभूतेन मे मह्यं वाजाः “अन्नं वै वाजः” इति

१ D वाजा द्रविणा°. ३ वाजा द्रविणा°. Cs वाजा. We with A B K R R V De. १ A
B D त्वंस्मत्. We with C K R S V De Cs. ३ A B C D K R S De Cs P P १ त्वंस्मत्-
मत्. P P J मत्. We with Sāyana, and the accents accordingly. V १ त्वंस्मत्-
मत्, an instance of both wrong borrowing and wrong retention of the old accent. ४ P P
J वाजाः ।

1 So S'. 2 S' Sāyana's text, however, exhibits अधिपा वृषा°. 3 S' पुष्टपतिः.

4 S' inserts त्वा after १कर्ता.

[तै० सं० ५. ४. ६. ६] श्रुतेः बहुविधानि ज्ञानानि सर्वा सर्वाणि द्रवि-
णानि द्रावयितव्यानि हिरण्यरजतादीनि । सर्वशब्देन मणिमुक्तामवाला-
दिलक्षणानि परिगृह्यन्ते । संभवन्तु इति शेषः । हे औदुम्बर स तादृशः
वाजद्रविणादिसाधकस्त्वम् अस्मत् अस्मत्तः सहस्र अभिभव अपगमय ।
अभिभाष्यानि कानीत्याकाङ्क्षायाम् उच्यते आराद् अरातिम् इति । आ-
रात् अत्यन्तं दूर एव अरातिम् अदानम् अलाभम् अमतिम् दारिद्र्यं
मत्पभावं बुद्धिभ्रंशं वा क्षुधम् अशनाभावम् एतत् सर्वम् अस्मत् आरा-
देव सहस्र ॥

ज्ञादशी ॥

ग्रामणीरसि ग्रामणीरुत्थायाभिधिं क्रोमि मां सिद्धे वचसा ।

तेजोसि तेजो मयि धारयाधि रयिरसि रयि मे धेहि ॥ १२ ॥

ग्राम॒णीः । अ॒सि । ग्राम॒णीः । उ॒त्थाय॑ । अ॒भि॒ऽसि॒क्तः । अ॒भि । मा ।
सि॒द्ध । वच॑सा ।

तेजः । अ॒सि । तेजः । मयि॑ । धा॒रय॑ । अ॒धि । र॒यिः । अ॒सि । र॒यिम् ।
मे । धे॒हि ॥ १२ ॥

हे औदुम्बर त्वं ग्रामणीरसि । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः ग्रामस्वामी ।
स मया प्रधानभूतः एवं त्वं सर्वेषां मणीनां प्रधानभूतोसि । अतः अ-
स्माकमपि ग्रामणीर्भव । अभिमतफलप्रापको भवेत्यर्थः । अथ वा मा-

१ A 'रुत्थाया'°. De 'रुत्थाया'° changed to 'रुत्थाया'°. B 'रुत्थाया'°. DR B 'रुत्थाया'°. III V 'रुत्थाया'°. C 'रुत्थाया'°. P P उ॒त्थाय॑ । J उ॒त्थाय॑ changed to उ॒त्थायि॑ । In all the MSS. the रयि is doubtful between रयि and रय. Sâyana's text reads: 'जीताया' for 'जीरुत्थाया', dropping the रु. May he have read उ॒त्थाय॑? (He २५५ मं धेहि रु॒यः). उ॒त्थाय॑ (for उ॒त्थाय॑) may be a better and less difficult reading than उ॒त्थाय॑, unless the latter can be taken to mean उत्तिष्ठ. We with B C. २ A D K B V De वि॒यु. We with B C R C. ३ So all our MSS. and Vaidikas. But the want of two syllables in the fourth pāda would suggest (the *Sarvānandramanikā* notes: पुष्टि पदार्तां ग्रामणीरसि वि॒युः) that धारया॒धिरयिर॑सि र॒यि मे धेहि॑ may have been the original reading. ४ P P J ग्राम॒णीः ।

मपि श्रेष्ठं कुरु । त्वं वर्चसा अभिषिक्तोसि अमित आच्छन्नोसि । [मा]
मामपि वर्चसा अभिषिञ्च अभिषिक्तं कुरु । हे मणे त्वं तेजोसि सा-
क्षात् तेजोरूपोसि अतः मयि तेजो धारय । किं च तम् अधिरयिः
अधिगतरयिः प्राप्तधनः असि । रयिं मे धेहि स्थापय प्रयच्छ । रयि-
र्धनम् । ॥ रातेर्दानकर्मणः [नि० ४. १७] ॥

[त्रयोदशी चतुर्दश्यौ] ॥

पुष्टिरसि पुष्ट्या मा समञ्जि गृहमेधी गृहपतिं मा कृणु ।

औदुम्बरः स त्वमस्मासुं धेहि रयिं च नः सर्ववीरं नि यच्छ रायसो-
पायं प्रति मुखे अहं त्वाम् ॥ १३ ॥

पुष्टिः । अ॒सि । पु॒ष्ट्या । मा । सम॒ । अ॒ञ्जि । गृ॒ह॒ऽमे॒धी । गृ॒ह॒ऽप॒तिम् ।
मा । कृ॒णु ।

औदुम्बरः । सः । त्वम् । अ॒स्मासुं । धे॒हि । र॒यिम् । च॒ । नः॒ । सर्व॑ऽवी-
रम् । नि । य॒च्छ । रा॒यः । पो॒षाय॑ । प्र॒ति । मुखे॒ । अ॒हम् । त्वाम् ॥ १३ ॥

अयमौदुम्बरो मणिर्वीरो वीराय वध्यते ।

स नः सन्नि मधुमतीं कृणोतु रयिं च नः सर्ववीरं नि यच्छात् ॥ १४ ॥

अयम् । औदुम्बरः । म॒णिः । वी॒रः । वी॒राय॑ । व॒ध्यते॒ ।

सः । नः॒ । स॒निम् । म॒धु॒ऽमती॑म् । कृ॒णो॒तु । र॒यिम् । च॒ । नः॒ । सर्व॑ऽवी-
रम् । नि । य॒च्छात् ॥ १४ ॥

त्रयोदशी ॥ हे मणे त्वं साक्षात् [पुष्टिः] पुष्टिरूपोसि । अतः पुष्ट्या
पोषेण मा मां समञ्जि सम्यग् अक्तं कुरु । समृद्धं कुरु । तथा गृ-
हमेधी त्वम् असि । मा मां गृहपतिम् धनकनकादिसमृद्धस्य गृहस्य

१ K K̄ V Dc P̄ पुष्टिरसि पुष्ट्या. We with A B C D R S̄ Cs P J. २ B C R समं-
न्य. P P̄ J सम् । इति । We with D K̄ S̄ V Dc Cs. ३ A B D S̄ सत्यमस्मा. We
with C K̄ R V Dc Cs. ४ K K̄ V स नः सन्नि. Dc स नः सन्नि changed to स नः
सन्नि. We with A B C D R S̄ Cs.

1 S' has सर्वदा गृहस्य for गृहस्य.

स्वामिनं सोमयागादिकर्मानुष्ठातारं वा कृणु कुरु । हे औदुम्बरं मणे
स तादृशः उक्तविधनानाधर्मोपेतस्त्वम् त्वयि विद्यमाना [ये] ग्रामणी-
त्ववर्चस्विततेजोरूपत्वाधिरयित्वादयो धर्माः सन्ति तान् सर्वान् अस्मासु
धेहि स्थापय । किं च नः अस्माकं सर्ववीरम् सर्वे वीराः पुत्रभृत्या-
दयो यस्यां रस्यां नृप्यन्ति तादृशं रयिम् धनं च नि यच्छ प्रयच्छ ।
यद्वा सर्ववीरं यथा भवति तथा रयिं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

चतुर्दशी ॥ हे मणे अहं धनादिपुष्टिकामस्त्वां रायस्पोषाय धनानां
पुष्ट्यै । ॥ “षष्ठ्याः पतिपुत्रं” इत्यादिना सत्वम् ॥ प्रति
मुञ्चे वभामि । प्रतिमोको वन्धनम् । “रुक्मम् अन्तरं प्रति मुञ्चते”
इत्यादिश्रुतेः [तै० सं० ५. १. १०. ३] । एतदेव परोक्षेण पुनरभिधीयते
फलान्तरसंबन्धाय । [अयं] वीरः विविधम् ईरयति अग्निवान् इति
वीरः । तादृश औदुम्बरो मणिः वीराय वीरत्वाय यथा स्वयं वीरो भ-
वति तथाभावाय वध्यते । स तादृशो मणिः नः अस्माकं मधुमतीम् ।
मधुवद् उपयुज्यमानत्वं मधुशब्देन उच्यते । तद्वर्ती सनिम् धनादिलब्धिं
कृणोतु करोतु । तथा नः अस्माकं रयिं च सर्ववीरं यथा भवति
तथा । अतिमभूतम् इत्यर्थः । यद्वा पुत्रादयो वीराः । तैः सहितं यथा
भवति तथा रयिं नि यच्छात् पुत्रादीन् रयिं च नि यच्छत्वित्यर्थः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“शतकाण्डो दुःखवनः” इत्यादिकं षष्ठं सूक्तम् । तस्य “याम्यां
यमभये” [न० क० १७.] इति विहितायां याम्याख्यायां महाशान्तौ द-
र्भमणिवन्धनं कुर्यात् । सन्नितं हि नक्षत्रकल्पे । “नेच्छचुरिति [२. २७]
“पाठामूलम् अपराजितायाम् शतकाण्डो दुःखवनः [१९. ३२] इति दर्भ-
“मणिं याम्याम्” इति [न० क० १९.] ॥

1 S' inserts an अस्मास्त्वयि after त्वम्. 2 S' रयिः for चत्ता. 3 S' inserts रयि again after सत्वम्. 4 For वीरः — वीराय S' has: वीरः औदुम्बरो मणिर्वीराय विविधमीरयति मग्निवानिति वीरः । तादृशोमणिर्वीराय. 5 S' अतिमभूताम् for अतिमभूतम्. 6 The Nakshatra-darpa has: याम्यायाम् for याम्याम्.

तत्र प्रथमा ॥

शतकाण्डो दुश्च्यवनः सहस्रपर्ण उत्तिरः ।

दुर्भो य उग्र ओषधिस्तं ते वभ्राम्यायुषे ॥ १ ॥

शतकाण्डः । दुःश्च्यवनः । सहस्रपर्णः । उत्तिरः ।

दुर्भः । यः । उग्रः । ओषधिः । तम् । ते । वभ्रामि । आयुषे ॥ १ ॥

अनेन दर्भस्य मणिसाधनभूतस्य स्वरूपाधानपूर्वकं मृत्युभयपरिहाराय मणिरूपेण बन्धनम् अभिधीयते । शतकाण्डः । शतशब्दः अपरिमितवचनः । अनेकैः काण्डैः पर्वभिर्मुक्तः । द्वादश दशतः परिमाणम् अस्येति दशानां शभावः तच्च प्रत्ययो निपातितः ॥ दुश्च्यवनः । द्युः च्युङ् मुङ् गतौ । “इन्द्रसि गत्यर्थेभ्यः” इति युष् ॥ दुःखेन च्यावनीयः न केनापि च्याव्यः सहस्रपर्णः अनेकैः पत्रैर्मुक्तः । उत्तरमन्त्रे अच्छिन्नपर्णेन दर्भेणेति पर्णानाम् आवश्यकताभिधानाद् अत्र सहस्रपर्ण इति विशेषितः । उत्तरः उत्कृष्टतरः सर्वेषामप्योषधीनां मध्ये अतिशयितवीर्यः । उदः सुबन्तात्वात् तरप् ॥ अस्य तथात्वम् उत्तरत्र दर्शयिष्यते । एवंलक्षणं उग्रः उग्रपूर्णबलः ओषधिः ओषधिविशेष इति विशेषितरूपो यो दर्भः तेन दर्भेण हे मृत्युभयादित पुंस्य त्वां वभ्रामि बन्धनं करोमि । किमर्थम् । आयुषे शतसंवत्सरलक्षणायुर्धम् ॥

द्वितीया ॥

नास्य केशान् प्र वपन्ति नोरसि ताडसा प्रते ।

यस्मा अच्छिन्नपर्णेन दर्भेण शर्म यच्छेति ॥ २ ॥

१ A D R Cs दुश्च्यवनः. Dc दुश्च्यवनः corrected to दुश्च्यवनः. We with B K K S V.
२ KV *पर्ण उत्तरः with Śāyana. P P उत्तिरः । R उत्तिरः changed from उत्तरः, and J उत्तिरः । changed from उत्तिरः । We with A B C D K R S Dc Cs. ३ K V *स्तत्ते. Dc *स्तं ते changed to *स्तत्ते. P तम् । corrected to तत् । P J तम् । We with B C D R S. ४ A B C D R S नोरसि ता°. Dc नोरसि ता° corrected into नोरसि ता°. J उत्तसि । We with K V Cs P P. ५ Such is the accent of all our authorities including P P J.

1 S' inserts an उत्तर before दुश्च्यवन. 2 S' inserts यो दर्भः after एवंलक्षणः though it has यो दर्भः further down.

न । अस्य । केशान् । प्र । वपन्ति । न । उरसि । ताडम् । आ । घ्नते ।
यस्यै । अच्छिन्नपण्णेन । दर्मेण । शर्मै । यच्छति ॥ २ ॥

अस्य केशान् शिरोरुहान् [न] प्रवपन्ति [न] आकर्षन्ति मृत्युदूताः रक्षः-
पिशाचाद्या वा । तथा अमुम् उरसिताडम् उरस्ताडयित्वा न आ घ्नते
न हिंसन्ति मृत्युदूताद्याः । ॥ “हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्”
इति तृतीयान्त उपपदे विहितो णमुल् सप्तम्युपपदेषि व्यत्ययेन निष्पन्नः ।
“तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति अलुङ्क् । आ घ्नते इति । “आडो
यमहनः” इति अस्वाङ्गकर्मकेषि आत्मनेपदम् ॥ । अस्मेति उक्तं
कस्य इत्यत आह । यस्यै मृत्युभयार्दिताय पुरुषाय अच्छिन्नपण्णेन दर्मे-
ण दर्भमणिवन्धनं कृत्वा शर्मै सुखं यच्छति प्रयोक्ता । अस्मेति पूर्वत्र
संबन्धः ॥

तृतीया ॥

दिवि ते तूलमोषधे पृथिव्यामसि निष्ठितः ।

त्वया सहस्रकाण्डेनायुः प्र वर्धयामहे ॥ ३ ॥

दिवि । ते । तूलम् । ओषधे । पृथिव्याम् । असि । निऽस्थितः ।

त्वया । सहस्रकाण्डेन । आयुः । प्र । वर्धयामहे ॥ ३ ॥

हे ओषधे शतकाण्डाह ते तव तूलम् अग्रे दिवि द्युलोके । ताप-
त्यर्थनं तयोर्ध्वाभिवृद्धिरित्यर्थः । पृथिव्याम् भूम्यां कृत्स्नेनात्मना वि-
ष्ठितः विविधम् अवस्थितः असि । सर्वा पृथिवीम् आक्रम्य अवस्थित
इत्यर्थः । एवं द्यावापृथिवीव्यापिना त्वया सहस्रकाण्डेन अनेककाण्डोपे-
तेन अस्य मृत्युभीतस्य आयुः प्र वर्धयामहे प्रकर्षेण अभिवृद्धिं कुर्मः ॥

चतुर्थी ॥

तिस्रो दिवो अत्यवृणत् तिस्र इमाः पृथिवीरुत् ।

1 S' मणि पित्रतः पुरुषस्य after कर्मकाणाम्” इति. 2 S' उपपदेपि. 3 S' तुष्ट. 4 S'
यस्यै for यस्यै. 5 S' तेन for त्वया though Sâyana's text has त्वया.

त्वयाहं दुर्हार्दो जिह्वां नि तृणमि वचांसि ॥ ४ ॥

ति॒स्रः । दि॒वः । अ॒ति । अ॒तृ॒ण॒म् । ति॒स्रः । इ॒माः । पृ॒थि॒वीः । उ॒त ।

त्वया । अ॒हम् । दुः॒ऽहार्दः । जि॒ह्वा॒म् । नि । तृ॒ण॒मि । वचा॑ंसि ॥ ४ ॥

हे शतकाण्डाख्यौपधे त्वं तिस्रो दिवः त्रिविधान् शुलोकान् । भोक्तृ-
णाम् उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रैविध्यात् तद्भोगस्यानस्य शुलोकस्यापि त्रि-
त्वम् । एवं बह्व्यमाणायाः पृथिव्या अपि द्रष्टव्यम् । अत्यंतृणः अति-
क्रम्य गतवान् असि । वेष्टितवान् असीत्यर्थः । उत अपि च इमाः
परिदृश्यमानास्तिस्रः पृथिवीरपि अत्यंतृणः । एवंमहानुभावेन त्वया दु-
र्हार्दः दुर्हृदयस्य शत्रोर्जिह्वां नि तृणमि वेष्टयामि । तस्य वचांसि च वे-
ष्टयामि बन्धयामि । यत्त्वं कृत्स्नां द्यावापृथिवीम् आक्रान्तोसि तादृशेन
अतिदीर्घेण त्वया शत्रोर्जिह्वां वाचश्च वधामि । ॥ उतृदिर् हिंसाना-
दरयोः । रौधादिकः । “हृद्व्या” इत्यादिना सिपो लोपः ॥

पञ्चमी ॥

त्वमसि सहमानोर्हमसि सहस्वान् ।

उभौ सहस्वनौ भूत्वा सपत्नान् राहिषीमहि ॥ ५ ॥

त्वम् । अ॒सि । स॒ह॒मा॒नः । अ॒हम् । अ॒सि । स॒ह॒स्वा॒न् ।

उ॒भौ । स॒ह॒स्व॒नौ । भू॒त्वा । स॒प॒त्ना॒न् । रा॒हि॒षी॒म॒हि ॥ ५ ॥

हे शतकाण्डाख्यौपधे त्वं सहमानीसि शत्रूणां सहनशीला भवसि ।
अहं च सहस्वान् शत्रुर्हिंसासाधनवलोपेतः असि । सह इति बलनामसु
पाठात् । अतिशयेन शत्रूणां सोढासीत्यर्थः । उभौ सहस्वनौ सहनधर्म-

१ Such is the reading of all our authorities, though the metre as well as the syntax requires a च after वचांसि. Śāyana's commentary seems to read it though his text omits it like our authorities. २ P दिवः t. We with P J. ३ P अति॒ण॒म् । ४ D “मानोयम्”.

1 S' विविधान्. 2 Śāyana's text too बह्वृतृणस्तिस्र &c. 3 S' यतस्त्वं for यत्त्वं. 4 All this grammatical note is given in S' at the end of the commentary on the previous verse, i. e. after कुर्मः instead of here. 5 S' सिचो. 6 Śāyana's text too: सहमाना.

कौ भूत्वा सपत्नान् अस्मदीयान् शत्रून् सहिषीमहि अभिभवेम । १५-
ह मर्षणे । आशीर्लिङि रूपम् ॥

षष्ठी ॥

सहस्व नो अभिमातिं सहस्व पृतनायतः ।

सहस्व सर्वान् दुर्हार्दः सुहार्दो मे बहून् कृधि ॥ ६ ॥

सहस्व । नः । अभिऽमातिम् । सहस्व । पृतनाऽयतः ।

सहस्व । सर्वान् । दुःऽहार्दः । सुऽहार्दः । मे । बहून् । कृधि ॥ ६ ॥

हे शतकाण्डौषधे नः अस्माकम् अभिमातिम् अभिर्हिंसकं शत्रुं पापं
वा । “पाप्मा वा अभिमातिः” इति श्रुतेः [तै० सं० २. १. ३. ५] ।
सहस्व अभिभव । तथा [पृतनायतः] पृतन्यतः पृतना सेना ताम् आत्मन
इच्छतः । मया सह योद्धुम् इति शेषः । तान्त्रं सहस्व अभिभव । किं
बहुना । सर्वान् दुर्हार्दः दुर्हृदयान् सहस्व । एवं कृत्वा मे सुहार्दः सु-
हृदयान् बहून् कृधि कृणु । सर्वान् मयि अनुकूलान् कृषीत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

दुर्भेण देवजातेन दिवि स्रम्भेन शश्वदिह ।

तेनाहं शश्वतो जनीं असनं सनवानि च ॥ ७ ॥

दुर्भेण । देवऽजातेन । दिवि । स्रम्भेन । शश्वत् । इह ।

तेन । अहम् । शश्वतः । जनानि । असनम् । सनवानि । च ॥ ७ ॥

देवजातेन देवेभ्यः सकाशाद् उत्पत्तेन दिविऽस्रम्भेन द्युलोकस्य अधः-
पाताभावाय स्रम्भकेन द्युलोकस्य स्रम्भभूतेन वा एवंविधेन तेन दुर्भेण

१ ACDKRVDe बहुं कं. ३ बहु कं. PPJ बहुम् । B and V with Sāyana. We with Sāyana. २ ABEODRECs देवजातेन. De देवजातेन corrected to देवजातेन. PJ जातेन । We with KKV. ३ CDKRESVCS जना अ. PPJ जनाः । We with AB ४ ABECDKKE असनं. V असनान्त. ३ असनान्त. De असनान्त. PPJ असनम् । Sāyana's text: जनानस्रं सनवानि च. We with E Cs.

1 S' अदिसकं. 2 S' तंच. 3 S' हता.

शश्वदित् सर्वदा अहं शश्वतः नित्यान् दीर्घजीविनो जनान् [असनम् अ-
लभे अपि च सनवानि] लभे । द्रुषणु दाने । तानादिकः । लोटि
“आडुत्तमस्य पिच्च” इति आडागमः ॥

अष्टमी ॥

प्रियं मां दर्भं कृणु ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च ।

यस्मै च कामयामहे सर्वस्मै च विपश्यते ॥ ॥ ॥

प्रियम् । मा । दर्भं । कृणु । ब्रह्मराजन्याभ्याम् । शूद्राय । च ।
आर्याय । च ।

यस्मै । च । कामयामहे । सर्वस्मै । च । विपश्यते ॥ ॥ ॥

हे दर्भं मा मां त्वां धारयमाणं ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां च-
र्णाभ्यां प्रियं कृणु कुरु । ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां च यथाहं प्रियो भ-
वामि तथा मां कुर्षित्यर्थः । अनेन तेषां वशीकरणं प्रार्थितं भवति ।
तथा शूद्राय च आर्याय च । जात्यभिप्रायम् इदम् । शूद्राणाम् आ-
र्याणां च मां प्रियभूतं कुरु । किं च अहं यस्मैयस्मै अनुलोमेषु प्रति-
लोमेषु च जातीयेषु मध्ये यस्मैयस्मै प्रियभावं कामयामहे तस्मै सर्वस्मै
विपश्यते पापम् अन्विष्यते पुरुषाय मां प्रियं कुरु ॥

नवमी ॥

यो जायमानः पृथिवीमहंहृद् यो अस्तञ्जादुत्तरिक्षं दिवं च ।

यं विभ्रतं तनु याप्मा विवेदुं स नोयं दुर्भो वरुणो दिवा कः ॥ ९ ॥

यः । जायमानः । पृथिवीम् । अहंहृत् । यः । अस्तञ्जात् । अन्तरिक्षम् ।
दिवम् । च ।

१ A प्रयं for प्रियं. २ K K V °राजन्याभ्यां. We with A B C D R S Dc Cs. ३ A B
C D R Cs सूर्याय. Dc सूर्याय corrected to शूद्राय. K V with Sāyana. P P सूर्याय । J
सूर्याय । We with S. ४ C जस्मै. We with A B D K K R S V Dc Cs. ५ A B C D K
R V Cs विपश्यते. Dc विपश्यते changed to विपश्यते. S विपश्यते. P J वि । पश्यते । P
विऽपश्यते । ६ A संस्तु. ७ Such is the accent of all our authorities including P P J.

1 So S'. 2 S' विप्रियं for प्रियं.

यम् । विभ्रतम् । ननु । पाप्मा । विवेद् । सः । नः । अयम् । दुर्भः । वरुणः ।
दिवा । कः ॥ ९ ॥

यो दुर्भः शतकाण्डाख्यो जायमानः प्रादुर्भवन्नेव पृथिवीं सर्वाम् अ-
दृष्ट्वा दृढां कृतवान् । ॥ दृष्ट्वा दृष्टिं वृद्धौ ॥ । यथा अप्सु वि-
लीना [न] भवति तथा स्वमूलेन भुवं दृढां चकारेत्यर्थः । यच्च जा-
तमात्रः सन् स्वकाण्डैः अन्तरिक्षम् अन्तरो ज्ञानं भवतीति अन्तरि-
क्षम् । तच्च दिवम् द्योतमानं द्युलोकं च अस्तभ्रातु स्तम्भितवान् ।
यथा ते न निषतेतां तथा तंस्तम्भ । यम् उक्तलक्षणं शतकाण्डदुर्भ-
मणिं विभ्रतम् धारयन्तं पाप्मा ननु विवेद न जानाति । न स्पृशती-
त्यर्थः । स तादृशोऽयं वरुणः अन्धकारनिवारको दुर्भो नः अस्माकं दिवा
प्रकाशम् अंकः करोतु । ॥ लुङि “मन्त्रे घस०” इति हेर्लुक् ॥

दशमी ॥

सपत्नहा शतकाण्डः सहस्रानोपधीनां प्रथमः सं बभूव ।

स नोयं दुर्भः परि पातु विश्वतस्तेन साक्षीय पृतनाः पृतन्यतः ॥ १० ॥

सपत्नहा । शतकाण्डः । सहस्रान् । ओपधीनाम् । प्रथमः । सन् । बभूव ।

सः । नः । अयम् । दुर्भः । परि । पातु । विश्वतः । तेन । साक्षीय । पृतनाः ।

पृतन्यतः ॥ १० ॥

सपत्नहा सपत्नानाम् । सपत्नीवत् सपत्नः । एकस्मिन् विषये समानप-
त्तिवत् इच्छतां शत्रूणां हन्ता शतकाण्डः शतसंख्याकैरनेकैः काण्डैरुपेतः
सहस्रान् सहो वलं तद्वान् एवमहानुभावः ओपधीनाम् इतरासां प्रथमः

१ S V सहस्रानो०. A B C D K E D C C: सहस्रानो, which shows that the mistake
aro-e from सहस्रानो० being misread into सहस्रानो (=सहस्रानो). The mistake has
been perpetuated for ages. २ R पृतन्यतः. P पृतन्यतः. L. ३ J *स्वान् । changed to
*स्यता, and P P *स्यता, which would show that the padas are not older than the
mistake which read सहस्रानो० into सहस्रानो०.

1 S' अन्तरि. 2 S' संभ. 3 S' पाप्मानमेव यद् for पाप्मा ननु विवेद्. 4 S' कस्मिन्
for एकस्मिन्.

मुख्यः प्रथमभावी वा । अतिशयितवीर्यत्वात् । ॥ प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवतीति निरुक्तम् [नि० २. २२] ॥ एवंभूतः सन् सं बभूव । स तादृशः संभूतः अयं दर्भो नः अस्मान् विश्वतः सर्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यस्तज्जन्येभ्यो भयेभ्यः परि पातु परिरक्षतु । तेन दर्भमणिना घृतन्यतः घृतनां सेनाम् इच्छतः शत्रोः घृतनाः सेनाः साक्षीय अभिभवानि । ॥ घृतन्यत इति । घृतनाशब्दात् क्यचि “क-प्यध्वरघृतनस्यार्धि लोपः” इति आकारलोपः । साक्षीयेति । यह अभिभवे । अस्मात् लिङि “सिन्वहुलं छन्दसि णित्” इति सिप् । णिङ्-ज्ञावाद् उपधावृद्धिः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“सहस्रार्धः शतकाण्डः” इति सप्तमं सूक्तम् । अस्य याम्यां महा-शान्तौ दर्भमणिबन्धने विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

सहस्रार्धः शतकाण्डः पर्यस्वानपामग्निर्वीरुधां राजसूयम् ।

स नोयं दुर्भः परि पातु विश्वतो देवो मणिरायुषा सं सृजाति नः ॥१॥

सहस्रऽअर्धः । शतऽकाण्डः । पर्यस्वान् । अपाम् । अग्निः । वीरुधाम् ।

राजऽसूयम् ।

सः । नः । अयम् । दुर्भः । परि । पातु । विश्वतः । देवः । मणिः । आयुषा ।

सम् । सृजाति । नः ॥ १ ॥

सहस्रार्धः बहुमूल्यः शतकाण्डः अनेककाण्डोपेतः । ॥ शतम् इति । दश दशतः परिमाणम् असेति दशानां शभावः तच्च प्रत्ययो निपातितः ॥ सहस्वान् बलवान् अपाम् उदकानाम् अग्निः अग्निस्थानीयः । “अग्नेरायः” इति श्रुतेः [तै० आ० ६. १] । अपां स्र-

१ A B C D R Cः सहस्रार्धः, Dc सहस्रार्धः changed to सहस्रार्धः. P J सहस्रऽअर्धः । We with K R S V P. २ R C. वीरुधम्. We with A B C D R S V Dc P P J.

1 S' प्रथममुख्यः for मुख्यः.

ष्टैत्यर्थः । यद्वा अपां शोषको वा । वीरुधाम लतादीनां राजसूयम् ।
 राजसूयकर्मवाग्रशस्त इत्यर्थः । यथा राजसूययागः सर्वेषां राज्ञां स्वामिनः
 सार्वभौमस्य विषयः । यद्वा इतरेषां यागानां मध्ये श्रेष्ठत्वात् प्रशस्तः
 [तथायं] वीरुधां मध्ये प्रशस्तभूत इति राजसूयस्थानीयत्वम् । ॥ “रा-
 जसूयसूर्यः” इत्यादिना क्यवन्तो राजसूयशब्दो निपातितः ॥ स
 तादृशः अयं दर्भः नः अस्मान् विष्वतः परि पानु परितो रक्षतु । स
 देवः देवसृष्टो मणिः नः अस्मान् आयुषा सं सृजाति संसृजेत् ॥

द्वितीया ॥

घृतादुल्लुप्तो मधुमान् पर्यस्वान् भूमिर्दहोच्युतश्चावयिष्णुः ।

नुदनसपत्नानर्धरांश्च कृण्वन् दर्भो रोह महतामिन्द्रियेण ॥ २ ॥

घृतात् । उल्लुप्तः । मधुमान् । पर्यस्वान् । भूमिर्दहः । अच्युतः । अ-
 वयिष्णुः ।

नुदन । सपत्नान् । अर्धरान् । च । कृण्वन् । दर्भे । आ । रोह । मह-
 तान् । इन्द्रियेण ॥ २ ॥

घृतात् आज्यात् हुतशिष्टाद् उल्लुप्तः उल्लिप्तः संपातावनयनेन सर्वतो-
 ऽक्तः । “आश्रयवन्ध्यामवनयानभस्याणि संपातवन्ति” इति [कौ० १. ७]
 परिभाषितत्वाद् घृताक्तत्वम् । मधुमान् माधुर्योपेतः पर्यस्वान् प्रभूतक्षीरो
 भूमिर्दहः भूम्याः स्वमूलेर्दहोक्ता अच्युतः च्युतिर्नाशस्तद्रहितः वायुधा
 क्षित्तास्यापि पुनःप्ररोहदर्शनात् । चावयिष्णुः दृढस्यापि शब्वादेश्चावनशी-
 लः एवंगुणोपेत [हे दर्भ]मणे त्वं सपत्नान् शत्रून् नुदन सुदूरं मेरयन्

१ A “पु” २ AR “दहोच्युत” R S “दहोच्युत” KV “दहमच्युत” We with B D
 K Dc C. ३ K K V omit the ११-arg in चावयिष्णुः We with B C D R S Dc C.
 P P J. ४ B O S “दर्भो रोह” We with A D K R V Dc C. ५ P कृण्वन् 1. J
 changes कृण्वन् 1 to कृण्वन् 1. We with P.

1 S’ दितोत्तां. 2 S’ वीरुधामप्रशस्त for वीरुधां मध्ये प्रशस्त. 3 S’ हुतशिष्टादुल्लुप्तः.
 Sanyal’s text also घृतादुल्लुप्तः. 4 S’ सर्वतोऽक्तः. 5 S’ आश्रयवन्ध्यायापानि for आश्रय-
 न्यायापनयानभस्याणि

तानेव अधरान् निकृष्टान् बलहीनांश्च कृण्वन् कुर्वन् महताम् महत्तो-
पेतानाम् अतिशयितवीर्याणाम् अन्येषाम् ओषधीनाम् इन्द्रियेण इन्द्रस्-
ष्टेन सामर्थ्येन सहितः सन् आ रोह भुजादिप्रदेशम् अधितिष्ठ ॥

तृतीया ॥

त्वं भूमिमत्येथोजसा त्वं वेद्यां सीदसि चारुध्वरे ।

त्वां पवित्रमृषयोभरन्तं त्वं पुनीहि दुरितान्यस्मात् ॥ ३ ॥

त्वम् । भूमिम् । अति । एषि । ओजसा । त्वम् । वेद्याम् । सीदसि । चारुः ।
अध्वरे ।

त्वाम् । पवित्रम् । ऋषयः । अभरन्तं । त्वम् । पुनीहि । दुःऽद्वितानि । अस्मात् ॥ ३ ॥

हे मणिभूत दर्भं त्वम् ओजसा बलेन भूमिम् अत्येषि अतिगच्छ-
सि । तथा चारुस्त्वम् अध्वरे ध्वरो हिंसा तद्रहितः अध्वरो यागः ।
न हि यागं कुर्वन् विनश्यति स्वर्गादिफलसाधनत्वात् । तस्मिन् वेद्यां
सीदसि निषण्णो भवसि हविरासादनार्थम् । किं च पवित्रम् शोधकं
त्वाम् । “पवित्रं वै दर्भाः । पुनात्येधेनम्” इति श्रुतेः [तै० ब्रा० १. ३.
७. १] । ऋषयः अंतीन्द्रियद्रष्टारः स्वपावनार्थम् अभरन्त आहूतवन्तः ।
यस्माद् एवं तस्मात् त्वं दुरितानि दुष्कृतानि अस्मात् अस्मत्तः सकाशात्
पुनीहि पावय च्वायय ॥

चतुर्थी ॥

तीक्ष्णो राजा विषासही रक्षोहा विश्वऽर्चर्षणिः ।

ओजो देवानां बलमृग्रमेतत् तं ते वभ्रामि जरसे स्वस्तये ॥ ४ ॥

तीक्ष्णः । राजा । वि०ऽसहिः । र०ऽहा । विश्वऽर्चर्षणिः ।

ओजः । देवानां । बलम् । उग्रम् । एतत् । तम् । ते । व०ऽभ्रामि । जरसे ।

स्वस्तये ॥ ४ ॥

1 A B C K R V D e Gs “मृषयोभरन्तंस्वपुं” ॥ “मृषयोभरन्तंस्वपुं” ॥ “मृषयोभरन्तंस्व-
पुं” P P J भरतः 1. We with Śāyana's text and commentary, and accent accordingly.
२ P ऊर्जः 1.

1 S' तामिव. 2 S' त्वम् for चारुस्त्वम्.

तीक्ष्णः अतिनिश्चितशक्तिः । यस्यै प्रयोजनाय प्रयुज्यते तस्य आशु-
कारीत्यर्थः । राजा सर्वासाम् ओषधीनां सर्वेषां मणीनां वा राजव-
च्छ्रेष्ठः विषासहिः विशेषेण सोढा शत्रुमर्षकः रक्षोहा राक्षसानां हन्ता
विश्वचर्षणिः विश्वद्रष्टा तथा देवानाम् इन्द्रादीनाम् ओजः ओजःस्या-
नीयः । तेषाम् असुरसंग्रामे जयप्रदत्वात् । उग्रम् परैरसह्यं बलम् ब-
लस्वरूपम् एतत् रक्षासाधनं दर्भाख्यं वस्तु । अथ वा एतत् इदानीम् ।
अत्र बलसाधने मणौ बलव्यवहारः । तं तादृशं मणिं ते हे रक्षा-
काम पुरुष तव वभामि । किमर्थम् । जरसे जरापरिहारार्थं स्वस्तये
क्षेमाय च वभामि ॥

पञ्चमी ॥

दुर्मेण त्वं कृण्वद् वीर्याणि दुर्भं विभ्रंदात्मना मा व्यधिष्ठाः ।

अतिष्ठाया यर्वसोधांन्यान्सूर्यं इवा भाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ ५ ॥

दुर्मेण । त्वम् । कृण्वत् । वीर्याणि । दुर्भम् । विभ्रत् । आत्मना । मा ।
व्यधिष्ठाः ।

अतिऽस्याय । यर्वसा । अंधं । अंन्यान् । सूर्यःऽइव । आ । भाहि । प्रऽ-
दिशः । चतस्रः ॥ ५ ॥

हे पुरुष त्वं दुर्मेण मणिना साधनेन वीर्याणि वीरस्य कर्माणि वी-

१ A B C D R S कृण्वद्. P J कृण्वत् । We with K V De Cs P. १ A B R C, य-
र्वसोध्यन्तां. ॥ यर्वसोध्यन्तां. The *य्व* in these readings may have been a misreading for
an original *य्वा*, as in most old MSS. the two letters are very similar to each other.
D K V यर्वसोध्यन्तां. S यर्वसोध्यन्तां. De यर्वसीध्यन्तां corrected to यर्वसोध्यन्तां. Śāyana's
text: यर्वसोध्यन्तां. J पृष्टि । अन्याम् । P पृष्टि । अन्याम् । P पृष्ट्याम् corrected from
पृष्टि । अन्याम् । If यर्वसा पृष्टि अन्यान् were meant the *Saṃhitā*-MSS. would have
exhibited यर्वसोध्यन्तान्, which none of our MSS. read. Besides पृष्टि so used would
not be in accordance with its usual use in the Veda: it is usually accompanied by
the predicate in the nominative or the dative, or is accompanied by some such
adverb as इदं, सज्जतैः सह &c; but it is not used absolutely as it would be in the
present passage. We with Śāyana's commentary, the accents being altered to
suit the reading adopted.

1 S' दमाप्य. 2 S' inserts another *तं* after साधनेन.

याणि शत्रुजयादीनि कृणवत् कुर्याः । अतः दम्बं वीर्यसाधनं विभ्रत
धारयस्त्वम् आत्मना निश्चलेन युक्तः सन् । अथ वा आत्मना आत्मनि
विभ्रत मा व्यपिष्टाः व्यथां मा कुरु । शत्रवः पराभविष्यन्तीत्येवं मनसि
व्यथां मा कार्षीरित्यर्थः । अथ अपि च वर्चसा शरीरवलेन अन्यान्
अधिष्ठाय सूर्य इव स यथा लोकान् स्वतेजसा आलोकेन प्रकाशयति
तद्वत् प्रदिशः प्रकृष्टाः प्रागादिचतस्रो दिशः आ भाहि प्रकाशय ॥

चतुर्थेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

चतुर्थोनुवाकः समाप्तः ॥

पञ्चमेनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र “जङ्घिडोसि” इति प्रथमद्विती-
याभ्यां सूक्ताभ्यां “वायव्यां वातवात्यायाम्” इति [न० क० १७.] वि-
हितायां वायव्याख्यायां महाशान्तौ जङ्घिडवृक्षनिर्मितं मणिं वधीयात् ।
तथा नक्षत्रकल्पे सूत्रितम् । “वाताज्जातः [४. १०] इति शङ्खं वारुण्याम् ।
जङ्घिडोसि जङ्घिडो रक्षितासि [१९. ३४] इति जङ्घिडं वायव्यायाम्”
इति [न० क० १९.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

जङ्घिडोसि जङ्घिडो रक्षितासि जङ्घिडः ।

द्विपाचतुर्मुपादुस्माकं सर्वे रक्षतु जङ्घिडः ॥ १ ॥

जङ्घिडः । असि । जङ्घिडः । रक्षिता । असि । जङ्घिडः ।

द्विऽपात् । चतुऽपात् । अस्माकम् । सर्वम् । रक्षतु । जङ्घिडः ॥ १ ॥

जङ्घिडो नाम कश्चिद् ओषधिविशेषः । स च उत्तरदेशे प्रसिद्धः ।
हे जङ्घिडे मणे जङ्घिडोसि यतो जातानां कृत्यानां कृत्याकृतां च निर्ग-
रणकर्तासि अतो जङ्घिड इत्युच्यते । तस्मात् जङ्घिडस्त्वं रक्षितासि स-

1 S' inserts another विभ्रत after सन्. 2 S' अथ. 3 S' inserts अन्यान् after च again.
1 S' inserts after this: तथा पिलकादित्वाह्वयम् । पूर्ववदस्य सुपो दुग्भावश्छांदसः, =
note which belongs to the comment on the following verse, where see. 5 Conf.
Kes'ava on *Kausika* 1. 8: जङ्घिडो वारुण्यां प्रतिद्वः. Dārila in the same place:
जङ्घिडोर्जुनः । अचल इति दाक्षिणात्या. 6 S'yaṇa's text has: जङ्घिडोसि जङ्घिडो रक्षितासि
जङ्घिड 7 S' निर्गरणम्.

वैभ्यो भयेभ्यः पालयिता भवसि । ॥ पिच्छादित्वाद् इलच् । यडा
जङ्गम्यते शत्रून् वाधितुम् इति जङ्गिङः । गमेर्यङुगान्ताद् रूपसिद्धिः ।
अथ वा जनेर्जयतेर्वा डप्रत्यये ज इति भवति । जं गिरतीति जङ्गिरः ।
[कपिलकादित्वाद् लत्वम् । पूर्वपदस्वस्य सुपो लुगभावश्चान्दसः ।]
खच् प्रत्ययो वा द्रष्टव्यः ॥ अथ परोक्षम् अभिधीयते । अस्माकं
यद् द्विपात् यत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिलक्षणम् अस्ति तथा चतुष्पात्
पादचतुष्टयोपेतं गोमहिषादिलक्षणम् अस्ति । ॥ उभयत्र “संख्यासु-
पूर्वस्य” इति लोपः समासान्तः ॥ तत् सर्वं [जङ्गिङः] जङ्गि-
डाख्यो मणी रक्षतु पालयतु ॥

द्वितीया ॥

यां गृत्स्यस्त्रिपञ्चाशीः शतं कृत्याकृतञ्च ये ।

सर्वान् विनक्तु तेजसोरसां जङ्गिङस्करत् ॥ २ ॥

यां । गृत्स्यः । त्रिऽपञ्चाशीः । शतम् । कृत्याऽकृतः । च । ये ।

सर्वान् । विनक्तु । तेजसः । अरसान् । जङ्गिङः । करत् ॥ २ ॥

या गृत्स्यः गर्धनशीला यास्त्रिपञ्चाशीः अधिकपञ्चाशत्संख्याकाः कृत्याः
सन्ति । ॥ पूरणार्थे डट् । द्विष्वात् टिलोपः । “टिष्ठाणञ्” इति
ह्रीप् ॥ तथा ये शतम् शतसंख्याकाः कृत्याकृतः । कृत्या नाम
मृदार्यादिना निर्मितपुत्तल्यादि । [तासां] कृत्यानां कर्तारः सन्ति तान्
सर्वान् [जङ्गिङः] जङ्गिडाख्यौषधिनिर्मितो मणिः विनष्टेजसः हतवीर्यान्
स्वव्यापारे कुण्ठितशक्तीन् । तदेवोच्यते अरसान् इति । [अरसान्] रस-

१ ङ्ग्यागृत्स्यस्त्रिं०. R यागृत्स्यन्तुं०. A B V जागृत्स्यस्त्रिं०. D व्यागृत्स्य-
स्त्रिं०. K De ज्यागृत्स्यस्त्रिं०. G यागृत्स्यन्तुं०. P J जागृत्स्यः । त्रिपञ्चाशतीः । We with
Slyam and accents accordingly. २ V विनिष्टेजसां०. A D मिनक्तु तेजसो०. B C R
S C विनक्तु तेजसो० (changed to विनक्तु तेजसो० in S). K मिनक्तु तेजसो० corrected
into मिनक्तु तेजसां०. De विनक्तु changed to मिनक्तु. P विनक्तुऽ० corrected from विन-
क्तुऽ०. P विनक्तुः changed from विनक्तुऽ०. J विनक्तुऽ० । We with the original reading
of D and with the correction of P.

रहितान् घृजीषमायान् करत् कुर्यात् । ॥ करोतेल्लेटि अडागमः ॥

तृतीया ॥

अरसं कृत्रिमं नादमरसाः सप्त विस्त्रसः ।

अपेतो जङ्गिडामतिमिषुमस्त्रेव शातय ॥ ३ ॥

अरसम् । कृत्रिमम् । नादम् । अरसाः । सप्त । विस्त्रसः ।

अप । इतः । जङ्गिड । अमेतिम् । इषुम् । अस्ताऽइव । शातय ॥ ३ ॥

कृत्रिमम् क्रियया निर्वृत्तम् । ॥ “कैर्मन्त्रित्यम्” इति मप् प्रत्य-

यः ॥ । अभिचरता उत्पादितं नादम् ध्वनिं शिरःकर्णाद्यङ्गेषु स्थितम्
अयं जङ्गिडो मणिः अरसम् गतसारम् । करत् इति अनुवर्तते । करोतु ।
एवं सप्त विस्त्रसः सप्तसंख्याका विस्त्रसनाः । ॥ संसेः क्तिप् ॥ । मू-
र्धनिष्ठेषु नासारन्भ्रङ्ग्यचक्षुर्गोलकद्वययोश्चिद्भ्रङ्ग्यमुखकुहररूपेषु सप्तसु च्छि-
द्रेषु अभिचरता उत्पादिताः सप्त निष्यन्दा अपि अरसाः सन्तु । जङ्गि-
डमणिमाहात्म्याद् इति शेषः ॥ अथ प्रत्यक्षेणाह । हे जङ्गिड त्वम् अ-
मतिम् दारिद्र्यं दुर्वृद्धिं वा इतः अस्माद् मणिधारकसकाशाद् अपसार्य
इषुम् अस्त्रेव । अस्ता इषुक्षेता । ॥ असु क्षेपणे । “रधादिभ्यश्च”
इति इङ्गित्यः ॥ । शत्रुषु प्रयोक्ता यथा शातयति तनूकरोति एवं
शातय तनूकुरु । ॥ “[शदेरगंतौ तः” इति णिचि शदेस्तकारा-
देशः] ॥

चतुर्थी ॥

कृत्वादूर्पण एवायमर्थो अरातिदूर्पणः ।

१ B कृत्तमसाद्. B K कृत्तमसाद्. B कृत्तमसाद्. D D कृत्रिमसाद्. P P J कृत्रिम ।
अष्टऽअद्. We with A K S V. २ B अपेतो जङ्गिडामति. A B S अपेतो जङ्गिडाम-
ति. D K V D अपेतो जङ्गिडामति. P P J जङ्गिड । P अमतिम्. We with C C P J.
३ A C D R S C एवायम्. We with B K De.

1 S' reads "क्षेपेणार्थपणिते" for "वक्षेपे स्थितम्". 2 S' puts here part of the gram-
matical note which ought to be in the next comment. Thus: विस्त्रसनाः द्वय वैरुले
णिचि शदेणायित्कारादेशः । 3 In S' this note is found not here, but in the com-
mentary of the following verse after the words अवधारणार्थ एवाम्नाम्.

अथो सहस्वाञ्जङ्घिडः प्र ण आयूँषि तारिषत् ॥ ४ ॥

कृत्याऽदूषणः । एव । अयम् । अथो इति । अरातिऽदूषणः ।

अथो इति । सहस्वान् । जङ्घिडः । प्र । नः । आयूँषि । तारिषत् ॥ ४ ॥

अयं जङ्घिडो मणिः [कृत्यादूषणः] कृत्यायाः परोत्पादिताया दूषणः निराकर्तैव । ॥ [दूष वैकृत्ये] । अस्मात् [णिचि] कर्तरि करणे वा ल्युट् । “[दोषो णौ]” इति ऊकारादेशः ॥ अवधारणार्थ एव-शब्दः । अथो अपि च अरातिदूषणः शत्रुच्यावनसाधनः अथो अपि च अयं जङ्घिडः सहस्वान् उक्तव्यापारोचितवलोपेतः । स तादृशो मणिः कृत्यादूषणादिकं कृत्वा न आयूँषि प्र तारिषत् । ॥ मपूर्वस्तर-तिर्वर्धनार्थः ॥ वर्धयतु ॥

पञ्चमी ॥

स जङ्घिडस्य महिमा परि णः पातु विश्वतः ।

विष्कन्धं येन सासह संस्कन्धमोज ओजसा ॥ ५ ॥

सः । जङ्घिडस्य । महिमा । परि । नः । पातु । विश्वतः ।

विऽस्कन्धम् । येन । सासह । समऽस्कन्धम् । ओजः । ओजसा ॥ ५ ॥

स तादृशः उत्तरार्धेऽभिधीयमानलक्षणो [जङ्घिडस्य] महिमा तन्महत्त्वं नः अस्मान् विश्वतः सर्वस्माद् भयनात्तात् परि पातु परितो रक्षतु । कोसौ महिमेति तमाह । यो महिमा विष्कन्धम् विश्विष्टस्कन्धम् एवंनामानं वातविशेषं महारोगम् ओजसा सह तस्य यद् विष्कन्धीकरणसामर्थ्यम् अस्ति तेन सह अपुनरुद्धं नाशयति । यश्च महिमा संस्कन्धम् । येन रोगेण स्कन्धः संनतः संलग्नो भवति स रोगः संस्कन्धः । तं महारोगं वातलक्षणम् ओजः महिमा ओजसा सह रोगस्य सामर्थ्येन सह नाशयति । स महिमेति पूर्वत्र संबन्धः ॥

१ B C R Cs तार्यत्, Wc with D K S V Dc. २ S येन सासह, A येन सासहे, B C R Cs येन सासह, M येन सासह, K V येन सासह corrected from येन सासहे, Dc येन सासह changed to येन सासह, P J ससह, P ससह, corrected into ससह ।

1 Strydom's text of the second half: विष्कन्धमोजसा सह संस्कन्धमोज ओजसा.

षष्ठी ॥

त्रिंशद्देवा अजनयन् निष्ठितं भूम्यामधि ।

तम् त्वाङ्गिरा इति ब्राह्मणाः पूर्व्या विदुः ॥ ६ ॥

त्रिः । त्वां । देवाः । अजनयन् । निऽस्थितम् । भूम्याम् । अधि ।

तम् । अं इति । त्वा । अङ्गिराः । इति । ब्राह्मणाः । पूर्व्याः । विदुः ॥ ६ ॥

इदानीं भूम्याम् अधि । ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ भू-
म्यां तिष्ठन्तं त्वा त्वां देवाः इन्द्राद्याः त्रिः त्रिवारम् अजनयन् उदपा-
दयन् । त्रिषु लोकेषु अवस्थानायेति भावः । अथ वा एकं त्रिवारमयत्ने-
न अनुत्पद्यमानं त्वां त्रिवारम् अजनयन् । अनेन अत्यन्तप्रयोजकत्वेन
अवश्यम् उत्पादनीयत्वम् उक्तं भवति । तं तादृशं प्रयत्नेन उत्पादितं
[त्वा] त्वाम् अङ्गिरा इति । ब्रह्मणोऽङ्गसंभूतो रतः अङ्गिरश्चाख्यो म-
हर्षिः । [यद्वा] अङ्गिरा अङ्गाराः । “येङ्गारा आसंस्तेङ्गिरसोभवन्”
इति ब्राह्मणम् [ऐ० ब्रा० ३. ३४] । एवंनामा महर्षिरिति पूर्व्याः पूर्वं
भवा ब्राह्मणा महर्षयो विदुः ब्रुवते ॥

सप्तमी ॥

न त्वा पूर्वा ओषधयो न त्वा तरन्ति या नवाः ।

विबाध उग्रो जङ्घिडः परिषानः सुमङ्गलः ॥ ७ ॥

न । त्वा । पूर्वाः । ओषधयः । न । त्वा । तरन्ति । याः । नवाः ।

विऽबाधः । उग्रः । जङ्घिडः । परिऽषानः । सुऽमङ्गलः ॥ ७ ॥

हे जङ्घिड त्वा त्वां पूर्वाः पूर्वं सृष्ट्यादावुत्पन्ना ओषधयो न तरन्ति

1 A B C D K R S V Dc Cs तृष्ठा, and P P J तृष्ठा । २ A B C D R S C तृ
स्याद्विष । Dc तनु त्वांगिर, changed to तनु त्वांगिर । P त्वा । अंगिराः । J त्वा । अंगि-
राः । We with K K V Dc and P. ३ D R C om. the vi-arga in नवाः We with
A B C K S V Dc. ४ P तरन्ति । We with P J.

1 Sāyana's text: तिष्ठन्तं भूम्यामधि. २ S' एकं for एकः. 3 S' अंगिराख्यो. 4 S'
जंगिल. Sāyana's text is: विबाध उग्रो जंगिल परिः.

नातिक्तामन्ति । सर्वेष्वपि प्रयोगेषु अतिशयितवीर्यत्वाद् इति भावः ।
 एवं या ओषधयो नवाः नूतनाः सन्ति ता अपि त्वा त्वां न तरन्ति
 अतिशयितुं न प्रभवन्ति । कुत एतद् इति तत्राह । हे जङ्घिङ् यंत-
 स्त्वं विवाधः बाध्यतीति बाधः विशेषेण शत्रुरोगादेर्बाधकः उग्रः उद्गू-
 र्णबलः परिपाणः परितः पाता सुमङ्गलः सुष्ठु मङ्गलकारी । अनेन श-
 र्वादिजयभयरक्षणलक्ष्मीकरत्वलक्षणगुणा अस्योक्ता भवन्ति ॥

अष्टमी ॥

अथोपदानं भगवो जङ्घिङामितवीर्यं ।

पुरा तं उग्रां ग्रसते उपेन्द्रो वीर्यं ददौ ॥ ६ ॥

अथ । उपेन्द्रान् । भगवः । जङ्घिङ् । अमितवीर्यं ।

पुरा । ते । उग्राः । ग्रसते । उपे । इन्द्रः । वीर्यम् । ददौ ॥ ६ ॥

अथशब्दः अभिमुखीकरणार्थः । हे उपदानं उपादीयते स्वीक्रियेत
 कृत्यानिर्हरणादिव्यापारेष्विति उपदानः । तस्य संबोधनम् । हे उपदानं
 हे भगवः भगवन् अतिशयितमाह्वान्य हे अमितवीर्यं अपरिच्छिन्नसाम-
 र्थ्यं हे जङ्घिङ ते त्वाम् उग्राः उद्गूर्णबलाः प्राणिनः पुरा ग्रसते भक्ष-
 यिष्यन्तीति विज्ञाय इन्द्रः यथा त्वाम् उग्रा न भक्षयन्ति तथा वीर्यम्
 परैरनभिभाव्यं सामर्थ्यम् उप ददौ मादात् । तस्माद् इन्द्रेण दत्तवीर्य-
 त्वाद् अतिशयितवीर्यस्त्वमसीति स्तुतिः ॥

नवमी ॥

उग्र इत ते वनस्पत इन्द्र ओज्जमानमा दधौ ।

अर्मीवाः सर्वोश्चातयं जहि रक्षांस्योषधे ॥ ७ ॥

१ A B C K K R S V Dc Cs अथो पदा न भगवो जं. D अथो पदा न भगवो जं. P P
 J अथो इति । पदा । न । We with Śāyana, and accents accordingly. २ D दधौ. ३ P
 मगवः । P J मगवः । ४ P P J जङ्घिङ । ५ P P J उग्रा । Was पुरा तं उग्रां ग्रसते उ-
 पेन्द्रो the correct reading ? ६ A B अर्मीवाः. We with C D K R S V Dc Cs.

1 See note 4 on the previous page. 2 S' omits त्वं in यतस्त्वं, reading यतो. 3 S'
 शत्रुरोगादियार्थकः. 4 S' त्वं for ते, though its text has पुरा तं उग्रा. 5 S' omits न
 in इन्द्रेण.

उग्रः । इत् । ते । वनस्पते । इन्द्रः । ओज्मानम् । आ । दधौ ।

अमीवाः । सर्वाः । चातर्यन् । जहि । रक्षांसि । ओषधे ॥ ९ ॥

हे वनस्पते जङ्घिड त्वम् उग्र इत् उग्र एव अतिशयितवीर्य एव ना-
त्र विचारणा । यतः ते त्वयि इन्द्रो देवः ओज्मानम् ओजो बलम्
आ दधौ स्थापितवान् । अतस्त्वम् हे [ओषधे] वनस्पते सर्वा अमीवाः
साध्यासाध्यविभागम् अकृत्वा सर्वानपि रोगांश्चातयन् नाशयन् रक्षां-
सि । रक्षितव्यम् अस्माद् इति रक्षः । भयोपादानभूतान् राक्षसान् जहि
घातय ॥

दशमी ॥

आशरीकं विशरीकं बलासं पृष्ट्यामयम् ।

तक्षानं विश्वशारदमरसां जङ्घिडस्करत् ॥ १० ॥

आऽशरीकम् । विऽशरीकम् । बलासम् । पृष्टिऽआमयम् ।

तक्षानम् । विश्वऽशारदम् । अरसान् । जङ्घिडः । करत् ॥ १० ॥

आशरीकम् सर्वतो हिंसकम् एतन्नामानं रोगं तथा विशरीकम् वि-
शेषेण हिंसकम् एतन्नामानं च बलासम् बलस्य असनकर्तारं बलक्षय-
कारकम् एतन्नामानं पृष्ट्यामयम् सर्वाङ्गव्यापिनम् एतन्नामानं च रोगं
तक्षानम् कृच्छ्रजीवनकर्तारं यस्मिन् सति कृच्छ्रेण जीवनं भवति तादृशं
विश्वशारदम् सर्वस्य सर्वदा वा विशरणकर्तारम् एवम् अन्यान्पि रो-
गान् जङ्घिडो मणिः अरसान् पीडनासमर्थान् करत् करोतु ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“इन्द्रस्य नाम” इति द्वितीयं सूक्तम् । तस्य जङ्घिडमणिवन्धने पू-
र्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रस्य नामं गृह्णन् श्रप्यो जङ्घिडं ददुः ।

१ P उग्रं । २ A D R C० पृष्ट्यामयम्. B S पृष्ट्यामयम् V पृष्ट्यामयम्. We with B
K D० P P J. ३ D विदुः. We with A B C R S V D C०.

देवा यं चकुर्भेषजमग्रे विष्कन्धदूर्पणम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । नाम । गृह्णन्तः । चृषयः । जङ्घिडम् । दूदुः ।

देवाः । यम् । चक्रुः । भेषजम् । अग्रे । विष्कन्धऽदूर्पणम् ॥ १ ॥

पूर्वं चृषयः अतीन्द्रियद्वष्टारोऽङ्गिराद्या इन्द्रस्य देवस्य नाम गृह्णन्तः
उच्चारयन्तो [जङ्घिडम्] जङ्घिडाख्यं मणिम् अतिशयितवीर्यत्वाय रक्षा-
कामेभ्यः पुरुषेभ्यो ददुः दत्तवन्तः । तस्माद् इदानींतनैरपि रक्षाबन्धन-
समये इन्द्रस्य नाम ब्रुवाणैरेव जङ्घिडमणिर्धार्य इत्यभिप्रायः । किं च
अग्रे सृष्ट्यादौ [देवाः] इन्द्राद्या यं [जङ्घिडं] जङ्घिडाख्यौषधिं विष्कन्ध-
भेषजम् विष्कन्धाख्यस्य महारोगस्य औषधं चक्रुः कृतवन्तः । अतस्तं
विष्कन्धभेषजार्थं प्रयुक्त्वाद् इत्यर्थः । स नो रक्षत्विति उत्तरत्र सं-
बन्धः ॥

द्वितीया ॥

स नो रक्षतु जङ्घिडो धनपालो धनेव ।

देवा यं चक्रुर्ब्राह्मणाः परिषाणमरातिहम् ॥ २ ॥

सः । नः । रक्षतु । जङ्घिडः । धनऽपालः । धनोऽइव ।

देवाः । यम् । चक्रुः । ब्राह्मणाः । परिषाणम् । अरातिहम् ॥ २ ॥

स उक्तविशेषणविशिष्टो जङ्घिडो मणिः नः अस्मान् रक्षतु । तत्र
दृष्टान्तः । धनपालः लोके कस्यचिद् राज्ञो धनाध्यक्षो [धनेव] धना-
नि यथा महता प्रयत्नेन रक्षति तद्वत् । यं जङ्घिडं देवा ब्राह्मणाश्च ।
ब्राह्मणा महर्षयः । यद्वा देवाः श्रुताध्ययनादिना द्योतमाना ब्राह्मणा
भृग्वङ्गिरःप्रभृतयः परिषाणम् परितो रक्षन्तम् अरातिहम् अरातेः शत्रो-
र्हन्तारं चक्रुः । स नो रक्षत्विति संबन्धः ॥

१ R विष्कन्ध°. We with A B O D K B V Dc Co. २ P P J धनेऽइव ।

1 B' किं यः किंच अग्रे सृष्ट्यादौ यमिन्द्राद्याः जङ्घिडाख्यौषधिं विष्कन्धभेषजं. 2 S'
Sāyana's text, however, is: देवा यं चक्रुर्भेषजमग्रे विष्कन्धदूर्पणं. 3 B' देवाद्याः.

तृतीया ॥

दुर्हार्दः संघोरं चक्षुः पापकृतानुमार्गमेव ।

तांस्त्वं सहस्रचक्षो मृतीवोधेन नाशय परिपाणोसि जङ्घिडः ॥ ३ ॥

दुःहार्दः । समऽघोरम् । चक्षुः । पापकृतानम् । आ । अगमम् ।

तान् । त्वम् । सहस्रचक्षो इति सहस्रचक्षो । मृतिवोधेन । नाशय ।

परिऽपानः । अस्मि । जङ्घिडः ॥ ३ ॥

हे जङ्घिडमणे त्वं दुर्हार्दः दुष्टहृदयस्य शत्रोः संघोरम् अत्यन्तकूरं चक्षुः । नाशयेति उत्तरत्र संबन्धः । एवं पापकृतानम् हिंसादिलक्षणस्य पापस्य कर्तारम् । ॥ “राजनि युधिकृजः” इति राजोपपदात् करोतेर्विहितः कनिष् पापोपपदादपि अब्र व्यत्ययेन निष्पन्नः ॥ एवंलक्षणम् आगतम् हन्तुं प्राप्तं च नाशय । तान् उक्तलक्षणान् सर्वान् हे सहस्रचक्षो बहुधा द्रष्टुः । ॥ चक्षुरौणादिक उन्मत्तयः ॥ अनेन बाधकहमनविषयपरिज्ञानम् अस्योक्तं भवति । तादृशस्त्वं मृतिवोधेन मृतिकूलया तव बुद्ध्या । यद्वा तत्कृतापराधोद्घाटनेन नाशय ॥ एवंविधप्रार्थनाया विषयभावस्तस्य कुत इति तच्चाह । जङ्घिडस्त्वं परिपाणोसि परितो रक्षकोसि यतः अतो नाशयेत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

परि मा दिवः परि मा पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् परि मा वीरुज्यः ।

परि मा भूतात् परि मोत भव्याद् दिशोर्दिशो जङ्घिडः पातस्मान् ॥ ४ ॥

परि । मा । दिवः । परि । मा । पृथिव्याः । परि । अन्तरिक्षात् । परि ।

मा । वीरुज्यः ।

१ A B दुर्हार्दः. २ De "मांयम्" changed to "मादंमन्". K S "मादंमन्". We with A B C D R C P P J. ३ R ताःस्त्वं. ४ B C D R S C. परि मोत. De परि मोत changed to परि मोत. We with K De. ५ B C D R S C. P J भव्या°. De संव्या° changed to भव्या°. P J भव्यात्. We with K R V P.

परिं । मा । भूतात् । परिं । मा । उ॒त् । भ॒व्यात् । दि॒शः । दि॒शः । ज॒ङ्घि॒डः ।
पा॒तु । अ॒स्मान् ॥ ४ ॥

अयं जङ्घिडो मणिः मा मां दिवः द्युलोकात् । ततः संभूताद् भ-
याद् इत्यर्थः । एवं पृथिव्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । परि पातिति उत्तरत्र
संबन्धः । तथा पृथिव्याः सकाशात् पृथिव्यां संभूतेभ्यो बाधकेभ्यः पा-
तु । एवम् अन्तरिक्षात् तत्रत्याद् रसः प्रभृतेः पातु । वीरुच्यः विविधं
रोहन्तीति वीरुधः । तेभ्यः पातु । उपलक्षणम् एतत् । तरुगुल्मादिभ्य
इत्यर्थः । तेष्वपि विषादिदोषसंभवात् तद्व्याघ्राथना युक्ता । एवं भूतात्
अतीतात् कालात् । भूतसंबन्धिनः प्राणिजाताद् इत्यर्थः । एवं भव्यात्
भविष्यतोपि परि पातु । एवं दिशोदिशः प्रागादेः । वीप्सया सर्वा अ-
पि दिशः परिगृह्यन्ते । सर्वाभ्यो दिग्भ्यः तत्रत्येभ्यो भयेभ्यः अस्मान्
जङ्घिडो मणिः पातु ॥

षष्ठमी ॥

मं ऋ॒ण्वो दे॒वकृ॒ता य उ॒तो वं॑वृ॒तेन्यः ।

सर्वा॑स्तान् वि॒श्वभे॑पजो॒रसां ज॒ङ्घि॒डस्के॒रत् ॥ ५ ॥

ये । ऋ॒ण्वः । दे॒वऽकृ॒ताः । यः । उ॒तो इति॑ । वं॑वृ॒ते । अ॒न्यः ।

सर्वा॑न् । तान् । वि॒श्वऽभे॑पजः । अ॒र॒सान् । ज॒ङ्घि॒डः । क॒र॒त् ॥ ५ ॥

देवकृताः देवीन्य्यादिता ये ऋण्वः गन्तारो हिंसकाः पुरुषाः स-
न्ति । उतो अपि च ये अन्ये मनुष्यादिप्रेरिता बाधका ववृते ववृतिरे

१ A B C यः ऋण्वो देवकृताय उतो वंमृतेन्यः. D E यः ऋण्वो देवकृताय उतो वंमृतेन्यः.
K K V Dc यः ऋण्वो देवकृता य उतो वंमृतेन्यः. R यः ऋण्वो देवकृता य उतो वंमृतेन्यः.
C यः ऋण्वो देवकृताय उतो वंमृतेन्यः. Sijana's text: य ऋण्वो देवकृता य उतो वंमृते-
न्यः. We with Sijana's text. २ P P J यः ऋण्वः. 1. We with Sijana. ३ P J दे-
वकृताः. 1. We with P. ४ So we read with P P J. ५ P J वंमृतेन्यः. (changed in
J to वंमृतेन्यः. 1). P वंमृतेन्यः. We with the Samhitā.

1 S' तय for तय°. 2 S' अतीतात्कालात् for अतीतात् कालात्. 3 S' प्रागादि for
प्रागादेः. 4 S' instead of reading the words ववृते ववृतिरे in this place read: then
between तारशो and जङ्घिडः lower down.

तान् सर्वान् विश्वभेषजः विश्वानि भेषजानि यस्य तथोक्तः । विश्वेष्वपि भेषजेषु यत् साध्यं तद् अनेन भवतीति विश्वभेषजः । सर्वरोगादिपरिहारकत्वस्यास्य वर्णितत्वात् । तादृशो जङ्घिडः अरसान् गतसामर्थ्यान् करत् करोतु ॥

इति पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“शतवारो अनीनशत्” इति तृतीयं सूक्तम् । तेन “संततिं कुलक्षये प्रयुञ्जीत” इति [न० क० १७.] विहितायां संतत्याख्यायां महाशान्तौ शतवारं मणिम् अभिमन्य ब्रवीयात् । सूजितं हि । “शतवारो अनीनशद् इति शतवारं संतत्याम्” इति [न० क० १९.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

शतवारो अनीनशद् यद्मान् रक्षांसि तेजसा ।

आरोहन् वर्षसा सह मणिर्दुर्णाम्चातनः ॥ १ ॥

शतवारः । अनीनशत् । यद्मान् । रक्षांसि । तेजसा ।

आरोहन् । वर्षसा । सह । मणिः । दुर्णाम्चातनः ॥ १ ॥

शतवारः शतं वारा मूलानि शूका वा यस्य स शतवारः । यत्र शतसंख्याकान् रोगान् निवारयतीति शतवारः “शतवारेण वारये” इति उत्तरज शतसंख्याकरोगवारणश्रवणाद् ओषधिविशेषः । तदात्मको मणिः यद्मान् रोगान् तेजसा स्वमहिम्ना अनीनशत् भृशं नाशयतु । न-शेषश्चान्दसे लुङि चङि रूपम् ॥ तथा तेजसा रक्षांस्यपि अनीनशत् । कदेत्युच्यते आरोहन्निति । दुर्णाम्चातनः दुर्णामा त्वग्दोषः त्वग्दोषाणां चातयिता नाशयिता मणिः वर्षसा दीप्त्या सह सहितः सन् आरोहन् पुरुषस्य भुजादिप्रदेशम् अधितिष्ठन् । अनीनशद् इति संबन्धः ॥

१ A B मणिं दुर्णाम्चातन. CDKĪRS Os De मणिं दुर्णाम्चातनः (De मणिं changed to मणि). P P J मणिम् १. We with Śāyana.

1 S' 'हारकत्वस्य for 'हारकत्वस्यास्य. 2 S' तादृशे. 3 So S'. The *Nalshatra-kalpa*: शातावरी (sic). 4 S' वासवारा.

द्वितीया ॥

शृङ्गाभ्यां रक्षो नुदते मूलेन यातुधान्यः ।

मध्येन यक्ष्मं बाधते नैनं पाप्मातिं तत्रति ॥ २ ॥

शृङ्गाभ्याम् ॥ रक्षः । नुदते । मूलेन । यातुऽधान्यः ।

मध्येन । यक्ष्मम् । बाधते । न । एनम् । पाप्मा । अतिं । तत्रति ॥ २ ॥

अयं शतवारः शृङ्गाभ्याम् शृङ्गवद् अवस्थिताभ्याम् अग्रभागाभ्यां रक्षः
राक्षसजातिं राक्षसान् अन्तरिक्षस्थान् नुदते अपसारयति । मूलेन अ-
धःप्रदेशेन [यातुधान्यः यातुधानीर्नुदते । मध्येन] काण्डेन यक्ष्मम् स-
कलं रोगं बाधते । एनं सर्वस्य बाधकं शतवारमणिं पाप्मा पापी पापं
वा न अति तत्रति नातिक्लामति । यज्ञा एनं प्रकृतम् उक्तविधमणिवि-
शिष्टं पाप्मा पापं बाधकं नाति तत्रति । ॥ २ ॥ सवनतरणयोः ।
शुः शस्त्रेति विकरणद्वयम् ॥

तृतीया ॥

ये यक्ष्मांसो अर्भका महान्तो ये च शुब्दिनः ।

सर्वी दुर्णामहा मणिः शतवारो अनीनशत् ॥ ३ ॥

ये । यक्ष्मांसः । अर्भकाः । महान्तः । ये । च । शुब्दिनः ।

सर्वान् । दुर्णामहा । मणिः । शतवारः । अनीनशत् ॥ ३ ॥

ये प्रसिद्धा अर्भकाः अग्ररूढा उत्पन्नमात्रा यक्ष्मांसः यक्ष्मा रोगाः
सन्ति ये च महान्तः अभिवृद्धा यक्ष्माः ये च शुब्दिनः शब्दवन्तः एते
दुश्चिकित्सा इति शब्द्यमानाः शब्दवन्तो वा [तान्] सर्वान् उक्तलक्षणान्
रोगान् दुर्णामहा दुर्णामाख्यस्य रोगस्य हन्ता शतवारो मणिः अनीन-
शत् भृशं नाशयतु ॥

चतुर्थी ॥

शतं वीरानजनयच्छतं यद्मानपावपत् ।

दुर्णाम्नः सर्वान् हुत्वा रक्षीसि धूनुते ॥ ४ ॥

शतम् । वीरान् । अजनयते । शतम् । यद्मान् । अप । अवपत् ।

दुःस्नान्नः । सर्वान् । हुत्वा । अर्ब । रक्षीसि । धूनुते ॥ ४ ॥

अयं धार्यमाणो मणिः शतम् शतसंख्याकान् वीरान् विविधम् ईर-
यन्ति अपनुदन्तीति वीराः पुत्राः । तान् अजनयत् जनयतु उत्पादयतु
प्रयच्छतु । "शतवारो अनीनशब्द इति शतवारं संतत्याम्" इति सूत्राद्
वीरजनकत्वम् । तथायं शतम् शतसंख्याकान् यद्मान् व्याधीन् अपाव-
पत् । ॥ अपपूर्वो वणिर्नाशार्थः ॥ अपवपतु नाशयतु । स-
र्वान् त्वदोषभेदा ये ये सन्ति श्विन्नद्रूपामादिकास्तान् सर्वान् दुर्णाम्नो
हुत्वा नाशयित्वा रक्षीसि अव धूनुते अव निकृष्टम् अपुनरुद्भवं नाशयति ॥

पञ्चमी ॥

हिरण्यशृङ्ग ऋषभः शतवारो अयं मणिः ।

दुर्णाम्नः सर्वान् हुत्वा रक्षीस्यकृमीत् ॥ ५ ॥

हिरण्यशृङ्गः । ऋषभः । शतवारः । अयम् । मणिः ।

दुःस्नान्नः । सर्वान् । हुत्वा । अर्ब । रक्षीसि । अकृमीत् ॥ ५ ॥

हिरण्यशृङ्गः यस्याग्रं हिरण्यवद् अवभासते न हिरण्यशृङ्गः । शतवा-
रस्याग्रम् एवं भवति । ऋषभः ओषधीनां श्रेष्ठः शतवारः एतन्नामा

१ ADKĀRŚV वीरानजनं. BC वीरा अजनं. De वीरा अं changed to वीरानं.
Ca वीराग्रं जनं. PJ वीराः । P वीरान् । None of our authorities have वीरं अं.
२ BCDc जनयन्नुत्तं. R जनयन्नुत्तं. PJ अजनयत् । We with ADKĀRŚV C. P.
३ RCs धूनुते. We with A BCDKĀRŚV De. ४ ॥ शतवारो. KĀ शतवारो. V
शतवारो and also शतवारो. De शतवारो changed to शतवारो We with A BDRŚ
C. P. P. J. ५ Our MSS. °द्वा°.

अयं मणिविशेषः सर्वान् दुर्नाम्नः त्वग्रोगभेदान् सर्वान् वृद्धा हिंसिता
रक्षंति राक्षसान् अवाक्रमीत् न्यकार्षीत् आक्रमतु ॥

षष्ठी ॥

शतमहं दुर्नाम्नीनां गन्धर्वाप्सरसां शतम् ।

शतं शम्भन्वतीनां शतवारेण वारये ॥ ६ ॥

शतम् । अहम् । दुःऽनाम्नीनाम् । गन्धर्वऽअप्सरसाम् । शतम् ।

शतम् । शम्भन्वतीनाम् । शतऽवारेण । वारये ॥ ६ ॥

अहं दुर्नाम्नीनाम् दुर्नाम्नीरोगभेदानां श्वित्रदद्रूपामादीनां व्याधीनां श-
तम् । व्याध्यपेक्षया दुर्नाम्नीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । ॥ “अन उप-
धालोपिनोऽन्यतरस्याम्” इति ङीप् ॥ शतवारेण वारय इति सं-
बन्धः । एवं गन्धर्वाप्सरसाम् गन्धर्वा अप्सरसश्च अन्तरिक्षसंचारिणो दे-
वयोनयो मनुष्यान् वत्यर्थं गृह्णन्ति । अप्सरस इति नियतं बहवः स्त्री-
लिङ्गाभिधेयाश्च । तेषां शतं वारये निवारयामि । तथा शम्भन्वायः । द-
मुर्मुहुः पीडार्थम् आगन्व्यो ग्रहापसारारक्षा व्याधयः शम्भन्वायः । द-
कारस्य नकारोपजनः । तासां शतं [शतवारेण] वारये । यतोयं शत-
वाराहः अतः शतस्य वारकत्वं युक्तम् इति भावः ॥

इति पञ्चमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इदं यर्वः” इति चतुर्थं सूक्तम् ॥

१ A B C D R गन्धर्वाः. We with K K S V De P P J.

1 S' तद्रो for त्वग्रो. 2 S' तद्वा. 3 S' न्यकार्षीत्. 4 S' दुर्नाम्नीरोगभेदानां. 5 S' inserts
शतं after “दद्रूपामादीनां”. 6 S' gives no *vinayoga* of this hymn here. Some such
as the following introduction was perhaps required: वर्यं सूक्तस्य “त्वार्षी यरक्षये”
इति [न° क° १७] विहितार्थां महारामन्ती विवृण्वणिवन्धने विनियोगः । तद् उच्यं नक्षत्रकल्पे ।
“इदं यर्वं इति विवृतं त्वाष्ट्रयाम्” इति [न° क° १५] ॥ Sâyana does not appear to have
been conscious that the hymn was about the *trivṛṇmanjī*, as otherwise he would
not have spoken of the object as merely प्रतिग्रहविषयमुत पदार्थं (verse 3) and पदार्थं
(verse 4). Did he doubt the correctness of the directions in the *Nalshatra-Kalpa*
on the hymn?

तत्र प्रथमा ॥

इदं वचो अग्निना दत्तमागन् भर्गो यशः सह ओजो वयो बलम् ।

वयस्त्रिंशद् यानि च वीर्याणि तान्यग्निः प्र ददातु मे ॥ १ ॥

इदम् । वचः । अग्निना । दत्तम् । आ । अगन् । भर्गः । यशः । सहः ।

ओजः । वयः । बलम् ।

वयःऽत्रिंशत् । यानि । च । वीर्याणि । तानि । अग्निः । प्र । ददातु । मे ॥ १ ॥

अग्निना देवेन दत्तम् इदं वचः दीप्तिः आगन् आगच्छतु । इदम् इदानीम् इति वा व्याख्येयम् । एवं भर्गः भर्जकं तेजः यशः कीर्तिः सहः पराभिभावकं तेजः ओजः ओजो नामाष्टमो धातुः धनुरानमनादिसामर्थ्यम् वयः । नित्ययौवनम् अत्राभिमतम् । बलम् परैरनभिभाव्यं सामर्थ्यम् । आगन्निति प्रत्येकम् अभिसंबध्यते । किं च यानि त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानि प्रतिनियतानि [वीर्याणि] सन्ति [तानि] मे नष्टम् अग्निः प्र ददातु प्रयच्छतु ॥

द्वितीया ॥

वच आ धेहि मे तन्वांते सह ओजो वयो बलम् ।

इन्द्रियाय त्वा कर्मणे वीर्यायि प्रति गृह्णामि शतशरदाय ॥ २ ॥

वचः । आ । धेहि । मे । तन्वांसि । सहः । ओजः । वयः । बलम् ।

इन्द्रियाय । त्वा । कर्मणे । वीर्यायि । प्रति । गृह्णामि । शतशरदाय ॥ २ ॥

हे अग्ने मे मम तन्वाम् शरीरे वचः त्वदीयं शत्रूणाम् आवर्जकं तेजः आ धेहि विधेहि । सहओजोवयोबलानि व्याख्यातानि । अत्रापि

१ A B C D E S Cs वयो बलम्. De वयो बलम् changed to वयो बलम्. P J बलम्. We with K K V De P. २ A B C D K K R V De Cs तन्वं and not तन्वां. P P J तन्वाम्. We with S. Sāyana's text too तन्वां. ३ B D K K V De 1 for २. We with A C. ४ A C D E S Cs वयो बलम्. De वयो बलम् changed to वयो बलम्. P बलम्. We with K K V P J.

1 S' नाम्ने for नामाद्ययो.

आ घेहीति प्रत्येकम् अभिसंनध्यते । वर्चःप्रमृतीनि अग्नेरसाधारणानि । तानि स्वशरीरे स्थापयेति आशास्ते । इन्द्रियाय । ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च इन्द्रियशब्देन विवक्ष्यन्ते । इन्द्रियाणां दार्ढ्याय हे प्रतिगृह्यमाण पदार्थं त्वा त्वां प्रति गृह्णामि स्वीकरोमि । न केवलम् इन्द्रियसामर्थ्याय किन्तु कर्मणे अग्निहोत्रादिलक्ष्णाय कर्मसिद्ध्यर्थम् । तथा धीर्याय धीरस्य कर्म धीर्यं शत्रुजयादि तत्सिद्ध्यर्थम् । एवं शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनाय । हिरण्यादिके प्रतिगृहीते सति तेन शरीरपोषणादिवारा इन्द्रियाणां दार्ढ्यसंभवाद् एवम् आह ॥

तृतीया ॥

ऊर्जे त्वा बलाय त्वीजसे सहसे त्वा ।

अभिभूयाय त्वा राष्ट्रभृत्याय पर्यूहामि शतशारदाय ॥ ३ ॥

ऊर्जे । त्वा । बलाय । त्वा । ओजसे । सहसे । त्वा ।

अभिऽभूयाय । त्वा । राष्ट्रऽभृत्याय । परि । ऊहामि । शतऽशारदाय ॥ ३ ॥

हे प्रतिग्रहविषयभूत पदार्थं त्वा त्वाम् ऊर्जे । ऊर्ग इति अन्ननाम । अन्नलाभाय त्वा पर्यूहामि परिवहामि । प्रतिगृह्णामीत्यर्थः । तथा बलाय शरीरसामर्थ्याय त्वा पर्यूहामि । एवम् ओजसे सहसे च त्वा पर्यूहामि । [अभिभूयाय] अभिभूयः अभिभवन् तस्मै शत्रुजयाय प्रयोजनाय [त्वा] पर्यूहामि । एवं राष्ट्रभृत्याय राज्यभरणप्रयोजनाय तथा शतशारदाय शतशतपर्यन्तजीवनाय पर्यूहामि ॥

चतुर्थी ॥

ऋतुभ्यश्चार्तवेभ्यो मातृभ्यः सैवत्सरेभ्यः ।

धात्रे विधात्रे समृधे भूतस्य पतये यजे ॥ ४ ॥

ऋतुऽभ्यः । त्वा । आर्तवेभ्यः । मातृऽभ्यः । समऽवत्सरेभ्यः ।

1 Except De (which has ऋतुभ्योऽर्तवेभ्यो) our MSS. have ऋतुभिर्देवेभ्यः. The reference is to III. 10 10 where, however, the MSS. all read ऋतुभ्योऽर्तवेभ्यो and not ऋतुभिर्देवा.

धात्रे । वि॒ऽधात्रे । सम॒ऽञ्चधे । भूत॒स्य । पत॑ये । य॒जे ॥ ४ ॥

हे पदार्थ त्वा त्वाम् चतुभ्यः ग्रीष्मादिभ्यः तेषां ग्रीष्मनाय यजे संगतं करोमि ददामि वा । एवम् आर्तवेभ्यः चतुसंवन्धिनीभ्यो देवताभ्यः तथा मान्द्यः मासेभ्यश्चैत्रादिरूपेभ्यो द्वादशसंख्याकेभ्यः तथा संवत्सरेभ्यः संवसन्ति एषु मासादिकालाचयवा इति संवत्सराः तेभ्यः एवं धात्रे स्रष्ट्रे एवंनामकाय देवाय तथा विधात्रे विविधस्य भूतजातस्य कर्त्रे एवं समृद्धे समर्थयति सृष्टानि प्राणिजातानीति समृत् तस्मै यजे । तथा भूतस्य उत्पन्नस्य कृत्स्नस्य पदार्थस्य पतये स्वामिने यजे ॥

इति पञ्चमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“न तं यक्ष्माः” इति पञ्चमं सूक्तम् । तस्य “ऐतु देवः” इति उत्तरसूक्तस्य च पुरोहितकर्तव्ये राज्ञो राज्ञः शय्यागृहप्रवेशनकर्मणि गुग्गुलुधूपं कुष्ठौषधिधूपं च दद्यात् ॥

“अथ पिष्टमर्षीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह”

इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । “एह्यश्मानम् आ तिष्ठ [२. १३. ४] इति

“पञ्चमीम अधिष्ठापयेत् । न तं यक्ष्माः [१९. ३८] ऐतु देवः [१९. ३९]

“इति गुग्गुलुकुष्ठौषधूपं दद्यात्” इति [५. ४. ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

न तं यक्ष्मा अरुन्धते नैनं शपथो अञ्शुते ।

यं भेषजस्य गुल्गुलोः सुरभिर्गन्धो अञ्शुते ॥ १ ॥

न । तम् । यक्ष्माः । अरुन्धते । न । ए॒नम् । श॒पथः । अ॒ञ्शुते ।

यम् । भे॒ष॒जस्य॑ । गुल्गु॒लोः । सुर॒भिः । ग॒न्धः । अ॒ञ्शुते ॥ १ ॥

तं राजानं यक्ष्माः व्याधयो नारुन्धते रोधं न कुर्वन्ति न पीडय-

१ So the form and accent in **A B C D K K R S V D c P P J**. Stryana also अरुन्धते, though his text is अरुन्धत. २ Cc शपथोञ्शुते for शपथो अञ्शुते. ३ **A B C K V** गुग्गुलोः. J गुग्गुलोः । We with **D K R S V D c P P**. ४ All our authorities: अञ्शुते. ५ So **P P J**.

1 S' भूतस्य तथा भूतस्य for तथा भूतस्य.

न्ति । ॥ रुधिर आवरणे । रौघादिकः ॥ । तथा एनं राजा-
नं शपथः परकृतोऽभिशापो नाश्रुते न व्याप्नोति न स्पृशति । तम्
इत्युक्तं कम इत्यत आह । यं राजानं भेषजस्य औषधरूपस्य गुग्गुलोः
एतन्नामकस्य सुरभिः घ्राणसंतर्पको गन्धो अश्रुते व्याप्नोति । तम् इति
पूर्वब्रान्वयः ॥

विष्वञ्चस्तस्माद् यक्ष्मा मृगा अश्वा इवेरते ।

यद् गुल्गुलु सैन्धवं यद् वाप्यासि समुद्रियम् ॥ २ ॥

उभयोरग्रभं नामास्मा अरिष्टतातये ॥ ३ ॥

विष्वञ्चः । तस्मात् । यक्ष्माः । मृगाः । अश्वाः इव । ईरते ।

यत् । गुल्गुलु । सैन्धवम् । यत् । वा । अपि । असि । समुद्रियम् ॥ २ ॥

उभयोः । अग्रभम् । नाम । अस्मै । अरिष्टतातये ॥ ३ ॥

द्वितीया ॥ तस्मात् यं भेषजस्येति उक्ताद् गुल्गुलुगन्धम् आघ्रातवतः स-
काशाद् यक्ष्माः व्याधयो विष्वञ्चः विष्वगञ्चना नानादिगभिमुक्ताः सन्तः
ईरते वेगेन धावन्ति । ॥ ईर गतौ । आदादिकः ॥ । ईरणे दृ-
ष्टान्तः । मृगा अश्वा इव । अश्वाः आशुगामिनो मृगा इव हरिणादय
इव । अपर्वा मृगा इव अश्वा इव । उभयेषामपि आशुगमनसंभवात् ।
यद्वा अयम् अर्धर्वः पूर्वमन्त्रेण सह व्याख्येयः यं भेषजस्येत्यनेन [एक]-
वाक्यतासंभवात् ॥

तृतीया ॥ गुल्गुलुः औषधं यत् यदि सैन्धवम् सिन्धुदेशजम् । ॥ त-

१ A B C V गुल्गुलु. P J गुल्गुलु t. We with D K R S V D C P. २ A K R D C C.
यद्वाप्यासि. We with B C D R S V. Śāyana's text: यद्वाप्यासि. ३ D S D C P P J
and the *Sarāṇḍramanikā* consider the first two lines विष्वञ्च up to समुद्रियम् as
forming one *mk* and the last line (उभयोः) as forming another (an *ekāvśanā*). A
B R regard the three lines as forming one *mk* (a *tryavśanā*). We with D S D C P
P J and the *Sarāṇḍramanikā*. ४ P J अश्वा इव । We with P. ५ P P J इरते ।
६ P P J अस्मै ।

1 S' ओषध. 2 S' उक्ताव्यह् for उक्ताद् गु. 3 S' अपधी for अथवा. 4 S' ओषध.

न भवः” इति अण् ॥ यद्वापि समुद्रियम् समुद्रभवम् अ-
 सि । ॥ “समुद्राभ्राद् घः” इति भवार्थे घः ॥ हे गुल्गु-
 लो उभयोः उभयविधयोस्तव स्वरूपयोः नाम अग्रभम् गृह्णामि कीर्त-
 यामि । ॥ गृह्णातेर्लुङि ज्ञेर्लुक् छान्दसः । “ह्यग्रहोर्भः” इति भ-
 त्वम् ॥ किमर्थम् । अस्मै प्रसक्ताय प्रवर्तमानाय अरिष्टतातये अ-
 रिष्टकर्त्रे अमुल्लकर्त्रे रोगाय द्वेषाय वा । तत्परिहारायेत्यर्थः । यद्वा अस्मै
 व्याधिशान्तिकामाय तदर्थम् तस्य अरिष्टनाशनायेति व्याख्येयम् । ॥ “शि-
 वशमरिष्टस्य करे” इति तातिल् प्रत्ययः ॥ यद्वा । ॥ अत्र
 स्वार्थिकस्तातिः ॥ । अरिष्टपरिहारायेत्यर्थः ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“ऐतु देवः” इति षष्ठं सूक्तम् । अस्य रात्रीकल्पे कुष्ठधूपप्रदाने वि-
 नियोगः पूर्वसूक्तसमय उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

ऐतु देवस्त्रायमाणः कुष्ठो हिमवतस्परि ।

तक्मानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ १ ॥

आ । ऐतु । देवः । त्रायमाणः । कुष्ठः । हिमवतः । परि ।

तक्मानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुधान्यः ॥ १ ॥

देवः दिवि भवः । द्युलोके उत्पत्तिर्वस्यते । वीर्यातिशयेद्योतमानो
 [वा] । [कुष्ठः] कुष्ठाख्यौषधिविशेषो हिमवतस्परि एतन्नामकात् पर्वतात्
 सकाशात् त्रायमाणः अस्मान् पालयमानः आ ऐतु आगच्छतु ॥ एवं
 परोक्षाभिधानेन आगमनम् आशास्य अस्यागतम् अभिमुखीकृत्य आह ।
 हे कुष्ठाख्यौषधिविशेष त्वं तक्मानम् ह्येशकारिणं रोगं सर्वम् योयो रोग-
 विशेषस्तं सर्वं नाशय । किञ्चिद् औषधं कस्यचिद् रोगस्य नाशकम्

१ B C E C₃ एतु. P P J ऐतु । for आ । एतु । We with A D K S V De.

1 S' गुल्गुलो. 2 S' प्रवर्तमानाय. 3 S' परिहारायेत्यर्थः for परिहारायेत्यर्थः. 4 S' विशेष-
 पया for विशेषो. 5 So Stryana separately.

अथ वा कतिपयानां नाशकं भवति । इदं तु सर्वरोगनाशकम् इति सर्वम् इत्युच्यते । किं च सर्वाश्च यातुधान्यः यातवो यातना धीयन्ते यासु ता यातुधान्यः ताः सर्वा नाशय । यावन्ति रक्षांसि सन्ति तानि सर्वाण्यपि नाशय ॥

द्वितीया ॥

श्रीणि ते कुष्ठ नामानि नद्यमारो नद्यारिषेः । नद्यायं पुरुषो रिषत् ।
यस्मै परिब्रवीमि त्वा सायम्प्रातरपो दिवा ॥ २ ॥

श्रीणि । ते । कुष्ठ । नामानि । नद्यमारः । नद्यारिषः ॥ नद्य । अयम् ।
पुरुषः । रिषत् ।

यस्मै । परिब्रवीमि । त्वा । सायम्प्रातः । अथो इति । दिवा ॥ २ ॥

हे कुष्ठ ते श्रीणि नामानि अत्यन्तरहस्यानि । कानि तानीति तान्याह । नद्यमारः इति एकं नाम । नद्यां भवा नद्याः । नदीशब्देन नदीस्थानि उदकानि लक्ष्यन्ते । उदकदोषोद्भवा रोगा इत्यर्थः । यद्वा नद्या नदनीयाः शब्दनीयाः अत्यन्तदुष्परिहरत्वेन शब्दमाना इत्यर्थः । तान् मारयतीति नद्यमारः । तथा नद्यारिषः । उक्तो नद्यशब्दार्थः । तान् रिष्यतीति नद्यारिषः । इदं द्वितीयं नाम । केवलो नद्य इति तृतीयं नाम । नद्यानां मारकः स्वयमपि नद्य इत्युच्यते । तं संबोध्य ब्रूते । हे

(BCDEŚk. P कुष्ठ । J कुष्ठ changed to कुष्ठ । We with K V Dc Cs F. २ R Ś नद्यमारो नद्यारिषो नद्यायं पुरुषो रिषत् (R कृषत्) । यस्मै परि ब्रवीमि. A नद्यमारो नद्यायुषो नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्मै परि ब्रवीमि. B C नद्यमारो नद्यायुषे नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्मै परि ब्रवीमि. D नद्यमारो नद्यायुषो नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्मै परि ब्रवीमि. K R नद्यमारो नद्यायुषः । नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्मै परि ब्रवीमि. Dc नद्यमारो नद्यारिषो (corrected to नद्यायुषः) । नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्मै परि ब्रवीमि. G नद्यमारो नद्यारिषो (corrected to नद्यायुषो) नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्मै परि ब्रवीमि. The accents on नद्यमारो, नद्यायं and परिब्रवीमि are ours. ३ A B C D R S Cs do not end the pāda here, but K R and Dc (the latter subsequently) do. The *Sarvānukramanīlā* considers the mantra as tryasāna. ४ P P J नद्य । मारः । नद्य । आयुषः । नद्य । अयम् । पुरुषः । कृषत् ॥ यस्मै । परि । ब्रवीमि । We with the *Saṁhitā*.

1 S' लक्ष्यते. 2 S' नदीयाः for नदनीयाः.

नद्य कुष्ठाख्यौषधे तव नामग्रहणाभावे अयं व्याधितः पुरुषो रिपत् हिं-
सितो भवेत् । अतः व्याधितरस्क इति समुदितं नामेति मन्तव्यम् ।
एवं नामत्रयेण अभिधीयमान कुष्ठाख्यौषधे त्वा त्वां यस्यै रोगार्ताय पु-
रुषाय परिब्रवीमि मन्त्रत्वेन तव नामानि उच्चारयामि । कस्मिन् काल
इत्युच्यते । सायंप्रातश्च उभयसंध्ययोः । अथो अपि च दिवा द्योतमाने ।
मध्याह्ने इत्यर्थः । औषधप्रयोगे उक्तकालत्रयस्य प्राशस्यात् । यद्वा दिवा
कृत्स्नेष्यहनि उभयोः संध्योश्च ॥ उक्तमेवार्थं नामव्यपदेशेन आदरार्थं
पुनराह नद्यायं पुरुषो रिपत् इति । यद्वा हे नद्य हे औषध यस्यै द्वेप्याय
त्वां परि ब्रवीमि अयं द्वेयः पुरुषो रिपत् नश्यतु इति व्याख्येयम् ॥

तृतीया ॥

जीवला नाम ते माता जीवन्तो नाम ते पिता । नद्यायं पुरुषो रिपत् ।

यस्यै परिब्रवीमि त्वा सायंप्रातरथो दिवा ॥ ३ ॥

जीवला । नाम । ते । माता । जीवन्तः । नाम । ते । पिता ॥ नद्यै । अ-
यम् । पुरुषः । रिपत् ।

यस्यै । परिब्रवीमि । त्वा । सायम्प्रातः । अथो इति । दिवा ॥ ३ ॥

हे कुष्ठाख्यौषधे ते तव माता जीवला नाम जीवयतीति जीव-
ला । ॥ मतर्थीयो लः ॥ जीवयित्रीत्यर्थः । एतन्नामिका ।
एवं ते तव पिता जनकोपि जीवन्तः जीवयतीति जीवन्तः । ॥ व-
सन्त इतिवत् ॥ एतत्संज्ञकः । यतस्तव पितरौ रोगादिपरिहारेण
जीवप्रदौ अतस्त्वमपि तादृक्काहिमोपेत इति भावः ॥ नद्यायं पुरुष इत्या-
दि पूर्ववत् ॥

१ A B C D K R S V यस्यै परि ब्रवीमि. See note २ on mantra २.

1 S' नामव्यपदेशेनोक्तमादरार्थं. 2 Sáyana's text reads the words नद्यायं पुरुषो रिपत्
again after सायंप्रातरथो दिवा, and it is to this repetition that Sáyana refers in the
present passage. All our MSS. and Vaidikas omit the second नद्यायं पुरुषो रिपत्,
both in this and in the two following mantras. 3 S' औषध. 4 See note 2.

चतुर्थी ॥

उत्तमो अस्योषधीनामनङ्गान् जगतामिव व्याघ्रः श्रपदामिव । नद्यां
पुरुषो रिपत् ।

यस्मै परिब्रवीमि त्वा सायंप्रातरथो दिवा ॥ ४ ॥

उत्तमः । अस्ति । ओषधीनाम् । अनङ्गान् । जगतामङ्गव । व्याघ्रः ।
श्रपदामङ्गव ॥ नद्यं । अयम् । पुरुषः । रिपत् ।

यस्मै । परिब्रवीमि । त्वा । सायमङ्ग्रातः । अथो इति । दिवा ॥ ४ ॥

हे कुष्ठ त्वम् ओषधीनाम् इतरासां व्याधिनिर्हन्त्रीणां मध्ये उत्तमः
उत्कृष्टतमोऽसि । जन्मादिना उत्तमतमम् उत्तरज वर्ण्यते । तत्र दृष्टान्तः ।
अनङ्गान् अनोवहनसमर्थः अनङ्गान् । स यथा जगताम् गच्छतां प्रा-
णिनां मध्ये उत्तमः । सर्वप्राण्युपभोगसाधनत्वात् । स यथा अत्यन्तं लो-
कस्य उपकारकः एवं त्वमपीत्यर्थः । एवं शरीरपीडनेनापि उपकारकत्वेन
उत्तमतमम् अनङ्गदृष्टान्तेन अभिधाय अतिक्रूरवीर्यवत्त्वेनापि उत्तमतम् व्या-
घ्रदृष्टान्तेन उपपादयति व्याघ्रः श्रपदामिवेति । व्यादाय हन्तीति व्याघ्रः
श्रपदविशेषः । स च श्रपदाम् इतरेषां वृक्षादीनां मध्ये यथा कौर्येण
उत्तमः एवं त्वमपि कौर्येण उत्तम इत्यर्थः । नद्यायम् इत्यादि पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥

पञ्चमी ॥

त्रिः शम्बुभ्यो अङ्किरेभ्यश्चिरादित्येभ्यस्परि ।

त्रिर्जातो विश्वदेवेभ्यः ।

स कुष्ठो विश्वमेपजः । साकं सोमेन तिष्ठति ।

तुक्कान् सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ५ ॥

१ P P J नद्य । २ P P J श्रपद । ३ P P J परि । प्रवीमि । ४ R अंगिरिभ्यु^० corrected to अंगिरिभ्यु^० । V अङ्किरेभ्यु^० and अङ्किरेभ्यु^० । A अंगिरिभ्यु^० । B O D K E Dc अंगिरिभ्यु^० । We with R V C P P J.

1 S' has another त्वं after मध्ये. 2 S' °दृष्टान्तत्वेन. 3 See note 2 on mantra १ at page ४३५.

त्रिः । शम्बुभ्यः । अङ्गिरेभ्यः । त्रिः । आदित्येभ्यः । परि ।

त्रिः । जातः । विश्वदेवेभ्यः ।

सः । कुष्ठः । विश्वभेषजः ॥ साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।

तक्त्तानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुधान्यः ॥ ५ ॥

यः कुष्ठाख्यौषधिः अङ्गिरेयेभ्यः अङ्गिरसाम् अपत्यभूतेभ्यः शम्बुभ्यः
एतन्नामकेभ्यो महर्षिभ्यः त्रिर्जातः उत्पन्नः त्रयाणां लोकानाम् उपकाराय
विरुत्पादितः । अथ वा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातित्रयात्मना त्रिर्जातः । अ-
ङ्गिरसां भूमिस्थानत्वात् तेभ्यः सकाशात् पृथिव्यां त्रिर्जात इत्युच्यते ।
तथा आदित्येभ्यस्परि । परीति षड्विंशत्यनुवादी । दिवि आदित्येभ्यस्त्रि-
र्जातः । त्रिर्जननमयोजनं पूर्ववद् द्रष्टव्यम् । एवं विश्वदेवेभ्यः मध्यस्थाने-
भ्यो देवगणेभ्यस्त्रिर्जातः । स तादृशः कुष्ठाख्यौषधिविशेषो विश्वभेषजः वि-
श्वेषां सर्वेषां रोगाणां भैषज्यरूपः सर्वरोगशमनवीर्योपेतत्वात् । स पुरा
कुत्र तिष्ठतीत्यत्राह साकं सोमेन तिष्ठतीति । सोमेन सह अवस्थानाभि-
धानं तासमानवीर्यत्वद्योतनार्थम् ॥ अथ प्रत्यक्षीकृत्य उच्यते तक्त्तानम्
इति । सर्वम् नानाभेदमिदं तक्त्तानम् रोगं नाशय तथा सर्वाश्च यातु-
धान्यः यातुधानीर्नाशय ॥

षष्ठी ॥

अश्वत्थो देवसर्दनस्तृतीयस्यामितो दिवि ।

तन्नामृतस्य चक्षुषं ततः कुष्ठो अजायत ।

स कुष्ठो विश्वभेषजः साकं सोमेन तिष्ठति ।

तक्त्तानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ६ ॥

अश्वत्थः । देवसर्दनः । तृतीयस्याम् । इतः । दिवि ।

तत्र । अमृतस्य । चक्षुषम् । ततः । कुष्ठः । अजायत ।

१ A B C D R S Gs ततः कुष्ठो अ०. P J कुष्ठः । D: ततः कुष्ठो अं० changed to ततः कु-
ष्ठो अ०. We with D: P.

1 S' अङ्गिरेयेभ्यः. Śāyana's text, however, has अङ्गिरेयेभ्यः. 2 S' सांभुभ्यः. 3 S'
'स्थानत्येभ्यः for 'स्थानत्याह तेभ्यः. 4 S' कुष्ठाख्यो०.

सः । कुष्ठः । विश्वऽभेषजः । साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।

तक्त्तानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ६ ॥

इतः अस्माद् भूलोकात् तृतीयस्यां दिवि तृतीये द्युलोके देवसदनः । देवाः सीदन्ति निवसन्ति अत्रेति देवसदनः । देवानाम् आवासस्थान-
भूतः अश्वत्थः यतोऽग्निरश्वान्मना तत्रावस्थितः अतोऽश्वत्थ इति नाम संप-
न्नम् अस्वेत्यश्वत्पस्तिष्ठति । तत्र अश्वत्थे अमृतस्य अमरणधर्मकस्य सोमस्य
चक्षुणम् प्रकाशनं स्फुटीभावो विद्यते । अथ वा अश्वत्थशब्देन आ-
दित्य उच्यते अमृतावस्थानश्रवणात् । “असौ वा आदिष्यो देवमधु”
इति श्रुतेः [छा० उ० ३. ६. ३] । ततोऽश्वत्थात् कुष्ठाख्यौषधिरजायत उ-
त्पन्नोऽभूत् ॥ स कुष्ठ इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

सप्तमी ॥

हिरण्ययी नौरचरद्विरण्यवन्धना दिवि ।

तत्रामृतस्य चक्षुणं ततः कुष्ठो अजायत ।

स कुष्ठो विश्वभेषजः साकं सोमेन तिष्ठति ।

तक्त्तानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ७ ॥

हिरण्ययी । नौः । अचरत् । हिरण्यवन्धना । दिवि ।

तत्र । अमृतस्य । चक्षुणम् । ततः । कुष्ठः । अजायत् ।

सः । कुष्ठः । विश्वभेषजः । साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।

तक्त्तानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुधान्यः ॥ ७ ॥

दिवि द्युलोके हिरण्ययी हिरण्यनिर्मिता तथा हिरण्यवन्धना हिरण्य-
मयैः शङ्कुपाशादिभिर्वद्धा नौः अचरत् सर्वदा चरति । अस्तु । ततः
कुष्ठाख्यस्यौषधस्य किम् आयातम् इति तत्राह तत्रामृतस्येति । अनेन
अस्यापि अमृतत्वसाधनधर्मः संहैव उक्तो भवति ॥

1 B संपन्नस्येभ्यस्त्यतिष्ठति. 2 B अचक्षुषं. 3 B प्रकाशनं. 4 B अमृतसंहैव for धर्मः
सहैव

अष्टमी ॥

यत्र नावप्रभ्रंशनं यत्र हिमवतः शिरः ।

तत्रामृतस्य चक्षुषं ततः कुष्ठो अजायत ।

स कुष्ठो विश्वभेषजः साकं सोमेन तिष्ठति ।

तत्क्षानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ८ ॥

यत्र । न । अवप्रभ्रंशनम् । यत्र । हिमवतः । शिरः ।

तत्र । अमृतस्य । चक्षुषम् । ततः । कुष्ठः । अजायत ।

सः । कुष्ठः । विश्वभेषजः । साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।

तत्क्षानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुधान्यः ॥ ८ ॥

यत्र द्युलोके नावप्रभ्रंशनम् तत्रस्यानां सुकृतिनाम् अवाङ्मुखप्रभ्रंशो नास्ति । यत्र च हिमवतः एतन्नाभः पर्वतस्य शिरः । हिमवच्छिरःप्रदेश एव स्वर्गभूमिरिति प्रसिद्धिः । तत्रामृतस्येत्यादि पूर्ववत् ॥

नवमी ॥

यं त्वा वेद पूर्व इह्वाको यं वा त्वा कुष्ठ काम्यः ।

यं वा वसो यमात्स्यस्तेनासि विश्वभेषजः ॥ ९ ॥

यम् । त्वा । वेद । पूर्वः । इह्वाकः । यम् । वा । त्वा । कुष्ठ । काम्यः ।

यम् । वा । वसः । यम् । आत्स्यः । तेन । अस्ति । विश्वभेषजः ॥ ९ ॥

हे कुष्ठाख्यौषधे यस्माद् यं प्रसिद्धं त्वा त्वां पूर्वः पुरातन इह्वाक राजा वेद सर्वव्याधिहन्तायम् इति ज्ञातवान् । यस्माद् यं वा यं च त्वा त्वाम् हे कुष्ठ काम्यः कामपुत्रो वेद सर्वव्याधिरूप इति ज्ञातवान् ।

१ D नावः. We with A B C K R R S D C. २ P P J अवः। ३ D. We with Siyana. ४ K R S V D C. इह्वा (changed from इह्वा in S). P P इह्वाकः। ५ We with A B C D J. ६ A B C R S वसो. D वसो changed to वासो. D K R V C. वासो. P P वासः। ७ J वसः। changed from वासः। ८ R C. यमात्स्यः. ९ P J वेद। १० We with P. ११ P काम्यः। १२ We with P J.

१ Siyana's text: इह्वाको य वा &c.

यस्माद् यं यमाँस्यः यमस्य आस्यमिव आस्यं यस्य स तादृशो [वसः]
एतन्नामा देवो वेद । तेन कारणेन त्वं विश्वमेवजोसि विश्वव्याधिनिर्मो-
चको भवसि सकलभेषजात्मको वासि ॥

दशमी ॥

शीर्षलोकं तृतीयकं सदन्दिरेयं हायनः ।

तक्तानं विश्वधावीर्याधराञ्च परा सुव ॥ १० ॥

शीर्षऽलोकम् । तृतीयकम् । सदुमऽदिः । यः । च । हायनः ।

तक्तानम् । विश्वधाऽवीर्यं । अधराञ्चम् । परा । सुव ॥ १० ॥

हे कुष्ठ तृतीयकम् भूलोकापेक्षया तृतीयं लोकं द्युसंज्ञकं तव शीर्षं
शिर आहुः । द्युलोके प्रथमम् उत्पन्नत्वाद् भूमिष्ठस्यापि तृतीयलोकप-
र्यन्तव्याप्तेः । यश्च हायनः कालस्तवावस्थानावलम्बनः । स कीदृशः ।
सदन्दिः । सदम् इत्यप्ययं सदेत्यस्यार्थः । सदा रोगाणां खण्डयिता ।
तादृङ्ग्रहिमोपेतत्वं विश्वधावीर्यम् विश्वतो व्याप्तसामर्थ्यं तक्तानम् रोगम्
अधराञ्चम् अवागन्तव्यं यथा भवति तथा परा सुव निकृष्टं प्रेरय । ना-
शयेत्यर्थः ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“यन्मे छिद्रम्” इति सप्तमं सूक्तम् । तस्य [पवित्रनाशनिमित्तमाय-
श्चित्ते आज्यहोमे विनियोगः । तद् उक्तं परिशिष्टे समुच्चयमायश्चित्तप्रकरणे ।

“अथ पवित्रे प्रणश्यति कर्ममध्यात् यमादतः ।

“अन्यं छित्तानुमन्तयेत् कर्मशेषम् उपक्रमेत् ।

“ * * * यन्मे छिद्रम् १९.४०.१ पुनर्मैतिन्द्रियम् ७.६९ मा

“न आपो मेधाम् १९.४०.२ मा नो मेधाम् १९.४०.३ मा नः पी-

१ A B सवृदी. R B C सवृदि. We with C D K K V Dc On. २ A C D S विश्वधा.
We with B K K R V. Sāyana's text: विश्वधावीर्याधराञ्चं. ३ P तृतीयकम् ।

1 So Sāyana's text which is: यं वा वसो यं. 2 S' व्याप्ते. 3 S' has a blank space
for about ten letters after तस्य. May it be that Sāyana meant to insert the
necessary preface at a subsequent revision but forgot to do so ?

“परिदग्धिना १९. ४०. ४ इति संनतिभिराज्यं जुहुयाद् व्याहृतिभिश्च गां
“च कर्त्रे दद्यात् सा तत्र प्रायश्चित्तिः” इति । ५० ३७. ४ ॥

तथा उपयामस्य हस्तात् पतने आज्यहोमे अस्य विनियोगः । तद्
उक्तम् “अथ यस्योपयामो वा पतेद्वस्तात् स यन्मे उपयाम इत्यादधीत”
इत्युपक्रम्य परिशिष्टे । “यन्मे छिद्रम् १९. ४० यदस्मृति ७. १११ इति
जुहुयात्” इति । ५० ३७. १४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यन्मे छिद्रं मनसो यच्च वाचः सरस्वती मन्युमन्तं जंगाम् ।

विश्वैस्तद् देवैः सह संविदानः सं दधातु बृहस्पतिः ॥ १ ॥

यात् । मे । छिद्रम् । मनसः । यात् । च । वाचः । सरस्वती । मन्युमन्तम् ।
जंगाम् ।

विश्वैः । तत् । देवैः । सह । समऽविदानः । सम । दधातु । बृहस्पतिः ॥ १ ॥

मे मम मनसः यज्ञदानध्यानादिलक्षणस्य मनोव्यापारस्य यच्छिद्रम्
यश्छेदोस्ति तथा वाचः मन्त्रादिविषयाया यच्छिद्रम् अस्ति । तत् सं द-
धात्विति उत्तरत्र संन्यः । या च मम सरस्वती सरणवती वाग् मन्यु-
मन्तम् अस्मद्विषयक्रोधोपेतं द्वेष्यं जंगाम अगच्छद् इति यात् । यद्वा म-
न्युमन्तम् मन्युः क्रोधो मानसिको धर्मः तद्वन्तम् । मां विहायेति शेषः ।
अन्यत्र जंगाम गतेति । तस्माद् मनसो वाचश्च छिद्रम् अवश्यं संधा-
तव्यम् इत्यर्थः । [तत्] उक्तलक्षणं सर्वं छिद्रं बृहस्पतिः बृहतो मन्त्रस-
मूहस्य वेदस्य पतिः पालयिता अभिमानी एतन्नामको देवः विश्वैः इतरे-
रिन्द्राद्यैर्देवैः सह संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः सन् सं दधातु संधानं क-
रोतु ॥ केवलं बृहस्पतिना छिद्रसंधाने क्रियमाणे इतरेषां देवानाम्
अर्नानुकूले सति संधानस्य अघटनात् तैः सहितस्य ऐकमत्यम् आ-
शांस्यते ॥

१ ACDKSVDe सरस्वती. P P J सरस्वतीम् । We with BKRC. २ A B D
K K R V C: जंगाम. De जंगाम changed to जंगाम. P P J जंगाम । We with S.

1 S' पचः. 2 S' समाधातव्यम्. 3 S' मननुकूले. 4 S' अभिज्ञापीस्यते.

द्वितीया ॥

मा न॑ आपो॑ मे॒धा॑ मा ब्रह्म॑ प्र म॒धि॒ष्ट॒ने॑ ।

सु॒ष्य॒दा यू॒यं स्प॒न्द॑ध्वमु॒प॒हू॒त॒ोहं॑ सु॒मे॒धा॑ व॒र्च॒स्वी ॥ २ ॥

मा । नः । आपेः । मेधाम् । मा । ब्रह्म । प्र । मधिष्टने ।

सु॒ऽस्प॒दाः । यू॒यम् । स्प॒न्द॑ध्वम् । उ॒प॒हू॒तः । अ॒हम् । सु॒ऽमे॒धाः । व॒र्च॒स्वी ॥ २ ॥

हे आपो देवताः यूयं नः अस्माकं मेधाम् । अधीतस्य वेदादेर्धारयित्रौ बुद्धिर्मेधा । तां मा प्र मधिष्टं प्रमथनं भ्रंशं मा कुरुत । तथा नः ब्रह्म । [ब्रह्म] वेदः । अधीतं वेदं मा प्र मधिष्टं । किं च मम संवन्धि यद्यत् कर्म शृण्वत् शेषं प्राप्नोति तत्तद् अभिलक्ष्य यूयम् आ स्पन्दध्वम् सर्वतः प्रवहत । आर्द्रं कुरुतेत्यर्थः । उपहूतः युष्माभिरनुज्ञातः अनुगृहीतः अहं सुमेधाः । भूयासम् इति शेषः । मेधां मा प्र मधिष्टेति प्रार्थितत्वात् सुमेधा भूयासम् इति आशास्यते । ब्रह्मणो वेदस्य प्रमथनाभावस्यापि प्रार्थनाद् वर्चस्वी ब्राह्मेण वर्चसा युक्तो भूयासम् इति प्रार्थ्यते ॥

तृतीया ॥

मा नो॑ मे॒धां॑ मा नो॑ दी॒क्षां॑ मा नो॑ हि॒सि॒ष्टं॑ यत् तर्पः॑ ।

शि॒वा नः॑ शं॒ स॒न्त्वायु॑षि शि॒वा भ॑वन्तु मा॒तरः॑ ॥ ३ ॥

मा । नः । मेधाम् । मा । नः । दीक्षाम् । मा । नः । हिंसिष्टम् । यत् । तर्पः ।

१ So we with A B D K K R S V Dc C. P P J. २ A B V मधिष्ट न. P P J मधिष्ट न. We with C D R S Dc C. ३ A B D K K R S Dc C. सुष्यदा. P P J सुष्यदा । The emendation is ours, suggested by the accent of all our MSS. and by स्पन्दध्वम्. ४ A B C स्वध्वम्. R S स्यन्तम्. D C स्यन्तम्. Dc स्यन्तम् changed to स्पन्दम्. P P J स्पन्दम् । We with S J yam. ५ P P J मेधा । ६ A B D K K R S V Dc C. न सस्यत आयुषे. C न. सस्यत आयुषे (without accents) P P J सम॒ऽस्य॒तः । S J yam's text: संस्यतायुषे. ७ J हिंसिष्टम् । We with P P

१ S मधिष्टा. S J yam's text = मा ब्रह्म प्र मधिष्ट नः. २ S' अर्पितयेद for अर्पित वेद.

३ S' मधिष्ट. ४ S' सुष्यदा S J yam's text: सुष्यदायुषेस्यन्दध्वमुय

शिवाः । नः । शर्म । संन्तु । आयुषे । शिवाः । भवन्तु । मातरः ॥ ३ ॥

अत्र हिंसिष्टम् इति छिवचनाद् द्यावापृथिव्यौ [संवोधे ।] उत्तरमन्त्रेऽपि अश्विनोः संबुद्धिः तयोश्च द्यावापृथिव्यात्मकता मता । हे द्यावापृथिव्यौ नो मेधाम् अधीतधारणबुद्धिं मा हिंसिष्टम् मा नाशयतम् । तथा नो दीक्षाम् नवनीताभ्यङ्गमुष्टीकरणवाग्यमनदण्डमेखलादिधारणसाध्यां च मा हिंसिष्टम् । एवं नः अस्माकं यत् तपः पयोव्रतादिरूपं ह्येशसहनात्मकं तपोस्ति तद् मा हिंसिष्टम् । तथा आपो देव्यः शिवाः मङ्गलाः सुखकारिण्यः सत्यः नः अस्माकम् आयुषे आयुरभिवृद्धये शंसन्तुं साधीयान् अयम् इति स्तुवन्तु । तथा मातरः मातृवद्वितकारिण्यो जगन्निर्मात्र्यो वा आपः शिवा भवन्तु ॥

चतुर्थी ॥

यां नः पीपरदग्निना ज्योतिष्मती तमस्तिरः ।

तामस्ते रासतामिषम् ॥ ४ ॥

या । नः । पीपरत् । अग्निना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः ।

ताम् । अस्ते । रासताम् । इषम् ॥ ४ ॥

हे अग्निना अश्विनौ नः अस्मान् तमः सर्वस्यावरकं सर्वव्यवहारम-

१ P J शिवा । २ शिवा । corrected to शिवाः । ३ A D K K R Do मा नः पिपरिदग्निना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्ते रासतामिषम् (R °सिता°) । B reads like A D K K Do except that it has तामस्ते for तामस्ते, a change doubtless borrowed from the *Rigveda* C मा नः पिपरिदग्निना &c । तामस्ते रासतामिषम्, i. e. without accents. S मा नः पिपरिदग्निना &c । तामस्ते रासतामिषम्. V मा नः पीपरदग्निना &c । तामस्ते रासतामिषम्, the change to पीपरत् being doubtless borrowed from Śāyana's text C मा नः पिपरिदग्निना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्ते रासता (corrected to रासता°) मिषम्. R रासताम् । P J रासताम् । We reject the corruptions मा, पिपरिद and अस्ते (conf. *Rigveda* 1. 46. 6) though they are doubtless ancient, Śāyana himself recognising the chief of them (मा). Śāyana's text: मा नः पीपरदग्निना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्ते रासतामिषम्. We take या from the *Rigveda* reading and from the presence of the accent on पीपरत् and of the pronoun ताम्, पीपरत् from V, अग्निना from S, and इषम् from the *Rigveda*.

1 S' संतु for शंसन्तु.

तिवन्धकोऽन्धकारः सां पीपरत् पारं मा गमयतु । किं तु ज्योतिष्मती
सकलव्यवहारानुकूलप्रकाशोपेता राविः तमः तिरस्करोतु । ताम् तादृ-
शीम् इषम् सर्वैरिष्यमाणां ताम् उक्तलक्षणां रात्रिम् अस्मे अस्माकं रा-
सांथाम् प्रयच्छतम् । यद्वा इदंशब्देन सर्वैरिष्यमाणम् अन्नम् अभिधी-
यते । सैव ज्योतिष्मती प्रकाशवती अन्नवतो लोके प्रकाशदर्शनात् । यद्वा
तमो नाम दारिद्र्यम् । तिरः सर्वस्य तिरोधायकम् । तमः मा पीपरत्
ज्योतिष्मत्येव इद् पीपरत् । [तां] तादृशीम् इषं रासांथाम् इति व्याख्ये-
यम् । शाखान्तरे तु “या नः पीपरत्” इति आम्नायते [चट० १.
४६. ६] ॥

इति पञ्चमेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“भद्रमिच्छन्तः” इत्येतद् अष्टमं सूक्तम् एकवचनम् । तात्पर्यं तु

भद्रमिच्छन्तः ऋषयः स्वर्विदुस्तपो दीक्षामुपनिषेदुरग्रे ।

ततो राष्ट्रं ब्रह्मोजश्च जातं तदस्मै देवा उपसंनमन्तु ॥ १ ॥

भद्रम् । इच्छन्तः । ऋषयः । स्वः । विदः । तपः । दीक्षाम् । उपसंनमिषेदुः । अग्रे ।

ततः । राष्ट्रम् । ब्रह्मम् । ओजः । च । जातम् । तत् । अस्मै । देवाः । उ-

पसंनमन्तु ॥ १ ॥

अग्रे सृष्ट्यादौ पूर्वम् ऋषयः अतीन्द्रियार्चद्वयारः । ॥ ऋषिर्दर्श-
नात् स्तोमान् ददर्शेत्यौषमन्यव इति निरुक्तम् [नि० २. ११] ॥ ते
भद्रम् कल्याणं क्षेमम् इच्छन्तः स्वर्विदः स्वर्गं लभमानाः तत्साधनत्वेन
तपः पयोमतादिलक्षणं दीक्षाम् नवनीताभ्यङ्गमुष्टीकरणवाग्यमनदण्डमेख-
लादिधारणसाध्यां च उपनिषेदुः प्राप्ताः । ततः तत्सामर्थ्याद् राष्ट्रम् राज्यं
यलम् [सामर्थ्यम् ओजश्च जातम् निष्पन्नम् । तत् राष्ट्रादिकं देवा अस्मे
पुरुषाय उपसंनमन्तु संयोजयन्तु ॥

इति पञ्चमेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

१ B दीक्षामुष्टं. We with A C D K K R S V D C P P J. १ A B R V C उप-
संनमन्. We with D K S D C P P J.

1 B 'धारणं'. 2 B शर्मन् for 'मन्तु'.

“ब्रह्म होता” इति नवमं सूक्तम् ॥

[तत्र प्रथमा ॥]

ब्रह्म होता ब्रह्म यज्ञा ब्रह्मणा स्वरवो मिताः ।

अध्वर्युर्व्रह्मणो जातो ब्रह्मणोर्नाहिंतं हविः ॥ १ ॥

ब्रह्म । होता । ब्रह्म । यज्ञाः । ब्रह्मणा । स्वरवः । मिताः ।

अध्वर्युः । ब्रह्मणः । जातः । ब्रह्मणः । अन्तःउर्हितम् । हविः ॥ १ ॥

ब्रह्म जगदुपादानकारणं तत्त्वम् । तदेव यज्ञाद्भूतहौत्रकर्तृत्वोपाधिना होता इत्युच्यते । कृत्स्नस्य कार्यकारणमपञ्चस्य ब्रह्मात्मकात्वात् “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” [मु० २, २, ११] “तत् सृष्ट्वा तदेवानुमाविशत्” इति [तै० आ० ८, ६] स्वसृष्टसकलपदार्थानुप्रवेशश्रुतेः । “त्वं स्त्री त्वं पुमान् असि त्वं कुमार उत वा कुमारी” इति [श्वे० ४, ३] श्रुतेर्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावाद् ब्रह्मणो होत्रादिरूपत्वम् । तथा यज्ञाः ज्योतिष्टोमादयोपि ब्रह्मैव । “तस्माद् ऋचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च” इति मुण्डकश्रुतेः [मु० २, १, ६] ब्रह्मैव यज्ञा इत्युच्यन्ते । एवं ब्रह्मणैव स्वरगांमिता स्वराणां कुंदादीनां सप्तानाम् उदात्तादीनां च चतुर्णां गामिता यज्ञानुमवेष्टृता । उदात्तादिभाव इत्यर्थः । यद्वा स्वर्गं गन्तृता । ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानम् इति शेषः । अध्वर्युरपि ब्रह्मण एव जातः उत्पन्नः । प्रागुक्तनीत्या ब्रह्मणः सकाशाद् उत्पत्तिरवगन्तव्या । तथा

१ A B D R S स्वरगामिता U स्वरगामिता. K K V Dc स्वरगामिता. Ua स्वरगामिता. P P J स्वरगामिता. 1. Stryan's text स्वरगामिता. Our emendation is one that is suggested by the accent in A B C D R S, a correction which Rv have already very rightly conjectured. Stryan's reading we do not adopt, first because it is inconsistent with our traditional accent (his accent must be ब्रह्मणा स्वरगामिता), and secondly because a word like स्वरगामिता (apart from the question whether स्वरगामि can mean उदात्ता) has the look of being very un-Vedic. २ A B C R S C अध्वर्युर्व्रह्मणो. We with D K V Dc ३ A B C D K K R S V Dc C. ४ हिते for ५ हितं P P J अन्तःउर्हितं । We with Stryan

1 S' 'हौत्रकर्तृत्वोपाधिना for 'हौत्रकर्तृत्वोपाधिना 2 So Stryan's text also 3 S' 'दृष्टादीनां. 4 S' 'प्रवेष्टृता.

वेः यज्ञसाधनभूतं चरुपुरोडाशाज्यसोमादिलक्षणं ब्रह्मणि अन्तर्हितम् इ-
त्युद्देशेन दत्तमपि ब्रह्मण्येवावतिष्ठते । “ब्रह्मर्पणं ब्रह्म हविः” इत्या-
स्मृतेः [भ०गी० ४. २४] । “ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचः । ब्रह्म
ज्ञानां हविषाम् आज्यस्य” इति [तै० ब्रा० ३. ७. ११. १] मन्त्रवर्णाद-
ल्लिखितं हविषाम् अवस्थानम् ॥ अथ वा अत्र ब्रह्मशब्देन “अथर्वान्नि-
विदं ब्रह्माणं वृणीत” इति [गो० ब्रा० २. २४] श्रुतेः ब्रह्माख्य ऋत्विग्-
भिमतः । तस्य सर्वानुज्ञातृत्वात् होत्रादिरूपत्वेन स्तुतिः ॥

द्वितीया ॥

ब्रह्म सुचो घृतयन्ती ब्रह्मणा वेदिरुद्धिता ।

ब्रह्म यज्ञस्य तत्त्वं च ऋत्विजो ये हविष्कृतः । शंमिताय स्वाहा ॥

ब्रह्म । सुचः । घृतयन्ती । ब्रह्मणा । वेदिः । उद्धिता ।

ब्रह्म । यज्ञस्य । तत्त्वं च । ऋत्विजः । ये । हविःकृतः ॥ शंमिताय ॥

स्वाहा ॥ २ ॥

सुचः होमसाधनभूता जुहूपभृदादयोपि ब्रह्म । ताश्च घृतयन्तीः घृत-
मस्यो होमार्चेन घृतेन पूर्णाः । ब्रह्मणैव वेदिः हविरासादनसाधना ब्र-
ह्मणैव उद्धृता उद्धननखनननिर्माणैः संपादिता । यज्ञस्य ज्योतिष्ठोमा-
द्यात्मकस्य यागस्य तत्त्वं च पारमार्थिकं रूपं च ब्रह्मैव । अत्र तत्त्वं चेति
विशेषितत्वाद् अत्रोक्तानां होत्रादीनां पारमार्थिकं रूपं ब्रह्मैव तत्रैव परि-
कल्पितत्वात् कृत्स्नमप्यस्य । यथा मृदुपादानभूताः शरावादयो मृदेव
एवं ब्रह्मोपादानभूतास्तत्त्वतो ब्रह्मैवेत्यभिप्रायः । ये च हविष्कृतः हवि-
ष्कर्तार ऋत्विजः उक्तव्यतिरिक्ताः प्रतिग्रहसाक्षाद्याः तेषु ब्रह्मैव ॥

१ A B C D R S C. ब्रह्म सुचो D. ब्रह्म सुचो changed to ब्रह्म सुचो. P J सुचः १. We
with K K V D. P. २ B R S C. घृतयन्ती ब्रह्म. We with A C D K K V D. P P J
उद्धृता । १ V उद्धृता and उद्धृता. Sijyan's text: उद्धृता. We with A B C D
K K R S D. C. P P J ४ B C हविष्कृतः. B S C. हविष्कृतः D हविष्कृतः changed to
हविष्कृतः. P J हविःकृतः १. We with A D K K V P ५ V शंमिताय and शंमिताय.
Sijyan's text: शंमिताय. We with A B C D K K R S P P J.

१ Sijyan's text: ब्रह्मज्योतिर्हितः. २ S' ब्रह्मण्येवा. ३ B' उद्धनन for उद्धनन which
is conjectural

संमिताय उक्तप्रकारेण होत्राद्यात्मना संमिताय । अभेदम् आपन्नाय
ब्रह्मण इत्यर्थः । तस्मै स्वाहा स्वाहुतम् अस्तु । अथ वा अयम् उक्त-
ब्रह्महोतेत्यादिमन्त्रद्वयशेषो द्रष्टव्यः ॥

तृतीया ॥

अंहोमुचे प्र भरे मनीषामा सुत्राग्ने सुमतिमावृणानः ।

इममिन्द्र प्रति हव्यं गृभाय सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ३ ॥

अंहःऽमुचै । प्र । भरे । मनीषाम् । आ । सुऽत्राग्ने । सुऽमतिम् । आँऽ-
वृणानः ।

इमम् । इन्द्र । प्रति । हव्यम् । गृभाय । सत्याः । सन्तु । यजमानस्य ।
कामाः ॥ ३ ॥

अहम् अंहोमुचे अहंतां पापानां मोचयिषे सुत्राग्ने सुतरां त्राचे इ-
न्द्राय । प्र भर इति संबन्धः । सुमतिम् शोभनां स्तुतिं मयि शोभनं-
मतिं वा इन्द्रस्य गृणानः उच्चारयन् कुर्वन् अहं मनीषाम् मनस ईशिषीं
स्तुतिं [प्र] भरे संपादयामि । हे इन्द्र त्वम् इमम् इदम् इदानीं
हव्यां हव्यानि प्रति गृभाय स्वीकुरु । यजमानस्य कामाः आमुरादिवि-
षयाः सत्याः अवितथाः सन्तु भवन्तु ॥

चतुर्थी ॥

अंहोमुचै वृषभं यज्ञियांनां विरारजन्तं प्रथममध्वराणाम् ।

अपां नपातमश्विनां हुवे धियं इन्द्रियेण त इन्द्रियं दत्तमोजः ॥ ४ ॥

अंहःऽमुचैम् । वृषभम् । यज्ञियांनाम् । विरारजन्ताम् । प्रथमम् । अध्व-
राणाम् ।

१ B D K K R S V De सुमति मां. C सुमति मा. P P J सुऽमतिम् । मा । वृणानः । We
with A C. २ P' सुचम् । We with P J. ३ V हुवे धियं इन्द्रियेण त इन्द्रियं दत्तं (and
दत्त)मोजः. C D S हुवे. P' हुवे । De हुवे changed to हुवे. We with A B K K R C S P J.

1 Before this Sāyana reads the text संमिताय स्वाहा ॥. He does not read it at the
end of the mantra ब्रह्म सुचै &c. 2 S' शोभनमतिवर्णिम् for शोभनमति वा इन्द्रस्य.
3 Sāyana's text is सुमति वृणान. 4 S' संसंपादयामि for संपादयामि.

अपाम् । नपातम् । अश्विना । हुवे । धियः । इन्द्रियेण । ते । इन्द्रियम् ।
दत्तम् । ओजः ॥ ४ ॥

यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये वृषभम् श्रेष्ठम् । सर्वेषां दे-
वानां स्वामित्वाद् यज्ञेषु इन्द्रेण विना सोमादिहविःसंबन्धाभावाच्च यज्ञि-
येषु वृषभत्वम् । “अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे” [तै०
सं० ४. ७. ६. १] इत्यादिषु सर्वत्र इन्द्रस्य प्रतिदेवतम् अनुप्रवेशाद् “यत्
सर्वेषाम् अर्धम् इन्द्रः प्रति तस्माद् इन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः”
इति श्रुतेः [तै० सं० ५. ४. ८. ३] “माध्यंदिनं सबनं केवलं ते” [ऋ०
४. ३५. ७] इति मन्त्रवर्णाच्च इन्द्रस्य यज्ञियेषु सर्वत्रानुगतेवृषभत्वम् ।
अत एव अध्वराणाम् यज्ञानां मध्ये विराजन्तम् विशेषेण दीप्यमानं
प्रथमम् मुख्यम् । अथ वा अध्वराणां प्रथमम् आदिभूतम् । तेषाम्
इन्द्रार्पत्वात् । एवंमहानुभावम् इन्द्रं हुवे इति संबन्धः । अपि च अ-
पां नपातम् उदकानां न पातयितारं सृष्टारम् । अग्नौ हुतया आहुत्या
वृक्ष्युत्पत्तेः “अग्नेरापः” इति श्रुतेश्च [तै० आ० ८. १] । अथ वा अपां
नप्तरम् अग्न्य ओषधयः [ओषधीभ्योऽग्निर्जायत इति प्रसिद्धम् । अग्निं
तथा अश्विना अश्विनौ हुवे आह्वयामि । तावश्विनौ इन्द्रियेण इन्द्रसा-
मर्थ्येन ते तव] धियम् प्रकृष्टां बुद्धिम् इन्द्रियम् दर्शनश्रवणादिसामर्थ्यम्
ओजः बलं च धर्मात् धारयतां प्रयच्छताम् ॥

इति पञ्चमेनुवाके नयनं सूक्तम् ॥

“यत्र ब्रह्मविदः” इति दशमं सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

अग्निर्मा तत्र नयत्वग्निर्मेषा दधानु मे । अग्नये स्वाहा ॥ १ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

अग्निः । मा । तत्र । नयतु । अग्निः । मेषाः । दधानु । मे ॥ अग्नये । स्वाहा ॥ १ ॥

1 AKK V Dc नृपां. P J नृपा L. P नृपा L. We with BCD RSC.

1 Sanyal's text, however, has यत्तम्.

यत्र यस्मिन् स्थाने सुकृतफलभोगाश्रये ब्रह्मविदः सगुणब्रह्मस्वरूपं जानन्तः । अथ वा ब्रह्म परिवृढं कर्म तद्विदः तद्विषयज्ञानवन्तो महान्तो दीक्षया दण्डकृष्णाजिनमेखलादिधारणान्तिकया । “दण्डेन दीक्षयति” । “मेखलया दीक्षयति” [तै० सं० ६, १, ३, ५] “कृष्णाजिनेन दीक्षयति” [तै० सं० ६, १, ३, २] इत्यादिश्रुतेः । तर्पसा सह पयोव्रतादिनियमजन्येन सह यान्ति गच्छन्ति । उपलक्षणम् एतात् । दीक्षातपआदिधर्मोपेतेन अग्निष्टोमादिकर्मणेत्यर्थः । तत्र तत् स्थानम् अग्निर्देवः [मा] नयतु प्रापयतु गमयतु । तदर्थम् अग्निर्देव एष मे मध्यां मेधाः तद्विषयप्रज्ञा दधातु मयच्छतु ॥ अग्नये स्वाहा य एवं स्वर्गं गमयति यश्च मेधां मयच्छति तस्मा अग्नये स्वाहा इदं हविः स्वाहुतम् अस्तु ॥

द्वितीया ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तर्पसा सह ।

वायुर्मा तत्र नयतु वायुः प्राणान् दधातु मे । वायवे स्वाहा ॥ २ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तर्पसा । सह ।

वायुः । मा । तत्र । नयतु । वायुः । प्राणान् । दधातु । मे ॥ वायवे । स्वाहा ॥ २ ॥

पूर्वार्धर्धः पूर्ववद् व्याख्येयः । तृतीयपादे अग्निरित्यस्य स्थाने वायुरिति विशेषः । तादृशो वायुः मे मम प्राणान् दधातु मयि स्थापयतु । अत्र प्राणान् इति बहुवचनेन प्राणापानादयः पञ्च प्राणा ग्राह्याः । वायोः प्राणानां च बाह्याभ्यन्तरभेदमात्रेण भेदात् “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्” [ऐ० आ० २, ४, २] इति श्रुतेः वायोः प्राणस्थापनप्रार्थना युक्ता ॥ वायवे स्वाहेति स्पष्टम् ॥

तृतीया ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तर्पसा सह ।

सूर्यो मा तत्र नयतु चक्षुः सूर्यो दधातु मे । सूर्याय स्वाहा ॥ ३ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तर्पसा । सह ।

सूर्यः । मा । तत्र । नयतु । चक्षुः । सूर्यः । दधातु । मे ॥ सूर्याय । स्वाहा ॥ ३ ॥

“आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्” [ऐ० आ० २. ४. २] इति श्रुतेः
सूर्यस्य चक्षुरानुकूल्यं युक्तम् ॥ गतम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

चन्द्रो मा तत्र नयतु मनश्चन्द्रो दधातु मे । चन्द्राय स्वाहा ॥ ४ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

चन्द्रः । मा । तत्र । नयतु । मनः । चन्द्रः । दधातु । मे ॥ चन्द्राय । स्वाहा ॥ ४ ॥

[चन्द्रः प्रसिद्धः । तस्य मनआह्लादकत्वाद् मनस आनुकूल्यं युक्तम् ॥]

पञ्चमी ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

सोमो मा तत्र नयतु पयः सोमो दधातु मे । सोमाय स्वाहा ॥ ५ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

सोमः । मा । तत्र । नयतु । पयः । सोमः । दधातु । मे ॥ सोमाय । स्वाहा ॥ ५ ॥

सोमोत्र अभिषूयमाणो बह्वीरूपः परिगृह्यते तस्य च “सोमो वा ओषधीनां राजा” इति [तै० ब्रा० ३. ९. १७. १] श्रुतेः ओषधीनां सोमस्य च रसात्मकत्वात् पयःस्थापकत्वं युक्तम् ॥

षष्ठी ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

इन्द्रो मा तत्र नयतु वलमिन्द्रो दधातु मे । इन्द्राय स्वाहा ॥ ६ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

इन्द्रः । मा । तत्र । नयतु । वलम् । इन्द्रः । दधातु । मे ॥ इन्द्राय । स्वाहा ॥ ६ ॥

१ S' omits the portion from मनश्चन्द्रो &c. of this verse up to यत्र नयतु in the next one, both inclusive. २ D चन्द्राय. ३ P चन्द्राय । J चन्द्राय । changed to चन्द्राय ।

1 S' has तस्य च यः for तस्य च. 2 S' स्थापकत्वमुक्तं for स्थापकत्वं युक्तम्.

इन्द्रस्य बलरूपत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ॥

सप्तमी ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तर्पसा सह ।

आपो मा तत्र नयन्तु मृतं मोषं तिष्ठतु । अश्वः स्वाहा ॥ ७ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तर्पसा । सह ।

आपोः । मा । तत्र । नयन्तु । अमृतम् । मा । उप । तिष्ठतु ॥ अश्वः । स्वाहा ॥ ७ ॥

“अमृतं वा आयः” इति [तै० आ० १. २६. ७] श्रुतेः गतप्राणस्यापि उदकसंबन्धेन आप्यायनसंभवाद् अपाम् अमृतमदानप्रार्थना युज्यते । मा माम् अमृतम् उप तिष्ठतु प्राप्नोतु ॥

अष्टमी ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तर्पसा सह ।

ब्रह्मा मा तत्र नयतु ब्रह्मा ब्रह्म दधातु मे । ब्रह्मणे स्वाहा ॥ ८ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तर्पसा । सह ।

ब्रह्मा । मा । तत्र । नयतु । ब्रह्मा । ब्रह्म । दधातु । मे ॥ ब्रह्मणे । स्वाहा ॥ ८ ॥

[ब्रह्मा] अगत्स्वष्टा हिरण्यगर्भः ब्रह्म स्वस्वरूपभूतं श्रुताध्ययनजन्यं तेजो वा दधातु ॥

इति षष्ठमेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

“आयुषोसि” इति एकादशं सूक्तम् । अनेन सूक्तेन उत्तरेण च “नैर्ऋतीं निर्ऋतिगृहीतस्य” इति [न० क० १७.] विहितायां नैर्ऋत्याख्यायां महाशान्तौ आञ्जनमणिम् अभिमन्य वप्नीयात् । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । “हरिणसेति [३. ७] विषाणाग्रं कौमार्याम् । आयुषोसि प्रतरणम् [१९. ४४] इत्याञ्जनं नैर्ऋत्याम्” इति [न० क० १९.] ॥

१ So ABCDKKRŠV Dc Cs and P P J, and even Sāyana's text.

18 नैर्ऋती.

तत्र प्रथमा ॥

आयुषोसि प्रतरणं विप्रं भेषजमुच्यसे ।

तदाञ्जनं त्वं शंताते शमापो अभयं कृतम् ॥ १ ॥

आयुषः । असि । प्रतरणम् । विप्रम् । भेषजम् । उच्यसे ।

तत् । आऽअञ्जनम् । त्वम् । शम् । शंताते । शम् । आपः । अभयम् । कृतम् ॥ १ ॥

हे आज्ञन त्वम् आयुषः प्रतरणम् शतसंवत्सरपर्यन्तनयनप्रवर्धकं वि-
प्रम् प्रीणयितुं विप्रवच्छुद्धं वा भेषजम् औषधम् उच्यसे सर्वैर्निदानज्ञैः ।
तत् तस्मात् कारणात् हे आज्ञन हे शंताते शंरूपं । ४ स्वार्थिक-
स्तातिल् मत्पयः ४ । हे उदकलक्षण आज्ञन त्वम् आपश्च अद्देव-
ता च शम् सुखम् अभयम् भवराहित्यं च कृतम् कृणुतम् ॥

द्वितीया ॥

यो हरिमा जायान्योऽङ्गभेदो विसर्त्यकः ।

सर्वे ते यक्षमङ्गभ्यो वेहिर्निर्हन्ताञ्जनम् ॥ २ ॥

यः । हरिमा । जायान्यः । अङ्गभेदः । विसर्त्यकः ।

सर्वम् । ते । यक्षम् । अङ्गभ्यः । वेहिः । निः । हन्तु । आऽअञ्जनम् ॥ २ ॥

यो हरिमा शरीरे हरिर्द्विर्णकारकः पाण्ड्वाख्यो रोगविशेषः । स च
ज्यायान् अतिमृदुः दुश्चिकित्सः । तथा यः अङ्गभेदः वातादिजन्यः अ-
वयवविशेषरूपो रोगः । यो विसर्त्यकः विविधं सरणशीलो घ्राणविशेषः ।
स च प्रायेण जान्वोरधःप्रदेशे जायते । हे आज्ञनमणिधर्तः तं सर्वं य-

१ O मुच्यसे changed to मुच्यसे. R मुच्यसे changed to मुच्यते. AD मुच्यते.
We with B S V D C, and P P J. २ A B C D K K S V D C. P P J कृतम् for कृ-
तम्. We with R. ३ So P P J as always. ४ P P J शंताते । ५ B यदिनिर्हन्ताञ्जनं
(sic). B C R C यदिनिर्हन्ता*. D यदिनिर्हन्ताञ्जनं. K यदिनिर्हन्ता* changed to य-
दिनिर्हन्ता*, which V also recites. K यदिनिर्हन्ता*. D यदिनिर्हन्ताञ्जनं corrected
to यदिनिर्हन्ताञ्जनं. P P J यदिः (J यदि). निः । हन्तु । १ P जायान्यः ।

१ S' प्रपमणके प्रथमा for प्रथमा. २ S' नयनं. ३ S' शंरूपं. ४ S' हरिद्वर्तातो for
हरिद्वर्णकारकः.

क्षमम् व्याधिं ते तव अङ्गेभ्यः अवयवेभ्यः वहिः पृथक्कृत्य आञ्जनं नि-
र्हन्तु नितरां नाशयन्तु ॥

तृतीया ॥

आञ्जनं पृथिव्यां जातं भद्रं पुरुषजीवनम् ।

कृणोतप्रमायुकं रथजूतिमनागसम् ॥ ३ ॥

आऽअञ्जनम् । पृथिव्याम् । जातम् । भद्रम् । पुरुषजीवनम् ।

कृणोतु । अम्रेऽमायुकम् । रथेऽजूतिम् । अनागसम् ॥ ३ ॥

पृथिव्याम् भूमौ जातम् उत्पन्नं भद्रम् कल्याणं भङ्गलप्रदं पुरुषजीव-
नम् पुरुषाणां स्वधारकाणां जीवयितुं एवंमहानुभावम् आञ्जनं माम् अ-
प्रमायुकम् अमरणशीलं कृणोतु । तथा रथजूतिम् रथजवं रथवद्देगगा-
मिनम् अथ वा रथजवोपेतं रथवन्तं कृणोतु । अनागसम् अपापम् ।
सर्वत्र कृणोत्विति संबन्धः ॥

प्राणं प्राणं त्रायस्त्रासो असवे मृद ।

निर्ऋते निर्ऋत्या नः पार्श्वेभ्यो मुञ्च ॥ ४ ॥

प्राणं । प्राणम् । त्रायस्त्र । असो इति । असवे । मृदु ।

निःऽऋते । निःऽऋत्याः । नः । पार्श्वेभ्यः । मुञ्च ॥ ४ ॥

सिन्धोर्गर्भोसि विद्युतां पुण्यम् ।

वातः प्राणः सूर्यश्चक्षुर्दिवस्पर्यः ॥ ५ ॥

सिन्धोः । गर्भः । असि । विद्युताम् । पुण्यम् ।

वातः । प्राणः । सूर्यः । चक्षुः । दिवः । पर्यः ॥ ५ ॥

१ A B पुंरु०. We with ODKKRSVDc Cs. २ A B C D R प्राणः. Dc प्राणः
changed to प्राणं. We with K K S V C s and P P J. ३ A मुच. C मुच. S मुचत. J
मुच । We with B D K K R V D c C s and P P. ४ A B C D E S V D c C s सिन्धो ग-
र्भोसि. P P J सिन्धो इति । We with Sanyasa's text and commentary. ५ J पुण्यम् ।
We with P P.

देवाञ्जनं चैककुदं परिं मा पाहि विश्वतः ।

न त्वां तरन्त्योषधयो वोह्याः पर्वतीयां उत ॥ ६ ॥

देवऽआञ्जनं । चैककुदम् । परिं । मा । पाहि । विश्वतः ।

न । त्वा । तरन्ति । ओषधयः । वोह्याः । पर्वतीयाः । उत ॥ ६ ॥

वीक्षदं मध्यमवासृपद् रक्षोहामीवचातनः ।

अमीचाः सर्वाश्चातयन् नाशयदभिभा इतः ॥ ७ ॥

वि । इदम् । मध्यम् । अर्ष । असृपत् । रक्षः । हा । अमीव । चातनः ।

अमीचाः । सर्वाः । चातयत् । नाशयत् । अभिभाः । इतः ॥ ७ ॥

चतुर्थी ॥ हे प्राण प्राणरूप आञ्जन त्वं मम प्राणं त्रायस्व रक्ष यथा अकाले नापगच्छति तथा कुरु । हे असौ असुरूप आञ्जन त्वम् असवे असोरर्प्य मृळं सुख्य । हे निर्धृते निर्धृत्यात्मक आञ्जन त्वं निर्धृत्याः पापदेवतायाः पाशेभ्यः बन्धकेभ्यो मीं मुञ्च मोचय । त्वं च सिन्धोः समुद्रस्य गर्भः गर्भस्यानीयः असि । एवं विद्युतां पुष्पम् वृष्ट्युदकम् असि ॥

पञ्चमी ॥ हे आञ्जन त्वं वातः वायवाय्वात्मकः प्राणोसि । अतः प्राणान् रक्षेत्यभिप्रायः । “वायुः प्राणो भूत्वा नास्तिके प्राविशत्” इति [ऐ०आ०२.४.२] श्रुतेः । तथा सूर्यः सूर्यात्मकः चक्षुः चक्षुरिन्द्रियम् असि । अतश्चक्षुः पाहीत्यभिप्रायः । “आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्” इति श्रुतेः [ऐ०आ०२.४.२] । वायोरेणुभूतः प्राणोसि सूर्यस्य च अंशीभूतं चक्षुरसीति तात्पर्यार्थः । तथा दिवः द्युलोकस्य पयः सारभूतम् उदकम् असि । हे चैककुदम् । विककुत्ताम् ककुत्तयोपेतः पर्वतविशेषः तत्संवन्धि आञ्जनं चैककुदम् । तादृश देवाञ्जन देवैः स्वरक्षार्थं धार्यमाण

१ A B C D K K R S D De देवाञ्जनं. P P J देवऽआञ्जनम् । We with C and Sáyana's text. २ A B C D K K R S V C 'अयो याताः पर्व'. De 'अयो याताः पर्व' changed to 'अयो याताः पर्व'. P J याताः । We with De P. ३ P P J चातयन् ।

1 Sáyana's text : वा. 2 S' वायोसि. 3 So S'. And so Sáyana's text too.

त्वां दूरम् अनुगत्य भोगाय प्राणिनाम् उपभोगाय पुनराह्वुः पुनरागन्त-
व्यम् इति ऊचतुः । प्रतिनिवर्तितवन्तावित्यर्थः । एवमहानुभावस्त्वम् अ-
सीति त्रैकुदाञ्जनस्तुतिः ॥

इति पञ्चमेनुवाके एकादशं सूक्तम् ॥

“ऋणादृणमिव” इति द्वादशसूक्तस्य आञ्जनमणिवन्धने पूर्वसूक्तेन सह
उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

ऋणादृणमिव संनयन् कृत्यां कृत्याकृतो गृहम् ।

चक्षुर्मन्त्रस्य दुर्हार्दः पृष्टीरपि शृणाञ्जन ॥ १ ॥

ऋणात् । ऋणम्ऽइव । समुनयन् । कृत्याम् । कृत्याऽकृतः । गृहम् ।

चक्षुःऽमेन्द्रस्य । दुःऽहार्दः । पृष्टीः । अपि । शृणु । आऽअञ्जन ॥ १ ॥

यथा लोके कस्यचिद् धनिनो हस्ताद् गृहीताद् ऋणात् सकाशाद्
भीतः सन् यद्वा ऋणात् ऋणदातुरुत्तमर्णाद् आनीतम् ऋणं तदीयं यथा
तस्यैव प्रत्यर्पयति एवं कृत्याम् पीडार्थं प्रेषितां पिशाचिकां देवतां कृत्या-
कृतः कृत्याम् उत्पादितवतः पुरुषस्य गृहं प्रति संनयन् सम्यग्गमयन् मि-
त्रस्य आदित्यस्य चक्षुः चक्षुस्थानीयः । यद्वा मित्रभूतस्य मम चक्षुस्था-
नीयस्त्वम् हे आञ्जनौषधे दुर्हार्दः दुष्टहृदयस्य वैरिणः पृष्टीः पार्श्वस्थीनि
अपि शृणु घातय ॥

१ C ऋणादृणमिव संनयन्. R ऋणादृणमिव संनयन्. D S ऋणादृणमिव संनयन्. Cs ऋ-
णादृणमिव संनयन्. K ऋणादृणमिव संनयन्. K ऋणादृणमिव संनयन्. B ऋणादृणमिव सं-
नयन्. V ऋणादृणमिव संनयन् (=यम्). Dc ऋणादृणमिव संनयन् changed to ऋणादृणमिव
संनयन्. Śāyana's text: ऋणादृणमिव संनयन् कृत्यां कृत्याकृतो गृहम् । चक्षुर्मन्त्रस्य &c. P
ऋणात् । ऋणम्ऽइव । समुनयन् । P ऋणात् । ऋणम्ऽइव । समुनयन् । J ऋणात् । ऋ-
णम्ऽइव । समुनयन् । We in accordance with the commentary. २ So all our MSS.
and other authorities, and rightly. चक्षुर्मन्त्रस्य must obviously be taken as an ad-
jective of दुर्हार्दः. See also II 7. 5. ३ C K V Dc P J पृष्टी°. We with A B D K
R S V P.

बहु अनृतम् प्रातःप्रभृति शयनकालपर्यन्तम् अपरिमितम् असत्यम् आह
ब्रूते । तद् अनृतं त्वं क्षमस्व तत्प्रयुक्तां शिक्षां मा कुरु । किं च हे
सहस्रवीर्य आञ्जनौषधे त्वं तस्मात् वरुणशिक्षानिमित्तभूताद् अनृतवदनप्र-
युक्ताद् अंहसः पापाद् नः अस्मान् परि मुञ्च परितः सर्वतो मुक्तान् कुरु ॥

अष्टमी ॥

यदापो अग्न्या इति वरुणेति यदूचिम ।

तस्मात् सहस्रवीर्य मुञ्च नः पर्यंहसः ॥ ९ ॥

यत् । आपः । अग्न्याः । इति । वरुण । इति । यत् । ऊचिम ।

तस्मात् । सहस्रवीर्य । मुञ्च । नः । परि । अंहसः ॥ ९ ॥

आपो यूयं जानीध्वे साक्षितया यद् ऊचिम उक्तवन्तः स्मः । तथा
अग्न्या इति । अग्न्या अहन्तव्या गाव उच्यन्ते । हे अग्न्याः यूयं मम
चित्तं जानीध्व इति यद् ऊचिम । तथा हे वरुण त्वं जानासीति यद्
ऊचिम । हे सहस्रवीर्य अपरिमितसामर्थ्य त्रैलोक्यदाञ्जन तस्मात् सर्वस्माद्
अंहसः नः अस्मान् परि मुञ्च ॥

नवमी ॥

मित्रश्च त्वा वरुणश्चानुमेयतुराञ्जन ।

तौ त्वानुगत्य दूरं भोगाय पुनरोहन्तुः ॥ १० ॥

मित्रः । च । त्वा । वरुणः । च । अनुमेयतुः । आऽअञ्जन ।

तौ । त्वा । अनुगत्य । दूरम् । भोगाय । पुनः । आ । ऊहन्तुः ॥ १० ॥

हे आञ्जन औषधे त्वा त्वां मित्रश्च वरुणश्च उभौ अहोरात्राभिमा-
निनी देवौ ध्रुलोकाद् भूमिम् आगत्य पुनः केनचिन्निमित्तेन पराङ्मुखं
गच्छन्तं त्वा त्वाम् अनुमेयतुः अनुसृत्य जग्मतुः । तौ मित्रावरुणौ त्वा

१ BDRSC. परेण. V परेण though he recites अनुमेयतुः in the padas. We with
ACKKD:PPJ १ ABODKRRBVD:G पुनरोहन्तु. V पुनरोहन्तुः with
Śāyana and Śāyana's text. PPJ पुनः । रोहन्तु ।

1 S' जानीध्व. 2 S' स्म. 3 S' त्रांजान. 4 S' ततस्मात्.

सकाशात् जातम् । ॥ अधिः पञ्चम्यर्षानुवादी ॥ । तथा चतुर्वीरम् चतसृषु दिक्षु विज्ञानं सर्वतोऽकुण्ठितशक्तिं । यद्वा चत्वारो वीराः पुत्रा यस्य तत् पुत्रचतुष्टयाख्यफलस्य दातृ पर्वतीयम् पर्वते त्रिककुदाख्ये उत्पन्नम् । ■ “पर्वताच्च” इति छप्रत्ययः ॥ । एवंमहानुभावं यद् आञ्जनम् अस्ति तत् ते दिशः अवान्तरदिश इत् [प्रदिशः] प्रकृष्टा दिशः प्रागाद्याश्च शिवाः मङ्गलाः सुखप्रदाः कर्तुं कुर्यात् । यद्वा इच्छद्ः कर्त्तु इत्यनेन संबध्यते । करोत्येव ॥

चतुर्थी ॥

चतुर्वीरं वध्यत् आञ्जनं ते सर्वा दिशो अभयास्ते भवन्तु ।

भुवस्तिष्ठासि सवितेव चार्यं इमा विशो अभि हरन्तु ते वलिम् ॥ ४ ॥

चतुःऽवीरम् । वध्यते । आऽअञ्जनम् । ते । सर्वाः । दिशः । अभयाः ।

ते । भवन्तु ।

भुवः । तिष्ठसि । सविताऽइव । च । आर्यः । इमाः । विशः । अभि ।

हरन्तु । ते । वलिम् ॥ ४ ॥

हे रक्षाफलकाम ते तव चतुर्वीरम् दातव्यश्चतुर्भिर्वीरैरुपेतं चतसृषु दिक्षु वीर्योपेतं वा आञ्जनम् अञ्जनमणिरूपम् औपधं वध्यते । तेन किं फलतीत्यत्राह । मणिं धृतवतस्ते सर्वा दिशः प्रदिशो दिशश्च अभयाः भयरहिता निर्भया भवन्तु । सर्वत्र अभयं फलम् इत्युक्तं भवति । किं च हे अर्य स्वामिन् निर्भयस्त्वं सवितेव सूर्य इव विश्वं प्रकाशयन् भुवस्तिष्ठासि तिष्ठ । सूर्य इव अतितेजसी चिरकालं तिष्ठतस्ते [इमाः] सर्वा विशः प्रजा वलिम् हिरण्यरजतमणिमुक्ताकरितुरगाद्युत्पदार्थमयीम् अपचितिम् अभि हरन्तु सर्वतः समर्पयन्तु । करं प्रयच्छन्तु इत्यर्थः ॥

। A B C D K K R V D C सवितेव चार्यं । S चार्यं, P P J आर्यः । The emended accent is ours.

1 S' 'कुण्ठितशक्तिं. 2 S' ते for तव. 3 S' दातारं. 4 S' करदित्. 5 S' रक्षासि-फलकाम. 6 S' पानाञ्जनं for वा आञ्जनं. 7 S' ते after औपधं. 8 S' 'मणिमणिमुक्ता' for 'मणिमुक्ता'.

द्वितीया ॥

यदस्मासु दुष्वभ्यं यद् गोषु यच्च नो गृहे ।

अनामगस्तं च दुर्हादैः प्रियः प्रति मुञ्चताम् ॥ २ ॥

यत् । अस्मासु । दुःस्त्वभ्यम् । यत् । गोषु । यत् । च । नः । गृहे ।

अनामगः । तम् । च । दुःहार्दः । प्रियः । प्रति । मुञ्चताम् ॥ २ ॥

अस्मासु । भ्रातृपुत्रभृत्याद्यपेक्षया अस्मास्त्विति बहुवचनम् । यद् दुष्वभ्यम् । वुष्टं च तत् स्वप्नं च दुष्वभ्यम् तज्जन्यं दुःस्वं दुःष्वभ्यम् । यद्वा दुष्वभ्यमेव दुःष्वभ्यम् तद् यद् अस्ति । यच्च गोषु दुष्वभ्यम् अस्ति । यच्च नो गृहे दासादीनां दुःष्वभ्यम् अस्ति तद् दुःष्वभ्यम् अनामकैः ईदृङ्गामा तादृङ्गामा इत्येवंनामरहितो दुर्हादः वुष्टचित्तः अमियः मयि द्वेषं कुर्वाणः शत्रुः प्रति मुञ्चताम् रुक्माद्याभरणवद् धारयतु ॥

तृतीया ॥

अपामूर्जं ओजसो वावृधानमग्नेर्जातमधि जातवेदसः ।

चतुर्वीरं पर्वतीयं यदाञ्जनं दिशः प्रदिशः करदिच्छिवास्तै ॥ ३ ॥

अपाम् । जर्जः । ओजसः । वावृधानम् । अग्नेः । जातम् । अधि । जातवेदसः ।

चतुर्वीरम् । पर्वतीयम् । यत् । आऽअञ्जनम् । दिशः । प्रऽदिशः । करत् ।

इत् । शिवाः । ते ॥ ३ ॥

अपाम् उदकानाम् ऊर्जम् रसभूतं सारभूतम् अत एव ओजसः बलस्य वावृधानम् । वर्धकम् इत्यर्थः । अप्य वा ओजसः अर्थाय वर्धमानम् । तथा जातवेदसः जातधनस्य ग्राप्तेजोलक्षणधनस्य अग्नेरधि अग्नेः

१ R अनामगस्तं च दुर्हादैः प्रियः. A B C K R De अनामगस्तं च दुर्हादैः प्रियः. D अनामगस्तं दुर्हादैः प्रियः. E अनामगस्तं (changed to स्त्वां) च दुर्हादैः प्रियः. V अनामगस्तं च दुर्हादैः प्रियः and अनामगस्तं च दुर्हादौ प्रियः. O अनामगस्तं (sic) च दुर्हादैः (sic) प्रियः. P P J अनामगः । त्वम् । च । दुःहार्दः । प्रियः । Sâyana's text: अनामकस्तस्य दुर्हादौ प्रियः.

सकाशात् जातम् । ॥ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ । तथा चतु-
वीरम् चतसृषु दिक्षु विज्ञानं सर्वतोऽकुण्ठितशक्तिं । यद्वा चत्वारो वीराः
पुत्रा यस्य तत् पुत्रचतुष्टयाख्यफलस्य दातृ पर्वतीयम् पर्वते त्रिककुदाख्ये
उत्पन्नम् । ॥ “पर्वताच्च” इति छप्रत्ययः ॥ । एवंमहानुभावं यद्
आञ्जनम् अस्ति तत् ते दिशः अवान्तरदिश इत् [प्रदिशः] प्रकृष्टा दिशः
प्रागाद्याश्च शिवाः मङ्गलाः सुखप्रदाः कर्तुं कुर्यात् । यद्वा इच्छब्दः क-
रत् इत्यनेन संबध्यते । करोतिव ॥

चतुर्थी ॥

चतुर्वीरं वध्यत आञ्जनं ते सर्वा दिशो अभयास्ते भवन्तु ।

भुवस्तिष्ठासि सवितेव चार्यं इमा विशो अभि हरन्तु ते वलिम् ॥ ४ ॥

चतुःऽवीरम् । वध्यते । आऽअञ्जनम् । ते । सर्वाः । दिशः । अभयाः ।

ते । भवन्तु ।

भुवः । तिष्ठसि । सविताऽइव । च । चार्यः । इमाः । विशः । अभि ।

हरन्तु । ते । वलिम् ॥ ४ ॥

हे रक्षाफलकाम ते तव चतुर्वीरम् दातव्यश्चतुर्भिर्वीरैरुपेतं चतसृषु दिक्षु
वीर्योपेतं वा आञ्जनम् अञ्जनमणिरूपम् औषधं वध्यते । तेन किं फ-
लतीत्यत्राह । मणिं धृतवतस्ते सर्वा दिशः प्रदिशो दिशश्च अभयाः भ-
यरहिता निर्भया भवन्तु । सर्वत्र अभयं फलम् इत्युक्तं भवति । किं च
है अयं स्वामिन् निर्भयस्त्वं सवितेव सूर्य इव विश्वं प्रकाशयन् भुवस्ति-
ष्ठासि तिष्ठ । सूर्य इव अतितेजस्वी चिरकालं तिष्ठतस्ते [इमाः] सर्वा
विशः प्रजा वलिम् हिरण्यरजतमणिमुक्ताकरितुरगाद्युक्तद्वयपदार्थमयीम् अ-
पचितिम् अभि हरन्तु सर्वतः समर्पयन्तु । करं प्रयच्छन्तु इत्यर्थः ॥

१ A B C D K R R V De G. सवितेव चार्यं. २ S' चार्यं. P P J चार्यं. 1. The emended
accent is ours.

1 S' 'कुण्ठितशक्ति'. 2 S' तं for तद्. 3 S' दातारं. 4 S' करदित्. 5 S' रक्षासि-
फलकाम. ॥ S' 'पानाञ्जन' for वा आञ्जन. ६ S' ते after औषध. ॥ S' 'मणिमणिमुक्ता'
for 'मणिमुक्ता'.

पञ्चमी ॥

आक्ष्वैकं मणिमेकं कृणुष्व स्नाह्येकेना पिवैकमेषाम् ।

चतुर्वीरं नैर्ऋतेभ्यश्चतुर्भ्यो ग्राह्या वन्धेभ्यः परिं पातस्मान् ॥ ५ ॥

आ । अक्ष्व । एकम् । मणिम् । एकम् । कृणुष्व । स्नाहि । एकैः । आं ।

पिव । एकम् । एषाम् ।

चतुःश्वीरम् । नैःऽऋतेभ्यः । चतुःश्व्यः । ग्राह्याः । वन्धेभ्यः । परिं । पातु ।

अस्मान् ॥ ५ ॥

हे पुरुष एकम् आज्ञनम् आङ्गं चतुषि धारय । तथा एकं मणिं कृणुष्व कुरु । एकेन आज्ञनेन स्नाहि स्नानं कुरु । त्रिषु पर्वतककुत्सु उत्पन्नानि त्रीण्यज्ञनानि । तेषु कस्य कुत्रोपयोग इत्याशङ्कायां व्यवस्थाऽमसक्तावाह अविवेकम् एषाम् इति । एषां त्रयाणाम् अत्येदम् अत्येदम् इत्येवं विवेकम् अकृत्वा इच्छया एकम् आङ्गं एकं मणिं कुरु एकेन स्नाहीत्यर्थः । चतुर्वीरम् एतद् आज्ञनम् । ग्राह्याः ग्रहीतव्या आज्ञनमया ओषधयश्चतुर्भ्यो नैर्ऋतेभ्यः निर्ऋतिदेवतासंबन्धिभ्यो वन्धेभ्यः सकाशाद् अस्मान् परि पातु सर्वतो रक्षन्तु ॥

पष्ठी ॥

अग्निर्माग्निर्नायतु प्राणायानायामुपे वचंस ओजसे

तेजसे स्वस्तये सुभूतये स्वाहा ॥ ६ ॥

१ So ABCDKKRVDeC. २ आह्वैः. PPJ आह्वैः. ३ ABCDKKRS VDeC. स्नाह्येकेनापिवैकं. PPJ स्नाहि । एकैः । आं । पिव । एकम् । The mis-reading of ये for ये in the *Saṃhitā* — a very usual corruption — misled the authors of the *pada* text into dividing the passage as is exhibited by PPJ. If Rv. had discerned the *भा* after *एकैः*, their very correct emendation would have been free from the defect of unnecessarily changing the ancient accent of the *Saṃhitā*-text. } P प्राता । J प्रातः । changed to प्रातः ।

1 So Sigrim's text too. 2 S' आह्वैःस्नानंश्च. 3 Sigrim's text: स्नाह्येकेनापिवैकमेषां. 4 Sigrim's text, however, has पातयस्मान्.

अग्निः । मा । अग्निना । अवतु । प्राणाय । अपानाय । आयुषे ।
वर्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुऽभूतये । स्वाहा ॥ ६ ॥

अग्निः अग्रणीत्वादिगुणविशिष्टो देवो मा माम् अग्निना अशित्वधर्मेण । “अग्निः कस्माद् अग्रणीर्भक्त्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेर्हं नयति संनममानः” [नि० ७. १४] इत्यादिनिरुक्तोक्तेन धर्मेण अवतु रक्षतु । अथ वा पावकादिगुणकेन स्वमूर्त्यन्तरेण अग्निना सहितो माम् अवतु । अबनस्य विषयान् दर्शयति प्राणायत्वादिना । प्राणाय प्राणस्यैर्याय अपानाय तत्स्यैर्याय । एतद् व्यानादीनामपि उपलक्षणम् । पञ्चानां प्राणानां लाभायैत्यर्थः । प्राणादिलाभे सति फलितम् अर्थं दर्शयति । आयुषे आयुर्वृद्धये प्राणादीनां स्यैर् सिद्धे आयुरभिवृद्धिः सिद्धैव । वर्चः श्रुताध्ययनजं तेजः ओजः बलम् तेजः शरीरकान्तिः तेषां लाभाय स्वस्तये क्षेमाय सुभूतये शोभनायै संपदे । स्वाहा स्वाहुतम् अस्तु । तस्मा अग्रय इति शेषः । अथ वा प्राणादिलाभाय प्राणादिदेवताभ्यो नमस्कारः क्रियते ॥

सप्तमी ॥

इन्द्रो मेन्द्रियेणापनु प्राणायानायायुषे वर्चसे ओजसे
तेजसे स्वस्तये सुभूतये स्वाहा ॥ ७ ॥

इन्द्रः । मा । इन्द्रियेण । अवतु । प्राणाय । अपानाय । आयुषे ।
वर्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुऽभूतये । स्वाहा ॥ ७ ॥

इन्द्रो देवः मा माम् इन्द्रियेण इन्द्रवसंपादकेन असाधारणेन धर्मेण । “इन्द्र इरां दृणातीति वा । इरां दारयतीति वा । इन्द्रे भूतानीति वा” [नि० १०. ६] इत्यादिनिरुक्तोक्तेन धर्मेण । अथ वा इन्द्रियेण । ज्ञाप्येकवचनम् । ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च दाढ्येन निमित्तेनेत्यर्थः । ॥ इन्द्रियशब्दः पाणिनिना “इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गम् इन्द्रहृष्टम् इन्द्रसृष्टम् इन्द्रजुष्टम् इन्द्रदत्तम् इति वा” इति बहुधा व्युत्पादितः ॥ गतम् अन्यत् ॥

अष्टमी ॥

सोमो मा सौम्येनावतु प्राणार्यापानायार्युषे वर्चस ओजसे
तेजसे स्वस्तये सुभूतये स्वाहा ॥ ८ ॥

सोमः । मा । सौम्येन । अवतु । प्राणार्य । अपानार्य । आयुषे । वर्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुभूतये । स्वाहा ॥ ८ ॥

सोमो देवः मा मां सौम्येन सोमत्वसंपादकेन धर्मेण जगदाप्यायन-
कारित्वादिधर्मेण अवतु । शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

नवमी ॥

भगो मा भगेनावतु प्राणार्यापानायार्युषे वर्चस ओजसे
तेजसे स्वस्तये सुभूतये स्वाहा ॥ ९ ॥

भगः । मा । भगेन । अवतु । प्राणार्य । अपानार्य । आयुषे । वर्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुभूतये । स्वाहा ॥ ९ ॥

[भगो देवः मा मां भगेन भगवत्संपादकेन धर्मेण ऐश्वर्यादिकारित्व-
धर्मेण अवतु । शिष्टं गतम् ॥]

दशमी ॥

मरुतो मा गृणैरवन्तु प्राणार्यापानायार्युषे वर्चस ओजसे तेजसे
स्वस्तये सुभूतये स्वाहा ॥ १० ॥

मरुतः । मा । गृणैः । अवन्तु । प्राणार्य । अपानार्य । आयुषे । वर्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुभूतये । स्वाहा ॥ १० ॥

मरुतः अदित्या उत्पत्त्या रुद्रेण पुत्रत्वेन परिगृहीता एकोनपञ्चाशत्सं-
ख्याकाः सप्तगणा देवाः । ते मां गणैः स्वर्गणैः संपलक्ष्यैः अवन्तु ॥

इति पञ्चमेनुवाके द्वादशं सूक्तम् ॥

पञ्चमोऽनुवाकः समाप्तः ॥

घष्ठेनुवाके नव सूक्तानि । तत्र “प्रजापतिष्टा” इति प्रथमसूक्तेन
 “मारुद्गणीं बलकामस्य प्रयुञ्जीत” इति [न०क० १७] विहितायां मा-
 रुद्गण्याख्यायां महाशान्तौ अस्तृताख्यमणिम् अभिमन्य वधीयात् । सू-
 त्रितं हि नक्षत्रकल्पे । “आयुषोसिं प्रतरणम् [१९. ४४] इत्याञ्जनं नै-
 र्धत्याम् । प्रजापतिष्टा वधात् [१९. ४६] इति त्रिवृतं मारुद्गण्याम्” इति
 [न०क० १९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

प्रजापतिष्टा वधात् प्रथममस्तृतं वीर्यायि कम् ।

तत् ते वधाम्यायुषे वर्चसे ओजसे च बलाय चास्तृतस्त्राभि रक्षतु ॥ १ ॥

प्रजापतिः । त्वा । वधात् । प्रथमम् । अस्तृतम् । वीर्यायि । कम् ।

तत् । ते । वधामि । आयुषे । वर्चसे । ओजसे । च । बलाय । च । अस्तृ-

तः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ १ ॥

अत्र सूक्ते अस्तृताख्यो मणिः स्तूपते । अस्तृतस्त्राभि रक्षतु इति च-
 रमपादे सर्वत्र युष्मच्छब्देन अस्तृतमणिधारकः पुरुषोभिधीयते । प्रजापतिः
 प्रजानां पालकः सर्वजगद्धिधाता देवः प्रथमम् सृष्ट्वादौ मणिधारकेभ्यः
 पूर्वं वा अस्तृतम् परैरबाधितम् एतत्संज्ञकं त्वां त्वां वधात् धारयामास ।
 त्रिवृन्मणिरेव वा अतिशयितप्रभावत्वाद् अस्तृतसंज्ञया उच्यते । किमर्थम् ।
 वीर्याय वीरकर्मणे पराभिभवनसामर्थ्याय तल्लब्धुम् । ॥ “क्रियार्थो-
 पपदस्य” इति चतुर्थी ॥ कम् इति षदपूरणः । ॥ प्रजाप-
 तिष्टेत्यत्र “युष्मत्तत्तत्तुःपु०” इति सांहितिको मूर्धन्यादेशः ॥ उ-
 त्तरार्धेन मणिधारक उच्यते । तत् । ॥ सुपो लुक् लिङ्गव्यत्ययो
 वा ॥ तम् अस्तृताख्यं मणिम् हे मणिधारक ते तव । अङ्ग
 इति शेषः । वधामि धारयामि पुरोहितोहं कर्ता । किमर्थम् । आयुषे

१ So P P J.

1 S' आयुषो हि प्रतरण इत्या०. 2 S' तं for त्रिवृतं. 3 S' तत्तत् for त्वा त्वां. 4 S' तं
 लुप्त्वं. 5 S' ते after मणि.

आयुरादिलाभाय । ॥ सर्वत्र पूर्ववच्चतुर्थी । समुच्चयार्थौ चकारौ ॥ । आ-
युषे चिरकालजीवनाय । वर्चसे दीप्त्यै । ओजसे शरीरबलम् ओजः
शरीरधारकोष्ठमो धानुर्वा ओजः तस्यै । बलाय मृत्यादिसमृद्धिरूपाय
बालबलाय ॥ अस्तृतः । ॥ स्तृन् हिंसायाम् । कर्मणि क्तप्रत्य-
यः ॥ । पूर्व प्रजापतिना धारितः इदानीं तया धार्यमाणः शत्रुभि-
रवाधितः परोपद्रवनिर्हारकः अस्तृताख्योयं मणिः त्वा त्वां धारकम्
अभि रक्षतु अभितः सर्वतः पालयतु ॥

द्वितीया ॥

ऊर्ध्वंस्तिष्ठतुं रक्षन्प्रमादमस्तृतेमं मा त्वा दभन् पुण्यो यातुधानाः ।
इन्द्र इव दस्यूनव धूनुष्य पृतन्यतः सर्वाँञ्छून् वि षहुस्वास्तृतस्त्राभि
रक्षतु ॥ २ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठतु । रक्षन् । अग्रमादम् । अस्तृतेः । इमम् । मा । त्वा । द-
भन् । पुण्येः । यातुधानाः ।

इन्द्रः इव । दस्यून । अव । धूनुष्य । पृतन्यतः । सर्वाँन् । शत्रून् । वि ।
सहृस्व । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ २ ॥

हे अस्तृत एतत्संज्ञक मणे भवान् अग्रमादम् प्रमादः अनवधान-
ता । ॥ हर्षार्थान्माद्यतेर्षम् ॥ । न विद्यते अनवधानं यस्मिन्
रक्षणाकर्मणि सावधानं यथा तथा इमे त्वद्वारकं रक्षन् पालयन् । अ-
ग्रमादम् इति इमम् इत्यस्य विशेषणं वा । अवहितम् । त्वद्वारणे इति
शेषः । तं रक्षन् । ॥ हेत्वर्थे शत्रुप्रत्ययः ॥ । रक्षणाहेतोः ऊ-
र्ध्वः उन्नतः उन्मुखः सर्वदा जागरूकः तिष्ठतु । भवद्योगे प्रथमपुरुषः ।

1 A B C D K K R S V तिष्ठतु रक्षन्. Dc तिष्ठतु रक्षन् changed to तिष्ठन् रक्षन्. C-
तिष्ठतु रक्षन्. P P J तिष्ठतु. We with Sajan. 2 A B C D R C- पृतन्यतः. S' पृतन्य-
तः. Dc पृतन्यतः changed to पृतन्यतः. P J पृतन्यतः. We with K K V P. 1 P P J
मल्लम्. The emendation is ours.

1 S' हर्षार्थान्मायात् for हर्षार्थान्.

शस्त्रादिकृतवाधा । निहननं नाम प्राणवियोजनम् इति विवेकः । प्रहरन्तः प्रकर्षेण शस्त्रादिभिर्वाधमानाः निघ्नन्तः नितरां हिंसन्तो मारयन्तः । ॥ उभयत्र हेत्वर्थः शत्रुप्रत्ययः ॥ । प्रहरणानिहननाच्च हेतोः न तस्तिरे [न] तस्तिरिरे नाच्छादितवन्तः । यद्वा प्रहरन्तो निघ्नन्तोपि शत्रवः न तस्तिरिरे न जिहिंसुः । मणिरेव कर्म । अस्तृतमणेः अस्तृतनामनिर्वचनम् अनेन क्रियते । यतः शत्रवः उक्तलक्षणा इमं मणिं न तस्तिरिरे बाधितुं नावृण्वन् न जिहिंसुर्वा अतः अंस्य अस्तृतनाम संपन्नम् । ॥ स्तृञ् ह्यादने स्तृञ् हिंसायाम् इति वा । उभयविधाद् धातोश्चान्दसे लिटि “लिटस्तृञ्योरेशिरेच्” इति इरेजादेशः । वर्णलोपश्चान्दसः ॥ इन्द्रः तस्मिन् एवं शत्रुभिरनावृते अहिंसिते अस्तृताख्ये मणौ अन्तः मध्ये चक्षुः शत्रुदर्शनसामर्थ्यं प्राणम् बलहेतुम् अपो अपि च बलम् प्राणसामर्थ्यं वीर्यं परि यत् पर्यगमयत् परिपूरितवान् । स्थापितवान् इत्यर्थः ॥ अस्तृतस्त्राभि रक्षतु इति पूर्ववत् । एवम् उक्तविधः अस्तृताख्यमणिस्त्रा धारकं रक्षतु इति तस्यार्थः ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रस्य त्वा वर्मेणा परि धापयामो यो देवानामधिराजो बभूव ।

पुनस्त्रा देवाः प्र णयन्तु सर्वेस्तृतस्त्राभि रक्षतु ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य । त्वा । वर्मेणा । परि । धापयामः । यः । देवानाम् । अधिराजः । बभूव ।

पुनः । त्वा । देवाः । प्र । णयन्तु । सर्वे । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ४ ॥

हे मणे त्वा त्वाम् इन्द्रस्य वर्मेणा कवचेन परि धापयामः परित आगृण्मः । इन्द्रवर्माच्छादितं कुर्मः । इन्द्रस्य प्रभावातिशयं द्योतयितुं विशिनष्टि । यो देवानाम् द्योतमानानां द्युस्थानानां सर्वेषाम् अवराणाम् अधिराजः अधिपतिर्वभूव । ॥ “राजाहःसखिभ्यष्टच्” इति राजशब्दात् तत्पुरुषे टच् समासान्तः ॥ किं च हे मणे त्वा

1 'प्राणवियोजनं नामाजनमिति विवेकः.

3 S' नि निरु

2 S' प्रहरणानि अन्यत्र हेतो न निरस्तिरे.

त्वाम् इन्द्रवर्माच्छादितम् देवाः इन्द्रस्वामिकाः सर्वे पुनः प्र णयन्तु स्व
स्वकार्यसिद्ध्यर्थं स्वस्वकवचैः परिधापनार्थं प्रकर्षेण स्वसमीपं प्रापयन्तु
एवम् इन्द्रवर्मणा परिहितः सर्वैर्देवैश्च अनुगृहीतः अस्तृताख्यो मणि
त्वा त्वां मणिधारकम् अभि रक्षतु ॥

पद्यमी ॥

अस्मिन् मृणावेकशतं वीर्याणि सहस्रं प्राणा अस्मिन्स्तृते ।

व्याघ्रः शत्रून्भि तिष्ठ सर्वान् यस्तां पृतन्यादधरः सो अस्त्वस्तृतस्त्वामि
रक्षतु ॥ ५ ॥

अस्मिन् । मृणौ । एकऽशतम् । वीर्याणि । सहस्रम् । प्राणाः । अस्मिन् ।
अस्तृते ।

व्याघ्रः । शत्रून् । अभि । तिष्ठ । सर्वान् । यः । त्वा । पृतन्यात् । अधरः ।
सः । अस्तु । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ५ ॥

अस्मिन् अस्तृताख्ये मणौ एकशतम् एकोत्तरं शतम् । शतक्रतोरिन्द्रस्य
धर्मणावरणात् शतक्रतुसंवन्धीनि वीर्याणि शतसंख्याकानि । मणेः स्त्रीयं
वीर्यम् एकम् । एवम् एकोत्तरं शतम् । एतत्संख्याकानि वीर्याणि वीर-
कर्माणि सामर्थ्यानि विद्यन्ते । तथा अस्मिन् अस्तृते अहिंसिते परैः ए-
तत्संज्ञके मणौ सहस्रम् । अपरिमितवाची सहस्रशब्दः । सर्वैर्देवैरनुगृही-
तत्वात् तत्संवन्धिनः अपरिमिता बलहेतवः प्राणाः संपद्यन्ते । एवंवी-
र्यप्राणोपेतो मणिस्त्वं व्याघ्रः । लुप्तोपमम् एतत् । व्याघ्र इव अथ वा
व्याघ्रः व्याजिघ्रसीति व्याघ्रः । ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति कर्तारि क-
प्रत्ययः ॥ शत्रुगन्धं विशेषेण आजिघ्रन् सर्वान् शत्रून् अभि तिष्ठ
अभिलक्ष्य तिष्ठ । आजिघ्रन्तुं समर्थो भव । अभिभवेति यावत् । यः
शत्रुः त्वा त्वां मणिं प्रति पृतन्यात् योद्धुम् इच्छेत् स शत्रुः अधरो नि-

१ A B C D R C. अस्मिन्. S प्राण अस्मिन्स्तृते. De अस्मिन् changed to अस्मिन्. J अ-
स्मिन्. We with H K V P P.

१ S' व्याघ्रप्रतीति.

कृष्टः पराजितोस्तु । यद्वा व्याघ्र इत्यादिना मणिधारकः पुमान् प्रोत्सा-
ह्यते ॥ अस्तृत इति पूर्ववत् ॥

षष्ठी ॥

घृतादुल्लुप्तो मधुमान् पर्यस्वान्तसहस्रप्राणः शतयोनिर्वयोधाः ।

शंभूश्च मयोभूश्चोर्जस्वाश्च पर्यस्वाश्चास्तृतस्त्राभि रक्षतु ॥ ६ ॥

घृतात् । उल्लुप्तः । मधुमान् । पर्यस्वान् । सहस्रप्राणः । शतयोनिः ।

वयोऽधाः ।

शमऽभूः । च । मयऽभूः । च । उर्जस्वान् । च । पर्यस्वान् । च । अस्तृतः ।

त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ६ ॥

घृतात् । घृतेनेत्यर्थः । आज्येन चंलुप्तः ऊर्ध्वम् उपरिभागे लि-
प्तः । ॥ इकारस्य उकारोपजनरञ्जानन्दसः ॥ । मधुमान् मधु

माक्षिकं तद्वान् पर्यस्वान् पर्यः क्षीरं तद्वान् । ॥ “तसौ मावर्धे”

इति भसंज्ञकत्वात् पदसंज्ञानिवन्धनरुत्वाभावः ॥ । आज्यमधुक्षीरैलि-

प्तेसर्वाङ्ग इत्यर्थः । सहस्रप्राणः सर्वदेवानुगृहीतत्वात् तदीयापरिमितबलहे-

तुक[बल] इत्यर्थः । शतयोनिः ऐन्द्रवर्मपरिहितत्वेन तदीयशतसंख्याकवी-

र्योपेत इत्यर्थः । योनिशब्देन शत्रुसंगमननिमित्तं शत्रुवियोजनसाधनं वा

बलं विवक्ष्यते । ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्माद् औणादिको

निमित्तयः ॥ । यद्वा शतसंवासरजीवनवीर्येन्द्रियरूपफलहेतुत्वेन शत-

योनिरिति उक्तम् । श्रूयते हि । “शतायुः पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रियः”

इति [ऐ० ब्रा० ४. १९] । वयोधाः मणिधारकस्य पुरुषस्य अन्नं धारयिता

शंभूः सुखस्य भावयिता मयोभूः मय इति सुखनाम तस्य भावयिता ।

शंभयः शब्दाभ्यां शरीरं पुत्रादिगतं च सुखं विवक्ष्यते । यद्वा शं शान्तिः

१ B घृतादुल्लुप्तो. D घृतादुल्लुप्तो. We with A B C K K R De G. २ B C D K K V
De सहस्र प्राणः. S R C सहस्रप्राणः. P P J सहस्रम् प्राणः. We with A and Stryana's
commentary and text.

1 B प्रोत्साह्यते for प्रोत्साह्यते. 2 B' दुल्लुप्तः. 3 B' *लिप्तं for *लिप्तः.

सर्वोपद्रवनिवारणं तस्य भावयिता इत्यनेन अनिष्टनिवृत्तिः मयोभूरित्य-
नेन इष्टप्राप्तिर्विवक्ष्यते । ऊर्जस्वान् ऊर्जः अन्नं तद्वान् । ॥ ऊर्ज-
यतेः असुन् प्रत्ययः ॥ । अन्नस्य दाता । यद्वा ऊर्जस्विनः पुत्रा-
दयः ते पोष्यत्वेन यस्य सन्तीति । पयस्वान् पयः क्षीरादिकं तद्वान् त-
द्गदात्ता । ॥ परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः ॥ । एतादृशगुणविशिष्टः
अस्तृतः एतन्नामा मणिः त्वा त्वां धारकम् अभि रक्षतु अभितः सर्वतः
पालयतु ॥

सप्तमी ॥

यथा त्वमुत्तरोसौ असपत्नः सपत्नहा ।

सजातानामसद् वशी तथा त्वा सविता करोदस्तृतस्त्वाभि रक्षतु ॥ ७ ॥

यथा । त्वम् । उत्त० उत्तरः । असः । असपत्नः । सपत्न० हा ।

स० सजातानाम् । अ० असत् । व० वशी । त० तथा । त्वा । स० सविता । क० करोत् । अस्तृतः ।

त्वा । अभि । र० रक्षतु ॥ ७ ॥

अनेन मणिधारकस्य पुरुषस्य मणिप्रभावात् सर्वोत्तरत्वं शत्रुधर्पणसा-
मर्थ्यं च सर्वस्य मेरकः सविता करोत्विति आशास्यते । हे साधक त्वम्
उत्तरः उत्कृष्टः सर्वोत्तरो यथाऽसः भवेः । ॥ अस्तेः पञ्चमलकारे
अडागमः ॥ । असपत्नः अशत्रुः । शत्रूणाम् अत्यन्ताभावो विव-
क्षितः । सपत्नहा तथापि ये केचन सपत्ना उक्तच्छ्रेयुस्तेषामपि हन्ता
यथा भवेः । किं च सजातानाम् समानजातानां पुरुषाणां मध्ये वशी
वशीः सजातैस्तद्वान् असत् भवेत् । ॥ भवच्छब्दयोगे प्रथमपुरुषः
पुरुषव्यत्ययो वा ॥ । समानविद्यावयोविवक्षकर्मणः पुरुषा यथा त्वां
सेवेरन् तथा भवेरित्यर्थः । सविता सर्वस्य मेरको देवः तथा तेनो-
क्तप्रकारेण त्वा त्वां मणिवन्धकं करत् कुर्यात् । ॥ करोतेः पूर्व-
वद् अडागमः । यद्वा करोतेऽन्धान्दसे लुङि “कृमृदरुहिभ्यः” इति

१ P J अकुरुत्, though J originally read कुरुत्. P अकुरुत् ।

१ S' 'हिसिसितः for 'विशिष्टः अकुरुत्. २ S' त्वा त्वां.

लेः अङ् । “ऋदृशोडि गुणः” इति गुणः । “० अमाढ्योगेपि” इति अङ्भावः ॥ अस्तुतः एतन्नामा मणिस्त्वाम् अभि रक्षतु इति पूर्ववत् ॥

[इति] एकोनविंशे काण्डे पष्ठेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“आ रात्रि पार्थिवम्” इति सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् । “इषिरा योषा” इति सूक्तद्वयमपि अर्थसूक्तम् । अस्य सूक्तद्वयमुगलस्य रात्रीकल्पे राष्ट्रपस्याने जये च विनियोगः । “अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह” इति [प० ४. ३] प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । “आ रात्रि पार्थिवम् इषिरा योषेति सूक्ताभ्याम् अन्वारभ्य जपेत्” इति [प० ४. ४] । “पैष्टं रात्रिं कृत्वा चतुर्भिर्दीपकैरर्चयित्वा आ रात्रि पार्थिवम् इषिरा योषेति सूक्तद्वयेन रात्रिम् उपस्याय” इति [प० ४. ५] च । अर्थसूक्तद्वयेनेत्यर्थः ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरग्रायि धामेभिः ।

दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्तेते तमः ॥ १ ॥

आ । रात्रि । पार्थिवम् । रजः । पितुः । अग्रायि । धामेभिः ।

दिवः । सदांसि । बृहती । वि । तिष्ठसे । आ । त्वेषम् । वर्तेते । तमः ॥ १ ॥

हे रात्रि । ॥ “रात्रेभ्राजसौ” इति ङीष् । संयुद्धौ ह्रस्वः ॥ त्वया पार्थिवम् पृथिवीरूपम् । ॥ मन्त्रादेराकृतिगणत्वात् पृथिवीशब्दात् स्वार्थे अण् प्रत्ययः । व्यत्ययेन आद्युदात्तः ॥ रजः लोकः । “लोका रजांस्युच्यन्ते” इति यास्कः [नि० ४. १९] । यद्वा पार्थिवम् पृथिव्यां भवम् । ॥ उंसादित्वाद् अञ् प्रत्ययः । “क्षित्यादिर्नित्यम्” इति आद्युदात्तः ॥ रजः स्थानं पृथिवीसंबन्धिस्यलग्निरिन्द्रीसमुद्रादिकम् । पितुः । पितृशब्देन द्युलोकोभिधीयते । “द्यौः पिता पृथिवी माता” इति हि मन्त्रवर्णः [ति० ब्रा० ३. ७. ५. ४] । अथ तृतीयस्य स्वर्गलोकस्य पृ-

यगभिधानाद् मध्यमभूतान्तरिक्षलोको विवक्षितः । तस्य धामभिः स्यान्तैः सह । ॥ “वृद्धो यूना०” इति निपातनात् सहशब्दाभावेऽपि तृतीया ॥ अन्तरिक्षलोकेन सह आप्रापि आपूरि तल्लोकद्वयं तमसा आपूरि । ॥ प्रा पूरणे । कर्मणि लुङि चिण् । आतो युगागमः ॥ । तथा वृहती महती सर्वत्र व्यापिनी सती दिवः द्युलोकस्य तृतीयस्य सदांसि । ॥ सीदन्त्यत्रेति अधिकरणे सदेरसुन् ॥ । स्थानानि वि तिष्ठसे विशेषेण व्याप्नोषि । ॥ “समवप्रविभ्यः स्वः” इति तिष्ठतेरात्मनेपदम् ॥ । एवं लोकत्रयव्यापित्वेन त्वदीयेन [त्वेषम्] दीप्यमानं नीलवर्णं तमः अन्धकारः आ वर्तते सर्वम् आवृत्य तिष्ठति । अथ वा पृथिवीलोकाद् उत्थाय द्युलोकम् आवृणोति तस्माच्च पृथिवीम् इति तमःकैवल्यमेव वर्तते ॥

द्वितीया ॥

न यस्याः पारं ददंशे न योयुवद् विश्वमस्यां नि विंशते यदेजति ।

अरिंष्टासस्त उर्वि तमस्वति रात्रि पारमंशीमहि भद्रं पारमंशीमहि ॥२॥

न । यस्याः । पारम् । ददंशे । न । योयुवत् । विश्वम् । अस्याम् । नि ।

विंशते । यत् । एजति ।

अरिंष्टासः । ते । उर्वि । तमस्वति । रात्रि । पारम् । अशीमहि । भद्रं ।

पारम् । अशीमहि ॥ २ ॥

यस्या रात्रेः पारम् परतीरम् अन्तो न ददंशे न दृश्यते अस्याम् अनपच्छिन्नायां लोकत्रयव्यापिन्यां रात्र्यां विश्वम् चराचरात्मकं जगद् योयुवत् न विभजमानं विभक्तं नासीत् किं तु विश्वम् एकाकारमेवाभूत् । ॥ यौतेर्भङ्गुन्तात् शतरि ङित्वाद् गुणाभावे उवह् आदेशः । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ । यञ्जगत् एजति कम्पते । ॥ एज् कम्पने । लटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ । प्रा-

णिजातं [तद्] अस्यां नि विशते इतस्ततो गन्तुम् असमर्थं सत् तत्रत-
त्रैव निविष्टं निद्राणं भवति । यद्वा । ॥ एजतेः शत्रुप्रत्ययः ॥ । ए-
जमाने कम्पमाने इतस्ततः संचलति यत् । ॥ सप्तम्या लुक् ॥ । य-
स्मिन् तमसि नि विशते विभक्तत्वेन अपरिदृश्यमानं विश्वं तत्रतत्रैव
संविशति । ॥ विश प्रवेशने । “नेर्विशः” इति आत्मनेपदम् ॥ । हे
उरिषि प्रभूते । ॥ “वोतो गुणवचनात्” इति उरुशब्दाद् डीप् ॥ । प्र-
भूते सर्वलोकव्यापिनि हे तमस्वति बहुलान्धकारवति । ॥ भूमाप्ये
मतुप् प्रत्ययः । “तसौ मतप्ये” इति भसंज्ञत्वात् षदसंज्ञानिवन्धनरुत्ता-
भावः ॥ । हे रात्रि ते तव पारम् परतीरम् अन्तम् अरिष्टासः
अरिष्टाः । ॥ रिशतेर्हिंसार्थात् कर्मणि क्तप्रत्ययः ॥ । सर्पव्याम-
चोरप्रभृतिभिरबाधिताः सन्तः वयम् अशीमहि प्राप्नुयाम । हे भद्रे
भन्दनीये कल्याणरूपे त्रेयस्करि वा रात्रि पारम् अशीमहि पारम् अ-
वधिम् अशीमहि । आदरार्था पुनरुक्तिः । ॥ अश्रोतेर्लुङि विकर-
णस्य लुक् ॥ ॥

तृतीया ॥

ये ते रात्रि नृचक्षसो द्रष्टारो नवतिर्नव ।

अशीतिः सन्त्यष्टा उतो ते सप्त सप्ततिः ॥ ३ ॥

ये । ते । रात्रि । नृचक्षसः । द्रष्टारः । नवतिः । नव ।

अशीतिः । सन्ति । अष्टौ । उतो इति । ते । सप्त । सप्ततिः ॥ ३ ॥

अत्र सार्धमन्त्रद्वयेन सर्वलोकव्यापिन्या रात्रेः प्रभावस्य द्रष्टारो गण-
देवा उच्यन्ते । हे रात्रि ते तव संवन्धिनां महिम्नाम् इति शेषः ।
नृचक्षसः नृणां कर्मफलस्य द्रष्टारो नृयोत्तरनवतिसंख्याका ये गणदेवा

१ A यत् for ये. २ A B C D R Gs अशीतिः सन्त्यष्टा उतो ते सप्त सप्ततिः. S अशीतिः
सन्त्यष्टा उतो ते सप्त सप्तति. Do अशीतिः सन्त्यष्टा उतो ते सप्त सप्तति. We with K R V P
except that they have सन्त्यष्टा (P P J संति). ३ P P J नवतीः १. ४ P J अशीतिः १.
We with P. ५ P J सप्त १. We with P.

1 S' यजतेः for पद्यते.

त्रयो दशतः परिमाणम् अस्य विंशत् । एवं परिमाणार्थे पूर्वसूत्रेण प-
ष्ट्यादिशब्दा निपातिताः ॥

पञ्चमी ॥

द्वौ च ते विंशतिश्च ते रात्र्येकादशावमाः ।

तेभिर्नो अद्य पायुभिर्नुं पाहि दुहितर्दिवः ॥ ५ ॥

द्वौ । च । ते । विंशतिः । च । ते । रात्रि । एकादश । अवमाः ।

तेभिः । नः । अद्य । पायुभिः । नुं । पाहि । दुहितः । दिवः ॥ ५ ॥

हे रात्रि विभावरी ते तव द्वौ विंशतिः द्वाधिकविंशतिसंख्याका ये
गणदेवा द्रष्टारः सन्ति । परस्परसमुच्चयार्थं चकारौ । ॥ त्रयोर्दश-
तोर्विन्भावः शतिश्च माययः । द्वौ दशतौ परिमाणम् अस्य विंशतिः ।
अत्र नवत्पादयो विंशतिपर्यन्ताः शब्दाः संख्येयवचनाः ॥ तथा
अवमाः संख्यातो निकृष्टा न्यूना एकादश एकश्च दश च एकोत्तरदश-
संख्याका ये गणदेवास्त्वदीयव्याप्तिद्रष्टारः सन्ति । ॥ एकश्च दश चेति
ब्रुवन्ते “संख्या” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ हे दिवो दुहितः द्युलो-
कस्य पुत्रि । आलोकामावे रात्रिः आकाशाद् आपतन्तीव दृश्यते अतो रा-
त्रिर्द्युलोकस्य पुत्रीत्यभिधीयते । ॥ “परमपि च्छन्दसि” इति षष्ठ्यन्तस्य
आमन्त्रिताङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ए-
वंविधे हे रात्रि त्वम् अद्य इदानीं नु क्षिप्रं तेभिः पूर्वमन्त्रोक्तैर्नवनव-
त्पादिभिः एकादशान्तैस्त्वदीयव्याप्तिदर्शकैः पायुभिः रक्षकैः । ॥ कृ-
वापाजिमि० [उ० १. १] इति पातेः उण् माययः ॥ गणदेवैर्नः
अस्मान् पाहि रक्ष ॥

रक्षा मार्किर्नो अघशंस ईशत् मा नो दुःशंस ईशत् ।

मा नो अद्य गवां स्तेनो मार्वीनां वृक ईशत् ॥ ६ ॥

१ A B C D K K R S̄ V P P̄ J न for दु. We with Sāyana. २ K K̄ V Dc Cc दु-
द्विर्दिवः, D दुहितर्दिवः, S̄ दुहितर्दिवः, P̄ दुहितः । दिवः । P J दुहितः । दिवः । We
with A B C.

1 S' पद्मावद्भावात् for *वद्भावात्.

माश्वानां भद्रे तस्करो मा नृणां यातुधान्यः ।

परमेभिः पृथिभि स्तेनो धावतु तस्करः ।

परेण दुत्वती रज्जुः परेणाघायुरर्षतु ॥ ७ ॥

रक्षः । माकिः । नः । अघशंसः । ईशत । मा । नः । दुःशंसः । ईशत ।

मा । नः । अद्य । गवाम् । स्तेनः । मा । अर्वीनाम् । वृकः । ईशत ॥ ६ ॥

मा । अश्वानाम् । भद्रे । तस्करः । मा । नृणाम् । यातुधान्यः ।

परमेभिः । पृथिभिः । स्तेनः । धावतु । तस्करः ।

परेण । दुत्वती । रज्जुः । परेण । अघयुः । अर्षतु ॥ ७ ॥

षष्ठी ॥ त्रिपदेयम् ऋक् । हे रात्रि रक्ष पालय नः अस्मान् । रक्षणं नाम परकृतवाधापरिहारः । तद् आह । अघशंसः अघं पापं हिं-
सालक्षणं तत् शंसति कथयतीति अघशंसः त्वाम् अहं हन्मि इत्येवं-
वादी । अघेन पापेन क्रूरेण शस्त्रादिना शंसति हिनस्तीति वा अघ-
शंसः । ॥ शस हिंसायाम् इति धातुः ॥ एतादृशो माकिः न
कञ्चनापि नः अस्माकम् ईशत मा ईष्टाम् । ॥ माकिरिति निपात-
समुदायः । तत्र मा इति निपातः क्रियापदेन संबध्यते । किशब्दः कञ्च-
नेत्यर्थं कथयन् अघशंसेन संबध्यते ॥ हिंसकः कञ्चनापि अस्मान्
वाधितुम् ईश्वरः समर्थो मा भवत्वित्यर्थः । ॥ ईश ऐश्वर्ये । अ-
स्मात् “स्मोहरे लङ् च” इति स्मोहरत्वाभावेपि मरडि उपपदे लङ् ।
“बहुलं ह्रस्वति” इति शपो लुगभावः ॥ तथा दुःशंसः दुष्टं
दुर्चचनस्य कथयिता दुष्टं वा हिंसिता शत्रुः नः अस्माकं मा ईशतेति
पूर्ववद् योज्यम् ॥

सप्तमी ॥ हे रात्रे स्तेनः चोरः अद्य इदानीं नः अस्मदीयानां ग-
वाम् । मा ईशतेति क्रियानुपङ्गः । गवापहर्ता मा भवतु । वृकः वृकति

। A B C D धावतु तस्करः । S धावतु तस्करः । J तस्करः । changed from तस्करः. We
with K V Dc C P P. २ P भद्रे । J भद्रे । changed from भद्रे । We with P.

। S' अस्माकं मेयात् for अस्माकम् ईशत.

आदत्त इति धृक् आरण्यश्वा । ॥ इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः ॥ अ-
वीनाम् अविजातीयानां पशूनां मा ईशत बलाद् अपहर्तुं शक्नो मा
भवतु । हे भद्रे भन्दनीये रात्रि तस्करः तत् प्रसिद्धम् अनर्थजातं करोतीति
तस्करश्चोरः । ॥ “तद्वृहतोः करपत्योः” इति चोरेभिधेये तच्छ-
ब्दस्य सुडागमः तशब्दलोपश्च ॥ अश्वानाम् अस्मदीयानां तुरंग-
माणाम् । मा ईशतेत्यनुपङ्गः । तथा नृणाम् नेतृणां कर्मसु व्याप्रियमा-
णानां पुत्रभृत्यादीनाम् । ॥ “नृ च” इति दीर्घस्य विकल्पितत्वाद्
अत्र दीर्घाभावः ॥ यातुधानां यातवो यातनाः पीडा धीयन्ते
विधीयन्ते जनानाम् एभिः । ॥ इति करणे ल्युट् ॥ यातूनां
धातारो वा । ॥ “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् ॥ ई-
दृशः पिशाचादयो मा ईशत नृणां वापका मा भवन्तु ॥

अष्टमी ॥ स्तेनतस्करयोरेको यौगिकः । तद् धनापहरणादिकं करो-
तीति तस्करः तादृशस्तेनश्चोरः परमेभिः अतिदूरैः पश्चिभिर्मार्गैः साधनै-
र्धावतु शीघ्रं गच्छतु फलायताम् । तदीयोपस्थानबलाद् अस्मदभिमुखश्चोरो
व्याकुलः सन् अतिदूरं देशं गच्छतु । ॥ सतैर्वेगितायां गतौ धावा-
देशः ॥ तथा दन्वती दन्तयती । ॥ “छन्दसि च” इति द-
न्तशब्दस्य दन्तावः । “क्षयः” इति मनुष्यो वत्सम् ॥ रज्जुः रज्जु-
वद् आयतः सर्पादिः परेण अतिदूरेण मार्गेण धावतु । तथा अपायुः
अपं पापं हिंतालक्षणं परस्य इच्छतीति अपायुः । ॥ “छन्दसि
परेच्छामामपि” इति क्यच् । “अश्वापस्यात्” इति आत्त्वम् । “क्या-
च्छन्दसि” इति उग्रप्रत्ययः ॥ एवंविधो बाधकः परेण दूरेण अर्पतु
गच्छतु । ॥ ऋषी गतौ । भीवादिकः ॥

नवमी ॥

अर्धं रात्रि तृष्टधूममशीर्षाणमहिं कृणु ।

हनु त्वक्स्य जम्भेयास्तेन तं द्रुषदे जहि ॥ ८ ॥

१ A B O D K R S V Dc अर्धं. P P J अर्धं. We with G. २ A O D S Dc जम्भायां.
Dc जम्भायां. P J जम्भायां. We with B K R V P.

1 S' तादृशेन चोरः for तादृशस्तेनश्चोरः. 2 S' तदीयोप for तदीयोप.

अथ । रात्रि । तृष्टधूमम् । अशीर्षाणम् । अहिम् । कृणु ।

हनू इति । वृकस्य । जम्भयाः । तेन । तम् । द्रुष्टपदे । जहि ॥ ८ ॥

अथ अथ । अपि चेत्यर्थः । हे रात्रि तृष्टधूमम् । ॥ अत्रिष पि-
पासायाम् । अस्माद् “गत्यर्थाकर्मक” इति कर्तरि क्तः । अत्र पि-
पासायेन तृषिणा तज्जन्या आर्तिर्विचक्ष्यते ॥ । आर्तिकारी धूमः वि-
षज्वालाधूमः निश्वासधूमो वा यस्य तं परोपद्रवकारिविषज्वालापरिवृतम्
अहिम् सर्पम् अशीर्षाणम् अशिरस्कं कृणु कुरु । विषपरीतम् अहेः शि-
रश्चिह्नन्हीत्यर्थः । ॥ “शीर्षश्चन्द्रसि” इति शिरसः शीर्षभावः ॥ किं
च वृकस्य अजादिप्रभृतीनाम् अपहर्तुः आरण्यशुनो हनू मुखस्य अस्तः
स्पूलदन्तयुक्तौ पाश्र्वा पश्चादानसाधनभूतौ [जम्भयाः] जम्भयेः । ॥ ज-
म्भिहिंसाकर्मा । अभिजृम्भी गात्रविनामे । अस्माद्वेष्टि आडागमः ॥ । तेन
यतो हनू निर्मर्दिनौ तेन कारणेन तं निष्पिष्टहनुकं वृकं द्रुपदे द्रु-
र्दुमः तस्य पदे स्थाने जहि घातय । द्रुपदे इति रात्रेर्विशेषणं वा ।
[द्रुः] सर्वतोभिद्रवणम् अभिद्रवणसाधनपादयुक्ते सर्वतो व्यापिनि रात्रि
तं जहीति । ॥ हन्तेर्लोठि “हन्तेर्जः” इति जादेशे “असिञ्चवद्
अत्रा भात्” इति जादेशस्य असिद्धत्वात् हेर्लुक् न भवति ॥

दशमी ॥

त्वयि रात्रि वसामसि स्वपिप्यामसि जागृहि ।

गोभ्यो नः शर्म यच्छाश्वेभ्यः पुरुषेभ्यः ॥ ९ ॥

त्वयि । रात्रि । वसामसि । स्वपिप्यामसि । जागृहि ।

गोभ्यः । नः । शर्म । यच्छ । अश्वेभ्यः । पुरुषेभ्यः ॥ ९ ॥

हे रात्रि त्वयि । देवताभिप्रायेण अधिकरणत्वं त्वत्कृतरक्षणनिमित्ते वा ।

१ A B C D S C's वसामसि. P वसामसि. L We with Dc, and P P J which read स्व-
पि. २ A B C D S C's 'सि जागृहि. K K V Dc 'सि जागृहि. P J जागृहि. P जागृहि. ३
J स्वपिप्याम्. अस्ति. P P स्वपिप्याम्. अस्ति. ४

१ S' विष्वासधूमो. २ S' शीर्ष चन्द्र°. ३ Sāyana's text, however, is : दनु वृकस्य
जम्भापासेन &c. ४ S' repeats तं before वृकं.

वसामसि वसामः । एकत्र निवसामः । न केवलं निवासमात्रं किं तु स्वपिष्यामसि स्वप्स्यामः । निद्रां करिष्यामः । ॥ उभयत्र “इदन्तो मसिः” । स्वपेर्व्यत्ययेन इडागमः ॥ पुत्रमित्राद्यपेक्षया बहुवचनम् । यद्वा त्वयि अस्मदीयं सर्वं भारं निधायेति शेषः । वसामः स्वप्स्यामश्च । त्वं तु जागृहि । अस्मान् रक्षितुम् अवहिता भव । ॥ जागृ निद्राक्षये । आदादिकः ॥ न केवलम् अस्मद्रक्षणे जागरिता किं तु नः अस्माकं गोभ्यः गोष्ठे निवसन्नाः अग्नेभ्यः पुरुषेभ्यश्च गृहे निवसन्नाः शर्मं सुखं यच्छ । यथा निद्राणास्ते तच्च पारं क्षेमेण प्राप्नुयुस्तथा कुर्वित्यर्थः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके त्रितीयं सूक्तम् ॥

“अथो यानि च” इति सूक्तस्य राज्ञीकल्पे रात्र्युपस्थाने जपे च विनियोगः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः ॥ तत्र प्रथमा ॥

अथो यानि च यसां ह यानि चान्तः परीणहि ।

तानि ते परि दधसि ॥ १ ॥

रात्रि मातरूपसे नः परि देहि ।

उवा नो अहे परि ददात्वहस्तुभ्यं विभावरि ॥ २ ॥

। A अथो यानिचयसां ह यानि घातः परीणहि ।.....दधसि ।

B D B अथो यानिचयसां ह यानि घातः परीणहि ।.....दधसि ।

। K K अथो यानिचयसां आह यानि घातः परीणहि ।.....दधसि ।

Cs अथो यानिचयसां आह यानि घातः परीणहि ।.....दधसि ।

V अथो यानिचयसां अह यानि घातः परीणहि ।.....दधसि ।

Do अथो यानिचयसां आह (changed from ह) यानि घातः परीणहि ।..... दधसि (changed from दधसि) ।

P P J अथो इति । यानि । च । यसां । आह । यावद्देव (J यानि । या । changed to यावद्देव) । अंतः । परीणहि । (J changed to परि । णहि ।) । ... दधसि । Śāyana's text: अथो यानि च यसां ॥ यानि चान्तः परीणहि । तानि ते परि दधसि । There is doubtless corruption in चयसाह. Śāyana's interpretation only proves that the corruption is as old at least as his age. Ks read यानि चयसां हे for यानि च यसां ह. But I venture to think we have to restore the correct text by reading यानि च यामहे which would preserve the traditional accent and mean यानि च ईमहे यावामहे. यसाह is a very likely corruption of या म ह, first misread य सा ह and then य स ह which was easily mistaken for य सा ह.

अथो इति । यानि । च । यस्यै । ह । यानि । च । अन्तः । परिणहि ।
तानि । ते । परि । ददसि ॥ १ ॥

रात्रि । मातः । उपसे । नः । परि । देहि ।

उषाः । नः । अह्ने । परि । ददानु । अहः । तुभ्यम् । विभावरि ॥ २ ॥

[प्रथमा] ॥ पूर्वमन्ते गवादयो विशेषेण उक्ताः । अत्र तु उक्तान्य-
नुक्तानि वा बहिष्ठानि गृहवर्तीनि च संग्रहेणाह । अथो अपि च यस्यै
यस्य मम संबन्धीनि बहिष्ठानि गोचरप्रदेशे अनावृतदेशे वर्तमानानि
यानि वस्तूनि वर्तन्ते । यानि च परीणहि परितो नञ्छे परिश्रिते गृ-
हादौ अन्तः मध्ये यानि वर्तन्ते । ॥ परस्परसमुच्चयार्थं चकारौ ।
परिपूर्वाद् नहेः क्तिप् “नहिवृत्तिवृषि” इत्यादिना उपसर्गस्य दी-
र्घः ॥ परीणच्छब्दो गृहवाची तैत्तिरीयके समास्त्रायते । “तमसीव
वा एषोन्तश्चरति यः परीणहि” इति [तै० ब्रा० ३. २. ४. ७] । तानि
प्रकाशानि अमकाशानि द्विविधानि वस्तूनि ते तुभ्यं परि ददसि । रक्ष-
णार्थं दानं परिदानम् । रक्षितुं प्रयच्छामः । ॥ पूर्ववद् “इदन्तो
मसिः” ॥ हे मातः मातृवत्परिपालयित्रि हे रात्रि नः अस्मान् उ-
पसे त्वत्तमनन्तरभाविने प्रभातकालाय परि देहि रक्षणार्थं प्रयच्छ । ह-
श्चब्दः पूरणः । तव पारम् उषःकालपर्यन्तं सुखेन अस्मान् प्रापयेत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥ द्विपदा । उषाः उषःकालः सूर्योदयसमीपयतीं समयः अह्ने
सूर्यप्रकाशवते उषःकालानन्तरभाविने प्रातःसंगवमध्याह्नापराहसायाह्नरू-
पाय दिवसाय नः अस्मान् परि ददानु । उषःकालो दिवससमाप्तिपर्यन्तम्
अस्मान् रक्षत्वित्यर्थः । हे विभावरि रात्रि । ॥ भा दीप्तौ । वि-
पूर्वाद् “आतो मनिन्” [इति] क्तिप् । “वनोर च” इति ङीप् ।
नकारस्य च रेफः ॥ अहः उक्तलक्षणोपेतः अहःकालश्च तुभ्यं
नः परि ददानु । एवं पुनःपुनरावर्तमानी अहोरात्रौ अस्मान् रक्षताम्
इत्यर्थः ॥

१ See foot-note on the previous page. २ So P P J, and not विभावरि ।

1 S' दस्तमानानि for वर्तमानानि. 2 ■ °वृधि°. 3 S' तमसी for तमसीय.

वसामसि वसामः । एकत्र निवसामः । न केवलं निवासमात्रं किं तु स्वपिष्यामसि स्वप्स्यामः । निद्रां करिष्यामः । ॥ उभयत्र “इदन्तो मसिः” । स्वपेर्व्यत्ययेन इडागमः ॥ पुत्रमित्राद्यपेक्षया बहुवचनम् । यद्वा त्वयि अस्मदीयं सर्वं भारं निधायेति शेषः । वसामः स्वप्स्यामश्च । त्वं तु जागृहि । अस्मान् रक्षितुम् अवहिता भव । ॥ जागृ निद्राक्षये । आदादिकः ॥ न केवलम् अस्मद्रक्षणे जागरिता किं तु नः अस्माकं गोभ्यः गोष्ठे निवसन्न्यः अश्वेभ्यः पुस्वेभ्यश्च गृहे निवसन्न्यः शर्म सुखं यच्छ । यथा निद्राणास्ते तव पारं क्षेमेण प्राप्नुयुस्तथा कुर्वित्यर्थः ॥

[इति] षष्ठेमुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अपो यानि च” इति सूक्तस्य रात्रीकल्पे रात्र्युपस्थाने जपे च विनियोगः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः ॥ तत्र प्रथमा ॥

अपो यानि च यसां ह यानि चान्तः परीणहि ।

तानि ते परि ददासि ॥ १ ॥

रात्रि मातरुषसे नः परि देहि ।

उपा नो अहे परि ददात्वहस्तुभ्यं विभावरि ॥ २ ॥

१ A अपो यानिचयसां ह यानि चान्तः परीणहि ।.....दधसि ।

B D K अपो यानिचयसां ह यानि चान्तः परीणहि ।.....दधसि ।

O K K अपो यानिचयसां ह यानि चान्तः परीणहि ।.....दधसि ।

Cs अपो यानिचयसां ह यानि चान्तः परीणहि ।.....दधसि ।

V अपो यानिचयसां ह यानि चान्तः परीणहि ।.....दधसि ।

Do अपो यानिचयसां ह (changed from ह्) यानि चान्तः परीणहि ।..... दधसि (changed from दधसि) ।

P P J अपो इति । यानि । च । यसां । माह । यान्द्वय (J यानि । वा । changed to यान्द्वय) । संतः । परीणहि । (J changed to परि । षुहि ।) । ... दधसि । Sāyana's text: अपो यानि च यसां ह यानि चान्तः परीणहि । तानि ते परि ददासि । There is doubtless corruption in चयसां ह. Sāyana's interpretation only proves that the corruption is as old at least as his age. Rw read यानि चयामहे for यानि च यसां ह्. But I venture to think we have to restore the correct text by reading यानि च यामहे which would preserve the traditional accent and mean यानि च ईमहे यामामहे. यसां ह् is a very likely corruption of य म ह्, first misread य स ह् and then य स ह् which was easily mistaken for य सा ह्.

सा उक्तलक्षणोपेता भरद्वाजेन विदितप्रभावा रात्रिः नः अस्माकं विद्मे
पशुपुत्रादिरूपे धने । अधिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी । वित्तविषये अधिकं
वा जाग्रति जागर्तु । रक्षणार्थम् अवहिता भवतु । ॥ जागर्तेर्लेटि
अडागमः । गुणाभावश्छान्दसः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इषिरा योषा” इति सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् । रात्रीकृत्ये पुरोहित-
कर्तव्ये रात्रीसमर्चनकर्मणि राज्युपस्थाने च अस्य सूक्तस्य विनियोगः ।
“अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह” इति [५०४.३] प्रक्रम्य
उक्तं परिशिष्टे । “आ रात्रिं पार्थिवम् [५९.४७] इषिरा योषा [५९.
४९] इति सूक्ताभ्याम् अन्वारम्भ जपेत्” इति [५०४.४] “पैष्टीं रात्रिं
“कृत्वा चतुर्भिर्दीपकैरर्चयित्वा आ रात्रिं पार्थिवम् इषिरा योषा इति सू-
“क्तद्वयेन रात्रिम् उपस्थाय” इति च [५०४.५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इषिरा योषा युवतिर्दमूना रात्री देवस्य सवितुर्भगस्य ।

अश्वद्वभा सुहवा संभृतश्रीरा पश्यौ द्यावापृथिवी महित्वा ॥ १ ॥

इषिरा । योषा । युवतिः । दमूनाः । रात्री । देवस्य । सवितुः । भगस्य ।

अश्वद्वभा । सुहवा । समभृतश्रीः । आ । पश्यौ । द्यावापृथिवी इति ।

महित्वा ॥ १ ॥

इषिरा एष्टव्या सर्वैः प्रार्थनीया । ॥ अजिरशिशिरं [७०१.५३] इ-
त्यादिबद् इपेः किंरच्प्रत्ययान्तत्वेन [७०१.५१] निपातनं द्रष्टव्यम् ॥ य-
द्वा । ॥ इप गतौ । औणादिक इक् प्रत्ययः । रो मत्वर्थीयः ॥ ग-
तिमती सर्वत्र व्यापनशीला युवतिः यौवनवती न कदाचिद् अवस्थान-
रम् आप्नवती अपक्षयरहिता दमूना दान्तमनाः सवितुः सर्वस्य मेरकस्य
भगस्य भजनीयस्य । ॥ भजतेः “पुंसि संज्ञायाम्” इति यः ॥ ए-

१ A B C V समृत for समृत°. We with D K S Dc C- V °भृतः । धीः । in the
pada. १ P F J omit the १००० १ So P F J, and not समृतः धीः ।

१ S' अय रात्रीकृत्ये for रात्रीकृत्ये. ॥ S' अथारम्भ. १ S' इत्.

णिषु । ॥ विषयसप्तमी ॥ । तद्विषये जाग्रति रक्षणार्थम् अवहिता भवन्ति । ये च सर्वान् गवाश्वादीन् पशून् रक्षन्ति रात्रौ भयहेतुभ्यः पालयन्ति । ते सर्वे नः अस्माकम् आत्मसु स्वशरीरे । तत्संवन्धिविवक्षया बहुवचनम् । अस्मदीयपुत्रमित्रादिषु विषये जाग्रति जागृत्युः । रक्षणार्थम् अवहिता भवेयुः । ते च नः अस्माकं पशुषु विषये जाग्रति जागृत्युः । ॥ अत्र लिङ्गर्थे लट् द्रष्टव्यः । जागृ निद्राक्षये । आदादिकः ॥

पृष्ठी ॥

वेदु वै रात्रि ते नाम घृताची नाम वा असि ।

तां तां भरद्वाजो वेदु सा नो विसेधि जाग्रति ॥ ६ ॥

वेद । वै । रात्रि । ते । नाम । घृताची । नाम । वै । असि ।

ताम् । ताम् । भरद्वाजः । वेदु । सा । नः । विसे । अधि । जाग्रति ॥ ६ ॥

हे रात्रि ते तव नाम नामधेयं वेद वेसि । ॥ “विदो लटो वा” इति मिषो णल् आदेशः ॥ । वैशब्दः प्रसिद्धौ । स्वेन ज्ञातं नामधेयं निर्दिशति घृताची नामेति । घृताची । ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः । अस्माद् भावे क्तः ॥ । घृतं दीप्तिम् अक्षतीति घृताची दीप्तिमती । ॥ घृतपूर्वाद् अक्षतेः क्तिन् । “अक्षतेश्चोपसंख्यानम्” इति ङीप् । “अचः” इति अकारलोपः । “चौ” इति दीर्घः ॥ । इति नाम असि । नामशब्दः प्रसिद्धौ । घृताचीति नाम्ना व्यवह्रियसं इत्यर्थः । वैशब्दः प्रसिद्धौ । ताम् उक्तनामिकां तां भरद्वाजः भरत् पोषकं वाजः अन्नं यस्य । ॥ भृञ् भरणे । भौवादिकात् शतृप्रत्ययः ॥ । एतन्नामा महर्षिः वेद जानाति । अत एव रात्रेर्भरद्वाजसंवन्धित्वं कान्त्यायन आह । “रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवम्” इति [सं अ० ६३] ।

१ A भरद्वाजो वेदु सा नो. K K V भरद्वाजो वेदु सा नो विसेधि जाग्रति. B C D S C s भरद्वाजो वेदु (C वेदु) सा नो विसेधि जाग्रति. De भरद्वाजो वेदु सा नो विसेधि जाग्रति changed to भरद्वाजो वेदु सा नो विसेधि जाग्रति. P J भरद्वाजः । We with K K V P as to भरद्वाजो and with A as to जाग्रति. २ P त्वाम् । P त्वाम् । We with J. ३ P P J जाग्रति ।

1 S' आत्म for आत्मसु स्वशरीरे. 2 S' व्यवह्रियते for व्यवह्रियसे. 3 So S'.

सा । पश्चात् । पाहि । सा । पुरः । सा । उत्तरात् । अधरात् । उत ।
गोपाय । नः । विभावेरि । स्तोतारः । ते । इह । स्मृति ॥ ४ ॥

हे रात्रि सा पूर्वोक्तलक्षणा त्वं पश्चात् पश्चिमभागे यत्र वयं वसामः
स्वप्स्यामश्च तस्य पश्चिमभागे पाहि रक्ष अस्मान् । तथा सा त्वं पुरः
पूर्वस्यां दिशि पाहि । ॥ “पूर्वाधरावराणाम् असि मुरधवश्चैषाम्”
इति पूर्वशब्दाद् असि प्रत्ययः पुरादेशश्च ॥ । उत अपि च सा
त्वम् उत्तरात् उत्तरतः अधरात् दक्षिणतः पाहि । उत्तरप्रतियोगिकः अ-
धरशब्दो दक्षिणदिग्वाची । ॥ “उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः” इति उ-
भयत्र आतिप्रत्ययः ॥ । किं च हे विभावरि रात्रि नः अस्मान् गो-
पाय । पूर्वं दिग्विशेषनिबन्धनं रक्षणम् उक्तम् । अत्र सामान्येन रक्षणं
विवक्ष्यते । ॥ “शुपूधूय” इति आयप्रत्ययः ॥ । रक्षणे आव-
श्यकत्वम् आह चतुर्थपादेन । इह अस्मिन् काले ते तव स्तोतारः स्मृति
स्तुतिकर्तारो भवामः । ॥ “इदन्तो मसिः ॥” ॥

पञ्चमी ॥

ये रात्रिमनुतिष्ठन्ति ये च भूतेषु जाग्रति ।

पशून् ये सर्वान् रक्षन्ति ते न आत्मसु जाग्रति ते नः पशुषु जाग्रति ॥ ५ ॥

ये । रात्रिम् । अनुतिष्ठन्ति । ये । च । भूतेषु । जाग्रति ।

पशून् । ये । सर्वान् । रक्षन्ति । ते । नः । आत्मसु । जाग्रति । ते । नः ।

पशुषु । जाग्रति ॥ ५ ॥

ये जना रात्रिम् । ॥ “रात्रेश्चाजसौ” इत्यत्र “अजसादिषु” इति

वचनात् असादिपर्युदासेन अत्र डीवभावः ॥ । अनुतिष्ठन्ति रात्रिवि-
षयं कर्म अर्चनगोपासनरूपं कुर्वन्ति । ये च जना भूतेषु भवन्वाप्तु प्रा-

१ P P उद्गृह्णात् । J उद्गृह्णात् changed to उद्गृह्णात् । C उत्तरात् । १ So P P J,
and not विभाज्युत् । १ A B O D K K R S V D C Gs आत्मसु जाग्रति ते नः पशुषु जाग्र-
ति. १ P P J जाग्रति ।

1 S' असात्. 2 S' अनुतिष्ठते.

तृतीया ॥

यत् किं चेदं पतयति॑/यत् किं चेदं सरीसृपम् ।

यत् किं च॒ पर्व॑ताया॒सत्त्वं॑ तस्मात् त्वं रात्रि॑ पाहि नः ॥ ३ ॥

यत् । किम् । च॒ । इदम् । पतयति॑ । यत् । किम् । च॒ । इदम् । स॒री॒सृ॒पम् ।

यत् । किम् । च॒ । पर्व॑ताय । अ॒सत्त्वं॑ । तस्मात् । त्वम् । रा॒त्रि॒ । पा॒हि॒ ।

नः ॥ ३ ॥

यत्किंच यत्किंचिद् इदं परिदृश्यमानं श्येनपक्ष्यादिकं पतयति आकाशे संचरति । ॥ पत गतौ । चुरादिः । अदन्तः ॥ यत्किंचेदं सरीसृपम् भूमौ सरणशीलं सर्पादिकं यद् अस्ति । ॥ सृप्पु गतौ । अस्माद् यङि “रीगृदुपधस्य च” इति अभ्यासस्य रीगागमः । पचाद्येचि “यङोचि च” इति यङो लुकि “न धातुलोप आर्धधातुके” इति गुणप्रतिषेधः ॥ यत्किंच पर्वताय पर्वतस्य संबन्धि असत्त्वम् । सत्वशब्दः प्राणिवाची । दुष्टं सत्वम् असत्त्वम् व्याघ्रसिंहादिकम् अस्ति तस्माद् उक्तात् सर्वस्मात् पक्षिसर्पदुष्टमृगादिरूपाद् बाधकात् हे रात्रि त्वं नः अस्मान् पाहि रक्ष । ॥ “भीष्मार्चानाम्” इति अपादानत्वात् तस्माद् इति पञ्चमी ॥

चतुर्थी ॥

सा पृश्नात् पाहि सा पुरः सोऽन्तरादधरादुत ।

गोपाय नो विभावरि॑ स्तोतारस्त इह संसि ॥ ४ ॥

१ A पतयति. B C O पतयति. We with B C K K V Dc. २ S सरीसृपं. ३ A B C D S तापासत्त्वं. Dc तापासत्त्वं. Gs तापासत्त्वं. P P J पर्वताय. ४ ॥ त्वम् । Sâyana's text: पर्वतायासत्त्वं. There is doubtless some corruption here too, as the dative पर्वताय and the metrically superfluous syllable in the pāda show. But the corruption is as old as Sâyana's time. च॒ पर्व॑तासत्त्वं would not be an inadmissible guess, if असत्त्वं is the correct original reading, which is however doubtful. Rv mend into च॒ पर्व॑तासत्त्वं which, looking to the similarity of पचा and तापा, seems likely. ५ CD सोऽन्तरा. We with A B K K S V Dc Gs.

1 S' पचाद्येचि for पचाद्यचि.

सा उक्तलक्षणेपेता भरद्वाजेन विदितप्रभावा रात्रिः नः अस्माकं विज्ञे
पशुपुत्रादिरूपे धने । अधिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी । विज्ञविषये अधिकं
वा जाग्रति जागर्तु । रक्षणार्थम् अवहिता भवतु । ॥ जागर्तेर्लेटि
अडागमः । गुणाभावश्चान्दसः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इषिरा योषा” इति सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् । रात्रीकल्पे पुरोहित-
कर्तव्ये रात्रीसमर्चनकर्मणि राज्यपस्थाने च अस्य सूक्तस्य विनियोगः ।
“अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह” इति [५०४, ३] प्रक्रम्य
उक्तं परिशिष्टे । “आ रात्रि पार्थिवम् [१९. ४७] इषिरा योषा [१९.
४९] इति सूक्ताभ्याम् अन्वारम्भ्य अपेक्ष” इति [५०४, ४] “पैष्टीं रात्रिं
“कृत्वा चतुर्भिर्दीपकैरर्चयित्वा आ रात्रि पार्थिवम् इषिरा योषा इति सू-
“क्तद्वयेन रात्रिम् उपस्थाय” इति च [५०४, ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इषिरा योषा युवतिर्दमूना रात्री देवस्य सवितुर्भगस्य ।

अश्वक्षभा सुहृवा संभृतश्रीरा पृग्नौ द्यावापृथिवी मंहित्वा ॥ १ ॥

इषिरा । योषा । युवतिः । दमूनाः । रात्री । देवस्य । सवितुः । भगस्य ।

अश्वक्षभा । सुहृवा । समर्द्धभृतश्रीः । आ । पृग्नौ । द्यावापृथिवी इति ।

मंहित्वा ॥ १ ॥

इषिरा एष्टव्या सर्वैः प्रार्थनीया । ॥ अजिरशिशिरं [उ० १. ५३] इ-
त्यादिबद् इयेः किंरच्प्रत्ययान्तत्वेन [उ० १. ५१] निपातनं द्रष्टव्यम् ॥ य-
ज्ञा । ॥ इष गतौ । औणादिक इक् प्रत्ययः । रो मत्वर्थीयः ॥ ग-
तिमती सर्वत्र व्यापनशीला युवतिः यौवनवती न कदाचिद् अवस्थान्त-
रम् आप्नवती अपक्षयरहिता दमूना दान्तमनाः सवितुः सर्वस्य मेरकस्य
भगस्य भजनीयस्य । ॥ भजतेः “पुंसि संज्ञायाम्” इति, घः ॥ ए-

१ ABOV संभृतः for संभृतं. We with DĒS De C. V संभृतः । धीः । in the
paṭas. २ PĒJ omit the visarga. ३ So PĒJ, and not संभृतः ॥

१ S' अस्य रात्रीकल्पे for रात्रीकल्पे. २ S' अवारम्भ्य. ३ S' रत्.

णिषु । ॥ विषयसप्तमी ॥ । तद्विषये जाग्रति रक्षणार्थम् अवहिता भवन्ति । ये च सर्वान् गवाश्वादीन् पशून् रक्षन्ति रात्रौ भयहेतुभ्यः पालयन्ति । ते सर्वे नः अस्माकम् आत्मसु स्वशरीरे । तत्संबन्धिविवक्षया बहुवचनम् । अस्मदीयपुत्रमित्रादिषु विषये जाग्रति जागृत्युः । रक्षणार्थम् अवहिता भवेयुः । ते च नः अस्माकं पशुषु विषये जाग्रति जागृत्युः । ॥ अत्र लिङ्ग्यै लट् द्रष्टव्यः । जागृ निद्राक्षये । आदादिकः ॥

षष्ठी ॥

वेद वै रात्रि ते नाम घृताची नाम वा अस्ति ।

तां त्वां भरद्वाजो वेद सा नो विचेधि जाग्रति ॥ ६ ॥

वेद । वै । रात्रि । ते । नाम । घृताची । नाम । वै । अस्ति ।

ताम् । त्वाम् । भरतऽवाजः । वेदु । सा । नः । विचे । अधि । जाग्रति ॥ ६ ॥

हे रात्रि ते तव नाम नामधेयं वेद वेदि । ॥ “विदो लटो वा” इति मिपो णल् आदेशः ॥ । वैशब्दः प्रसिद्धौ । स्वेन ज्ञातं नामधेयं निर्दिशति घृताची नामेति । घृताची । ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः । अस्माद् भावे क्तः ॥ । घृतं दीप्तिम् अञ्जतीति घृताची दीप्तिमती । ॥ घृतपूर्वाद् अञ्जतेः क्तिन् । “अञ्जतेऽधोपसंख्यानम्” इति ङीप् । “अचः” इति अकारलोपः । “चौ” इति दीर्घः ॥ । इति नाम अस्ति । नामशब्दः प्रसिद्धौ । घृताचीति नाम्ना व्यवह्रियसे इत्यर्थः । वैशब्दः प्रसिद्धौ । ताम् उक्तनामिकां त्वां भरद्वाजः भरत पोषकं वाजः अन्नं यस्य । ॥ भृज् भरणे । भौवादिकात् शतृप्रत्ययः ॥ । एतन्नामा महर्षिः वेद जानाति । अत एव रात्रेर्भरद्वाजसंबन्धित्वं कात्यायन आह । “रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवम्” इति [स० अ० ६३] ।

१ A भरद्वाजो वेद सा नो. K K V भरद्वाजो वेदु सा नो विचेधि जाग्रति. B C D U भरद्वाजो वेदु (O वेदु) सा नो विचेधि जाग्रति. De भरद्वाजो वेदु सा नो विचेधि जाग्रति changed to भरद्वाजो वेदु सा नो विचेधि जाग्रति. P J भरतुऽवाजः L We with K K V P as to भरद्वाजो and with A as to जाग्रति. १ P त्वाम् L P त्वम् L We with J. १ P P J जाग्रति L.

1 S' आत्मसु स्वशरीरे for आत्मसु स्वशरीरे. 2 S' व्यवह्रियसे for व्यवह्रियसे. 3 So S'.

सा उक्तलक्ष्णोपेता भरद्वाजेन विदितप्रभावा रात्रिः नः अस्माकं वित्ते
पशुपुत्रादिरूपे धने । अधिशब्दः सन्नम्यर्थानुवादी । वित्तविषये अधिकं
वा जाग्रति जागर्तु । रखणार्थम् अवहिता भवतु । ॥ जागतैलेंटि
अडागमः । गुणाभावश्छान्दसः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इषिरा योषा” इति सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् । रात्रीकल्पे पुरोहित-
कर्तव्ये रात्रीसमर्चनकर्मणि रात्र्युपस्थाने च अस्य सूक्तस्य विनियोगः ।
“अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह” इति [प० ४. ३] प्रक्रम्य
उक्तं परिशिष्टे । “आ रात्रि पार्थिवम् [१९. ४७] इषिरा योषा [१९.
४९] इति सूक्ताभ्याम् अन्वारम्य जपेत्” इति [प० ४. ४] “पैष्टीं रात्रिं
“कृत्वा चतुर्भिर्दीपकैरर्चयित्वा आ रात्रि पार्थिवम् इषिरा योषा इति सू-
“क्तद्वयेन रात्रिम् उपस्थाय” इति च [प० ४. ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इषिरा योषा युवतिर्दमूना रात्री देवस्य सवितुर्भगस्य ।

अश्वक्षभा सुहवा संभृतश्रीरा पम्री द्यावापृथिवी महित्वा ॥ १ ॥

इषिरा । योषा । युवतिः । दमूनाः । रात्री । देवस्य । सवितुः । भगस्य ।

अश्वक्षभा । सुहवा । संभृतश्रीः । आ । पम्री । द्यावापृथिवी इति ।

महिता ॥ १ ॥

इषिरा एष्टव्या सर्वैः प्रार्थनीया । ॥ अनिरशिशिरं [उ० १. ५३] इ-
त्यादिवद् इषेः किंरक्षप्रत्ययान्तात्वेन [उ० १. ५१] निपातनं द्रष्टव्यम् ॥ य-
द्वा । ॥ इष गतो । औष्णादिक इक् प्रत्ययः । रो मतर्थायः ॥ ग-
तिमती सर्वत्र व्यापनशीला युवतिः यौवनवती न कदाचिद् अवस्थान्त-
रम् आप्नवती अपक्षयरहिता दमूना दान्तमनाः सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य
भगस्य भजनीयस्य । ॥ भजतेः “पुंसि संज्ञायाम्” इति घः ॥ ए-

१ A B C V संभृतः for संभृतं. We with D K S Do C. V अंभृतः । श्रीः । in the
padas. २ P P J omit the visarga. ३ So P P J, and not संभृतश्रीः ।

1 S' अस्य रात्रीकल्पे for रात्रीकल्पे. 2 S' गयारम्य. 3 S' ररं.

तन्नामधेयस्य देवस्य योषा योषिद् अश्वक्षभा अशूनि आशूनि स्वविषये
 शीघ्रप्रवृत्तीनि अक्षाणि चक्षुरादीन्द्रियाणि अभिभवति तिरस्करोतीति अ-
 श्वक्षभा । चक्षुरादिनिरोधिकेति यावत् । ॥ अश्रोतेः कृवापाजिमि°
 [उ० १. १] इति उण् प्रत्ययः । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” इति वृ-
 द्ध्यभावः । भवतेः “डोन्यत्रापि दृश्यते” इति डः । अत्र केवलो भं-
 वतिरभिभवेनाप्ये वर्तते ॥ यद्वा “अश्वस्य बुध्नं पुरुषस्य मायुम्
 आ ददे” [४] इति उत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वाद् अयम् अर्थः । अश्वान् क्षा-
 यति क्षपयतीति अश्वक्षा । अश्वक्षा भा दीप्तिर्यस्याः सा । अन्धतमसे-
 पि अश्वा दूरं पश्यन्तीति प्रसिद्धिः । तद्दर्शनशक्तिप्रतिबन्धकदीप्तिमुक्तेत्य-
 र्थः । ॥ अश्रोतेः अशूमुषि° [उ० १. १४९] इत्यादिना कन् प्रत्ययः ।
 क्षै जै वै क्षये । अस्माद् अश्वोपपदाद् “आतोनुपसर्गे कः” ॥ सु-
 हवा सुषु ह्यातव्या संभृतश्रीः संपूर्णकान्तिः सर्वजगद्व्यापनात् स्वयमेव
 एका प्रतीयते यतः अतः संभृतश्रीः एवंविधलक्षणोपेता रात्री महित्वा मह-
 च्चेन महित्वा द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ आ पमौ आपूरितवती । ॥ आ
 पूरणे । “आत औ णलः” ॥

द्वितीया ॥

अति विश्वान्यरुहद् गम्भीरो वर्षिष्ठमरुहन्त अविष्टाः ।

- १ A अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वर्षिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।
 B अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वर्षिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।
 C अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वर्षिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।
 D अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वर्षिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।
 E S D अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वर्षिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।
 E [Deest—page lost] अरुहन्तः अविष्टा ।
 V अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वर्षिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।
 O अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वर्षिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।
 Sāyana's text:
 अतिविश्वान्यरुहद्गम्भीरो वर्षिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।
 P अति । विश्वानि । अरुहन्तः । गम्भीरः । वर्षिष्ठम् । अरुहन्तः । अविष्टा ।
 F अति । विश्वानि । अरुहन्तः । गम्भीरः । वर्षिष्ठम् । अरुहन्तः । अविष्टा ।
 J अति । विश्वानि । अरुहन्तः । गम्भीरः । वर्षिष्ठम् । अरुहन्तः । अविष्टाः changed to
 अविष्टा ।

उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नु सा भ॒द्राभि॑ तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ॥ २ ॥

अति । विश्वानि । अरुहन् । गम्भीरः । वर्षिष्ठम् । अरुहन् । अविष्टाः ।

उ॒श॒ती । रात्री । अनु । सा । भ॒द्रा । अ॒भि । तिष्ठते । मि॒त्रऽइ॒व । स्व॒धाभिः ॥ २ ॥

गम्भीरां दुष्प्रवेशा रात्रिः विश्वानि सर्वाणि चराचरात्मकानि वस्तूनि अत्यर्हति अतिक्रम्य व्याप्य वर्तते । तथापि अविष्टा । अय इति अन्तनाम । ॥ अयत इति सत इति हि यास्कः [नि० १०. ३] ॥ अतिशयेन अयस्विनी अन्ववती । ॥ अवसिषब्दाद् इष्टनि “विन्मतोर्लुक्” । “टेः” इति टिलोपः ॥ यद्वा श्रूयमाणा सर्वैरतिशयेन स्तूयमाना रात्रिः वर्षिष्ठम् उस्तरं वनसतिपर्वतसमुद्रादिकम् अर्हति । ॥ अतीत्युपसर्गोऽनुषज्यते ॥ अतिक्रम्य व्याप्य वर्तत इत्यर्थः । सर्वाभिभाषितेन वर्तनमेव अर्हणम् । ॥ वृद्धशब्दाद् इष्टनि

१ A उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि॑ तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

B उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि॑ तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

C उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि॑ तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

D उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि॑ तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

E Do उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि॑ तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

F उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि॑ तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

G उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि॑ तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

H उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि॑ तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

I उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि॑ तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

J उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि॑ तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

Sāyana's text:

उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि॑ तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

P उ॒श॒ती । रा॒त्रि । अनु॒ऽसाम । द्राहिम् । तिष्ठते । मि॒त्रऽइ॒व । स्व॒धाभिः ।

Q उ॒श॒ती । रा॒त्रि । अनु॒ऽसाम । द्राहिम् । तिष्ठते । मि॒त्रऽइ॒व । स्व॒धाभिः ।

R उ॒श॒ती । रा॒त्रि । अनु॒ऽसाम । द्राहिम् changed to द्राहिम् । तिष्ठते । मि॒त्रऽइ॒व । स्व॒धाभिः ।

The text commented upon by Sāyana may be reconstructed thus :

अति विश्वान्यर्हति गम्भीरा वर्षिष्ठमर्हति अविष्टा ।

उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि॑ तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ॥

Rw. mend thus :

अति विश्वान्यरुहन्गीरा वर्षिष्ठं चामरुहन्विष्टा ।

उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नु मा भ॒द्राभि॑ तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ॥

तन्नामधेयस्य देवस्य योषा योषिद् अश्वक्षभा अशूनि आशूनि स्वविष्ये
 शीघ्रप्रवृत्तीनि अक्षाणि चक्षुरादीन्द्रियाणि अभिभवति तिरस्करोतीति अ-
 श्वक्षभा । चक्षुरादिनिरोधिकेति यावत् । ॥ अश्रोतेः कृवापाजिमि°
 [उ० १. १] इति उष् प्रत्ययः । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” इति वृ-
 ह्द्वभावः । भवतेः “डोन्यत्रापि दृश्यते” इति डः । अत्र केवलो भं-
 वतिरभिभवेनाथै षर्तते ॥ यद्वा “अश्वस्य वुअं पुरुषस्य मामुम
 आ ददे” [४] इति उत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वाद् अयम् अर्थः । अश्वान् क्षा-
 यति क्षपयतीति अश्वक्षा । अश्वक्षा भा दीप्तिर्यस्याः सा । अन्धतमसे-
 पि अश्वा दूरं पश्यन्तीति प्रसिद्धिः । तद्दर्शनशक्तिप्रतिबन्धकदीप्तिर्युक्तेत्य-
 र्थः । ॥ अश्रोतेः अशूमुषि° [उ० १. १४९] इत्यादिना कन् प्रत्ययः ।
 छै जै पै क्ष्ये । अस्माद् अशोपपदाद् “आतोनुपसर्गे कः” ॥ सु-
 हवा सुपु ह्यातव्या संभृतश्रीः संपूर्णकान्तिः सर्वजगद्वापनात् स्वयमेव
 एका प्रतीयते यतः अतः संभृतश्रीः एवंविधलक्षणोपेता राज्ञी महित्वा मह-
 च्येन महित्वा द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ आ पयौ आपूरितवती । ॥ मा
 पूरणे । “आत औ णलः” ॥ ॥

द्वितीया ॥

अति विश्वान्यरुहद् गम्भीरो यपिष्ठमरुहन्त अविष्टाः ।

१ A अयि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो यपिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

B अयि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो यपिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

C अयि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो यपिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

D अयि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो यपिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

E De अयि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो यपिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

F [Deest—page lost] *हन्तः अविष्टा ।

G अयि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो यपिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

H अयि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो यपिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

Skyana's text :

अतिविश्वान्यरुहद्गम्भीरो यपिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

P अयि । विश्वानि । अरुहद् । गम्भीरः । यपिष्ठम् । अरुहन्तः । अविष्टा ।

F अयि । विश्वानि । अरुहद् । गम्भीरः । यपिष्ठम् । अरुहन्तः । अविष्टा ।

J अयि । विश्वानि । अरुहद् । गम्भीरः । यपिष्ठम् । अरुहन्तः । अविष्टाः changed to अविष्टा ।

दागमनेन सुमनस्कान् । पुत्रपश्चाद्यपेक्षया बहुवचनम् । त्रायस्व पाल-
य । ॥ त्रैङ् पालने । भौवादिकः । “अनुदात्तङितः” इति आ-
त्मनेपदम् ॥ । तथा जाता जातानि उत्पन्नानि नर्याणि नरहितानि
वस्तूनि । ॥ “तस्मै हितम्” इति नरशब्दाद् यत् ॥ । अथो
अपि च पुष्टां पुष्टानि पोषकाणि गव्यानि गोभ्यो हितानि । उपलक्ष-
णम् एतत् । गवाश्चादिहितानि यानि वस्तूनि तान्यपि त्रायस्व । मनु-
ष्यगवादिहितरक्षणेन तेषां रक्षणं कैमुतिकसिद्धम् ॥

चतुर्थी ॥

सिंहस्य राज्यशती पीपस्य व्याघ्रस्य द्वीपिनो वर्च आ ददे ।

अश्वस्य ब्रध्नं पुरुषस्य मायुं पुरु रूपाणि कृणुषे विभोती ॥ ४ ॥

सिंहस्य । राज्ञी । उशती । पीपस्य । व्याघ्रस्य । द्वीपिनः । वर्चः । आ । ददे ।

अश्वस्य । ब्रध्नम् । पुरुषस्य । मायुम् । पुरु । रूपाणि । कृणुषे । विभोती ॥ ४ ॥

उशती कामयमाना रावी देवता पीपस्य संचूर्णकस्य सामर्थ्याद् ग-
जयूथस्य । ॥ पिपू संचूर्णने । “इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः” ॥ । सिं-
हस्य । द्वीपिनः द्विधा गता आपो यस्मिन् । ॥ “अन्तरूपसर्गेभ्योऽप
ईत्” इति अंशब्दाकारस्य ईकारादेशः ॥ । द्वीपस्य अस्य निवास-
स्थानत्वेन अस्तीति । ॥ मातर्णीय इतिप्रत्ययः ॥ । स्वाच्छन्द्रेण
द्वीपे उदकावेदिते दुर्गादौ संचरतो व्याघ्रस्य व्याजिघत्तः शार्दूलस्य वर्चः
तेजः पराभिधर्षणसामर्थ्यरूपम् आ ददे अपहृतवती । सिंहदेः परोपद्र-
वकारकं सामर्थ्यम् अपजहार । तथा अश्वस्य शीघ्रगामिनस्तुरंगस्य ब्रु-
ध्नम् मूलम् । अश्ववीर्यस्य वेगो हि मूलम् । तच्च । पुरुषस्य प्राणिनः
मायुम् शब्दम् आह्वानादिलक्षणं च आ ददे । अश्वगतिनिरोधिका कु-

1 A B D E C: सिंहस्य राज्यशती पीपस्य. C E सिंहस्य राज्यशती पीपस्य. D सिंहस्य
राज्यशती पीपस्य (changed to पीपस्य). P P J सिंहस्य । राधि । उशती । पीपस्य । 2 A
B C E V C: विभोती. P J विभोती. 1. We with D K S V D C P.

1 Śāyana's text too reads पुष्टा. 2 S' inserts ह after यानि. 3 S' 'गतादित' for
'गवादिहित'. 4 S' अणो. 5 S' अपिशब्दा. 6 S' स्वाच्छन्द्रेण.

वर्षादेशः ॥ १ ॥ उशती अनन्तरं स्वगतजनम् आकाङ्क्षन्ती सर्वं वा
क्रमितुं कामयमाना रात्री अनुक्षणं विं तिष्ठते विशेषेण जगद् व्याप्नोति
मित्र इव सूर्यो यथा स्वभाभिः यजमानादिप्रज्ञैर्हवीरूपैरनैः साधनैः द-
ण्डेक्षणे स्वतेजसा विश्वम् आक्रामति एवम् इयं रात्रिरिति ॥

तृतीया ॥

वयं वन्दे सुभगे सुजाते अजगन् रात्रि सुमना इह स्याम ।

अस्मांस्त्रायस्व नर्याणि जाता अथो यानि गव्यानि पुष्ट्या ॥ ३ ॥

वयं । वन्दे । सुभगे । सुजाते । आ । अजगन् । रात्रि । सुमनाः ।

इह । स्याम ।

अस्मान् । त्रायस्व । नर्याणि । जाता । अथो इति । यानि । गव्यानि । पुष्ट्या ॥ ३ ॥

हे वयं अनिरुद्धप्रभावे । ॥ “अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरो-
धेषु” इति वृणोते; अनिरोधेयं यद्यत्ययान्तत्वेन निपातनम् ॥ हे
वन्दे सर्वैरभिष्टुयमाने । ॥ “पञ्चमे कविधानम्” इति कर्मणि वदेः
कमत्ययः । यजादित्वात् संप्रसारणे “संप्रसारणाच्च” इति परपूर्वत्वस्य
छन्दसि विकल्पितत्वाद् अत्र परपूर्वत्वाभावः ॥ हे सुभगे भगो
भाग्यं सौभाग्यवति सर्वैः सुष्ठु संभजनीये वा । ॥ “पुंसि संज्ञायां
घः प्रायेण” इति भजतेर्घप्रात्ययः ॥ हे सुजाते सुष्ठु प्रादुर्भूते हे
रात्रि आ अजगन् आगतासि । ॥ गमेर्लङि मध्यमपुरुषे सिपि “व-
हुलं छन्दसि” इति शेषः श्रुः । “मो नो धातोः” इति नत्वम् ।
“हल्ङ्या” इत्यादिना सिपो लोपः ॥ इह अस्यां त्वय्यागता-
याम अहं सुमनाः सुमनस्कः स्याम भवेयम् । अनन्तरम् अस्मान् त्व-

१ K S V वन्दे. C० वेदे. We with A B C D V De. २ C S सुजाते. C० सुजाते. We
with A B D E De. ३ B अजागन् रात्रि. C D K R V De C० अजागन् रात्रि. S० अजाग-
न् रात्रि. Sdyon's text. वयं वन्दे सुभगे सुजाते अजगन्. P P J आ । जा । अजगन्. ४ K K
V गव्यानि पुष्ट्या. De गव्यानि पुष्ट्या. P पुष्ट्या. We with A B C D E S P J. ५ P
P J आ । अजगन् । for अजगन् L. ६ P P J जाताः L.

1 S' स्वागतम्. 2 S' आक्रम. 3 S' छुदि & छदि.

तेरि कम्पत्ययः । न सुतपा असुतपेति नञ्समासः ॥ दुःष्टु ताप-
यन्ती पाणिपादशिरोग्रीवादीनां व्यत्यासे हननेन विपरीतं क्लेशयन्ती सती
तान् शत्रून् प्राप्नुहीति संबन्धः । तदेवाह । य स्तेनः चोरः न विद्यते
सत्तां न लभते नाविर्भवति न दृश्यते तथा इहि । यश्च पुनर्न विद्यते
पुनर्नोत्पद्यते । सपुत्रपशुबान्धवं शत्रुं भारयेत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

भद्रासि रात्रि चमसो न विष्टो विष्वं गोरूपं युवतिर्विभर्षि ।

चक्षुष्मती मे उशती चर्षूषि प्रति त्वं दिव्या न क्षाममुक्याः ॥ ८ ॥

भद्रा । अ॒सि । रा॒त्रि । च॒म॒सः । न । वि॒ष्टः । वि॒ष्व॒ । गो॒रू॒पम् । यु॒व॒तिः ।

वि॒भ॒र्षि ।

च॒क्षु॒ष्म॒ती । मे । उ॒श॒ती । च॒र्षू॒षि । प्र॒ति । त्वं । दि॒व्या । न । क्षाम् ।

अ॒मु॒क्याः ॥ ८ ॥

हे रात्रि त्वं भद्रा भन्दनीया कल्याणरूपा असि चमसो न । न
उपमार्थीयः । चमन्ति अदन्ति अत्रेति चमसः पात्रं विष्टः भोजनार्थं प-
रिविष्टश्चमसः पात्रमिव । विष्वङ् विषूची । ह्रस्वीप्रात्ययस्य लुक् ॥ वि-
षूची सर्वत्र व्याप्ता युवतिः यौवनवती उत्तरोत्तरबहुलतमःपुञ्जयुता गो-

१ We read this mantra with Śaṅkara. A B O D R S De न विष्टो (O R S De
शिष्टो) विष्वं गोरूपं युवतिर्वि (B O ऽति वि).....प्रति त्वं दिव्या तस्मा अमुक्याः (De has
changed तस्मा अमुक्याः to तस्मा अमुक्याः). Cs न विष्टो विष्वं गोरूपं युवतिर्विभिर्षि.....प्रति
त्वं दिव्या तस्मा अमुक्याः.

V न विष्टो विष्वं गोरूपं युवतिर्विभिर्षि.....प्रति त्वं दिव्या तस्मा अमुक्याः and

॥ विष्टो विष्वं गोरूपं युवतिर्विभिर्षि.....प्रति त्वं दिव्या तस्मा अमुक्याः.

२ So A B O D R S V De Cs and Śaṅkara's text, १ A B O D K R S De Cs
and P P J त्वं for त्वं. V त्वं and त्वं. ४ P P J युवतिम् । ५ P J तस्माः ।, and P त-
स्माः ।, for न । क्षाम् ।

1 S' यत् for कः. 2 Śaṅkara's text यः पुनर्न विद्यते. 3 Śaṅkara's text in S' is as
follows:

भद्रासि रात्रि चमसो न विष्टो विष्वं गोरूपं युवतिर्विभिर्षि ।

चक्षुष्मती मे उशती चर्षूषि प्रति त्वं दिव्या न क्षाममुक्याः ॥

4 S' परं for पात्रं.

दसः । वेद इति धननाम । संपूर्णधनयुक्ता भवाम् । ॥ वेत्तेर्वा
असुन् ॥ । सर्वविषयज्ञाना रात्रौ निद्रावशेन सर्वेन्द्रियव्यापाराणा
विरामाद् मूढाः सन्तः उषःकाले तमोविगतेः सर्वेन्द्रियविषयज्ञानवन्तो
भवामेति । ॥ भवतेः पूर्ववद् आडागमः ॥

सप्तमी ॥

शम्यां हु नाम दधिषे मम दिप्सन्ति ये धना ।

रात्रौ हि तानसुतपा य स्तेनो न विद्यते यत् पुनर्न विद्यते ॥ ७ ॥

शम्या । हु । नाम । दधिषे । मम । दिप्सन्ति । ये । धना ।

रात्रि । इहि । तान् । असुत्तपा । यः । स्तेनः । न । विद्यते । यत् । पुनः ।

न । विद्यते ॥ ७ ॥

हे रात्रि त्वं शम्या नाम शम्येति नामधेयं दधिषे । शत्रुशमनसमर्था
शम्या । ॥ शमशब्दाद् अर्हायें यत् । शमयतेर्वा व्यत्ययेन कर्तरि
यत् ॥ । इत्थं शत्रुधर्षणसमर्थं शम्येति नामधेयं दधिषे धारयसि ।
हशब्दः प्रसिद्धौ । शम्येति नामधारणस्य प्रयोजनम् आह ममेत्यादिना ।
ये शत्रवः मम धना धनानि । ॥ शेलोपः ॥ । दिप्सन्ति द-
म्भितुं हिंसितुम् अपहर्तुम् इच्छन्ति । ॥ दन्भु दम्भे । अस्माद् इ-
च्छार्थे सनि “सनीवन्तर्ध” इति इडभावे “दम्भ इच्च” इति इका-
रः । “अत्र लोपोभ्यासस्य” इति अभ्यासलोपः ॥ । हे रात्रि त्वं
तान् दिप्सून् शत्रून् असुतपा असून् प्राणान् शात्रवीयान् तपन्ती तप-
यन्ती सती इहि गच्छ प्राप्नुहि । ॥ असूपपदात् तपेर्मूलविभुजादि-
त्वात् कप्रत्ययः । एतेल्लोपि अदादित्वात् शपो लुक् । हेरपित्वाद् गु-
णाभावः ॥ । यद्वा सु॥ तपतीति सुतपा । ॥ सुपूर्वात् तपेः क-

१ B C D K S V P P घनाः, J घना । changed to घनाः । De घना changed to घनाः ।
We with R V C s. २ B S रात्रिहितानः, K रात्रिहितान, K V रात्रिहितान, De रात्रि-
हितानसुतपा changed to रात्रिहितानसुतपा, C s रात्रिहितानसुतपा, A D R रात्रिहितानः,
M रात्रिहितान, P P J रात्री । हिता । नः । सुतपा । (J सुतपा ।). We with De as cor-
rected and K V.

तेरि कप्रत्ययः । न सुतया असुतयेति नञ्समासः ॥ दुःष्टु ताप-
यन्ती पाणिपादशिरोग्रीवादीनां व्यत्यासे हननेन विपरीतं ह्लेशयन्ती सती
तान् शत्रून् ग्रामुहीति संवन्धः । तदेवाह । य स्तेनः चोरः न विद्यते
सत्तां न लभते नाविर्भवति न दृश्यते तथा इहि । यश्च पुनर्न विद्यते
पुनर्नोत्पद्यते । सपुत्रपशुवान्धवं शत्रुं मारयेत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

भद्रासि रात्रि चमसो न विष्टो विष्ं गोरूपं युवतिर्विभिर्षि ।

चक्षुष्मती मे उशती वर्षषि प्रति त्वं दिव्या न क्षाममुक्याः ॥ ३ ॥

भद्रा । असि । रात्रि । चमसः । न । विष्टः । विष्वङ् । गोरूपम् । युवतिः ।
विभिर्षि ।

चक्षुष्मती । मे । उशती । वर्षषि । प्रति । त्वम् । दिव्या । न । क्षाम ।

अमुक्याः ॥ ६ ॥

हे रात्रि त्वं भद्रा भन्दनीया कल्याणरूपा असि चमसो न । न
उपमार्थीयः । चमन्ति अदन्ति अत्रेति चमसः पात्रं विष्टः भोजनार्थं प-
रिपिष्टश्चमसः पात्रमिष । विष्वङ् विपूची । ॥ स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् ॥ वि-
पूची सर्वत्र व्याप्ता युवतिः गौवनवती उत्तरोत्तरबहलतमः पुञ्जयुता गो-

१ We read this mantra with Śāyana. A B C D K R S̄ Dc न विष्टो (O K̄ S̄ Dc
विष्टो) दिभ्यं गोरूपं युवतिर्विं (B C *ति विं).....प्रति त्वां दिव्या तस्मा अमुक्याः (Do has
changed तस्मा अमुक्याः to तुस्मा अमुक्याः). Cs न विष्टो दिभ्यं गोरूपं युवतिर्विंसि.....प्रति
त्वां दिव्या तस्मा अमुक्याः.

V न विष्टो दिभ्यं गोरूपं युवतिर्विंसि.....प्रति त्वां दिव्या तस्मा अमुक्याः and

न विष्टो दिभ्यं गोरूपं युवतिर्विंसि.....प्रति त्वं दिव्या तस्मा अमुक्याः.

२ So A B C D K R S̄ V Dc Cs and Śāyana's text. ३ A B C D K R S̄ Dc Cs
and P P̄ J त्वां for त्वं. V त्वां and त्वां. ४ P P̄ J युवतिम् । ५ P J तस्माः ।, and P̄ तृ-
पमाः ।, for न । क्षाम् ।

1 S' यत् for क. 2 Śāyana's text या पुनर्न विद्यते. 3 Śāyana's text in S' is as
follows:

भद्रासि रात्रि चमसो न विष्टो विष्ं गोरूपं युवतिर्विभिर्षि ।

चक्षुष्मती मे उशती वर्षषि प्रति त्वं दिव्या न क्षाममुक्याः ॥

4 S' परं for यामं.

पादौ गमनसाधनभूतौ प्रच्छिनत्तु । हस्तौ बाहू च प्र हरत् यथा ना-
र्क्षिषत् [न] संश्लेषयेत् मिथो न संयोजयेत् । परं प्रहर्तुम् इति शेषः ।
तथा हस्तौ प्रच्छिनत्तु । हृक्षिष आलिङ्गने इति धातुः । “क्षिप
आलिङ्गने” इति आलिङ्गनेर्धे क्सस्य विधानाद् अत्र तदर्थाभावात् हेः
अङ् आदेश एव । द्वित्वात् लघूपधगुणाभावः ॥

एकादशी ॥ यो मलिम्लुः मलिम्लुचस्तस्करः उपायति अस्मदीयधनम्
अपहर्तुं बाधितुं वा समीपम् आगच्छति स शत्रुः संपिष्टः त्वया सम्यक्
चूर्णितः सन् अपायति अस्मत्तः अपगच्छतु । आवश्यकत्वद्योतनार्थम् अ-
पायतीति पुनर्वचनम् । स्वपायति सुष्ठु सम्यग् निःशेषम् अपगच्छतु ।
गन्तव्यस्थानेपि सुखलेशस्याप्यभावम् आह । शुष्के नीरसे स्थाणौ शा-
खोपशाखारहितवृक्षमूले आश्रये [अपायति] अपायतु अपगच्छतु । अ-
स्मत्तोऽपगतः शत्रुश्चायारहितं नीरसवृक्षमूलम् आश्रयवित्पर्यः । ॥ अत्र
सर्वत्र एतेल्लेखे अडागमः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“अध रात्रि तृष्टधूमम्” इति सूक्तस्य रात्रीकल्पे राज्युपस्थाने जपे
च विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अध रात्रि तृष्टधूममशीर्षाण्महिं कृणु ।

अंक्षौ वृकस्य निर्जंक्षास्तेन ते द्रुपदे अहि ॥ १ ॥

अध । रात्रि । तृष्टऽधूमम् । अशीर्षाणम् । अहिम् । कृणु ।

अंक्षौ । वृकस्य । निः । अक्षाः । तेन । तम् । द्रुऽपदे । अहि ॥ १ ॥

एषा ऋक् “आ रात्रि पार्थिवम्” इति सूक्ते व्याख्याता [४७. ८] । अक्षौ
निर्जंक्षा इत्येतावान् विशेषः । अक्षौ अक्षिणी चक्षुषी निर्जंक्षाः । ॥ अ-

१ A B C D E K R S V Dc U P P J अध. We with Sāyana. २ B अक्षौ. C अक्षौ
changed to अक्षौ. D अक्ष. E V अक्षौ. S आक्षौ. Dc अक्षौ changed to अक्षौ. C.
अक्षौ. P P J अक्षौ 1. We with A B V.

1 S' सर्वत्रायते* for सर्वत्र एते*. 2 S' *लेतावांनिशेषः for *लेतावान् विशेषः.

हातिरत्र अन्तर्णीतण्यर्थः ॥ । निर्हापयेः निर्मोचयेः । उत्पाटयेरिति यावत् । ॥ ओहाक् त्यागे । औहोत्यादिकः । “लोपो यि” इति यकारादौ प्रत्यये धातोराकारस्य लोपः ॥

द्वितीया ॥

ये ते राज्यनङ्गाहस्तीक्ष्णशृङ्गाः स्वाशवः ।

तेभिर्नो अद्य पारंयाति दुर्गाणि विश्वहा ॥ २ ॥

ये । ते । राज्ञि । अनङ्गाहः । तीक्ष्णशृङ्गाः । सुऽआशवः ।

तेभिः । नः । अद्य । पारंय । अति । दुःङ्गानि । विश्वहा ॥ २ ॥

हे राज्ञि ते तव संबन्धिनो बाहनभूतास्तीक्ष्णशृङ्गाः निशितविषाणाः स्वाशवः अतिशयेन शीघ्रगामिनो ये अनङ्गाहः पुंगवा अनोबहनशक्ताः पुंगवाः सन्ति । ॥ “चतुरनहुहोराम उदासः” इति आम् आगमः ॥ । तेभिः तैः उक्तलक्षणोपेतैरनहुभिः नः अस्मान् अद्य इदानीं विश्वहा विश्वेषु सर्वेषु अहःसु [रात्रिषु] च दुर्गाणि दुर्गमाणि कूच्छ्राणि दुर्जयानि अनर्थजातानि अति पारय अतिक्रामय । यथा दुस्तरं नद्यादिकम् अनङ्गाहः पुरुषास्तारयन्ति एवम् एभिः अस्मान् शत्रुकृता-रिष्टेभ्यस्तारयेति ॥

तृतीया ॥

रात्रिरात्रिमरिष्यन्तस्तरैम तन्वा वयम् ।

गम्भीरमल्लवा इव न तरेयुरातयः ॥ ३ ॥

रात्रिमऽरात्रिम । अरिष्यन्तः । तरैम । तन्वा । वयम् ।

गम्भीरम् । अल्लवाऽइव । न । तरेयुः । अरातयः ॥ ३ ॥

अत्र परोक्षवादः । रात्रिरात्रिम । ॥ “नित्यवीप्सयोः” इति द्वि-

१ A B D R V De C: पारंयत्यति. R B: पारंयत्यति. P पारंयति । अति । P J पारंयति । अति । We with Sisyana.

1 S' उत्पातये° for उत्पाटये°. 2 B' अस्तात्.

पादौ गमनसाधनभूतौ प्रच्छिन्नन्तु । हस्तौ बाहू च प्र हरत् यथा ना-
श्लिषत् [न] संक्षेपयत् मिथो न संयोजयेत् । परं ग्रहर्तुम् इति शेषः ।
तथा हस्तौ प्रच्छिन्नन्तु । ॥ श्लिष आलिङ्गने इति धातुः । “श्लिष
आलिङ्गने” इति आलिङ्गनेर्थे क्तस्य विधानाद् अत्र तदर्थभावात् हेः
अङ् आदेश एव । डिच्चात् लघूपधगुणाभावः ॥

एकादशी ॥ यो मलिम्लुः मलिम्लुचस्तस्करः उपायति अस्मदीयधनम्
अपहर्तुं बाधितुं वा समीपम् आगच्छति स शत्रुः संपिष्टः त्वया सम्यक्
चूर्णितः सन् अपायति अस्मत्तः अपगच्छतु । आवश्यकत्वद्योतनार्थम् अ-
पायतीति पुनर्वचनम् । स्वपायति सुष्ठु सम्यग् निःशेषम् अपगच्छतु ।
गन्तव्यस्यानेपि सुखलेशस्याप्यभावम् आह । शुष्के नीरसे स्याणौ शा-
खोपशाखारहितवृक्षमूले आश्रये [अपायति] अपायतु अपगच्छतु । अ-
स्मत्तोऽपगतः शत्रुश्चाप्यारहितं नीरसवृक्षमूलम् आश्रयत्वित्यर्थः । ॥ अत्र
सर्वत्र एतेलेंटि अडागमः ॥

[इति] पठेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“अथ रात्रि तृष्टधूमम्” इति सूक्तस्य रात्रीकल्पे रात्र्युपस्थाने जपे
च विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अथ रात्रि तृष्टधूममशीर्षाण्महि कृणु ।

अंशौ वृकस्य निर्जंघास्तेन तं हृष्टदे जहि ॥ १ ॥

अथ । रात्रि । तृष्टधूमम् । अशीर्षाणम् । अहिम् । कृणु ।

अंशौ । वृकस्य । निः । जंघाः । तेन । तम् । हृष्टदे । जहि ॥ १ ॥

एषा ऋक् “आ रात्रि पार्थिवम्” इति सूक्ते व्याख्याता [४७, ८] । अशौ
निर्जंघा इत्येतावान् विशेषः । अशौ अक्षिणी चक्षुषी निर्जंघाः । ॥ अज-

(A B C D K K R S V D C P P J अर्थ. We with Sāyana. १ B अशौ. C अशौ
changed to अशौ. D अशु. K V अशौ. S अशौ. D अशौ changed to अशौ. C-
अशौ. P P J अशौ. We with A R V.

1 S' रात्र्यापते' for सर्वत्र पते'. 2 S' ह्येतापानिशेषा for ह्येतावान् विशेषः.

पञ्चमी ॥

अपं स्तेनं वासो गोअजमुत तस्करम् ।

अथो यो अर्वतः शिरोभिधाय निनीषति ॥ ५ ॥

अपं । स्तेनम् । वासः । गोऽअजम् । उत । तस्करम् ।

अथो इति । यः । अर्वतः । शिरः । अभिधाय । निनीषति ॥ ५ ॥

यः स्तेनः वासः वस्त्रं गोअजम् । ॥ द्वन्वैकवच्चावः । स्फोट-
यनव्यतिरिक्ताचार्यमते अयहादेशाभावः । “सर्वत्र विभाषा गोः” इति
विकल्पितत्वात् पूर्वरूपत्वाभावः ॥ गा अजांश्च निनीषति तं स्ते-
नम् अप । ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ अपगमय ।
उत अपि च तस्करम् चोरम् अपसारय । अथो अपि च यस्तस्करः
अर्वतः अश्वान् शिरः शिरांसि अभिधाय । ॥ अभिपूर्वो दधातिर्व-
न्धने वर्तते । “अश्वामिधानीम् आ दत्ते” [तै० सं० ५. १. २. १] इति-
वत् ॥ रज्ज्वादिना बद्धा निनीषति अपजिहीर्षति तं तस्करम् अ-
पजहीति ॥ स्तेनतस्करयोः पर्यायत्वेपि अपहार्यद्रव्यगौरवेण पृथगपहननम्
उक्तम् इति वेदितव्यम् ॥

षष्ठी ॥

यदुद्या रात्रि सुभगे विभजन्वयो वसु ।

यदेतदुत्सान् भोजय यथेदुन्यानुपार्यसि ॥ ६ ॥

१ A B C D K R S Cs अप स्तेनं वासो गोअजमुत (K 'अ' उत, Cs 'अ' उत). De अप स्तेनं
वासो गोअजमुत changed to अप स्तेनं वासो गोअज उत. V अप स्तेनं वासो गोअज उत and
अप स्तेनं वासो गोअजमुत. P P J अपः ।, and गोअजः । though J seems to have once read
गोऽजः । which it had corrected to गोअजः । We with Śāyana's text and commen-
tary, the accents being ours. २ A B C D K R R S V D Cs अपे वि भजन्वयो. P
P J वि । भजन्ति । ३ A B C K R S V Cs यथेदुन्यानुपार्यसि. D यथेदुन्यानुपार्यसि. R
यथेदुन्यानुपार्यसि. De यथेदुन्यानुपार्यसि changed to यथेदु नानुपार्यसि. P P J इदम् ।
न । अनुऽपार्यसि । We with Śāyana, though Śāyana's reading does not quite clear
the passage. The original reading was probably यथेदुन्यानुपार्यसि.

I S' inserts सर्वविधीनां छंदसि before विकल्पितत्वात्.

वैचनम् ॥ । सर्वा रात्रिम् अरिष्यन्तः गमिष्यन्तः । ॥ आगा-
मिरात्र्यपेक्षया भविष्यद्योगः । अतः संप्रात्यये “वृद्धनोः स्ये” इति
इडागमः ॥ । वयं तन्वा स्वशरीरेण । तनोति विस्तारयति कुलम्
इति वा तनुशब्दः पुत्रवाची । पुत्रादिभिः सह तरेम । रात्रिरेव कर्म ।
सर्वस्या रात्रेः पारम् अश्रुवीमहीत्यर्थः ॥ अरातयः अस्मदीयाः शत्रवस्तु
न तरेयुः रात्रिं नातिक्रामेयुः । रात्रावेव विनष्टा भवन्तु । अत्र दृ-
ष्टान्तः गम्भीरम् अप्लवा इवेति । पुत्रः तरणसाधनम् उडुपम् तद्र-
हिता जना यथा गम्भीरम् अगार्धं नद्यादिकं तरन्तो मध्येनदि नि-
मज्जन्ति एवं तद्रक्षणरूपप्लवराहित्यात् तेषाम् रात्रिमध्य एव विनश्यन्तु
इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

यथा शाम्याकः प्रपतन्नपवान् नानुविद्यते ।

एवा रात्रिं प्र पातय यो अस्मां अभ्यघ्रायेति ॥ ४ ॥

यथा । शाम्याकः । प्रपतन् । अपवान् । न । अनुविद्यते ।

एव । रात्रि । प्र । पातय । यः । अस्मान् । अभिऽअघ्रायेति ॥ ४ ॥

शाम्याकः श्यामाकाख्यो धान्यविशेषः । स यथा प्रपतन् पक्षः सन्
निपतन् अपवान् अपकर्षवान् दुर्बलो निःसारो नानुविद्यते अवस्थितिं
न लभते । नोपलभ्यते । विनश्यतीति यावत् । एव एवम् हे रात्रि त्वं
प्र पातय प्रकर्षेण अवाङ्मुखं निपातय । तम् आह । यः शत्रुः अ-
स्मान् अभिलक्ष्य अपायति अयं हिंसालक्षणं पार्थ कर्तुम् इच्छति हिन-
स्ति । तं प्रपातयेति संबन्धः ॥

१ A प्रपतन्नपवाघ्रातु° . K प्रपवाघ्रातु° . K̄ V प्रपतन्नपवाघ्रातु° . B̄ S̄ C̄s प्रपतन्नपवाघ्रातु° .
C प्रपतन्नपवाघ्रातु° . D प्रपतन्नपवाघ्रातु° . P J प्रपतन् । We with Dc P̄ . २ B̄ एतावां for
पुत्रा . A C D K̄ E S̄ V Dc पुत्रावा . C̄ पुत्रावायत्रि . P P̄ J एतौ । वा । We with S̄lyan̄ .
३ A B̄ D K̄ E V Dc अभ्यघ्रायेति . P P̄ J °अघ्रायेति । We with C̄ S̄ Ca . ४ P seems
to have read शाम्याकः at first and now to read श्यामाकः . P̄ J श्यामाकः ।

अनवरतं परस्परानुपदिष्टेन आवर्तमानौ अहोरात्रौ अस्मान् शत्रुवाधापरिहारेण पशुधनादिसमेतान् कुरुताम् इति तात्पर्यार्थः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“अयुतोहम्” इति यजुर्मन्त्रात्मकं सूक्तम् । अस्य विनियोगो लिङ्गाद् अवगन्तव्यः ॥

तत्पाठस्तु ॥

अयुतोहमयुतो मे आत्मायुतं मे चक्षुरयुतं मे ओत्रमयुतो मे प्राणोयुतो मे
मेपानोयुतो मे व्यानोयुतोहं सर्वः ॥ १ ॥

अयुतः । अहम् । अयुतः । मे । आत्मा । अयुतम् । मे । चक्षुः । अ-
युतम् । मे । ओत्रम् । अयुतः । मे । प्राणः । अयुतः । मे । अपानः ।
अयुतः । मे । विऽआनः । अयुतः । अहम् । सर्वः ॥ १ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूत आ रभे ॥ २ ॥
देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवे । अश्विनोः । बाहुभ्याम् । पूष्णः ।
हस्ताभ्याम् । प्रसूतः । आ । रभे ॥ २ ॥

अहं साङ्गशरीराभिमानं कर्मानुतिष्ठासुरहम् अयुतः [संपूर्णः । मे
मम आत्मा जीवः अयुतः संपूर्णः] । अथ वा आत्मशब्देन शरीरम् उच्यते
आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि

इति अभिधातुभिः शरीरवाचकत्वेन प्रयुक्तत्वात् । तथा चक्षुः सर्वप-
दार्थविषयज्ञानसाधनं चक्षुरिन्द्रियं ओत्रम् वैदिकमन्त्रश्रवणसाधनं श्रवणे-
न्द्रियम् । प्राणः हृदयाद् आरभ्य नासिकारज्यान्निर्गच्छद्वायुः प्राण इत्यु-
च्यते । अपानः पायुद्वाराविर्गच्छद्वायुः । अपानिति अवाङ्मुखं चेष्टत
इति व्युत्पत्तेः । व्यानः प्राणापानसंधिरूपो वायुः । केचिच्छरीरवायोः
प्राणादिष्ववृत्तित्वं समामनन्ति । अन्ये तु वृत्तिव्यवस्थम् । अयुतोहं
सर्व इति उक्तानुक्तावयवेन्द्रियसाकल्याय उक्तम् ॥ सवितुः सर्वस्य प्रस-

१ A प्राणोयुतो मेपानोयुतो मे. २ P पूष्णः । We with P J.

1 S' कुरुमिति for कुरुताम् इति. 2 S' आत्मने for आत्मशब्देन.

यत् । अ॒द्य । रा॒त्रि । सु॒भ॒गे । वि॒भ॒ज॒न्ति । अ॒यः । व॒सु ।

यत् । ए॒तत् । अ॒स्मान् । भो॒ज॒य । यथा । इ॒त् । अ॒न्यान् । उ॒प॒ऽअ॒-
य॒सि ॥ ६ ॥

सुभगे सौभाग्यवति भगस्य वा पत्नि हे रात्रि अद्य अस्मिन् काले
यद् अयः अयोमयं वस्तु वसु कनकादिकं च विभजन्ति विश्लेषयन्ति
पृथक्पृथक् अपहरन्ति । शत्रव इत्यर्थः । तद् एतत् वसु । यच्छब्दो
वाक्यालंकारे । अस्मान् धनस्वामिनः भोजय तद्वनस्य भोक्तृत्वं संपाद-
य । ॥ भुजेहेतुमणिञ् ॥ । तद् धनम् अस्मभ्यम् आहरेति
यायत् । यथा येन प्रकारेण । इच्छब्दः अवधारणे । अन्यान् पदार्थान्
वास्तोगोजादीन् शत्रुभिरपहतान् उपायसि । ॥ अयतिरत्र अन्तर्णीत-
प्यर्थः ॥ । उपगमयसि । ॥ इ गतौ । भौवादिकः । अयतेर्वा
व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लेटि वा अडागमः ॥ ॥

सप्तमी ॥

उ॒प॒से नः॒ परि॒ देहि॑ सर्वा॒न् रा॒त्र्य॒ना॒ग॒सः ।

उ॒षा नो॒ अ॒हे आ भ॑ज॒त॒द॒ह॒स्तु॒भ्य॑ वि॒भा॒व॒रि ॥ ७ ॥

उ॒प॒से । नः॒ । परि॒ । दे॒हि । सर्वा॒न् । रा॒त्रि॒ । अ॒ना॒ग॒सः ।

उ॒षाः । नः॒ । अ॒हे । आ । भ॑ज॒त॒ । अ॒हः । तु॒भ्य॑म् । वि॒भा॒व॒रि ॥ ७ ॥

हे रात्रि अनागसः अनपराधान् त्वद्विषये अनादरम् अनाचरतः स्तु-
तिकर्तृन् सर्वां नः पशुपुत्रमिवादिसकलान् अस्मान् उपसे प्रभातका-
लाय परि देहि रक्षणार्थं प्रयच्छ । उषःकालपर्यन्तं पालयेति यावत् । उ-
षाश्च नः अस्मान् अहे प्रातरादिसायाहकालपर्यन्ताय दिवसाय प्रकाश-
वते आ भजत आभजतु । परिपालयत्विति यावत् । अहरपि उक्तलक्ष-
णम् हे विभावरी विशेषेण भासमाने रात्रि तुभ्यं परि ददातु । एवम्

१ P P J insert आ । after अद्य । २ D देहि । We with A B C K K R S V De C.

३ B भजत०. KV भजत०. We with A C D E R S De C. ४ P J रात्रि । We with P.

1 S' Sāyana's text too आभजतु for our आ भजत०. 2 S' एवम् for एवम्.

कामः । तत् । अग्रे । सम । अवर्तत । मनसः । रेतः । प्रथमम् । यत् । आसीत् ।
 सः । काम । कामेन । बृहता । सऽयोनिः । रायः । पोषम् । यजमानाय ।
 धेहि ॥ १ ॥

एतत् सूक्तं कामप्रतिपादकत्वात् कामसूक्तम् इति अभिधीयते । प्रल-
 यकाले सर्वेषु जगत्तु वासनाशेषेण मायायां विलीनेषु पुनरीश्वरस्य पर्या-
 लोचनं जगतः पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव किंनिबन्धनम् इति तद् आह
 कामस्तदग्र इति । अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायाम् परमे-
 श्वरस्य मनसि कामः समवर्तत सम्यग् अजायत । सिसृक्षा जातेत्यर्थः ।
 अत्र मनोव्यतिरेकेण कामनाया उत्पत्त्यसंभवात् मनस्तत्त्वमपि प्रथमं मा-
 यातो जातम् इत्यर्थः । श्रूयते हि । “तद् असदेव सन्मनोऽकुरुत स्याम
 इति” [इति] [त्रि० ब्रा० २, २, ९, १] । ईदृशस्य मनस उत्पत्तेरनन्तरं
 कामः समवर्ततेत्यर्थः । ईश्वरस्य सिसृक्षा किहेतुकेत्यत आह मनस इति ।
 मनसः अन्तःकरणस्य संपन्नि वासनाशेषेण मायायां विलीने अन्तःकरणे
 समवेतम् । ॥ सामान्यापेक्षम् एकवचनम् ॥ । सर्वप्राण्यन्तःक-
 रणेषु समवेतम् इत्यर्थः । एतेन आत्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातम् ।
 तादृशमनःसंबन्धि रेतः भाविनः प्रपञ्चस्य बीजभूतं प्रथमम् अतीति कल्पे
 प्राणिभिः कृतं पुण्यापुण्यात्मकं कर्म यत् यतः कारणात् सृष्टिसमये
 आसीत् अभवद् भूणु वर्धिणु समजायत । परिपक्वं सत् फलोन्मुखम्
 आसीद् इत्यर्थः । तत् ततो हेतोः फलव्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य
 परमेश्वरस्य मनसि सिसृक्षाजायतेत्यर्थः । तस्यां च जातायां द्रष्टव्यं पर्या-
 लोच्य ततः सर्वं जगत् सृजति । तथा च आस्त्रायते । “सोकामयत
 “यद् इदं प्रजायेयेति । स तपोतपत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वम् असृजत
 “यद् इदं किं च” इति [त्रि० आ० ६, ६] । हे काम सः सर्वजगत्सर्जनार्थं
 परमेश्वरेण उत्पादितस्त्वं बृहता महता देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितेन कामेन
 कामयित्रा परमेश्वरेण । ॥ कामयतेः पचाद्यच् ॥ । सयोनिः समान-
 कारणः । परमेश्वरव्यतिरिक्तकारणान्तररहित इत्यर्थः । यजमानाय धनम-

चितुर्देवस्य प्रसवे अनुज्ञायाम् अश्विनोर्देवयोः अध्वर्य्वोः बाहुभ्या पूष्णो देवस्य हस्ताभ्याम् । अंसप्रभृतिप्रकोष्ठपर्यन्तं बाहू । तदाद्यङ्गुल्यग्रपर्यन्तौ हस्तौ इति विभागः । प्रसूतः प्रेरितः अनुज्ञातो वा त्वा त्वाम् । क्रियमाणं कर्म संवोध्यते । आ रभे उपक्रमे प्रयोक्ता अहम् । सर्वेन्द्रियसंपूर्णः सवित्रा अनुज्ञातः अश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णश्च हस्ताभ्यां कर्मसु व्याप्रिय इत्यर्थः । ४ रभ राभस्ये । भौवादिकः । आत्मनेपदी । राभस्यम् उपक्रमः ४ ॥

[इति] षष्ठेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“कामस्तदग्रे” इति सूक्तेन प्रतिगृह्यमाणं द्रव्यम् अभिमन्त्र्य प्रतिग्रहीता स्वीकुर्यात् । सूत्रितं हि संहिताविधौ । “क इदं कस्मा अदात्” [३. २९. ७] कामस्तदग्रे [१९. ५२] यदन्नं [६. ७१] पुनर्मैषिन्द्रियम् [७. ६९] इति प्रतिगृह्णाति” [कौ० ५. ९] इति ॥

सययज्ञप्रतिग्रहेषि इदं सूक्तं विनियुक्तम् । सूत्रितं हि कौशिकेन । “ददामीति नामग्राहम् उपसृशेत् सदक्षिणं कामस्तदग्र इत्युक्तम्” [कौ० ८. ९] इति ॥

तथा दर्शस्य पूर्णमासस्य वा व्यतिक्रमे जाते आज्यहोमे शान्तांसमिदाधाने वा विनियुक्तम् । सूत्रितं हि । “एतेनैषामावास्यो व्याख्यातः । “एन्द्राप्नोत्र द्वितीयो भवति । तयोर्व्यतिक्रमे ‘त्वमग्रे व्रतपा असि’ [१९. ५९] “‘कामस्तदग्रे’ [१९. ५२] इति शान्ताः” इति [कौ० १. ६] ॥

सौवर्णभूमिमतिकृतिदाने अनेन कामसूक्तेन आज्यं जुहुयात् । “अथ रोहिण्याम्” इति प्रकृत्य उक्तं परिशिष्टे । “अन्वारभ्यां च जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तम् इत्यथ सुवर्णमर्वां भूमिम्” इत्यादि [प० १०. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

कामस्तदग्रे समवर्तत मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

स कामं कार्मेन वृद्धता संयोजनी रायस्योपं यजमानाय धेहि ॥ १ ॥

१ A B C सयोजनी. D सयोजि changed to सयोजनी. We with D K S E V C.

१ S' सपयोजी. २ S' om. बाहुभ्या. ३ S' दाति. ४ S' om. अय.

आस्मा अशृण्वन्नाशाः कामेनाजनयन्स्वः ॥ ३ ॥

दूरात् । चकमानाय । प्रतिष्पानाय । अक्षये ।

आ । अस्मै । अशृण्वन् । आशाः । कामेन । अजनयन् । स्वः ॥ ३ ॥

दूरात् दूरविषयम् अत्यन्तदुर्लभं फलं चकमानाय कामयमानाय । ॥ क-
मतेर्लिङ्गः कानच् । “आयादय आर्धधातुके वा” इति णिङ्भावः ॥ अ-
स्मै जनाय प्रतिपाणाय सर्वतोरक्षणाय अभिमतफलप्रापणाय अक्षये ह्य-
राहित्ये निमित्ते अनिष्टनिवृत्तये च आशाः दिशः सर्वाः प्राच्यादयः आ-
शृण्वन् आश्रवणं फलं प्रदानुम् अङ्गीकरणं कृतवन्तः । ॥ “प्रत्या-
हभ्यां श्रुदः” इति अस्मा इत्यत्र सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ न केवलं
प्रतिश्रवणं किं तु कामेन अभिमतफलविषयेण स्वः । सुखनामैतत् । सु-
खम् अजनयन् उदपादयन् ॥

चतुर्थी ॥

कामेन मा काम आगन् हृदयाहृदयं परि ।

यदुमीषामदो मनस्तदैतूप मामिह ॥ ४ ॥

कामेन । मा । कामः । आ । अगन् । हृदयात् । हृदयम् । परि ।

यत् । अमीषाम् । अदः । मनः । तत् । आ । एतु । उपै । माम् । इह ॥ ४ ॥

कामेन फलविषयया इच्छया कामः काम्यमानं फलं मा माम् आ
अगन् आगच्छतु । ॥ गमेर्लुङि ल्लेर्लुकि मकारस्य नकारः ॥ का-
मनाया मनोमूलत्वात् तन्मनः संपादयति । पूर्वं जगत्सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणा उ-
त्पादिता जगत्सृष्टिविषये कामयितारो नव ब्रह्माणः अमीषाम् इत्यदः श-
ब्देन विवक्ष्यन्ते । तेषां विप्रकृष्टानां ब्रह्मणां यद् अदो मनः अस्तित्व-
भावनानिमित्तं तत् हृदयात् । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । हृदयेभ्यः
हृदयम् मदीयं हृदयप्रदेशं परि अभिलक्ष्य । ॥ लक्षणादिष्वर्थेषु
परिः कर्मप्रवचनीयः ॥ तत् तदीयं सर्वविषयं मनः इह अस्मिन्
फलकामे मां कामयितारम् उपैतु उपगच्छतु ॥

दात्रे हविःप्रदात्रे वा पुरुषाय रायो' धनस्य पोषम् पुष्टिं समृद्धिं धेहि स्या-
पय प्रयच्छ । अत्र कामो' जगद्विषयकामरूपत्वेन स्वफलसिद्ध्यर्थं स्तूयते ॥

द्वितीया ॥

त्वं काम सहसासि प्रतिष्ठितो विभुर्विभावां सख आ सखीयते ।

त्वमुग्रः पृतनासु सासहिः सह ओजो यजमानाय धेहि ॥ २ ॥

त्वम् । काम । सहसा । असि । प्रतिऽस्थितः । विभुः । विभांऽवां । सखे ।
आ । सखीयते ।

त्वम् । उग्रः । पृतनासु । सासहिः । सहः । ओजः । यजमानाय । धेहि ॥ २ ॥

हे काम त्वं सहसा परंधर्पणसामर्थ्येन प्रतिष्ठितोसि । विभुः सर्वविषयत्वाद्
व्याप्तः विभावा विशेषेण दीप्यमानः । अल्पविषयत्वाभावात् । ॥ भातेः
कनिष्ठा । हे सखे सखिवद्वितकारिन् काम आ सखीयते अस्मान् अ-
भिलक्ष्य सखिवद् आचरति । भवच्छब्दाध्याहारेण प्रथमपुरुषः । ॥ स-
खिशब्दात् “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङ् । “अकृतार्वाधातुक-
योः” इति दीर्घः । छिच्चाद् आत्मनेपदम् ॥ किं च हे काम
त्वम् उग्रः उद्गूर्णः पृतनासु शत्रुसंग्रामेषु सासहिः सोढा । ॥ सहैर्य-
ङन्तात् किमत्ययः ॥ सहः शत्रुधर्पणसमर्पम् ओजः बलं यजमा-
नाय यष्ट्रे जनाय धेहि विधेहि प्रयच्छ ॥

तृतीया ॥

दूराच्चकमानाय प्रतिपाणायाक्षये ।

१ K S V संरीयते. Dc सय आ संरीयते changed to सय आ संरीयते. We with B C D R C. १ P P J पिऽमौ । आऽस्ये । We with Shyam. The original reading probably was simply सता संरीयते for सय आ संरीयते. १ P P सुगोयते । We with J. v A प्रतिपाणायाक्षये corrected to प्रविपाणायाक्षये. B R प्रविपाणायाक्षये । C प्रतिपाणायाक्षये. D प्ररिपाणायाक्षये. K K S प्रविपाणायाक्षये. Dc प्रविपाणायाक्षये. C- प्ररिपाणायाक्षये. P प्र-
तिऽपानाय । आऽस्ये । P प्रविऽपानाय । आऽस्ये । J प्रतिऽपानाय । आऽस्ये । With अक्षये
(from अक्षि) conf. अक्षयो, VI २१. २.

1 S' om. from 'यो up to कर्मो both inclusive. 2 S' पराधर्पण.

आस्मा अशृण्वन्नाशाः कामेनाजनयन्त्स्वः ॥ ३ ॥

दूरात् । चकमानाय । प्रतिऽपानाय । अक्षये ।

आ । अस्मै । अशृण्वन् । आशाः । कामेन । अजनयन् । स्वः ॥ ३ ॥

दूरात् दूरविषयम् अत्यन्तदुर्लभं फलं चकमानाय कामयमानाय । ॥ क-
मतेर्लिटः कानच् । “आयादय आर्धधातुके वा” इति णिङ्भावः ॥ अ-
स्मै जनाय प्रतिपाणाय सर्वतोरेक्षणाय अभिमतफलप्रापणाय अक्षये क्षय-
राहित्ये निमित्ते अनिष्टनिवृत्तये च आशाः दिशः सर्वाः प्राच्यादयः आ-
शृण्वन् आश्रवणं फलं प्रदातुम् अङ्गीकरणं कृतवत्यः । ॥ “प्रत्या-
ङ्भ्यां श्रुवाः” इति अस्मा इत्यत्र संपदानत्वाच्चतुर्थी ॥ न केवलं
प्रतिश्रवणं किं तु कामेन अभिमतफलविषयेण स्वः । सुखनामैतत् । सु-
खम् अजनयन् उदपादयन् ॥

चतुर्थी ॥

कामेन मा काम आगन् हृदयाद्दयं परि ।

यदुमीषामदो मनस्तदैतूप मामिह ॥ ४ ॥

कामेन । मा । कामः । आ । अगन् । हृदयात् । हृदयम् । परि ।

यत् । अमीषाम् । अदः । मनः । तत् । आ । एतु । उपै । माम् । इह ॥ ४ ॥

कामेन फलविषयया इच्छया कामः काम्यमानं फलं मा माम् आ
अगन् आगच्छतु । ॥ गमेर्लुङि ह्येर्लुकि सकारस्य नकारः ॥ का-
मनाया मनोमूलत्वात् तन्मनः संपादयति । पूर्वं जगत्सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणा उ-
त्पादिता जगत्सृष्टिविषये कामयितारो नव ब्रह्माणः अमीषाम् इत्यदः श-
ब्देन विवक्ष्यन्ते । तेषां विप्रकृष्टानां ब्रह्मणां यद् अदो मनः अस्तित-
भावनानिमित्तं तत् हृदयात् । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । हृदयेभ्यः
हृदयम् मदीयं हृदयप्रदेशं परि अभिलक्ष्य । ॥ लक्षणादिष्वयंपु
परिः कर्मप्रवचनीयः ॥ तत् तदीयं सर्वविषयं मनः इह अस्मिन्
फलकामे मां कामयितारम् उपेतु उपगच्छतु ॥

पञ्चमी ॥

यत्काम कामयमाना इदं कृष्मसि ते हविः ।

तन्नः सर्वं समृध्यतामथैतस्य हविषो वीहि स्वाहा ॥ ५ ॥

यत् । कामे । कामयमानाः । इदम् । कृष्मसि । ते । हविः ।

तत् । नः । सर्वम् । सम । ऋध्यताम् । अथ । एतस्य । हविषः । वीहि ।
स्वाहा ॥ ५ ॥

हे काम वयं यत् फलं कामयमानाः सन्तः ते त्वदर्थम् इदम् इदानीं दीयमानं हविः चरुपुरोडाशदिकं कृष्मसि कुर्मः प्रयच्छामः । ॥ “लोपश्चास्यान्यतरस्यां भ्योः” इति उपत्ययस्य लोपः ॥ अथ अनन्तरम् एतस्य प्रथस्य हविषः । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ हविषो भागं वा वीहि भक्षय स्वाहा इदं हविः सुहुतम् अस्तु । ॥ वी गतिप्रजनकान्यसनखादनेषु । आदादिकः ॥ तत् काम्यमानं नः अस्मदीयं सर्वं फलं समृध्यताम् समृद्धं संपूर्णं भवतु ॥

[इति] षष्ठेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“कालो अश्वो वहति” इति सूक्तद्वयस्य सौवर्णभूमिदाने आज्यहोमे विनियोगः । उक्तं हि परिशिष्टे । “अन्वारभ्याथ जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तम्” इति [५०१०.१] । कालप्रतिपादकत्वात् कालसूक्तम् इत्युच्यते ॥

तत्र प्रथमा ॥

कालो अश्वो वहति सप्तर्षिभ्यः सहस्राक्षो अजरो भूरिरेताः ।

तमा रोहन्ति कवयो विपश्चितस्तस्य चक्रा भुवन्नानि विश्वा ॥ १ ॥

कालः । अश्वः । वहति । सप्तर्षिभ्यः । सहस्रस्रक्षः । अजरः । भूरिरेताः ।

१ A B C D R S C. हृष्मसि. R V D. हृष्मसि. P P J कृष्मसि । None of our authorities give the correct accent. १ P P J यत्कामः । We with Slayna.

१ S' “कालराज” for “कालसप्त”.

तम् । आ । रोहन्ति । कवयः । विषःश्चितः । तस्य । चक्रा । भुवनानि ।
विश्वा ॥ १ ॥

अनेन सूक्तद्वयेन सर्वजगत्कारणभूतः कालरूपः परमात्मा स्तूयते ।
तत्र प्रथमया कालोऽश्वात्मना रूप्यते । सप्तरश्मिः [सप्त]संख्याका र-
श्मयो रज्ज्वो मुखग्रीवापादावंबद्धा यस्य सः सहस्राक्षः सहस्रलोचनः
अजरः जरारहितः नित्ययुवा भूरिरेताः । रेतः शुक्ररूपः सप्तमो धातुः ।
प्रभूतवीर्यः रेतःसेचनसमर्थः अपत्योत्पादनशक्तः कालः कलयिता अश्वो
वहति स्मारोहकान् अभिमतं प्रदेशं प्रापयति । तम् अश्वं विपश्चितः अ-
श्वारोहणावरोहणादिषु कुशला अश्वशस्त्रनिष्णाताः कवयो धीमन्तः आ
रोहन्ति । तस्य अश्वस्य चक्रा चक्राणि । ॥ चक्रमणाक्षकम् इति
यास्कः [नि० ४, २७] ॥ गन्तव्यानि स्थानानि विश्वा विश्वानि भु-
वनानि । इति अश्वपक्षेः ॥ विवक्षितस्तु । अश्वः अश्रुते व्याप्नोति भू-
तभविष्यवर्तमानकालवर्तीनि वस्तूनीति अश्वः । कालः कलयिता सर्वस्य
जगतः अनवच्छिन्नकालरूपः परमेश्वरः । सप्तरश्मिः । रश्मिशब्देन ऋ-
तव उच्यन्ते । सप्तर्तुः एकैक ऋतुर्मासद्वयात्मकः सप्तमस्तु त्रयोदशो
मासः । तथा च दाशतय्याम् आस्त्रायते । “सार्कजानां सप्तमम् आ-
हुरेकजं षष्ठिद्यमा ऋषयो देवजा इति” इति [ऋ० १, १६४, १५] ।
अत्रापि सप्तमन्नातं माक् [९, १४, १६] । सहस्राक्षः । अत्र अक्षिश-
ब्देन दिनानि रात्रयश्च उच्यन्ते । सहस्रसंख्याकाहोरात्रयुक्तः । अजरः
जरारहितः सर्वदा एकरूपः । भूरिरेताः प्रभूतजगत्सर्जनसमर्थशक्तिसं-
पन्नः । एवरूपः कालो वहति प्राणिजातं स्वस्वकर्मसु प्रापयति । तं
कालं कवयः क्रान्तदर्शिनो विपश्चितः विद्वांसः आ रोहन्ति स्वाधीनं कु-
र्वन्ति । स्वाधीनकाला भवन्तीत्यर्थः । तस्य कालात्मकस्य रथस्य चक्रा
चक्राणि विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि । लोकान् अभिगच्छन्ती-
ति शेषः ॥ अथ वा अश्वशब्देन आदित्य उच्यते । तथा च यास्कः ।
“एको अश्वो वहति सप्तनामा । आदित्यः । सप्तासौ रश्मयो रसान् अ-

1 S' has शक्तिन् before अनेन 2 S' पादावद्धा ॥ S' शुक्रं 4 S' आरोहकान्,
5 S' अश्वपक्षेः. ॥ So S'. 7 S' सप्तदित्यस्य रथस्यो for सप्तासौ रश्मयो.

भिसंनामयन्ति सप्तैनम् ऋषयः स्तुवन्तीति वा” इति [नि० ४, २७] ।
 कालात्मकोऽयः सूर्यः सप्त रश्मयः प्रधानभूता यस्य । ते चैव सप्त सूर्या
 इत्युच्यन्ते । “देवा आदित्या ये सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष नः” इति
 निगमः [ऋ० ९, ११४, ३] । तेषां च नामानि तैत्तिरीया अधीयते ।
 “आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः स्वर्णरो ज्योतिषीमान् विभासः” इति
 [तै० आ० १, ७, १] । असौ तु प्रधानभूतः कश्यपाख्य आदित्यः ।
 “कश्यपोऽष्टमः स महामेरुं न जहाति” इति श्रुतेः [तै० आ० १, ७, १] ।
 यद्वा रश्मिशब्देन च्छन्दांस्यभिधीयन्ते । गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि यस्य ।
 तथा च निगमः । “ऋग्भिः पूर्वाहे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति
 मध्ये अहः । सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः”
 इति [तै० ब्रा० ३, १२, ९, १] । यद्वा रश्मिमन्तोऽश्वा रश्मिशब्देन उ-
 च्यन्ते । ॥ मतर्थायस्य लोपः ॥ सप्ताश्वः । “सप्त युञ्जन्ति
 रथम् एकचक्रम्” इति निगमः [९, १४, २] । सहस्राश्वः अक्षि-
 वद् अक्षीणि किरणाः सहस्रकिरणोपेतः अजरः अविनश्वरो नित्यः भू-
 रिरिताः । उदकवाची रेतःशब्दः । “यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्
 रश्मिभिः पर्यावर्ततेष्वर्पति” इति श्रुतिः [तै० सं० २, ४, १०, २] ।
 एयंरूप आदित्यो वहति कालचक्रं धारयति । तं कालात्मकं सूर्यं वि-
 द्वांसः अधिगतपरमार्थाः आ रोहन्ति सूर्यमण्डलं भित्त्वा उपगच्छन्ति ।

द्वायिमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परिवाङ् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥

इति स्मृतेः । यद्वा स्वात्मभावेन अधितिष्ठन्ति । अत एव आदित्यं पुरुषं
 प्रकृत्य श्रूयते । “तद् योहं सोसौ योसौ सोहं तद् उक्तम् ऋषिणा
 सूर्य आत्मा जगत्तस्तस्युषश्च” इति [ऐ० आ० २, २, ४] । तस्य सूर्यस्य
 चक्रा चक्राणि चक्रमणानि व्याप्तिस्थानानि सर्वाणि अगन्तीति ॥

द्वितीया ॥

सप्त चक्रान् वेदन्ति काल एष सप्तास्य नार्भीरुमृतं न्यक्षः ।

स इमा विश्वा भुवनान्यञ्जत् कालः ॥ ईयते प्रथमो नु देवः ॥ २ ॥

सप्त । चक्रान् । वहति । कालः । एषः । सप्त । अस्य । नाभीः । अमृतम् ।
नु । अद्यः ।

सः । इमा । विश्वा । भुवनानि । अञ्जत् । कालः । सः । ईयते । प्रथमः ।
नु । देवः ॥ २ ॥

अनया संवत्सररूपकालचक्रं वर्ण्यते । तस्य संवत्सरकालस्य चक्राणि
एकं त्रीणि पञ्च षट् सप्त द्वादशेति तत्रतत्र आध्यायते । “सप्त भुजन्ति
रथम् एकचक्रम्” [९. १४. २] “विनामि चक्रम्” [९. १४. २] “सप्त-
चक्रे षडरे” [९. १४. १२] “द्वादशारम्” [९. १४. १३] इत्यादिषु ।
तथा च शौनकोप्याह ।

निधा द्वादशधा पोढा पञ्चधा सप्तधा तथा ।

संवत्सरं चक्रवच्च परामिः कीर्तयत्युचिः ।

इति [बृ० ४. ३२] ॥ एष सर्वजगत्कारणत्वेन अनुभूयमानः कालः परमात्मा
सप्त चक्रां चक्राणि सप्त ऋतून् अर्जुं अनुक्रमेण वहति धारयति । अस्य
संवत्सरस्य सप्त नाभीः नाभयः । नद्यते नाभिः । अक्षबन्धकानि मध्य-
च्छिद्राणि सप्त ऋतुसंधिकालाः । अस्य अक्षः तर्जुं संतर्तं सूक्ष्मम् अ-
मृतम् अमरणधर्मकम् अविनश्वरं तत्त्वम् । सप्तचक्रच्छिद्रेषु प्रोतः अनु-
स्यूतोऽक्षः सत्यम् अबाध्यं तत्त्वम् । सः पूर्वोक्तसंवत्सररूपः प्रथमः स-
र्वस्य आदिभूतो देवः श्रोतमानः नित्यज्ञानरूपः कालः परमात्मा इमा
इमानि नामरूपात्मना व्याकृतानि विश्वा विश्वानि भुवनानि भवनवन्ति
चराचरात्मकानि जगन्ति अञ्जत् अञ्जन् । ॥ अनक्तेः शर्तरि “अ-
नित्यम् आगमशासनम्” इति नुमभावः ॥ व्यक्तीकुर्वन् स्वेन

१ R S V Du: “न्युज्जकालः, which they ought to read “न्युज्जन्कालः. See the padas.
We with A B C D R Gs. २ P J वृज्जत्. We with P.

1 Śāyana's text reads सप्त चक्रानुवहति for सप्त चक्रान् वहति. 2 S' स्तवीमिः for
सप्त नाभीः. 3 Śāyana's reading is अमृतं तन्वक्षः. 4 S' has a lacuna of about fifteen
letters between “स्यूतो and अक्षः.

कालेन अवच्छिन्नानि कुर्वन् उत्पादयन् सः स्यति संहरतीति सः । ॥ १ ॥
 अन्तर्कर्मणि । कर्तरि कप्रत्ययः । आतो लोपः ॥ संहरंश्च ईयते
 गच्छति व्याप्नोति सर्वम् आवृत्य वर्तते । ॥ ईड् गतौ । दैवादि-
 कः ॥ नृशब्दः प्रसिद्धौ ॥ यद्वा अध्यात्मपरत्वेन योज्यः । कालः
 कलयिता सर्वेन्द्रियव्यापारकर्ता शरीराभिमानी देवः । बन्धकाः विषया रू-
 पादयः । तनुं सूक्ष्मं दुर्दर्शम् । अमृतम् चैतन्यम् । अक्षः सर्वेन्द्रियेषु
 तद्विषयेषु च अनुगतः । एवं सर्वाणि प्राणिजातानि अक्षं प्रेरयन् ई-
 यते । सः उपसंहरंश्च स कालः ईयते तत्त्वज्ञैर्ज्ञायते । ॥ ईड्
 गतौ । कर्मणि यक् प्रत्ययः ॥

तृतीया ॥

पूर्णः कुम्भोधिं काल आहितस्तं वै पश्यामो बहुधा नु सन्तः ।

स इमा विश्वा भुवनानि प्रत्यङ् कालं तमाहुः परमे व्योमन् ॥ ३ ॥

पूर्णः । कुम्भः । अधि । काले । आहितः । तम् । वै । पश्यामः । बहु-
 धा । नु । सन्तः ।

सः । इमा । विश्वा । भुवनानि । प्रत्यङ् । कालम् । तम् । आहुः । परमे ।
 विओमन् ॥ ३ ॥

काले सर्वजगत्कारणभूते नित्ये अनवच्छिन्ने परमात्मनि स्वस्वरूपे । ॥ अ-
 धिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ पूर्णः सर्वत्र व्याप्तः कुम्भः कुम्भवत्
 कुम्भः अहोरात्रमासर्तुसंवत्सरादिरूपः अवच्छिन्नो जन्यः कालः आहितः
 निहितो वर्तते । सर्वस्य कार्यस्य स्वकारणेऽवस्थानात् । अत्र विद्वदनुभ-
 वश्रुतिं प्रमाणयति । तं जन्यं कालं सन्तः सत्पुरुषा बहुधा नानाप्रकारम्
 अहोरात्रादिभेदेन पश्यामो नु अनुभवामः खलु । अथवा तं जन्यका-
 लाधारं परमात्मानं बहुधा बहुभिः श्रवणमनननिदिध्यासनेः पश्यामः
 साक्षात्कुर्मः । सन्तः सद्रूपब्रह्मोपासका वयम् । “अस्ति ब्रह्मेति चेद्
 वेद सन्नाम् एनं ततो विदुः” इति हि श्रुतिः [तै० आ० ८, ६] । विनु-

शब्दौ प्रसिद्ध्यर्थौ । स कालः इमा इमानि परिहश्यमानानि विश्वा
 विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि प्रत्यङ् प्रत्यञ्चनः अभिमुखा-
 ञ्चनः आव्यामुवन् भवति । तं कालं परमे उत्कृष्टे सांसारिकसुखदुःखा-
 दिद्वन्द्वदोषरहिते व्योमन् व्योमनि आकांशवन्निर्लेपे सर्वगते विविधं रक्षके
 परमानन्दप्रदायके स्वस्वरूपे वर्तमानम् आहुः विद्वांसः । ॥ व्योम-
 न्किति । “सुपां सुलुक्” इति सप्तम्या लुक् । “न हिंसंबुद्धयोः” इति
 नलोपप्रतिषेधः ॥

चतुर्थी ॥

स एव सं भुवनान्याभरत् स एव सं भुवनानि पर्यैत् ।

पिता सन्नभवात् पुत्र एषां तस्माद् वै नान्यत् परमस्ति तेजः ॥ ४ ॥

सः । एव । सम् । भुवनानि । ज्ञा । अभरत् । सः । एव । सम् । भुव-
 नानि । परि । ऐत् ।

पिता । सम् । अभवात् । पुत्रः । एषाम् । तस्मात् । वै । न । अन्यत् । प-
 रम् । अस्ति । तेजः ॥ ४ ॥

॥ एव कालः भुवनानि भूतजातानि [सम्] आ अभरत् आहरत्
 आहरति उत्पादयति । ॥ “ह्यग्रहोर्भः” ॥ यद्वा । ॥ [भूज]
 भरणे । भौषादिकः ॥ स्वनोत्पादितानि भुवनानि समन्तात् पु-
 ष्णाति । स एव कालः भुवनानि सं पर्यैत् सम्पक् परिगच्छति व्या-
 श्मोति । ॥ इण् गतौ । छान्दसे लङि “आङादीनाम्” इति आ-
 डागमः । “आटश्च” इति वृद्धिः ॥ स एव पिता एषां भुव-
 नानां जनकः सम् एषां पुत्रोभवत् भवति । काल एव पितृत्वेन पुत्र-
 त्वेन च व्यवहियते । यः पूर्वजन्मनि पितृत्वेन जातः स एव अस्मिन्
 जन्मनि पुत्रत्वेन व्यवहियते अवच्छेदककालाधीनत्वात् सर्वस्य । अथ वा

१ OD एषां. We with A B E R S V D o C s. २ A O D नान्यत्परं. B S नान्यत्परं.
 C s नान्यत्परं. J मल्लि L. We with K E R V D o P P. ३ P सन् । We with P J.

1 S' अव्यामुवन्. 2 S' व्योम आकाशं for आकाशः. 3 S' लुङि. 4 S' पितृत्वेन.
 5 S' has सएव again before पुत्रत्वेन.

एकस्मिन् जन्मन्येव पितुः पुत्रत्वम् आम्नायते । “अङ्गाद् अङ्गात् संभ-
 “वसि हृदयाद् अपि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः
 “शतम्” इति [कौ० उ० २. ११] । तस्मात् सर्वोत्पादकात् सर्वगतात्
 पुत्रादिरूपेण भविष्यतश्च तस्मात् कालाद् अन्यत् परम् उत्कृष्टं तेजो
 नास्ति । वैशब्दः प्रसिद्धौ । तेजो नास्तीति निषेधात् स्वस्यापि तेजोरू-
 पत्वम् अर्थसिद्धम् । “तस्य भासा सर्वम् इदं विभाति” इति श्रुतेः ।
 [क० व० ५. १५] ॥

पञ्चमी ॥

कालोऽमुं दिवमजनयत् काल इमाः पृथिवीरुत ।

काले ह भूतं भव्यं चेपितं ह वि तिष्ठते ॥ ५ ॥

कालः । अमुम् । दिवम् । अजनयत् । कालः । इमाः । पृथिवीः । उत ।

काले । ह । भूतम् । भव्यम् । च । इपितम् । ह । वि । तिष्ठते ॥ ५ ॥

कालः परमात्मा अमुं विमकृष्टां दिवम् द्युलोकम् अजनयत् उत्पादि-
 तवान् । उत अपि च इमाः परिदृश्यमानाः सर्वप्राण्याधारभूताः पृथि-
 वीः । व्यत्ययेन बहुवचनं कक्ष्याभेदेन वा । तथा च मन्त्रवर्णः । “यद्
 इन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्याम् उत स्यः” इति
 [ऋ० १. १०८. ९] । तथा । ह्यशब्दः एवार्थे । काल एव भूतम् भूत-
 काले आधारे अवच्छिन्नं भव्यम् भविष्यच्च इपितम् इष्टम् इष्यमाणं वर्त-
 मानकालायच्छिन्नं च जगद् वि तिष्ठते विशेषेण आश्रितं वर्तते । ■ “स-
 मयप्रविश्यः स्वः” इत्यात्मनेपदम् ॥

पष्ठी ।

कालो भूतिमसृजत काले तपति सूर्यः ।

काले ह विश्वा भूतानि काले चक्षुर्वि पश्यति ॥ ६ ॥

१ A B C D R V कालोऽमुं. Dc कालोऽमुं changed to कालोऽमुं. U: कालोऽमुं. P P J अ-
 मुम् । We with K K S V. २ A B C D K K R S Dc C: हविर्तिष्ठते for वि तिष्ठते.
 P P J हविः । तिष्ठते । We with Sāyaṇa.

1 S' सर्वप्राणा for सर्वप्राण्या.

कालः । भूतिम् । असृजत् । काले । तपति । सूर्यः ।

काले । ह । विश्वा । भूतानि । काले । चक्षुः । वि । पश्यति ॥ ६ ॥

कालः कालरूपः परमात्मा भूतिम् भवनवज्रगद् असृजत् । ॥ सृज
विसर्गे । तौदादिकः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । दैवादिकाद् वा आत्म-
नेपदिनो व्यत्ययेन शः ॥ काले मेरेके सति सूर्यः आदित्यः त-
पति जगत् प्रकाशयति । काल एव आश्रये [विश्वा] विश्वानि भूतानि
वर्तन्ते । काले चक्षुः । उपलक्षणम् एतत् । चक्षुरादीन्द्रियाणि वि प-
श्यति । इदमपि उपलक्षणम् । दर्शनादिकर्माणि कुर्वन्ति । यद्वा चक्षुः ।
चक्षुःशब्दो लुप्तमावर्णीयः । चक्षुष्मान् सर्वेन्द्रियाधिष्ठाता वि पश्यति स्व-
स्वेन्द्रियव्यापारं करोति ॥

सप्तमी ॥

काले मनः । काले प्राणः । काले नामं समाहितम् ।

कालेन सर्वा नन्दन्त्यागतेन प्रजा इमाः ॥ ७ ॥

काले । मनः । काले । प्राणः । काले । नामं । सम्ऽआहितम् ।

कालेन । सर्वाः । नन्दन्ति । आगतेन । प्रजाः । इमाः ॥ ७ ॥

काले परमात्मनि मनः जगत्सिद्धानिमित्तभूतं मनो वर्तते । तस्मि-
न्नेव प्राणः सूत्रात्मा सर्वजगदन्तर्यामी वर्तते । अन्तर्यमनोपाधिकत्वेन
काले वर्तते इति आधारव्यपदेशः । यद्वा मनः । जात्येकवचनम् । स-
र्वेषां प्राणिनां मनांसि । प्राणः पञ्चवृत्तिकः प्राणा अपि परमात्मन्येव
वर्तन्ते । तथा नाम नामधेयं सर्वेषां वस्तूनां संज्ञा अपि तत्रैव समा-
हितम् । स्त्रीपुरुषादिसंज्ञाभिः काल एव उच्यते इत्यर्थः । यद्वा सर्वेषां
रूपाणि कृत्वा तेषां नामान्यपि स्वयमेव व्यवहरतीत्येतदभिप्रायेण काले
नाम समाहितम् इत्युक्तम् । “[सर्वाणि रूपाणि] विचित्य धीरो ना-
मानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते” इति हि श्रुतिः [तै० आ० ३. १२. ७] ।

१ ऽ' असृजत्. २ ऽ' परस्मै for आत्मने. ३ ऽ' चक्षुर्ब्रूत for चक्षुःशब्दो लुप्त. ४ ऽ'
पञ्चवृत्तिफा. ५ ऽ' कृतत्वातेषां.

कालेन वसन्तादिरूपेण आगतेन सर्वा इमाः प्रजाः नन्दन्ति संतुष्यन्ति
स्वस्वकार्यसिद्धेः ॥

अष्टमी ॥

काले तपः काले ज्येष्ठं काले ब्रह्म समाहितम् ।

कालो ह सर्वस्येश्वरो यः पितासीत् प्रजापतिः ॥ ८ ॥

काले । तपः । काले । ज्येष्ठम् । काले । ब्रह्म । समऽआहितम् ।

कालः । ह । सर्वस्य । ईश्वरः । यः । पिता । आसीत् । प्रजाऽपतिः ॥ ८ ॥

काले परमात्मनि तपः जगत्सर्जनविषयं पर्यालोचनम् । तप
पर्यालोचने । अस्माद् असुनः । “तपसा चीयते ब्रह्म” [मु० १.
१. ८] इत्यादौ तपःशब्दः पर्यालोचनार्थत्वेन व्याख्यातः । तथा ज्येष्ठम्
सर्वस्य आदिभूतं हिरण्यगर्भाख्यं तत्त्वं वर्तते । तथा ब्रह्म साङ्गो वेद-
स्तत्प्रतिपादकः समाहितम् सम्यगाहितः । यद्वा तपः कृच्छ्रचान्द्रायणा-
दिकम् । तत्फलप्रदातृत्वात् तत्रैव वर्तनम् । एकः कालशब्दो यौगिकः
कल्पितरि काले ज्येष्ठं ब्रह्म हिरण्याख्यम् । “ज्येष्ठं ब्रह्म ज्येष्ठं ब्रह्म”
इति हि श्रुत्यन्तरम् । हशब्दः अवधारणे । कालः सर्वस्य जगत ई-
श्वरः स्वामी । यः कालः प्रजापतेः प्रजानां सद्यश्चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः पि-
ता जनक आसीत् ॥

नवमी ॥

तेनेपितं तेनं जातं तद् तस्मिन् प्रतिष्ठितम् ।

कालो ह ब्रह्म भूत्वा विभर्ति परमेष्ठिनम् ॥ ९ ॥

तेनं । इपितम् । तेनं । जातम् । तत् । ऊं इति । तस्मिन् । प्रतिऽस्थितम् ।

कालः । ह । ब्रह्म । भूत्वा । विभर्ति । परमेऽस्थिनम् ॥ ९ ॥

तेन कालेन इपितम् इष्टं सर्वं सष्टयं जगत् । कामितम् इत्य-
र्थः । त्र “तीपुसह०” इति इडागमः ॥ तेनेय जातम् उ-

त्पादितं जगत् । तत् तज्जगत् । उशब्दः अवधारणे । तस्मिन्नेव काले
प्रतिष्ठितम् । कालो ह काल एव ब्रह्म देशकालावच्छिन्नं सच्चित्सुखंयि-
तुरसम् अवाध्यं परमार्थतत्त्वं भूत्वा परमेष्ठिनम् परमे स्थाने सत्यलोके
तिष्ठन्तं चतुर्मुखब्रह्माणं [विभर्ति] ॥

दशमी ॥

कालः प्रजा असृजत कालो अग्रे प्रजापतिम् ।

स्वयंभूः कश्यपः कालात् तपः कालादजायत ॥ १० ॥

कालः । प्रजाः । असृजत् । कालः । अग्रे । प्रजाऽपतिम् ।

स्वयंभूः । कश्यपः । कालात् । तपः । कालात् । अजायत् ॥ १० ॥

कालः अग्रे सृष्ट्यादौ प्रजापतिम् ब्रह्माणम् असृजत उदपादयत् ।
कालः] प्रजाश्च असृजत । स्वयंभूः स्वयम् आत्मना भवतीति स्वयंभूः ।
कालव्यतिरिक्तकालान्तरनिषेधकः स्ववंशब्दः । कश्यपः आरोगभ्राजादि-
सप्तसूर्यापेक्षया अष्टमः सूर्यः । “कश्यपोष्टमः स महामेरुं न जहाति”
इति श्रुत्यन्तरम् [तै० आ० १. ७. १] उदाहृतम् [१] । ॥ कश्यप-
शब्दनिर्वचनं यास्केन एवं कृतम् । कश्यपः पश्यको भवति यत् सर्वं
परिपश्यतीति सौहृम्यात्” इति [तै० आ० १. ८. ८] ॥ तादृशः
सर्वस्य द्रष्टा सूर्यः तपः संतापकं तेजश्च कालाद् अजायत ॥

[इति] षष्ठेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

“कालादापः” इति सूक्तं कालप्रतिपादकत्वात् कालसूक्तम् इत्युच्य-
ते । तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

कालादापः समंभवनं कालाद् ब्रह्म तपो दिशः ।

कालेनोदेति सूर्यः काले नि विंशते पुनः ॥ १ ॥

१ A B D D E K S V Do समंभवत्. P P J G अमवत् । We with R G. and S'yrna's text.

1 S' "सुखयित" for "सुखयिद्" 2 S' omits from here to कालः in the commentary on the next verse. 3 S' निषेधायकः. 4 So S'.

कालात् । आपः । सम । अभवन् । कालात् । ब्रह्म । तपः । दिशः ।
कालेन । उत् । एति । सूर्यः । काले । नि । विशते । पुनः ॥ १ ॥

कालात् सर्वजगत्कारणात् परमात्मनः सकाशाद् आपः ब्रह्माण्डाधा-
रभूताः समभवन् । स्पर्शते हि ।

अथ एव ससर्जादौ तासु वीर्यम् अवाकिरत् ।

तद् अण्डम् अभवद्वैमम्

इति [म०सृ० १. ९] । व्रततपः व्रतम् । कर्मनामैतत् । यज्ञादि कर्म ।
तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । ॥ इन्द्रैकवज्रावः ॥ । यद्वा व्रततप
इति यजुषी । जगत्सर्जनकर्मणे तप्यमानात् कालाद् दिशः प्राच्याद्याः
समभवन् । कालेन ग्रहेण सूर्य उदेति उदयं गच्छति । "भीषास्माद्
वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः" इति हि निगमः [तै०आ० ८. ८] ।
पुनः सूर्यः काले नि विशते विलीयते । अस्तम् एतीत्यर्थः । ॥ "ने-
विशः" इति आत्मनेपदम् ॥

कालेन वातः पवते कालेन पृथिवी मही ।

द्यौर्मही काल आहिता ॥ २ ॥

कालेन । वातः । पवते । कालेन । पृथिवी । मही ।

द्यौः । मही । काले । आहिता ॥ २ ॥

कालो ह भूतं भव्यं च पुनो अजनयत् पुरा ।

कालाद्वचः समभवन् यजुः कालादजायत ॥ ३ ॥

कालः । ह । भूतम् । भव्यम् । च । पुनः । अजनयत् । पुरा ।

कालात् । वचः । सम । अभवन् । यजुः । कालात् । अजायत् ॥ ३ ॥

१ A B K K̄ V Dc काले ह. We with C D R S̄ C₃ P P̄ J C₂ कालो ह. १ A B C D
K K̄ R S̄ V Dc अजनयत्पुरा. C₃ अजनयत्पुरा P P̄ J पुरा: 1. The correction was first
made by Rv. १ D R S̄ भव्ययजुः Dc भव्ययजुः changed to भव्ययजुः. P̄ समयत् ।
We with A B C K K̄ V C₃ P J C₂.

1 S' अपावरत्. ॥ Sāyana's text too reads : व्रततपो for ब्रह्म तपो.

कालो यज्ञं समैर्यं देवेभ्यो भागमक्षितम् ।

काले गन्धर्वाप्सरसः काले लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ४ ॥

कालः । यज्ञम् । सम् । ऐर्यत् । देवेभ्यः । भागम् । अक्षितम् ।

काले । गन्धर्वेऽप्सरसः । काले । लोकाः । प्रतिष्ठिताः ॥ ४ ॥

कालेयमङ्गिरा देवोर्धेर्वा चाधि तिष्ठतः ।

इमं च लोकं परमं च लोकं पुण्यांश्च लोकान् विधृतींश्च पुण्याः ।

सर्वोऽल्लोकानभिजित्य ब्रह्मणा कालः स ईयते परमो नु देवः ॥ ५ ॥

काले । अयम् । अङ्गिराः । देवैः । अर्धर्वा । च । अधि । तिष्ठतः ।

इमम् । च । लोकम् । परम् । च । लोकम् । पुण्यान् । च । लोकान् ।

विधृतीः । च । पुण्याः ।

सर्वान् । लोकान् । अभिजित्य । ब्रह्मणा । कालः । सः । ईयते । परमः ।

नु । देवः ॥ ५ ॥

द्वितीया ॥ कालेन प्रेरयित्रा परमात्मना वातो वायुः पवते । ॥ प-
वतिर्गतिकर्मा ॥ सर्वदा वाति । “भीषास्माद् वातः पवते” इति
श्रुतिरुदाहृता [१] । तेनैव मही महती पृथिवी आहिता इदं स्थापि-
ता वर्तते । मही महती द्यौश्च काले आधारे आहिता निहिता स्था-
पिता । कालेनैव पित्रा प्रेरकेण पुत्रः प्रजापतिः भूतम् भूतकालावच्छिन्नं
भव्यम् भविष्यत्कालावच्छिन्नम् । चशब्दः अनुक्तसमुच्चयार्थः । वर्तमानं
पुरस्तात् पूर्वम् अजनयत् उत्पादितवान् ॥

तृतीया ॥ कालात् परमात्मनः ऋचः यादवद्धा मन्त्राः समभवन् ।

१ A B C D K K̄ R S̄ V D C G P̄ J C r रयन्ते देवेभ्यो. P corrects येरयन् । to ऐरयत् ।
We with Sāyana and his text. २ A B गन्धर्वो अप्सरसः. B C गन्धर्वाप्सरसः. We with
D K K̄ S̄ V D C P̄ P̄ J C r. ३ A B C D K K̄ R S̄ V D C G हिचो. P̄ P̄ J C r द्विः ।
We with Sāyana. ४ A C D, and K̄ (originally), विधृतींश्च. B C विधृतिश्च. D वि-
धृतींश्च. We with B̄ K̄ S̄ V P̄ P̄ J C r. ५ P J कालेयम् । P̄ कालेयम् । C r कालेयम् ।

1 Sāyana's text: कालेन for कालो हं.

यजुः प्रक्षिष्टपाठरूपो मन्त्रः अजायत । उपलक्षणम् एतत् सामवेदादी-
नाम् । तथा च पुरुषसूक्ते समान्नातम् “तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः
सामानि जज्ञिरे । इन्द्रांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्माद् अजायत” इति
[१९.६.१३] । तथा [कालः काल एव] देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः अक्षितम्
क्षयरहितं भागम् भागत्वेन परिकल्पितं यज्ञम् प्रकृतिविकृत्यात्मकं सोमयागं
समैरयत् उदपादयत् । इन्द्रादिदेवभागत्वेन यज्ञं जनयामास । ॥ अ-
क्षितम् इति । हि क्षये । “निष्ठायाम् अण्यदर्धे” इति ण्यदर्धपर्युदासेन
अत्र दीर्घाभावः । अत एव “क्षियो दीर्घात्” इति नत्वाभावः । ण्य-
दर्धो भावकर्मणी इति व्याख्यातम् ॥

चतुर्थी ॥ गां वाचं धारयन्तीति गन्धर्वाः । ॥ “गवि गं धृञो वः”
इति वप्रत्ययः । गोशब्दस्य गम् इति आदेशः । धातोर्गुणः ॥ ग-
न्धर्वा गायकाः अप्सु उदकेषु अन्तरिक्षे वा सरन्ति गच्छन्तीति अप्स-
रतः मध्यमलोकस्थानाः काल एव आधारे वर्तन्ते । किं बहुना लोकाः
सर्वेपि काले प्रतिष्ठिताः । लोकशब्दो जनवाची भुवनवाची च । अ-
यम् अथर्ववेदस्य स्रष्टा देवः दीप्यमानः अङ्गिराः परमात्माङ्गरसोद्भूतः अ-
ङ्गिरा नाम देवः । अथर्वा । “अथर्वाग् एनम् एतास्वेवाप्स्वन्विच्छ”
इति [गो० ब्रा० १.४] ब्राह्मणे अशरीरया वाचा स्वसृष्टास्वेव अप्सु अ-
र्वाग् अभिमुखम् एनं परमात्मानम् अन्विच्छेति अभिहितः परमात्मा
अथर्वशब्दाच्च इति बहुधा प्रपञ्चितम् । सोयम् अथर्वा अथर्ववेदस्रष्टा
देवश्च काले स्वजनके अधि तिष्ठति । ॥ अधिशब्दः सप्तम्यर्था-
नुवादी ॥

पञ्चमी ॥ इमं चं सर्वकर्मार्जनस्यानं लोकम् भूमिं परमम् फलभोग-
स्यानं स्वर्गलोकं पुण्यान् पुण्यकर्मभिरार्जितान् लोकान् पुण्याः दुःखले-
शासंस्पृष्टा विपृष्टीः लोकधारकान् सर्वान् उक्कान् अनुक्तांश्च लोकान् व्र-
क्षणा स्वकारणेन देशकालयस्तुपरिच्छेदरहितेन सत्यज्ञानानन्तादिलक्षणेन
परमात्मना अभिजित्य अभिव्याप्य सः एतासूक्तद्वयप्रतिपाद्यः परमः स-

वैतमः कालो देवः ईयते सर्वं स्यावरजङ्गमात्मकं जगद् व्याप्य वर्तते ।
नुशब्दः विद्वद्विद्वदनुभवप्रमाणद्योतनार्थः ॥

एकोनविंशे काण्डे षष्ठेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

षष्ठोऽनुवाकः समाप्तः ॥

सप्तमेनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र “रात्रिरात्रिम्” इति प्रथमसू-
क्तस्य प्रातरव्युपस्थाने लिङ्गतो विनियोगोऽवगन्तव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

रात्रिरात्रिमग्र्यातं भरन्तोऽन्वायेव तिष्ठते घासमस्यै ।

रायस्योपेणं समिषा मदन्तो मा ते असे प्रतिवेशा रिषाम ॥ १ ॥

रात्रिम्डरात्रिम् । अग्र्यातम् । भरन्तः । अन्वायेऽइव । तिष्ठते । घासम् ।
अस्यै ।

रायः । पोपेण । सम । इषा । मदन्तः । मा । ते । असे । प्रतिवेशाः ।
रिषाम ॥ १ ॥

हे अमे तिष्ठते सर्वदा यजनीयत्वेन संनिहिताय । ॥ तिष्ठते । च-
तुर्थ्यैकवचने रूपम् ॥ अस्यै गार्हपत्याद्यायतनेषु वर्तमानाय तुभ्यं
घासवत् घासम् अदनीयं हविः । यथा अन्वाय घासं तृणादिकम् । रा-
त्रिरात्रिम् । वीप्सया सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः । ॥ अत्यन्तसंयोगे द्विती-
या ॥ अग्रयार्वम् अग्रच्छिद्य । सातत्येनेत्यर्थः । ॥ यौतेर्घञन्तः
प्रयावशब्दः । णमुलन्तो वा ॥ भरन्तः हरन्तः प्रयच्छन्तो वयं
रायः धनस्य पोपेण पुष्ट्या इषा इष्यमाणेन अन्वेन च सं मदन्तः स-
म्यक् मादन्तः ते तव प्रतिवेशाः । संनिहितगृहं प्रतिवेश इत्युच्यते ।
तत्र वर्तमानास्त्वासमीपवर्तिनो मा रिषाम मा हिंसिता भूम । यतो र-

१ So A B C D K R S V Dc Gs, P P J Cr and Śāyana's text. २ R मरुतोः. ३ A B C R S Gs रायस्योपेण. We with D K V Dc P P J. ४ A B D R S Cs ऋषाम. P P J Cr ऋषाम । We with C K V Dc. ५ P अस्यै । We with P J.

1 S' रात्रि रात्रिम् for रात्रिरात्रिम्. 2 S' गतेन for इष्यमाणेन.

क्षकस्य संनिधौ वर्तमानहे अतो लब्धकाद्वितफला निरुपद्रवाश्च भूयास्मेति
आशास्यते ॥

द्वितीया ॥

या ते वसोर्वीत इषुः सा ते एषा तया नो मृड ।

रायस्योषेणे समिषा मर्दन्तो मा ते अग्ने प्रतिवेशा रिषाम ॥ २ ॥

या । ते । वसोः । वीतः । इषुः । सा । ते । एषा । तया । नः । मृड ।

रायः । पोषेण । सम् । इषा । मर्दन्तः । मा । ते । अग्ने । प्रतिवेशाः ।

रिषाम् ॥ २ ॥

हे अग्ने वासकस्य तव या अनुग्रहबुद्धिः अन्नप्रदस्यं यां च अनुग्रह-
बुद्धिः तया अस्मान् सुख्य इति तात्पर्यार्थः ॥ रायस्योषेणेत्यर्थं व्याख्यातम् ॥

तृतीया ॥

सायंसायं गृहपतिर्नो अग्निः प्रातःप्रातः सौमनसस्यं दाता ।

वसोर्वसोर्वसुदानं एधि वयं तेन्धानास्तन्वन् पुषेम ॥ ३ ॥

सायम्ऽसायम् । गृहपतिः । नः । अग्निः । प्रातःऽप्रातः । सौमनसस्यं । दाता ।

वसोः । वसोः । वसुदानः । एधि । वयम् । त्वा । इन्धानाः । तन्वन्मि । पुषेम ॥ ३ ॥

गृहपतिः गृहस्य स्वामी यजमानरूपः । गृहपतिना आहितो वा गृ-
हपतिः । द्रुतद्वितप्रत्ययस्य लुक् ॥ गार्हपत्योभिः नः अस्माकं
सर्वेषु सायंकालेषु प्रातःकालेषु च सौमनसस्य सुखस्य दाता भवति ॥
अथ प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने वसोर्वसोः सर्वस्य प्रभूतस्य धनस्य वसुदानः

१ K V या ते वसोर्वीत इषा त with Siyapa. C *वांच इषुः सा त. K *वांच इषुः सा.
RC. *वांच इषुः सा त. De *वांच इषुः सा त changed to *वांच इषुः सा त. Siyapa's text:
या तेर्वयोर्वीत इषा त एषा तथा नो मृड । P P J C वातः । इषुः । सा । We with
A B D S and P P J. २ See note १ on the previous verse. ३ See note ४ on the
previous verse. ४ R S C एधि. We with B C D K V De.

१ Siyapa appears to read वसोर्वीत इषा for वसोर्वीत इषुः सा. २ B' सर्वप्रभूतस्य
for सर्वस्य प्रभूतस्य.

धनदाता एधि भव । वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च विवक्ष्यते । त्वा
त्ताम् इन्धानाः हविर्भिर्दीपयन्तो वयं तन्वम् । ॥ एकवचनम् अ-
तन्वम् ॥ सर्वाणि पुत्रमित्रादिशरीराणि पुषेस पोषयेम । ॥ पुषेः
“लिङ्याशिष्यङ्” इति अङ् प्रत्ययः ॥

चतुर्थी ॥

प्रातःप्रातर्गृहपतिर्नो अग्निः सायंसायं सौमन्सस्य दाता ।

वसोर्वसोर्वसुदानं एधिन्धानास्त्रा शतंहिमा ऋधेम ॥ ४ ॥

प्रातःप्रातः । गृहपतिः । नः । अग्निः । सायम्सायम् । सौमन्सस्य । दाता ।

वसोःवसोः । वसुदानं । एधि । इन्धानाः । त्वा । शतम्शहिमाः । ऋ-
धेम ॥ ४ ॥

पूर्वमन्त्रे शरीरपुष्टिः मार्षिता । अस्मिन् मन्त्रे जीवनं प्रार्थ्यत इत्ये-
तावान् विशेषः । शतम् शतसंख्याका हिमाः हेमन्तार्तून ऋधेम ऋ-
ध्यास्म । अग्निपरिचर्यमा शतसंबत्सरजीवनवन्तो भूयास्म । ॥ ऋधु
वृद्धौ । पूर्ववद् आशीर्लिङि अङ् प्रत्ययः । लिङ्याद् गुणाभावः ॥

पञ्चमी ॥

अर्पश्चा दुग्धान्नस्य भूयासम् ।

अन्नादायिन्नपतये रुद्राय नमो अन्नये ।

सम्यः सभां मे पाहि ये च सम्योः संभासदः ॥ ५ ॥

अर्पश्चा । दुग्धेऽन्नस्य । भूयासम् ।

अन्नऽअदायै । अन्नऽपतये । रुद्राय । नमः । अन्नये ।

१ A रुधेम्. २ A B C R S भूयासम्. We with D K V Dc Gs. ३ S सप्तादयो° for अ-
न्नादाया°. A C K V Gs अन्नादयो°. D R दन्नादयो°. Dc अन्नादयो° changed to अन्ना-
दयो°. P P J Gs अन्नऽअदयै । We with B and Sáyana. The vaidika reading अन्ना-
दयो° doubtless owes itself to a misreading of a पृथगावा. ४ A B C D K R S V Dc
Gs P P J Gs. सम्यः. We with Sáyana. ५ P J दुग्धेऽन्नस्य । We with P.

सभ्यः । सभाम् । मे । पाहि । ये । च । सभ्याः । सभाऽसदः ॥ ५ ॥

अन्नस्य अपश्चाद्विग्धा] पश्चान्नागे अदग्धा स्थालीपृष्ठभागे दग्धान्नर-
हितो भूयासम् । अल्पान्नस्य स्थालीपृष्ठभागे दुःशृतान्नसद्भावः प्रभूता-
न्नस्य तु तादृग्दोषसंभवो नास्तीति बहुचलाभ आशास्यते । ॥ “पश्च
पश्चा च च्छन्दसि” इति पश्चाशब्दो निपातितः । दहतेस्तृचि प्रत्यये रूपं
दग्धेति । नञ्समासः ॥ बहुचलाभे कारणम् आह । अन्नादाय
अन्नस्य भोक्त्रे भोजयित्रे वा अन्नपतये अन्नस्य स्वामिने रुद्राय रोदयित्रे
रुद्रात्मकाय वा अग्नये नमः । “रुद्रो वा एव यद् अग्निः” इति तै-
त्तिरीयश्रुतेः [तै० ब्रा० १. १. ८. ४] । अग्निपरिचर्यया अन्नलाभो भवती-
त्यर्थः । सभ्यः सभार्हस्तम् । ॥ “सभाया [यः]” इति यप्रत्य-
यः ॥ मे मदीयां सभाम् पुत्रमित्रपश्चादिसंघं पाहि रक्ष । अग्नि-
रेव संबोध्यः । ये च सभासदः सभायां समाने सीदन्तास्ते सभ्याः
सभार्हाः सन्ति ते च अस्मदीयं प्रजासंघं रक्षन्तु इति ॥

पृष्ठी ॥

त्वमिन्द्रा पुरुहूते विश्वमामुर्व्यधिवत् ।

अहरहर्वलिमिंते हरन्तोऽर्वायिव तिष्ठते धांसमग्ने ॥ ६ ॥

त्वम् । इन्द्र । पुरुहूत । विश्वम् । आयुः । वि । अम्ववत् ।

अहःऽअहः । वलिम् । इत् । ते । हरन्तः । अर्वायवऽइव । तिष्ठते । धां-

सम् । अग्ने ॥ ६ ॥

हे [पुरुहूत] बहुभिराहत इन्द्र ऐश्वर्यसंपन्न अग्ने त्वं [विश्वम्] संपू-

१ CDRC: त्वमिन्द्रा. Silyana's text त्वमिन्द्र पुरुहूत. J इन्द्र. P इन्द्र changed to इन्द्र. We with ABK̄VDcP. २ ABCDKK̄R̄S̄VDc: पुरुहूत. G: पुरुहूत. P P̄J पुरुहूत. We with Silyana. ३ ABCDR̄S̄G: अहरहर्वलि. Dc: अहरहर्वलि changed to महरहर्वलि. P̄J वलिम्. We with K̄K̄VDcP. ४ ABCDK̄V मित्तं. ॥: मित्तं changed to मित्तं. G: मित्तं. Silyana's text मित्तये. P̄P̄J इत् । ते । ५ G: हरन्तः. P̄इरन्तः. J इरन्तः. P हर्तः. ६ ABCDKK̄R̄S̄VDc: जातः. P̄P̄ JG: जातम्. We with Silyana.

1 S' दुःशृत्यपः. 2 S' सादृशः. 3 S' समाये for समाने.

र्णम् आयुः अन्नं जीवनं वा व्यञ्जवत् प्रापय । ॥ पुरुषव्यत्ययः ।
 अश्रोतेर्लेटि अडागमः ॥ । कस्यायुःप्रापणम् इति तम् आह । ति-
 ष्ठते अश्वाय घासं तृणादिकमिव [इत्ये] प्राप्तव्ये गृहे वर्तमानाय अग्नये
 तुभ्यं प्रतिदिवसं वलिं हरन्तो भवन्ति तेषाम् आयुः प्रापयेति संव-
 न्धः । ॥ इत्य इति । इण् गतौ । “एतिस्तुशास्वृ०” इति क्यप्
 प्रत्ययः । पित्वाद् धातोस्तुगागमः ॥

[इति] सप्तमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“यमस्य लोकात्” इति सूक्तस्य दुःस्वप्ननाशनकर्मणि लैङ्गिकविनि-
 योगोऽवगन्तव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यमस्य लोकादध्या बभूविष्य प्रमदा मर्त्यान् प्र युनक्षि धीरः ।

एकांकिनां सुरथं यासि विद्वान्स्वप्नं मिमानो असुरस्य योनौ ॥ १ ॥

यमस्य । लोकात् । अधि । आ । बभूविष्य । प्रमदा । मर्त्यान् । प्र । युन-
 क्षि । धीरः ।

एकांकिनां । सुरथम् । यासि । विद्वान् । स्वप्नम् । मिमानः । असुरस्य ।
 योनौ ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते दुःस्वप्नप्रभावो वर्ण्यते । हे दुःस्वप्नाभिमानिन् क्रूर पि-
 शाच त्वं यमस्य लोकात् । ॥ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ । आ
 बभूविष्य आगतोसि । भूलोकां कर्म । ॥ भू प्राप्तौ इति धातुः ।
 व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ । आगत्य च धीरः घृष्टः कस्मादपि न भी-
 तस्त्वं प्रमदाः स्त्रियः मर्त्यान् मरणधर्मणः पुरुषांश्च प्र युनक्षि स्वात्मना
 संयोजयसि । भूलोकनिष्ठान् स्त्रीपुंसान् [प्रति] मृत्युसूचकदुःस्वप्नं करोषी-
 त्यर्थः । ॥ प्रपूर्वाद् युनक्तेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ । अथ विद्वान्

१ R Cs मर्त्यान् Dc मर्त्यान् changed to मर्त्यान्. We with ABCDŚVP P J. २ A
 BCD R Ś C: P J एकांकिना. We with K R V Dc P. ३ So P P J C.

1 Ś 'प्राण' for 'प्रापण'. 2 Ś, however, has प्रमदा and not प्रमदाः.

देहिनाम् आयुर्वृक्षवृद्धी जानन् तम् असुरस्य असुः प्राणः । ॥ रो
मत्तर्पीयः ॥ ॥ प्राणवत आत्मनो योनौ उपलब्धिस्थाने हृदये स्वप्नम्
कष्टम् अनिष्टफलं सिमानः निर्मिमाणः कुर्वन् एकाकिना त्यक्तपुत्रकल-
त्रबन्धनादिकेन हृष्टदुःस्वप्नेन म्रियमाणेन युरूपेण एकाकिना असहायेन
सरथम् समानो रथो रंहणसाधनं यस्मिन् कर्मणि तथा यासि गच्छसि ।
दुःस्वप्नदर्शिनम् एकं पुरुषं यमलोकं प्रापयसीति यावत् । ॥ “एकाद्
आकिनिच् चासहाये” इति एकशब्दाद् आकिनिच् प्रत्ययः ॥ ॥

द्वितीया ॥

बन्धस्ताम्रे विश्वचया अपश्यत् पुरा रात्र्या जनितोरेके अहिः ।

तेतः स्वप्नेदमध्या बभूविष भिषग्भ्यो रूपमपगूहमानः ॥ २ ॥

बन्धः । त्वा । अग्रे । विश्वऽचयाः । अपश्यत् । पुरा । रात्र्याः । जनितोः ।

एके । अहिः ।

तेतः । स्वप्नः । इदम् । अधि । आ । बभूविष । भिषग्भ्यः । रूपम् । अपऽ-
गूहमानः ॥ २ ॥

दुःस्वप्नस्य अहोरात्रसृष्टेः पूर्वभावित्वम् उच्यते । हे दुःस्वप्नाभिमानिन्
त्वा त्वाम् अग्रे सृष्टेः प्राक्काले विश्वचयाः सर्वस्य चेतां संचेता स्रष्टा
यन्तुः प्राणिनः स्वस्वकर्मभिर्बभूवुः विधाता अपश्यत् दृष्टवान् । एके मा-
नसप्रजापत्यादयः रात्र्या अहिः । ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ ॥ अहः
अहोरात्रयोः जनितोः जननाद् अहोरात्रकालसृष्टेः पुरा पूर्वम् । अप-
श्यन्तित्यर्थः । ॥ जनी प्रादुर्भावे । “भावलक्षणे स्येण्” इति तो-

१ KV पुन्यु° with Śāyana. G. पुण्य°. We with ABCDKRESD: P P J. २ AC
DKRŠVD: C: तयं. B तमः. P P J तयं. We with Śāyana. ३ A B D K R Š
D: भिषग्भ्यरूपमपगूहमानाः. C भिषग्भ्यरूपमपगूहमानाः. G: भिषग्भ्यरूपमुपगूहमानाः. R
भिषग्भ्यरूपमपगूहमानाः. P भिषग्भ्यऽरूपम् । अपऽगूहमानाः. B भिषग्भ्यऽरूपम् । व्यं । गू-
हमानाः । J भिषग्भ्यः । रूपम् changed to भिषग्भ्यऽरूपम् । अपऽगूहमानाः । ४ P P J रा-
त्र्या । We with Śāyana's commentary. ५ P P J जनितः । रेके । We with Śāyana.

1 S' दुष्ट° for दृष्ट°. 2 S' चेती.

सुन् प्रत्ययः ॥ ततः । आरभ्येति शेषः । हे स्वप्न इदं सर्वं ज-
गद् अध्या वभूविष । ॥ अधिरनर्थकः कर्मप्रवचनीयः ॥ व्या-
प्रवान् अस्ति । आगते दुःस्वप्ने चिकित्सकैः प्रतीकारः कर्तुं शक्यत इ-
त्यत आह भिषग्भ्य इति । भिषग्भ्यः चिकित्सकेभ्यो रूपम् स्वकीयाम्
आकृतिम् अपगूहमानः संवृण्वन् आच्छादयन् । चिकित्सका हि रो-
गस्वरूपं तस्य निदानं च ज्ञात्वा औषधादिभिः प्रतीकारं कुर्वन्ति न
तथा दुःस्वप्नस्य स्वरूपं निदानं च ज्ञात्वा प्रतिकुर्युरिति स्वरूपाच्छाद-
नाभिप्रायः ॥

तृतीया ॥

बृहज्जावासुरेभ्योधि देवानुपावर्तत महिमानमिच्छन् ।

तस्मै स्वप्नाय दधुराधिपत्यं त्रयस्त्रिंशत्स्वप्नानशानाः ॥ ३ ॥

बृहतेऽगावा । असुरेभ्यः । अधि । देवान् । उपे । अवर्तत । महिमानम् ।
इच्छन् ।

तस्मै । स्वप्नाय । दधुः । आधिऽपत्यम् । त्रयःऽत्रिंशत्स्वप्नान् । शाना-
शानाः ॥ ३ ॥

बृहज्जावा बृहतो महतो दुष्प्रधर्मानपि पुरुषान् गाते गच्छतीति बृह-
ज्जावा । ॥ गाङ् गतौ । “आतो मनिन्कनिष्” इति कनिष् प्र-
त्ययः ॥ बृहत् अधिकं गच्छति सर्वं व्याप्नोतीति वा तथाविधः

१ A B C R बृहज्जावासुरे०. D K R V Dc बृहज्जावासुरे०. S बृहज्जावासुरे०. Cc बृहज्जा-
वासुरेभ्योधि. P P बृहत् । गावा । J बृहत् । गावा । P असुरेभ्यः । P J असुरेभ्यः । We
give the accent of Śāyana's reading बृहत्ऽगावन् which is derived from the root
गा. Or may it be that the original reading was बृहद्वासासुरेभ्योधि, subsequently cor-
rupted by a misreading of a prishtha-mātra ॥ २ A D देवानुपावर्तत. B देवानुपाव-
र्तत. S R B V Dc Cc देवानुपावर्तत. P J उपे । अवर्तत । P उप । अवर्तत । We with
S P J. ३ D तस्मै. We with A B C R S V Dc Cc. ४ A B C D R S Cc पत्युं
त्रयस्त्रिंशत्स्वप्नान्. P त्रयःऽत्रिंशत्स्वप्नान् । त्रयः । J त्रयःऽत्रिंशत्स्वप्नान् । त्रयः । We with K R V Dc P.
We add the visarga after “त्रिंशत्स्वप्नान्” in the saṁhitā with Śāyana's text and commentary.

1 S' चिकित्सा for चिकित्सका. 2 S' has स्वप्न before स्वरूपं.

स्वप्नः पूर्वम् असुरेभ्योऽपि असुरेभ्यः सकाशात् स्वयम् असुरपक्षीयः सन्
तेभ्यः सकाशाद् देवान् उपावर्तत समीपं प्राप्तवान् । किमर्थम् । म-
हिमानम् महत्त्वं प्रभावम् इच्छन् कामयमानः । महत्त्वैषणाद्धेतोरित्य-
र्थः । पूर्वम् असुरेषु साधारणपुरुषत्वेन वर्तमानः ततोऽप्यधिकं श्रेयः का-
मयमानो देवान् प्राप्नोत् । यथा लोके परराष्ट्राजसमीपवर्ती बलवान्
पुरुषः स्वस्माद् राज्ञो बहुमानम् अलभमानः स्वराजशत्रुभूतराजसमीपं
बहुमानार्थं गच्छति एवं दुःस्वप्नोऽपि आगत इति तस्मै स्वसमीपम् आ-
गताय स्वप्नाय कष्टफलकारिणे दुःस्वप्नाय स्वः स्वर्गम् आनशानाः व्या-
प्तवन्तः । ॥ अश्रोतेर्लिटः कानचि “अश्रोतेश्च” इति नुडागमः ॥ । त्र-
यस्त्रिंशसः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः “अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा-
दित्याः प्रजापतिश्च षषट्कारश्च” इति [ऐ० ब्रा० १. १०] समाम्नाता दे-
वाः । ॥ सर्वेषां त्रयस्त्रिंशत्संख्यापूरणत्वात् इट् प्रत्ययः कृतः । “आ-
जसेरसुक्” ॥ । आधिपत्यम् सर्वलोकानिष्ठकारित्वलक्षणं स्वामित्वं
दधुः विदधुः कृतवन्तः । दत्तवन्त इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

नैतां विदुः पितरो नोत देवा येषां जल्यिश्चरन्त्यन्तरेदम् ।

त्रिते स्वप्नमदधुरास्ये नर आदित्यासो वरुणेनानुशिष्टाः ॥ ४ ॥

न । एताम् । विदुः । पितरः । न । उत । देवाः । येषाम् । जल्यिः । च-
रन्ति । अन्तरा । इदम् ।

त्रिते । स्वप्नम् । अदधुः । आस्ये । नरः । आदित्यासः । वरुणेन । अनु-
शिष्टाः ॥ ४ ॥

एषां त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानां देवानां यां जल्यिः दुःस्वप्नाय प्राणिनां त-

१ A नैतां विदुः. ॥ नैतां विदुः. We with B C D K K R S V Dc. १ So we read
with A B C D K K R S V Dc G P P J. १ A D K S V Dc *स्वतरेतम्. B C *स्वतरेत.
We with R G P P J. १ A B C D R V C P P J नृते. We with K K S Dc. १ A
B C D K K R S V Dc वरुणे. P P J वरुणेन । We with G.

1 B' *राजसमीपे. 2 Sāyana's text has येषां for our येषां.

तत्कर्मानुसारेण दुःस्वप्नदर्शननिबन्धनानिष्टफलकारित्वलक्षणाधिपत्यप्रदानरूपं
यद् वाक्यम् इदं जगत् अन्तरा मध्ये चरति भक्षयति । आधिपत्यप्रदा-
नरूपं वाक्यं जगत् संहरति । ॥ चरतिर्भक्षणार्थः ॥ एतां जल्पि-
पितरो न विदुः न जानन्ति । उत अपि च देवाः त्रयस्त्रिंशदेवव्यति-
रिक्ता अन्ये देवा न विदुः । केवलं स्वप्नस्य आधिपत्यप्रदातारो देवा
दुःस्वप्नश्च एतम् अर्थं जानन्तीत्यर्थः ॥ एवं देवेभ्यो लब्धाधिपत्यो दुःस्वप्नः
प्रबलः सन् स्वस्य आधिपत्यप्रदातृषु देवेषु मध्ये आदित्यान् नाम देवान्
अनिष्टफलदुःस्वप्नदर्शनेन जग्राह । तदा आदित्याः परस्परं विचार्य स्वेभ्य
एव लब्धप्रभावां दुःस्वप्नः अस्मानेष गृहीतवान् अंशं क उपाय इति
वरुणं पृष्ठवन्तः । स पृष्ठो वरुणः स्वप्नप्रतीकारमपि इमम् उपदिदेश ।
तद् अत्र उत्तरार्धेन उच्यते । नरः नेतारः आदित्यासः एतत्संज्ञका देवा
वरुणेन पापनिवारकेण एतत्संज्ञकेन देवेन अनुशिष्टाः सम्यग् उपदिष्टाः
सन्तः आस्ये अंषां पुत्रे जिते एतत्संज्ञके महर्षौ स्वप्नम् अनिष्टफलसूचकं
दुःस्वप्नम् अदधुः स्थापितवन्तः । न्यमार्जयन्निति वाक्यम् । तथा च शा-
कला दाशतय्यां समामनन्ति । “जिते दुःष्वप्यं सर्वम् आस्ये परि दृष्ट-
स्यनेहसो व ऊतयः सु ऊतयो व ऊतयः” इति [ऋ० ६. ४७. १५] ॥

पञ्चमी ॥

यस्य क्रूरमर्भजन्त दृष्टकृतोस्वप्नेन सुकृतः पुण्यमायुः ।

स्वर्मिदसि परमेण वन्धुना तर्प्यमानस्य मनसोर्धि जज्ञिषे ॥ ५ ॥

यस्य । क्रूरम् । अर्भजन्त । दुःऽकृतः । अस्वप्नेन । सुऽकृतः । पुण्यम् । आयुः ।

१ A corrects 'मपेचत' into 'ममर्जन्त'. KĀV 'ममर्जन्त'. B U 'मपेचत'. Dc 'ममर्जन्त' changed to 'ममर्जन्त'. P P J अपेचत । We with A D R S C. २ A B C D K K R S V Dc Cs all read: दृष्टकृतोस्वप्नेन. P P J स्वप्नेन । ३ A B D R S Dc C वन्धुना तर्प्यमानस्य. P J तर्प्यमानस्य । We with K K V P and with Dc as subsequently corrected, ४ A B C D E S Dc C जज्ञिषे. P J जज्ञिषे । We with K K V, with Dc as subsequently corrected and with P.

1 S' 'वंधनवनिष्ट'. 2 S' 'अभयो'. 3 S' 'प्रतीकारोप्यर्थ' for 'प्रतीकारमपि इमम्'. 4 S' 'भास्यपुत्रजिते'.

स्त्रिः । म॒द॒सि । प॒र॒मे॒ण । ब॒न्धु॒ना । त॒र्प्य॒मा॒नस्य । म॒न॒सः । अ॒धि । ज॒ज्ञि॒षे ॥५॥

दुष्कृतः दुष्कर्माणः पापिनः पुरुषा यस्य दुःस्वप्नस्य क्रूरम् भयंकरम्
अनिष्टं फलम् अभजन्त प्राप्नुवन्ति । सुकृतः सुकर्माणः अस्वप्नेन दुःस्व-
प्नदर्शनाभावेन पुण्यम् पुण्यकर्मनिमित्तम् आयुः जीवनम् । अभजन्तेति ॥
अथ प्रायश्चित्तकृतः । [हे] दुःस्वप्न स्वः स्वर्गे लोके परमेण सर्वोत्तरेण ब-
न्धुना सृष्टेः प्राक्काले त्वां दृष्टवता विधात्रा सह मदसि माद्यसि । ॥ मा-
द्यतेर्ब्यत्ययेन शप् प्रात्ययः ॥ । तर्प्यमानस्य मृत्युपाशेन संतप्यमानस्य
पुंसो दुष्कर्माणः पुरुषस्य मनसोऽधि मनसः सकाशात् जज्ञिषे मृत्युसूच-
नार्थं प्रादुर्भूतो भवसि । ॥ जनी प्रादुर्भावे इति धातुः ॥

षष्ठी ॥

वि॒द्य ते॒ सर्वाः॑ परि॒जाः पुर॒स्ताद् वि॒द्य स्व॒प्न यो अ॒धि॒षा इ॒हा ते॑ ।

य॒श॒स्वि॒नो नो॒ यश॑से॒ह पा॒द्भ्या॒राद् द्वि॒षेभि॑रपं॒ याहि॑ दूर॒म् ॥ ६ ॥

वि॒द्य । ते॒ । सर्वाः॑ । परि॒जाः । पुर॒स्तात् । वि॒द्य । स्व॒प्न । यः । अ॒धि॒षा ।

इ॒हा । ते॒ ।

य॒श॒स्वि॒नः । नः॒ । यश॑सा । इ॒हा । पा॒हि॒ । आ॒रात् । द्वि॒षेभिः॑ । अपं॒ । या॒हि॒ ।

दूर॒म् ॥ ६ ॥

हे स्वप्न ते तव [पुरस्तात् सर्वाः परिजाः] पुरस्तात्तामिनः सर्वान्
परिजनान् विद्य । ॥ परिपूर्वात् जायते: “जनसनखनक्रमगमः”
इति विट् । “विद्वनोः” इति अनुनासिकस्य आकारः ॥ । तथा
इह इदानीं ते तव यः अधिषाः स्वामी तं च विद्य जानीमः । एवं
तव स्वरूपं स्वामिनं परिजनांश्च जानतो यशस्विनः नः अस्मान् इह

१ See foot-notes ३ and ४ respectively on the previous page. २ D Ḥ अधिषा. We with BCK KRV Dc Cs P P J. ३ C द्विषिम् corrected to द्विषेभिः. S द्विषेभिः changed to द्वेपेभिः. Sāyana's text: द्विषेभिः. We with A B D K K R V Dc Cs P P J. ४ P P J स्वप्नऽयः. We with Sāyana.

1 S' omits सो in पुंसो.

दुःस्वप्नप्रसङ्गे यशसा अवेन कीर्त्या वा निमित्तेन आरात् समीपे याहि
रक्ष द्वेष्टुः । द्विपोभिः द्वेष्टृभिर्वाधकैः सह अस्मत्तो दूरं देशम् अप याहि
अपसृत्य गच्छ ॥

[इति] सप्तमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“यथा कलां यथा शफम्” इति सूक्तेन पुरोहितो दुःस्वप्नदर्शिनं रा-
जानम् अभिमन्त्रयेत् । उक्तं परिशिष्टे । “कुञ्जरं वा प्रसक्तम् अश्वं
“श्वेतं गोवृषं वा यानं युक्तं वाजिभिर्यथारोहयेत् स्वप्नकालेमुष्य विद्या-
“न्मानसो यामभीष्टां तस्मात् तां रात्रिं प्रयतः स्वयेत् । स्वप्नं दृष्ट्वा ऋ-
“त्विग्न्यो निवेदयेत् । परोपेहि[६, ४५] यो न जीवोसि[६, ४६] विघ्न
“ते स्वप्नं जनित्रं[६, ४६, २] यथा कलां यथा शफम्[१९, ५७] इति
“राजानम् अभिमन्त्र्य यथागतं गच्छेत्” इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

यथा कलां यथा शफं यथर्णं संनयन्ति ।

एवा दुष्प्रभ्यं सर्वमग्निं सं नयामसि ॥ १ ॥

यथा । कलाम् । यथा । शफम् । यथा । ऋणम् । समऽनयन्ति ।

एव । दुःस्वप्नम् । सर्वम् । अग्निं । सम । नयामसि ॥ १ ॥

यथा अवदानार्थं संस्कुर्वन्त ऋत्विजः हतस्य पशोः कलां शफम् इति
अनवदानीयान्यङ्गानि सहादाय अन्यत्र संनयन्ति । यथा वा प्रवृद्धम्
ऋषं संनयन्ति अपगमयन्ति उत्तमर्णाय प्रत्यर्पयन्ति एवं दुष्प्रभ्यम् कष्ट-
स्वप्ननिमित्तकं सर्वम् अनर्थजातम् आस्ये अपां पुत्रे त्रिताख्ये महर्षौ सं
नयामसि संनयामः स्थापयामः प्रमार्जयामः ॥

द्वितीया ॥

सं राजानो अगुः समृणान्यगुः सं कुष्ठा अगुः सं कुला अगुः ।

१ So we read with A B C D E K R S V D C G P P J २ A B C D K K R S V
D C G स कुष्ठा. P P J स. १ कुला. We with S 3 yna

1 S' द्वेष्ट. 2 We cannot trace this doubtless corrupt passage in our MS of the
Paris ishta 3 S' has a space for two letters after प्र° 4 S' वृचाख्यो.

समस्मासु यद्विषयं निर्विषते दुष्प्रयं सुवाम ॥ २ ॥

सम् । राजानः । अगुः । सम् । ऋणानि^१ । अगुः । सम् । कुष्ठाः । अगुः ।

सम् । कलाः । अगुः ।

सम् । अस्मासु । यत् । दुःस्वप्नम् । निः । द्विषते । दुःस्वप्नम् । सुवाम् ॥ २ ॥

यथा राजानः परराष्ट्रं विनाशयितुं समगुः संयन्ति संहता भवन्ति ।
 ऋणानि बहूनि संयन्ति । एकस्मिन्नृणे अनपसारिते उपर्युपरि ऋणानि
 बहूनि भवन्तीति प्रसिद्धिः । कुष्ठाः । कुष्ठो नाम त्वग्दोषः । तदुपल-
 क्षिता बहवो रोगाः । एकस्मिन् कुष्ठरोगे अचिकित्सिते तस्योपरि पिट-
 कप्रणादीनि भवन्तीति प्रसिद्धिः । कलाः अनुपादेयावयवोपलक्षणम् ।
 यथा वर्जनीयाः पश्चाद्यवयवा जीर्णकूपादिषु संहता भवन्ति । एवम्
 अस्मासु यद् दुःस्वप्नम् दुःस्वप्ननिमित्तकम् अनर्थजातं सम् । अगात्
 इति एकवचनेनानुषङ्गः । संमितं संहतं वर्तते तद् दुःस्वप्नम् अरिष्ट-
 जातं द्विषते अस्मद्वेष्टे निः सुवाम अस्मत्तो निःसार्य प्रेरयाम । ॥ ४ ॥
 प्रेरणे । तौदादिकः ॥

तृतीया ॥

देवानां पत्नीनां गर्भं यमस्य करं यो भद्रः स्वप्नः ।

स सम् यः पापस्तद्विषते प्र हिण्मः ।

मां तृष्टानामसि कृष्णशकुनेर्मुखम् ॥ ३ ॥

देवानाम् । पत्नीनाम् । गर्भं । यमस्य । करं । यः । भद्रः । स्वप्नः ।

१ A B C D K K R S V Dc C: यत् दुष्प्रयं (a visarga being added after 'दु' by A B C R Dc C-). P P J यत्: L. We with Sāyana. २ B C K R Dc दुःस्वप्नम्. We with A D S V C. ३ P P J सः । गृणानि । ४ A B C D K K R S V Dc C: देवानां पत्नीनां गर्भं यमस्य करं यो भद्रस्वप्नः । समर्थः &c. P P J देवानाम् । पत्नीनाम् । गर्भं (P गर्भम्) । यमस्य । करं यः । भद्रस्वप्नः । समम् । अगुः । L. We with Sāyana.

५ C: मातृप्रानामसि कृष्णशकुनेर्मुखम् ।

S मातृप्रानामसि कृष्णशकुनेर्मुखम् ।

१ S' उपरिपरि for उपर्युपरि. २ S' त्वद्वपः. ३ S' तद्वोपरि. ४ S' संमितं.

सः । मर्म । यः । पापः । तत् । द्विषते । म्र । हिष्मः ।

मा । तृष्टानाम् । असि । कृष्णशकुनेः । मुखम् ॥ ३ ॥

हे देवानां पत्नीनां गर्भ । दीव्यन्ति श्रीहन्तीति देवा गन्धर्वाः । पत्नी-
शब्देन अप्सरसः । गन्धर्वाप्सरसां गर्भ पुत्र । ता हि महाजलवृक्षादिस्थानेषु
स्थित्वा पुरुषान् उन्मादयन्तीति तैत्तिरीयश्रुतिप्रसिद्धिः [तै० सं० ३. ४. ८. ४] ।
अत्रापि उन्मादनयोगात् तापुत्रत्वेन स्वप्नस्य व्यपदेशः । ■ “सुवाम-
न्त्रिते पराङ्मवत् स्वरे” इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य षाष्टिकम् आद्युदा-
त्तत्वम् ॥ हे यमस्य कर । यथा प्रेताधिपतिः स्वीयेन हस्तेन यं-
कंचन बध्यं गृहीत्वा घातयति एवं दुःस्वप्नेनापि तथा करोतीति स्वप्नस्य
तत्करत्वव्यपदेशः । एवंप्रभावं हे स्वप्न त्वदीयो भद्रः मङ्गलकारी यः अं-
शोस्ति सौंशो ममास्तु । यः पापः क्रूरः अनिष्टकारी अंशः तं द्विषते
शत्रवे म्र हिष्मः प्रेरयामः । ॥ हि गतौ वृद्धौ च । स्वादिः ।
“हिनु मीना” इति णत्वम् । “लोपश्चास्य” इति क्षुप्रत्ययस्य अन्त्य-
लोपः ॥ कृष्णशकुनेः । कृष्णः पक्षी वायसः । तस्य मुखम् सु-
खबन्मुखं वायसमुखभूतः स्वप्नस्य बाधको मा भवेत्पर्यः ॥

तं त्वां स्वप्न तथा सं विद्म स त्वं स्वप्नाश्च इव कायमश्च इव नीनाहम् ।

अनास्माकं देवपीयुं पिपांरुं वप् यदस्मासु दुखम् यद् गोष्ठं यच्च नो

गृहे ॥ ४ ॥

॥ मारुष्टानामसि कृष्णशकुनेमुखम् ।

B D K R V मारुष्टानामसि कृष्णशकुनेमुखम् ।

Dc मारुष्टानामसि कृष्णशकुनेमुखम् changed to मारुष्टानामसि कृष्णशकुनेमुखम्.

P P J मारुष्ट । नाम । असि । कृष्णशकुने ।

Sâyana's text: मारुष्टानामसि कृष्णशकुनेमुखम्. We read मा रुष्टानामसि with Sâyana's text and accentuate accordingly. The accent on कृष्णशकुने is ours.

1 A B K R V Dc C D B Cs पिपांरुं वपुः (C D B Cs वपुः) for पिपांरुं वप्. P J पिपांरुम् । वपुः । We with Sâyana, and accentuate accordingly. Conf. footnote 1 on the next page.

1 S' प्रभावे. 2 S' भूतः.

तम् । त्वा । स्वप्न । तथा । सम । विद्म । सः । त्वम् । स्वप्न । अश्वःऽइव ।
कायम् । अश्वःऽइव । नीनाहम् ।

अनास्माकम् । देवऽपीयुम् । पियास्म । वप । यत् । अस्मासु । दुःस्व-
प्नम् । यत् । गोषु । यत् । च । नः । गृहे ॥ ४ ॥

अनास्माकस्तद् देवपीयुः पियारुनिष्कमिव प्रति मुञ्चताम् ।

नवारत्नीनेपमया अस्माकं ततः परि ।

दुष्प्यं सर्वं द्विषते निर्दयामसि ॥ ५ ॥

अनास्माकः । तत् । देवऽपीयुः । पियारुः । निष्कमऽइव । प्रति । मुञ्चताम् ।

नव । अरत्नीन् । अपऽमयोः । अस्माकम् । ततः । परि ।

दुःस्वप्नम् । सर्वम् । द्विषते । निः । दयामसि ॥ ५ ॥

चतुर्थी ॥ हे स्वप्न तं तादृशं त्वा त्वां तथा तेन प्रकारेण तदर्धम् उ-
त्पन्न आगत इति सर्वं सं विद्म जानीमः । हे स्वप्न स त्वम् अश्वो
यथा स्वकीयं रजोधूसरं [कायं] धुनोति यथा च अश्वः नीनाहम् प-
त्याणकयचादिकम् अवकिरति एवम् अस्माकं पियास्म । ॥ पीय-
तिहिंसाकर्मा ॥ वाधकम् न केवलम् अस्माकमेव वाधकं किं तु
देवपीयुम् देवानां वाधकं यज्ञविघातिनम् अथै वप । तिरस्कुर्वित्यर्थः ।
दुःस्वप्नफलं तस्मास्त्विति यावत् ॥

पञ्चमी ॥ अस्मासु [अस्माकं] वपुषि यद् दुष्प्यं वर्तते यच्च [गोषु]
गवाम् अनर्थसूचकं दुष्प्यं यच्च नः अस्मदीये गृहे वर्तते तद् अस्मा-
कम् अरिष्टम् अथै । गमयेति शेषः । तद् अरिष्टजातं देवपीयुः पि-
यारुः शत्रुः निष्कमिव सौवर्णम् आभरणमिव प्रति मुञ्चतात् । स्वशरीरे
धारयत्वित्यर्थः ॥

१ A B C D E K K R S V Dc Gs P P J पियास्म. २ C R नवमया. S नपमया. P P
J नपमया. ३ Sâyana's text : नपमया अस्मा. We with A B K K V Dc Gs. १ C
K R C. दुःप्यम्. De दुष्प्यम् changed to दुःप्यम्. We with B D S V.

1 Sâyana's text is अनास्माकं देवपीयुः. 2 Sâyana's text is अनास्माकं तद् for our अ-
नास्माकस्तद्.

षष्ठी ॥ अस्माकं संवन्धि दुग्धं नवारलिपर्यन्तम् अपसारय । यथा तत्संस्पर्शो न भवति तथा कुर्विति वक्तुं नवारलिप्रमाणम् उक्तं वेदितव्यम् । ततः अनन्तरं सर्वम् उत्पन्नं दुग्धम् [अग्निमे] द्वेये प्रेरयामः ॥

[इति] सप्तमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“घृतस्य जूतिः” इति सूक्तस्य विनियोगो लिङ्गाद् अवगन्तव्यः । तत्र दर्शपूर्णमासयोरज्यभागहोमात् पूर्वं “यज्ञस्य चक्षुः” इत्यनया आज्यं जुहुयात् । सृजितं हि दर्शपूर्णमासौ प्रक्रम्य “अग्नावग्निः [४. ३९. ९] “हृदा पूतम् [४. ३९. १०] पुरस्ताद्युक्तः [५. २९. १] यज्ञस्य चक्षुः [१९. “५६. ५] इति जुहोति” इति [कौ० १. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

घृतस्य जूतिः समन्ता सदैर्षां संपात्तरं हविषा वर्धयन्ती ।

ओत्रं चक्षुः प्राणोच्छिन्नो नो अस्तच्छिन्ना वयमायुषो वर्चसः ॥ १ ॥

घृतस्य । जूतिः । समन्ता । सदैर्षां । समऽवत्तरम् । हविषा । वर्धयन्ती ।

ओत्रम् । चक्षुः । प्राणः । अच्छिन्नः । नः । अस्तु । अच्छिन्नाः । वयम् ।

आयुषः । वर्चसः ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते मनसा निर्वर्त्यो यज्ञः स्तूयते । घृतस्य । इषू क्षरणदीप्तयोः ॥ दीप्तस्य परतेजसो जूतिः । इषु इति सौत्रो धातुः । “जुतिरूतिजूति” इति क्तिन्प्रत्ययानात्वेन निपातितः ॥ सर्वेषां गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् जूतिशब्देन सर्वत्र प्रसृतं ज्ञानम् उच्यते । अत एव ऐतरेयकाः “मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो यश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति” इति [ऐ० आ०

१ CD संमना. B K K E V संमनाः. A समाना. S संमनाः. D संमनाः changed to संमनाः. P J संमना. Sâyana's text समना. We with C. P २ A B C D K K E S V D C सदैर्षाः. P P J सदैर्षाः. We with Sâyana and Sâyana's text. ३ P P J अछिन्ना. We with Sâyana.

1 Sâyana's text is : अग्निमे संनयामसि for our द्वेये विद्वेयामसि.

२.६.१] समामनन्ति । घृतस्य जूतिरिति परमात्मनः स्वरूपविषयं ज्ञानम् । कीदृशी । समानाः समानमनस्का सर्वेषां प्राणिनां मनांसि यस्मिन् प्रज्ञाने समाश्रितानि । सदेवा देवाः इन्द्रियाणि सर्वप्राणिसंबन्धीनि तत्तहिता परमात्मविषया बुद्धिः संवत्सरम् संवसन्त्यत्र भूतानीति संवत्सरः परमात्मा तं हविषा शब्दस्पर्शादिरूपप्रपञ्चेन ह्यमानेन वर्धयन्ती पुष्णती भवति । वस्तुकृतपरिच्छेदपरिहार एव परमात्मनः पोष इत्यर्थः । शब्दादिविषयाणां ज्ञानाद्यौ होमो भगवताप्युक्तः ।

ओवादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन् विषयान् अन्य इन्द्रियाम्निषु जुहति ।

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाद्यौ जुहति ज्ञानदीपिते ।

इति [भ०गी०४, २७] ॥ एवं ज्ञानयज्ञप्रवर्तकानां नः अस्माकं श्रोत्रं चक्षुः प्राणः । एतद् उपलक्षणं ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च । प्राणः शरीरधारको वायुः अच्छिन्नः अविनश्वरः अस्तु । वयं च आयुषो जीवनस्य वर्षसस्तेजसः अच्छिन्नाः क्षिप्तं छेदः विनाशः तद्रहिता भूयास्म । इन्द्रियादीनां बाह्यविषयप्रवर्तनपरिहारेण आत्मविषयत्करणेन तेषां विच्छेदाभाव आशास्यते ॥

द्वितीया ॥

उपास्मान् प्राणो ह्ययतामुप वयं प्राणं हवामहे ।

वचो जग्राह पृथिव्यन्तरिक्षं वचैः सोमो बृहस्पतिर्विधेता ॥ २ ॥

उप । अस्मान् । प्राणः । ह्ययताम् । उप । वयम् । प्राणम् । हवामहे ।

वचैः । जग्राह । पृथिवी । अन्तरिक्षम् । वचैः । सोमः । बृहस्पतिः । वि-

धेता ॥ २ ॥

१ A B C ३ for १. Cs जुग्राह पृथिव्यान्तरि०. We with DK K V Dc. २ A B C स्पतिर्धृता. D स्पतिर्धृता. ■ स्पतिर्धृता. K V स्पतिर्धृताम्. K स्पतिर्विधृता. Dc स्पतिर्धृता changed to स्पतिर्धृता. Cs स्पतिर्धृता. P P J बृहस्पतिः । धृता I. Sayana's text: विधृता. We with B. ३ P P हवम् I. We with J.

अस्मान् मानसपद्मप्रवर्तकान् प्राणः शरीरधारकः पञ्चवृत्तिको वायुः
उप ह्ययताम चिरकालजीवनाय अनुजानातु । वर्षं च प्राणम् उप ह-
तामहे अस्मदीयेषु शरीरेषु चिरकालावस्थानाय प्रार्थयामहे । पृथिवी अ-
न्तरिक्षं च वर्चस्तेजः जग्राह स्वीकृतवती । अस्मभ्यं दातुम् इति शेषः ।
अथ वर्चःशब्देन शरीरधारक ओजो नाम अष्टमो धातुर्विवक्षितः । तथा
तेजः बृहस्पतिः विधत्ता विशेषेण धर्ता अग्निः सूर्यो वा वर्चो जग्राह ।
अस्मभ्यं दातुम् इति शेषः ॥

तृतीया ॥

वर्चसो द्यावापृथिवी संग्रहणी चभूवपुर्वर्चो गृहीत्वा पृथिवीमनु सं चरेम ।
यशसं गावो गोपतिमुप तिष्ठन्त्यायतीर्यशो गृहीत्वा पृथिवीमनु सं च-
रेम ॥ ३ ॥

वर्चसः । द्यावापृथिवी इति । संग्रहणी इति समग्रहणी । चभूवपुः । वर्चः ।
गृहीत्वा । पृथिवीम् । अनुं । सम । चरेम ।
यशसम् । गावः । गोपतिम् । उप । तिष्ठन्ति । आड्यतीः । यशः । गृ-
हीत्वा । पृथिवीम् । अनुं । सम । चरेम ॥ ३ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां वर्चसः संग्रहणी संग्रहण्यौ दात्र्यौ
चभूवपुः भवतम् । वर्चः युवाभ्यां दत्तं तेजो गृहीत्वा अवलम्ब्य पृथिवीम् ।
द्युलोकस्य उपलक्षणम् । भूलोकं द्युलोकं च अनु उद्दिश्य । ॥ ल-
क्षणे अनुः कर्मप्रवचनीयः ॥ सं चरेम संचारं कुर्याम । ततः गावो
धेनवः गोपतिम् गवां स्वामिनं मां यशसां अजेन कीर्त्या वा सह उप
तिष्ठन्ति समीपं प्राप्नुवन्तु । ततो वयम् आयतीः आगच्छतीर्धेनूः यशश्च

१ So we accentuate with A C D K K R S V D c C, and P P J. B चभूवपुः. २ K
॥ अनुसंचरेम. Dc पृथिवीमनुसंचरेम changed to पृथिवीमनुसंचरेम. P P अनुऽसंचरेम ।
J अनुऽसंचरेम । A B C D E S Cs अनुसंचरेम. We with V. ३ A E यशसां. B O D
K K S V यशसां. Dc यशसं changed to यशसं. Us यशसं. Sāyana's text: यशसां. P
यशसाम् । P J यशसां । We with Dc.

गृहीत्वा पृथिवीम् अनु सं चरेम उभयोर्लोकयोः संचारिणो भवेम । यद्वा
पृथिवीम् भूलोकमेव अनु सं चरेम इत्युभयत्रार्थः ॥

चतुर्थी ॥

व्रजं कृणुध्वं स हि वो नृपाणो वर्मा सीव्यध्वं बहुला पृथूनि ।

पुरः कृणुध्वेमायसीरधृष्टा मा वः सुस्रोचमसो हंहता तम् ॥ ४ ॥

व्रजम् । कृणुध्वम् । सः । हि । वः । नृपानः । वर्म । सीव्यध्वम् । बहु-
ला । पृथूनि ।

पुरः । कृणुध्वम् । आयसीः । अधृष्टाः । मा । वः । सुस्रोत् । चमसः । हं-
हत् । तम् ॥ ४ ॥

अस्या ऋचस्त्रेधाद्यो नीयते इन्द्रियपरत्वेन ऋत्विक्परत्वेन योद्धुपरत्वे-
नेति । हे इन्द्रियाणि यूयं व्रजं कृणुध्वम् अस्मिन् मानसयज्ञप्रवर्तना-
धिष्ठानभूते शरीरे व्रजम् संपातं कृणुध्वम् संधीभूय तिष्ठत । स हि हि
यस्मात् कारणात् स देहः वः युष्माकं नृपाणः नृणां नेतृणां स्वस्वविष-
येषु प्रवर्तमानानां रक्षकः । शरीरसञ्जावे हि तेषाम् अवस्थानम् । यद्वा
नृणां युष्माकं पानस्थानम् । इन्द्रियाणां स्वस्वविषयप्रवर्तनमेव पानम् इ-
त्युच्यते । ॥ “कृत्यत्पुटो बहुलम्” इति कर्तारि अधिकरणे वा
त्युट् ॥ । वर्म वर्माणि वारकाणि विषयाख्यानि वस्तूनि सीव्यध्वम्
संवाभीत । स्वस्वव्यापारविषयान् शब्दादीन् कुरुत । कीदृशानि । [बहुला]
बहुलानि अधिकानि पृथूनि विस्तीर्णानि । तथा आयसीः अयोवत् सा-
रभूता अधृष्टाः धैर्यरधृष्यमाणाः पुरः यूरयित्रीः स्वस्वविषयग्रहणशक्ताः कृ-

१ ACD² De C, read सीव्यध्वं बहुला. B सीव्यध्वं बहुला corrected from सीव्यध्वं
वहुला. R सीव्यध्वं बहुला. V वर्मा सीव्यध्वं बहुला and वर्मा सीव्यध्वं बहुला. P P J C² वर्म ।
अस्ति । विऽमभ्यम् । We with B as originally. २ A कृणुध्वं मा°.....सुस्रोचमसो वृह°.
B °ध्वं मा°.....सुस्रोचमसो वृह°. BD K V De °ध्वं मा°.....सुस्रोचमसो वृह°. R ध्वं मा°
.....सुस्रोचमसो वृह°. P P J कृणुध्वम् । मा । आयसीः । (P अयसीः)अधृष्टा । We
with C².

1 S' has n y after नीयते. 2 S' has बहु inserted before वर्म.

यज्ञस्य । चक्षुः । प्रऽभृतिः । मुखम् । च । वाचा । श्रोत्रेण । मनसा ।
जुहोमि ।

इमम् । यज्ञम् । विऽततम् । विश्वऽकर्मणा । आ । देवाः । यन्तु । सुऽम-
नस्यमानाः ॥ ५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता[२.३५.५] । चक्षुरादीन्द्रियाणि मनो-
यज्ञस्य संबन्धित्वेन जुहोमि तत्प्रवणानि करोमि । इमं यज्ञं विश्वलक्षा
देवेन विततं विस्तीर्णम् इमं मानसं यज्ञं देवाः सुमनस्यमानाः सुमनस
इव आचरन्तो यन्तु मामुचन्तु इति संग्रहार्थः ॥

षष्ठी ॥

ये देवानामृत्विजो ये च यज्ञिया येभ्यो हव्यं क्रियते भागधेयम् ।

इमं यज्ञं सह पत्नीभिरेत्य यावन्तो देवास्तविषा मादयन्ताम् ॥ ६ ॥

ये । देवानाम् ॥ ऋत्विजः । ये । च । यज्ञियाः । येभ्यः । हव्यम् । क्रियते ।
भागधेयम् ।

इमम् । यज्ञम् । सह । पत्नीभिः । आऽइत्य । यावन्तः । देवाः । तविषाः ।
मादयन्ताम् ॥ ६ ॥

देवानां मध्ये ये ऋत्विजः ऋतौ काले यष्टारः ऋत्विग्भूता वर्तन्ते ।
ये च यज्ञिया यज्ञार्हा यष्टव्या वर्तन्ते । येभ्य उभयेभ्यो देवेभ्यः भाग-
धेयम् भागरूपं हव्यं हविः क्रियते दीयते । यावन्तो यापरिमाणा देवाः
सन्ति तावन्तस्तविषा महान्तो देवाः पत्नीभिः स्वस्वनारीभिः इन्द्राण्या-

१ A B C R S क्रियते. Gs कृयते. D कृणुते. J कृयते corrected into कृणुते । P कृयते ।
We with K K̄ V Dc P̄. २ A K K̄ V Dc पत्नीभिरे. B S पत्नीभिरे. R पत्नीभिरेत्य.
D पत्नीभिरे changed to पत्नीभिरे. D पत्नीभिरे. C पत्नीभिरेत्य. P P̄ J सहऽपत्नीभिः ।
३ A R C सविषा मादयतां. D O N S सविषा मादयतां. V K K̄ सविषा मादयन्तां.
D सविषा मादयतां changed to सविषा मादयतां. P सविषा । P̄ J सविषा । We
with Śāyana and accentuate accordingly. ४ P̄ मादयन्ताम् । We with P J.

दिभिः सह इमं यज्ञम् एव आगत्य मादयन्ताम् हविःस्वीकारेण तृप्ता भवन्तु ॥

[इति] सप्तमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“त्वमग्ने व्रतपाः” इति सूक्तस्य दर्शस्य पूर्णमासस्य वा व्यतिक्रमे आज्यहोमे शान्तसमिदाधाने वा विनियुक्तम् । सूत्रितं हि कौशिकेन संहिताविधौ । “एतेनैवामावासी व्याख्यातः । ऐन्द्राग्नौ द्वितीयो भवति । तयोर्व्यतिक्रमे त्वमग्ने व्रतपा असि[१९. ५९] कामस्तदग्ने[१९. ५२] इति शान्ताः” इति [कौ० १. ६] ॥

तत्र प्रथमा ॥

त्वमग्ने व्रतपा असि देवं आ मर्त्येष्व ।

त्वं यज्ञेष्विड्यः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतपाः । असि । देवं । आ । मर्त्येषु । आ ।

त्वम् । यज्ञेषु । ईड्यः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं व्रतपाः व्रतस्य कर्मणः पालयिता असि भवसि । मर्त्येषु मरणधर्मेण मनुष्येषु देवः द्योतमानः जाठरामिरूपः [आ] अभिभवसि समन्ताद् व्याप्नोषि । द्वितीय आकारः आभिमुख्यार्थो वा । किं च यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादियु त्वमेव ईड्यः स्तोतव्यो भवसि ॥

द्वितीया ॥

यद् वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरातः ।

अग्निष्टद् विश्वादा पृणानु विद्वान्त्सोमस्य यो ब्राह्मणो आविवेश ॥ २ ॥

१ A B C देवा आ. D K K R V C देवा आ. De देव आ changed to देवा आ. P P J देवाः । ॥ J आ मर्त्येषु । P आ । मर्त्येषु । We with S. १ A B D S C विश्वादा. C De विश्वादा changed to विश्वादा. P P J विश्वद्वत् । We with C K K R V D P P J. No MS. reads “भवाम” with the *Rigveda* and *Sāyana*. १ B S ब्राह्मणं. De C ब्राह्मणं. We with A B K V C.

1 S' एतेनामवासा व्याख्याता ऐन्द्राग्नौ द्वितीया. We with *Kausa* supported by *Dārila*. 2 So S'.

यत् । वः । वयम् । प्रमिनाम् । व्रतानि । विदुषाम् । देवाः । अविदुः । उतरासः ।
अग्निः । तत् । विश्वः । अत् । आ । पृणातु । विद्वान् । सोमस्य । यः । ब्राह्म-
णान् । आऽविवेश ॥ २ ॥

हे देवाः विदुषाम् जानतां वः युष्माकं व्रतानि कर्माणि अविदुष्ट-
रासः अत्यर्थं कर्ममार्गम् अविद्वांसो वयं [यत्] प्रमिनाम् प्रकर्षेण हि-
मसाम् विनाशितवन्तः । ■ “मीनातेर्निगमे” इति ह्रस्वः ३ । तद्
विश्वम् लुप्तकर्म विद्वान् जानानः अग्निः आ पृणाति आपूरयति अविकलं
करोति । योग्निः सोमस्य यष्ट्वेन संबन्धिनो ब्राह्मणान् आविवेश आ-
विष्टः अभिमुखं गतवान् भवति ॥

तृतीया ॥

आ देवानामपि पन्थामगन् यच्छक्रवाम् तदनुमवोदुम् ।

अग्निर्विद्वान्त यजात् स इदोता सोऽध्वरान्त ऋतून् कल्पयाति ॥ ३ ॥

आ । देवानाम् । अपि । पन्थाम् । अगन् । यत् । शक्रवाम् । तत् । अ-
नुमवोदुम् ।

अग्निः । विद्वान् । सः । यजात् । सः । इत् । होता । सः । अध्वरान् । सः ।
ऋतून् । कल्पयाति ॥ ३ ॥

देवानाम् यष्टव्यानां पन्थाम् पन्थानं येन देवान् प्राप्नोति तं पन्था-
मपि आ अगन् । तच्च प्रविष्टा इत्यर्थः । किमर्थम् । यद् वयम् अ-
नुष्ठानं [शक्रवाम्] शक्तवाम तद् अनुष्ठानम् अनुक्रमेण अवोदुम् प्राप-
यितुं कर्तुम् देवानां पन्थानम् अनुगताः स्म इति । ३ गमेर्लुङि ज्ञे-
र्लुकि “मो नो धातोः” इति मकारस्य नकारः । वहतेस्तुमुनि “स-
हिवहोरोदवर्णस्य” इति अवर्णस्य ओकारः ■ । अथ सोग्निः
विद्वान् तं पन्थानम् यजात् यजतु देवान् । सेतुं स एव होता मनुष्या-

१ P देवाः । We with P J. २ P P J अविदुः उतरासः । ३ So all our MSS. and Vaidikas, and not तदनुमवोदुम्. ४ C K E S V Dc Cs सोऽध्वरान्त. We with A B D.

१ S' अत्यर्थम्. २ Sâyam's text : सेतुं होता for our स इदोता.

गाम् देवानाम् आह्वाता वा स एव अध्वरान् हिंसारहितान् यज्ञान्
[स] ऋतून् यज्ञकालांश्च कल्पयाति कल्पयतु ॥

[इति] सप्तमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

वाङ्म आसेन्नसोः प्राणश्चक्षुरक्ष्णोः श्रोत्रं कर्णयोः ।

अपलिताः केशा अशोणा दन्ता बहु बाह्वोर्वलम् ॥ १ ॥

वाक् । मे । आसेन् । नसोः । प्राणः । चक्षुः । अक्ष्णोः । श्रोत्रम् । कर्णयोः ।

अपलिताः । केशाः । अशोणाः । दन्ताः । बहु । बाह्वोः । वलम् ॥ १ ॥

ऊर्वोरोजो जङ्घयोर्जवः पादयोः ।

१ All the saṁhitā- and paṭha-MSS. give the five mantras (from वाङ्मे to उद् तिष्ठ). The *Sarvānukramanī* describes them. The *Pañchapatalikā* is not expected to notice them. Śaṅkara omits them both from his text and from his commentary. His anuvāka is of 14 śūktas i.e. of four less than the eighteen found in the MSS. The verses omitted form four śūktas and make up the number eighteen. Our text is constituted chiefly on the basis of our MSS. with such corrections as are obviously necessary. The MSS. and Vaidikas are mostly corrupt. १ A आस्य-
न्नसोः, omitting the visarga. B C D K R S V Dc आस्यन्नसोः (S आस्यं नसोः). Gs आस्य-
न्नसोः, omitting the visarga. P P J आस्यम् । नसोः । २ K K V Dc अक्षयोः. B C D R
S Cc अक्षोः. P अक्षोः । P J अक्षयोः । We with A.

४ B अपलिता केशा शोणदित्वा बहु बाह्वोर्वलम्.

K K V Dc अपलिता केशा (Dc केशा) शोणदित्वा बहु बाह्वोर्वलम्.

A C D R S Cc अपलिता केशा शोणदित्वा बहु (C बहु) बाह्वोर्वलम्.

P P J अपलिता । केशा (P केशा) । शोणदित्वा । बहु (P बहु) । बाह्वोः । वलम् ।

५ B ऊर्वोरोजं जङ्घयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा (R प्रतिष्ठा) अग्निष्ठानि मे सर्वाङ्मातिष्ठः.

C C ऊर्वोरोजं जङ्घयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा (C प्रतिष्ठा) अग्निष्ठानि मे सर्वाङ्मातिष्ठः.

D ऊर्वोरोजं जङ्घयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा अग्निष्ठानि मे सर्वाङ्मातिष्ठः.

K V Dc ऊर्वोरोजं जङ्घयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा अग्निष्ठानि मे सर्वाङ्मातिष्ठः.

S ऊर्वोरोजं जङ्घयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा अग्निष्ठानि मे सर्वाङ्मातिष्ठः.

P ऊर्वोः । ओजः । जङ्घयोः । जवः । पादयोः ॥ प्रतिष्ठा । अग्निष्ठानि । मे । सर्वाङ् । मा ।
अतिष्ठः ।

॥ J ऊर्वोः । ओजः । जङ्घयोः । जवः । पादयोः ॥ प्रतिष्ठा । अग्निष्ठानि । मे । सर्वाङ् । मा ।
(J मा) । अतिष्ठः ।

प्रतिष्ठा अरिष्टानि मे सर्वात्मानिमृष्टः ॥ २ ॥

ऊर्वोः । ओजः । जङ्घयोः । जवः । पार्दयोः ।

प्रतिऽस्या । अरिष्टानि । मे । सर्वा । आत्मा । अनिऽमृष्टः ॥ २ ॥

तनूस्तन्वा मे सहे दत्तः सर्वमायुरशीय ।

स्योनं मे सीद पुरुः पृणस्व पर्वमानः स्वर्गे ॥ १ ॥

तनूः । तन्वा । मे । सहे । दत्तः । सर्वम् । आयुः । अशीय ।

स्योनम् । मे । सीद् । पुरुः । पृणस्व । पर्वमानः । स्वःऽङ्गे ॥ १ ॥

मियं मां कृणु देवेषु मियं राजंसु मा कृणु ।

मियं सर्वस्य पर्यन्त उत शूद्र उतार्ये ॥ १ ॥

मियम् । मा । कृणु । देवेषु । मियम् । राजंसु । मा । कृणु ।

मियम् । सर्वस्य । पर्यन्तः । उत । शूद्रे । उत । आर्ये ॥ १ ॥

उत् तिष्ठ ब्रह्मणस्सते देवान् यज्ञेन बोधय ।

आयुः प्राणं प्राजां यथेन कीर्ति यजमानं च वर्धय ॥ १ ॥

१ V सहे. K सहे १. BC सहे having no figure. DR S सहे १. Dc सहे १. Cc सहेऽदत्ताः (i. e. सहे १ दत्ताः) P P सहे १. J सहे १. P P J दत्ताः १. २ B पर्वमान. We with A O D K R S V Dc Cc. ३ Cc स्वर्गोः.

v A D S मियं सर्वस्य पश्यतोत् शूद्र उतार्ये.

B C मियं सर्वस्य पश्यतोत् शूद्रमुतार्ये.

II K V Dc मियं सर्वस्य पश्यतोत् शूद्र उतार्ये.

R Cc मियं सर्वस्य पश्यतोत् शूद्र उतार्ये.

P P J मियम् । सर्वस्य । पश्यत् (J पश्यत् changed to पश्यत्) । उत । शूद्रम् । उत । आर्ये ।

५ B S Dc Cc पञ्च. CDB पञ्च. K V पञ्च. P P J पञ्चम् ।

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मर्णः । पते । देवान् । यज्ञेन । बोधय ।

आयुः । प्राणम् । मज्जाम् । पशून् । कीर्तिम् । यजमानम् । च । वर्धय ॥ १ ॥

“अग्ने समिधम्” इति सूक्तेन ब्रह्मचारिकर्तव्ये अग्निकार्ये प्रत्युचं च-
तस्रः समिध आदध्यात् । सूचितं हि संहिताविधौ । “इदम् आपः प्र
“बहुत [७. ९४. ३] इति पाणी प्रक्षालयते । सं मा सिञ्चन्तु [७. ३४]
“इति त्रिः पर्युक्षति । अग्ने समिधम् आहार्षम् [१९. ६४] इत्यादधाति
“चतस्रः” [कौ० ७. ८] इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्ने समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे ।

स मे अद्वां च मेधां च जातवेदाः प्र यच्छतु ॥ १ ॥

अग्ने । समऽद्धर्षम् । आ । अहार्षम् । बृहते । जातऽवेदसे ।

सः । मे । अद्वाम् । च । मेधाम् । च । जातऽवेदाः । प्र । यच्छतु ॥ १ ॥

बृहते महते जातवेदसे जातानां वेदिवे जातैः प्राणिभिर्ज्ञापमानाय
जातधनाय वा अग्नये समिधम् समिन्धनसाधनं काष्ठम् आहार्षम् आ-
हृतवान् असि । सः समिधा समिद्धो जातवेदा अग्निः मे मयां अद्वां
मेधां च अधीतवेदधारणां च प्र यच्छतु ददातु ॥

द्वितीया ॥

इध्मेन त्वा जातवेदः समिधो वर्धयामसि ।

तथा त्वमस्मान् वर्धय प्रजयां च धनेन च ॥ २ ॥

१ J ब्रह्मर्णः । P ब्रह्मर्णः । We with P. २ A D R E C अग्ने समिधमाहा B अग्ने समिध-
माहा. K V अग्ने समिधमाहा. K अद्धर्षे समिधमाहा. De अग्ने समिधमाहा changed to
अग्ने समिधमाहा. P P J अग्ने समऽद्धर्षम् । आ । अहार्षम् । We with G and P P J. ३ P
जातऽवेदः । We with P J. ४ See foot-note 1, next page.

1 So S'. See note 3. 2 S' पर्युक्षति. 3 S' अग्नये. Sanyasa's text also: अग्नये
समिधम् &c. We with Kausika. 4 S' जातमानाय.

इध्मेन । त्वा । जातवेदः । समऽइधा । वर्धयामसि ।

तथा । त्वम् । अस्मान् । वर्धय । प्रजया । च । धनेन । च ॥ २ ॥

हे जातवेदस्त्वा त्वाम् इध्मेन इन्धनसाधनेन समिधा काष्ठेन वर्धयामसि प्रवृद्धं कुर्मः । तथा तेन प्रकारेण त्वम् अस्मान् समिदाधातुन् प्रजया धनेन च वर्धय ॥ दीर्घम् आयुश्च मे कृणोतु करोतु । इति चरमः पादः परोक्षवादः । भयच्छब्दाध्याहारो वा ॥

तृतीया ॥

यदग्ने यानि कानि चिदा ते दारुणि दुर्धमसि ।

सर्वं तदस्तु मे शिवं तज्जुषस्व यविष्ठ्य ॥ ३ ॥

यत् । अग्ने । यानि । कानि । चित् । आ । ते । दारुणि । दुर्धमसि ।

सर्वम् । तत् । अस्तु । मे । शिवम् । तत् । जुषस्व । यविष्ठ्य ॥ ३ ॥

हे अग्ने ते तुभ्यं यानि कानि चिद् दारुणि यज्ञियानि अयज्ञियानि वा काष्ठानि यद् आ दध्मसि आदध्मः तत् सर्वं मे मम शिवम् श्रेयः-प्रदम् अस्तु भवतु । हे यविष्ठं युवतम । ॥ “स्पूलदूरयुव” इति युवशब्दस्य यणादिलोपः ॥ तादृश अग्ने तत् आहितं काष्ठजातं जुषस्व सेवस्व ॥

चतुर्थी ॥

एतास्ते अग्ने समिधस्तेमिदः समिद् भव ।

१ A B C D K K R S V P P J दारुणि दध्मसि. We with Sâyana and the *Rigveda*. २ D K V Dc and Sâyana's text : यविष्ठ. P यविष्ठ्य. I. E Cs *स्व यविष्ठ्य. We with B C S P J. ३ A B V *स्वामिदं सोसमिद्वं. C *स्वामिदं सोसमिद्वं. D R *स्वामिदं सोसमिद्वं. K K *स्वामिदसोसमिद्वं. S *स्वा चिदं सोसमिद्वं. Dc *स्वामिदं सोसमिद्वं changed to *स्वामिदुसोसमिद्वं. Cs *स्वामिदं सोसमिद्वं. Do the corrected read-

1 Sâyana's text adds : दीर्घमायुः कृणोतु मे after धनेन च. A B C H K K V Cs omit the portion. Dc read the words (दीर्घमायुः कृणोतु मे) once but has subsequently cancelled them. S has afterwards added them in its margin. P P J know nothing about them. D is the only MS. that gives them.

आयुरस्मासु धेहमृतत्वमाचार्यायि ॥ ४ ॥

एताः । ते । अग्ने । समऽइधः । त्वम् । इधः । समऽइत् । भव ।

आयुः । अस्मासु । धेहि । अमृतत्वम् । आऽचार्यायि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते नुभ्यम् एताः समिध आहताः । ताभिः समिद्भिस्त्वम् इद्धः प्रज्वलितो भव । ततः अस्मासु समिध आहितवस्तु आयुः जीवनं धेहि । आचार्याय अस्मदुपाध्यायाय उपनयनकर्त्रे गायत्रीप्रदाने वेदाध्यापकाय अमृतत्वम् अविनाशं च धेहि प्रयच्छ ॥

[इति] सप्तमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“हरिः सुपर्णः” “अयोजालाः” “पश्येम शरदः” इति एकर्चानां त्रयाणां सूक्तानां सूर्योपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

हरिः सुपर्णो दिवमारुहोर्चिषा ये त्वा दिप्सन्ति दिवमुत्पतन्तम् ।

अञ्च तां जहि हरेसा जातवेदो विभ्यदुग्रोर्चिषा दिवमा रोह सूर्य ॥ १ ॥

हरिः । सुपर्णः । दिवम् । आ । अरुहः । अर्चिषा । ये । त्वा । दिप्सन्ति ।

दिवम् । उत्पतन्तम् ।

ing of Dc, the recitib, of K K and the original reading of C, and the *सो सुमि* of all our authorities point to some such reading as तामिर्वसो समिद्धयः P P J त्वाम् । इव । दत्त । समऽइव । भव । Sâyana's text *सुचमिद्ध समिद्धयः We read त्वमिद्ध with Sâyana Comparing the pada pātha with the sūhritā we may say that the pre ent pada-pātha is more modern than the date when the sūhritā of the nineteenth Kanda became corrupted

१ A धेहमृतत्वमां B धेहमृतमां. D धेहमृतत्वमां. We with CKKRŚVD. C. २ CD अचतां. E अचतार C० अचतार. We with BKRŚVD. ३ ई जातवेदो विभ्यदुग्रोः. A B C D K K E V Dc G. जातवेदो विभ्यदुग्रोः P P J जातवेद । विभ्यद् । उग्र. (J originally उग्र) १. None of our sūhritā authorities have *दुग्रः*. We with Sâyana, and accents accordingly

1 The *Sarānukramani* as well as our MSS and Vaidikas make this consist of eight mantras The former remarks पश्येमेत्यष्टौ सूर्याः प्राजापत्या गायत्र्य इति. See note 1 at page ५२६

अव । तान् । जहि । हरसा । जातवेदः । अविभ्यत् । उग्रः । अर्चिषा ।
दिवम् । आ । रोह । सूर्य ॥ १ ॥

हे सूर्य हरिः । तमो हरतीति हरिः । सुपर्णः सुपतनस्त्वम् अर्चिषा
तेजसा दिवम् द्युलोकम् आरुहः । ॥ रोहतेर्लुङि “कृमृदरुहिभ्यश्छ-
न्दसि” इति ह्येरङ् । छिच्चाद् गुणाभावः ॥ दिवम् द्युलोकम्
उत्पतन्तम् उन्नच्छन्तं त्वा त्वां ये शत्रवः मन्देहादयो दिप्सन्ति दम्भितुं
तिरस्कृतुं प्रतिरोद्धुम् इच्छन्ति तान् प्रतिबन्धकान् शत्रून् हे जातवेदः
जातैः प्राणिभिर्ज्ञायमान [यद्वा] जातानां प्राणिनां कर्माणि तत्कर्मफलं
च जानन् । सायंकाले सूर्यस्याग्रायनुप्रवेशात् जातवेदः शब्देन सूर्यस्य व्य-
वहारः । तथापि त्वं हरसा शत्रुनिर्हारेण तेजसा अयं जहि यथा
अवस्तात् ते भवन्ति तथा घातयेत्पर्यः । ततः अविभ्यत् शत्रुभ्यो भीतिम्
अकुर्वन् उग्रः उन्नपूर्णबलः सन् हे सूर्य अर्चिषा तेजसा दिवम् द्युलोकम्
आ रोह आतिष्ठ ॥

[इति] सप्तमेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“अयोजालाः” इत्येकैर्चस्य सूक्तस्य सूर्योपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अयोजाला असुरा मायिनोयस्यैः पाशैरङ्गिनो ये चरन्ति ।

तांस्ते रन्धयामि हरसा जातवेदः सहस्रं हृष्टिः सपत्नान् प्रमृजन् पाहि
वचः ॥ १ ॥

अयःऽजालाः । असुराः । मायिनः । अयस्यैः । पाशैः । अङ्गिनः । ये ।
चरन्ति ।

१ See foot-note ३ on the previous page. २ A B पाशैरङ्गिनो. We with C D E R
S V Dc G. ३ A सहस्रं हृष्टिः. B सहस्रं हृष्टिः. C R S V G सहस्रं हृष्टिः. K सहस्रं हृष्टिः.
D सहस्रं हृष्टिः. Do सहस्रं हृष्टिः changed to सहस्रं हृष्टिः. J हृष्टिः. L P हृष्टिः. P हृष्टिः. ४
We with S'jana. ५ A K K V Dc गतिः. P P J गतिः. We with B C D R S C G.

१ S' तत्कर्माणि कर्मफलं for कर्माणि तत्कर्मफलं. २ S' अवस्थास्ते for अवस्तात् ते.

तान् । ते । रन्ध्रयामि । हरसा । जातवेदः । सहस्रच्छृष्टिः । सप्तलान् ।
प्रमृणन् । पाहि । वज्रः ॥ १ ॥

अयोजालाः । जालम् आनायः । अयोमयवागुरावन्तो मायिनः कु-
टिला ये असुराः सुरविडेषिणः अयस्यैः पाशैः । ॥ “अयस्ययादी-
नि च्छन्दसि” इति भसंज्ञत्वेन निपातनात् षट्संज्ञानिवन्धनरुत्ताभा-
वः ॥ एतादृशैः पाशैः अङ्गिनः लक्षणवन्तः पाशहस्ताश्चरन्ति ।
सत्कर्मकारिणो हिंसितुम् इति शेषः । तांस्तथाविधान् असुरान् हे जा-
तवेदः ते तव हरसा तेजसा रन्ध्रयामि । ॥ रन्ध्रतिर्विशगमने इति
यास्कः [नि० १०, ४०] ॥ वशयामि । पुरुषव्यत्ययो वा । रन्ध्रय
वंशयेति । स्वाधीनान् कृत्वा च सहस्रच्छृष्टिः । शृष्टिरायुधविशेषः । स-
हस्रसंख्याकायुधविशेषयुक्तो वज्रः । ॥ अर्शआदिवाद् मतर्थायः अश्-
मत्ययः ॥ वज्रवान् त्वं सप्तलान् शत्रून् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन्
पाहि पालय अस्मान् उपस्थातुन् ॥

[इति] सप्तमेनुवाकेऽष्टमं सूक्तम् ॥

“पर्येम शरदः शतम्” इति सूक्तस्य सूर्योपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ॥

तत्पाठस्तु ॥

पर्येम शरदः शतम् ॥ १ ॥	पर्येम । शरदः । शतम् ॥ १ ॥
जीर्वेम शरदः शतम् ॥ २ ॥	जीर्वेम । शरदः । शतम् ॥ २ ॥
बुध्येम शरदः शतम् ॥ ३ ॥	बुध्येम । शरदः । शतम् ॥ ३ ॥
रोहेम शरदः शतम् ॥ ४ ॥	रोहेम । शरदः । शतम् ॥ ४ ॥
पूषेम शरदः शतम् ॥ ५ ॥	पूषेम । शरदः । शतम् ॥ ५ ॥
भवेम शरदः शतम् ॥ ६ ॥	भवेम । शरदः । शतम् ॥ ६ ॥

१ See foot-note ३ on the previous page. २ See foot-note ४ on the previous page.
३ B C D K R S V De बुर्वेम. K बुर्वे. Cs बुर्वेम. P P बुर्वेम. J बुर्वेम. From
here up to the end of the kanda the MS. P does not accentuate.

1 S' reads त before एतादृशैः. 2 S' वेधेति. 3 S' युक् for युक्तो.

भूयैम शरदः शतम् ॥ ७ ॥

भूयैम । शरदः । शतम् ॥ ७ ॥

भूयसीः शरदः शतात् ॥ ८ ॥

भूयसीः । शरदः । शतात् ॥ ८ ॥

हे सूर्य त्वां शरदः शतम् शतसंख्याकान् संवत्सरान् पश्येम । अत एव शतं शरदो जीवेम । बुध्येम । ॥ व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ । बुध्येमहि कार्यजातम् । रोहेम उत्तरोत्तरं प्ररूढाः प्रवृद्धा भवेम । पूषेम [शत]संवात्सरपरिमितकालपर्यन्तं पुष्टिं लभेमहि । ॥ पूष पुष्टौ । भौवादिकः ॥ । भवेम । भवनं संभवनम् । पुत्रादिप्रवाहेण संभूताः स्याम । भूयेम भूयास्म । इति भवनम् आशास्यते । ॥ आशीर्लिङि छान्दसी रूपसिद्धिः ॥ । भूयसीः न केवलं शतसंख्याकाः शरदः भूयसीः अधिकाः शरदः अनेककालपर्यन्तम् । ॥ “कालाध्वनोः” इति सर्वत्र द्वितीया ॥

[इति] सप्तमेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

“अव्यसश्च” इति एकैवं सूक्तं श्रौतस्मार्तसकलकर्मादौ जपेत् उपाकर्मणि च । सूत्रितं हि । “अभिजिति शिष्यान् उपनीय” इति प्रक्तम् “अव्यसश्च [१९. ६६.] इति जपित्वा सावित्रीम् ब्रह्म जज्ञानम् [४. १. १] इत्येकाम विषमीय [१. १] च पच्छो वाचयेत्” इति [कौ० १४. ३] ॥

तत्पाठस्तु ॥

अव्यसश्च व्यचंसश्च बिलं विं प्यामि मायया ।

ताभ्यामुद्धृत्य वेदेभ्यः कर्माणि कृण्महे ॥ १ ॥

१ A C D R ॥ भूयसी शरदः. K K V भूयसी शरदः. S भूयसी शरदः. De भूयसी शरदः changed to भूयसी शरदः. P P J भूयसी । We with Sāyana's text. २ So all our authorities. Sāyana's text: शतम्. ३ A C R व्यचिसश्च. P P विऽमचसः । J विऽमचसः । We with B D K K S V De Cs. ४ B C K K R S V Cs वि. P P विप्यामि । We with D De J. ५ B मुद्धृत्य वेदेभ्यः. S मुद्धृत्य वेदेभ्यः. Cs मुद्धृत्य वेदेभ्यः. We with A C D K K R V De. ६ A R S कृण्महे. De कृण्महे changed to कृण्महे. We with B C D V Cs and P P J.

1 Sāyana's text does not divide this hymn into eight portions but gives it as one mantra. See note 1, page ५५३. 2 S' repeats शरदः before संवत्सरान्. 3 S' इत्येतेषा.

अव्यंसः । च । व्यंसः । च । विलम् । वि । स्यामि । मायया ।
ताभ्याम् । उतऽहृत्य । वेदम् । अथ । कर्माणि । कृष्महे ॥ १ ॥

व्यचसः । ॥ व्यचतिव्याप्तिकर्मा ॥ । व्याप्तस्य सर्वशरीरव्याप-
कस्य ध्यानवायोः समष्टिरूपस्य अव्यसः अव्यचसः । ॥ वर्णलोप-
पञ्चानन्दसः ॥ । अव्याप्तस्य व्यष्टिरूपस्य प्राणात्मकस्य वायोः । ॥ प-
रस्परसमुच्चयार्थं चकारौ । “व्यचेः कुटादित्वम् अनसीति वक्तव्यम्”
इति पर्युदासाद् हिस्वाभावेन संप्रसारणाभावः ॥ । तयोर्विलम् बि-
लवद्विलं मूलाधारं मायया । कर्मनामैतत् । कर्मणा अभिभवनव्यापारेण
वि प्यामि विवृत्तं करोमि । ॥ सतिरूपसृष्टौ विमोचने इति नैरु-
क्ताः [नि० १. १७] ॥ । शब्दं विवक्षोः पुरुषस्य प्रयत्नजनितवासुवशाद्
मूलाधारे सन्दो भवतीति आगमिका आहुः “मूलाधारात् प्रथमम् उदि-
तो यस्तु भावः पराख्यः” इति । ताभ्यां व्यानप्राणाभ्याम् । ॥ करणे
तृतीया ॥ । वेदम् अक्षरात्मकमन्त्रसंघम् उद्धृत्य विलरूपाद् मूला-
धारात् परापश्यन्तीमध्यमावैखरीक्रमेण उद्गमय्य अथ अनन्तरं कर्माणि
श्रौतानि स्मार्तानि च कृष्महे कुर्महे ॥ यद्वा अव्यचसः अव्याप्तस्य प-
रिच्छिन्नस्य जीवात्मनः व्यचसः व्याप्तस्य परमात्मनश्च विलम् उपल-
ब्धिस्थानं हृदयं मायया अज्ञानेन वि प्यामि विमुक्तं विरहितं करोमि ।
हृदये अज्ञानावृते सति कर्तव्याकर्तव्यविभागो न भवति । अतः का-
र्याकार्यविभागैकज्ञानपरिपन्थिनं मूढभावम् अपसारयामीत्यर्थः । ताभ्यां
जीवपरमात्मभ्यां वेदम् चिकीर्षितकर्मविषयं ज्ञानम् उद्धृत्य संपाद्य अथ
अनन्तरं कर्माणि नित्यनैमित्तिककाम्यानि कृष्महे कुर्महे । चिकीर्षितस्य
कर्मणः स्वरूपम् तात्पादनकलापम् तदङ्गकलापम् तत्फलम् तत्कर्मप्रतिपाद-
कमन्त्रब्राह्मणयोरर्थं च विदित्वा कर्मारब्धव्यम् इत्युक्तं भवति ॥

[इति] सप्तमेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

१ P P J अविऽवसः १. २ See foot-note १ on the previous page. ३ See foot-note ४ on the previous page.

१ ॥ ० विमोचके ०. ॥ १ ० उ०. ३ १ चिकीर्षितं.

“जीवा स्” इति पञ्चमन्त्रात्मकेन सूक्तेन आयुष्कामः अद्विराचम्य
आत्मानम् अनुमन्त्रयेत् । सूचितं हि । “शुद्धा न आपः [१२. १. ३०]
“इति निष्ठीव्य जीवाभिः [१९. ६९. ७०] आचम्य एहि जीवम् [४. ९]
“इत्याञ्जनमणिं वधाति” इति [कौ० ७. ९] ॥

तत्पाठस्तु ॥

जीवा स् जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ १ ॥

जीवाः । स् । जीव्यासम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ १ ॥

उपंजीवा स्योप जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ २ ॥

उपंजीवाः । स् । उप । जीव्यासम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ २ ॥

संजीवो स् सं जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ ३ ॥

संजीवाः । स् । सम् । जीव्यासम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ ३ ॥

जीवला स् जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ ४ ॥

जीवलाः । स् । जीव्यासम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ ४ ॥

इन्द्र जीव सूर्य जीव देवा जीवा जीव्यासम्हम् ।

सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ १ ॥

इन्द्र । जीव । सूर्य । जीव । देवाः । जीवाः । जीव्यासम् । अहम् ।

सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ १ ॥

निगदव्याख्यातम् इदम् । इन्द्र जीव सूर्य जीव देवा जीवा इति मन्त्रे
समाभ्याता इद्रसूर्यदेवाः संबोध्यन्ते । हे इन्द्रादयो यूयं जीवाः जीवनवन्तः

१ A B C K R S V D C: उपं जीवा स्योप जी०. D उपं जीवा स्योप जी०. P J उपं । जीवाः ।
स् । उप । जीव्यासम् । (J जीव्यासम् changed to जीव्यासम् ।). P उप । जीवाः । स् । उप ।
जीव्यासम् । We with D and J. २ P wants accents. P J जीव्यासम् । J once read
जीव्यासम्. ३ A B D K R V C: संजीवा स् संजीव्यासं (C: संजीव्यासं). □ संजीवा
स् संजीव्यासं. S very corrupt in accents, reading संजीवा स् संजीव्यासं. D संजीवा
स् संजीव्यासं changed to संजीवा स् संजीव्यासं. P J सम् ऽजीवाः । स् । सम् ऽजीव्यासम्
(J सम् ऽजीव्यासम् ।). ४ B D S इन्द्र जीव सूर्य जीव (S जीव). C इन्द्र जीव सूर्य जीव.
We with K R V D C.

आयुष्मन्तः स्व भवथ । भवदनुग्रहाद् अहमपि जीव्यासम् जीवनवान्
 आयुष्मान् भूयासम् । अनेनाचमनकर्मणा इति विनियोगाद् अवगम्य-
 ते । कतिपयकालावस्थानमपि जीवनं भवेद् इति तत्राह सर्वम् इति ।
 सर्वं संपूर्णं शतसंवत्सरपरिमितम् आयुर्जीव्यासम् प्राणाय धारयेयम् ।
 एवम् उत्तरे मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ उपजीव्याः । उपशब्दः अधिकार्यः ।
 अधिकं जीवनवन्तः । उपजीवयन्ति संनिहितान् भजकान् आयुष्मतः कु-
 र्वन्तीति वा उपजीव्याः ॥ संजीव्याः समीचीनजीवनवन्तः जीवनकाले
 एकः क्षणोपि वैयर्थ्येन न नीर्यते किं तु परोपकारित्वेनेति आयुषः
 सम्यक्त्वं ॥ जीवलाः जीवः प्राणधारणम् । ॥ भावे घञ् । “सि-
 ध्मादिभ्यश्च” इति मत्वर्थीयो लच् ॥ हे इन्द्र परमैश्वर्यसंपन्न स-
 वैन्द्रियप्रकाशक त्वं जीव आयुष्मान् भव । हे सूर्य सर्वस्य प्रसवितृस्त्वं
 जीव । हे देवाः इन्द्रसूर्यव्यतिरिक्ता अग्न्यादयो यूयं जीवाः । भवतेति
 अनुषक्तक्रियापदस्य बहुवचनान्तत्वेन परिणमनम् । युष्मद्व्यसादाद् अहम्
 आचमनकर्मकर्ता चिरकालपर्यन्तं प्राणान् धारयेयम् इति आयुराशास्यते ॥

[इति] सप्तमेनुवाके एकादशं सूक्तम् ॥

“स्तुता मया वरदा” इति एकर्चस्य सूक्तस्य अधीतस्य वेदस्य गायत्र्या
 वा उपस्थाने लैङ्गिको विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

चक्षुष्पाठस्तु ।

स्तुता मया वरदा वेदमाता प्र चोदयन्तां पावमानि द्विजानाम् ।

आयुः प्राणं प्रजां पशुं कीर्तिं द्रविणं ब्रह्मवर्चसम् ।

मर्हं दुष्ता मज्जत ब्रह्मलोकम् ॥ १ ॥

स्तुता । मया । वरदा । वेदमाता । प्र । चोदयन्ताम् । पावमानि । द्विजानाम् ।

1 A B C K R वेदमातां प्रचोदयन्तां. D वेदमाता प्रचोदयन्तां. De वेदमाता प्रचोदयन्तां
 changed to वेदमाता प्रचोदयन्तां. Gs वेदमाता प्रचोदयन्तां changed to वेदमाता प्रचोदयन्तां.
 S वेदमाता प्रचोदयन्तां. P J वेदमाता । प्रचोदयन्ताम् 1. P G the same except that they
 are not accented. 2 A C D K S V पशुः. C. पशु. De पशु changed to पशु. We
 with B E P P J and Sivan's text.

1 S' प्रविनियोगात्. 2 S' वैयर्थ्येन. 3 S' नीर्यते इति.

आयुः । प्राणम् । मज्जाम् । पशुम् । कीर्तिम् । द्रविणम् । ब्रह्मवर्चसम् ।
मह्यम् । दत्त्वा । व्रजत । ब्रह्मलोकम् ॥ १ ॥

स्वानुष्ठितकर्मणो निरभिसंधिना सर्वार्थं फलाश्लासनं स्वस्याविकलं भवतीत्यभिप्रायेण मन्त्रद्रष्टा ऋषिः स्वानुष्ठितवेदाध्ययनेन गायत्रीजपेन वा द्विजानाम् आयुरादिफलम् आशास्य तन्मध्यवर्तिनः स्वस्यापि फलं सिद्धवद् अनुवदति । मया वेदाध्यायकेन सावित्रीं जपता वा स्तुता अभिष्टुता स्वभ्यस्ता वरदा इष्टकामप्रदात्री पावमानी । पवमानः पापात् परिशोधकः सूत्रात्मा । “वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टः” इति ऐतरेयकथ्युतेः [ऐ० आ० २. १. १] । तत्प्रतिपादिका पावमानी वेदमाता वेदस्य ऋगादिरूपस्य माता सर्ववेदसारत्वेन मातृवत्प्रधानभूता सावित्री वेद एव वा माता मातृवद्धितकारित्वात् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।

इति स्मृतेः । द्विजानाम् द्विजन्मनां ब्राह्मणानां त्रैवर्णिकानां वा आयुरादिफलानि म्र चोदयन्ताम् । ॥ पूजायां बहुवचनम् ॥ । प्रेरयतु मयच्छतु । ब्रह्मवर्चसम् ब्रह्मणां वर्चः ब्राह्मं तेजः । ॥ “ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः” इति अच् समासान्तः ॥ । अथ मह्यं स्तोत्रे सर्वेषां फलप्रार्थकाय दत्त्वा आयुरादिकं फलं वितीर्य ब्रह्मलोकम् ब्रह्मणो लोकः सत्यलोकः ब्रह्मैव वा लोकः लोव्यमानं विद्वद्भिरनुभूयमानं परतत्त्वं व्रजत । इति प्रत्यक्षवादः । ॥ अत्रापि पूर्ववद् बहुवचनम् ॥ । शब्दावगम्यब्रह्माकारं परित्यज्य वाङ्मनसातीतार्थब्रह्मरूपा भवेति मन्त्रदर्शिना ऋषिणा साक्षात्कृतपरत्वेन उच्यते ॥

[इति] सप्तमेनुवाके द्वादशं सूक्तम् ॥

“यस्मात् कोशात्” इति एकर्वं सूक्तं सर्वेषु श्रौतस्मार्तकर्मसु ब्रह्मोत्पापनान्तारं जपेत् । स्वाध्यायोत्सर्जनकर्मणि च अन्ते जपेत् । सूत्रितं हि कौशिकेन संहिताविधौ । “पौषस्यापरपक्षे विरात्रं नाधीयीत तृती-

“यस्याः प्रातः समासं संदिश्य यस्मात् कोशादित्यन्तः” इति [कौ० १४. ३] ॥

ऋक्पाठस्तु ॥

यस्मात् कोशादुदभराम वेदं तस्मिन्नन्तरं दध्म एनम् ।

कृतमिष्टं ब्रह्मणो वीर्येण तेन मा देवास्त्वंसावतेह ॥ १ ॥

यस्मात् । कोशात् । उ॒त्तऽअभराम । वेदम् । तस्मिन् । अन्तः । अव । दध्मः ।

एनम् ।

कृतम् । इष्टम् । ब्रह्मणः । वीर्येण । तेन । मा । देवाः । त्वंसा । अवत ।

इह ॥ १ ॥

यस्मात् “अव्यसन्न व्यसन्न” इति मन्त्रे प्रतिपादिताद् मूलाधार-
रूपाद् वा कोशात् कोशवत्कोशः यथा कोशाद् धनवत्त्रयत्नादिपूर्णाद्
अपेक्षितं वस्तु आनीयते एवम् अस्य सर्ववर्णमन्त्रायतनत्वात् तत् एवो-
च्चार इति तत्त्वेन व्यपदेशः । वेदम् विदन्त्यनेन प्रत्यक्षाद्यविषयम् उ-
पायम् इति वेदः । उक्तं हि ।

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥

इति । श्रौतस्मार्तकलकर्मप्रतिपादकमन्त्रब्राह्मणरूपं वेदम् उदभराम उ-
द्धृतवन्तः । कर्मानुष्ठानार्थम् उच्चारितवन्तः सः । ॥ “ह्यग्रहोर्मः”
इति भावम् ॥ तस्मिन् पूर्वोक्ते स्थाने एनं येन कर्माण्यनुष्ठितानि
तम् एतम् अन्वादिष्टं वेदम् अन्तः मध्ये अव दध्मः पुनः स्थापयामः ।
कर्मप्रयोगार्थं स्वमुखाद् उच्चारिता वर्णरूपा मन्त्रास्तथैव यदि निःसरे-
युस्तर्हि उत्तरकाले मन्त्राभावेन कर्मानुष्ठानं न भवेद् इति पुनः पूर्वोक्तं
एव वेदोद्धरणपादानस्थानि वेदनिधानम् उक्तम् इत्यभिप्रायः । ब्रह्मणः

। D “उदभराम वेदं. K K V Cs “उदभराम वेदं. S कोशादुदभराम वेदं. De कोशादुदभ-
राम वेदं changed to कोशादुदभराम वेदं. P J उ॒त्तऽअभराम । वेदम् (J वेदम्) । १ A B
कृतम्. O कृतम् changed to कृतम्. We with DK K B S V D C.

1 S' दिशति for संदिश्य. 2 S' “दित्वेन इति for “दित्यन्तः इति. 3 S' “स्थान एव.

देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यस्य परमात्मनो वीर्येण वीर्यरूपेण कर्मप्रतिपाद-
केन वा वेदेन कृतम् यत् कर्म ब्रह्मयज्ञादिकं निष्पादितम् इष्टम् यत् स्वा-
हावौषडादिशब्दैर्देवतार्थं हविः प्रसं तेन कृतेन इष्टेन च कर्मणा हे देवाः
यूयम् इह कर्मलोके तपसा । तपःशब्देन फलं विवक्ष्यते । कर्मफलेन
मा माम् अनुष्ठातारम् अवत रक्षत तर्पयत । कर्म अविकलं कृत्वा त-
त्फलेन मां संयोजयतेति यावत् । यद्वा तपसा कृच्छ्रानुष्ठितेन कर्मणा माम्
अवत । अथ वा तपसा । तपः पर्यालोचनम् । तद्रूपेण तेन ब्रह्मणो
वीर्येण मां संतर्पयतेति ॥

एकोनविंशे काण्डे सप्तमेनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ॥

सप्तमोऽनुवाकः समाप्तः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरं-

धरेण सायणार्यविरचिते माधवीये अथर्ववेदसंहिताभाष्ये

वेदार्थप्रकाशे एकोनविंशं काण्डं समाप्तम् ॥

श्रीविद्यार्थकारार्पणम् अस्तु ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्भेदे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

शान्तिकं पौष्टिकं कर्म प्रायशः प्राक् प्रपञ्चितम् ।

विशेष ब्रह्मवर्ग्याणां शस्त्रयाज्यादि वर्ण्यते ॥

तत्र विंशे काण्डे नवानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्ता-
नि । तत्र प्रथमं सूक्तं तृचात्मकम् । तास्त्रिंश नृचः अग्निष्टोमादियज्ञेषु
ब्राह्मणाच्छंसिपोत्राग्नीध्याणां क्रमेण प्रातःसवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः । सू-
चितं हि वैताने । “प्रस्थितैश्वरिष्यन्ध्वर्युः संप्रेष्यति । होतर्यज मशास्त-
“ब्राह्मणाच्छंसिन् पोतर्नेष्टरसीद् इति । इन्द्र त्वा वृषभं वयम् इति
“ब्राह्मणाच्छंसी यजति । उत्तराभ्यां पोताग्नीध्रौ” इति [वै० ३. ९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रं त्वा वृषभं वयं सुते सोमे हवामहे ।

स पाहि मध्वो अन्धसः ॥ १ ॥

इन्द्रं । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमे । हवामहे ।

सः । पाहि । मध्वः । अन्धसः ॥ १ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्यगुणविशिष्ट । १ इति परमैश्वर्ये । ऋज्रेन्द्र [उ०
२. २४] इत्यादिना रन् प्रत्ययः । निष्ठाद् आद्युदात्तः १ । अथ
वा इन्द्रौ सोमे निमित्तभूते सति द्रवति त्वरया गच्छतीति इन्द्रः ।
यद्वा इन्द्रवे सोमाय तत्पानार्थं द्रवतीति वा इन्द्रः । सत्तु अन्येषु द-
धिपयःप्रभृतिषु द्रव्येषु सोमस्यातिशयेन म्रियत्वाद् उक्तव्युत्पत्तिरिन्द्रशब्द-

स्यात्र द्रष्टव्या । तादृश इन्द्र त्वा त्वाम् । ॥ “आमन्त्रितं पूर्वम् अ-
विद्यमानवत्” इति पूर्वस्य अविद्यमानवत्त्वेन पदात् परत्वाभावेऽपि अ-
नुदात्तस्वादेशश्छान्दसः ॥ कीदृशं त्वाम् । वृषभम् कामानां व-
र्षितारं वयं यजमानाः सोमे सुते अभिषुते सति तत्पानार्थं हवामहे
आह्वयामः । ॥ हेज् स्पर्धायां शब्दे च । शपि “बहुलं छन्दसि”
इति संप्रसारणम् ॥ स तादृशः अस्माभिराहृतस्त्वं मध्वः मधुर-
सस्य अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य । एकदेशम् इति शेषः । अथ वा
मध्वः मधु अन्धसः अन्धः अन्नं सोमलक्षणम् । ॥ “क्रियाग्रहणं
कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वात् “चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि” इति
परी ॥ पाहि पिव ॥

द्वितीया ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः ।

स सुगोपातमो जनः ॥ २ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । वि॒म॒ह॒सः ।

सः । सु॒गो॒पा॒त॒मः । जनः ॥ २ ॥

हे विमहसः विशिष्टेन अतिशयितेन महसा तेजसा युक्ताः । देवेषु
मध्ये एषाम् अतिशयितवीर्यत्वात् । हे मरुतः । म्रियन्ते प्राणिन एभि-
रिति मरुतः । प्राणात्मकस्य वायोर्निर्गमे सति प्राणिनां मृतिः प्रसिद्धैव ।
अथ वा म्रियन्त इति मरुतः । इन्द्रेण अदित्या उदरं प्रविश्य एको-
नपञ्चाशद्वा खण्डितत्वात् तादृशा एतत्संज्ञया प्रसिद्धा देवा यूयं यस्य हि
यस्य खलु यजमानस्य क्षये देवानां निवासस्थाने यागगृहे । ॥ “क्षयो
निवासे” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ दिवः द्योतमानाद् ध्रुलोकाद्
अन्तरिक्षाद् आगत्य । ॥ “ऊडिदम्” इत्यादिना विभक्तेरुदात्त-
त्वम् ॥ पाथ पिवथ । सोमम् इति शेषः । स खलु जनः य-
जमानः सुगोपातमः अतिशयेन गोपायितृतमः लोके ये गोपायितारः स्वा-

अतिरक्षकाः सन्ति तेषां मध्ये स एव श्रेष्ठतम इत्यर्थः । ऋगोपा-
यतेः क्षिपि अतोलोपयलोपौ ॥ यस्माद् एवं तस्माद् ममापि य-
ज्ञगृहे सोमं पिबतेत्यभिप्रायः ॥

तृतीया ॥

उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे ।

स्तोमैर्विधेमाग्नये ॥ ३ ॥

उक्षऽअन्नाय । वशाऽअन्नाय । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे ।

स्तोमैः । विधेम । अग्नये ॥ ३ ॥

उक्षः सेवनसमर्थो गौः अन्नं यस्य स तथोक्तः । तादृशाय तथा व-
शान्नाय । वशा वन्ध्या अजादिका सा अन्नं हविर्यस्य स वशान्नः ।
तस्मै । उक्षवशयोरग्रेरन्नत्वम् “अगोरुधाय” इत्येतं मन्त्रं व्याचक्षाणेन
आश्वलायनेन उक्तम् । “एत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भ-
वन्ति” इति [आश्व० गृ० १. १] । तथा सोमपृष्ठाय सोमः सोमरसः पृष्ठे
उपरिदेशे मुखे यस्य स तादृशाय वेधसे विधाने सर्वस्य हृष्टे एवम्
उक्तगुणविशिष्टाय अग्नये अङ्गनादिगुणविशिष्टाय देवाय अग्नये अग्न्य-
र्थम् । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति चतुर्थी ॥ स्तोमैः
स्तोत्रैः स्तुतिसाधनभूतैः शस्त्रादिभिः विधेम परिधरेम । ॥ विध वि-
धाने । तौदादिकः ॥

इति प्रथमं सूक्तम् ॥

“मरुतः पोत्रात्” इत्याद्याश्चत्वार ऋतुमैषाः । तत्र आद्योत्तमाभ्यां
पोता यजति । द्वितीयतृतीयाभ्याम् आग्नीमन्त्रासृणाच्छंसिनौ । सूत्रितं हि ।
“सदस्युपविष्टा यथाग्रेषम् ऋतून् यजन्ति । मरुतः पोत्राद् इति प्रथ-
मोत्तमाभ्यां पोता । द्वितीयवाग्नीम्रः । तृतीयया ब्राह्मणाच्छंसी” इति
[वै० ३. ९] ॥

तत्र प्रथमः प्रैषः ॥

म॒रुतः पो॒त्रात् सु॒ष्टुभः स्व॒र्काद्द॒तुना॒ सोमं॑ पिबतु ॥ १ ॥

म॒रुतः । पो॒त्रात् । सु॒ऽस्तुभः । सु॒ऽअ॒र्कात् । ऋ॒तुना॑ । सोम॑म् । पि॒बतु ॥ १ ॥

मरुतः एतन्नाम्ना प्रसिद्धा देवाः पोत्रात् पोतुः कर्म पोत्रम् तस्मात् । तत्कृताद् यागाद् इत्यर्थः । कीदृशात् । सुष्टुभः । ॥ स्तोभतिः स्तु-
तिकर्मा ॥ । शोभनस्तोभोपेतात् तथा स्वर्कात् सुष्टु अर्च्यते देवः अ-
नेनेति स्वर्कम् तस्मात् स्वर्चनात् । यद्वा सुष्टुभः । अत्र स्तोभशब्देन
स्तोभोपेतं स्तोत्रम् उच्यते । शोभनस्तोत्रोपेतात् । स्वर्कात् । अर्च्यन्ते
एभिरिति अर्का मन्त्राः । शोभनमन्त्रोपेतात् । शोभनशस्त्रोपेताद् इत्य-
र्थः । एवंभूतात् पोतुर्यागाद् ऋतुना सह सोमम् अभिषवादिसंस्कारो-
पेतं सोमरसं पिबतु पिबन्तु । वचनव्यत्ययः ॥

द्वितीयः ॥

अ॒ग्निरा॒ग्नी॒ध्रात् सु॒ष्टुभः स्व॒र्काद्द॒तुना॒ सोमं॑ पिबतु ॥ २ ॥

अ॒ग्निः । आ॒ग्नी॒ध्रात् । सु॒ऽस्तुभः । सु॒ऽअ॒र्कात् । ऋ॒तुना॑ । सोम॑म् । पि॒-
बतु ॥ २ ॥

अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टो देवः आग्नीध्रात् । अग्निम् इन्द्र इति
अग्नीत् । स एव आग्नीध्रः एतन्नामा ऋषिक् । तत्कर्मापि आग्नीध्रम् ।
यद्वा अग्नीधः कर्म आग्नीध्रम् । तस्माद् आग्नीध्रात् । शिष्टं पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥

१ B B C D K R S V D c Gs म॒रुतः पो॒त्रात्, P P J Gs म॒रुतः । पो॒त्रात् । Sâyana's text:
म॒रुतः पो॒त्रात्सु॒ष्टुभः स्व॒र्काद्द॒तुना॒ सोमं॑ पिबतु. Does म॒रुतः point to an older reading शि॒ष्ट-
तु ? २ B B C D K R S V D c Gs ऋ॒ष्टुभः and P P J Gs ऋ॒ऽस्तुभः here and in the
following mantras. We with Sâyana. ३ B B C D K R S V D c Gs स्व॒र्गात् and
P P J Gs स्तुऽगात्, here and in the following mantras. We with Sâyana. ४ B B C
D K R S V D c Gs आ॒ग्नी॒ध्रात्. P Gs आ॒ग्नी॒ध्रात् । We with P J.

तृतीयः ॥

इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणात् सुष्टुभः स्वर्कोदितुना सोमं पिवतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः । ब्रह्मा । ब्राह्मणात् । सुष्टुभः । सुष्टुर्कोत् । अतुना । सोमम् ।
पिवतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्यादिगुणयुक्तो देवः स एव ब्रह्मा । बृहत्त्वाद् बृंहण-
त्वाच्च । इन्द्रस्य ब्रह्मात्मना स्तुतिः “इन्द्रो ब्रह्मेन्द्र ऋषिः” [ऋ० ८,
१६, ७] इत्यादिमन्त्रवर्णाद् अवगन्तव्या । ब्राह्मणात् । अत्र ब्राह्मणश-
ब्देन ब्राह्मणाच्छंस्याख्य ऋषिग् अभिधीयते । तत्कृतं कर्मापि ब्राह्मणम्
इत्युच्यते । यद्वा अत्र ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणाच्छंसी निर्दिश्यते । तत्कर्म श-
स्त्रयागलक्षणं ब्राह्मणम् तस्मात् । शिष्टं पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थः ॥

देवो द्रविणोदाः पोत्रात् सुष्टुभः स्वर्कोदितुना सोमं पिवतु ॥ ४ ॥

देवः । द्रविणः । उदाः । पोत्रात् । सुष्टुभः । सुष्टुर्कोत् । अतुना । सोमम् ।
पिवतु ॥ ४ ॥

द्रविणोदाः । द्रविणं हिरण्यादिलक्षणं धनं बलं वा । तद् ददाती-
ति द्रविणोदाः एतन्नामको देवः । अस्य धनदातृत्वम् “द्रविणोदा द-
दातु नो वसूनि” [ऋ० १, १५, ८] इत्यादिमन्त्रान्तरेषु धनप्रार्थनाविच-
यतया प्रसिद्धम् । ॥ द्रुदक्षिभ्याम् इनत् [उ० २, ५०] इति इनन्प्र-
त्ययान्तो द्रविणशब्दः ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

ज्योतिष्टोमादिषु प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंतिशस्त्रे “आ याहि” इति प-
ञ्च सूक्तानि विनियुक्तानि । तत्र “आ याहि सुषुमा हि ते” इत्याद्यौ

१ See note २ on mantra १. २ See note ३ on mantra १. ३ B B C D K K R S
V D o C s P P J O r पोत्रात्. ४ See note २ on mantra १. ५ See note ३ on mantra १.

१ B' बृहणत्वाच्च. ३ B' इत्यादौ.

वृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । “अयमु त्वा विचर्षणे” इति सप्तर्चः “इन्द्र त्वा
वृषभं वयम्” इति नवर्चश्च शंसनीयाः उक्थ्यमुखम् इति व्यवह्रियन्ते ।
“उद्धेदभि” इति तिस्र ऋचः पर्यास इत्युच्यते । अत्रोक्तमा परिधानी-
या । सूत्रितं हि । “आ याहि सुषुमा हि ते[२०.३] आ नो याहि
“सुतावतः[२०.४] इति स्तोत्रियानुरूपौ । अयमु त्वा विचर्षणे[२०.५]
“इत्युक्थ्यमुखम् । उद्धेदभि ऋतामयम्[२०.७] इति पर्यासः । उक्तमा
“परिधानीया । त्रिः प्रथमां त्रिरुक्तमाम् अन्वाह । अर्धर्चशंस्य ऋगन्तं
“प्रणवेनोपसंतनोति” इति [वे० ३.११] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिब इमम् ।

एदं वहिः सदो मम ॥ १ ॥

आ । याहि । सुषुम । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिब । इमम् ।

आ । इदम् । वहिः । सदुः । मम ॥ १ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्यादिगुणविशिष्ट त्वम् आ याहि आगच्छ । किमर्थम्
आगमनम् इति तत्राह । ते त्वदर्थं सोमं सुषुमा हि अभिपुतवन्तः ख-
लु । ऋषुम् अभिपवे । “बहुलं छन्दसि” इति शपः शुः । “हि
च” इति निपातप्रतिषेधः । सुषुमा हि त इत्यत्र छान्दसः सांहितिको
दीर्घः ऋ । इमम् अभिपुतं सोमं पिब पानं कुरु । इदम् आस्ती-
र्णं वहिः आ सदः आसीद । ऋलेटि अडागमे इतश्च लोपे च
कृते रूपम् ८ ॥

द्वितीया ॥

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी बर्हतामिन्द्र केशिना ।

उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ २ ॥

आ । त्वा । ब्रह्मयुजा । हरी इति । बर्हताम् । इन्द्र । केशिना ।

उप । ब्रह्माणि । नः । शृणु ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां ब्रह्मयुजा ब्रह्मयुजौ ब्रह्मणा मन्त्रेण रथे युज्यमानौ
हरी अभिमतप्रदेशं प्रति आहरणशीलौ एतन्नामानावथौ । एताविन्द्र-
स्य प्रतिनियतौ । ॥ हरी इन्द्रस्य लोहितोग्रेर्हरित आदित्यस्येत्यादि
निरुक्तात् [निघ० १. १५] ॥ तावेव विशिनष्टि केशिनेति । केशिना
केशिनौ प्रकृष्टैः केशैः स्कन्धबाल इत्यादिप्रदेशस्यैर्युक्तौ । अनेन तयोः प्र-
भूतशक्तिमत्त्वम् उक्तं भवति । तौ आ वहताम् आगमयताम् । तदर्थं
नः अस्माकं ब्रह्माणि आह्वानसाधनान् मन्त्रान् उप शृणु । अथ वा
आगत्य नः ब्रह्माणि स्तोत्राणि उप शृणु । ॥ वृह वृहि वृद्धौ इत्य-
स्य वृहेरम् नलोपश्च [उ० ४. १४५] इति मनिन्प्रत्यये नलोपे च कृते
तात्पर्ययोगेन अमागमे च कृते ब्रह्मेति रूपम् ॥

तृतीया ॥

ब्रह्माणस्ता वयं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः ।

सुतावन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

ब्रह्माणः । त्वा । वयम् । युजा । सोमपाम् । इन्द्र । सोमिनः ।

सुतवन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वयं यजमाना ब्रह्माणः ब्राह्मणाः । यद्वा ब्रह्माणः ब्राह्मणा-
च्छंसिनो वयम् । ॥ ब्रह्मशब्दः पुंलिङ्गेनोदात्तः ॥ त्वा त्वां
युजा । युज्यत इति युक् । स्तोत्रव्यदेवताहृदयस्पर्शा स्तोत्रेण हवामहे आ-
ह्वयामः । कीदृशं त्वाम् । सोमपाम् सोमस्य पातारम् । इन्द्रस्य सोम-
पाने अतिशयितप्रियत्वाद् एवं विशेष्यते । कीदृशा वयम् । सोमिनः
सोमवन्तः कृतसोमयागाः । अस्तु प्रस्तुते किमायातम् इति तत्राह ।
सुतावन्तः सोमानभिर्बुतवन्तः सुतेन सोमेन युक्ता वा । अभिषवग्रहणा-
दिसंस्कारैः संपादितसोमा इत्यर्थः । ॥ आनन्दसो दीर्घः ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

“आ नो याहि” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ नो याहि सुतावतोऽस्माकं सुष्टुतीरुप ।

पिवा सु शिमिन्ऽन्धसः ॥ १ ॥

आ । नः । याहि । सुतावतः । अस्माकम् । सुष्टुतीः । उप ।

पिव । सु । शिमिन् । अन्धसः ॥ १ ॥

हे इन्द्र सुतावतः स्युते अभिषूयत इति सुतः सोमः । तद्वतः अभि-
 पुतसोमान् नः अस्मान् प्रति । ॥ “शरादीनां च” इति मनुपि पू-
 र्वपदस्य सांहितिको दीर्घः ॥ आ याहि आगच्छ । तदेव विशिनष्टि ।
 अस्माकं सुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीः उपा याहि उपागच्छ । सोमे सुसंस्कृ-
 ते कृते च शस्त्रे अवश्यम् आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च हे सुंशिमिन्
 शोभनहनूयुक्त । अनेन सोमपानोचितवक्रोपेतत्वम् उक्तं भवति । अथ वा
 शोभननासिकोपेत । अनेन सोमरसाप्राणोचितनासायुक्तत्वम् उक्तं भव-
 ति । ॥ शिमिन् हनू नासिके वेति निरुक्तम् [नि० ६. १७] ॥ ता-
 दृशं त्वम् अन्धसः अन्धः अन्नं सोमरसलक्षणम् अन्धस एकदेशं वा ग्र-
 हेण धृतम् अंशं पिव पानं कुरु ॥

द्वितीया ॥

आ ते सिद्धामि कुक्ष्योरनु गात्रा वि धावतु ।

गृभाय जिह्या मधु ॥ २ ॥

आ । ते । सिद्धामि । कुक्ष्योः । अनु । गात्रा । वि । धावतु ।

गृभाय । जिह्या । मधु ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव कुक्ष्योः । भागद्वयापेक्षया द्विवचनम् । कुक्षेरुभयोः
 पार्श्वयोः आ सिद्धामि पूरयामि । सोमरसम् इति शेषः । अनेन दी-
 यमानस्य सोमरसस्य कुक्ष्यवयवपूर्तिपर्यन्तम् अभिवृद्धिरुक्ता भवति । स
 च उदरस्यो गात्रा गात्राणि । अनेन गात्रशब्देन गात्रावयवा लक्ष्यन्ते ।

सर्वाण्यङ्गानि हस्तपादादीनि वि धावन्तु तत्तन्नाडीषु सर्वत्र प्रवहन्तु । अ-
तस्त्वं मधु मधुवत् स्वादुतरं सोमरसं जिह्वया रसनया गृभाय गृहा-
ण । ॥ ग्रहेः “छन्दसि शायजपि” इति श्रुः शायजादेशः । संप्र-
सारणं च । “ह्यग्रहोर्भः” इति भत्वम् ॥

तृतीया ॥

स्वादुष्टे अस्तु संसुदे मधुमान् तन्वे ३ तर्च ।

सोमः शमस्तु ते हृदे ॥ ३ ॥

स्वादुः । ते । अस्तु । समऽसुदे । मधुमान् । तन्वे । तर्च ।

सोमः । शमः । अस्तु । ते । हृदे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र संसुदे सम्यक् सुष्ठु दात्रे । अत्र सम इत्यनेन दानस्य सु-
करत्वम् अभिधीयते । सु इत्यनेन च दानविषयस्य धनादेः प्राशस्त्यं व-
हुत्वं च विवक्ष्यते । तादृशाय ते जुभ्यं मधुमान् माधुर्योपेतः सोमः अ-
स्माभिर्दीयमानः स्वादुरस्तु खदनीयोस्तु । अनन्तरं च स सोमः तव त-
न्वे शरीराय । बलकार्यस्त्विति शेषः । अथ वा शम अस्तु इत्येतद् अ-
त्राप्यन्वेतव्यम् । तव शरीराय सुखकरं भवत्वित्यर्थः । तथा ते हृदे ह-
ृदयाय च शम अस्तु मनसे सुखकरं भवतु । ॥ स्वादुष्ट इति । “यु-
ष्मत्तत्तत्तुः वन्तः पादम्” इति सकारस्य पत्वम् । ततः पुत्वम् ॥

इति चतुर्थं सूक्तम् ॥

“अयमु त्वा विचर्षणे” इति सप्तर्चस्य विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अयमु त्वा विचर्षणे जनीरिवाभि संवृतः ।

प्र सोमं इन्द्र सर्पतु ॥ १ ॥

अयम् । ऊं इति । त्वा । विऽचर्षणे । जनीःऽइव । अभि । समऽवृतः ।

प्र । सोमः । इन्द्र । सर्पतु ॥ १ ॥

हे इन्द्र विचर्षणे । विचर्षणिः पश्यतिकर्मा । हे विद्रष्टः इन्द्र जनी-
रिव जनय इव । ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ । जनयन्त्यपत्यान्यास्ति-
ति जनिशब्दव्युत्पत्तिः । ता यथा पुत्रादिभिः अभितः संवृता वर्तन्ते एवं
अयणद्रव्यैः अध्वर्युप्रभृतिभिर्वा अभि संवृतः अभित आच्छन्नोयं सोमः ।
उ इति पूरणः । त्वा त्वां म सर्पन्तु प्रगच्छन्तु । ॥ विचर्षण इति ।
विपूर्वात् कृप विलेखने इत्यस्मात् कृपेरादेश्च चः इति [उ० २. १०३]
अनिप्रत्ययः आदेः ककारस्य चकारश्च ॥

द्वितीया ॥

तुवि॒ग्री॒वो व॒पोद॑रः सु॒बाहु॑रन्ध॒सो म॑दे ।

इन्द्रो॑ वृ॒त्राणि॑ जि॒घ्रते ॥ २ ॥

तुवि॒ग्री॒वः । व॒पाऽऽद॑रः । सु॒बाहुः । अन्ध॑सः । म॑दे ।

इन्द्रः॑ । वृ॒त्राणि॑ । जि॒घ्रते ॥ २ ॥

अनया सोमस्य अतिशयितवीर्यसाधनत्वम् अभिधीयते । अन्धसः सो-
मलक्षणस्य अन्तस्य भक्षणेन मदे सति इन्द्रो देवः तुविग्रीवः । तुवीति
यहुनाम् । प्रभूतकन्धरः । भवतीति शेषः । ग्रीवाशब्दः स्कन्धस्योपल-
क्षकः । धृपवत् समृद्धस्कन्ध इत्यर्थः । तथा वपोदरः वपा यथा वि-
स्तीर्णा भवति एवं विसृतोदरश्च भवति । तथा सुबाहुः शोभनबाहुः
पृष्ठभुजश्च भवति एवं सोमपानेन अभिवृद्धगात्रः सन् पश्चाद् वृत्राणि
वृत्रवद् आवरकान् शत्रून् जिघ्रते हिनस्ति इत्येवं सोमस्य महिमा ॥ य-
द्वा तुविग्रीवतादयः इन्द्रस्य स्वाभाविका धर्माः । उक्तलक्षण इन्द्रः स-
त्स्वपि तेषु अन्धसो मदे सत्येव वृत्राणि जिघ्रते इति सोमप्रशंसा ॥

तृतीया ॥

इन्द्र॑ मेहि॒ पुर॑स्त्वं वि॒श्वस्ये॑शान् ओज॑सा ।

वृ॒त्राणि॑ वृ॒त्रहं॑ जहि ॥ ३ ॥

इन्द्रं॑ । म । इ॒हि । पुरः । त्वम् । विश्व॑स्य । ई॒शानः । ओज॑सा ।

वृ॒त्राणि॑ । वृ॒त्रऽह॑न् । ज॒हि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र विश्वस्य स्यावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य ईशानः । अनेन इन्द्र-
स्य सर्वत्र प्रतिभटाराहित्यम् उक्तं भवति । तादृशस्त्वं पुरः मेहि अस्मा-
कं सेनायाः पुरतो गच्छ । गत्वा च हे वृत्रहन् वृत्रस्य एतन्नामकस्य
असुरस्य हन्तः वृत्राणि अस्मदावरकान् शत्रून् जहि घातय । ॥ “ह-
न्तेर्जः” इति जभावः ॥

चतुर्थी ॥

दीर्घस्ते अस्त्रङ्कुशो येना वसुं प्रयच्छसि ।

यजमानाय सुन्वते ॥ ४ ॥

दीर्घः । ते । अस्तु । अङ्कुशः । येन । वसुं । प्रयच्छसि ।

यजमानाय । सुन्वते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते अङ्कुशः । अङ्कुशवन्म्राङ्गुलिको हस्तः अङ्कुश इत्युच्यते ।
स दीर्घोस्तु । प्रदानविषये संकोचरहितोस्त्वित्यर्थः । तमेव विशिनष्टि ।
येनाङ्कुशेन सुन्वते सोमाभिष्वं कुर्वते सोमलक्षणस्य हविषो दात्रे यज-
मानाय वसु धनं प्रयच्छसि । स तादृशो दीर्घोस्तु ॥

पञ्चमी ॥

अयं ते इन्द्र सोमो निपूतो अधि वर्हिषि ।

एहीमस्य द्रवा पिव ॥ ५ ॥

अयम् । ते । इन्द्र । सोमः । निऽपूतः । अधि । वर्हिषि ।

आ । इहि । ईम । अस्य । द्रव । पिव ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अपि वर्हिषि । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । आस्तीर्णं दधे नि-
पूतः दशापविवेण नितरां शोधितः । उपलक्षणम् एतत् । ग्रहणश्रयणा-
दिसंस्कारैः संस्कृतोयं सोमः ते त्वदर्घ्यः । यस्मादेवं तस्माद् एहि आ-
गच्छ । अस्मद्यज्ञं प्रतीति शेषः । आगमनविलम्बम् असहमान आह
द्रवेति । त्वरया आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च ईम इदानीम् अस्य अमुं
त्वदर्घ्यं निपूतं सोमं पिव पानं कुरु ॥

पृष्ठी ॥

शाचिगो शाचिपूजनाय रणाय ते सुतः ।

आखण्डल म हूयसे ॥ ६ ॥

शाचिगो इति शाचिङ्गो । शाचिङ्गपूजन । जयम् । रणाय । ते । सुतः ।

आखण्डल । म । हूयसे ॥ ६ ॥

हे शाचिगो । शाचयः प्रत्यानेतुं शक्ता गावो यस्य स शाचिगुः ।
 पणिभिरपहतानां गवां प्रत्यानेतृत्वप्रसिद्धेः । तथा शाचिपूजन । पूज्यते
 एभिरिति पूजनानि स्तोत्राणि । शाचीनि शक्तानि स्तुत्यविषयगुणप्रकाश-
 कानि स्तोत्राणि यस्य स शाचिपूजनः । तस्य संबोधनम् । ॥ “आ-
 मन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्” इति पूर्वस्य अविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वा-
 निघाताभावः ॥ हे उक्तगुणविशिष्ट इन्द्र रणाय । ॥ मकार-
 लोपश्छान्दसः ॥ रमणाय रमणीयाय ते तुभ्यम् । यद्वा ते तव
 रणाय रमणाय कीडनाय अयं सोमः सुतः अभिषवादिना संस्कृतः ।
 तस्मात् कारणात् हे आखण्डल आ समन्तात् खण्डयति शत्रून् इति
 आखण्डलः । शत्रुहिंसक इन्द्र त्वं म हूयसे प्रकर्षेण आह्वानविषयः क-
 रिष्यसे सोमपानार्थम् अस्माभिराहूयसे । ॥ आखण्डलेति । आहू-
 र्वात् कवि खडि भेदने इत्यस्माच्चौरादिकाद्यातोः मङ्गेरलच् [उ०.५.७०]
 इत्यत्र बाहुलकाद् अलच् प्रत्ययः । आमन्त्रिताद्युदात्तः ॥

सप्तमी ॥

यस्ते शृङ्गवृषो नपात् प्रणपात् कुण्डपायः ।

न्यस्मिन् दध्ने आ मनः ॥ ७ ॥

यः । ते । शृङ्गवृषः । नपात् । प्रणपादिति प्रणपात् । कुण्डपायः ।

नि । अस्मिन् । दध्ने । आ । मनः ॥ ७ ॥

हे शृङ्गवृषो नपात् शृङ्गवृषनामा कश्चिद् ऋषिः तस्य न पातय-
 ति कुलम् इति नपात् पुनः । तस्य संबोधनम् । यद्वा शृङ्गवद् उन्न-

ता रश्मयः शृङ्गशब्देन उच्यन्ते । तैर्वर्षतीति शृङ्गवृद् आदित्यः । तस्य
न पातयिता दिवि स्थापयिता इन्द्रः शृङ्गवृषो नपाद् इत्युच्यते । तादृश
इन्द्र ते तव यः प्रसिद्धः [ग्रणपात] कुण्डपाय्यः कुण्डैः पातव्यः सोमो य-
स्मिन् ऋतौ स कुण्डपाय्यः ऋतुरस्ति । ॥ “ऋतौ कुण्डपाय्यसंचायौ”
इति पिवतेः क्यप्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ॥ अस्मिन् बहुसोमवति
ऋतौ त्वं मनो नि दग्धे धारयसि सर्वतः स्थापयसि । ॥ दधातेर्लिटि
“इरयो रे” इति रेभावः ॥

[इति] पञ्चमं सूक्तम् ॥

“इन्द्र त्वा वृषभं वयम्” इति नवर्चस्य सूक्तस्य प्रातःसवनशस्त्रे वि-
नियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रं त्वा वृषभं वयं सुते सोमे हवामहे ।

स पाहि मध्वो अग्नसः ॥ १ ॥

इन्द्रं । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमे । हवामहे ।

सः । पाहि । मध्वः । अग्नसः ॥ १ ॥

व्याख्यातेयम् अनुवाकादौ ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रं ऋतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुषुत ।

पिवा वृषस्व ततृपिम् ॥ २ ॥

इन्द्रं । ऋतुविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्यं । पुरुषुत ।

पिवा । आ । वृषस्व । ततृपिम् ॥ २ ॥

हे पुरुषुत पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैः स्तुत बहुप्रकारं स्तुत वा हे इन्द्र
ऋतुविदम् ऋतोर्यागस्य लम्भकं निष्पादकं सुतम् अभिषवादिना संस्कृतम्
इमं सोमं हर्यं कामय । ॥ हर्यं गतिकान्त्योः इत्यस्य लोटि रूपम् ।

1 S' तय for त्वे. 2 The *Sartadankramāṇī* begins this hymn with इन्द्रं ऋतुविदं (2)
instead of with इन्द्रं त्वा वृषभं वयं, and makes it and the preceding hymn consist
of eight mantras each, being supported in this by P P J Cr.

निघातः ॥ । कामयित्वा च ततृपिम् तर्पकं ग्रीणयितारम् इमं सोमं
पिव पानं कुरु । तदेव विशिनष्टि । आ वृषस्व जठरे सिञ्च । यथा
जठरकुहरस्य अत्यन्तं सर्वतः पूर्तिर्भवति तथा कुर्वित्यर्थः । ॥ ततृ-
पिम् । तृष ग्रीणने इत्यस्मात् “छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्” इति किन् ।
तस्य लिङ्गद्वावाद् द्विवचनादि । संहितायाम् “अन्येषामपि दृश्यते” इ-
त्यभ्यासस्य दीर्घः । निच्वाद् आद्युदात्तः ॥

तृतीया ॥

इन्द्र प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः ।

तिर स्तवान विशपते ॥ ३ ॥

इन्द्र । प्र । णः । धितऽवानम् । यज्ञम् । विश्वेभिः । देवेभिः ।

तिर । स्तवान् । विशपते ॥ ३ ॥

हे स्तवान । ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ । स्तूयमान हे विशपते
विशो देवविशो मरुतः तेषां स्वामिन् । यद्वा विशां प्रजानां सर्वासां
पते हे इन्द्र नः अस्माकं धितावानम् धितं धानं तद्वन्तं सोमस्य नि-
धामवन्तम् । ग्रहादिभिर्गृहीतसोमम् इत्यर्थः । ॥ “छन्दसीषनिपौ”
इति मतथीयो वनिष् ॥ । उक्तलक्षणं यज्ञं विश्वेभिः सर्वैर्यष्ट्यैः दे-
वेभिः देवैः सह प्र तिर वर्धय । हविःस्वीकारेणेति शेषः । ॥ त-
रतेर्ब्यत्ययेन शः । प्रत्ययस्वरः । प्र ण इति । “उपसर्गाद् बहुलम्”
इति संहितायां णत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तव प्र यन्ति सत्पते ।

क्षयं चन्द्रासु इन्द्रवः ॥ ४ ॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यन्ति । सत्पते ।

क्षयम् । चन्द्रासः । इन्द्रवः ॥ ४ ॥

हे सत्पते सतां यजमानानां पालक इन्द्र सुताः अभिपुताः चन्द्रासः

न्द्रा आह्लादकारिण इन्द्रवः कृत्वा रसात्मका इमे ह्यमानाः सोमाः
व क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्ति अत्रेति क्षयो निवासस्यायम् । तव ज-
रम् इत्यर्थः । ॥ “क्षयो निवासे” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ । म
न्ति गच्छन्ति । ॥ इन्द्रव इति । उन्देरिच्चादेः [उ० १. १२] इति
प्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

षष्ठमी ॥

दुधिषा जुडरे सुतं सोममिन्द्र वरेण्यम् ।

तर्षं द्युक्षासु इन्द्रवः ॥ ५ ॥

दुधिष्य । जुडरे । सुतम् । सोमम् । इन्द्र । वरेण्यम् ।

तर्षं । द्युक्षासुः । इन्द्रवः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वरेण्यम् वरणीयं स्पृहणीयं सुतम् अभिषुतम् इमं सोमम्
अस्माभिर्ह्ययमानं जुडरे दुधिष्य धारम् । ॥ दधाते लोटि रूपम् ।
“आगमा अनुदात्ताः” इति इटोनुदात्तात्वात् प्रत्ययस्वरः ॥ । सो-
मानाम् इन्द्रस्य असाधारणं स्वत्वम् आह । द्युक्षासुः दीप्तिमन्तो दीप्ति-
निवासस्यानभूता इन्द्रवः सोमाः तव । असाधारणस्वभूता इति शेषः ॥

षष्ठी ॥

गिर्वेणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे ।

इन्द्र त्वादातमिद् यशः ॥ ६ ॥

गिर्वेणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः । अज्यसे ।

इन्द्र । त्वादातम् । इत् । यशः ॥ ६ ॥

हे गिर्वेणः गीर्भिर्वननीय संभजनीय इन्द्र । ॥ वन षण संभक्तौ
इत्यस्माद् असुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्छान्दसः । “आमन्त्रितस्य
च” इति षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् ॥ । नः अस्माकं संवन्धिनं सु-
तम् अभिषुतं सोमं पाहि पिव । अह्यमानस्य कथं पानप्रसक्तिरित्य-

ब्राह्म । मधोर्धाराभिरिति । यस्माद् मधोः मधुरस्य सोमस्य धाराभिः
 अन्यसे आर्द्रीक्रियसे । ह्यस इत्यर्थः । अपेक्षितस्य फलस्य अभावे हो-
 मस्य का प्रसक्तिरित्यब्राह्म । हे इन्द्र त्वादातमित् त्वया दातव्यमेव यशः
 अन्नम् । अस्तीति शेषः । “अस्ति त्वादातम् अद्रिवः” इत्यमुं मन्त-
 भागं व्याचक्षाणेन यास्केन त्वया नस्तद् दातव्यम् [नि० ४, ४] इति हि
 त्वादातशब्दो व्याख्यातः । यद्वा त्वादातम् त्वया शोधितं यशोस्ति । ॥ दैप्
 शोधने । सत्यपि प्रकारे “नानुबन्धकृतम् अनेजन्तवम्” इत्येजन्त ए-
 वायम् । ततः “आदेचः” इति आक्षम् । अस्मात् कर्मणि क्तः ।
 “दाधा द्वादप्” इत्यत्र अदाप् इति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावाद्
 “दो दद् घोः” इति दद् आदेशो न भवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्य
 तृतीया । “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” इति समासः । “तृतीया क-
 र्मेणि” इति पूर्वपदमकृतिस्वरः ॥

सप्तमी ॥

अभि द्युम्नानि वनिन् इन्द्रं सचन्ते अक्षिता ।

पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥ ७ ॥

अभि । द्युम्नानि । वनिनः । इन्द्रम् । सचन्ते । अक्षिता ।

पीत्वी । सोमस्य । वावृधे ॥ ७ ॥

[वनिनः देवान् संभजमानस्य यजमानस्य] द्युम्नानि द्योतमानान्य-
 ञ्जानि सोमलक्षणानि । ॥ द्युम्नं द्योततेर्यशो वाचं वेति यास्कः
 [नि० ५, ५] ॥ द्युम्नानि विशेष्यन्ते । [अक्षिता] अक्षितानि अ-
 क्षीणानि अतिप्रभूतानि इन्द्रं देवम् अभि सचन्ते अभितः संगच्छन्ते ।
 स च इन्द्रः सोमस्य प्रभूतस्य । अंशम् इति शेषः । अथ वा सोम-
 स्य सोमं पीत्वी पीत्वा । ॥ पा पाने इत्यस्मात् क्ताप्रत्ययस्य “स्ना-
 त्व्यादयश्च” इति निपातनात् लीभावः । “धुमास्यागापा” इत्यादि-
 ना ईत्वम् । प्रत्ययस्वरः ॥ वावृधे प्रवृत्तो भवति ॥

1 S' ya for त्वया. 2 S' omits the text from द्युम्नानि and that part of the com-
 mentary which is conjecturally restored and enclosed in brackets.

अष्टमी ॥

अ॒र्वा॒व॒तो न॒ आ ग॑हि प॒रा॒व॒तश्च वृ॒त्रह॑न् ।

इ॒मा जु॑ष॒स्व नो गि॑रः ॥ ८ ॥

अ॒र्वा॒ऽव॒तः । नः । आ । ग॒हि । प॒रा॒ऽव॒तः । च । वृ॒त्र॒ऽह॒न् ।

इ॒माः । जु॑ष॒स्व । नः । गि॑रः ॥ ८ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र नः अस्मान् यजमानान् अर्वावतः अर्वाचीनाद् अन्तिकाद् देशाद् आ गहि आगच्छ । तथा परावतः दूरदेशाच्च नः आ गहि आगच्छ । “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे” इति वतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ आगत्य च नः अस्माकम् [इमा] गिरः स्तुतिरूपा वाचो जुषस्व सेवस्व ॥

नवमी ॥

यद॑न्तरा प॒रा॒व॒तम॒र्वा॒व॒तं च हू॑यसे ।

इ॒न्द्रे॒ह त॒त आ ग॑हि ॥ ९ ॥

यत् । अ॒न्त॒रा । प॒रा॒ऽव॒तम् । अ॒र्वा॒ऽव॒तम् । च । हू॑यसे ।

इ॒न्द्र । इ॒ह । त॒तः । आ । ग॒हि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र परावतम् परावद् दूरस्थानं तथा अर्वावतं च संनिहितस्थानं च यत् यस्मिन् अन्तरा तयोरन्तरालदेशे । “अन्तरा]-न्तरेणयुक्ते” इति द्वितीया ॥ तत्र हूयसे सम्पत् इज्यसे ततः तस्माद् देशात् परावतः अर्वावतश्च सकाशाद् इह अस्मद्यागदेशं प्रति आ गहि आगच्छ ॥

[इति] षष्ठं सूक्तम् ॥

“उद्देदभि” इति वृचस्य ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उद्दे॒दुभि॑ श्रुता॒म॒घं वृ॒ष॒भं न॒या॒प॒सम् ।

अस्तारमेपि सूर्य ॥ १ ॥

उत् । ष । इत् । अ॒भि । श्रु॒तऽम॑घम् । वृ॒षभ॑म् । न॒र्यऽअ॑पसम् ।

अस्तार॑म् । ए॒षि । सूर्य॑ ॥ १ ॥

हे सूर्य त्वं श्रुतामघम् । मघम् इति धननाम । श्रुतं विख्यातं स्तो-
तृभ्यो यष्टृभ्यश्च दातव्यं धनं यस्यासौ श्रुतमघः तम् । सत्यपि श्रुतध-
नत्वे दानाभावे प्रयोजनाभावाद् उच्यते वृषभम् इति । अभिमतस्य
धनस्य वर्षकम् इत्यर्थः । तथा नर्यापसम् नरेभ्यो हितं नर्यम् अपः
कर्म यस्यासौ नर्यापाः तम् । ॥ “तस्मै हितम्” इति यत् । ब-
हुग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ स्वसेवकानाम् इष्टप्राप्त्यनिष्ठपरिहारवि-
षयकर्मवन्तम् इत्यर्थः । तथा अस्तारम् शत्रूणां निरसितारम् । ॥ अ-
सु क्षेपणे । तृनि “रधादिभ्यश्च” इति इङित्कः ॥ ॥ एवंमहा-
नुभावम् इन्द्रम् अभिलक्ष्य उदेदेपि । वेति प्रसिद्धौ । उदेपि ऊर्ध्वं
गच्छसि उदयसि । सूर्योदयाभावे इन्द्रस्य सोमलक्षणहविःप्रदानासंभवाद्
उक्तलक्षणम् इन्द्रं प्रति उदेषीत्युच्यते ॥

द्वितीया ॥

नव॒ यो न॑वतिं पुरो॑ वि॒भेदं॑ वा॒हो॒जसा॑ ।

अहिं॑ च वृ॒त्रहा॑व॒धीत् ॥ २ ॥

नव॑ । यः । न॒वति॑म् । पुरो॑ । वि॒भेदं॑ । वा॒हुऽअ॑जसा ।

अहि॑म् । च॒ । वृ॒त्रऽहा॑ । अ॒व॒धीत् ॥ २ ॥

य इन्द्रः शम्बरस्यासुरस्य नव नवतिं च पुरः नवोत्तरनवतिसंख्याका
मायानिर्मिताः पुरीः । ॥ “षड्विंशतिः” इत्यादिना त्रिंशत्ययान्तो
निपातितः ॥ वाहोजसा वाहुवलेन अन्यनैरपेक्ष्येणैव विभेदं भिन्न-
यान् नाशितवान् । तथा च मन्त्रान्तरम् । “दिवोदासाय नवतिं च
नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य” इति [ऋ० २, १९, ६] । किं च वृत्रहा ।
वृत्रशब्दः शत्रुसामान्यवचनः । “वृत्राणि वृत्रहं जहि” [२०, ५, ३]

“इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते” [२०. ५. २] इत्यादौ तथा दर्शनात् । वृत्राणां शत्रूणां हन्ता इन्द्रः अहिं च । अयति गच्छतीत्यहिर्मेघः । ॥ अहिरयनाद् एत्यनरिषे इति निरुक्तम् [नि० २. १७] ॥ । अथ वा आगत्य हन्तीत्यहिर्वृत्रः । ॥ हन हिंसागत्योः । आडि त्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च [उ० ४. १३७] इति आङ्पूर्वाद् इञ् प्रत्ययः । वातेर्ङित् [उ० ४. १३३] इत्यनुवर्तनात् डिङ्ङावः आङो ह्रस्वश्च । अिच्चाद् आद्युदासः ॥ । तम् अवधीत् हतवान् । स न इत्युत्तरत्र संवन्धः ॥

तृतीया ॥

स न इन्द्रः शिवः सखाश्चावद् गोमद् यवमात् ।

उरुधारेव दोहते ॥ ३ ॥

सः । नः । इन्द्रः । शिवः । सखा । अश्वावत् । गोऽमत् । यवऽमत् ।

उरुधाराऽव । दोहते ॥ ३ ॥

स पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इन्द्रः नः अस्माकं शिवः सुखकारी सखा मित्रभूतः । तादृश इन्द्रः अश्वावत् अश्वैर्वहुभिरुपेतं गोमत् पक्षीभिर्गोभिरुपेतं यवमात् । यवो धान्यविशेषः । बहुभिर्यवैरुक्तं धनम् उरुधारेव प्रभूतधारायुक्ता बहुक्षीरा गौरिव दोहते सा यथा सर्वेषां तर्पणसमर्थ बहुक्षीरं दुग्धे एवं सर्वजनतृप्तिसाधनम् अश्वाद्युपेतं धनं दुग्धान् प्रयच्छतु । ॥ बाहुलकात् शपो लुगभावः । लेटि वा अहागमः ॥

[इति] सप्तमं सूक्तम् ॥

“इन्द्र क्रतुविदम्” इत्येषा आद्या ऋक् ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रयाज्या । उक्तं हि । “चक्षुसंपदः परिधानीयोत्तरा याज्या” इति [वै० ३. ११] ॥

“एवा पाहि” इत्याद्यास्तिस्र ऋचस्तेषामेव ब्राह्मणाच्छंस्यादीनां त्रयाणाम् ऋत्विजां क्रमेण माध्यंदिनसवनिक्रयः प्रस्थितयाज्याः । तथा च वैतानं सूत्रम् । “एवा पाहीति प्रस्थितयाज्या” इति [वै० ३. ११] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रं क्रतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुष्टुत ।

पिव वृषस्व ततृषिम ॥ ४ ॥

इन्द्रं । क्रतुऽविदं । सुतम् । सोमम् । हर्यं । पुरुऽस्तुत ।

पिव । आ । वृषस्व । ततृषिम ॥ ४ ॥

हे पुरुष्टुत बहुभिर्बहुप्रकारं वा सुत इन्द्रं क्रतुः प्रज्ञा भवति [तस्या लम्भकम्] । अथवा क्रतोरेव ज्योतिष्टोमादेर्लम्भकं साधकं सुतम् अभिषुतं ततृषिम तर्पकं सोमं [हर्यं कामय । ॥ ततृषिम इत्यत्र] “आह्वगमहन्” इति विहितः [“छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्” इति किन्] ॥ [पिव । अपि च आ वृषस्व] जठरे सिद्ध । पिवेत्यनेन उक्त एवार्थः पुनरनेन अभिहितः पानस्याधिक्याभिधानाय । व्याख्याते-यम् असिन्नेवानुयाके [६.२] ॥

अथ द्वितीया ॥

एषा पाहि मलया मन्दतु त्वा शुधि ब्रह्मं वावृषस्वोत गीभिः ।

आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीषो जहि शत्रूरभि गा इन्द्रं तृन्धि ॥ १ ॥

एव । पाहि । मलया । मन्दतु । त्वा । शुधि । ब्रह्मं । वृषस्व । उत ।

गीऽभिः ।

आविः । सूर्यम् । कृणुहि । पीपिहि । इषः । जहि । शत्रून् । अभि ।

गाः । इन्द्र । तृन्धि ॥ १ ॥

हे इन्द्र मलया । मलम् इति पुराणनाम । पूर्वं यथा अङ्गिरःप्रभृ-
तीनां सोमयागे सोमम् अपाः । ॥ “मलपूर्वविश्वेमात् चाल् छन्दसि”
इति श्वायें चाल् प्रत्ययः ॥ एव एवम् अस्मदीयमपि सोमं पाहि
पिव । स च पीतः सोमः त्वा त्वां मन्दतु मदयतु । तदर्थम् अस्म-
दीयं ब्रह्म मन्त्रात्मकं स्तोत्रं शुधि शृणु । ॥ “शुशृणुपृक्वृभ्यश्छन्द-

1 S' reads the words हे पुरुष्टुत बहुभिः बहुप्रकारं वा सुत इन्द्र after सुतम् अभिषुतं after which it inserts त्वा च besides.

सि” इति हेर्धिभावः ॥ न केवलं श्रवणमेव उत अपि च गी-
र्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिवाग्भिः बृधस्व बर्धस्व अभिवृद्धो भव । अत-
स्तय यागार्थं सूर्यम् सर्वकर्मणां प्रेरकं देवम् आविष्कृणुहि प्रकाशितं
कुरु । यद्वा अस्माकं व्यवहाराय बहुकालं सूर्यम् आविष्कृणु । तत
इषः अन्नानि अस्मदुपभोगसाधनानि पीपिहि प्यायय समर्धय । किं च
शशून् शातयितृन् अस्मद्विरोधिनो द्वेयान् जहि घातय । हे इन्द्र गात्र
पणिभिरपहता अभि तृन्धि प्रयच्छ । ॥ बृधस्वेति । बृधेर्वहुलग्र-
हणाच्छपः श्लुः । “व्यात्ययो बहुलम्” इत्यत्र “क्वचिद् विकरणं च”
इति वचनात् शप् प्रत्ययः । विकरणस्वरेण मध्योदात्तः । तृन्धि । उ-
तृदिर् हिंसानादरयोः ॥

तृतीया ॥

अर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहु॒र्यं सु॒तस्तस्य॑ पि॒वा म॒दाय॑ ।

उ॒रु॒व्य॒चा ज॒ठर॑ आ बृ॒धस्व॑ पि॒तेव॑ नः शृ॒णुहि॑ ह्य॒र्मानः॑ ॥ २ ॥

अ॒र्वाङ् । आ । इ॒हि । सोम॑ङ्कामम् । त्वा । आ॒हुः । अ॒यम् । सु॒तः । तस्य॑ ।
पि॒व । म॒दाय॑ ।

उ॒रु॒व्य॒चाः । ज॒ठरै॑ । आ । बृ॒धस्व॑ । पि॒ताङ्गै॒व । नः॑ । शृ॒णुहि॑ । ह्य॒र्मानः॑ ॥ २ ॥

हे इन्द्र अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् एहि आगच्छ । किमर्थम् आ-
गमनम् इति चेद् उच्यते सोमकामं त्वाहुरिति । यतस्त्वा त्वां सोमका-
मम् सोमं कामयमानं सोमविषये अत्यन्ताभिलषितवन्तम् आहुः अभि-
ज्ञाः कथयन्ति । “सोमकामं हि ते मनः” [इति] हि मन्त्रान्तरम्
[ऋ० ८. ६१. २] । “इमं जम्भसुतं पिव” इति [ऋ० ८. ९१. २] मन्त्रे
जम्भनिष्पीडितस्यापि सोमस्य पानाभिधानाद् इन्द्रस्य सोमे अतिशयप्री-
तिसन्नाय उक्तो भवति । यस्मादेवं तस्माद् अयं सोमः सुतः अभिपुतः ।
तस्य । तं सोमम् इत्यर्थः । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति क-
र्मणः संप्रदानताच्चतुर्थ्ये पठ्यते ॥ पिव पानं कुरु । कस्यै प्रयो-

जनायेति उच्यते । मदाय । तस्य पिवेति सोमपानमात्रम् अभिहितम् ।
 इदानीं कुक्षिपरिपूर्तिपर्यन्तं पानम् अभिधीयते उरुव्यचा इत्यादिना । उरु
 प्रभूतं व्यचनं कुक्षिबाहुत्यं यस्य स उरुव्यचाः । ॥ व्यचेरौणादिकः
 असिप्रत्ययः । “व्यचेः कुटादित्वम् अनसीति वक्तव्यम्” इति व-
 चनात् द्वित्वाभावेन संप्रसारणाभावः । “परादिश्चन्द्रसि बहुलम्” इति
 उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ । तादृशस्त्वं जठरे उदरे अतिविस्तीर्णे आ
 वृषस्त्व आसिञ्च सर्वतः पूरय । तदर्थम् आहूयमानस्त्वं पितेव यथा पिता
 पुत्रस्य वचनं शृणोति एवं नः अस्माकम् आह्वानं शृणुहि शृणु । ॥ “उ-
 त्थ प्रत्ययाच्छन्द्रसि वा वचनम्” इति हेर्लुगभावः ॥

चतुर्थी ॥

आपूर्णे अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेय कोशं सिसिचे पिवध्वै ।

समु म्रिया आववृचन् मदाय प्रदक्षिणिदुभि सोमांस इन्द्रम् ॥ ३ ॥

आऽपूर्णेः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशम् । सिसिचे ।
 पिवध्वै ।

सम् । ऊं इति । म्रियाः । आ । अववृचन् । मदाय । प्रऽदक्षिणित् । अभि ।
 सोमांसः । इन्द्रम् ॥ ३ ॥

अस्य अस्यै इन्द्राय । ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ । तदर्थं कलशः
 द्रोणकलश आपूर्णः सोमरसेन सर्वतः पूर्ण आसीत् । तच्च पूरणं कि-
 मर्थम् इति चेद् उच्यते । स्वाहा स्वाहुतत्वाय । होमार्थम् इत्यर्थः ।
 ततः सेक्तेय कोशम् सेक्ता पूरकः पुमान् कोशम् दृतिं यथा सिञ्चति पूरयति
 उदकादिना एवं पिवध्वै इन्द्रस्य पानाय । ॥ पा पाने इत्यस्य तुम-
 र्थे शब्दैर्न प्रत्ययः । शिञ्चात् पिवादेशः । निञ्चाद् आद्युदात्तः ॥ । सि-
 सिचे सिञ्चति अध्वर्युः सोमरसम् । सामर्थ्याद् ब्रह्मादिष्विति लभ्यते ।
 ते च सिक्ताः म्रियाः दद्याः स्वादयः सोमांसः सोमाः मदाय इन्द्रस्य
 हर्षाय प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन इन्द्रं सम् अभ्याववृचन् सम्यग् अभिमुखा

वर्तन्ते समभिव्यामुवन्ति । ॥ वृत्तु वर्तने । लङि “बहुलं छन्दसि”
इति श्रुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । “बहुलं छन्दसि” इति शेरुडागमः ॥

[इति] अष्टमं सूक्तम् ॥

“तं वो दसमृतीषहम्” इत्यादिचत्वारि सूक्तानि माध्यंदिनसवने
ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्यान्तिमा “ऋजीषी
वज्री” [२०, १२, ७] इत्येषा ऋक् शस्त्रयाज्या । “तं वो दसमृतीष-
हम्” [१] “तत् त्वा यामि सुवीर्यम्” [३] इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूप-
यौ । “उदु त्वे मधुमत्तमाः” [२०, १०, १] इति सामप्रगाथः । “इन्द्रः
पूर्भिः” [२०, ११] इति सूक्तम् उक्थ्यमुखम् । “उदु ब्रह्मणि” [२०,
१२] इति सूक्तं पर्याससंज्ञम् । “एवेदिन्द्रम्” [२०, १२, ६] इति प-
रिधानीया । एतत् सर्वं चैताने सूत्रितम् । “तं वो दसमृतीषहं तत्
त्वा यामि सुवीर्यम्” इति [वे० ३, १२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

तं वो दसमृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।

अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नैवामहे ॥ १ ॥

तम् । वः । दसम् । ऋतिऽसहम् । वसोः । मन्दानम् । अन्धसः ।

अभि । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीःऽभिः । नैवा-

महे ॥ १ ॥

हे यजमानाः वः युष्मदर्षं युष्मद्यागनिष्त्वर्यं युष्मदभिमतफलार्थं वा
तं प्रसिद्धम् इन्द्रम् अभिलक्ष्य गीर्भिः स्तुतिप्रकाशिकाभिर्ऋग्भिः नवा-
महे स्तुम इति संवन्धः । कीदृशम् इन्द्रम् । दसम् दर्शनीयम् ।
तत्तत्फलार्थिभिरवश्यं सेवनीयम् इत्यर्थः । ऋतीयहम् । अतर्जतिश-
ब्दः । आतर्भिमपितारं नाशकम् । ॥ “सहेः पृतनर्ताभ्यां च” इ-
त्यत्र सहेरिति योगविभागात् पत्तम् ॥ तथा वसोः वासकस्य अ-
न्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य । पालेनेति शेषः । मन्दानम् मन्दमानम् ।
स्तुतौ दृष्टान्तम् आह । वत्सं न स्वसरेषु धेनवः । स्वसरेषु स्वयं स-

रन्तीति वा स्वः आदित्यः स एनानि सारयतीति वा स्वसराण्यहानि ।
तेषु आगच्छासु निर्गच्छासु वा । सायंप्रातःकालेष्वित्यर्थः । तेषु धेनवः
प्रभूतेन पयसा ग्रीणयित्र्यो गावः अभिनवप्रसवा वा ता वत्सं न । यथा
वत्सं स्तनप्रदानाय हम्भाशब्दम् उच्चैर्वहुशः कुर्वन्ति तद्वत् ॥

द्वितीया ॥

द्युक्षं सुदानुं तविषीभिरावृतं गिरिं न पुरुभोजसम् ।

द्युमन्तं वाजं श्रुतिनं सहस्रिणं मधू गोमन्तमीमहे ॥ २ ॥

द्युक्षम् । सुदानुम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । गिरिम् । न । पुरुऽभो-
जसम् ।

द्युमन्तम् । वाजम् । श्रुतिनम् । सहस्रिणम् । मधू । गोऽमन्तम् । ईम-
हे ॥ २ ॥

द्युक्षम् दीप्तं सुदानुम् शोभनदानं विशिष्टदानार्हं तविषीभिः बलैः
आवृतम् आच्छन्नम् । बलप्रदम् इत्यर्थः । गिरिं न पुरुभोजसम् । पुरु
इति बहुनाम् । बहूनां प्रजानां भोगयोग्यं गिरिं न पर्वतमिष । यथा
दुर्मिक्षे प्रजा जीवनाय बहुभिः कन्दमूलाद्यनैरुपेतं गिरिम् अर्पयन्ते त-
द्वत् । ॥ उदधिः पर्वतो राजा दुर्मिक्षे नव वृत्तयः इति हि मन्त्र-
वर्णः [नि० ६. ५] ॥ अयम् वाजम् ईमहे इत्यत्र दृष्टान्तः । त-
था द्युमन्तम् । ॥ द्यु शब्दे ॥ शब्दोपेतम् । स्तुतिमन्तम् इ-
त्यर्थः । यो लोके बह्वक्तो भवति स शब्द्यत इति मसिद्धम् । श्रुतिनम्
शतमुक्तं शतसंख्यानां प्रजानां पोषकत्वेन तद्वन्तम् । एवं सहस्रिणम् इ-
त्येतदपि शोध्यम् । अपरिमितप्राणिपोषकम् इत्यर्थः । तथा गोमन्तम्
बह्वीभिर्गोभिर्युक्तम् । एवम् उक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टं वाजम् अन्नं मधू शी-
घ्रम् ईमहे याचामहे ॥

तृतीया ॥

तत् त्वां यामि सुवीर्यं तद् ब्रह्म पूर्वचिन्तये ।

येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वमाविष्य ॥ ३ ॥

तत् । त्वां । यामि । सुवीर्यम् । तत् । ब्रह्म । पूर्वचित्तये ।

येन । यतिभ्यः । भृगवे । धने । हिते । येन । प्रस्कण्वम् । आविष ॥ ३ ॥

हे इन्द्र तत् वक्ष्यमाणलक्षणं सुवीर्यम् शोभनवीर्येयं ब्रह्म परिवृढम्
अन्नं त्वा त्वां यामि याचे । द्विवर्णलोपश्छान्दसः । “तत् त्वा या-
मीति द्विवर्णलोप इति हि यास्कः [नि० २. १] ॥ उक्तमेवार्थं
पुनराह इतरेभ्यः पूर्वलाभाय । तत् उक्तलक्षणं ब्रह्म अन्नं पूर्वचित्तये पू-
र्वप्रज्ञानाय । यामीति संबन्धः । तद् इत्युक्तम् । कीदृक् तद् इत्याह ।
येन ब्रह्मणा अन्नेन यतिभ्यः कर्मभ्यो निवृत्तेभ्यः सकाशाद् आहृत्य भृ-
गवे एतन्नामकाय महर्षये धने हिते अभिमते सति तं भृगुं प्रीणित-
वान् असि । यद्वा येन सुवीर्येण अन्नेन यतिभ्यः नियतिमन्त्राः कर्मसु
नियतेभ्यः अन्येभ्यो महर्षिभ्यः तदर्थं धने हिते सति परितोषितवान् अ-
सि । तथा भृगवे एतन्नामकाय महर्षये च । येन च धनेन प्रस्कण्वम्
कण्वस्य पुत्रम् एतन्नामानम् ऋषिम् आविष ररक्षिष ॥

चतुर्थी ॥

येनां समुद्रमसृजो महीरुपस्तदिन्द्र वृष्णि ते शवः ।

सद्यः सो अस्य महिमा न संनशे यं क्षोणीरनुचक्रदे ॥ ४ ॥

येन । समुद्रम् । असृजः । महीः । अपः । तत् । इन्द्र । वृष्णि । ते । शवः ।

सद्यः । सः । अस्य । महिमा । न । संनशे । यस् । क्षोणीः । अनुचक्र-
क्रदे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र येन शवसा बलेन समुद्रम् । समभिद्रवन्त्येनम् आप इति स-
मुद्रः उदधिः । तं प्रति महीः महतीः अतिप्रभूता अपः समुद्रपूर्तिपर्य-
न्तानि उदकानि असृजः सृष्ट्यादौ सृष्टवान् असि । तत् तादृक् ते शवः
बलं वृष्णि वर्षकं सर्वेषाम् अभिमतप्रदातु । भवतीति शेषः ॥ अथ प-
रोक्षम् आह । अस्य इन्द्रस्य [स] महिमा बहुमिरुदकेः समुद्रपूर्त्यादि-
लक्षणः सद्यः तदानीमेव न संनशे परैर्न सम्यग् व्याप्तुम् अर्हः । म-
हिम्ना आनन्त्याद् अनन्यसाधारणत्वाच्चेति भावः । अनशतिर्व्याप्तिक-

ब्रह्मजूतः । तन्वा । बवृधानः । भूरिऽदात्रः । आ । अपृणत् । रोदसी इति ।
उभे इति ॥ १ ॥

इन्द्रो देवः पूर्भिन् शत्रुपुरां भेत्ता दासम् उपक्षपयितारं शत्रुम् अ-
कैः अर्चनीयैः स्ववीर्यैः आतिरत् सर्वतो हिंसितवान् । सूर्यात्मना वा
अकैः अर्चनीयै रश्मिभिः दासम् तमसः क्षपयितारं वासरम् आतिरत्
सर्वतो वर्धितवान् । प्रकाशितवान् इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विदद्वसुः ल-
ब्धधनः । शत्रुधनापहतोत्यर्थः । शत्रून् वृत्रादीन् वि दयमानः विशेषेण
हिंसन् । ॥ तथा च यास्कः । विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् इति हिं-
साकर्मा इति [नि० ४, १७] ॥ ब्रह्मजूतः ब्रह्मणा प्रभूतेन स्तोत्रे-
ण अभिवृद्धः तन्वा शरीरेण बवृधानः वर्धमानः । ॥ वृधु वर्धने ।
कानचि रूपम् । संहितायाम् अभ्यासस्य “अन्येषामपि दृश्यते” इति
दीर्घः ॥ भूरिदात्रः । दात्यनेन खण्डयति शत्रून् इति दात्रम् आ-
युधम् । प्रभूतायुध इत्यर्थः । यद्वा दीयत इति दात्रं धनम् । बहुध-
नः । उक्तगुणविशिष्ट इन्द्रः उभे रोदसी उभे चावापृथिव्यौ आपृणत् ।
व्याप्नोद् इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

मखस्य ते तविपस्य प्र जूतिमिर्यमिं वाचममृताय भूपन् ।
इन्द्रं क्षितीनामसि मानुषीणां विशां देवीनामुत पूर्वयावा ॥ २ ॥
मखस्य । ते । तविपस्य । प्र । जूतिम् । इर्यमिं । वाचम् । अमृताय ।
भूपन् ।
इन्द्रं । क्षितीनाम् । असि । मानुषीणाम् । विशाम् । देवीनाम् । उ-
त । पूर्वयावा ॥ २ ॥

हे इन्द्र मखस्य मंहनीयस्य मखात्मकस्य वा तविपस्य । तवः चलम् ।
अतिशयितचलस्य ते तव जूतिम् मेरयिर्वीं वर्धयिर्वीं वा वाचम् स्तुति-
लक्षणां मेरयामि मेरयामि । ॥ इत्यर्तिर्गुहोत्यादिः । “अर्तिपिपत्योश्च”

इति अभ्यासस्य इत्थम् । “अभ्यासस्यासवर्णे” इति इयद् आदेशः ।
पादादित्वाद् अनिघातः । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इत्याद्युदाहृतः । कि-
मर्थम् । अमृताय अमृतत्वाय अन्नाय वा । किं कुर्वन् । भूषन् त्वाम्
अलंकुर्वन् । ॥ भूष अलंकारे । शतृप्रत्ययः ॥ हे इन्द्र यस्माद्
मानुषीणाम् मनुष्यः संबन्धिनीनां क्षितीनाम् प्रजानाम् उत अपि च दै-
वीनाम् देवसंबन्धिनीनां विशाम् प्रजानां पूर्वयावा पुरोगन्तासि । स-
र्वेषां प्राणिनां श्रेष्ठो भवसीत्यर्थः । तस्माद् वाचम् इयमीति संबन्धः ॥

तृतीया ॥

इन्द्रो वृषमवृणोच्छर्पेनीतिः । प्र मायिनाममिनाद् वर्पणीतिः ।

अहन् व्यसिमुशधग् वनेष्वविधेनां अकृणोद् राम्याणाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वृषम् । अवृणोत् । शर्पेनीतिः । प्र । मायिनाम् । अमिनात् । व-
र्पेनीतिः ।

अहन् । विडर्शसम् । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । रा-
म्याणाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रो देवः शर्पेनीतिः । शर्पः हिंसकं बलम् । ॥ अत्र अका-
रान्तत्वं ज्ञान्दसम् ॥ तस्य नीतिर्नयनं प्रापणं यस्य स तथोक्तः ।
शत्रुं प्रति स्वबलप्रापक इत्यर्थः । तादृशः सन् वृषम् अपावरकं मेघं
सर्वतो व्यामुवानम् असुरम् । ॥ वृषो मेघ इति नैरुक्तास्त्राष्ट्रोसुर
इत्येतिहासिका इति निरुक्तम् [नि० २. १६] ॥ तम् अवृणोत् अ-
रुधत् । तथा स एव इन्द्रः वर्पणीतिः । वर्प इति रूपनाम । अत्र
अकारान्तः । तस्य नेता । युद्धे शत्रुं प्रति स्वशरीरप्रापक इत्यर्थः । अ-
नेन तस्य गतेम् अयत्नम् उक्तं भवति । तादृशः सन् मायिनाम् माया-
यताम् असुराणाम् । अत्र सामर्थ्याद् बलानीति गम्यते । यद्वा । ॥ द्वि-
तीयार्थे पठ्यते ॥ मायिन इत्यर्थः । प्रामिनात् प्रावधीत् । ॥ मीञ्

हिंसायाम् । “मीनातेर्निगमे” इति ह्रस्वत्वम् ॥ इन्द्रो वृत्रम्
 अवृणोत् इत्युक्तमेवार्थं विसष्टम् आह । उशधक् कामयित्वा शत्रुदाहकः ।
 यद्वा उशतां युद्धं कामयमानानां शत्रूणां दाहक इन्द्रः वनेषु उदकेषु नि-
 मिक्तभूतेषु वृत्रम् आवरकं मेघं व्यंसम् विगतांसं यथा भवति तथा वि-
 दार्य अहन् अवधीत् । ततो राम्याणाम् रमणीयानाम् अपाम् अर्थाय
 धेनाः । वाङ्ममैतत् । वाचः स्तनितानि आविरकृणोत् प्रकाशम् अका-
 र्णीत् ॥ वृत्रासुरपक्षे वनेषु आच्छन्नं वृत्रम् उशधक् सन् व्यंसम् विगतांसं
 कृत्वा अंसाद्यद्धानि विच्छिद्य अहन् अवधीत् । राम्याणाम् रमणार्हाणां
 क्रीडासाधनानां तद्योपिताम् । ॥ रामम् अर्हतीत्यर्थे “छन्दसि च”
 इति यत् प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ आर्तिवाच आविरकृ-
 णोद् इत्यर्थः । अथ वा राम्याणाम् क्रीडार्हाणां रात्रीणां संबन्धिनीर्थेना
 गाः । रात्रौ तमसा वृताः असुरापहता गा इत्यर्थः । ताः आविरकृ-
 णोत् असुरान् अपहृत्य ताः स्पृष्टश्चकार । असुरैर्देवानां गवादिलक्षणध-
 नम् अपहृत्य रात्रिप्रवेशस्तीक्ष्णीयके । “अहर्देवानाम् आसीद् । रात्रिरसु-
 राणाम् । तेसुरा यद् देवानां वित्तं वेद्यम् आसीत् तेन सह रात्रिं मा-
 विशन्” इति [नि० सं० १. ५. ९. २] ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रः स्वर्पां जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमह्नामविन्दज्योतिर्वृहुते रणाय ॥ ४ ॥

इन्द्रः । स्वःऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिक्ऽभिः । पृतनाः ।
 अभिष्टिः ।

प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुम् । अह्नाम् । अविन्दत् । ज्योतिः । वृहुते ।
 रणाय ॥ ४ ॥

स्वर्पाः स्वर्गस्य लम्भकः । ॥ एषु दाने । कृष् । “जनसनख-
 नां सन्तलोः” इति आत्मम् । “सनोतेरनः” इति यत्त्वम् । “अ-

हरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम्” इति रत्नम् ॥ । अभिष्टिः अभिग-
न्ता शत्रूणां अभिभविता । ॥ इषु गतौ । “मन्ते वृषं” इत्या-
दीनां किं उदात्तत्वम् । स हि भावपरोपि भवितारं लक्षयति । “ति-
नुवतपसि” इत्यादिना इष्टमतिषेधः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ । तादृश इन्द्रः अहानि जनयन् प्रादुर्भाव-
यन् तमोनिवर्तनेन युद्धानुकूलानि कुर्वन् उशिग्भिः युद्धं कामयमानैरसुरैः
सह युद्धं कृत्वा पृथ्वाः तेषां सेना जिगाय अजैषीत् । किं च । म-
नवे मनुष्याय । जातावेकवचनम् । मनुष्येभ्यो यजमानेभ्यः बृहते म-
हते रणाय रमणाय क्रीडनाय । प्रभूतवैदिकलौकिकव्यवहारायेत्यर्थः । त-
दर्थम् अह्नां केतुम् प्रज्ञापकम् आदित्यं प्रारोचयत् दिवि अदीपयत् । त-
तो ज्योतिः सर्वपदार्थप्रकाशकं तेजः अविन्दत् लब्धवान् ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रस्तुजो वर्हणा आ विवेश नृवद् दधानो नर्यां पुरुणि ।

अर्चेतयद् धियं इमा अरित्रे प्रेमं वर्णमतिरच्छ्रमासाम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः । तुजः । वर्हणाः । आ । विवेश । नृवत् । दधानः । नर्यां । पु-
रुणि ।

अर्चेतयत् । धियः । इमाः । अरित्रे । प्र । इमम् । वर्णम् । अतिरत् । शु-
क्रम् । आसाम् ॥ ५ ॥

इन्द्रो देवः वर्हणाः अभिवृद्धाः तुजः हिंसिकाः शत्रुसेनाः । ॥ तु-
ज हिंसापाम् । किप् । धानुस्वरः ॥ । आ विवेश प्राविशत् ।
तत्र दृष्टान्तः । नृवत् मनुष्य इव स यथा शत्रुसेना युद्धार्थं प्रविशति
तद्वत् । किं कुर्वन् । नर्यां नर्याणि नरेभ्यः क्षत्रिगादिरूपेभ्यो मनुष्येभ्यो
हितानि पुरुणि बहूनि । सामर्थ्याच्छत्रुधनानीति गम्यते । दधानः धार-
यन् । ॥ दधातेः शानचि रूपम् । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इति
आद्युदात्तत्वम् ॥ । किं च इमाः परिदृश्यमानाः प्रसिद्धा धियः ।

अनन्तरम् अभिक्तूनाम् । कृतवः कर्माणि । अभिगतकर्मणाम् अनुष्ठितविरुद्धकर्मणां दुष्टानां दमिता शमयिता अभवत् अभूत् । अनेन प्राप्तिनाम् इष्टप्राप्तिम् अनिष्टपरिहारं च कृतवान् इत्युक्तं भवति ॥

एकादशी ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेन् । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । कृतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् शुनम् अभिवृद्धं सर्वैर्गुणैस्तृप्तम् । अथ वा शुनम् इति सुखनाम् । सुखकरं वा । ३ टुओषि गतिवृद्धयोः । निष्ठायां “यस्य विभाषा” इति इट्प्रतिषेधः । यजादित्वात् संग्रसारणम् । दीर्घाभावश्चा-
न्दसः । “ओदितश्च” इति निष्ठानत्वम् । प्रत्ययस्वरः ३ । मघवा-
नम् । मघम् इति धननाम् । धनवन्तम् अस्मिन् एतस्मिन् भरे ।
भर इति संग्रामनाम् भरणात् हरणाच्च । संग्रामे । यद्वा ये ये सं-
ग्रामनामानस्ते सर्वे यज्ञनामान इति व्यपदेशाद् अस्मिन् भरे अस्मिन्
यज्ञे वाजसातौ । वाजः अजम् । तस्य सातिर्लाभः अजलान्ते निमि-
त्तभूते । अथ वा एतद् भरविशेषणम् । वाजस्य सातिर्यस्मिन् तस्मिन्
भरे नृतमम् नेतृतमं संग्रामे पुरतो गन्तारं यज्ञस्य नेतारं वा शृण्व-
न्तम् आह्वानस्य श्रोतारम् उग्रम् उडूर्णबलं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि
आवरकान् शत्रून् घ्नन्तम् हिंसन्तं धनानाम् शत्रुसंवन्धिनां संजितम् स-
म्यग्जेतारम् एवंमहानुभावम् इन्द्रम् कृतये रक्षणाय हुवेम आह्वयेम ॥

[इति] एकादशं सूक्तम् ॥

“उदु ब्रह्माणि” इति सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उदु ब्रह्माण्यैरत अवस्येन्द्रं समर्थं महया वसिष्ठ ।

आ यो विश्वानि शर्वसा ततानोपश्रोता म ईवतो वचांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । ब्रह्माणि । ऐरत । अवस्था । इन्द्रम् । समर्थं । महय । वसिष्ठ ।

आ । यः । विश्वानि । शर्वसा । ततान । उपश्रोता । मे । ईवतः । वचांसि ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः मूर्धं अवस्था अवस्थया । श्रूयत इति श्रवः अन्तम् । तस्येच्छया ब्रह्माणि स्तोत्राणि उदैरत प्रेरयत । हे वसिष्ठ यजमान समर्थं मयैर्मर्त्यैर्षट्पिग्निः सहिते । यद्वा मर्या मर्यादा । तत्सहिते यज्ञे इन्द्रं देवं महय पूजय । हविरादिभिः साधनैरिति शेषः । एवम् आत्मानमेव परोक्षीकृत्य निर्दिदेश । य इन्द्रः शर्वसा चलेन विश्वानि भूतजातानि आ ततान वितस्तार । स इन्द्रः ईवतः गच्छतः परिचरतः । ॥ ईह गतौ । किप् । ईर्गमनम् । “तदस्यास्मिन्” इति मनुप् । “इन्द्रसीरः” इति मनुषो यत्नम् । मनुषः पिप्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ तादृशस्य मे वचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि उपश्रोता उपेत्य श्रोता । भवत्विति शेषः ॥

द्वितीया ॥

अयामि घोषं इन्द्र देवजामिरिज्यन्तं यच्छुसुधो विवाचि ।

नहि स्वमार्युश्चिकित्ते जनेषु तानीदं ह्यस्मिन् यर्ष्यस्मान् ॥ २ ॥

अयामि । घोषः । इन्द्र । देवजामिः । इरिज्यन्तं । यत् । शुसुधः । विवाचि ।

नहि । स्वम् । आयुः । चिकित्ते । जनेषु । तानि । इत् । अंहसि । अति ।

यर्षि । अस्मान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र देवजामिः देवा जामयो वन्धवो यस्य स तादृशो घोषः श-

अष्टमी ॥

स॒त्रा॒साहं॑ वरे॒ण्यं स॒होदां॑ संस॒वांसं॑ स्व॒रिपश्च॑ दे॒वीः ।

स॒सान् यः पृ॒थि॒वीं द्या॒मुते॒माभिन्द्रं॑ म॒दन्त्यनु॑ धी॒रणा॑सः ॥ ६ ॥

स॒त्रा॒ऽसहं॑ । वरे॒ण्यम् । स॒हः॒ऽदाम् । स॒स॒वांसम् । स्व॒रिः । अ॒पः । च॒ । दे॒वीः ।

स॒सानं॑ । यः । पृ॒थि॒वीम् । द्या॒म् । उ॒त । इ॒माम् । इन्द्रं॑ । म॒द॒न्ति॒ । अनु॑ ।

धी॒र॒णा॑सः ॥ ६ ॥

सत्रासाहम् । सह जायते स्वामिनम् इति सत्रा सेना । शत्रुसेनाया
अभिभवितारम् अथ वा सत्रासहम् एकप्रयत्नेनैव शत्रुसेनाया अभिभ-
वितारम् । ऋषह मर्पणे । छान्दस उपधावृद्धवभावः । कृदुत्तरपदम-
कृतिस्वरेण मध्योदात्तः ॥ । वरेण्यम् सर्वैः स्वस्वफलार्थिभिर्वरणीयं
सेयनीयं सहोदाम् । सह इति बलनाम् । बलस्य दातारम् तथा स्वः
स्वर्गस्य देवीः देवनशीला अपश्य ससवांसम् । ऋषम पण संभ-
क्तौ । अस्य ऋसौ इडभावे नकारलोपे रूपम् ॥ । एवंमहानुभावम्
इन्द्रं धीरणासः धीरणाः धीषु स्तुतिषु कर्मसु वा रणं रमणं येषां ते
तथोक्ताः तादृशस्तोतारो यजमानाश्च इन्द्रम् अनु मदन्ति अनुक्रमेण ह-
र्षयन्ति स्तुत्या हविरादिना च । इन्द्रमेव विशिनष्टि । य इन्द्रः पृथि-
वीम् विस्तीर्णा द्याम् दिवम् इमां पृथिवीं च ध्यावापृथिव्यौ ससान दे-
येभ्यो मनुष्येभ्यश्च प्रादात् । तम् इन्द्रं मदन्तीति संबन्धः ॥

नयमी ॥

स॒साना॒न्वीं॑ उ॒त सूर्यं॑ स॒सानेन्द्रं॑ स॒सान पुरु॑भोर्ज॒सं गाम्॑ ।

हिर॒ण्य॒र्य॒मुत॑भोर्गं स॒सान ह॒त्वी द॒स्यून॑ आ॒र्यं वर्ण॑माच॒त् ॥ ९ ॥

स॒सानं॑ । अ॒त्यान् । उ॒त । सूर्य॑म् । स॒सान् । इन्द्रं॑ । स॒सान् । पुरु॑ऽभोर्ज-
सम् । गाम् ।हिर॒ण्य॒र्यम् । उ॒त । भोर्ग॑म् । स॒सान् । ह॒त्वी । द॒स्यून॑ । य॒ । आ॒र्यम् । वर्ण॑-
म॒ । आ॒च॒त् ॥ ९ ॥

अत्यान् अतनार्हान् अश्वान् । उपलक्षणम् एतत् । तुरगगजोष्ठादिकानि
वाहनानि प्राणिनां व्यवहाराय इन्द्रो देवः ससान प्रादात् । ॥ ऋषणु
दाने । लिटि रूपम् ॥ । उत अपिच सूर्यम् सर्वस्य प्रकाशकं देवं
प्राणिनां व्यवहारार्थं ससान । एवं पुरुभोजसम् पयोदध्यादिलक्षणबहुप्रका-
रभोगसाधनां बहुविधप्राणिभोगसाधनां वा गाम् । ॥ जातावेकवच-
नम् ॥ । गाः ससान । एतन्महिष्यादेरपि उपलक्षणम् । उत अपि च
हिरण्यम् हिरण्यम् हिरण्यविकारात्मकं भोगम् भोगसाधनं कटकमुकु-
टादिकं ससान । ॥ हिरण्यशब्दाद् विकारार्थं “भयवैतयोः” इति
विहितस्य ह्यन्दसि विषये “च्युत्त्ववास्त्यवास्तमाधीहिरण्ययानि च्छन्दसि”
इति निपातनाद् मयटो मकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥ । किञ्च दस्यून
उपलपयितुं प्राणिविघातकान् असुरादीन् हत्वा हत्वा । ॥ हन्तेः
त्कार्थं “क्तात्वाद्यश्च” इति निपातितः ॥ । आर्यम् उत्तमं वर्णं ब्रा-
ह्मणक्षत्रियवैश्यात्मकं यजनादिकर्माधिकारवन्तं प्राक्तं प्रकर्षेण रक्षितवान् ॥

दशमी ॥

इन्द्रो ओषधीरसनोदहानि वनस्पतीरसनोदन्तरिक्षम् ।

विभेदं बलं नुमुदे विवाचोर्षाभवद् दमिताभिक्ततूनाम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । ओषधीः । असनोत् । अहानि । वनस्पतीन् । असनोत् । अन्तरिक्षम् ।

विभेदं । बलम् । नुमुदे । विवाचः । अर्षं । अभवत् । दमिता । अभिक्त-
तूनाम् ॥ १० ॥

तूनाम् ॥ १० ॥

उक्तमहिमोपेतः स एव इन्द्रः ओषधीः ग्रीहियवादिका असनोत् प्रा-
ण्युपभोगार्थं सृष्ट्वा प्रादात् । तथा अहानि असनोत् दिवसान्यपि प्राण्यु-
पभोगार्थं कल्पयित्वा प्रायच्छत् । एवं वनस्पतीन् तरुंश्चूतपनसाद्यान् अ-
सनोत् सृष्ट्वा प्रायच्छत् । एवम् अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं भवति स-
र्वम् इत्यन्तरिक्षम् आकाशः । तदपि सर्वोपकारार्थम् असनोत् । किञ्च
बलम् एतन्नामानम् असुरं विभेदं अदारयत् । विवाचः विरुद्धा प्रति-
कूला वाग् येषां ते विवाचः । तानपि नुमुदे दूरं निराचकार । अथ

वः उक्तलक्षणं स्तोत्रम् अयामि । अकारीत्यर्थः । ॥ यम उपरमे ।
 कर्मणि चिण् ॥ यत् यस्मात् कारणाद् विवाचि विगतवचसि नि-
 यमस्ये । अथ वा विविधा मन्तरूपा वाचो यस्य तादृशे यजमाने तस्मि-
 निमित्तभूते सति शुरुधः शुचं रुन्धनीति शुरुधः । ॥ ककारलोपश्चा-
 न्दसः ॥ जनिमृतिलक्षणशोकनिवर्तकाः स्वर्गफलकाः सोमा इरज्य-
 न्त अवर्धन्त । ॥ इरज् ईर्ष्यायाम् इति धातुरर्चं वृद्धयर्थः । अ-
 स्मात् कण्ठादेर्यक् । सनादिवाद् धातुसंज्ञायाम् अस्माह्लङ् । “बहुलं
 छन्दसि” इति अहभावः । एकादेशस्वरेण मध्योदात्तः ॥ । एवं
 स्तोत्रेण हविषा च इन्द्रं परितोष्य अथ स्वाभिमतं याचते नहीत्यादिना ।
 जनेषु मनुष्येषु । मनुष्याणाम् इत्यर्थः । यज्ञा जनाः जननात् जन्मानि
 निमित्तभूतानि । [तेषु] सत्तु अयं जनो यजमानः स्वम् स्वकीयम् आ-
 युः आयुष्यं न चिकित्ते न ज्ञातवान् । एतावद् आयुष्यं ममास्तीति न
 जानातीत्यर्थः । अतस्त्वदीययागाद्यनुष्ठानोपयोगार्थं दीर्घम् आयुः प्रय-
 च्छेति शेषः । क्लृप्तस्य शतसंवात्सरलक्षणस्यायुषोऽल्पीभावे अंहसां कार-
 णत्वात् तदसंस्पर्शं प्रार्थयते । तानीत् तान्यपि आयुःक्षयणहेतुत्वेन प्रसि-
 द्धान्यपि अंहसि पापानि अस्मान् त्वां संभजमानान् अति अतिक्रम्य-
 पर्थि पालय ॥

तृतीया ॥

युजे रथं गवेर्षणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्युः ।

वि वाधिष्टस्य रोदसी महितेन्द्रो वृत्राण्यमृती जघन्वान् ॥ ३ ॥

युजे । रथम् । गोऽएर्षणम् । हरिऽभ्याम् । उप । ब्रह्माणि । जुजुषाणम् ।

अस्युः ।

वि । वाधिष्टस्य । रोदसी इति । महिऽत्ता । इन्द्रः । वृत्राणि । अमृति ।

जघन्वान् ॥ ३ ॥

य इन्द्रो गवेर्षणम् गवां प्रापयितारं रथम् । ॥ “अवङ् स्फो-

टायनस्य” इति अवङ् आदेशः ॥ । हरिश्चाम् । हरी इन्द्रस्या-
साधारणावशौ । ताभ्यां युजे युयुजे युनक्ति । यागसदनं प्राप्तुम् इति
शेषः । ब्रह्माणि अस्मदीयानि भवृद्भानि स्तोत्राण्यपि जुनुषाणम् सेवमानं
सर्वैः-सेव्यमानं वा इन्द्रम् उपास्युः उपतिष्ठन्ते सेवन्ते । स्यः स इन्द्रः
महित्वा स्वमहत्त्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि बाधिष्ट व्यबाधिष्ट । अ-
चक्रामेत्यर्थः । किं [च] वृत्राणि स्वावरक्तान् शत्रून् अमति न विद्यते
प्रतिगतिः पुनःप्रान्तिर्यस्मिन् कर्मणि तद् अमति । तद् यथा भवति तथा
अपन्वान् नाशितवान् । ॥ हुनोर्लिटः कसुः । अभ्यासस्य कुत्वम् ।
“विभाषा गमहन०” इति इडभावः ॥

चतुर्थी ॥

आपश्चित् पिप्पु स्तयो न गावो नक्षन्तं जरितारस्त इन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ ४ ॥

आर्षः । चित् । पिप्पुः । स्तयः । न । गावः । नक्षन् । ऋतम् । जरिता-
रः । ते । इन्द्र ।

याहि । वायुः । न । नियुतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दय-
से । वि । वाजान् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र आपश्चित् आपोपि सोमाभिषवार्थाः [स्तयो न गावः स्तयो
वशा गाव इव] पिप्पुः अभिवृद्धा आसन् । ॥ प्यायी वृद्धी ।
“प्यायः पी” इति पीभावः ॥ हे इन्द्र ते तव जरितारः स्तो-
तार ऋत्विजः ऋतम् सत्यफलं यज्ञं नक्षन् प्राप्तुम् । ॥ नक्ष ग-
तौ ॥ यत् एवम् अतो नः अस्माकं नियुतः नियोजनानि स्तो-
त्राणि अच्छ लक्ष्मीकृत्य याहि आगच्छ । तत्र दृष्टान्तः । वायुर्न नियु-
तः । नियुतो वायोरश्वाः । वायुर्देवो यथा स्वीयान् अश्वान् प्रति या-
ति यज्ञदेशप्राप्त्यर्थम् तद्वत् । त्वं हि त्वं खलु धीभिः कर्मभिस्तुष्टः सन्
वाजान् । वाजः अन्नम् । अन्नानि वि दयसे । ॥ दयतिरत्र दा-
नार्थः ॥ । प्रयच्छसि ॥

पञ्चमी ॥

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविराधसं जरित्रे ।

एको देवन्ना दयसे हि मर्तान् अस्मिन् शूर सर्वने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते । त्वा । मदाः । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुविऽराधसम् । जरित्रे ।

एकः । देवऽन्ना । दयसे । हि । मर्तान् । अस्मिन् । शूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते अभिषवादिना संस्कृताः प्रसिद्धा मदा मदकराः सोमा-
स्ता त्वाम् मादयन्तु मदयुक्तं कुर्वन्तु । कीदृशं त्वाम् । शुष्मिणम् ब-
लवन्तं जरित्रे स्तोत्रे स्तोत्ररर्थाय तुविराधसम् प्रभूतधनम् । किं च त्वं
देवन्ना देवेषु मध्ये । ॥ “देवमनुष्यं” इत्यादिना सप्तम्यर्थे चाप्र-
त्ययः ॥ त्वम् एक एव मर्तान् मनुष्यान् दयसे हि दयां करोषि
रक्षसि खलु । ॥ हिशब्दयोगाद् अनिघातः ॥ मनुष्यरक्षणे त्वम्
एक एव नान्यो देव इत्यर्थः । यस्माद् एवं तस्मात् हे शूर शौर्योपेत
इन्द्र अस्मिन् सयने यागे माध्यंदिनसवने वा मादयस्व अभिमतप्रदा-
नेन अस्मान् हर्षय स्वात्मानं वा सोमपानेन हर्षय ॥

षष्ठी ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रवाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चिन्त्यकैः ।

स नं स्तुतो वीरवद् धातु गोमद् यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रऽबाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्च-
न्ति । अकैः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।

सदा । नः ॥ ६ ॥

उक्तां स्तुतिम् उपसंहरति । एव एवम् उक्तप्रकारेण वृषणम् वर्षकं
कामानां वज्रबाहुम् वज्रं बाहौ यस्य स तादृशम् इन्द्रं वसिष्ठासः व-
सिष्ठा अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । स इन्द्रः

१ E K Dc नृसिंहः. We with B C D K E S V O. २ B c. We with B C D E
K R S V Dc.

स्तुतः स्तोत्रैः पूजितः सन् नः अस्मभ्यं वीरवत् बहुभिर्वीरैः पुत्रादिभि-
रुपेतं गोमत् वहीभिर्गोभिरुपेतं धनं धातु दधातु मयच्छतु । ४ “व-
हुलं छन्दसि” इति श्रोरभावः ॥ हे देवा यूयं च इन्द्रम् अनु-
सृत्य नः अस्मान् स्वस्तिभिः क्षेमैः सदा पात रक्षत ॥

सप्तमी ॥

ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाट्शुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।

युक्ता हरिभ्यामुप यासदूर्वाङ् माध्यंदिने सर्वने मत्सदिन्द्रः ॥ ७ ॥

ऋजीषी । वज्री । वृषभः । तुराषाट् । शुष्मी । राजा । वृत्रहा । सोमपावा ।

युक्ता । हरिभ्याम् । उप । यासत् । अर्वाङ् । माध्यंदिने । सर्वने । म-

त्सत् । इन्द्रः ॥ ७ ॥

ऋजीषी प्रातर्माध्यंदिनसवनाभ्याम् अभिषवेण गतसारस्तृतीयसवन उ-
पयोक्ष्यमाणः सोम ऋजीषः । “तस्मात् तृतीयसवन ऋजीषम् अभि-
षुषन्ति” इति [तै० सं० ६. १. ६. ४] श्रुतेः । तद्वान् ऋजीषी । अ-
नेन सवनत्रयेषु इन्द्रस्य सोमसंवन्ध उक्तो भवति । वज्री वज्रयान् वृष-
भः कामानां वर्षिता तुराषाट् । तुरास्वरमाणाः शत्रवः । तेषाम् अ-
भिभविता शुष्मी । शुष्मं शत्रुशोषकं बलम् । तद्वान् राजा देवेषु म-
ध्ये क्षत्रियजातीयः सर्वस्य स्वामी वा वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता सोमपावा य-
त्रयत्र सोमाभिययोस्ति तत्रतत्र नियमेन सोमस्य पाता एवमहानुभाव
इन्द्रः हरिभ्याम् अश्वभ्यां युक्ता रथं योजयित्वा अर्वाङ् अस्मदभिमुत्ता-
श्चनः सन् उप यासत् उपागच्छतु गत्वा च अस्मिन् माध्यंदिने सवने
मत्सत् अस्माभिर्दत्तेन सोमेन माद्यतु ॥

इति द्वादशं सूक्तम् ॥

ज्योतिष्टोमादिषु क्रतुषु “इन्द्रश्च सोमं पिवतं बृहस्पते” इत्याद्यास्ति-
स ऋचस्तेषामेवविजां त्रयाणां क्रमेण तार्तीयसवनिव्यः प्रस्थितयाज्याः ।

१ P मत्सत् 1. We with P J Cr.

1 S' दातु for पातु.

पञ्चमी ॥

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविराधसं जरित्रे ।

एको देवत्रा दयसे हि मर्तानस्मिन्हूर सवने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते । त्वा । मदाः । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुविऽराधसम् । जरित्रे ।

एकः । देवऽत्रा । दयसे । हि । मर्तान् । अस्मिन् । शूर । सवने । मादयस्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते अभिषवादिना संस्कृताः प्रसिद्धा मदा मदकराः सोमा-
स्ता त्वाम् मादयन्तु मदयुक्तं कुर्वन्तु । कीदृशं त्वाम् । शुष्मिणम् व-
लवन्तं जरित्रे स्तोत्रे स्तोत्ररर्थाय तुविराधसम् प्रभूतधनम् । किं च त्वं
देवत्रा देवेषु मध्ये । ॥ “देवमनुष्य” इत्यादिना सप्तम्यर्थे । त्राम-
त्ययः ॥ त्वम् एक एव मर्तान् मनुष्यान् दयसे हि दयां करोषि
रक्षसि खलु । ॥ हिशब्दयोगाद् अनिघातः ॥ मनुष्यरक्षणे त्वम्
एक एव नान्यो देव इत्यर्थः । यस्माद् एवं तस्मात् हे शूर शौर्योपेत
इन्द्र अस्मिन् सवने यागे माध्यंदिनसवने वा मादयस्व अभिमतप्रदा-
नेन अस्मान् हर्षय स्वात्मानं वा सोमपानेन हर्षय ॥

षष्ठी ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रवाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चिन्त्यैः ।

स नं स्तुतो वीर्यवद् धातु गोमदं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रवाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्च-
न्ति । अर्कैः ।

सः । नः । स्तुतः । वीर्यवत् । धातु । गोमत् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।

सदा । नः ॥ ६ ॥

उक्तां स्तुतिम् उपसंहरति । एव एवम् उक्तप्रकारेण वृषणम् वर्षकं
कामानां वज्रवाहुम् वज्रं वाहौ यस्य स तादृशम् इन्द्रं वसिष्ठासः व-
सिष्ठा अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । स इन्द्रः

१ E K De नस्मिन्हूर. We with B C D K E S V C. २ B नः. We with B C D E
K R S V D C.

हे मरुतः रघुष्वदः लघुस्यन्दना लघुगतयः सप्तयः सर्पणशीला अश्वाः
 वः युष्मान् [आ] वहन्तु यज्ञगृहं प्रति प्रापयन्तु । यूयं च बाहुभिः शीघ्र-
 गमनसाधनै रघुपत्नानः लघुपत्नानाः । ॥ षष्ठ्यु गतौ । “अन्येभ्योपि
 दृश्यन्ते” इति वनिष् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्य पिच्चाद् धातुस्वर
 एव ॥ । तादृशः सन्तः प्र जिगात प्रकर्षेण गच्छत । ॥ जि-
 गातीत्यर्थं गतिकर्मसु पठितः । गा स्तुती । जौहोत्यादिकः । लोणम-
 ध्यमबहुवचनस्य “तप्तन” इत्यादिना तवादेशः । तस्य पिच्चेन डिच्चा-
 भावाद् “ई हत्यघोः” इति ईत्वाभावः ॥ । वः युष्माकम् [उरु वि-
 स्तीर्ण] सदः सीदत्यत्रेति [सदः] सदनं स्थानं वेदिलक्षणं कृतम् निष्पादि-
 तम् । तत्र बर्हिः आस्तीर्णं बर्हिः सीदत बर्हिषि निषण्णा भवत । बर्हि-
 रित्येतत् सद इत्यस्य विशेषणं वा । बर्हिरूपेतं सदनम् इत्यर्थः । अथ वा
 सदः सदनार्हं कृतं बर्हिः सीदतेति योज्यम् । निषद्य च मध्वः मधु-
 रस्य अन्धसः सोमलक्षणस्य अन्नस्य अंशम् । यद्वा मध्वः मधु अन्धसः
 अन्नं सोमम् । पीत्वेति शेषः । मादयध्वम् तुष्ठा भवत । ॥ मद
 वृत्तियोगे । चुरादिः । आत्मनेपदी ॥

तृतीया ॥

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रचमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यज्ञे सुख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ३ ॥

इमम् । स्तोमम् । अर्हते । जातवेदसे । रचमइव । सम् । महेम् । म-
 नीषया ।

भद्रा । हि । नः । प्रमतिः । अस्य । सम् । सद्यज्ञे । अग्ने । सुख्ये । मा ।
 रिषाम् । वयम् । तव ॥ ३ ॥

अर्हते पूज्याय । ॥ अर्हं प्रशंसायाम् इति [धातोः] लटः शत्रा-
 देशः ॥ । जातवेदसे जातप्रज्ञाय जातधनाय वा जातानाम् उत्प-
 न्नानां वेदित्रे वा इमम् इदानीं क्रियमाणं स्तोमम् एतत् स्तोत्रं मनी-

सूत्रितं हि । “इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पत इति प्रस्थितयाज्याः” इति [वै० ३, १२] ॥

“ऐभिरग्ने” [४] इत्यनया आग्नीध्रः पालीवतग्रहं यजेत । सूत्रितं हि ।
“ऐभिरग्ने इत्युपांशु पालीवतस्य आग्नीध्रो यजति” इति [वै० ३, १३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पतेऽस्मिन् यज्ञे मन्दसाना वृषण्वसू ।

आ वा विशन्तिन्दवः स्वाभुवोस्ते रयिं सर्ववीरं नि यच्छतम् ॥ १ ॥

इन्द्रः । च । सोमम् । पिबतम् । बृहस्पते । अस्मिन् । यज्ञे । मन्दसाना ।

वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

आ । वाम् । विशन्तु । इन्दवः । सुऽआभुवः । अस्ते इति । रयिम् । स-
र्ववीरम् । नि । यच्छतम् ॥ १ ॥

हे बृहस्पते बृहतो वेदराशेः स्वामिन् एतन्नामकं देव त्वम् इन्द्रश्च
युवां सोमं पिबतम् । कीदृशौ युवाम् । अस्मिन् यज्ञे मन्दसाना वृ-
षण्वसू यर्षितुंधनौ । यजमानाय दीयमानधनावित्यर्थः । वाम्
युवां स्वाभुवः सुष्ठु सर्वतो भवन्तः । कृत्स्नशरीरव्यापनसमर्था इत्यर्थः ।
तादृशा इन्दवः सोमाः [आ] विशन्तु युवयोः शरीरं प्रविशन्तु । अ-
स्ते अस्मभ्यं रयिम् धनं सर्ववीरम् सर्वपुत्राद्युपेतं नि यच्छतम् दत्तम् ॥

द्वितीया ॥

आ यो वहन्तु सप्तयो रघुपदो रघुपत्नानः ॥ जिगात वाहुभिः ।

सीदता वर्हिरुरु वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अन्धसः ॥ २ ॥

आ । वः । वहन्तु । सप्तयः । रघुऽस्यदः । रघुऽपत्नानः । प्र । जिगात ।
वाहुभिः ।

सीदत । आ । वर्हिः । उरु । वः । सदः । कृतम् । मादयध्वम् । मरुतः ।
मध्वः । अन्धसः ॥ २ ॥

यदा सोमो हूयते तदातदेत्यर्थः । आ वह तान् देवान् प्रापय । आ-
वाह्य च मादयस्व सोमप्रदानेन हर्षय ॥

इति त्रयोदशं सूक्तम् ॥

विंशे काण्डे प्रथमोऽनुवाकः ॥

द्वितीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तानि च उक्थ्ये ऋतौ ब्राह्मणाच्छं-
सिनः शस्त्रे विनियुक्तानि । धनुर्धसूक्तस्यान्तिमा शस्त्रयान्या । “उक्थ्ये
मैत्रावरुणादिभ्यः” इति प्रक्रम्य सूत्रितं वैताने । “वयमु त्वामपूर्व्य [२०,
“१४.१] यो न इदमिदं पुरा [२०.१४.३] इति स्तोत्रियानुरूपौ ।
“[स्तोत्रियस्य] प्रथमां शस्त्रा तस्या उत्तमं पार्दं द्वितीयस्याः पूर्वेण सं-
“धायायसाय द्वितीयेन द्वितीयां शंसति । तस्याश्चोत्तमम् उत्तरेण संधा-
“यायसायोत्तमेन तृतीयां । एवं काकुभानां स्तोत्रियानुरूपाणां प्रग्रथ-
“नम् । इतः यच्छंः शंसति । प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्वये [२०.१५] इत्यु-
“क्थमुत्तमम् । उदग्रतो न वयो रक्षमाणाः [२०.१६] इति वार्हस्पत्यं सां-
“शंसिकम् । अच्छा म इन्द्रं मतयः सर्विदः [२०.१७] इति पर्यासः ।
“इत्यैकाहिकानाम् उत्तमया परिदधाति धरया यजति” इति [वै० ४.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

वयमु त्वामपूर्व्यं स्यूरं न कश्चिद् भरन्तो वस्यवः ।

वाजे चित्रं हवामहे ॥ १ ॥

वयम् । ऊं इति । त्वाम् । अपूर्व्यं । स्यूरम् । न । कत् । चित् । भरन्तः ।

अवस्यवः ।

वाजे । चित्रम् । हवामहे ॥ १ ॥

हे अपूर्व्य । पूर्वम् अर्हतीति पूर्व्यः । न पूर्व्यः अपूर्व्यः । सत्यपि स-
र्वदा गमने नूतन इत्यर्थः । अनेन तस्य सर्वदा अनादरविषयत्वाभाव
उक्तो भवति । तादृश इन्द्रं चित्रम् चायनीयं पूजनीयं त्वां भरन्तः ह-

१ P अपूर्व्य । We with P J Cr.

१ S' inserts हे त्विषः कर्षेति पुनरुदाहरे after स्तोत्रियानुरूपौ. We with the Vastāna.
२ S' प्रप्रथमं मिथः पच्छः. ३ S' वार्हस्पत्ये.

यथा निशितया बुद्ध्या सं महेम सम्यक् पूजयेम निष्पादयेम । तत्र दृष्टान्तः । रथमिव यथा रथं रथकारः अक्षफलकाद्यवयवसंयोजनेन संस्करोति तद्वत् । महानुभावस्याग्नेः स्तोमनिष्पादने अतिशयितया बुद्ध्या भवितव्यम् इति प्राप्ते तत्सद्भावं दर्शयति । अस्य पूज्यस्याग्नेः संसदि संसदने उपसत्तौ तद्विषये नः अस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा मतिः भद्रा हि कल्याणी खलु । अतः हे अग्ने तव सख्ये बन्धुभावे सति वयं स्तोतारी मा रिषाम हिंसिता न भवेम ॥

चतुर्थी ॥

ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः ।

पत्नीवतस्त्रिंशत् व्रीश्च देवाननुषधमा बह मादर्यस्व ॥ ४ ॥

आ । ऐभिः । अग्ने । सरथम् । याहि । अर्वाङ् । नानाऽरथम् । वा । विभवः । हि । अश्वाः ।

पत्नीवतः । त्रिंशत् । व्रीन् । च । देवान् । अनुऽस्वधम् । आ । बह । मादर्यस्व ॥ ४ ॥

हे अग्ने [ऐभिः] वक्ष्यमाणेस्त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैर्देवैः सह सरथम् समानः एक एव रथो यस्मिन्नागमनकर्मणि तत् सरथं तद् यथा भवति तथा अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ याहि आगच्छ । सरथम् इति न नियम इत्याह । नानारथं वा नाना पृथग्भूता रथा यस्मिन् कर्मणि तद् नानारथम् । तद्यत्प्रतिनियतं रथम् आस्तेत्यर्थः । सरथपक्षे बहूनां देवानाम् एकेनैव रथेन आनयनम् अतिभारत्वात् कथं घटत इति तत्राह विभवो ह्यश्वा इति । अश्वास्तव रथे नियुक्ता विभवो हि शक्ताः खलु । अतः पत्नीवतः स्वकीयाभिः पत्नीभिर्युक्तान् त्रिंशत् व्रीश्च त्र्युत्तरत्रिंशत्संख्याकान् देवान् “ये देवा दिव्येकादश स्वं” इति [ति०सं० १.४.१०.१] मन्त्रोक्तान् अनुषधम् । स्वधेत्यन्नाम । तांतां स्वधाम् अनुलक्ष्य यदा-

हे सखायः समानस्थाना मित्रभूता यजमानाः वः युष्माकम् अतये
रक्षार्थं तम् इन्द्रं स्तुषे स्तौमि । य इन्द्रः पुरा पूर्वं नः अस्माकं वस्यः
वसीयः । ॥ ईकारलोपश्छान्दसः ॥ । अतिप्रशस्तं वसु हिर-
ण्यादिकम् इदमिदम् [इदं] गवादिकम् इति निर्दिश्य निर्दिश्य प्रानि-
नाय प्रानैषीत् । तमु तमेव अभिमतप्रदातारम् इन्द्रम् । स्तुषे इति
संबन्धः ॥

चतुर्थी ॥

हर्यश्मं सत्पतिं चर्षणीसहं स हि प्सा यो अमन्दत ।

आ तु नः स वयति गव्यमश्वं स्तोतृभ्यो मघर्वा शतम् ॥ ४ ॥

हरिऽअश्वम् । सत्पतिम् । चर्षणिऽसहम् । सः । हि । स्म । यः । अमन्दत ।

आ । तु । नः । सः । वयति । गव्यम् । अश्वम् । स्तोतृभ्यः । मघर्वा ।

शतम् ॥ ४ ॥

हर्यश्वम् । हरिनामकावधौ यस्य स हर्यश्वः । तं सत्पतिम् सतां
कर्मश्रेष्ठानां पालकं चर्षणीसहम् चर्षणयो मनुष्याः तेषाम् अभिभविता-
रम् । नियन्तारम् इत्यर्थः । तम् इन्द्रं स्तुषे इति संबन्धः । य इन्द्रः
अमन्दत स्तुष्या तृप्तो भवति स हि स्म स हि खलु । स्तुष्य इति शे-
षः । अतः उक्तगुणविशिष्टत्वात् तमेवेन्द्रं स्तुषे इत्यर्थः । यद्वा यः अ-
मन्दत यो नरः इन्द्रदत्तेन धनेन तृप्त आसीत् स हि स्म स एव नरः
उक्तलक्षणम् इन्द्रं तुष्टूषति । स मघवा धनवान् इन्द्रः । तुष्टूषो वा-
क्यच्छेदे । स्तोतृभ्यो नः अस्मभ्यं शतम् शतसंख्याकं गव्यम् गोसमूहम्
अश्वम् शतसंख्याकम् अश्वसमूहं च आ वयति प्रापयतु । ॥ वी
गत्यादिषु । अस्माल्लेष्टि अडागमः ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“प्र मंहिषाय बृहते बृहद्रये” इति सूक्तस्य उक्त्ये कृतौ ब्राह्मणाच्छं-
सिशखे विनियोग उक्तः ॥

विरादिना पोषयन्तः अवस्यवः रक्षाकामाः । ५ अवतेरसुनि “क्या-
च्छन्दसि” इति उपत्ययः ५ । वाजे । वाजः अन्नम् । अन्ने नि-
मित्तभूते सति । अथ वा वाजः संग्रामः । तस्मिन् तज्जयार्थं वयम् व-
यमेव हवामहे आह्वयामः । अस्मान् प्रत्येव त्वम् आगच्छ नास्मत्प्रति-
पक्षान् इत्यमुम् अर्थं द्योतयितुम् उशब्दः । तत्र दृष्टान्तः स्थूरं न क-
क्षित । यथा लोके कक्षितं कदाचित् स्थूरम् स्थूलं गुणाढ्यं राजादिकं
भरन्तः तदभिमतप्रदानेन पोषयन्तो जनाः स्वजयार्थम् आह्वयन्ति तद्वत् ॥

द्वितीया ॥

उप त्वा कर्मन्मृतये स नो युवोऽन्नञ्चक्राम यो धृषत् ।

त्वामिच्छयित्वितारं ववृमहे सखाय इन्द्र सानसिम् ॥ २ ॥

उप । त्वा । कर्मन् । ज्ञतये । सः । नः । युवा । उग्रः । चक्राम । यः । धृषत् ।

त्वाम् । इत् । हि । अयित्वारम् । ववृमहे । सखायः । इन्द्र । सानसिम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां कर्मन् कर्मणि युद्धादिलक्षणे प्रस्तुते सति ज्ञतये र-
क्षायै उप । गच्छाम इति शेषः । य इन्द्रो धृषत् शत्रूणां धर्षको भवति ।
युवा निपत्तरुणः उग्रः उग्रूर्ध्वबलः । स इन्द्रो नः अस्मान् चक्राम क्रा-
सति । सहायत्वेन गच्छत्वित्यर्थः । हे इन्द्र सानसिम् संभ्रकारम् अ-
यित्वारम् रक्षितारं त्वामिच्छि त्वामेव हि सखायः तव मित्रभूता वयं व-
वृमहे वृणीमहे संभ्रजामहे ॥

तृतीया ॥

यो न इदमिदं पुरा म वस्य आन्निनाय तमु व स्तुपे ।

सखाय इन्द्रमृतये ॥ ३ ॥

यः । नः । इदम् । इदम् । पुरा । म । वस्यः । आन्निनाय । तम् । ऊं
इति । वः । स्तुपे ।

सखायः । इन्द्रम् । ज्ञतये ॥ ३ ॥

1 BOD v. We with BEKKER'S V D C.

1 S' रक्षाय.

वहन्ति तद्वद् विश्वम् अनु हासद् इति संबन्धः । अथ वा उत्तरत्र दृष्टान्तः । आपो निम्नानीव हविष्मतः यजमानस्य सवना सवनानि व्रीण्यपि त्वाम अनुगच्छन्ति । यत् यस्मात् हर्यतः कान्तः कमनीयः श्रचिता शत्रूणां हिंसको हिरण्यवः हिरण्यमयो हिरण्येन भूषित इन्द्रस्य वज्रः पर्वते न । नशब्दः अर्प्यर्थे । पर्वतेपि न समशीत न सक्तोभूत् किं तु व्यदारयदेव । अतो विश्वम् अनु हासद् इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

तृतीया ॥

अस्मै भीमाय नमस्ता समध्वर उषो न शुभ्र आ भरा पनीयसे ।

यस्य धाम श्रवसे नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥ ३ ॥

अस्मै । भीमाय । नमस्ता । सम । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भरा । पनीयसे ।

यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियम् । ज्योतिः । अकारि । हरितः । न । नायसे ॥ ३ ॥

हे शुभ्रे दीप्ते हे उषः उषोदेवते भीमाय । विभेत्पस्माद् इति भीमः । शत्रूणां भयंकराय पनीयसे अतिशयेन स्तोतव्याय अस्मै इन्द्राय । यागः क्रियत इति शेषः । अतो नमस्ता न । नमः अन्नं च । नशब्दः चार्थे । चकाराद् उक्तलक्षणम् इन्द्रं च समा भर सन्मग् आहर अस्मद्यज्ञं प्रापय । अस्मदभिमतम् अन्नं यष्टव्यम् इन्द्रं च आनयेत्यर्थः । उषस्युदितायां सत्यामेव इन्द्रस्यागमनाद् उषस इन्द्राहरणव्यपदेशः । अथ वा नशब्दः अनर्थकः । उक्तलक्षणाय इन्द्राय नमस्ता । नमः अन्नम् । आ भर । अन्ने समृद्धे सत्येव इन्द्रम् उद्दिश्य यागप्रवृत्तेरेवम् उक्तम् । यस्य इन्द्रस्य धाम सर्वेषां धारकं पोषकम् इन्द्रियम् इन्द्रहितम् इन्द्रदत्तं वा । १ “इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गम् [इन्द्रदृष्टम्] इन्द्रसृष्टम्” इत्यादिना इन्द्रियशब्दो निपातितः १ । उक्तलक्षणं नाम सर्वेषां नामकम् उदकं श्रवसे अन्नाय तत्समृद्धये भवति । येन च इन्द्रेण हरितो न हरितामिव

1 So S'. A clear oversight. 2 S' उपस्युदिते सत्येव. See foot-note at page ५८४.

3 S' इन्द्रियहितम्. 1 S' उक्तलक्षणम् सर्वेषां नामकमुदधयसे.

तत्र प्रथमा ॥

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतम् ॥ १ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहत्तरये । सत्यशुष्माय । तवसे । मतिम् । भरे ।
 अपामिव । प्रवणे । यस्य । दुःधरम् । राधः । विश्वऽआयु । शवसे ।
 अपावृतम् ॥ १ ॥

मंहिष्ठाय अतिशयेन मंहनीयाय दातृत्वाय वा बृहते महते गुणैः प्र-
 बृह्णाय बृहद्रये । रथिरिति धननाम् । प्रभूतधनाय सत्यशुष्माय सत्यबलाय
 अवितपसामर्ष्याय तवसे । तवो बलम् । अतिशयितबलाय इन्द्राय ।
 अप वा तवसे बललाभाय उक्तगुणकाय इन्द्राय मतिं प्र भरे स्तोत्रं
 संपादयामि । यस्य उक्तगुणविशिष्टेन्द्रस्य विश्वायु । आयवो मनुष्याः ।
 विश्वेषां मनुष्याणां पोषणसमर्थ राधः धनम् अपामिव प्रवणे । प्रवणः
 अवनतो देशः । तस्मिन् अपां पूर इव स यथा दुर्धरो भवति एवं
 दुर्धरं धनं शवसे बलाय प्रयोजनाय अपावृतम् अपगतावरणं कृतम् ।
 तस्मा इन्द्राय मतिं भर इति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

अध ते विश्वमनु हासद्विष्ट्य आपो निम्नेव सर्वना हविर्धतः ।

यत् पर्वते न समशीत हव्यत इन्द्रस्य वज्रः अधिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

अध । ते । विश्वम् । अनु । ह । असत् । इष्ट्ये । आपः । निम्नाऽइव ।
 सर्वना । हविर्धतः ।

यत् । पर्वते । न । समऽअशीत । हव्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । अधिता ।
 हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ अथ हे इन्द्र ते तव इष्ट्ये एषणाय यागाय वा विश्वम् सर्वं
 जगत् अनु हासत् । हेति प्रसिद्धौ । अनुकूलं भवेत् । तत्र दृष्टान्तः ।
 आपो निम्नेव निम्नानि स्थलानि आप इव । ता यथा अनुक्रमेण प्र-

अनु ते द्यौर्वृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे ॥ ५ ॥

भूरि । ते । इन्द्र । वीर्यम् । तव । स्मृति । अस्य । स्तोतुः । मघवन् ।
कामम् । आ । पुण् ।

अनु । ते । द्यौः । वृहती । वीर्यम् । ममे । इयम् । च । ते । पृथिवी ।
नेमे । ओजसे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यम् वीरकर्म वृषभधादिलक्षणं भूरि अतिबहु यतः
अतो वयं तव स्मृति स्मः तव विधेया भवामः । ॥ “असोरलोपः”
इति अकारलोपः । “इदन्तो मसिः” ॥ अस्य स्तोतुः स्तवं
कुर्वतोस्य यजमानस्य कामम् अभिलषितम् हे मघवन् धनवन् इन्द्र
आ पुण् आपूरय । ॥ पुण् प्रीणने । तौदादिकः । अत्र पूरणार्थः ।
“अतो हेः” इति हेर्लुक् ॥ भूरि त इन्द्र वीर्यम् इ-
त्युक्तं वीर्यबहुत्वमेव स्पष्टयति । ते तव वीर्यं वृहती महती द्यौः
महान् द्युलोकः अनु ममे अनुक्रमेण माति परिच्छिनत्ति । इन्द्रसृष्टस्य
वृष्ट्युदकादेरास्पदत्वेन द्यौरेव ममे । अन्यः कश्चित् परिच्छेत्ता नास्ती-
त्यर्थः । ॥ माङ् माने । लिङादि सर्वम् ॥ न केवलं द्यौ-
रेव इयं पृथिवी च ते ओजसे तव ओजसा चलेन निमित्तेन नेमे न-
नाम नम्रा भवति । त्वदोजःसंभूतेन गिरितरुगुल्ममाग्न्यादिधारणेनेत्य-
भिप्रायः । अतः पृथिवी च वीर्यं ममे इति भावः ॥

षष्ठी ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन् पर्वशश्र्वकर्तिष ।

अवांसृजो निवृताः सर्तवा अपः सत्वा विश्वं दधिपे केवलं सहः ॥ ६ ॥

तम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । महाम् । उरुम् । वज्रेण । वज्रिन् । पर्वशः ।

चकर्तिष ।

दिशामिव अयसे प्राणिनां गमनाय गमनादिव्यवहाराय । ॥ अय
पय गतौ इत्यस्माद् असुन् ॥ [ज्योतिः] अकारि क्रियते । तं
समा भरेति पूर्वत्र संबन्धः ॥

चतुर्थी ॥

इमे तं इन्द्र ते वयं पुरुषुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत् क्षोणीरिव प्रति नो हर्य तद् वचः ॥ ४ ॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुऽस्तुत । ये । त्वा । आऽरभ्य । चरामसि ।

प्रभूवसो इति प्रभूवसो ।

नहि । तत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सघत् । क्षोणीऽइव । प्रति । नः ।

हर्य । तत् । वचः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त इमे । प्रसिद्धिवाचकस्तच्छब्दः । इदमशब्दः अपरोक्षवा-
ची । तदर्थकत्वेन प्रसिद्धा वयं ते तव स्वभूताः । हे पुरुषुत बहुभि-
र्बहुमकारं वा स्तुत । एतद् इन्द्रेत्यस्य विशेषणम् । त इत्युक्तम् कीदृ-
शास्त इत्यत्राह । ये वयम् हे प्रभूवसो प्रभूतधन इन्द्र त्वा त्वाम् आ-
रभ्य आश्रित्य त्वामेव शरणं प्राप्य चरामसि चरामः । ते वयम् इति
पूर्वत्र संबन्धः । हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय इन्द्र त्वदन्यः त्वत्तो व्यतिरिक्तो
देवः गिरः अस्मदीयानि वचांसि नहि सघत् न खलु सहते । स्तुत्यस्य
तव महिम्नो निरवधित्वाद् अस्मदीयानां स्तुतिवचसाम् अत्यल्पत्वाच्च ता-
दृग्वचस्तथैव सोढव्यम् इत्यर्थः । ॥ सहेलेंटि अडागमः । वर्णविप-
र्ययेण हकारस्य घकारः ॥ तत्र दृष्टान्तः क्षोणीरिव क्षोणय इव ।
क्षोणीशब्देनात्र प्रजा विवक्ष्यन्ते । प्रजा राज्ञो यद्यद् विज्ञापयन्ति तत्
सर्वं स राजा यथा सहते तद्वद् इत्यर्थः । यस्माद् एवं तस्माद् नः अ-
स्माकं तद् वचः तादृग्वचनं प्रति हर्य प्रतिकामय ॥

पञ्चमी ॥

भूरि त इन्द्र वीर्यं तव सस्यस्य स्तोतुमैषवन् काममा पृण ।

यन्तो वयो न पक्षिण इव ते यथा उच्चैर्ध्वनन्ति । वावदतः भृशं
 वदं कुर्वतः । ॥ वदेर्यङ्गुकि शतरि रूपम् । “अभ्यस्तानाम् आदिः
 इति आद्युदात्तः ॥ १ ॥ अर्क्यस्य मेघसमूहस्य घोषाः शब्दा इव
 तथा गिरिभ्रजः । गिरिरिति मेघनाम । मेघेभ्यः सकाशाद् गच्छन्
 अधः पतन्तः मदन्तः सस्यादींस्तर्पयन्तः । अनेन धाराधनिरुपलक्ष्यते
 ऊर्मयो न ऊर्मयः उदकानि ते यथा अधःपतनसमये शब्दं कुर्वन्ति
 वम् अर्काः अर्चनसाधना मन्त्राः । ॥ अर्को मन्त्रो भवति यदने
 नार्चन्तीति निरुक्तम् [नि० ५. ४] ॥ २ ॥ अथ वा अर्काः अर्चका
 स्तोतारो बृहस्पतिम् बृहतो मन्त्रराशेः स्वामिनम् एतन्नामानं देवम् अ
 भ्यनावन् अभिस्तुवन्ति । ॥ नौतेरञ्जान्दसे लङि व्याययेन शप् ॥

द्वितीया ॥

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भगं इवेदर्यमर्णं निनाय ।

जने मित्रो न दम्पती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूरिर्वाजौ ॥ २ ॥

सम् । गोभिः । आङ्गिरसः । नक्षमाणः । भगः इव । इत् । अर्यमर्णम् । निनाय

जने । मित्रः । न । दम्पती इति दम्पती । अनक्ति । बृहस्पते । वाजय

आशून् इव । आजौ ॥ २ ॥

आङ्गिरसः अङ्गिरो गोत्रोत्पन्नः एतन्नामां महर्षिः गोभिः । विकारे प्र-
 कृतिशब्दः । गोविकारैराज्यैः । यद्वा गोभिः स्तुतिवाग्भिः नक्षमाणः
 व्याप्नुवन् भग इवेत् एतन्नामको देव इव स यथा बधूवरौ अर्यमर्णं देवं
 नयति विवाहसमये एवम् अर्यमर्णम् विवाहहोमाभिमानिनम् एतन्नामानं
 देवं दम्पती [सं] निनाय नयतु । किं च जने प्राणिसमूहे मित्रो न मि-
 त्राख्यो देव इव स यथा स्वरश्मीन् अनक्ति प्रकाशाय एवं स एव म-
 हर्षिः दम्पती बधूवरौ अनक्ति योजयति ॥ हे बृहस्पते देव त्वं च आ-
 शून् आजोविष्व यथा संग्रामे योद्धारः आशून् व्यरपकान् अंशान् यो-
 जयन्ति एवं बधूवरौ वाजय संयोजय ॥

1 Sayana's text too reads अर्यमर्णम्. 2 S' ऊर्मयो रस्ताः उदकानि for ऊर्मयः उदकानि.
 3 S' गोत्रोत्पन्नो यस्य नामा. 4 S' अश्वानि वान् यथा योजयति.

अव । असृजः । निऽवृत्ताः । सत्तै । अपः । सत्रा । विश्वम् । दधिपे । के-
वलम् । सहः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वज्रिन् वज्रवन् त्वं तं प्रसिद्धं महाम महान्तं महत्त्वोपे-
तम् । ॥ नकारतकारयोलोपश्चान्दसः ॥ उरुम् अतिप्रभूतं प-
र्वतम् पर्ववन्तं गिरिम् । ॥ जातावेकवचनम् ॥ गिरीन् वज्रे-
ण आयुधेन पर्वशः अवयवशः पक्षादिक्रमेण चर्कतिथ शकलीकृतवान् अ-
सि । ॥ कृती छेदने । षलि आदिनियमाद् इट् । गुणः ॥ यद्वा
अत्र पर्वतशब्दः उत्तरत्र बृहस्पतिभिधानाद् मेघवाची । उक्तलक्षणं मेघं
वज्रेण पर्वशो विदारितवान् असीत्यर्थः । अनन्तरं निवृत्ताः नितरां मेघेन
वृत्ता अपः सत्तै नद्याद्यात्मना सरणाय अवासृजः अवाङ्मुखं विसृष्ट-
वान् असि । एवमाद्यात्मकं केवलम् असाधारणं विश्वम् सर्वं यत् त्वं
दधिपे धारयसि । एतत् सत्रा सत्यं न मृषा । सत्रेति सत्यनाम ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके त्रितीयं सूक्तम् ॥

“उदमुतः” इति सूक्तस्य उक्थे क्तौ ब्राह्मणाच्छंसिशक्ते विनियो-
ग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उदमुतो न यो रक्षमाणा वावदतो अस्त्रियस्येव घोषाः ।

गिरिभ्रंजो नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिर्मर्त्यैर्का अनावन् ॥ १ ॥

उदमुतः । न । यः । रक्षमाणाः । वावदतः । अस्त्रियस्य इव । घोषाः ।

गिरिभ्रंजः । न । नोर्मयः । मदन्तः । बृहस्पतिम् । अभि । अर्काः । अ-

नावन् ॥ १ ॥

उदमुतः उदकेषु गच्छन्तश्चरन्तः । ॥ आन्दसत्वाद् असंज्ञायामपि
उदकशब्दस्य उदादेशः ॥ रक्षमाणाः आत्मानं व्याधादिभ्यः पाल-

१ P Cr निऽवृत्ताः । २ B गिरिभ्रंजो. We with B C D E K R S V Dc Os. ३ B
CE २ for १. We with B D K S V Dc Os.

१ B' उत्तरत्राप्सुष्टयभिधानाद् मेघवाची.

यन्तो वयो न पक्षिण इव ते यथा उच्चैर्ध्वनन्ति । वावदतः भृशं शब्दं कुर्वतः । ॥ वदेर्यङ्गुकि शतरि रूपम् । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इति आद्युदात्तः ॥ । अर्च्यस्य मेघसमूहस्य घोषाः शब्दा इव । तथा गिरिभ्रजः । गिरिरिति मेघनाम । मेघेभ्यः सकाशाद् गच्छन्तः अधः पतन्तः मदन्तः सस्यादींस्तर्पयन्तः । अनेन धाराध्वनिरुपलक्ष्यते । ऊर्मयो न ऊर्मयः उदकानि ते यथा अधःपतनसमये शब्दं कुर्वन्ति एवम् अर्काः अर्चनसाधना मन्त्राः । ॥ अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चनीति निरुक्तम् [नि० ५. ४] ॥ । अथ वा अर्काः अर्चकाः स्तोतारो बृहस्पतिम् बृहतो मन्त्रराशेः स्वामिनम् एतन्नामानं देवम् अभ्यवावन् अभिस्तुवन्ति । ॥ नौतेश्चान्दसे लङि व्यत्ययेन शप् ॥

द्वितीया ॥

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भगं इवेदर्यमणं निनाय ।

जने मित्रो न दम्पती अनक्ति बृहस्पते वाजयशूरिवाजौ ॥ २ ॥

सम् । गोभिः । आङ्गिरसः । नक्षमाणः । भगः । इव । इत् । अर्यमणम् । निनाय ।

जने । मित्रः । न । दम्पती इति दम्पती । अनक्ति । बृहस्पते । वाजय ।

आशून् । इव । आजौ ॥ २ ॥

आङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नः एतन्नामा महर्षिः गोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोषिकारैराज्यैः । यद्वा गोभिः स्तुतिवाग्भिः नक्षमाणः व्याभुवन् भग इवेत् एतन्नामको देव इव स यथा बधूवरौ अर्यमणं देवं नयति विवाहसमये एवम् अर्यमणम् विवाहहोमाभिमानिनम् एतन्नामानं देवं दम्पती [सं] निनाय नयतु । किं च जने प्राणिसमूहे मित्रो न मित्राख्यो देव इव स यथा स्वरश्मीन् अनक्ति प्रकाशय एवं स एव महर्षिः दम्पती बधूवरौ अनक्ति योजयति ॥ हे बृहस्पते देव त्वं च आशून् आजगविव यथा संग्रामे योद्धारः आशून् व्यापकान् अश्वान् योजयन्ति एवं बधूवरौ वाजय संयोजय ॥

1 Sāyana's text too reads: अर्च्यस्यैव. 2 S' ऊर्मयो रत्नाः उदकानि for ऊर्मयो उदकानि.
3 S' 'गोत्रोत्पन्नो यस्य नामा. 4 S' जन्मानिव तान् यथा योजयति.

अव । असृजः । निःसृताः । सर्तवै । अपः । सत्रा । विश्वम् । दधिपे । के-
वलम् । सहः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वज्रिन् वज्रवन् त्वं तं प्रसिद्धं मह्यम् महान्तं महत्त्वोपे-
तम् । ॥ नकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः ॥ । उरुम् अतिप्रभूतं प-
र्वतम् पर्ववन्तं गिरिम् । ॥ जातावेकवचनम् ॥ । गिरीन् वज्रे-
ण आयुधेन पर्वशः अवयवशः पक्षादिक्रमेण चकर्तिथ शकलीकृतवान् अ-
सि । ॥ कृती छेदने । पलि आदिनियमाद् इट् । गुणः ॥ । यद्वा
अथ पर्वतशब्दः उत्तरत्र वृष्यमिधानाद् मेघवाची । उक्तलक्षणं मेघं
वज्रेण पर्वशो विदारितवान् असीत्यर्थः । अनन्तरं निवृताः नितरां मेघेन
वृता अपः सर्तवै नद्याद्यात्मना सरणाय अवासृजः अवाङ्मुखं विसृष्ट-
वान् असि । एवमाद्यात्मकं केवलम् असाधारणं विश्वम् सर्वं बलं त्वं
दधिपे धारयसि । एतत् सत्रा सत्यं न मृषा । सवेति सत्यनाम ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“उदमुतः” इति सूक्तस्य उक्त्ये क्तो ब्राह्मणाच्छंसिशक्ते विनियो-
ग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उदमुतो न वयो रक्षमाणा वावदतो अन्निर्यस्येव घोषाः ।

गिरिभ्रजो नोर्मयो मर्दन्तो बृहस्पतिमभ्यर्चका अनावन् ॥ १ ॥

उदमुतः । न । वयः । रक्षमाणाः । वावदतः । अन्निर्यस्य इव । घोषाः ।

गिरिभ्रजः । न । नोर्मयः । मर्दन्तः । बृहस्पतिम् । अभि । अर्चकाः । अ-
नावन् ॥ १ ॥

उदमुतः उदकेषु गच्छन्तश्चरन्तः । ॥ छान्दसत्वाद् असंज्ञायामपि
उदकशब्दस्य उदादेशः ॥ । रक्षमाणाः आत्मानं व्याधादिभ्यः पाल-

१ P Cr निःसृताः L. २ B गिरिभ्रजो. We with B C D E K R S V Dc Cs. ३ B
CE 1 for 1. We with B D K S V Dc Cs.

1 S' उत्तरप्राप्सुष्टमिधानादथ मेघवाची.

यन्तो वयो न पक्षिण इव ते यथा उच्चैर्ध्वनन्ति । वावदतः भृशं शब्दं कुर्वतः । इवदेर्यङ्कुकि शतरि रूपम् । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इति आद्युदात्तः ॥ अर्धैषस्य मेघसमूहस्य घोषाः शब्दा इव । तथा गिरिभ्रजः । गिरिरिति मेघनाम । मेघेभ्यः सकाशाद् गच्छन्तः अधः पतन्तः मदन्तः सस्यादींस्तर्पयन्तः । अनेन धाराध्वनिरुपलक्ष्यते । ऊर्मयो न ऊर्मयः उदकानि ते यथा अधःपतनसमये शब्दं कुर्वन्ति एवम् अर्काः अर्चनसाधना मन्त्राः । अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्तीति निरुक्तम् [नि० ५, ४] ॥ अथ वा अर्काः अर्चकाः स्तोतारो बृहस्पतिम् बृहतो मन्तराशेः स्वामिनम् एतन्नामानं देवम् अभ्यनावन् अभिस्तुवन्ति । नौतेरश्चान्दसे लङि व्यत्ययेन शप् ॥

द्वितीया ॥

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भग इवेदर्यमणं निनाय ।

जने मित्रो न दम्पती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूरिवाजौ ॥ २ ॥

सम् । गोभिः । आङ्गिरसः । नक्षमाणः । भगः इव । इति । अर्यमणम् । निनाय ।

जने । मित्रः । न । दम्पती इति दम्पती । अनक्ति । बृहस्पते । वाजय ।

आशून् इव । आजौ ॥ २ ॥

आङ्गिरसः अङ्गिरो गोघोर्त्पन्नः एतन्नामो महर्षिः गोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारैराज्यैः । यद्वा गोभिः स्तुतिवाग्भिः नक्षमाणः व्याप्नुवन् भग इवेत् एतन्नामको देव इव स यथा बधूवरौ अर्यमणं देवं नयति विवाहसमये एवम् अर्यमणम् विवाहहोमाभिमानिनम् एतन्नामानं देवं दम्पती [सं] निनाय नयतु । किं च जने प्राणिसमूहे मित्रो न मित्राख्यो देव इव स यथा स्वरश्मीन् अनक्ति प्रकाशाय एवं स एव महर्षिः दम्पती बधूवरौ अनक्ति योजयति ॥ हे बृहस्पते देव त्वं च आशून् आज्याविव यथा संग्रामे योद्धारः जाशून् व्यापकान् अश्वान् योजयन्ति एवं बधूवरौ वाजय संयोजय ॥

1 Sāyana's text too reads अर्यमणेव. 2 S' ऊर्मयो रसाः उदकानि for ऊर्मयः उदकानि.
3 S' गोघोर्त्पन्ने यस्य नाम. 4 S' गव्यानिव तान् यथा योजयति.

तृतीया ॥

साध्वर्या अतिथिनीरिषिरा सार्हाः सुवर्णा अनवद्यरूपाः ।

बृहस्पतिः पर्वतेभ्यो वितूर्या निर्गा ऊपे यवमिव स्थिविभ्यः ॥ ३ ॥

साध्वर्याः । अतिथिनीः । इषिराः । सार्हाः । सुवर्णाः । अनवद्यरूपाः ।

बृहस्पतिः । पर्वतेभ्यः । वितूर्यं । निः । गाः । ऊपे । यवमइव । स्थि-

विभ्यः ॥ ३ ॥

साध्वर्याः साध्वभिगन्तव्या अतिथिनीः अतिथितर्पका अतनशीला वा
इषिराः एषणीयाः सार्हाः सवैः स्पृहणीयाः सुवर्णाः शोभनशुक्लादिवर्णो-
पेता अनवद्यरूपाः अनिन्दितरूपाः प्रशस्तरूपाः । ॥ “अवद्यपण्यं”

इत्यादिना गर्हायै अवद्यशब्दो निपातितः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ए-
वंलक्षणा गाः बृहस्पतिर्देवः पर्वतेभ्यः बलसंचन्धिभिरसुरैः पिहितेभ्यः प-
र्वतेभ्यः सकाशाद् वितूर्य निर्गमय्य निरूपे निर्वपति निष्कृष्य प्रयच्छति
स्तोतृभ्यः । तत्र दृष्टान्तः । यवमिव स्थिविभ्यः । स्थिवयः स्थिरा यव-
काण्डाः । तेभ्यः सकाशाद् यथा यवं निष्कृष्य वपति तद्वत् । यथा
स्थिवयः कुसुलाः । तेभ्यः सकाशाद् यवमिव ॥

चतुर्थी ॥

आमुपायन् मधुन श्रुतस्य योनिमवक्षिपन्नर्क उक्तामिव द्योः ।

बृहस्पतिरुद्धरन् अश्विनो गा भूम्या उद्गाव वि त्वर्चं विभेद ॥ ४ ॥

आमुपायन् । मधुना । श्रुतस्य । योनिम् । अवक्षिपन् । अर्कः । उ-
क्तामइव । द्योः ।

बृहस्पतिः । उद्धरन् । अश्विनः । गाः । भूम्याः । उद्गावइव । वि । त्व-
र्चम् । विभेदु ॥ ४ ॥

१ B ऊपे. We with B C D K R E S V D c C. २ P यवमइव । We with P J C c.
३ P द्योः । We with P J C c.

४ S' निर्गमयित्वा.

बृहस्पतिर्देवः मधुना । मधु इति उदकनाम । उदकेन आमुपायन्
भूमिं सर्वतः सिञ्चन् । ॥ मधुषु सुषु स्नेहनसेचनपूरणेषु । व्यत्ययेन
विकरणस्य शायजादेशः । चित्स्वरः ॥ ॥ अतस्य योनिम् उदकस्य
कारणभूतं मेघम् । यद्वा अतस्य योनिरित्युदकनाम । मेघम् उदकं
वा । ॥ मधुन अतस्येत्यत्र संहितायाम् “अत्यकः” इत्यत्र ह्रस्व इ-
त्यनुवर्तनात् ह्रस्वत्वम् ॥ ॥ द्योः द्युलोकसकाशाद् अवक्षिपन् अवा-
ह्युखं प्रेरयन् । तत्र दृष्टान्तः । अर्कः आदित्यः द्योः सकाशाद् उल्का-
मिव तां यथा अवक्षिपति तद्वत् । किं च स बृहस्पतिः अश्मनः मेघस-
काशाद् गा उदकानि उद्धरन् व्याधयन् । अथ वा अश्मनः पणिभिः
पिहितात् पर्वतात् तदुद्धारेण गाः तैरपहृत्य स्थापिता उद्धरन् अपगमयन्
उद्वेग उदकेनेव तेन यथा भूम्यास्त्वचं विभिनत्ति उच्छूनां करोति एवं
भूम्यास्त्वचं गोकुराग्रैः [वि] विभेद विदारितवान् । सर्वत्र गाः सम-
चारयद् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

अप ज्योतिषा तमो अन्तरिक्षादुद्गः शीपालमिव वार्त आजत् ।

बृहस्पतिरनुमृश्या बलस्याभ्रमिव वात आ चक्क आ गाः ॥ ५ ॥

अप । ज्योतिषा । तमः । अन्तरिक्षात् । उद्गः । शीपालमऽइव । वार्तः ।

आजत् ।

बृहस्पतिः । अनुमृश्य । बलस्य । अभ्रमऽइव । वातः । आ । चक्के । आ ।

गाः ॥ ५ ॥

बृहस्पतिर्देवः ज्योतिषा दीप्त्या प्रकाशेन अन्तरिक्षात् आकाशाद् गि-
रिकुहरात् तमः अन्धकारं गवाम् आवरकम् उदाजत् उदगमयत् । तत्र
दृष्टान्तः । वातः वायुः उद्गः उदकात् । ॥ “षट्” इत्यादिना
उदकशब्दस्य उदञ्जादेशः । “अल्लोपोनः” इति अकारलोपः । उदाह-
निवृत्तिस्वरः ॥ ॥ तत्तत्काशात् शीपालमिव शीपालं शैवालम् । ॥ व-

र्णव्यत्ययेन ऐकारवकारयोरीकारपकारौ ॥ तद् यथा उदजति अ-
पगमयति तद्वत् । किं च बृहस्पतिर्देवो बलस्य एतन्नामकस्यासुरस्य
गवाम् अवस्थानप्रदेशम् अनुमृश्य परामृश्य वातः वायुः अभ्रमिव स
यथा मेघम् आकरोति सर्वतः प्रसारयति अन्तरिक्षे एवं गाः बलेन अ-
पहृत्य आच्छन्नाः आ चक्रे सर्वतो व्याप्ता अकरोत् ॥

पृष्ठी ॥

यदा बलस्य पीयतो जसुं भेद् बृहस्पतिरग्नितपोभिर्कैः ।

दुज्जिर्न जिह्वा परिविष्टमाददाविर्निधीरकृणोदुत्तियाणाम् ॥ ६ ॥

यदा । बलस्य । पीयतः । जसुम् । भेत् । बृहस्पतिः । अग्नितपोभिः । अकैः ।
दत्तभिः । न । जिह्वा । परिविष्टम् । आदत् । आविः । निऽधीन् । अ-
कृणोत् । उत्तियाणाम् ॥ ६ ॥

बृहस्पतिर्देवो यदा यस्मिन् काले बलस्य एतन्नामकस्यासुरस्य पी-
यतः । हिंसाकर्मैतत् । हिंसकस्य तस्य जसुम् हिंसासाधनम् आयुधं
भेत् अभेद् अभिनत् । ॥ भिदिर् विदारणे । लेट् । लघूपधगुणः ।
“इतश्च लोपः” संयोगान्तलोपश्च । छान्दसत्वाद् अट्भायः ॥ कैः
साधनैरित्युच्यते । अग्नितपोभिः अग्निवृत्तापकैः अकैः दीप्तिः स्वरश्मिभिः
मन्त्रैर्वा । तदा दज्जिः दन्तैः परिविष्टम् परितः खादितं मण्टकादिलक्षणम्
अन्नं जिह्वा यथा अस्ति तद्वद् बलनामानम् असुरम् आदत् अभक्षयत् ।
ततश्च उत्तियाणाम् गयां निधीन् आविरकृणोत् स्पष्टान् अकरोत् ॥

सप्तमी ॥

बृहस्पतिरमृतं हि त्वदासां नामं स्वरीणां सदने गुहा यत् ।

आण्डेर्व भिक्षा शकुनस्य गर्भमुदुत्तियाः पर्वतस्य त्वनाजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः । अमृतं । हि । त्वत् । आसाम् । नामं । स्वरीणाम् । सदने ।
गुहा । यत् ।

आण्डाऽऽव । भिक्षा । शकुनस्य । गर्भम् । उत् । उत्तिर्याः । पर्वतस्य ।
त्तना । आजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिर्देवः गुहा गुहायां सदने । सीदत्यत्रेति सदनं स्थानम् ।
तस्मिन् स्वरीणाम् शब्दायमानानाम् आसां गवां त्वत् तत् प्रसिद्धं ना-
मधेयं यत् यदा अमत हि ज्ञातवान् । ॥ मनु अवबोधने । लुङि
“तनादिभ्यस्तथासोः” । इति सिचो लुक् । “हि च” इति निघातप्रति-
षेधः । अडागमस्वरः ॥ तदानीं पर्वतस्य गिरेरन्तःस्थिता उत्ति-
र्याः । उत्तम् उत्सावणं क्षीरस्यन्दनम् अर्हन्तीत्युत्तिर्या गावः । ताः त्तना
आत्मनैव सहायनैरपेक्ष्येणैव । ॥ “मन्त्रेष्वङ्गादेरात्मनः” इति आ-
देराकारस्य लोपः ॥ उदाजत् पर्वतविभेदनेन उदगमयत् । तत्र
दृष्टान्तः । आण्डेव भिक्षेति । शकुनस्य पक्षिणो मयूरादेः आण्डानि भि-
क्षा तदन्तःस्थितं गर्भम् उद्गमयति तद्वत् ॥

अष्टमी ॥

अश्वार्पित्वं मधु पर्यपश्यन्मात्स्यं न दीन उदनि क्षियन्ताम् ।

निष्ठज्जभार चमसं न वृक्षाद् बृहस्पतिर्विरवेणां विकृत्यं ॥ ८ ॥

अश्वा । अपिडनञम् । मधु । परि । अपश्यत् । मात्स्यम् । न । दीने । उ-
दनि । क्षियन्ताम् ।

निः । तत् । ज्भार । चमसम् । न । वृक्षात् । बृहस्पतिः । विरवेणां । विड-
कृत्यं ॥ ८ ॥

बृहस्पतिर्देवः अश्वा अश्वमना पर्वतेन अपिण्वं मधु मधुवज्जोग्योर्ग्य
गोसमूहं पर्यपश्यत् अद्राक्षीत् । आवरणभूतपर्वतापसारणेनेति शेषः ।
तत्र दृष्टान्तः । दीने परिक्षीणे जले उदनि उदके । ॥ उदकशब्दस्य
उदन्तादेशे “विभाषा ङिप्रयोः” इत्यलोपाभावपक्षे रूपम् ॥ त-
स्मिन् क्षियन्ताम् निवसन्तं मात्स्यं [न] मात्स्यमिव । तं यथा जनः पश्यति

तद्वत् । तत् गोलक्ष्णं मधु चमसं न वृक्षात् । चम्यते भक्ष्यते अनेनेति
चमसः सोमपात्रम् । चमसं यथा तदुपादानभूतान्निष्कृत्य हरति तद्वत् ।
विरवेण विविधशब्देन हम्भालक्षणेन लिङ्गेन ज्ञात्वा विष्कृत्य बलाख्यम्
असुरं गोरूपधारिणं द्वित्वा निर्जभार विलान्निर्जहार ॥

नवमी ॥

सोपामविन्दत् स स्वपुः सो अग्निं सो अर्केण वि ववाधे तमांसि ।

वृहस्पतिर्गोवपुषो बलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ॥ ९ ॥

सः । उपाम् । अविन्दत् । सः । स्वपरितिं स्त्रिः । सः । अग्निम् । सः ।

अर्केण । वि । ववाधे । तमांसि ।

वृहस्पतिः । गोवपुषः । बलस्य । निः । मज्जानम् । न । पर्वणः । जभार ॥ ९ ॥

स पूर्वोक्तो वृहस्पतिः पर्वतकुहरे अन्धकारावस्थितानां गवां दर्शनाय
उपाम् [उपासम्] उपसम् । ॥ छान्दसः सकारलोपः ॥ । अवि-
न्दत् अलभत । स एव वृहस्पतिः [स्वः] । स्वरादित्यः । आदित्यं च
प्रकाशाय अविन्दत् । एवम् असौ अग्निं च अविन्दत् । लब्ध्वा च अर्के-
ण तेजसा तमांसि वि ववाधे विशेषेण बाधितवान् । तदनन्तरं गोवपुषः
वृषभरूपधारिणो बलस्य असुरस्य हननेन मज्जानं न पर्वणः अस्मः
संयन्धिनं मज्जानम् पष्टं धातुं पर्वणः अस्तिपर्वसकाशाद् यथा बलाद्
निर्हन्ति तद्वद् गा निर्जभार निष्कृत्य आहृतवान् ॥

दशमी ॥

द्विमेव पूर्णा मुपिता चनानि वृहस्पतिनाकृपयद् बलो गाः ।

अनानुकृत्यमपुनश्चकार यात् सूर्यामासा मिथ उच्चरातः ॥ १० ॥

द्विमाऽर्ध्व । पूर्णा । मुपिता । चनानि । वृहस्पतिना । अकृपयत् । बलः । गाः ।

अननुकृत्यम् । अपुनरिति । चकार । यात् । सूर्यामासा । मिथः । उच्च-
रातः ॥ १० ॥

1 P स्पृशति न्यः 1. Or स्पृशति स्वः 1. We with P J.

1 S' तत्र for तत्.

बृहस्पतिना देवेन हिमेव पर्णा हिमानि पर्णानीव । यथा हिमा-
नि पर्णानि निःसाराणि कृत्वा मुष्णन्ति एवं वनानि वननीयानि धना-
नि गोलक्षणानि मुषिता मुषितानि आसन् । स च वलोपि गाः मु-
षिता अकृपयत् । प्रायच्छद् इत्यर्थः । किं च स बृहस्पतिः तादृक् कर्म
अननुकृत्यम् अन्यैरननुकरणीयम् अन्येन कर्तुम् अशक्यं तथा अपुनः
न विद्यते पुनस्तत् कर्म यस्मिन् तद् अपुनः पुनःकरणरहितं च चकार
कृतवान् । अन्यकर्तव्यरहितं स्वेनापि पुनः कर्तव्यरहितं चाकरोद् इत्य-
र्थः । किं तत् कर्मेति उच्यते । यात् । यद् इत्यर्थः । ॥ छान्दसो
दीर्घः ॥ । सूर्यामासा । मस्यते परिमीयते स्वकलावृद्धिहानिभ्याम्
इति माश्वन्द्रमाः । मातीति वा माश्वन्द्रः । सूर्याचन्द्रमसौ । ॥ “दे-
यताङ्गन्धे च” इति आनङ् । “देवताङ्गन्धे च” इति उभयपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । “सुषां सुलुक्” इत्यादिना विभक्तेराकारः ॥ । तौ मिथः
परस्परम् अहोरात्रयोः उच्चरातः उच्चरतः ऊर्ध्वं गच्छत इति यत् तच्चकार ॥

एकादशी ॥

अभि श्यावं न कृशनेभिर्श्च नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिशन् ।

रात्र्यां तमो अर्दधुन्योत्तिरहुन् बृहस्पतिर्भिन्नदग्निं विदद् गाः ॥ ११ ॥

अभि । श्यावम् । न । कृशनेभिः । अश्वम् । नक्षत्रेभिः । पितरः । द्याम् ।

अपिशन् ।

रात्र्याम् । तमः । अर्दधुः । ज्योतिः । अहन् । बृहस्पतिः । भिन्नत् । अ-

ग्निम् । विदत् । गाः ॥ ११ ॥

बृहस्पतिर्देवः यदा अद्रिम गवाम् आच्छादकं गिरिं भिनत् अभिनद्
विदारितवान् विदार्थं च यदा गांश्च विदत् । ॥ विद्रू लामे । लु-
हि लृदिच्चाद् अङ् ॥ । तदा पितरः पालका देवा इन्द्राद्याः श्या-
वं न अश्वम् कपिशवर्णम् अश्वमिव तं यथा लोके कृशनेभिः । कृश-
नम् इति सुवर्णनाम । कृशनेः सुवर्णमयैराभरणैः पिशन्ति अलंकुर्वन्ति

एवं नक्षत्रेभिः । नक्षत्रात् नाशात् वायनीति नक्षत्राणि न विद्यते क्षवं व-
लम् एषाम् इति वा नक्षत्राणि ग्रहतारकादीनि । तैः घातं द्युलोकम्
अपिशन् जलचक्षुः । इषिष अवयवे । रुधादिः ॥ एवं रा-
त्र्याम् निशि तमः अन्यकारम् अदधुः स्थापितवन्तः । एवम् अहन्
अहनि ज्योतिः सर्वस्य दीपकं तेजः आदित्याख्यम् अदधुः ॥

द्वादशी ॥

इदमकर्म नमो अग्निषाय यः पूर्वीरन्वानोनवीति ।
बृहस्पतिः स हि गोभिः सो जघैः स वीरेभिः स नृभिर्नो ययो धात् ॥१२॥
इदम् । अकर्म । नमः । अग्निषाय । यः । पूर्वीः । अनु । आऽनोनवीति ।
बृहस्पतिः । सः । हि । गोभिः । सो । जघैः । सः । वीरेभिः । सः । नृभिः ।
नः । ययोः । धात् ॥ १२ ॥

अग्निषाय अन्नम् अर्हतीति अग्निषः । ॥ “अभ्राद् घः” इति
धमायः ॥ । मेघविदारणेन जलं प्रयच्छते बृहस्पतये इदं नमः न-
मस्कारोपलक्षितम् अन्नम् अन्नसाधनं या स्तोत्रम् अकर्म ययम् अ-
फार्म । ॥ करोतेर्लुङि “मन्ते घस” इत्यादिना क्लृप्तुकि कृते “बन्द-
सुभयथा” इति तिङ् आर्धधातुकत्वाद् द्विवद्भावाभावे शुणः ॥ । यो
बृहस्पतिः पूर्वीः बह्वीर्षचः अनुक्रमेण आनोनवीति अत्यर्थम् आभिमु-
ख्येन ब्रवीति साधु स्तुतवान् इति धृते । स हि स खलु बृहस्पतिः[त्रः]
गोभिः बह्वीभिः सहितं ययः अन्नम् जंघात् प्रयच्छत्विति संयन्धः । एवम्
उत्तरनापि योज्यम् । स एव बृहस्पतिः अक्षेर्यदुभिः सहितं ययोधात् ।
स बृहस्पतिः वीरेभिः वीरेः पुनरुपेतं ययोधात् । स बृहस्पतिः नृ-
भिः नैतृभिर्भृत्यादिभिः सहितं ययोधात् ॥

इति द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“अच्छा म इन्द्रम्” इति सूक्तमपि तत्रैव उक्त्ये ब्रह्मशस्त्रे चिनिमु-
त्तम् “बृहस्पतिर्नः परि पातु” [११] इत्येषा परिधानीया ।
युयमिन्द्राय” [१२] इत्येषा शस्त्रयान्या ॥

तत्र प्रथमा ॥

अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विदः सग्रीचीर्विश्वा उशतीरनूपत ।

परि ष्वजन्ते जनयो यथा पतिं मर्यं न शुन्ध्युं मघवानमूतये ॥ १ ॥

अच्छ । मे । इन्द्रम् । मतयः । स्वःऽविदः । सग्रीचीः । विश्वाः । उशतीः ।
अनूपत ।परि । स्वजन्ते । जनयः । यथा । पतिम् । मर्यम् । न । शुन्ध्युम् । मघवा-
नम् । ऊतये ॥ १ ॥

इन्द्रं देवम् अच्छ अभिमुखीकृत्य मे मम सुहृत्स्य घौपेयस्य मतयः
स्तुतयः अनूपत स्तुषन्ति । ॥ नु स्तुतौ । क्लेः सिच् । “लिङ्-
च्चावात्मनेपदेभ्यु” इति किङ्कवादाद् गुणाभावः ॥ मतयो विशेष्य-
न्ते । स्वर्विदः स्वर्गस्य सुखस्य वा लम्भविश्वः सग्रीचीः सहाय्यनाः परस्परं
संगताः । ॥ अञ्चु गतिपूजनयोः । “अञ्चतिन्दपृक्त्सङ्” इत्यादिना
नकारलोपः । सहस्य सभ्यादेशः । “अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति ङीप् ।
भसंज्ञायाम् “अचः” इत्यकारलोपः ॥ विश्वाः व्याप्ता उशतीः
इन्द्रं कामयमानाः । आदरातिशयद्योतनाय उक्तमेवार्थं सहष्ठानां पुनराह
परि ष्वजन्त इति । जनयः जनयन्ति उत्पादयन्ति अपत्यम् इति जनयो
योषितः । ता यथा पतिं परि ष्वजन्ते हृदम् आलिङ्गन्ति । किं च शु-
न्ध्युम् शोधकं मर्यं न मर्त्यमिव यथा पित्रादिकं दूराद् आगतं पुत्रा-
दयो बन्धुजना ऊतये स्वरक्षणाय परिष्वजन्ते तद्वद् मघवानम् मघवन्तं
धनवन्तम् इन्द्रम् ऊतये रक्षणाय मे मतयः परि ष्वजन्ते । निर्धनस्य
रक्षाकरणायोगाद् मघवन्तम् इत्युक्तम् ॥

द्वितीया ॥

न यां तद्विगर्षं वेति मे मनस्वे इह कामं पुरुहूत शिष्य ।

राजैव दस्यु नि षट्पथि वर्हिष्यस्मिन्तुं सोमैर्विपानमस्तु ते ॥ २ ॥

१ B Cs वर्हिष्यस्मिन्तुं. २ B अयपानं.

1 So S'. 2 S' शुष्यं. Śāyana's text too is शुष्यं and not शुन्ध्युम्.

न । य । त्वद्रिक् । अप । वेति । मे । मनः । ते इति । इत् । कामम् । पु-
 रुऽहूत् । शिष्य ।
 राजाऽइव । दस् । नि । सद्दुः । अधि । बर्हिषि । अस्मिन् । सु । सोमे ।
 अवऽपानम् । अस्तु । ते ॥ २ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र त्वद्रिक् त्वां गच्छत् मे मम मनः न
 य न खलु अप वेति अपगच्छति कदाचिदपि त्वत्तो नापसरति किं तु
 ते इत् त्वय्येष कामम् अभिलाषं शिष्य अवति आश्रयति । ॥ अत्रिञ्
 सेवयाम् । छान्दसे लिटि “णलुत्तमो वा” इति वृद्धवभावे रूपम् ॥ य-
 स्माद् एवं तस्मात् हे दस् शत्रूणाम् उपक्षयितः दर्शनीय वा इन्द्र
 त्वं राजेव यथा राजा सिंहासने निषीदति एवम् अधि बर्हिषि । ॥ अ-
 धिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ आस्तीर्णे दमे नि षदः निषीद । नि-
 षीदतेऽत्र को लाभ इति उच्यते । अस्मिन् सोमे सोमयागे संस्कृते वा
 सोमे ते तव अवपानम् अवनतं पानम् अस्तु भवतु ॥

तृतीया ॥

विष्वद्विन्द्रो अमतेरुत क्षुधः स इन्द्रायो मयवा वस्व ईशते ।

तस्येदिमे मयवे सप्त सिन्धवो वयो वर्धन्ति वृषभस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

विष्वद्वृत् । इन्द्रः । अमतेः । उत । क्षुधः । सः । इत् । रायः । मयवा ।
 वस्वः । ईशते ।

तस्य । इत् । इमे । मयवे । सप्त । सिन्धवः । वयोः । वर्धन्ति । वृषभस्य ।
 शुष्मिणः ॥ ३ ॥

इन्द्रो देवः अस्माकम् अमतेः दारिद्र्यस्य शून्याया मतेर्वा विष्वद्वृत्
 विष्वग् वर्तयिता प्रज्यावयिता भवतु । ॥ विष्वद्वृत्पददाद् वर्ततेः
 क्तिप् ॥ उत अपि च इन्द्रः क्षुधः पुभुश्याया विष्वद्वृत् भवतु । स-
 त्स्वनेषु देवेषु इन्द्र एव कथं प्रार्थ्यते इति तत्राह । स इत् स एव म-
 यवा धनवान् इन्द्रः रायः दानार्हस्य वस्वः यमुनो वासकस्य धनस्य

ईशते ईष्टे स्वामी भवति । ॥ “तिङां तिङो भवन्ति” इत्येकवचनस्थाने बहुवचनम् ॥ किं च वृषभस्य वर्षकस्य शुष्मिणः बलवतः तस्येत तस्यैवेन्द्रस्य संवन्धिनः इमे प्रसिद्धाः सप्त सिन्धवः स्पन्दनशीलाः “इमं मे गङ्गे” [ऋ० १०, ७५, ५] इतिमन्त्रोक्ता गङ्गाद्याः सप्त सिन्धवः प्रवणे अवनते देशे वयो वर्धन्ति अनं समर्धयन्ति । ॥ वृधु वृद्धौ । णिच् । “इन्द्रस्युभयथा” इत्यार्धधातुकसंज्ञायां णिलोपः ॥

चतुर्थी ॥

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदुन्सोमास इन्द्रं मन्दिनश्चमूपदः ।

मैषामनीकं शर्वसा दविद्युतद् विदत् स्वर्गमनवे ज्योतिरार्यम् ॥ ४ ॥

वयः । न । वृक्षम् । सुपलाशम् । आ । असदुन् । सोमासः । इन्द्रम् ।

मन्दिनः । चमूऽसदः ।

प्र । एषाम् । अनीकम् । शर्वसा । दविद्युतत् । विदत् । स्वर्गः । मनवे ।

ज्योतिः । आर्यम् ॥ ४ ॥

वयो न वृक्षम् यथा वयः पक्षिणः सुपलाशम् शोभनपर्णोपेतं पल्लवितं वृक्षम् आसीदन्ति तद्वद् मन्दिनः मदकराः चमूपदः चम्बोरधिषवणफलकयोरवस्थिताः सोमासः सोमा इन्द्रम् आसदन् । एषां सोमानाम् अनीकम् समूहो मुखं वा [शर्वसा] दविद्युतत् द्योतते । ॥ “दाधर्ति दधर्ति” इत्यादिना बहुगन्ताद् द्युतेः शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावः अभ्यासस्य अर्त्वं विगागमश्च निपात्यते । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इत्याद्युदात्तः ॥ किं च तद् अनीकं स्वः आदित्याख्यम् आर्यम् अर्यम् अरणीयम् अभिगमनीयं ज्योतिः मनवे मनुष्याय मनुष्याणां प्रकाशाय विदत् अविदत् । मायच्छद् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

कृतं न श्रमी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मथवा सूर्यं जयत् ।

न । घ । त्वद्रिक् । अयं । वेति । मे । मनः । ते इति । इत् । कामम् । पु-
रुऽहूत । शिश्रय ।
राजाऽइव । दस् । नि । सद्दः । अधि । वर्हिषि । अस्मिन् । सु । सोमे ।
अवऽपानम् । अस्तु । ते ॥ २ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र त्वद्रिक् त्वां गच्छत मे मम मनः न
घ न खलु अप वेति अपगच्छति कदाचिदपि त्वत्तो नापसरति किं तु
ते इत् त्वयेव कामम् अभिलाषं शिश्रय अयति आश्रयति । ॥ अश्रिञ्
सेवायाम् । छान्दसे लिटि “णलुप्तमो घा” इति वृद्ध्यभावे रूपम् ॥ य-
स्माद् एवं तस्मात् हे दस् शत्रूणाम् उपहृषयितः दर्शनीय या इन्द्र
त्वं राजेव यथा राजा सिंहासने निषीदति एवम् अधि वर्हिषि । ॥ अ-
धिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ आस्तीर्णे दमे नि षदः निषीद । नि-
षीदतेऽत्र को लाभ इति उच्यते । अस्मिन् सोमे सोमयागे संस्कृते वा
सोमे ते तव अवपानम् अवनतं पानम् अस्तु भवतु ॥

तृतीया ॥

विपूवृदिन्द्रो अमतेरुत क्षुधः स इद्रायो मघवा वस्व ईशते ।

तस्येदिमे मघवे सप्त सिन्धवो वयो वर्धन्ति वृषभस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

विपुऽवृत् । इन्द्रः । अमतेः । उत । क्षुधः । सः । इत् । रायः । मघवा ।
वस्वः । ईशते ।

तस्य । इत् । दमे । मघवे । सप्त । सिन्धवः । वयः । वर्धन्ति । वृषभस्य ।
शुष्मिणः ॥ ३ ॥

इन्द्रो देवः अस्माकम् अमतेः दारिद्र्यस्य शून्याया मतेर्वा विपूवृत्
विषग् वर्तयिता मघ्यावयिता भवतु । ॥ विपुशब्दोपपदाद् वर्ततेः
फिप् ॥ उत अपि च इन्द्रः क्षुधः वृषभस्या विपूवृद् भवतु । स-
न्त्यन्तेषु देवेषु इन्द्र एव कथं प्रार्थ्यत इति तत्राह । स इत् स एव म-
घवा धनवान् इन्द्रः रायः दानार्हस्य वस्वः वसुनो वासकस्य धनस्य

ईशते ईष्टे स्वामी भवति । ॥ “तिङां तिङो भवन्ति” इत्येकवचनस्थाने बहुवचनम् ॥ किं च वृषभस्य वर्षकस्य शुष्मिणः बलवतः तस्येत् तस्यैवेन्द्रस्य संबन्धिनः इमे प्रसिद्धाः सप्त सिन्धवः स्यन्दनशीलाः “इमं मे गङ्गे” [च० १०, ७५, ५] इतिमन्त्रोक्ता गङ्गाद्याः सप्त सिन्धवः प्रवणे अवनते देशे वयो वर्धन्ति अन्नं समर्धयन्ति । ॥ वृधु वृद्धौ । णिच् । “छन्दस्युभयथा” इत्यार्धधातुकसंज्ञायां णिलोपः ॥

चतुर्थी ॥

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्तोमास इन्द्रं मन्दिनश्चमूषदः ।

मैषामनीकं शर्वसा दर्विद्युतद् विदत् स्वर्गमनवे ज्योतिरार्यम् ॥ ४ ॥

वयः । न । वृक्षम् । सुपलाशम् । आ । असदन् । सोमासः । इन्द्रम् ।

मन्दिनः । चमूषदः ।

प्र । एषाम् । अनीकम् । शर्वसा । दर्विद्युतत् । विदत् । स्वः । मनवे ।

ज्योतिः । आर्यम् ॥ ४ ॥

वयो न वृक्षम् यथा वयः पक्षिणः सुपलाशम् शोभनपर्णोपेतं पल्लवितं वृक्षम् आसीदन्ति तद्वद् मन्दिनः मदकराः चमूषदः चम्बोरधिपवणफलकयोरषस्थिताः सोमासः सोमा इन्द्रम् आसदन् । एषां सोमानाम् अनीकम् समूहो मुखं वा [शर्वसा] दर्विद्युतत् द्योतते । ॥ “दार्धर्ति दर्वर्ति” इत्यादिना यङुगन्ताद् द्युतिः शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणभासः अभ्यासस्य अन्नं विगागमश्च निपात्यते । “अग्न्यस्तानाम् आदिः” इत्याद्युदात्तः ॥ किं च तद् अनीकं स्वः आदित्याख्यम् आर्यम् अर्यम् अरणीयम् अभिगमनीयं ज्योतिः मनवे मनुष्याय मनुष्याणां प्रकाशाय विदत् अविदत् । प्रायच्छद् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

कृतं न भूमी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मपवा सूर्यं अयत् ।

1 BR 2 for 1 We with KR B C D E S V Dc

1 S' om वृक्षम्

वर्धने दृष्टान्तः यवं न वृष्टिरिति । वृष्टिः । वर्षतीति वृष्टिर्मेघः । स यथा दिव्येन दिवि भवेन दानुना उदकदानेन वृष्टिरेव वा दिव्येन स्वकीयेन दानेन यवं न यवमिव तं यथा वर्धयति तद्वत् ॥

अष्टमी ॥

वृषा न क्रुद्धः पतयद् रजःस्वा यो अर्यपत्नीरकृणोद्दिमा अपः ।

स सुन्वते मघवा जीरदानवेर्विन्दज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥ ८ ॥

वृषा । न । क्रुद्धः । पतयत् । रजःसु । आ । यः । अर्यपत्नीः । अकृणोत् ।

इमाः । अपः ।

सः । सुन्वते । मघवा । जीरदानवे । अविन्दत् । ज्योतिः । मनवे । हविष्मते ॥ ८ ॥

य इन्द्रः अर्यपत्नीः अर्येण अभिगन्ता आदित्येन पालिता इमाः प्रसिद्धा अपः उदकानि अकृणोत् करोति भूमिष्ठानि करोति स इन्द्रो वृषा न क्रुद्धः यथा क्रुद्धः क्रोधेन अन्धीभूतो वृषा वृषभः सर्वतः पतति गच्छति स्वप्रतिमहं वृषभं पराभवितुम् एवं ॥ इन्द्रो रजःसु लोकेषु आ सर्वतः पतयत् पतति गच्छति । मेघं दारयितुम् इति शेषः । अनन्तरं मघवा धनवान् इन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते जीरदानवे दिप्रदानाय शीघ्रं हविः प्रयच्छते हविष्मते हविर्भिः सोमादिभिस्तद्वत् मनवे मननयते यजमानाय ज्योतिः प्रकाशकं तेजः अविन्दत् अलभत प्रायच्छत् प्रयच्छति ॥

नवमी ॥

उज्जायतां परशुज्योतिषा सह भूया ऋतस्य सुदुषा पुराणवत् ।

वि रोचतामरूपो भानुना शुचिः स्वर्णं शुक्रं शुशुचीत् सत्यतिः ॥ ९ ॥

उत् । जायताम् । परशुः । ज्योतिषा । सह । भूयाः । ऋतस्य । सुदुषा ।

पुराणवत् ।

वि । रोचताम् । अरुषः । भानुना । शुचिः । स्वः । न । शुक्लम् । शुशु-
चीत् । सत्तत्पतिः ॥ ९ ॥

परशुः इन्द्रस्य वज्रः ज्योतिषा स्वतेजसा [सह] उज्जायताम् ऊर्ध्वं
प्रादुर्भवतु मेघविदारणार्थम् । किं च ऋतस्य उदकस्य संवन्धिनी सुदुषा
सुष्ठु दोहयित्री माध्यमिका वाक् । ॥ “दुहः कव्यश्च” इति कप् ।
हकारस्य यकारः ॥ पुराणवात् पूर्वं यथा इदानीमपि एवं भूयाः
भूयात् । ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ किं च अरुषः आरोचमानो भा-
नुना स्वतेजसा शुचिः प्रज्वलन् वि रोचताम् प्रकाशताम् । उक्तमेवार्थं
सदृष्टान्तं पुनराह । स्वर्णं शुक्लम् स्वः आदित्यः स यथा शुक्लम् तीक्ष्णं तेजः
प्रकाशयति । तेजसा स्वयं दीप्यत इत्यर्थः । एवं सत्पतिः सतां पालक
इन्द्रः शुशुचीत् अत्यन्तं दीप्यताम् । ॥ शुच शोके । व्यत्ययेन आ-
त्मनेपदम् । लिङि “बहुलं छन्दसि” इति शपः श्रुः । सीमुडादिः ॥

दशमी ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।
वयम् । राजभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र वयं धौषेयाः सुहृत्स्या यजमानास्त्वया-
नुगृहीताः सन्तो गोभिः त्वया दक्षाभिः दुरेवाम् दुष्टगमनाम् अमतिम्
दारिद्र्यं तरेम निस्तरेम । किं च यवेन । उपलक्षणम् एतत् । त्वया
दक्षैर्यववीक्षादिभिः विश्वाम् सर्वां पुत्रभृत्यादिविषयां क्षुधम् अशनेच्छाम् ।
तरेमेति शेषः । किं च प्रथमाः तवानुग्रहेण समानानां मध्ये मुख्यभूता
वयं राजभिः क्षत्रियैर्भूपालैर्धनानि बहूनि । लभेमहीति शेषः । एषु सं-
यत्नेषु सत्सु अस्माकेन अस्मात्संवन्धिना । ॥ संवन्धार्थे अणि विहिते
“तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ” इति [अस्माकादेशः] । वृद्ध्यभावश्छा-
न्दसः ॥ वृजनेन चलेन जयेम । शत्रून् इति शेषः ॥

एकादशी ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुत्तरेस्मादधरादधायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरेस्मात् । अधरात् ।

अधायोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः ।

कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिर्देवः पश्चात् पश्चिमदेशाद् आगच्छतः अधायोः अघं पापं परेषाम् इच्छतो हिंसकात् । ॥ “छन्दसि परेच्छायाम्” इति क्यच् प्रत्ययः । “क्याच्छन्दसि” इति उग्रप्रत्ययः । “अधायस्यात्” इति आ-त्त्वम् । प्रत्ययस्वरः ॥ तस्माद् नः अस्मान् परि पातु सर्वतो रक्षतु । उत अपि च उत्तरेस्माद् अधराच्च देशाद् आगच्छतः अधायोः नः अस्मान् परि पातु । एवम् इन्द्रोपि देवः पुरस्ताद् आगच्छतः अधायोः परि पातु । मध्यतः मध्यमाद् देशादप्यागच्छतः परि पातु । एवं सर्वतो रक्षां कृत्वा सखा मित्रभूत इन्द्रः सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः अस्मभ्यं वरिवः । धननामैतात् । धनं कृणोतु करोतु प्रयच्छतु । हविःप्रदानवरम-दानाभ्यां परस्परं सखिभावो द्रष्टव्यः ॥

द्वादशी ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रं स्वस्वो दिव्यस्वेषाये उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १२ ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । स्वस्वः । दिव्यस्य । ईशाये इति । उत । पार्थिवस्य ।

धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चिद्य । युवम् । पात । स्वस्तिभिः । स-

दा । नः ॥ १२ ॥

हे बृहस्पते त्वं च इन्द्रश्च युवम् युवाम् । ॥ “प्रथमायाश्च द्वि-

चने भाषायाम्” इति विहितम् आत्वं छन्दसि न भवति ॥ दि-
व्यस्य दिवि भवस्य वस्वः वसुनः ईशाथे स्वामिनौ भवथः । उत अपि-
च पार्थिवस्य पृथिवीसंवन्धिनो वस्व ईशाथे । यस्माद् एवं तस्मात् स्तु-
वते स्तोत्रं कुर्वते कीरये स्तोत्रे मह्यम् । चिद् इति पूरणः । रयिम् धनं
धत्तम् प्रयच्छतम् । गतम् अन्यत् ॥

द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

[इति] विंशे काण्डे द्वितीयोनुवाकः ॥

तृतीयेनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र आद्यानि चत्वारि सूक्तानि अ-
तिरात्रे क्तौ प्रथमपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तानि । चतुर्थ-
सूक्तस्य अन्तिमा “य उहचीन्द्र” इत्येषा परिधानीया । “अतिरात्रेहोरा-
त्रादिभ्यः” इति प्रक्रम्य सूत्रितं वैताने । “वयमु त्वा तदिदर्शाः[१]
“वयमिन्द्र त्वायवः[४] इति स्तोत्रियानुरूपौ । ऊर्ध्वं सर्वत्र त्रीणि सूक्तानि ।
“अन्यं पच्छः पर्यासः । य उहचि[२०.२१.११] इति परिधानीया ।
“अप्सु धूतस्य[२०.३३.१] इति याज्या” । इति [वै० ४.२] ॥

स्तोत्रियानुरूपाणां शंसनप्रकारस्तत्रैव उक्तः । “स्तोत्रियानुरूपयोः प्र-
थमे पर्याये प्रथमानि पदानि पुनरादायम् अर्धर्चशस्यवच्छंसति । मध्यमे
“पर्याये मध्यमानि । उत्तमे उत्तमानि” इति [वै० ४.२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

वयमु त्वा तदिदर्शा इन्द्र त्वायन्तः सखायः ।

कण्वा उख्येभिर्जरन्ते ॥ १ ॥

वयम् । ऊं इति । त्वा । तदिद्दर्शाः । इन्द्र । त्वायन्तः । सखायः ।

कण्वाः । उख्येभिः । जरन्ते ॥ १ ॥

हे इन्द्र तदिदर्शाः तदेव स्तोत्रम् अर्थः प्रयोजनं येषां ते तदिदर्शाः
त्वायन्तः त्वाम् आत्मन इच्छन्तो वयं सखायः तव सखिभूताः । अथ-

1 S' विशति° for विंशे. ■ S' सूक्तानि शंसं for सूक्तानि । मन्त्र्यं. We with the *Vaidika*,
2 S' पुनरादाय अर्धर्चशः शंसति. We with the *Pastdua*.

वा त्वां यन्तः सखायो वयं कण्वाः तदिदर्याः तदेकप्रयोजनाः । जरन्त
इत्यभिधानात् स्तुत्येकप्रयोजनत्वं गम्यते ॥ अथ परोक्षवद् आह । क-
ण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयः कर्णतिः शब्दार्थः । १ अशूमुषीत्या-
दिना [३०१.१४९] कन् प्रत्ययः । निच्चाद् आद्युदात्तः । “कण्वादिभ्यो
गोत्रे” इति अण् । तस्य बहुषु लुक् । स एव स्वरः ॥ उक्थेभिः
उक्थैः । उज्यन्त इत्युस्थानि स्तोत्राणि । तैर्जरन्ते स्तुवन्ति । २ ज-
रतिर्नैरुक्तो धातुः स्तुत्यर्थे वर्तते ॥

द्वितीया ॥

न धेमन्पदा पपन् वञ्चिन्नपसो नविष्टौ ।

तवेदु स्तोमं चिकेत ॥ २ ॥

न । घ । ईम् । अन्यत् । आ । पपन् । वञ्चिन् । अपसः । नविष्टौ ।

तव । इत् । ऊं इति । स्तोमम् । चिकेत ॥ २ ॥

हे वञ्चिन् वञ्चयन्निन्द्र अपसः कर्मणो यागात्मनो नविष्टौ नवनस्य
स्तुतेरेषणार्थां सत्यां नवायाम् इष्टौ वा नूतने यागे कर्तव्ये सति । १ श-
कन्धादित्वात् पररूपत्वम् ॥ ईम् इदानीम् अन्यत् तद्विवक्षाद् अ-
परम् अन्यदेवताविषयं स्तोत्रं न घ नैव आ पपन अभिष्टौमि । २ प-
नतेः स्तुतिकर्मणः उत्तमे णलि रूपम् ॥ किं तु तवेदु तवैव
स्तोमम् स्तोत्रं चिकेत जानामि ॥

तृतीया ॥

इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्नाय स्पृहयन्ति ।

यन्ति प्रमादमर्तन्द्राः ॥ ३ ॥

इच्छन्ति । देवाः । सुन्वन्तम् । न । स्वप्नाय । स्पृहयन्ति ।

यन्ति । प्रमादम् । अर्तन्द्राः ॥ ३ ॥

देवाः इन्द्राद्याः सुन्वन्तम् सोमाभिषयं कुर्वन्तं यजमानम् इच्छन्ति २-

1 S' कणशब्दार्थः. 2 S' स्तुतेरेषणार्थः.

क्षितुम् इच्छां कुर्वन्ति । स्वप्नाय । स्वप्नशब्देन अनादरो लक्ष्यते । तद्विषया-
नादराय न स्पृहयन्ति नेच्छन्ति । औदासीन्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः । ॥ “स्पृ-
हेरीप्सितः” इति कर्मणि चतुर्थी ॥ किं तु प्रमादम् प्रकर्षेण माद-
यितारं [तं] तस्य मदकरं सोमं वा उद्दिश्य अतन्द्राः अनलसाः सन्तो
यन्ति गच्छन्त्येव । ॥ स्पृहयन्तीति । स्पृह ईप्सायाम् । चुरादिरदन्तः ॥

चतुर्थी ॥

वयमिन्द्र त्वायवोभि प्र णोनुमो वृषन् ।

विद्धी त्वं नो वसो ॥ ४ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । अभि । प्र । णोनुमः । वृषन् ।

विद्धि । तु । अस्य । नः । वसो इति ॥ ४ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षक इन्द्र त्वायवः त्वाम् इच्छन्तो वयम् । ॥ “सुप
आत्मनः क्वच्” । “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति त्वादेशः । कृदन्तत्वात्
प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो लुक् । “क्वाच्छन्दसि” इति उभ्रत्ययः । प्रत्य-
यस्वरेण मध्योदात्तः ॥ अभि प्र णोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण
सुमः । तु अपि च हे वसो वासक इन्द्र त्वमपि नः अस्मदीयम्
अस्य एतत् स्तोत्रं विद्धि कामय ॥

षष्ठमी ॥

मा नो निदे च वक्तव्यो रन्धीररावणे ।

ते अपि क्रतुर्मम ॥ ५ ॥

मा । नः । निदे । च । वक्तवे । अर्यः । रन्धीः । अरावणे ।

ते इति । अपि । क्रतुः । मम ॥ ५ ॥

[अर्यः स्वामी त्वम्] हे इन्द्र नः अस्मान् निदे च निन्दकाय च
मा रन्धीः वशं मा नैषीः । ॥ रघेलुङि सिचि “इट ईटि” [इति
सिजलोपे] “रघिजभोरचि” इति नुमि कृते “न माह्वोगे” इत्यह-
भावे रूपम् ॥ वक्तवे च परुषभाषिणे च मा रन्धीः । अरावणे

अदाने शत्रवे मा रन्धीः । अपि अपि च मम क्रतुः मदीयः सं-
कल्पः स्तुतिलक्षणं कर्म वा ते त्वयि । यत एवम् अतो निन्दकादि-
भ्योऽस्मान् मा रन्धीरिति संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

त्वं वर्मासि सप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् ।

त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥

त्वम् । वर्म । असि । सप्रथः । पुरोऽयोधः । च । वृत्रहन् ।

त्वया । प्रति । ब्रुवे । युजा ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र सप्रथः सर्वतः पृथुः सर्वत्र महान् पु-
रोयोधश्च संग्रामे अग्रतो योद्धा त्वं मम वर्मासि कवचं भवसि । श-
त्रुभिर्मुक्तानाम् इष्वादीनां पुरत एव निवारणाद् वर्मत्वव्यपदेशः । ता-
दृशेन युजा सहायभूतेन त्वया प्रति ब्रुवे शत्रून् प्रति ब्रवीमि भार्तस्या-
मि । प्रतिहन्तीत्यर्थः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“वार्त्रहत्याय शवसे” इति सूक्तस्य अतिरात्रे प्रथमपर्याये ब्राह्मणा-
च्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

वार्त्रहत्याय शवसे पृतनापाह्वाय च ।

इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्त्रहत्याय । शवसे । पृतनाऽस्तह्वाय । च ।

इन्द्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्त्रहत्याय वृत्रहनननिमित्ताय । ॥ “तस्येदम्” इति अण् द्रष्ट-
व्यः । वृत्रघ्नः कर्म इत्यर्थे वा ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । जित्वाद् आद्यु-
दात्तः ॥ शवसे बलाय अपि च पृतनापाह्वाय परकीयसेनाभिभ-
वाय । ॥ पह् अभिभवे इत्यस्माद् भावे “शकिसहोश्च” इति यत् ।

संहितायां “सहेः शृतनर्ताभ्यां च” इति शत्वम् । छान्दसो दीर्घः ॥ त-
दर्थं त्वा त्वास्मात् आवर्तयामसि आवर्तयामः । अस्मदभिमुखं कुर्मः ॥

द्वितीया ॥

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो ।

इन्द्रं कृण्वन्तु वापतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्रं । कृण्वन्तु । वापतः ॥ २ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मेन्द्र ते तव मनः वापतः यज्ञनिर्वाहका ऋत्विजः
सु सुष्ठु अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं कृण्वन्तु । ॥ “विभाषाऽच्चेरदिकृत्त्रि-
याम्” इति खप्रत्ययः । खस्य ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ उत अपि
च ते चक्षुः तव दृष्टिमपि अस्मदभिमुखास् अस्मासु कृपावर्ती कुर्वन्तु ॥

तृतीया ॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीभिरीमहे ।

इन्द्राभिमातिपाशे ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीःभिः । ईमहे ।

इन्द्रं । अभिमातिऽस्तर्षे ॥ ३ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मेन्द्र अभिमातिपाशे । अभिमातयः शत्रवः । तेषां
सहनयोग्ये संग्रामे । अथ वा अभिमातिः पाप्मा । “पाप्मा वा अभि-
मातिः” इति श्रुतेः [तै० सं० २, १, ३, ५] । तस्य सहनयोग्ये पापक्षय-
निमित्तभूते कर्मणि ते तव नामानि सहस्राद्यः पुरंदरादिरूपाणि । अथ
वा नमनीयानि वृत्रवधादिकर्माणि विश्वाभिः सर्वाभिः गीर्भिः स्तुतिल-
क्षणाभिर्याभिः ईमहे याचामहे संकीर्तयामः । ॥ ई गतौ । व्यत्य-
येन आत्मनेपदम् । अदादित्वात् शपो लुक् ॥

चतुर्थी ॥

पुरुष्टुतस्य धामभिः श्रुतेन महयामसि ।

इन्द्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामिभिः । शतेन । महयामसि ।

इन्द्रस्य । चर्षणिधृतः ॥ ४ ॥

पुरुष्टुतस्य पुरुभिर्वहुभिः स्तोत्रभिः स्तुतस्य । ॥ “स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि” इति पाठम् ॥ शतेन शतसंख्याकैः धामभिः तेजोभिः । युक्तस्येति शेषः । यद्वा । ॥ षष्ठ्यर्थे तृतीया ॥ धाम्नां स्थानानां शतेन युक्तस्य । असंख्यातस्थानवत् इत्यर्थः । चर्षणीधृतः । चर्षणयो मनुष्याः । तान् धारयति रक्षतीति चर्षणीधृत । तस्य उक्तलक्षणस्येन्द्रस्य । उक्तलक्षणम् इन्द्रम् इत्यर्थः । महयामसि महयामः पूजयामः स्तुमः । यद्वा शतेन शतसंख्याकेन स्तोत्रेण उक्तलक्षणम् इन्द्रं महयामसीति योज्यम् ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे पुरुहूतमुपं व्रुवे ।

भरेषु वाजसातये ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । पुरुहूतम् । उपं । व्रुवे ।

भरेषु । वाजसातये ॥ ५ ॥

पुरुहूतम् बहुभिर्यजमानैराहूतं संग्रामे वा स्वस्वजयार्थं बहुभिराहूतम् इन्द्रं वृत्राय । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः सम्प्रदानत्वम् ॥ वृत्रनामानम् असुरं पापं वेत्यर्थः । हन्तवे हन्तुम् । ॥ “तुभ्ये” तवेन प्रत्ययः । निन्स्वरः ॥ किं च भरेषु । संग्रामनामैतत् । संग्रामेषु वाजसातये । वाजः अक्षम् । “अक्षं वै वाजः” इति श्रुतेः [तै० सं० ५, ४, ६, ६] । अक्षलाभाय । शत्रुजयम् अन्तरेण तदीयस्यान्तस्य लाभाभावात् तज्जयायेत्युक्तम् भवति । उक्तलक्षणोभयविधप्रयोजनाय इन्द्रम् उप व्रुवे उपेत्य स्तौमि ॥

षष्ठी ॥

वाजेषु सासहिर्भव त्वामीमहे शतक्रतो ।

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । ससहिः । भव । त्वाम् । ईमहे । शतक्रतो इति शतक्रतो ।

इन्द्रं । वृत्राय । हन्तवे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं वाजेषु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणाम् अभिभविता भव । ॥ सहेर्यङन्तात् किप्रत्ययः ॥ तदर्थम् हे शतक्रतो बहुकर्मैन्द्र त्वाम् ईमहे याचामहे ॥ अथ परोक्षवादः । किं च ईन्द्रं देवं वृत्राय हन्तवे वृत्रम् असुरं पापं वा हन्तुम् । स्वामीति शेषः । अथ वा इन्द्रशब्दो यौगिकोत्र द्रष्टव्यः । इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं त्वा वृत्राय हन्तवे ईमहे इति संबन्धः ॥

सप्तमी ॥

द्युन्नेषु पृतनाज्ये पृतनूर्ध्वं अयःसु च ।

इन्द्र साध्वाभिमातिषु ॥ ७ ॥

द्युन्नेषु । पृतनाज्ये । पृतनूर्ध्वं । अयःसु । च ।

इन्द्रं । साध्वं । अभिऽमातिषु ॥ ७ ॥

हे इन्द्र पृतनाज्ये । संग्रामनामैतत् । पृतनानाम् अजनं जयो वाऽनेति तद्व्युत्पत्तिः । संग्रामे । ॥ पृतनाशब्दोपपदाद् अजतेर्जयतेर्वा “अङ्ग्यादयश्च” [उ० ४. १११] इति यक् प्रत्ययः । अजंतिपक्षे “वा यति” इति वीभावविकल्पः । जयतेस्तु टिलोपो निपातनात् ॥ द्युन्नेषु द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तव्येषु पृतनूर्ध्वं पृतनासु तर्तव्यासु च । ॥ पृतनाशब्दस्य सौ परतो “भांसृत्पूनाम् उपसंख्यानम्” इति पृदादेशः । जित्वरा संभ्रमे इति संपदादिलक्षणः क्तिप् । “ज्वरत्वरं” इत्यादिना ऊढ् । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ तथा अयःसु च । अजनामैतत् । ॥ अय इत्यचनाम् अयत इति संत इति निरुक्तम् [नि० १०. ३] ॥ अन्नेषु च लब्धव्येषु एवम् अभिमातिषु

1 S' तमर्थः. 2 S' त्वा त्वाम्. 3 So Sāyana's text too. 4 S' omits वा. 5 S' अजते-
र्यजतेर्वा. 6 S' यत्. 7 S' जयति. 8 So S'.

शत्रुषु पापेषु वा । हन्तव्येऽपि शेषः । एतेषु फलेषु निमित्तभूतेषु सा-
क्ष्य अस्मान् सचस्व अनुसर । ऋषंह अभिभवे । लोटि “बहुलं
छन्दसि” इति शपो लुक् । कुत्वपत्ते । दीर्घश्छान्दसः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“शुप्तिन्तमं न ऊतये” इति सूक्तस्य अतिरात्रे व्याख्याच्छंसिनः प्र-
थमपर्यायशब्दे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

शुप्तिन्तमं न ऊतये शुप्तिर्न पाहि जागृविम् ।

इन्द्र सोमं शतक्रतो ॥ १ ॥

शुप्तिन्तमम् । नः । ऊतये । शुप्तिर्नम् । पाहि । जागृविम् ।

इन्द्र । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ १ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मेन्द्र नः अस्माकं संबन्धिनं शुप्तिन्तमम् अतिशयेन
बलवन्तम् । ऋ “नाद् घस्य” इति नुडागमः ॥ शुप्तिर्नम्
द्योतनवन्तं जागृविम् जागरणशीलं स्वप्ननिवारकम् । न हि सोमं पी-
तवतः स्वप्नप्रसङ्गोक्तिः अस्वप्नत्वसाधनत्वात् तस्य । उक्तमहिमोपेतं सोमम्
ऊतये अस्माकं रक्षणाय पाहि पिव ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु ।

इन्द्र तानि त आ वृणे ॥ २ ॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चसु ।

इन्द्र । तानि । ते । आ । वृणे ॥ २ ॥

हे शतक्रतो हे इन्द्र ते तव संबन्धीनि यानि प्रसिद्धानि इन्द्रियाणि
इन्द्रसृष्टानि इन्द्रदत्तानि वा वीर्याणि दर्शनश्रवणादिलक्षणानि पञ्चसु जनेषु
देवमनुष्यपित्रसुररक्षःसु निषादपञ्चमेषु चतुर्षु वर्णेषु वा विद्यन्ते [ते] तव

1 So S, disagreeing with the explanation based upon पञ्च सप्तधाये. Stryer was
probably thinking of his explanation of the word in *Rig* III 37 7 2 S सचधि

स्वभूतानि तानि आ वृणे संभजेय । ऋवृह् संभक्तौ इत्यस्य लटि
रूपम् ॥

तृतीया ॥

अगन्निन्द्र अर्वो वृहद् शुभ्रं दधिष्व दुष्टरम् ।

उत् ते शुष्मं तिरामसि ॥ ३ ॥

अगन् । इन्द्र । अर्वः । वृहत् । शुभ्रम् । दधिष्व । दुष्टरम् ।

उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र तव संबन्धि वृहत् महत् प्रभूतं अर्वः अन्नम् अगन् अ-
स्मान् गच्छतु । यद्वा उक्तरूपं सोमलक्षणम् अन्नं त्वाम् अगन् प्रा-
प्नोत् । ऋगमेर्लङि “बहुलं छन्दसि” इति शपो लुक् । “हल्-
ङ्गा०” इत्यादिना तिलोपः । “भो नो धातोः” इति मकारस्य न-
कारः । अडागमः । स्वरः ॥ त्वं च दुष्टरम् शत्रुभिस्त्वरीतुम्
अयोग्यं शुभ्रम् द्योतमानं यशो द्रविणं [वा] दधिष्व अस्मासु स्थापय ।
वयं तु ते शुष्मम् वलम् उत् तिरामसि सोमेन स्त्रोत्रेण च वर्धया-
मः । ऋवृ सवनतरणयोः । लटि व्यत्ययेन शः । “ऋत् इक्षातोः”
इति इत्थम् । “इदन्तो मसिः” ॥

चतुर्थी ॥

अर्वावर्तो न आ गृह्यो शक् परावतः ।

उ लोको यस्ते अद्रिष्व इन्द्रेह तत् आ गहि ॥ ४ ॥

अर्वावर्तः । नः । आ । गृहि । अथो इति । शक् । परावर्तः ।

ऊ इति । लोकः । यः । ते । अद्रिष्व । इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥ ४ ॥

हे शक् यलवन्निन्द्र अर्वावर्तः अर्वाचीनात् समीपाद् देशाद् अथो अ-
पि च परावर्तः अतिदूराद् देशात् । ऋ “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे”
इति वतिः । प्रत्ययस्वरः ॥ नः अस्मान् अभिलक्ष्य आ गहि
आगच्छ । उ इति वाक्यालंकारे । अद्रिष्वः । अति भक्षयति शत्रून् इति

अद्रिर्वज्रः । आहणातीति वा । तडन् ते तव यो लोकः उत्तमो लो-
कोस्ति हे इन्द्र ततस्तस्मादपि लोकाद् इह अस्मिन् देवयजने देशे सो-
मपानार्थम् आ गहि आगच्छ । ॥ गम्हृ सृषू गतौ । “बहुलं
छन्दसि” इति शपो लुक् । सेहिरादेशः । हेरपिच्चाद् डिङ्भावेन “अ-
नुदाहोपदेशः” इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रो अङ्ग महद्भयमभी षदप चुच्यवत् ।

स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् ।

सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥ ५ ॥

अङ्गेति आत्मानम् ऋत्विजं वा अभिमुखीकृत्य ब्रूते । इन्द्रो देवः
अस्माकम् उत्पन्नं महत् प्रभूतम् अन्यैः परिहर्तुम् अशक्यं भयम् अभी
षत् अभिभवति परिहरति । ॥ अभिपूर्वात् सदेर्लङ् । बहुलवचनाद्
अङ्भावाः । “इतश्च” लोपः । संयोगान्तलोपः । “सदिरमतेः” इति
षत्वम् । “निपातस्य च” इति दीर्घः ॥ किं भयस्य अभिभवमा-
घम् नेत्याह अप चुच्यवद् इति । भयम् अपच्यावधति अस्मत्तः पृष-
कृत्य घूरतोपसारयति । ईहशः सामर्थ्यस्य संभावनाम् आह । स हि
स खल्विन्द्रः स्थिरः स्वयम् अन्येन न ज्याय्यः विचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा ।
भयकृतः प्रच्छन्नान् प्रकाशांश्च रक्षणीयान् अस्मांश्च जानातीत्यर्थः । ॥ अ-
प चुच्यवद् इति । च्युह् पुह् गतौ इत्यस्मात् लुङि णिलोपे उपधाह-
स्वत्वे “स्रवतिशृणोति” इत्यादिना अभ्यासस्य विकल्पेन इत्वम् । “ब-
हुलं छन्दसि” इति अङ्भावः ॥

षष्ठी ॥

इन्द्रंश्च मूर्लयाति नो न नः पश्चादुचं नंशत् ।

१ B̄B̄C̄R̄C̄. मृलयाति K̄R̄V̄D̄c मृलयाति. We with D̄ĒS̄P̄P̄J̄C̄

1 S̄ पदिध्यति. 2 S̄ doubtful between २ and २.

भद्रं भवति नः पुरः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । च । मृलयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अघम् । नशत् ।

भद्रम् । भवति । नः । पुरः ॥ ६ ॥

इन्द्रश्च । च शब्दश्चेदर्थे । अस्माभिः शरणं गन्तव्यो देवः इन्द्रश्चेत् परमैश्वर्यगुणविशिष्टः सर्वभूतस्य रक्षकश्चेद् नः अस्मान् मृलयाति सुख-
यतु । ॥ मृडयतेर्लेटि आटि कृते रूपम् ॥ । स तादृशश्चेत् [प-
श्चात् पृष्ठतो] नः अस्मान् अघम् दुःखं न नशत् न प्राप्नोतु । ॥ न-
शेलेद् ॥ । किं च नः अस्माकं पुरः पुरस्ताद् भद्रम् मङ्गलं च
भवति भवतु । ॥ भवतेलेद् ॥

सप्तमी ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं कर्त ।

जेता शत्रून् विचर्षणिः ॥ ७ ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । कर्त ।

जेता । शत्रून् । विचर्षणिः ॥ ७ ॥

स इन्द्रः सर्वाभ्य आशाभ्यस्परि । ॥ परीति पञ्चमीद्योतकः ॥ । दि-
ग्भ्यो विदिग्भ्यः उपर्यधोदिग्भ्यां च अस्माकम् अभयम् भयराहित्यं क्षेमं
कर्त करोतु । सकलदिग्गतभयपरिहारसामर्थ्यं तस्य संभावयति । स
इन्द्रः शत्रून् जेता सर्वास्तपि दिक्षु अस्माकं ये भयकारिणः शत्रवः सन्ति
तेषां सर्वेषाम् अभिभविता विचर्षणिः तेषां विद्रष्टा च ॥

[इति] तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“न्यूप वाचम्” इति सूक्तस्य द्वाष्ट्यणाच्छंसिनः प्रथमपर्यायशब्दे वि-
नियोग उक्तः । अत्र “य उहचि” इत्येषा अन्तिमा परिधानीया ॥

तत्र प्रथमा ॥

न्यूऽपु वाचं प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सदेने विवस्वतः ।

नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविद्धुच दुष्टविद्र्विणोदेषु शस्यते ॥ १ ॥

नि । ॐ इति । सु । वाचम् । म । महे । भ्रामहे । गिरः । इन्द्राय । स-
दने । विवस्वतः ।

नु । चित् । हि । रत्नम् । ससतामऽइव । अविदत् । न । दुःस्तुतिः । द्रु-
विणुऽदेषु । शस्यते ॥ १ ॥

महे महेते । ॥ महच्छब्दस्य अच्छब्दलोपश्छान्दसः ॥ इन्द्राय
देवाय सु वाचम् शोभनां स्तुतिं नि म भ्रामहे नितरां प्रयुज्महे । उ
इति पदपूरणः । ॥ न्यूषिति । “उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोलुदा-
त्तस्य” इति स्वरितत्वम् । तच्च उदात्तपरत्वात् संहितायां कम्पते ।
“[इकः] सुञि” इति दीर्घत्वम् । “सुजः” इति षत्वम् ॥ यतो
विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सदने यज्ञगृहे इन्द्राय गिरः स्तुतयः
क्रियन्ते । हि यस्मात् स इन्द्रः नू चित् क्षिप्रमेव रत्नम् रसणीयम् अ-
सुराणां धनम् अविदत् विन्दति । तत्र दृष्टान्तः । ससतामिव यथा सस-
ताम् स्वपतां पुरुषाणां धनं चोरः क्षिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं
दानुं शक्त इति भावः । द्रुविणोदेषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु दुष्टुतिः असमी-
चीना स्तुतिः न शस्यते नामिधीयते न युज्यते वा । अतः सुवाचं म
भ्रामहे इति पूर्वेण संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरेति दुरो यवस्य वसुन इनसातिः ।

शिष्टानुरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्समिदं गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । अ॒सि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इ-
नः । पतिः ।

शिष्टानुरः । प्र॒दिवः । अकाम॑कर्शनः । सखा । सखि॑भ्यः । तम । द्रु-
दम् । गृ॒णीम॑सि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वम् अश्वस्य । ॥ आतावेकवचनम् ॥ अश्वानाम्

एतद् गजादीनामपि उपलक्षणम् । अश्वगजादिवाहनानां दुरः दाता अ-
 स्ति । ॥ हुदाब् दाने । मन्दिवाशीत्यादिना [उ० १. ३६] विधीय-
 मान उरच् प्रत्ययो बहुलवचनाद् अस्मादपि भवति । अत एव आ-
 कारलोपः ॥ तथा गोः । एतद् उपलक्षणं महिषादेः । गोम-
 हिष्यादीनां दुरोसि । तथा यवस्य । एतद् ग्रीक्षादिधान्यजातस्य उप-
 लक्षणम् । तस्य दुरोसि । एवं वसुनः धनस्य हिरण्यमणिमुक्तादिरू-
 पस्य इनः स्वामी पतिः पालकश्चास्ति । शिक्षानरः । ॥ शिक्षति-
 र्दानकर्मा ॥ शिक्षाया दानस्य नेतास्ति । यद्वा शिक्षाविषयभूता
 नरो मनुष्या यस्य स शिक्षानरः प्रदिषः प्रगता दिवो दिवसा यस्य स
 तथोक्तः । पुराण इत्यर्थः । अकामकर्शनः कामानां कर्शकः कामक-
 र्शनः स न भयतीत्यकामकर्शनः । स्वसेविनां कामवर्धक इत्यर्थः । एवं
 सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः सखिभूतेभ्य च्छतिभ्यः सखा मित्रभूतः एवं-
 महिमा य इन्द्रोस्ति तं तादृशम् इन्द्रम् इदं स्तोत्रं गृणीमसि गृणीमः
 उच्चारयामः कुर्मः । ॥ गृ शब्दे । त्रैत्यादिकः । “ष्वादीनां ह्रस्वः”
 इति ह्रस्वत्वम् । “इदन्तो मसिः” इति मस इकारः ॥

तृतीया ॥

शचीव इन्द्र पुरुकृद् द्युमत्तम् तवेदिदमभितश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । इन्द्र । पुरुकृत् । द्युमत्तम् । तव । इत् । इदम् । अभितः ।

चेकिते । वसु ।

अतः । समङ्गृभ्या । अभिभूते । आ । भर । मा । त्वायतः । जरितुः ।

कामम् । ऊनयीः ॥ ३ ॥

हे शचीवः । प्रज्ञानामैतत् । प्रज्ञानवन्निन्द्र । ॥ “मनुवसो रुः
 संवुद्धौ ह्यन्दसि” इति स्त्वम् । षाष्ठिकम् आभन्तिताद्युदात्तत्वम् ॥ हे
 इन्द्र परमैश्वर्यगुणविशिष्ट पुरुकृत् बहूनां कर्तः द्युमत्तम् दीप्तिमत्तम् । ॥ ए-
 पाम इन्द्रादीनाम् आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । न च “आभन्तितात् पूर्वम्

अविद्यमानवत्” इत्यविद्यमानवत्त्वम् । “नामन्विते समानाधिकरणे०”
इति निषेधात् ॥ । एवंमहानुभाव इन्द्र अभितः सर्वत्र यद् वसु
धनं विद्यते तद् इदं सर्वं तवेत् तवैव स्वम् । धनजातस्य सर्वस्यापि
त्वमेव स्वामीत्यर्थः । इत्थं चेकिते भृशम् अस्माभिर्ज्ञायते । ॥ कित
ज्ञाने । अस्माद् यङन्ताद् वर्तमाने लिटि “०अमन्त्रे०” इति निषेधाद् आ-
म्प्रत्ययाभावे सति लिटि आर्षधातुकत्वाद् अतोलोपपतोलोपौ ॥ । हे
अभिभूते शत्रूणाम् अभिभवितरिन्द्र [अतः] अस्मात् कारणात् संगृह्य
सर्वं धनं संगृह्य आ भर आहर अस्मभ्यं प्रयच्छ । त्वायतः त्वाम् आ-
त्मन इच्छतो जरितुः सोतुर्मम कामं मोनयीः ऊनं मा कार्षीः । पूरये-
त्यर्थः । ॥ ऊन परिहाणे । लुङि “णिथिद्रुसुभ्यः०” इति ह्येञ्चङा-
देशस्य “मोनयतिधनयति०” इत्यादिना [प्रतिषेधे] “ह्यन्तक्षण०” इति
सिचिवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ॥

चतुर्थी ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमन्ति गोभिरश्विना ।

इन्द्रेण दस्युं दुरयन्त इन्दुभिर्मुतङ्घेपसः समिवा रभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युभिः । सुमनाः । एभिः । इन्दुभिः । निरुन्धानः । अम-
न्ति । गोभिः । अश्विना ।

इन्द्रेण । दस्युम् । दुरयन्तः । इन्दुभिः । मुतङ्घेपसः । सम् । इवा । र-
भेमहि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एभिः अस्माभिर्दत्तैः द्युभिः दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः एवम् एभिः
अस्माभिर्दत्तैः इन्दुभिः सोमैश्च पीतस्त्वम् अस्माकम् अमन्ति दांरिद्रम्
गोभिर्वह्नीभिः अश्विना अश्ववता धनेन च निरुन्धानः निवर्तयन् सुमनाः
शोभनमनाः । भवेति शेषः । क्वम् इन्दुभिः अस्माभिर्दत्तैः सोमैः
पीतेन इन्द्रेण दस्युम् उपक्षपयितारं शत्रुं दुरयन्तः दारयन्तो हिंसन्तः
अत एव मुतङ्घेपसः । ॥ अत्र यौतिरमिश्रणार्थः ॥ । पृथग्भूतङ्घे-

पाः अपगतशत्रवः सन्तः इषा अन्नेन इन्द्रदत्तेन सं रभेमहि संख्या
भवेम । संगता भवेमेत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

समिन्द्र राया समिषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजेभिः । पुरुश्च-
न्द्रैः । अभिद्युभिः ।

सम् । देव्या । प्रमत्या । वीरशुष्मया । गोअग्रया । अश्ववत्या । र-
भेमहि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र राया धनेन तदीयेन सं रभेमहि संगच्छेमहि । तथा इषा
सर्वैरिष्यमाणेन अन्नेन सं रभेमहि । तथा वाजेभिः वाजैर्वलैः सं र-
भेमहि । कीदृशैः । पुरुश्चन्द्रैः पुरुषां बहूनां प्रजानाम् आह्लादकैः अ-
भिद्युभिः अमितो दीपमानैः । किं च देव्या देवस्य इन्द्रस्य संबन्धिन्या
प्रमत्या प्रकृष्टया बुद्ध्या अनुग्रहरूपया सं रभेमहि । प्रमतिं विशिनष्टि ।
वीरशुष्मया विविधम् ईरकं निवारकं शुष्म बलं यस्याः सा तादृ-
श्या । गोअग्रया गावो दातव्या अग्रे यस्यां प्रमत्यां सा तथोक्ता तादृ-
श्या । ॥ “सर्वत्र विभाषा गोः” इति प्रकृतिभावः ॥ अ-
श्वावत्या अश्वैरस्त्रभ्यं दातव्यैस्तद्वत्या । ॥ “मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियं”
इति मनुषि दीर्घत्वम् ॥ एवंमहानुभावया प्रमत्या सं रभेमहीति
संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

ते त्वा मदां अमदन् तानि वृण्व्या ते सोमांसो वृत्रहत्येषु सत्पते ।

यत् कारये दशं वृत्राण्यमृतिं वर्हिषन्ति नि सहस्राणि वर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदां । अमदन् । तानि । वृण्व्या । ते । सोमांसः । वृत्रहत्येषु ।
सत्पते ।

यत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अग्रति । बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हे सत्यते सतां पालक इन्द्र वृत्रहत्येषु वृत्राणां शत्रूणां हत्येषु हननेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ते प्रसिद्धा मदाः मदकरा आज्यपुरोडाशादयो मरुतो वा [त्वा त्वाम्] अमदन् हर्षं प्रापयन् । तथा तानि प्रसिद्धानि वृष्या वर्षकस्य तव हर्षसाधनत्वेन संबन्धीनि स्तोत्राण्यपि त्वाम् अमदन् । ते प्रसिद्धाः सोमासः सोमा अपि त्वाम् अमदन् । यत् यदा कारवे । स्तो-
तृनामैतत् । स्तोत्रे बर्हिष्मते यागवते यजमानाय दश सहस्राणि वृत्रा-
णि आवरकाणि पापानि अमिश्रान् वा अग्रति प्रतिरहितं यथा भवति
तथा नि बर्हयः न्यवधीः । तदानीम् इति पूर्वेण संबन्धः । ॥ बर्ह-
यंतिर्हिंसाकर्मा । लङि "बहुलं छन्दस्यमाद्योगेपि" इत्यङ्भावः । शपः
पित्ताद् अनुदात्तत्वे णिचः स्वरः शिष्यते । यदुत्तयोगाद् अनिघातः ॥

सप्तमी ॥

युधा युधमुष घेदेपि धृष्युया पुरा पुरं समिदं हंस्योर्जसा ।

नम्या यदिन्द्र सख्या परावर्ति निबर्हयो नमुचिं नाम मायिनम् ॥ ७ ॥

युधा । युधम् । उप । घ । इत् । एषि । धृष्युया । पुरा । पुरम् । सम् ।

इदम् । हंसि । ओर्जसा ।

नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या । परावर्ति । निबर्हयः । नमुचिम् । नाम ।

मायिनम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं युधा प्रहरणसाधनेन वज्रेण आयुधेन । अथ वा योधनं
युधं तेन । प्रहरणेनेत्यर्थः । ॥ संपदादिलक्षणः क्तिप् ॥ की-

र्केण युधम् शत्रोरायुधं प्रहरणं वा उप घेदेपि ।
उपगच्छस्येव । अनेनास्य इन्द्रयुद्धकुशलत्वम् उक्तं
नगरेण । अत्र पूरुशब्देन तत्रस्था भटा लक्ष्यन्ते ।
मर्मरूपमृतिभिः इदम् इदानीं पुरम् शत्रुनगरं पुर-
गिजसा वलेन सं हंसि सम्यग् नाशयसि । यत् य-

स्मात् कारणात् नम्या नम्यया सर्वैः प्रह्वीभवितुम् अर्हया सख्या सखि-
भूतया शक्त्या आयुधेन परावति दूरदेशे नमुचि नाम नमुचिनामधेयम्
असुरं मायिनम् मायावन्तं निबर्हयः नितराम् अहिंसीः । अतस्त्वम् एवं
स्तूयस इत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

त्वं करञ्जमुत्त पूर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी ।

त्वं शता वङ्गदस्याभिन्नत् पुरोऽननुदः परिपूता ऋजिश्चना ॥ ६ ॥

त्वम् । करञ्जम् । उत्त । पूर्णयम् । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिग्वस्य । वर्तनी ।

त्वम् । शता । वङ्गदस्य । अभिन्नत् । पुरः । अननुदः । परिपूताः । ऋ-
जिश्चना ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं करञ्जम् एतन्नामानम् असुरं वधीः अवधीः हतवान्
असि । ॥ हन्तेर्लुङि सिपि “लुङि च” इति वधादेशः । तस्य अ-
दन्तात्वाद् वृद्धपभावः । अत एव अनेकाच्चाद् इदमतिषेधाभावः । “इट
ईटि” इति सिचो लोपः ॥ उत अपि च पूर्णयम् एतत्संज्ञकम्
असुरं वधीः । किमर्थम् अवधीरिति तत्राह । अतिथिग्वस्य अतिथ्यर्था
गावो यस्यासौ अतिथिग्वः । तस्य राज्ञः प्रयोजनाय । केन साधनेनेति
उच्यते । तेजिष्ठया अतिशयेन तेजोवत्या । ॥ तेजःशब्दाद् “अस्मा-
यामेधास्रजो विनिः” इति मतवर्धायो विनिः । तस्माद् आतिशयानिक-
ष्ठम् । “विन्मतोर्लुक्” इति विमो लुक् । “टेः” इति टिलोपः । नि-
च्चाद् आद्युदात्तत्वम् ॥ तादृश्या वर्तनी वर्तन्या शक्त्या एतन्नाम-
केन आयुधेन ॥ किं च त्वम् ऋजिश्चना एतन्नामकेन राज्ञा निमित्तेन
परिपूताः परितोऽवष्टब्धाः शता शतानि शतसंख्याका वङ्गदस्य एतत्संज्ञ-
कस्य असुरस्य पुरः पुराणि नगराणि [अभिन्नत् नाशितवान् । कीदृ-
शस्त्वम् ।] अननुदः नुदति शत्रून् अपसारयतीति नुदः न तादृशोऽनुदः
अंग्रेकः । तादृशो न भवतीत्यनानुदः । सर्वदा शत्रुच्यावक इत्यर्थः ।

अथ वा अनु पश्चाद् [द्यति] खण्डयतीत्यनुदः अनुचरः । स यस्य नास्ति सोऽनानुदः । असहायभूत इत्यर्थः । ॥ दो अवखण्डने । “आदेचः” इत्यात्तम् । “जातश्चोपसर्गे” इति कप्रत्ययः । नास्ति अनुदोस्य इति बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

नवमी ॥

त्वमेतां जनराज्ञो द्विर्दशान्धुनां सुअर्वसोपजग्मुषः ।

षष्टिं सहस्रां नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथा दुष्यदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जनराज्ञः । द्विः । दश । अवन्धुनां । सुअर्वसा । उपजग्मुषः ।

षष्टिम् । सहस्रां । नवतिम् । नव । श्रुतः । नि । चक्रेण । रथा । दुःस्पदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र श्रुतः विख्यातस्त्वम् अवन्धुना बन्धुरहितेन सहायवर्जितेन सुअर्वसा एतन्नामकेन राज्ञा निमित्तेन एतान् प्रसिद्धान् उपजग्मुषः उपगतान् निरोधं कृतवतः द्विर्दश द्विगुणितान् दशसंख्याकान् । विंशतिसंख्याकान् इत्यर्थः । तथा षष्टिं सहस्रा सहस्राणां षष्टिम् षष्टिसहस्रसंख्याकान् तथा नवतिं नव नवोत्तरमवतिसंख्याकान् जनराज्ञः जनानां भटानां स्वामिनः उक्तसंख्याकान् सेनानायकान् दुष्यदा दुष्यदनेन शत्रुभिर्गन्तुम् अशक्येन रथा रथार्हेण । ॥ “रथाद् यत्” इति यत् ॥ चक्रेण न्यवृणक् न्यवर्जयः अनाशयः । ॥ वृजी वर्जने । रौधादिकः । लङि मध्यमैकवचने “हल्ङ्वावृम्” इति सिंघो लोपः । “चोः कुः” इति कुत्वम् ॥

दशमी ॥

त्वमायिष सुअर्वसं तवोतिभिस्तव चामभिरिन्द्र तूर्वेयाणम् ।

त्वमस्मै कुत्समतिचिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरन्धनायः ॥ १० ॥

त्वम् । आविष्य । सुश्रवसम् । तव । ऊतिभिः । तव । वामभिः । इन्द्र ।
तूर्वयाणम् ।

त्वम् । असै । कुत्तम् । अतिथिञ्चम् । आयुम् । महे । राज्ञे । यूने । अ-
रन्धनायः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वम् सुश्रवसम् पूर्वमन्त्रे अबन्धुना सुश्रवसेत्युक्तम् अस्-
हायं दुर्बलम् एतन्नामानं राजानं तव ऊतिभी रक्षाभिः आविष्य रर-
क्षिष्य । तथा तस्यैव राज्ञोर्थाय तूर्वयाणम् एतत्संज्ञकं राजानं तव वा-
मभिः पालनैः । आविष्येति संवन्धः । ॥ त्रैङ् पालने । “आ-
देवः” इति आक्षम् । “आतो मनिन्” इति मनिन् । निस्त्वाद्
आधुदात्तत्वम् ॥ । एवं त्वम् असै सुश्रवसे राज्ञे । कीदृशाय ।
महे महते यूने वयःस्याय युधराजभूताय सुश्रवसे कुत्तम् अतिथिग्वम्
आयुं च अरन्धनायः वशम् अनैषीः । ॥ रन्धनं यशीकरणं क-
रोति । “तत् करोति” इति णिच् । “इष्टवर्णौ प्रातिपदिकस्य” इति
इष्टवर्णावाट्टिलोपः । लङि सिपि दीर्घश्चान्दसः ॥

एकादशी ॥

य उहचीन्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा अस्माम् ।

त्वां स्तोषाम् त्वां सुवीरा द्रार्षीय आयुः प्रतरं दर्धानाः ॥ ११ ॥

ये । उहचि । इन्द्र । देवगोपाः । सखायः । ते । शिवतमा । अस्माम् ।
त्वाम् । स्तोषाम् । त्वां । सुवीराः । द्रार्षीयः । आयुः । प्रतरम् । द-
धानाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ये वयम् उहचि उदकं यज्ञसमाप्तौ वर्तमाना देवगोपाः दे-
वेन तस्मा पालिताः ते तव सखायः सखिवद् अत्यन्तप्रियाः अत एव
शिवतमा अस्माम् अतिशयेन कल्याणा अभूम् । ॥ अस भुवि । लु-
ङ्घ्यं लोटि “आहुत्तमस्य पिच” इति पिङ्गवात् “पिच डित्” इति
डित्ताभावे “असोरलोपः” इत्यकारलोपाभावः । पिचादेव तिङोनुदा-

तत्त्वम् । धातुस्वरः शिष्यते ॥ ते वयं यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि त्वां
स्तोषाम स्त्वाम् । ॥ स्तौतेलोऽंति “सिद्धहुलं लेटि” इति बहुलप्र-
हणात् लोऽपि सिप् । तस्य पित्वाद् गुणः ॥ अस्माभिः स्तुतेन
त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवन्तः सन्तः द्राघीयः अतिशयेन दीर्घम् आयुः ।
जीवनं प्रतरम् प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधानाः धारयन्तो भूयास्म ॥

[इति] तृतीयेनुवाके चतुर्थे सूक्तम् ॥

अतिरात्रे ऋतौ मध्यमपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे “अभि त्वा वृ-
षभा सुते” इत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्य
अन्तिमा “वर्हिर्वा यत्स्वपत्याय” इत्येषा परिधानीया । सूत्रितं हि ।
“मध्यमे विष्टदसि” इति प्रक्रम्य “अभि त्वा वृषभा सुते [१.] अभि
“म गोपतिं गिरा [४] इति स्तोत्रियानुरूपौ । वर्हिर्वा यत्स्वपत्याय
“[२०.२५.६] इति परिधानीया । प्रोग्रां पीतिम् [२०.२५.७] इति
“यान्या” इति [वै० ४.२] ॥

“अर्ध्वं सर्वत्र त्रीणि सूक्तानि । अन्त्यं पच्छः पर्यासः” इति [वै० ४.२]
सूत्रितत्वात् सर्वत्र त्रिषु पर्यायेषु स्तोत्रियानुरूपाभ्याम् अर्ध्वं सूक्तत्रयं शंस-
नीयम् । अतः “आ नू न इन्द्र मग्रक्” [२०.२३] इत्यादिसूक्तत्रयस्य
मध्यमपर्यायशस्त्रे विनियोग उपपन्नः । अत एव “अश्वारति” [२०.२५]
इत्यस्य तृतीयसूक्तस्य अन्तिमा परिधानीयात्वेन सूत्रकृता सूत्रिता ॥

तत्र प्रथमा ॥

अभि त्वा वृषभा सुते सुतं सृजामि पीतये ।

तृप्ता व्यश्रुद्ही मर्दम् ॥ १ ॥

अभि । त्वा । वृषभ । सुते । सुतम् । सृजामि । पीतये ।

तृप्ता । वि । अश्रुद्ही । मर्दम् ॥ १ ॥

हे वृषभ वर्षक इन्द्र सुते सोमे अभिपुते सति सुतम् अभिपवादिना
संस्कृतं सोमं पीतये पानाय त्वा त्वाम् अभि सृजामि संयोजयामि

तेन सृष्टेन सोमेन कृष्णं ग्रीतो भव । ॥ कृष्णं कृत्तौ । तुदादित्वात्
शः । हेलोपः । विकरणस्वरेण अन्तोदात्तः ॥ त्वं च मदम् म-
दकरं सोमं व्यशुहि विशेषेण व्याशुहि । ॥ अशू व्याशौ । व्यत्ययेन
परस्मैपदम् ॥

द्वितीया ॥

मा त्वा मूरा अविष्यवो मोपहस्वान् आ दभन् ।

मार्कीं ब्रह्मद्विषो वनः ॥ २ ॥

मा । त्वा । मूराः । अविष्यवः । मा । उपहस्वानः । आ । दभन् ।

मार्कीम् । ब्रह्मद्विषः । वनः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वास्म अविष्यवः अविं कर्तुम् इच्छन्तः अथ वा आत्मानं
पालयितुं कामयमानाः त्वदनुग्रहम् अन्तरेण आत्मानं रक्षन्तः । ॥ अ-
विशब्दात् क्यच् । “क्याच्छन्दसि” इति उभत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अ-
न्तोदात्तः ॥ अत एव मूराः मूढा आत्महितोपायम् अजान-
न्तः । ॥ मूरशब्दस्य मूढशब्दपर्यायतां यास्क आह । ‘मूरा अमूर न
वयं चिकितः’ । मूढां वयं स्मः अमूढस्त्वस्म असीति [नि० ६. ८] ॥ मा
दभन् मा हिंसन्तु । तथा उपहस्वानः उपहसनकर्तारोपि त्वां मा द-
भन् । ॥ उपपूर्वात् हसतेः “अन्येभ्योपि हरयन्ते” इति वनिप् ।
कृदुत्तरपदमकृतिस्वरेण मध्योदात्तः ॥ त्वं च ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेषुन्
मार्कीम् । माशब्दपर्यायो मार्कीशब्दः । मा वनः मा भजेथाः । ॥ वन
षण संभक्तौ । लङ् । मध्यमैकवचनम् । “न माङ्योगे” इति अ-
डभावः ॥

तृतीया ॥

इह त्वा गोपरीणसा महे मन्दन्तु राधसे ।

सरो गौरो यथा पिव ॥ ३ ॥

इह । त्वा । गोऽपरीणसा । महे । मन्दन्तु । राधसे ।

सरः । गौरः । यथा । पिव ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम इह यागे गोपरीणसा । ॥ विकारे प्रकृति-
शब्दः ॥ गोविकारेण पयसा मिश्रितेन सोमेन । ॥ परिपूर्वाद् व्या-
प्तिकर्मणो नसतेः क्तिप् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घः ॥ महे
महते राधसे धनाय मन्दन्तु ऋत्विजो मादयन्तु । त्वं च सरः सरण-
शीलम् उदकं सरःस्यं वा गौरः गौरमृगो यथा अत्यन्ततृप्तिः सन् नि-
कामं पिवति तथा पिव ॥

चतुर्थी ॥

अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्चं यथा विदे ।

सूनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ ४ ॥

अभि । प्र । गोऽपतिम् । गिरा । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे ।

सूनुम् । सत्यस्य । सत्पतिम् ॥ ४ ॥

हे स्तोतः गोपतिम् स्वर्गस्य गवां वा स्वामिनम् इन्द्रम् यथा येन
प्रकारेण विदे अस्मान् स्वीयतथा जानाति । ॥ विदेर्व्यत्ययेन लिङात्म-
नेपदम् । द्विर्वचनप्रकरणे “इन्दसि वेति वक्तव्यम्” इति द्विर्वचनाभा-
वः । “यायद्यथाभ्याम्” इति निघातप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदा-
सः ॥ तथा [गिरा] अभि प्रार्थं प्रकर्षेण अभ्यर्चं पूजय । की-
दृशम् इन्द्रम् । सत्यस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य सत्यस्यैव वा सूनुम् पुत्र-
स्थानीयम् । यत्र यज्ञस्तत्रेन्द्र इति पितृपुत्रवद् अव्यवहितसंबन्धात् सूनु-
त्वोपचारः । सत्पतिम् सतां स्वसेवकानां पालयितारम् ॥

पञ्चमी ॥

आ हरयः ससृजिरेरुषीरधि वहिधि ।

यत्राभि संनर्वामहे ॥ ५ ॥

आ । हरयः । ससृजिरे । अरुषीः । अधि । वहिधि ।

यत्र । अभि । समऽनर्वामहे ॥ ५ ॥

अरुषीः अरुष्यः । अरुषम् इति रूपनाम । आरोचमानाः । ॥ आङ्-
पूर्वाद् रुचेर्वाहुलकाद् उपच् । टिलोपः । आङो ह्रस्वश्च । “अन्यतो
ङीष्” । वृषादिनाद् आद्युदात्तः ॥ उक्तरूपा हरयः अधि व-
र्हिषि । ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ वर्हिषि आस्तृते आ स-
सृजिरे आससृजिरे आसृजन्तु । इन्द्ररथम् इति शेषः । यत्र यस्मिन्
वर्हिषि इन्द्रम् अभि संनवामहे अभिसंस्तुमः । ॥ नु स्तुतौ । “आ-
हुत्तमस्य पिच्च” इति पित्वाद् धातुस्वरेण आद्युदात्तः ॥

षष्ठी ॥

इन्द्राय गावं आशिरं दुदुहे वृजिणे मधु ।

यत् सीमुपह्वरे विदत् ॥ ६ ॥

इन्द्राय । गावं । आशिरम् । दुदुहे । वृजिणे । मधु ।

यत् । सीम् । उपह्वरे । विदत् ॥ ६ ॥

वृजिणे वज्रयुक्ताय इन्द्राय गावो मधु मधुरम् आशिरम् आश्रयण-
साधनं ययः दुदुहे दुहते । ॥ दुह प्रपूरणे । “बहुलं ह्रन्दसि”
इति लिटि रुट् । वचनव्यत्ययः । मत्पयस्वरेण अन्तोदात्तः । यद्वा इरेच
इकारलोपश्चान्दसः । चित्वाद् अन्तोदात्तः ॥ यत् यदा उपह्वरे
समीपे वर्तमानं मधु मधुवत् स्वादुभूतं सोमं सीम् सर्वतः विदत् ॥
इन्द्रो लभते । ॥ विदु लभे । लृदिच्वाद् अङ् । “बहुलं ह्रन्द-
सि” इति अहभावः । “निपातैर्यद्यदि” इत्यादिना निपातप्रतिषेधः ।
मत्पयस्वरेण अन्तोदात्तः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“आ तू न इन्द्र मद्रक्” इति सूक्तस्य अतिरात्रे मध्यमे रात्रिप-
र्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ तू न इन्द्र मद्रग्मुवानः सोमपीतये ।

हरिभ्या यावद्विवः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । म॒द्यक् । हु॒वानः । सोम॑ऽपीतये ।

हरि॑ऽभ्याम् । या॒हि । अ॒द्रिऽवः ॥ १ ॥

हे अ॒द्रि॒वः । अ॒द्रि॒रिति॑ वज्रनाम । वज्र॒वन् इन्द्र॑ हु॒वानः हूय॑मानस्त्वं
म॒द्यक् म॒दभि॑मुखः सन् नः अ॒स्मदी॑ये यज्ञे सोम॑पीतये सोम॑पानार्थम्
[हरि॑भ्याम्] आ या॒हि आगच्छ । ॥ म॒द्यग् इति॑ । माम् अ॒ञ्च॒तीति॑
“ऋ॒त्विग्दधृक्” इत्यादिना क्तिन् प्रत्ययः । “प्रत्य॒योत्तर॑पदयोश्च” इति
अ॒स्मच्छ॒व्स्यैक॑वचने मपर्यन्तस्य मादेशः । “विष्व॒ग्दे॒वयोश्च॑ ढेर॒ग्र॒ध॒ताव॒-
प्रत्य॑ये” इति ढेः अ॒द्रि इत्यादेशः । “अ॒द्रि॒स॒ह्यो॒रन्तो॑दा॒त्तनि॑पातनं कृ॒-
न्स्वर॑निवृत्त्यर्थम्” इति वचनाद् अ॒द्यादेशोऽन्तो॑दा॒त्तः । यणादेशे कृते
“उ॒दा॒त्त॒स्वरि॑तयो॒र्ध॒णः” इति यणः स्वरितत्वम् । “किन्प्रत्ययस्य कुः”
इति कुत्वम् ॥

द्वितीया ॥

स॒त्तो होता॑ न ऋ॒त्वि॒र्य॒स्ति॒स्तिरे॑ व॒र्हि॒रानु॑षक् ।

अ॒यु॒ञ्जन् प्रा॒तर॑द्र॒यः ॥ २ ॥

स॒त्तः । होता॑ । नः । ऋ॒त्वि॒र्यः । ति॒स्तिरे॑ । व॒र्हिः । आ॒नु॒षक् ।

अ॒यु॒ञ्जन् । प्रा॒तः । अ॒द्र॒यः ॥ २ ॥

हे इन्द्र नः अ॒स्मदी॑ये यज्ञे होता एतन्नामक ऋ॒त्विक् ऋ॒त्वि॒यः प्रा॒-
त॒कालः सन् । ॥ “छन्द॑सि घस्” इति घस् । यणादेशः । प्रत्य॒-
य॒स्वरः ॥ स॒त्तः नि॒प॒ण्णो॑भूत् । ॥ क॒र्तरि॑ क्तः । सर्वविधीनां
छन्द॑सि विकल्पितत्वाद् नि॒ष्ठाने॑त्वाभावः ॥ तथा व॒र्हिः वे॒द्याम्
आ॒नु॒षक् अनु॑षक्तं परस्परसंबन्धं यथा भवति तथा ति॒स्तिरे स्ती॒र्णम् अ॒-
भूत् । ॥ स्तु॒जः कर्म॑णि लिटि [रूपम्] । “ऋ॒त् इ॒च्छातोः” इति
इच्छम् । द्विर्वचनम् । “श॒र्पूर्वाः॑ खयः” इति तकारस्य शेषः ।
“लि॒टस्त॒स्यो॒रेशि॑रेच्” इति एश् इत्यादेशः ॥ एवं प्रा॒तः प्रा॒तः-
स॒यने॑ अ॒द्र॒यः प्रा॒वाणः॑ सोमा॒भिष॑वार्थम् अ॒यु॒ञ्जन् संग॑ता अभूवन् ॥

तृतीया ॥

इ॒मा ब्र॒ह्म ब्र॒ह्मवा॒हः क्रि॒यन्त॒ आ ब॒र्हिः सी॒द ।

वी॒हि शूर॑ पु॒रोला॑श॒म् ॥ ३ ॥

इ॒मा । ब्र॒ह्म । ब्र॒ह्मवा॒हः । क्रि॒यन्ते॑ । आ । ब॒र्हिः । सी॒द ।

वी॒हि । शूर॑ । पु॒रोला॑श॒म् ॥ ३ ॥

हे ब्रह्मवाहः । ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्ररूपेण प्राप्यत इति ब्रह्मवाहाः । तस्य संबोधनम् । तादृश इन्द्र तुभ्यम् इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि अस्माभिः क्रियन्ते । अतस्तदर्थं बर्हिः आ सीद उपविश । हे शूर शौर्योपेत इन्द्र आसनस्त्रं पुरोलाशम् अस्माभिर्दीयमानं वीहि भक्षय ॥

चतुर्थी ॥

र॒रन्धि॑ स॒र्वने॑षु ण ए॒षु स्तो॒मेषु॑ वृ॒त्रह॑न् ।

उ॒क्थे॑ष्विन्द्र॒ गि॒र्वणः॑ ॥ ४ ॥

र॒रन्धि॑ । स॒र्वने॑षु । नः॒ । ए॒षु । स्तो॒मेषु॑ । वृ॒त्रह॑न् ।

उ॒क्थे॑षु । इन्द्र॒ । गि॒र्वणः॑ ॥ ४ ॥

हे गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वर्तनीय इन्द्र हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः हे इन्द्र नः अस्माकं सर्वनेषु त्रिष्वपि एषु क्रियमाणेषु स्तोमेषु स्तोत्रेषु उक्थेषु शस्त्रेषु च ररन्धि रमस्व । ॥ रमतेलोटि “बहुलं छन्दसि” इति शपः श्रुः । “वा छन्दसि” इति हेः पितृत्वेन डिच्चाभावाद् “अङितश्च” इति हेर्धिः ॥

पञ्चमी ॥

म॒तयः॑ सोम॒पामु॑रुं रि॒हन्ति॑ श॒र्वस॒स्पति॑म् ।

इन्द्रं॑ व॒त्सं न॒ मातरः॑ ॥ ५ ॥

म॒तयः । सोम॒ऽपाम् । उ॒रुम् । रि॒हन्ति॑ । श॒र्वसः॑ । प॒तिम् ।
इन्द्र॑म् । व॒त्सम् । न । मा॒तरः॑ ॥ ५ ॥

मतयः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः । ॥ मन ज्ञाने इत्यस्मात्
कर्मणि “मन्त्रे वृष” इत्यादिना किञ्चुदात्तः । उरुम् महान्तं
सोमपाम् सोमस्य पातारं शर्वसः बलस्य पतिम् स्वामिनम् इन्द्रं रिह-
न्ति लिहन्ति प्राप्नुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं न मातरः यथा वत्सं
मातरो गावो लिहन्ति तद्वत् ॥

षष्ठी ॥

स म॑न्दस्वा अ॒न्धसो राध॑से त॒न्वा॑ म॒हे ।
न स्तो॒तारं॑ नि॒दे क॑रः ॥ ६ ॥

सः । म॒न्दस्व॒ । हि । अ॒न्धसः॑ । राध॑से । त॒न्वा॑ । म॒हे ।
न । स्तो॒तारं॑म् । नि॒दे । क॑रः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र स तथाविधस्त्वं तन्वा तव शरीरेण निमित्तेन शरीरवलाय
अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य पानेन मन्दस्व हृष्टो भव । ॥ सदे-
मौदार्यस्य लोटि रूपम् । नात्र हिशब्दयोगाद् निघातप्रतिषेधः । हेरत्र
समुच्चयार्थत्वात् ॥ [महे राधसे] धनाय प्रभूतधनार्थं च । हर्ष-
णस्य प्रयोजनद्वयम् । दृष्टस्येन्द्रस्य शरीरवृद्धिः हविःप्रदातुर्यजमानस्य ध-
नलाभश्च हि । किं च ते स्तोतारं मां निदे परकृतनिन्दायै । ॥ सं-
पदादिलक्षणः क्तिप् । आगमानुशासनस्य अनित्यत्वान्नुमभावः ॥ न
करः नाकार्पीः । ॥ करोतेर्लुङि छेरङ् ॥

सप्तमी ॥

व॒यमि॑न्द्र त्वा॒यवो॑ ह॒विष्म॑न्तो ज॒राम॑हे ।
उ॒त्त त्व॑मे॒ष्युर्व॑सो ॥ ७ ॥

व॒यम् । इ॒न्द्र । त्वा॒ऽयवः॑ । ह॒विष्म॑न्ताः । ज॒राम॑हे ।

उत । त्वम् । अस्मद्युः । वसो इति ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वायवः त्वां कामयमाना वयं हविष्मन्तः दित्तिनेन सोमलक्षणेन हविषा तद्धन्तः सन्तो जरामहे त्वां स्तुमः । ॥ त्वायव इति । इच्छार्थं क्वचि मपर्यन्तस्य त्वादेशे “क्वाच्छन्दसि” इति उग्रत्यये त्वद्यव इति ग्रामौ “युष्मदस्मदोरनादेशे” इति अविभक्तावपि हलादौ व्यत्ययेन आत्वम् । प्रत्ययस्वरः ॥ उत अपि च हे वसो सर्वस्य वासक इन्द्र त्वम् अस्मद्युः अभिमतप्रदानाय अस्मान् कामयिता भव ॥

अष्टमी ॥

मारे अस्मद् वि मुमुचो हरिप्रियावाङ् याहि ।

इन्द्र स्वभावो मन्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचुः । हरिऽप्रिय । अवाङ् । याहि ।

इन्द्र । स्वभावः । मन्स्व । इह ॥ ८ ॥

हे हरिप्रिय । हरी एतन्नामानावश्वौ प्रियौ यस्य स तथोक्तः । तस्य संबोधनम् । अस्मत् अस्मत्तः आरे दूरे मा वि मुमुचुः । हरिप्रियेत्युक्तावाद् रथयुक्तावश्वौ मा विमोचय किं तु रथारुढ एव अवाङ् अस्मदभिमुखं याहि आगच्छ । आगत्य च हे स्वभावः हविलक्षणेनानेन तद्धन्तिन्द्र इह अस्मिन् देवयजने मन्स्व सोमपानेन हृष्टो भव । ॥ मदि स्तुतीत्यादि । अस्य लोटि “बहुलं छन्दसि” इति विकरणस्य लुक् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वाद् अनिघातः ॥

नवमी ॥

अवाञ्छं त्वा सुखे रथे वहतामिन्द्र केशिना ।

घृतक्षू वहिरासदे ॥ ९ ॥

अवाञ्छम् । त्वा । सुखे । रथे । वहताम् । इन्द्र । केशिना ।

घृतक्षू इति घृतक्षू । वहिः । आसदे ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वा तां सुखे शरीरापीडनेन सुखकरे रथे केशिना केशव-
नौ स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ घृतसू अमजनितस्वेदोदकस्राविणाच-
श्वौ आसदे आसदनीयं वर्हिः अर्वाञ्चम अभिमुखं वहताम प्रापय-
ताम् । ॥ घृतसू इति । घृतशब्दात् णु प्रसवणे इत्यस्मात् संपदा-
दिलक्षणः क्तिप् । घृतस्य सु स्रवणं ययोस्ताविति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरेण मध्योदात्तः । आसदे । कृत्यार्थे केन् प्रत्ययः । निस्वरः । कृ-
तुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“उप नः सुतमा गहि” इति सूक्तस्य अतिरात्र एव मध्यमे रा-
त्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरम् ।

हरिभ्यां यस्ते अस्युः ॥ १ ॥

उपे । नः । सुतम् । आ । गहि । सोमेम् । इन्द्र । गोऽशिरम् ।

हरिऽभ्याम् । यः । ते । अस्युऽयुः ॥ १ ॥

हे इन्द्र नः असदीय सुतम् अभिषुतं गवाशिरम् गव्यं पयः आश्र-
यणसाधनं यस्य तम् । ॥ आङ्पूर्वात् श्रीणातेः क्तिपि “अपस्पृधे-
षाम् आनृचुः” इत्यादिना शिर् इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्व-
रः ॥ तं सोमं प्रति उपा गहि समीपे आगच्छ । यतः हरिभ्याम्
अश्वभ्यां युक्तः ते तव रथः अस्युः अस्मान् कामयमानो वर्तते ॥

द्वितीया ॥

तमिन्द्र मदुमा गहि वर्हिष्ठां ग्रावभिः सुतम् ।

कुविन्वस्य तृणवः ॥ २ ॥

तम् । इन्द्र । मदम् । आ । गहि । वर्हिः । इत्याम् । ग्रावभिः । सुतम् ।

कुवित् । नु । अस्य । तृणवः ॥ २ ॥

हे इन्द्र तं प्रसिद्धं मदम् मदकरं [वर्हिष्ठाम् वर्हिषि स्थितं] ग्रा-
वभिः पाषाणैः सुतम् अभिषुतं सोमम् अभिलक्ष्य आ गहि आगच्छ ।
नु क्षिप्रम् अस्य सोमस्य पानेन कुवित् । बहुनामैतत् । प्रभूतं यथा
भवति तथा तृणवः तृप्नो भव । ॥ तृप ग्रीणने इत्यस्य लेटि अ-
डागमः । व्यत्ययेन श्रुविकरणः ॥

तृतीया ॥

इन्द्रमिच्छा गिरो ममाच्छागुरिषिता इतः ।

आवृते सोमपीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । इच्छा । गिरः । मम । अच्छ । अगुः । इषिताः । इतः ।

आऽवृते । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

[इन्द्रम् अच्छ इन्द्रम् अभिलक्ष्य मम गिरः] स्तुतिरूपा वाचः इ-
षिताः अस्माभिः प्रेरिताः सत्यः इतः अस्माद् देवयजनसकाशाद् इच्छा
इत्थम् उच्चार्यमाणप्रकारेण अगुः प्राप्ताः । ॥ इदम् शब्दात् “था
हेतौ च च्छन्दसि” इति व्याययेन था प्रत्ययः । इदम् “एतेतौ रथोः”
इति इत् इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ किमर्थम् । आवृते आघर्त-
नाय अस्मद्यज्ञं प्रति आगमनाय । ॥ वृत्तु वर्तने । अस्य संपदादिल-
क्षणः क्विप् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ आवृत्तिरपि
किमर्थेति तत्राह । सोमपीतये सोमपानाय ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे ।

उक्थेभिः कुविद्वागमत् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे ।

उक्थेभिः । कुवित् । आऽगमत् ॥ ४ ॥

इन्द्रं देवं सोमस्य पीतये पानाय इह अस्मिन् यज्ञे स्तोमैः त्रिवृत्य-

अदशदिस्तोमसाध्वैः स्तोत्रैः उक्थेभिः उक्थैः आज्यप्रउगादिशस्त्रसाध्या-
भिः स्तुतिभिश्च हवामहे आह्वयामः । स च आहूत इन्द्रः कुवित व-
हुवारम् आगमात् अस्मद्यज्ञं प्रति आगच्छतु । ॥ गमेर्लेटि अडा-
गमः । कुविद्योगाद् अनिघातः । “आगमा अनुदात्ताः” इति अ-
टोनुदात्ताद् धातुस्वरः । “तिङि चोदात्तवति” इति गतेर्निघातः ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तान् दधिष्व शतक्रतो ।

जठरे वाजिनीवसो ॥ ५ ॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

जठरे । वाजिनीवसो इति वाजिनीवसो ॥ ५ ॥

हे इन्द्र इमे ग्रहचमससंस्थिताः सोमाः सुताः त्वदर्घ्यम् अभिषवादिना
संस्कृताः हे शतक्रतो बहुकर्मन् हे वाजिनीवसो अन्नधन । यज्ञा वाजः
अन्नं फलरूपम् आस्विति वाजिन्यः क्रियास्तासां वासक इन्द्र । ॥ वा-
जशब्दान्मतत्पर्यीय इनिः । “अन्नेभ्यः” इति ङीप् ॥ तासां व-
सो । ॥ “संबुद्धौ च” इति गुणः ॥ तान् त्वदर्घ्यम् अभि-
षुतान् सोमान् जठरे दधिष्व धारय ॥

षष्ठी ॥

विद्वा हि त्वा धनंजयं वाजेषु दधृष्व कवे ।

अधो ते सुन्नम ईमहे ॥ ६ ॥

विद्वा । हि । त्वा । धनंजयम् । वाजेषु । दधृष्व । कवे ।

अधो । ते । सुन्नम् । ईमहे ॥ ६ ॥

हे कवे ज्ञानप्रज्ञ इन्द्र त्वा त्वां वाजेषु संग्रामेषु दधृष्व अतिशयेन
शत्रुधर्षकं धनंजयम् शत्रुधनस्य जेतारं विद्वा जानीमः । अध अतः का-
रणात् ते तव सुन्नम् सुखं सुखकरं धनं वा ईमहे याचामहे । ॥ ध-

नञयम् इति । जि जये इत्यस्माद् धन उपपदे “संज्ञायां भृत्वृजि०”
इति खच् । “अरुर्द्विषदजन्तस्य०” इति मुम् आगमः । दधृषम् इति ।
धृषेर्यङुगन्तात् पचाद्यचि “यङोऽचि च” इति यङो लुक् । लघूपधगुणे
प्राप्ते “न धातुलोपे०” इति तस्य प्रतिषेधः ॥

सप्तमी ॥

इममिन्द्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिब ।

आगत्या वृषभिः सुतम् ॥ ७ ॥

इमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् । यवऽआशिरम् । च । नः । पिब ।

आगत्या । वृषभिः । सुतम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र गवाशिरम् । ॥ विकारे प्रकृतिशब्दः ॥ । गव्याख्या-
शीर्द्रव्योपेतं तथा यवाशिरं च यथलक्षणमिन्नप्रद्रव्योपेतं वृषभिः वर्षकैर्ग्रा-
वभिः सुतं नः अस्मदीयम् इमं सोमम् आगत्य अस्मदभिमुखं प्राप्य
पिब पानं कुरु । ॥ गवाशिरं यवाशिरम् इत्युभयत्र आङ्पूर्वस्य
श्रीणातेः क्विपि “अपस्पृधेयाम आनृचुः०” इत्यादिना शिर् इत्यादेशः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अष्टमी ॥

तुभ्येदिन्द्र स्व ओक्वेइ सोमं चोदामि पीतये ।

एष ररन्तु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्यं । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्वे । सोमम् । चोदामि । पीतये ।

एषः । ररन्तु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र तुभ्य [इत्] तुभ्यमेव । ॥ “सुपां सुलुक्” इति सुपो
लुक् ॥ । पीतये पानार्थं स्वे स्वीये ओक्वे ओकसि स्थाने जठ-
रे । ॥ चस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् ॥ । सोमं पीतये पानाय
चोदामि प्रेरयामि । स एष पीतः सोमः ते तव हृदि हृदये ररन्तु अ-
त्यर्थं रमताम् । ॥ रमु क्रीडायाम् इत्यस्य यङुकि लोटि सर्वविधी-

नां ह्यन्दसि विकल्पितत्वाद् अभ्यासस्य नुगभावः । संहितायाम् “अन्ये-
धामपि दृश्यते” इति अभ्यासस्य दीर्घः ॥

नवमी ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे ।

कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वाम् । सुतस्य । पीतये । प्रत्नम् । इन्द्र । हवामहे ।

कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र प्रत्नम् पुरातनं त्वां सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पीतये पा-
नाय कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयम् अवस्यवः रक्षाकामाः सन्तो
हवामहे आह्वयामः । ॥ कुशिकासो अवस्यव इत्यत्र संहितायाम्
“अव्यादवद्यादवक्कमुरप्रतायमवन्ववस्युषु च” इति एङः प्रकृतिभावः ॥

[इति] तृतीयेनुषाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“अश्वावति प्रथमः” इति सूक्तस्य अतिरात्रे ऋतौ मध्यमे रात्रिपर्याये
ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः । अस्यान्तिमा “बर्हिर्वा यत्” [६]
इत्येषा परिधानीया ॥

तत्र प्रथमा ॥

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुग्रावीरिन्द्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमित पृणस्त्रि वसुना भवीयसा सिन्धुमाफो यथाभित्तो विचेतसः ॥ १ ॥

अश्ववति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुग्रावी । इन्द्र । मर्त्यैः । त-
य । अतिभिः ।

तम् । इत् । पृणस्त्रि । वसुना । भवीयसा । सिन्धुम् । आपः । यथा । अ-
भित्तः । विचेतसः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यो मर्त्यस्तवोतिभिः रक्षाभिः सुग्रावीः सुष्ठु रक्षितो भवति
स मर्त्यैः अश्वावति बहुभिरश्वैस्तद्वति युद्धे यद्वा बद्धश्वोपेते जने । बद्ध-
श्ववतु इत्यर्थः । तेषु प्रथमः मुख्यः सन् गच्छति मुख्यो भवति । त-

या गोषु गोमत्सु प्रथमो गच्छति । बहुपशुको भवतीत्यर्थः । त्वमपि
 भवीयसा बहुतरेण भवितुमेन वा । बहुभावं प्राप्नुवता । ॥ भ-
 वितृशब्दात् “तुश्छन्दसि” इति ईयसुन् । “तुरिष्ठेमेयःसु” इति तृ-
 लोपः ॥ वसुना धनेन अभितः तमित् तमेव पुरुषं पृणष्टि सं-
 पृक्तं करोषि । ॥ पृची संपर्के । रौधादिकः ॥ तत्र दृष्टान्तः ।
 यथा विचेतसः । विशिष्टज्ञानसाधना आपः यथा अभितः सिन्धुम् स-
 मुद्रं पूरयन्ति तद्वत् ॥

द्वितीया ॥

आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियम्बः पश्यन्ति विततं यथा रजः ।

प्राचैर्देवासः प्र णयन्ति देव्युं ब्रह्मप्रियं जोषयन्ते वरा इव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उषं । यन्ति । होत्रियम् । अवः । पश्यन्ति । वित-
 तम् । यथा । रजः ।

प्राचैः । देवासः । प्र । णयन्ति । देव्युम् । ब्रह्मप्रियम् । जोषयन्ते । व-
 राः इव ॥ २ ॥

हे इन्द्र होत्रियम् होवाहि त्वाम् आपो न देवीः द्योतमाना आपो
 यथा उपयन्ति उपगच्छन्ति निम्बं प्रदेशं समुद्रादिकं वा एवम् उप-
 यन्ति त्वाम् उपगच्छन्ति । सामर्थ्यात् स्तुतयः स्तोतारो वेति लभ्यते ।
 तथा अवः पश्यन्ति अवः अवस्तात् पश्यन्ति । तव स्वरूपं द्रष्टुम् अशक्ता
 इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । [यथा] विततम् विस्तृतं रजः । ॥ ज्योती
 रज उच्यते इति निरुक्तम् [४. १९] ॥ सर्वतो व्याप्तं सावित्रं तेजो
 यथा द्रष्टुम् अशक्ता अवस्तात् पश्यन्ति तद्वत् । किं च देवासः स्तोतार
 ऋत्विजः त्वां प्राचैः प्राचीनं प्र णयन्ति वेद्यभिमुखं गमयन्ति । यद्वा
 त्वदर्थं सोमम् अग्निं च प्राशं प्र णयन्ति । ब्रह्मप्रियम् । ब्रह्म परिवृढं
 स्तोत्रं कर्म वा । तत् प्रियं यस्य स तादृशं त्वां वरा इव यथा वराः
 कन्या जोषयन्ते एवम् ऋत्विजो जोषयन्ते सेवन्ते ॥

तृतीया ॥

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं१ वचो यत्सुचा मिथुना या संपर्यतः ।

असंयत्तो व्रते ते क्षेति पुण्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यमि । वचः । यत्सुचा । मिथुना । या ।
संपर्यतः ।

असंयत्तः । व्रते । ते । क्षेति । पुण्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय ।
सुन्वते ॥ ३ ॥

हे ब्राह्मणाच्छंसिन् द्वयोर्हविर्धानयोरहदिपमतोरधि उपरि उक्थ्यम् उ-
क्त्यं स्तोत्रं तद्योग्यं वचः “युजे वां व्रत” [१८. ३. ३९] इत्यादिरूपम् उ-
भयोर्मध्यवर्ति तृतीयच्छदिःस्थानीयं वचः वचनम् अध्यदधाः निहितवान्
अस्ति । उभे हविर्धाने विशेष्येते । यत्सुचा यताः संवज्ञाः सुचः ग्रह-
चमसादिलक्षणा यज्ञसाधनानि पात्राणि ययोस्ते तादृग्रूपे मिथुना युग-
लरूपेण वर्तमाने [या] ये हविर्धाने । ॥ सर्वत्र “सुपां सुलुक्” इति
विभक्तेराकारः ॥ तादृशे हविर्धाने सपर्यतः इन्द्रं पूजयतः । सोम-
पानोचितपात्रधारणद्वारेणेति भावः । तयोरधीति पूर्वत्रान्वयः ॥ किं च
हे इन्द्र ते व्रते तव कर्मणि त्वदुद्देश्ये यागे यजमानः असंयत्तः व्यापारान्त-
रेष्वसंबद्धः सन् क्षेति निवसति पुण्यति आत्मानं प्रजापत्यादिना । सुन्वते
त्वदर्पस्य अभिपर्वं कुर्वते यजमानाय । ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ तस्य
भद्रा कल्याणी शक्तिः बलम् अस्तु । त्वदनुग्रहाद् इति शेषः ॥ अयं मन्त्र
ऐतरेयब्राह्मणे व्याख्यातः । “अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इति । द्वयो-
“होतृ तृतीयं हृदि रधिनिधीयते ॥ उक्थ्यं वच इति यदाह यज्ञियं वै क-
“मोक्थ्यं वचो यज्ञमेवैतेन समर्धयति ॥ यत्सुचा मिथुना या सपर्य-
“तः ॥ असंयत्तो व्रते ते क्षेति पुण्यतीति । यदेवादः पूर्वं यत्तत्तत् पदम्
“आह तदेवैतेन शान्त्या शमयति ॥ भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते इ-
“त्याशिपम् आशास्ते” इति [ऐ० ब्रा० १. २९] ॥

चतुर्थी ॥

आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वयं इद्वाग्रयः शम्या ये सुकृत्यया ।

सर्वं पणेः समविन्दन्त भोजनमश्वावन्तं गोमन्तमा पशुं नरः ॥ ४ ॥

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इद्वाग्रयः । शम्या । ये ।
सुकृत्यया ।सर्वम् । पणेः । सम । अविन्दन्त । भोजनम् । अश्वावन्तम् । गोमन्तम् ।
आ । पशुम् । नरः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अङ्गिराः अङ्गिरसः । ॥ “सुपां सुलुक्” इत्यादिना
जतः सुः ४ । प्रथमम् अग्रतो वयः हविर्लक्षणम् अन्नम् आत्
अनन्तरमेव यदा पणिभिर्गावोऽपहृतास्तदानीमेव दधिरे आधारयन् त्व-
दर्घं संपादितवन्तः । कीदृशा अङ्गिरसः । ये सुकृत्यया कृतिः करणं
व्यापारः शोभनव्यापारोपेतेन शम्या । कर्मनामैतत् । कर्मणा अग्निष्टो-
मादिलक्षणेन निमित्तेन इद्वाग्रयः प्रज्वलिताहवनीयाद्यग्निमन्तस्ते नरः
नेतारः अङ्गिरसः पणेः एतन्नामकस्यासुरस्य सर्वम् वद्यद् अपहृतम्
आसीत् तत् सर्वं भोजनम् धनं समविन्दन्त समलभन्त । भोजनं वि-
शिनष्टि । अश्वावन्तम् बहुभिरश्वैर्युक्तं गोमन्तम् बह्वीभिर्गाभिर्युक्तम् । आ
इति चार्थे । पशुम् आ उक्ताश्वगोव्यतिरिक्तम् अजाव्यादि अन्यत् पशु-
जार्तं च समविन्दन्त ॥

पञ्चमी ॥

यज्ञैरर्धर्वा प्रथमः पयस्तते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजदुशनां काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥ ५ ॥

यज्ञैः । अर्धर्वा । प्रथमः । पयः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतऽपाः । वेनः ।
जा । अजनि ।आ । गाः । आजत् । उशनां । काव्यः । सचा । यमस्य । जातम् । अमृ-
तम् । यजामहे ॥ ५ ॥

अथर्वा एतन्नामा महर्षिः यज्ञैः इन्द्रम् उद्दिश्य क्रियमाणैर्यागैः साधनैः प्रथमः सूर्यादिभ्यः पूर्वभूतः सन् पथः अपहृतानां गवां मार्गान् तते विस्तारितवान् । ज्ञातवान् इत्यर्थः । ततः अनन्तरं वेनः कान्तः सूर्यो व्रतपाः गवानयनकर्मणः पालयिता आजनि प्रादुरभूत् । अन्धकाराविष्टानां गवां प्रकाशकोभूद् इत्यर्थः । अनन्तरं काव्यः कवेः पुत्र उशना भृगुः सचा इन्द्रसहायभूतः सन् गाः आजत् आभिमुख्येन प्राप्नोत् । यमस्य सर्वनियन्तुः सूर्यस्य प्रयोजनाय जातम् प्रादुर्भूतम् अथ वा यमस्य यमात् नियन्तुरीश्वरात् जातम् अमृतम् अमरणधर्माणम् इन्द्रं यनामहे पूजयामः ॥

पष्ठी ॥

वर्हिर्वा यत् स्वपत्याय वृज्यतेर्को वा श्लोकमापोषते दिवि ।

ग्रावा यत्र वदति कारुक्थ्यंस्तस्येन्द्रो अभिषिष्ये रण्यति ॥ ६ ॥

वर्हिः । वा । यत् । सुऽमपत्याय । वृज्यते । अर्कोः । वा । श्लोकम् । आपोषते । दिवि ।

ग्रावा । यत्र । वदति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अभिषिष्ये । रण्यति ॥ ६ ॥

यत् यस्य यज्ञस्य सर्वन्धि वर्हिः स्वपत्याय शोभनापत्याय फलाय यज्ञपात्राणां शोभनायतनाय वा वृज्यते ह्रियते । आस्तीर्यत इत्यर्थः । ॥ यच्छब्दयोगाद् अनिपातः ॥ अर्को वा अर्चनसाधनमन्त्रोपेतो होता च श्लोकम् । वाङ्ममैतत् । वागात्मकं शस्त्रादिकं यत् यत्र दिवि द्योतमाने यज्ञे आपोषते उच्चारयति । ॥ अत्रापि यच्छब्दोऽनुवर्तते । तद्योगाद् अनिपातः ॥ यत्र च यज्ञे ग्रावा अभिषवसाधनः पाषाणः कारुक्थ्यः । लुप्तोपमम् एतत् । उक्थार्हः स्तोतेव वदति शब्दं करोति । तस्येत् तादृशस्यैव यज्ञस्य अभिषिष्ये समीपदेशेषु इन्द्रो देवः रण्यति रमते । उक्तलक्षणो यागः अस्मदर्थं भविष्यतीति हर्षशब्दं करो-

ति वा । हरम् कीडायाम् । व्यत्ययेन श्यन् परस्मैपदं च । अ-
न्यविकारश्छान्दसः । यद्वा रण शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्यन् ॥

सप्तमी ॥

प्रोग्रां पीतिं वृष्णं इयमि सत्यां प्रयै सुतस्य हर्यश्च तुभ्यम् ।

इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्यां गृणानः ॥ ७ ॥

प्र । उग्राम् । पीतिम् । वृष्णे । इयमि । सत्याम् । प्रयै । सुतस्य । हु-
रिऽअश्च । तुभ्यम् ।

इन्द्र । धेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्या । गृणानः ॥ ७ ॥

हे हर्यश्च हरिनामकाश्वोपेत इन्द्र वृष्णे अभिमतफलवर्षिन्ने प्रयै प्रकु-
ष्टगमनाय तुभ्यं सुतस्य अभिपुत्रस्य सोमरसस्य उग्राम् उहूर्णवलां सत्याम्
अवितथसामर्थ्या पीतिम् पानं प्रयमि प्रेरयामि । हे इन्द्र त्वं च इह
असिन् यज्ञे धेनाभिः प्रीणयित्रीभिः विश्वाभिः सर्वाभिः धीभिः स्तुति-
भिस्तदात्मकैः कर्मभिः । यद्वा धेनेति वाङ्मम । धीपूर्विकाभिः स्तुतिभिः
शच्या । कर्मनामितत् । कर्मणा यागेन निमित्तेन बलेन वा गृणानः स्तू-
यमानो मादयस्व हृष्टो भव ॥

[इति] तृतीयेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

“योगेयोगे तवस्तरम्” इति चत्वारि सूक्तानि अतिरात्रे कृती तृ-
तीये रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशंखे विनियुक्तानि । तत्र आद्यौ वृचौ
स्तोत्रियानुरूपौ । “उत्तमं आरोहोसि” इत्यारभ्य सूत्रितं चैतानि ।
“योगेयोगे तवस्तरम् [२०. २६. १] युञ्जन्ति ब्रह्मरूपम् [२०. २६. ४]
“इति स्तोत्रियानुरूपौ । अपाः पूर्वेषाम् [२०. ३२. ३] इति परिधानीया ।
“कृती शचीवः [२०. ३३. ३] इति याज्या” इति [वै० ४. २] ॥

अत्रापि “ऊर्ध्वं सर्वत्र त्रीणि सूक्तानि । अन्यं पच्छः पर्यासः” इति
[वै० ४. २] सूत्रितत्वाद् “यदिन्द्राहम्” इत्युत्तरेषां त्रयाणां सूक्तानाम् अत्रैव

तृतीयपर्याये ब्रह्मशस्त्रे विनियोग उपपन्नः । अत एव “प्र ते महे” इति सूक्तस्य अन्तिमा “अषाः पूर्वेषाम् [२०.३२.३] इत्येषा ऋक् परिधानीया” इति सूत्रितम् [वै० ४.२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे ।

सखाय इन्द्रमूतये ॥ १ ॥

योगेऽयोगे । तवःऽतरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे ।

सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ १ ॥

योगेयोगे शशुसेनादेः संगमेसंगमे सति तत्तद्यागकर्मणः संप्राप्तौ सत्यां वा । ॥ युजिर् योगे । “हलश्च” इति घञ् । “चजोः कु पि-
ण्यतोः” इति कुत्वम् । आद्युदात्तत्वम् । “नित्यवीप्सयोः” इति वी-
प्सायां द्विर्भावे सति आग्नेहितानुदात्तत्वम् ॥ तवस्तरम् अतिशयेन
बलवन्तम् इन्द्रम् । ॥ तवस्त्वशब्दाद् “अस्मायामेधा” इति मत्व-
र्थायो वितिः । तस्य छान्दसो लोपः ॥ सखायः सखिभूता व-
यम् ऊतये रक्षणाय हवामहे आह्वयामः । तथा वाजेवाजे अन्नेऽन्ने य-
दायदा अन्नं लब्धव्यं भवति तदातदा उक्तमहिमोपेतम् इन्द्रं हवामहे ॥

द्वितीया ॥

आ घां गमुद् यदि अवंत्सहस्रिणींभिरुतिभिः ।

वाजेभिरुप नो हवम् ॥ २ ॥

आ । घ । गम् । यदि । अवंत् । सहस्रिणींभिः । ऊतिभिः ।

वाजेभिः । उप । नः । हवम् ॥ २ ॥

स इन्द्रः यदि नो हवम् आह्वानं अवंत् शृणुयात् । ॥ शृणोते-
ल्लव्यडागमः ॥ तर्हि सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभिः ऊतिभी
रक्षाभिः वाजेभिः वाजैरन्यैश्च सह । येति प्रसिद्धौ । उपा गमत् उपाग-
च्छेदेव । ॥ गमेल्लव्यडागमः । “इतश्च लोपः” इति इकारलोपः ।

यद्वा छान्दसे लुङि “पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु” इति छेः अङ्
आदेशः । “बहुलं छन्दस्यमाख्योगेपि” इति अङभावः ॥

तृतीया ॥

अनु प्रलस्यौकसो हुवे तुविप्रति नरम् ।

यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ३ ॥

अनु । प्रलस्य । ओकसः । हुवे । तुविप्रतिम् । नरम् ।

यम् । ते । पूर्वम् । पिता । हुवे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र प्रलस्य पुरातनस्य ओकसः स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य अधिपतिं
तुविप्रतिम् बहूनां योद्धृणां प्रतिनिधिभूतं नरम् नेतारं त्वाम् अनु आ-
नुलोभ्येन हुवे आह्वयामि । यं ते त्वां पूर्वम् पूर्वकाले पिता मदीय-
स्तातः स्वाभिमतसिद्धये हुवे आहूतवान् । तम् इन्द्रं हुवे इति पूर्वत्र
संबन्धः । ॥ छेओ लिटि “बहुलं छन्दसि” इति संप्रसारणपरपूर्-
वत्वे । द्विर्वचनप्रकरणे “छन्दसि वेति वक्तव्यम्” इति द्विर्वचनाभावः ।
यद्वृत्तयोगाद् अनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पूर्वस्य तु पादादिवाद् अनि-
घातः ॥

चतुर्थी ॥

युञ्जन्ति ब्रह्ममरुवं चरन्तं परि तस्युषः ।

रोचन्ते रोचना दिवि ॥ ४ ॥

युञ्जन्ति । ब्रह्मम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्युषः ।

रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥ ४ ॥

ब्रह्म महान्तम् । महन्तामैतत् । अरुषम् आरोचमानं तस्युषः स्था-
वरान् परि । एतज्जङ्गमानाम् अपि उपलक्षणम् । स्थावरजङ्गमानाम्
उपरि चरन्तम् स्वर्गावस्थान् सूर्यात्मना वां परिचरन्तम् एवंमहानुभा-
वम् इन्द्रं युञ्जन्ति रथे योजयन्ति । अत्र सामर्थ्यात् हरिनामकान् अ-

श्वान् इति गम्यते । रोचना रोचनानि रथयुक्तानाम् अश्वाना रथ-
स्य च रथयो दिवि रोचन्ते दीप्यन्ते ॥ अयं मन्त्रः उत्तरमन्त्रे “यु-
ञ्जन्त्यस्य काम्या हरी” इति ह्यौ रथयोजनाभिधानात् तदनुसारेण
केवलेन्द्रपरतया व्याख्यातः । तदनन्तरमन्त्रे “केतुं कृण्वन्नकेतवे” इति
केतूपाधिकस्य इन्द्रस्याभिधानात् तदनुसारेणायं सूर्यात्मकेन्द्रपरतयापि व्या-
ख्येयः । ब्रह्मशब्दः सूर्यपर्यायः । ब्रह्माति नियमयति सर्वं जगद् इति
ब्रह्मः सूर्यः । तं रथे युञ्जन्ति हरितोऽश्वः । अरुषं चरन्तं परित-
स्युष इत्येतत् समानम् । तस्य रोचना रोचनानि रश्मिजालानि दिवि
रोचन्त इति ॥ अयं मन्त्रो ब्राह्मणे आदित्याग्निवायुलोकात्मना व्याख्या-
तः । “युञ्जन्ति ब्रह्मम् इत्याह । असौ वा आदित्यो ब्रह्मः । आदित्य-
“मेवासौ युनक्ति । अरुषम् इत्याह । अग्निर्वा अरुषः । अग्निमेवासौ
“युनक्ति । चरन्तम् इत्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवासौ युनक्ति ।
“परि तस्युष इत्याह । इमे वै लोकाः परि तस्युषः । इमान् एवासौ
“लोकान् युनक्ति । रोचन्ते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना
“दिवि । नक्षत्राण्येवासौ रोचयति” इति [तै० ब्रा० ३. ९. ४. २] ॥

पञ्चमी ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे ।

शोणा धृणू नृवाहसा ॥ ५ ॥

युञ्जन्ति । अस्व । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे ।

शोणा । धृणू इति । नृवाहसा ॥ ५ ॥

अस्य उक्तलक्षणेन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानावश्वौ युञ्जन्ति रथे योज-
यन्ति सारथ्यः । कीदृशौ । काम्या काम्यौ कामयितव्यौ विपक्षसा वि-
विधे पक्षसी स्त्रीये रथसंबन्धिनी वा ययोस्तौ तादृशौ । रथोभयपार्श्व-
स्थितावित्यर्थः । शोणा रक्तवर्णौ धृणू घर्षकौ नृवाहसा नृणां सारथि-
प्रभृतीनां योदारौ ॥

1 S' व्याख्यात. 2 B' om. इति केतुः, and leaves a blank space for six letters.
3 S' तदनुसारेणायमपि सूर्यात्मकेन्द्रपरतया व्या०.

षष्ठी ॥

केतुं कृण्वन्केतवे पेशो मर्या अपेशसे ।

समुपद्भिरजायथाः ॥ ६ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे ।

सम् । उपत्तुभिः । अजायथाः ॥ ६ ॥

हे मर्याः मरणधर्माणो मनुष्याः । अमुं सूर्यात्मकम् इन्द्रं पश्यतेति शेषः । अकेतवे प्रज्ञानरहिताय जनाय केतुम् प्रज्ञानं कृण्वन् कुर्वन् तथा अपेशसे अन्धकारावृतत्वेन रूपरहिताय यदार्थाय पेशः रूपं कृण्वन् उपद्भिः ओषकै रश्मिभिः उपोभिर्वा सह सम् अजायथाः । ॥ व्य-
त्ययेन मध्यमः ॥ । समजायत संभूतः । एवं सूर्यात्मना संभूतम् हे मर्याः पश्यतोत्यर्थः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

“यदिन्द्राहम्” इति सूक्तस्य अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छं-
सिनः शस्त्रे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीयं वस्व एक इत् ।

स्तोता मे गोपखा स्यात् ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । अहम् । यथा । त्वम् । ईशीय । वस्वः । एकः । इत् ।

स्तोता । मे । गोपखा । स्यात् ॥ १ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त यथा त्वम् एक इत् देवानां मध्ये एक एव वस्वः वासकस्य धनस्य ईशिषे [तथा यत् यदि] अहमपि एक एव वस्वः वसुनो धनस्य ईशीय ईश्वरः स्याम् तर्हि यथा तव स्तोता गो-
पखा स्याद् एवं मे मम स्तोतापि गोपखा स्यात् । बहूनां गवां स्वामी भवेत् । उपलक्षणम् एतत् । सर्वैश्वर्ययुक्तो भवतीत्यर्थः । तस्मात्

तच्च स्तोतारं मां त्वत्सदृशं कुर्वित्यभिप्रायः । ॥ गोषखेत्यत्र सुपा-
मादित्वात् षत्वम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तः ॥

द्वितीया ॥

शिक्षेयमस्मै दित्सेयं शचीपते मनीषिणे ।

यदुहं गोपतिः स्याम् ॥ २ ॥

शिक्षेयम् । अस्मै । दित्सेयम् । शचीपते । मनीषिणे ।

यत् । अहम् । गोपतिः । स्याम् ॥ २ ॥

हे शचीपते इन्द्र अस्मै मनीषिणे मनस ईशिञ्चे स्तोत्रे दित्सेयम् दानानि
दानुम् इच्छेयम् । ॥ दा दाने । सन् । “सनि मीमा” इत्यादिना
इत्भावः । “अत्र लोपोभ्यासस्य” इति अभ्यासलोपः । वाक्यभेदाद्
अनिघातः । “सस्यार्धधानुके” इति सकारस्य तत्वम् । “खरि च”
इति चत्वम् ॥ तथा शिक्षेयमपि प्रार्थितं धनं दद्यां च । ॥ शि-
क्षतिर्दानकर्मा ॥ कदैवं स्याम् इति तत्राह । यत् यदा अहं तव
स्तोता त्वदनुग्रहाद् गोपतिः स्यां तदा दित्सेयं शिक्षेयं च । तस्मान्मां
तावत्सामर्थ्यं कुर्विति भावः ॥

तृतीया ॥

धेनुष्टं इन्द्र सूनृता यजमानाय सुन्वते ।

गामश्च पिप्पुषीं दुहे ॥ ३ ॥

धेनुः । ते । इन्द्र । सूनृता । यजमानाय । सुन्वते ।

गाम् । अश्वम् । पिप्पुषीं । दुहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र सूनृता । वाङ्मामैतत् । अस्मदीया प्रियसत्यात्मिकां वाक् ते
तव धेनुः दोग्धी गौर्मूला गोवत् प्रीणयित्री भूत्वा सुन्वते सोमाभिषवं
कुर्वते यजमानाय पिप्पुषी तमेव यजमानं वर्धयित्री सती गाम् अश्वं च ।
उपलक्षणम् एतत् । गवाश्वादिकं सर्वम् अभिलषितं दुहे दुग्धे । ॥ छा-

न्दसे लिटि द्विर्वचनप्रकरणे “छन्दसि वेति वक्तव्यम्” इति वचनाद्
द्विर्वचनाभावः । पिप्पुषी । स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । अस्माहित् । “प्यायः
पी” । “लिङ्यङोश्च” इति परत्वेन द्विर्वचनात् पूर्वमेव पीभावः ।
पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम् । अभ्यासस्य ह्रस्वः । “कसुश्च” इति
लिटः कसुरादेशः । “उगितश्च” इति ङीप् कृते “वसोः संप्रसार-
णम्” इति संप्रसारणम् । “आदेशप्रत्यययोः” इति षत्वम् । प्रत्ययस्व-
रेण मध्योदात्तः ॥

चतुर्थी ॥

न ते वर्तास्ति राधस इन्द्र देवो न मर्त्यः ।

यद् दित्ससि स्तुतो मयम् ॥ ४ ॥

न । ते । वर्ता । अस्ति । राधसः । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः ।

यत् । दित्ससि । स्तुतः । मयम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव राधसः धनस्य वर्ता निवारको न । नास्त्येव । नि-
वारणनिषेधस्य उपयोगसिद्धये निषेध्यान् संभावितान् निर्दिशति देवो न
मर्त्य इति । वर्ता देवो नास्ति । वर्ता मर्त्यो मनुष्योपि नास्ति । यत्
यदि स्तुतः अस्माभिः स्तुतिं प्राप्तः प्रख्यापितगुणः सन् मयम् मंहनीयं
धनं दित्ससि दातुम् इच्छसि । तर्हि वर्ता न कोप्यस्ति ॥

षष्ठमी ॥

यज्ञ इन्द्रमवर्धयद् यद् भूमिं अवर्तयत् ।

चक्राण औपशं दिवि ॥ ५ ॥

यज्ञः । इन्द्रम् । अवर्धयत् । यत् । भूमिम् । वि । अवर्तयत् ।

चक्राणः । औपशम् । दिवि ॥ ५ ॥

यज्ञः अस्माभिरनुष्ठीयमानः इन्द्रं देवम् अवर्धयत् । हविषा स्तुत्या
वा अभिवृद्धम् अकरोत् । कदेत्युच्यते । यत् यदा दिवि अन्तरिक्षे मे-

यम् ओषशम् सर्वत उपशयानं चक्राणः कुर्वन् भूमिं व्यवर्तयत् विवृतां
वृष्ट्युदकेन उच्छूनाम् अकरोत् । वृष्टिद्वारा सस्यादिसमृद्ध्या भूमिं पुष्टाम्
अकरोत् तदेति संबन्धः । ॥ ओषशम् इति । आहुपपूर्वात् शीङः
“अन्येष्वपि दृश्यते” इति डः ॥

पृष्ठी ॥

ववृधानस्य ते वयं विश्वा धनानि जिग्युषः ।

ऊतिमिन्द्रा वृणीमहे ॥ ६ ॥

ववृधानस्य । ते । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युषः ।

ऊतिम् । इन्द्र । आ । वृणीमहे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ववृधानस्य वर्धमानस्य स्तुत्या वर्धमानस्य विश्वा विश्वानि
धनानि शत्रुसंवन्धीनि जिग्युषः जितघतः । ॥ जि जये । लिङ्ङिर्व-
चने । “सन्लिङोर्जेः” इति कुत्वम् । लिटः कसुरादेशः । भसंज्ञायां
“वसोः संप्रसारणम्” इति संप्रसारणम् । “एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्य-
नुबन्धकस्य” इति न्यायात् । वसोः संप्रसारणम् इति चेद् उकारोच्चा-
रणसामर्थ्याद् यथा वसुग्रहणं सिद्धं तथैव वसोरपि ग्रहणम् इष्यते । म-
त्पयस्त्रेण मध्योदात्तः ॥ तादृशस्य [ते] तव ऊतिम् रक्षाम आ
वृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे ॥

सप्तमी ॥

अन्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना ।

इन्द्रो मदभिन्मद् वलम् ॥ १ ॥

वि । अन्तरिक्षम् । अतिरत् । मदं । सोमस्य । रोचना ।

इन्द्रः । मत् । अभिन्मत् । वलम् ॥ १ ॥

इन्द्रो देवः रोचना रोचमानं दीप्यमानम् अन्तरिक्षं व्यतिरत् व्य-
र्धयत् । वृष्ट्युदकेन अभिवृद्धम् अकरोत् । कस्मिन् सहाये सतीति उ-

च्यते । सोमस्य सोमरसस्य पानेन मदे संजाते सति । कदेत्युच्यते ।
यत् यदा इन्द्रो बलम् सर्वम् आवृत्य वर्तमानम् एतन्नामकम् असुरम्
उक्तलक्षणं मेघं वा अभिनात् सोमपानजनितेन मदेन व्यदारयत् । त-
देत्यन्वयः ॥

अष्टमी ॥

उक्ता अजिदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहां सतीः ।

अर्वाञ्चं नुनुदे बलम् ॥ २ ॥

उत् । गाः । अजत् । अङ्गिःऽभ्यः । आविः । कृण्वन् । गुहा । सतीः ।

अर्वाञ्चम् । नुनुदे । बलम् ॥ २ ॥

इन्द्रो देवः अङ्गिरोभ्यः तेषाम् अर्वाञ्चं गुहा गुहायां सतीः अप्रकाशं
विद्यमानाः । ॥ “गुहेः कन्” इति कन् प्रत्ययः । “सुपां सु-
लुक्” इत्यादिना डेराकारः । सतीरिति । अस्तेर्लटः शत्रादेशः । “श्व-
सोरहोपः” इत्यकारलोपः । “अगितश्च” इति ङीप् । “वा इन्दसि”
इति प्रतिषेधाभावपक्षे रूपम् । “शतुरनुमो नद्यजादी” इति ङीम्नद्या
उदात्तत्वम् । पूर्वसवर्णदीर्घे एकादेशस्वरः ॥ [गाः] आविष्कृण्वन्
प्रकाशयुक्ताः कुर्वन् उदाजत् उदगमयद् वहिर्देशं प्रापयत् । तदर्थं गवान्
अपहर्तारं बलम् असुरम् अर्वाञ्चम् अवाञ्मुखं नुनुदे अयातयत् ॥

नवमी ॥

इन्द्रेण रोचना दिवो दृहानि दृहितानि च ।

स्विराणि न पराणुदे ॥ ३ ॥

इन्द्रेण । रोचना । दिवः । दृहानि । दृहितानि । च ।

स्विराणि । न । पराऽनुदे ॥ ३ ॥

इन्द्रेण देवेन दिवः संवन्धीनि रोचना रोचमानानि ग्रहनक्षत्रादीनि

1 B⁷ KV दृहानि. CR¹ दृहानि. We with BBDEE²SC³PP⁴JC⁵.

1 S' has the words आविष्कृण्वन् प्रकाशयुक्ताः कुर्वन् उदाजत् उदगाः after विद्यमानाः
though आविष्कृण्वन् उद् अजत् is explained further on.

दृढानि दृढावयवानि बलवन्ति कृतानि तथा दृढितानि च दृढीकृतानि ।
पूर्वतः स्थाव्यम् अपरत्र बलवत्त्वम् इति विवेकः । अत एव स्थिराणि
तानि न पराणुदे परानोदनीयानि भवन्ति । न केनापि प्रच्यावयितुं
शक्यानीत्यर्थः । ॥ परेत्युपसर्गपूर्वात् णुंद प्रेरणे इत्यस्मात् कृत्यार्थे
केन प्रत्ययः । “उपसर्गाद् असमासेपि णोपदेशस्य” इति णत्वम् ।
अस्य णोपदेशत्वं कथम् इति चेत् “सर्वे” णादयो णोपदेशाः [नृतिन-
न्दिनर्दिनक्षिनाटिनाघृनाधृनृवर्जम्]” इति वचनात् णोपदेशत्वं सिद्धम् ।
प्रत्ययस्य निच्चात् कूदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

दशमी ॥

अपामूर्मिर्मदन्निव स्तोमं इन्द्राजिरायते ।

वि ते मदा अराजिषुः ॥ ४ ॥

अपाम् । ऊर्मिः । मदनइव । स्तोमः । इन्द्र । अजिरइयते ।

वि । ते । मदाः । अराजिषुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते स्तोमः त्वद्विषयं स्तोत्रम् अपाम् । अपशब्देन तदाश्रय-
भूताः समुद्रादयो लक्ष्यन्ते । तासां मदन्निव वृष्ट्युदकेन दृष्यन्निव । ऊर्मिं
रसः । स इव अजिरायते । अजिरः क्षिप्रगामी । स इवाचरति । त-
स्या त्वां प्रति मुखानिर्गच्छतीत्यर्थः । यद्वा अपामूर्मिरित्येतावदेव दृष्टा-
न्तावचनं लुप्तेवशब्दकम् मदन्निव स्तोमोजिरायते इति दार्ष्टान्तिकाभिधा-
नम् । ॥ अञ्जु व्यक्तिम्लक्षणकान्तिगतिषु । अजिरशिशिरेत्यादिना [उ०
१, ५३] किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः । स इवाचरतीत्यर्थे “कर्तुः क्यङ्
सलोपश्च” इति क्यङ् । संनादित्वाद् धातुसंज्ञायां लडादि कार्यम् ।
“अकृतावर्धधातुकयोर्दीर्घः” इति अकारस्य दीर्घः ॥ ते तव मदाः
सोमपानजनिता व्यराजिषुः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ॥

[इति] एकादशं सूक्तम् ॥

“त्वं हि स्तोमवर्धनः” इति सूक्तस्य अतिरात्रे ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृतीयपर्याये विनियोगोभिहितः ॥

तत्र प्रथमा ॥

त्वं हि स्तोमवर्धन इन्द्रास्यवर्धनः ।

स्तोत्रुणामुत भद्रकृत ॥ १ ॥

त्वम् । हि । स्तोमवर्धनः । इन्द्र । असि । अस्यवर्धनः ।

स्तोत्रुणाम् । उत । भद्रकृत ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं खलु स्तोमवर्धनः स्तोमैस्त्रिवृदादिभिर्वर्धनीयोसि तथा अस्यवर्धनः अस्यैर्वर्धनीयश्चासि । ॥ स्तोमशब्दोपपदाद् अस्यशब्दोपपदाच्च वर्धते: “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति अर्हाप्यं ल्युट् । कृतुत्तरपदमकृतिस्वरेण लिच्चाद् आद्युदात्तत्वम् ॥ उत अपि च त्वं स्तोत्रुणां भद्रकृत भद्रस्य कल्याणस्य कर्तासि ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रमित् केशिना हरीं सोमपेयाय वक्षतः ।

उप यज्ञं सुरार्धसम् ॥ २ ॥

इन्द्रम् । इह । केशिना । हरी इति । सोमपेयाय । वक्षतः ।

उप । यज्ञम् । सुरार्धसम् ॥ २ ॥

केशिना स्कन्धप्रदेशस्थितकेशौ हरी एतन्नामानावश्चौ सुरार्धसम् शोभनधनफलोपेतम् अस्ययज्ञं प्रति सोमपेयाय सोमपानाय इन्द्रमित् इन्द्रमेव उप वक्षतः उपवहतः । यद्वा यज्ञं सुरार्धसम् इत्येतद् द्वयम् इन्द्रविशेषणतया योज्यम् । यज्ञम् यष्टव्यं सुरार्धसम् शोभनेन धनेन दातव्येन तद्वन्तम् इति तयोरर्थः । तादृशम् इन्द्रं वक्षतः वहताम् । ॥ ब्रह्मधारणे । लेट् । “सिबहुलं लेटि” इति सिप् । “हो वः” इति ङत्वम् । “षढोः कः सि” इति कत्वम् । “आदेशप्रत्यययोः” इति पत्वम् । निघातः ॥

तृतीया ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः ।

विश्वा यदजयः स्पृधः ॥ ३ ॥

अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत । अवर्तयः ।

विश्वाः । यत् । अजयः । स्पृधः ॥ ३ ॥

पुरा किलेन्द्रः असुरान् जित्वा नमुचिम् असुरं ग्रहीतुं न शशा-
क । स चेन्द्रो युद्धे तेनासुरेण गृहीतोभूत् । स चासुरः इन्द्रम् एवम्
उवाच । त्वां विसृजामि । त्वं मां राजावहनि च काले शुष्केण आ-
र्द्रेण च साधनेन मां हिंसीरिति । एवं समयं कृत्वा इन्द्रं विसर्जं ।
स च विसृष्टः सन् अहोरात्रयोः संधौ शुष्कार्द्रविलक्षणेन अपां फेनेन
नमुचेः शिरश्चिच्छेद । अयम् अर्थः अध्वर्युब्राह्मणे प्रपञ्चितः । “इन्द्रो
वृत्रं हत्वा असुरान् पराभाव्य नमुचिम् आसुरम् नालभत्” [तै० ब्रा०
१.७.१.६] इत्यादिना । सोर्थः अनेन मन्त्रेणाभिधीयते । हे इन्द्र
त्वम् अपां फेनेन वज्रीभूतेन नमुचेः एतन्नामकस्यासुरस्य । न
मुञ्चतीति नमुचिः । “नभ्राण्मपात्” इत्यादिना नमः प्रकृतिभा-
वः ॥ शिर उदवर्तयः शरीराद् उन्नतम् अकर्षीः । अच्छैत्सीरि-
त्यर्थः । कदैवम् इत्युच्यते । यत् यदा विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमाना
असुरसेना अजयः जितवान् अस्ति । ॥ स्पर्धन्त इति स्पृधः । “अ-
न्येभ्योपि दृश्यते इति क्विप्” । इशिग्रहणात् संप्रसारणम् । पृषोदरादि-
त्वाद् रेफस्म ऋकारः अकारलोपश्च । धातुखरेण आद्युदात्तः ॥

चतुर्थी ॥

मायाभिरुत्तिसृप्तत् इन्द्र द्यामारुरुक्षतः ।

अव दस्यूरधूनुषाः ॥ ४ ॥

मायाभिः । उतऽसिसृप्ततः । इन्द्र । द्याम् । आरुरुक्षतः ।

अव । दस्यून् । अधूनुषाः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं मायाभिः आत्मीयाभिर्वैद्येनाभिः उत्तिसृष्टतः उत्तर्पणे-
च्छून् उन्नमनेच्छून् असुरान् । ऋसृषू गतौ । इच्छार्थं सन् ।
“सन्त्यहोः” इति द्विवचनम् । उरदत्तम् । “सन्त्यतः” इति इत्त्वम् ।
सन्नन्ताल्लट् । तस्य शवादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण “अभ्यस्तानाम् आ-
दिः” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ तान् उत्तिसृष्टून् [द्याम् आरुरुक्षतः]
आरुरुक्षून् दस्यून् हे इन्द्र त्वम् अवाधून् युथाः अवाङ्मुखम् अपातयः ॥

पञ्चमी ॥

असुन्वामिन्द्र संसदं विषूचीं व्यनाशयः ।

सोमपा उत्तरो भवन् ॥ ५ ॥

असुन्वाम् । इन्द्र । समऽसदम् । विषूचीम् । वि । अनाशयः ।

सोमपाः । उत्तरोः । भवन् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र सोमपाः सोमस्य पाता त्वम् उत्तरो भवन् सोमपानजनि-
तत्वेन उत्तरः उत्कृष्टतरो भवन् असुन्वाम सोमाभिपवहीनां संसदम् अ-
यष्टृसर्मां विषूचीम् विषंगच्छनां कृत्वा व्यनाशयः विशेषेण नष्टाम् अक-
रोः । ॥ असुन्वाम् इति । पुञ् अभिषवे । लटः शानच् । स्वा-
दिभ्यः झुः । ततष्ठाप् । अमि कृते नकारलोपश्छान्दसः । नञ्समासे
गहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अथ वा अस्मादे-
व धातोः सुवः क्ति [उ० ३. ३५] इति नुमत्ययः किङ्कवावश्च । न
विद्यते सुनुः अभिषवो यस्याः सेति असुनुः । “सुपां सुपो भवन्ति”
इति अमो डिरादेशः । “ङिति ह्रस्वश्च” इति विकल्पेन नदीसंज्ञायां
डैरांमादेशः । आडागमादि । पूर्वोक्त एव स्वरः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके एकादशं सूक्तम् ॥

“प्र ते महे विदधे” इति सूक्तस्य अतिरात्रे ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृती-
यपर्यायशस्त्रे विनियोगोभिहितः । अस्यान्तिमा “अपाः पूर्वेषाम्” [१३]
इत्येषा ऋक् परिधानीया ॥

तत्र प्रथमा ॥

प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मदम् ।

घृतं न यो हरिभिश्चारु सेचत आ त्वा विशन्तु हरिर्वर्षसं गिरः ॥ १ ॥

प्र । ते । महे । विदथे । शंसिषम् । हरी इति । प्र । ते । वन्वे । वनुषः ।
हर्यतम् । मदम् ।घृतम् । न । यः । हरिऽभिः । चारुं । सेचते । आ । त्वा । विशन्तु । हरिऽ-
वर्षसम् । गिरः ॥ १ ॥

हे इन्द्र महे महति विदथे । [विद्यते] कर्तव्यतया शायत इति विदथो यज्ञः । तस्मिन् ते तव हरी एतन्नामानावश्चौ तव शीघ्रागमनाय प्र शंसिषम् प्रास्ताविषम् । ॥ शंसु स्तुतौ । लुङि “ह्लेः सिच्” । अवभावश्छान्दसः ॥ तथा वनुषः शत्रुहिंसकस्य याच्यमानस्य वा ते तव हर्यतम् कमनीयं मदम् सोमपानजनितं प्र वन्वे प्रयाचे । अस्मदभिमतम् इति शेषः । ॥ वनु याचने । तनादित्वाद् उप्रत्ययः ॥ य इन्द्रो घृतं न घृतं यथा अग्नौ होमार्थं सिद्ध्यन्ति एवं हरिभिः हरितयर्णैरश्वैः सहागत्य चारु रमणीयं धनं सेचते वर्षयति । तं तादृशं हरिर्वर्षसम् । वर्ष इति रूपनाम । हरितरूपं त्वा त्वां गिरः अस्मदीयाः स्तुतिवाचः [आ] विशन्तु प्रविशन्तु तव बुद्धौ संगता भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

हरिं हि योनिमभि ये समस्तरन् हिन्वन्तो हरीं दिव्यं यथा सदैः ।

आ यं पृणन्ति हरिभिर्न घेनव इन्द्राय शूपं हरिवन्तमर्चत ॥ २ ॥

हरिम् । हि । योनिम् । अभि । ये । समऽजस्तरन् । हिन्वन्तः । हरी इति ।

दिव्यम् । यथा । सदैः ।

आ । यम् । पृणन्ति । हरिऽभिः । न । घेनवः । इन्द्राय । शूपम् । हरिऽ-
वन्तम् । अर्चत ॥ २ ॥

1 S' हरिसिचंति for हरिभिः हरितयर्णैरश्वैः सहागत्य चारु रमणीयं धनं सेचते वर्षयति.

ये पूर्वमहर्षयो हरिम् हरणशीलं हरिवर्षसम् इत्युक्तत्वात् हरितवर्णं वा योनिम् सर्वेषां मूलकारणम् इन्द्रं समस्वरन् हि समस्तुवन् खलु । ॥ स्वशब्दोपतापयोः । “हि च” इति निघातप्रतिषेधः ॥ किं कुर्वन्तः । दिव्यम् देवसंबन्धि सदः सीदन्त्यत्र देवा इति सदो यागगृहम् । तद् यथा येन प्रकारेण इन्द्रो गच्छति तथा हरी एतन्नामानावश्चौ हिन्वन्तः प्रेरयन्तः रथे योजयन्तः । यं च इन्द्रं न धेनवः । अत्र पुरस्तादुपाचारोपि नशब्द उपमाधीयः । धेनवो नवमस्रतिका गावो यथा स्वस्वामिनं क्षीरादिभिः पृणन्ति पूरयन्ति एवं हरिभिः हरितवर्णैः सोमरसैः [आ] पृणन्ति पूरयन्ति यजमानास्तस्मै इन्द्राय । ॥ द्वितीयायै चतुर्थी ॥ तम् इन्द्रं शूषम् शत्रुशोषणसाधनबलोपेतं हरिवन्तम् हरिभिस्तद्वन्तम् अर्चत पूजयत । हे ऋत्विज इति शेषः । यद्वा इन्द्राय इन्द्रस्य हरिवन्तं शूषम् ग्रीष्मसाधनं बलम् अर्चतेति व्याख्येयम् । ॥ शुषिः ग्रीष्मनार्थे इति भाष्यः ॥

तृतीया ॥

सो अ॒स्य॒ वज्रो॒ हरि॑तो॒ य आय॑सो हरि॒निका॑मो हरि॒रा ग॑भ॒स्योः ।

द्यु॒म्नी सु॑शि॒मो हरि॑म॒न्यु॒साय॑क॒ इन्द्रे॑ नि रू॒पा हरि॑ता मि॒मिक्षि॑रे ॥ ३ ॥

सः । अ॒स्य॒ । वज्रो॒ । हरि॑तः । यः । आय॑सः । हरि॑ः । नि॒ऽका॑मः । हरि॑ः ।

आ । ग॑भ॒स्योः ।

द्यु॒म्नी । सु॑शि॒मः । हरि॑म॒न्यु॒ऽसाय॑कः । इन्द्रे॑ । नि । रू॒पा । हरि॑ता । मि॒मिक्षि॑रे ॥ ३ ॥

य आयसः अयोविकारो लोहमयो यो वज्रोस्ति अस्य इन्द्रस्य स वज्रः हरितः हरितवर्णः । लोहमयत्वादेव । स निकामः नितरां कमनीयः । इन्द्रोपि हरिः हरितवर्णः । स हरिः उक्तरूप इन्द्रः गभस्योः । गभस्तिर्हस्तः । हस्तयोस्तं हरितं वज्रम् । आ दत्त इति शेषः । धारयतीत्यर्थः । किं च इन्द्रः द्युम्नी द्युम्नवान् अन्नवान् धनवान् वा । सुशिप्रः । ॥ शिप्ने हनू नास्तिके वेति निरुक्तम् [नि० ६, १७] ॥ शो-

भनहनुः शोभननासिको वा । स इन्द्रः हरिमन्युसायकः हरणशीलम-
न्युलक्षणसायकोपेतः हरितवर्णमननीयवाणोपेतो वा । हरयो मन्यवः सा-
यकाश्च यस्येति वा व्याख्येयम् । किं बहुना । यानियानि रूपा रूपाणि
निरूपणीयानि आभरणादीनि सन्ति तानि सर्वाण्यपि हरिता हरितानि
हरितवर्णान्येव नि मिमिक्षिरे नियोजयितुम् इष्टानि वभूवुः । ॥ मि-
हेः सक्कन्तात् कर्मणि लिटि रूपम् ॥

चतुर्थी ॥

दिवि न केतुरधि धायि हर्यतो विव्यचद् वज्रो हरितो न रंक्षा ।

तुददहिं हरिंशिप्रो य आयसः सहस्रशोका अभवद्धरिभरः ॥ ४ ॥

दिवि । न । केतुः । अधि । धायि । हर्यतः । विव्यचत् । वज्रः । हरितः ।
न । रंक्षा ।

तुदत् । अहिम् । हरिंऽशिप्रः । यः । आयसः । सहस्रंऽशोकाः । अभवत् ।

हरिम्ऽभरः ॥ ४ ॥

वज्रः इन्द्रसंबन्धी दिवि अन्तरिक्षे केतुर्न केतुरिव प्रज्ञापक आदि-
त्य इव वा हर्यतः कान्तः सन् अधि धायि अध्यधायि निहित आ-
सीत् । ॥ दधातेः कर्मणि लुङ् । चिणि युगागमः । अडभावश्छा-
न्दसः ॥ किं च स वज्रः हरितो न हरितवर्णा आदिन्मात्रा इव
ते यथा रंक्षा रंहणीयानि प्रति । अथ वा रंक्षा वेगेन व्यामुवन्ति तद्वद्
विव्यचत् विशेषेण व्याप्नोति सर्वम् । यद्वा नेति चापे । रंक्षाणि स्या-
मानि प्रति हरितः हरितवर्णो वज्रः विव्यचत् व्याप्नोति च । अपि च य
आयसो हरितवर्णो वज्रोस्ति तेन वज्रेण हरिंशिप्रः सोमपानेन हरितव-
र्णशिप्र इन्द्रः अहिम् वृचं तुदत् अनुदद् व्यथितम् अकरोत् । किं च ह-
रिभरः हयोरश्वयोर्भर्ता । ॥ हरिश्चन्द्रोपपदाद् भृजः “संज्ञायां भृ-
तृवृजि” इत्यादिना खच् । मुम् आगमः ॥ इन्द्रः तेन वज्रेण
साधनेन सहस्रशोकाः सहस्रशोकः सहस्रसंख्याकानां शत्रूणां शोचयिता
अभवत् । यद्वा अपरिमितदीप्तिरभवत् ॥

पञ्चमी ॥

त्वं त्वमहर्षया उपस्तुतः पूर्वैभिरिन्द्र हरिकेश यज्वभिः ।

त्वं हर्यसि तव विश्वमुक्थ्यमसामि राधो हरिजात हर्यतम् ॥ ५ ॥

त्वमऽत्वं । अहर्षयाः । उपऽस्तुतः । पूर्वैभिः । इन्द्र । हरिऽकेश । य-
ज्वऽभिः ।त्वम् । हर्यसि । तव । विश्वम् । उक्थ्यमि । असामि । राधः । हरिऽजात ।
हर्यतम् ॥ ५ ॥

हे हरिकेश हरिर्बर्णकेशोपेत उक्त्वर्णकेशोपेतैरश्वैरुपेत वा हे इन्द्र
त्वं त्वम् त्वमेव यजयन्न सोमादि हविरस्ति तन्न सर्वत्र त्वमेव । ४ “नि-
त्यवीप्सयोः” इति कृदन्तात्वाद् वीप्सायां द्विर्वचनम् । आग्नेडितस्य अ-
नुदात्तात्वाद् आद्युदात्तः ४ । पूर्वैभिः पूर्वभवैः यज्वभिः यजमानैः उ-
पस्तुतः सन् अहर्षयाः अकामययाः । सामर्थ्यात् सोमादिकम् इति
गम्यते । तथा इदानीमपि त्वम् त्वमेव हर्यसि कामयसे हवींषि । अतः
हे हरिजात हरिभ्याम् अश्वभ्यां सह यज्ञे प्रादुर्भूत हरितवर्णत्वेन प्रादु-
र्भूत वा विश्वम् सर्वं सोमादिकम् [उक्थ्यम् प्रशस्यम्] असामि अ-
नल्पं हर्यतम् कमनीयं राधः अन्नम् सोमादिरूपं तव तवैव ॥

षष्ठी ॥

ता वज्रिणं मन्दिनं स्तोम्यं मदु इन्द्रं रथे बहत्वे हर्यता हरीं ।

पुरुष्यस्मै सर्वनानि हर्यते इन्द्राय सोमा हरयो दधन्विरे ॥ १ ॥

ता । वज्रिणम् । मन्दिनम् । स्तोम्यम् । मदु । इन्द्रम् । रथे । बहुतः । ह-
र्यता । हरी इति ।पुरुषि । अस्मै । सर्वनानि । हर्यते । इन्द्राय । सोमाः । हरयोः । दध-
न्विरे ॥ १ ॥

हर्यता हर्यतौ गन्तारौ कमनीयौ वा ता तौ प्रसिद्धौ हरी एतन्नाम-

कावश्चौ वज्रिणम् वज्रोपेतं मन्दिनम् मोदमानं हृष्यमाणं स्तोम्यम् स्तो-
माहं स्तुत्यम् एवमहानुभावम् इन्द्रं मदे सोमपानजनिताय मदाय रथे
वहतः धारयतः अस्मदीयं यज्ञं प्रापयतः । हर्यते कान्ताय अस्यै इन्द्रा-
य पुरुणि बहूनि त्रीण्यपि सवनानि प्रातरादीनि हरयः हरितवर्णाः
सोमा दधन्विरे आधारयन् धारयन्ति ॥

सप्तमी ॥

अरं कामाय हरयो दधन्विरे स्मिराय हिन्वन् हरयो हरी तुरा ।

अर्वञ्जियो हरिभिर्जोषमीयते सो अस्य कामं हरिवन्तमानशे ॥ २ ॥

अरम् । कामाय । हरयः । दधन्विरे । स्मिराय । हिन्वन् । हरयः । हरी
इति । तुरा ।

अर्वञ्जिभिः । यः । हरिभिः । जोषन् । ईयते । सः । अस्य । कामम् । ह-
रिञ्चन्तम् । आनशे ॥ २ ॥

कामाय कमनीयाय स्मिराय संग्रामे अविचलिताय इन्द्राय अरम् अ-
लम् अन्तर्यं हरयः हरितवर्णाः सोमा दधन्विरे सवनानि धारयन्ति । त
एव हरयः हरितवर्णाः सोमाः तुरा तुरौ त्वरमाणौ हरी अश्वा हिन्वन्
अहिन्वन् प्रेरयन्ति यज्ञं प्रति प्रेरयन्ति । यः य इन्द्रः अर्वञ्जिः अरणव-
ञ्जिवेगवञ्जिः हरिभिः अश्वैः वाजैम् यज्ञम् ईयते गच्छति स इन्द्रः अस्य
यज्ञस्य कामम् कामयितव्यं हरिवन्तम् सोमवन्तं यजमानम् आनशे
व्याप्नोति । यज्ञा यो रथः अर्वञ्जिर्हरिभिः वाजैम् ईयते स रथः अस्ते-
न्द्रस्य स्वभूतं कामं हरिवन्तम् आनशे इन्द्रं धारयित्वा प्राप्नोति ॥

अष्टमी ॥

हरिश्मशारुर्हरिकेश आयसस्तुरस्येये यो हरिपा अवर्धत ।

अर्वञ्जियो हरिभिर्वाजिनीवसुरति विश्वा दुरिता पारिपञ्चरी ॥ ३ ॥

1 S' दमानं for मोदमान 2 S' प्रापयत्. 3 Sâyana's text, however, is जोषम् and
not वाजम्. 4 S' यज्ञम् for यजमानम् which is conjectural.

हरिऽश्मशारुः । हरिऽकेशः । आयसः । तुरऽपेयै । यः । हरिऽपाः ।
अवर्धत ।

अवैतऽभिः । यः । हरिऽभिः । वाजिनीऽवसुः । अर्ति । विश्वा । दुऽइता ।
पारिषत् । हरी इति ॥ ३ ॥

हरिश्मशारुः हरितवर्णश्मश्रुयुक्तः हरिकेशः हरितवर्णकेशोपेतः आयसः अयोविकारभूतः । अयःसारवाक्ठिनहृदय इत्यर्थः । क एवमात्मक इति तम् आह । यः यः प्रसिद्ध इन्द्रः तुरस्ये तूर्णं पातव्ये सोमे निष्पन्ने सति हरिपाः हरिद्वर्णस्य सोमस्य पाता सन् अवर्धत वर्धते । यश्च वाजिनीवसुः वाजः अन्नं हविर्लक्षणं सोऽस्यां क्रियायां विद्यते सा वाजिनी । सैव वसु धनं यस्य तथोक्तः । अथ वा वाजिनमेव वाजिनी सैव [वसु] धनं यस्य स तादृश इन्द्रः अवर्जिः अरणकुशलैः शीघ्रगासिभिः हरिभिः अग्नैः सोमपानाय आगच्छति तैर्वाजिनीवसुर्भवतीति वा योज्यम् । स तादृश इन्द्रः हरी अश्वौ रथे योजयित्वा आगत्य अस्माकं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पारिषत् पारयतु । नाशयत्वित्यर्थः । अस्मान् दुरितानि विश्वानि पारिषत् पारयतु तारयत्विति वा योज्यम् । ४ पूर्णं पूरणे । चुरादिः । अत्र हिंसाकर्मा । प्यन्तात् पञ्चमलकारः । “सिधहुलं लेटि” इति सिप् । निघातः ४ ।

नवमी ॥

सुवेव यस्य हरिणी विपेततुः शिमे वाजाय हरिणी दर्विधतः ।

प्र यत् कृते चमसे मर्भृजद्वरीं धीत्वा मदस्य हर्यत्तस्यान्धसः ॥ ४ ॥

सुवाऽइव । यस्य । हरिणी इति । विऽपेततुः । शिमे इति । वाजाय । हरिणी इति । दर्विधतः ।

1 S' adds before यश्च as follows वाजिनमेव वाजिनी सैव वसु धनं यस्य स तादृशः.
2 S' सायस्यां for सोऽस्यां. 3 S' प्रा for पृ.

प्र । यत् । कृते । चमसे । मर्मृजत् । हरी इति । पीत्वा । मदस्य । हर्यत-
स्य । अन्धसः ॥ ४ ॥

यस्य इन्द्रस्य हरिणी हरितवर्णे शिमे हनू सुवेव सुवाविव ते यथा
यज्ञे संचरतः एवं सोमपानाय विपेततुः विपेततः । चलत इत्यर्थः । य-
स्य च वाजाय अन्धाय सोमलक्षणाय तत्पानाय हरिणी हरितवर्णे शिमे
दबिध्वतः कम्पयतः पुरतः स्थितस्य पानाय चलतः । ॥ “दाधति”
इत्यादिना निपातितोयम् । यदुक्तयोगाद् अनिघातः । “अभ्यस्तानाम्
आदिः” इत्याद्युदात्तः ॥ तथा यत् यदा चमसे पात्रे कृते संस्कृ-
ते सोमेन पूर्णे सति मदस्य मदकरस्य हर्यतस्य कमनीयस्य अन्धसः सो-
मलक्षणस्यान्धस्य अंशं पीत्वा [हरी प्र मर्मृजत् हरितवर्णावश्चौ प्रमा-
दि । स इन्द्रस्तदानीं स्तुत इत्यर्थः ।] अथ वा । ॥ कर्मणि प-
ठ्यन्ता एते ॥ मदं हर्यतम् अन्धः पीत्वा शिमे दबिध्वत इति
योज्यम् ॥

दशमी ॥

उत्त स्म सद्यं हर्यतस्य पस्स्योऽरत्यो न वाजं हरिवाँ अचिक्रदत् ।

मही चिद्धि धिपणाहर्ह्यदोजंसा बृहद् वयं दधिषे हर्यतश्चिदा ॥ ५ ॥

उत्त । स्म । सद्यं । हर्यतस्य । पस्स्योः । अत्यः । न । वाजम् । हरिऽवान् ।
अचिक्रदत् ।

मही । चित् । हि । धिपणा । अहर्ह्यत् । ओजंसा । बृहत् । वयः । दधिषे ।
हर्यतः । चित् । आ ॥ ५ ॥

उत्त स्म । स्मेति पूरणः । अपि च हर्यतस्य गन्तव्यस्य कमनीयस्य वा
इन्द्रस्य सद्यं सदनं पस्स्योः द्यावापृथिव्योः संबन्धि भवति । स इन्द्रः
अत्यो न वाजम् । अत्य इति अश्वनाम् । अश्वः संग्राममिव हरिवान्
हरिभिर्मुक्तः सन् अचिक्रदत् यज्ञगृहं मति गच्छति । ॥ कदि क्रदि

वैकुण्ठे । अत्र गत्यर्थः । छान्दसो लुङ् । छेच्छङि णिलोपः । सन्वद्भा-
वाद् इत्त्वम् । निपातः ॥ किं च मही चित् महती धिषणा
असदीया स्तुतिरपि ओजसा क्लेन युक्तम् इन्द्रम् अहर्षत कामयते ।
अतः हे इन्द्र हर्षतश्चित् कामयमानस्य यजमानस्यापि तदर्थम् आ आ-
गत्य बृहत् महत् प्रभूतं वयः अन्नं दधिषे धारयसि प्रयच्छसि ॥

एकादशी ॥

आ रोदसी हर्षमाणो महित्वा नर्ब्यन्व्यं हर्षसि भन्तु नु म्रियम् ।

प्र पृथ्मिसुर हर्षतं गोराविष्कृधि हरये सूर्याय ॥ १ ॥

आ । रोदसी इति । हर्षमाणः । महित्वा । नर्ब्यन्व्यम् । हर्षसि ।
भन्तु । नु । म्रियम् ।

प्र । पृथ्मि । असुर । हर्षतम् । गोः । आविः । कृधि । हरये । सूर्याय ॥ १ ॥

[हे इन्द्र हर्षमाणः कामयमानस्त्वं] महित्वा महत्त्वेन रोदसी । इत्-
कारान्तपक्षे द्विवचनान्तम् एतत् । ईकारान्तपक्षे रोदसी रोदस्मादित्यर्थः ।
“वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ आवापृथिव्यौ आ । इत्-
पसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ पूरयसि । तथा हे इन्द्र नर्ब्यन्-
व्यम् नवतरन्वतरम् असकृच्छ्रुतेऽपि सर्वदा नूतनम् अत एव म्रियम्
हृदयंगमं मन्त्रं मननीयं स्तोत्रं नु क्षिप्रं हर्षसि कामयसे । हे असुर
असवः प्राणास्तद्वन् प्रकृष्टबलवन्निन्द्र हर्षतम् स्पृहणीयं गोः । इज्जा-
तावेकवचनम् ॥ गवाम् आवासभूतं पृथ्मम् । गृहनामेतत् । गृहं
पणिभिरपहतानां गवा निवासस्थानं हरये हरणशीलाय हरिद्वर्णाय वा
सूर्याय तदर्थं स यथा गाः प्रत्यर्पयति स्तोत्रभ्यः तथा आविष्कृधि प्रक-
टीकुरु । अथ वा गोशब्दः उदकवाची । गवाम् उदकानां पृथ्मम् स्थानं
हरये सूर्याय आविष्कृधि स यथा वृष्टिं प्रयच्छति तथा कुरु । आ-
दित्याज्यायते वृष्टिरिति स्मृतेः [म० सू० ३, ७६] ॥

1 S' omits that part of the text which begins with नर्ब्यन्व्यं and as much of the
commentary as we have restored. 2 S' स्तुतेऽपि. 3 S' श्रुतेः.

द्वादशी ॥

आ त्वां ह॒र्यन्तां प्र॒युजो॑ जना॒नां रथे॑ वहन्तु हरि॑शिप्रमिन्द्र ।

पिब॑ यथा॒ प्रति॑भृतस्य॒ मध्वो॑ ह॒र्यन् यज्ञं॑ सध॒मादे॑ दशो॒णिम् ॥ २ ॥

आ । त्वा । ह॒र्यन्तां । प्र॒युजः । जना॒नाम् । रथे॑ । वहन्तु । हरि॑ऽशिप्रम् । इन्द्र ।
 पिब॑ । यथा॒ । प्रति॑ऽभृतस्य । मध्वः । ह॒र्यन् । यज्ञम् । सध॒मादे॑ । दश॑ऽ-
 ओणिम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र हरिशिप्रम् सोमपानेन हरितवर्णाभ्या हनुभ्यां युक्तं त्वा त्वाम् ।
 भाविगपैवमुक्तः । आगतस्य सोमपाने सति शिप्रयोर्हरिद्वर्णत्वसंभवात् ।
 तादृशं ह॒र्यन्ताम् सोमपानं कामयमानं त्वा त्वां जनानाम् यजमानानाम्
 अर्चय प्रयुजः प्रकर्षेण परस्परं संयुक्ता अश्वः रथे [आ] वहन्तु प्रापय-
 न्तु । हे इन्द्र प्रतिभृतस्य संभृतस्य ग्रहचमसेषु घृतस्य मध्वः मधुवस्त्रियभू-
 तस्य सोमस्य । ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ ॥ । प्रतिभृतं मधु ह॒र्यन् कामय-
 मानो यज्ञम् यज्ञसाधनभूतं दशोणिम् । ओणयः अङ्गुलयः । दशभि-
 रङ्गुलिभिर्निष्पीडितं सोमं सधमादे । सह माद्यन्त्यत्रेति सधमादो यज्ञः ।
 तस्मिन् यथा पिब यथा पिबसि । तथा त्वां रथे वहन्तु इत्यर्थः ॥

त्रयोदशी ॥

अपाः पूर्वे॑षां हरि॒वः सु॒ताना॑मर्थो इ॒दं सर्व॑नं के॒वलं ते॑ ।

स॒म॒हि सोमं॑ मधु॒मन्ता॑मिन्द्र स॒त्रा वृषं॑ ज॒ठर॑ आ वृष॒स्व ॥ ३ ॥

अपाः । पूर्वे॑षाम् । हरि॒वः । सु॒ताना॑म् । अथो॒ इति॑ । इ॒दम् । सर्व॑नम् ।
 के॒वलम् । ते॑ ।

स॒म॒हि । सोमं॑ । मधु॒मन्ता॑म् । इन्द्र । स॒त्रा । वृष॑न् । ज॒ठरे॑ । आ ।
 वृष॒स्व ॥ ३ ॥

हे हरिवः हरिवन् हरिभ्यां तद्वन् इन्द्र त्वं सुतानाम् अभिषुतानां पू-

१ K V ह॒र्यन्तां, (V ह॒र्यन् in the pads). O E Cs ह॒र्यन्तां. We with B D K R S Dc.

1 S' मध्वोः. 2 S' तस्ते.

धारण्यात् प्रजावद् वयो दधाना इति फलसंबन्धवचनं युक्तम् । एवंभू-
ता ऋत्विजो मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यागगृहे । ३ दु-
रोण इति गृहनाम । दुरवा भवन्ति दुस्तरा इति यास्कः [नि० ४.
५] ३ । सत्रस्य बहुकर्तृकत्वेऽपि केन चिद् यजमानेन अवश्यंभावाद्
मनुषो दुरोण इत्युक्तम् । सधमाद्यासः सह मदनीयाः सन्तो गृणन्तः
त्वं स्तुवन्तः तस्युः तिष्ठन्ति ॥

तृतीयेनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ॥

समाप्तश्च तृतीयोनुवाकः ॥

चतुर्थेनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र “यो जात एव” इति प्रथमं
सूक्तं सामसूक्तम् इति व्यवह्रियते । “अस्मा इदु प्र तवसे” इति द्वि-
तीयं सूक्तम् अहीनसूक्तम् इति व्यवह्रियते । षादशाहादौ वैराजपृष्ठे
विश्वजिति “यो जातः” इति सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तम् ।
सूत्रितं हि वैताने । “नवरात्रेभिजिहिषुवान् विश्वजिञ्चतुर्विंशत्” इत्यु-
पक्रम्य “विश्वजिति वैराजपृष्ठे ‘यद् याव इन्द्र ते शतम्’ [२०. ८१. १]
“‘यद् इन्द्र यावत्स्वम्’ [२०. ८२. १] इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ
“उक्ते योमी । ‘इन्द्र कर्तुं न आ भर’ [२०. ७९. १] इति तृतीयान् ।
“‘इन्द्र त्रिधातु शरणम्’ [२०. ८३. १] इति सामप्रगाथः । सुंकीर्तिवृ-
“पाकपी ‘यो जात एव प्रथमो मनस्वान्’ [२०. ३४] इति सामसूक्तम्
“अहीनसूक्तम् आवपते” इति [वै० ६. ३] ॥

तथा अग्नोर्यामिणि कृतावपि माध्यंदिनसवने अस्य सूक्तस्य ब्राह्मणा-
च्छंसिशस्त्रे विनियोगः । “अग्नोर्यामिणि गर्भकारं शंसति” इति प्रक्रम्य
सूत्रितम् । “सुकीर्तिं वृषाकर्षिं सामसूक्तम् अहीनसूक्तम् आवपते”
इति [वै० ४. ३.] ॥

एतत्सूक्तविषय इतिहासो बृहदेवतानुक्रमण्यम् उक्तः ॥

संपुज्य तपसात्मानम् ऐन्द्रं विभ्रन्महद् वपुः ।

1 S' 'द्विभजिहिषुवान् विश्वजि' 2 S' तृतीये for तृतीयाम् । इन्द्र. 3 S' सुकीर्तिं वृषा-
कर्षि. 4 S' repeats this whole paragraph again. 5 S' अग्नोर्यामिकृतावपि.

पञ्चदशी ॥

प्रोघ्रां पीतिं वृष्णं इयमिं सत्यां ग्रयै सुतस्यं हर्यश्च तुभ्यम् ।

इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्यां गृणानः ॥ २ ॥

प्र । उग्राम् । पीतिम् । वृष्णे । इयमिम् । सत्याम् । ग्रयै । सुतस्यं । हरिऽअश्च ।
तुभ्यम् ।

इन्द्र । धेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्यां । गृणानः ॥ २ ॥

हे हर्यश्च हरिनामकाशोपेत इन्द्र वृष्णे अभिमतफलवर्षकाय तुभ्यं
ग्रयै प्रकर्षेण गन्तुम् । ॥ प्रपूर्वाद् या प्रापणे इत्यस्मात् “ग्रयै रो-
हिष्यै अव्यपिष्यै” इति छन्दसि तुमर्थे कैप्रत्ययान्तो निपातितः । प्रत्य-
यस्वरेण अन्तोदात्तः ॥ तदर्थं सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य उग्राम्
उत्तूर्णबलां सत्याम् अपितथमदलक्षणफलोपेतां पीतिम् पानं प्रेयमिं प्रे-
रयामि । किं च हे इन्द्र शच्या । कर्मनामैतत् । यागेन निमित्तेन वि-
श्वाभिः सर्वाभिः धीभिः स्तुतिभिः गृणानः स्तूयमानः सन् धेनाभिः प्रीण-
यित्रीभिः स्तुतिभिर्वाग्भिः इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व तृप्तो भव । ॥ म-
द वृत्तियोगे । चुरादिः । आत्मनेपदी ॥

षोडशी ॥

ऊती शचीवस्तव वीर्येण वयो दधाना उशिजं ऋतज्ञाः ।

प्रजावदिन्द्र मनुषो दुरोणे तस्युर्गृणन्तः सधमाद्यासः ॥ ३ ॥

ऊती । शचीऽवः । तव । वीर्येण । वयः । दधानाः । उशिजः । ऋतऽज्ञाः ।

प्रजाऽवत् । इन्द्र । मनुषः । दुरोणे । तस्युः । गृणन्तः । सधऽमाद्यासः ॥ ३ ॥

हे शचीवः शक्तिमन् इन्द्र ऊती ऊत्या रक्षणेन तव वीर्येण सामर्थ्येन
च प्रजावत् पुत्रादिरूपाभिः प्रजाभिरुपेतं वयः अन्नं दधानाः धारयन्त-
उशिजः त्वां कामयमाना ऋतज्ञाः सत्यभूतफलसाधनं यज्ञं जानन्तः । प-
ठस्याहः प्रयोगस्य अतिगहनत्वाद् ऋतज्ञा इत्युक्तम् । सत्रे ये यजमा-
नास्ते ऋत्विज इति शास्त्रेण सर्वेषां यजमानभूतानाम् ऋत्विजां फलसा-

धारण्यात् प्रजावद् वयो दधाना इति फलसंबन्धवचनं युक्तम् । एवंभू-
ता ऋत्विजो मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यागगृहे । ॥ दु-
रोण इति गृहनाम । दुरवा भवन्ति दुस्तरा इति यास्कः [नि० ४.
५] ॥ सत्रस्य बहुकर्तृकत्वेऽपि केन चिद् यजमानेन अवश्यंभावाद्
मनुषो दुरोण इत्युक्तम् । सधमाद्यासः सह मदनीयाः सन्तो गृणन्तः
त्वां स्तुवन्तः तस्युः तिष्ठन्ति ॥

तृतीयेनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ॥

समाप्तश्च तृतीयोऽनुवाकः ॥

चतुर्थेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र “यो जात एव” इति प्रथमं
सूक्तं सामसूक्तम् इति व्यवह्रियते । “अस्मा इदु म तवसे” इति द्वि-
तीयं सूक्तम् अहीनसूक्तम् इति व्यवह्रियते । द्वादशाहादौ धैराजशृष्टे
विश्वजिति “यो जातः” इति सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तम् ।
सूत्रितं हि वैताने । “नवरात्रेभिर्जिह्विषुवान् विश्वजिच्चतुर्विंशत्” इत्यु-
पक्रम्य “विश्वजिति धैराजशृष्टे ‘यद् याव इन्द्र ते शतम्’ [२०.८१.१]
“‘यद् इन्द्र यावत्स्तम्’ [२०.८२.१] इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ चार्हतौ
“उक्ते योनी । ‘इन्द्र कर्तुं न आ भर’ [२०.७९.१] इति तृतीयां ।
“‘इन्द्र त्रिधातु शरणम्’ [२०.८३.१] इति सामप्रगाथः । सुकीर्तिवृ-
“षाकपी ‘यो जात एव प्रथमो मनस्वान्’ [२०.३४] इति सामसूक्तम्
“अहीनसूक्तम् आवपते” इति [वि० ६.३] ॥

तथा अग्नोर्यामिणि क्रतावपि माध्यंदिनसवने अस्य सूक्तस्य ब्राह्मणा-
च्छंसिशस्त्रे विनियोगः । “अग्नोर्यामिणि गर्भकारं शंसति” इति प्रक्रम्य
सूत्रितम् । “सुकीर्तिं वृषाकपिं सामसूक्तम् अहीनसूक्तम् आवपते”
इति [वि० ४.३.] ॥

एतत्सूक्तविषय इतिहासो बृहद्देवतानुक्रमण्यम् उक्तः ॥

संयुज्य तपसात्मानम् ऐन्द्रं विश्रन्महद् वयुः ।

1 S' अग्निजिह्विषुवान् विश्वजि. 2 S' तृतीयेंद्र for तृतीयां । इन्द्र. 3 S' सुकीर्तिं वृषा-
कपि. 4 S' repeats this whole paragraph again. 5 S' अग्नोर्यामिक्रतावपि.

अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥
 तम इन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ ।
 धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥
 विदित्वा स तयोर्भावम् ऋषिः पार्यं चिकीर्षतोः ।
 यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् ॥

अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति ॥

पुरा किल महेन्द्राद्या वैन्ययज्ञं समागताः ।
 ऋषिर्गृत्समदस्तत्र वैन्यस्य सदसि स्थितः ॥
 असुराश्च समाजग्मुः शीघ्रम् इन्द्रजिघांसया ।
 तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद् गृत्समदाकृतिः॥
 निरगता सोपि तद्यज्ञाद् ऋषिर्वैन्येन पूजितः ।
 तं दृष्ट्वा चेन्द्र एवायम् इति ते जगृहुः किल ॥
 माहम् इन्द्रोसि किं तेवंगुणोपेतः स इत्यृषिः ।
 यो जात इति सूक्तेन निराचके वधोद्यतान् ॥ इति ॥

केचित् तु अत्र सूक्ते “यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरम् उतेमाहु-
 नैवो अस्तीयेनम्” इति [५] इन्द्रस्य नास्तित्ववचनाद् अन्यत्रापि “ने-
 न्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ई ददर्श” इति [ऋ० ८. १००.
 ३] इन्द्रस्याभायश्रवणाच्च तत्सद्भावं निराकुर्वाणान् प्रति अस्मिन् सूक्ते
 इन्द्रस्य असाधारणमाहात्म्यकथनैस्तदस्तित्वम् अवागमयद् इति कचिद्
 आहुः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यो जात एव प्रथमो मर्नस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत् ।
 यस्य शुष्माद् रोदसी अभ्यसेतां नृग्णस्य मृहा स जनास इन्द्रः ॥ १ ॥
 यः । जातः । एव । प्रथमः । मर्नस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । प-
 रिऽअभूषत् ।

यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् । नृम्णस्य । महा । सः । ज-
नासः । इन्द्रः ॥ १ ॥

यं इन्द्रो देवः जात एव प्रादुर्भूतमात्रः सन् प्रथमः प्रकृष्टतमो मुख्यः
सन् । ॥ प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवतीति निरुक्तम् [नि०
२. २२] ॥ मनस्वान् प्रकृष्टेन अनुग्राहकेण मनसा युक्तो देवान्
इतरान् क्रतुना कर्मणा असाधारणेन व्यापारेण पर्यभूषत् परिभावयांच-
कार । स्वाधीनान् अकरोत् । रक्ष्यत्वेन पर्यगृहाद् वा । यस्य इन्द्रस्य
शुष्मात् शोषकाद् बलाद् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेताम् भीते अभू-
ताम् । शुष्मात् इत्यनेन शरीरं बलम् अभिधाय सेनालक्षणं बलं भ-
यसाधनतया अभिधत्ते नृम्णस्य महेति । नृन् शत्रुजनान् प्रति अभि-
भावुकं मनो यस्य स तादृशः उक्तलक्षणान् नृन् नमयतीति वा नृम्णं
सेनादिलक्षणं बलम् । तस्य महा महत्त्वेन च अभ्यसेताम् इति पूर्वश्रा-
न्वयः । हे जनासः असुरजनाः स इन्द्रो नाहम् इति ऋषिः आत्म-
न इन्द्रत्वं पर्यहरत् ॥ अस्य सूक्तस्य इन्द्रसंज्ञाव्यतिपादनपरत्वपक्षे हे ज-
नासः इन्द्रो नास्तीति मन्यमाना जनाः उक्तगुणोपेतः स इन्द्रोऽख्ये-
वेति व्याख्येयम् । ॥ अत्र निरुक्तम् । यो जात एव प्रथमो मन-
स्वान् देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभूषत् पर्यगृहात् पर्यरक्षद् अत्य-
क्लामद् इति वा । यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यविभीतां नृम्णस्य महा
बलस्य महत्त्वेन । स जनास इन्द्र इत्युपेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ते-
ति [नि० १०. १०] । पर्यभूषत् इति । भवतेर्लुङि व्यत्ययेन हेः कसः ।
“श्र्युकः किति” इति इट्प्रतिषेधः । “यदृत्तास्त्रित्यम्” इति निघातप्र-
तिषेधः । अटः स्वरः । “तिङि चोदाक्षवति” इति गतेर्निघातः ॥

द्वितीया ॥

यः पृथिवीं व्यर्षमानामहं हृद् यः पर्वतान् प्रकुपितो अरम्णात् ।

यो अन्नारिंहं विममे वरीयो यो द्यामस्तस्मात् स जनास इन्द्रः ॥ २ ॥

अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥
 तम इन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ ।
 धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥
 विदिता स तयोर्भावम् ऋषिः पापं चिकीर्षतोः ।
 यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् ॥

अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति ॥

पुरा किल महेन्द्राद्या वैन्ययज्ञं समागताः ।
 ऋषिर्गुत्तमदस्तत्र वैन्यस्य सदसि स्थितः ॥
 असुराश्च समाजग्मुः शीघ्रम् इन्द्रजिघांसया ।
 तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञार्दं गुत्तमदाकृतिः॥
 निरगात् सोपि तद्यज्ञाद् ऋषिर्वैन्येन पूजितः ।
 तं दृष्ट्वा चेन्द्र एवायम् इति ते जगृहुः किल ॥
 नाहम् इन्द्रोसि किं त्वेवंगुणोपेतः स इत्यृषिः ।
 यो जात इति सूक्तेन निराचके वधोद्यतान् ॥ इति ॥

केचित् तु अत्र सूक्ते “यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरम् उतेमाहु-
 नैपो अस्तीत्येनम्” इति [५] इन्द्रस्य नास्तित्ववचनाद् अन्यत्रापि “ने-
 न्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ई ददर्श” इति [ऋ० ८. १००.
 ३] इन्द्रस्याभावश्रवणाच्च तत्सद्भावं निराकुर्वाणान् प्रति अस्मिन् सूक्ते
 इन्द्रस्य असाधारणमाहात्म्यकथनैस्तदस्तित्वम् अवागमयद् इति कचिद्
 आहुः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत् ।
 यस्य शुष्माद् रोदसी अर्भ्यसेतां नृम्णस्य मूहा स जनासु इन्द्रः ॥ १ ॥
 यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । प-
 रिऽअभूषत् ।

१ S' दैत्यो भीमपराक्रमौ. 2 S' यस्यानृत्स'. 3 S' तदस्तित्वववागमयदित्यवचिदाहुः.

यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् । नृम्णस्य । मूहा । सः । ज-
नासः । इन्द्रः ॥ १ ॥

यं इन्द्रो देवः जात एव प्रादुर्भूतमात्रः सन् प्रथमः प्रकृष्टतमो मुख्यः
तन् । ॥ प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवतीति निरुक्तम् [नि०
२.२२] ॥ मनस्वान् प्रकृष्टेन अनुग्राहकेण मनसा युक्तो देवान्
इतरान् क्रतुना कर्मणा असाधारणेन व्यापारेण पर्यभूषत् परिभाषयाच-
कार । स्वाधीनान् अकरोत् । रक्ष्यत्वेन पर्यगृहाद् वा । यस्य इन्द्रस्य
शुष्मात् शोषकाद् बलाद् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेताम् भीते अभू-
ताम् । शुष्मात् इत्यनेन शारीरं बलम् अभिधाय सेनालक्षणं बलं भ-
यसाधनतया अभिधत्ते नृम्णस्य महेति । नृन् शत्रुजनान् प्रति अभि-
भावुर्कं मनो यस्य स तादृशः उक्तलक्षणान् नृन् नमयतीति वा नृम्णं
सेनादिलक्षणं बलम् । तस्य मूहा महत्त्वेन च अभ्यसेताम् इति पूर्वत्रा-
न्वयः । हे जनासः असुरजनाः स इन्द्रो नाहम् इति ऋषिः आत्म-
न इन्द्रत्वं पर्यहरत् ॥ अस्य सूक्तस्य इन्द्रसंज्ञावप्रतिपादनपरत्वपक्षे हे ज-
नासः इन्द्रो नास्तीति मन्यमाना जनाः उक्तगुणोपेतः स इन्द्रोऽस्त्ये-
वेति व्याख्येयम् । ॥ अत्र निरुक्तम् । यो जात एव प्रथमो मन-
स्वान् देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभूषत् पर्यगृहात् पर्यरक्षद् अत्य-
क्वामद् इति वा । यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यविभीतां नृम्णस्य मूहा
बलस्य महत्त्वेन । स जनास इन्द्र इत्युपेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ते-
ति [नि० १०.१०] । पर्यभूषत् इति । भवतेर्लुङि व्यत्ययेन हेः कसः ।
“श्रुक्तः किति” इति इट्प्रतिषेधः । “यद्वृत्तान्नित्यम्” इति निघातप्र-
तिषेधः । अटः स्वरः । “तिङि चोदात्तवति” इति गतेर्निघातः ॥

द्वितीया ॥

यः पृथिवीं व्यर्थमानामहैहृद् यः पर्वतान् प्रकुपितो अरंभ्यात् ।

यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तंभ्रात् स जनास इन्द्रः ॥ २ ॥

रिणात् प्रैरयत् । ॥ री गतिरेषणयोः । ऋणादिः ॥ । यश्च व-
 लस्य एतन्नामकस्यासुरस्य गाः असुरेणापहृता विले स्यापिता गाः अ-
 पधा । अप कुत्सितं धीयत् इत्यपधा पिधानम् । तस्माद् उदाजत् उ-
 दगमयत् । ॥ अपपूर्वाद् दधातेः “आतश्चोपसर्गे” इति अङ् ।
 “सुपां सुलुक्” इति पञ्चम्या आकारः ॥ । यश्च अश्मनोः व्या-
 ष्णयोर्मेषयोरन्तः अग्निं जजान उदपादयत् । मेषयोः संघर्षेण वैद्युतो-
 ग्निर्जायत इति प्रसिद्धम् एतत् । अन्धकारत्वेन अतिशीतत्वात् तव अ-
 ष्णुत्पादनम् इन्द्रस्य असाधारणं सामर्थ्यम् । यश्च समस्तु संग्रामेषु सं-
 वृक् शत्रुसंवर्जको भवति । स इन्द्र इत्यसाधारणैः कर्मभिः एवम्
 इन्द्रं ज्ञापयामास ॥

चतुर्थी ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।

श्मिन्निवा यो जिगीवां लक्ष्माददर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासम् । वर्णम् । अधरम् ।
 गुहा । अकारित्यकः ।

श्मिन्निवा । यः । जिगीवान् । लक्षम् । आदत् । अर्यः । पुष्टानि । सः ।
 जनासः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन इन्द्रेण इमा इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि च्य-
 वना च्यवनानि स्वेन आवृणितव्यानि कृतानि । यद्वा च्यवनानि कृता-
 नि । दृढीकृतानीत्यर्थः । ॥ च्युङ् मुङ् गतौ । “कृत्यत्युटो बहुलम्”
 इति ल्युट् । “शेषश्चन्दसि बहुलम्” इति शैर्लुक् ॥ । यश्च इन्द्रः
 दासम् उपक्षपयितारम् असुरं वर्णम् नीचवर्णम् अधरम् निकृष्टं कृत्वा
 गुहा गुहायाम् अकः अकार्षीत् । किं च लक्षम् लक्ष्यं योयः प्रकाशभूतः
 शत्रुरस्ति तंतं जिगीवान् जितवान् । ॥ जि जये । कसौ “सन्लि-
 टोर्जेः” इत्यभ्यासाद् उत्तरस्य कुत्वम् । चान्दसो दीर्घः ॥ । ता-

दृशो यः अर्यः अरेः पुष्टानि समृद्धानि धनानि आदत् स्वीकरोति ।
तत्र दृष्टान्तः । श्वघ्नीव श्वभिः साधनैः मृगान् हन्तीति श्वघ्नी व्याधः
॥ यथा जिगीवान् सन् लक्ष्यमाणं मृगं स्वीकरोति तद्वत् । हे जनाः
स इन्द्र इत्यृषिर्ब्रूते ॥

पञ्चमी ॥

ये स्मां पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ।

सो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति अदस्यै धत्त स जनास इन्द्रः ॥ ५ ॥

यस् । स् । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरम् । उत । ईम् । आहुः ।

न । एषः । अस्ति । इति । एनम् ।

सः । अर्यः । पुष्टीः । विजः इव । आ । मिनाति । अत् । अस्यै । धत्त ।

सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ५ ॥

घोरम् शत्रूणां हन्तारं भयंकरं यम् इन्द्रं जनाः पृच्छन्ति स्म प्रश्नं कुर्वन्ति । ॥ “निपातस्य च” इति स्मेत्यस्य संहितायां दीर्घः ॥ किमिति । इन्द्र इन्द्र इति सर्वे जना ब्रुवते स कुह कुत्र वर्तते इति । उत अपि च ईम् एनम् इन्द्रम् आहुः । के चन ब्रुवते । किमिति । एष इन्द्रो नास्तीति अस्ति चेत् दृष्टिपर्यं प्राप्नुयात् । न तथास्ति अत एव नास्तीति ब्रुवते । तथाच मन्त्रान्तरम् । “नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ई ददर्श” [अ० ८. १००. ३] इति । एवं संशयो न कार्यः । स त्विन्द्रः अर्यः अरेः पुष्टीः षोडशः सेनाः विज इव । इवशब्दः एवार्थे । उद्वेजक एव सन् । अथ वा विजो भयहेतुः आघ्रादिदुष्टमृगः । स इव आ सर्वतो मिनाति हिनस्ति । ॥ सेति इत्यत्र “सोचि लोपे चेत् षादपूरणम्” इति सोल्लोपे गुणः ॥ अस्मा इन्द्राय इन्द्रविषये हे नराः श्रद्धन्त । अत् इति सत्यनाम । विश्वासं कुरुत । इन्द्रोस्ति चेत् कुत्र तिष्ठतीति ॥ नास्त्येवेति वा अविश्वासं मा कुरुत । स नास्ति चेत् वृत्रादिशत्रुसेनास्तदन्यः को जयेत् । अतो यः शत्रुसेनानां जेतास्ति हे जनासः जनाः स इन्द्र इति ॥

षष्ठी ॥

यो र॒धस्य॑ चोदिता यः कृ॒शस्य॑ यो ब्र॒ह्मणो॑ नाध॒मानस्य॑ कीरेः ।

यु॒क्तग्रा॒ण्यो यो॒विता सु॒शि॒मः सु॒तसो॑मस्य स ज॒नास॑ इन्द्रः ॥ ६ ॥

यः । र॒धस्य॑ । चोदिता । यः । कृ॒शस्य॑ । यः । ब्र॒ह्मणः॑ । नाध॒मानस्य॑ । कीरेः ।

यु॒क्तऽग्रा॒ण्यः । यः । अ॒वि॒ता । सु॒ऽशि॒मः । सु॒तऽसो॑मस्य । सः । ज॒ना॒सः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

य इन्द्रो रधस्य संराद्धस्य समृद्धस्यापि । ॥ रधेरौणादिको रक् प्रत्ययः ॥ चोदिता अभिमतफलप्रेरयिता समृद्धस्य राजादेर्यः शत्रुः तस्य चोदिता अपगमयिता [वा] । यश्च कृशस्य धनादिराहित्येन क्षीणस्यापि चोदिता तदभीष्टधनस्य प्रेरयिता । यश्च कीरेः । स्तोतृनामैतत् । स्तोत्रकर्तुः नाधमानस्य अभिमतं फलं वाधमानस्य ब्रह्मणः ब्राह्मणस्यापि चोदिता । यश्च सुशिमः शोभनहनुरिन्द्रः युक्तग्राण्यः अभिषवाय प्रमुक्ताश्मनः सुतसोमस्य अभिषवादिना संस्कृतसोमस्य यजमानस्य अविता रक्षिता एवंमहानुभावो योस्ति हे जनासः जनाः स इन्द्र इति ॥

सप्तमी ॥

यस्याश्वा॑सः प्र॒दिशि॑ यस्य गा॒वो यस्य॑ ग्रा॒मा यस्य॑ वि॒श्वे र॒षासः॑ ।

यः सूर्य॑ य उ॒षसँ ज॒जान् यो अ॒पां ने॒ता स ज॒नास॑ इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अ॒श्वा॑सः । प्र॒दिशि॑ । यस्य । गा॒वः । यस्य । ग्रा॒माः । यस्य । वि॒श्वे । र॒षा॑सः ।

यः । सूर्य॑म् । यः । उ॒षस॑म् । ज॒जान् । यः । अ॒पाम् । ने॒ता । सः । ज॒ना॒सः । इन्द्रः ॥ ७ ॥

पूर्वमन्त्रे धनिनो निर्धनस्य स्तोतुर्षष्टुश्च अभिमतप्रदाने [यः समर्थः] स इन्द्र इत्युक्तम् । अत्र प्राणिनाम् अपेक्षिता अश्वगोरथप्रकाशवृष्टिलक्षणा

ये अर्थाः सन्ति तेषां सर्वेषां प्रदाने यः समर्थः स इन्द्र इत्यभिधीयते ।
 यस्य इन्द्रस्य प्रदिशि प्रदेशने अनुशासने संविधौ वा । ॥ प्रपूर्वाद्
 दिश अतिसर्जने इत्यस्मात् किप् ॥ अर्थिभ्यो दातव्या अश्वाः
 अश्वाः । सन्तीति शेषः । यस्य च गावः तदर्थिभ्यो दातव्या बह्व्यो गा-
 वः । यस्य च ग्रामलाभकामेभ्यो दत्तिता ग्रामाः । यस्य च विश्वे सर्वे
 रथासः रथाः । गजोष्ठयानादीनां परिग्रहाय विश्व इति विशेषितम् ।
 यश्च इन्द्रो गमनादिस्वव्यवहारोपयोगिमकाशाय सूर्यं जजान । तथा य
 उपसं च जजान उत्पादितवान् । यश्च अपाम् वृष्ट्युदकानां नेता प्राप-
 यिता देवोस्ति हे जनाः स इन्द्र इति ॥

अष्टमी ॥

यं क्रन्दसी संयती विह्वयेति परेवर उभया अमित्राः ।

समानं चिद्रथमातस्त्रिवांसा नाना हवेते स जनास इन्द्रः ॥ ८ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । संयती इति समऽयती । विह्वयेति इति विह्वयेते ।

परे । अवरे । उभयाः । अमित्राः ।

समानम् । चिह्नम् । रथम् । आतस्त्रिवांसा । नाना । हवेते इति । सः ।

जनासः । इन्द्रः ॥ ८ ॥

संयती परस्परं संगच्छमाने क्रन्दसी शब्दं कुर्वाणे । द्यावापृथिव्या-
 वित्पर्यः । स्वाश्रितानां प्राणिनां वृष्ट्यर्थं पृथिवी द्यौश्च हविरर्थम् इत्यु-
 भयोः क्रन्दनम् । अथ वा संयती परस्परं संगते क्रन्दसी प्रतिभटान्
 प्रतियुद्धाय आह्वयन्त्यौ उभे शत्रुसेने विह्वयेते इन्द्रं विविधम् आह्वयतः ।
 स्वस्वसहायायेति शेषः । ॥ अदि आह्वाने रोदने च । असुन् । “उ-
 गितश्च” इति ङीप् ॥ उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेण स्पष्टम् आह ।
 परे उक्कृष्टा अवरे निकृष्टाश्च । परस्परं जयपराजयापेक्षया परत्वम् अ-
 वरत्वं च द्रष्टव्यम् । एवम् उभया अमित्राः प्रतिद्वन्द्वितेनयोर्वर्तमानाः
 शत्रवः स्वस्वजनार्थं साहायकाय विह्वयन्ते । इत्थं सेनाद्वयान्तःस्थितानाम्

इन्द्राह्वानम् अभिधाय अथ सेनास्वामिनोः परस्परप्रतिद्वन्द्विनोरिन्द्राह्वानम् अभिधत्ते । समानं चित् अश्वसारथ्यादिभिः समानम् परस्परसदृशं रथम् आतस्त्रिवांसा अधिष्ठितवन्तौ । ॥ तिष्ठतेर्लिटः कसुः । “शर्पूर्वाः खयः” इति खयः शेषः । अभ्यासस्य ह्रस्वत्वे “वस्वेकाजादसाम्” इति इडागमः । प्रत्ययस्वरः ॥ तौ यं नाना पृथक्पृथक् हवेते आ-
ह्वयतः । गतम् अन्यत् ॥

नवमी ॥

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनांसो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत् स जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विजयन्ते । जनांसः । यम् । युध्यमानाः । अव-
से । हवन्ते ।

यः । विश्वस्य । प्रतिमानम् । बभूव । यः । अच्युतच्युत् । सः । जनासः ।
इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्माद् इन्द्रात् बलप्रदातुर्भूते इन्द्रसहायम् अनपेक्ष्य जनासः जनाः
प्रबला दुर्बलाश्च सर्वे जयार्थिनो न विजयन्ते शत्रून् न पराभाषयन्ति ।
अतश्च यम् इन्द्रं युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा अवसे स्वस्वरक्षणाय हवन्ते
आह्वयन्ति । किं च यश्च इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्यापि वृत्रादिशत्रुजातस्य प्रति-
मानम् । प्रतिमीयत इति प्रतिमानं प्रतिनिधिर्बभूव । अथ वा “रूपंरूपं
प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईय-
ते” इति [ऋ० ६. ४७, १८] मन्त्रवर्णात् सर्वस्यापि प्राणिजातस्य तच्च-
त्पुण्यपापप्रत्यवेक्षणाय प्रतिविम्बं बभूव । यश्च अच्युतच्युत् अच्युतस्य के-
नापि अच्यावयितव्यस्य वृत्रादेः च्युतिरहितस्य स्थावरस्य पर्वतादेर्वा च्या-
वयिता स जनास इन्द्र इति ॥

दशमी ॥

यः शर्धते मल्लेनो दधानानमन्यमानां हर्षा जघान ।

यः शर्धते नानुददाति शुध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः ॥ १० ॥

यः । शश्वतः । मर्हि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वा । जघान ।
 यः । शर्धते । न । अनुददाति । शृध्याम् । यः । दस्योः । हुन्ता । सः ।
 जनासः । इन्द्रः ॥ १० ॥

य इन्द्रो महि महत् अत्यधिकम् एनः पापं ब्रह्महत्यादिरूपं दधानान्
 धारयतः शश्वतः । बहुनामैतत् । बहून् जनान् । जघानेति संबन्धः ।
 के ते महापातकिन इति तान् आह । अमन्यमानान् इन्द्रम् उक्तमहि-
 मोपेतं परदेवतेति मतिम् अकुर्वाणान् । स्तुत्या हविषा च इन्द्रम् अपू-
 जयत इत्यर्थः । तादृशान् शर्वा हिंसक इन्द्रः । अथ वा शर्वज्ञः ।
 तेन वज्रेण जघान हिनस्ति । अथ वा अमन्यमानान् स्वात्मानं ब्रह्मतया
 अवुध्यमानान् । आत्मपातकान् इत्यर्थः । “असन्नेव स भवति असद्
 ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तम् एनं ततो विदुः” इति
 [तै० आ० ४. ६] श्रुतेः । अनात्मविदः पापिष्ठत्वं स्मर्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।

इति । तादृशानाम् इन्द्रकृतशिक्षा च श्रूयते । “अस्मृन्खान् यतीन् सा-
 लावृकेभ्यः प्रायच्छत्” इति [कौ० उ० ३. १] । “इन्द्रो यतीन्साला-
 वृकेभ्यः प्रायच्छत्” इति च [तै० सं० ६. २. ७. ५] । यश्च शर्धते इन्द्र-
 नैरपेक्ष्येण शत्रुषु बलम् उत्साहं वा कुर्वते पुरुषाय शृध्याम् बलसाधनं
 कर्म नानुददाति आनुकूल्येन न प्रयच्छति । ४ इदुदाज् दाने । जी-
 होत्यादिकः । “अम्यस्तानाम् आदिः” इत्याद्युदात्तः । “तिङि चोदा-
 त्तवति” इति गतेर्निघातः ४ । यश्च दस्योः वृत्रादेर्हन्ता घातकः स
 जनास इन्द्र इति ॥

एकादशी ॥

यः शम्वरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरस्रन्वविन्दत् ।

ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शर्मानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शम्वरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुदविन्दत् ।

१ P P मविन्दत् ।

1 & B' distinctly. 3 B' स्वस after यश्च.

ओजायमानम् । यः । अहिम् । अधानम् । दानुम् । शयानम् । सः । ज-
नासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

य इन्द्रः पर्वतेषु गिरिषु इन्द्रभीत्या क्षियन्तम् निवसन्तम् । पर्वतेष्वि-
ति बहुवचनेन इन्द्राद् भीतस्य शम्बरस्य एकवानवस्थानं सूचितं भवति ।
एवं गिरिगह्वरेष्वच्छन्नं शम्बरम् एतन्नामकम् असुरं चत्वारिंशाम् ।
चत्वारिंशत्संख्यापूरणी चत्वारिंशी । तस्यां शरदि तस्मिन् संवत्सरे अन्व-
विन्दत् अन्विष्य लब्धवान् । लब्ध्वा व्यनाशयद् इत्यर्थः । किं च य
इन्द्रः ओजायमानम् ओजो बलम् । तद्वद् आचरन्तम् । अतिशयि-
तबलम् इत्यर्थः । ॥ “कर्तुः कथं सलोपश्च” । “ओजसोऽप्सरसो
नित्यम्” इति सकारलोपः ॥ तादृशम् अहिम् । आगत्य हन्ती-
त्यहिर्वृचः । पुनः कीदृशम् । दानुम् दानवं शयानम् शयनं कुर्याणं ज-
घान घातयामास । उक्तम् अन्यात् ॥

द्वादशी ॥

यः शम्बरं पर्यन्तर्त्तुं कंसीभिर्योचांस्कास्त्रार्पितुं सुतस्य ।

अन्तर्गिरौ यजमानं बभुं जनं यस्मिन्नामूर्ध्वं स जनासु इन्द्रः ॥ १२ ॥

१ So we read this mantra with Śāyana's text except that it has सुतम् for सुतस्य.
The passage is obviously corrupt, and Śāyana does not perhaps altogether restore
it. The expression अचादकास्त्रा is too unvedic in appearance, and the interpretation
and therefore the text of the second line is far fetched. The accents are our own
guesses and may admit of correction. The MSS. read:

B B V Dc यः शम्बरं पर्यन्तर्त्तुं कंसीभिर्योचांस्कास्त्रार्पितुं सुतस्य ।

अन्तर्गिरौ यजमानं बभुंजं (Dc वभुंजं) यस्मिन्नामूर्ध्वं स जनासु इन्द्रः ॥

C B the same, except that they have कृक°, and **B** has corrected to पर्यन्तर्त्तुं. **D** too
the same, except पर्यन्तर्त्तुं°. **E** too the same, except that it has यजमा°. **F** the same,
except पर्यन्तर्त्तुं and वभुंजं°. **K** the same, except that he has °यौवा. **K** omits the
verse and its figure 12, having 13 after 11. **Ga** also the same as **B B V Dc** except
that it has कृकृतकापि° and वभुंजं°. **P J** the same except that they have no accents;
they give the saubhita form, no padas. **P** the same as **B B V Dc** and accents it,
reading पर्यन्तर्त्तुं (no padas). **Cr** same as **B B V Dc** except it has पर्यन्तर्त्तुं, कृकृता°. No
padas. २ Note that Śāyana's text has कसी° though his commentary explains कशी°.

1 S' °गह्वरेष्वर्धनं. 2 S' ओबलचरन्तं for ओजः बलम् । तद्वद् आचरन्तम्.

य इन्द्रः कंशीभिः दीप्तैर्वज्राद्यायुधैः स्वतेजोभिर्वा शम्बरम् असुरं पर्य-
तरत् पर्यतारयत् । गिरिनदीसमुद्रादिकान् सर्वानपि अत्यक्रामयद् इत्यर्थः ।
स्वयं वा तम् असुरं पर्यतरत् । पर्यभवद् इत्यर्थः । यश्च अचारुकात्ता
अरमणीयेन आस्येन सुतंम् अभिषुतं सोमम् अपालामुखादिस्थितम् अ-
पिवत् पानम् अकार्षीत् । “इमं जम्भसुतं पिव धानावन्तं करम्भिणम्”
इति हि मन्त्रवर्णः [ऋ० ८. ९१. २] । यस्मिन्निन्द्रे हन्तव्ये सति अन्त-
र्गिरौ पर्वतस्य मध्ये शुद्धे देवयजनप्रदेशे यजमानम् सोमयागं कुर्वाणं
गृह्णन्तं बहुं जनम् अध्वर्युप्रभृतिं सदःस्थितं जनसंघातं चामूर्च्छत् आ-
ध्वे । चुमुरिधुनिप्रभृतिकोऽसुरसंघात इति शेषः । स जनास इन्द्र इति
पूर्ववत् ॥

त्रयोदशी ॥

यः सप्तर्षिमर्षभस्तुर्विष्मान्वासृजत् सर्तवे सप्त सिन्धून् ।

यो रौहिणमस्फुरद् वज्रबाहुर्धामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ १३ ॥

यः । सप्तर्षिमः । वृषभः । तुर्विष्मान् । अवाऽसृजत् । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ।

यः । रौहिणम् । अस्फुरत् । वज्रबाहुः । धाम् । आऽरोहन्तम् । सः ।

जनासः । इन्द्रः ॥ १३ ॥

य इन्द्रः सप्तर्षिमः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या एव रश्मयो यस्य स ता-
दृशः । अथ वा सप्तर्षिमरादित्यः । तदात्मक इत्यर्थः । वृषभः धर्षिता
कामानाम् अयां या । तुर्विष्मान् बलवान् सर्तवे सरणाय प्रवहणाय सप्त
सर्पणशीलान् सिन्धून् स्पन्दमानान्मुदकानि अवासृजत् । अवाग् यथा
भवति तथा निर्मितवान् । यद्वा सप्त सिन्धून् सप्तसंख्याका गङ्गाद्या न-
दीरवासृजत् । यश्च वज्रबाहुः वज्रहस्तः सन् धाम दिवम् आरोहन्तं
रौहिणम् एतन्नामकम् असुरम् अस्फुरत् जपान् । ऽस्फुर स्फुल
संचलने । तीदादिकः ॥ अन्यद् गतम् ॥

चतुर्दशी ॥

द्यावां चिदसे पृथिवी नमेते शुष्माश्चिदस्य पर्वता भयन्ते ।

यः सोमपा निचितो वज्रवाहुर् यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥ १४ ॥

द्यावा । चित् । अस्यै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् । चित् । अस्य ।
पर्वताः । भयन्ते ।

यः । सोमपाः । निचितः । वज्रवाहुः । यः । वज्रहस्तः । सः । ज-
नासः । इन्द्रः ॥ १४ ॥

अस्यै इन्द्राय द्यावा द्यावौ पृथिवी पृथिव्यौ । परस्परपेक्षया द्वि-
वचनम् । चित् अप्यर्थे । नमेते इन्द्रस्य महिम्ना स्वयमेव प्रह्वीभवतः ।
अस्य इन्द्रस्य शुष्मात् बलात् पर्वताश्चित् पर्वता अपि भयन्ते । पक्षच्छेदाद्
विभ्यति । ॥ जिभी भये । “बहुलं छन्दसि” इति शप् ॥ यश्च
इन्द्रः सोमपाः सोमस्य पाता सन् निचितः प्रज्ञातः । यश्च नितरां
चितो निचितः । दृढाङ्ग इत्यर्थः । वज्रवाहुः वज्रवत् सारभूताभ्यां वा-
हुभ्याम् उपेतः यश्च वज्रहस्तः वज्रं हस्ते धारयन् भवति स जनास
इन्द्र इति ॥

पञ्चदशी ॥

यः सुवन्तमवर्ति यः पर्वन्तं यः शंसन्तं यः शशमानमूती ।

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥ १५ ॥

यः । सुवन्तम् । अवर्ति । यः । पर्वन्तम् । यः । शंसन्तम् । यः । शश-
मानम् । ऊती ।

यस्य । ब्रह्म । वर्धनम् । यस्य । सोमः । यस्य । इदम् । राधः । सः । ज-
नासः । इन्द्रः ॥ १५ ॥

यः सुवन्तम् सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानम् अवर्ति रक्षति । यश्च
पुरोडाशादीनि हवींषि पचन्तं यश्च ऊती ऊत्या रक्षणेन निमित्तेन शं-
सन्तं सुवन्तं यश्च शशमानम् सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति । ब्रह्म प-
रिवृढं स्तोत्रं यस्य वर्धनम् वृद्धिकरे भवति । तथा यस्य सोमो वृद्धि-

हेतुर्भवति । यस्य च इदम् असदीयं राघः पुरोडाशादिलक्षणम् अन्नं
वृद्धिकरं भवति । स इन्द्र इत्यादि गतम् ॥

षोडशी ॥

जातो व्यख्यत् पित्रोरुपस्थे भुवो न वैद जनितुः परस्य ।

स्तुविष्यमाणो नो यो असद् अता देवानां स जनास इन्द्रः ॥ १६ ॥

१ So we read the mantra with Bṛhaspati and his text except that they have कयि-
ष्यमाणः for स्तुविष्यमाणः and that the former has जो for यो. The accent on परस्य is
■ corrected one. The MSS. read :

B B the same as above, except व्यख्यत् and माणोभोभो (for 'माणो नो यो), and
वैद जनितुः परस्य.

■ जातो व्यक्तः पित्रोरुपस्थे भुवो न वैद जनितुः परस्य ।
स्तुविष्यमाणोभोभो असद् अता देवानां स &c.

D जातो व्यक्त्यपिपित्रोरुपस्थे भुवो न वैद जनितुः परस्य ।
स्तुविष्यमाणोभोभो असद् अता देवानां स &c.

E जातो व्यक्त्यपिपित्रोरुपस्थे भुवो न वैद जनितुः परस्य ।
स्तुविष्यमाणोभोभो असद् अता देवानां स &c.

F जातो व्यक्तः पित्रोरुपस्थे भुवो न वैद जनितुः परस्य ।
स्तुविष्यमाणोभो यो असद् अता देवानां स &c.

G जातो व्यक्तः पित्रोरुपस्थे भुवो न वैद जनितुः परस्य ।
स्तुविष्यमाणोभो यो असद् अता देवानां स &c.

H जातो व्यक्तः (changed to व्यक्त्यत्) पित्रोरुपस्थे भुवो न वैद जनितुः (changed
to वैद जनितुः) परस्य ।

स्तुविष्यमाणोभो यो असद् अता देवानां स &c.

I जातो व्यक्तः पित्रोरुपस्थे भुवो न वैद जनितुः परस्य ।
स्तुविष्यमाणोभो यो असद् अता देवानां स &c.

P P J C have no padas, but only the saṁhitā form which is as follows:-

P जातो व्यक्तः पित्रोरुपस्थे भुवो न वैद जनितुः परस्य ।
स्तुविष्यमाणोभो यो असद् अता देवानां स जनास इन्द्रः ॥

P जातो व्यक्त्यपिपित्रोरुपस्थे भुवो न वैद जनितुः परस्य ।
स्तुविष्यमाणोभो यो असद् अता देवानां स जनास इन्द्रः ॥

J जातो व्यक्तः पित्रोरुपस्थे भुवो न वैद जनितुः परस्य ।
स्तुविष्यमाणोभो यो असद् अता देवानां स जनास इन्द्रः (no accents) ॥

C जातो व्यक्त्यपिपित्रोरुपस्थे भुवो न वैद जनितुः परस्य ।
स्तुविष्यमाणोभो यो असद् अता देवानां स &c. ॥

1 S' स इदं for इदम्.

य इन्द्रो जातः प्रादुर्भूतमात्र एव सन् पित्रोः द्यावापृथिव्योः उपस्ये उत्सङ्गे तयोर्मध्ये व्यस्थत् विख्यातवान् प्रकाशितोभूत् । यश्च इन्द्रः भुवः [भुवं] मातृभूतां न वेद न जानाति । तथा परस्य उत्कृष्टस्य जनितुः उत्पादयितुः परम् उत्पादकं पितृस्थानीयं द्युलोकमपि न वेद न जानाति । तयोर्वस्तुतः स्वजननं प्रति अकारणत्वाद् इत्यभिप्रायः । यद्वा भुवो जनितुः भूम्या उत्पादकस्य परस्य अन्यस्य स्वरूपं भुवो जनितारं परम् अन्यम् इति वा व्याख्येयम् । न वेद न जानाति । स्वातिरेकेणेति शेषः । स्वस्यैव सर्वकारणत्वाद् इत्यभिप्रायः । किं च अस्मत् अस्मत्तः अस्माभिः कविष्यमाणः स्तविष्यमाणः स्तूयमानश्च सन् । नञ्शब्दः चार्थः । देवानां व्रता व्रतानि कर्माणि देवार्थानि आ । ॥ उपसर्गश्रुतेर्द्यौर्गक्रियाध्याहारः ॥ आ पूरयति । स इन्द्र इति ॥

सप्तदशी ॥

यः सोमकामो हयैश्वः सूरिर्यस्माद् रेजन्ते भुवनानि विश्वा ।

यो जघान् शुम्भेरं यश्च शुष्णं य एकवीरः स जनासु इन्द्रः ॥ १७ ॥

१ So we read the mantra with Śhyuṇa except that he takes (as does his text) हयैश्वसूरि° as one word. The MSS. thus :-

Ē R same as above except हयैश्वसु°, यस्य for यश्च and एकवीरः for एकवीरः.
D also as above except that it has हयैश्वसु°, यस्य for यश्च and एकवीरः for एकवीरः.

Ś हयैश्वसूरि° changed to हयैश्व आसूरि°, and यस्य for यश्च.

|| सोम कामो हयैश्व आसूरि° and यस्य शुष्णं य एकवीरः.

E हयैश्वसूरि°, यस्य शुष्णं य एकवीरः.

Ķ V like our text except यस्य शुष्णं य एकवीरः.

Do हयैश्व आसूरि°, यस्य शुष्णं य एकवीरः changed to हयैश्वसूरि°, यस्य शुष्णं य एकवीरः.

Cs हयैश्व आसूरि°, यस्य.

P is unaccented and reads the same as our text, except हयैश्व आसूरि°, and यस्य (for यश्च). No padas.

J like P except it omits आ in आसूरि°. Unaccented. No padas.

Ĵ C° हयैश्वसूरि°, यस्य, एकवीरः. No padas.

V K हयैश्वसु°, यस्य, एकवीरः.

1 S' जनितः. 2 S' जघस्य. 3 S' स्वरूप सयो for स्वरूपं भुवो.

य इन्द्रः सोमकामः सोमं कामयमानः सन् ह्यंश्वसूरिः हयार्या-
नाम् अश्वानां सुष्ठु ईरयिता भेरयिता भवति । यागप्रदेशस्यागमनायेति
शेषः । अथ वा यः सोमकामः यश्च हयंश्वः सूरिर्विद्वांश्च । किं च यस्माद्
इन्द्राद् विश्वा विश्वानि भुवना भुवनानि भूतजातानि रेजन्ते विभ्यति ।
य इन्द्रः शम्बरम् असुरं जघान यश्च शुष्णम् असुरं जघान घातया-
मास । यश्च एर्विधेषु असाधारणेषु व्यापारेषु एकवीरः असाधारणः
शूरो भवति स जनास इन्द्र इति उक्तार्थः ॥

अष्टादशी ॥

यः सुन्वते पचते दुध आ चिद् वाजं दर्दपि किलांसि सत्यः ।

वर्यं त इन्द्र विश्वहं मियासः सुवीरांसो विदधमा वदेम ॥ १८ ॥

यः । सुन्वते । पचते । दुधः । आ । चित् । वाजम् । दर्दपि । सः । किल ।

असि । सत्यः ।

वर्यम् । ते । इन्द्र । विश्वहं । मियासः । सुवीरांसः । विदधमा । आ ।

वदेम ॥ १८ ॥

अत्र ऋषिः इन्द्रस्य अविद्यमानतां शङ्कमानानाम् अज्ञानिनां विश्वा-
सं जनयन् इन्द्रं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रूते । हे इन्द्र यत्त्वं दुधश्चित् वस्तुतो दु-
र्धेषोऽपि सुन्वते सोमाभिषर्वं कुर्वते यजमानाय तथा पचते पशुपुरोडा-
शादिहविःपाकं कुर्वते च यजमानाय वाजम् तदभिमतम् अन्नम् आ
दर्दपि सर्वतो भृशं प्रयच्छसि । इह गतौ । अस्मात् क्रियासम-
भिवारे यद् । अभ्यासरस्य लोपः । अभ्यासस्य “रुद्रिकौ च लुक्”
इति रुगागमः । यद्योगाद् अनिधातः । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इ-
त्याद्युदात्तः ॥ स तादृशस्त्वं सत्यः किलांसि । मन्त्रद्रष्टुर्महर्षेः प्र-
त्यक्षत्वेऽपि इदानींतनानां कथं तस्य प्रत्यक्षतेति शङ्कायां यदृणाम् अभि-
मतान्नलक्षणफलस्य सत्यदृष्टत्वाद् इन्द्रोऽपि सत्य एवेत्यभिप्रायेण स किला-
सि सत्य इति ब्रूते । वर्यं विश्वह विश्वेष्वपि अहःसु सर्वदा । ॥ “सु-

पां सुलुक्” इत्यादिना सप्तमीबहुवचनस्य लुक् । शकन्धादित्वात् पररूपत्वम् । कृदुत्तरपदभूतिस्वरेण मध्योदात्तः ॥ हे इन्द्र ते तव प्रियासः प्रियाः सन्तः सुवीरासः शोभनपुत्रादियुक्ताश्च सन्तः विदधम् वेदनसाधनं स्तोत्रम् आ वदेम ब्रूयाम ॥

[इति] चतुर्विंशोऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

चतुर्विंशोऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महावते च ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे “अस्मा इदु म तवसे तुराय” इति अहीनसूक्तसंज्ञकं विनियुक्तम् । “चतुर्विंश ‘इन्द्रमित्राग्निनो बृहद्’ [२०. ३८. ४] इत्याज्यस्तोत्रियः” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “अग्नि म वः सुराधसम् [२०. ५१. १] म सु द्युतं “सुराधसम् [२०. ५१. ३] इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ वार्हतौ प्रगाथौ । मा “चिदन्यद् वि शंसत [२०. ८५. १] यच्चिद्धि त्वा जना इमे [२०. ८५. ३] “इति वा । अस्मा इदु म तवसे तुराय [२०. ३५] इत्यहीनसूक्तम् “आवपते” इति [वै० ६. १] ॥

तथा अतोर्योमिणि माध्यंदिनसवने तच्छस्त्र एव विनियुक्तम् । सूत्रितं हि । “अतोर्योमिणि गर्भकारं शंसति” इति प्रक्रम्य सुकीर्तिं वृषाकर्षिं सामसूक्तम् अहीनसूक्तम् आवपते” इति [वै० ४. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अस्मा इदु म तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीषमायाभिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । म । तवसे । तुराय । प्रयोः । न । हर्मि । स्तोमम् । माहिनाय ।

ऋचीषमाय । अग्निं ऽगवे । ओहम् । इन्द्राय । ब्रह्माणि । राततमा ॥ १ ॥

अस्मा इदु । इद् उ इति निपातद्वयं पादपूरणम् । ॥ अथापि पदपूरणाः कमीमिद्धितीति यास्कोक्तेः [नि० १. ९] ॥ अवधारणार्थं वा निपातद्वयम् । अस्मा एव इन्द्राय ओहम् वहनीयं प्रापणीयं स्तोमम् स्तोत्रं म हर्मि प्रकर्षेण हरामि । प्रकरोमीत्यर्थः । कीदृशाये-

न्द्राय । तवसे प्रवृद्धाय बलवते वा तुराय सोमपानार्थं त्वरमाणाय
 शुवृहिसकाय वा माहिनाय । महन्नामैतत् । गुणैर्महते ऋचीपमाय ऋ-
 चा स्तुतिसाधनया समाय । ऋग् यादृग्रूपं प्रतिपादयति तादृग्रूप एव
 तत्र संमितो भवतीत्यृचीषम इत्यर्थः । अथ वा ऋक् स्तुतिः तया स-
 माय । वस्तुतः अपरिमेयगुणत्वेपि ऋचां परिमीयते परिच्छिद्यते इत्यृ-
 चीषमत्वाभिधानम् । अग्निगवे अधृतगमनकर्मणे अग्रतिहतगमनाय इन्द्रा-
 य । स्तोत्रप्रेरणे दृष्टान्तम् आह । प्रयो नेति । प्रय इत्यन्तनाम । यथा
 क्षुधितस्य अन्नं प्रेरयति तद्वत् स्तुतिकामाय स्तोमं प्रहर्मीत्यर्थः । न के-
 वलं स्तोमम् अपि तु राततमा राततमानि पूर्वैर्वजमानैरत्यर्थं दक्षानि
 ब्रह्माणि प्रवृद्धानि सोमादिहवींष्यपि ग्रहर्मीति । ॥ अग्निगव इत्यथ
 अधृतः अन्येनाभिधारितः गौर्गमनम् अस्येति तस्यावयवार्थः । “गोस्त्रि-
 योरुपसर्जनस्य” इति ह्रस्वत्वम् । पृषोदरादित्वाद् अधृतशब्दस्य अग्नि-
 भावः । ओहम् इति । बहतेः कर्मणि घञि छान्दसं संप्रसारणम् ॥

द्वितीया ॥

अस्मा इदु प्रयं इव ग्र यंसि भराभ्याङ्गूषं वाधे सुवृक्ति ।

इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा मन्त्राय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्रयःऽइव । ग्र । यंसि । भरामि । आङ्गूषम् । वा-
 धे । सुवृक्ति ।

इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । मन्त्राय । पत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव । इन्द्राय प्रयं इव अबलमिव ग्र यंसि प्रय-
 च्छामि । ॥ यम उपरमे । अस्माल्लुटि पुरुषव्यत्ययः । “बहुलं छ-
 न्दसि” इति शपो लुक् ॥ । सामान्येनोक्तं विशिनष्टि भरामीत्या-
 दिना । वाधे शत्रूणां वाधनाय सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकम् आङ्गूषम् स्तोत्र-
 रूपम् आघोषम् । ॥ आङ्गूष स्तोम आघोष इति यास्कः [नि०
 ५.११.] ॥ । भरामि संपादयामि । किं च मन्त्राय पुराणाय पत्ये

सर्वस्य स्वामिने इन्द्राय अन्येपि ऋत्विजो हृदा हृदयेन मनसा हृदया-
न्तर्वर्तिना अन्तःकरणेन मनीषा मनीषया बुद्ध्या धियः स्तुतीः मर्ज-
यन्त मर्जयन्ति संस्कुर्वन्ति ॥

तृतीया ॥

अस्मा इदु त्वमुपमं स्वर्षा भराभ्याङ्गुषमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं ववृधधै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्वम् । उपमम् । स्वऽसाम् । भरामि । आङ्गु-
षम् । आस्येन ।

मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिभिः । सूरिम् । ववृधधै ॥ ३ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय त्वं तं प्रसिद्धम् उपमम् । उपमीयते
अनेनेत्युपमः । उपमास्यानभूतम् । ॥ “धजयै कविधानम्” इति
करणे कप्रत्ययः । “आतो लोप इटि च” इत्याकारलोपः ॥ । स्व-
र्षाम् सुष्ठु अरणीयस्य धनस्य दातारं स्वर्गस्य प्रापकं वा एवंलक्षणम्
आङ्गुषम् स्तोत्रलक्षणम् आयोषम् आस्येन मुखेन भरामि संपादयामि ।
किमर्थम् मंहिष्ठम् अतिशयेन धनवन्तम् अतिशयेन प्रवृद्धं वा सूरिम्
सुष्ठु धनस्य ईरयितारं विपश्चितं वा उक्तलक्षणम् इन्द्रं ववृधधै वर्ध-
यितुं मतीनाम् स्तुतीनां संबन्धिभिः । कैः साधनैः । सुवृक्तिभिः सुष्ठु
अरवर्जकैः अच्छोक्तिभिः स्वच्छवचनैः । आङ्गुषं भरासीति संबन्धः ॥

चतुर्थी ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तद्वैव तत्तिनाय ।

गिरंश्च गिर्वाहसे सुवृत्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न । तद्वैव । इ-
व । तत्तिनाय ।

गिरः । च । गिर्वाहसे । सुवृत्ति । इन्द्राय । विश्वम् । इन्वम् । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय तत्तिनाय तदेव [सिनं] सोमादि-

लक्षणम् अन्नं यस्य तादृशाय इन्द्राय अथ वा तत्तिनाय रथसाध्यान्नवते
स्वामिने तष्टा शिल्पी रथं न यथा रथं संहिनोति तद्वत् [स्तोमं] सं
हिनोमीति । किं च गिराहसे गीर्भिः प्रापणीयाय मेधिराय । मेधो य-
ज्ञः । यज्ञार्हाय मेधाविने वा इन्द्राय सुवृत्ति सुष्ठु आवर्जकं विश्वमि-
न्धम् विश्वैः सर्वैः प्राप्तव्यं विश्वैः सर्वैर्यजमानैः प्रापणीयं वा सोमादि-
लक्षणं हविः गिरश्च स्तुत्यर्थानि वचांसि च । सं हिनोमीत्यनुषङ्गः ।
यथा सुवृत्ति विश्वमिन्धम् इति षट्द्वयं फलपरतया व्याख्येयम् । सुष्ठु
आवर्जनीयं विश्वैर्वेग्ध्वादिभिः प्राप्तव्यम् उपभोक्तव्यम् अन्नम् । लघुम्
इत्यध्याहारः ॥

पञ्चमी ॥

अस्मा इदु सन्निमिव अयस्येन्द्रायार्कं जुह्वाऽ समञ्जे ।

धीरं दानौकसं वृन्दध्वै पुरां गूर्तश्रवसं दुर्माणम् ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । कुं इति । सन्निमिइव । अयस्या । इन्द्राय । अर्कम् । जुह्वा ।

सम् । अञ्जे ।

धीरम् । दानौकसम् । वृन्दध्वै । पुराम् । गूर्तश्रवसम् । दुर्माणम् ॥ ५ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय अयस्या अयस्यया । अय इत्यन्-
नाम् । अनेच्छया । अन्नलाभायेत्यर्थः । ॥ अयःशब्दात् “सुप आ-
त्मनः क्यच्” । तदन्ताह्वातोर्भावे “अ म्रत्ययात्” इत्यकारम्रत्ययः । तत्-
ष्टाप् । “सुपां सुलुक्” इति तृतीयाया इदेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
तत्सोदात्तत्वम् ॥ अर्कम् अर्चनीयम् अन्नं हविर्लक्षणम् अन्नं जुह्वा
आज्यपूर्णया समञ्जे समक्तं करोमि । ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ य-
था अर्कं स्तुतिसाधनं मन्त्रम् । ॥ अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चनीति
यास्कः [नि० ५. ४] ॥ जुह्वा जुह्वद् अन्नसाधनया जिह्वया समञ्जे
संयोजयामि । तत्र दृष्टान्तः । सन्निमिव अश्वमिव । ॥ जातावेकवच-
नम् ॥ अश्वान् यथा अयस्यया रथे समक्तान् संगतान् करोति

तद्वत् । किं च वीरम् शत्रूणां विविधम् ईरयितारं दानौकसम् दानानाम्
 ओकः सद्यस्यानीयं पुराम् असुरनगराणां दर्माणम् दारकं गूर्तश्रवसम् ।
 श्रव इत्यन्ननाम् । प्रशस्यान्नं प्रशस्यकीर्तिं वा-उक्तलक्षणम् इन्द्रं वन्द-
 ध्ये वन्दितुम् । आह्वयामीति शेषः ॥

षष्ठी ॥

अस्मा इदु तष्टा तक्षुद् वज्रं स्वर्पस्तमं स्वर्धुं रणाय ।

वृत्रस्य चिद् विदद् येन मर्मं तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । तष्टा । तक्षुत् । वज्रम् । स्वर्पः उत्तमम् । स्वर्धुम् । रणाय ।

वृत्रस्य । चित् । विदत् । येन । मर्मम् । तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय तष्टा सकलजगन्निर्माता विश्वकर्मा व-
 ज्रम् एतन्नामकम् आयुधं तक्षत् अतक्षत् निर्मितवान् । कीदृशम् । स्व-
 पस्तमम् अतिशयेन शोभनकर्माणं स्वर्पम् स्वायत्तवीर्यं स्तुत्यं वा । कि-
 मर्थम् । रणाय युद्धाय । तुजता हिंसता येन वज्रेण कियेधाः । किं
 परिमाणं यस्य शत्रुकलस्य ताडग् बलं धारयतीति कियेधाः । यद्वा क्रम-
 माणान् शत्रून् धारयति निगृह्णातीति कियेधाः । परैरपरिच्छेद्यबल इ-
 त्यर्थः । ॥ कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वेति या-
 स्कः [नि० ६, २०] । पृषोदरादिवात् पूर्वपदस्य कियेभावः । दधाते-
 विच् प्रत्ययः ॥ ईशानः सर्वस्य स्वामी भवन् इन्द्रः वृत्रस्य चित्
 सर्वावरकस्य प्रबलस्य वृत्रस्थाप्यसुरस्य मर्मम् । यस्मिन् स्थाने विद्धः सद्यो
 म्रियते तद् मर्मम् । तत् तुजन् हिंसन् व्यथयन् विदत् अविदत् लब्ध-
 वान् । लब्ध्वा प्राहारीन् इत्यर्थः । ॥ विदुः लाभे । लुङि लृदि-
 च्चात् छेः अङ् आदेशः । “बहुलं छन्दस्यमाख्योगेपि” इत्यङ्भावः ।
 यदुक्तयोगाद् अनिघातः ॥

सप्तमी ॥

अस्मेदुं मानुः सर्वनेपु सद्यो महः पितुं ययिवां चार्वन्त ।

मुषायद् विष्णुः पचतं सहीयान् विध्यद् वराहं तिर्रो अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥
 अस्य । इत् । ऊं इति । मातुः । सर्वनेषु । सद्यः । महः । पितुम् । पपिष्वान् ।
 चारु । अन्ना ।

मुषायत् । विष्णुः । पचतम् । सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः । अ-
 द्रिम । अस्ता ॥ ७ ॥

अस्येदु अस्यैवेन्द्रस्य मातुः सर्वस्य निर्मातुः महः महतः माहात्म्य-
 वतः एवंभूतस्य इन्द्रस्य । असाधारणं कर्म उच्यत इति शेषः । यद्वा
 उक्तलक्षणस्य यज्ञस्येति व्याख्येयम् । किं तत् कर्मेति उच्यते । अयम्
 इन्द्रः सवनेषु सोमयागसंवन्धिषु मातरादिषु त्रिषु सवनेषु सद्यः तदा-
 नीमेव होमसमय एव पितुम् । अन्ननामेतत् । पातव्यं सोमं पपिष्वान्
 पीतवान् । किं च चारु चारुणि । ॥ “सुपां सुलुक्” इति विभ-
 क्तेर्लुक् ॥ अन्ना अन्नानि सवनीयपुरोडाशधानाकरम्भादीनि । भक्षि-
 तवान् इति शेषः । किं च विष्णुः सवनत्रयव्यापी इन्द्रः सहीयान् अति-
 शयेन शत्रूणाम् अभिभविता । सोमपानादिजनितेन बलेनेति भावः । पच-
 तम् परिपक्वम् अपहारयोग्यभूतं शत्रूणां धनं मुषायत् अपाहरत् । ॥ क्य-
 जन्तालुङि “बहुलं इन्द्रस्यमाख्योगेपि” इत्यडभावः ॥ तथा अ-
 द्रिम अस्ता अद्रेर्वज्रस्य द्येपकः प्रयोक्ता स इन्द्रः वराहम् । ॥ व-
 राहो मेघो भवति वराहार इति निरुक्तम् [५, ४] ॥ वराहारम्
 उक्तृष्टस्योदकस्य आहर्तारं धारकं मेघं तिरः प्राप्तः सन् । ॥ तिरः
 सत इति प्राप्तस्येति यास्कः [नि० ३, २०] ॥ विध्यत् अविध्यत्
 वृष्टिलाभार्थं व्यदारयत् ॥

अष्टमी ॥

अस्मा इदु श्राग्निद् देवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहृत्य ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जंम उर्वी नास्य ते मंहिमानं परि ॥ ८ ॥

अ॒स्यै । इत् । ऊं इति । आः । चित् । दे॒व॒प॒त्नीः । इन्द्रा॑य । अ॒र्क॒म् । अ॒हि॒ह॒त्ये । ऊ॒वुरि॒त्यु॒वुः ।

परि॑ । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी इति । ज॒म्ने । उ॒र्वी इति । न । अ॒स्य । ते इति । म॒हि॒मान॑म् । परि॑ । स्त॒ इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय अहिहत्ये । अहिवृचः । तस्य हनने निमित्तभूते सति देवपत्नीः देवानां पालयिष्यो गायत्र्याद्याः आश्रित गमनस्वभावा अपि अर्कम् अर्चनसाधनं स्तोत्रम् ऊवुः अतन्वत । यद्वा अस्मा इन्द्राय आश्रित । ऋमेना आ इति स्त्रीणाम् इति निरुक्तम् [३, २१] । आ गच्छन्त्येना इति तत्रत्यं निर्वचनम् ऋ । स्वस्वपतिभिरभिगन्तव्याः स्त्रियः । ता विशिनष्टि । देवपत्नीरिति । देवा इन्द्राद्याः पतयो यासां ता देवपत्न्यः । ताश्च “उत आ व्यन्तु देवपत्नीः” इति [ऋ० ५, ४६, ८] मन्त्रोक्ता इन्द्राण्यमायश्चिन्याद्याः । ता देवपत्न्यः अर्कम् अर्चनसाधनं हविः ऊवुः स्वात्मनि अतन्वत । ऋवेज् तनुसंताने । लिटि “वेओ वयिः” । लिटः क्त्वाद् यजदित्वेन संप्रसारणे यकारस्य “लिटि वयो यः” इति प्रतिषेधाद् वकारस्य संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे द्विर्वचनादि । “वश्चास्यान्यतरस्यां किति” इति यकारस्य वकारादेशः ऋ । [स चेन्द्रः उर्वी विस्तृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परि जम्ने स्वतेजसा परिजहार । अतिचक्रामेत्यर्थः ।] अस्य इन्द्रस्य महिमानम् सहजं ते द्यावापृथिव्यौ न परि ष्टः न पराभवतः । महत्त्वसंकोचं कर्तुं शक्ते नाभूताम् इत्यर्थः ॥

नवमी ॥

अ॒स्येदे॒व ॥ रि॒रि॒चे म॒हितं॑ दि॒व॒सृ॒षि॒व्याः पर्य॑न्तरि॒क्षात् ।

स्व॒रा॒लि॒न्द्रो द॑म् आ वि॒मर्ग॑तः स्व॒रि॒रम॑त्रो ववक्षे र॒णाय॑ ॥ ९ ॥

१ K K V स्पृष्टलिन्द्रो. B C C. स्वरादिन्द्रो. We with D B E F

1 S 'पर्यन्त'.

अस्य । इत् । एव । म । रिरिचे । महिऽत्तम् । दिवः । पृथिव्याः । परि ।
अन्तरिक्षात् ।

स्वराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः । अमत्रः । ववक्षे ।
रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव अस्यैवेन्द्रस्य महित्वम् महत्त्वं माहान्त्यं दिवः द्युलोकात् परि
उपरि म रिरिचे । ॥ अत्र प्रेत्युपसर्गो धात्वर्थे बाधते । प्रस्मरणं
प्रस्थानम् इतिवत् ॥ अधिकं भवतीत्यर्थः । तथा पृथिव्याः परि
भूलोकादप्युपरि म रिरिचे । एवम् अन्तरिक्षात् आवापृथिव्योरन्तरालव-
र्तिनो यक्षगन्धर्वाप्सरःप्रभृतीनाम् आश्रयभूताद् अन्तरिक्षलोकादपि म रि-
रिचे । ॥ रिरिच् विरेचने । “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति वर्त-
माने लिट् ॥ किं च अयम् इन्द्रो दमे दमयितव्ये शत्रुजने स्वराट्
स्वेनैव तेजसा राजमानः । विश्वगूर्तः विश्वस्मिन् सर्वस्मिन्नपि कार्ये उ-
द्गूर्णबलः । स्वरिः सुप्तु अभिगन्ता । यद्वा स्वरिः शोभनः इन्द्रव्यतिरि-
क्तनान्येन पराभविष्यति अशक्यः शत्रुः सुशब्देन उच्यते । तादृशेन अ-
रिणा उपेतः । अमत्रः युद्धार्थं गमनकुशलः । ॥ अम गत्यादिषु ।
अमिनक्षयजिवंधिं [उ० ३. १०५] इत्यादिना अचन प्रत्ययः ॥ एवं-
महानुभाव इन्द्रो रणाय रमणीयाय संग्रामाय आ ववक्षे आवहति वृ-
ष्ट्यर्थं मेघान् प्रापयति । ॥ ववहेल्लेटि “सिद्धहुलं लेटि” इति सिप् ।
“वहुलं छन्दसि” इति शपः शुः । दत्तकतपत्वानि । “लोपस्त आ-
त्मनेपदेषु” इति तलोपः ॥

दशमी ॥

अस्येदेव शर्वसा शुपन्तं वि वृश्चद् वज्रेण वृजमिन्द्रः ।

गा न व्राणा अवनीरमुञ्चदभि अर्वो दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुपन्तम् । वि । वृश्चत् । वज्रेण । वृजम् । इन्द्रः ।
गाः । न । व्राणाः । अवनीः । अमुञ्चत् । अभि । अर्वः । दावने । सऽ-
चेताः ॥ १० ॥

अस्यैदेव अस्यैव इन्द्रस्य शवसा वलेन तेजसा शुष्यन्तम् शुष्यन्तम् । ॥ शु-
 प शोषणे । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुषदेशालुसार्वधातुकानुदा-
 त्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते ॥ । उक्तरूपं वृत्रम् इन्द्रो देवः व-
 ज्रेण आयुधेन वि वृश्चत् व्यच्छिनत् । तथा गा न पणिभिरपहता गा
 यथा अमुञ्चत् मोचितवान् एवं ब्राणाः वृत्रेण आवृता अपः । ॥ वृश्
 वरणे । कर्मणि लिट् । शानचि “बहुलं छन्दसि” इति यको लुक् ।
 शानचो ङिष्वाद् गुणाभावे यण् आदेशः ॥ । कीदृशीरपः । अ-
 वनीः अवित्रीः सकलप्राणिरक्षणहेतुभूता अमुञ्चत् मेघं भित्त्वा अवर्षीत् ।
 तथा कृत्वा दावने हविर्दात्रे यजमानाय अयः सर्वैः श्रूयमाणं विख्या-
 तम् अर्त्तं सचेताः यजमानेन समानचित्तः सन् अभि । ॥ उप-
 सर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ । अभ्यगमयत् । अथ वा आभिमु-
 ख्येन । प्रायच्छद् इति शेषः ॥

एकादशी ॥

अस्येदुं त्वेपसां रन्तु सिन्धवः परि यद् वज्रेण सीमयच्छत् ।

ईशानकृद् दाशुषे दशस्यन् तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । त्वेपसा । रन्तु । सिन्धवः । परि । यत् । वज्रेण ।
 सीम् । अयच्छत् ।

ईशानकृद् । दाशुषे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधम् । तुर्वणिः । कुरिति कः ॥ ११ ॥

अस्येदुं अस्यैवेन्द्रस्य त्वेपसा दीप्तेन वलेन सिन्धवः स्यन्दनशीला
 नद्यो रन्त अरन्त स्वेस्वे स्थाने रमन्ते । यत् यस्मात् कारणाद् अयम्
 इन्द्रो वज्रेण सीम् सर्वतः एनान् सिन्धून् वज्रेण पर्ययच्छत् परितो
 नियमितवान् । तस्माद् रमन्त इति पूर्वत्र संबन्धः । किं च ईशानकृद्
 शत्रून् हत्वा आत्मानं स्वामिनं कुर्वन् अथ वा दरिद्रस्य ईशानकर्ता
 दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दशस्यन् तदभिमतं प्रयच्छन् इन्द्रः तुर्वी-
 तये एतत्संज्ञकाय अगाधे जले निमग्नाय तुर्वणिः तूर्णवनिः शीघ्रं संभक्ता

सन् गाधम् प्रतिष्ठां कः अकः अकार्षीत् । ॥ करोतेर्लुङि “मन्त्रे घस०” इत्यादिना छेर्लुक् । गुणः । “हलङ्गा०” इत्यादिना तलोपः ॥

द्वादशी ॥

अस्मा इदु म भ०रा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्व वि रंदा तिरश्चेष्यन्तर्णीस्यपां चरध्वै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । म । भ०र । तूतुजानः । वृत्राय । वज्रम् । ईशानः । कियेधाः ।

गोः । न । पर्व । वि । रंदा । तिरश्चा । इष्यन् । अर्णीसि । अपाम् । चरध्वै ॥ १२ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव वृत्राय अस्य वृत्रस्य वधार्थं तूतुजानः अत्यर्थं त्वरमाणः अत्यर्थं चलायमानो वा ईशानः सर्वस्य स्वामी कियेधाः कियद् इदं शत्रुबलम् इति तुच्छीकृत्य तस्य बलस्य धारकः । अथ वा क्रममाणः सन् शत्रुधारकः वज्रं म भ०र ग्रहर प्रयोजय । न केवलं ग्रहरमात्रं किं तु शकलीकुर्वित्याह । गोर्न पर्व यथा मांसार्थिनो गोवृषभादेः पशोः पर्व पर्वणि प्रतिपर्वं छिन्दन्ति तद्वत् । अर्णीसि उदकानि [इष्यन्] इच्छन् अषां चरध्वै चरणाय भूमौ प्रवाहाय तिरश्चा तिर्यग्गच्छनेन वज्रेण वि रद विशेषेण वृत्रं विलेखय । विविधं छिन्दीत्यर्थः । ॥ अत्र निरुक्तम् । अस्मै ग्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रम् ईशानः । कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वा । गोरिव पर्वणि वि रद मेघस्येवन्तर्णीस्यपां चरणायेति [नि० ६. २०] ॥

त्रयोदशी ॥

अस्मैदु म ब्रूहि पूर्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।

युधे यदिष्णान आयुधान्यृषायमाणो निरिष्यति शत्रून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । म । ब्रूहि । पूर्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्थैः ।

युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋषायमाणः । निरिणाति । श-
ब्रून् ॥ १३ ॥

उक्थैः । उक्थं स्तुतिम् अर्हन्तीति उक्थानि शस्त्राणि । तैः नव्यः
स्तुत्यो य इन्द्रः अस्मेदु अस्मैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाणस्येन्द्रस्य पूर्व्याणि
पुराणानि कर्माणि एतत्कृतानि वलकर्माणि हे स्तोतः प्र ब्रूहि प्रशंस ।
यत् यदा युधे योधनाय आयुधानि वज्रादीनि इष्णानः आभीक्ष्ण्येन प्रे-
रयन् । इदं आभीक्ष्ण्ये । कैयादिकः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । शा-
नचञ्चित्वाद् अन्तोदात्तत्वम् ॥ शब्रून् ऋषायमाणः हिसंश्च इन्द्रः
निरिणाति अभिमुखं गच्छति । तदानीं प्र ब्रूहीति पूर्वेण संबन्धः । इनि-
रिणाति । री गतिरेषणयोः । “ऋयादिभ्यः आ” । “त्वादीनां ह्रस्वः”
इति ह्रस्वत्वम् । तिषः पित्वाद् अनुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । “ति-
ङि चोदात्तवति” इति गतेर्निपातः । यदृश्ययोगात् “तिङ्तिङः” इति
निघाताभावः ॥

चतुर्दशी ॥

अस्मेदु भिया गिरयश्च दृह्वा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुवान ओणि सद्यो भुवद् वीर्याय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । भिया । गिरयः । च । दृह्वाः । द्यावा । च । भूम ।

जनुषः । तुजेते इति ।

उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्याय ।

नोधाः ॥ १४ ॥

अस्मैव इन्द्रस्य जनुषः जन्मतः प्रादुर्भावत एव । यद्वा जनुषः उ-
त्कृष्टजन्मवतोऽस्येति व्याख्येयम् । भिया पक्षच्छेदनभयेन गिरयश्च पर्वता
अपि दृह्वा दृढानि अग्रच्यावितानि अभूवन् । पर्वतद्रव्यसामान्यापेक्षया
नपुंसकलिङ्गता । किं च अस्य भिया द्यावा च भूमा च द्यावापृथिव्या-

१ K K V दृह्वा. B C. दृढा. We with C D E R S Dc. २ So P P J C.

1 S' उक्थानि.

वपि तुजेते । ॥ तुर्गिर्हिंसायांपि अत्र कम्पने वर्तते ॥ । कम्पेते
इत्यर्थः । ॥ अत्र मध्ये चशब्दस्य पाठश्छान्दसः । “दिवो द्यावा”
इति दिव्शब्दस्य द्यावादेशः । “सुपां सुलुक्” इति डादेशः । “दे-
वताइन्द्वे च” इत्युभयपदप्रकृतिस्वरात्म । पदद्वयप्रसिद्धिरपि सांप्रदायि-
की ॥ । किं च वेनस्य कान्तस्य ओणिम् दुःखस्यापनोदकं रक्ष-
णम् । ॥ ओणु अपनयने इत्यस्माद् औणादिक इत्ययः ॥ । जी-
गुवामः अनेकैः सूक्तैः शब्दयन् नोपाः नवनस्य स्तवस्य धारयिता ए-
तन्नामा महर्षिः वीर्याय सामर्थ्याय सद्यः तदानीमेव उपो उपैव सनीप
एव भुवत् भवेत् अभवत् । वीर्यवान् अभवद् इत्यर्थः ॥

पञ्चदशी ॥

अस्मा इदु त्यदनुं दायेषामेको यद् वृत्ते भूरेरीशानः ।

प्रेतशं सूयं पस्पृधानं सौवर्च्ये सुषिमावदिन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । कुं इति । त्यत् । अनुं । दायि । एषाम् । एकः । यत् ।

वृत्ते । भूरेः । ईशानः ।

प्र । एतशम् । सूयं । पस्पृधानम् । सौवर्च्ये । सुषिमम् । आवत् । इन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मा इत् अस्मा एवेन्द्राय त्यत् तत् प्रसिद्धं स्तोत्रं सोमलक्षणम्
अन्नं वा अनु आनुलोम्येन दायि अदायि दीयते । अस्मा एषेत्युक्तं
तत्र कारणम् आह । यत् यस्मात् कारणाद् भूरेः प्रभूतस्य धनस्य ह-
विषः स्तोत्रस्य वा ईशानः स्वामी इन्द्रः एकः स्तोत्रादिविषये केवलः
असाधारणः सन् वृत्ते । असाधारण्यं वाचितवान् इत्यर्थः । किं च
अयम् इन्द्रः सौवर्च्ये स्वयस्यापत्ये एतन्नामके राजनि रक्षणीयत्वेन नि-
मित्तभूते सति सूयं देवे पस्पृधानम् सौवर्च्यसहायत्वेन पुनःपुनः स्पर्धमा-
नम् । ॥ स्पर्ध संघर्षे । अस्माह्लिटः कानच् । द्विर्वचने “शर्पूर्वाः
खयः” इति षकारः शिष्यते । धातुकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं
च ष्टोदरादित्वात् । चित्वाद् अन्तोदात्तत्वम् ॥ । एतशम् एतन्ना-

मानं महर्षिं सुविम सुष्ठु इन्द्रार्थं सोमाभिषवं कुर्वाणं प्रावत् प्रकर्षेण
रक्षितवान् । यद्वा सौवश्ये स्वश्वस्यापत्ये सूर्ये इति व्याख्येयम् । सूर्यः
स्वश्वस्य तपसा तुष्टः सन् तस्य पुत्रोभूद् इत्ययम् अर्थः आख्यायिकामु-
खेनावगन्तव्यः । शिष्टं पूर्ववत् ॥

षोडशी ॥

एवा ते हारियोजना सुवृक्तीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अकन् ।

एषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मधू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥

एव । ते । हारिऽयोजन । सुऽवृक्ति । इन्द्र । ब्रह्माणि । गोतमासः । अकन् ।

आ । एषु । विश्वऽपेशसम् । धियम् । धाः । प्रातः । मधु । धियाऽव-

सुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

हयोरश्वयोर्योजनम् अस्मिन् रथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन सं-
वन्धी हारियोजनः । हे हारियोजन इन्द्र गोतमासः गोतमगोत्रोत्पन्ना
महर्षयः सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकानि अभिमुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्तु-
तिरूपाणि मन्त्रजातानि ते तथैव [एव एवंप्रकारेण] अकन् अकूष-
त् । ॥ करोतेर्लुङि “मन्त्रे यत्” इत्यादिना ह्येलुक् । अन्तादेशः ।
तस्य डिच्चाद् गुणाभावे यणादेशः । “इतश्च” इति इकारलोपे संयो-
गान्तलोपे च अडागमः ॥ एषु स्तोत्रेषु विश्वपेशसम् बहुविधरू-
पयुक्तं धियम् । धिया लभ्यत्वाद् धीर्धनम् उच्यते । यद्वा धीशब्दः कर्म-
वचनः । पश्चादिबहुविधरूपं धनम् अग्निष्टोमादिवहुविधरूपं कर्म वा आ
धाः आधेहि स्थापय । प्रातः इदानीमिव परेद्युरपि प्रातःकाले धियावसुः
वृद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रो मधु शीघ्रं जगम्यात् अस्मद्वक्षणा-
र्थम् आगच्छतु ॥

इति चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

आभिस्रविके युग्माहनि माध्वादिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे “य एक
श्चव्यः” इति सूक्तं संपातसंज्ञया विनियुक्तम् । सूचितं हि । “युग्मे-

१ BCs एषु. We with B C D E K K R S V Dc.

१ ४ युग्मेतिवद्. We with the *Pañāna*.

“चिन्द्रः पूर्भिदातिरहासमैकैः [२०. ११] य एक इद्व्यश्चर्षणीनाम् [२०. ३६] यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीमः [२०. ३७] इति संपातानाम् ए-
 “कैकम् अहरहरावपते पृष्ठवे छन्दोमेपु दशमे च” इति [वै० ६. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

य एक इद्व्यश्चर्षणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्चि आभिः ।

यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान्सत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

यः । एकः । इत् । हव्यः । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । तम् । गीः । अभिः । अभि ।

अर्चं । आभिः ।

यः । पत्यते । वृषभः । वृष्ण्यावान् । सत्यः । सत्वा । पुरुमायः । सह-
 स्वान् ॥ १ ॥

चर्षणीनाम् । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां यजमानानां यः इन्द्रः
 एक इत् एक एव हव्यः प्राधान्येन यज्ञे ह्यातव्यः । यद्वा जयकामानां
 राजादीनां स्वसहायत्वेन एक एव हव्यः । तं ह्यातव्यम् इन्द्रम् आभिः
 क्रियमाणप्रकाराभिर्गीर्भिः स्तुतिवाग्भिः अभि अर्चं । अर्चतिः स्तुतिक-
 र्मा । अभिष्टीमि । किं च यो वक्ष्यमाणगुणविशिष्ट इन्द्रः पत्यते सर्वस्ये-
 श्वरो भवति । इन्द्रं विशिनष्टि । वृषभः कामानां वर्षिता वृष्ण्यावान् वृ-
 ष्ण्यं वर्षणयोग्यं बलम् तद् अस्यास्तीति वृष्ण्यावान् । ■ “मातुपधायाः”
 इति मतुपो वक्ष्यम् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घः । मतुपः
 पिच्छाद् अनुदाहृते “यतोऽनावः” इत्याद्युदाहृतम् ॥ सत्यः सत्य-
 फलः सत्वा बलस्य सादयिता पुरुमायः बहुकर्मा सहस्वान् बलवान्
 एवम् उक्तगुणोपेतो य इन्द्रः पत्यते । तं गीर्भिरभ्यर्चं इति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

तमु नः पूर्वं पितरो नवग्वाः सप्त विप्रांसो अभि वाजयन्तः ।

नक्षत्राभं तनुरि पर्वतेषामद्रोषवाचं मृतिभिः शर्विष्ठम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । नः । पूर्वे । पितरः । नवङ्गवाः । सप्त । विमांसः । अभि ।
वाजयन्तः ।

नक्षत्राद्वाभम् । तनुरिम । पर्वतेऽस्थाम् । अद्रोषवाचम् । मतिभिः ।
शविष्ठम् ॥ २ ॥

तम् तमेवेन्द्रं नः अस्माकं संबन्धिनः पूर्वं पुरातनाः पितरः क-
र्मेणा पितृलोकं प्राप्ताः पालयितारो नवङ्गवाः नवभिर्मांसैर्लब्धफलाः स-
न्तः सत्ताद् ये उत्थितास्ते नवङ्गवाः नवभिर्मांसैराप्तगोफला वा । सप्त
सप्तसंख्याका विमांसः मेधाविनः वाजयन्तः वाजम् अन्नं हविर्लक्षणम्
इन्द्राय इच्छन्तः वाजिनं बलिनं कुर्वन्तो वा मतिभिः स्तुतिभिः इन्द्रम्
अभि । ॥ उपसर्गश्रुतेयौग्यक्रियाध्याहारः ॥ अभितुष्टुवुरित्यर्थः ।
कीदृशम् इन्द्रम् । नक्षत्राभम् । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । अभिगच्छतां श-
त्रूणां हिंसितारं तनुरिम दुर्गमात् तारकं पर्वतेष्ठाम् पर्वते मेघे अवस्थि-
तम् अद्रोषवाचम् अद्रोग्धव्या अनतिक्रमणीया वाचो यस्य सः अद्रो-
घवाक् तम् अद्रोषवाचं शविष्ठम् अतिशयेन बलवन्तम् ॥

तृतीया ॥

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।

यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान् तमा भर हरिबो मादयधै ॥ ३ ॥

तम् । ईमहे । इन्द्रम् । अस्य । रायः । पुरुवीरस्य । नृवतः । पुरुक्षोः ।

यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वर्वान् । तमा । आ । भर । हरिः ।

मादयधै ॥ ३ ॥

तं प्रसिद्धम् इन्द्रम् ईमहे याचामहे । याच्नाविषयं दर्शयति । अस्य
रायः । रयिरिति धननाम । एतद् धनम् । कीदृशं तत् । पुरुवी-
रस्य वीराः पुत्रादयः बहुभिर्वीरैरुपभोक्तव्यम् । नृवतः नरो मर्त्याः से-
वकाः तैः सहितम् । पुरुक्षोः द्युवित्यन्ननाम । वहन्नम् । उक्तविशे-
षणविशिष्टं धनम् ईमहे इति संबन्धः । किं च यो रयिः अस्कृधोयुः

अच्छिन्नः अजरः जरारहितः स्वर्गान् स्वः स्वर्गः सुखं वा तद्वान् तम्
उक्तगुणविशिष्टं रयिम हे हरिवः ह्यस्याश्ववन्निद्र मादमध्ये अस्मान्
मादयितुम् आ भर आहर । ॥ मदि स्तुत्यादौ । “हेतुमति च”
इति णिच् । तुमर्थे अध्यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण तृतीयस्य उदात्तत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिञ्जरितारं आनशुः सुन्ममिन्द्र ।

कस्ते भागः किं वयो दुम खिद्वः पुरुहूत पुरुवसोसुरमः ॥ ४ ॥

तत् । नः । वि । वोचः । यदि । ते । पुरा । चित् । ज़रितारः । आनशुः ।
सुन्मम् । इन्द्र ।

कः । ते । भागः । किम् । वयः । दुम् । खिद्वः । पुरुहूत । पुरुवसो इति
पुरुवसो । असुरमः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र पुरा चित् पूर्वमपि ते तव जरितारः स्तोतारः सुन्मम् सुखं
यदि आनशुः त्वत्तः सकाशात् प्राप्ताः तर्हि तत् सुन्मम् सुखं नः स्तोतृ-
णाम् अस्माकमपि वि वोचः प्रब्रूहि । प्रयच्छेति भावः । तस्य सुन्मस्य
उक्तोचभूतः असुरमः शत्रूणां हन्तुस्ते तव भागो यज्ञे निर्दिष्टः कः ।
किं वयः किं हविर्लक्षणम् अन्नं तव दातव्यम् । तं स्तोत्रादिरूपं भागं
सोमादिहविर्लक्षणम् अन्नं च हे दुम् दुर्धर हे खिद्वः शत्रूणां खेदयितः
हे पुरुहूत बहुमिराहूत हे पुरुवसो बहुधनं एवमुक्तैर्गुणैरुपेत इन्द्र नः
अस्माकं ब्रूहि प्रब्रूहि । ॥ खिद्व इति । खिद दैन्ये इत्यस्मात् ण्यन्तात्
लिटः कसुरादेशः । “वस्वेकाजादसाम्” इति नियमाद् इडभावः ।
त्रिवचनप्रकरणे “छन्दसि वा” इति विकल्पाद् अनभ्यासः । “मनु-
वसो रुः संयुद्धौ छन्दसि” इति सूत्रम् । आसन्नितनिपातः ॥

पञ्चमी ॥

तं पृच्छन्ती यज्ञहस्तं रषेष्टमिन्द्रं वेपी वक्त्रेरी यस्य नू गीः ।

1 S' omits असुराः शत्रूणां हन्तुः and reads instead the words हे असुरमः शत्रूणां हन्तः
after हे पुरुवसो बहुधनम्.

तुविग्राभं तुविकूर्मिं रभोदां गातुमिषे नक्षते तुम्रमच्छ ॥ ५ ॥

तम् । पृच्छन्ती । वज्रहस्तम् । रथेऽस्थाम् । इन्द्रम् । वेपी । वक्त्री ।
यस्य । नु । गीः ।

तुविग्राभम् । तुविऽकूर्मिम् । रभःऽदाम् । गातुम् । इषे । नक्षते । तुम्रम् ।
अच्छ ॥ ५ ॥

यस्य स्तोत्रयजमानस्य वेपी । वेप इति कर्मनाम । यागादिलक्षण-
कर्मवती वक्त्री गुणानां प्रवचनशीला गीः वाग् वज्रहस्तम् वज्रं हस्ते
धारयन्तं रथेष्ठाम् रथे अवस्थितं तं प्रसिद्धम् इन्द्रं पृच्छन्ती प्रसं कुर्व-
ती । अभिगच्छति स्तौति वेति शेषः । तुविग्राभम् बहूनां ग्राहकं तु-
विकूर्मिम् बहुकर्माणं रभोदाम् रभसो बलस्य दातारम् उक्तलक्षणम्
इन्द्रं स यजमानो गातुम् सुखम् इषे इच्छति । नु इति पूरणः । किं
च तुम्रम् अभिगन्तारं त्वरयितारं वा शत्रुम् अच्छ आभिमुख्येन नक्षते
गच्छति ॥

षष्ठी ॥

अया ह त्वं मायया वानृधानं मनोजुवां स्वतयः पर्वतेन ।

अच्युता चिद् वीलिता खोजो रुजो वि दृहो धृपता विरप्तिन् ॥ ६ ॥

अया । ह । त्वम् । मायया । वानृधानम् । मनःऽजुवां । स्वऽतयः । पर्वतेन ।

अच्युता । चित् । वीलिता । सुऽओजः । रुजः । वि । दृहो । धृपता । विऽ-
रप्तिन् ॥ ६ ॥

हे स्वतयः स्वायत्तबल इन्द्र त्वं मनोजुवा मनोघत् शीघ्रं गच्छता प-
र्वतेन पर्ववता वज्रेण अया अनया प्रसिद्धया मायया शक्त्या वानृधानम् भृशं
वर्धमानं त्वम् तं प्रसिद्धं वृत्रं [वि रुजः] व्यरुजः विशेषेण अभाहीः ।

१ B B C D मनोहृवाः. We with E K K R S C. = K K V वीलिता. B C वीलिता.
We with D E R S P P J. २ K K V दृहो. B C दृहो. We with D E R S P P J.
३ B B दृपता. We with C D E K K R S V D C.

1 S' कुर्वती.

तथा हे स्त्रोजः शोभनवल हे विरष्णिन् । विरष्णीति महन्नाम । हे म-
हन् इन्द्र त्वम् अच्युता चित् अच्युतानि अन्यैरच्यावयितव्यान्यपि वीलिता
वीलितानि दृढानि अशिथिलीकृतानि दृढा दृढानि शत्रुनगराणि धृपता
धर्षकेण वज्रेण चि रुजः विदारितवान् असि ॥

सप्तमी ॥

तं वो धिया नव्यस्या शविष्ठं मलं मलवत् परितंसयध्यै ।

स नो वक्षदनिमानः सुवलेन्द्रो विश्वान्याति दुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तम् । वः । धिया । नव्यस्या । शविष्ठम् । मलम् । मलवत् । परिउतंसयध्यै ।

सः । नः । वक्षत् । अनिमानः । सुवक्षा । इन्द्रः । विश्वानि । अति ।

दुःस्रहाणि ॥ ७ ॥

हे यजमानाः वः सुप्तदर्श शविष्ठम् । शव इति बलनाम । अति-
शयितवलं मलम् पुरातनं तं मसिद्धम् इन्द्रं नव्यस्या नवतरया धिया
स्तुत्या मलवत् पुराणा महर्षयो यथा एव परितंसयध्यै अलं कर्तुम् ।
मवृक्षोसीति शेषः । ॥ तसि अलंकारे । इदित्वाङ्मुम् । तुमर्थे अ-
ध्यैप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण उपान्योदाहः ॥ अनिमानः निमानरहितः
इवहाशून्यः । महान् इत्यर्थः । सुवक्षा शोभनं वक्ष वह्नं यस्य न
सुवक्षा शोभनवहनः स उल्लक्षण इन्द्रः नः अस्मान् विश्वानि स-
र्वाणि दुर्गहाणि दुर्गमनानि भानियानि दुस्तराणि तानि सर्वाण्यपि अति
वक्षत् अतिबहुतु ॥

अष्टमी ॥

आ जनाय द्रुहणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोत्तरिक्षा ।

तपा वृषन् विश्वतः शोचिषा तान् ब्रह्मद्विषे शोच्य क्षामपथ्यं ॥ ८ ॥

आ । जनाय । द्रुहणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः । अन्तरिक्षा ।

तपं । वृषन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मद्विषे । शोच्य । क्षाम् ।

अपः । च ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं ब्रह्मणे साधुजनानां डेष्टुः जनाय जनस्य राक्षसादेः पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि अन्तरिक्षा अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षे भवानि च स्थानानि आ दीपयः आ समन्तात् तापय । हे वृषन् कामानां वर्धितः इन्द्र त्वं विश्वतः सर्वतो विद्यमानान् तान् राक्षसादीन् शोचिषा त्वदीयया दीप्या तप दह । किं च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे राक्षसादये । ब्रह्मद्विषं दग्धुम् इत्यर्थः । क्षाम पृथिवीम् अपञ्च अन्तरिक्षं शोचय दीपय । ॥ क्षाम इति । क्षि निवासगण्योः । तौदादिकः । “अन्येष्वपि दृश्यते” इति सोपसर्जनो विधीयमानो उग्रत्ययः “अपिशब्दः सर्वोपाधिष्वभिचारार्थः” इत्युक्तेर्निरूपपदेभ्योपि भवति । क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति क्षा वसुंधरा । प्रत्ययस्वरः ॥

नवमी ॥

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगत्स्तेषसंहक् ।

धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते विश्वा अजुर्य दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥

भुवः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगत् । तेषऽसंहक् ।

धिष्व । वज्रम् । दक्षिणे । इन्द्र । हस्ते । विश्वाः । अजुर्य । दयसे । वि । मायाः ॥ ९ ॥

हे तेषसंहक् दीप्तसंदर्शन इन्द्र दिव्यस्य दिवि भवस्य जनस्य राजा ईश्वरः भुवः भवसि । जगत् : अङ्गमस्य पार्थिवस्य च राजा भवसि । दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्व निधेहि । तेन निहितेन वज्रेण विश्वाः सर्वा माया आसुरीः वि दयसे विबाधसे । ॥ दय दानरक्षणगतिहिंसादानेप्यिति धातुः ॥ हे अजुर्य जरयितुम् अशक्य इन्द्र त्वम् इति ॥

दशमी ॥

आ संयतेभिन्द्र णः स्वस्ति शत्रुतूर्याय बृहतीममृधाम् ।

यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्स्तुक्ता नार्हुपाणि ॥ १० ॥

आ । समऽयतेम् । इन्द्र । नः । स्वस्तिम् । शत्रुऽतूर्याय । बृहतीम् । अमृधाम् ।

1 ■ inserts वृत्रा वृत्राणि शत्रुभूतानि between निधेहि and तेन निहितेन. The words belong to the commentary of the next verse where they have been restored.

यया । दासानि । आर्याणि । वृत्रा । करः । वज्रिन् । सुसुतुका । नाहुपाणि ॥ १० ॥

शत्रुतूर्याय शत्रूणां तारणाय बृहतीम् महतीम् अमृधाम् अहिंसितां
संयतम् संयतीं संगच्छमानां स्वस्तिम् श्वेमलक्षणां संपदम् हे इन्द्र त्वं
नः अस्मभ्यम् आ हर । हे इन्द्र वज्रिन् वज्रवन् यया स्वस्या दासा-
नि कर्मणा आत्मानम् उपक्षपयितृणि हीनानि वृत्रा वृत्राणि शत्रुभूतानि
नाहुपाणि नहुषा मनुष्याः तत्संबन्धीनि मनुष्यजातानि आर्याणि अरणी-
यानि श्रेष्ठानि तथा सुतुका सुतुकानि शोभनापत्यभूतानि पुत्रस्थानीया-
नि करः अकरोः ॥

एकादशी ॥

स नो नियुक्तिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गहि प्रयज्यो ।

न या अदेवो वरते न देव आभिर्याहि तूयमा मग्नाद्रिक् ॥ ११ ॥

सः । नः । नियुत्तभिः । पुरुहूत । वेधः । विश्ववाराभिः । आ । गहि ।

प्रयज्यो इति प्रयज्यो ।

न । याः । अदेवः । वरते । न । देवः । आ । आभिः । याहि । तूयम् ।

आ । मग्नाद्रिक् ॥ ११ ॥

हे पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूत हे वेधः सर्वस्य विधातः हे प्रयज्यो
प्रकर्षेण ईड्य प्रकृष्टगमन या स तादृशस्त्वं विश्ववाराभिः व्याप्तवाला-
भिर्विश्वेषां वारयित्रीभिर्वरणीयाभिर्वा नियुक्तिः अश्वैः नः अस्मान् आ
गहि आगच्छ । या नियुतस्तवागमनसाधनाः अदेवः देवविलक्षणः अ-

१ P अभिः । We with P J Or.

1 S' संयतं संयतीं for संयतं संयतीं. 2 S' is confined from here and reads thus :
किं च हे इन्द्र वज्रिन् वज्रवन् यया स्वस्या दासानि कर्मणा आत्मानं उपक्षपयितृणि हीनानि मनुष्य-
जातानि आर्याणि अरणीयानि श्रेष्ठानि करः अकरोः तथा करः अकरोः स तादृशस्त्वं नोस्मान् प्र
नाहुपाणि नहुषा मनुष्याः तत्संबन्धीनि सुतुका सुतुकानि शोभनापत्यभूतानि पुत्रस्थानीयानिति
सागह्यागच्छ ॥ 3 S' सर्वं for स तादृशस्त्वं. We have inserted तादृशः from the words
स तादृशस्त्वं नः अस्मान् found in the commentary of the previous verse, which were
doubtless intended for this passage.

सुरो न वरते न वारयति तथा देवोपि न वरते । आभिः कैरपि
अनिवार्याभिर्नियुद्धिः मद्यद्रिक् मदभिमुखदृष्टिः अस्मदभिमुखः सन् तू-
यम् तूर्णम् आ याहि आगच्छ ॥

इति तृतीयं सूक्तम् ॥

आभिलषिके तृतीयेहनि षष्ठे च “यस्तिग्मशृङ्गः” इति संपातसंज्ञकं
सूक्तं माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियुक्तम् । सूत्रं तु पूर्वसूक्ते-
न सह उदाहृतम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

यस्तिग्मशृङ्गे वृषभो न भीम एकः कृष्टीश्यावयति प्र विश्वाः ।

यः शश्वतो अदाशुषो गयस्य प्रयन्तासि सुषितराय वेदः ॥ १ ॥

यः । तिग्मशृङ्गः । वृषभः । न । भीमः । एकः । कृष्टीः । श्यावयति । प्र ।
विश्वाः ।

यः । शश्वतः । अदाशुषः । गयस्य । प्रयन्ता । अस्ति । सुषितराय ।
वेदः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यस्तं तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्याम् उपेतो वृषभो न
भीमः [वृषभ इव] भयजनकः । तथा त्वम् एकः असहायस्तं विश्वाः
सर्वाः कृष्टीः । मनुष्यनामैतत् । सर्वान् अस्माकं शत्रुजनान् प्र व्याव-
यसि प्रकर्षेण अपगमयसि । यश्च त्वं शश्वतः । बहुनामैतत् । वहोः
अदाशुषः हविरदत्तवतः अयजमानस्य गयस्य । गयम् इति गृहनाम् ।
गृहसदृशस्य यथा कोशगृहं धनपूर्णं वर्तते एवम् अप्रदानेन धनपूर्णगृह-
सदृशस्य लुब्धकस्य वेदः धनं सुषितराय । सुष्ठु सोमाभिपद्यमान सुषी ।
अतिशयेन सुषी सुषितरः । तादृशाय यजमानाय प्रयन्तासि प्रकर्षेण
नियमयिता [प्रदाता] भवसि ॥

१ B श्यावयति. २ So we read with BB CDEK K R S P P J V. R w read स.

३ So P P J Or and Rqveda.

1 S' आगच्छावच्छ. 2 S' धनपूर्ण.

द्वितीया ॥

त्वं ह त्वदिन्द्र कुत्समावः शुश्रूपमाणस्तन्वा समये ।

दासं यच्छुणं कुर्यं न्यसि अरन्धय आर्जुनेयाय शिक्षन् ॥ २ ॥

तम् । ह । त्वत् । इन्द्र । कुत्सम् । आवः । शुश्रूपमाणः । तन्वा । स-
मये ।

दासम् । यत् । शुणम् । कुर्यम् । नि । अस्यै । अरन्धयः । आर्जुनेयाय ।
शिक्षन् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं ह त्वं खलु त्वत् तत् तदा कुत्सम् एतन्नामानं समये
मयैर्मतैर्योद्धृभिः सहितः संग्रामः समर्थः तस्मिन् । अथ वा मयैर्वा-
त्विग्भिः सहिते यज्ञे तन्वा शरीरेण शुश्रूपमाणः उपचरन् आवः अ-
रन्धः । यत् यदा अस्यै आर्जुनेयाय अर्जुन्याः पुत्राय कुत्साय दासम्
एतत्संज्ञकम् असुरं शुणम् असुरं कुर्यं च असुरं शिक्षन् तेषां धनं
कुत्साय प्रयच्छन् नि अरन्धयः नितरां वशम् अनैषीः ॥

तृतीया ॥

त्वं धृष्णो धृषता वीतहव्यं प्रावो विश्वाभिरुतिभिः सुदासम् ।

प्र पौरुकुत्तिं व्रसदस्युमाधः क्षेत्रसाता वृत्रहत्येषु पूरुम् ॥ ३ ॥

तम् । धृष्णो इति । धृषता । वीतहव्यम् । प्र । आवः । विश्वाभिः । ऊ-
त्तिभिः । सुदासम् ।

प्र । पौरुकुत्तिम् । व्रसदस्युम् । आवः । क्षेत्रसाता । वृत्रहत्येषु । पू-
रुम् ॥ ३ ॥

हे धृष्णो शत्रूणां धर्षक इन्द्र [त्वं] धृषता शत्रुधर्षकेण वज्रेण वीत-
हव्यम् दत्तहविष्कं सुदासम् शोभनदानम् एतन्नामकं राजानम् अथ वा
वीतहव्यं सुदासं च विश्वाभिः सर्वाभिः ऊत्तिभिः रक्षणाभिः प्रावः प्रार-
क्षः । किं च वृत्रहत्येषु संग्रामेषु क्षेत्रसाता क्षेत्रसातौ भूमिदाने निमि-
शभूते सति पौरुकुत्तिम् पुरुकुत्तपुत्रं व्रसदस्युं राजानं पूरुं च आवः ॥

चतुर्थी ॥

त्वं नृभिर्नृमणो देववीतौ भूरीणि वृत्रा हर्यश्च हंसि ।

त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहन्तु ॥ ४ ॥

त्वम् । नृऽभिः । नृऽमनः । देवऽवीतौ । भूरीणि । वृत्रा । हरिऽश्च । हंसि ।

त्वम् । नि । दस्युम् । चुमुरिम् । धुनिम् । च । अस्वापयः । दभीतये ।

सुहन्तु ॥ ४ ॥

हे नृमणः नृभिर्नृभिः स्तोत्रभिर्मननीय नृषु यजमानेषु अनुग्रहम-
नोयुक्त वा हे हर्यश्च हरिनामकाश्रोपेत इन्द्र त्वं देववीतौ । देवा वि-
यन्ति आगच्छन्ति भक्षयन्त्यत्रेति वा देववीतिर्यज्ञः । अथ वा देवा यु-
द्धार्थं गच्छन्त्यत्रेति देववीतिर्दयसंग्रामः । तस्मिन्निमित्तभूते सति नृभिः
नेतृभिर्योद्धृभिर्मरुद्भिः सहितः सन् भूरीणि बहूनि वृत्रा वृत्राणि आवर-
काणि रक्षांसि पापानि च हंसि हननं करोषि । किं च हे इन्द्र त्वं
दभीतये दभीतिनामकाय राजर्षये तदर्थं सुहन्तु । अविभक्तिकोयं निदं-
शः । सुहन्तुः शोभनहननसाधनवज्रोपेतः सन् दस्युं चुमुरिं धुनिं च नि
अस्वापयः व्यनाशयः ॥

पञ्चमी ॥

तव ज्यौत्थानि वज्रहस्त तानि नव यत् पुरो नवति च सद्यः ।

निवेशने शततमार्गिवेषीरहं च वृत्रं नमुचिमुताहन् ॥ ५ ॥

तव । ज्यौत्थानि । वज्रहस्त । तानि । नव । यत् । पुरः । नवतिम् ।

च । सद्यः ।

निऽवेशने । शततमा । अविऽवेषीः । अहन् । च । वृत्रम् । नमुचिम् ।

उत । अहन् ॥ ५ ॥

हे वज्रहस्त इन्द्र तव तानि प्रसिद्धानि वलानि ज्यौत्थानि अतिदृ-
ढानि परैरनभिभाव्यानि यत् यस्मात् कारणात् ज्यौत्थैस्तेर्वलैः सहितः

सन् नव नवतिं च पुरः एकोनशतसंख्याकानि पुराणि असुरसंवन्धीनि
 सद्यस्तदानीमेव धाटीमुखेनैव । व्यनाशय इति शेषः । निवेशने निवे-
 शनाय शततमा शततर्मीं पुरीं च अविवेपीः व्याघ्रोः । ॥ विष्णु व्या-
 ग्नौ । यद्गुगन्ताद् अस्मात् लुङ् । अभ्यासगुणाभावश्चान्दसः ॥ [वृत्रं
 च अहन् नमुचिं नामासुरं च अहन् हतवान् असि] ॥

षष्ठी ॥

सना ता तं इन्द्र भोजनानि रातहंव्याय दाशुषे सुदासे ।

वृष्णे ते हरी वृषणा मुनज्मि व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक् वाजम् ॥ ६ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । भोजनानि । रातहंव्याय । दाशुषे । सुदासे ।

वृष्णे । ते । हरी इति । वृषणा । मुनज्मि । व्यन्तु । ब्रह्माणि । पुरुशाक् ।

वाजम् ॥ ६ ॥

यामपि दृश्यते" इति दीर्घः ॥ [हे हरिवः हरितवर्णोपेताश्च इन्द्र ते तव] अस्यां क्रियमाणाया परिष्ठौ पयेषणायां परादै परादानाय परित्यागाय एवंलक्षणाय अघाय पापाय वयं सा भूम । किं च हे इन्द्र नः अस्मान् अवृकेभिः अवृकैरहिंसितव्यैः वरुणैः । वारयन्त्युपद्रवान् इति वरूपानि रक्षणानि । तैर्नः अस्मान् त्रायस्व पाहि । वयं च सूरिषु स्तोत्रेषु विद्वत्सु मध्ये तव प्रियासः प्रियाः स्याम भवेम ॥

अष्टमी ॥

प्रियास इह ते मघवन्नभिष्टौ नरौ मदेम शरणे सखायः ।

नि तुर्वशं नि याद्वं शिशीहि अतिधिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियासः । इह । ते । मघवन् । अभिष्टौ । नरः । मदेम । शरणे । सखायः ।

नि । तुर्वशम् । नि । याद्वम् । शिशीहि । अतिधिग्वाय । शंस्यम् । क-

रिष्यन् ॥ ८ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव अभिष्टौ अभ्येषणायाम् अभिगमनेच्छायां नरः हविषां नेतारो यजमाना वयं सखायस्तव सखिभूताः समानख्यानाः अत एव प्रियास इह प्रिया एव सन्तः शरणे । गृहनामैतत् । मदीय एव गृहे मदेम दृष्टा भवेम । किं च अतिधिग्वाय अतिथिर्या गाधो यस्य सः । अतिधिग्यः । अथ या सत्कारार्थम् अतिधीन् गच्छतीत्यतिधिग्वः । तस्मै राज्ञे शंस्यम् शंसनीयं प्रख्यापनीयं सुखं करिष्यन् कुर्वस्व तुर्वशम् एतन्नामकं राजानं नि शिशीहि निशितं कुरु । तथा याद्वम् यदुकुलोत्पन्नं राजानं च नि शिशीहि ॥

नवमी ॥

सद्यश्चिन्तु ते मघवन्नभिष्टौ नरः शंसन्त्युक्थशासं उक्था ।

ये ते हवैर्भिर्वि पर्णैरदाशन्नस्मान् वृणीष्व युज्याय तस्मै ॥ ९ ॥

सद्यः । चित् । नु । ते । मघवन् । अभिष्टौ । नरः । शंसन्ति । उक्थश-

सः । उक्था ।

ये । ते । हवेभिः । वि । षणीन् । अदाशन् । अस्मान् । वृणीष्व । युज्या-
य । तस्मै ॥ ९ ॥

हे मधवन्निन्द्र ते तव अभिष्टौ अम्येषणायाम् अभिगत्यां सत्यां तव
अभिगमने सति नरः स्तुतिनेतार ऋत्विजः उक्वशासः उक्थानां शस्त्राणां
शंसितारः सद्यश्चिन्तु तवाभिगमनसमय एव [उक्था] उक्थानि शस्त्राणि
शंसन्ति कुर्वन्ति । ते इत्युक्तं के त इति तान् विशिनष्टि । ये नरः ने-
तार ऋत्विजः ते तंव हवेभिः हवैः आह्वानैः षणीन् षणिग्भूतान् लु-
ब्धकान् अयजतो नरान् व्यदाशन् । दाशतिर्वधकर्मा । विशेषेण हिंसा-
तवन्तः । ते शंसन्तीति पूर्वश्च संवन्धः । यस्माद् एवं तस्माद् उक्थानां
शंसितृन् अस्मान् तस्मै प्रसिद्धाय युज्याय योजयितव्याय फलत्राय वागाय
वा वृणीष्व वरणं कुरु स्वीकुरु ॥

दशमी ॥

एते स्तोमां नरां नूतम तुभ्यमस्मद्ग्रजिो ददतो मृषानि ।

तेषामिन्द्र वृत्रहर्त्ये शिवो भूः सखा च शूरोविता च नृणाम् ॥ १० ॥

एते । स्तोमाः । नराम् । नूतमम् । तुभ्यम् । अस्मद्ग्रजिः । ददतः । मृषानि ।

तेषाम् । इन्द्र । वृत्रहर्त्ये । शिवः । भूः । सखा । च । शूरः । अविता ।

च । नृणाम् ॥ १० ॥

नराम् जेतृणां मध्ये हे नूतम अतिशयेन नेतः इन्द्र अस्मद्ग्रजः अ-
स्मान् अचन्तः अस्मदभिमुखाः मृषानि मंहनीयानि धनानि हविल्लक्ष-
णानि ददतः प्रयच्छन्तः सन्तः एते इदानीं कृतप्रकारा स्तोमाः स्तोमाः
तुभ्यं त्वदर्पम् । कृता इति शेषः । यज्ञा मृषानि ददतः प्रयच्छ-
न्तः । ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ प्रयच्छते तुभ्यम् इति व्याख्येयम् ।
हे इन्द्र तेषाम् एतेषाम् अस्माभिः कृतानां स्तोमानाम् । यज्ञा तेषां
स्तोमसंपादकानाम् अस्माकम् इति व्याख्येयम् । वृत्रहर्त्ये वृत्रस्य आव-
रकस्य पापस्य वा हर्त्ये हनने निमित्तभूते सति शिवः सुखयिता भूः

1 S' तवाभिगमनसमसमययण्य. 2 S' त्वां. 3 S' प्रयच्छतोस्तत्राम for प्रयच्छन्तः सन्तः.
4 S' सुविता.

भव । किं च नृणाम हविषां स्तुतीनां वा नेतृणाम अस्माकं शूरस्त्वं
सखा च भूः सखिवन्मित्रभूतो भव । अविता च रक्षिता च भूः भव ॥

एकादशी ॥

नू इन्द्र शूर स्तवमान ऊती ब्रह्मजुतस्तन्वा वावृधस्व ।

उप नो वाजान् मिमीह्युः स्तीन् यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ११ ॥

नु । इन्द्र । शूर । स्तवमानः । ऊती । ब्रह्मजुतः । तन्वा । वावृधस्व ।

उप । नः । वाजान् । मिमीहि । उप । स्तीन् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।

सदा । नः ॥ ११ ॥

हे शूर शौर्योपेत इन्द्र ऊती कत्या रक्षणया निमित्तभूतया स्तवमा-
नः । ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ अस्माभिः स्तूयमानः तथा ब्र-

ह्मजुतः ब्रह्मणा हविषा जुतः प्रापितश्च सन् तन्वा स्वकीयेन शरीरेण
वावृधस्व अत्यर्थं प्रवृद्धो भव । ततो नः अस्मभ्यं वाजान् अन्त्रानि उप
मिमीहि । उप प्रयच्छेत्यर्थः । तथा स्तीन् स्त्रियायन्ति समर्थयन्ति कुलम्
इति स्तयः पुत्राद्याः । तानपि उप मिमीहि । हे अन्ये अग्न्यादयो देवाः
यूयमपि स्वस्तिभिः । सु अस्तीति स्वस्ति क्षेमः । तैः सदा नः अस्मान्
पात रक्षत ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अभिप्राये षट् “आ याहि सुपुमा हि ते” इत्यादयो वयाक्यं पद् आन्यस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वीताने ।
 “अभिप्राय आ याहि सुपुमा हि त इति पद् आन्यस्तोत्रिया आरम्भणीवापर्यासवर्जम्” इति [वि० ६. १] ॥ पाठकमात्र
 “इन्द्र नो विरवताम्यारि” [२०. ३९. १] “अन्तर्गम्यमतिरत्” [२०. ३९. २] इत्येतयोः प्रयोगे प्राप्ते प्रतिषेधार्थम् आ-
 रम्भणीवापर्यासवर्जं नैत्युक्तम् । तेन “आ याहि सुपुमा हि ते” [२०. ३८. १-३] “इन्द्रमिद् गाथिनो बृहत्” [२०. ३८. ४-६]
 “इन्द्रेण सं हि दक्षसे” [२०. ४०. १-३] “इन्द्रो दधीचो अत्यमिः” [२०. ४१. १-३] “वाचमश्वपदीमहम्”
 [२०. ४२. १-३] “निन्धि विश्वा अप द्विष्टः” [२०. ४३. १-३] इति पद् स्तोत्रियाः ॥

तथा पञ्चातपनम्य सन्तुष्टिं “इन्द्रमिद् गाथिनो बृहत्” [२०. ३८. ४-६] इत्यान्यस्तोत्रिया भवति । “सन्तुष्टिं इन्द्रमिद्
 गाथिनो बृहत् इत्यान्यस्तोत्रियाः” [वि० ६. १] इति सूत्रितत्वात् ॥

तथा नन्दसाम्नायेषु त्रिष्वङ्गेषु यथानुक्रमम् “आ याहि” इत्यादय आन्यस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वीताने ।
 “नन्दसाम्नाया याहि सुपुमा हि त इन्द्रमिद् गाथिनो बृहत् इन्द्रेण सं हि दक्षसे इति” इति [वि० ६. २] ॥

आ याहि सुपुमा हि त इन्द्र सोमं पिबा इमम् ।

एदं बहिः संहो मम ॥ १ ॥

आ । याहि । सुपुमा । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिब । इमम् ॥

भा । इदम् । बहिः । संहः । मम ॥ १ ॥

आ त्वां ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना । उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ २ ॥

भा । आ । ब्रह्मयुजा । हरी इति । वहताम् । इन्द्र । केशिना ॥ उप । ब्रह्माणि । नः ।

शृणु ॥ २ ॥

ब्रह्माणस्त्वा व्यं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः । सुतावन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

ब्रह्माणः । त्वा । व्यम् । युजा । सोमपाम् । इन्द्र । सोमिनः ॥ सुतऽवन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

इन्द्रमिद् गाथिनो बृहदिन्द्रमकैभिरकिणः । इन्द्रं चार्णिरनूपत ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अकैभिः । अकिणः ॥ इन्द्रम् । चार्णीः । अनूपत ॥ ४ ॥

इन्द्र इक्ष्योः सचा संमिष्ठ आ वंचोयुजा । इन्द्रो वञ्जी हिरण्ययः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । इत् । इक्ष्योः । सचा । सम्मिष्ठः । आ । वञ्चोयुजा ॥ इन्द्रः । वञ्जी । हिर-
 ण्ययः ॥ ५ ॥

इन्द्रो दीर्याय चक्षस आ सूर्य रोहयद् दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि ॥ वि । गोभिः । अद्रिम् । ऐ-
रयत् ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

गवामदनादौ संवत्सरे प्रातःपक्वे अनुराधा अन्तरम् “इन्द्रं वो विश्वतस्परी” [२०. ३९. १] इति ऋम् आरम्भणी-
या । तृतीय “अन्तरिक्षम् अतिरद” [२०. ३९. २] इति पर्यायो भवति । तद् उक्तं वैताने । “इन्द्रं वो विश्वतस्परी-
त्सारम्भणीया । अन्तरिक्षमतिरदिति पर्यासः” इति [२०. ६. ५.] ॥ आरभ्यते उक्थशुक्ल इत्यारम्भणीया । पर्यसते
परिसमाप्यते अनेन शास्त्रमिति पर्यासः ॥

तथा गोक्षयतिथयैश्चक्षोमेण त्रिषु एकादेषु “इन्द्रं वो विश्वतस्परी” [२०. ३९.] “आमो विश्वाभु द्रव्यः”
[२०. १०४. ३] एते आन्तरिक्षोऽत्रिव्यो भवतः । तद् उक्तं वैताने । “गोक्षयतिथयैश्चक्षोमेणिविन्द्रं वो विश्वतस्परी-
णो विश्वाभु द्रव्य इति” इति [२०. ८. १] ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परी हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । ए । विभ्यतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः ॥ अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ ॥ ॥

व्य॑न्तरि॒क्षमति॑र॒न्मदे॑ सोम॑स्य रोच॑ना । इन्द्रो॑ यदभि॑नद् ब॒लम् ॥ २ ॥

वि । अन्तरिक्षम् । अतिरत् । मदे । सोमस्य । रोचना ॥ इन्द्रः । यत् । अभिनत् ।

बलम् ॥ २ ॥

उद् गा आज॑दक्षि॒रोभ्य॑ आ॒विष्कृ॑ष्वन् गुहा॑ स॒तीः । अ॒र्वाध्वं॑ नुनुदे॑
ब॒लम् ॥ ३ ॥

उद् । गा । आजत् । अक्षिरऽभ्यः । आविः । कृष्वन् । गुहा । सतीः ॥ अर्वाध्वम् ।

नुनुदे । बलम् ॥ ३-॥

इन्द्रे॑ण रोच॑ना दि॒वो दृ॒त्तहा॑नि ह॒ंहिता॑नि च । स्थि॒राणि॑ न प॒राशु॑दे ॥ ४ ॥

इन्द्रेण । रोचना । दिवः । दृत्तहानि । हंहितानि । च ॥ स्थिरानि । न । पराशुदे ॥ ४ ॥

अ॒पामूर्मि॑र्मद॒न्निव॑ स्तोम॑ इन्द्राजि॒रायते॑ । वि ते॒ मदा॑ अराजि॒पुः ॥ ५ ॥

अपाम् । ऊर्मिः । मर्दनऽश्च । स्तोमः । इन्द्र । अजिरऽयते ॥ वि । ते । मदा । अरा-
जिपुः ॥ ५ ॥

इति पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“इन्द्रेण य दि दधते” इत्यस्य “आ वादि गुप्ता दि वे” [२०. ३८] इत्यत्र निनियोग उक्तः ॥

तथा पृथक् तृतीयेति “इन्द्रेण य दि दधते” [२०. ४०.] “वयं य स्त गुप्तामताः” [२०. ५२.] “त न इन्द्रा
मत्” [२०. १०८] एतेषु आन्तरिक्षोऽत्रिव्यो भवति । तद् उक्तं वैताने । “तृतीय इन्द्रेण य दि दधते वयं य ता
मत्” अन्तरिक्षं न इन्द्रा मरेति” इति [२०. ८. ५.] ॥

इन्द्रेण सं हि दृष्टसे संजग्मानो अविभ्युषा । मन्दू संमानवर्चसा ॥ १ ॥
इन्द्रेण । सम् । हि । दृष्टसे । सम्जग्मानः । अविभ्युषा ॥ मन्दू इति । संमानवर्च-
सा ॥ १ ॥

अनवद्यैरभिष्टुभिर्मखः सहस्रदर्चति । गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥ २ ॥
अनवद्यैः । अभिष्टुभिः । मखः । सहस्रत् । दर्चति ॥ गणैः । इन्द्रस्य । काम्यैः ॥ २ ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधाना नाम यज्ञियम् ॥ ३ ॥
मात् । अह । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भत्त्वम् । आर्इरिरे ॥ दधानाः । नाम । य-
ज्ञियम् ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इन्द्रो दधीचो अस्वभिः” इत्यस्य “आ याहि शुपुषा हि वे” [२०. १८] इत्यत्र विनियोग उक्तः ॥

तथा धृष्टपदहस्य एकविंशत्योमके चतुर्थेऽपि एकविंशत्युक्ते “इन्द्रो दधीचो अस्वभिः” इत्यादयः आन्वष्टोत्रपस्तो-
त्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वेदान्ते । “धृष्टसौकविक इन्द्रो दधीचो अस्वभिः [२०. ४१] विद्वाः इतया अभिगूढरे नारद
[२०. ५४] एवा ह्यपि वीर्युः [२०. ६०] इति ” इति [वि० ८. २] ॥

इन्द्रो दधीचो अस्थेभिर्वृजाण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नवं ॥ १ ॥
इन्द्रः । दधीचः । अस्थेभिः । वृजाभिः । अप्रतिष्कृतः ॥ जघान । नवतीः । नवं ॥ १ ॥

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् । तद् विदच्छर्यणावति ॥ २ ॥
इच्छत् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपश्रितम् ॥ तत् । विदत् । शर्यणा-
वति ॥ २ ॥

अत्राहु गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यमि । इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥ ३ ॥
अत्र । अह । गोः । अमन्वत् । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यमि । इत्या । चन्द्रमसः । गृहे ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“वाचमष्टापदीमहम्” इत्यस्य विनियोगः “आ याहि शुपुषा हि वे” [२०. १८] इत्यनेन सह उक्तः ॥

तथा अश्वमेधस्य चतुर्विंशत्येऽपि “वाचमष्टापदीमहम्” [२०. ४२] “आतोऽरित्या विदूतवः” [२०. १०९]
इत्येता आन्वष्टोत्रोत्तरिणी भवन्तः । तद् उक्तं वेदान्ते । “अश्वमेधस्य वाचमष्टापदीमहं आतोऽरित्या विदूतव इति” इति
[वि० ८. ३] ॥

वाचमष्टापदीमहं नवस्रक्तिमृतस्पर्शम् । इन्द्रात् परित् तन्वो ममे ॥ १ ॥
वाचम् । अष्टापदीम् । अहम् । नवस्रक्तिम् । इन्द्रात् । परित् । त-
न्वमि । ममे ॥ १ ॥

अनु त्वा रोदसी जुमे कक्षमाणमकृपेताम् । इन्द्र यद् दस्युहार्भवः ॥ २ ॥

अनु । त्वा । रोदसी इति । जुमे इति । कक्षमाणम् । अकृपेताम् ॥ इन्द्र । यद् । दस्युः-
हा । अर्भवः ॥ २ ॥

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिमे अवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ॥ ३ ॥

उत्तिष्ठन्न । ओजसा । सह । पीत्वी । शिमे इति । अवेपयः ॥ सोमम् । इन्द्र । चमू इति ।
सुतम् ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“मिन्धि विश्वा अप द्विषः” इत्यस्य मित्रियोपः “आ याहि” [१०. १८] इत्यत्र उक्तम् ॥

तथा अष्टोपनिषत्तु तृतीया उपनिषद्ग्रन्थान्तर्दिनवननात् प्रवृत्तः कल्पे “मिन्धि विश्वा अप द्विषः” [१०. ४३] इत्यनुवाकः
अभिहितः “आ मो याहि” [१०. ४] इत्यनुवाकः यवति । तद् उक्तं नैतान् । “मिन्धि विश्वा अप द्विषः इत्यनुवाकमभिहित
आ मो याहि” इति वि० ४. ३ ॥

मिन्धि विश्वा अप द्विषः परि वाधो जही मृधः । वसुं स्याहं तदा
भर ॥ १ ॥

मिन्धि । विश्वाः । अप । द्विषः । परि । वाधः । जही । मृधः ॥ वसुं । स्याहम् । तद् ।
आ । भर ॥ १ ॥

यद् वीलाविन्द्र यत् स्थिरे यत् पथानि पराभूतम् । वसुं स्याहं तदा
भर ॥ २ ॥

यद् । वीली । इन्द्र । यत् । स्थिरे । यत् । पथानि । पराऽभूतम् । ॥ २ ॥

यस्य ते विन्धमानुपो भूरैर्दुस्य वेदति । वसुं स्याहं तदा भर ॥ ३ ॥

यस्य । ते । विन्धमानुपः । भूरैः । दुस्य । वेदति ॥ वसुं । स्याहम् । तद् । आ ।
भर ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

म सुस्राजं चर्यणीनामिन्द्रं स्तोता नव्यं गीर्भिः । नरं नृपाहं मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

॥ । समुद्राजम् । चर्यणीनाम् । इन्द्रम् । स्तोता । नव्यम् । गीऽभिः ॥ नरम् । नृऽप-
हम् । मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

यस्मिन्नुपस्थानि रण्यन्ति विश्वानि च श्रवस्या । अपामवो न समुद्रे ॥ २ ॥

यस्मिन् । उपस्थानि । रण्यन्ति । विश्वानि । च । श्रवस्या ॥ अपाम् । शर्वः । न । समुद्रे ॥ २ ॥

तं सुदृष्ट्या विंवासे ज्येष्ठराजं भरे कृत्नुम् । महो वाजिनं सन्निभ्यः ॥ ३ ॥

तम् । सुदृष्ट्या । वा । विंवासे । ज्येष्ठराजम् । भरे । कृत्नुम् ॥ महः । वाजिनम् । सन्निभ्यः ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

शीघ्रमुपशरीपहस्याज्येषु त्रिषु एकत्रेण “अयमु ते समतसि” [१०. ४५] “इमा उ त्वा पुस्वसो” [१०. १०४] एतौ आश्वपृष्ठलोत्रिणौ यपाकम् भवतः ॥

तथा न्युश्रियहे एतौ आश्वपृष्ठलोत्रिणौ भवतः ॥

तद् उक्तं मैत्राने । “शीघ्रमुपशरीपहस्येन्ययमु ते समतसीमा उ त्वा पुस्वसो इति । न्युश्रियहे च” इति [वि० ८. १] ॥

तथा सप्तर्षिचतुर्षीरदौधतुरहयोः सर्वेन्द्रःशु एतौ आश्वपृष्ठलोत्रिणौ भवतः । तद् उक्तं मैत्राने । “सप्तर्षिचतुर्षीरदौ-
रयमु ते समतसीमा उ त्वा पुस्वसो इति” इति [वि० ८. १] ॥

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिम । वचस्तच्चिन्त ओहसे ॥ १ ॥

अयम् । ऊं इति । ते । सम् । अतसि । कपोतः इव । गर्भधिमम् ॥ वचः । तत् । चिन्त । नः । ओहसे ॥ १ ॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्योहो वीर यस्य ते । विभूतिरस्तु सूनृता ॥ २ ॥

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्योहः । वीर । यस्य । ते ॥ विभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ २ ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेस्मिन् वार्जे शतक्रतो । समन्येषु ब्रवावहे ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वार्जे । शतक्रतो इति । शतक्रतो ॥ सम् । अ-
न्येषु । ब्रवावहे ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

सरसामारहेषु त्रिजह सु अभिप्रवे च “उ चोदय चित्रमर्षो” [१०. ७१. ११] “प्रमेतारं वली अय्य” [१०. ४६] एतौ आश्वपृष्ठलोत्रिणौ यपाकम् भवतः । तद् उक्तं मैत्राने । “सरसामनु उ चोदय चित्रमर्षो प्रमेतारं वली अय्येति पदोपेन । अभिप्रवे च” इति [वि० ८. ४] ॥

प्रमेतारं वस्यो अज्छा कर्तारं ज्योतिः समस्तु । सासुहोसं युधामि-
त्रान् ॥ १ ॥

प्रमेतारम् । वस्यः । अज्छा । कर्तारम् । ज्योतिः । समस्तु ॥ सासुहोसम् । युधा ।
अमित्रान् ॥ १ ॥

स नः पर्यिः पारयाति स्वस्ति नावा पुंरुहृतः । इन्द्रो विश्वा अति
द्विषः ॥ २ ॥

सः । नः । पर्यिः । पारयाति । स्वस्ति । नावा । पुंरुहृतः ॥ इन्द्रः । विश्वाः । अति ।
द्विषः ॥ २ ॥

स त्वं न इन्द्र वाजैर्भिर्दशस्या च गातुया च । अच्छां च नः सुम्नं
नेषि ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । वाजैर्भिः । दशस्य । च । गातुया । च ॥ अच्छां । च । नः ।
सुम्नम् । नेषि ॥ ३ ॥

इति पञ्चमैनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

अविपाने अतिरिक्तोक्तेषु "तमिन्द्र वाजयामसि" [२०, ४०] "महो इन्द्रो य ओजसा" [२०, १३८] इत्येती
त्योत्रिपातुस्तौ भवत । तद् उक्तं नैताने । "तमिन्द्र वाजयामसि महो इन्द्रो य ओजसेति त्योत्रिपातुस्तौ" इति
[वि० ४ १] ॥

तथा छन्दोगादेषु त्रिभिरुक्तं त्रयं एव "इन्द्रा वाहि चित्रमानो" [२०, ८४] "तमिन्द्र वाजयामसि" [२०, ४०]
"महो इन्द्रो य ओजसा" [२०, १३८] इत्येते यथानाम् आज्यत्योत्रिपा भवन्ति । तद् उक्तं नैताने । "छन्दोगेतिन्द्रा
वाहि चित्रमानो तमिन्द्र वाजयामसि महो इन्द्रो य ओजसेत्याज्यत्योत्रिपा" इति [वि० ६, ३] ॥

तथा षष्ठ्येवादीनां ज्यह्वाणा द्वितीयैरुक्तं सु यथासमम् "तमिन्द्र वाजयामसि" [२०, ४०] "अस्तादि मग्म पूर्णम्"
[२०, ११९] "त ये मरु वृषीमसि" [२०, ६९] एते आज्यवृष्टोत्रत्योत्रिपा भवन्ति । तद् उक्तं नैताने । "द्वितीयेषु
तमिन्द्र वाजयामस्यस्तादि मग्म पूर्णं त ये मरु वृषीमसि" इति [वि० ८, ३] ॥

तथा षष्ठ्येवादीनां ज्यह्वाणा द्वितीयैरुक्तं सु यथासमम् "तमिन्द्र वाजयामसि" [२०, ४०] "आयन्त इव सूर्यसि" [२०, ५८] इत्येती
आयन्तवृष्टोत्रिपा भवत । तद् उक्तं नैताने । "आयन्तवृष्टा तमिन्द्र वाजयामसि आयन्त इव सूर्यसि" इति
[वि० ८, ३] ॥

तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृषाय हन्तवे । स वृषा वृषभो भुवत् ॥ १ ॥

तम् । इन्द्रम् । वाजयामसि । महे । वृषाय । हन्तवे ॥ सः । वृषा । वृषभः । भुवत् ॥ १ ॥

इन्द्रः स दाम्नि कृत ओजिष्ठः स मदे हितः । धुम्नी श्लोकी स
सोम्यः ॥ २ ॥

इन्द्रः । सः । दाम्नि । कृतः । ओजिष्ठः । सः । मदे । हितः ॥ धुम्नी । श्लोकी । सः ।
सोम्यः ॥ २ ॥

गिरा वज्रो न संभृतः सर्वलो अर्नपच्युतः । वृषश्च वृष्यो अस्तृतः ॥ ३ ॥

गिरा । वज्रः । न । संभृतः । सर्वलः । अर्नपच्युतः ॥ वृषश्च । वृष्यः । अस्तृतः ॥ ३ ॥

इन्द्रमिद् गाथिनो बृहदिन्द्रमकैभिरकिणः । इन्द्रं वाणीरनूयत ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अकैभिः । अकिणः ॥ इन्द्रम् । वाणीः । अनूयत ॥ ४ ॥

इन्द्र इज्योः सचा संमिश्र आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिरण्यः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । इत् । इज्योः । सचा । समुज्मिश्रः । आ । वचःऽयुजा ॥ इन्द्रः । वज्री । हिरण्यः ॥ ५ ॥

इन्द्रो दीर्याय चक्षस आ सूर्य रोहयद् दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत ॥ ६ ॥

इन्द्रः । दीर्याय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि ॥ वि । गोभिः । भद्रिन् । ऐरयत् ॥ ६ ॥

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिवा इमम् । एदं बर्हिः सन्दो मम ७

आ । याहि । सुषुमा । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिवं । इमम् ॥ आ । इन्द्र । बर्हिः । सवः । मम ॥ ७ ॥

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना । उप ब्रह्माणि नः शृणु ८

आ । त्वा । ब्रह्मयुजा । हरो इति । वहताम् । इन्द्र । केशिना ॥ उप । ब्रह्माणि । नः । शृणु ॥ ८ ॥

ब्रह्माणस्ता वयं युजा सोमपा मिन्द्र सोमिनः । सुताबन्तो हवामहे ॥ ९ ॥

ब्रह्माणः । त्वा । वयम् । युजा । सोमपा । इन्द्र । सोमिनः ॥ सुतऽवन्तः । हवामहे ॥ ९ ॥

युञ्जन्ति ब्रध्मरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥ १० ॥

युञ्जन्ति । ब्रध्मम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः ॥ रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥ १० ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहंसा ॥ ११ ॥

युञ्जन्ति । ब्रह्म । काम्या । हरो इति । विपक्षसा । रथे ॥ शोणा । धृष्णू इति । नृवाहंसा ॥ ११ ॥

केतुं कृण्वन्तकेतवे पेशो मया अपेशसे । समुपद्गिरजायथाः ॥ १२ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मया । अपेशसे ॥ सम । उपद्गिर्मः । अजायथाः ॥ १२ ॥

उदुत्पं जातवेदसं देवं बहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ १३ ॥

उत् । ऊँ इति । त्वम् । जातऽवेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः ॥ इरो । विद्वाय ।
सूर्यम् ॥ १३ ॥

अप त्वे तायवो यथा नक्षत्रा यन्त्यकुभिः । सूर्याय विश्वचक्षसे ॥ १४ ॥

अप । त्वे । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अकुऽभिः ॥ सूर्येय । विश्वऽचक्षसे ॥ १४ ॥

अहश्चन्नस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा १५
अहश्चन्न । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनाँ । अनु ॥ भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा ॥ १५ ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्ये । विश्वमा भासि रोचन ॥ १६ ॥
तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्ये ॥ विश्वम् । आ । भासि । रो-
चन ॥ १६ ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ् देवि मानुषीः । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्हृशे ॥ १७ ॥
प्रत्यङ् । देवानाम् । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषीः ॥ प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वर्हि ।
हृशे ॥ १७ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ १८ ॥
येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनाँ । अनु ॥ त्वम् । वरुण । पश्यसि ॥ १८ ॥

वि घामेपि रजस्पृष्टवह्मिमानो अकुभिः । पश्यं जन्मानि सूर्ये ॥ १९ ॥
वि । घाम् । एषि । रजः । पृष्टु । अहः । मिमानः । अकुऽभिः ॥ पश्यन् । जन्मानि ।
सूर्ये ॥ १९ ॥

सप्त त्वा हरितो रये वहन्ति देव सूर्ये । शोचिष्येशं विचक्षणम् ॥ २० ॥
सप्त । त्वा । हरितः । रये । वहन्ति । देव । सूर्ये ॥ शोचिःऽप्येशम् । विऽचक्षणम् ॥ २० ॥

अयुक्त सप्त शुन्धुवः सूरौ रयस्य नम्यः । तामिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ २१ ॥
अयुक्ता । सप्त । शुन्धुवः । सूरौ । रयस्य । नम्यः ॥ तामिः । याति । स्वयुक्तिभिः ॥ २१ ॥

इति पञ्चमेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

विपुत्रि पंचमं “अभि त्वा वर्चसा गिरः” इति चतुर्थः स्तोत्रिकः ॥

अभि त्वा वर्चसा गिरः सिद्धन्तीराचरण्यवः । अभि वत्सं न धेनवः १

१ यथा गिरः सिद्धन्तीराचरण्यवः B B O D E R S K De C, P G V; so also K J,
but they read ति for ती. The accent required would seem to be as सिद्धन्ती.

ता अर्पन्ति शुभ्रियः पृथ्वन्तीर्वर्चसा म्रियः । जातं जावीर्यया हृदा ॥२॥

वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् । मद्यमार्युर्धृतं पर्यः ॥ ३ ॥

आयं गौः पृश्निरकमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन्स्वः ॥ ४ ॥

आ । शयम् । गौः । पृश्निः । अकमीत् । असदत् । मातरम् । पुरः ॥ पितरम् । च । प्रऽ-
यन् । स्वः ॥ ४ ॥

अन्तश्चरति रोचना अस्य प्राणादपानतः । व्यस्यन्महिषः स्वः ॥ ५ ॥

अन्तः । अचरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । आपानतः ॥ वि । अस्यत् । महिषः । स्वः ॥ ५ ॥

विशद् धाम्ना वि राजति वाक् पेत्तङ्गो अंशियित् । प्रति वस्तोरहर्द्युभिः ६

विशत् । धाम्ना । वि । राजति । वाक् । पत्तङ्गः । अंशियित् ॥ प्रति । वस्तोः । अहर्द्युभिः ।

द्युभिः ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके षष्ठादशं सूक्तम् ॥

विपुवति तीर्षद्वे “वज्रापवसाध्यः” इति पठः स्तोत्रिकः ॥

१ B & P̄ J K E R C D V पृथ्वन्तीर्वर्चसा म्रियः ।

K̄ B̄ B̄° यः पृथ्वन्तीर्वर्चसा म्रियः ।

२ B̄ B̄ K O D E R B̄ B̄ Dc Os P̄ J C̄ जावीर्यया हृदा ।

K̄ जावीर्यया म्रिया ।

३ B̄ B̄ Dc वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

C वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

D वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

E वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

J वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

IV V वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

P वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन्, no accents, no padas

P̄ वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

II वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

B̄ Os वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

कद् । नर्वः । अत्सीनाम् । तुरः । गृणीत । मर्लः ।

नृदि । तु । अर्यः । महिमानम् । इन्द्रियम् । स्वः । गृणन्तः । आनयुः ॥ १ ॥

कदुं स्तुवन्तं ऋतयन्त देवत ऋषिः को विमं ओहते ।

कदा हयं मघवन्निन्द्र सुन्वतः कदुं स्तुवत आ गमः ॥ २ ॥

कद् । ऊं इति । स्तुवन्तः । ऋतयन्तः । देवता । ऋषिः । कः । विमः । ओहते ।

कदा । हयम् । मघवन् । इन्द्र । सुन्वतः । कद् । ऊं इति । स्तुवतः । आ । गमः ॥ २ ॥

इति षष्ठमेतुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ॥

चतुर्विधे माध्यन्दिने सवने "अभि प्र वः सुरापसम्" [१०. ५१] "प्र सु श्रुतं सुरापसम्" [१०. ५१, २] इति दृढ-
सोनियातृक्यौ याईतौ प्रगाथौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "अभि प्र वः सुरापसं प्र सु श्रुतं सुरापसमिति दृढसोनियातृ-
क्यौ याईतौ प्रगाथौ" इति [वि० ९. १] ॥

तथा अभिप्रवे सुरगेमदहः पृथिव्यात्तुर्यपदेषु "अभि प्र वः सुरापसम्" "प्र सु श्रुतं सुरापसम्" इति याईतौ प्रगाथौ
दृढसोनियातृक्यौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । "अभि प्र वः सुरापसमिति वुस्मेषु" इति [वि० ९. १] ॥

तथा त्रिपुरवति गदरुपाकनन्तरम् "त वो दसाशुवीरसम्" [१०. ५५. ४] "अभि प्र वः सुरापसम्" [१०. ५१] इति
वीरसद्वैतवीरौ दण्डया संसृति । तद् उक्तं वैताने । "अत्रुक्ताव त वो दसाशुवीरसम् अभि प्र वः सुरापसम् इति
वीरसद्वैतवीरौ कामा" इति [वि० ९. २] ॥

तथा त्र्यहणां तृतीयेत्यहःषु यथासंभवम् "महौ इन्द्रो व ओजसा" [१०. १२८] "अभि प्र वः सुरापसम्" [१०. ५१]
"एषा सति वीरसु" [१०. ९०] इति आश्वस्तोत्रयसोनिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । "तृतीयेषु महौ इन्द्रो व ओ-
जसाभि प्र वः सुरापसम् एषा सति वीरसुरिति" इति [वि० ८. २] ॥

अभि प्र वः सुरार्धसमिन्द्रमर्चं यथा विदे ।

मो जरितृभ्यो मयवां पुरुवसुः सहस्रेणेव शिष्यन्ति ॥ १ ॥

अभि । प्र । यः । सुरार्धसम् । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे ।

यः । जरितृभ्यः । मयवां । पुरुवसुः । सहस्रेणऽहय । शिष्यन्ति ॥ १ ॥

शतानीकेषु ॥ जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुपे ।

गिरेरिव म रसां अस्य पिन्विरे दन्त्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

शतानीकाऽहय । प्र । जिगाति । धृष्णुया । हन्ति । वृत्राणि । दाशुपे ।

गिरेऽहय । प्र । रसाः । अस्य । पिन्विरे । दन्त्राणि । पुरुभोजसः ॥ २ ॥

प्र सु श्रुतं सुरार्धसमर्चौ शक्रमभिष्टये ।

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणेव मंहते ॥ ३ ॥

प्र । सु । धृतम् । सुऽराधसम् । अर्च्यं । शक्रम् । अगिष्टये ।

यः । सुन्वते । स्तुचते । काम्यम् । वसुं । सहस्रेणऽह । मंदते ॥ ३ ॥

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिधो महीः ।

गिरिर्न भुज्मा मुधर्वत्सु पिन्वते यदी सुता अर्मन्दिषुः ॥ ४ ॥

शतऽब्रनीकाः । हेतयः । अस्य । दुष्टराः । इन्द्रस्य । समऽहः । महीः ।

गिरिः । न । भुज्मा । मुधर्वत्सु । पिन्वते । यद् । इन्द्रम् । सुताः । अर्मन्दिषुः ॥ ४ ॥

इति पञ्चमेऽध्याये चतुर्विंशं सूकम् ॥

“यं य त्वा सुतावन्तः” इत्यस्य विनियोगः “इन्नेन च हि रक्षते” [२०. ४०] इत्यत्रोक्तः ॥

तथा पृष्ठस्य दत्तोर्यचतुर्विंशमपठानां चतुर्णां पद्याम् “यं य त्वा सुतावन्तः” इत्यादीनामष्टानां पद्यानां द्वौ द्वौ पद्याक्रमं स्तोत्रियादुक्तौ भवतः । तत्र “यं य त्वा” [२०. ५२] “क ई वेद” [२०. ५३] इति द्वौपेऽङ्गि स्तोत्रियादुक्तौ भवतः । “विश्वः पृथ्वाः” [२०. ५४] “तमिन्द्रम्” [२०. ५५] इति चतुर्थे । “इन्द्रो यथाव” [२०. ५६] “मदेमदे हि” [२०. ५६. ४] इति पञ्चमे । “सुहृन्मृत्युम्” [२०. ५७] “तुष्पिन्ताम वा” [२०. ५७. ४] इति षष्ठे । तद् वक्तुं विदते । “दत्तोर्यचतुर्विंशं यं य त्वा सुतावन्तः इति पृष्ठस्तोत्रियादुक्त्या” इति [५०. ६. २] ॥

तथा छन्दोमाधयेषु त्रिष्वहः “यं य त्वा सुतावन्तः” “क ई वेद सुते यथा” इति प्रथमेऽहनि माध्वदिने स्तोत्रियादुक्तौ भवतः । “क ई वेद सुते यथा” “यं य त्वा सुतावन्तः” इति द्वितीये । “भायन्त इष सूर्यम्” [२०. ५८] “यन्महो भस्ति सूर्य” [२०. ५८. ३] इति तृतीये । तद् उक्तं विदते । “यं य त्वा सुतावन्त इत्यादिपञ्चमहो भस्ति सूर्यसंगताः पृष्ठस्तोत्रियादुक्त्या” इति [५०. ६. ३] ॥

युयं यं त्वा सुतावन्त आपो न वृक्षवर्हिषः ।

पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन् परि स्तोतारं आसते ॥ १ ॥

युयम् । य । त्वा । सुतऽवन्तः । आपः । न । वृक्षऽवर्हिषः ।

पवित्रस्य । प्रऽस्रवणेषु । वृत्रऽहन् । परि । स्तोतारः । आसते ॥ १ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थितः ।

कदा सुतं तृषाण ओक आ गम् इन्द्र स्वदीव वंसंगः ॥ २ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरः । वसो इति । निरेके । उक्थितः ।

कदा । सुतम् । तृषाणः । ओकः । आ । गम् । इन्द्र । स्वदीवऽह । वंसंगः ॥ २ ॥

कपर्वेभिर्धृष्णावा धृषद् वार्जं दर्पि सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपं मयवन् विचर्यणे मुखू गोर्मनमीमहे ॥ ३ ॥

यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तारिंक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन् वृषां ॥ १ ॥
 शक्रो वाचमपृष्टायोरुवाचो अपृणुहि । मंहिष्ठ आ मंदर्दिवि ॥ २ ॥
 शक्रो वाचमपृणुहि धामधर्मन् वि राजति । विमदन् बर्हिंरासरन् ॥ ३ ॥

- १ B B यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तारिंक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 B यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तारिंक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 D V यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तारिंक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 B यच्छ्रुक्ता वा torn..... हन्तारिंक्षं सिपासति । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 J यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तारिंक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 B यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तारिंक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 P यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तारिंक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषां, no padas, no accents ॥
 P यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तारिंक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 R यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तारिंक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 B यच्छ्रुक्ता वाचमा (corrected to B) हन्तारिंक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 २ B B K B V C B C शक्रो वाचमपृष्टायोरुवाचो अपृणुहि । मंहिष्ठ आमदर्दिवि ॥
 C शक्रो वाचमपृष्टायोरुवाचो अपृणुहि । मंहिष्ठ आमदर्दिवि ॥
 D शक्रो वाचमपृष्टायोरुवाचो अपृणुहि । मंहिष्ठ आमदर्दिवि ॥
 E शक्रो वाचमपृष्टायोरुवाचो अपृणुहि । मंहिष्ठ आमदर्दिवि ॥
 J शक्रो वाचमपृष्टायोरुवाचो अपृणुहि । मंहिष्ठ आमदर्दिवि ॥
 P शक्रो वाचमपृष्टायोरुवाचो अपृणुहि । मंहिष्ठ आमदर्दिवि. no accents, no division.
 P शक्रो वाचमपृष्टायोरुवाचो अपृणुहि । मंहिष्ठ आमदर्दिवि ॥
 R C शक्रो वाचमपृष्टायोरुवाचो अपृणुहि । मंहिष्ठ आमदर्दिवि ॥
 B शक्रो वाचमपृष्टायोरुवाचो अपृणुहि । मंहिष्ठ आमदर्दिवि ॥
 ३ B B शक्रो वाचमपृष्ट (B B) हि धामधर्मन्वि राजति । विमदन् बर्हिंरासरन् ॥
 C शक्रो वाचमपृष्ट हि धामधर्मन्वि राजति । विमदन् बर्हिंरासरन् ॥
 D V शक्रो वाचमपृष्ट हि धामधर्मन्वि राजति । विमदन् बर्हिंरासरन् ॥
 E P C शक्रो वाचमपृष्ट हि धामधर्मन्वि राजति । विमदन् बर्हिंरासरन् (P has no division and no padas) ॥
 J शक्रो वाचमपृष्ट हि धामधर्मन्वि राजति । विमदन् बर्हिंरासरन् ॥

तं वो दूस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्वसः ।

अभि वासं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गोभिर्नवामहे ॥ ४ ॥

तम् । यः । वसम् । ऋतिऽसहम् । वसोः । मन्दानम् । अन्वसः ।

गमि । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गोऽभिः । नवामहे ॥ ४ ॥

द्युक्षं सुदानुं तविषीभिरावृतं गिरिं न पुंभोजंसम ।

द्युमन्तं वाजं शतिनं सहस्रिणं मधू गोमन्तमीमहे ॥ ५ ॥

द्युक्षम् । सुदानुम् । तविषीभिः । वाऽवृतम् । गिरिम् । न । पुंभोजंसम् ।

द्युमन्तम् । वाजम् । शतिनम् । सहस्रिणम् । मधू । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ ५ ॥

तत् त्वां यामि सुवीर्यं तद् ब्रह्म पूर्वचित्तये ।

येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वुमाविष ॥ ६ ॥

तत् । त्वा । यामि । सुवीर्यम् । तत् । ब्रह्म । पूर्वचित्तये ।

येन । यतिभ्यः । भृगवे । धने । हिते । येन । प्रस्कण्वम् । आविष ॥ ६ ॥

येना समुद्रमसृजो महीरपस्तदिन्द्र वृष्णि ते शवः ।

सद्यः सो अस्य महिमा न संनश्ये ये द्योणीरनुचक्रदे ॥ ७ ॥

येन । समुद्रम् । असृजः । महीः । अपः । तत् । इन्द्र । वृष्णि । ते । शवः ।

सद्यः । सः । अस्य । महिमा । न । समुद्रनरो । यम् । क्षोणीः । अनुचक्रदे ॥ ७ ॥

इति पञ्चमेनुषाके द्वादशं सूक्तम् ॥

वाजपेये ऋषी "कन्नव्यो अतसीनाम्" इति सामप्रमाणो भवति । तद् उक्तं वैताने । "कन्नव्यो अतसीनामिति साम-
प्रमाणः" इति [वि० ४. ३] ॥

तथा वासामयनादीं संवत्सरे भार्यदिने कवने "कन्नव्यो अतसीनाम्" इति क्दान् सामप्रमाणो भवति । तद् उक्तं
वैताने । "भार्यदिने कन्नव्यो अतसीनामिति क्दान् सामप्रमाणः" इति [वि० ९. ५] ॥

कन्नव्यो अतसीनां तुरो गृणीत मर्यः ।

नही न्वस्य महिमानमिन्द्रियं स्वर्गिणन्तं आनशुः ॥ १ ॥

॥ शक्रो वाचमभृष्टुहि धामधर्मन्वि राजति । विर्मदन्वहिंरासदन् ॥

P शक्रो वाचमभृष्टुहि धामधर्मन् वि राजति । विर्मदन्वहिंरासदन् no accents, no [raśas]

R C३ शक्रो वाचमभृष्टुहि धामधर्मन्वि राजति । विर्मदं बहिंरासदन् ॥

S K शक्रो वाचमभृष्टुहि धामधर्मन्वि राजति । विर्मदन्वहिंरासदन् ॥

कत् । नव्यः । अतसीनाम् । तुरः । मृणीत । मर्त्यः ।

नदि । नु । अस्य । महिमानम् । इन्द्रियम् । स्वः । मृणन्तः । आनशुः ॥ १ ॥

कदुं स्तुवन्तं ऋतयन्त देवत ऋषिः को विप्र ओहते ।

कदा हवै मधवत्तिन्द्र सुन्वतः कदुं स्तुवत आ गमः ॥ २ ॥

कत् । ऊं इति । स्तुवन्तः । ऋतयन्त । देवता । ऋषिः । कः । विप्रः । ओहते ।

कदा । हवम् । मधवन् । इन्द्र । सुन्वतः । कत् । ऊं इति । स्तुवतः । आ । गमः ॥ २ ॥

इति पञ्चमेतुषाके अयोर्दशं सूक्तम् ॥

बह्विधे माध्वदिने तपने “अभि प्र वः सुरापसम्” [१०. ५१] “प्र हु धुवं सुरापसम्” [१०. ५१, १] इति पृष्ठ-
सोनिपादुहनी बार्हती प्रगाथी भवतः । तद् उक्तं वेदाने । “अभि प्र वः सुरापसं प्र हु धुवं सुरापसमिति पृष्ठसोनिपादु-
हनी बार्हती प्रगाथी” इति [वि० ६. १] ॥

तथा अभिप्रेते शुभेभ्यस्तु द्वितीयस्तुर्वपदे “अभि प्र वः सुरापसम्” “प्र हु धुवं सुरापसम्” इति बार्हती प्रगाथी
पृष्ठसोनिपादुहनी भवतः । तद् उक्तं वेदाने । “अभि प्र वः सुरापसमिति शुभेभ्यः” इति [वि० ६. १] ॥

तथा विदुषति अनुस्मृत्यन्तरम् “त वो वसववीषहम्” [१०. ४९, ४] “अभि प्र वः सुरापसम्” [१०. ५१] इति
मीषद्वैतयोगी इच्छया संसृति । तद् उक्तं वेदाने । “अनुवपाद तं वो वसववीषहम् अभि प्र वः सुरापसम् इति
मीषद्वैतयोगी वामम्” इति [वि० ६. ३] ॥

तथा गवहाणा तृतीयेभ्यस्तु पञ्चाशेभ्यम् “महौं इन्द्रो व ओजसा” [१०. १३८] “अभि प्र वः सुरापसम्” [१०. ५१]
“एषा हति वीरशुः” [१०. ६०] इति भाग्यपृष्ठोक्तयोनिषा भवन्ति । तद् उक्तं वेदाने । “तृतीयेषु महौं इन्द्रो व ओ-
जसाभि प्र वः सुरापसम् एषा हति वीरशुरिति” इति [वि० ८. ३] ॥

अभि प्र वः सुरापसमिन्द्रमर्च यथा विदे ।

यो जरितृभ्यो मधवां पुरुवसुः सहस्रेणेव शिरांसि ॥ १ ॥

अभि । प्र । वः । सुरापसम् । इन्द्रम् । अर्च । यथा । विदे ।

यः । जरितृभ्यः । मधवा । पुरुवसुः । सहस्रेण इव । शिरांसि ॥ १ ॥

शतानीकेषु प्र जिगाति धृष्णुषा हन्ति वृत्राणि दाशुर्वे ।

गिरेरिव प्र रसां अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

शतानीका इव । प्र । जिगाति । धृष्णुषा । हन्ति । वृत्राणि । दाशुर्वे ।

गिरेः इव । प्र । रसाः । अस्य । पिन्विरे । दत्राणि । पुरुभोजसः ॥ २ ॥

प्र सु श्रुतं सुरापसमर्चो शक्रमभिष्टये ।

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसुं सहस्रेणेव महेते ॥ ३ ॥

प्र । सु । धृतम् । सुदुष्टार्थम् । अर्थे । शकम् । अभिरूपे ।

यः । सुन्वते । स्तुते । काम्यम् । यस्तु । सहर्षेणऽहम् । गृह्यते ॥ ३ ॥

शतानीका हेतवो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिधो महीः ।

गिरिर्न भुज्मा मध्वत्सु पिन्वते यदी सुता अर्मन्दिषुः ॥ ४ ॥

शतऽअनीकाः । हेतवः । अस्य । दुष्टराः । इन्द्रस्य । समऽहर्षः । महीः ।

गिरिः । न । भुज्मा । मध्वत्सुऽस्तु । पिन्वते । यत् । इम् । सुताः । अर्मन्दिषुः ॥ ४ ॥

इति पञ्चमेनुवाके चतुर्दशं सूकम् ॥

“यवं य त्वा सुतावन्तः” इत्यस्य विलेखः “इन्द्रेण सं हि रक्षते” [२०. ४०] इत्यशोकः ॥

तथा पृथक्स्य तृतीयचतुर्थयवमपठानां चतुर्णामहम् “यवं य त्वा सुतावन्तः” इत्यादीनामपठानां वृत्तानां द्वी द्वी यथान्वं स्तोत्रियातुरूपी भवतः । तत्र “यवं य त्वा” [२०. ५२] “क ई वैर” [२०. ५३] इति वृत्तयेऽपि स्तोत्रियातुरूपी भवतः । “विश्वः पृतनाः” [२०. ५४] “तमिन्द्रम्” [२०. ५५] इति चतुर्थे । “इन्द्रो मध्वत्सु” [२०. ५६] “मदेमदे हि” [२०. ५६. ४] इति पञ्चमे । “सुक्लकलुष” [२०. ५७] “तुष्यन्तम नः” [२०. ५७. ४] इति षष्ठे । तद् एक वीताने । “द्वयीपादीनां यवं य त्वा सुतावन्त इति पृष्ठस्तोत्रियातुरूपः” इति [वि० ६. २] ॥

तथा छन्दोमादयेषु निष्पद्यः “यवं य त्वा सुतावन्तः” “क ई वैर इवे सचा” इति प्रथमेऽपि माध्यन्दिने स्तोत्रियातुरूपी भवतः । “क ई वैर इवे सचा” “यवं य त्वा सुतावन्तः” इति द्वितीये । “आयन्त इव सूर्यम्” [२०. ५८] “यन्मही अणि सूर्ये” [२०. ५८. ३] इति तृतीये । तद् एक वीताने । “यवं य त्वा सुतावन्त इत्यादिपञ्चमी अति सूर्यसन्ताः पृष्ठस्तोत्रियातुरूपः” इति [वि० ६. ३] ॥

यवं यं त्वा सुतावन्त आपो न वृत्तवर्हिपः ।

पवित्रस्य मस्रवर्णेषु वृत्रहन् परि स्तोतार आसते ॥ १ ॥

यवम् । य । त्वा । सुतऽवन्तः । आपः । न । वृत्तऽवर्हिपः ।

पवित्रस्य । मस्रवर्णेषु । वृत्रहन् । परि । स्तोतारः । आसते ॥ १ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

कदा सुतं तृषाण ओक आ गम इन्द्र स्वन्दीव धंसंगः ॥ २ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरो । वसो इति । निरेके । उक्थिनः ।

कदा । सुतम् । तृषाणः । ओकः । आ । गमः । इन्द्र । स्वन्दीव । धंसंगः ॥ २ ॥

कर्णवैभिर्घृणावा धृषद् वार्जं दर्पि सहस्रिर्गम ।

पिशङ्गरूपं मधवन् विचर्पणे मक्षू गोर्मन्तामीमहे ॥ ३ ॥

कृप्येभिः । धृष्णो इति । आ । धृषत् । वाजम् । दुर्षि । सद्भिर्णम् ।

पिशङ्गः। रूपम् । मयऽवन् । विऽत्तर्पणे । मधु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके पञ्चदशं सूक्तम् ॥

त्रिकुटुहराहस्याहीनस्य नवसहस्रं "सगन्धं पु शचीपते" [२०. ११८] "अभि प्र योगेति मिरा" [२०. ५२] "त
 यो दसमृतीपहम्" [२०. ४९. ४] "नयमेवमिदा ह्य" [२०. ५५] "इन्द्रमिदं याधिनो वृहत्" [२०. ३८. ४]
 "आयन्त इव सूर्यम्" [२०. ५८] "क ई वेद मुते सत्ता" [२०. ५३] "विष्ठा. घृतता अभिभूतं नरम्" [२०. ५४]
 "चदिन्द्र प्रागपागुदहम्" [२०. १२०] इत्येते नव पृष्ठस्तोत्रिया यथाकर्म भवन्ति । तद सक्तं वेदानि । "त्रिकुटुहरा-
 हस्य तत्रह सगन्धं पु शचीपतेऽभि प्रयोगेति मिरा त यो दसमृतीपह ययमेवमिदा ह्य इन्द्रमिदायिनो वृहत्स्यायन्त इव
 "सूर्यं क ई वेद मुते सत्ता विष्ठा घृतता अभिभूतं नरं चदिन्द्र प्रागपागुदगिति" इति (वि० ८. ४) ॥

क इँ वेद सुते सचा पिवन्तं कद् वयों दधे ।

अयं यः पुरो विभिनत्योजसा मन्दानः शिष्यन्धसः ॥ १ ॥

कः । ईम् । घेद् । सुते । सघा । विवन्तम् । कत् । पर्यः । दुधे ।

अयम् । यः । पुरः । विडमिनस्ति । भोजसा । मन्दातः । शिषी । अर्थसः ॥ १ ॥

द्वाना मृगो न वारणः पुरुत्रा चरथं दधे ।

नकिंघ्ना नि यमदा सुते गमो महाश्वरस्योजसा ॥ २ ॥

दाना । मृगः । न । वारणः । पुरऽप्रा । चर्यम् । वधे ।

नकिः । स्वा । नि । यमत् । आ । सुते । गमः । महान् । वरसि । भोजसा ॥ २ ॥

य उग्रः सन्ननिद्रित स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोतुर्मघवां शृण्वद्भवं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ ३ ॥

यः । उग्रः । खन् । अग्निः^१ऽस्त्वृतः । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।

यदि । स्तोतुः । मयऽर्वा । शृण्वन्तु । हवन् । न । इन्द्रः । योषति । आ । गमेत् ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके षोडशं सूक्तम् ॥

पृथपपदस्य एवविशालोक्ते चतुर्थेऽहनि एकाद्विंशते "इन्द्रो दधीचो अस्मभि" [१०. ४१] "विद्या, धृतरा अ-
भिभूतं नरम्" [१०. ५४] "एवा ह्यभि नीरुम्" [१०. ६०] इति गान्यधुनोऽप्यस्योऽपि सन्ति । तद् उक्तं वेदाने ।
"दृष्टव्यं विद्या इन्द्रो दधीचो अस्मभिर्निष्ठाः पृथना अभिभूतं नरम् एतावति नीरुविरिति" इति [वि० ६. २] ॥

तथा मृगयादिस्तवविचित्रपञ्चरसपदानां द्वितीयेष्वक्षु "मिदं पृथग्व्यभिभूतं नरम्" इति श्रोत्रियो भवति । तदुक्तं वेदान्ते । "द्वितीयेषु मिदं पृथग्व्यभिभूतं नरमिति" इति (श्रौ. ८. ३) ॥

यथा विश्वरूपादत्तादीनस्य व्यक्तेः ऽद्वि एष पृष्ठस्तोत्रियो मनति । एवं पूर्वसुक्ते वक्षन् ॥

विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं सज्जुस्ततश्चरिन्द्रं जजनुश्च राजसे ।

क्रत्वा वरिष्ठं वरं आमुरिमुतोग्रमोजिष्ठं तवसं तरस्विनम् ॥ १ ॥

विश्वाः । पृतनाः । अभिऽभूतम् । नरम् । सऽज्जुः । ततऽस्तुः । इन्द्रम् । जजनुः । च । राजसे ।

क्रत्वा । वरिष्ठम् । वरं । आऽमुर्मुत् । उग्रम् । ओजिष्ठम् । तवसम् । तरस्विनम् ॥ १ ॥

समीं रेभासो अस्वरनिन्द्रं सोमस्य पीतये ।

स्वर्पितं यदीं वृधे धृतग्रतो ह्योजसा समुतिभिः ॥ २ ॥

समी । ईम् । रेभासः । अस्वरम् । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।

स्वर्पितम् । यत् । ईम् । वृधे । धृतऽग्रतः । हि । ओजसा । सम् । कृतिऽभिः ॥ २ ॥

नेमिं नमन्ति चक्षसा मेपं विप्रां अभिस्वरां ।

सुदीतयो वो अद्बुहोपि कर्णे तरस्विनः समृकभिः ॥ ३ ॥

नेमिम् । नमन्ति । चक्षसा । मेपम् । विप्राः । अभिऽस्वरां ।

सुऽदीतयः । वो । अद्बुहः । अर्पि । कर्णे । तरस्विनाः । सम् । कृकऽभिः ॥ ३ ॥

इति षष्ठमेतुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“तमिन्द्रं जोहवीमि” इत्यस्य विनियोगः “वधे ष ला तुवावन्तः” [१०. ५२] इति सूक्ते उक्तम् ॥

तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं सत्रा दधानमप्रतिष्कृतं शर्वांसि ।

मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो ववर्तेद् राये नो विश्वा सुपर्था कृणोतु वज्री १

तम् । इन्द्रम् । जोहवीमि । मघऽवानम् । उग्रम् । सत्रा । दधानम् । अप्रतिऽच्छ्रुतम् ।

शर्वांसि ।

मंहिष्ठः । गीऽभिः । आ । च । यज्ञियः । ववर्तेत् । राये । नः । विश्वा । सुऽपर्था ।

कृणोतु । वज्री ॥ १ ॥

या इन्द्र भुज आभरः स्वर्विं असुरेभ्यः ।

स्तोतारमिन्मघवन्नस्य वर्धय ये च त्वे वृक्तवर्हिषः ॥ २ ॥

याः । इन्द्र । भुजः । आ । अभरः । स्वर्विऽवान् । असुरेभ्यः ।

स्तोतारम् । इत् । मघऽवन् । अस्स । वर्धय । ये । च । त्वे इति । वृक्तऽवर्हिषः ॥ २ ॥

यस्मिन्द्र दधिपे त्वमश्वं गां भागमव्ययम् ।

यजमाने सुन्वति दक्षिणावति तस्मिन् तं धेहि मा षणौ ॥ ३ ॥

यम् । दग्धम् । दधिपे । त्वम् । अश्वम् । गाम् । भागम् । अव्ययम् ।

यजमाने । सुन्वति । दक्षिणावति । तस्मिन् । तम् । धेहि । मा । षणौ ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके अष्टादशं सूक्तम् ॥

इष्टपात्राहस्य पथयेऽहनि "उतिष्ठभोजसा चह" [१०. ४२. १] "इन्द्रो मदाय वाधुधे" [१०. ५६] "इन्द्राय साम गापत" [१०. ६२. ५-७] इत्येते आज्यष्टोत्पत्त्योक्तिरा मयम्ति । तद् उक्तं भवान् । "पथम उतिष्ठभोजसा सहैन्द्रो मदाय वाधुधे इन्द्राय साम गापतेति" इति [१०. ६०. ३] ॥

इन्द्रो मदाय वाधुधे श्वसे वृजुहा नृभिः ।

तस्मिन्महत्स्याजिघृतेमर्मे हवामहे स पाजेषु म नोविपत् ॥ १ ॥

इन्द्रः । मदाय । वाधुधे । श्वसे । वृजुहा । नृभिः ।

तम् । इत् । महत् । अजिघृते । पाजेषु । उक्ते । ईम् । अर्मे । हवामहे । सः । पाजेषु । म ।

नः । अविपत् ॥ १ ॥

असि हि वीर सेन्योसि भूरि परादुदिः ।

असि द्रुमस्य चिद् वृधो यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥ २ ॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । परादुदिः ।

असि । द्रुमस्य । चिद् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥

यदुदीरित आजयो धृण्ये धीयते धना ।

युद्धा मवृन्मुता हरी कं हन्तः कं वसौ दधोसौ इन्द्र वसौ दधः ॥ ३ ॥

यत् । उद् । उदीरते । आजयः । धृण्ये । धीयते । धना ।

युद्ध । मवृन्मुता । हरी इति । कम् । हन्तः । कम् । वसौ । दधः । अस्मान् । इन्द्र ।

वसौ । दधः ॥ ३ ॥

मदेमदे हि नो दुदिर्यथा गवामृजुः ।

सं गृभाय पुरु शतोभयाहस्त्या वसुं शिशीहि राय आ भर ॥ ४ ॥

मदेमदे । हि । नः । दुदिः । पुरु । गवाम् । अजुः ।

सम् । गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसुं । शिशीहि । रायः । आ । भर ॥ ४ ॥

मादयस्व सुते सचा शर्वसे शूर राघसे ।

विद्या हि त्वा पुरुषसुमुप कामान्तसृजमहेया नोविता भव ॥ ५ ॥

मादयस्व । सुते । सचा । शर्वसे । शूर । राघसे ।

विद्या । हि । त्वा । पुरुषसुमुप । कामान् । तसृजम् । अर्थः । नः । अविता । भव ॥ ५ ॥

एते ते इन्द्र जन्तवो विश्वं पुष्यन्ति चार्यम् ।

अन्तर्हि ख्यो जनानामर्थो वेदो अदांशुषां तेषां नो वेदु आ भर ॥ ६ ॥

एते । ते । इन्द्र । जन्तवः । विश्वम् । पुष्यन्ति । चार्यम् ।

अन्तः । हि । ख्यः । जनानाम् । अर्थः । वेदः । अदांशुषाम् । तेषाम् । नः । वेदः ।

आ । भर ॥ ६ ॥

इति यज्ञमेलुवाके एकोनविंशं सूक्तम् ॥

अतोर्वाग्निं कवी तृतीयसवने "सुरूपकृतुमूतये" [२०. ५७] "शुष्मिन्तमं न कृतये" [२०. ५७, ४] इति लोत्रिया-
दुरुषी भवता । तत्र "सुरूपकृतुमूतये" इति लोत्रियममिता प्राकृतः लोत्रियो भवति । "शुष्मिन्तमं न कृतये"
इत्यनुपममिताः प्राकृतोऽनुरुषो भवति । तद् उक्तं वेदाने । "तृतीयसवने सुरूपकृतुमूतये शुष्मिन्तमं न कृतये इति
लोत्रियातुरकारमिति लोत्रियातुरुषी" इति [६०. ४. १] ॥

तथा महावते प्रातःपवने "सुरूपकृतुमूतये" इत्याम्यलोत्रियो भवति । तद् उक्तं वेदाने । "महावते सुरूपकृतु-
मूतये इत्याम्यलोत्रियः" इति [६०. ६. ४] ॥

तथा द्वेवर्षांताजिपत्रेण एकद्वेण "सुरूपकृतुमूतये" [२०. ५७] "वत्ता मन्दन्तु लोमाः" [२०. ५१] एतौ
आम्यलोत्रियौ विकल्पितौ भवताः । "तामिद्वि हवामहे" इति [२०. ५८] द्व्यलोत्रियो भवति । तद् उक्तं वेदाने ।
"द्वेवर्षांताजिपत्रेण सुरूपकृतुमूतये उवा मन्दन्तु लोमास्तामिद्वि हवामहे इति" इति [६०. ८. १] ॥

सुरुपकृतुमूतये सुदुर्धामिष गोदुर्हे । जुहुमसि द्यविद्यधि ॥ १ ॥

सुरुपकृतुम् । जूतये । सुदुर्धाम् । इव । गोदुर्हे ॥ जुहुमसि । द्यविद्यधि ॥ १ ॥

उप नः सवना गंहि सोमस्य सोमपाः पिब । गोदा इद रेवतो मर्दः ॥ २ ॥

उप । नः । सवना । गा । गंहि । सोमस्य । सोमपाः । पिब ॥ गोदा । इद । रेवतो । मर्दः । २ ॥

रेवतः । मर्दः ॥ २ ॥

अथा ते अन्तमानां विद्यामं सुमतीनाम् । मा नो अति ख्य ज्ञा गंहि ३

अर्थः । ते । अन्तमानाम् । विद्याम् । सुमतीनाम् ॥ मा । नः । अति । ख्यः । ज्ञा । गंहि ॥ ३ ॥

शुष्मिन्तमं न कृतये द्युम्निनं पाहि जागृविम । इन्द्र सोमं शतकतो ४

शुष्मिन्ऽसंमम् । नः । ऊतये । सुस्तिनम् । पादि । जारुधिम् ॥ इन्द्र । सोमम् । शत-
क्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आ वृणे ॥५॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चसु ॥ इन्द्र । तानि ।
ते । आ । वृणे ॥ ५ ॥

अगनिन्द्र अवीं बृहद् द्युमं दधिष्व दुष्टरम् । उत ते शुष्मं तिरामसि ॥६॥

अगन् । इन्द्र । अवीः । बृहत् । द्युम् । दधिष्व । दुष्टरम् ॥ उत । ते । शुष्मम् ।
तिरामसि ॥ ६ ॥

अवीवतो न आ गृह्यथो शक परावतः ।

उ लोको यस्तै अद्रिष इन्द्रेह तत् आ गहि ॥ ७ ॥

अवीऽवतः । नः । आ । गृहि । अथो इति । शक । परावतः ।

ऊ इति । लोकः । यः । ते । अद्रिषः । इन्द्र । इह । तत् । आ । गहि ॥ ७ ॥

इन्द्रो अङ्ग महद् भुयमभी वदप चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्वणिः ॥८॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भुयम् । अभि । वदत् । अप । चुच्यवत् ॥ सः । हि । स्थिरः ।
विचर्वणिः ॥ ८ ॥

इन्द्रश्च मूलयाति नो न नः पश्चादुद्यं नशत् । भद्रं भवाति नः पुरः ॥९॥

इन्द्रः । च । मूलयाति । नः । न । नः । पश्चात् । भुयम् । नशत् ॥ भद्रम् । भवाति ।
पुरः । पुरः ॥ ९ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । जेता शत्रून् विचर्वणिः ॥१०॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् ॥ जेता । शत्रून् । विचर्वणिः ॥ १० ॥

क ई वेद सुते सचा पिबन्तं कद् वयो दधे ।

अयं यः पुरो विभिन्नयोर्जसा मन्दानः शिष्यन्धसः ॥ ११ ॥

कः । ईम् । वेद । सुते । सचा । पिबन्तम् । कद् । वयः । दधे ।

अयम् । यः । पुरो । विभिन्नयोरिति । जोर्जसा । मन्दानः । शिष्यः । अन्धसः ॥ ११ ॥

दाना मृगो न वारुणः पुरुवा चरथं दधे ।

नकिंद्वा नि यमदा सुते गमो महांश्चरस्योर्जसा ॥ १२ ॥

दाना । मृगः । न । वारुणः । पुरुवा । चरथम् । दधे ।

नकिः । त्वा । नि । यमत् । आ । सुते । गमः । महान् । चरसि । ओर्जसा ॥ १२ ॥

य उग्रः सन्ननिष्ठत स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोतुर्मयवा शृणवद्ववं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ १३ ॥

यः । उग्रः । सन् । ननिःस्तुतः । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।

यदि । स्तोतुः । मयवा । शृणवत् । द्ववम् । न । इन्द्रः । योषति । आ । गमत् ॥ १३ ॥

वयं ध त्वा सुतावन्त आपो न वृक्षवर्हिषः ।

पवित्रस्य मस्रवणेषु वृत्रहन् परि स्तोतारं आसते ॥ १४ ॥

वयम् । ध । त्वा । सुतवन्तः । आपः । न । वृक्षवर्हिषः ।

पवित्रस्य । मस्रवणेषु । वृत्रहन् । परि । स्तोतारः । आसते ॥ १४ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उस्थिनः ।

कदा सुतं तृपाण ओक आ गम इन्द्र स्वदीव वंसगः ॥ १५ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरो । वसो इति । निरेके । उस्थिनः ।

कदा । सुतम् । तृपाणः । ओकः । आ । गमः । इन्द्र । स्वदीव । वंसगः ॥ १५ ॥

कर्ण्वेभिर्धृष्णावा धृषद् वार्जं दधिं सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपं मधवन् विचर्षणे मक्षू गोमन्तमीमहे ॥ १६ ॥

कर्ण्वेभिः । धृष्णो इति । आ । धृषत् । वार्जम् । दधिं । सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपम् । मधवन् । विचर्षणे । मक्षू । गोमन्तम् । ईमहे ॥ १६ ॥

इति पञ्चमेनुवाके विंशं सूक्तम् ॥

विष्णुवक्त्रे दीर्घपृष्ठे “वण्णो कसि सूर्ये” [२०. ५८, ३] “आयन्त ॥ सूर्ये” [२०. ५८, १] इति विकल्पतां
शृष्टोलोनियातुरूपौ भवतः । तद् चर्षं वैताने । “वण्णो कसि सूर्ये आयन्त इव सूर्येति वा” इति [वि० ६. ३] ॥

तथा तीक्ष्णचतुर्धर्म्मयोः सादृशान्त्वयोर्द्वयेने विचर्षयते “आयन्त इव सूर्ये” इत्येव शृष्टोलोनियो भवति ॥

शुष्मिन्ऽतमम् । नः । ऊतये । पुष्पिनम् । पाहि । आगृहिम् ॥ इन्द्र । सोमम् । शत-
क्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आ वृणे ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चसु ॥ इन्द्र । तानि ।
ते । आ । वृणे ॥ ५ ॥

अगन्निन्द्र अवीं बृहद् द्युम्नं दधिष्व दुष्टरम् । उत ते शुष्मं तिरामसि ॥ ६ ॥

अगम् । इन्द्र । अवीः । बृहत् । द्युम्नम् । दधिष्व । दुष्टरम् ॥ उत । ते । शुष्मम् ।
तिरामसि ॥ ६ ॥

अर्वावतो न आ गृह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्ते अद्रिष इन्द्रेह तत् आ गृहि ॥ ७ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गृहि । अयो इति । शक्रः । पराऽवतः ।

ऊ इति । लोकः । यः । ते । अद्रिषऽपः । इन्द्र । इह । तवः । आ । गृहि ॥ ७ ॥

इन्द्रो अङ्ग महद् भयमभी षदपे चुज्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ ८ ॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । षत् । अपे । चुज्यवत् ॥ सः । हि । स्थिरः ।
विऽचर्षणिः ॥ ८ ॥

इन्द्रश्च मूलयाति नो न नः पश्चादयं नशत् । अद्रं भवाति नः पुरः ॥ ९ ॥

इन्द्रः । च । मूलयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अयम् । नशत् ॥ अद्रम् । भवाति ।
नः । पुरः ॥ ९ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अर्भयं करत् । जेता शत्रून् विचर्षणिः ॥ १० ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अर्भयम् । करत् ॥ जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥

क ई वेद सुते सचा पिबन्तं कद् वयो दधे ।

अयं यः पुरो विभिनत्योर्जसा मन्दानः शिष्यन्धसः ॥ ११ ॥

कः । ईम् । वेद् । सुते । सचा । पिबन्तम् । कद् । वयोः । दधे ।

अयम् । यः । पुरः । विऽभिनाति । ओर्जसा । मन्दानः । शिष्यो । अन्धसः ॥ ११ ॥

दाना मृगो न वारुणः पुरुञ्जा चरयै दधे ।

नकिंष्ट्रा नि यमदा सुते गमो महान् चरस्योर्जसा ॥ १२ ॥

दाना । मृगः । न । वारुणः । पुरुञ्जा । चरयम् । दधे ।

नकिंः । त्वा । नि । यमत् । आ । सुते । गमः । महान् । चरसि । ओर्जसा ॥ १२ ॥

य उग्रः सन्ननिष्ठत स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोतुर्मयवां शृणवद्धवं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ १३ ॥

यः । उग्रः । सन् । सन्ननिष्ठतः । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।

यदि । स्तोतुः । मयवा । शृणवत् । दधम् । न । इन्द्रः । योषति । आ । गमत् ॥ १३ ॥

ययं यं त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तवर्हिषः ।

पवित्रस्य प्रसवणेषु वृषहन् परि स्तोतार आसते ॥ १४ ॥

ययम् । य । त्वा । सुतऽवन्तः । आपः । न । वृक्तवर्हिषः ।

पवित्रस्य । प्रऽसवणेषु । वृषऽहन् । परि । स्तोतारः । आसते ॥ १४ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

कदा सुतं वृषाण ओक् आ गम इन्द्र स्वब्दीव वसंगः ॥ १५ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरः । वसो इति । निरेकः । उक्थिनः ।

कदा । सुतम् । वृषाणः । ओक् । आ । गमः । इन्द्र । स्वब्दीव । वसंगः ॥ १५ ॥

कर्णवेभिर्घृण्वा धृषद् वार्जं दपि सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपं मघयन् विचर्वणे मूक्षु गोमन्तमीमहे ॥ १६ ॥

कर्णवेभिः । धृणो इति । आ । धृषत् । वार्जम् । दपि । सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपम् । मघऽयन् । विऽचर्वणे । मूक्षु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ १६ ॥

इति पञ्चमेऽध्याये विंशं सूक्तम् ॥

विष्णुस्मृतिं लीर्यते “वम्भदो अग्निं सूर्यं” [२०. ५८, ३] “आवन्त इव सूर्यम्” [२०. ५८, १] इति विकल्पितं
पृष्ठस्तोत्रियादुत्पत्ति मयत । तद् उक्तं वेदान्ते । “वम्भदो अग्निं सूर्यं आवन्त इव सूर्यमिति वा” इति [६. ६, ३] ॥
तथा तीक्ष्णवदुःपर्याययोः साहस्रान्तरादौषधेये पित्रंश्वये “आवन्त इव सूर्यम्” इत्येव पृष्ठस्तोत्रियो भवति ॥

तथा सायःकालाभिधानेषु एकादशेषु द्येयवासवर्जितेषु “अहमिदि पितृधरि” [२०. ११५] इत्यान्यस्तोत्रियो भवति ।
चकारात् “आयन्त इव सूर्यम्” इत्यान्यस्तोत्रियो भवति ॥

तद् उक्तं वेदाने । “तीव्रतुल्यतुःपूर्वाययोः सहस्रान्यवोर्दक्षणे विव्रयवज्ञे आयन्त इव सूर्यमिति । साय.केषु द्येय-
यज्ञे अहमिदि पितृधरिति च” इति [वे० ८. २] ॥

तथा साकमेवसं वृत्तियेऽहनि अस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । स च “उभेन्द्रं वाजयामसि” इति सूक्ते [२०. ४७]
द्रष्टव्यः ॥

तथा चतुरहाणां वृत्तियेऽहःसु “आयन्त इव सूर्यम्” [२०. ५८] “तु न इन्द्रा मर” [२०. १०८] एतौ वृत्तियधनो-
त्रियो भवतः । तद् उक्तं वेदाने । “चतुरहाणां आयन्त इव सूर्यं तु न इन्द्रा मरति” इति [वे० ८. ३] ॥

तथा त्रिकङ्कशाष्टे अस्य विनियोगः “क ई वेद वृते स्या” इति सूक्ते [२०. ५१] उक्तः ॥

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि जाते जनेमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ १ ॥

आयन्तःऽइव । सूर्यम् । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । भक्षत ।

वसूनि । जाते । जनेमाने । ओजसा । प्रति । भागम् । न । दीधिम ॥ १ ॥

अनर्शरातिं वसुदामुपे स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ।

सो अस्व कामं विधत्ते न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥ २ ॥

अनर्शरातिम् । वसुदाम् । उपे । स्तुहि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ।

सः । अस्व । कामम् । विधत्तः । न । रोषति । मनः । दानाय । चोदयन् ॥ २ ॥

वण्महौ अंसि सूर्यं वडादित्य महौ अंसि ।

महस्ते सतो महिमा पनस्यते दैव महौ अंसि ॥ ३ ॥

पद् । महान् । अंसि । सूर्यं । वड् । आदित्य । महान् । अंसि ।

महः । ते । सतः । महिमा । पनस्यते । अडा । दैव । महान् । अंसि ॥ ३ ॥

यद् सूर्यं अवेसा महौ अंसि सखा दैव महौ अंसि ।

महा देवानामस्तुर्यः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाम्यम् ॥ ४ ॥

पद् । सूर्यं । अवेसा । महान् । अंसि । सखा । दैव । महान् । अंसि ।

महा । देवानाम् । अस्तुर्यः । पुरःऽहितः । विभु । ज्योतिः । अदाम्यम् ॥ ४ ॥

इति पथमेतुयाके पथविंशं सूक्तम् ॥

दशरामस्य दशमेदसि माध्यन्दिने खणे “उदु त्वे मधुमत्तमा” [२०. ५९. १] “उदिन्नस्य रिच्यते” [२०. ५९. ३] इति पृष्ठलोत्रियातुरूपौ मन्वतः । तद् उक्तं वैतने । “उदु त्वे मधुमत्तमा उदिन्नस्य रिच्यते इति पृष्ठलोत्रियातुरूपौ” इति [वि० ९. ३] ॥

उदु त्वे मधुमत्तमा गिर स्तोमांस ईरते ।

सन्नाजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथा इव ॥ १ ॥

उत् । उं इति । त्वे । मधुमत्तमाः । गिरः । स्तोमांसः । ईरते ।

सन्नाजितः । धनसाः । अक्षितः । वाजयन्तः । रथाः । इव ॥ १ ॥

कण्वा इव भृगवः सूर्या इव विश्वमिह्रीतमानशुः ।

इन्द्रो स्तोमैर्भिर्महयन्त आयवः प्रियमेधासो अस्वरन् ॥ २ ॥

कण्वाः । इव । भृगवः । सूर्याः । इव । विश्वमिह्रीतमानशुः ।

इन्द्रम् । स्तोमैर्भिः । महयन्तः । आयवः । प्रियमेधासः । अस्वरन् ॥ २ ॥

उदिन्नस्य रिच्यतेऽथो धनं न जिग्युषः ।

य इन्द्रो हरिवाण दभन्ति तं रिपो दधति सोमिनि ॥ ३ ॥

उत् । इत् । तु । अत्य । रिच्यते । अंतः । धनम् । न । जिग्युषः ।

यः । इन्द्रः । हरिवाणः । दभन्ति । तम् । रिपुः । दधति । सोमिनि ॥ ३ ॥

मन्त्रमखर्षं सुधितं सुपेशंसं दधात यज्ञियेष्वा ।

पूर्वाश्च न मसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भुवत् ॥ ४ ॥

मन्त्रम् । अखर्षम् । सुधितम् । सुपेशंसम् । दधात । यज्ञियेषु । आ ।

पूर्वाः । च । न । मसितयः । तरन्ति । तम् । यः । इन्द्रः । कर्मणा । भुवत् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमेनुवाके द्वाविंशं सूक्तम् ॥

अभिप्लवमज्यमेष्टः पृष्ठलोत्रियातुरूपवर्षमेष्टः । “एषा अस्ति वीर्युः” इत्यादयोऽष्टोत्तरास्तृतीयस्यने उक्तम सोमिनि-
नुरपा यपाकर्म भवन्ति । एष्वेव “एषा अस्ति वीर्युः” [२०. ६०] “एषा अस्ति सुतुता” [२०. ६०. ४-६] इति स्तोत्रियातु-
रूपौ द्वितीये । “तं ये मरं सुमेगन्ति” [२०. ६१] “तम्भि प्र पायत” [२०. ६१. ४-६] इति तृतीये । “यद्यनु त्वाग-
पूर्व” [२०. ६२. १] “नो न इदमेवं पुरा” [२०. ६२. ३] इति चतुर्थे । “इन्द्राय काम पायत” [२०. ६२. ५-७]
“तम्भि प्र पायत” [२०. ६१. ४-६] इति पञ्चमे । तद् उक्तं वैतने । “अध्यमेन्वेष्टा अस्ति वीर्युरित्युक्तपञ्चोत्रियातु-
रपाः” इति [वि० ९. १] ॥

तथा वैतनस्य पृष्ठपञ्चदश द्वितीयेऽहसि “एषा अस्ति वीर्युः” इति वक्त्रलोत्रियो मन्वति । तद् वक्तं वैतने ।
“पृष्ठपञ्चदश एषा अस्ति वीर्युरित्युक्ते” इति [वि० ८. ३] ॥

तथा तत्संज्ञं दृष्टीयेऽहमि अस्मि विभिवोगः “अमि प्र यः सुरावसम्” इति सूक्ते [२०. ५१] उक्तः ॥

तथा दृष्टपायादस्य द्वितीयेऽहमि “एवा ह्यसि वीर्युः” इति श्लोचमस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वेदाने । “दृष्टपा-
यमाहसंवा ह्यसि वीर्युरिति” इति [वि० ८. ३] ॥

तथा दृष्टपायस्य द्वितीयेऽहमि एष उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वेदाने । “दृष्टपायस्य द्वितीय एवा ह्यसि वीर्यु-
रिति” इति [वि० ८. ४] ॥

एवा ह्यसि वीर्युरेवा शूर उत स्थिरः । एवा ते राध्यं मनः ॥ १ ॥

एव । दि । असि । वीर्युः । एव । शूरः । उत । स्थिरः ॥ एव । ते । राध्यम् । मनः ।

एवा रातिस्तुषीमघ विश्वेभिर्धायि धातृभिः । अथा चिदिन्द्र मे सचा ॥ २ ॥

एव । रातिः । तुषिऽमघ । विश्वेभिः । धायि । धातुऽभिः ॥ अथ । चिद् । इन्द्र ।

मे । सचा ॥ २ ॥

मो पु वृक्षेयं तन्द्र्युर्भुवो वाजानां पते । मत्स्वा सुतस्य गोमंतः ॥ ३ ॥

मो इति । तु । वृक्षाऽर्य । तन्द्र्युः । भुवः । वाजानाम् । पते ॥ मत्स्यं । सुतस्यं ।

गोऽमंतः ॥ ३ ॥

एवा ह्यस्य सूनृतां विरप्शी गोमंती मही । पृक्ता शाखा न दाशुषे ॥ ४ ॥

एव । दि । अस्य । सूनृतां । विऽरप्शी । गोऽमंती । मही ॥ पृक्ता । शाखा । न ।

दाशुषे ॥ ४ ॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इन्द्र मावते । सद्यश्चित् सन्ति दाशुषे ॥ ५ ॥

एव । दि । ते । विऽभूतयः । ऊतयः । इन्द्र । माऽवते ॥ सद्यः । चिद् । सन्ति ।

दाशुषे ॥ ५ ॥

एवा ह्यस्य काम्या सोमं उक्थं च शंस्या । इन्द्राय सोमंपीतये ॥ ६ ॥

एव । दि । अस्य । काम्या । सोमः । उक्थम् । च । शंस्या । इन्द्राय । सोमंऽपीतये ॥ ६ ॥

इति पथमेतुषाके प्रयोविंशं सूक्तम् ॥

अभिप्रे “त ते मदं दृष्टीमहि” इत्यस्य विभिवोगः सूक्ते [२०. ६०] एव उक्तः ॥

तथा मुक्तादिरगवादिभिरन्येनैवैवमहात्मानं प्रपद्येऽहमि “त ते मदं दृष्टीमहि” इति उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं
वेदाने । “मुक्तादिरगवादिभिरन्येनैवैवमहात्मानं त ते मदं दृष्टीमहि” इति [वि० ८. ३] ॥

तथा वैश्वदेवस्योक्तं प्रपद्येऽहमि द्वितीयेऽहमि अस्मि विभिवोगः “अमिदं वाजामहि” इति सूक्ते [२०. ४०] उक्तः ॥

तं ते मदं गृणीमसि गृपणं पुंस्तु सांसहिम् ।

उ लोफ्फुलुमद्रियो हरित्रियम् ॥ १ ॥

तम् । ते । मर्दम् । गृणीमसि । वृषणम् । पृवऽसु । ससहिम् ।

ऊं इति । लोकऽकृतम् । अद्रिऽचः । हरिऽधिरम् ॥ १ ॥

येन ज्योतीष्यायवे मनवे च विवेदिथ ।

मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥ २ ॥

येन । ज्योतीषि । आयवे । मनवे । च । विवेदिथ ।

मन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ २ ॥

तदद्या चित्त उक्थिनोऽनुं पृवन्ति पूर्वथा ।

वृषपत्नीरपो अथा दिवेदिथे ॥ ३ ॥

तत् । अद्य । चित् । ते । उक्थिनः । अनुं । स्तुषन्ति । पूर्वथा ।

वृषऽपत्नीः । अपः । जपः । दिवेऽदिथे ॥ ३ ॥

तन्वभि म गायात पुरुहुतं पुरुष्टुतम् ।

इन्द्रं गीभिस्तविषमा विषासत ॥ ४ ॥

तम् । ऊं इति । त्वभि । म । गायात । पुरुऽहुतम् । पुरुऽस्तुतम् ।

इन्द्रम् । गीऽभिः । तविषम् । वि । विषासत ॥ ४ ॥

यस्य द्विवर्हसो बृहत् सहो दाधार रोदसी ।

गिरीरञ्जी अपः स्वर्षित्वना ॥ ५ ॥

यस्य । द्विऽवर्हसः । बृहत् । सहः । दाधार । रोदसी इति ।

गिरीर । अञ्जान् । अपः । स्वर्षिः । वृषऽत्वना ॥ ५ ॥

स राजसि पुरुष्टुतं एको बृत्राणि जिघ्रसे ।

इन्द्र जैत्रा अवस्या च यन्तवे ॥ ६ ॥

सः । राजसि । पुरुऽस्तुत । एकः । बृत्राणि । जिघ्रसे ।

इन्द्र । जैत्रा । अवस्या । च । यन्तवे ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके चतुर्विंशं सूक्तम् ॥

“वयम् सामपूर्वा” इत्याद्यनुवाक विनियोगः [२०. १४] इत्यत्र उक्तः ॥

तथा “इन्द्राय साम याचत” [२०. ६२. ५] इत्यस्य विनियोगः “इन्द्रो मदाय वागधे” [२०. ५६] इत्यनेन सह उक्तः ॥

वयमु त्वामपूर्व स्थूरं न कश्चिद् भरन्तोवस्यवः । वार्जे चित्रं हवामहे ॥ १ ॥

वयम् । ऊं इति । त्वाम् । अपूर्वम् । स्थूरम् । न । कश्चिद् । चित्रम् । भरन्तः । अवस्यवः ।

वार्जे । चित्रम् । हवामहे ॥ १ ॥

उप त्वा कर्मन्तूतये स नो युवोग्रश्रंक्ताम् यो धृपत् ।

त्वामिद्वयितारं ववृमहे सखाय इन्द्र सानुसिम् ॥ २ ॥

उप । त्वा । कर्मन् । ऊतये । सः । नः । युवा । उग्रः । श्रंक्ताम् । यः । धृपत् ।

त्वाम् । इत् । हि । अयितारम् । ववृमहे । सखायः । इन्द्र । सानुसिम् ॥ २ ॥

यो न इदमिदं पुरा म वस्य आनिनाय तमु व स्तुवे ।

सखाय इन्द्रमन्तये ॥ ३ ॥

यः । नः । इदम् । इदम् । पुरा । म । वस्यः । आनिनाय । तम् । ऊं इति । वः । स्तुवे ।

सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ३ ॥

हर्यम् सत्पतिं चर्षणीसहं स हि ष्मा यो अमन्दत् ।

आ नु नः स रयति गव्यमभ्यं स्तोतृभ्यो मघवा शतस ॥ ४ ॥

हरिः । अभ्यम् । सत्पतिम् । चर्षणिः । सहम् । सः । हि । ष्मा । यः । अमन्दत् ।

आ । नु । नः । सः । रयति । गव्यम् । अभ्यम् । स्तोतृभ्यः । मघवा । शतम् ॥ ४ ॥

इन्द्राय सामं गायत विमाय वृहते वृहत् धर्मकृते विपश्चिते पनस्पये ॥ ५ ॥

इन्द्राय । सामं । गायत । विमाय । वृहते । वृहत् । धर्मः । कृते । विपः । चिते । पनस्पये ॥ ५ ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि त्वं सूर्यमरोचयः विश्वकर्मा विश्वदेयो मुहो अस्ति ॥ ६ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिः । भूरः । असि । त्वम् । सूर्यम् । अरोचयः । विश्वः । कर्मा । विश्वः । देयो । मुहो । अस्ति ॥ ६ ॥

महान् । असि ॥ ६ ॥

विभ्राजं ज्योतिषा संभ्रगच्छो रोचनं दिवः ।

देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे ॥ ७ ॥

विभ्राजं । ज्योतिषा । संभ्रः । गच्छः । रोचनम् । दिवः ।

देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय । येमिरे ॥ ७ ॥

तम्बुभिः प्र गायत पुरुहुतं पुरुष्टुतम् । इन्द्रं गीर्भिस्तविषमा विवासत ॥८॥

तम् । ऊं इति । अ॒भि । प्र । गा॒य॒त । पु॒रु॒ऽहु॒तम् । पु॒रु॒ऽस्तु॒तम् ॥ इन्द्रं । गीः॒ऽभिः ।

त॒वि॒ष॒म् । आ । वि॒वा॒स॒त ॥ ८ ॥

यस्य द्विवर्हसो बृहत् सहो दाधार रोदसी । गिरिरात्र्यो अपः स्वर्तृ-
पत्न्या ॥ ९ ॥

यस्य । द्वि॒ऽव॒र्ह॒सः । बृ॒ह॒त् । स॒हो । दा॒धा॒र । रो॒द॒सी इति ॥ गि॒री॒र॒ । अ॒पः । स्व॒र्तृ॒-

प॒त्न्या । वृ॒ष॒ऽप॒त्न्या ॥ ९ ॥

स राजसि पुरुष्टुतं एको वृत्राणि जिहसे । इन्द्र जैत्रां ध्रुवस्या च
यन्तवे ॥ १० ॥

स । रा॒ज॒सि । पु॒रु॒ऽस्तु॒त । ए॒को । वृ॒त्रा॒णि । जि॒ह॒से ॥ इन्द्र । जै॒त्रां । ध्रु॒व॒स्या । च ।

यन्त॑वे ॥ १० ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके पंचविंशं सूक्तम् ॥

एष्टपत्य पेटेति "इमा तु कं भुवना सोपयाम" [१०. ६३. १] "हवाय देवा अतृषान् यदायन्" [१०. ६३. २]
इति द्वितीयाष्टः संक्षिप्तः । तद् उक्तं वेदान्ते । "यत् इमा तु कं भुवना सोपयाम हवाय देवा अतृषान् यदायन्ति
द्वेपरी पश्यतः" इति [वि० ६. ९] ॥

वाजपेये तृतीयसूत्रे प्राकृतयोः स्तोत्रियानुरूपयोः प्रस्तावनायो "य एक इद् विदवते" [१०. ६३. ४] "य इन्द्र
सोमपातमः" [१०. ६३. ५] एतौ उक्त्यस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वेदान्ते । "तृतीयसूत्रे य एक इद् विदवते
य इन्द्र सोमपातम इत्युक्त्यस्तोत्रियानुरूपौ" इति [वि० ४. ३] ॥

तथा अग्निमिति विपुवति विदवमिति महावते च तृतीयसूत्रे एतौ उक्त्यस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वेदान्ते ।
"अग्निमिति विपुवति विदवमिति महावते च य एक इद् विदवते य इन्द्र सोमपातम इत्युक्त्यस्तोत्रियानुरूपौ" इति
[वि० १. १] ॥

तथा विदवमिति एकाहीभूते "य एक इद् विदवते" इत्येव उक्त्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वेदान्ते । "विदवमिति
य एक इद् विदवते इति" इति [वि० ८. २] ॥

तथा अतृषान् यदायन्ति चतुर्थेऽनुवाके "मर्धा इन्द्रो य ओजसा" [१०. १३८] "य एक इद् विदवते" [१०. ६३. ४] एतौ
आज्योक्त्यस्तोत्रियो भवतः । तद् उक्तं वेदान्ते । "चतुर्थे मर्धा इन्द्रो य ओजसा य एक इद् विदवते इति" इति
[वि० ८. ३] ॥

तथा अग्निमिवयसाहस्य "य एक इद् विदवते" इति उक्त्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वेदान्ते । "अग्निमिवयसाहस्य य
एक इद् विदवते इति" इति [वि० ८. ३] ॥

तथा अग्निमिवयसाहस्य उक्त्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वेदान्ते । "य एक इद् विदवते" [१०. ६३. ४] "यद् सोममिन्द्र विष्णवे"
[१०. १११] एतौ उक्त्यस्तोत्रियो विदवमिति भवतः । तद् उक्तं वेदान्ते । "यद् सोममिन्द्र विष्णवे यद्
सोममिन्द्र विष्णवेति" इति [वि० ८. ३] ॥

एदु मध्वो मदिनरं सिञ्च वाध्व्यो अन्धसः । एवा हि वीर स्तवते
सदावृधः ॥ ४ ॥

आ । इत् । ऊं इति । मध्वः । मदिनरं । सिञ्च । वा । अध्व्यो इति । अन्धसः ।
एव । हि । वीरः । स्तवते । सदाऽवृधः ॥ ४ ॥

इन्द्रं स्यातर्हरीणां नकिंटे पूर्वस्तुतिम् । उदानंश्च शर्वसा न भुन्दना ॥ ५ ॥
इन्द्रं । स्यातः । हरीणाम् । नकिंटे । ते । पूर्वस्तुतिम् ॥ उद् । आनंश्च । शर्वसा ।
न । भुन्दना ॥ ५ ॥

तं वो वाजानां पतिमहमहि अचस्वयः । अप्रायुभिर्यज्ञेभिर्वावृधेन्यम् ई
तम् । वः । वाजानाम् । पतिम् । अहमहि । अचस्वयः ॥ अप्रायुऽभिः । यज्ञेभिः ।
वावृधेन्यम् ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेऽनुपाके सप्तविंशं सूक्तम् ॥

दशाहस्य मयमेदमि "एतो न्विन्द्रं सखाम" इति उक्त्वसोमियो भवति । तद् उक्तं वैराग्ये । "नवम एतो न्विन्द्रं
सखामेति" इति [पै० ८. ४] ॥

एतो न्विन्द्रं सखाय स्तोम्यं नरम् । कृष्टीर्यो विश्वा अभ्य-
स्येक इत् ॥ १ ॥

एतो इति । तु । इन्द्रम् । सखायम् । स्तोम्यम् । नरम् ॥ कृष्टीः । यः ।
विश्वाः । अभिः । अस्ति । एकः । इत् ॥ १ ॥

अगौरुधाय गविषे दृक्षाय दस्यं वचः । घृतात् स्वादीपो मधुनश्च
वोचत ॥ २ ॥

अगोऽरुधाय । गोऽरुधे । दृक्षाय । दस्यम् । वचः ॥ घृतात् । स्वादीपः । मधुनः ।
च । वोचत ॥ २ ॥

यस्यामितानि वीर्याहु न राधः पर्येतवे । ज्योतिर्न विश्वमभ्यस्ति दक्षिणा ३
यस्य । अमितानि । वीर्याहु । न । राधः । पर्येतवे ॥ ज्योतिः । न । विश्वम् ।

अस्ति । अस्ति । दक्षिणा ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुपाके अष्टाविंशं सूक्तम् ॥

स्तुहीन्द्रं व्यश्वदनीमि वाजिनं यमम् । अयो गयं मंहमानं वि दाशुपे ॥ १ ॥
स्तुहि । इन्द्रम् । व्यश्वऽवत् । अनूमिम् । वाजिनम् । यमम् ॥ गयः । गयम् ।
मंहमानम् । वि । दाशुपे ॥ १ ॥

एवा नूनमुपं स्तुहि वैर्यश्च दशमं नवम् । सुर्विडांसं चूर्कृत्यं चरणी-
नाम् ॥ २ ॥

एव । नूनम् । उपं । स्तुहि । वैर्यश्च । दशमम् । नवम् ॥ सुर्विडांसम् । चूर्कृत्यम् ।
चरणीनाम् ॥ २ ॥

वेत्था हि निर्घृतीनां वज्रहस्त परिवृजम् । अहरहः शुन्धुः
परिपदामिव ॥ ३ ॥

वेत्थं । हि । निर्घृतीनाम् । वज्रहस्त । परिवृजम् ॥ अहरहः । शुन्धुः ।
परिपदामिव ॥ ३ ॥

पञ्चमेनुयाके एकोनविंशं सूक्तम् ॥

इति पञ्चमेनुयाकः ॥

उद्यपयदहस पठेहनि प्रातःसवनमायमिदमयोर्द्वयोः सवनयोः प्राकृतीनां प्रस्थितमाज्यानां पुरस्तात् “वनोति हि”
इत्याद्याः पाचन्तेप्याख्याः ऋचः सप्तमिति । तद् वक्तुं वेत्तने । “उद्यपयते वनोति हि इत्यन्तं धनं परीणसः [१०. ६७]
मिश्रेण हि त्वा सवयेषु उद्यते [१०. ७१] इति पाचयेषीत्यपद्यति द्वयोः सवनयोः पुरस्तात् प्रस्थितमाज्यानाम्” इति
[१०. ६. १] ॥

वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसः सुन्वानो हि प्सा यजुत्पव द्विषो
देवानामव द्विषः ।

सुन्वान इत् सिषासति सहस्रां धान्यवृत्तः ।

सुन्वानायेन्द्रो ददात्याभुर्वं रयिं ददात्याभुर्वम् ॥ १ ॥

वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयम् । परीणसः । सुन्वावः । हि । स्म । यजति । अयं ।
द्विषः । देवानाम् । अयं । द्विषः ।

सुन्वानः । इत् । सिषासति । सहस्रां । धात्री । अमृतः ।

सुन्वातयं । इन्द्रः । ददाति । अऽभुर्वम् । रयिम् । ददाति । अऽभुर्वम् ॥ १ ॥

तथा द्वादशाहस्र छन्दोमन्त्रहस्र प्रथमान्वयोऽङ्गोः “त्वं न इन्द्रा भर” [२०. १०८] “य एक इद् विदयते” एतां उक्त्वस्तोत्रिचौ यथाक्रमं भवतः । उद् उक्त्वं वैतले । “द्वादशाहस्र छन्दोमन्त्रप्रथमान्वयोऽङ्गं न इन्द्रा भर ॥ एक इद् विदयते इति” इति [वे० ८. ४] ॥

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ।

यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह चीकृपाति ॥ १ ॥

इमा । नु । कम् । भुवना । सीषधाम । इन्द्रः । च । विश्वे । च । देवाः ।

यज्ञम् । च । नः । तन्वम् । च । प्रजाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः । सह । चीकृपाति ।

आदित्यैरिन्द्रः सर्गणो मरुज्जिरस्माकं भूत्वविता तनूनाम् ।

वृत्वाय देवा असुरान् यदायन् देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ २ ॥

आदित्यैः । इन्द्रः । सर्गणः । मरुज्जिः । स्माकम् । भूतुः । आविता । तनूनाम् ।

वृत्वाय । देवाः । असुरान् । यत् । आयन् । देवाः । देवत्वम् । अभिरक्षमाणाः ॥ २ ॥

प्रत्यक्षमर्कमनयं छर्चीभिरादित स्वधामिपिरां पर्यपश्यन् ।

अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ३ ॥

प्रत्यक्षम् । अर्कम् । अनयन् । शर्चीभिः । आत् । इत् । स्वधाम् । इपिराम् । परि ।

अपश्यन् ।

अया । वाजम् । देवहितम् । सनेम । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ३ ॥

य एक इद् विदयते वसु मतीप दाशुषे । ईशानो अम्रतिष्कुत इन्द्रो
अङ्ग ॥ ४ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसु । मतीप । दाशुषे ॥ ईशानः । अम्रतिष्कुतः ।

इन्द्रः । अङ्ग ॥ ४ ॥

कदा मतीमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् । कदा नः शुश्र्वद् गिर
इन्द्रो अङ्ग ॥ ५ ॥

कदा । मतीम् । अराधसम् । पदा । क्षुम्पम् । इव । स्फुरत् ॥ कदा । नः । शुश्र्वत् ।

गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ५ ॥

यद्यिद्धि तां बहुम्य जा सुतावीं आविर्वासति । उग्रं तत् पत्यते शव
इन्द्रो अङ्ग ॥ ६ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बृहस्पः । आ । सुतऽर्वा । आऽविर्वासाति ॥ उग्रम् । तत् ।
एत्यते । शयः । इन्द्रः । अह ॥ ६ ॥

य इन्द्र सोमपातमो मर्दः शविष्ठ चेतति । येना हंसि न्यत्तिणं
तर्मीमहे ॥ ७ ॥

यः । इन्द्र । सोमऽपातमः । मर्दः । शविष्ठ । चेतति ॥ येन । हंसि । नि । भक्षिणम् ।
तम् । इमहे ॥ ७ ॥

येना दशश्वमग्निगुं वेपयन्तं स्वर्णिरम् । येनां समुद्रमाविष्या तर्मीमहे ॥ ८ ॥
येन । दशऽश्वम् । अग्निऽगुम् । वेपयन्तम् । स्वर्णिरम् ॥ येन । समुद्रम् । आविष्य ।
तम् । इमहे ॥ ८ ॥

येन सिन्धुं महीरपो रथौ इव प्रचोदयः । पन्थामृतस्य यातवे तर्मीमहे ॥ ९ ॥
येन । सिन्धुम् । महीः । अपः । रथान्ऽहव । प्रऽचोदयः ॥ पन्थाम् । मृतस्य । यातवे ।
तम् । इमहे ॥ ९ ॥

इति पञ्चमेलुषाके पञ्चविंश एकम् ॥

अग्निगुप्तस्य पश्येदग्निं "एन्द्र नो गधि प्रियः" इति उक्त्वस्तोत्रिणो भवति । तद् उक्तं वेदान्ते : "पश्य एन्द्र नो
गधि प्रिय दत्ते" इति [शं० ८. १] ॥

एन्द्र नो गधि प्रियः सन्नाजिदगोह्यः । गिरिर्न विश्वतस्पृधुः पतिर्दिवः १
आ । इन्द्र । नः । गधि । प्रियः । सन्नाऽजित् । अगोह्यः ॥ गिरिः । न । विश्वतः । पृधुः ।
पतिः । दिवः ॥ १ ॥

अभि हि सत्य सोमपा उमे बभूव रोदसी । इन्द्रासि सुन्वतो वृधः
पतिर्दिवः ॥ २ ॥

अभि । हि । सत्य । सोमऽपाः । उमे इति । वृधः । रोदसी इति ॥ इन्द्र । असि ।
सुन्वतः । वृधः । पतिः । दिवः ॥ २ ॥

त्वं हि शश्वतीनामिन्द्र दुतां पुरामसि । हुन्ता दस्योर्मनोर्वृधः पतिर्दिवः ३
त्वम् । हि । शश्वतीनाम् । इन्द्र । दुतां । पुराम् । असि ॥ हुन्ता । दस्योः । मनोः ।
वृधः । पतिः । दिवः ॥ ३ ॥

मो पु वो अस्मद्भि तानि पौस्या सना भूवेन द्युम्नानि मोत
जारिषुरस्मत् पुरोत जारिषुः ।

यद् वंश्चित्रं युगेयुगे नव्यं घोषादमर्त्यम् ।

अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृता यच्च दुष्टरम् ॥ २ ॥

मो इति । सु । घः । अस्मत् । अभि । तानि । पौस्या । सना । भूवेन । द्युम्नानि ।

मा । उत । जारिषुः । अस्मात् । पुरा । उत । जारिषुः ।

यत् । यः । चित्रम् । युगेऽयुगे । नव्यम् । घोषात् । अमर्त्यम् ।

अस्मात् । तत् । मरुतः । यत् । च । दुष्टरम् । दिधृता । यत् । च । दुष्टरम् ॥ २ ॥

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न
जातवेदसम् ।

य ऊर्ध्वयां स्वध्वरो देवो देवाच्यां कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ३ ॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् । वसुम् । सूनुम् । सहसः । जातवेदसम् ।

विप्रम् । न । जातवेदसम् ।

यः । ऊर्ध्वयां । सुऽध्वरोः । देवः । देवाच्यां । कृपा ।

घृतस्य । विऽभ्राष्टिम् । अनु । वष्टि । शोचिषा । जुह्वानस्य । सर्पिषः ॥ ३ ॥

यज्ञैः संमिश्राः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामै हृन्नासो अजिषु म्रिया उत ।

आसद्या वह्निर्मरुतस्य सूनवः योधादा सोमं पियता दिवो नरः ॥ ४ ॥

यज्ञैः । सम्मिश्राः । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । यामै । हृन्नासः । अजिषु । म्रियाः । उत ।

आऽसद्यः । वह्निः । मरुतस्य । सूनवः । योधात् । या । सोमम् । पियता । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

आ वक्षि देवाँ इह विप्र यक्षि चोशन होतर्नि पदा योनिषु त्रिषु ।

प्रति वीहि मस्यितं सोम्यं मधु पिवाग्नीधात तव भागस्य वृष्णहि ॥ ५ ॥

आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उशन । होतः । नि । सद्यः । योनिषु । त्रिषु ।

प्रति । गृहि । प्रऽर्क्षितम् । सोम्यम् । मधु । पिव । आर्क्षीघ्रात् । तव । भागस्य ।

तृष्णहि ॥ ५ ॥

एष स्य ते तन्वो नृम्णवर्धनः सह ओजः प्रदिवि ब्राह्मोर्हितः ।

तुभ्यं सुतो मधवन् तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा तृपत् पिव ॥ ६ ॥

एषः । स्यः । ते । तन्वः । नृम्णवर्धनः । सहः । ओजः । प्रऽदिवि । ब्राह्मोः । रितः ।

तुभ्यम् । सुतः । मधवन् । तुभ्यम् । आऽभृतः । त्वम् । अस्य । ब्राह्मणात् । मा ।

तृपत् । पिव ॥ ६ ॥

यमु पूर्वमर्हुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो दृदियो नाम पत्यते ।

अध्वर्युभिः प्रस्यितं सोम्यं मधु पोत्रात् सोमं द्रविणोदः पिव कृतुभिः ७

यम् । ऊं इति । पूर्वम् । अर्हुवे । तम् । इदम् । हुवे । सः । इत् । ऊं इति । हव्यः ।

दृदिः । यः । नाम । पत्यते ।

अध्वर्युऽभिः । प्रऽर्क्षितम् । सोम्यम् । मधु । पोत्रात् । सोमम् । द्रविणऽदः । पिव ।

कृतुभिः ॥ ७ ॥

इति पष्ठेनुपाके प्रथमं सूक्तम् ॥

छन्दोमाता प्रथमैद्वि प्रातःसवने "सुरूपहस्तमूतये" इति द्वापदा त्रय आवापस्याने आवपदे । तद् वक्ष्यते ।
"सुरूपहस्तमूतये इति द्वापदात्रयः" इति [वि० ५. ३] ॥

सुरूपकृतुमूतये सुदुर्धामिव गोदुर्हे । जुहुमसि चर्विचयि ॥ १ ॥

सुरूपकृतुम् । कृतये । सुदुर्धाम् इव । गोऽदुर्हे ॥ जुहुमसि । चर्विचयि ॥ १ ॥

उपः नः सयना गृहि सोमस्य सोमपाः पिव । गोदा इद रेवतो मर्दः २

उपः । नः । सयना । गृहि । सोमस्य । सोमपाः । पिव । गोदा इद रेवतो मर्दः ।

रेवतः । मर्दः ॥ २ ॥

अपां ते अन्तमानां विद्यामं सुमतीनाम् । मा नो अतिं ख्य आ गृहि ॥ ३ ॥

अपः । ते । अन्तमानाम् । विद्यामं । सुमतीनाम् ॥ मा । नः । अतिं । ख्यः । आ । गृहि ॥ ३ ॥

परेहि विग्रमस्तुतमिन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् । यस्ते सखिभ्य आ वरम् ॥ ४ ॥

परा । इहि । विग्रम् । अस्तुतम् । इन्द्रम् । पृच्छ । विपऽश्चितम् ॥ यः । ते । स-

विऽभ्यः । आ । वरम् ॥ ४ ॥

उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इन्द्र इद् दुवः ॥५॥

उत । ब्रुवन्तु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चिद् । आरत ॥ दधानाः । इन्द्रे ।

इत् । दुवः ॥ ५ ॥

उत नः सुभगाँ अरिवाँचेयुर्दस कृष्टयः । स्वामेदिन्द्रस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

उत । नः । सुभगाँ । अरिः । वोचेयुः । दस । कृष्टयः ॥ स्वामे । इत् । इन्द्रस्य ।

शर्मणि ॥ ६ ॥

एमाशुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनम् । पतयन्मन्दयत्संस्तम् ॥ ७ ॥

आ । ईम् । आशुम् । आशवे । भर । यज्ञश्रियम् । नृमादनम् ॥ पतयत् । मन्दयत् । संस्तम् ॥ ७ ॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृषाणामभवः । प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥८॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । घनः । वृषाणाम् । अभवः ॥ प्र । आवः ।

वाजेषु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिन्द्र सातये ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । वाजेषु । वाजिनम् । वाजयामः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ धनानाम् ।

इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

यो रायोऽवनिर्महानसुषारः सुन्वतः सखा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥१०॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुषारः । सुन्वतः । सखा ॥ तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ १० ॥

आ वेत्ता नि पीदुतेन्द्रमभि प्र गायत । सखाय स्तोमवाहसः ॥ ११ ॥

आ । हु । आ । इत् । नि । पीदुत् । इन्द्रम् । अभि । ॥ । गायत् ॥ सखायः । स्तोमऽ-
वाहसः ॥ ११ ॥

पुरुतमं पुरुषामीशानं वार्याणाम् । इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥ १२ ॥

पुरुतमम् । पुरुषाम् । ईशानम् । वार्याणाम् । इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥ १२ ॥

इति षष्ठेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

छन्दोमात्रा द्वितीयेति “य पा नो योग आ भुवत्” इति इन्द्रियवत् ऋच आनयते । तद् ऋच द्वितये । “य पा नो योग आ भुवदिति इन्द्रियवत्” इति [दि० ५ ३] ॥

स घा नो योग आ भुवत् स राये स पुरंध्याम् । गमद्वाजेभिरा स नः ॥ १ ॥

सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरं॒मु॒ध्याम् ॥ गमेत् ।

वाजेभिः । वा । सः । नः ॥ १ ॥

यस्य संस्ये न वृण्वते हरीं समत्सु शर्ववः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ २ ॥

यस्य । सम॒स्ये । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु । शर्ववः ॥ तस्मै । इन्द्राय ।

गायत ॥ २ ॥

सुतपाते सुता इमे शुच्यो यन्ति वीतये । सोमांसो दध्याशिरः ॥ ३ ॥

सुत॒पाते । सुताः । इमे । शुच्यः । यन्ति । वीतये ॥ सोमांसः । दधि॒शिरः ॥ ३ ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुकृतो ॥ ४ ॥

त्वम् । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः ॥ इन्द्र । ज्यैष्ठ्याय । सुकृतो इति

सुकृतो ॥ ४ ॥

आ त्वां विशन्वाशयः सोमांस इन्द्र गिर्वणः । शर्ते सन्तु प्रचेतसे ॥ ५ ॥

आ । त्वा । विशन्तु । आशयः । सोमांसः । इन्द्र । गिर्वणः ॥ शर्त्ते । सन्तु ।

प्रचेतसे ॥ ५ ॥

त्वां स्तोमां अवीवृधन् त्वामुक्था शतकृतो । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥ ६ ॥

त्वाम् । स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वाम् । उक्था । शत॒कृ॒तो इति शतकृतो ।

त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ६ ॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणम् । यस्मिन् विद्यानि

पौस्या ॥ ७ ॥

अक्षितऽकृतिः । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्रः । सह॒स्रि॒णम् ॥ यस्मिन् ।

विद्यानि । पौस्या ॥ ७ ॥

मा नो मर्ता अभि दुहन् तनूनामिन्द्र गिर्वणः । ईशानो यवया

वधम् ॥ ८ ॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । दुहन् । तनूनाम् । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ईशानः । यवय ।

वधम् ॥ ८ ॥

युञ्जन्ति भ्रमसरूपं चरन्तं परि तस्युषः । रोचन्तो रोचना दिवि ॥ ९ ॥

युञ्जन्ति । ग्र॒धम् । अ॒रपम् । च॒रन्तम् । परि॑ । त॒स्युपः ॥ रोच॑न्ते । रोच॑ना । वि॒धि ॥ ९ ॥

युञ्जन्त्य॑स्य का॒म्या ह॒री वि॒पक्ष॑सा रथे । शो॒णा धृ॒ष्णू नृ॒वाह॑सा ॥ १० ॥

युञ्जन्ति । अ॒स्य । का॒म्या । ह॒रौ इति॑ । वि॒पक्ष॑सा । रथे ॥ शो॒णा । धृ॒ष्णू इति॑ ।

नृ॒वाह॑सा ॥ १० ॥

के॒तुं कृ॒ण्वन्न॑के॒तवे॒ पेशो॑ म॒र्या अ॒पेश॑से । स॒मुप॑क्षि॒रजा॑यधाः ॥ ११ ॥

के॒तुम् । कृ॒ण्वम् । अ॒केत॑वे । पेशोः । म॒र्याः । अ॒पेश॑से ॥ सम् । उ॒पत्त॑मिः । अ॒जाय॑याः ॥ ११ ॥

आ॒दहं॑ स्व॒धाम॑नु पु॒नर्ग॑र्भ॒त्वमे॑रिरे । द॒धाना॑ नाम॒ यज्ञि॑र्यम् ॥ १२ ॥

आ॒त् । अ॒हं । स्व॒धाम् । अ॒नु । पु॒नः । ग॒र्भ॑त्यम् । आ॒त्त॑मिरे ॥ द॒धानाः । नाम॑ ।

य॒ज्ञि॒र्यम् ॥ १२ ॥

इति पञ्चतुयाके तृतीयं सूक्तम् ॥

छन्दोमाना तृतीयेति "वीरु चिदासृजन्तुभिर्गुहां चिदिन्द्र वह्निभिः" इति पद्विजठम् आपपते । तद् उक्तं वैताने ।
"वीरु चिदासृजन्तुभिरेति पद्विजठम् आपपते" इति [वि० ६. ३] ॥

वी॒रु चि॑दासृ॒जन्तुभि॑र्गुहां चिदिन्द्र॒ वह्नि॑भिः । अ॒विन्द॑ उ॒त्तिया॑ अनु ॥ १ ॥

वी॒रु । चि॒त् । आ॒र॒जन्त॑मिः । गु॒हां । चि॒त् । इ॒न्द्र । वह्नि॑मिः ॥ अ॒विन्दः ।

उ॒त्तियाः । अ॒नु ॥ १ ॥

दे॒व॒यन्तो॑ यथा॒ म॒तिम॑च्छा वि॒दद् वसु॑ गिरः । म॒हार्म॑नूषत श्रुतम् ॥ २ ॥

दे॒व॒यन्तः । यथा॑ । म॒तिम् । अ॒च्छे । वि॒दद् वसु॑म् । गिरः । म॒हाम् । अ॒नु॒प॒त्तम् ।

श्रु॒तम् ॥ २ ॥

इ॒न्द्रेण॑ सं हि दृ॒क्षसे॑ संजग्मानो अ॒विभ्यु॑षा । म॒न्दं स॑मानवर्चसा ॥ ३ ॥

इ॒न्द्रेण॑ । सम् । हि । दृ॒क्षसे॑ । स॒म् । ज॒ग्मानः॑ । अ॒विभ्यु॑षा ॥ म॒न्दम् । इति॑ । स॒मान॑ऽ-

वर्च॑सा ॥ ३ ॥

अ॒न॒व॒धैर॑भिद्यु॒भिर्म॑त्तः सह॑स्वद॒र्चति॑ । ग॒णैरि॑न्द्रस्य का॒म्यैः ॥ ४ ॥

अ॒न॒व॒धैः । अ॒भिद्यु॑मिः । म॒त्तः । सह॑स्वत् । अ॒र्चति॑ ॥ ग॒णैः । इ॒न्द्रस्य॑ । का॒म्यैः ॥ ४ ॥

अतः॑ परि॒जम्ना॑ ग॒हि दि॒वो वा॑ रोच॑नादधि । स॒मस्मि॑न्नु॒ज्जते॑ गिरः ॥ ५ ॥

अतः॑ । परि॒जम्न॑ । आ । ग॒हि । दि॒वः । वा । रोच॑नात् । अ॒धि ॥ सम् । अ॒स्मिन् ।

उ॒ज्जते॑ । गिरः ॥ ५ ॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि । इन्द्रं महो वा रजंसः ॥ ६ ॥

इतः । वा । सातिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि ॥ इन्द्रम् । महः ।

वा । रजंसः ॥ ६ ॥

इन्द्रमिद् गाथिनो बृहदिन्द्रमकैभिरकिणः । इन्द्रं वाणीरनूषत ॥ ७ ॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अकैभिः । अकिणः ॥ इन्द्रम् । वाणीः ।

अनूषत् ॥ ७ ॥

इन्द्र इक्ष्योः सचा संमिष्ट आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिंरुण्ययः ॥ ८ ॥

इन्द्रः । इत् । इक्ष्योः । सचा । सम्मिष्टः । आ । वचोयुजा ॥ इन्द्रः । वज्री ।

हिंरुण्ययः ॥ ८ ॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य रोहयद् दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥ ९ ॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि ॥ वि । गोभिः । अद्रिम् ।

येरयत् ॥ ९ ॥

इन्द्र वाजेषु नोव सहस्रप्रधनेषु च । उग्र उग्राभिरुतिभिः ॥ १० ॥

इन्द्र । वाजेषु । नः । अव । सहस्रप्रधनेषु । च ॥ उग्रः । उग्राभिः । उतिभिः ॥ १० ॥

इन्द्रं वयं मंहाधुन इन्द्रमभे हवामहे । युजं वृषेव वज्रिणम् ॥ ११ ॥

इन्द्रम् । वयम् । मंहाधुने । इन्द्रम् । अभे । हवामहे । युजम् । वृषेषु । वज्रिणम् ॥ ११ ॥

स नो वृषन्तमु चरुं सप्तादावन्नपां वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ १२ ॥

स । नः । वृषन् । अमुम् । अरम् । सप्तादावन । अप । वृधि ॥ अस्मभ्यम् । अम-

तिःस्कृतः ॥ १२ ॥

तुजेतुजे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् १३

तुजेतुजे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः ॥ न । विन्धे । अस्य ।

सुष्टुतिम् ॥ १३ ॥

वृषा यूयेव वंसंगः कृष्टीरिययोजसा । ईशानो अम्रतिष्कृतः ॥ १४ ॥

वृषा । यूयाऽईव । वंसंगः । कृष्टीः । इयति । योजसा ॥ ईशानः । अम्रतिःस्कृतः ॥ १४ ॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पञ्च क्षितीनाम् ॥ १५ ॥

य । एकः । चर्षणीनाम् । वसूनाम् । इरज्यति ॥ इन्द्रः । पञ्च । क्षितीनाम् ॥ १५ ॥

इन्द्रं यो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । असाकमस्तु केवलः ॥ १६ ॥
इन्द्रम् । यः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः ॥ असाकम् । अस्तु । केवलः ॥ १६ ॥

एन्द्रं सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहम् । वर्षिष्ठमूतये भर ॥ १७ ॥
आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सजित्वानम् । सदासहम् ॥ वर्षिष्ठम् ।

ऊतये । भर ॥ १७ ॥

नि येन मुष्टिहृत्पया नि वृत्रा रुणधामहे । त्वातांसो न्यवेता ॥ १८ ॥
नि । येन । मुष्टिहृत्पया । नि । वृत्रा । रुणधामहे ॥ त्वाऽऽकृतासः । नि । न्यवेता ॥ १८ ॥

इन्द्र त्वातांस आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं मुधि स्पृधः ॥ १९ ॥
इन्द्र । त्वाऽऽकृतासः । आ । वयम् । वज्रम् । घना । ददीमहि ॥ जयेम । सं । मुधि । स्पृधः ॥ १९ ॥

मुधि । स्पृधः ॥ १९ ॥

वयं शूरेभिरस्तुभिरिन्द्र त्वां युजा वयम् । सांसुह्यामं पृतन्यतः ॥ २० ॥
वयम् । शूरेभिः । अस्तुभिः । इन्द्र । त्वां । युजा । वयम् ॥ सांसुह्यामं । पृतन्यतः ॥ २० ॥

इति षष्ठेऽनुवाके ऋतुर्यं सूक्तम् ॥

‘य जोदय विनमर्षाद्’ [१०. ७१. ११] इत्यस्य विनियोगः “पवेतारं वल्लो अयथा” [१०. ४६] इत्यनेन ॥ एकः ॥

महौ इन्द्रः परस्त्रु नु महित्वमस्तु वज्रिणे । द्यौर्न प्रथिना शर्षः ॥ १ ॥
महान् । इन्द्रः । परः । न । नु । महित्वम् । अस्तु । वज्रिणे ॥ द्यौः । न । प्रथिना ।
शर्षः ॥ १ ॥

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनिता । विमांसो वा धियायवः ॥ २ ॥
समोऽभोदे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनिता । विमांसः । वा । धियाऽ-
यवः ॥ २ ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते । उर्वरायो न काकुदः ॥ ३ ॥
यः । कुक्षिः । सोमपातमः । समुद्रऽऽदेय । पिन्वते ॥ उर्वराः । जायते । न । काकुदः ॥ ३ ॥

एवा हांस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही । पक्वा शाखा न दाशुपे ॥ ४ ॥
एव । हि । अस्य । सूनृता । विरप्शी । गोमती । मही ॥ पक्वा । शाखा । न । दाशुपे ॥ ४ ॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इन्द्र भावते । सद्यश्चित् सन्ति दाशुपे ॥ ५ ॥

ए॒य । हि । ते । वि॒ऽमृत॑यः । ऊ॒तयः । इ॒न्द्र । मा॒ऽव॑र्ते ॥ स॒द्यः । चि॒त् । स॒न्ति । शृ॒णु॑ये ॥ ५ ॥

ए॒वा हा॑स्य॒ काम्या॑ स्तो॒र्म उ॒त्थं च॒ शं॒स्या । इ॒न्द्राय॑ सोम॒पीत॑ये ॥ ६ ॥

ए॒य । हि । अ॒स्य । का॒म्या । स्तो॒र्मः । उ॒त्थम् । च । शं॒स्या ॥ इ॒न्द्राय॑ । सोम॒पीत॑ये ॥ ६ ॥

इ॒न्द्रेहि॑ मत्स्यन्ध॒सो वि॒श्वेभिः॑ सोम॒पर्व॑भिः । म॒हां अ॒भिष्टि॑रोज॒सा ॥ ७ ॥

इ॒न्द्र । आ । इ॒ष्टि । म॒त्सि । अ॒म्यंसः । वि॒श्वेभिः । सोम॒पर्व॑भिः ॥ म॒हान् । अ॒भिष्टिः ।

ओज॑सा ॥ ७ ॥

ए॒मेन॑ स॒जता॑ सु॒ते म॒न्दिमि॒न्द्राय॑ म॒न्दिने॑ । च॒र्क्नि वि॒श्वानि॑ च॒र्कये ॥ ८ ॥

आ । ई॒म् । ए॒नम् । सु॒जते॑ । सु॒ते । म॒न्दिम् । इ॒न्द्राय॑ । म॒न्दिने॑ ॥ च॒र्किम् । वि॒श्वानि॑ ।

च॒र्कये ॥ ८ ॥

मत्स्वा॑ सु॒शिप्र॑ म॒न्दिभि॑ स्तो॒मेभिर्वि॒श्वच॑र्षणे । स॒चैषु॑ स॒र्वने॒ष्ववा ॥ ९ ॥

मत्स्व॑ । सु॒शिप्र॑ । म॒न्दिभिः । स्तो॒मेभिः । वि॒श्वच॑र्षणे ॥ स॒र्चा । ए॒षु ।

स॒र्वने॒षु । आ ॥ ९ ॥

अ॒सृ॒ग्रमि॒न्द्र ते॒ गिरः॑ प्र॒ति॒तामु॒दहा॑सत । अ॒जो॒षा वृ॒षभं॑ प॒तिम् ॥ १० ॥

अ॒सृ॒ग्रम् । इ॒न्द्र । ते । गि॒रः । प्र॒ति । त्वा॒म् । व॒त् । अ॒हास॑त ॥ अ॒जो॒षाः ।

वृ॒षभ॑म् । प॒तिम् ॥ १० ॥

सं चो॒दय॑ चि॒त्रम॒र्वाग् रा॒ध इ॒न्द्र वरे॑ण्यम् । अ॒सृ॒दित॑ ते वि॒भु म॒भु ॥ ११ ॥

सम् । चो॒दय॑ । चि॒त्रम् । अ॒र्वाक् । रा॒धः । इ॒न्द्र । वरे॑ण्यम् ॥ अ॒सृ॒त् । इ॒त् । ते ।

वि॒भु । म॒भु ॥ ११ ॥

अ॒स्मान्सु॑ तत्र॑ चो॒दये॒न्द्र रा॒ये रभ॑स्वतः । तु॒र्विद्यु॑न् यश॑स्वतः ॥ १२ ॥

अ॒स्मान् । सु । तत्र॑ । चो॒दय॑ । इ॒न्द्र । रा॒ये । रभ॑स्वतः ॥ तु॒र्विद्यु॑न् । यश॑स्वतः ॥ १२ ॥

सं गो॒र्मदि॒न्द्र वा॒जव॑द॒सो पृ॒थु अ॒वो बृ॒हत् । वि॒श्वायु॑र्धे॒ह्यक्षि॑तम् ॥ १३ ॥

सम् । गो॒र्मदि॒न्द्र । वा॒जव॑त् । अ॒सो इति॑ । पृ॒थु । अ॒वः । बृ॒हत् ॥ वि॒श्वआ॑युः ।

धे॒हि । अ॒क्षि॑तम् ॥ १३ ॥

अ॒स्मे धे॒हि अ॒वो बृ॒हद् द्यु॒मं स॒हस्र॑सात॒मम् । इ॒न्द्र ता॑ रु॒पिनी॑रि॒षः १४

असे इति । धेहि । अयः । वृहत् । पुष्टम् । सद्यः सत्तमम् ॥ इन्द्र । वाः ।

रुचिनीः । इयः ॥ १४ ॥

वसोरिन्द्रं वसुपतिं गीर्भिर्गुणन्तं ऋग्मिषम् । होमं गन्तारभूतये ॥ १५ ॥

वसोः । इन्द्रम् । वसुः सपतिम् । गीः ऽभिः । गुणन्तः । ऋग्मिषम् ॥ होमं । गन्तारम् ।

भूतये ॥ १५ ॥

सुतेसुते न्योकिसे वृहद् वृद्ध एदुरिः । इन्द्राय शूपमर्चति ॥ १६ ॥

सुतेऽसुते । निऽओकिसे । वृहद् । वृद्धे । आ । इत् । अरिः ॥ इन्द्राय । शूपम् ।

मर्चति ॥ १६ ॥

पष्ठेनुषाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति पष्ठेनुषाकः ॥

पृष्ठपञ्चमस्य पष्ठेति "मित्रेषु हि त्वा सवनेषु भुञ्जते" इत्यस्य विनिर्वायः "यनोति हि शुनदक्षयं परीगहः" [२०.६५]
इत्यनेन सह कथाः ॥

विश्वेषु हि त्वा सवनेषु भुञ्जते समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् स्वः
सन्निप्यवः पृथक् ।

तं त्वा नावं न पर्षणि शूपस्य धुरि धीमहि ।

इन्द्रं न यज्ञैश्चितयन्त आयव स्तोमैर्भिरिन्द्रमायवः ॥ १ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सवनेषु । भुञ्जते । समानम् । एकम् । वृषऽमण्यवः । पृथक् ।

स्वऽरिति स्वः । सन्निप्यवः । पृथक् ।

तम् । त्वा । नावम् । न । पर्षणिम् । शूपस्य । धुरि । धीमहि ।

इन्द्रम् । न । यज्ञैः । चितयन्तः । आयवः । स्तोमैभिः । इन्द्रम् । आयवः ॥ १ ॥

वि त्वा ततसे मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता गर्वस्य निःसृजः

सर्वन्त इन्द्र निःसृजः ।

यद् गव्यन्ता हा जना स्वर्धन्ता समूहसि ।

आविष्कारिऋद् वृषणं सचाभुवं वज्रमिन्द्र सचाभुवं ॥ २ ॥

वि । त्या । तत्तु । मिथुनाः । अवस्वर्वः । यजस्य । साता । गर्वस्य । निःसृजः ।

सर्धान्तः । इन्द्र । निःसृजः ।

यत् । गव्यन्ता । द्रा । जमा । स्व । यन्ता । सुम्सृजसि ।

आधिः । करिक्त । वृषणम् । सचाऽयुर्वम् । वज्रम् । इन्द्र । सचाऽयुर्वम् ॥ २ ॥

उतो नो अस्या उपसो जुषेत खर्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः

स्वर्पाता हवीमभिः ।

यदिन्द्र हन्तवे मृधो वृषा वज्रि चिकेतसि ।

आ मे अस्व वेधसो नवीयसो मन्म अुधि नवीयसः ॥ ३ ॥

उतो इति । नः । अस्याः । उपसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवी-

मभिः । स्वर्पाता । हवीमभिः ।

यत् । इन्द्र । हन्तवे । मृधः । वृषा । वज्रि । चिकेतसि ।

आ । मे । अस्व । वेधसः । नवीयसः । मन्म । अुधि । नवीयसः ॥ ३ ॥

इति सप्तमेऽध्याये प्रथमं सूक्तम् ॥

बृहस्पतिः ऋषिर्देवि “तुभ्येदिमा सवना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि” इति पुरस्तात्संपादयत्स्वात् ऋषिर्ब्रह्म आचपत्वे । तासां प्रथमास्त्रिण
शुभः अर्धर्षीः शरति । तद् उक्तं वेतावे । “ऋषेर्देविमा सवना शूर निषेति यद् पुरस्तात्संपादयत् । तिस्रोर्धर्षीः”
इति [वि० ६. २] ॥

तुभ्येदिमा सर्वना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि ।

त्वं नृभिर्हव्यो विश्वधासि ॥ १ ॥

तुभ्यं । इत् । इमा । सर्वना । शूर । विश्वा । तुभ्यम् । ब्रह्माणि । वर्धना । कृणोमि ।

त्वम् । नृभिः । हव्यः । विश्वधा । अस्मि ॥ १ ॥

नू चिन्तु ते मन्यमानस्य दुस्मोर्दंशुवन्ति महिमानमुग्र ।

न वीर्यमिन्द्र ते न राधः ॥ २ ॥

उ । चित् । उ । ते । मन्यमानस्य । दुस्म । उव् । अशुवन्ति । महिमानम् । उग्र ।

न । वीर्यम् । इन्द्र । ते । न । राधः ॥ २ ॥

प्र वो महे महिवृधे भरध्वं प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् । विशः पूर्वीः
प्र चरा चर्षणिप्राः ॥ ३ ॥

प्र । वः । महे । महिऽवृधे । भरध्वम् । प्रऽचेतसे । प्र । सुऽमतिम् । कृणुध्वम् ।
विशः । पूर्वीः । प्र । चरा । चर्षणिऽप्राः ॥ ३ ॥

युदा वज्रं हिरण्यमिदया रथं हरी यमस्य वहंतो वि सूरिभिः ।
आ तिष्ठति मघवा सनश्नुत इन्द्रो वाजस्य दीर्घश्रवसस्पतिः ॥ ४ ॥

युदा । वज्रम् । हिरण्यम् । इदम् । रथम् । हरी । यम् । स्य । वहंतः ।
वि । सूरिभिः ।

आ । तिष्ठति । मघवा । सनश्नुतः । इन्द्रः । वाजस्य । दीर्घश्रवसः । पतिः ॥ ४ ॥

सो चिन्नु वृष्टिर्बुध्याऽस्मा सचौ इन्द्रः शमश्रूणि हरितामि मुणुते ।
अयं वेति सुस्यं सुते मधूदिहूनोति वातो यथा वनम् ॥ ५ ॥

सो इति । चिन्नु । तु । वृष्टिः । बुध्या । स्वा । सचा । इन्द्रः । शमश्रूणि । हरिता ।
अभि । मुणुते ।

अयं । वेति । सुऽस्यम् । सुते । मधु । उच । इत् । धुनोति । वातः । यथा । वनम् ॥ ५ ॥

यो याचा विद्याचो मूध्रवाचः पुङ्गु सहस्राश्रिवा जघान ।

तत्तदिदं स्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शर्षः ॥ ६ ॥

यः । याचा । विऽवाचः । मूध्रवाचः । पुङ्गु । सहस्रा । अश्रिवा । जघान ।

तत्तदिदम् । इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । पिताऽदेव । यः । तविषीम् । वावृधे ।
शर्षः ॥ ६ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

शृण्वस्य पञ्चनेहनि पुरस्तात् संघातात् पट्टिभ्यन्दस्वम् “यदिदि सल सोमपा” इति सूक्तम् आचपते । तस्य संघन-
धर्ममपि सूत्रकार आह । तद् उक्तं वैदानी । “पञ्चने यदिदि सल सोमपा इति पाठो सप्तमः । इतिहासस्य पञ्चम-
सन्तनोति । अथ वाचसाय इत्यम्” इति (वि० ५. २) तस्य अर्थः । पाठस्य एकेकस्य द्वी द्वी पादौ उदगी अवसाय
अर्धैर्धस्यपञ्च पञ्चम पादं प्रथमेनोपसंतनोति संघाति । पादत्रय संघतं वा अवसाय अन्यपादद्वय संघतं प्रथमेनो-
पसंतनोति इति ॥

यच्चिद्धि संत्य सोमपा अनाशस्ता इव ससि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चिद् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताऽइव । ससि ।

आ । तू । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

शिप्रिन् वाजानां पते शचीवस्तय दंसना । आ तू ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानाम् । पते । शचीऽयः । तय । दंसना । ॥ २ ॥

नि प्वापया मिषुदृशा सस्तामबुध्यमाने । आ तू ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिषुऽदृशा । सस्ताम् । अबुध्यमाने इति । ॥ ३ ॥

ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः । आ तू ॥ ४ ॥

ससन्तु । त्याः । अरातयः । बोधन्तु । शूर । रातयः । ॥ ४ ॥

समिन्द्र गर्दभं मृण नूवन्तं पापयामुया । आ तू ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नूवन्तम् । पापया । अमुया । ॥ ५ ॥

पताति कुण्डुणाच्या दूरं वातो वनादधि । आ तू ॥ ६ ॥

पताति । कुण्डुणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि । ॥ ६ ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाश्वमि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वम् । परिऽक्रोशम् । जहि । जम्भया । कृकदाश्वमि ।

आ । तू । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ७ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

पृष्ठपदा षष्ठेऽहनि पुरस्तात् पेषताम् “वि त्वा ततस्ते मिथुना अवस्यतः” इति तिष्ठः सप्तपदा आवपते तृतीयाप्रकारेण प्रपन्नोपसंतनोति च । तद् वक्तुं वेदाने । “षष्ठे वि त्वा ततस्ते मिथुना अवस्यत इति । सप्तपदानायेकैकमवसाय इव संतनोति । द्वयमवसाय द्वयम्” इति [वि० ६, २] ॥ अस्म्य अर्थः । सप्तपदानां तिष्ठामासुनाम् एकैकस्वामिनि एकैकं पदम् अवसाय पदनय प्रपन्नोपसंतनोति । ततः परं पादद्वयमवसाय अपरं पादद्वयं प्रपन्नोपसंतनोति ॥

वि त्वा ततस्ते मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता गर्वस्य निःसृजः

सखन्त इन्द्र निःसृजः ।

यद् गव्यन्ता हा जना स्वर्ग्यन्ता समूहसि ।

आविष्करिक्कद् वृषणं सचाभुवं वज्रमिन्द्र सचाभुवंम् ॥ १ ॥

वि । त्वा । तत्तत् । मिथुनाः । अवसर्वः । वज्रस्य । साता । गव्यस्य । निःऽसृजः ।
सक्षन्ताः । इन्द्र । निःऽसृजः ।

यत् । गव्यन्ता । हा । जना । स्वर्ग्यः । यन्ता । समूहसि ।

आविः । करिक्कद् । वृषणम् । सचाऽभुवंम् । वज्रम् । इन्द्र । सचाऽभुवंम् ॥ १ ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पुरवः पुरो यदिन्द्र शारदीरवातिरः

सासहानो अवातिरः ।

शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयेज्यं शवसस्यते ।

महीमनुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मन्दसान इमा अपः ॥ २ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पुरवः । पुरो । यत् । इन्द्र । शारदीः । भवऽमतिरः ।
सासहानः । भवऽमतिरः ।

शासतः । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । मर्त्यज्यम् । शवसतः । पते ।

महीम् । अनुष्णाः । पृथिवीम् । इमाः । अपः । मन्दसानः । इमाः । अपः ॥ २ ॥

आदित ते अस्य वीर्यस्य चकिरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविष

सखीयतो यदाविष ।

चकथे कारमेम्यः पृतेनासु प्रवन्तये ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत अवस्यन्तः सनिष्णत ॥ ३ ॥

आदित । ते । अस्य । वीर्यस्य । चकिरन् । मदेषु । वृषन् । उशिजः । यत् ।

आविष । सखिऽयतः । यत् । आविष ।

चकथे । कारम् । एम्यः । पृतेनासु । प्रवन्तये ।

ते । अन्याम् । अन्याम् । नद्यम् । सनिष्णत । अवस्यन्तः । सनिष्णत ॥ ३ ॥

इति सप्तमेनुषाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

पृष्ठपस्य पठेत्त्येव पूर्वोक्तसप्तपदाभ्योनन्तरं पुरस्तात् सपातात् “वने न वा यो न्ययायि चाकन्” इत्यष्टर्चम् आवरते । तद् उक्तं वैताने । “वने न वा यो न्ययायि चाकन्तिष्ठर्चं च” इति [वि० ६. २] ॥

तथा छन्दोमत्ता द्वितीयतृतीयचोरद्वौ बाध्यदिने वने उपदिष्टात् सपाताद् अष्टर्चम् [२०. ७६] “आ सखी वाहु मघवो ऋजीवी” [१०. ७७] इति सूक्तं आवरते । तद् उक्तं वैताने । “उत्तरचोरद्वर्चम् आ सखी वाहु मघवो ऋजीवीति आवरते” इति [वि० ६. ३] ॥ “वने न वा यो न्ययायि चाकन्” इत्यस्य अष्टर्चम् इति धत्ता ॥

वने न वा यो न्ययायि चाकं छुचिर्वी स्तोमो भुरणावजीगः ।

यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् ॥ १ ॥

वने । न । वा । यः । नि । अघायि । चाकन् । छुचिः । वाम् । स्तोमः । सुरणौ । अजीगरिति ।

यस्य । इत् । इन्द्रः । पुरुदिनेषु । होता । नृणाम् । नर्यः । नृतमः । क्षपाऽपान् ॥ १ ॥

प्र ते अस्या उपसः आपरस्या नृतौ स्याम नृतमस्य नृणाम् ।

अनु त्रिशोकः शतमार्षहन्तृन् कुत्सेन रथो यो असत् सप्तवान् ॥ २ ॥

प्र । ते । अस्याः । उपसः । प्र । अपरस्याः । नृतौ । स्याम । नृतमस्य । नृणाम् । शतु । त्रिशोकः । शतम् । आ । मयहन् । नृन् । कुत्सेन । रथः । यः । असत् ।

सप्तऽपान् ॥ २ ॥

कस्ते मद इन्द्र रन्थो भूद् दुरो गिरो अभ्युग्रो वि धाव ।

कद् बाहो अर्वागुर्ष मा मनीषा आ त्वा शक्यामुपमं राधो अन्नैः ॥ ३ ॥

कः । ते । मदः । इन्द्र । रन्थः । भूद् । दुरः । गिरः । अभि । उग्रः । वि । धाव । कद् । बाहः । अर्वाक् । उप । मा । मनीषा । आ । त्वा । शक्याम् । उपऽमम् । राधः । अन्नैः ॥ ३ ॥

कद् द्युम्नमिन्द्र त्वावतो नृन् कया धिया करसे कञ् आगेन् ।

मित्रो न सत्य उरुगाय भूया अने समस्य यदसन्मनीषाः ॥ ४ ॥

कद् । ऊं इति । द्युम्नम् । इन्द्र । त्वाऽवतः । नृन् । कया । धिया । करसे । कद् । नः । आ । अगेन् ।

मित्रः । न । सत्यः । उरुऽगाय । मूलैः । अने । समस्य । यद् । असन् । मनीषाः ॥ ४ ॥

मेरय सूरौ अर्थे न पारं ये अस्य कामं जनिधा इव गमन् ।

गिरश्च ये ते तुविजात पूर्वीर्नर इन्द्र प्रतिशिखन्त्यनैः ॥ ५ ॥

॥ इत्य । सूरः । अर्थम् । न । पारम् । ये । अस्य । कामम् । जनिधाऽर्च । गमन् ।
गिरः । च । ये । ते । तुविऽज्जाव । पूर्वीः । नरः । इन्द्र । प्रतिऽशिषन्ति । अग्नेः ॥ ५ ॥

मात्रे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वी द्यौर्मग्मना पृथिवी काव्येन ।

वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वाघ्न भवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

माने इति । छ । ते । सुमिते इति सुमिते । इन्द्र । पूर्वी इति । द्यौः । मग्मना ।
पृथिवी । काव्येन ।

वराय । ते । घृतवन्तः । सुतासः । स्वाघ्न । भवन्तु । पीतये । मधूनि ॥ ६ ॥

आ मध्वो अस्मा असिचन्मन्त्रमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः ।

स वावृधे यरिमन्त्रा पृथिव्या अभि क्त्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

आ । मध्वः । अस्मै । असिचम् । मन्त्रम् । इन्द्राय । पूर्णम् । सः । हि । सत्यराधाः ।

सः । वावृधे । यरिमन् । आ । पृथिव्याः । अभि । कर्त्ता । नर्यः । पौंस्यैः । च ॥ ७ ॥

व्यानल्लिन्द्रः पृतनाः खोजा आस्यै यतन्ते सख्याय पूर्वीः ।

आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासि ॥ ८ ॥

वि । आनृद् । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽमोताः । आ । अस्मै । यतन्ते । सख्याय । पूर्वीः ।

आ । स्म । रथम् । ॥ । पृतनासु । तिष्ठ । यम् । भद्रया । सुऽमत्या । चोदयासि ॥ ८ ॥

इति सप्तमेऽध्याये षष्ठमं सूक्तम् ॥

एन्दोमायां द्वितीयतृतीययोरेकैः “आ स्रथो वातु मध्वो ऋजीपी” इत्यस्य विधिवोक्तः पूर्वसूक्तो उक्तः ॥

आ स्रथो वातु मध्वो ऋजीपी द्रवन्त्वस्य हरय उर्य नः ।

तस्मा द्ददन्धः सुपुमा सुदक्षमिहाभिषित्वं कर्तते गृणानः ॥ १ ॥

आ । स्रथः । वातु । मध्वऽयान् । ऋजीपी । द्रवन्तु । अस्य । हरयः । उर्य । नः ।

तस्मै । ददन्धः । सुपुम । सुऽदक्षम् । इद । अभिऽषित्वम् । कर्त्ते । गृणानः ॥ १ ॥

अयं स्य शूराघ्नो नानोऽस्मिन् नो अय सर्वने मन्दर्ध्वं ।

शंसात्सुव्यमुशनेय वेधाश्चिक्नुये असुर्याणि मन्त्रं ॥ २ ॥

अयं । स्य । शूर । अर्थनः । न । अन्ते । अस्मिन् । नः । अद्य । सर्वने । मन्वर्षे ।

शंसाति । उपथम् । उश्नाऽश्व । वेधाः । चिकितुषे । असुर्याधि । मन्वा ॥ २ ॥

कविर्न निष्पं विदधानि साधन् वृषा यत् सेकं विपिपानो अचीत् ।

दिव इत्या जीजनत् सप्त कारुण्हा चिचक्रुर्वयुना गृणन्तः ॥ ३ ॥

कविः । न । निष्पम् । विदधानि । साधन् । वृषा । यत् । सेकम् । विपिपानः । अचीत् ।

विमः । इत्या । जीजनत् । सप्त । कारुण्हा । चित् । चक्रुः । वयुना । गृणन्तः ॥ ३ ॥

स्वर्ग्यद् वेदिं सुदृशीकमकैर्महि ज्योतीं रुरुचुर्यद् वस्तोः ।

अन्धा तमांसि दुधिता विचक्षे नृभ्यश्चकार नृतमो अभिष्टौ ॥ ४ ॥

स्युः । पत् । वेदिं । सुदृशीकम् । अकैः । मदि । ज्योतिः । रुरुचुः । यद् । ह । वस्तोः ।

अन्धा । तमांसि । दुधिता । विचक्षे । नृभ्यः । चकार । नृतमः । अभिष्टौ ॥ ४ ॥

ववद इन्द्रो अमितमृजीपुंभे आ पशौ रोदसी महित्वा ।

अतश्चिदस्य महिमा वि रेज्यभि यो विश्वा भुर्वना वभूव ॥ ५ ॥

वपसे । इन्द्रः । अमितम् । मृजीपी । उने इति । आ । पशौ । रोदसी इति । महिऽस्या ।

अतः । चित् । अस्य । महिमा । वि । रेजि । अभि । यः । विश्वा । भुर्वना । वभूव ॥ ५ ॥

विश्वानि शुक्रो नयाणि विद्वानपो रिरिच सखिभिर्निकामैः ।

अग्रमानं चिद् ये विभिदुर्वचोभिर्वजं गोमन्तमुशिजो वि ववुः ॥ ६ ॥

विश्वानि । शुक्रः । नयाणि । विद्वान् । अपः । रिरिच । सखिऽभिः । निऽकामैः ।

अग्रमानम् । चित् । ये । विभिदुः । वचःऽभिः । वज्रम् । गोऽमन्तम् । उशिजः । वि ।

ववुरिति वमुः ॥ ६ ॥

अपो वृत्रं वज्रिवांसं पराहन् प्रावत् ते वज्रं पृथिवी सचेताः ।

प्राणींसि समुद्रियाण्यैनोः पतिर्भवं ज्वस्ता शूर घृण्णो ॥ ७ ॥

अपः । वृत्रम् । वज्रिऽवांसम् । परा । अहन् । प्र । आवत् । ते । वज्रम् । पृथिवी ।

सऽचेताः ।

प्र । अणींसि । समुद्रियाणि । ऐनोः । पतिः । भवन् । ज्वस्ता । शूर । घृण्णो इति ॥ ७ ॥

प्र । इत्थ । स्तः । अर्थम् । न । श्राम् । ये । अस्व । काशम् । जनिषाः स्तः । मन् ।
तिरः । च । ये । ते । तुविऽजात । पूर्वीः । नरः । इन्द्र । श्रुतिऽशिसन्ति । अश्वैः ॥ ५ ॥

मात्रे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वी द्यौर्मज्मना पृथिवी काव्येन ।

वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वाग्रन् भवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

मात्रे इति । तु । ते । सुमिते इति सुमिते । इन्द्र । पूर्वी इति । द्यौः । मज्मना ।
पृथिवी । काव्येन ।

वराय । ते । घृतवन्तः । सुतासः । स्वाग्रन् । भवन्तु । पीतये । मधूनि ॥ ६ ॥

आ मध्वो अस्मा असिचन्मन्त्रमिन्द्राय पूर्णं स हि सप्तराधाः ।

स वावृधे वरिमन्ता पृथिव्या अभि कृत्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

आ । मध्वः । अस्मै । असिचन् । मन्त्रम् । इन्द्राय । पूर्णम् । सः । हि । सप्तराधाः ।

सः । वावृधे । वरिमन् । आ । पृथिव्याः । अभि । कृत्वा । नर्यः । पौंस्यैः । च ॥ ७ ॥

ध्यानलिन्द्रः पृतनाः खोजा आस्यै यतन्ते सख्याय पूर्वीः ।

आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासे ॥ ८ ॥

यि । आनद्र । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽखोजाः । आ । अस्मै । यतन्ते । सख्याय । पूर्वीः ।

आ । स्म । रथम् । न । पृतनासु । तिष्ठ । यम् । भद्रया । सुऽमत्या । चोदयासे ॥ ८ ॥

इति सप्तमेऽध्याये षष्ठमं सूक्तम् ॥

एन्दोयानां हिपीयएजीययोरयोः “आ सत्यो यातु मयवीं ऋजीपी” इत्यस्य निदिषोकः पूर्वसूक्ते उक्तः ॥

आ सत्यो यातु मयवीं ऋजीपी द्रवन्तस्य हरय उयं नः ।

तस्मा इदम्यः सुपुमा सुदर्शमिहाभिपित्वं कर्तते गृणानः ॥ १ ॥

आ । सत्यः । यातु । मयवांन् । ऋजीपी । द्रवन्तु । अस्व । हरयः । उयं । नः ।

तस्मै । इत् । अम्यः । सुपुम । सुदर्शम् । इत् । अग्निऽपित्वम् । कर्तते । गृणानः ॥ १ ॥

अयं स्य शूरार्धनो नानोस्मिन् नो अद्य सर्वने मन्दार्धे ।

शंसात्युक्थमुशनेव वेधाश्चिकितुषे असुर्यायि मन्म ॥ २ ॥

अये । स्य । शूर । अर्धनः । न । अर्धतः । अस्मिन् । नः । शय । सर्वने । मन्दर्ध्व ।

शंसाति । उपधम् । उशनाऽश्व । वेधाः । चिकित्ते । असुर्याधि । मन्म ॥ २ ॥

कविर्न निण्यं विदधानि साधन् वृषा यत् सेकं विपिपानो अर्चात् ।

दिव इत्या जीजनत् संप्त कारूनहो चिच्चकुर्वयुना गृणन्तः ॥ ३ ॥

कविः । न । निण्यम् । विदधानि । साधन् । वृषा । यत् । सेकम् । विऽपिपानः । अर्चात् ।

दिवः । इत्या । जीजनत् । संप्त । कारून । महा । चित् । चक्रुः । वयुना । गृणन्तः ॥ ३ ॥

स्वर्ग्यद् वेदिं सुदशीकमर्कैर्महि ज्योतीं रुरुच्युद् वस्तोः ।

अन्धा तमांसि दुधिता विचक्षे नृभ्यश्चकार नृतमो अभिद्यौ ॥ ४ ॥

स्वर्गः । यद् । वेदिं । सुऽदशीकम् । मर्कैः । महि । ज्योतिः । रुरुचुः । यद् । ह । वस्तोः ।

अन्धा । तमांसि । दुधिता । विऽचक्षे । सुऽर्प्यः । चकार । नृतमः । अभिद्यौ ॥ ४ ॥

ववक्ष इन्द्रो अमितमृजीप्युभे आ पमौ रोदसी महिषा ।

अतश्चिदस्य महिमा वि रेच्यभि यो विश्वा भुवना वभूय ॥ ५ ॥

ववक्षे । इन्द्रः । अमितम् । मृजीपी । उभे इति । आ । पमौ । रोदसी इति । महिऽशा ।

अतः । चित् । अस्य । महिमा । वि । रेचि । अभि । यः । विश्वा । भुवना । वभूय ॥ ५ ॥

विश्वानि शक्रो नर्याणि विद्वानपो रिरिच सखिभिर्निकामैः ।

अश्मामं चिद् ये विभिदुर्वचोभिर्वजं गोमन्तमुशिजो वि चवतुः ॥ ६ ॥

विश्वानि । शक्रः । नर्याणि । विद्वान् । अपः । रिरिच । सखिऽभिः । निऽकामैः ।

अश्मानम् । चित् । ये । विभिदुः । वचऽभिः । वज्रम् । गोऽमन्तम् । उशिजः । वि ।

ववुरिति वतुः ॥ ६ ॥

अपो वृत्रं वन्निवासं पराहन् प्रावत् ते वज्रं पृथिवी सचेताः ।

प्राणींसि समुद्रियाण्येनोः पतिर्भव छर्वसा शूर धृष्णो ॥ ७ ॥

अपः । वृत्रम् । वन्निऽवासम् । परा । अहन् । प्र । आवत् । ते । वज्रम् । पृथिवी ।

सऽचेताः ।

प्र । अणींसि । समुद्रियाणि । ऐनोः । पतिः । भवत् । छर्वसा । शूर । धृष्णो इति ॥ ७ ॥

अपो यदद्रि पुरुहूत ददैराविर्भुवत् सरमा पूर्वं ते ।

स नो नेता वाजमा दर्षि भूरि गोत्रा रुजन्तङ्गिरोभिर्गृणानः ॥ ८ ॥

अपः । यत् । अद्रिम् । पुरुऽद्रुत् । ददैः । अपिः । भुवत् । सरमा । पूर्वंम् । ते ।

सः । नः । नेता । वाजम् । जा । दर्षि । भूरिम् । गोत्रा । रुजन् । अङ्गिरःऽभिः ।

गृणानः ॥ ८ ॥

इति सप्तमेऽनुपाके षष्ठं सूक्तम् ॥

वाजमेवे "तद् वो गाय" इति छेदियो भवति । तद् उक्तं वेदान्ते । "तद् वो गायेति छेदियः" इति [वि० ४. १] ॥

तथा बृहस्पतिप्रवे "तद् वो गाय सुते सचा" [१०. ७८] "वयमेवमिवाद्यः" [१०. १७] एतौ भाग्यदृष्टलौकिकौ गवाक्षमेव भवतः । तद् उक्तं वेदान्ते । "बृहस्पतिप्रवे तद् वो गाय सुते सचा वयमेवमिवाद्य इति" इति [वि० ८. १] ॥

तथा तद्वैद भवः, एवममात्रविक्रमवचनयोः एवमेव उक्तव्युत्पत्तौ तु न पर्याप्तम् भवतः । भाव्येदेने पर्याप्तपदवचनम् । तद् उक्तं वेदान्ते । "एवममात्रविक्रमवचनयोः । भाव्येदेने पर्याप्तपदवचनम्" इति [वि० ८. १] ॥

तथा सर्वजित्पुत्रे महारोमे साहस्राण्ये च यदुभेकाहेऽु "तद् वो गाय सुते सचा" "वयमेवमिवाद्यः" एतौ भाग्यदृष्टलौकिकौ भवतः । तद् उक्तं वेदान्ते । "सर्वजित्पुत्रे महारोमे साहस्राण्ये तद् वो गाय सुते सचा वयमेवमिवाद्य इति" इति [वि० ८. १] ॥

तद् वो गाय सुते सचा पुरुहूताय सत्त्वेने । शं यद् गवे न शक्तिने ॥१॥

तत् । यः । गाय । सुते । सचा । पुरुऽद्रुताय । सत्त्वेने ॥ शम् । यत् । गवे । न ।

शक्तिने ॥ १ ॥

न घा वसुर्नि यमते दानं वाजस्य गोमंतः । यत् सीमुप् अवद् गिरः ॥२॥

न । घा । वसुः । नि । यमते । दानम् । वाजस्य । गोमंतः ॥ यत् । सीम् । अव । गिरः ।

अवत् । गिरः ॥ २ ॥

कुवित्तस्य ॥ हि वृज गोमन्तं दस्सुहा गमेत । शचीभिरपेनो वरत् ॥३॥

कुवित्तस्य । श । हि । वृजम् । गोमन्तम् । दस्सुहा । गमेत् । शचीभिः । अपे ।

नः । वरत् ॥ ३ ॥

इति सप्तमेऽनुपाके सप्तमं सूक्तम् ॥

वाजमेवे भाव्येदेने एवमे "इन्द्र वज्रं न क्षा कर" [१०. ७९] "इन्द्र ज्येष्ठम्" [१०. ८०] "तद् वो गाय सुते सचा" [१०. ११] इत्येवमप्युक्तयोः विद्वन्नेन छेदियो भवति । तद् उक्तं वेदान्ते । "भाव्येदेने इन्द्र वज्रं न क्षा करेति छेदियः" इन्द्र ज्येष्ठम् उक्तुं यदुभेकाहे इति वा" इति [वि० ४. १] ॥

तथा विपुवति सौर्यपुष्टे “इन्द्र ऋतुं न आ भर” “इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर” इति विकल्पेन सौरियातुल्यी भवतः । तद् उक्तं वेदाने । “इन्द्र ऋतुं न आ भर इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरेति वा” इति [वे० ६. ३] ॥

तथा विश्वजिति बैराजपुष्टे “इन्द्र ऋतुं न आ भर” इति इयां पूर्वार्थ्या तृतीयाम् अर्धर्चकः प्रपन्नो संवति । तद् उक्तं वेदाने । “इन्द्र ऋतुं न आ भरेति तृतीयाम्” इति [वे० ६. ३] ॥

तथा इन्द्रलोमाहवे एकग्रहे “इन्द्र ऋतुं न आ भर” [२०. ७९] “तव सदिन्द्रिय वृहत्” [२०. १०६] इत्येतां पृष्ठोक्तस्योत्रिणौ भवतः । तद् उक्तं वेदाने । “इन्द्रलोम इन्द्र ऋतुं न आ भर तव सदिन्द्रिय वृहदिति” इति [वे० ८. १] ॥

तथा विपुवति एकाहोभूते “इन्द्र ऋतुं न आ भर” इति पृष्ठलोत्रिणौ भवति । तद् उक्तं वेदाने । “विपुवतीन्द्र ऋतुं न आ भरेति” इति [वे० ८. २] ॥

इन्द्र ऋतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिक्षा णो अस्मिन् पुरुहत् यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ १ ॥

इन्द्र । ऋतुम् । नः । आ । भर । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा ।

शिक्षा । नः । अस्मिन् । पुरुहत् । यामनि । जीवाः । ज्योतिः । अशीमहि ॥ १ ॥

मा नो अज्ञाता वृजना वुराध्यो ई माशिवासो अर्ध क्रमुः ।

त्वया दयं प्रवतः शर्मतीर्योति शूर तरामसि ॥ २ ॥

मा । नः । अज्ञाताः । वृजनाः । वुराध्यः । मा । अशिवासः । अर्ध । क्रमुः ।

त्वया । दयम् । प्रवतः । शर्मतीः । अयः । अति । शूर । तरामसि ॥ २ ॥

इति सप्तमेनुवाके नष्टमं सूक्तम् ॥

वाजपेये माहर्दिने सप्तमे “इन्द्र ज्येष्ठम्” इत्यस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तथा विपुवति सौर्यपुष्टे अत्र पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर ओजिष्ठं पपुंरि शर्वः ।

येनेमे चित्र वज्रहस्त रोदसी ओभे सुशिप्र प्राः ॥ १ ॥

इन्द्र । ज्येष्ठम् । नः । आ । भर । ओजिष्ठम् । पपुंरि । शर्वः ।

येन । इमे इति । चित्र । वज्रहस्त । रोदसी इति । आ । उभे इति । सुशिप्र । प्राः ॥ १ ॥

त्वामुग्रमवंसे चर्षणीसहं राजन् देवेषु ह्रमहे ।

विश्व सु नो विधुरा पिबुना वंसोमित्रान सुषहान कृधि ॥ २ ॥

त्वाम् । उग्रम् । अर्धसे । अपिण्डसहम् । राजन् । देवेषु । इमदे ।

विभ्रा । सु । नः । विष्टु । पिन्वना । ससो इति । अमिवा । सुऽसहान् । कृधि ॥ २ ॥

इति सप्तमेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

अतोर्वाग्निं कृत्वा माध्वदिने सवने “यद् वाय इन्द्र ते शतम्” [२०. ८१] इति स्तोत्रियम् अभितः प्राकृतः स्तोत्रियो भवति । “यदिन्द्र यावतस्त्वम्” [२०. ८२] इत्यनुष्पय अभितः प्राकृतोऽनुष्पयः । तद् उक्तं वेदाने । “माध्वदिने यद् वाय इन्द्र ते शतं यदिन्द्र यावतस्त्वम् इति स्तोत्रियाणुरुपाभितस्तोत्रियाणुरूपौ” इति [वि० ४. ३] ॥

तथा विरजिति वैराग्रष्ट्रे “यद् वाय इन्द्र ते शतम्” “यदिन्द्र यावतस्त्वम्” इति पृष्ठस्तोत्रियादुपौ बार्हती प्रपाथी भवतः । तद् उक्तं वेदाने । “विरजिति वैराग्रष्ट्रे यद् वाय इन्द्र ते शतं यदिन्द्र यावतस्त्वम् इति पृष्ठस्तोत्रियादुपौ बार्हती” इति [वि० ६. ३] ॥

तथा तन्मष्ट्रे पञ्च “अमि त्वा शूर नोनुमः” [२०. १२१] “त्वामिहि हवामहे” [२०. ९८] “यद् वाय इन्द्र ते शतम्” [२०. ८१] “यिषा सोममिन्द्र मन्त्रं त्वा” [२०. ११७] “कया नमिन आ नुवद्” [२०. ११४] “देवदीर्गः सपमाद्” [२०. १२२] इति पृष्ठस्तोत्रिया यथाकम् भवन्ति । तद् उक्तं वेदाने । “तन्मष्ट्रेभि त्वा शूर नोनुमः स्वामिहि हवामहे यद् वाय इन्द्र ते शतं यिषा सोममिन्द्र मन्त्रं त्वा कया नमिन आ नुवद् देवदीर्गः सपमाद् इति” इति [वि० ८. ४] ॥

यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूर्मीरुत स्युः ।

न त्वा वज्रिनसहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥ १ ॥

यद् । द्यावः । इन्द्र । ते । शतम् । शतम् । भूर्मीः । उव । स्युति । स्युः ।

न । त्वा । वज्रिन् । सहस्रम् । सूर्याः । अनु । न । जातम् । अष्ट । रोदसी इति ॥ १ ॥

आ पमाथ महिना वृष्ण्या वृषन् विश्वा शविष्ठ शर्वसा ।

अस्माँ अथ मघयन् गोमंति मजे वजिं विश्वामिस्त्रुतिभिः ॥ २ ॥

आ । पमाथ । महिना । वृष्ण्या । वृषन् । विश्वा । शविष्ठ । शर्वसा ।

अस्मान् । अथ । मघयन् । गोमंति । मजे । वजिन् । विश्वामिः । त्रुतिभिः ॥ २ ॥

इति सप्तमेनुवाके द्वादशं सूक्तम् ॥

अतोर्वाग्निं कृत्वा “यदिन्द्र यावतस्त्वम्” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तथा विरजिति वैराग्रष्ट्रे अस्य सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

यदिन्द्र भावतस्त्वमेतावद्दुहमीशीय ।

स्तोतारमिद् दिधिपेय रदावसो न पापुत्वार्य रासीय ॥ १ ॥

यद् । इन्द्र । भावतः । त्वम् । एतावद् । अहम् । रसीय ।

स्तोतारम् । इद् । दिधिपेय । रदावसो इति रदयसो । न । पापुत्वार्य । रासीय ॥ १ ॥

१ B K वजिन्. B K D C: वजिन्. Wc with E C D R १. २ B वजिन्. K वजिन्.

शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचिद्विदे ।

नहि तदन्यन्मपवन् न आप्यं वस्यो अस्ति पिता चन ॥ २ ॥

शिक्षेयम् । इत् । मह्यते । दिवेदिवे । रायः । आ । कुहचिद्विदे ।

नहि । त्वत् । अन्यत् । मघ्यन् । नः । आप्यम् । वस्यः । अस्ति । पिता । चन ॥ २ ॥

इति सप्तमेऽध्याये एकादशं सूक्तम् ॥

अतोऽप्यग्निं शक्रुदसामप्रणयधन्तरम् “इन्द्रं त्रिधातुं शरणम्” इति सामप्रणयो भवति । तद् उक्तं वेदान्ते । “ता-
मप्रणयाद् इन्द्रं त्रिधातुं शरणम् इति सामप्रणयः” इति [वि० ४. ३] ॥

तथा विश्वसिद्धिं वैराज्ये “इन्द्रं त्रिधातुं शरणम्” इति सामप्रणयो भवति । तद् उक्तं वेदान्ते । “इन्द्रं त्रिधातुं श-
रणम् इति सामप्रणयः” इति [वि० ६. २] ॥

इन्द्रं त्रिधातुं शरणं त्रिवरुणं स्वस्तिमात् ।

हृदिरेच्छ मघवज्यश्च मह्यं च यावयां दिद्युमेभ्यः ॥ १ ॥

इन्द्रं । त्रिधातुं । शरणम् । त्रिऽवरुणम् । स्वस्तिऽमात् ।

हृदिः । यच्छ । मघवज्यऽभ्यः । च । मह्यम् । च । यावयम् । दिद्युम् । एभ्यः ॥ १ ॥

ये गव्यता मनसा शत्रुमादुभुरभिप्रमन्ति धृष्ण्या ।

अथ सा नो मघवन्निन्द्र गिर्वणस्तनूपा अन्तमो भव ॥ २ ॥

ये । गव्यता । मनसा । शत्रुम् । आऽदुभुः । अभिऽप्रमन्ति । धृष्णुऽपर ।

अथ । स्म । नः । मघवन् । इन्द्रं । गिर्वणः । तनुऽपाः । अन्तमः । भव ॥ २ ॥

इति सप्तमेऽध्याये द्वादशं सूक्तम् ॥

अतुर्विश्वे विश्वेदेहनि प्रातःसमने “इन्द्रा याहि चित्रमानो” इति विकल्पेन आज्यसोऽप्यो भवति । तद् उक्तं वेदान्ते ।
“इन्द्रा याहि चित्रमानो इति वा” इति [वि० ६. १] ॥

तथा अतुर्विश्वे प्रातःसमने अथ “तमिन्द्रं सामवायति” [२०. ४०] इत्यनेन यह विनियोग उक्तः ॥

तथा अतुर्विश्वे प्रातःसमने एकादशेऽध्याये “इन्द्रा याहि चित्रमानो” [२०. ८४] “आ विश्वे वि संगत”
[२०. ८५] इत्यान्वष्टोत्रोक्तिर्यथैव भवति । तद् उक्तं वेदान्ते । “अतुर्विश्वे इन्द्रा याहि चित्रमानो वा विश्वे वि सं-
गते” इति [वि० ८. ३] ॥

इन्द्रा याहि चित्रमानो सुता इमे त्वायवः । अण्वीभिस्तर्ता पूतार्सः ॥ १ ॥

इन्द्रं । वा । याहि । चित्रमानो इति चित्रमानो । सुताः । इमे । त्वायवः ।

अण्वीभिः । तर्ता । पूतार्सः ॥ १ ॥

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावन्तः । उप ब्रह्माणि चापतः ॥ २ ॥

०धिया । इधितः । विरिञ्जतः । सुतञ्चतः ॥ उप । ब्रह्माणि । वाधतः ॥ २ ॥

इन्द्रा याहि तूर्तुजान् उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नृञ्चनः ॥३॥

इन्द्र । आ । याहि । तूर्तुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिञ्चनः ।

सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥ ३ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके अयोदर्श सूक्तम् ॥

चतुर्विधे साधारिते रचने "मा विदन्वद् वि शंसत" [२०. ८५. १, २] "यसिद्धिं सा जना इमे" [२०. ८५. ३, ४] इति विनश्येन वृषलोपिवाचुषो बाह्वी प्रवाची गवतः । तद् वृष मैत्राने । "मा विदन्वद् वि शंसत यसिद्धिं सा जना इम इति वा" इति [वि० ९. १] ॥

एषा चतुर्विधे साधारितके एकाहीभूते "मा विदन्वद् वि शंसत" इत्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्ते चतः ॥

मा विदन्वद् वि शंसत सखायो मा रिपण्यत ।

इन्द्रमिह स्तोता वृषणं सचां सुते मुहुर्मुस्था च शंसत ॥ १ ॥

मा । विद् । ऋण्यत् । वि । शंसत । सखायः । मा । रिपण्यत ।

इन्द्रम् । इत् । स्तोत । वृषणम् । सचां । सुते । मुहुः । उक्था । च । शंसत ॥ १ ॥

अवक्रुक्षिणं वृषभं यथाजुर् गां न चर्षणीसहम् ।

विद्वेषणं संवननोभयकरं मंहिष्ठमुभयाविनम् ॥ २ ॥

अवक्रुक्षिणम् । वृषभम् । यथा । अहम् । गाम् । न । चर्षणिञ्सहम् ।

विद्वेषणम् । समुपवनना । उभयम् उकरम् । मंहिष्ठम् । उभयाविनम् ॥ २ ॥

यच्चिद्धि न्या जना इमे नाना हवन्त ऊतये ।

अस्माकं व्रक्षेदमिन्द्र भूत तेहा विन्वा च वर्धनम् ॥ ३ ॥

यत् । चिद् । दि । र्या । जनाः । इमे । नाना । हवन्ते । ऊतये ।

अस्माकम् । व्रक्षे । इदम् । इन्द्रः । भूत । ते । अहा । विन्वा । च । वर्धनम् ॥ ३ ॥

वि तर्तूर्यन्ते मयचन् पिपश्चितोर्यो विषो जनानाम् ।

उपं क्रमस्व पुरुषपुमा भंर चार्ज नेदिष्ठमूतये ॥ ४ ॥

वि । तर्तूर्यन्ते । मयञ्च । पिपश्चितः । अर्यः । विषः । जनानाम् ।

उपं । क्रमस्व । पुरुषपुमा । आ । भृत् । पार्जम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ ४ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके अतुर्दर्श सूक्तम् ॥

संवत्सरे गार्घ्यदिने एवमेव सामप्रमाणम् अनन्तरम् "ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनजिम्" इति आरम्भणीया भवति । तद् उक्तं वेदाने । "ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनजिमीलाम्भणीया" इति [वि० ६. ५] ॥

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनजिम् हरी सखाया सधमाद आशू ।

स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन् प्रज्ञानन् विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥१॥

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मयुजा । युनजिम् । हरी इति । सखाया । सधमादे । आशू इति ।

स्थिरम् । रथम् । सुखम् । इन्द्र । अधितिष्ठन् । प्रज्ञानन् । विद्वान् । उप । याहि ।

सोमम् ॥ १ ॥

इति सप्तमेऽनुषाङ्गे पञ्चदशं सूक्तम् ॥

द्वितीये छन्दोमेहति "अध्वर्यवोरुणं दुग्धमंशुम्" [१०. ८७] "वसवस्य सवता वि उमो भग्ताम्" [१०. ८८] "अस्येव ह प्रतरं कायमसन्" [१०. ८९] इत्येकाहिकानि भवन्ति । तद् उक्तं वेदाने । "द्वितीयेऽध्वर्यवोरुणं दुग्धमंशुं वसवस्य सवता वि उमो भग्ताम् अस्येव ह प्रतरं कायमसन् इत्येकाहिकानि" इति [वि० ६. १] ॥

तथा तृतीये छन्दोमेहति "अध्वर्यवोरुणम्" [१०. ८७] "यो अग्निमिदं प्रथमञ्च ऋताम्" [१०. ९०] "आ याति नरः क्षपतिवेदाय" [१०. ९४] इत्येताभिः ऐकाहिकानि भवन्ति । तद् उक्तं वेदाने । "तृतीयेऽध्वर्यवोरुणं यो अग्निमिदं प्रथमञ्च ऋताम् याति नरः क्षपतिवेदायैति" इति [वि० ६. १] ॥

अध्वर्यवोरुणं दुग्धमंशुं जुहोतन वृषभार्य क्षितीनाम् ।

गौराद् वेदीयाँ अवपानमिन्द्रो विश्वाहेचाति सुतसोममिच्छन् ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । अवपानम् । दुग्धम् । मंशुम् । जुहोतन । वृषभार्य । क्षितीनाम् ।

गौरात् । वेदीयान् । अवपानम् । इन्द्रः । विश्वाहा । इत् । याति । सुतसोमम् ।

इच्छन् ॥ १ ॥

यद् दधिषे प्रदिवि चार्बन् दिवेदिवे पीतिमिदस्य यक्षि ।

उत हृदोत मनसा जुषाण उशब्दिन्द्र प्रस्थितान् पाहि सोमान् ॥ २ ॥

यत् । दधिषे । प्रदिवि । चार्बन् । दिवेदिवे । पीतिम् । इत् । अस् । वक्षि ।

उत । हृदा । उत । मनसा । जुषाणः । उशब् । इन्द्र । प्रस्थितान् । पाहि । सोमान् ॥ २ ॥

जज्ञानः सोमं सहसे पपाथ प्र ते माता महिमानमुवाच ।

एन्द्रं पप्राधोर्वन्तरिक्षं युषा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥ ३ ॥

जज्ञानः । सोमम् । सहसे । पपाथ । प्र । ते । माता । महिमानम् । उवाच ।

आ । इन्द्र । पप्राथ । उर । अन्तरिक्षम् । युषा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ३ ॥

यद् योधयां महतो मन्यमानान् साक्षाम् तान् बाहुभिः शशदानान् ।

यद्वा नृभिर्वृतं इन्द्राभियुध्यास्तं त्वयाजिं सौश्रवसं जयेम ॥ ४ ॥

यत् । योधयाः । महतः । मन्यमानान् । साक्षाम् । तान् । बाहुऽभिः । शशदानान् ।
यत् । या । नृऽभिः । वृतं । इन्द्र । अभिऽयुध्याः । तम् । त्वया । आजिम् । सौश्रव-
सम् । जयेम ॥ ४ ॥

मेन्द्रस्य वोचं प्रथमा कृतानि प्र नूतना मघवा या चकारं ।

यदेदेवीरसंहिष्ट माया अघाभवत् केवलः सोमो अस्य ॥ ५ ॥

प्र । इन्द्रस्य । वोचम् । प्रथमा । कृतानि । प्र । नूतना । मघऽवा । या । चकारं ।
यदा । इत् । अदेवीः । अलसंहिष्ट । मायाः । अघं । अमघत् । केवलः । सोमः । अस्य ॥ ५ ॥

तमेदं विश्वमभितः पशव्यं १ यत् पश्वसि चक्षसा सूर्यस्य ।

गयामसि गोपसिरेक इन्द्र भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ॥ ६ ॥

तयं । इदम् । विश्वम् । अभितः । पशव्यम् । यत् । पश्वसि । चक्षसा । सूर्यस्य ।
गयाम् । असि । गोऽपसिः । एकः । इन्द्र । भक्षीमहि । ते । प्रयतस्य । वस्वः ॥ ६ ॥

बृहस्पते युषमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्यैशाये उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुयते कीरये चिद् यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

बृहस्पते । युषम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाये इति । उत । पार्थिवस्य ।
धत्तम् । रयिम् । स्तुयते । कीरये । चिद् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

इति सप्तमेऽध्याये षोडशं सूक्तम् ॥

द्वितीयोऽन्तोमेरिभिः “यस्यस्य ब्रह्मा वि जगो अन्ताम्” इत्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह यजः ॥

यस्तस्तम्भ सहसा वि जगो अन्तान् बृहस्पतिस्त्रिपथस्यो रयेण ।

तं प्रलास ऋषयो दीध्यानाः पुरो विषां दधिरे मन्द्रजिह्वम् ॥ १ ॥

यः । तस्तम्भः । सहसा । वि । जगः । अन्तान् । बृहस्पतिः । त्रिऽपथस्यः । रयेण ।
तम् । प्रलासः । ऋषयः । दीध्यानाः । पुरः । विषां । दधिरे । मन्द्रऽजिह्वम् ॥ १ ॥

धुनेतयः सुप्रोक्तं मर्दन्तो बृहस्पते अभि ये नस्ततस्त्रे ।

ष्टपनां सुप्रमर्दधमूर्ध्वं बृहस्पते रथादस्य योनिम् ॥ २ ॥

धुनऽईतयः । सुऽप्रकेतम् । मर्वन्तः । बृहस्पते । अग्नि । ये । नः । ततस्ते ।

पृपन्तम् । सुप्रम् । अर्धम् । ऊर्ध्वम् । बृहस्पते । रक्षतात् । अस्व । योनिम् ॥ २ ॥

बृहस्पते या परमा परावदत आ तं ऋतस्पृशो नि पैदुः ।

तुभ्यं खाता अचता अद्रिदुग्धा मर्ध्वं श्रोतनयभितो विरप्शम् ॥ ३ ॥

बृहस्पते । या । परमा । परावदत् । अतः । आ । ते । ऋतस्पृशः । नि । पैदुः ।

तुभ्यम् । खाताः । अचताः । अद्रिदुग्धाः । मर्ध्वः । श्रोतन्ति । अभितः । विरप्शम् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो महो ज्योतिषः परमे व्योमिन् ।

सप्तार्यस्तुविजातो रवेण वि सप्तारम्भिरधमत तमांसि ॥ ४ ॥

बृहस्पतिः । प्रथमम् । जायमानः । महः । ज्योतिषः । परमे । विऽओमिन् ।

सप्तार्यः । तुषिऽजातः । रवेण । वि । सप्तारम्भिः । अधमत । तमांसि ॥ ४ ॥

स सुष्टुभा स ऋकता गुणेन बलं ररोज फलिगं रवेण ।

बृहस्पतिरुक्षिया हव्यसुदुः कर्निकदुद्वावंशतीरुदाजत् ॥ ५ ॥

सः । सुऽष्टुभा । सः । ऋकता । गुणेन । बलम् । ररोज । फलिगम् । रवेण ।

बृहस्पतिः । उक्षियाः । हव्यऽसुदुः । कर्निकदुद्वावंशतीः । उद्वा । आजत् ॥ ५ ॥

एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमस्ता हुविर्भिः ।

बृहस्पते सुप्रजा वीरवंतो वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६ ॥

एव । पित्रे । विश्वदेवाय । वृष्णे । यज्ञैः । विधेम । नमस्ता । हुविऽभिः ।

बृहस्पते । सुऽप्रजाः । वीरऽवंतः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ६ ॥

इति सप्तमेतुवाके सप्तदशं सूक्तम् ॥

द्वितीये छन्दोगेहृदि "अक्षेव ॥ प्रतरं अयमस्यन्" इत्यस्य विनियोगः "अर्जवर्षोक्तं इत्यस्य" [१०. ८७] इत्यनेन शब्द उक्तः ॥

अर्सेव सु प्रतरं लायमस्यन् भूर्पञ्चि प्र भंरा स्तोममस्यै ।

वाचा विप्रास्तरत् वाचमयो नि रामय जरितः सोम इन्द्रम् ॥ १ ॥

१ E मर्ध्वः. २ P P हृते । ३ P P J णि । We with Gr and Samhita where B B C D E K K R B all give णि. ४ P मर्ध्वः । We with P J Gr.

अस्ताऽदय । सु । प्रऽतरम् । तारम् । अयम् । मूर्धनऽदय । प्र । अर । स्तोमम् । अस्मै ।
वाचा । विप्राः । तरत । वारम् । अयम् । नि । रज्य । जरितरिति । सोमै । इन्द्रम् ॥ १ ॥

दोहन् गामुप शिक्षा सखायं प्र बोधय जरितर्जारमिन्द्रम् ।

कोशं न पूर्णं वसुना न्यृष्टमा न्यावय मघदेयाय शूरम् ॥ २ ॥

दोहेन । गाम् । उप । शिक्ष । सखायम् । प्र । बोधय । जरितः । जारम् । इन्द्रम् ।
कोशम् । न । पूर्णम् । वसुना । विऽर्द्धम् । आ । न्यावय । मघऽदेयाय । शूरम् ॥ २ ॥

किमङ्ग त्वा मघवन भोजमाहुः शिशीहि मां शिशुयं त्वा शृणोमि ।

अम्रस्वती सम धीरस्तु शक्र वसुविदुं भगमिन्द्रा भरा नः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । मघऽवन । भोजम् । आहुः । शिशिहि । मा । शिशुयम् । त्वा । शृणोमि ।
अम्रस्वती । सम । धीः । अस्तु । शक्र । वसुऽविदुम् । भगम् । इन्द्र । मा । भर । नः ॥ ३ ॥

त्वा जना ममसत्येधिन्द्र संतस्याना वि ह्वयन्ते समीके ।

अत्रा युजै कृणुते यो हविष्माक्वासुन्वता सख्यं वष्टि शूरः ॥ ४ ॥

त्वाम् । जनाः । ममऽसत्येषु । इन्द्र । समऽस्तस्यानाः । वि । ह्वयन्ते । समऽईके ।
अत्र । युजैम् । कृणुते । यः । हविष्मान् । न । असुन्वत । सख्यम् । वष्टि । शूरः ॥ ४ ॥

धनं न स्पृन्दं वहलं यो अस्मै तीव्रान्तोमो आसुनोति प्रयस्वान् ।

तस्मै शक्रंस्तुकान् मातरहो नि स्वप्रां युवति हन्ति वृषम् ॥ ५ ॥

धनम् । न । स्पृन्दम् । वहलम् । यः । अस्मै । तीव्रान् । तोमोम् । आऽसुनोति ।
प्रयस्वान् ।

तस्मै । शक्रम् । मातरः । मातरः । अहः । नि । सुऽभप्रां । युवति । हन्ति । वृषम् ॥ ५ ॥

यस्मिन् वयं दधिमा शंसमिन्द्रे यः शिष्याय मधवा काममस्मे ।

आराक्षित सन् भयतामस्य शत्रुर्न्यसि द्युम्ना जन्या नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् । वयम् । दधिम् । शंसम् । इन्द्रै । यः । शिष्याय । मधवा । कामम् । अस्मे हति ।
आराक् । चित् । सन् । भयताम् । अस्य । शत्रुः । नि । अस्मै । द्युम्ना । जन्या ।

नमन्ताम् ॥ ६ ॥

१ B B K K पठुः. २ So we with all our Mes. ३ So we with all our Mes. ४ B पठे. ५ B K K D: C. शत्रुर्न्यसि. ६ P P शंसम् ।

आराच्छत्रुमप वाधस्व दुरमुग्रो यः शम्भः पुरुहूत तेन ।

अस्मे धेहि यवमद् गोमदिन्द्र कृधी धियं जरित्रे वार्जरत्नाम् ॥ ७ ॥

आरात् । शत्रुम् । अप । वाधस्व । दुरम् । उग्रः । यः । शम्भः । पुरुहूत । तेन ।

अस्मे इति । धेहि । यवमद् । गोमदिन्द्र । कृधी । धियम् । जरित्रे । वार्जरत्नाम् ७

प्र यमन्तर्वृषसवासो अग्मन् तीवाः सोमा बहुलान्तास इन्द्रम् ।

नाहं दामानं मयथा नि यंसन् नि सुन्वते वंहति भूरि वामम् ॥ ८ ॥

प्र । येम् । अन्तः । वृषसत्पासः । अग्मन् । तीवाः । सोमाः । बहुलसंज्ञासः । इन्द्रम् ।

न । अहं । दामानम् । मयथा । नि । यंसन् । नि । सुन्वते । वंहति । भूरि । वामम् ८

उत प्रहामतिदीवा जयति कृतमिव श्वघ्नी वि चिनोति काले ।

यो देवकामो न धनं रुणद्धि समित् तं रायः सृजति स्वधाभिः ॥ ९ ॥

उत । प्रहाम् । अतिदीवा । जयति । कृतमिव । श्वघ्नी । वि । चिनोति । काले ।

यः । देवकामः । न । धनम् । रुणद्धि । समित् । तम् । रायः । सृजति । स्वधाभिः ॥ ९ ॥

गोभिष्टरेमामति दुरेवां यवेन वा सुधं पुरुहूत विष्ये ।

वयं राजसु प्रथमा धनान्यरिष्टासो वृजनीभिर्जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम् । अमतिम् । दुरेवाम् । यवेन । वा । सुधम् । पुरुहूत । विष्ये ।

वयम् । राजसु । प्रथमा । धनानि । अरिष्टासः । वृजनीभिः । जयेम ॥ १० ॥

वृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघातोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरीयः कृणोतु ॥ ११ ॥

१ B अर्त्त. २ P इयम् । We with P & Cr. ३ S like all other MSS here gives the beginning of the 9th verse and refers to two verses as occurring before i. e. in the 52nd hymn of the 2nd Kānda; but unlike other MSS it reproduces the verses. The text however is much altered and reads finally as follows—

उत प्रहामति दीवा जयति कृतं यदुग्री चिचिनोति काले ।

यो देवकामो न धनं रुणद्धि समित् रायः सृजति स्वधाभिः ।

गोभिष्टरेमामति दुरेवां यवेन वा सुधं पुरुहूत विष्ये ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्मादेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिः । नः । पति । पतु । पद्मात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अद्युयोः ।
 इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरीयः । कृणोतु ॥ ११ ॥

इति सप्तमेनुवाके अष्टादशं सूक्तम् ॥

तृतीये छन्दोमेदनि “यो अद्रिभिः” इत्यस्य निमिषोः “अथर्वबोधनम्” [२०. ८०] इत्यनेन सह उक्तः ॥

तथा उभयोर्द्वितीयतृतीययोरोक्षोरेकाद्विकानां सूक्तानां पञ्चमस्य आदावन्ते वा “यो अद्रिभिः” [२०. ९०] “दमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता नः” [२०. ९१] इत्येतयोर्वेद्याकमम् एकैकं जेतति । तद् वक्तुं चैतान्ते । “यो अद्रिभिः इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता नः” इत्युभयोरेकैकं पञ्चमस्यादावन्ते वा” इति [वि० ६. ३] ॥

यो अद्रिभिः प्रथमजा जातावा बृहस्पतिराङ्गिरसो हविष्मान् ।

द्विपदेऽन्ता प्रापर्मसत् पिता नः जा रोदसी वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

यः । अद्रिभिः । प्रथमजाः । प्रतुष्टाः । बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । हविष्मान् ।

द्विपदेऽन्ता । प्रापर्मसत् । पिता । नः । जा । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

जनाय चिद् य ईवंत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहन्तौ चकार ।

मन् वृत्राणि वि पुरो दर्दरीति जयं छेत्रमित्रान् पतु साहन् ॥ २ ॥

जनाय । चिद् । यः । ईवंत । उ । लोकम् । बृहस्पतिः । देवहन्तौ । चकार ।

मन् । वृत्राणि । वि । पुरः । दर्दरीति । जयन् । शत्रून् । मित्रान् । पतु । साहन् ॥ २ ॥

बृहस्पतिः समजयद् यस्मिन् महो मजान गोमंतो देव एषः ।

अपः सिषांसन्त्संरमेतीतो बृहस्पतिर्हन्यमित्रमूर्कः ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः । सम् । अजयत् । यस्मिन् । महः । मजान् । गोमंतः । देवः । एषः ।

अपः । सिषांसन् । रघुः । अप्रतिऽहतः । बृहस्पतिः । हन्ति । मित्रम् । मूर्कः ॥ ३ ॥

सप्तमेनुवाके षष्ठोऽनुवाकः सूक्तम् ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

“दमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता नः” इति सूक्तस्य पूर्वतुल्येन तद् वक्तुं निमिषोः ॥

दमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता नः जातमजातां बृहतीमविन्दत् ।

तुरीयं स्वजनयद् विश्वजन्योयासं उक्थमिन्द्राय शंसन् ॥ १ ॥

दमां । धियम् । सप्तशीर्ष्णीम् । पिता । नः । जातमजाताम् । बृहतीम् । अविन्दत् ।

तुरीयम् । विश्वम् । जनयत् । विश्वजन्यः । उक्थयः । इन्द्राय । शंसन् ॥ १ ॥

ऋतं शंसन्त ऋजु दीर्घांना दिवस्युत्रासो असुरस्य वीराः ।

विप्रं पदमङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धामं प्रथमं मनन्त ॥ २ ॥

ऋतम् । शंसन्तः । ऋजु । दीर्घांनाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।

विप्रम् । पदम् । अङ्गिरसः । दधानाः । यज्ञस्य । धामं । प्रथमम् । मनन्त ॥ २ ॥

हंसैरिव सखिभिर्वाचदक्षिरश्मन्मयानि नहन्ता व्यसन्त ।

बृहस्पतिरभिकनिकदुद् गा उत्त प्रास्तौदुच्चं बिभ्रौ अगायत् ॥ ३ ॥

हंसैःइव । सखिःइति । वाचदक्षःइति । अश्मन्ऽमयानि । नहन्ता । विऽव्यसन्त ।

बृहस्पतिः । अभिऽनिकदत् । गाः । उत्त । प्र । अस्तौत् । दुच्चं । अ । विज्ञान् ।

अगायत् ॥ ३ ॥

अघो ब्राभ्यां पर एकया गा गुहा तिष्ठन्तीरनृतस्य सेतौ ।

बृहस्पतिस्त्रमसि ज्योतिरिच्छन्नुदुस्ता आकर्षि हि तिस्र आघः ॥ ४ ॥

अघः । ब्राभ्याम् । परः । एकया । गाः । गुहा । तिष्ठन्तीः । अनृतस्य । सेतौ ।

बृहस्पतिः । तमसि । ज्योतिः । इच्छन् । उदुस्ता । आ । अकः । वि । हि ।

तिस्रः । आघरिषाघः ॥ ४ ॥

विभिद्या पुरं शयथेमपाचीं निस्तीणि साकमुदधेरंकृतात् ।

बृहस्पतिरुषसं सूर्यं गामर्कं विवेद स्तनयन्तिव द्यौः ॥ ५ ॥

विऽमिद्यं । पुरम् । शयथा । ईम् । अपाचीम् । निः । त्रीणि । साकम् । उदुधेः ।

अकृतात् ।

बृहस्पतिः । उपसम् । सूर्यम् । गाम् । अर्कम् । विवेद । स्तनयन्ऽइव । द्यौः ॥ ५ ॥

इन्द्रो बलं रक्षितारं दुर्धानां करेणैव वि चकर्ता रवेण ।

स्वेदाञ्जिभिराशिरमिच्छमानोरोदयत् पणिमा गा अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । बलम् । रक्षितारम् । दुर्धानाम् । करेणैव । वि । चकर्त । रवेण ।

स्वेदाञ्जिऽभिः । आऽशिरम् । इच्छमानः । अरोदयत् । पणिम् । गा । गाः । अमुष्णात् ॥ ६ ॥

स ई सत्येभिः सखिभिः शुचिभिर्गोधायसं वि धनसैरदर्दः ।

१ P स्तोत्रं । We with P J Cr. २ P त्व । We with P J Cr. ३ B Dc Cः ईदं निवृ.

४ सखिभिः.

ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्धर्मस्वेदेभिर्द्रविणं आनिद ॥ ७ ॥

सः । इम् । सत्येभिः । सविऽभिः । शुचत्ऽभिः । गोऽर्थावसम् । वि । धनऽसैः ।
अवृद्धैरित्येदं ।

ब्रह्मणः । पतिः । वृषऽभिः । वराहैः । धर्मऽस्वेदेभिः । द्रविणम् । वि । आनिद ॥ ७ ॥

ते सत्येन ममसा गोपतिं गा इयानास इषणयन्त धीभिः ।

बृहस्पतिर्मियोअवद्यपेभिरुदसिया असृजत स्वयुग्भिः ॥ ८ ॥

ते । सत्येन । ममसा । गोऽपतिम् । गाः । इयानास । इषणयन्त । धीभिः ।

बृहस्पतिः । मिथऽअवद्यपेभिः । उद । उदियाः । असृजत । स्वयुग्ऽभिः ॥ ८ ॥

तं वर्धयन्तो मृतिभिः शिवाभिः सिंहमिव नानदतं सुधस्ये ।

बृहस्पतिं वृषणं शूरसातौ भरेभरे अनु मदेम जिष्णुम् ॥ ९ ॥

तम् । वर्धयन्तः । मृतिऽभिः । शिवाभिः । सिंहम्ऽरव । नानदतम् । सुधऽस्ये ।

बृहस्पतिम् । वृषणम् । शूरऽसातौ । भरैऽभरे । अनु । मदेम । जिष्णुम् ॥ ९ ॥

यदा वाजमसन्तद् विश्वरूपमाद्यामरुक्षदुर्तराणि सप्त ।

बृहस्पतिं वृषणं वर्धयन्तो नाना सन्तो विभ्रतो ज्योतिरासा ॥ १० ॥

यदा । वाजम् । असन्तद् । विश्वऽरूपम् । आ । आम् । अरुक्षद् । उदऽतराणि । सप्त ।

बृहस्पतिम् । वृषणम् । वर्धयन्तः । नाना । सन्तः । विभ्रतः । ज्योतिः । आसा ॥ १० ॥

सत्यामाशिषं कृणुता वयोधे कीरिं बिह्वययं स्वेभिरेवैः ।

पश्चा मृषो अपं भवन्तु विश्वास्तद् रोदसी शृणुतं विश्वमिन्वे ॥ ११ ॥

सत्याम् । आशिषम् । कृणुत । वयोऽधे । कीरिम् । चित् । वि । अययं । स्वेभिः । रेवैः ।

पश्चा । मृषः । अपं । भवन्तु । विश्वाः । सत् । रोदसी इति । शृणुतम् । विश्वमिन्वे इति

विश्वम्ऽइन्वे ॥ ११ ॥

इन्द्रो मृहा मंहतो अर्णवस्यं वि मूर्धानमभिनदर्वुदस्यं ।

अहन्तहिमरिणात् सप्त सिन्धून् देवैर्थावापृथिवी प्रावतं नः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । मृहा । मंहतः । अर्णवस्यं । वि । मूर्धानम् । अभिनत् । अर्वुदस्यं ।

अहन् । अहिम् । अरिणात् । सत् । सिन्धूत् । वेदैः । द्वाद्यापृथिवी इति । प्र । अ-
तम् । नः ॥ १२ ॥

इति अष्टमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

अतिरात्रे मध्यमे पर्वणि "अभि त्वा वृषभा ह्येते" [२०. २२] "अभि प्र गोपति गिरा" [२०. ५२] इती सोमिया-
गुरुषो देवपथेनपमन्त्रो मनतः । तद् उक्तं वैताने । "अभि त्वा वृषभा ह्येतेभि प्र गोपति गिरेदि सोमियागुरुषो" इति
[दि० ४. २] ॥

तथा दृष्टपवदस्य पठेहनि प्रातःस्थने "अभि प्र गोपति गिरा" इत्येभर्विद्यतिमृच आपरते । तद् उक्तं वैताने ।
"पठेभि प्र गोपति गिरेत्येकविंशतिः" इति [दि० ६. २] ॥

तथा अभिमिति "अभि प्र गोपति गिरा" इत्याज्यलोमियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "अभिमिहानि ॥ गोपति
गिरेति च" इति [दि० ८. २] ॥

तथा त्रिकृद्गुणादे अल भिनियोयः "ऊ ई वेद ह्येते सचा" [२०. ५२] इत्यनेन सह उक्तः ॥

अभि प्र गोपति गिरेन्द्रमर्च यथा विदे । सूनुं सत्यस्य सत्यतिम् ॥ १ ॥

अभि । प्र । गोऽपतिम् । गिरा । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे ॥ सूनुम् । सत्यस्य ।

सत्ऽपतिम् ॥ १ ॥

आ हरयः ससृजिरेरुषीरधि बर्हिषि । यत्राभि संनवांमहे ॥ २ ॥

आ । हरयः । ससृजिरे । अरुषीः । अधि । बर्हिषि ॥ यत्र । अभि । ससृजन्वांमहे ॥ २ ॥

इन्द्राय गाव आशिरं दुदुहे वज्रिणे मधु । यत् सीमुपह्वरे विदत् ॥ ३ ॥

इन्द्राय । गावः । आशिरम् । दुदुहे । वज्रिणे । मधु । यत् । सीम् । उपऽह्वरे । विदत् ॥ ३ ॥

उद् यद् ग्रभस्य विष्टपं गृहमिन्द्रश्च गन्वहि ।

मध्वः पीत्वा संचेवहि त्रिः सत् सस्युः पदे ॥ ४ ॥

उद् । यद् । ग्रभस्य । विष्टपम् । गृहम् । इन्द्रः । च । मध्वः हि ।

मध्वः । पीत्वा । संचेवहि । त्रिः । सत् । सस्युः । पदे ॥ ४ ॥

अर्चन्तु आर्चन्तु प्रियमेधासो अर्चन्त ।

अर्चन्तु पुत्रका उत्त पुरं न घृण्वर्चन्त ॥ ५ ॥

अर्चन्त । प्र । अर्चन्तु । प्रियमेधासः । अर्चन्त ।

अर्चन्तु । पुत्रकाः । उत्त । पुरम् । न । घृण्वन्तु । अर्चन्त ॥ ५ ॥

अव स्वराति गर्गीरो गोधा यरि सनिषेणत् ।

अथर्वसंहितायां

पिङ्गा परिं चनिष्कद्दिन्द्राय ब्रह्मोद्यतम् ॥ ६ ॥

अर्च । स्वरति । गमैरः । गोधा । परि । चनिस्वनत् ।

पिङ्गो । परि । चनिस्वनत् । इन्द्राय । ब्रह्म । उद्यतम् ॥ ६ ॥

आ यत् पतन्त्येन्यः सुदुघा अनपस्फुरः ।

अपस्फुरं गृभायत् सोममिन्द्राय पातवे ॥ ७ ॥

आ । यत् । पतन्ति । एन्यः । सुदुघाः । अनपस्फुरः ।

अपस्फुरम् । गृभायत् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ ७ ॥

अपादिन्द्रो अपादुमिर्विश्वे देवा अमास्तत ।

वरुण इदिव क्षयत् तमापो अभ्यनूयत् वत्सं संशिश्वरीरिव ॥ ८ ॥

अपात् । इन्द्रः । अपात् । अग्निः । विश्वे । देवाः । अमास्तत ।

वरुणः । इत् । इत् । क्षयत् । तम् । आपः । अभि । अनूयत् । वत्सम् । संशिश्वरीरिव ॥ ८ ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनुक्षरन्ति काकुदै सूर्य्यं सुषिरामिव ॥ ९ ॥

सुदेवः । असि । वरुण । यस्य । ते । सप्त । सिन्धवा ।

अनुक्षरन्ति । काकुदैम् । सूर्य्यम् । सुषिरामिव ॥ ९ ॥

यो व्यतीरफाणयत् सुयुक्तां उप दाशुषे ।

तको नेता तदिद् वंपुरुषमा यो अमुच्यत ॥ १० ॥

यः । व्यतीर । अफाणयत् । सुयुक्ताम् । उप । दाशुषे ।

तकः । नेता । तत् । इत् । वपुः । उपमा । यः । अमुच्यत ॥ १० ॥

अतीदु शक्र औहत इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ।

मिनत् कनीने ओदुनं पच्यमानं परो गिरा ॥ ११ ॥

अति । इत् । ऊ । इति । शक्रः । औहत । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ।

मिनत् । कनीने । ओदनम् । पच्यमानम् । परो । गिरा ॥ ११ ॥

अर्भको न कुमारकोधि तिम्रत्वं रथम् ।

स पेक्षन्महिषं मृगं पित्रे मात्रे विभुक्तुम् ॥ १२ ॥

चर्मकः । न । कुमरकः । गर्धि । तिष्ठत् । नयम् । रथम् ।

सः । पस्तत् । मदिपम् । भृगम् । पित्रे । मात्रे । विमुञ्कर्तुम् ॥ १२ ॥

आ तू सुशिम दंपते रथं तिष्ठा हिरण्ययम् ।

अथं द्युषं संचेवहि सहस्रपादमरुषं स्वस्तिगामनेहसम् ॥ १३ ॥

मा । तु । सुशिम । दम्पते । रथम् । तिष्ठ । हिरण्ययम् ।

मथं । द्युषम् । संचेवहि । सहस्रपादम् । अरुषम् । स्वस्तिगामम् । अनेहसम् ॥ १३ ॥

तं धेमिण्या नमस्विन उषं स्वराजमासते ।

अथै चिदस्य सुधितं यदेतव आघर्तयन्ति द्वावने ॥ १४ ॥

तम् । य । ईम् । इत्या । नमस्विनः । उषं । स्वराजम् । आसते ।

मथम् । चित् । जस्य । सुधितम् । यत् । पतये । आघर्तयन्ति । द्वावने ॥ १४ ॥

अनु प्रतप्तसौकसः प्रियमेधास एषाम् ।

पूर्वामनु प्रयति वृक्तवर्हिषो हितप्रयस आशत ॥ १५ ॥

अनु । प्रतप्तः । ओकसः । प्रियमेधासः । एषाम् ।

पूर्वाम् । अनु । प्रयतिम् । वृक्तवर्हिषः । हितप्रयसः । आशत ॥ १५ ॥

यो राजा चर्वणीनां याता रथेभिरभिगुः ।

विश्यासां तरुता घृतनानां ज्येष्ठो यो वृत्रहा गुणे ॥ १६ ॥

यः । राजा । चर्वणीनाम् । याता । रथेभिः । अभिगुः ।

विश्यासाम् । तरुता । घृतनानाम् । ज्येष्ठः । यः । वृत्रहा । गुणे ॥ १६ ॥

इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मन्वसे यस्य द्विता विधर्तरि ।

हस्ताय वज्रः प्रति धायि दर्शतो महो दिवे न सूर्यः ॥ १७ ॥

इन्द्रम् । तम् । शुम्भ । पुरुहन्मा । मन्वसे । यस्य । द्विता । विधर्तरि ।

हस्ताय । वज्रः । प्रति । धायि । दर्शतः । महः । दिवे । न । सूर्यः ॥ १७ ॥

नकिष्टं कर्मणा नशद् यश्चकार सदावृधम् ।

इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्तमृभ्वंसमधृष्टं धृष्यवोजिसम् ॥ १८ ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । यः । चकार । सदावृधम् ।

इन्द्रम् । न । यज्ञैः । विश्वगूर्तम् । मृभ्वंसम् । अधृष्टम् । धृष्यवोजिसम् ॥ १८ ॥

अषाढहमग्रं पृतेनासु सासहिं यस्मिन् महीरुद्रयः ।

सं धेनवो जायमाने अनोनवूर्ध्वावः क्षामो अनोनवुः ॥ १९ ॥

अषाढम् । उग्रम् । पृतेनासु । ससहिम् । यस्मिन् । महीः । उरुद्रयः ।

सन् । धेनवः । जायमाने । अनोनवुः । चावः । क्षामः । अनोनवुः ॥ १९ ॥

यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूर्मीरुत स्युः ।

न त्वा बज्रिन्तसहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥ २० ॥

यद् । द्यावः । इन्द्र । ते । शतम् । शतम् । भूर्मीः । उत । स्युपिति स्युः ।

न । त्वा । बज्रिन् । सहस्रम् । सूर्याः । अनु । न । जातम् । अष्ट । रोदसी इति ॥ २० ॥

आ पमाथ महिना वृण्णा वृण् विष्वा शविष्ठ शर्वसा ।

अस्माँ अथ मघवन् गोमति मजे वज्रि चित्राभिरुतिभिः ॥ २१ ॥

आ । पमाथ । महिना । वृण्णा । वृण् । विष्वा । शविष्ठ । शर्वसा ।

अस्मान् । अथ । मघवन् । गोमति । मजे । वज्रिन् । चित्राभिः । रुतिभिः ॥ २१ ॥

इति अथमेनुपाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इष्टरात्रे दधानेहनि "उद् द्या मन्दन्तु" इति आश्वलोत्रियो भवति । उद् उक्च वेताने । "उद् द्या मन्दन्तिरुद्राश्च-
स्त्रोदियाः" इति (वि० ९. १) ॥

उपः देवदधराशिरपत्रेण एकादेतु "गुरुपटलमृतमे" [१०. ५०] "उद् द्या मन्दन्तु स्त्रोमाः" [१०. ५१] "त्वामिद्रि
इष्टामे" [१०. ५२] इत्याद्यानाम्त्रोदिया विषमिषा भवतः । तृतीयः पृष्ठलोत्रियो भवति । उद् उक्च वेताने ।
"देवदधराशिरपत्रेण गुरुपटलमृतम् उद् द्या मन्दन्तुस्त्रोमास्तस्मिन् इष्टामे इति" इति (वि० ९. १) ॥

मदामये ज्ञात एवमे "इष्टपगतीरपत्रेण" [१०. ५३. ४] इति पर्व्व सूक्तम् आद्यापस्थाने आपपवे । उद् उक्च
वेताने । "इष्टपगतीरपत्रेण इष्टपगवे" इति (वि० ९. ४) ॥

उत् त्वा मन्दन्तु स्त्रोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः । अथ बलुद्विपो जहि ॥ १ ॥

उद् । त्वा । मन्दन्तु । स्त्रोमाः । कृणुष्व । राधः । अद्रिवः ॥ अथ । बलुद्विपो । जहि ॥ १ ॥

पदा पूर्णोरंराधसो नि वाधस्व महौ अंसि । नहि त्वा कश्चन मतिं ॥ २ ॥

पदा । पूर्णा । अंराधसः । नि । वाधस्व । महान् । अंसि ॥ नहि । त्वा । कः । चन ।

मतिं ॥ २ ॥

तमीशिपे सुतानामिन्द्र त्वमसुतानाम् । त्वं राजा जनानाम् ॥ ३ ॥

त्वम् । ईशिषे । सुतानाम् । इन्द्रं । त्वम् । यस्तुतानाम् ॥ त्वम् । राजां । जनानाम् ॥ ३ ॥

ईद्वयन्तीरपस्युय इन्द्रं जातमुपासते । भेजानासः सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

ईद्वयन्तीः । अपस्युयः । इन्द्रम् । जातम् । उप । आसते ॥ भेजानासः । सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

त्वमिन्द्र वलादधि सहसो जात ओजसः । त्वं वृषन् वृषेदसि ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । वलात् । अधि । सहसः । जातः । ओजसः ॥ त्वम् । वृषन् । वृषां ।

इत् । असि ॥ ५ ॥

त्वमिन्द्रासि वृजहा व्यन्तरिक्षमतिरः । उद् धामस्तथा ओजसा ॥ ६ ॥

त्वम् । इन्द्र । असि । वृजहा । वि । मन्तरिक्षम् । मतिरः ॥ उद् । धाम । अतथाः ।

ओजसा ॥ ६ ॥

त्वमिन्द्र सजोषसमर्कं विभर्षि वाहोः । वज्रं शिशान् ओजसा ॥ ७ ॥

त्वम् । इन्द्र । सजोषसम् । मर्कम् । विभर्षि । वाहोः ॥ वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥ ७ ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि विश्वा जातान्योजसा । स विश्वा भुव आर्भवः ॥ ८ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिभूः । असि । विश्वा । जातानि । ओजसा ॥ सः । विश्वाः ।

भुवः । आ । अभवः ॥ ८ ॥

इति अष्टमेनुपाके तृतीयं सूक्तम् ॥

इत्येवम् उच्यते "आ यातिन्द्रः स्वर्पतिर्मदाय" इत्यस्य "आर्चयितुम्" [२०, ८७] इत्यनेन सङ्गच्छते विविधयोगः ॥

आ यातिन्द्रः स्वर्पतिर्मदाय यो धर्मैणा तूतुजानस्तुविष्मान् ।

मृत्वक्षाणो अति विश्वा सहास्यपारेण महता वृण्येन ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । स्वर्पतिः । मदाय । यः । धर्मैणा । तूतुजानः । तुविष्मान् ।

मृत्वक्षाणः । अति । विश्वा । सहासि । अपारेण । महता । वृण्येन ॥ १ ॥

सुष्ठामा रथः सुयमा हरीं ते मिम्यर्क्षं वज्रो नृपते गर्भस्ती ।

शीर्षं राजनं सुपथा याद्वर्वाङ् वधोम ते षपुवो वृण्यानि ॥ २ ॥

सुष्ठामा । रथः । सुयमा । हरी इति । ते । मिम्यर्क्षं । वज्रोः । नृपते । गर्भस्ती ।

शीर्षम् । राजन् । सुपथा । आ । यादि । वर्वाङ् । वधोम । ते । षपुवः । वृण्यानि ॥ २ ॥

एन्द्रयाहो नृपतिं वज्रबाहुमुग्रमुग्रासंस्तविषासं एनम् ।

प्रतक्षसं वृषभं सत्यशुष्ममेमं सत्रा संधमादो वहन्तु ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रऽयाहः । नृऽपतिम् । वज्रऽबाहुम् । उग्रम् । उग्रासः । तविषासः । एनम् ।
प्रऽत्वक्षसम् । वृषभम् । सत्यऽशुष्मम् । आ । ईम् । अस्माऽत्रा । संधऽमादः । वहन्तु ॥ ३ ॥

एवा पतिं द्रोणसाचं सचैतसमूर्जं स्कम्भं धरुण आ वृषायसे ।

ओजः कृष्वे सं गृभाय त्वे अप्यसो यषा केनिपानामिनो वृधे ॥ ४ ॥

एव । पतिम् । द्रोणऽसाचम् । सऽचैतसम् । ऊर्जः । स्कम्भम् । धरुणम् । आ । वृषऽायसे ।
ओजः । कृष्वे । सम् । गृभाय । त्वे इति । अपि । असः । यषो । केऽनिपानाम् । इन्द्रः । वृधे ॥ ४ ॥

गमनस्ये वसून्या हि शंसिपं स्वाशिपं भरमा याहि सोमिनः ।

त्वमीशिपे सासिन्ना संसि बहिष्वनाधुष्या तव पात्राणि धर्मेणा ॥ ५ ॥

गमनः । अस्ये इति । वसूनि । आ । दि । शंसिपम् । स्वाऽआशिपम् । भरम् । आ ।
याहि । सोमिनः ।

त्यम् । ईशिपे । सा । असिन् । आ । संसि । बहिषि । अनाधुष्या । तव । पात्राणि ।
धर्मेणा ॥ ५ ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहृतयोऽकृण्वत अवस्यानि दुष्टरा ।

न ये शेकुर्मजिषां नावमारुहमीमैव ते न्विशन्त केपयः ॥ ६ ॥

पृथक् । प्र । आयन् । प्रथमाः । देवऽहृतयः । अकृण्वत । अवस्यानि । दुष्टरा ।
न । ये । शेकुः । मजिषाम् । नावम् । आऽरुहम् । ईमा । एव । ते । नि । अविशन्त ।
केपयः ॥ ६ ॥

एवैवापागपरे सन्तु दूढ्योश्वा येषां दुर्युजं आयुयुजे ।

इत्या ये प्रागुपरे सन्ति दावने पुरुषि यत्र व्युनानि भोर्जना ॥ ७ ॥

एव । एव । अपागः । अपरे । सन्तु । दूढ्यः । अश्वाः । येषाम् । दुर्युजः । आऽयुयुजे ।
इत्या । ये । प्रागः । उपरे । सन्ति । दावने । पुरुषि । यत्र । व्युनानि । भोर्जना ॥ ७ ॥

१ P तविषासः । २ B C D C² मूर्जः. We with B E K K² R S V Dc. ३ K वृषायसे.
४ B पृथक्प्रागः. ५ B दूढ्योश्वा. ६ P संजु. ७ P जाः । ८ P दू. ।

गिरिरञ्जान रेजमानौ आधारयद् द्यौः क्रन्ददन्तरिक्षाणि कोपयत् ।
समीचीने धिषणे विष्कभायति वृष्णः पीत्वा भर्द उक्थानि शंसति ॥ ८ ॥

गिरान् । अञ्जान् । रेजमानान् । आधारयत् । द्यौः । क्रन्दत् । अन्तरिक्षाणि । कोपयत् ।
समीचीने इति समुच्चिने । धिषणे इति । वि । विष्कभायति । वृष्णः । पीत्वा । भर्द ।
उक्थानि । शंसति ॥ ८ ॥

इमं विभर्मि सुकृतं ते अङ्गुशं येनारुजासि मघवंदफारुजः ।
अस्मिन्सु ते सर्वने अस्त्वोक्थं सुत इष्टौ मघवन बोध्याभंगः ॥ ९ ॥

इमम् । विभर्मि । सुकृतम् । ते । अङ्गुशम् । येन । आरुजासि । मघवन । अङ्गु-
आरुजः ।

अस्मिन् । सु । ते । सर्वने । अस्तु । ओक्थम् । सुते । इष्टौ । मघवन । बोधि ।
आरुजः ॥ ९ ॥

गोभिष्ठरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विष्माम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । दुरेम । अमतिम् । दुःपर्वाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुहूतम् । विष्माम् ।
वयम् । राजभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादधायोः ।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत् । उत्तरस्तात् । अधरात् । अधायोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत् । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

इति अष्टमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

महामते 'त्रिदशकेन महिषः' [१०. १५. १] 'श्रो णस्य पुरोरणम्' [१०. १५. २] इति शत्रुस्रोत्रिवातुर्वा मयतः ।
तद् उक्तं वेतामे । 'निरुहनेषु महिषः श्रो णस्य पुरोरणमिति स्रोत्रिवातुर्वा' इति [वि० ९. ४] ॥

त्रिकटुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृणत् सोममपिबद् विष्णुना
सुतं यथावशत् ।

अथर्वसंहितायां

स ई ममाद् महि कर्म कर्तवे महामुरुं सैन सश्वद् देवो देवं सत्यमिन्द्रं
सत्य इन्दुः ॥ १ ॥

त्रिऽकट्टकेषु । महिऽयः । यवऽआशिरम् । सुविऽशुष्णः । तृपत् । सोमम् । अपिपत् ।

विष्णुना । सुतम् । यषा । अवेरात् ।

सः । ईम् । ममाद् । महि । कर्म । कर्तवे । मदाम् । उरुम् । सः । पुनम् । सश्वद् ।

देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ १ ॥

मो ष्वसै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत ।

अभीके चिदु लोककृत संगे समन्तं वृत्रहासार्कं वोधि चोदितां नभ-
न्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ २ ॥

मो इति । सु । अस्मै । पुरऽऽरथम् । इन्द्राय । शूषम् । अर्चत ॥ अभीके । चित् । कुं इति ।

लोकऽकृत । समऽगे । समन्तऽस्तु । वृत्रऽहा । अस्मार्कम् । वोधि । चोदिता ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽस्तु ॥ २ ॥

त्वं सिन्धूरवासुजोधराचो अहन्नाहिम् ।

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिये विश्वं पुण्यसि वार्यं तं त्वा परिं प्वजामहे नभं ॥ ३ ॥

त्वम् । सिन्धूद् । अर्च । वासुजाः । अधराचः । अहन् । गहिम् ।

अशत्रुः । इन्द्र । जज्ञिये । विश्वम् । पुण्यसि । वार्यम् । तम् । त्वा । परिं । प्वजामहे ॥ ३ ॥

वि पु विश्वा अरातयो यो न शन्त नो धियः ।

अस्तासि शश्वे वधं यो न इन्द्र जिघांसति या ते रातिर्दुर्दिषसु नभ-
न्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ४ ॥

१ B B S give in the margin the following verses:—

अथ त्विपीमा(एमां न)नग्बोजसा ऊर्वि युधा मय्वारोदसी अपृणदस मग्मना ॥ पांहुधे ।

अप्यसाग्यं अठरे प्रेम रिज्यत सैनं ॥ २ ॥

साकं जातः शत्रुना साधमोजसा यवक्षिय साकं वृद्धो वार्यैः सासहिर्मयो विचर्षणिः ।

दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु सैनं ॥ ३ ॥

KK also give these, but they give साकं जातः &c before अथ &c. C D E R P P J alto-
gether omit these and we follow them. V has them and is sure they ought to be there.

१ None of our MSS have the stop (i) here which R w has. २ B अशत्रु. ४ B नः
रात. ॥ न शन्त.

वि । सु । विष्वाः । अरतयः । अर्यः । नृशन्त । नः । धियः ।

अस्ता । असि । शर्वे । वधम् । यः । नः । इन्द्र । विवांसति । या । ते । रातिः ।

ददिः । घस्तु । नर्मन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अर्थि । घन्वंऽसु ॥ ४ ॥

इति अष्टमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

सहायते भार्यरिने सपने "तीव्रस्याभिव्यसो अस्म पाहि" इत्येतावत्तुर्विशतिम् ऋचः आवापस्याने आश्रयते । तद्
लक्षं वेदाने । "तीव्रस्याभिव्यसो अस्म पाहोति ऋतुर्विशतिम् आश्रयते" इति [वि० ६. ४] ॥

तीव्रस्याभिव्यसो अस्य पाहि सर्वरथा वि हरीं इह मुञ्च ।

इन्द्र मा त्वा यजमानासो अन्ये नि रीरमन् तुभ्यमिमे सुतासः ॥ १ ॥

तीव्रस्य । अभिऽव्यसः । अस्य । पाहि । सर्वरथा । वि । हरी इति । इह । मुञ्च ।

इन्द्र । मा । त्वा । यजमानासः । अन्ये । नि । रीरमन् । तुभ्यम् । इमे । सुतासः ॥ १ ॥

तुभ्यं सुतास्तुभ्यम् सोत्तासस्तां गिरः श्वाभ्या आ ह्वयन्ति ।

इन्द्रेदमद्य सर्वनं जुषाणो विश्वस्य विद्वां इह पाहि सोमम् ॥ २ ॥

तुभ्यम् । सुताः । तुभ्यम् । कं इति । सोत्तासः । त्वाम् । गिरः । श्वाभ्याः । आ । ह्वयन्ति ।

इन्द्र । इदम् । अद्य । सर्वनम् । जुषाणः । विश्वस्य । विद्वान् । इह । पाहि । सोमम् ॥ २ ॥

य उशता मनसा सोममस्मै सर्वहृदा देवकामः सुनोति ।

न गा इन्द्रस्तस्य परा ददाति प्रशस्तमिच्चारुमसै कृणोति ॥ ३ ॥

यः । उशता । मनसा । सोमम् । अस्मै । सर्वहृदा । देवकामः । सुनोति ।

न । गाः । इन्द्रः । तस्य । परा । ददाति । प्रशस्तम् । इत् । चारुम् । अस्मै । कृणोति ॥ ३ ॥

अर्मुसष्टो भवत्येषो अस्य यो अस्मै रेवान् न सुनोति सोमम् ।

निररन्तौ मघवा तं दधाति ब्रह्मद्विषो हन्यनानुदिष्टः ॥ ४ ॥

अर्मुसष्टः । भवति । एषः । अस्य । यः । अस्मै । रेवान् । न । सुनोति । सोमम् ।

निः । अरन्तौ । मघवा । तम् । दधाति । ब्रह्मद्विषः । हन्ति । अर्जुऽदिष्टः ॥ ४ ॥

अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तो हवामहे तपोपगन्तवा उ ।

आभूपन्तस्ते सुमता नवायां वयमिन्द्र त्वा शुनं हुवेम ॥ ५ ॥

अ॒भ्य॒ऽय॒न्तः । ग॒य॒न्तः । वा॒ज॒य॒न्तः । ह॒वाम॑दे । त्वा । उ॒प॒ऽय॒न्त॒वै । ऊं॒ इति॑ ।

आ॒ऽभू॒य॒न्तः । ते । स॒ऽम॒तौ । न॒वा॒याम् । य॒यम् । इन्द्र॑ । त्वा । शु॒नम् । हु॒वेम॑ ॥ ५ ॥

मु॒ञ्चामि॑ त्वा ह॒विषा॑ जी॒र्वना॑य॒ कर्म॑ज्ञातय॒क्ष्मादु॑त रा॒जय॑क्ष्मात् ।

ग्राहि॑र्ज॒ग्राह॑ यद्ये॒तदे॒नं तस्या॑ इन्द्रा॒ग्नी य॑ मु॒मुक्त॑मे॒नम् ॥ ६ ॥

मु॒ञ्चामि॑ । त्वा । ह॒विषा॑ । जी॒र्वना॑य । क॒म् । अ॒ज्ञात॑ऽय॒क्ष्मात् । उ॒त । रा॒ज॒ऽय॒क्ष्मात् ।

ग्राहिः । अ॒ग्राहः । य॒दि । ए॒तत् । ए॒नम् । त॒स्याः । इन्द्रा॒ग्नी इति॑ । य॑ । मु॒मुक्तम् ।

ए॒नम् ॥ ६ ॥

यदि॑ क्षि॒तायु॑र्यदि॑ वा॒ परे॑तो यदि॑ मृ॒त्योर॑न्ति॒कं नी॒ति ए॒व ।

त॒मा ह॑रामि॒ निर्वृ॑तेरु॒पस्या॑द॒स्मांश॑मे॒नं श॒तशार्॑दाय ॥ ७ ॥

यदि॑ । क्षि॒त॒ऽआ॒युः । य॒दि । वा । प॒र॒ऽऽर॒क्तः । य॒दि । मृ॒त्योः । अ॒न्ति॒कम् । नि॒ऽर॒तः । ए॒व ।

त॒म् । आ । ह॒रामि॑ । निः॒ऽवृ॒त्तेः । उ॒प॒ऽस्पात् । अ॒स्मांश॑म् । ए॒नम् । श॒त॒ऽशार्॑दाय ॥ ७ ॥

स॒ह॒स्रा॑क्षेण॒ शत॑वी॒र्येण॑ श॒तायु॑षा ह॒विषा॑हार्षि॒मेनम् ।

इन्द्रो॑ य॒धेनं॑ श॒रदो॑ नया॒त्यति॑ बि॒श्वस्य॑ दु॒रित॑स्य॒ पारम् ॥ ८ ॥

स॒ह॒स्र॒ऽस॒क्षेण॑ । श॒त॒ऽवी॒र्येण॑ । श॒त॒ऽआ॒युषा॑ । ह॒विषा॑ । आ । अ॒हर्ष॑म् । ए॒नम् ।

इन्द्रः । य॒था । ए॒नम् । श॒रदः॑ । न॒याति॑ । अ॒ति । बि॒श्वस्य॑ । दुः॒ऽइ॒तस्य॑ । प॒ारम् ॥ ८ ॥

श॒तं जी॒व श॒रदो॑ वर्ध॑मानः श॒तं हे॑म॒न्तान्छ॑तमु॒ वस॑न्तान् ।

श॒तं त॒ इन्द्रो॑ अ॒ग्निः स॒वि॒ता वृ॒हस्प॑तिः श॒तायु॑षा ह॒विषा॑हार्षि॒मेनम् ॥ ९ ॥

श॒तम् । जी॒व । श॒रदः॑ । वर्ध॑मानः । श॒तम् । हे॒म॒न्तान् । श॒तम् । ऊं॒ इति॑ । व॒स॒न्तान् ।

श॒तम् । ते । इन्द्रः॑ । अ॒ग्निः । स॒वि॒ता । वृ॒हस्प॑तिः । श॒त॒ऽआ॒युषा॑ । ह॒विषा॑ । आ ।

अ॒हर्ष॑म् । ए॒नम् ॥ ९ ॥

आ॒हार्ष॑मवि॒दं त्वा पु॒नरा॑गाः पु॒नर्ण॑वः ।

स॒र्वी॒क्षु स॒र्वे ते॒ चक्षुः॑ स॒र्वमायु॑श्च ते॒विदम् ॥ १० ॥

आ । अ॒हर्ष॑म् । अ॒वि॒दम् । त्वा । पु॒नः । आ । अ॒गाः । पु॒नः॒ऽऽन॑वः ।

स॒र्व॒ऽऽक्षुः । स॒र्वम् । ते । चक्षुः॑ । स॒र्वम् । आ॒युः । च । ते । अ॒वि॒दम् ॥ १० ॥

ब्र॒ह्म॒णा॒ग्निः सं॑वि॒दानो॑ र॒क्षो॒हा बा॑धता॒मितः॑ ।

अ॒मी॒वा य॑स्ते॒ गर्भे॑ दु॒र्णामा॑ धो॒र्निमा॑शये ॥ ११ ॥

ब्रह्मणा । अग्निः । समुद्रविदानः । रक्षऽहः । याचताम् । इतः ।

अमीषा । यः । ते । गर्भम् । दुःनामा । योनिम् । आऽशयं ॥ ११ ॥

यस्ते गर्भममीषा दुर्णामा योनिमाशयं ।

अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्कृव्यादमनीनशत् ॥ १२ ॥

यः । ते । गर्भम् । अमीषा । दुःनामा । योनिम् । आऽशयं ।

अग्निः । तम् । ब्रह्मणा । सह । निः । कृव्यऽमर्षम् । अनीनशत् ॥ १२ ॥

यस्ते हन्ति पतयन्तं निषत्सुं यः संरीसृपम् ।

जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ १३ ॥

यः । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निऽसृत्सुम् । यः । संरीसृपम् ।

जातम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १३ ॥

यस्तं ऊरु विहरत्यन्तरा दम्पती शयं ।

योनिं यो अन्तरारेहिहं तमितो नाशयामसि ॥ १४ ॥

यः । ते । ऊरु इति । विऽहरति । अन्तरा । दम्पती इति दम्पती । शयं ।

योनिम् । यः । अन्तः । आऽरेहिहं । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १४ ॥

यस्ता भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ १५ ॥

यः । त्वा । भ्राता । पतिः । भूत्वा । जारः । भूत्वा । निऽपद्यते ।

प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १५ ॥

यस्ता स्वप्नेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ १६ ॥

यः । त्वा । स्वप्नेन । तमसा । मोहयित्वा । निऽपद्यते ।

प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १६ ॥

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां ब्रुवुकादधि ।

यद्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया वि वृहामि ते ॥ १७ ॥

अक्षीभ्याम् । ते । नासिकाभ्याम् । कर्णीभ्याम् । खुर्युफात् । अर्धि ।

यक्ष्मम् । शीर्षेणम् । मस्तिष्कात् । जिह्वायाः । वि । बृहामि । ते ॥ १७ ॥

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीर्कसाभ्यो अनुक्यात्ति ।

यक्ष्मं दोषण्येभ्यो संसाभ्यां बाहुभ्यां वि बृहामि ते ॥ १८ ॥

ग्रीवाभ्यः । ते । उष्णिहाभ्यः । कीर्कसाभ्यः । अनुक्यात्ति ।

यक्ष्मम् । दोषण्यम् । संसाभ्याम् । बाहुभ्याम् । वि । बृहामि । ते ॥ १८ ॥

हृदयात् ते परि ह्रोक्षो हलीक्ष्णात् पार्श्वीभ्याम् ।

यक्ष्मं मत्तलाभ्यां ह्रीक्षो यक्ष्मस्ते वि बृहामसि ॥ १९ ॥

हृदयात् । ते । परि । ह्रोक्षः । हलीक्ष्णात् । पार्श्वीभ्याम् ।

यक्ष्मम् । मत्तलाभ्याम् । ह्रीक्षः । यक्ष्मः । ते । वि । बृहामसि ॥ १९ ॥

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो घनिष्ठोरुदरादधि ।

यक्ष्मं कुक्षिभ्यां प्लाशेर्नाभ्या वि बृहामि ते ॥ २० ॥

आन्त्रेभ्यः । ते । गुदाभ्याः । घनिष्ठोः । उदरात् । अर्धि ।

यक्ष्मम् । कुक्षिभ्याम् । प्लाशेः । नाभ्याः । वि । बृहामि । ते ॥ २० ॥

ऊरुभ्यां ते अष्टीबद्ध्यां पाणिभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्मं भस्त्र्यैः श्रोणिभ्यां भासदं भंसतो वि बृहामि ते ॥ २१ ॥

ऊरुभ्याम् । ते । अष्टीबद्ध्याम् । पाणिभ्याम् । प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्मम् । भस्त्र्यम् । श्रोणिभ्याम् । भासदम् । भंसतः । वि । बृहामि । ते ॥ २१ ॥

अस्त्रिभ्यस्ते मज्जभ्यः स्तार्धभ्यो धमनिभ्यः ।

यक्ष्मं पाणिभ्यामङ्गुलिभ्यो नखेभ्यो वि बृहामि ते ॥ २२ ॥

अस्त्रिभ्यः । ते । मज्जभ्यः । स्तार्धभ्यः । धमनिभ्यः ।

यक्ष्मम् । पाणिभ्याम् । अङ्गुलिभ्यः । नखेभ्यः । वि । बृहामि । ते ॥ २२ ॥

अङ्गेअङ्गे लोभिलोमि यस्ते पर्वणिपर्वणि ।

यक्ष्मं त्वचस्यते वयं कश्यपस्य वीचहेण विष्वच्चं वि बृहामसि ॥ २३ ॥

अङ्गेअङ्गे । लोभिलोमि । यः । ते । पर्वणिपर्वणि ।

यक्ष्मम् । त्वचस्यम् । ते । वयम् । कश्यपस्य । वीचहेण । विष्वच्चम् । वि । बृहामसि ॥ २३ ॥

अपेहि मनसस्पतेर्ष काम परश्वर ।

परो निर्वृत्त्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥ २४ ॥

अप । इहि । मनसः । पते । अप । काम । परः । चर ।

परः । निःस्पृह्यै । आ । चक्ष्व । बहुधा । जीवतः । मनः ॥ २४ ॥

अष्टमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

इति अष्टमेनुवाकः ॥

पूरुस्पतिष्वे “वयमेवमिदा ह्यः” इत्यस्य “तद् बौ गाय ह्ये सचा” [२०, ७८] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तथा सर्वभितृपादिषु अस्य तेनैव सह उक्तो विनियोगः ॥

तथा निरादिषु सूत्रोक्तेषु उक्तसु निरादिष्वे “उभय श्रवण नः” [२०, ११३] “वयमेवमिदा ह्यः” [२०, ९७] “पिया सोममिन्द्र मन्दतु ह्ये” [२०, ११७] एते आज्ञास्त्रोत्रिणा मरुति चकारावृष्टस्त्रोत्रिणा विकल्पिता भवन्ति । तद् उक्तं वेदाने । “निरुत्तमदराष्ट्रद्वैकविशानिगवन्नवाग्निजनवसस्तदुत्प्रेष्य श्रवणं नो वयमेवमिदा ह्यः पिया सोममिन्द्र मन्दतु ह्येति” इति [वि०, ८, २] ॥

तथा त्रिकुक्षुर्वाहं अस्य विनियोगः “क ई नेद सुते सचा [२०, ५३] इत्यनेन सह उक्तः ॥

वयमेवमिदा ह्योर्षापेमेह यज्जिर्णम् ।

तस्मा उ अद्य संमना सुतं भुरा नूनं भूषत श्रुते ॥ १ ॥

एयम् । एतम् । इदा । ह्यः । अर्षापेम् । इह । यज्जिर्णम् ।

तस्मै । ऊं इति । अद्य । समना । सुतम् । भुर । आ । नूनम् । भूषत । श्रुते ॥ १ ॥

वृक्षश्चिदस्य वारण उरामधिरा वयुनेषु भूषति ।

सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आ गृहीन्द्र म चित्रया धिया ॥ २ ॥

वृक्षः । चित् । अद्य । वारणः । उरामधिरा । आ । वयुनेषु । भूषति ।

सैः । इमम् । नः । स्तोमम् । जुजुषाणः । आ । गृहि । इन्द्र । म । चित्रया । धिया ॥ २ ॥

कर्तुं न्वेक्ष्याकृतमिन्द्रस्यास्ति पौंस्यम् ।

केनो नु कं श्रोमतेन न शुश्रुवे अनुषः परि वृत्रहा ॥ ३ ॥

कर्तुं । ऊं इति । नु । अद्य । अकृतम् । इन्द्रस्य । अस्ति । पौंस्यम् ।

वे॒नो श॑तिं । जु । क॒म् । ओम॑तेन । न । शु॒ध॒वे । ज॒नु॒पः । परि॑ । वृ॒द्धा ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

इयेनयंदशानिरवजेषु एकाहेषु “त्वामिद्धि हवामहे” इत्यस्य विनियोगः “सुस्पृष्ट्युत्तमे” [१०. ५७] इत्यनेन सह उक्तः ॥

तथा तदुपुष्टे पठहे अत्य विनियोगः “यद् यान इन्द्र ते ज्ञतम्” [१०. ८१] इत्यनेन सह उक्तः ॥

त्वामिद्धि हवामहे सा॒ता वा॒जस्य॑ का॒रवः॑ ।

त्वां वृ॒त्रेयि॑न्द्र॒ सत्प॑तिं नर॒स्तां का॒ष्ठास्व॑र्वतः ॥ १ ॥

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारवः ।

त्वाम् । वृत्रेयु । इन्द्र । सत्पतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठास्तु । अर्वतः ॥ १ ॥

स त्वं न॑स्त्रिच॒ वज्र॑हस्त॒ पृष्ण॑या म॒ह स्त॑वानो अ॒द्विवः॑ ।

गा॒मर्षं॑ र॒थ्यमि॑न्द्र॒ सं कि॑र स॒न्ना वा॒जं न जि॒ग्युषे॑ ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । त्रिच । वज्रहस्त । पृष्णया । महः । स्तवानः । अद्विवः ।

गाम् । अर्षम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । किर । सन्ना । वाजम् । न । जिग्युषे ॥ २ ॥

इति नवमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

अपूर्वाएषे एकाहे “अभि त्वा पूर्वपीतये” इत्येष पृष्ठलोत्रिण्यो भवति । तद् उक्तं वैदाने । “अपूर्वेभि त्वा पूर्वपीतये इति” इति [१०. ८. १] ॥

अ॒भि त्वां पूर्॒वपी॑तय॒ इन्द्र॒ स्तोमे॑भि॒राय॑वः ।

स॒मीची॑नासं अ॒भवः॑ स॒मस्वर॑न् रु॒द्रा गृ॑णन्त॒ पूर्व्य॑म् ॥ १ ॥

अभि । त्वा । पूर्वपीतये । इन्द्र । स्तोमेभिः । आयवः ।

सम्यचीनासः । अभवः । सम् । अस्वरन् । रुद्राः । गृणन्त । पूर्व्यम् ॥ १ ॥

अ॒स्येदि॑न्द्रो॒ वावृ॑धे वृ॒ण्यं श॒वो म॑दे॒ सुत॑स्य॒ विष्ण॑वि ।

अ॒द्या त॑म॒स्य म॑हि॒मान॑मा॒यवो॑नुं पु॒वन्ति॑ पूर्॒व्या ॥ २ ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । वावृधे । वृण्यम् । शवः । मदे । सुतस्य । विष्णवि ।

अय । तम् । अस्य । महिमानम् । आयवः । अनु । सुवन्ति । पूर्व्या ॥ २ ॥

इति नवमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

आस्तोमाहयेणु एकाहेषु “आ त्वेता मि षीद्व” [२०. ६८. ११] “अथा हीन्द्र गिर्वेणः” [२०. १००] इति आज्य-
पृष्ठस्तोत्रिणी यथाकर्म भवतः । तद् उक्तं वेदान्ते । “आस्तोमेष्वा त्वेता मि षीद्वताया हीन्द्र गिर्वेण इति” [वि० ८. १] ॥

तथा पवित्रादिषु राजसूयैकाहेषु “यत् सोममिन्द्र विष्णवे” [२०. १११] “अथा हीन्द्र गिर्वेणः” [२०. १००]
“अभ्रातव्यो अना स्रम्” [२०. ११४] “स्रम् न इन्द्रा मर” [२०. १०८] एते यथासंभवम् उपपत्तोत्रिया भवन्ति ।
चकाराद् “यदय कय इन्द्र” [२०. ११३] “उमयं गृण्यच कः” [२०. ११३] एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रिणी भवतः ॥

तथा चत्वारहपथाहीनदशाहृच्छन्दोमदशाहेषु “यत् सोममिन्द्र विष्णवे” एते चत्वारो यथासंभवम् उपपत्तो-
त्रिया भवन्ति ॥

तद् उक्तं वेदान्ते । “राजसूयेषु अस्तोममिन्द्र विष्णव्या हीन्द्र गिर्वेणोऽभ्रातव्यो अना तं तं न इन्द्रा मरेति च ।
चत्वारहपथाहीनदशाहृच्छन्दोमदशाहेषु च” इति [वि० ८. २] ॥

**अथा हीन्द्र गिर्वेण उप त्वा कामान् महः संसृज्महे । उदेव यन्त
उदभिः ॥ १ ॥**

अथ । हि । इन्द्र । गिर्वेणः । उप । त्वा । कामान् । महः । संसृज्महे ।

उदाऽरव । यन्तः । उदभिः ॥ १ ॥

वार्ण त्वा यभ्यामिर्वेधेन्ति शूर ब्रह्माणि । बावृध्वांसं चिदद्विबो द्विवेदिवे २
वाः । न । त्वा । यभ्यामिः । वेधेन्ति । शूर । ब्रह्माणि ॥ नुवृध्वांसम् । चित् । मृद्विऽयः ।
द्विवेऽद्विवे ॥ २ ॥

युजन्ति हरीं इषिरस्य गार्धयोरी रथं उर्युगे । इन्द्रबाहां वचोयुजां ॥ ३ ॥
युजन्ति । हरी इति । इषिरस्यं । गार्धया । उरै । रथं । उर्युगे ॥ इन्द्रबाहां ।
वचः ॥ ३ ॥

इति नवमैत्रुपाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

अग्निपृष्ठ एकाहेषु “ईद्वेयो नमसः” [२०. १०२] “अग्निं दूतं वृणीमहे” [२०. १०१] “अग्निमीक्षिष्यामहे” [२०.
१०३] “अम आ याग्रमिति” [२०. १०३. १] एषु आयो आज्यस्तोत्रिणी विदन्तिती भवतः । उत्तरी पृष्ठस्तोत्रिणी
विदन्तिती भवतः । तद् उक्तं वेदान्ते । “अग्निपृष्ठस्तोत्रिणी नमस्तोमि दूतं वृणीमहेमिमीक्षिष्यामहे अ याग्रमिति”
इति [वि० ८. १] ॥

तथा विराजेश्चोमेमेःकुलाये “अग्निं दूतं वृणीमहे” “अग्निमीक्षिष्यामहे” एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रिणी भवतः । तद्
उक्तं वेदान्ते । “विराजेश्चोमेमेःकुलायेमि दूतं वृणीमहेमिमीक्षिष्यामहे इति” [वि० ८. २] ॥

**अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्वेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥ १ ॥
अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वेदसम् ॥ अस्य । यज्ञस्यं । सुकृतम् ॥ १ ॥
अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विशपतिम् । हव्यवाहं पुरुषियम् ॥ २ ॥**

रात्रि एवाहे “यो राजा चर्षणीनाम्” [२०. १०५.४] इति वृद्धलोभियो भवति । उद् उर्ध्वं वेताने । “रात्रि यो राजा चर्षणीनाम् इति” इति [वि० ८.१] ॥

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वमि विश्वा असि स्पृधः ।

अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुप्यतः ॥ १ ॥

त्वम् । इन्द्र । प्रतूर्तिषु । अमि । विश्वाः । असि । स्पृधः ।

अशस्तिहा । जनिता । विश्वऽतुः । असि । त्वम् । तूर्य । तरुप्यतः ॥ १ ॥

अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरा ।

विश्वास्ते स्पृधः अथयन्त मन्यये वृत्रं यदिन्द्र तूर्वेसि ॥ २ ॥

अनु । ते । शुष्मम् । तुरयन्तम् । इयतुः । क्षोणी इति । शिशुम् । न । मातरा ।

विश्वाः । ते । स्पृधः । अथयन्त । मन्यये । वृत्रम् । यद् । इन्द्र । तूर्वेसि ॥ २ ॥

इत जूती वो अजरं प्रहेतारममहितम् ।

आशु जेतारं हेतारं रथीतममतूर्तं तुड्यावृधम् ॥ ३ ॥

इतः । जूती । वो । अजरम् । प्रहेतारम् । अमरऽहितम् ।

आशुम् । जेतारम् । हेतारम् । रथीतमम् । अतूर्तम् । तुड्यावृधम् ॥ ३ ॥

यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरग्निगुः ।

विश्वासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठो यो वृत्रहा गृणे ॥ ४ ॥

यः । राजा । चर्षणीनाम् । याता । रथेभिः । अग्निगुः ।

विश्वासाम् । तरुता । पृतनानाम् । ज्येष्ठः । यः । वृत्रऽहा । गृणे ॥ ४ ॥

इन्द्रं तं शुम्भं पुरुहन्मन्त्रवसे यस्य द्विता विधत्तैरि ।

हस्ताय वज्रः प्रति धायि दर्शतो महो दिवे न सूर्यः ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । तम् । शुम्भम् । पुरुहन्मन्त्रम् । अवसे । यस्य । द्विता । विधत्तैरि ।

हस्ताय । वज्रः । प्रति । धायि । दर्शतः । महः । दिवे । न । सूर्यः ॥ ५ ॥

इति नयमेतुवाके नयमं सूक्तम् ॥

इन्द्रलोभाख्ये एवाहे “तव लसिदिशं वृहत्” इत्यस्य “इन्द्र ऋद्ध न जा भर” [२०. ७९] इत्यनेन उद् उर्ध्वो विधियोगः ॥

तव त्पदिन्द्रियं बृहत् तव शुष्ममृत क्रतुम् । वज्रं शिशति धिपणा
वरैष्यम् ॥ १ ॥

तव । तत् । इन्द्रियम् । बृहत् । तव । शुष्मम् । उत । क्रतुम् ॥ वज्रम् । शिशति ।
धिपणा । वरैष्यम् ॥ १ ॥

तव द्यौरिन्द्र यौस्यं पृथिवी वर्धति अर्वाः त्वामायः पर्वतासश्च हिन्विरे
तव । द्यौः । इन्द्र । यौस्यम् । पृथिवी । वर्धति । अर्वाः ॥ त्वाम् । आपः । पर्वतासः ।
च । हिन्विरे ॥ २ ॥

त्वां विष्णुर्वहन क्षयो मित्रो गृणाति वरुणः । त्वां शर्धो मदुत्पनु
मारुतम् ॥ ३ ॥

त्वाम् । विष्णुः । वृहन् । क्षयः । मित्रः । गृणाति । वरुणः ॥ त्वाम् । शर्धोः । मदुत्ति ।
अनु । मारुतम् ॥ ३ ॥

इति प्रथमेनुवाके वरामं सूक्तम् ॥

विष्णवे एकादे "समस्य मन्यवे विशः" [१०. १०७] "तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठम्" [१०. १०७.४] एवेती आज्यह-
व्योविधी मन्वतः । इत् उक्तं वैताने । "विष्णवे समस्य मन्यवे विष्णवदिसस्य भुवनेषु ज्येष्ठमिति" इति [१०. ८.१] ॥

समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त कृष्यः । समुद्रायैव सिन्धवः ॥ १ ॥
सम् । अस्य । मन्यवे । विशः । विश्वाः । नमन्त । कृष्यः ॥ समुद्रायैव । सिन्धवः ॥ १ ॥

ओजस्तदस्य तित्विष उमे यत् समवर्तयत् । इन्द्रश्चर्मैव रोदसी ॥ २ ॥
ओजः । तत् । अद्य । तित्विषे । उमे इति । यत् । समऽवर्तयत् । इन्द्रः । चर्मैव ।
रोदसी इति ॥ २ ॥

वि चिद् घृत्रस्य दोषतो वज्रेण शतपर्वणा । शिरो विभेद घृष्णिना ॥ ३ ॥
वि । चिद् । घृत्रस्य । दोषतोः । वज्रेण । शतऽपर्वणा ॥ शिरोः । विभेद । घृष्णिना ॥ ३ ॥
तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेपनृम्णः ।

सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शयूननु यदेनं मर्दन्ति विश्व ऊमाः ॥ ४ ॥
तत् । इत् । अस्य । भुवनेषु । ज्येष्ठम् । यतः । जज्ञे । उग्रः । त्वेपनृम्णः ।
सद्यः । जज्ञानः । नि । रिणाति । शयूनम् । अनु । यत् । एनम् । मर्दन्ति । विश्वे । ऊमाः ॥ ४ ॥

अग्निम्ऽअग्निम् । हवीमऽभिः । सदा । हवन्त । विश्वर्तिम् ॥ हव्यऽवाहम् । पुंम्ऽप्रियम् ॥ २ ॥

अग्ने देवौ इहा वह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे । असि होता न ईद्व्यः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तवर्हिषे ॥ असि । होता । नः । ईद्व्यः ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके पद्यमं सूक्तम् ॥

अग्निम्ऽअग्निम् देवाहेषु "ईद्व्यो नवसः" इत्यस्य पूर्वेण सह उक्तो विभिवोगः ॥

ईद्व्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः । समक्षिरिध्यते वृषा ॥ १ ॥

ईद्व्यः । नमस्यः । तिः । तमांसि । दर्शतः ॥ सम । अग्निः । रिध्यते । वृषा ॥ १ ॥

वृषो अग्निः समिध्यतेष्वो न देववाहनः । तं हविष्मन्त ईलते ॥ २ ॥

वृषो इति । अग्निः । सम । रिध्यते । अर्थः । न । देववाहनः ॥ तम् । हविष्मन्तः ।

ईलते ॥ २ ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन् वृषणः समिधीमहि । अग्ने दीर्घतं बृहत् ॥ ३ ॥

वृषणम् । त्वा । वयम् । वृषन् । वृषणः । सम । इधीमहि ॥ अग्ने । दीर्घतम् । बृहत् ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके पद्यं सूक्तम् ॥

"अग्निमीलिष्यावसे" इत्यस्य "अग्निं वृष वृषीमहे" [२०. १-१] इत्यनेन सह उक्तो विभिवोगः ॥

अग्निमीलिष्यावसे गाथाभिः शीरशोचिषम् ।

अग्निं राये पुंस्मीलहे श्रुतं नरोभिः सुदीतये छर्दिः ॥ १ ॥

अग्निम् । ईलिष्य । अवसे । गाथाभिः । शीरऽशोचिषम् ।

अग्निम् । राये । पुंस्मीलहे । श्रुतम् । नरोः । अग्निम् । सुदीतये । छर्दिः ॥ १ ॥

अग्न आ यांताग्निमिहोतारं त्वा वृषीमहे ।

आ त्वामनक्तु प्रयता हविष्मन्ती यजिष्ठं वहिरासदे ॥ २ ॥

अग्ने । आ । याहि । अग्निऽग्निः । होतारम् । त्वा । वृषीमहे ।

आ । त्वाम् । अनक्तु । प्रयता । हविष्मन्ती । यजिष्ठम् । वहिः । आऽसदे ॥ २ ॥

१ P पुंस्मीलहे । We with P J Gr. २ KV इले. K इले. B इले. C इले. We with DER S De. P P J इले. ३ We with Gr. ४ K K V इले. B C इले. C इले. We with DER S De. ५ KV मीलि. B C K मीलि. We with DE R S De. P P इलिष्य. ६ CK K De मीलि. V मीलि.

अच्छा हि त्वा सहस्रः सूनो अङ्गिरः सुचश्चरन्त्यध्वरे ।

ऊर्जो नपातं घृतकेशमीमहेभि यज्ञेषु पूर्वम् ॥ ३ ॥

अच्छे । हि । त्वा । सहस्रः । सूनो इति । अङ्गिरः । सुचः । चरन्ति । अध्वरे ।

ऊर्जः । नपातम् । घृतकेशम् । ईमहे । यज्ञिम् । यज्ञेषु । पूर्वम् ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“इमा उ हा पुरुवसो” इत्यस्य विनियोगः “अवसु से समस्तसि” [१०. ४५] इत्यनेन सह उक्तः ॥

इमा उ त्वा पुरुवसो गिरो वर्धन्तु या मर्म ।

पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोभि स्तोमैरनूषत ॥ १ ॥

इमाः । ऊ इति । त्वा । पुरुवसो इति पुरुवसो । गिरः । वर्धन्तु । याः । मर्म ।

पावकवर्णाः । शुचयः । विपश्चितः । मभि । स्तोमैः । अनुपत ॥ १ ॥

अयं सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्र इव पप्रथे ।

सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शर्षो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ २ ॥

अयम् । सहस्रम् । ऋषिभिः । सहस्कृतः । समुद्रः इव । पप्रथे ।

सत्यः । सोः । अस्य । महिमा । गृणे । शर्षः । यज्ञेषु । विप्रराज्ये ॥ २ ॥

आ नो विष्वासु हव्य इन्द्रः समत्सु भूषतु ।

उप ब्रह्माणि सर्वानामि वृत्रहा परमज्या अर्चीपमः ॥ ३ ॥

आ । नः । विष्वासु । हव्यः । इन्द्रः । समत्सु । भूषतु ।

उप । ब्रह्माणि । सर्वानामि । वृत्रहा । परमज्याः । अर्चीपमः ॥ ३ ॥

त्वं दाता प्रथमो राधस्तामस्यसि सत्य ईशानकृत ।

तुविद्युन्नस्य युज्या वृणीमहे पुत्रस्य शर्वसो महः ॥ ४ ॥

त्वं । दाता । प्रथमः । राधस्ताम् । असि । असि । सत्यः । ईशानकृत ।

तुविद्युन्नस्य । युज्या । आ । वृणीमहे । पुत्रस्य । शर्वसः । महः ॥ ४ ॥

इति नवमेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

प्रदीचीनस्योमे एकादे “समिन्द्र प्रवृत्तिषु” इत्येव आजगृहस्योनियो भवति । तद् वच्यं वेदान्ते । “प्रदीचीनस्योमे समिन्द्र प्रवृत्तिष्विति” इति [वि० ८. १] ॥

वावृधानः शर्वसा भूर्गोजाः शत्रुर्दासाय भियसं दधाति ।

अव्यनच्च व्यनच्च सस्त्रि सं ते नवन्त प्रभृता मर्देषु ॥ ५ ॥

वृधानः । शर्वसा । भूर्गोजाः । शत्रुः । दासाय । भियसम् । दधाति ।

अविऽधनत् । अ । विऽधनत् । अ । सस्त्रि । सम् । ते । नवन्त । प्रभृता । मर्देषु ॥ ५ ॥

ते क्रतुमपि पृच्छन्ति भूरि द्विर्यदेते त्रिर्भवन्त्यूमाः ।

स्वादोः स्वादीयः स्वादुनां सृजा समदः सु मधु मधुनाभि योधीः ॥ ६ ॥

स्वे इति । क्रतुम् । अपि । पृच्छन्ति । भूरि । द्विः । यत् । एते । त्रिः । भवन्ति । ऊमाः ।

स्वादोः । स्वादीयः । स्वादुनां । सृजा । सम् । अदः । सु । मधु । मधुना । अभि । योधीः ॥ ६ ॥

यदि चिन्तु त्वा धना जयन्तं रणेरणे अनुमर्दन्ति विप्राः ।

ओर्जीयः शुष्मिन्स्वरमा तनुष्व मा त्वा दभन् दुरेवांसः कशोकाः ॥ ७ ॥

यदि । चिन्तु । त्वा । धना । जयन्तम् । रणेऽरणे । अनुमर्दन्ति । विप्राः ।

ओर्जीयः । शुष्मिन् । स्वरम् । मा । तनुष्व । मा । त्वा । दभन् । दुरेवांसः । कशोकाः ॥ ७ ॥

तया वयं शाश्वद्गहे रणेषु प्रपश्यन्तो युधेन्यानि भूरि ।

चोदयामि त आयुधा वचोभिः सं ते शिशामि ब्रह्मणा वयांसि ॥ ८ ॥

तया । वयम् । शाश्वद्गहे । रणेषु । प्रपश्यन्तो । युधेन्यानि । भूरि ।

चोदयामि । ते । आयुधा । वचोभिः । सं । ते । शिशामि । ब्रह्मणा । वयांसि ॥ ८ ॥

नि तद् दधिपेवरे परे च यस्मिन्नाविषावसा दुरोणे ।

आ स्थापयत मातरं जिगत्सुमतं इन्वत् कर्षराणि भूरि ॥ ९ ॥

नि । तत् । दधिपे । मरे । परे । च । यस्मिन् । आविषावसा । दुरोणे ।

आ । स्थापयत । मातरम् । जिगत्सुम् । अतः । इन्वत् । कर्षराणि । भूरि ॥ ९ ॥

रतुष्व वर्ष्मन् पुरुषवर्त्मानं समृभ्याणमिनतममाप्तमास्यानाम् ।

आ दर्शति शर्वसा भूर्गोजाः प्र संशति प्रतिमानं पृथिव्याः ॥ १० ॥

रतुष्व । वर्ष्मन् । पुरुषवर्त्मानम् । समृ । भ्याणम् । इनतमम् । आप्तम् । आस्यानाम् ।

आ । दर्शति । शर्वसा । भूर्गोजाः । प्र । संशति । प्रतिमानम् । पृथिव्याः ॥ १० ॥

इमा ब्रह्म बृहर्धिवः पृणवदिन्द्राय शूयर्मग्नियः स्वर्षाः ।

महो गोत्रस्य क्षयति स्वराजा तुरंश्चिद् विश्वमर्षेयत् तपस्वान् ॥ ११ ॥

इमा । ब्रह्म । बृहत्सृष्टिः । कृष्वत् । इन्द्राय । शुभम् । अग्निः । स्वःऽसाः ।
महः । गोत्रस्य । क्षयति । स्वऽराजा । तुरः । चित् । विश्वम् । अर्णवत् । तपस्वान् ॥ ११ ॥

एवा महान् बृहद्विवो अथर्वावोचत् स्वां तन्वमिन्द्रमेव ।

स्वसारौ मातरिभ्वरी अग्निं हिन्वन्ति चैनेश्वसा वर्धयन्ति च ॥ १२ ॥

एव । महान् । बृहत्सृष्टिः । अथर्वा । अर्वाचत् । स्वाम् । तन्वम् । इन्द्रम् । एव ।
स्वसारौ । मातरिभ्वरी इति । अग्निं इति । हिन्वन्ति । च । एने इति । शशसा ।

वर्धयन्ति । च ॥ १२ ॥

चित्रं देवानां केतुरनीकं ज्योतिष्मान् प्रदिशः सूर्य उद्यन् ।

दियाकरोति द्युन्नेस्तमांसि विश्वातारीद् दुरितानि शुक्रः ॥ १३ ॥

चित्रम् । देवानाम् । केतुः । अनीकम् । ज्योतिष्मान् । प्रदिशः । सूर्यः । उद्यन् ।

दियाऽकरः । अति । द्युन्नेः । तमांसि । विश्वा । अतारीत् । दुःइतानि । शुक्रः ॥ १३ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आमाद् द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्स्तस्युपश्च ॥ १४ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उद्यन् । अमात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अमात् । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । सूर्यः । आत्मा । जगत् । तस्युपः । च ॥ १४ ॥

सूर्यो देवीमुपसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यन्ना नरो देवयन्तो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥ १५ ॥

सूर्यः । देवीम् । उपसं । रोचमानाम् । मर्यः । न । योषाम् । अभि । प्रति । पश्चात् ।

यन् । नरः । देवयन्तः । युगानि । वितन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रम् ॥ १५ ॥

इति नवमेऽनुवाके एकादशं सूक्तम् ॥

ब्रह्मन्तःश्रोमाऽयोरैराद्वयोः “त्वं न इन्द्रा मर” इत्येव उक्थस्योनियो भवति । तद् उक्थं वेदाने । “यन्ने पुनः श्रोमे
त्वं न इन्द्रा मरेति” इति [वि० ८. १] ॥

तथा पविगारिषु रातसुधेवादेषु एतस्य विनियोगः “अथा हीम्न विनियोगः” [२०. १००] इत्यनेन तद् उक्थः ॥

तथा वेदसरसाश्रोत्रहयोः यवमयोसोः एष उक्थस्योनियो भवति । तद् उक्थं वेदाने । “वेदसरसाश्रोत्रं न इन्द्रा
मरेति” इति [वि० ८. ३] ॥

तथा चतुरार्या एष्टिपेणहःषु अस्या विनियोगः “द्यावन्त इव सूर्यम्” [२०. ५८] इत्यनेन तद् उक्थः ॥

तथा अभ्यासहपयस्मरद्वयोः यवाहयोद्वितीयेदमि एष उक्थस्योनियो भवति । तद् उक्थं वेदाने । “अभ्यासहप-
यस्मरद्वयोद्वितीये त्वं न इन्द्रा मरेति” इति [वि० ८. ३] ॥

तथा अग्निहोत्रादुरावेदति एष उक्त्वस्तोत्रिणो भवति । तद् उक्तं वेदानि । “वायुपि त्वं न इन्द्रा भरेति” इति [वि० ८, ३] ॥

तथा पृष्ठपदद्वयं तृतीयैर्हन्ति अस्य विधिवोः “इन्द्रेण सं हि दक्षये” [२०, ४०] इत्यनेन सह उक्तः ॥

तथा द्वादशाहस्य चण्डोमन्त्रहस्तं प्रथमान्वयोऽहोः “त्वं न इन्द्रा भर” [२०, १०८] “य एक इह विदयते” [२०, १३४] एतौ उक्त्वस्तोत्रिणौ यथाक्रमं भवतः । तद् उक्तं वेदानि । “द्वादशाहस्य चण्डोमन्त्रगान्धर्वोस्त्वं न इन्द्रा भर य एक इह विदयते इति” इति [वि० ८, ४] ॥

त्वं न इन्द्रा भरँ ओजो नृम्णं शतक्रतो विचर्षणे । आ वीरं पृत-
नाघहेम् ॥ १ ॥

त्यम् । नः । इन्द्र । आ । भर । ओजः । नृम्णम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । वि-
चर्षणे ॥ आ । वीरम् । पृतनाऽसहेम् ॥ १ ॥

त्वं हि नः पिता वंसो त्वं माता शतक्रतो बभूविष । अर्धा ते
सुखमीमहे ॥ २ ॥

त्यम् । हि । नः । पिता । वंसो इति । त्यम् । माता । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
बभूविष ॥ अर्ध । ते । सुखम् । ईमहे ॥ २ ॥

त्वां शुम्भिन् पुरुहूत वाजुयन्तमुषं भुवे शतक्रतो । स नो राख सुवीर्यम् ३

त्याम् । शुम्भिन् । पुरुहूत । वाजुऽयन्तम् । उषं । भुवे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

सः । नः । राख । सुवीर्यम् ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके द्वादशं सूक्तम् ॥

षादसापवाभस्तद् एषाहा माद्वन्मरुताः । तेषां प्रथमविष्णीवयोः “सादोरिष्ठा विप्रवतः” इति पृष्ठस्तोत्रिणो भवति । तद् उक्तं वेदानि । “षादसापयोः सादोरिष्ठा विप्रवत इति” इति [वि० ८, १] ॥

तथा अष्टमेनुवाकहस्तं द्वितीयैर्हन्ति अस्य विधिवोः “वाचमहापदीवहर” [२०, ४२] इत्यनेन सह उक्तः ॥

सादोरिष्ठा विप्रवतो मध्वः पिवन्ति गौर्यः ।

या इन्द्रेण सप्तावेरीर्ष्या मर्दन्ति शोभसे वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ १ ॥

सादोः । इर्या । विप्रवतः । मध्वः । पिवन्ति । गौर्यः ।

याः । इन्द्रेण । सप्तावेरीः । र्ष्या । मर्दन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १ ॥

ता अंस्य पृथनामुवः सोमं श्रीणन्ति पृथ्नायः ।

मिया इन्द्रस्य येनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ २ ॥

१ B D भरेति । २ B पृतो.

ताः । अस्य । पृश्नऽयुर्वः । सोमम् । धीणन्ति । पृश्नयः ।

प्रियाः । इन्द्रस्य । धेनवः । वर्जम् । हिन्यन्ति । सार्यकम् ॥ २ ॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः ।

मत्तान्यस्य सश्चिरे पुरुषिणं पूर्वचित्तये वस्तीरन्तु स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्यन्ति । प्रचेतसः ।

मत्तानि । अस्य । सश्चिरे । पुरुषिणं । पूर्वचित्तये । वस्तीः । वस्तु । स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ॥

विरावादिषु सप्तमेकादेषु “इन्द्राय मङ्गने सुतम्” [१०. ११०] “यत् सोममिन्द्र विष्णवि” [१०. १११] एती
षाब्जोऽयस्योऽग्निषी भवतः । तद् उक्तं वेदाने । “विरागि भूमिष्ठोमे वनस्पतिस्रवे सिष्यपविशोरिन्द्राग्धोऽसोम इन्द्रा-
ग्धोऽङ्गलय इन्द्राय मङ्गने सुतं यत् सोममिन्द्र विष्णवीति” इति [वि० ८. २] ॥

इन्द्राय मङ्गने सुतं परं द्योमन्तु नो गिरः । अर्कमर्चन्तु कारयः ॥ १ ॥

इन्द्राय । मङ्गने । सुतम् । परं । द्योमन्तु । नः । गिरः ॥ अर्कम् । अर्चन्तु । कारयः ॥ १ ॥

यस्मिन् विष्वा अधि त्रियो रणन्ति सप्त संसदः । इन्द्रं सुते हवामहे ॥ २ ॥

यस्मिन् । विष्वाः । अधि । त्रियः । रणन्ति । सप्त । सप्तऽसदः । इन्द्रम् । सुते । हवामहे ॥ २ ॥

विक्रुहेषु चेतनं देवासो यज्ञमलत । तमिद् वर्धन्तु नो गिरः ॥ ३ ॥

विक्रुहेषु । चेतनम् । देवासः । यज्ञम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके चतुर्दशं सूक्तम् ॥

“यत् सोममिन्द्र विष्णवि” इत्यस्य विधियोः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तथा पवित्रादिषु राजसूयैकादेषु चतुर्दशदिषु च अस्य विधियोः “अथा होन्द्र गिर्यः” [१०. १००] इत्यनेन
सह वक्तव्यः ॥

तथा अग्निष्टुतस्य पञ्चमः उपज्यस्यस्य चेद् भवति तदा “य एक इद् विदवते” [१०. ११. ४] “यत् सोममिन्द्र
विष्णवि” [१०. १११] एती उपज्यस्योऽग्निषी विकल्पितौ भवतः । तद् उक्तं वेदाने । “यश्चमुत्तर्य चेद् य एक इद्
विदवते यत् सोममिन्द्र विष्णवीति” इति [वि० ८. ३] ॥

यत् सोममिन्द्र विष्णवि यद्वा य त्रित आह्वये । यद्वा मरुत्सु मन्दसे
समिन्दुभिः ॥ १ ॥

यत् । सोमम् । इन्द्र । विष्णवि । यत् । वा । य । त्रिते । आह्वये ॥ यत् । वा । मरुत्सु-
स्तु । मन्दसे । सम । इन्दुभिः ॥ १ ॥

यद्वा शक्र परावर्ति समुद्रे अधि मन्दसे । असाकमित सुते रणा
समिन्दुभिः ॥ २ ॥

यत् । वा । शक्र । पराऽवर्ति । सगुदे । अधि । मन्दसे ॥ असाकम् । इत् । सुते ।

रण । सम् । इन्दुऽभिः ॥ २ ॥

यद्वांसि सुन्वतो वृधो यजमानस्य सत्यते । उक्थे वा यस्य रण्यसि
समिन्दुभिः ॥ ३ ॥

यद् । वा । असि । सुन्वतः । वृधः । यजमानस्य । सत्ऽपते ॥ उक्थे । वा । यस्य ।

रण्यसि । सम् । इन्दुऽभिः ॥ ३ ॥

इति नयमेनुषाके पंचदशं सूक्तम् ॥

विद्वत्समिभूमादिषु अष्टसु इन्द्रीकाहेषु “यदय कच कृपहन्” [२०. १११] “उभयं शृणवच्च नः” [१०. १११] एतां
आव्यष्टसोत्रिभ्यो भवतः । तद् एकैकान्ते । “विद्वत्समिभूमां राक्षिमरासयोः क्षीरशयोः सन्नादूखराजोर्वेदय
कच इन्द्रमुमयं शृणवच्च न इति” इति [वि० ८. १] ॥

यदय कच वृषहन्नुदगा अभि सूर्य । सर्वे तदिन्द्र ते वशे ॥ १ ॥

यत् । अय । कच । वृ । वृषऽहन् । उक्ऽसगा । अभि । सूर्य ॥ सर्वम् । तत् । इन्द्र ।
ते । वशे ॥ १ ॥

यद्वा मवृद्ध सत्यते न मरा इति मन्यसे । उतो तत् सत्यमित् तव ॥ २ ॥

यत् । वा । मऽवृद्ध । सत्ऽपते । न । मरे । इति । मन्यसे ॥ उतो इति । तत् । सत्यम् ।
इत् । तव ॥ २ ॥

ये सोमांसः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । सर्वोस्तां इन्द्र गच्छसि ॥ ३ ॥

ये । सोमांसः । पराऽवति । ये । अर्वाऽवति । सुन्विरे ॥ सर्वान् । तान् । इन्द्र । गच्छसि ॥ ३ ॥

इति नयमेनुषाके षोडशं सूक्तम् ॥

विद्वत्समिभूमादिषु “उभयं शृणवच्च नः” इत्यस्य त्रिविधैः पूर्वतुल्यैः सह एकः ॥

तथा विरादिषु अष्ट त्रिविधैः “नयमेवमिहा वा” [१०. १०] इत्यनेन सह उपः ॥

उभयं शृणवच्च न इन्द्रो अर्वागिदं वचः ।

सत्राच्या मधवा सोमपीतये धिया शर्विष्ठ आ गमत् ॥ १ ॥

उभयम् । शृणवच् । न । इन्द्रः । अर्वाक् । इदम् । वचः ।

सत्राच्या । मधवा । सोमपीतये । धिया । शर्विष्ठः । आ । गमत् ॥ १ ॥

तं हि स्वराजं वृषभं तमोर्जसे धिषणे निष्ठतक्षतुः ।

उतोपमानौ मधमो नि पीदसि सोमकामं हि ते मनः ॥ २ ॥

तम् । हि । स्वऽराजम् । धूपमम् । तम् । ओजसे । धिपणे इति । निऽततक्षतुः ।
उत । उपऽमानाम् । प्रथमः । नि । सीदसि । सोमऽकामम् । हि । ते । मनः ॥ २ ॥
इति नवमेनुवाके सप्तदशं सूक्तम् ॥

धिविप्रादिषु राजसूयैकादेशु “अभ्रातृभ्यो अना त्वम्” इत्यस्य विनियोगः “अथा होन्द्र मियेण.” [२०. १००]
इत्यनेन ताद उक्तः ॥

इया अभिपूषदइस गपाथेहमि “अभ्रातृभ्यो अना त्वम्” इत्येष उक्त्यस्योभियो भवति । तद् उक्तं वेदान्ते ।
“पूषदा गव्यभ्रातृभ्यो अना त्वमिति” इति [वि० ८. ३] ॥

अभ्रातृभ्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुषां सनादसि । युधेदापित्वमिच्छसे १
अभ्रातृभ्यः । अना । त्वम् । अनापिः । इन्द्र । जनुषां । सनात् । असि ॥ युधा । इत् ।
आपिऽत्वम् । इच्छसे ॥ १ ॥

नकीं रेघनां सख्यायं विन्दसे पीर्यन्ति ते सुराभ्यः ।
यदा कृणोषि नदनुं समूहस्यादित् पितेवं ह्यसे ॥ २ ॥
नकीः । रेघन्तम् । सख्यायं । विन्दसे । पीर्यन्ति । ते । सुराभ्यः ।
यदा । कृणोषि । नदनुम् । सम् । ऊहसि । आत् । इत् । पिताऽर्यं । ह्यसे ॥ २ ॥

इति नवमेनुवाके अष्टादशं सूक्तम् ॥

राघ.क्रान्तिप्राप्तेषु एकादेशु इत्येवागवमिषेण “अहमिदं पितृपरि” इत्याज्यस्योभियो भवति । तद् उक्तं वेदान्ते ।
“सायःकेषु इत्येववर्जम् अहमिदं पितृपरि” इति [वि० ८. २] ॥

अहमिदं पितृपरि मेधामृतस्य अग्रमं । अहं सूर्यं इवाजनि ॥ १ ॥
अहम् । इत् । हि । पितुः । परि । मेधाम् । अग्रतः । अग्रमं ॥ अहम् । सूर्यऽराय ।
अजनि ॥ १ ॥

अहं प्रलेनं मन्मना गिरः शुभ्नामि कण्ववत् । येनेन्द्रः शुष्ममिदं दुधे २
अहम् । प्रलेनं । मन्मना । गिरः । शुभ्नामि । कण्वऽवत् ॥ येन । इन्द्रः । शुष्मम् ।
इत् । दुधे ॥ २ ॥

ये त्वामिन्द्र ने तुष्टुवूर्णयो ये च तुष्टुवुः । ममेद् वर्धस्व सुष्टुतः ॥ ३ ॥
ये । त्वाम् । इन्द्र । न । तुष्टुवुः । वर्धयः । ये । च । तुष्टुवुः ॥ मम । इत् । वर्धस्व ।
सुष्टुतः ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके एकोनविंशं सूक्तम् ॥

अदिरात्राणो रवेस्तोमास्त्वयोः “मा भूम निष्टा इव” [२०. ११६] “विधुं दद्राणं सलिलस्य पृष्ठे” [२. १५. ९]
एतौ पृष्ठस्तोत्रिवौ यमाकम् भवतः । तद् उक्तं नीताने । “अदिरात्राणो रवेस्तोमयोर्मा भूम निष्टा इव विधुं दद्राणं
सलिलस्य पृष्ठ इति” इति [वे० ८. २] ॥

तथा चतुरदाणो सर्वेष्वद्भ्यः एतौ पृष्ठस्तोत्रिवौ विकल्पितौ भवतः । तद् उक्तं नीताने । “एतेषु मा भूम निष्टा इव
विधुं दद्राणं सलिलस्य पृष्ठ इति” इति [वे० ८. ३] ॥

मा भूम निष्टया इवेन्द्र त्वदरणा इव ।

घनानि न प्रजहितान्यद्विवो दुरोपासो अमन्महि ॥ १ ॥

मा । भूम । निष्टयाऽइव । इन्द्र । त्वत् । अरणाऽइव ।

घनानि । न । प्रजहितानि । अद्विवः । दुरोपासः । अमन्महि ॥ १ ॥

अमन्महीदनाशबोनुग्रासश्च वृचहन् ।

सकृत् सु ते महता शूर राधसानु स्तोमं मुदीमहि ॥ २ ॥

अमन्महि । इत् । अनाशयः । अनुग्रासः । च । वृचऽहन् ।

सकृत् । सु । ते । महता । शूर । राधसा । अनु । स्तोमम् । मुदीमहि ॥ २ ॥

इति नवमेनुवाके विंशं सूक्तम् ॥

त्रिरश्विणु “पिवा सोममिन्द्र मन्तु त्वा” इत्यस्य विलियोगः “यवमेवमिवा वा” [२०. ५७] इत्यनेन सह उक्तः ॥
तथा तद्वृष्टे पश्ये अस्मि विलियोगः “यद् वाच इन्द्र ते वातम्” [२०. ८१] इत्यनेन सह उक्तः ॥

पिवा सोममिन्द्र मन्दन्तु त्वा यं ते सुषाव हर्षश्चाद्रिः ।

सोतुर्वाहुभ्यां सुयतो नार्वी ॥ १ ॥

पिपं । सोमम् । इन्द्र । मन्तु । त्वा । यम् । ते । सुषावम् । द्रिऽभ्यः । अद्रिः ।

सोतुः । वाहुऽभ्याम् । सुयतः । न । नार्वी ॥ १ ॥

यस्ते मदो युज्यश्चारुरस्ति येन वृत्राणि हर्षश्च हंसि ।

स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममजु ॥ २ ॥

यः । ते । मदः । युज्यः । चारुः । अस्ति । येन । वृत्राणि । द्रिऽभ्यः । हंसि ।

सः । त्वाम् । इन्द्र । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो । ममजु ॥ २ ॥

वोधा सु मे मधवत् वाचमेमां यां ते वसिष्ठो अर्चन्ति प्रशस्तिम् ।

इमा धर्मा सधमार्दे जुषस्व ॥ ३ ॥

अस्तावि मन्मं पूर्वं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।

पूर्वीर्चतस्य बृहतीरनुपत स्तोतुर्मधा असृक्षत ॥ १ ॥

अस्तावि । मन्मं । पूर्वं । ब्रह्मं । इन्द्राय । वोचत ।

पूर्वीः । अस्तस्य । बृहतीः । अनुपत । स्तोतुः । मेधाः । असृक्षत ॥ १ ॥

तुरण्यदो मधुमन्तं घृतश्रुतं विप्रांसो अर्कमानृचुः ।

अस्मे रयिः पप्रथे वृष्णं शबोस्मे सुवानास इन्द्रवः ॥ २ ॥

तुरण्यदः । मधुऽमन्तम् । घृतऽश्रुतम् । विप्रांसः । अर्कम् । आनृचुः ।

अस्मे इति । रयिः । पप्रथे । वृष्णम् । शबः । अस्मे इति । सुवानासः । इन्द्रवः ॥ २ ॥

इति नवमेनुपाके त्रयोपिंशं सूक्तम् ॥

दशाहस्य गयामयनिकस्य भट्टमेवमि “यदिन्द्र प्रागपागुदहन्मि” इत्येव लक्ष्यस्योक्तियो भवति । उक्तं वैताने । “दशाह-
स्पाष्टमे यदिन्द्र प्रागपागुदहिति” इति [वे० ८ ४] ॥

तथा त्रिपञ्चदशाहानि अस्मिन्निमित्तोक्तः “८ ई वेद एते सन्धा” [१०. ५३] इत्यनेन सह उक्तः ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदहन्मि वा ह्यसे नृभिः ।

सिमां पुरु नृषूतो अस्मानयेसिं प्रशर्धं तुर्वशं ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । प्राक् । अपाक् । उदक् । नृभिः । वा । ह्यसे । नृभिः ।

सिमं । पुरु । नृषूतः । अस्मि । आनेये । असिं । प्रशर्धं । तुर्वशं ॥ १ ॥

यद्वा स्मे रुशमे श्यावके कृष इन्द्र मादयेसे सचा ।

कण्वांसस्त्वा ब्रह्मभि स्तोमंवाहस इन्द्रा यच्छन्त्या गहि ॥ २ ॥

यत् । वा । स्मे । रुशमे । श्यावके । कृषिं । इन्द्र । मादयेसे । सचा ।

कण्वांसः । स्त्वा । ब्रह्मऽभिः । स्तोमंवाहसः । इन्द्र । आ । यच्छन्ति । आ । गहि ॥ २ ॥

इति नवमेनुपाके चतुर्विंशं सूक्तम् ॥

यनुरो एवमे “अभि स्वा नो नोनुमः” इत्यस्य निमित्तोक्तः “यत् यावदन्त वे अन्तम्” [१०. ८१] इत्यनेन सह उक्तः ॥

अभि तां शूर नोनुमोदुग्धा इव घेनवः ।

ईशानमस्य जर्मतः स्वर्हेशमीशानमिन्द्र तस्युषः ॥ १ ॥

अभि । तां । शूर । नोनुमः । अदुग्धाऽइव । घेनवः ।

ईशानम् । अस्य । जर्मतः । स्वऽऽर्हाम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्युषः ॥ १ ॥

न त्वादीं अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

अभ्यायन्तो मघचन्तिन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २ ॥

न । त्वाऽद्यान् । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः । न । जनिष्यते ।

अभ्युद्यन्तः । मघऽघन् । इन्द्र । वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥ २ ॥

इति नचमेनुषाके पञ्चविंशं सूक्तम् ॥

तन्मूढे पश्ये 'दिवर्त्तनः सधमादे' इत्यस्य विनिवोगः "यद् वाय इन्द्र ते शतम्" [२०, ८१] इत्यनेन एव उक्तम् ॥

रेवतीर्निः सधमादु इन्द्रे सन्तु तुषिवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥ १ ॥

रेवतीः । नः । सधऽधमादे । इन्द्र । सन्तु । तुषिऽवाजाः ॥ क्षुऽमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १ ॥

आ घ त्वावान् न्मनात्त स्तोत्रभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षं न चम्योः २

आ । घ । त्वाऽद्यान् । न्मना । आत्तः । स्तोत्रऽभ्यः । धृष्णो इति । द्यान्तः ॥ ऋणोः ।

अक्षम् । न । चम्योः ॥ २ ॥

आ यद् दुर्वः शतकृत्वा कामं जरितृणाम् । ऋणोरक्षं न शर्चीभिः ॥ ३ ॥

आ । यद् । दुर्वः । शतऽकृत्वा इति शतऽकृत्वा । आ । कामम् । जरिऽतृणाम् ॥ ऋणोः ।

अक्षम् । न । शर्चीभिः ॥ ३ ॥

इति नचमेनुषाके पञ्चविंशं सूक्तम् ॥

त्रिपुषति शीर्षद्वये माध्विते "विन देवानामुदगादनीकम्" [२०, १०७, १४] "तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वम्" [२०, १११] इति वृषस्वोदिनादुक्तम् भवतः । तद् उक्तं वैताने । "विन देवानामुदगादनीकं तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वम् इति वृषस्वोदिनादुक्तम्" इति [२०, ११, ३] ॥

तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार ।

यदेदयुक्तं हरितः सधस्यादाद्राघी वासस्तनुते सिमसै ॥ १ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवऽत्वम् । तत् । मधिऽत्वम् । मध्या । कर्तोः । विऽततम् । सम् । जभार ।

यदा । इत् । अनुक्तं । हरितः । सधऽस्यात् । आत् । राघी । वासः । तनुते । सिमसै ॥ १ ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्ये ।

अनन्तमन्यद् रुशंदस्य पाजः कृष्णमन्यद्वरितः सं भरन्ति ॥ २ ॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अमिऽवसै । सूर्यः । रूपम् । कृणुते । द्यौः । उपऽस्ये ।

अनन्तम् । अन्यत् । रशत् । अस । पाजः । कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके सप्तविंशं सूक्तम् ॥

तन्मध्ये पश्ये 'यथा नखिन आ भुवत्' इत्यस्य निमित्तम् "यद् काम इन्द्र ते अहम्" [२० ८१] इत्यनेन सह उक्तम् ॥

कया नश्चिन्न आ भुवदूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥ १ ॥

कया । नः । चिन्नः । आ । भुवत् । ऊती । सदाऽवृधः । सखा ॥ कया । शचिष्ठया । वृता १

कस्ता सत्यो मदानां महिष्ठो मत्सदन्धसः । इहर्हा चिद्वारुणे वसु ॥ २ ॥

कः । त्वा । सत्यः । मदानाम् । महिष्ठः । मत्सदन्धः ॥ इहर्हा । चित् । आऽवृजैः । वसु ॥ २ ॥

अभी पु णः सखीनामविता जरितृणाम् । शतं भवास्तूतिभिः ॥ ३ ॥

अभि । सु । नः । सखीनाम् । अविता । जरितृणाम् ॥ शतम् । भवांसि । ऊतिऽभिः ॥ ३ ॥

इमा नु कं भुवणा सीषधामेन्द्रश्च विधे च देवाः ।

यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादितैरिन्द्रः सह चीकृपाति ॥ ४ ॥

इमा । नु । कम् । भुवणा । सीषधाम् । इन्द्रः । च । विधे । च । देवाः ।

यज्ञम् । च । नः । तन्वम् । च । प्रजाम् । च । आदितैः । इन्द्रः । सह । चीकृपाति ॥ ४ ॥

आदितैरिन्द्रः सर्गणो मरुक्षिरसार्क भूतविता तनूनाम् ।

हृत्वाय देवा असुरान् यदायन् देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ ५ ॥

आदितैः । इन्द्रः । सर्गणः । मरुत्क्षिः । अस्मार्कम् । भूत । अविता । तनूनाम् ।

हृत्वाय । देवाः । असुरान् । यत् । आयन् । देवाः । देवत्वम् । अभिरक्षमाणाः ॥ ५ ॥

प्रत्यश्चर्मर्मनयं छचीभिरादित स्वधामिविरां पर्येषयन् ।

अया वार्जं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

१ B C K K R De दृष्ट. We with D E B V G P P J G. २ B B K R omit the rest of the hymn observing अमुपान्यदायञिति द्विपदासुको ॥ स्तोत्रियायुक्ता ॥ C and all other Samhitā and Prāśa omit the rest of this hymn as it has appeared before (See A X 63) and indicate the omission and the special nature of the Riks omitted by the following remark, which unhappily is so incorrectly written in all Mss that we have given the reading of C only containing the fewest mistakes — इया ॥ कं भुवणा सीषधाम हृत्वाय देवा असुरान् यदायञिति द्विपदासुको स्तोत्रियायुक्ता ॥

मृत्यञ्चम् । अर्कम् । अनयन् । शचीभिः । आत् । इत् । स्थवाम् । इषिराम् । परि । अपश्यन् ।
अपा । याजम् । देवऽर्हितम् । सनेम । मदेम । श्रुतऽर्हिमाः । सुऽधीराः ॥ ६ ॥

इति नवमेऽनुवाके अष्टाविंशं सूक्तम् ॥

शृष्टपत्य षष्ठेऽपि “अपेन्द्र प्राचो मघवन्मित्रान्” इति सुमितीत्यस्य सकलसूक्तस्य पञ्चः शंसने प्राप्ते वतुषांम् अर्ध-
र्षयः शंसन्ति । तद् उक्तं वेदान्ते । “अपेन्द्र प्राचो मघवन्मित्रान् इति सुमीतिम् । वतुषांम् अर्धंशः” इति [वे० ६. २] ॥

सीतामत्यां शहीवेष्वाज्येषु “कुविदुः ययमन्तो” [२०. १२५. २] इति कथा पयोपह्वान् गृह्णन्तमध्वर्युम् शगिम्-
न्मघवे । तद् उक्तं वेदान्ते । “यहोवेष्वाज्येषु कुविदुः ययमन्तो इति पयोपह्वान् गृह्णन्तम्” इति [वे० ५. ३] ॥

तत्रेय वपागार्ज्ज्वादवन्तरम् “युवं सुराममश्विना” [२०. १२५. ४-७] इति चतस्रभिर्होमैः पयःसुराप्रहाणा होमान्
अतुमन्मघवे । तद् उक्तं वेदान्ते । “वपागार्ज्ज्वाद युवं सुराममश्विना चतस्रभिः पयःसुराप्रहाणाम्” इति [वे० ५. ३] ॥

अपेन्द्र प्राचो मघवन्मित्रानपापाचो अभिभूते नुदस्व ।

अपोदीचो अपं शूराधराचं उरौ यथा तव शर्मन् मदेम ॥ १ ॥

अपं । इन्द्र । प्राचः । मघऽयन् । अमित्रान् । अपं । अपावः । अग्निऽभूते । नुवस्व ।

अपं । उदीचः । अपं । दूर । अघ्नचः । उरौ । यथा । तव । शर्मन् । मदेम ॥ १ ॥

कुविदुः ययमन्तो यवं चिद् यथा दान्त्यनुपूर्वं विरूयं ।

इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये वर्हिषो नमोऽवुक्ति न जग्मुः ॥ २ ॥

कुवित् । अह् । ययमन्तोः । ययम् । चित् । यथा । दान्ति । अनुऽपूर्वम् । विऽपूर्वम् ।

इहऽईह । एषाम् । कृणुहि । भोजनानि । ये । वर्हिषः । नमःऽवुक्तिम् । न । जग्मुः ॥ २ ॥

नहि स्थूर्येतुषा यातमस्ति नोत अबो विविदे संगमेषु ।

गव्यन्त इन्द्रं सख्याय विप्रो अश्वायन्तो वृषणं याजयन्तः ॥ ३ ॥

नहि । स्थूर्ति । अतुऽया । यातम् । अस्ति । न । उत । अयः । विविदे । सम्ऽगमेषु ।

गव्यन्तः । इन्द्रम् । सख्याय । विप्रः । अश्वऽयन्तः । वृषणम् । याजयन्तः ॥ ३ ॥

युवं सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ।

विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ४ ॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुचौ । आसुरे । सचा ।

विऽपिपाना । शुभः । पती इति । इन्द्रम् । कर्मऽसु । आवतम् ॥ ४ ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावयुः काव्यैर्दुसनाभिः ।

यत् सुरामं व्यर्षिवः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रम् ईव । पितरौ । अश्विनौ । उमा । इन्द्र । आवयुः । काव्यैः । दुसनाभिः ।

यत् । सु॒रामं । वि । अर्षिवः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघ॒वन् । अभिष्णक् ॥ ५ ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्वर्वा अवोभिः समृद्धीको भवतु विश्ववेदाः ।

वाधतां जेषो अभयं नः कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ६ ॥

इन्द्र । सु॒त्रामा । स्व॒र्वा । अवोभिः । सु॒मृ॒द्धी॒को । भवतु । विश्व॒वे॒दाः ।

वाध॒ताम् । जे॒षो । अभ॒यम् । नः । कृ॒णो॒तु । सु॒वी॒र्य॒स्य । पत॒यः । स्या॒म ॥ ६ ॥

स सुत्रामा स्वर्वा इन्द्रो अस्मदाराब्धिं जेषः सनुतर्भुयोतु ।

तस्य वयं सुमता गजियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ७ ॥

सः । सु॒त्रामा । स्व॒र्वा । इन्द्रो । अ॒स्मत् । आ॒रा॒ब्धिम् । जे॒षः । स॒नु॒तः । भु॒यो॒तु ।

तस्यं । व॒यम् । सु॒म॒ता । ग॒जि॒य॒स्य॒पि । भ॒द्रे । सौ॒म॒न॒से । स्या॒म ॥ ७ ॥

इति नवमेनुवाके एकोनविंशं सूक्तम् ॥

पुष्टपल पट्टे इति “वि हि सोतोरसंक्षत” इति वृषाकप्यास्य सूक्तं सुनोक्तवर्गके ज्ञेयम् । यद् वृषा वीरानि । “वि हि सोतोरसंक्षतेति वृषाकपिम्” इत्यादि (वि० ६. २) ॥

‘वि हि सोतोरसंक्षतं नेन्द्रं देवममंसत ।

यन्नामदत् वृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्संखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १ ॥

वि । हि । सो॒ताः । अ॒सं॒क्ष॒त । न । इन्द्रम् । दे॒वम् । अ॒मं॒स॒त ।

य॒न् । अ॒म॒द॒त् । वृ॒षा॒क॒पिः । अ॒र्यः । पु॒ष्टे॒षु । म॒त्सं॒खा । वि॒श्व॒स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ १ ॥

परा हीन्द्र धावन्ति वृषाकपेरति व्यर्षिः ।

नो अहं म विन्दस्यन्यच्च सोमपीतये विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २ ॥

परा । हि । इन्द्र । धा॒वन्ति । वृ॒षा॒क॒पेः । अ॒ति । व्य॒र्षिः ।

नो॒ इति॑ । अ॒हम् । म । वि॒न्द॒सि । अ॒न्य॒त् । सो॒म॒पी॒तये॑ ॥ २ ॥

किमयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो मृगः ।

यस्मा इरस्यसीदु न्वयौ वा पुष्टिमद् वसु विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ३ ॥

१ P Cr सुरामम् l. २ V. says it is believed that these 23 verses contain the story of the Rāmāyana.

किम् । अयम् । त्वम् । वृषार्कपिः । चकारं । हरितः । मृगः ।

यस्मै । इत्यसि । इत् । ऊं इति । जु । अर्पः । वा । पुष्टिऽमत् । वसु । १० ॥ ३ ॥

यमिमं त्वं वृषार्कपिं प्रियमिन्द्राभिरक्षसि ।

आ न्वंस्य जम्भिवदपि कर्णे वराहयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ४ ॥

यम् । इमम् । त्वम् । वृषार्कपिम् । प्रियम् । इन्द्र । अभिरक्षसि ।

आ । जु । अस्य । जम्भिपत् । अपि । कर्णे । वराहयुः । १० ॥ ४ ॥

प्रिया तृणानि मे कपिव्येका व्यद्विदुषत् ।

शिरो न्वस्य राविपं न सुगं दुष्कृते भुवं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ५ ॥

प्रिया । तृणानि । मे । कपिः । विश्वेका । वि । व्यद्विदुषत् ।

शिरो । जु । अस्य । राविपम् । न । सुगम् । दुःकृते । भुवम् । १० ॥ ५ ॥

न मत्स्त्री सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भुवत् ।

न मत् प्रतिज्यवीयसी न सकयुद्यमीयसी विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ६ ॥

न । मत् । स्त्री । सुभसत्तरा । न । सुयाशुतरा । भुवत् ।

न । मत् । प्रतिज्यवीयसी । न । सकिय । उत्सपमीयसी । १० ॥ ६ ॥

उवे अम्ब सुलाभिके यथेवाङ्ग भविष्यति ।

भसन्ने अम्ब सक्षि मे शिरो मे वीर्वि ह्वयति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ७ ॥

उवे । अम्ब । सुलाभिके । यथाऽहव । अङ्ग । भविष्यति ।

भसत् । मे । अम्ब । सक्षि । मे । शिरो । मे । विश्व । ह्वयति । १० ॥ ७ ॥

किं सुवाहो स्वङ्गुरे पृथुष्टो पृथुजाघने ।

किं शूरपति नस्त्रमम्यमीपि वृषार्कपिं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ८ ॥

किम् । सुवाहो इति सुवाहो । सुऽङ्गुरे । पृथुष्टो इति पृथुऽस्तो । पृथुऽजघने ।

किम् । शूरपति । नः । त्वम् । अमि । अमीपि । वृषार्कपिम् । १० ॥ ८ ॥

अवीरामिव मामयं शरारुभि मन्यते ।

उताहर्मसि वीरिणीन्द्रपत्नी मस्तत्स्त्रा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ९ ॥

अवीराम्ऽइव । माम् । अयम् । शरर्षः । अग्नि । मन्यते ।

उत । अहम् । अग्नि । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । मरुत्ऽसंखा ॥ ९ ॥

संहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वाव गच्छति ।

वेधा ऋतस्य वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १० ॥

सम्ऽहोत्रम् । स्म । पुरा । नारी । समनम् । वा । अयम् । गच्छति ।

वेधाः । ऋतस्य । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । महीयते ॥ १० ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।

नह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणीम् । आहु । नारिषु । सुऽभगाम् । अहम् । अश्रवम् ।

नहि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसा । मरते । पतिः ॥ ११ ॥

नाहमिन्द्राणि शरणं सख्युर्वृषाकपेर्भूते ।

यस्येदमर्थं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । शरणं । सख्युः । वृषाकपेः । भूते ।

यस्य । इदम् । अर्थम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति ॥ १२ ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुसुषे ।

घसत त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १३ ॥

वृषाकपायि । रेवति । सुऽपुत्रे । आत् । ऊं इति । सुऽसुषे ।

घसत् । ते । इन्द्रः । उक्षणः । प्रियम् । काचित्करम् । हविः ॥ १३ ॥

उक्ष्णो हि मे पञ्चदश साकं पचन्ति विशतिम् ।

उताहमग्नि पीवं इदृभा कुक्षी घृणन्ति मे विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १४ ॥

उक्ष्णः । हि । मे । पञ्चऽदश । साकम् । पचन्ति । विशतिम् ।

उत । अहम् । अग्नि । पीवं । इत् । उभा । कुक्षी इति । घृणन्ति । मे ॥ १४ ॥

वृषभो न तिम्रशृङ्गोन्तर्गूषेषु रोसवत् ।

मन्यस्तं इन्द्र शं हृदे यं ते सुनोति भावयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १५ ॥

यूपमः । न । तिग्मऽशृङ्गः । अन्तः । युयेषु । रोक्चत् ।

मन्थः । ते । इन्द्रः । शम् । हृदे । यम् । ते । सुनोति । गाव्युः ॥ १५ ॥

न सेशे यस्य रम्बतेनरा सकय्यो इ कर्तृत् ।

सेदीशे यस्य रोमशं निपेदुषो विजृम्भते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १६ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रम्बते । अन्तरा । सकय्या । कर्तृत् ।

सः । इत् । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽपेदुषः । विऽजृम्भते ॥ १६ ॥

न सेशे यस्य रोमशं निपेदुषो विजृम्भते ।

सेदीशे यस्य रम्बतेनरा सकय्यो इ कर्तृत् विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १७ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽपेदुषः । विऽजृम्भते ।

सः । इत् । ईशे । यस्य । रम्बते । अन्तरा । सकय्या । कर्तृत् ॥ १७ ॥

अयमिन्द्र वृषाकपिः परस्वन्तं हृतं विदत् ।

असिं सुनां नवं चरुमादेभस्यान आर्चितं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १८ ॥

अयम् । इन्द्रः । वृषाकपिः । परस्वन्तम् । हृतम् । विदत् ।

असिम् । सुनाम् । नवम् । चरुम् । आत् । पर्वत्त । अर्गः । आऽर्चितम् ॥ १८ ॥

अयमेमि विचाकशद् विचिन्वन् दासमार्यम् ।

पिबामि पाकसुखनोमि धीरमचाकशं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १९ ॥

अयम् । एमि । विऽचाकशत् । विऽचिन्वन् । दासम् । आर्यम् ।

पिबामि । पाकऽसुखनः । अमि । धीरम् । अचाकशम् ॥ १९ ॥

धन्वं च यत् कृन्तत्रै च कति स्विता ता वि योजना ।

नेदीयसो वृषाकपेस्तुमेहि गृह्णां उप विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २० ॥

धन्वं । च । यत् । कृन्तत्रै । च । कति । स्विता । ता । वि । योजना ।

नेदीयसः । वृषाकपे । अस्तम् । आ । हृति । गृह्णात् । उप ॥ २० ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।

य एष स्वमेनंशुनोस्तुमेहि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २१ ॥

पुनः । आ । इहि । वृषाकपे । सुचिता । कल्पयावहै ।

यः । एषः । स्वप्नऽनंशिनः । अस्तम् । एषि । पृथा । पुनः । १० ॥ २१ ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ।

के १ स्प पुल्वयो मृगः कमंगं जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥२२॥

यत् । उर्वचः । वृषाकपे । गृहम् । इन्द्र । अजगन्तन ।

क । स्यः । पुल्वयः । मृगः । कम । अगम् । जनऽयोपनः । १० ॥ २२ ॥

पशुर्ह नाम मानवी साकं संसृव विंशतिम् ।

भद्रं मेल त्वस्या अभूद् यस्या उदरमार्मयद् विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः २३

पशुः । ह । नाम । मानवी । साकम् । संसृव । विंशतिम् ।

भद्रम् । मेल । त्वस्यै । अभूत् । यस्याः । उदरम् । आर्मयत् । विश्वस्मात् । इन्द्रः ।

उत्तरः ॥ २३ ॥

॥ अथ कुन्तापसूक्तानि ॥

इन्द्रपक्ष वेदेति "इत्वं जगत् उच्यते" इति कुन्तापसूक्तं अथर्ववेदाः गीतम् । तत्र प्रथमाध्वर्युः ऋचः प्रथमाहं वीतम् । तर् एव वेदायै । "इदं जगत् उपभुतेति कुन्तापसूक्तं अथर्ववेदाः । अतुदंश प्रथमाहम्" इति [पृ० ६. २] ॥

इदं जेना उप श्रुते नराशंस स्तविष्मते ।

वष्टि सहसा मवर्ति च कौरम् आ रुशमेयु देद्यहे ॥ १ ॥

उष्ट्रा यस्य मवाहणो धूमन्तो हिर्दश ।

वेर्मा रंयस्य नि जिहीहते दिव ईर्षमाणा उपस्पृशः ॥ २ ॥

* J and Cr have no accents in the Kuntāpa sūktas.

१ R क इ. २ Rw जेना. ३ P श्रुत. Rw श्रुत नराशंस स्तवि. ४ E S
Dc Cr कौरम्. Rw कौरम्. ५ E द्यहे. ६ P उष्ट्रा. R Dc Cs उष्ट्रा. ७ B B
प्रवाहणो. C C प्रवाहणो. D E L S Do P प्रवाहणो. Rw प्रवाहणो. ८ B B C D E
R S Dc Cs धूमन्तो P धूमन्तो. Cr धूमन्तोहिर्दश. ९ E वरिष्मा. C वरिष्मा. १० S
रंयस्य. ११ J न. १२ E जिहीहते. Rw जिहीहते. १३ P ईर्षमाणा. Rw ईर्षमाण.

ए॒ष इ॒षाय॑ मा॒महे॒ शतं॑ नि॒ष्कान् देश॑ स॒जः ।

श्रीणि॑ श॒तान्य॑वे॒तां से॒हसा॒ दश॑ गो॒नाम् ॥ ३ ॥

व॑च्यस्व रे॒म व॑च्यस्व वृ॒क्षे न प॑क्षे श॒कुनः॑ ।

नष्टे॑ जि॒ह्वा च॑र्च॒रीति॑ क्ष॒रो न भूरि॑जो॒रिव ॥ ४ ॥

मं रे॒भासो॑ मनी॒षा वृ॒षा गो॒व इवे॑रते ।

अ॒मोत॑पु॒त्रका॑ ए॒षामे॒मोत॑ गो॒ इवा॑सते ॥ ५ ॥

मं रे॒भ धीं॑ भ॒रस्व॑ गो॒विदं॑ वसु॒विदम् ।

दे॒वत्रे॑मां वा॒चं श्री॒णीही॑षु॒र्नार्वा॑र॒स्तार॑म् ॥ ६ ॥

रा॒ज्ञो वि॒श्वज॑र्नान॒स्य यो दे॒वोम॑र्त्यो॒ अति॑ ।

वि॒श्वान॑र॒स्य सु॒ष्टुति॑मा॒ सुनो॑ता॒ परि॑क्षितः ॥ ७ ॥

- १ Os इ॒षाय॑. Rw कृ॒षये. २ D मा॒महे. ३ C D E R ङ Dc Cs P व॑च्य. We with P.
४ श्रीणि. ५ D E ङ Dc Cs P से॒हसा. ६ Os व॑च्यः स्व रे॒म व॑च्यस्य. ७ ङ रे॒भ-
८ ङ P व॑च्यस्य. ९ ङ C P वृ॒क्षेण॑ ण°. C D E R Dc Cs P J वृ॒क्षेण॑ ण°. We with P.
१० C प॒क्षेन॑ श॒. C E R ङ Dc Cs P प॒क्षे. We with DP. ११ R श॒कुनः. १२ J
पृ॒ष्टे. १३ D च॑र्च॒रीति. १४ C न. १५ C D E R Dc P भूरि॑जो. Cs भूरि॑जो.
१६ Rw व॑च्यस्य रे॒म व॑च्यस्य वृ॒क्षे न प॑क्षे श॒कुनः (भोष्टे॑ जि॒ह्वा च॑र्च॒रीति॑ क्ष॒रो न भूरि॑जो-
रिव ॥ १७ D R Dc P प्र॒रे. १८ D वृ॒षा. ङ वृ॒षा. Dc वृ॒षा. १९ C D E R ङ Dc
Cs P गो॒व इवे॑रते. We with P. २० C Cs अ॒मोत॑. Dc अ॒मोत॑. P अ॒मोत॑. २१ E पु॒त्रका.
२२ ङ अ॒मोत॑का॒गा इवा॑सते. P अ॒मोत॑का॒गा इवा॑सते. २३ E C का. २४ Rw म रे॒-
भा॒सो मनी॑षा वृ॒षा गो॒व इवे॑रते । अ॒मोत॑ पु॒त्रका॑ र्ष॒याम॑मोत॒ गा उ॒र्षासते॑ ॥ २५ D प्र॒रेम
धीं म° E प्र॒रेम॑ धी॒षं ण°. ङ C P म रे॒भ धी॒षं म°. Dc प्र॒रेव॑धो॒भ°. Cs म रे॒भ धीं म°. P म
रे॒भ धीं यं म°. Rw म रे॒भ धी॒षं म°. २६ Rw वा॒चं कृ॒षीयुं॑ न वी॒रो व॑स्ता. २७ C D
ङ Dc J श्री॒णीही॑. P has no accents from this verse onwards. २८ Rw वि॒श्वज॑र्ना-
न॒स्य. २९ D E R Cs म॒र्त्य. ३० Rw र॒स्य सु॒ष्टुति॑मा॒ नृ॒णोता॑ ण°.

परिच्छिन्नः क्षेममकरोत् तम आसनमाचरन् ।
 कुलायेन कुण्वन् कौरव्यः पतिर्वेदति जायया ॥ ८ ॥
 केतरत् त आ हिराणि दधि मन्थां परि श्रुतम् ।
 जायोः पतिं वि पृच्छति राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥ ९ ॥
 अभीवस्वः प्र जिहीते ययः पक्वः पयो बिलम् ।
 जनः स भद्रमेधति राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥ १० ॥
 इन्द्रः कार्मुम्वुधुदुक्षिष्ठ विचरा जनम् ।
 ममेदुग्रस्य चर्कधि सर्व इत् ते पृणादुरिः ॥ ११ ॥
 इह गावः प्रजायध्वमिहाशवां इह पूरयाः ।
 इहो संहस्रदक्षिणोपि पूषा नि पीदति ॥ १२ ॥
 नेमो इन्द्र गावो रिपन् मो आसां गोप रीरिपत् ।
 मेसांममिष्युर्जन इन्द्र मा स्तेन ईशेत ॥ १३ ॥

१ O Dc परिधिः, M परिच्छिन्न क्षेः, Cs परिच्छिन्नी क्षमः, P परि छिन्ना, Rw परिक्षिप्तः
 क्षेममकरोत्. Though we have not taken the reading परिच्छिन्न because none of our
 Mss support it, yet it seems Rw's reading परिच्छिन्ना is right as it follows the an-
 alogy of the preceeding one and following two verses. २ Rw कुलायं. ३ Rw
 पतिर्वेदति. ४ P वेदति. ५ O Dc कतरत्. ६ R ई हिराणि. ७ R धधि मन्थां, Rw
 दधि मन्थं परि श्रुः. ८ E S Cc श्रुतं. ९ Rw जाया. १० O पति. ११ M अभीव
 स्वः, Rw अभीव स्वः. १२ D E P पयो, Rw पयो. १३ C मेधति, Rw मेधते.
 १४ E R S Dc Cs P मव्वुधुः. १५ M दुदक्षिष्ठ. १६ Rw अरे. १७ R S Cc P
 J Cc दुर्गस्य, Rw दुमस्य. १८ D Dc चर्कतिः, S P चर्कधिः, Rw चर्कधि. १९ S इहा
 गा, Rw इह गा. २० C इवा इह पूरयाः, D इवा इह पूरयाः, E R S इवा इह
 पूरयाः, Cc P J इवा इह पूरयाः, P इवा इह पूरयाः, Rw इवा इह पूरयाः. २१ C E S
 संहस्रः, D Cc P संहस्रः. We with R Dc. २२ S दुक्षिणोपि पूषा. २३ C पूषा.
 २४ O D E R S Dc Cs नेमो, Rw नेमो इन्द्र. We with P. २५ Rw आसां गोपंती रिपत्.
 २६ Rw नासांममिः. २७ Dc स्तेन ईशत्, २८ Rw ईशेत.

उप नो न रेमसि सूक्तेन वचसा वयं भुद्रेण वचसा वयम् ।

वनादधिध्वनो गिरो न रिप्येभ कदा चन ॥ १४ ॥

तं प्रतिगिरिति प्रति कुरुत । गोयामोदैवेति पञ्चपदा चतुर्विंशी एकेन द्वाभ्यां वा प्रणीति ॥

इति नवमेनुवाके एकविंशं सूक्तम् ॥

“यः सभेयो विदध्यः” इति षोडशर्चः ॥

“यः सभेयो विदध्यः” इत्यस्य संसनप्रकारः पूर्वसूक्ते उक्तः ॥

यः सभेयो विदध्यः सुत्वा यज्वाय पूरुषः ।

सूर्यं चामू रिशादसस्तद् देवाः प्रार्गकल्पयन् ॥ १ ॥

यो जाम्या अम्रयस्तद् या सखायं दुधूरिपति ।

ज्येष्ठो यदमचेतास्तदाहुरधरागिति ॥ २ ॥

यद् भद्रस्य पूरुषस्य पुत्रो भवति दाधृषिः ।

तद् विप्रो अन्नवीदु तद् गैधर्वः काम्यं वचः ॥ ३ ॥

यश्च पुणि रपुजिष्ठो यश्च देवी अदाशुरिः ।

धीराणां शश्वतामहं तदपागिति शुशुम ॥ ४ ॥

१ Rw उप नरं नोनुमसि सूक्तेन. २ O रमसि. ३ CR E Dc Cs वनादधि° Rw वनादधिष्व नो गिरो. ४ Though the words from तं प्रति to षोडशर्चः are no part of the Samhitā text, yet some of the Mss have placed accents in two, and others in three, places without any reasons whatever; we have therefore followed E and B which give no accents and have not shown the accents of other Mss either. ५ O E विदध्यः. D विदध्यः. ६ B सुत्वा. P P स्तुत्वा. Rw सुत्वा यज्वा य. ७ C सूर्यं चामू रिशादस°. Dc सूर्यं चामू रिशादस°. P सूर्यं चामू रिशादस°. Or सूर्यं चामू. Rw सूर्यं चामू रिशादस°. ८ Cs प्रार्गकल्पयन्. ९ E अम्रयः. C D R E P अम्रयः Rw अम्रयस्तद्. १० C E P P दुधूरिपति. ११ Rw ज्येष्ठो यदमचेतास्तदाहुरधरागिति. १२ P पूरुषस्य. १३ Rw भवति दाधृषिः. १४ Rw तद्विप्रो अन्नवीदुदसः. १५ P तद्विप्रो अन्नवीदुदसः. १६ E J पुणी. Dc पुणी. १७ Rw रपुजिष्ठो. १८ C D P J Cs जिष्ठो. Dc Cs जिष्ठो. १९ Rw देवी. २० Rw शश्वतामहं तदपा°.

ये च देवा अयजन्तायो ये च पराद्दिः ।

सूयो दिर्वमिव गात्राय मयवा नो विरेण्यते ॥ ५ ॥

योनाकाक्षो अनभ्यक्तो अमणिवो अहिरण्यवः ।

अब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तोता कल्पेषु संमिता ॥ ६ ॥

य आकाक्षः सुभ्यक्तः सुमणिः सुहिरण्यवः ।

सुब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तोता कल्पेषु संमिता ॥ ७ ॥

अम्रपाणा च वेशन्ता रेवा अम्रतिदिश्ययः ।

अयम्या कन्या कल्याणी तोता कल्पेषु संमिता ॥ ८ ॥

सुम्रपाणा च वेशन्ता रेवान्सुम्रतिदिश्ययः ।

सुयम्या कन्या कल्याणी तोता कल्पेषु संमिता ॥ ९ ॥

परिवृता च महिषी स्वस्त्या च युधिगमः ।

अनाशुरध्यामी तोता कल्पेषु संमिता ॥ १० ॥

- १ R W केवा. २ R W पराद्दिः. ३ R W रेवा. ४ D अहिरण्यवः. J *योहिरण्यवः.
 ५ C* अम्र. ६ OR B P P J पुत्रः स्तो. C* पुत्रं स्तोता. ७ E कल्पेषु. ८ C* पु
 संमिता. P* पु संमिता. ९ R W योनाकाक्षो अनभ्यक्तो अमणिर्वहिरण्यवान् । अम्रह्मा-
 ब्रह्मणः पुत्रस्तो ता कल्पेषु संमिता ॥ १० C समन्तिः. ११ C सुहिरण्यवः. D J सुहि-
 रण्यवः. १२ E कल्पेषु. १३ C* पु संमिता. P* पु संमिता. १४ R W य आकाक्षः
 सुभ्यक्तः सुमणिः सुहिरण्यवान् । सुब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तो ता कल्पेषु संमिता ॥ १५ R W
 अम्रपाणा. १६ C* वेशन्ता. १७ D अम्रतिदिश्ययः. E D* अम्रतिदिश्यया. P* अम्रतिदि-
 श्ययः. R W अम्रतिदिश्य या. १८ B D C* अयम्या कन्या. १९ R W कन्याकल्याणी तो ता
 कल्पेषु संमिता. २० P* पु संमिता. २१ R W सुम्रपाणा. २२ D* सुम्रतिदिश्ययः. E
 सुम्रतिदिश्ययः. B सुम्रतिदिश्ययः. D* सुम्रतिदिश्ययः. P* सुम्रतिदिश्ययः. R W *सुम्र-
 दिश्य या. २३ B D C* सुयम्या कन्या. २४ R W तो ता कल्पेषु संमिता. २५ E कल्पेषु.
 २६ P* पु संमिता. २७ R युधिगमः. २८ C अनाशुर. D अनाशुर. D* अनाशुर. B
 अनाशुरा. २९ P* कल्पेषु संमिता. ३० R W परिवृता च महिषी स्वस्त्या चार्युधिगमः ।
 अनाशुरयोऽध्यामी.

वा॒वा॒ता च॒ महि॑षी स्व॒स्त्या च॒ युधि॑ग॒मः ।

श्वा॒शुर॑श्चा॒यामी॒ तोता॑ क॒ल्पेषु॑ सं॒मिता॑ ॥ ११ ॥

येदि॑न्द्रा॒दो दा॑श॒राज्ञे॒ मा॒नुषं॑ वि॒ गा॒हयाः॑ ।

वि॒रूपः॑ स॒र्वसा॑ आसीत् स॒ह य॑क्षाय॒ कल्प॑ते ॥ १२ ॥

त्वं वृ॑पा॒क्षं म॑घ॒वन्न॑ म॒र्याकरो॑ रविः ।

त्वं रौ॒हिणं॑ व्यो॒स्थिो वि॑ वृ॒त्रस्या॑भि॒नुच्छि॑रः ॥ १३ ॥

यः प॑र्व॒तान् व्य॑दिधा॒द् यो अ॒पो व्य॑गा॒हयाः॑ ।

इन्द्रो॑ यो वृ॒त्रहा॑न्म॒हं त॒स्मादि॑न्द्र॒ नमो॑स्तुते ॥ १४ ॥

पृ॒ष्ठं धा॑व॒न्तं ह॒योरो॑च्चैः श्रव॒सं म॑नु॒वन् ।

स्व॒स्त्व॒श्च जै॒त्राये॑न्द्र॒मा ब॑ह सु॒खज॑म् ॥ १५ ॥

१ D E R S D C O P वा॒वा॒ता, R W वा॒वा॒ता च॒ महि॑षी स्व॒स्त्या च॒ युधि॑ग॒मः । स्वा॒शुर॑श्चः
सु॒वा॒मी, २ R युधि॑ग॒मः, ३ C स्वा॒शुर॑, D R स्वा॒शुर॑, S स्वा॒शुर॑, C स्वा॒शुर॑, E
P P स्वा॒शुर॑, ४ P क॒ल्पेषु॑ सं॒मिता॑, ५ S या॒दीय॑दो, P यदि॑न्द्रा॒दो, ६ R W वे॒दमा॑नु॒षं
वि॒गा॒हयाः, We with all Mss, ७ D C मा॒नुषं, ८ P गा॒हयाः, ९ D E वि॒रूपः, R W वि॒रूपं
स॒र्वसा॑ आसीत्स ह॒ यक्ष॑ाय क॒ल्पते, १० C P J य॒क्षाय॑, ११ C वृ॒त्राक्षं॑ म॒घं, D E वृ॒त्राक्षं॑
म॒घं, D C वृ॒त्राक्षं॑ म॒घं, R S C J C वृ॒त्राक्षं॑ म॒घं, १२ C न॒र्या, R D C न॒र्याकरो॑, P
म॒र्याकरो॑, R W त्वं वृ॒त्रापा॑न्म॒घव॑न्नं म॒र्याकरो॑ रवि॒म्, १३ C E R P रौ॒हिणं॑ D रौ॒हिण॑व्या॒, S
रौ॒हिणं॑, १४ C व्यो॒स्थिो, P व्यो॒स्थिो, P व्यो॒स्थिो, १५ C वि॒वृ॒त्रं, R W वि॑ वृ॒त्रस्या॑भि॒नु॒च्छि॑रः,
१६ D व्य॑दि॒धाद्, R C J व्य॑दि॒धाद्, D व्य॑दि॒धाद्, C व्य॑दि॒धाद्, R व्य॑दि॒धाद्
यो, १७ C अ॒पो ह॒यां गा॑हयाः, १८ S R W व्य॑गा॒हयाः, १९ D इन्द्रा॑यो, २० R W
वृ॒त्रहा॑ म॒हान्त॑, २१ C E वृ॒ष्टं, D R C वृ॒ष्टं, D वृ॒ष्टं, C वृ॒ष्टं धा॑व॒न्तं ह॒, R W म॒हि॒
धा॑व॒न्तं ह॒योरो॑च्चैः, २२ S धा॑व॒न्तं, २३ C D E R C P P J जै॒त्र्यं, S जै॒त्र्यं
२४ R म॑नु॒वन्, २५ C D C P P स्व॒स्त्यश्च॑, S स्व॒स्त्यश्च॑, R स्व॒स्त्यश्च॑.

ये त्वा श्वेता अजैयवसो हार्यो युञ्जन्ति दक्षिणम् ।

पूर्वा नमस्य देवानां विभ्रदिन्द्र महीयते ॥ १६ ॥

इति नवमेनुवाके द्वाविंश सूक्तम् ॥

“एता अश्वा आ श्वन्ते” इति पदसप्तत्यष्टादशपदीत्यः प्रणयत्यष्ट प्रति त्या ॥

“एता अश्वा आ श्वन्ते” [१०. १२९] इत्यादि “वीरिक्किण्व्याह्वः” [१०. १३३] इत्यन्ताम् ऐतत्प्रकाशार्थं पद-
राशतिपादसमुदायं पदावमार्हं सूशोकप्रकरणेन कथयति । तद् एकं वेतानि । “एता अश्वा आश्वन्ता इति तत्प्रकाशं पदा-
वमार्हम् । तावामुत्तमेन पदेन प्रणीति” इति [वे. ६. २] ॥

एता अश्वा आ श्वन्ते ॥ १ ॥ प्रीतीपं प्रीतिं सुवर्नम् ॥ २ ॥

तासामेका हरिक्किंका ॥ ३ ॥ हरिक्किंके किमिच्छसि ॥ ४ ॥

साधुं पुत्रं हिरण्यवम् ॥ ५ ॥ कर्तुं परास्यः ॥ ६ ॥

यत्रामूर्त्तिस्तः शिशुपाः ॥ ७ ॥ परि त्रयः ॥ ८ ॥

पदाकवः ॥ ९ ॥ शृङ्गं धुमन्तं आसते ॥ १० ॥

अयन्मेहा ते अर्षाहः ॥ ११ ॥ स इच्छकं सपायते ॥ १२ ॥

१ ODER S Dc Cs ये त्वा श्वेता. We with P. २ ROs युञ्जति. Dc युञ्जति.
३ D दक्षिणां. ४ DE S P देवानां. ५ RW पुत्रस्या श्वेता और्ध्वःअवसं हार्योयुञ्जन्ति द-
क्षिणम् । पूर्वतमं च देवानां विभ्रदिन्द्रं महीयते ॥ ६ D एताश्वा. ७ D पदसप्तत्यष्टा°. E
P पदसप्तत्यष्टा°. S पदसप्ता अष्टादशपदां प्रणयतातः । ए प्रति त्या. ८ J वराः पदाव्यः.
९ R पदाव्यः. D and Gr do not give the number at the end of quarter verses
as other MSS do; but join them into halves and number each half. १० D एताश्वा.
११ O अश्वा. १२ CDE P प्रतीपं. R S प्रतीपं. १३ RW प्रीतिस्तुवर्नम्. १४ CP
“किंका. C “किंका. RW “किंका. १५ H हरिक्किं. C हरिक्किंके किमि°. Dc हरिक्किंके
कि°. RW हरिक्किंके कि°. १६ C E R S Dc Cs साधुं D सुधुं. P P J Cr सा-
धुपु. १७ CP “नमस्य. १८ DER S Cs P कर्तुं. RW कर्तुं तं. १९ CDE R S Dc
शिशुपाः. We with Cs. S “स्तिस्रः शिशुपाः. RW “स्तिस्रः शिशुपाः. २० RW परि त्रयः.
२१ RW शृङ्गं धुमन्तं आसते. २२ S Dc अयन्म्°. २३ C “नाहति. P J “न्महते.
२४ RW सममिहागतो अर्षा. २५ C Cr स हि एकं. E Cs स इत्सकं. R स इत्सकं. S
स हि एकं. Dc स इ एकं. P स एकं सपायते. J स इत्सकं सपायते. RW स इच्छका सं प्रायते.

सघाघते गोमीद्या गोमेतीरिति ॥ १३ ॥ पुमां कुस्ते निर्मिच्छसि ॥ १४ ॥

पत्पं बह्वं वेयो इति ॥ १५ ॥ वं वं वो अघा इति ॥ १६ ॥

अंजागार केविका ॥ १७ ॥ अंश्वस्य वारो गोशपयके ॥ १८ ॥

श्येनीपती सा ॥ १९ ॥ अनामयोपजिहिका ॥ २० ॥

इति नवमेखण्डके त्रयस्त्रिंशं सूक्तम् ॥

को अर्यं बहुलिमा इष्णि ॥ १ ॥ को असिद्याः पर्यः ॥ २ ॥

को अर्जुन्याः पर्यः ॥ ३ ॥ कः कोण्य्याः पर्यः ॥ ४ ॥

ऐतं पृच्छ कुहं पृच्छ ॥ ५ ॥ कुहाकं पक्कं पृच्छ ॥ ६ ॥

येवानो यतिस्वभिः कुभिः ॥ ७ ॥ अकुप्यन्तः कुपायकुः ॥ ८ ॥

आमणको मणत्सकः ॥ ९ ॥ देव त्वप्रति सूर्य ॥ १० ॥

१ C सघाघते, DP सघाघते, J सघागते. २ B गोमेती°, Dc गोपती°, J गोपति°.

३ Rw गोमयाग्रेगतिरिव. ४ C E B C पुमांकुस्ते, D पुमांकुस्ते, Rw पुमां कुस्ते किमि-

च्छसि. ५ Dc वेयो, P वायो. ६ Rw एकी व्रीहियया इति. ७ B P वृद्ध, C R J पति.

P य इति. ८ Rw व्रीहियया अघा इति. १० Rw अश्वस्य इक्षविकाः. ११ E अद्वय°.

१२ B वासे. १३ B C गोशफयके, Dc गोशफयके, Cs गोशुपयके, Rw गोशुफयके.

१४ Rw श्येनीपती सा. १५ C E B P अनामयोप° Rw अनामयोपजिहिका, We

with Dc Cs. १६ Dc बहुलिमा. १७ D इष्णि, P इष्णि. १८ Rw को अपायद-

दिमा दुग्धानि. १९ R असिद्याः, Dc Cs असिद्याः, Rw असिक्त्याः. २० E पर्यः.

२१ B अर्जुन्याः, D E अर्जुन्याः, E B अर्जुन्याः, Dc Cs अर्जुन्याः, We with P. २२ Rw

काण्य्याः. २३ C D E R B Dc Cs एतं पृच्छ, We with P. २४ Rw कुहं पृच्छे. २५ B

कुहाकं पक्कं पृच्छ, Dc कुहाकं पक्कं पृच्छ, Cs कुहाकं पक्कं पृच्छ, P कुहाकं पक्कं पृच्छ.

Rw कुहा कं पक्कं पृच्छे. २६ C यवा वो, Dc यवा नो यति स्वभिः कुभिः, Cs यवा नो.

Rw यवा नोप तिष्ठन्ति कुक्षिम्. २७ C अकुप्यन्तः कुपायकु. २८ J कुपायकु, Rw कुपा-

यवः. २९ D आमणको, Rw आमणिका. ३० P P P मणत्सकः, B मणत्सकः, B मणत्सकः, Rw मणित्तकः. ३१ B देव त्वप्रति सूर्य, Rw देवत्वा प्रति सूर्यम्.

एनश्चिपङ्क्तिः हविः ॥ ११ ॥ मृदुदुदो मघाप्रति ॥ १२ ॥

शृङ्ग उत्पन्न ॥ १३ ॥ मा त्वाभि सखा नो विदन् ॥ १४ ॥

वृशायां पुत्रमां यन्ति ॥ १५ ॥ इरविदुमय दत् ॥ १६ ॥

अथो इयन्नियन्ति ॥ १७ ॥ अथो इयन्निति ॥ १८ ॥

अथो इवा अस्थिरो भवन् ॥ १९ ॥ उयं यकांशलोकका ॥ २० ॥

इति नवमेनुवाके चतुर्विंशं सूक्तम् ॥

औमिनोति निति भञ्जते ॥ १ ॥ तस्य अनु निर्भञ्जनम् ॥ २ ॥

वैरुणो याति वैरुभिः ॥ ३ ॥ शतं यो भारती शवः ॥ ४ ॥

शेतमाश्वा हिरण्ययाः । शतं रय्या हिरण्ययाः ।

शतं कृपा हिरण्ययाः । शतं निष्का हिरण्ययाः ॥ ५ ॥

- १ E J पङ्क्तिः. २ R^w यनी हरिर्विष्णुका हविः. ३ O D E R मृदुदुदो. ४ P मृदु-
दुदो. D^c मृदुदुदो. We with C^s. ५ D^c प्रति. ६ R^w मृदुदुदुसंघा प्रति. ७ R उत्पन्न.
८ R^w शृङ्गे उत्पन्ने. ९ H J त्वाभि. १० R^w मा त्वाभि सखा नो विदन्. ११ D E R
P मायन्ति. D^c मायन्ती. १२ मायन्ति. C^s मायन्ति. १३ E C^s P P J C^s मयदत्. १४ R^w
इर विदुमदत्. १५ P P अथो इयन्निति. R^w अथो इयन्नियन्निति. १६ D E इयन्निय-
न्निति. D^c इयन्नियन्निति. १७ O E अथो. १८ D इयन्निति. E १९ इयन्निति.
C^s इयन्निति. २० R^w अथो इयन्निति. २१ १२ अथो. २३ D C^s P शैलोकका. २४
शैलोकक. २५ R^w इयन्निका शैलोकका. २६ P अमि. २७ O भिति भञ्जते. २८ R^w
आ भिनोति वि भिञ्जते. २९ C तस्य मातु. D तस्य नु. E तस्य अतु. P J तस्य अतु.
३० ३१ निर्भञ्जनम्. ३२ R^w तस्य कर्त्त निर्भञ्जनम्. ३३ ३४ अथो. ३५ R^w वसुभिः.
३६ R^w वसुभिः. ३७ D^c भारती. ३८ R^w शतमदवा. ३९ P हिरण्यया.
४० R^w रया. ४१ D हिरण्यया. ४२ D C^s P P R^w कृपा.

अहल कुश वर्त्तक ॥ ६ ॥ शफेन इव ओहते ॥ ७ ॥
 आय वेनेनती जनी ॥ ८ ॥ वेनिष्ठा नाव गृह्णाति ॥ ९ ॥
 इदं मेघं मन्दुरिति ॥ १० ॥ ते वृक्षाः सह तिष्ठति ॥ ११ ॥
 पाक वलिः ॥ १२ ॥ शक वलिः ॥ १३ ॥
 अरवन्त्य खदिरो ध्रुवः ॥ १४ ॥ अरदुपरम ॥ १५ ॥
 शयो हुत इव ॥ १६ ॥ व्याप पूरुषः ॥ १७ ॥
 अर्द्धमिन्यां पूर्वकम् ॥ १८ ॥ अत्यर्ध्व परस्वतः ॥ १९ ॥
 दौर्व हस्तिनो देती ॥ २० ॥

इति नवमेऽनुवाके पञ्चविंशं सूक्तम् ॥

आदलावुकमेककम् ॥ १ ॥ अलावुकं निखातकम् ॥ २ ॥
 कर्करिको निखातकः ॥ ३ ॥ तद् वात उन्मथायति ॥ ४ ॥

१ D S कुश. २ C E P P वर्त्तक. D वर्त्तक. ३ R W अहल कुशवर्त्तक. ४ R W शफे
 न पीव ओहते. ५ Dc आय. ६ S वेनेनती. J वेनेनते. ७ S जनी. Dc जनि. ८ R W
 आयवेनेन तेदनी. ९ R वलिष्ठा. १० C S गृह्णाति. D E G गृह्णाति. Dc गृह्णाति.
 ११ R W वनिष्ठा नाव गृह्णाते. १२ P P इदं. १३ D Dc मेघं. Gc मेघी. १४ D E G
 मन्दुरिति. B S Gc J मन्दुरिति. Dc मन्दुरिति. १५ R W इदं मेघं मन्दुरिके. १६ O D
 E R S Dc Gc सह तिष्ठति. We with P. १७ R W ते वृक्षाः सह तिष्ठन्ति. १८ O R W
 पाकवलिः. D E Dc P पाक वलिः. १९ O R W शकवलिः. D शकवलिः. E Dc P शक
 वलि. २० Dc ध्रुवः. २१ R W अरवन्त्यः खदिरो ध्रुवः. २२ Gc अरदुपरम. R W अर-
 दुपरमः. २३ Dc शयो. R W शयै. २४ R व्याप. R W व्यातः. २५ S अर्द्धमि. Gc
 आर्द्धमिन्याप. R W अर्द्धमिन्यापूर्वम्. २६ R W अत्यर्ध्व परस्वतः. २७ S P दौर्व.
 R W दौर्व न ह. २८ O Dc वृती. २९ C D E S Gc आदलावुक. R W आदलावुक.
 ३० R W अलावुक. ३१ Dc वात. ३२ C D E Gc P उन्मथायति. R उन्मथायति. S
 उन्मथायति. We with Dc

कुलाय कृणवादिनि ॥ ५ ॥ उग्रं वनिषदाततम् ॥ ६ ॥
 न वनिषदनाततम् ॥ ७ ॥ कं एषां कंकरी लिखत् ॥ ८ ॥
 एषां दुन्दुभि हनत् ॥ ९ ॥ यदीयं हनत् कथं हनत् ॥ १० ॥
 देवी हनत् कुहनत् ॥ ११ ॥ पर्यागारं पुनः पुनः ॥ १२ ॥
 श्रीण्युष्टस्य नामानि ॥ १३ ॥ हिरण्यं इत्येकं अब्रवीत् ॥ १४ ॥
 द्वौ वा ये शिशवः ॥ १५ ॥ नीलशिखण्डवाहनः ॥ १६ ॥

इति नवमेऽध्याये पदविशेषं सूक्तम् ॥

“वितती किरणौ द्वौ” इति प्रवृत्तिनाम्ना ऋक् अथर्ववेदः उच्यते । ८२८ नमो वेदाय । “वितती किरणौ द्वाविति प्रवृत्तिना” इति [६० १. २] ॥

वितती किरणौ द्वौ तावां पिनष्टि पूरुषः ।

न वै कुमारि तत् तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ १ ॥

१ D कुलाय. ERJC कुलायन्. Cs कुलायत्. Rw कुलाय. २ P क्षणवा. R कृणवादिनि. S कृणवादिनि. ३ C D E R Dc Cs उग्रं. P उग्रं. We with S. ४ C D E R S Dc Cs वनिषदाततं. Rw वनिषदाततम्. We with P. ५ D नय. ६ S निषदनाततं. P निषदाततं. ७ R एषां. Dc Cs एषां. ८ C P P J कंकरी. Dc Cs कंकरी. Rw कंकरी. ९ Cs लिपय. R लिपय. १० D J दुन्दुभि. S P C दुन्दुभी. P दुन्दुभी. Rw दुन्दुभि. ११ Rw हनत्. १२ D यदीयं हनत्. R यदी हनत्. S यदीयं हनत्. Dc J यदी हनत्. Cs P यदी हनत्. P यदी हनत् ॥ १० ॥ १३ Cs श्रीण्युष्टस्य नामानि. P P श्रीण्युष्टस्य नामानि. Rw श्रीण्युष्टस्य नामानि. १४ C D E S Dc P P C हिरण्यं इत्येकं अब्रवीत्. Rw हिरण्यमित्येकमब्रवीत्. २० D E R S Dc J C य. C. य. P P य. We with U. २१ Dc शिशवे. २२ Rw द्वे वा यथा शयः. २३ C D E R S C नीलं विधि. Rw नीलशिखण्डो वा हनत्. २४ Rw किरणौ द्वौ तावां पिनष्टि पूरुषः । दुन्दुभिना हननाभ्याम् ॥ न वै कुमारि. २५ Cs कुमारि.

मानुष्टे किरणौ द्वौ निवृत्तः पुरुषानृते । न वै० ॥ २ ॥

निगृह्य कर्णकौ द्वौ निरायच्छसि मध्यमे । न वै० ॥ ३ ॥

उत्तानायै शयानायै तिष्ठन्ती वाव गूहसि । न वै० ॥ ४ ॥

शृङ्गायां शृङ्गिकायां शृङ्गमेवाव गूहसि । न वै० ॥ ५ ॥

अवशृङ्गमिव अंशदन्तल्लोममति हृदे ।

न वै कुमारि तत् तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ६ ॥

इति नवमेनुपाके सप्तविंशं सूक्तम् ॥

“इहेत्य प्रागपागुदगधराग्” इति प्रतिपाद्यात् ऋचः अर्धर्षया संसृति । न संतनोति । तद् उक्तं पैतने । “इहेत्य प्रागपागुदगधराग् इति प्रतिपाद्यात् । न संतनोति” इति [नै० ६ २] ॥

इहेत्य प्रागपागुदगधराग्-अरालागुदभर्त्सथ ॥ १ ॥

पुंस्तः पुंस्त आसते ॥ २ ॥

स्यालीपाको वि लीयते ॥ ३ ॥

१ O० °ष्टे. Rw °ष्टे. २ D S̄ Cs. किरणौ. P किरण. Rw किरणौ. ३ Rw निवृत्तः पुरुषादृतिः । कोचयिले ॥ ४ D °नृते. ५ Dc निगृह्य. ६ C कर्णकौ. Dc कर्णकौ. ७ Rw निगृह्य कर्णकौ द्वौ निरायच्छति मध्यमे । रज्जुनि प्रग्धेर्दानम् ॥ ८ C उत्तानायै. ९ C D E S̄ Cs. तिष्ठते. P तिष्ठति गूहसि. P̄ तिष्ठति. १० Rw उत्तानायां शयानायां तिष्ठन्तमव गूहसि । उपानहि पार्श्वम् ॥ ११ R शृङ्गमेवाव. १२ Rw शृङ्गायां शृङ्गिकायां शृङ्गमेवाव गूहसि । उत्तररज्जुनीमाज्जन्याम् ॥ १३ E °दन्तल्लोममतिहृदे. R °मन्तल्लो. Dc °दन्तल्लो. P P̄ °दन्तल्लोमति हृदे. १४ Rw अव शृङ्गमिव अंशदन्तल्लोममति हृदे । उत्तररज्जुनी यत्मेभ्याम् ॥ नवै°. १५ C D E R S̄ Cs गपागु°. We with Dc P̄. १६ E भर्त्सत. P P̄ भर्त्सथ. १७ Rw इहेत्या प्रागपागुदगधरागसंचा उदभिर्यथा । अलावृति ॥ १८ C E R Dc Cs P P̄ J Cr without making any mark for the repetition of इहेत्य... गधराग् write the feet 2,3,4 and 5. १९ S̄ Dc पुंस्त. Rw पुंस्त. २० Rw ति । पृषात्कानि ॥ २१ Rw °ति । अवश्यपलाशम् ॥

°स वै पृषु लीयते ॥ ४ ॥

°आष्टे लाहणि लीशाधी ॥ ५ ॥

इहेत्य प्रागंपागुदंगधराम्-अदिलली पुच्छिलीयते ॥ ६ ॥

इति नवमेनुवाके अष्टमिंशं सूक्तम् ॥

“मुगिलभिगतः” इत्याजिहासेत्याद्यादिष्व ऋचः संवृत्तिः । तद् उक्तं वैतागे । “मुगिलभिगत इत्याजिहासेत्यादिष्वः” इति [६० १. २] ॥

“मीमे देवा अकंसत” इत्यादीषादाद्या ऋचः अर्धवृद्धः संवृत्तिः । तद् उक्तं वैतागे । “मीमे देवा अकंसतैत्यादीषादम्” इति [६० १. १] ॥

मुगिलभिगेतः शलित्यपकोन्तः फलित्यभिधितः ।

दुन्दुभिमाहननाभ्यां जेरितरोषामो द्वैव ॥ १ ॥

कोशविले रजनि ग्रन्थेर्धानमुपानेहि पादम् ।

उंसमां जनिमां जन्यानुंसमां जनीन वत्सेन्यात् ॥ २ ॥

अंलादूनि पृषातकान्येवंत्यपलाशम् ।

१ ODER 3 C P पृषु लीयते. We with Dc. २ Rw सा वै स्पृष्टा वि लीयते । विमुद् ॥ ३ C आष्टि. E 3 Dc आष्टे. C१ आष्टे. P P आष्टे. Cr अष्टे. ४ C लाहणि. Dc लाहणि. C१ J लाहणी. ५ ODE Dc लीशाधी. 3 लीशये. ६ Rw वृष्णे लोते न लीयतेषाः । ध्रुवसः ॥ ७ ODER 3 C१ “गपागु” We with Dc P. ८ C “गविन्दिल्ली-पुच्छिलयते. C१ “गपल्ली पुच्छि लीयते. E “गविन्दिल्ली लीपुच्छि लीयते. R 3 “गविन्दिल्ली पुच्छि लीयते. Dc “गविन्दिल्ली पुच्छि लीयते. P P “गपल्ली पुच्छि लीयते. J “गविन्दिल्ली पुच्छिलीयते. Cr “गपल्ली लीयते. ९ Rw इहेत्या प्रागंपागुदंगधरामिदिल्लुं चिदिल्लुते । विपीलकाचटः ॥ १० 3 मुगिल्य. ११ C “जर्तः. 3 “जर्तः. १२ D जरितरोषामां. E जरितरोषामो. 3 जरितरोषामो. P जरितरोषामां. १३ CD कोन्तः. १४ 3 ग्रन्थे. १५ Dc P “नदि. १६ Dc पादं. १७ C उंसमा. १८ C C१ जनिमा. P P जनिमां. १९ Dc जन्या. २० C P उंसमां. २१ D अलादूनि. २२ C “इषायपलाशं. D “इषायपलाशं.

पिपीलिकावटश्चसो विद्युत्स्वार्पणशफो गोशफो जरितरोधामो दैव ॥३॥

वीमि देवा अकंसताध्वयो क्षिप्रं प्रचर ।

सुसत्यमिद् गवामस्यसि प्रसुदसि ॥ ४ ॥

इह इत्येतमर्थचशः प्रणवत्यनुते ॥

पेन्ती यदृश्यते पेन्ती यद्व्यमाणा जरितरोधामो दैव ।

होता विष्टीमेन जरितरोधामो दैव ॥ ५ ॥

आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणामनयन् ।

- १ C °घटवसो. E °वटवसो. २ C E S C P °स्वार्पण°. ३ C °शफो जरितरोधामो.
 ४ D गोशफो. ५ S °शफो जरितरोधामो. C °शफो जरितरोधामो. P °शफो जरितरो-
 धामो. ६ E °रोधामो. ७ R has no accent in the second half up to धामो. Dc
 has no accent from अलापू to धामो and adds इति after दैव. ८ C Dc वी१मे. E
 वी१मे. P P वीमे. ९ C D E R P P Cr °ध्वयोः Dc °ध्वयोः. १० S C क्षिप्र. ११ Dc
 प्रचरः. १२ C सुसत्य°. १३ D प्र सुदसि. Dc प्र सुदसि. C प्र सुदसि. P P प्र सुदसि.
 J पृथुदसि. R w भुतिव्यमिगतः । ॥ इवा ॥ १ ॥ शतित्यपकान्तः । ॥ पर्णशुद्धः ॥ २ ॥
 फलित्यमिहितः । ॥ गोशफः ॥ ३ ॥ वी१मे देवा अकंसताध्वयो क्षिप्रं प्र चर । सुवव-
 मिद्रयामस्ति प्र सुव ॥ ४ ॥ ... ॥ ५ ॥ १४ D R C P P begin with ह and add an
 anusvara to व. S Cr begin with इत्येता. Some of the manuscripts accent some
 syllables towards the end here and there irregularly. १५ Dc omits all accents up to
 °रोधामोदैव. C पक्षी. P पक्षी दश्यते. १६ P °वी यद्व्यमाणा. १७ C पक्षी. १८ E S Cr
 पक्षमाणा. P यद्व्यमाणा. १९ C E R जरितरोधामो. Dc जरितरोधामो. C जरितरोधामो.
 S जरितरोधामो. २० D S Dc P होता. २१ C विष्टीमेन. D विष्टीमेन. ॥ विष्टीमेन. Dc
 P P विष्टीमेन. २२ R S जरितरोधामो. C जरितरोधामो. Dc जरितरोधामो. २३ R
 accents only three syllables in this line व्यो, क्षि and म as in the text and leaves the
 rest unaccented. R w आदित्या ह. २४ C हरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणा°. D E S Dc C ह ज-
 रितरङ्गिरोभ्यो. २५ P दक्षिण°. R w दक्षिणामनयन्. २६ C °मुनयन्.

तां हं ज॒रितः प्र॒त्यायं॑स्तामुं हं ज॒रितः प्र॒त्याय॑न् ॥ ६ ॥

तां हं ज॒रित॑र्नः प्र॒त्यगृ॑भ्णंस्तामुं हं ज॒रित॑र्नः प्र॒त्यगृ॑भ्णः ।

अ॒हाने॑तरसं न॒ वि चे॒तना॑नि यं॒ज्ञाने॑तरसं नं॒ पुरो॑गवा॒मः ॥ ७ ॥

उ॒त श्वे॑त आ॒शुप॑त्वा उ॒तो प॑द्याभि॒र्यवि॑ष्ठः ।

उ॒तेमां॑शु मा॒नं पि॑र्षति ॥ ८ ॥

आ॒दि॒त्या रु॒द्रा वंसं॑वस्त्वे॒नु त इ॒दं रा॒घः प्र॑ति गृ॒भीह्य॑ङ्गिरः ।

इ॒दं रो॒धो वि॒भु मे॒भु इ॒दं रो॒धो वृ॑ह॒त वृ॑षु ॥ ९ ॥

दे॒वा दं॑द॒त्वा सु॑रं तद् यो अ॒स्तु सु॑चे॒तन॑म ।

यु॒ष्मो अ॒स्तु दि॒वेदि॑वे प्र॒त्येव॑ गृ॒भाय॑त ॥ १० ॥

- १ D^o J सं. P^o P^o सां. २ P^o P^o नरितः. R^w जरितर्नं प्र^o. ३ P प्रत्ययं. P^o प्रत्यायं.
 ४ R °स्तामृहं. S °स्तामुह. D^o R^w °स्तामुं ह. C^o °स्तामृह. ५ D^o तामुह हं. C^o ता हं.
 ६ R^w जरितर्नं प्र^o. ७ C D^o R^w °स्तामुं ह. R °स्तामृहं. C^o °स्तामृह जं. ८ J जरितः
 प्र^o. R^w जरितः प्रत्यगृभ्णन्. ९ S आहा. D^o अहानेतेतरसम विचे^o. R^w अहा नेतु सत्रं-
 पिचेतनानि अहा नेतु सत्रपुरोगवायः. १० S यथा नेतरं. P^o P^o यथानितं. ११ D^o न
 पुरोगं. १२ R J इवेता. D^o R^w इवेत. C^o इवेता. १३ D^o आशु पत्वा. R^w आशुपत्वा.
 १४ D E R S D^o C^o P^o P^o J C^o उ॒त. We with C. १५ R S पद्याभि^o. C^o पद्याभि^o.
 १६ C यवि॑ष्ठः. S यवि॑ष्ठः. R^w जवि॑ष्ठः. १७ R °माशुमानं पिर्षति. R^w °माशु. १८ P
 पिर्ष॑तां. P^o पिर्ष॑त. १९ R S आदि॒त्या. R^w आदि॒त्या. २० R^w वंसं॑वरयेलत. २१ D
 E D^o C^o °ले जु॑त्त. S °स्तेजु॑त्त. २२ C D E R S D^o P^o हांगिरः. We with C.
 २३ E रा॒घो. २४ E R S वि॒भु. २५ C D S C^o प्र॒भु रि॒दं. R^w प्र॒भु. २६ E रा॒धो.
 २७ C E R D^o P^o वृ॒ह॒त. २८ C S D^o P^o P^o J वृ॒षु. २९ D^o R^w दे॒वा. ३० C^o द॒त्वा.
 R^w दं॑द॒त्वा परं॑ तर्गो अ॒स्तु सु॑चे॒तन॑म. ३१ E सु॑चे॒तनं. R सु॑चे॒तनं. ३२ S यु॒ष्मो. C-
 यु॒र्यं. R यु॒र्यं अ॒स्तु दि॒वेदि॑वे प्र॒त्येव॑ गृ॒भाय॑तेति. D^o यु॒ष्मो अ॒स्तु दि॒वेदि॑वे प्र॒त्येव॑ गृ॒भाय॑-
 तेति. R^w यु॒ष्मो अ॒स्तु दि॒वेदि॑वे प्र॒त्येव॑ गृ॒भाय॑त. ३३ S दि॒वेदि॑वे प्र॒त्येव॑. ३४ C C^o °दि॒वे
 प्र॒त्येव॑. E °दि॒वे प्र॒त्येव॑. ३५ C य॒तेति. ३६ [has the word सित after the figure १०]

सप्तदश पदान्यष्टादशमिवाख्याता प्रतिगरे विकारः । ॐ ॥ जरितस्तथा ह जरितरिति
विपर्यासं जरितुं मेतिष्वेवं प्रतिगरामके सर्वाश्रयिणि परमिनास्त्वमिन्द्र शर्मरिणेति तिस्रो भूते-
छन्दो अर्पयन्तः ॥

त्वमिन्द्र शर्मरिणा हव्यं पारावतेभ्यः ।

विप्राय स्तुवते वसुवर्नि दुरग्रसे बह ॥ ११ ॥

त्वमिन्द्र कपोताय छिन्नपक्षाय वक्षते ।

श्यामाकं पकं पीतुं च वारस्मा अकृणोर्वहुः ॥ १२ ॥

अरुंगरो वावदीति त्रधा वक्षो वरत्रया ।

इरामह प्रशंसत्यनिरामेष सेधति ॥ १३ ॥

इति नपमेतुवाके एकोनचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

१ J सप्तपदान्यष्टाभिः, GP P सप्तदशपादान्यष्टाभिः, R सप्तदशपादाः, २ ODP P
R गिरे विकारः, C० गिरविकारः, J गिरेति विकारः, ३ D अहि जरितस्त्वयाह, O०
अहि जरितस्तमयाह, ४ D० विपर्यासजरितम्, ५ D मतिष्ठेवं प्रतिवाय ॥ कसं, ६ O०
प्रतिगराममेके, J प्रतिगरामेके, P P प्रतिगरामके, ७ D D० सर्वाश्रयिणि, J सर्वाश्रयिणि,
८ C० प्रापीना, ९ D शर्मणेति, D० P शर्मश्रमेति, १० D C० P P भूतेछन्दो, D० भूतेछन्दे,
J भूतेछन्दो, ११ E S Gr omit this passage altogether, १२ R w त्वमिन्द्र शर्म रिणा
हव्यः पाः, १३ D० शर्मं वक्ष्या, P P शर्मं वक्ष्या, १४ C० हव्य, १५ S स्तुवते वसुवर्नि
दुरग्रसे बह, १६ D० वसुवर्नि, C० वसु विदुरः अर्पसे बह, J वसु विदुरग्रवसो,
१७ R दुरग्रवसे, १८ D० J महुः, १९ C D E S कपोताय, R कपोताय, C० कपोताय,
२० C D E R छिन्नं, R w छिन्नं, २१ C D E S D० P वक्षाय, R w वक्षाय, We with
C०, २२ D ॥ वक्षते, ॥ R S D० P वक्षते, We with C०, २३ C D C० P P J श्यामाकं,
R w श्यामाकं, २४ C० पक, २५ C पीतुं, D R S C० P P J C० पीतुं, R w पीतुं,
२६ R w वारस्मा अकृणोर्वहुः, २७ R C० J अरुंगरो, २८ R C० Gr वावदिति, २९ S
वक्षो, ३० R वरत्रया, S वरत्रया, C० वरत्रया, P वरत्रय, P वरत्रया, J वरत्रया, ॥ वर-
त्रया, D E वरत्रया, We with D०, ३१ R C० इरामह, R w इरामह, ३२ D E D०
प्रशंसत्य, ३३ E मपसेधति, S मपसेधति, D० अपसेधति,

“यदस्या” इति पोदश आहनस्यो वृषाकपिला वैशिष्ट्यमुत्तमेन पादेन ग्रथयति ॥

“यदस्या भद्रुमेदा” इत्याहनस्यास्या पोदश्वं वृषाकपिशस्त्रकच्छति । तद् जघ वैताने । “यदस्या भद्रुमेदा” इत्याहनस्या वृषाकपिपद” इति [यं ६, २] ॥

यदस्या अंहुमेद्याः कृधु स्थूलमुपात्तसत् ।

मुष्काविदस्या ऐजतो गोशंफे शकुलाविव ॥ १ ॥

यदा स्थूलेन पससाणी मुष्का उपावधीत् ।

विषञ्जा नस्या वपंतः सिर्गतास्वेव गर्दभौ ॥ २ ॥

यदस्मिकास्वस्मिका कर्कधूकेवपंचते ।

धासन्तिकमिव तेजं यन्त्ययोताय विन्यति ॥ ३ ॥

१ ऽ यदस्येति. २ R C० पोदशः. ऽ C० पोदश्वः. ३ D० स्याद्वृषाकपिलवैशिष्ट्यं. J P स्याद्वृषाकपिलावैशिष्ट्यं. C० स्याद्वृषाकपिलवैशिष्ट्यं. ऽ स्याद्वृषाकपिलावैशिष्ट्यं. ४ E ऽ C० J C० पदेन. ५ C D E R ऽ D० यदस्या. ६ C कृधुः. ७ D० स्थूलः. ८ O मुष्को ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ विदस्या एजतो ३ ओ ओ गोशं. ऽ मुष्काविव ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ ओ ओ विदस्या एजतो गोशंफे शकुला. D० मुष्को ३ ओ ओ ३ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ विदस्या एजतो ३ ओ ओ ३ गोशं. P मुष्को ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ विदस्या एजतो ३ ओ ओ गोशं. P मुष्को ३ ओ ओ गोशं ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ विदस्या एजतो ३ ओ ओ गोशंफे. II E R मुष्का-विदस्या. ९ R० एजतो. १० P R० गोशंफे. ११ D० P P J स्थूलेन. १२ C पससाणी. C० पससाणी. R० पससाणी. १३ E उपावधीत्. R० उपावधीत्. १४ E विषञ्जावसा. D० विषञ्जावसा. R० विषञ्जावसा. १५ D० वपंतः. C० वपंतः. J वपंतः. R० वपंतः. १६ R सिर्गतास्वेव. C० J सिर्गतास्वेव. P सिर्गतास्वेव गर्दभौ. R० सिर्गतास्वेव गर्दभौ. १७ R यदस्मिका. १८ E स्वस्मिका. R० स्वस्मिका. १९ R० यन्त्ययोप पचते. २० D E R D० C० J पचते. २१ R पार्सतिक. D० पार्सतिक. C० पार्सतिक. R० पार्सतिकमिव तेजं मंस मातसं विपते. २२ C० यत्. २३ C० C० यानाय.

यद् देवासो ललामगुं प्रविष्टीमिनेमोविषुः ।

सकुला दैदिश्यते नारी सत्वस्याक्षिभुवो यथा ॥ ४ ॥

महानभ्युतिप्रद्वि मोकददस्यानासरन् ।

शक्तिकानना स्वचमशके संकु पद्यम ॥ ५ ॥

महानभ्युल्लिखलमतिकामन्त्यववीत् ।

यथा तव वनस्पते निरग्नन्ति तथैवति ॥ ६ ॥

महानभ्युषं व्रूते भ्रष्टोपाप्यभूभुवः ।

यथैव ते वनस्पते पिप्येति तथैवति ॥ ७ ॥

महानभ्युषं व्रूते भ्रष्टोपाप्यभूभुवः ।

यथा यथो विदाह्यं स्वर्गे नमवदह्यते ॥ ८ ॥

१ C ललामगुं. D ललामगुं. EF ललामगुं. SRW ललामगुं. PP ललामगुं. २ P
RW मिनमाविषुः. ३ Os भारिपुः. S भारिपुः. ४ CD सकुला. M सकुला. Os सकुला.
P सकुला. RW लफला. ५ ERSPJ दैदिश्यते. Os वेदिश्यते. P वेदिश्यते. ६ E
क्षिभुवो. Os क्षिभुवो. ७ Os यथा. ८ E महानभ्युति. Cr महान गह. ९ D वृमद्वि.
E दप्रद्वि. M दप्रद्वि. S दप्रद्वि. D वृमद्वि. P दप्रद्वि. P दप्रद्वि. J दप्रद्वि. १० D
मो कद्व. ११ D वासरन्. PP ना आसरन्. १२ SJ स्वयं. D स्वयं. १३ D
शकु. १४ Os महानभ्युल्लिखलमतिकामो कददस्यानासरन् । शक्तिका नाना स्वचमशके संकु
पद्यम ॥ RW महानभ्युल्लिखलमतिकामो कददस्यानासरन् । शक्ति कनाना खुद मध्यमं लफभ्युष-
तम् ॥ १५ C नभ्युल्लिखल. RW नभ्युल्लिखल. १६ C DER S Do Os यथा तव.
We with P. १७ RW वनस्पते निरग्नन्ति तथैवति. १८ DR D Os P महानभ्युषि. E
महानभ्युषि. १९ CDED वृष्टो. P भ्रष्टो व्याप्य. P भ्रष्टो व्याप्य. २० CDR Os J
भुभुवः. ES Cr भुभुवः. RW भुभुवः. २१ DJ यथै तव वनस्पते. S यथै वनस्पते. P
P यथैव ते नरस्पते. CER D यथैव ते वनस्पते. RW यथैव ते वनस्पते. २२ R Os
पिप्येति. RW पिप्यन्ति तथैवति. २३ DER D Os P महानभ्युषि. २४ CDED P
भ्रष्टो. २५ CDR Os J भुभुवः. ES Cr भुभुवः. RW भुभुवः. २६ RW यथा दाहो
विदह्यत्यग्नानि गमं दह्यन्ते. २७ Os वह्यते. २८ DED Cr विदाह्यः. २९ ESJ Cr
स्वर्गेण मय दह्यते. D स्वर्गेण मदह्यते. ३० CR नमवदह्यते. D नमवदह्यते.

म॒हान॑म॒युप॑ ब्रूते स्व॒सावे॑शितं प॒सः ।

इ॒त्थं फ॑ल॒स्य वृ॑क्ष॒स्य शू॑र्षे शूर्पे भ॒जेम॑हि ॥ ९ ॥

म॒हान॑ग्री कृ॒कवा॑कं श॒स्येया॑ परि॒ धाव॑ति ।

अ॒यं न वि॑श यो मृ॒गः शी॑र्ष्णा ह॒रति॑ धा॒णिकाम् ॥ १० ॥

म॒हान॑ग्री मे॒हान॑ग्रे धा॒वन्त॑मनु॒ धाव॑ति ।

इ॒मास्त॑द॒स्य मा॑ र॒क्ष य॑भ॒ माम॑म॒ह्यौद॑नम् ॥ ११ ॥

सु॒दे॒वस्ता॑ मे॒हान॑ग्रीर्व॒वाध॑ते म॒हुतः॑ सा॒धु खो॑र्दे॒नम् ।

कु॒सं पी॑ष॒रो न॑वत् ॥ १२ ॥

व॒शा दु॒ग्धो॑मिमा॒ङ्गुरि॑ म॒ञ्जतो॑ग्र॒तै परे॑ ।

मे॒हान॑ वै मे॒द्रो य॑भ॒ माम॑म॒ह्यौद॑नम् ॥ १३ ॥

१ D °नयुपम्. E R D C P °नयुपिब्रूते. २ R W स्व॒सावे॑शितं. ३ □ घे॒लितं.

D वि॒शितं. ४ R W फ॑ल॒स्य. ५ P वृ॑क्ष॒स्य. ६ R W शू॑र्षि॒शूर्पे॑ भ॒जेम॑हि. ७ D D C कृ॒-

क॒वाकं. C॑ कृ॒क॒वाकं. P॑ कृ॒क॒वाकं. R W कृ॒क॒वाकं. ८ R W य॑भ. ९ R W वि॒श यो.

१० P शी॑र्ष्णा. ११ R W ह॒रति॑. १२ S D C र॒क्ष. P॑ र॒क्ष. १३ O य॒क्ष, P य॒क्ष-

मा॒म॒ह्यौद॑नं. P य॒क्ष. C॑ य॒क्षमा॒म॒ह्यौद॑नम्. R W य॒क्ष मा॒म॒ह्यौद॑नम्. १४ D सु॒दे॒व°.

१५ S म॒हान॑ग्री°. १६ D खो॑र्दे॒नं. १७ D E D C कु॒सं. S C॑ कु॒सं. १८ R W सु॒दे॒वस्ता॑

म॒हान॑ग्री वि॒वाध॑ते म॒हुतः॑ सा॒धु खो॑र्दे॒नम् । कृ॒शितं॑ पी॒षरो॑ न॒शाय॑म॒ माम॑ ॥ १९ C दु॒ग्धमि॑,

R S C॑ दु॒ग्धमि॑. D॑ दु॒ग्धमि॑धा॒ङ्गुरि॑. २० P P॑ ग॒ति. २१ E म॒ञ्जतो॑. २२ P P॑

ग्र॒तां. २३ D॑ म॒हान॑. २४ D E R S D C॑ वै. २५ D म॒द्रो वि॒ल्यो य॑. E म॒द्रो

म॑. R D॑ म॒द्रो य॑. २६ C म॒ध्यौद॑नं. C॑ म॒ध्यौद॑नं. २७ R W व॒शा दु॒ग्धा॑ वि॒नाङ्गु॑रि॒

म॑ ग॒ञ्जते॑ प॒रक॑त्स्व । म॒हान॑वै म॒द्रो वि॒ल्यो य॒क्ष मा॑म॑ ॥

विदेवस्त्वा महानेशीर्विवाधते महतः साधु खोदनम् ।

कुमारिका पिङ्गलिका कार्दु भस्मा कु धावति ॥ १४ ॥

महान वै भद्रो बिल्वो महान भद्र उदुम्बरः ।

महौ अभिक्त वाधते महतः साधु खोदनम् ॥ १५ ॥

यः कुमारी पिङ्गलिका वसन्तं पीवरी लभेत् ।

तैलकुण्डमिमौलुषं रोदनं शुद्धमुद्धरेत् ॥ १६ ॥

इति नवमेनुवाके चत्वारिंशं सूक्तम् ॥

इति कुन्तापसूक्तानि ॥

सोमयागे "दधिकान्तः" [२०. १३७. ३] इत्यस्या ऋच आशीर्वादे दधिकान्ते विनियोगः । तद् उक्तं वेदान्ते । "आशीर्वादे दधि भक्षयन्ति दधिकान्त इति" इति [वि० १. ११] ॥

तथा द्रष्टव्यम् "दधिकान्तः" इत्येतादृशस्य अर्थवैयर्थ्यं संसृजति । तद् उक्तं वेदान्ते । "दधिकान्तो अकारिपनिर्गर्भं घातः" इति [वि० ६. २] ॥

तत्रैव "हुताचो मधुमत्तमाः" [२०. १३७. ४-६] इति यापसाय्याख्यालिख कृचः अर्थवैयर्थ्यं संसृजति । तद् उक्तं वेदान्ते । "हुताचो मधुमत्तमा इति यावन्मयीः" इति [वि० ६. १] ॥

तत्रैव "अथ द्रष्टव्यं अङ्गुलीयम्" [२०. १३७. ७-९] इति तिल कृचः पच्छः संसृजति । तद् उक्तं वेदान्ते । "अथ द्रष्टव्यो अङ्गुलीयमिति पच्छः" इति [वि० ६. २] ॥

यच्च प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधाणिकीः ।

हुता इन्द्रस्य शर्वः सर्वे बृहदयाशवः ॥ १ ॥

१ B विदेवस्त्वा. Dc विदेवस्त्वा. २ P F नेशी वि वा०. ३ C वि वाधते. ४ Dc कुमारिका पिङ्गलिका. ५ Bw विदेवस्त्वा महानशि वि वाधते महतः साधु खोदनम् । कुमारिका पिङ्गलिका कार्दु कृत्वा प्र धावति ॥ १४ ॥ ६ CER Dc वै भद्रो बिल्वो. D वै भद्रो बिल्वो. F वै भद्रो बिल्वो. We with C. ७ Dc महान. ८ Bw भद्र उदुम्बरः । महौ अभिक्त वाधते महतः साधु खोदनम्. ९ C उदुम्बरः. १० D खोदनम्. ११ C वसन्तं. DE F वसन्तं. १२ Dc तैलकुण्ड. १३ B मौलुष. C मौलुषं. १४ CD रोदनं. R रोदनं. C रोदनं. F रोदनं. १५ D शुद्धमुद्धरेत्. M शुद्धमुद्धरेत्. C शुद्धमुद्धरेत्. १६ Bw यः कुमारी पिङ्गलिका लङ्घितं पीवरी लभेत् । तैलकुण्डमिमौलुषं रोदनं शुद्धमुद्धरेत् ॥ D adds the words शिथ सोतु at the end of the Kuntāpa sūktas.

१७ B Seems to correct संहृ to मद्र. We with BCDEK R S V Dc Cs.

यत् । ह । प्राचीः । अजगन्त । उरः । मण्डूरऽधाणिक्कीः ।

हताः । इन्द्रस्य । शर्वः । सर्वे । बहुदऽप्याश्वः ॥ १ ॥

कर्पून्तरः कपृथमुद् दधातन चोदयत खुदत वाजसातये ।

निष्ठिग्र्यः पुत्रमा ज्योवयोतय इन्द्रं सवार्थ इह सोमपीतये ॥ २ ॥

कर्पू । नरः । कपृथम् । उद् । दधातन । चोदयत । खुदत । वाजसातये ।

निष्ठिग्र्यः । पुत्रम् । आ । ज्यय । उतये । इन्द्रम् । सऽवार्थः । इह । सोमऽपीतये ॥ २ ॥

दुधिकाव्णो अकारिषं जिणोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो सुतां करत् प्र ण आर्यूषि तारिपत् ॥ ३ ॥

दुधिकाव्णोः । अकारिषम् । जिणोः । अश्वस्य । वाजिनः ।

सुरभि । नः । सुतां । करत् । प्र । नः । आर्यूषि । तारिपत् ॥ ३ ॥

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।

पविश्रवन्तो अक्षरन् देवान् गच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

सुतासः । मधुमत्तमाः । सोमाः । इन्द्राय । मन्दिनः ।

पविश्रवन्तः । अक्षरन् । देवान् । गच्छन्तु । वो । मदाः ॥ ४ ॥

इन्द्रुरिन्द्राय पवत् इति देवासो अमुवन् ।

वाचसर्तिर्मखस्यते विश्वस्येशान ओजसा ॥ ५ ॥

इन्द्रः । इन्द्राय । पवते । इति । देवासः । अमुवन् ।

वाचः । पतिः । मखस्यते । विश्वस्य । ईशानेः । ओजसा ॥ ५ ॥

सहसंधारः पयते समुद्रो वाचमीद्वयः ।

सोमः पती रयीणां सखेन्द्रस्य द्विवेदिवे ॥ ६ ॥

सहसंधारः । पयते । समुद्रः । वाचमीद्वयः ।

सोमः । पतिः । रयीणाम् । सखा । इन्द्रस्य । द्विवेदिवे ॥ ६ ॥

अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदियानः कृष्णो दुशभिः सहसैः ।

आवत् तमिन्द्रः शज्या धमन्तमप स्नेहितीर्नुमणां अधस्त ॥ ७ ॥

अव । द्रुप्तः । अंशुऽमर्त्याम् । अतिष्ठत् । इत्यानः । कृष्णः । दृष्टऽग्निः । सृष्टैः ।
आवत् । तम् । इन्द्रः । शक्या । धर्मन्तम् । अर्ष । सेद्वितीः । नृऽमर्त्याः । अधस्त ॥ ७ ॥

द्रुप्तमर्षयं विषुणे चरन्तमुपहरे नद्योऽंशुमर्त्याः ।

नभो न कृष्णमवतस्थिवांसमिष्यामि वो वृषणो युध्यताजौ ॥ ८ ॥

द्रुप्तम् । अपश्यम् । विषुणे । चरन्तम् । उपहरे । नद्योऽंशुमर्त्याः ।
नभः । न । कृष्णम् । अवतस्थिवांसम् । इष्यामि । यः । वृषणः । युध्यत । आजौ ॥ ८ ॥

अर्ष द्रुप्तो अंशुमर्त्या उपस्थेधारयत् तन्व तित्तिषाणः ।

विशो अदेधीरभ्याश्चरन्तीर्बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाहे ॥ ९ ॥

अर्ष । द्रुप्तः । अंशुऽमर्त्याः । उपस्थे । अर्षारयत् । तन्वम् । तित्तिषाणः ।
विशः । अदेधीः । अग्निः । आऽचरन्तीः । बृहस्पतिना । युजा । इन्द्रः । ससाहे ॥ ९ ॥

त्वं ह त्वत् सप्तभ्यो जायमानोऽशुभ्यो अभवः शर्बुरिन्द्र ।

गूढहे द्यावापृथिवी अन्वविन्दो विभुमन्त्र्यो भुवनेभ्यो रणं धाः ॥ १० ॥

त्वम् । ह । त्वत् । सप्तऽभ्यः । जायमानः । अशुभऽभ्यः । अभवः । शर्बुः । इन्द्र ।
गूढहे इति । द्यावापृथिवी इति । अन्व । अन्विन्दः । विभुमन्त्र्यः । भुवनेभ्यः । रणं धाः ।

रणम् । धाः ॥ १० ॥

त्वं ह त्वदप्रतिमानमोजो वज्रेण वज्रिन् धृषितो जयेन्ध ।

त्वं शुष्णस्यावातिरो वधत्रैस्त्वं गा इन्द्र शन्वेदविन्दः ॥ ११ ॥

त्वम् । ह । त्वत् । अप्रतिमानम् । ओजः । वज्रेण । वज्रिन् । धृषितः । जयेन्ध ।
त्वम् । शुष्णस्य । अव । अतिरः । वधत्रैः । त्वम् । गाः । इन्द्र । शन्वेद । इव ।

अपिन्दः ॥ ११ ॥

तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभो भुवत् ॥ १२ ॥

तम् । इन्द्रम् । वाजयामसि । महे । वृत्राय । हन्तवे ॥ सः । वृषा । वृषभः । भुवत् ॥ १२ ॥

इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः समदे हितः । शुम्भी शोकी स सोम्यः १३

इन्द्रः । सः । हार्मने । कृतः । ओजिष्ठः । सः । मर्दे । द्वितः ॥ सुप्ती । स्तोकी । सः ।

स्तोम्यः ॥ १३ ॥

गिरा वज्रो न संभृतः सर्वलो अनपच्युतः । ववस्व ऋष्वो अस्तृतः ॥ १४ ॥

गिरा । वज्रः । न । समुऽभृतः । सऽवलः । अनपऽच्युतः ॥ ववसे । ऋष्वः । अस्तृतः १४

इति नवमेनुवाके एकचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

अतिसाने अतिरेकोषयेषु "महो इन्द्रो य ओजसा" इत्यस्य विनियोगः "तमिन्द्र राजयामसि" [१०. ४७] इत्यनेन सह उक्तः ॥

तथा एन्द्रोमात्तयेषु निष्पद् द्वे अस्य विनियोगस्तदौषाः ॥

तथा ऋष्वहोनां शरीरेष्वह द्वे "महो इन्द्रो य ओजसा" इत्यस्य विनियोगः "अभि प्र यः सुरावसम्" [१०. ५१] इत्यनेन उक्तः ॥

तथा अद्विदाणां गद्वरेष्वह द्वे "महो इन्द्रो य ओजसा" [१०. ११८] "य एक इह विरयते" [१०. ५३, ४] इत्येवौ आत्योनेनस्योनिषी भवतः । तद् उक्तं वेदाने । "वद्वरेष्वह महो इन्द्रो य ओजसा य एक इह विरयते इति" इति [६०. ८. १] ॥

तथा निष्कुराहास्य भङ्गनेभ्य एष आत्योनेनस्यो भवति । तद् उक्तं वेदाने । "अष्टमे महो इन्द्रो य ओजसेति" इति [६०. ८. ४] ॥

महो इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिर्मा इव । स्तोमैर्वत्सस्यं वावृधे ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टिर्मान्द्रव्यं ॥ स्तोमैः । पत्सस्यं ।

वावृधे ॥ १ ॥

प्रजासृतस्य पिप्रतः प्र यद् भरन्त वह्नयः । विप्रो ऋतस्य वाहता ॥ २ ॥

प्रजाम् । सृतस्यं । पिप्रतः । प्र । यद् । भरन्त । वह्नयः ॥ विप्रोः । ऋतस्यं । वाहता ॥ २ ॥

कण्ठा इन्द्रं यदक्रेत स्तोमैर्यज्ञस्य सार्धनम् । जामि जुवन्त आयुधम् ॥ ३ ॥

कण्ठाः । इन्द्रम् । यद् । अक्रेत । स्तोमैः । यज्ञस्यं । सार्धनम् ॥ जामि । जुवन्ते ।

आयुधम् ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके द्विचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

अतिसाने अतिरेकोषयेषु स्तोमियाजुरूपयोस्तत्तस्य "आ नूनमश्विना युवं वत्सस्यं गन्तमवसे" [१०. १२१] "ध पा रथम्" [१०. १२१] इति सूक्ते श्रूयते । तत्र पूर्वसूक्तस्य दशमी द्वादशीतृतीयं अष्टमार्थं च पठ्यः श्रूयते । तद् उक्तं वेदाने । "आ नूनमश्विना युवं ध पा रथमिति सूक्ते । पूर्वस्य दशमी द्वादशीतृतीयं च पठ्यः" इति [२०. ४. १] ॥

आ नूनमश्विना युवं वत्सस्यं गन्तमवसे ।

मासे यच्छतमवृकं पृथु च्छर्दियुतं या अरांतयः ॥ १ ॥

१ K K V De here introduce the following words - तर्हो गाय सुते सचेति तिष्ठः ॥ ६ (xx 78) इन्द्राय महते शुतमिति तिष्ठः ॥ ९ (xx 110). BODERCS do not add these six verses. V is sure they must be added.

आ । नूनम् । अग्निना । युवम् । वत्सस्य । गन्तम् । अर्वसे ।

प्र । असे । यच्छतम् । अवृकम् । पृथु । छदिः । युयुतम् । याः । अरतयः ॥ १ ॥

यदन्तरिक्षे यद् दिवि यत् पञ्च मानुषीं अनु । नृम्णं तद् धत्तमग्निना ॥२॥

यद् । अन्तरिक्षे । यत् । दिवि । यत् । पञ्च । मानुषान् । अनु ॥ नृम्णम् । तत् ।

धत्तम् । अग्निना ॥ २ ॥

ये घां दंतांस्यग्निना विम्रांसः परिमामृशुः । एवेत् काण्वस्य बोधतम् ॥३॥

ये । घाम् । दंतांसि । अग्निना । विम्रांसः । परिऽममृशुः ॥ एव । इत् । काण्वस्य ।

बोधतम् ॥ ३ ॥

अयं वा घमो अग्निना स्तोमेन परि पिच्यते ।

अयं सोमो मधुमान् वाजिनीवसू येन वृत्रं चिकेतयः ॥ ४ ॥

अयम् । याम् । घर्मः । अग्निना । स्तोमेन । परि । सिच्यते ।

अयम् । सोमः । मधुऽमान् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । येन । वृत्रम् । चिकेतयः ४

यदुप्सु यद् वनस्पतौ यदोर्षधीषु पुरुदंससा कृतम् । तेन माविष्ठमग्निना ५

यद् । अप्ऽसु । यद् । वनस्पतौ । यत् । ओर्षधीषु । पुरुऽदंससा । कृतम् ।

तेन । मा । अविष्टम् । अग्निना ॥ ५ ॥

इति नवमेऽनुयाके विंशत्वारिंशं सूक्तम् ॥

यन्नासत्या भुरण्यथो यद् वा देव मिप्यथः ।

अयं वा वत्सो मतिभिर्न विन्धते हविर्मान्तं हि गच्छथः ॥ १ ॥

यत् । नासत्या । भुरण्यथः । यत् । वा । देवा । मिप्यथः ।

अयम् । याम् । वत्सः । मतिभिः । न । विन्धते । हविर्मान्तम् । हि । गच्छथः ॥ १ ॥

आ नूनमग्निनोर्षधिं स्तोमं चिकेत वामयां ।

आ सोमं मधुमत्तमं धर्मं सिञ्चादथर्वणि ॥ २ ॥

आ । नूनम् । अश्विनोः । ऋषिः । स्तोमम् । शिकेत । घामया ।

आ । स्तोमम् । गधुमत्स्तमम् । रथम् । सिद्धात् । गर्धर्वणि ॥ २ ॥

आ नूनं रघुर्वर्तनि रथं तिष्ठाथो अश्विना ।

आ वां स्तोमो इमे भम नभो न चुच्यवीरत ॥ ३ ॥

आ । नूनम् । रघुर्वर्तनिम् । रथम् । तिष्ठायः । अश्विना ।

आ । घाम् । स्तोमाः । इमे । भम । नभः । न । चुच्यवीरत ॥ ३ ॥

यदृच्छ वा नासत्योष्यैराचुच्यवीमहि ।

यद् वा वाणीभिरश्विनेवेत् काण्वस्य वोधतम् ॥ ४ ॥

यद् । भय । घाम् । नासत्या । उष्यैः । नाचुच्यवीमहि ।

यद् । वा । वाणीभिः । अश्विना । एष । इत् । काण्वस्य । वोधतम् ॥ ४ ॥

यद् वा कशीषीं उत यद् व्यंश्च ऋषिर्यद् वा दीर्घतमा जुहाव ।

पृथी यद् वा वैन्यः सादनेखेवेदतो अश्विना चेतयेषाम् ॥ ५ ॥

यद् । घाम् । कशीषीं । उत । यद् । विऽभग्नः । ऋषिः । यद् । घाम् । दीर्घस्तमा । जुहाव ।

पृथी । यद् । घाम् । वैन्यः । सादनेषु । एष । इत् । गतः । अश्विना । चेतयेषाम् ॥ ५ ॥

इति नयमेतुवाके ऋतुव्यत्यारिणं सूक्तम् ॥

यातं छिदिष्या उत नः परस्या भूतं जगत्या उत नस्तनूपा ।

वृत्तिस्तोकाय तनवाय यातम् ॥ १ ॥

यातम् । छिदिऽपी । उत । नः । परऽया । भूतम् । जगत्ऽपी । उत । नः । तनूऽया ।

वृत्तिः । तोकाय । तनवाय । यातम् ॥ १ ॥

यदिन्द्रेण सरथं याथो अश्विना यद् वा वायुना भवथः समोक्ता ।

यदादित्येभिर्भृशुभिः सजोषसा यद् वा विष्णोर्विकर्मणेषु तिष्ठथः ॥ २ ॥

यत् । इन्द्रेण । सरथम् । याथः । अश्विना । यद् । वा । वायुना । भवथः । समोक्ता ।

यत् । यादित्येभिः । भृशुभिः । सजोषसा । यद् । वा । विष्णोः । विकर्मणेषु ।

तिष्ठथः ॥ २ ॥

यद्वाग्निना॑वहं हुवे॑य वाज॑सातये ।

यत् पृ॒त्सु तुर्व॑णे सह॒स्तच्छे॑ष्ठम॒ग्निनो॑रवः ॥ ३ ॥

यत् । अ॒य । अ॒ग्निनो॑ । अ॒हम् । हु॒वेय॑ । वा॒ज॑सातये ।

यत् । पृ॒त्सु । तुर्व॑ण । सह॑ । तत् । अ॒ष्टम् । अ॒ग्निनो॑ । अ॒वः ॥ ३ ॥

आ नूनं॑ या॒तम॒ग्निने॒मा हु॒व्यानि॑ वां हि॒ता ।

इ॒मे सोमा॑सो अ॒धि तुर्व॑शे यदा॒विमे॑ कर्णेषु॒ वाम॑थ ॥ ४ ॥

आ । नून॑म् । या॒तम् । अ॒ग्निना॑ । इ॒मा । हु॒व्यानि॑ । वा॒म् । हि॒ता ।

इ॒मे । सोमा॑सः । अ॒धि । तुर्व॑शे । यदा॑ । इ॒मे । कर्ण॑षु । वा॒म् । अ॒थ ॥ ४ ॥

यन्ना॑सत्या॒ परा॑के अ॒र्वाके॑ अस्ति॒ भेष॑जम् ।

तेन॑ नूनं॑ वि॒मदा॑य प्रचे॒तसा॑ छर्दि॒र्वत्सा॑य यच्छ॒तम् ॥ ५ ॥

यत् । ना॑स॒त्या । परा॑के । अ॒र्वाके॑ । अस्ति॑ । भेष॑जम् ।

तेन॑ । नून॑म् । वि॒मदा॑य । प्र॒चे॒तसा॑ । छर्दि॑ । व॒त्सा॑य । यच्छ॑तम् ॥ ५ ॥

इति नवमेऽनुपाके पञ्चवत्पारिंशं सूक्तम् ॥

अभु॑त्स्ये प्र दे॒व्या सा॒कं वा॒चाहम॒ग्निनो॑ः ।

व्या॒वदे॒व्या म॒तिं वि॒ राति॑ मर्त्ये॒भ्यः ॥ १ ॥

अभु॑त्सि । अ॒म् । इति॑ । प्र । दे॒व्या । सा॒कम् । वा॒चा । अ॒हम् । अ॒ग्निनो॑ः ।

वि । व्या॑वः । दे॒वि । आ । म॒तिम् । वि । रा॒तिम् । मर्त्ये॑भ्यः ॥ १ ॥

प्र वो॑धयोषो अ॒ग्निना॒ प्र दे॒वि स॒नूते॑ महि ।

प्र य॑ज्ञ॒होतरा॑नुषक् प्र मदा॑य अ॒र्वा वृ॒हत् ॥ २ ॥

प्र । वो॑धय । व॒षः । अ॒ग्निना॑ । प्र । दे॒वि । स॒नूते॑ । महि॑ ।

प्र । य॑ज्ञ॒होत॑रः । आ॒नु॒षक् । प्र । मदा॑य । अ॒र्वा । वृ॒हत् ॥ २ ॥

यदु॑षो या॒सि भा॒नुना॒ सं सूर्ये॑ण रोच॒से ।

आ हा॒यम॒ग्निनो॑ रथो॑ वर्ति॒र्याति॑ नृपा॒र्यम् ॥ ३ ॥

यत् । उपः । यासि । भानुना । सम् । सूर्येण । रोचसे ।

आ । ह । अयम् । अश्विनोः । रथः । वृत्तिः । याति । नृऽपाय्यम् ॥ ३ ॥

यदार्पीतासो अंशवो गावो न दुह ऊर्धभिः ।

यद्वा वाणीरनूपत प्र देवयन्तो अश्विना ॥ ४ ॥

यत् । आऽर्पीतासः । अंशवः । गावः । न । दुहे । ऊर्धभिः ।

यत् । वा । वाणीः । अनूपत । प्र । देवऽयन्तः । अश्विना ॥ ४ ॥

प्र ह्युन्नाय प्र शर्वसे प्र नृवाहाय शर्मणे । प्र दक्षाय प्रचेतसा ॥ ५ ॥

प्र । ह्युन्नाय । प्र । शर्वसे । प्र । नृऽवाहाय । शर्मणे ।

प्र । दक्षाय । प्रऽचेतसा ॥ ५ ॥

यन्नूनं धीभिरश्विना पितुर्योना निषीदथः । यद्वा सुन्नेभिरुक्थ्या ॥ ६ ॥

यत् । नूनम् । धीभिः । अश्विना । पितुः । योना । निऽसीदथः ।

यत् । वा । सुन्नेभिः । उक्थ्या ॥ ६ ॥

इति नषमेनुवाके षट्चत्वारिंशं सूक्तम् ॥

“तं वां रथम्” इत्यस्य विनियोगः “आ नूनमश्विना उपम्” [१०. १३९] इत्यत्र उक्तः ॥

अश्विना नो अतिरिक्तोक्ते “मनुमतीरोषधीः” [१०. १४३. ८, ९] इति द्वे अक्षौ परिधानीयवस्त्रयाञ्चै क्रमेण भवतः । तद् उक्तं वैताने । “मनुमतीरोषधीरिति परिधानीया । उत्तरा याज्या” इति [विं० ४. ३] ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम प्रयुज्यमश्विना संगतिं गोः ।

यः सूर्या वहति बन्धुरासुर्गिर्वाहसं पुस्तमं वसूयुम् ॥ १ ॥

तम् । वाम् । रथम् । वयम् । अद्य । हुवेम । प्रयुऽज्यम् । अश्विना । सम्ऽगतिम् । गोः ।

यः । सूर्याम् । वहति । बन्धुराऽसुः । गिर्वाहसम् । पुस्तमम् । वसूऽयुम् ॥ १ ॥

युवं श्रियमश्विना देवता तां दिवो नपाता वनथः शचीभिः ।

मुवोर्वपुर्भि पृष्टाः सचन्ते वहन्ति यत् ककुहासो रथे वाम् ॥ २ ॥

युवम् । श्रियम् । अश्विना । देवता । ताम् । दिवः । नपाता । वनथः । शचीभिः ।

पुषोः । वपुः । अभि । पृष्टाः । सचन्ते । वहन्ति । यत् । ककुहासः । रथे । वाम् ॥ २ ॥

को वाम॒द्या॒ क॒रते॒ रा॒तह॑व्य॒ अ॒तये॑ वा सु॒त॒पेया॑य वा॒कैः ।

अ॒तस्स॑ वा व॒नुये॑ पू॒र्व्याय॑ नमो॒ येमा॑नो अ॒श्विना॑ व॒वर्त॑त् ॥ ३ ॥

कः । याम् । अद्य । करते । रातऽहव्यः । अतये । वा । सुतऽपेयाय । वा । अकैः ।

अतस्स । वा । वनुये । पूर्व्याय । नमः । येमानः । अश्विना । ना । ववर्तत् ॥ ३ ॥

हि॒र॒ण्यये॑न पु॒रुभू॑ रथे॒नेमं॑ य॒ज्ञं ना॑स॒त्योप॑ थातम् ।

पि॒वा॒य॒ इ॒न्मधु॑नः॒ सोम्य॑स्य॒ दर्ध॑पो रा॒जं वि॒धते॑ जना॒य ॥ ४ ॥

हि॒र॒ण्यये॑न । पु॒रुभू॑ इति॒ बृह॑भू । रथे॒न । इ॒मेम् । य॒ज्ञम् । ना॑स॒त्या । उप॑ । थात॑म् ।

पि॒वा॒यः । इत् । म॒धुनः॑ । सोम्य॑स्य । दर्ध॑पः । राज॑म् । वि॒धते॑ । जना॒य ॥ ४ ॥

आ नो॑ थातं दि॒वो अ॒च्छा॑ पृथि॒व्या हि॒र॒ण्यये॑न सु॒वृता॑ रथे॒न ।

मा वा॑म॒न्ये नि॒ यम॑न् दे॒व॒यन्तः॑ सं यद् द॒दे नाभिः॑ पू॒र्व्या वा॑म ॥ ५ ॥

आ । नः । थात॑म् । दि॒वः । अ॒च्छः । पृथि॒व्याः । हि॒र॒ण्यये॑न । सु॒वृता॑ । रथे॒न ।

मा । याम् । अन्ये । नि । यम॑न् । दे॒व॒यन्तः॑ । सं । यद् । द॒दे । नाभिः॑ । पू॒र्व्या ।

वाम् ॥ ५ ॥

नू नो॑ रा॒यि पु॑रु॒वीरं॑ वृ॒हन्तं॑ द॒क्षा मि॑मा॒यामु॑भये॒ष्वस्ते॑ ।

नरो॑ यद् वा॑म॒श्विना॑ स्तोम॒माय॑न॒त॒धस्तु॑तिमा॒जमी॑ल॒होसो॑ अ॒ग्नन् ॥ ६ ॥

नू । नः । रा॒यिम् । पु॒रु॒वीर॑म् । वृ॒हन्त॑म् । द॒क्षा । मि॑मा॒याम् । उ॒भये॑षु । अ॒स्ते इति॑ ।

नरो॑ । यद् । याम् । अ॒श्विना॑ । स्तोम॑म् । मा॒यन् । सा॒ध॒स्तु॑तिम् । आ॒ज॒मी॒ल॒हो॒सो॑ ।

अ॒ग्नन् ॥ ६ ॥

इ॒हेह॑ यद् वा॑ स॒म॒ना प॑पृ॒क्षे से॒यम॑स्ते सु॒म॒तिर्वा॑ज॒रत्ना॑ ।

उ॒रु॒प्येतं॑ ज॒रि॒तारं॑ यु॒वं हं श्रि॒तः का॒मो ना॑स॒त्या यु॒वद्रि॑क् ॥ ७ ॥

इ॒हे॒इ॒ह । यद् । याम् । स॒म॒ना । प॑पृ॒क्षे । सा । इ॒यम् । अ॒स्ते इति॑ । सु॒म॒तिः ।

वा॒ज॒र॒त्ना॑ ।

उ॒रु॒प्येत॑म् । ज॒रि॒तार॑म् । यु॒वम् । हं । श्रि॒तः । का॒मः । ना॑स॒त्या । यु॒वद्रि॑क् ॥ ७ ॥

मधुमतीरोषधीर्द्याव आपो मधुमन्त्रो भवन्त्वन्तरिक्षम् ।

क्षेत्रस्य पतिर्मधुमान्नो अस्त्ररिप्यन्तो अन्वेनं चरेम ॥ ८ ॥

मधु॒ऽमतीः । ओष॑धीः । द्यावः । आपो । मधु॒ऽमत् । नः । भव॑न्तु । अन्त॑रि॒क्षम् ।

क्षे॒त्रस्य । पतिः । मधु॒ऽमान् । नः । अ॒स्तु । अ॒रि॒प्यन्तः । अ॒न्तु । अ॒नम् । च॒रेम ॥ ८ ॥

प॒नाभ्यं तद॑ग्निना कृतं वाँ वृष॒भो दि॒वो रज॑सः पृथि॒व्याः ।

स॒हस्रं शंसां॑ उ॒त ये गवि॑ष्टौ सर्वाँ इ॒त् ताँ उ॒प या॒ता पि॒व॒ध्वै ॥ ९ ॥

प॒ना॒भ्यम् । तद् । अ॒ग्नि॒ना । क॒तम् । वा॒म् । वृ॒ष॒भः । दि॒वः । रज॑सः । पृथि॒व्याः ।

स॒ह॒स्रम् । शंसां॑ । उ॒त । ये । ग॒वि॒ष्टौ । स॒र्वाँ । इ॒त् । ता॒म् । उ॒प । या॒त । पि॒व॒ध्वै ९

नयमेनुवाके सप्तचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

इति नयमेनुवाकः ॥

इत्याथर्वणसंहितायां शस्त्रकाण्डाभिधानं

विंशतितमं काण्डं

समाप्तम् ॥